EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

1. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi	: 7
Kitabın Adı	: EL-KEŞŞÂF 'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL VE 'UYÛNİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL Keşşâf Tefsiri 1. Cilt; (6 Cilt)
Müellifi	: Ebu'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
Özgün Dili	: Arapça
Çeviri	: Yrd. Doç. Dr. Muhammed Coşkun [Mukaddime, Fâtiha, Bakara 1-102, 253-286, Âl-i İmrân 1-83] Prof. Dr. Ömer Çelik [Bakara 103-141] Prof. Dr. Necdet Çağıl [Bakara 142-252] Prof. Dr. Adil Bebek [Âl-i İmrân 84-200]
Editör	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2016
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3841-7 (1. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun
Ömer Çelik
Necdet Çağıl
Adil Bebek

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Kendi özgün ilmî paradigmasını kurmuş olan medeniyetlerde temayüz eden üç önemli ayırıcı vasıftan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi bu medeniyetin kendine özgü bireysel prototipi tanımlayan ve daha önceki medeniyetlerin prototiplerinden farklılaşan bir ben idrakinin oluşması; ikincisi, bu medeniyetlerin bilgi boyutunu şekillendiren farklı bir ilmî önderlik prototipinin ortaya çıkışı; üçüncüsü ise o medeniyetin tevarüs ettiği bilgi birikimini yeniden kuran özgün bir sistemleştirme faaliyetinde bulunmuş olmasıdır. Bu üç vasıf nazar-ı dikkate alındığında böyle bir medeniyet perspektifine sahip olmak, medeniyetlerin kuruluşunu, yükselişini ve muhtemel meydan okumalara karşı direnebilmesini sağlayan temel unsur olacaktır.

İslâmî paradigmanın esasını teşkil eden varlık-bilgi-değer sistemleri arasındaki bütünlük ve tutarlılık, İslâm medeniyet birikiminin tarihî sürekliliğinin ve günümüzdeki geçerliliğinin en temel unsurudur. Bugün yeniden yorumlamak ve üretmek zorunda olduğumuz İslâmî paradigmatik zeminin teorik ve metodolojik temelleri ancak ve ancak bu tarihî birikim ve geleneğin süreklilik unsurlarının berrak bir şekilde anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Zira medeniyetimizin kadîm medeniyet birikimleriyle karşılaşma sürecinde âlimlerin gösterdiği gayretler sonucu ortaya konan paradigmatik sistemleşmenin bir benzerini bugün yaşadığımız çağda ortaya koymamız bir gerekliliktir.

Bu bağlamda; İskenderiye'den başlayıp Suriye, Irak ve İran üzerinden Horasan'a çekilecek bir jeo-kültürel hat, İslâmî dünya görüşünün kadîm medeniyet birikimi ile girdiği alışveriş ve hesaplaşma ilişkisine sahne olmuştur. İslâm düşünce birikiminin en özgün yanı varlık-bilgi-değer düzlemlerinde ortaya koyduğu son derece tutarlı ve dayanaklı algılama biçimidir.

Bu yüzden İslâm medeniyetinin çağlar boyu ortaya koymuş olduğu varlık-bilgi-değer bütünlüğünün adeta somut belgeleri olan ve yazma halinde kütüphanelerimizde bulunan nadide eserlerimizi neşrederek, kültür tarihimiz hakkında daha kapsamlı bir bakış açısını yakalamamız gerekmektedir. Nitekim bu eserlerin müellifleri, eserlerinde sadece kendi düşüncelerini ortaya koymamışlar, aynı zamanda dönemlerinin entelektüel, sosyal, siyasi, ekonomik ve sanatsal atmosferi hakkında da eşsiz kıymetteki bilgilerin bize kadar gelmesini sağlamışlardır.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, bilim, kültür ve sanat alanında kaleme alınmış olan bu eşsiz eserlere halkımızın ulaşmasını temin etmekte ve modern usullerle bu eserleri neşretmektedir. Şüphesiz kültürel bilincimiz, bu kıymetli eserler sayesinde geliştikçe ve yeni nesiller güçlü bir tarih bilinciyle yetiştikçe, sadece tarihi değil bugünü ve geleceği de daha iyi bir şekilde anlayıp anlamlandıracağımız muhakkaktır. Yeni nesiller bu çalışmalar sayesinde tarih bilinçlerini artırdıkça hem içinde bulunduğumuz çağı hem de geleceği daha iyi anlamlandıracağımız açıktır.

Ahmet Davutoğlu
Başbakan

ÖNSÖZ

Bilim, kültür ve sanat alanında İslâm medeniyetinin üretmiş olduğu büyük mirasın önemli bileşenlerinden Selçuklu ve Osmanlı medeniyeti birikimini tevarüs etmiş bir milletiz. Bunun doğal bir neticesi olarak dünyada en zengin yazma eser kütüphaneleri ve koleksiyonları bizim topraklarımızda bulunmaktadır. Hem milletimizin hem de mirasına sahip olduğumuz medeniyetlerin entelektüel hafızasını ve bilincini temsil eden bu eserler, bilimsel açıdan taşıdığı temel önemin yanında kültür, sanat, tarih, edebiyat gibi pek çok alan açısından da kıymet taşımaktadır.

Şüphesiz, medeniyetlerin hem inşasını hem de gelişmesini sağlayan en büyük etkenlerden birisi milletlerarası bilimsel ve kültürel etkileşimdir. Medeniyetler tarihine baktığımız zaman birbirinden etkilenmemiş, birbirini etkilememiş herhangi bir medeniyetin olmadığı rahatlıkla müşahede edilebilir. Zira her büyük medeniyet diğer milletlerin tecrübelerinden kendisi için dersler çıkararak gelişimini sürdürmüştür. İslâm medeniyetinin pek çok din ve kültürün yanında çeşitli milletlerin tecrübelerinden de istifade ederek ortaya koyduğu sentezi tevarüs eden Osmanlı, bu birikimi hem özümsemiş hem geliştirmiş hem de onun farklı coğrafyalara ve milletlere ulaşmasına katkı sağlamıştır. İşte bu etkileşim ve tecrübenin adeta yazılı belgeleri mahiyetinde olan yazma eserlerimiz, kültür tarihimizin ihmal edilmemesi gereken en önemli kaynaklarıdır.

Kültürel hafıza ve kimliğimizin yazılı vesikaları konumunda bulunan yazma eserlerin özveriyle korunması, gelecek nesillere layıkıyla aktarılması ve günümüz insanı için erişilebilir kılınması hayati önem arz etmektedir. Bu görevi kendisine temel hedef edinmiş bulunan Kültür ve Turizm

Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, medeniyet mirasımıza ait eserlere sahip çıkarak bu eserlerin etkin bir şekilde yeniden inşasını amaçlamaktadır. İslâm kültür ve medeniyetimizin klasik eserlerini, çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım çalışmalarının yanında içerik incelemeleri ile beraber yayınlayarak bu eserlerin ihtiva ettiği bilgi ve değerlerin bilimsel, kültürel ve toplumsal düzlemde anlaşılması ve yeniden yorumlanmasına katkı sağlayacak yayınlar yapmak, ülkemizdeki kültürel bilinci yeniden canlandırmayı temin edecektir.

Horasan'dan Bosna'ya, Kırım'dan Yemen'e, İstanbul'dan Kahire'ye kadar geniş kültürel coğrafyamızda bilim, sanat, felsefe, din, tarih ve diğer pek çok alanda ortaya konulan eserleri milletimizle buluşturmak, ülke olarak bize yeni bir kültürel ivme ve bilimsel zenginlik sağlayacaktır.

Mahir Ünal
Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

SUNUŞ 6

ÖNSÖZ 8

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ 13

GİRİŞ

CÂRULLĀH EZ-ZEMAHŞERÎ VE ÖLÜMSÜZ ESERİ *EL-KEŞŞÂF* 17

I. ZEMAHŞERÎ 18

1.1. Hayatı, Tahsili ve İlmî Şahsiyeti 18

1.2. Eserleri 21

A. Temel İslâm Bilimleri 22

B. Dil, Lugat ve Edebiyat 22

C. Diğer Eserleri 22

II. *EL-KEŞŞÂF* 23

2.1. Genel Olarak 23

2.2. *el-Keşşâf*'ta Dil İncelikleri 25

2.3. *el-Keşşâf*'ta Luğavî Açıklama Örnekleri 27

2.4. *el-Keşşâf*'ta Kıraatler 28

2.5. *el-Keşşâf*'ta Farklı Görüşler 30

2.6. *el-Keşşâf*'ta Bid'at Yorumlar İfadesi 31

2.7. *el-Keşşâf*'ta Tarihî Siyasî Şahsiyetlere Yaklaşım 32

2.8. *el-Keşşâf* ve Mu'tezile 33

2.9. *el-Keşşâf*'ta Tefsir İlmi Açısından Sorunlu Yaklaşımlar 37

2.10. *el-Keşşâf*'ı Açıklama Çabaları; Hâşiye, Şerh ve Ta'lîkler 46

Keşşâf Muhtasarları 46

Keşşâf Hâşiyeleri 46

Keşşâf Hâşiye Hâşiyeleri 50

Keşşâf'a Ta'lîk 51
Keşşâf'taki Şahitlere Dair 51
Keşşâf Hadislerinin Tahrici 51
Çeşitli Tezler 52
Makaleler 53
KAYNAKLAR 55

EL-KEŞŞÂF

MUKADDİME 60
FÂTİHA SÛRESİ 66
BAKARA SÛRESİ 100
ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ 870
DİZİN 1185

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm* ve sosyo-kültürel çevresinin seviyesine *tenezzül* ederek, Zâtına özgü *mutlak* kelâmını Arap dili süzgecinden geçirerek tüm insanlığın idrak seviyesine indiren Hak Teâlâ ve Tekaddes'e hamdü senalar ederiz. Kur'ân-ı Kerîm şeklinde tecelli eden bu ilâhî kılavuzu örnek hayatıyla bizzat canlandırıp insanlığa mal eden Peygamber *Aleyhisselâm*'a inancımızı, bağlılık ve desteğimizi arz ederiz. Vahiy zincirinin son ve en parlak halkasını bizlere aynen -kaynağından geldiği şekilde- ulaştıran *kur'ân-ı nâtık*lara, yani Hazret-i Peygamber'in dâva arkadaşlarına, Yüce Allah'tan rahmet diler, sevgi ve saygılarımızı sunarız.

Cârullah ez-Zemahşerî gibi çok yönlü bir dehaya ait bu şaheserin Türkçe neşrini bize nasip eden Hak Teâlâ ve Tekaddes'e ne kadar şükretsek azdır. Çünkü bu eserin -hakkıyla çevrilmesi bir yana- ne dediğini tam anlamak bile istisnai bir iştir. Bu sebeple, çeviri kadrosu, alanında yetkin uzmanlardan oluşmaktadır. Mütercimlerin çevirileri elbette ham halleri ile kalmamakta; gerekli kontroller, edisyon ve redaksiyon işlemleri yapıldıktan sonra kontrol edilerek neşir aşamasına getirilmektedir. *Ve bi'llahi't-tevfik*.

"Hâtemu'l-Mu'tezile" Zemahşerî'nin cesaretle savunduğu farklı görüşleri sebebiyle bu çeviriye tepkiler geleceği anlaşılmaktadır. En azından, "*Keşşâf* metninin Türkçesini anlayabilen, Arapçasını da anlar!" denilecektir. İlim erbabının bile anlamakta güçlük çektiği dil açıklamalarıyla ve derinlikli ilmî terimlerle dolu olan *Keşşâf* gibi bir eseri Türkçeye çevirmenin kitlelere ne gibi bir faydası olabileceği de sorgulanacaktır şüphesiz.

Oysa *Keşşâf*ı *Keşşâf* yapan, Arap dili ve edebiyatı çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm'e getirdiği şahane açıklamalar, dakik kelime ve kavram analizleridir; Mu'tezilî oluşu değildir. Tarih boyu Sünnîyi de, Şiîyi de bu şahesere muhtaç kılan budur. Kaldı ki, Müslüman Türk toplumu oldukça gelişmiş, aydınlanmıştır; insanlar dinî sorunlara yer yer din adamlarından daha ihâtalı bakabilmekte; dinin esasına dayalı farklı çözümler önerebilmektedirler. Toplumu okuma yazma bilmeyen ümmîlerden ve ümmî imişcesine kitaptan uzak duranlardan ibaret görmek son derece yanıltıcıdır. Aynı korumacı yaklaşım, tarih boyu bizzat Kur'ân'ın Türkçeye çevrilmesi karşısında da gösterilmiştir. Ancak bu tavrın olumsuz yansımaları olumlu etkilerinden fazla olmuştur.

Bu bakımdan, meseleye her şeyden evvel "klasik tefsirlere kaynaklık eden şaheser bir tefsiri anlama ve aktarma çabası" olarak yaklaşılmalı ve bu gayret tebrik edilmelidir. Hakkında müspet menfi çok sayıda görüş ortaya atılan bir şahsiyet ve esere; kendisinden uzak duruldukça, bir yandan sevenleri tarafından perestîş edilirken, diğer yandan ondan nefret edenler de onun özellik ve güzelliklerine kendilerini kapatmış olmaktadırlar. Yani insanlar bir kişiye karşı hak etmediği bir hayranlık besleyebildikleri gibi, *el-insânu 'aduvvun li-mâ cehile* fehvasınca, tanımadıklarına karşı da tamamen taklide dayalı bir düşmanlık sergileyebilmektedir. Bazen, gözünde çok büyüttüğü kişileri yakından tanıdığında, tıpkı *tesme'u bi'l-mu'aydiyyi hayrun min en terâhu* vecizesinde belirtildiği gibi hayal-kırıklıkları yaşayabilmektedir. Dolayısıyla, *Keşşâf* gibi bir hazinenin Türklere açılması ile bu gibi yanlış anlamalara son verilmiş olacağı muhakkaktır.

Şunu da hatırlatalım ki, tercüme faaliyeti zor olduğu kadar nankör de bir iştir. Zorlu bir metnin çevirisinde -mutlaka- rastlanabilecek yanlışlıklar, o eserin vücuda gelmesi için sarf edilen emeklerin bir çırpıda harcanmasına yol açmamalı, resmin tümüne bakılmalıdır. *Ve 'aynur-ridā 'an kulli 'aybin kelîletun ve lâkinne 'ayne's-suhtı tubdi'l-mesâviyâ.*

* Çevirinin Arapça-Türkçe karşılıklı neşrinden de anlaşılacağı üzere, *Keşşâf* metnindeki her şey Türkçeye aktarılmıştır.

* Âyet çevirileri editör tarafından yapılmış olup, çeviri metni boyunca ifade ve üslup birliğinin korunmasına olumlu katkısı olduğu muhakkaktır.

* Arapça metinle çeviri metni karşılaştırılırken, tercümenin -genelde- Arapça metnin izlediği sıraya göre değil, Türkçe meal metnine göre yapıldığı unutulmamalıdır.

* Çeviride köşeli parantez içerisinde verilen ifadeler *Keşşâf* metnine ait olmayıp, açıklama amaçlı olarak ya mütercim ya da editör tarafından -genelde- mezkûr hâşiye esas alınarak eklenmiştir.

* Gerek *Keşşâf*'ın Arapça metni oluşturulurken gerekse çeviri esnasında Tîbî'nin (v.743/1342) *Futûhu'l-gayb* adlı hâşiyesinden yararlanılmıştır.

* İstişhâd âyetleri, normalde salt mealleriyle, gerek görüldüğünde ise ilgili kısmın Arapça orijinaliyle arz edilmiş; âyetlerin sûre ve âyet numaraları gösterilmiştir.

* Şahit olarak kullanılan şiirlerin orijinal Arapça metinleri Arapça metninde yer aldığından Türkçe kısımda ayrıca verilmemiştir. Bu bakımdan, istişhâd noktasını görme adına şiirin karşı sayfadaki orijinaline bakılması tavsiye edilir.

* Eserde adına atıf yapılan şahsiyetler meşhur adlarıyla sunulmuş; isimlerinin yanında vefat tarihleri gösterilmeye çalışılmıştır.

* Tarihsel 'bilgi'lerin aktarımında oldukça toleranslı olduğu görülen üstadın aktardığı rivayetler -özellikle *ruviye* ve *hukiye* kalıbıyla verdikleri- başlı başına bir mesele olup, -Zeyla'î'nin (v.762/1360) *Tahrîc*'i vb.- müstakil çalışmalara konu edilmiştir.[1]

*Çok gerekli görülen yerlerde dipnotlarına da yer verilmiştir. Kur'ân'ın mucizevî belâğatinin anlaşılmasına çok büyük katkı sağladığı muhalif muvafık herkesçe kabul edilen bu eser, aslında daha 'arîz, amîk açıklamalarla' neşredilmeyi hak etmektedir. Bu izahlarda; gramer, sentaks ve retorik incelikleri okura yansıtılmalı; *sevâd-ı âzam*ın genel anlayışına aykırı gözüken kısımlara dikkat çekilmeli, her iki perspektifin kalkış noktası da gösterilerek tercih okuyucuya bırakılmalıdır. Ancak bu, *Keşşâf* çevirisinde nispeten sonraki aşamayı teşkil eder ve Allah'ın izniyle ileride gerçekleştirilebilir. Burada önceliğimiz, Zemahşerî'nin Kur'ân'ı nasıl anlayıp, anlattığıdır.

Sizleri *Keşşâf* Tefsiriyle başbaşa bırakmadan evvel, eserin basımını gerçekleştiren Türkiye Yazma Eserler Kurumu başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit ve Çeviri Yayım Dairesi başkanı Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, metni dikkatle kontrol eden yazma eser uzmanı arkadaşlara teşekkür ederim.

Prof. Dr. Murat SÜLÜN
Üsküdar, 2016

1 *el-Keşşâf*'ta yer verilen hadis rivayetleri Arş. Gör. Ayşenur Duman tarafından kontrol edilerek kaynak gösterilmiş; *Kütüb-i Tis'a*'da bulunamayan rivayetler için ise [KT.b] rumuzu kullanılmıştır.

GİRİŞ

CÂRULLÂH EZ-ZEMAHŞERÎ VE ÖLÜMSÜZ ŞAHESERİ *EL-KEŞŞÂF*

Vahiy zincirinin son ve en parlak halkası olan Kur'ân-ı Kerîm; *kitâbu hidâye ve i'câz*, yani "mucizevî kılavuz" olarak tanımlanmaktadır. Eski-yeni hiçbir edebî türe benzemeyen Kur'ân-ı Kerîm ne düzyazı ne de şiirdir, türü kendisiyle sınırlı bir vahiy koleksiyonudur. "Yüce Allah'ın eşi-benzeri olmadığı gibi, Kur'ân'ın da eşi-benzeri yoktur" denilse yeridir.

Kur'ân-ı Kerîm'de murad-ı ilâhî, Arap dilinin kalıplarıyla iletilmiştir. Cahiliyye devrinin olgu ve olayları esas alınarak indirilen Kur'ân'ın gücü evrensel ruhunda, yani ilâhî içeriğinde yatmaktadır; siyasî - ekonomik güç odaklarını ve bunların hizmetindeki dil ve edebiyat ustalarını sarsan Kur'ân'ın kalıbından ziyade içeriğidir. Ağzı iyi lâf yapan [hasīmun mubîn] bu ustalar, Arap dilinin kalıplarında olmakla birlikte hiç de aşina olmadıkları yepyeni bir söylemle karşı karşıya olduklarını anlamışlar, fakat onu nasıl tanımlayacaklarında anlaşamamışlardır; "şiir", "sihir", "kehanet", "rüya", "mitoloji" vb. suçlamalardan hiçbiri Kur'ân-ı Kerîm hakkında kâfirlerin nihaî hükmü olamamıştır.

Şirke dayalı zalim statükoyu sarsan bu içerik neydi? Kur'ân'la bir hak-hukuk mücadelesi yürütülmekteydi; hukuksuzluğa, adaletsizliğe ve toplumu kasıp kavuran gelir uçurumuna dikkat çekilmekte, bunu gidermenin yolları gösterilmekteydi. Ancak bu içeriğin sunulduğu kalıplar ve bunların dizilişi de son derece önemliydi. Çünkü ruhsuz beden gibi, bedensiz ruh da bir anlam ifade etmez.

Kur'ân'ın cazibiyetinde; onun devrim niteliğindeki mesajları kadar, bu evrensel içeriği en etkili biçimde taşıyıp ileten Kur'ânî fesâhat, belâğat, şiiriyet ve müzikalite, yani benzer mazmunları net ve etkili biçimde iletebilecek arı duru kelimeler; âyetlerin sağa sola sapmadan bir ırmak misali gürül gürül akışı ve Kur'ân'da konuşan Zât'ın kendinden son derece emin üst perdeden konuşmasının da payı vardır[2].

2 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi -Kaynağı, Şekli Yapısı, Mahiyeti, Muhtevası, Okunuşu-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

I. EBÜ'L-KĀSIM MAHMÛD B. ÖMER B. AHMED EL-HĀRİZMÎ EZ-ZEMAHŞERÎ [v.538/1144][3]

Kendi deha ve özelliklerinin farkında olan bu büyük Türk'ün; "Ey Araplar! Gelin, atalarınızın dilini benden öğrenin!" diye -adeta- meydan okuyabilmesi ve tefsiri boyunca -lisan-ı haliyle ve bazan açıkça- "Allah'ın kelâmı öyle değil işte böyle anlaşılır!" şeklindeki tutumu, bilimsel muhitlerde hayranlık uyandırdığı kadar muhalif gruplarda da belli belirsiz bir nefret oluşturmuştur. "Tefsirde akılcı söylemin temsilcisi" olarak son derece aklî hareket ettiği sanılan bu zâtın, "İlimlerin en üstünü Ehl-i Adalet ve Tevhid'in [yani Mu'tezile'nin] geliştirdiği Kelâm ilmidir" diyebilmesi; muhaliflerini boşkafalı vb. sıfatlarla anması, sorunlu rivayetleri hiç akıl ve ilim süzgecinden geçirmeden olduğu gibi vermesi de bu nefrette etkili olmuş gözükmektedir.

Bütün büyük şahsiyetler gibi, hakkında lehde ve aleyhde tutumlar geliştirilen Zemahşerî'ye ve eserine daha yakından bakalım:

1.1. HAYATI, TAHSİLİ VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

el-Keşşâf'ın yanı sıra Arap dili ve edebiyatına dair çeşitli çalışmaları ile ün kazanan Zemahşerî, Tefsir, Hadîs, Fıkıh ve Kelâm âlimi bir edib ve şâir olup, 467 / 1075'de Hârizm bölgesinde -şu an Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Köroğlu ilçesine bağlı- Zemahşer'de doğmuştur. Son dönemlerini Beytullah'da geçirdiğinden *Cârullāh* [Tanrı komşusu] diye anılan müfessir, Hârizm nüfusunun büyük çoğunluğunun Türklerden oluşması vb. sebeplerle Türk sayılmakta; Arap diline büyük vukufu sebebiyle *Şeyhu'l-'arabiyye*; mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için de *Fahr-i Hārizm* lakabıyla anılmaktadır.

3 İslamî İlimler Araştırma Vakfı'ndaki (İSAV) 12 yıllık *Keşşaf* okumalarım ve üstlendiğim editoryal faaliyet, bu giriş metnini hazırlarken temel kılavuzum olmuş; müfessir ve eseri hakkındaki bilgilerin çatısı, aşağıdaki kaynaklar tarafımdan bizzat görülerek *DİA* "Zemahşerî" maddesi çerçevesinde oluşturulmuş; Zemahşerî hakkında verilen bilgiler anonimleştiğinden, beher bilgi için ayrı ayrı kaynak verme cihetine gidilmemiştir: Ebu'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sādır, ts. V, 168-174; Şemseddin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ',* thk. Şuayb el-Arnaut -Muhammed N. el-Araksûsî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985, XX, 151-156; Kâtip Çelebi / Hacı Halife, *Keşf el-zunûn,* İstanbul: MEB, II, 1475-1484; İbn İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* hzr. Ahmed İbrahim Muhammed, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990, 194-198; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kāmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâli ve'n-nisâ' mine'l-'arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn,* Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002, V, 178; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'arabiyye,* Beyrut: er-Risâle, 1993, III, 822; Nuri Yüce, "Zemahşerî", *İA,* MEB; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* II, 466-467; Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, a.mlf., "el-Keşşâf", *DİA*; Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*; Ali Ekber Babaî, *Tefsir Ekolleri*, çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014. Özellikle; Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009

Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağının takma olduğu, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilir. Topal kalmasının sebebi olarak da, bir seyahati sırasında şiddetli soğuktan ayağının donarak kesilmek zorunda kalması gösterilir ve bu elîm hadise, çocukluk çağında bir kuşcağızı çekerken ayağının kopmasına yol açtığı için annesinin; "Allah da senin ayağını kopartsın!" diye beddua etmesine bağlanır. Zemahşerî, kesik bacağı sebebiyle insanların kendisi hakkında yanlış düşüncelere kapılmasını istemediği için "ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiği"ne dair birçok kişinin şahitliğini de içeren bir belge düzenlemiştir. Zemahşerî -muhtemelen kesik bacağı sebebiyle- önce terzilik mesleğine verilmiş, fakat ilim tahsili yönündeki ısrarı üzerine medreseye gönderilmiştir. Nitekim o muazzam ilmine rağmen, vefatından birkaç yıl öncesine kadar beğendiği çeşitli âlimlerden icazet almaya devam ettiği bilinmektedir. Bu da onun, genel kanaatin aksine, tevazuunun kanıtıdır.

Zemahşerî'nin gençlik devresi, ilmî ve edebî faaliyetleri teşvik ve himaye eden Sultan Melikşâh (v.485/1092) ile veziri Nizāmülmülk'ün (v.485/1092) zamanına (1072-1092) rastlar. Zemahşerî, Selçuklu Veziri Nizāmülmülk'e yazdığı bir şiirde; kabiliyet ve özelliklerini överek, lâyık olduğu yüksek bir makama getirilmesini istemiş, fakat -Mu'tezilî oluşu ve bu şiirde üst perdeden konuşması sebebiyle- beklediği ilgiyi görememiştir. Bunun üzerine Hārizm'den ayrılarak Horasan'a gidip bazı devlet adamlarıyla görüşmüş; Mücîru'ddevle'yi bir kasideyle övmüş ve ona *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi* ile *el-Unmûzec* adlı eserlerini sunmuş; ardından Isfahan'a geçmiş; burada da Selçuklu hakanı Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın ilişki kurup onu öven şiirler yazmıştır.

1118 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanan Zemahşerî, gördüğü bir rüya üzerine bir daha devlet adamlarına methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar verdi; sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı; Bağdat'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüştü, onların derslerine katıldı. Mekke'ye ulaştığında, Zeydiyye'nin imamı İbn Vehhâs tarafından karşılandı. -Yakın dostu ve hâmisi olan bu zât, Zemahşerî'ye hem hocalık hem de öğrencilik yapmıştır.- Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaşma imkânı buldu; Arapçanın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Mekke'de 2 yıllık ikametinin ardından Hārizm'e döndü. Burada -Hārizmşahlar hanedanının kurucusu- Kutbeddin Muhammed (v.522/1128) ile oğlu Atsız (v.551/1156) ona büyük itibar gösterdi. Hārizm'e dönüşünden 10 yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti. Şam'a uğrayıp Tâcülmülûk Böri b. Tuğtekin (v.526/1132) ile görüştü; onu ve oğlunu

Bâtınîlere ve Haçlılara karşı mücadelelerinden dolayı övdü. Muhtemelen birkaç yıl Şam'da kaldı. Ardından gittiği Mekke'de Îsâ b. Vehhâs'tan yine sıcak ilgi gördü. Bu arada bazı Mu'tezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhâs'ın teşvikiyle meşhur tefsiri *el-Keşşâf*'ı yazmaya başladı ve birkaç yıl sonra memleketine dönmeye karar verdi. 1138 yılına rastlayan bu seyahati sırasında bir defa daha Bağdat'a uğradı; burada hem ders verdi hem de Nizâmiye medresesi müderrislerinden el-Cevâlîkī'nin (v.540/1145) derslerine katılıp 66 yaşında iken ondan icazet aldı. Ardından Hârizm'e giderek Özbekistan sınırları içindeki Ürgenç'e yerleşti. 9 Zilhicce 538 / 13 Haziran 1144 tarihinde arefe gecesi burada vefat etti. Bu tarihten yaklaşık 2 asır sonra Ürgenç'e uğrayan İbn Battūta (v.770/1369), Hârizm'in dışında Ceyhun ırmağı kenarında Zemahşerî'nin kubbeli kabrini gördüğünü nakletmiştir.

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Hârizm, canlı bir ilim ve kültür merkezi idi ve daha sonra büyük sufi Mevlâna Celâleddin (v.672/1273) ve çok yönlü âlim Fahreddin er-Râzî (v.606/1209) gibi üstadlar yetiştirecek münbit bir topraktı. Ancak Zemahşerî'nin ilmî hayatında, Bağdat'taki meşhur Nizamiye medresesinin mühim bir yeri vardır. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılan Zemahşerî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay Lugat, Nahiv, Tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezilî Ebû Mudar Mahmûd ed-Dabbî'ye (v.508/1114) aittir. Hârizm'de Mu'tezile'nin görüşlerini yaydığı söylenen bu zât, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve manevî yardımda bulunup, bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile olmuştur. Zemahşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar; Zeydî-Mu'tezilî müfessir, Fıkıh ve Kelâm âlimi Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101) ile kendisine kelâmda (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'dir (v.536/1141). Bağdat'ta edebî ilimlerin yanı sıra, Hadis ve Fıkıh; Mekke'de Nahiv ve Edebiyat tahsil eden Zemahşerî, Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirmiş; talebe seçiminde ve icazet verme hususunda çok titiz davranmıştır.

Hiç evlenmediği anlaşılan Zemahşerî, kendini tamamen ilme vermiş; böylelikle kısa zamanda sahasının en önde gelen âlimlerinden biri olmuştur; Hârizm, Horasan, Irak ve Hicaz'da bilhassa, dil ve Tefsir sahalarında verdiği dersler büyük bir alâka ile dinlenmiştir. Ebû Hanîfe'nin (v.150/767) menâkıbına dair *Şakā'iku'n-Nu'mân* adlı bir eser kaleme alan Zemahşerî, Hanefî fakihleri arasında sayılmış ve "asrının imamı" olarak nitelenmiştir. Hadis rivayet ettiği bilinen

Zemahşerî'den İbn Şehrâşûb (v.588/1192) gibi bazı Şi'î âlimleri rivayette bulunmuştur. Çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Zemahşerî'nin Hârizm'de Hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik ettiğini, Hadis ilminin bölgede bu sayede yayıldığını söyler. Zehebî (v.748/1348) ve İbn Hacer (v.852/1449) hadis rivayeti konusunda Zemahşerî'yi *sâlih* olarak nitelendirmişlerdir.

Zemahşerî hayatının ilk 45 yılında makam ve mevki peşinde koşan, şöhret düşkünü, hırçın ve kibirli bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Bu nitelikleri birçok şiirine de yansımıştır. Devlet adamlarına methiyeler yazmasını fakirlik içinde büyümüş olmasıyla açıklamak, ayrıca sakatlığının kendisi için sadece mahcubiyet değil, aynı zamanda hırs ve azim kaynağı da olduğunu, kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz etmesinin bunlardan kaynaklandığını düşünmek mümkündür. 45 yaşında iken yakalandığı hastalıktan sonra âdeta bir durulma ve olgunlaşma sürecine girmiş, ömrünün sonuna kadar kanaatkâr ve mütevazı bir âlim olarak yaşamıştır.

Zemahşerî itikatta Mu'tezile mezhebine mensup olup *Hâtemu'l-Mu'tezile* [Son büyük Mu'tezilî] diye anılır. Bununla birlikte dil âlimi ve müfessir olarak tanınmış, muhtasar bir eser olan *el-Minhâc* dışında kelâma dair bir eser yazmamıştır. Mu'tezile kelâmı açısından etkili bir isim olmadığı gibi Mu'tezile içinde mensup bulunduğu ekolü kesin olarak belirlemek de mümkün görünmemektedir.

Son olarak; Zemahşerî'nin Şi'î olduğu da iddia edilmişse de, *Hasâ'isu'l-'aşerati'l-kirâmi'l-berara* adlı bir eseri bulunan müellifin, *el-Keşşâf*'ın birçok yerinde Hazret-i Ebû Bekr ile Ömer'den övgüyle söz etmesi söz konusu iddiayı çürütmektedir.

1.2. ESERLERİ[4]

Zemahşerî Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Lügat, Edebiyat, Aruz, Biyografi vb. çeşitli mevzularda pek çok eser yazmıştır. Sonradan öğrendiği Arapçadan başka, Türkçe ve Farsçayı da çok iyi bildiği halde, eserlerini umumiyetle Arapça olarak kaleme almış; hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır.

Zemahşerî'nin eserlerinin sayısını 30 olarak tespit edenler bulunduğu gibi sayıyı 65'e kadar çıkaranlar da vardır. Bu farklılık, bazı kitapların çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

4 Eserler hakkında geniş mâlûmât için bkz. Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s. 57 vdd.

A. TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ

1. *el-Keşşâf ʿan hakāʾikı ğavâmidı't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fi vucûhi't-teʾvîl*.
2. *Nüketü'l-iʿrâb fi ğarîbi'l-iʿrâb*.
3. *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*. / *el-Keşf fı'l-kırâ'âti'l-ʿaşr*.
4. *el-Fâ'ik fi ğarîbi'l-hadîs*.
5. *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe*.
6. *Ru'ûsü'l-mesâ'il*.
7. *el-Minhâc fi usūli'd-dîn*.

B. DİL, LUGAT VE EDEBİYAT

1. *el-Mufassal fi sınâʿati'l-iʿrâb*.
2. *el-Ünmûzec* [*el-Mufassal*'ın kısaltması].
3. *el-Müfred ve'l-mü'ellef* / *el-Müfred ve'l-mürekkeb*.
4. *Mes'ele* (*Risâle*) *fi kelimeti'ş-şehâde*.
5. *el-Muhâcât* (*el-Muhâccât*) *bi'l-mesâ'ili'n-nahviyye* (*el-Ehâci'n-nahviyye*).
6. *Şerhu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhî*.
7. *Mukaddimetü'l-edeb*.
8. *Esâsü'l-belâğa*.
9. *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*.
10. *Dîvânü'ş-Şiʿr* / *Dîvânü'l-edeb*.
11. *Aʿcebü'l-ʿaceb fi şerhi Lâmiyyeti'l-ʿArab*.
12. *el-Müstaksā fi'l-emsâl* / *el-Müstaksā fi emsâli'l-ʿArab*.
13. *Nevâbiğu'l-kelim* / *el-Kelimü'n-nevâbiğ*.
14. *ed-Dürru'd-dâ'ir el-müntehab fi kinâyâti ve'stiʿârâti ve teşbîhâti'l-ʿArab*.
15. *el-Kıstāsü'l-müstakīm fi'l-ʿarûz*.
16. *Kasîde fi sü'âli'l-Ğazzâlî*.

C. DİĞER ESERLERİ

1. *Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâʿiz ve'l-hutab* (*en-Nasā'ihu's-sığār*).
2. *Makāmât* / *en-Nasā'ihu'l-kibâr*.
3. *Rebî'u'l-ebrâr ve nusūsu'l-ahbâr* / *fusūsu'l-ahbâr*.
4. *Nüzhetü'l-müte'ennis ve nühzetü'l-muktebis*.
5. *Hasā'isu'l-ʿaşerati'l-kirâmi'l-berare*.
6. *el-Kasīdetü'l-baʿûdiyye ve tahmîsühâ*.
7. *Taʿlîmü'l-mübtedî ve irşâdü'l-muktedî*.
8. *Şâfi'l-'ayy min Kelâmi'ş-Şâfiʿiyy*[5].

5 "Şâfiʿînin Dilinden Dilsize Şifa" anlamındaki bu eserinden Zemahşerî Nisâ 4/3'deki *teʿûlû* fiilinin tefsirinde, Şâfiʿiden yaptığı alıntıyı gerekçelendirirken bahsetmektedir.

Kaynaklarda başka eserleri de zikredilen Zemahşerî'ye dair pek çok kitap ve makale yayımlanmış; tez çalışmaları yapılmıştır.

Zemahşerî daha ziyade *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle tanınmıştır:

II. *EL-KEŞŞÂF* *'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL VE 'UYÛNİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL*

إن التفاسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها لَعَمري مثل كشافي

إن كنتَ تبغي الهدى فالزم قرائته فالجهل كالداء والكشاف كالشافي[6]

2.1. GENEL OLARAK

Kur'ân-ı Kerîm'in *sehl-i mümtenî* niteliğindeki anlatımını, güzellik ve inceliklerini ortaya koymak için çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Elinizdeki ölümsüz eser ise bunlar arasında müstesna bir yere sahiptir. Kendisinden sonraki bütün tefsirleri etkileyen bu muhteşem kitapla Türk toplumunun *doğrudan* buluşamamış olması ilginçtir. *el-Keşşâf* üzerine çok sayıda açıklama yapılmışsa da bunlar, erbabının bile anlamakta güçlük çektiği çok detay konularda yoğunlaşmakta; genelde Zemahşerî ile boy ölçüşme, ona lâf yetiştirme amacı gütmektedir. Bu, müfessirin İslâm dünyasına hükmeden genel anlayışa bağlı olmayışından kaynaklandığı kadar, müellifin zaman zaman muhaliflerine karşı kullandığı dilden de kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, *el-Keşşâf*'ın hâkim mezhep esasları doğrultusunda rafine edilmiş başarılı birer taklidi sayabileceğimiz Beydâvî'nin (v.685/1286) eş'arî, şâfi'î *Envâru't-tenzîl'i* ile Nesefî'nin (v.710/1310) mâturidî, hanefî *Medârikü't-tenzîl* aldı tefsirleri Türkler arasında daha fazla revaç bulmuş; elit tabakalar değilse de ana kitle Zemahşerî'den uzak durmuştur. Oysa *Keşşâf*'ı *Keşşâf* yapan, "Hâtemu'l-Mu'tezile" Zemahşerî'nin bağlı olmakla övündüğü Ehl-i Adalet ve Tevhid akidesi değil, "Arapçanın pîri" olarak bu dile olan müthiş hâkimiyetidir. *el-Keşşâf*'ı mu'tezilî bir tefsir olmaktan ziyade Kur'ân diline tercüman olan zirve eser haline getiren de budur; ehline "Şu topal ile kör olmasaydı Allah kitabının eşsiz güzelliği doğru dürüst anlaşılamayacaktı!" dedirten de budur. Nitekim Osmanlı medrese eğitiminde en son okutulan ders Tefsir; bu derste takip edilen metin de *el-Keşşâf* idi.

6 Dünyada sayısız tefsir var gerçi amma; hayatıma and içerim ki, yok içlerinde benim *Keşşâf*'ım gibisi Doğrunun peşinde isen onu mutlaka okumalısın. Çünkü bilgisizlik hastalık gibidir; *Keşşâf*'tadır şifası.

el-Keşşâf adlı Kur'ân tefsirini Zemahşerî Mekke'deki son ikameti sırasında, Mekke şerîfi İbn Vehhâs'ın teşvik ve ısrarı ile yazmağa başlamış ve hayatının sonlarına doğru Ürgenç'de bitirmiştir. Zemahşerî'den önceki müfessirler genelde rivayet yolunu izledikleri halde o, dirayet yolunu tercih etmiş ve Ma'ânî, Beyân ve Bedî' ilimlerindeki üstün bilgi - birikimi sayesinde Kur'ân'ın dilindeki üstünlük ve incelikleri iyi tespit ederek bu alanda zirveyi yakalamıştır. Gerçi daha evvel Ebû Mansûr el-Mâturidî (v.333/944) *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*'da, Zeccâc (v.311/923) *Ma'âni'l-Kur'ân*'da bu dirayet metodunu ustalıkla uygulamışlarsa da bu alanda *el-Keşşâf*'ın yeri bambaşkadır.

Türk kütüphanelerinde *el-Keşşâf*'ın çok sayıda yazma nüshası olup bunlar arasında aşağıdakiler öne çıkmaktadır:

Zemahşerî eserini yazarken belli başlı kaynaklardan yararlanmıştır. Kıraat ilimlerinde Abdullah b. Mes'ûd, Hâris b. Süveyd ve Übeyy b. Kâ'b mushafları; dil ve edebiyat alanında Sîbeveyhî'nin (v.180/796) *el-Kitâb*'ı, Müberred'in (v.286/900) *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin (v.377/987) *el-Hucce*'si ile *el-Halebiyyât*'ı, Câhiz'ın (v.255/869) *el-Hayevân*'ı; rivayetler konusunda ise Mücâhid b. Cebr (v.103/721), Amr b. Ubeyd (v.144/761), Ebû Bekr el-Asamm'ın (v.200/816) yanı sıra Müşebbihe, Râfıza ve mutasavvifeye ait tefsirler *el-Keşşâf*'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Zeccâc'ın (v.311/923) *Ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* adlı eseri ile Rummânî'nin (v.384/994) *el-Câmi'u'l-kebîr*'inin *el-Keşşâf*'taki etkisinin daha belirgin olduğu söylenebilir.

Eserin girişinde; Tefsir ilminin perişan bir duruma düştüğünden ve -bırakın, Ma'ânî ve Beyân ilimlerine vâkıf olmayı- Tefsir için gerekli asgarî müktesebâta bile sahip olmayan kimselere kaldığından yakınan Zemahşerî "İlimler içerisinde çok zor elde edilebilecek olağanüstü nükteleri ve esrarengiz yönleri ile insan zihnini en ziyade kuşatan, bilgi dağarcığını en çok dolduran ilim **Tefsir**[7] olup, her ilim sahibi bu ilmin hakkını veremez." dedikten sonra, Tefsir ilminin ve iyi bir müfessirin özelliklerini göstermekte[8] ve Bakara 15'i tefsir ederken şöyle demektedir:

7 Krş. *el-Keşşâf,* Bakara 2/255 hk. (Zikre mevzu olacak, izzetin Rabbi olan Yüce Allah'tan daha muazzam varlık yoktur, dolayısıyla onun zikredildiği âyet, elbette diğer şeylerin zikredildiği âyetlerden daha faziletli olacaktır. Böylece anlaşılmaktadır ki, ilimlerin en şereflisi ve Allah katında üstün konumda olanı, Ehl-i Adl ve Tevhid'in [yani Mu'tezile'nin kurup geliştirdiği Kelâm] ilmidir.) *el-Keşşâf*'ın mukaddimesinde Tefsir'in önemini vurgulayan Zemahşerî, Âyete'l-kürsî'nin Kur'ân âyetlerinin sultanı oluşunu açıklarken, Kelâm'ın şerefine dikkat çekmektedir. Çünkü ilki Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması bağlamında; ikincisi ise Allah Teâlâ'nın tanınması bağlamındadır. Zâtıyla, sıfâtıyla yüce Allah'ı tanımak elbette daha önemlidir, ancak bu, -kâinat kitabının, akıl ve bilimin ışığında, Tefsir ilkeleriyle, kaide ve zabıtalarıyla anlaşılması gereken- Kur'ân-ı Kerîm sayesinde gerçekleşmektedir.

8 *el-Keşşâf*, Mukaddime.

> "… Oysa doğru olan mâna, lafza uygun ve lafız tarafından desteklenen mânadır. Aksi takdirde lafız ile anlam, "kel başa şimşir tarak / altı kaval üstü şeşhane" [lafzen "dağ keçisi ile devekuşu gibi" birbiri ile tamamen alakasız] olur! Allah'ın şu muhteşem kitabını, şu mu'cizevî kelâmını tefsir eden kişinin, ilâhî nazmın güzelliğini, belâgatin eksiksizliğini ve muhataplarına her tür itirazdan uzak biçimde meydan okumakta olduğunu yorumlarında göstermesi gerekir. Müfessir daha kelimelerin dildeki karşılıklarına bile dikkat etmiyorsa, Kur'ân'ın belâgat ve nazım inceliklerinden tabiî ki fersah fersah uzak kalacaktır!"[9]

2.2. *EL-KEŞŞÂF*'TA DİL İNCELİKLERİ

Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunan Zemahşerî, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiş ve aslen Arap olmamasına rağmen *şeyhu'l-'arabiyye* [Arapçanın pîri] diye nitelendirilmiş; Arap dilindeki tartışmasız otoritesinden dolayı edebiyatta birçok darbımesele konu olmuştur.[10] Zemahşerî Gramer'de Bağdat ekolünün önde gelen temsilcilerinden biridir. İslâmiyet'in Arap olmayan unsurlar arasında yayılmasıyla birlikte, Arap dilinde bazı hatalar görülmeye başlamış; bunları düzeltmek üzere Hazret-i Ali'nin gayretleriyle başlatılan çalışmalar Emevî döneminde de devam etmiş; Abbasîlerin ilk döneminde ise daha da yoğunlaşmıştır. Bu esnada ortaya çıkan Basra ve Kûfe ekolleri, çalışmalara ayrı bir önem kazandırmıştır. IX. yüzyıldan itibaren ise Bağdat'ta bu iki farklı görüşü seçmeci bir metotla uzlaştırmaya çalışan İbn Keysân (v.320/932), İbn Cinnî (v.392/1002) ve Zemahşerî gibi Gramer âlimleri ortaya çıkmış; bunlara Bağdat ekolü adı verilmiştir. Bu ekolün en önemli temsilcilerinden biri olan Zemahşerî, kendisinden önceki pek çok dil âliminin görüşlerini inceleyerek, bunların bir kısmını desteklemiş; hatalı gördüklerini de eleştirmiştir. Görüş ve tercihlerini ifade etmesi, orijinal fikirleri, hadislerle istişhâdda bulunması ve *el-Mufassal* adlı eserinin, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve muhtevasındaki zenginlik dolayısıyla, kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmesi onun bu alandaki otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.

Zemahşerî dil ilimlerindeki otoritesinin pek âlâ farkındadır ve bunu zaman zaman hissettirir. Örneği: Mâide 4'deki مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ ifadesini tefsir ederken, bir bakıma kendi özelliklerine işaret eder:

---

9 *el-Keşşâf*, Bakara 2/15 hk.

10 Harun Özel'in Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri adlı YL tezinde (KSİÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014) belirttiği veçhile

> "Bunda açık bir nükte vardır; şöyle ki: Bir ilimde ilerlemek isteyen kimse, -bunun için devesinin ciğerlerini susuzluktan yakacak meşakkatli yolculuklara katlanması gerekse bile- o ilmi mutlaka en büyük uzmanından, ilmi tüm yönleriyle ihata eden, her tür incelik ve nüktesini içselleştirmiş olan kimseden almalıdır. İlmi uzmanından almayan nice insanlar vardır ki, günlerini beyhude yere geçirmiş ve sonra da gerçek ilim adamlarıyla karşılaşınca geçirdikleri zamana yanarak parmaklarını ısırmışlardır!"[11]

Aslında kendisini anlattığı şu ifadeler ne kadar da cesurca ve tespitleri ne kadar yerindedir:

> "Bil ki, bütün ilimlerin temelinde ve sanatların omurgasında âlimler hemen hemen birbirine eşit, sanatkârlar da aşağı yukarı aynı konumdadır. Bir âlim bir âlimden önde ise, ancak birkaç adım öne geçmiştir; bir sanatçı ile diğeri arasındaki mesafe de uzak değildir. Âlim ve sanatkârlardan 'bir'ini 'bin'ine denk kılacak derecede arayı açan ve mertebe farkına sebep olan, yarış ve mücadelelere konu olan esas husus ise; ilim ve sanatlardaki güzel nükteler, dakik mânalar, derin sırlar ve perdeler ardındaki gizli noktalardır. Ve bunlar, ancak dikkatli ve ince bir düşünme ile ortaya çıkarılabilir; seçkin âlimlerin çok ender bulunan en seçkinlerinden, önde gelenlerinden ve parmakla gösterilenlerinden başkası tarafından tespit edilemez; âlimlerin geneli bunları idrak etmekten uzak birer 'kör'; kafasındaki taklit zincirlerini kıramamış birer 'esir'dir."[12]

Zemahşeri, baştan sona *fe-in kulte kultü* [yani sen şöyle dersen / sorarsan ben de şöyle derim / cevap veririm] üslubunu kullanmakta; ilgili âyette akla takılan, hatta takılması muhtemel bulunan sorulara bizzat cevap verdiğini göstermektedir ki zaman zaman *fe-in kīle kīle* şeklinde benzer bir üsluba yer veren[13] İmam Mâturidî (v.333/944) gibi dehalardan farkı budur. Örneği:

---

11 *el-Keşşâf,* Mâide 3/4 hk. وفيه فائدة جليلة ، وهي أن على كلّ آخذ علماً أن لا يأخذهُ إلا من أقتل أهله علماً وأنحرهم دراية وأغوصهم على لطائفه وحقائقه ، وإن احتاج إلى أن يضرب إليه أكباد الإبل ، فكم من آخذ عن غير متقن ، قد ضيع أيامه وعضّ عند لقاء النحارير أنامله

12 *el-Keşşâf,* Mukaddime.

13 Bkz. *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, IX. cilt, tahkik: Murat Sülün, ed. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları, 2007. Örneği:

فإن قيل: كيف علموا أن ما أخبرهم الرسل حق؟ إذ كانوا لا ينكرون أن وعد الله حق، ولكن يظنون أن ما وعدهم الرسل ويخبرونهم إنما هو اختراع منهم لا وعد من الله وخبر عنه. قيل: علموا أن ذلك حق بوجوه. أحدها... (Kehf 18/21)

فإن قيل: إنما أمر بالثنيا في العِدَة لما لعله سيموت قبل أن يفعل ما وعد أو يذهب عنه القدرة فيعجز عما وعد. قيل: إن الأوهام لا ترجع إلى ذلك، بل الإمكان مشروط فيه وإن لم يذكر... (Kehf 18/23)

فإن قيل: بنفسه صار كذلك، قيل: لئن جاز ذا جاز حدوث الأشياء بنفسها... (Kehf 18/57)

> Şayet; "Arapların *'afâ eserahû* [İzini sildi; yok etti] sözleri sabit olduğuna göre âyetin mânası; 'Ama her kimin lehine kardeşi tarafından bir şey silinirse' şeklinde yapılanması gerekmez miydi?" dersen, şöyle derim: [Böyle bir ibare] kendi mekânına sıkıntı verir. Hâlbuki suçların "affedilmesi" Kitap'ta, Sünnet'te ve insanların kullanımında yaygın, bilinen bir ibaredir, dolayısıyla bu ibareden kendi mekânıyla uyumsuz ve sıkıntılı olan bir başka ibareye dönülmez. Sen bu ilmi birbirlerine sunan pek çok kimse görürsün ki, bunlar -Allah'ın kelâmıyla ilgili belli bir şekle ait bir vecih ortaya koyması kendisine müşkül gelince- herhangi bir lügat yakıştırmaya ve Arab'a hiç tanımadığı bir şeyi yamamaya cüret ederler! İşte bu, Allah'a sığınılacak bir cüretkârlıktır.[14]

Zehebî'nin (v.1977) *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*'da dediği gibi, Kur'ân'ın güzelliği ve büyüleyici belağati üzerindeki perdeyi Zemahşerî'den başkası kaldıramazdı. Çünkü o, İslamî ilimlerde uzman olduğu gibi Arap dilinin inceliklerine de bütünüyle vâkıftı; Arap şiirini iyi tanıyordu; Edebiyat, Belağat, Gramer, Beyân ilimlerini tam anlamıyla bilmekteydi. Bu ilim ve edebiyat dehası, *el-Keşşâf* tefsirine bütün âlimlerin dikkatini çeken, müfessirlerin gönlünü fetheden çok güzel bir elbise giydirmiştir. Bununla birlikte, zaman zaman 'tefsir'in çerçevesini zorlayacak -âyetlerdeki ilâhî muradı keşfetme amacının ötesine geçen- açıklamalara daldığı da olmaktadır.[15]

2.3. *EL-KEŞŞÂF*'TA LUĞAVÎ AÇIKLAMA ÖRNEKLERİ[16]

Zemahşerî Arap dilindeki kelimelerin üst düzey mecazî anlamlarını sunan *Esâsü'l-belâğa*[17] gibi bir eserin yazarıdır. Bu bakımdan, bir edebiyat şaheseri olan Kur'ân'daki kelime ve ifadelerin hakiki - mecazî anlamları çerçevesinde getirdiği izahlar Tefsir ilmi bakımından son derece önemli olup, *el-Keşşâf*'ın belki de en değerli kısmını oluşturmaktadır. -Ve sadece bu kısım müstakil olarak yayımlansa yeridir.- Örneği:

إن قيل: إن إبراهيم لم يحتجّ عليهم أن كيف تعبدون من دون الله ما لا ينطق، ولكن قال: أ فتعبدون من دون الله ما لا ينفعكم شيئا ولا يضركم؟ قيل: قد كان احتجّ عليهم من ذلك النوع حيث قال... (Enbiyâ 21/66)

Matüridî'nin *fe-in kîle* (şayet denilirse ki) ifadesine karşılık, doğrudan *kulnâ* [şöyle deriz (Enbiyâ 21/29)], *kāle'l-hasen* [Hasan-ı Basrî şöyle der (Meryem 19/18)], *kāle ba'du ehli'l-edeb* [edebiyatçı müfessirlerden biri şöyle der (Kehf 18/25)] vb. şekillerde de cevapları söz konusudur.

14 *el-Keşşâf,* Bakara 2/178 (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ) hk. Ayrıca bkz. *el-Keşşâf,* Fâtiha 1/7; Bakara 2/1-2, 4, 15 ve 24 hk.

15 Örneği: *el-Keşşâf,* Besmele'nin Bâ'sı, Bakara ve Âl-i İmrân'ın başındaki Elif-Lâm-Mîm hk.

16 Bu giriş yazısında verilen örnek metinlerin Türkçesi, *el-Keşşâf* çeviri heyetine aittir.

17 Geniş bilgi için bkz. Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

> *Nefs* bir şeyin bizzat kendisi, hakikati anlamındadır. Nitekim "yanımda şu kadar *nefs* (şey) var" denilir. Daha sonra *kalbe nefs* denilmiştir, çünkü nefs, kalple kaimdir. Nitekim meşhur bir deyişte, "Kişi iki küçük organından (kalbinden ve dilinden) ibarettir" denilmiştir. Aynı şekilde ruh ve kan için de *nefs* ismi kullanılmıştır, çünkü nefsi canlı tutan, yani canı taşıyan kandır. Yine, *nefs* kendisine şiddetle ihtiyaç duyduğu için suya da *nefs* denmiştir. Nitekim *"Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık."* [Enbiyâ 21/30] buyrulmuştur. *Nufise'r-racul*[u] ifadesinin hakiki anlamı, '*kişiye* bir şey isabet etmiş' olduğudur. Tıpkı *sudire'r-racul* [adam öne çıktı] ifadesindeki gibi. Yine, insan iki düşünce arasında kararsız kaldığı, hangisini tercih edeceğini bilemediği zaman, *fulân*[ün] *yuâmiru nefseyhi* [Falanca, iki 'nefs'i ile kapışıyor.]" derler. Bu sözde sanki insan nefsindeki iki farklı ses ve düşünce kastedilmiş ve bunlara *nefs* adı verilmiştir. Bunun sebebi ise bu iki ses ve düşüncenin ya nefsten sâdır olması ya da insana emreden, ona ne yapacağını gösteren konumunda olmalarıdır. Bu sebeple bu ikisi birer zâta benzetilmiş ve onlara nefs denmiştir. Âyette *enfusehum* ifadesinden maksat, "kendi zâtları"dır; kendilerini aldatmalarıyla kastedilen ise, aldatma eyleminin onlardan başkasına zarar vermeyeceği, zararın kendileriyle sınırlı kalacağıdır. Ayrıca, *enfusehum* ifadesi ile onların "kalpleri", "görüşleri" ve onları bu davranışlara sevk eden iç dürtüleri de kastedilmiş olabilir[18].

2.4. *EL-KEŞŞÂF'*TA KIRAATLER

İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Kâ'b mushaflarının yanı sıra, Hicaz, Irak, Kûfe, Şam mushaflarına vâkıf olduğu anlaşılan Zemahşerî için kıraatin *mütevâtir* olup olmadığından ziyade, Arap dili kuralları açısından doğru olup olmadığı önemlidir. Nitekim mütevâtir kıraatler dışında çok sayıda zevata[19] nispet edilen *şâz* okuyuşlar da nakletmiştir. Bunların en ilginci herhalde Hazret-i Peygamber'e nispet edilen -fakat mütevatir kıraatlerde yer almayan- kıraatlerdir.

---

18 *el-Keşşâf,* Bakara 2/9 hk. Ayrıca, fsd: *el-Keşşâf,* Bakara 2/11 hk.; Hlv: *el-Keşşâf,* Bakara 2/14 hk.; s'ak: *el-Keşşâf,* Bakara 2/19 hk.

19 İbn Mes'ûd, Übeyy b. Kâ'b, İbn Abbâs, Zeyd b. Sâbit, Hazret-i Fâtıma, Hazret-i Ali, Hazret-i Âişe, Hazret-i Ömer, Mu'âz b. Cebel, Hâtıb b. Ebû Belte'a, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Ali, Hasan-ı Basrî, A'meş, İbn Muhaysın, Mücâhid, Atâ', Âmir eş-Şa'bî, Dahhâk, Katâde, Naha'î, Sa'îd b. Cübeyr, Ebû Hâtim, Ebû Hanife, Şâfi'î, Yezid b. Hârun es-Sülemî, Ömer b. Abdulaziz, Halife Mansur, Zeccâc, Ebu'l-Hasen, Amr b. Ubeyd, İbn Ebî Able, Seleme b. Muhârib, Mesleme b. Muhârib, Mervan, Süleyman b. Erkam, Ebu's-simal, Ebû Recâ, Ebû Zeyd, Ebû Ş a'sâ, Ebû Hayve, İbn Hâleveyhi, Şiblî, Ferrâ', Mâlik b. Dînar, Ebû Hubeyş, Sîbeveyhi, Yahyâ b. Vessâb, Talha b. Musarrif, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Humeyd b. Kays el-A'rec, İbn Ebî İshak, Yezîdî, İbn Şenbûz, Ebû Ubeyde, Vâhidî, Eşheb, Ezherî, Abdurrahman b. Hürmüz, Süleyman b. Erkam vb.

Örneği:

> "Hasan-ı Basrî (v.110/728) Dal'ı, ardından kesreli Lâm geldiği için kesre ile, *el-hamdi li'llâhi* şeklinde okumuştur. İbrahim b. Ebî Able (v.151/768) ise *Allāh* lafzının başındaki Lâm'ı, öncesinde gelen *hamd*^{u} kelimesinin Dal'ını takip ettiği için ötre yaparak *el-hamdu lu'llāhi* şeklinde okumuştur. Oysa bir harfin, kendisini takip eden harfe göre okunması, *munhuduru'l-cebel*^{i} [dağ yamacı] ve [aslı *muğîratun* olan] *miğîrat*^{un} kelimelerinde olduğu gibi, ancak aynı kelime içerisindeki harflerde söz konusu olur. Hasan-ı Basrî ve İbrahim b. Ebî Able'yi bu okuyuşa cesaretlendiren şey, bu iki kelimenin, sıklıkla bir arada kullanıldıkları için, tek bir kelime mesabesine gelmiş olmasıdır. Bu iki okuyuş içerisinde İbrahim b. Ebî Able'ninki daha şayan-ı tercihtir; çünkü Hasan-ı Basrî'nin okuyuşunun aksine bu okuyuşta, kelimenin yapısı gereği aldığı hareke, daha güçlü olan i'râb harekesine tâbi kılınmıştır."[20]

Zemahşerî'nin tenkit edildiği noktalardan biri de kıraatlere yaklaşımıdır. Bilindiği gibi, Kur'ân kelimelerine ait tüm okuyuşlar, genel olarak mütevâtir ve şâz şeklinde ikiye ayrılmış; kıraatlere buna göre anlam ve değer atfedilmiştir. [Ancak mütevâtir kıraatlerin; önce Kırâât-ı Seb'a [7], sonra Kırâât-ı Aşere [10] ve en son -fazla kabul kabul görmese de- Kırâât-ı Erba'ate Aşere [14] şeklinde belirlenmesinden de anlaşılabileceği üzere, bunun belli Kıraat otoritelerine ait -itibarî / içtihadî- değerlendirmeler olduğu ve zamanla cumhurdan hüsn-i kabul gördüğü söylenebilir.] Zemahşerî ise tıpkı Taberî (v.310/923) gibi, bütün kıraatleri değerlendirmektedir. Onun, bu farklı okuyuşları sadece bir anlam zenginliği olarak değil, aynı zamanda ilâhî maksadın bir nevi tecellîgâhı olarak, Kur'ân mânalarının taşıyıcısı olarak da gördüğü anlaşılmaktadır[21]. Hasan-ı Basrî'ye isnat edilen *-şâz-* bir okuyuşun âyetin anlamına sağlayabileceği katkı aşikârdır. Nitekim mütevâtir olup olmadığına bakmaksızın tüm dikkat çekici okuyuşları *tevcîh* etmeye -yani nasıl olup da bu şekilde okunabildiğini açıklamaya- çalışmaktadır. Hatta dili ve edebî zevki önceleğinden, zaman zaman mütevâtir kıraatlere eleştiri getirebilmektedir. Örneği:

> "İbn 'Âmir'in (v.118/736) *katl* kelimesini *şurekâ'* kelimesine izafe edip, zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırarak *katlu evlâdehum şurekâ'ihim* [ortaklarının onların çocuklarını öldürmesi] şeklinde okumasına gelince, bu öyle bir şeydir ki, şâirin *zecce'l-kalûs*^{a} *Ebî Mezâde* [Genç deveyi Ebû

20 *el-Keşşâf,* Fâtiha 1/1 hk. Ayrıca bkz. *yahtafu*: Bakara 2/20 hk.; *lâ tudārra*: *el-Keşşâf,* Bakara 2/233 hk.; *yusavvirukum*: Âl-i İmrân 6 hk.; *deraste*: En'âm 6/105 hk.

21 Örn. *el-Keşşâf,* A'râf 7/57'deki *buşran*. Ayrıca A'râf 7/105'deki *hakīkun 'alâ* kıraatinin tevcihi.

> Mezâde'nin dürtüp yaralaması misali…][22] beytinde olduğu gibi, zaruret yerlerinde bile olsa çirkin ve merdut sayılırken; nasıl olur da mensur bir sözde, hele hele nazmının güzelliği ve cezâletiyle mu'ciz bir kelâm olan Kur'ân'da çirkin ve merdut sayılmaz?! İbn Âmir'i âyeti böyle okumaya iten şey, mushaflardan birinde *şurekâ'ihim* kelimesinin Yâ ile *şurakâyihim* şeklinde yazıldığını görmesidir. Eğer *evlâd* ve *şurakâ'* kelimelerinin ceri ile *evlâdihim şurakâ'ihim* ["evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek…" şeklinde] okusaydı -çünkü çocuklar mallarında onların ortağıdır- böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu."[23]

2.5. *EL-KEŞŞÂF'*TA FARKLI GÖRÜŞLER

Müfessirler âyetteki farklı görüşleri verirken bazan tercihte bulunmakta bazan bunları alt alta sıralamakla yetinmektedirler. -Taberî'nin (v.310/923) *asvebu'l-kırâ'âti* ya da *evle'l-ârâ'i 'indî* vb. tercih ifadeleri gibi- herhangi bir kanaat belirtmedikleri yerlerde müfessirlerin, ilk sırada zikrettikleri görüşü tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Örneği:

> "Sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı" yani onların bu şekilde ihtilâfa düşmeleri ve içlerinden bir grubun şu görüşe, diğer grubun ise bu görüşe destek olmaları, İslâm'dan şüphe duymalarından değil, aksine sırf aralarındaki haset yüzünden ve liderlik istekleri, dünya menfaatleri ve her bir grubun kendine daha çok taraftar toplama gayretine düşmeleri sebebiyle olmuştur. Bir görüşe göre; bu, onların Hazret-i Muhammed (s.a.)'in peygamberliği konusundaki ihtilâfıdır, zira içlerinden kimi ona inanmış; kimi de inanmamıştır. Bir başka görüşe göre; bu, onların peygamberler iman konusundaki ihtilâflarıdır, zira kimi Musa (a.s.)'a inanmış, kimi de İsa (a.s.)'a inanmıştır. Bir diğer görüşe göre; bunlar Yahudilerdir, ihtilâfları ise şöyledir: Musa (a.s.) vefat edeceği zaman İsrailoğullarının din adamlarından yetmiş kişiye Tevrat'ı emanet etmiş ve onları Tevrat'ın koruyucuları olarak tayin etmiş; Hazret-i Yuşa'yı ise kendisinden sonra halife tayin etmiştir. Aradan asırlar geçtikten sonra, bu yetmiş kişinin soylarından gelenler Tevrat ilmine sahip oldukları halde dünya menfaati ve liderlik gibi hususlarda birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir başka görüşe göre; bunlar Hıristiyanlardır, ihtilâfları ise, İsa (a.s.)'ın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna dair bilgiye sahip olduktan sonra onun hakkında düştükleri ihtilâftır.[24]

---

22 Beytin aslı, *Zecce Ebî Mezâde'l-kalûs*ı şeklindedir.

23 *el-Keşşâf,* En'âm 6/137 hk. Bununla birlikte, "mütevâtir bir kıraatin herhalde Arap dili zevkine uygun olacağı, Zemahşerî'nin ise ana dili Arapça olmadığından bunu zevk edemediği" de söylenmiştir.

24 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/19 hk. Ayrıca, *es-salâtu'l-vustā* terkibi hk. bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/238.

2.6. *EL-KEŞŞÂF'*TA BİD'AT YORUMLAR İFADESİ

Tefsir kitaplarında, Tefsir ilminin ilkelerine, kaide ve zabıtalarına uymayan çok sayıda yoruma rastlanmaktadır. Âlimler, genel anlama ve yorumlama ilkelerine ters bu tür hevâî, indî, işarî açıklama denemelerini, belli şartları taşıdıkları takdirde reddetmeme eğiliminde iseler de bu, onların yine de bir "tefsir bid'ati" olmasını engellemez. Zemahşerî de zaman zaman bu tür "tefsir"lere dikkat çekmiştir. **Örneği:**

> Âyetin tefsiri sadedinde; "مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ ifadesi, 'aslında biz kendimize göre Müşrik değildik ve inancımızda bir hata üzere olduğumuzu da bilmiyorduk' demektir; *'Bak; nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler!'* [En'âm 6/24] ifadesindeki yalanı da dünyada söylemişlerdir" diyenlerin görüşü, kurnazlıktan öte gitmeyen zorlama bir yorumdur; son derece fasih bir sözü âciz ve çaresiz hale sokan bir tahriftir. Çünkü zâhip oldukları mâna, söz konusu âyetin ne ifade ettiği ne de uygun düştüğü bir anlamdır ve âyetin bildirdiği ile son derece alakasızdır. Tefsiri böyle olan biri, "Bile bile yalan yere yemin ederler." [Mücâdile 58/14] âyetinden sonra gelen "Allah'ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi, bir başarı elde edecekleri vehmiyle O'na da yemin ede(rek mazeret ürete)cekleri gün... Bakınız; bunlardır işte yalancılar!" [Mücâdile 58/18] âyeti hakkında ne gibi ustalıklar sergiler acaba?! Bilemiyorum doğrusu! Zira Yüce Allah, münafıkların âhiretteki yalanlarını dünyadaki yalanlarına benzetmiştir[25].

Örnek 2: *Fe-tüzekkira* ifadesi, kadın şahitlerden biri diğerini 'erkek kılsın', yani "iki kadın bir araya geldiğinde bir erkek konumunda olurlar" şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardandır[26].

Örnek 3: *"Ve Allah'ın sizin için yazıp takdir ettiği şeyi arayın."* (…) Katâde'nin bu âyeti: "Allah'ın, yasaklamanın ardından mubah kılıp sizin için emrettiği şeyi talep edin" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. İbn Abbâs [وابتغوا yerine] واتَّبِعُوا [*Ardına düşün!*], A'meş (v.148/765) ise وَأْتُوا [*Yapın!*] şeklinde okumuştur. Bu ifadenin; "Kadir gecesini arayın ve bulup ibadetle geçirdiğiniz takdirde Allah'ın sizin için yazdığı sevabı talep edin" *mâna*sına geldiği de söylenmişse de bu, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlara yakın durmaktadır[27].

---

25 *el-Keşşâf,* En'âm 6/23-24 hk.

26 *el-Keşşâf,* Bakara 2/283 hk.

27 *el-Keşşâf,* Bakara 2/187 hk.

Örnek 4: *"Binlerle ifade edildikleri halde..."* ifadesi pek çok "bin"i göstermektedir. Bu konuda ihtilaf edilmiştir: Bunun on bin veya otuz bin yahut yetmiş bin olduğu söylenmiştir. قَاعِدٌ kelimesinin çoğulu قُعُودٌ olduğu gibi, [وهم ألوف ifadesindeki] أُلُوفٌ kelimesinin de, آلِفٌ [ülfet eden] lâfzının çoğulu olmak üzere "birbirleriyle ülfet peyda edenler" anlamına geldiği şeklindeki açıklama Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) bir yorumdur[28].

Örnek 5: [قالت رب ifadesindeki] "Ya Rabbi!"nin, Cebrail (a.s.)'a yönelik bir nida olduğu ve "Efendim!" anlamına geldiği, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardan biridir[29].

Bid 'at yorum tabirine yer vermemekle birlikte, aşağıdaki örnekte de benzer bir yaklaşım söz konusudur:

Denilmiştir ki; "[وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ ifadesi], 'Onları bağlayıp cimaya zorlayın" anlamındadır. Çünkü *hecera'l-ba'îra* 'devenin ön ve arka ayaklarını köstekledi' demektir." Bu, kaba saba adamlara ait bir yorumdur[30].

2.7. *EL-KEŞŞÂF'*TA TARİHÎ, SİYASÎ ŞAHSİYETLERE YAKLAŞIM

Zemahşerî Peygamber'e ve getirdiği ilkelere bağlı hakkaniyetli bir âlim olarak her Türk gibi Ehl-i Beyt sevgisiyle meşbudur: Örneği:

> Nakledildiğine göre Haccâc [v.95/714], Hasan-ı Basrî'ye "Ebû Turâb [Hazret-i Ali] hakkındaki görüşün nedir?" diye sorunca, Hasan-ı Basrî âyetin *"(Bu kıble değişikliği gerçekten ağır bir şey); ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil"* kısmını okumuş ve akabinde: "Ali de onlardandır; üstelik o, Rasûlullah (s.a.)'in amcazadesi ve kızını verdiği damadıdır, ona insanların en yakını ve en sevgili olanıdır" demiş[31].

Hazret-i Ebû Bekr, Ömer ve Âişe hakkında son derece nezih bir dil kullanır. Hazret-i Ali'ye isyan edenleri genelde hoş karşılamasa da bir Şi'î ifrâtı göstererek onları tekfîr ya da tenfîk etmez. Devlet yönetecek siyasîlerde, *adalet* ve *emr-i bi'l-ma'ruf…* ilkeleri doğrultusunda çeşitli özellikler arar[32].

28 *el-Keşşâf,* Bakara 2/243 hk.

29 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/47 hk.

30 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/34 Ayrıca bkz. Al-i 'İmran 3/61 (Mübahele Âyeti) hk.

31 *el-Keşşâf,* Bakara 2/143 hk.

32 Fâsık, zalim bir kişinin devlet başkanı olamayacağı hakkında Ebû Hanife'nin tutumunu da yansıtan

2.8. *EL-KEŞŞÂF* VE MU'TEZİLE

> "Peki, nasıl olur da Hâbil kardeşinin ebedi mutsuzluğunu (*şakāvet*) ve ona ateşle azap edilmesini ister?!" dersen, şöyle derim: Çünkü Kābil zalim idi; zâlimin cezalandırılması güzel bir şey olup bunu istemek de caizdir. Dikkat edilirse, Yüce Allah; 'ki budur zâlimlerin cezası!' buyurmuştur. Bunu Allah'ın irade etmesi caiz ise kulun irade etmesi de caizdir. Çünkü Allah Teâlâ ancak güzel olan şeyi murat eder."[33]

Mu'tezile'nin dine yaklaşımı İslâm düşünce geleneğinde "akılcı söylem" diye özetlenmektedir. Oysa bu tabir kendilerini Kur'ân mucizesini ispata adamış bu mü'min muvahhit kişilere değil, daha ziyade, zamanın bilim ve felsefesini esas alan, yani dünyayı da Kur'ân'ı da Yunan felsefesi doğrultusunda açıklamaya çalışan *felâsife* ve benzerleri için geçerlidir[34]. Mu'tezile ise sadece Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında değil, henüz İlâhiyat'ı oluşmamış İslâmiyet'in diğer köklü din ve sistemlere karşı savunulmasında da büyük paya sahibi olup, felsefeyi "düşmanın silahıyla silahlanmak" kabilinden ele almaktaydı. Çünkü bir İslâm muhalifiyle salt dinî ilimlerle cedel yapmak mümkün değildir. Dolayısıyla, akılcı söylem ifadesiyle Mu'tezile'nin kastedilmesi isabetli değildir. Bu yakıştırma muhtemelen, diğer İslamî akımların aksine, akla hak ettiği değeri verdikleri, nasları belli kaide ve zabıtalar çerçevesinde anlayıp tefsir ettikleri için mübalağa ile söylenmektedir. Bununla birlikte, Mu'tezile'nin Kur'ân'ın tefsirinde müstesna bir yeri bulunan Hazret-i Ömer damarından beslenen Ebû Hanîfe [v.150/767] gibi ehl-i rey âlimlerin izinden gittiği aşikârdır.

Mu'tezile'nin Kur'ân okumaları da, *usūl-i hamse* adı verilen *tevhîd, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn*[35]*, va'd -va'îd* ve *emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i 'ani'l-münker* ilkeleri etrafında şekillenmiştir. -Nitekim kendilerini Ehl-i Tevhîd ve Ehl-i Adl gibi adlarla anarlardı.- Buna göre, hiçbir âyet bu 5 ilkeye aykırı anlaşıla-

---

güzel bir örnek için bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/124-125 hk.

33 *el-Keşşâf,* Mâide 5/29 hk.

34 Oysa Zemahşerî'ye göre; Bakara 102'deki *"Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı"* ifadesinde sihirden uzak durmanın en sağlıklı yol olduğuna dair bir delâlet vardır ki, felsefe öğrenmek de böyledir; zira felsefenin kişiyi azgınlığa sürüklemeyeceğinden emin olunamaz."

35 *el-Keşşâf,* Bakara 2/26 hk. Genelde pek anlaşılmayan bu tabir, müfessir tarafından şöyle açıklanmaktadır: Şeriatta *fâsık*, büyük günah işleyerek Allah'ın emrinden çıkan kimse demektir. Böyle biri iki konum, yani mü'min ile kâfir konumları arasında bulunmaktadır [*el-menzile beyne'l-menzileteyn*]. Bu tanımı ilk yapan kimsenin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atā [v.131/748] olduğu söylenmiştir; Allah ondan ve takipçilerinden razı olsun! Kişinin bu iki konum arasında bulunması şu demektir: Bu kimse zahirde mü'min muamelesi görür; nikâh ve miras işlemlerinde, cenazesinin yıkanması, cenaze namazının kılınması,

maz; zahiren bu ilkelere aykırı düşen âyetler ise tevil edilir. Yani Kur'ân'daki herhangi bir ifadeyi anlamaya çalışırken, Yüce Allah'ın bir / tek tanrı olduğu ve bu imanı zedeleyebilecek hiçbir inanışa konu edilemeyeceği; O'nun, mutlak adaletiyle iyileri mutlaka ödüllendirip kötüleri de mutlaka cezalandıracağı, asla kullarının aleyhine edimlere imza atmayacağı, her hâlükârda onların iyiliğini isteyeceği; şer, dalâlet vs. istenmeyen durumlar ortaya çıktığında ise Allah'ın bu kişilere re'sen / bizzat kötülük etmediği, sadece -kendi tutum ve davranışları sebebiyle- onlardan *tevfîk*ini esirgediği (*hızlân*); vaat ve tehditlerine -hâşa- *hulf* ederek keyfî davranamayacağı; Allah'ın insanoğluna pekala yapabileceği şeyler emrettiği ve bunların kolektif akla uygun olduğu; insanın yaptığı her şeyi bizzat -yani kendi tercihiyle özgürce- gerçekleştirdiği, nitekim yaptıklarının tamamından sorumlu olduğu ve zaten bu sayede -yani iyiliğe ya da kötülüğe *mecbûr* olmaksızın iyilik / kötülük edebildiği için- ödüllendirilip cezalandırılabildiği, insanların doğru yolda giderek, iyi işler yapmasını sağlayacak peygamber, kutsal kitap, akıl vb. kılavuzlarla desteklediği, aydınlattığı, yol gösterdiği (*hidâyet*) halde nasıl olup da onları saptırdığının söylenebileceği; Allah'ın emir - fermanlarını dinlemeyen fâsıkların ne tam anlamıyla mü'min ne de tam anlamıyla kâfir oldukları, hangi suça / günaha bulaşmışlarsa o isimle -sözgelimi *kātil, zânî, hırsız* diye- anılmaları gerektiği, aklen ve dinen mâkul ve meşru olan şeyleri yaygınlaştırıp, özellikle siyasî alanda zulüm niteliğindeki yadırgatıcı (*münker*) icraatları, tutum ve davranışları yok etmeye çalışmak gerektiği daima göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, Allah kelâmı doğru anlaşılmış olmaz. Türlü evirti çevirtilerle herkes kendine göre bir anlam çıkartır.

Kur'ân âyetlerine yaklaşımda müteşabihlerin muhkemlere irca edilmesi de önemli bir metod olmakla birlikte, bu iki tür âyetin tespiti müfessirden müfessire değişmektedir. Zemahşerî'ye göre *muhkem;* çok anlamlılık (ihtimal) ve anlam karışıklığından uzak, sabit anlamlı, net âyetler; *müteşâbih* ise benzeşen, farklı anlamlara gelebilen âyetlerdir. Muhkemler "kitabın anası, aslı, esası" olup müteşabihler bunlara hamledilir. Örneği: "Gözler onu idrak edemez"

Müslüman kabristanına defnedilmesi gibi hususlarda mü'min kabul edilir. Ancak kendisinin zemmedilmesi, lânetlenmesi, kendisinden ve inancından berî olunması, inancına düşmanlık ızhar edilmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi gibi hususlarda kâfir muamelesi görür. Mâlik b. Enes'in mezhebine ve Zeydiyye'ye göre arkasında namaz kılınmaz. Asi ve inatçı kâfirlere de *fâsık* denilir. Allah'ın kitabında bu iki kullanım da yer almıştır. Birincisine örnek; "Ne kötü bir yaftadır imandan sonra fâsıklık!" [Hucurât 49/11] âyetidir -ki fâsıklık derken, lakap takmayı ve kınayıp küçümsemeyi kastediyor- ikincisine örnek ise "Gerçekten, fâsığın ta kendisidir münafıklar!" (Tevbe 9/67) âyetidir. Konuyla ilgili etraflı mâlûmât için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

[En'âm 6/103] âyeti muhkem, إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [Kıyâmet 75/23] âyeti müteşabihtir; "Allah kötülüğü emretmez" [A'râf 27/7] âyeti muhkem; "Oranın müreffehlerine *emr*ederiz[36]" [İsrâ 17/16] âyeti de müteşabihtir[37].

"Hâtemu'l-Mu'tezile" diye anılsa da, Zemahşerî *el-Keşşâf*'ında Mu'tezilî düşünce biçimini yansıtmaktan ziyade, Kur'ân güzelliklerini, kelâmullahın net anlaşılmayan ince yönlerini [*ğavâmid ve dekā'ık*] engin dil becerisiyle açıklamayı hedeflemektedir. Zemahşerî elbette, yeri geldiğinde sözünü esirgemez; taşı gediğine koyarak, muhaliflerini acımasızca eleştirir, ancak bunu tefsirinin hâkim karakteri haline getirmez. Örneği: Şayet "cennet el'ân yaratılmış mıdır yaratılmamış mıdır?" dersen, şöyle derim: Bu konuda ihtilâf edilmiştir. Yaratılmıştır diyen, Hazret-i Âdem ve Havvâ'nın cennette iskân edilmiş olmasını ve Kur'ân'da çoğunlukla cennet kelimesinin *en-nebî, er-rasûl, el-kitâb* kelimeleri misali var olan ve herkesçe bilinen bir şeyin ismi gibi zikredilmiş olmasını delil gösterirler[38]. Oysa Nesefî'nin *Metn-i Akā'id*'inde belirtildiği üzere, Mu'tezile'ye göre; Cennet ve Cehennem el'ân yaratılmış değildir. Ve müfessir bu görüşü savunmamakta, diğer görüşün mesnetlerini belirtmekle yetinmektedir. Zemahşerî'nin muhalled eserini "kelâmî nitelikli" olmaktan çıkartan da galiba budur. Nitekim Ürdün Kraliyet ailesince Kur'ân âyetlerinin her tür tefsirden yararlanılarak anlaşılması için hazırlanan altafsir.com adlı tefsir sitesinde *el-Keşşâf*'a büyük bir isabetle; Taberî (v.310/923), Râzî (v.606/1209), Kurtubî (v.671/1273), Beydâvî (v.685/1286), İbn Kesir (v.774/1373), *Celâleyn* ve Şevkânî (v.1250/1834) tefsirleri ile birlikte "ana tefsirler" kategorisinde yer verilmiştir.

Hanefî olmakla birlikte; yer yer Şâfi'î'nin (v.204/820) görüşünü tercih etmesi de onun fanatizmden uzak olduğunu göstermektedir. Örneği:

> يَطْهُرْنَ [temizleninceye kadar] ifadesi, يَطَّهَّرْنَ [tertemiz oluncaya kadar] şeklinde şeddeli de okunmuş olup, açılımı يَتَطَهَّرْنَ şeklindedir. Bunun delili de فإذا تَطَهَّرْنَ *[Artık iyice temizlendikleri vakit]* ifadesidir. İbn Mes'ûd (v.32/652), حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ ve şeddesiz olarak حَتَّى يَطْهُرْنَ şeklinde okumuştur. *Tatahhur* yıkanmak, *tuhr* ise "âdet kanının ke-

36 Bu örnek, أمرنا مترفيها ففسقوا فيها ifadesinin "Allah kodamanlara emreder, onlar da fıskufucura dalarlar" şeklinde yanlış anlaşılmasına dayanmaktadır. Oysa âyette anlatılan şudur: Allah kodamanlara kutsal kitaptaki hak ve hakikatleri, fert ve toplum yararına olan adalet, infak, zekât vb. hususları emrettiği halde, onlar *fisk* etmektedirler, yani kelimenin kendi / luğavî anlamıyla, ilâhî emruferman sınırlarının dışına çıkmaktadırlar.

37 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/7 hk.

38 *el-Keşşâf,* Bakara 2/25 hk.

> silmesi" anlamındadır. Her iki kıraat de amel edilmesi gereken türdendir: Ebû Hanîfe *Rahimehullah* hayzın ekseri müddetinde [on günün bitiminde] kanın kesilmesinin ardından, kadın yıkanmasa dahi; [bu müddetin altında kalan] hayzın minimum sınırları içerisinde ise kadın yıkanınca veya üzerinden bir namaz vakti geçince kocasının onunla ilişkiye girebileceği görüşündedir. Şâfi'î'ye göre ise kadın; hem kanın kesilmesi hem de yıkanma olmak üzere iki temizliği birleştirmedikçe kocasıyla ilişkiye giremez. Âyetin zahiri bu olup, "İyice temizlendikleri vakit..." ifadesi de bunu desteklemektedir[39].

Aşağıdaki ifadeleri de ulemaya örnek bir tutum olarak kayda geçirilmelidir:

> Zeccac [v.311/923] şöyle demiştir: *sa'îd* kelimesi toprak olsun başka bir şey olsun yeryüzünü ifade eder. Üzerinde hiç toprak bulunmayan bir kaya olsa bile. Teyemmüm alacak kişi elini kayaya vurup, yüzünü ve ellerini meshetse bu onu temizlemiş olur. Bu Ebû Hanife Rahimehullah'ın *Rahimehullāh* [v.767/150] görüşüdür. Şayet "Mâide sûresindeki 'Yüzünüzü ve ellerinizi *ondan* mesh edin.' [6. âyet] ifadesi ile bunu nasıl uzlaştırıyorsun? *Ondan* [مِنْهُ] demek, onun bir kısmından demektir. Bu ise üzerinde toprak bulunmayan kayada gerçekleşmiyor" dersen, şöyle derim: [مِنْهُ'daki] Min'in [ba'zıyet değil] ibtidâ için [yani kayadan başlayarak meshedin] olduğunu söylemişlerdir. Şayet, "Min'in ibtidâ için olduğu ifadesi zorlama bir görüştür. *Mesahtu bi-re'sihî mine'd-duhni ve mine'l-mâ'i ve mine't-turâbi* [başımı yağla, suyla ve toprakla meshettim] ifadesinden hiçbir Arap, ba'ziyetten başka bir şey anlamaz" dersen; ben de, aynen söylediğin gibidir. Hakkı kabul etmek tartışmaktan daha uygundur, derim[40].

Bununla birlikte, Zemahşerî'de güçlü bir "biz ve öteki" bilinci olduğu aşikârdır. Örneği:

> Dinde aşırılık iki kısımdır: Birincisi; haklı aşırılık olup -Allah kendilerinden razı olsun!- Ehl-i Adl ve't-Tevhîd kelâmcıların yaptığı gibi, dinin en ince ve derin mânalarını araştırmak ve onun kanıtlarını tahsil için çaba göstermektir. İkincisi ise bâtıl aşırılıktır ki bu da delillerden yüz çevirip şüphelerinin peşine takılarak hakka tavır almak, hakkı çiğneyip geçmektir. Tıpkı hevasını esas alan ehl-i bid'atın yaptığı gibi![41].

39 *el-Keşşâf,* Bakara 2/222 hk. Ayrıca, *"Nikâh düğümü elinde bulunan kimse"*nin, kadının kocası değil velisi olduğu görüşünü tercih edişi hk. bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/237 hk.

40 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/43 hk.

41 *el-Keşşâf,* Mâide 5/77 hk.

Yine bazı i'tizâlî görüşleri Kur'ân'a dayandırmak amacıyla kimi zaman zorlama te'viller yapmaktan da geri durmamıştır. Örneği:

> Nahl 90'daki إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ [Allah adaleti ve ihsanı emreder] ifadesinde *el-'adl* kelimesinin vacip / gerekli anlamında olduğunu, çünkü Allah'ın farzlarda / vaciplerde herkesi eşit tuttuğunu, farzların insanların pek âla takat getirebilecekleri şeyler olduğunu, [aksi takdirde kullarına *cevr*etmiş olacağını], *el-ihsân* ifadesinin ise mendup / nafile anlamına geldiğini söylemekte; "Pekiyi, o zaman neden her ikisi hakkında da 'emreder' ifadesi kullanıldığı", sorusuna da, "Çünkü farzların ifasında mutlaka kusur ve eksiklik meydana gelecek ve mendup / nafile ameller bunları tamir edecektir" şeklinde cevap vermektedir[42].

Oysa âyette 3 genel emir [adalet, ihsan -yaptığı her şeyi en güzel, en kaliteli biçimde yapmak- ve yakınlarını gözetmek]; 3 de genel yasak [yüz kızartıcı cinsel suçlar, aklen ve dînen yadırganan eylemler ve haddini bilmemek] söz konusu olup, İbn Mes'ûd'un (v.32/652) dediği gibi âyet, Kur'ân'ın hayrı ve şerri ortaya koyan en kapsamlı âyetidir [هي أجمع آية في القرآن للخير والشر]. Beydāvī (v.685/1286) de "Kur'ân'da bundan başka âyet olmasaydı, -bir sonraki âyette dikkat çekildiği üzere- Kur'ân her şeyi -anahatlarıyla- net biçimde açıklamış ve tüm insanlık için merhametli bir kılavuz olmuş olurdu!" [ولو لم يكن في القرآن غير هذه الآية لصدق عليه أنه تبيان لكل شيء وهدى ورحمة للعالمين] demiştir. Zemahşerî burada mezhebinin *el-'adliyye* ya da *ehl-i 'adl* şeklindeki adına uygun biçimde *el-'adl* kelimesinin anlamını daraltmakta; adaletin, "insanlara gücünün üstünde bir şey yüklememek olduğunu, aksi takdirde bunun Allah açısından zulüm / cevir olacağını ihsas etmektedir. Allah'ın adaletini açıklama sadedinde sahih bir görüş de olsa, bu âyetin tefsirinde isabetli gözükmemektedir[43].

2.9. *EL-KEŞŞÂF'*TA TEFSİR İLMİ AÇISINDAN SORUNLU YAKLAŞIMLAR

el-Keşşâf'ta -nadiren de olsa- Tefsir ilmi açısından sorunlu yaklaşımlar sergilendiği dikkatten kaçmamakta ve bunların rivayetler çerçevesinde yoğunlaştığı görülmektedir.

42 *el-Keşşâf,* Nahl 16/90 hk.

43 Buna karşılık, aynı çerçevede, Âl-i İmrân 3/170 hk. söyledikleri isabetli gözükmektedir: يَسْتَبْشِرُونَ kelimesi tekrarlanmış ve böylece; أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ ifadesinin açıklaması niteliğindeki nimet ve lütfu; bunun, onların imanının karşılığı olduğu, yani Allah'ın *adalet* ve hikmetinin "mutlaka verilmesini, yani boşa gitmemesi"ni gerekli kıldığı bir mükâfat olduğu ifade edilmektedir.

Sûre sonlarında o sûrenin fazileti hakkında naklettiği rivayetlerin hemen tamamı sorunlu olan Zemahşerî, âyetleri açıklarken de yer yer sağlam olmayan rivayetler aktarmaktadır -ki bilindiği üzere *kıyle / ruviye / hukiye* denilerek aktarılan mesnetsiz rivayetler tefsirlerin yumuşak karnıdır. [Ve Zemahşerî'nin "akılcı söylem" adı altında kategorize edilemeyecek olmasının bir gerekçesi de budur.]

Aşağıdaki örnekler müfessirin rivayet kullanımına dair ilginç örneklerdir:

Örnek 1: "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur.' [*Buhârî*, "Tefsîr", 59; *Müslim*, "Fedâ'il", 40] şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Bu sözün gerçekten hadis olup olmadığını Allah bilir, eğer sahih bir hadis ise anlamı; 'şeytan, doğan her çocuğu saptırmak için yanıp tutuşur, Meryem ve oğlu hariç; çünkü onlar masumdur' şeklindedir."[44] *Buhârî* ve *Müslim*'de ittifakla sahih kabul edilen bir ifade hakkında -evet, ilmî bir sâikle- şüphe ızhar eden Zemahşerî, "rivayete göre" diyerek kaynağı belirsiz efsanevî 'bilgi'ler nakletmekte cömert davranmaktadır[45]. Zemahşerî gibi bir şahsiyetin bu tür rivayetlere nasıl yer verebildiği kolay anlaşılacak bir şey değildir. Çünkü bizzat kendisi [*Atvâku'z-zeheb*'de] şöyle demektedir:

> "Falancadan, filancadan gelen rivayetlerle yetinme; dininde akıl sultanının bayrağı altında yürü. Çünkü kendi evindeki bir aslan, hasmı karşısında güçlü deliller ortaya koyan adamdan daha aziz olmadığı gibi, nemli kuzey rüzgârlarına mâruz kal[arak k.çı yandıkça yanan zift sürülmüş] uyuz bir keçi bile, içeriği sağlam rivayetleri kullanarak delilli mesnetli konuşan birinin karşısındaki taklitçiden daha zelil değildir. Çünkü elinde kendisini savunacak bir belge yoktur; aklını kullanamamakta, sırtına yüklendiği 'odun'la kendi belini çökertmektedir!"

Muhtemelen, tefsire dair eserlerde âyetlerin mazmununu açıklarken ya da insanları Kur'ân okumaya teşvik ederken sorunlu / mesnetsiz rivayetler kullanılabileceği yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Yoksa Zemahşerî, -aynı zamanda- kendisinden rivayet edilmeye elverişli (*sâlih*) bir Hadis âlimidir.

Örnek 2: "Şayet, '*Ellezî* ve *elletî*nin sıla cümlelerinin muhatap tarafından mâlûm bir anlatı / kıssa olması gerekir; pekiyi, bu durumda bu kimseler âhiretteki ateşin insanlar ve taşlarla tutuşan bir ateş olduğunu nereden bilecekler?' dersen, derim ki: Bunu daha önce Ehl-i Kitap'tan duymuş olmaları veya

44 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/36 hk.

45 Örnek olarak bkz. Asâyı vurunca, 12 pınarın aktığı taş meselesi: *el-Keşşâf,* Bakara 2/60 hk.

Peygamber (s.a.)'den işitmiş ya da 'Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş' [Tahrim 66/6] âyetini duymuş olmaları imkânsız değildir. Şayet, 'Bu cümle ile nitelendirilen ateş neden Tahrim sûresindeki âyette nekre olarak kullanıldı da, burada ma'rife olarak kullanıldı?' dersen, derim ki: O âyet Mekke'de nâzil olmuştu; böylece muhataplar bu niteliklere sahip ateşi tanıyıp bilmiş oldular, daha sonra Medine'de ise bu âyet nâzil oldu ve önceden öğrenmiş oldukları o ateşe işaret etti."[46]

Görüldüğü gibi, Bakara 24'teki Ateş'in kâfirler açısından nasıl mâlûm bir ateş olabileceğini açıklamak isterken, bunu Tahrim 7'deki Ateş'e bağlayarak bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu, dolayısıyla böyle bir ateşten haberdar oldukları şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yani Hazret-i Âişe ve Hafsa'nın, Hazret-i Peygamber'in Maria Validemiz'e teveccühü karşısında tutuldukları kıskançlık krizi çerçevesinde yaşanan -tamamen Medine devrine ait- olayları konu alan bir âyetin, Mekke'de inmiş olamayacağı müfessirin gözünden kaçmıştır. Oysa Mekke'den hiç bahsetmeden "daha evvel nâzil olan" deseydi, sorun çıkmayacaktı. Yine, YâSîn 18'de "Bu uğursuzluk başımıza sizin yüzünüzden geldi" ifadesini açıklarken, Mısırlılardan bahisle; "Başlarına bir kötülük geldiğinde, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi." [A'râf 7/131] âyetini naklettikten sonra, Mekke Müşriklerinin de "başlarına bir kötülük gelse, '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!" [Nisâ 4/78] dediklerini nakletmektedir. Oysa ikinci ifade, Müşriklere değil, Uhud savaşı kaçkınlarına aittir.

Örnek 3: "Mâna; 'Vefat edip de geriye eş bırakanların yapması gereken, ölüme yakalanmalarından önce eşlerinin kendilerinden sonra tam bir yıl geçinmelerini vasiyet etmeleridir' şeklinde takdir edilir. Yani bıraktıkları maldan onlara harcanmasını ve onların da meskenlerinden çıkmamalarını vasiyet etmeleridir. Bu İslâm'ın ilk yıllarındaydı; bu süre daha sonra '... dört ay on gün beklerler' [Bakara 2/234] âyetiyle neshedilmiştir. Söz konusu sürenin bu miktar üzere ziyade olanının neshedildiği de söylenmiştir."[47]

Oysa Bakara 240'daki konu ile onu neshettiğini söylediği Bakara 234'ün konuları farklıdır. 234. âyette eşi vefat eden kadının bir başkasıyla evlenmek için geçirmesi gereken zaman / iddet belirlenmekte, 240. âyette ise vefat edeceğini anlayan bir kocanın, eşini koruyup kollama adına onu bir yıl süreyle imkânlarından yararlandırması yani akriba-i taallukatına bu yönde vasiyette

46 *el-Keşşâf*, Bakara 2/24 hk.
47 *el-Keşşâf*, Bakara 2/240 hk.

bulunması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Örnek 4: "İkrime'den şöyle bir rivayette bulunulmuştur: [Hâricî lideri] Nâfi' b. Ezrak (v.65/685), İbn Abbâs (r. anhumâ)'ya (v.68/687); 'Bre gözü de kör kalbi de kör olan adam! Yüce Allah 've oradan çıkacak değillerdir' buyururken, bir topluluğun [büyük günah işleyenlerin] cehennemden çıka*rtı-la*caklarını mı iddia ediyorsun sen?!' dedi. İbn Abbâs: 'Yazıklar olsun sana! Yukarısını da okusana!.. Bu kâfirler içindir!' dedi. Bu haber Mücbire'nin düzmecelerindendir ve bu onların ilk yalanları ve iftiraları da değildir. Bunun böyle olduğuna İbnu'l-Ezrak'ın Hazret-i Peygamber'in amcaoğluyla, üstelik de Kureyşli destekçileri, Abdulmuttalib oğullarından yakınları ve dostları arasında iken dünya ehlinden hiç kimsenin cesaret edemeyeceği bir üslupla karşı karşıya getirilmesi yeterli delildir. Kaldı ki, o bu ümmetin âlimidir, deniz gibi engin ve derin müfessiridir. Ayrıca, haberin [İbn Abbâs'ın azatlısı] İkrime'ye (v.105/723) dayandırılması, -yani bu iki delil- rivayetin net bir uydurma olduğunu göstermektedir."[48]

Müfessir, rivayeti mantıkî bir ölçütle değerlendirmekte; İbn Abbâs gibi biri ile bu üslupla konuşulmuş olamayacağını iddia etmektedir. Ancak bu diyalog Mekke'de; İbn Abbâs'ın destekçi ve adamlarının yanında değil, İbnu'l-Ezrak'ın ordugâhında ve savaş hengâmında gerçekleşmiş de olabilir. Bilindiği gibi, İbn Abbâs hakem / tahkîm olayı sonrası Hazret-i Ali (r.a.)'ın murahhas adamı olarak Hâricîlerin yanına gitmiş; Ali'yi ve bütün askerleri tekfir ederek ordugâhtan ayrılan İbnu'l-Ezrak ve diğerlerini, akıllarını başlarına devşirip Ali ordusuna geri dönmeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştı. İşte, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için ciddi çabaları bulunan İbnu'l-Ezrak, anlayamadığı 'yabancı' Kur'ân kelimeleri veya yukarıdakine benzer çetrefil konular hakkında aklına takılan noktaları İbn Abbâs'a sorma fırsatı bulmuştur[49].

Son olarak; Zemahşerî, -genelde değilse de nihaî hakikate erdiğine inandığı konularda- yadırgatıcı bir üslupla muhaliflerini hevâ ehli, cebrî, bid'atçi, cahil ve boş kafalı kişiler olarak nitelemekte sakınca görmemektedir[50].

---

48 *el-Keşşâf,* Mâide 5/37 hk.

49 Literatüre *Mesâ'ilu Nâfi' b. el-Ezrak* diye geçen metin bu diyaloğun meyvesidir. Muhammed Fuad Abdulbaki tarafından garip Kur'ân kelimelerine dair *Buharî* hadislerinin konu alındığı *Mu'cemu Ğarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1985, s. 234 - 292) adlı eserin sonunda neşredilmiştir.

50 *el-Keşşâf,* Bakara 2/26 hk. Yine;
Va'd ve va'îd hk. hâkim mezhebin eleştirisi: Âl-i İmrân 3/128 hk.
Kadim din mensuplarının Kur'ân tarafından reddedilen şefaat anlayışları ile Haşviyye ve Mücbire'nin aynı çerçevedeki inanışı arasında kurduğu paralellik: Âl-i İmrân 3/24 hk.

Hasılı; Zemahşeri Türk zekâsının en mükemmel mümessillerinden biri olup, engin ilmi, etkili yazıları, üslubundaki azamet ve fikrindeki metanet her türlü takdirin üstündedir. Bu vb. nitelikleri bir yana, o; her şeyden evvel mü'min, muvahhit, dindar ve müttaki bir şahsiyettir. Zemahşerî'nin bütün eserlerinde Allah korkusunu ve samimi kulluğunu aksettiren ifadeleri vardır. Nitekim zaman zaman tefsir ettiği âyetlerin etkisiyle içtenlikle dua ettiği görülmektedir:

> *Allah'ım! Bizleri takva giysisi ile süsle; Bakara sûresine kendilerini zikrederek başladığın kimseler zümresinde haşreyle.*[51]
>
> *Allah'ım! Bizleri azabından muhafaza buyur; bize gazabınla muamele etme ey mağfireti geniş olan!*[52]
>
> *Allah bizleri engin rahmeti ile bu ateşten muhafaza buyursun!*[53]
>
> *Allah'ım! Senin günahlarımızı örtmen [e itimad edip gevşeklik göstermek]ten sana sığınırız!* [54]
>
> *Allah'ım! Âhirette, katında kendisiyle kurtuluşa ereceğimiz amellere*

Müşebbihe ve Mücbire diye nitelediği hâkim mezhep mensuplarının aslında İslâmiyet üzere olmadıkları: Âl-i İmrân 3/18 hk.

Hâkim mezhep mensuplarının, çokluklarını doğruluklarına delil getirmelerini red bağlamında bkz. *el-Keşşâf,* Mâide 5/100 hk.

Allah'ın irade ve meşieti hk. hâkim mezhebin mensuplarını "Müşrik kardeşleri" ile tamamen aynı düşüncede olmakla suçlaması: Zuhruf 43/20 hk. [وزعمهم أن عبادتهم بمشيئة الله، كما يقول إخوانهم المجبرة] ve En'âm 148 [يعنون بكفرهم وتمردهم أن شركهم وشرك آبائهم وتحريمهم ما أحلّ الله، بمشيئة الله وإرادته؛ ولولا مشيئته لم يكن شيء من ذلك، كمذهب المجبرة بعينه].

Ayrıca şu ifadeler: "Zatını çirkin şeyleri murat etme ve onlara razı olma özellikleri ile tavsif edenleri derhal cezalandırmayan Allah ne kadar yücedir!" (Âl-i İmrân 3/108 hk.); "Yok olup gitsin Allah'ı yarattıklarına benzetenler! Yıldırımlar yağsın üzerlerine!.." (Nisâ 153 hk.)

İlahî aşk kavramının tahrifi hk. kullandığı aşağılayıcı ifadeler: Âl-i İmrân 3/31; Mâide 5/54 hk. [Konunun ilgilileri tarafından Türkçeye tam çevril-e-mediğini gözlemlediğimiz bu ifadeler, son derece yadırgatıcıdır. Ancak bunlar, Tasavvufî - ahlakî bir içeriği bulunan *Atvâku'z-zeheb* gibi bir eser yazmış olan müfessirin, İslamî anlamda bir Tasavvufa ve ârif ve zahit şahsiyetlere karşı olduğunu göstermez. Nitekim kâh mutesavvife diyerek kâh "salih bir zât" / "zâhid bir kişi" diyerek Tasavvuf büyüklerinden tefsirinde iktibasta bulunmaktadır ve sufilerin pîri sayılabilecek Hasan-ı Basrî başta gelen kaynaklarından biridir. Bu, Zemahşerî'nin toptancı değil, seçmeci bir yaklaşım sergilediğini gösterir ki gerçekten, Tasavvuf da yekpare / homojen bir yaklaşım; disiplin / ilim değildir; nakşibendîsinden alevîsine herkes kendi dinî anlayışını bu kavramla ifade etmektedir; âlimi vardır, cahili vardır. Kişiyi hakka - hakikate uçuran, sahih bir ilimle tutarlı bir irfan, yani zahir ve mâna boyutlarıdır; dil ve din ilimlerindeki yetersizliğini görmeden tek kanatla uçmaya çalışmak -ki "kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz" denmiştir- ve İslâm âlimlerini "zâhir / rusûm" uleması vb. sıfatlarla tezyif etmek; Tefsir, Hadis, Fıkıh ve hele Kelâm ilimlerine -güya- alternatif imiş gibi davranmak, işte Zemahşerî vb. âlimleri "Tasavvuf karşıtı" söylemlere iten bunlardır. Şu da unutulmamalıdır ki; Zemahşerî gibileri hasımları karşısında sert ve net konuşmaya iten, biraz da özgüvenleridir. Nihaî hakikati bulmak, yani bulduğuna inanmak, insanı bağnazlaştırmaktadır.]

51 *el-Keşşâf,* Bakara 2/5 hk.

52 *el-Keşşâf,* Bakara 2/7 hk.

53 *el-Keşşâf,* Bakara 2/24 hk.

54 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/29 hk.

bizi muvaffak eyle![55]

Bâtılın ve bâtıl ehlinin karanlıklarından Allah'a ve O'nun engin rahmetine sığınırız[56].

Allah bizi kendisine yaklaştıracak şeylere muvaffak kılarak bizlere o gölgelerin altında gölgelenmeyi nasip etsin![57]

Bu takva eserinin her yerinde hissedilmekte, insanları Allah Teâlâ karşısında lâkayt olmaktan uzaklaştırmaya çalışmaktadır: Ebû Hanîfe Rahimehullah'a göre, en ağır tehdit içeren Kur'ân âyeti *"Allah'tan sakının ki felâha eresiniz"* âyetidir. Zira Allah Teâlâ burada iman edenleri, yasaklarından kaçınma hususunda kendisinden sakınmamaları halinde kâfirler için hazırladığı ateşle tehdit etmekte; ek olarak, iman edenlerin O'nun rahmetini ancak kendisine ve Resulüne itaat etmek sûretiyle umabileceklerini ifade etmektedir. Bu ve benzeri âyetler üzerinde düşünenler, Allah'tan yana boş ümit ve kuruntulara kapılmazlar. Allah Teâlâ'nın bu gibi durumlarda لعل ev عسى [umulur ki, ola ki] kelimelerine yer vermesi, insanlar ne derse desin, zeki irfan sahiplerinin dikkatinden kaçmayacağı üzere, takva yolunun ne kadar ince bir yol, Allah rızasını elde etmenin ne kadar zor bir şey ve O'nun rahmet ve mükâfatına nail olmanın ne derece şerefli bir mazhariyet olduğunu göstermektedir[58].

Zemahşerî, Peygamber'ine son derece bağlı ve sevgi doludur. Sözgelimi Bakara 253'te Hazret-i Muhammed'in peygamberlerin "en büyüğü" olduğuna dair çıkarsamalar yaptıktan sonra, "*Allah'ım! Kıyamet günü bizlere onun şefaatini nasip et."* demektedir. Müfessirin "Şefâat ya Rasûlâllah!" yerine neden bu ifadeyi kullandığı açıktır.

İslâm âlimleri arasında müstesna bir yeri bulunan Zemahşerî, Tefsir sahasında büyük bir inkılâp meydana getirmiş; ölümsüz bir şöhret kazanmıştır. Bakara 2'nin tefsirinde *"Allah bizleri kelâmının esrârını daha iyi anlamaya, nüktelerini fark etmeye ve muhtevasınca amel etmeye muvaffak kılsın!"* diye dua eden Zemahşerî, dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen *el-Keşşâf*'ında; dilin bütün imkânlarını kullanmakla kalmamış; aklın ilkelerine de büyük önem vermiştir. Özellikle, Kur'ân'daki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili anlam takdirlerinde son

55 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/185.
56 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/106.
57 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/57 hk.
58 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/130 hk.

derece başarılıdır. Daha evvel, müfessirler genelde yalnız rivayet metodunu takip ediyor; dirayet metoduna ikinci derecede önem veriyor veya bu yönü ihmal ediyorlardı. Zemahşerî ise Kur'ân vahyinin pek dikkat çekmeyen gizli noktalarını ortaya koyma gayesiyle farklı bir metod izleyerek, Kur'ân'ın bir belâğat harikası olduğunu ispata çalışmış; belâğat ve fesâhatçe bütün edebî eserlerin fevkinde olduğunu göstermiş; Kur'ân'daki latif nükte ve işaretleri ortaya koymuştur.

Örnek 1: Şayet, "Neden burada [yani Bakara 7'de] mühürleme fiili Allah'a isnat edilmiştir, oysa bu fiilin Allah'a isnat edilmesi, onun hakkı kabul etmekten, yolları ile hakka ulaşmaktan men ettiğine delâlet eder ki böyle bir şey çirkindir, Yüce Allah ise çirkin şeyleri yapmaktan münezzehtir, zira o hem çirkin olan şeyin çirkinliğini bilir hem de ondan müstağni olduğunu bilir. Kaldı ki bizzat Yüce Allah'ın kendisi, "Ben, asla kullara zulmedici değilimdir." [Kāf 50/29]; "Ama onlara Biz zulmetmemişizdir; zalim olan kendileridir." [Zuhruf 43/76] ve "Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez." [A'râf 7/28] gibi âyetlerde zâtını tenzih etmiştir. Kur'ân'da buna benzer daha pek çok âyet vardır?" dersen şöyle derim: Bundan maksat, kalplerin adeta mühürlenmiş gibi olduğunu ifade etmektir. Mühürleme fiilinin Allah'a isnat edilmesinin sebebi ise, onların kalplerindeki bu sıfatın adeta sonradan kazanılmış ârızî bir nitelik değil de doğuştan gelen bir nitelikmiş gibi yerleşmiş ve güçlü olduğuna dikkat çekmektir. Nitekim "falancanın cibilliyeti / karakteri şöyledir", "şu fıtrat üzere yaratılmıştır" gibi ifadeler kullanıldığında, o kişinin söz konusu hususta son derece sabit olduğu belirtilmiş olmaktadır. Hem, senin vehmettiğin şey nasıl tahayyül edilebilir ki?! Zira bu âyetler kâfirlerin hatalarını yüzlerine vurmak, onların sıfatlarının çirkinliğini ve hallerinin kötülüğünü ortaya koymak üzere inzâl edilmiş, sonunda ise yine kâfirlere büyük bir azap uyarısı yapılmıştır. İkinci ihtimal olarak; خَتَمَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ [Kalplerini Allah mühürlemiştir] cümlesinin bütün olarak bir mesel (benzetme) olması da mümkündür. Bu tıpkı ölüp giden biri ya da yok olan bir şey için, *sâle bi-hi'l-vâdî* [Vadi sel olup onu götürdü] denilmesi, uzun süre ortalardan kaybolan biri için, *tārat bi-hi'l-'ankā*[11] [Ankā kuşu onu alıp götürdü] denilmesi gibidir. Aslında söz konusu kişinin ölümünde vadinin, ya da uzun süre ortadan kaybolmasında Ankā kuşunun herhangi bir fiili yoktur, bu sadece bir temsildir. Ölen kişinin hali, temsil yoluyla, sanki vadinin sel suyu ile alıp götürdüğü kişinin haline; uzun süre kaybolan kişinin hali ise Ankā'nın alıp götürdüğü kişinin haline benzetilmiştir. İşte âyette de buna benzer şekilde kâfirlerin kalpleri, hakka karşı duyarsız ve taşlaşmış olduğu için, anlama konu-

sunda tıpkı hayvanlar gibi olan sağır ve dilsizlerin ya da doğrudan hayvanların kalpleri gibi Allah tarafından mühürlenmiş kalplere benzetilmiştir. Ya da sanki Allah tarafından mühürlenmişçesine anlayışsız ve düşüncesiz olan kalplere benzetilmiştir. Yoksa onların kalplerinin hakka karşı taşlaşmış olmasında, hakkı kabule yanaşmamasında Yüce Allah'ın herhangi bir fiili söz konusu değildir. Allah bundan münezzehtir[59].

Örnek 2: *Kürsî*, üzerinde oturulan, oturan kimsenin oturduğu yerden daha yüksek olmayan şeydir. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ifadesi dört şekilde açıklanabilir: Birincisine göre; burada onun *kürsî*sinin genişliği ve kapsamlılığı ile gökleri ve yeri kuşatmaktan âciz olmadığı anlatılmaktadır. Bu ifade onun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan [tahyîl] başka bir şey değildir. Yoksa ortada ne bir kürsî vardır, ne oturma, ne de oturan. Nitekim bu durum, *"Buna rağmen, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz'ın tamamı O'nun 'avuc'unun içinde olacak, gökler de O'nun 'sağ eli'nde dürülmüş olacaktır."* [Zümer 39/67] âyetinde de ifade edilmiştir. Burada da herhangi bir avuç, sağ el ve dürme tasavvuru söz konusu değildir. Aksine bu O'nun şanının yüceliğine dair bir canlandırma ve duyusal bir benzetmeden ibarettir. "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir" ifadesine dikkat ediniz. İkincisine göre; onun ilmi kuşatmıştır. İlim, mekânı ile isimlendirme kabilinden, kürsî olarak isimlendirilmiştir ki bu da âlimin kürsîsidir. *Üçüncüsüne* göre onun mülkü kuşatmıştır. Mülkün kürsî olarak isimlendirilmesi de, mekânı ile isimlendirilmesi kabilindendir ki bu da mülk kürsîsidir. Dördüncüsüne göre, rivayet edildiği üzere, Yüce Allah bir kürsî yaratmıştır, bu kürsî Arş'ın önünde olup onun altında gökler ve yer vardır. Arş'a kadar o, en küçük bir şey gibidir. [Yalnız] Hasan-ı Basrî'den, "Kürsî Arş'tır" sözü nakledilmiştir[60].

Örnek 3: Ğâfir 7'deki *"Arş'ı yüklenen ve bir de Arş'ın çevresinde bulunan melekler, Rablerine hamdederek O'nu tesbih ederler; O'na iman ederler"* ifadesinde; gerek Arş'ın taşıyıcısı olan meleklerin gerekse Arş'ın etrafındaki meleklerin *mü'min* olduğu aşikâr olmasına rağmen, bunun ayrıca belirtilmesinin Zemahşerî'ye göre iki faydası vardır: (i) İmanın ne kadar şerefli ve üstün bir rütbe olduğunu göstermek ve imana teşvik etmek ki peygamberlerin pek çok yerde *sâlih*lik vasfıyla yadedilmeleri de aynı gayeye mâtuftur. (ii) Allah'a cisim atfedenlerin (Mücessime) görüşünü reddetmek. *Çünkü durum bunların dediği* gibi olsaydı, "Arş'ı ta*şıyan" melekler Allah'ı bizzat gören, O'nu müş*ahede eden var-

59 *el-Keşşâf,* Bakara 2/7 hk. Zemahşerî'nin bu iki açıklamaya ek üç açıklaması daha vardır. İlgili yere bkz.
60 *el-Keşşâf,* Bakara 2/255 hk.

lıklar olacaktı; dolayısıyla da *iman* ile tavsif edilmeyeceklerdi, zira ancak gayb alanına ait şeylere iman edilebilir. Bu meleklerin "iman" ettikleri belirtildiğine göre, şu anlaşılmış oluyor ki gerek onların gerek yeryüzündekilerin gerekse Arş'tan gaibde bulunanların imanı 'nazar ve istidlâle dayalı olmak bakımından' eşittir[61]. İmam Fahreddin er-Râzî'nin[62] (v.606/1209) dediği gibi; *Keşşâf* sahibi [Zemahşerî], kitabında bu incelikten başka hiçbir şey tespit edememiş olsaydı, sadece bu bile şeref olarak, övünme vesilesi olarak *Ke*şşâf'a yeterdi. Çünkü yakaladığı bu incelik sayesinde Allah'a cisim atfeden Mücessime / Müşebbihe akımının Allah algısını kökünden sarsmıştır.

Son olarak; Osmanlı Devlet-i Aliyyesinin medrese programında dinî ilimlerin zirvesinde Tefsir yer alırken, Zemahşerî ve Beydāvî'nin tefsirleri esas alınmaktaydı. Osmanlı padişahlarının 'huzur'unda devrin en büyük âlimlerinin, kadı ve müfessirlerinin katılımıyla Ramazan aylarında gerçekleştirilen ve yaklaşık 3 yüzyıl devam eden "huzur dersleri"nde yine Beydāvî tefsiri üzerinden Kur'ân-ı Kerîm tefsir edilmekte idi. Bu tefsir ise *el-Keşşâf*'tan hem daha veciz, hem de daha ortodoks, yani genel eğilim açısından nispeten daha sorunsuz idi ve omurgasını *el-Keşşâf* teşkil etmekteydi. Zemahşerî'ye İslâm âleminde büyük bir şöhret kazandıran *el-Keşşâf*, kendinden sonra yazılan tefsirler için temel kaynak olmuş; kendisinin de pek beğendiği bu eser, daha sonra Fahreddîn er-Râzî (v.606/1209), Kādī Beydāvî (v.685/1286) ve Ebussuud Efendi (v.982/1574) gibi büyük müfessirler tarafından da takdir edilmiştir. *el-Keşşâf*, Malikîlerce beğenilmediği halde, yine bir Mâlikî olan İbn Haldun (v.808/1406) tarafından dirayet tefsirlerinin en güzeli sayılmıştır[63]. Yalnız, her büyük şahsiyet gibi Zemahşerî de tenkit oklarından kurtulamamıştır. Kādī İyâz (v.544/1149), İbnü'l-Müneyyir (v.683/1284), İbn Teymiyye (v.728/1328) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (v.745/1344) gibi birçokları Zemahşerî'yi tenkit etmiş; kıraatleri tercihte -rivayete değil- Kur'ân'ın üslûbuna ve dil kurallarına uygunluk ilkesine riayet ettiği, Mu'tezile'nin temel prensiplerine uygun içerikteki âyetleri muhkem, diğerlerini müteşâbih olarak değerlendirdiği, muhaliflerini *Mücbire* [Cebirciler], *Haşviyye* [Boşkafalılar] gibi sıfatlarla andığı ve özellikle sûrelerin faziletleri hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiği için eleştirmişlerdir.

61 *el-Keşşâf,* Ğâfir 40/7 hk.

62 Bkz. *Mefâtihu'l-ğayb,* Ğâfir 7 hk. [ورحم الله صاحب «الكشاف» فلو لم يحصل في كتابه إلا هذه النكتة لكفاه فخراً وشرفاً.]; Ö.N. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* II, 466-467.

63 Bkz. *Mukaddime*, s. 192 [http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_3227.pdf] Zemahşerî'ye kadar müfessirlerin gafil olduğu mâna ve incelikleri Ma'ânî - Beyân - Bedî' ilimlerine dayanarak Zemahşerî'nin ortaya koyduğunu kabul eden (s. 264) İbn Haldûn, "Her bilgi sahibinin fevkinde bir bilen vardır!" âyetine atıfla, Kur'ân'ın mucizevî belâgatının Mu'tezile'nin değil Ehl-i Sünnet'in anlayışları doğrultusunda daha net ortaya çıktığını söylemektedir (s. 192).

*2.10.EL-KEŞŞÂF'*I AÇIKLAMA ÇABALARI; HÂŞİYE, ŞERH VE TA'LÎKLER[64]

*el-Keşşâf'*ın yazıldığı tarihi takip eden yüzyıldan başlamak üzere, takriben XIX. asra kadar telhis, hâşiye, ta'lîk ve hâmişi yapılmış; ayrıca içindeki hadîsler tahric edilmiş; hakkında tenkit ve takdir vadisinde eserler yazılmış ve nihayet mukaddimesi ile içindeki beyitler şerhedilmiştir. Bu vb. eserlerde; *Keşşâf* özetlenmekte, tefsirde yer verilen 'şâhit'ler / şiirler açıklanmakta, âyetlerin i'râb vecihleri gösterilip şerhedilmekte, hâkim mezhebin anlayışına aykırı [i'tizâlî] fikirler kâh ayıklanıp kâh reddedilmekte; hadisler tahrîc edilmektedir. -Ayrıca belirtelim ki, Beydâvî'nin (v.685/1286) *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* adlı eseri üzerine yapılan 300'e yakın şerh, hâşiye ve ta'lîk, bu eserin omurgasını oluşturan *el-Keşşâf'*ın anlaşılmasında da kullanılabilir.

KEŞŞÂF MUHTASARLARI

Muhammed Sıddık Hasan Han (v. 1307), *Hulâsatü'l-Keşşâf*.

İzz b. Abdüsselam (v. 660), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Muhammed İbn Âbid el-Fâsî el-Gırnatî (v. 662), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Safiyyüddin Mes'ud İbn Ebi'l-Hayr (v. 678), *Tehzîbü'l-Keşşâf*.

Şihabeddin İbn Cebbâra (v. 728), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Kutbuddin Muhammed es-Sayrafî (v. 712), *Takrîbu't-Tefsîr / Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Abdullah b. el-Hâdî (v. 810), *el-Cevheru'ş-Şeffâf el-Mültekat min Muğâsâti'l-Keşşâf*.

Cemaleddin Ali İbn Ebi'l-Kāsım el-Yemenî (v. 837), *Tecrîdü'l-Keşşâf*.

Mevlânâzade el-Hanefî (v. 859), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Ömer b. Davud b. Süleyman el-Fârisî el-Acemî, *Telhīsu'l-Keşşâf*.

Abdülevvel İbn Hüseyin Ümmü Veled (v. 950), *Keşşâf telhīsi*.

Şeyh Muhammed İbn Ali el-Ensārî (v. 662), *Keşşâf telhīsi*. Alâeddin Ali et-Tūsî (v. 816), *Keşşâf telhīsi*.

KEŞŞÂF HÂŞİYELERİ

Fazl b. Hasan et-Tabersî (v. 550), *el-Kâfi'ş-Şâfî mine'l-Keşşâf*.

İbnü'l-Esir el-Cezerî, 606, *el-İnsâf fi'l-Cem'i beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.

Ebu'l-Bakā el-Ukberî (v. 616), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

64 Bu liste, Dr. Muhammed Abay'ın Osmanlı Tefsir geleneğinde hâşiyeler üzerine oluşturmaya çalıştığı bir veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Abdüllatif el-Hamevî (v. 629), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

İbnü'l-Münir el-İskenderî (v. 683), *el-İntisāf mine'l-Keşşâf*.

Alemuddin el-Irakî (v. 704), *el-İnsāf mine'l-İntisāf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-Keşşâf ve'bni'l-munîr*.

Ebû Ali es-Sükunî (v. 717), *et-Temyiz li-ma evde'ahu'z-Zemahşerî mine'l-i'tizâl fî Tefsîri Kitâbillâhi'l-'azîz*.

İbnü'l-Benna (v. 721), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

Şerefüddin Muhammed et-Tayyibî (v. 743), *Fütûhu'l-ğayb fi'l-Keşf 'an Kınâ'i'l-ğayb*.

el-Behbehani el-Kazvinî, Ömer İbn Abdurrahman (v. 745), *el-Keşf 'ale'l-Keşşâf*.

el-Çarperdi, Fahreddin Ahmed (v. 746), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

İmadüddin el-Alevi el-Yemenî (v. 750), *Tuhfetü'l-eşrâf bi-keşfi ğavâmidı'l-Keşşâf*.

İmadüddin el-Alevi el-Yemenî (v. 750), *Düreru'l-asdâf fî halli 'akdi'l-Keşşâf*.

Takiyyüddin es-Sübkî (v. 756), *Sebebü'l-İnkifâf 'an Kırâ'eti'l-Keşşâf*.

Cemaleddin İbn Hişam (v. 761), *Muhtasaru'l-İntisāf ve'l-İnsāf min Tefsîri'l-Keşşâf*.

Muhlis ed-Dihlevî (v. 764), *Keşfü'l-Keşşâf*.

İftiharuddin ed-Dameganî (v. 775), *Kâşifetü's-Sicâf 'an Vechi'l-Keşşâf*.

el-Kutb eş-Şirazi et-Tahtânî (v. 776), *Tuhfetü'l-Eşrâf fî Şerhi'ş-Şerh*; (TāHâ sûresine kadar).

Cemaleddin el-Aksarayî (v. 776), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Kutb et-Tahtanî*.

Şemseddin el-Kirmanî (v. 786), *Enmûzecü'l-Keşşâf*.

Kemaleddin el-Babertî (v. 786), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*, (Zehrâveyn'e kadar).

Ekmelüddin el-Babertî (v. 786), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*, (Âl-i İmran sûresinin sonuna kadar).

Ahmed el-Kassar et-Tûnisî (v. 790), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

Cemaleddin Aksarayî (v. 791), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*. (Çandarlı Kara Halil Paşa'ya ithafen 738/1381'de yazılmıştır).

Sa'deddîn et-Teftâzânî (v. 792), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*. (Tîbî hâşiyesinin özet ve ikmali; Feth'e kadar).

Bahâeddin el-Alevî en-Necefî (v. 800), *el-İnsāf fi'r-reddi 'alâ Sāhibi'l-Keşşâf*.

Bahâeddin el-Alevî en-Necefî (v. 800), *el-Cuzâf min kelâmi Sāhibi'l-Keşşâf*.

Celâleddin el-Hocendî (v. 802), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

İzzeddin el-Halvaî (v. 804), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

Sirâceddin Ömer el-Bulkīnî (v. 805), *el-Keşşâf 'ale'l-Keşşâf*.

el-Cürcânî (v. 816), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

el-Fîrûzâbâdî (v. 816), *Katfetü'l-haşşaf 'alâ Hutbeti'l-Keşşâf.*

el-Fîrûzâbâdî (v. 816), *Nuğbetu'r-reşşâf 'alâ Hutbeti'l-Keşşâf.*

Muhammed el-Hüseyni ed-Dihlevî (v. 825), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Veliyyüddin Ebû Zür'a İbnü'l-Irâkī (v. 826), *el-İnsâf 'ale'l-Keşşâf.*

Abdülkerim et-Tebrizî (v. 831), *el-Muhâkemât/Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Bedreddin el-Aynî (v. 855), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

İbn Bint el-Aksarayî (v. 859), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Mevlânâzâde (v. 859), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

el-Kâzerûnî (v. 860), *Letâ'ifü'l-Eltâf fî Tahkīki't-Tefsîr ve Nakdı'l-Keşşâf.*

Hayâlî (v. 862), *Hâşiye ale'l-Keşşâf.* (Âl-i İmran 118'den başlayıp Nisâ 17'de bitmektedir. Eser kelâm ağırlıklıdır).

Musannifek (v. 875), *Hâşiyetü'l-Keşşâf.*

Kafiyeci (v. 879), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Hafîdü't-Teftâzânî (v. 916), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Celâleddin ed-Devvânî (v. 918), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Kara Kemal (v. 920), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Molla Hanefi (Karabağı Hanefi) (v. 942), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf/Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Gıyaseddin ed-Deştekî (v. 948), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Atufî (v. 948), *Hâşiye ale'l-Keşşâf.* (Amme cüz'ü üzerinedir).

Ümmüveledzâde/İbn Ümmi Veled (v. 950), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Muhammed es-Sa'dî el-Yemenî (v. 957), *et-Tekmîlü'ş-Şâf 'ale'l-Keşşâf.*

Ebû Abdillah el-Hanefi el-Bilal (v. 957), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

el-Ermiyunî (v. 958), *el-İthâf bi-Temyîzi mâ tebi'a fî-hi'l-Kādī Sāhibe'l-Keşşâf.*

Kınalızâde (v. 979), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Kınalızâde (Hınnavizâde) (v. 979), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*-Kaynaklarda bu isimde bir eseri zikredilmekle beraber kütüphanelerde nüshasına rastlanılmamıştır.

Talik, Taşkendi (Hoca Hafız el-Kehkehi) (v. 980), *Talîka 'alâ Tefsîri Sahibi'l-Keşşâf bi Kavlihi Teâlâ "Hatta iza lakiye gulamen..."*, 18/Kehf 74 âyetinin Tefsîrine yazılmıştır.

Ebu's-Suud (v. 982), *Ma'akidü't-Tırâf fî Evveli Sûrati'l-Feth mine'l-Keşşâf.*

el-Mar'aşî (v. 983), *Muhâkemât beyne'l-Kādī ve Sāhibi'l-Keşşâf.*

Zekeriya Efendi, 1001, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Muhammed el-Mağribî (v. 1005), *Gayetü'l-İthaf fima Hafiye min Kelâmi'l-Kadı ve'l-Keşşâf.*

Ahîzâde (v. 1013), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beydāvî.*

Şevâhid, Muhibbuddin Muhammed b. Ebû Bekr el-Alevî (v. 1016), *Tenzîlü'l-Âyât ale'ş-Şevâhid ve'l-Ebyâat.*

Şeyhulislam Sunullah el-İmadî (v. 1021), *Hâşiye 'alâ Evaili'l-Keşşâf.*

Sunullah el-İmadî (v. 1021), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Baş kısımlar üzerinedir.

İbrahim el-Hemezanî, 1026, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Radiyyüddin el-Makdisî (v. 1028), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Bahauddin el-Amili el-Harisî (v. 1031), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Kutbuddin el-Larî (v. 1050), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Salih b. Davud el-Anesi el-Hadekî (v. 1062), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Abdülhakim es-Sileykutî (v. 1067), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Şihabüddin el-Hafacî (v. 1069), *el-Keşf 'ani'l-Keşşâf.*

Minkarizade (v. 1088), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Ahmed b. Salih b. Ebu'r-Rical (v. 1092), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Hamid b. Mustafa el-Aksarayi el-Konevî (v. 1098), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Salih b. Mehdi b. Ali el-Mukbili el-Yemenî (v. 1108), *el-İthaf li-Talebeti'l-Keşşâf.*

Saçaklızade (v. 1145), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf* . (Bakara sûresi üzerine yazılmıştır).

Muhammed Emin Efendi (v. 1149), *Risale fî Tevcihi Kelami'l-Keşşâf fî "İze'l-mev'udetü süilet...".*

ed-Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman (v. 1152), *Ta'lîku'd-Dârendevi 'alâ Âyât min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beydāvî.*

Dârendevî (v. 1152), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf fî Kavlihî Te'âlâ "Kāle'l-mele'u...".*

el-İmâdî, Hamid b. Ali b. İbrahim ed-Dımeşkî (v. 1171), *el-İthaf fî Şerhi Hutbeti'l-Şerh* ismi kullanılmış.

Abdülbaki b. Molla Halil el-Hacı Derviş, *Kâşifü'l-Keşşâf.*

el-Erdebilî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Muhammed b. Muhammed Rıza b. İsmail b. Cemaleddin el-Kummî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

İbrahim ez-Zahidî, *Kâşifü'l-ğavâş Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Ali b. Ömer el-Erzincanî, *Tavzîhu Müşkilâti'l-Keşşâf (Tavzîhu Müşkilâti't-Takrîb), Keşşâf*'ın Sayrafî telhîsinin şerhi.

Ebû Muhammed Şerefüddin Mevlana Nizamüddin el-Elmâliğî, *Hakā'iku'l-Keşşâf.*

er-Rehavî, *Hâşiyetü'r-Rehavî 'ale'l-Keşşâf.*

Yusuf b. Hasan b. Ali el-Kuraşî el-Hanefi el-Antākî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

el-Kırımî (Ahmed b. Abdullah (v. 879)), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Antālî, *Risâle ʿalâ Keşfi'l-Keşşâf.*

Bahşî, *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Alâ'eddin Ali el-Behlevan, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Cerrahzade, *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Devrekî, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Elmalığî, *Hakā'iku'l-Keşşâf.*

Hoca Çelebi, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Molla Hüsrev (v. 885), *Hâşiye ʿalâ Sûrati'l-Enʿâm mine'l-Keşşâf ve Baʿzı'l-Kādī.* Sultanın isteği üzerine kaleme alınan bu eserde, çoğunlukla *Keşşâf* üzerine hâşiyeler çıkılmıştır. Müellif/Muhaşşî, her iki âlimin görüşlerini zikrettikten sonra kendi görüşlerine yer vermiştir. Enʿâm 158'de bitmektedir.

Saʿîdzâde (v. 983), *el-Muhâkeme beyne'l-Keşşâf ve Envâri't-Tenzîl.*

Hocazâde, *İsʿâfu'l-İthâf fî Muʿâveneti'l-Kādī ve'l-Keşşâf.*

KEŞŞÂF HÂŞİYE HÂŞİYELERİ

Kemalpaşazâde/İbn Kemal, *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf*, Seyyid Şerif Cürcanî Hâşiyesinin baş kısımlarına yazılmıştır. Müellifin en güzel eserlerinden sayılmaktadır.

Hasan Çelebi (v. 886), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Hatibzâde (v. 901), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Abdülkerim Efendi (v. 874), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Abdülkerim er-Rûmî (v. 874), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Musannifek (v. 875), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Alâeddin et-Tūsî el-Betarkanî (v. 877), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Kırımî (v. 879), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid ʿale'l-Keşşâf.*

Hasan Çelebi (v. 886), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Cürcanî.*

Hatibzâde (v. 901), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Kara Kemal (v. 920), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf.*

İbn Arabşah (v. 945), *Havaş ale'l-Hâşiyeti'l-Cürcâniyye.*

Pir Muhammed el-Kirmani (v. 951), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Taşköprîzâde (v. 968), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Taşköprîzâde (v. 968), *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf,* Cürcani Hâşiyesi üzerine.

Adududdin, *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Ali Kuşçu (v. 879), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti Sa'deddîn/Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Taftazanî.*

Burhaneddin Haydar el-Herevî (v. 820), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf* / *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Hızır Bey Çelebî (v. 863), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftazanî/Tekārîr ʻalâ Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Mevlânâzâde Hatā'î (v. 901), *Hâşiyetü'l-Hatā'î ʻalâ Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Muhammed es-Senûsî (v. 890), *Muhtasaru Hâşiyeti't-Teftâzânî.*

Şeyhülislâm Yahya et-Teftâzânî (v. 887), *Hâşiye ʻalâ Evâ'ili Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Sa'dî Çelebi (v. 945), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf.*

Hasan b. Ahmed el-Celal (v. 1084), *Minahu'l-Eltāf bi-Tekmileti Hâşiyeti'l-Keşşâf.*

Şemseddin el-Hayâlî (v. 862), *Hâşiye ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Çarperdî.*

Cemaleddin Aksarayî (v. 791), *İ'tirâdāt ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutb et-Tahtânî.*

İbn Kemal (v. 940), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti't-Tebrizî.*

el-Mar'aşî (v. 983), *Ta'lîkāt ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf.*

Kutbeddin Mahmud eş-Şîrâzî (v. 710), *el-İnsāf Şerhu'ş-Şerh,* 2 mücelled.

Muhibbuddin İbnü'ş-Şihne el-Halebî (v.810), *Şerhu'ş-Şerh.*

*KEŞŞÂF'*A YAPILAN TA'LÎKLER

Fikari (Efkari) (v. 957), *Ta'lîka ʻale'l-Keşşâf.*

Zekeriya Efendi (Bayramzade; Meyli) (v. 1000), *Ta'lîkāt ʻale'l-Keşşâf.*

Molla Fenarî (v. 834), *Ta'lîkāt ʻalâ Tefsîri'l-Keşşâf*, 2/Bakara 133 âyetine kadar.

el-Bulkīnî (v. 868), *Ta'lîk ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî.*

el-İspirî el-Halebi Muhammed b. Yusuf b. Ya'kūb (v. 1194), *Ta'lîkāt ʻale'l-Keşşâf.*

Rodosluzâde Mustafa, *Ta'lîk ale'l-Keşşâf.*

Mehdi eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 956), *Ta'lîk ʻale'l-Keşşâf.*

*KEŞŞÂF'*TAKİ ŞAHİTLERE DAİR

Hızır b. Atā'ullāh el-Mevsılî (v. 1007), *el-İ'lâf fî Şerhi Şevâhidi'l-Kādī ve'l-Keşşâf.*

Muhammed b. et-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî (v. 1170), *Şerhu Şevâhidi'l-Keşşâf.*

Abdullah b. Abdülkerim Ebû Tālib el-Yemenî (v. 1308), *el-İthâf el-Münteza' mine'l-İ'lâf.*

KEŞŞÂF HADİSLERİNİN TAHRİCİ

ez-Zeyle'î (v. 562), *Tahrîcü Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

Ahmed b. Ali el-Garyanî (v. 763), *Tahrîcu Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

Muhammed b. Muhammed b. Ammâr (v. 844), *el-Fethu'ş-Şâf fî Tahrîci Ehâdisi'l-Keşşâf.*

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852), *el-Kâfi'ş-Şâf fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

ÇEŞİTLİ TEZLER

Abdulcelil Bilgin, Kur'ân'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2007.

Enes Erdim, Zemahşerî ve İbn Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010.

Recep Orhan Özel, Keşşâf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora, 2012.

İsmail Bayer, Keşşâf Tefsiri'nde Belâgat Uygulamaları, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2013.

Mustafa Kılıç, Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.

Mehmet Kaya, İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.

Halis Ören, Keşşâf ve Nesefî Tefsirlerinde Hazret-i Musa ile İlgili İsrailiyyat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1988.

M. Selman Koç, Nuğbetu'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf'ın Tahkiki, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1990.

Musa Alp, Zemahşeri'nin Keşşâf'ında Mu'tezilî Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1998.

Mehmet Altın, Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Âyetlerin Tahlili (Keşşâf ve Medarik Örneği), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2008.

Şule Akman, Keşşâf'ta Mütevatir Olmayan Kıraatlar ve Tefsir İlişkisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2010.

Bekir Özkızıl, Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsiri'nde Peygamber Tefsiri Uygulamaları, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2012.

Aziz Çınar, Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2013.

Hasan Çelik, Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Medarik - Keşşâf Örneği, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2013.

Mustafa Başkan, Keşşâf'ta Fıkhu'l-luga Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2014.

Şerif Gedik, Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2014.

Mesut Kaya, Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında el-Keşşaf'ın Tefsire Etkileri; Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı, Ankara: İlahiyat 2015.

Abdurrahman Harbi, Te'vîlâtu Ehli's-Sünne İle Keşşâf Tefsirlerinin Kur'an İlimleri Açısından Mukayesesi, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor)

Sedat Sağdıç, Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Temsilî Anlatım, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor).

Mustafa Soykök, Zemahşerî'nin Keşşâf'ı ile Ebussuud'un İrşâdü'l-'akli's-selim Adlı Tefsirinin Karşılaştırılması, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor).

MAKALELER

İsmail Bayer, "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: Ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makāmesi Örneği", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, sayı: 3, s. 211-226.

M. Edip Çağmar, "ez-Zemahşerî ve el-Makāmât Adlı Eseri", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, cilt: IV, sayı: 1, s. 77-98.

Enes Erdim, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Beyân İlminin Yeri", Hikmet Yurdu, 2011, cilt: IV, sayı: 8, s. 83-96; a.mlf., "Zemahşeri'nin el-Keşşaf'ında Ma'ânî İlminin Yeri", Dinî Araştırmalar, 2011, cilt: XIV, sayı: 38, s. 75-94; a.mlf., "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Bedî' Sanatlarının Kullanılışı, Hikmet Yurdu, 2011, cilt: IV, sayı: 8, s. 71-82.

İsmail Cerrahoğlu, "Zamahşerî ve Tefsiri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, cilt: XXVI, s. 59-96.

Mesut Kaya, "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, cilt: LVI, sayı: 1, s. 107-135.

Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, sayı: 48, s. 149-184.

Hüseyin Küçükkalay, "Keşşaf Tefsîri", İslâm'ın İlk Emri Oku, 1969, VIII, sayı: 94, s. 14-15.

Lutpi İbrahim, "Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydāvî Arasındaki Münakaşalar", çev. Selahattin Eroğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, cilt: XXIX, s. 303-312.

Lutpi İbrahim, "ez-Zemahşerî ve el-Beydāvî'ye Göre İlahî Adalet Kavramı", çev. Emrullah Yüksel - Ömer Aydın, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 3, s. 197-208.

Ömer Pakiş, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kādî Abdülcebbâr ve Zemahşerî Örneği)", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001/2, sayı: 21, s. 55-79.

Mustafa Sönmez, "Zemahşerî'nin Keşşâf"ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli, EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-, 2009, cilt: XIII, sayı: 38, s. 137-158.

Sahiron Syamsuddin, "Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât'a İlişkin Taberî ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", çeviren Zülfikar Durmuş, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2002, cilt: II, sayı: 3, s. 265-281 [Krş. a.mlf., çev. Yavuz Fırat çevirisi, "Muhkem ve Müteşabih: Kur'an'ı Kerim'in 3. Sûre 7. Âyeti Hakkında Taberî ve Zemahşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma", Bilimname Düşünce Platformu, 2007/1, cilt: V, sayı: 12, s. 201-219].

Hüseyin Yaşar, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", II. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya), 2013, cilt: I, s. 3-14.

Ayrıca, Davut Ağbal, "Abdulcelil Bilgin, Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, 352 s.", İslâm Araştırmaları Dergisi, 2013, sayı: 30, s. 130-135.

KAYNAKLAR

Babaî, Ali Ekber, *Tefsir Ekolleri,* çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.

Beyhakī (ö. 468/1066), *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân,* I-XIV, thk. Abdül'alî Abdülhamid, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi.*

Buhārî (v.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr, basım yeri ve tarihi yok (Dâru Turuki'n-Necât).

Dârimî (ö. 255/869), *Sünen,* thk. Huseyn Selim Esed, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1420.

Ebû Dâvûd (v.275/889), *Sünen,* thk. Nâsırüddîn el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1424.

İbn Mâce (v.273/887), *Sünen,* I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1998.

Mâlik b. Enes (v.179/795), *el-Muvatta',* I-IV, thk. Ebû Üsâme el-Hilâlî, Dubai: Mecmû'atü'l-Furkān et-Ticâriyye, 2003.

Matürîdî, Ebû Mansūr, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, IX. cilt, tahkik: Murat Sülün, ed. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları, 2007.

Müslim (v.261/875), *Sahîh,* I-VIII, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

Nesâi (v.303/915), *Sünen,* Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1417.

Özek, Ali, "el-Keşşâf" md., *DİA.*

_____, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006,

Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî" md., *DİA.*

Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtîhu'l-ğayb*.

Sülün, Murat, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

_____, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi -Kaynağı, Şeklî Yapısı, Mahiyeti, Muhtevası, Okunuşu-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Tirmizî (v.279/892), *Sünen,* thk. Nâsırüddîn el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1417.

Yüce, Nuri, "Zemahşerî" md. *İA*, MEB.

EL-KEŞŞÂF

’AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

MUKADDİME

Bismillâhirrahmânirrahîm

[1] Allah'a hamd olsun ki, Kur'ân'ı muazzam bir dizgi ve uyuma sahip muhteşem bir söz olarak inzâl etmiş; insanların maslahatlarına göre parça parça indirmiş; Allah'a hamd ile 'baş'latıp O'na sığınmayı emrederek 'son'landırmış; muhkem ve müteşabih iki kısım olarak vahyedip sûre ve âyetler halinde bölümlemiş; bunların arasını da fâsıla ve sınırlarla ayırmıştır. Bütün bunlar, bir başlangıcı bulunan eşsiz bir eserin vasıflarıdır; yoktan var edilip vücuda getirilen bir şeye ait özelliklerdir. Çünkü ilklik ve ezelîlik vasıflarını kendisine özgü kılarak, kendisi dışındaki varlıklara 'yok iken var olma' damgası vuran Zât, her türlü noksanlıktan münezzehtir.

[2] O, Kur'ân'ı; açıklayışı net ve parlak, kanıtları kesin olan bir kitap, apaçık delil ve belgelerle konuşan bir vahiy, eğrilik [tutarsızlık vb.] namına hiçbir şey taşımayan Arapça bir Kur'ân, dinî dünyevî her tür iyiliğin anahtarı, önündeki semavî kitapları doğrulayan, diğer mucizelerin tamamının fevkinde olarak her zaman bâki bir mucize, kutsal kitaplar arasında her yerde ve her dilde okunan yegâne kitap olarak inşâ etmiştir. ["Madem vahye dayanmıyor, haydi siz de benzerini getirin!" diyerek] boy ölçüştüğü safkan Arapları onunla susturmuş; değme hatiplere meydan okuyup onlara dillerini yutturmuştur. Vadiler dolusu çakıl taşından, çöldeki kum taneciklerinden daha fazla olmalarına rağmen, en fasih olanlarından bir tanesi bile ortaya çıkıp ona denk yahut yakın bir şey ortaya koyamamış; en beliğ hatiplerinden hiçbiri onun en kısa sûresi kadarına bile nazire getirmeye kalkışmamış; asabiyet damarları harekete geçmemiştir. Oysa uğradığı zarara misliyle karşılık verme ve muhalifini alt etme konusundaki aşırılıkları ile meşhur idiler; gurur ve itibar yarışında onurları için mücadele ederken ellerinden geleni artlarına koymazlar, bu hususta sınır tanımazlardı. Biri karşılarına çıkıp kendini övecek olsa, kat kat fazlasıyla karşılık verirler; biri onlara tek bir kahramanlık hikâyesi anlatacak olsa, kahramanlık destanlarıyla karşılık verirlerdi.

[3] Oysa Allah bunları iki seçenekle karşı karşıya bırakmıştı; ya inkârlarını haklı gösteren deliller getireceklerdi ya da kılıçla karşı koyacaklardı. Bunlar ise -sadece- kılıçla karşı koymayı tercih ettiler. Halbuki keskin kılıç, kesin delillerle bileylenmedikçe çelik çomak oynayan birinin elindeki sopa gibidir. Kur'ân'a delille karşı koyamamalarının tek sebebi vardı; biliyorlardı ki, kabaran Kur'ân deryası, 'bahçe'lerini sular altında bırakmış; doğan Kur'ân güneşi 'yıldız'larını söndürmüştür.

مقدمة

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] الحمد لله الذي أنزل القرآن كلاما مؤلفا منظما، ونزَّله بحسب المصالح منجَّما؛ وجعله بالتحميد مفتتحا وبالاستعاذة مختتما؛ وأوحاه على قسمين متشابها ومحكما؛ وفصله سورا وسوره آيات، وميز بينهن بفصول وغايات. وما هي إلا صفات مبتدئ مبتدع، وسمات منشئ مخترع. فسبحان من استأثر بالأولية والقدم، ووسم كل شيء سواه بالحدوث عن العدم.

[٢] أنشأه كتابا ساطعا تبيانه، قاطعا برهانه، وحيا ناطقا ببينات وحجج قرآنا عربيا غير ذي عوج؛ مفتاحا للمنافع الدينية والدنيوية، مصداقا لما بين يديه من الكتب السماوية، عجزا باقيا دون كل معجز على وجه كل زمان، دائرا من بين سائر الكتب على كل لسان في كل مكان، أفحم به من طولب بمعارضته من العرب العرباء، وأبكم به من تحدى به من مصاقع الخطباء، فلم يتصد للإتيان بما يوازيه أو يدانيه واحد من فصحائهم، ولم ينهض لمقدار أقصر من سورة منه ناهض من بلغائهم؛ على أنهم كانوا أكثر من حصى البطحاء، وأوفر عددا من رمال الدهناء، ولم ينبض منهم عرق العصبية، مع اشتهارهم بالإفراط في المضادة والمضارة، وإلقائهم الشراشر على المعازة والمعارة، ولقائهم دون المناضلة عن أحسابهم الخطط وركوبهم في كل يرومونه الشطط، إن أتاهم احد بمفخرة أتوه بمفاخر، وإن رماهم بمأثرة رموه بمآثر.

[٣] وقد جرد لهم الحجة أولا والسيف آخرا، فلم يعارضوا إلا السيف وحده على أن السيف القاضب مخراق لاعب، إن لم تمض الحجة حده فما أعرضوا عن معارضة الحجة إلا لعلمهم أن البحر قد زخر فطم على الكواكب، وأن الشمس قد أشرقت فطمست نور الكواكب.

[4] Hâşim oğlu Abdulmuttalip oğlu Abdullah'ın oğlu *Ebu'l-Kāsım* Muhammed'e ve tertemiz hanedanına, hısım ve akrabaları olan halifelerine ve tüm Ensar ve Muhacirlere salât u selâm eder; bağlılıklarımızı, sevgi ve saygılarımızı sunarız. Hazret-i Muhammed ki; Allah'ın sevdiğidir; vahiy lütfuna mazhar olanların en hayırlısıdır, Lüey oğulları içerisinde yükselen sancağın ve Abdimenaf b. Kusay boyu içerisinde öne çıkan zirve soyun sahibidir, *ismet*le desteklenmiş, *hikmet*le güçlendirilmiştir; alnı pak, yüzü aktır; Tevrat ve İncil'de adı yazılı olan ümmî peygamberdir.

[5] Bil ki, bütün ilimlerin temelinde ve sanatların omurgasında âlimler hemen hemen birbirine eşit, sanatkârlar da aşağı yukarı aynı konumdadır. Bir âlim bir âlimden önde ise, ancak birkaç adım öne geçmiştir; bir sanatçı ile diğeri arasındaki mesafe de uzak değildir. Âlim ve sanatkârlardan 'bir'ini 'bin'ine denk kılacak derecede arayı açan ve mertebe farkına sebep olan, yarış ve mücadelelere konu olan esas husus ise; ilim ve sanatlardaki güzel nükteler, dakik mânalar, derin sırlardır ve perdeler ardındaki gizli noktalardır. Ve bunlar, ancak dikkatli ve ince bir düşünme ile ortaya çıkarılabilir; seçkin âlimlerin çok ender bulunan en seçkinlerinden, önde gelenlerinden ve parmakla gösterilenlerinden başkası tarafından tespit edilemez; âlimlerin geneli bunları idrak etmekten uzak birer 'kör'; kafasındaki taklit zincirlerini kıramamış birer 'esir'dir.

[6] Ayrıca, ilimler içerisinde çok zor elde edilebilecek olağanüstü nükteleri ve esrarengiz yönleri ile insan zihnini en ziyade kuşatan, bilgi dağarcığını en çok dolduran ilim Tefsir olup, her ilim sahibi bu ilmin hakkını veremez. Ebû Amr Osman b. Bahr el-Câhız'ın [v.255/869] *Nazmu'l-Kur'ân* adlı eserinde ifade ettiği gibi; bir fakih ahkâm ve fetva ilimlerinde akranları arasında öne çıksa da, kelâmcı söz sanatında bütün dünyadakilerin fevkinde olsa da, kıssa ve rivayetleri ezberleyen biri, [Eyyûb b. Zeyd] İbnü'l-Kırriyye'den [v.84/703] daha iyi ezberlemiş olsa da, vâiz Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] daha etkili vaazlar yapsa da, nahivci Nahv'i Sîbeveyhi'den [v.180/796] daha iyi bilse de, dilci bütün dillerde bülbül gibi şakısa da, bu uzmanlardan hiçbiri; Kur'ân'a özgü Ma'ânî ve Beyân ilimlerinde iyice uzmanlaşmadıkça, bu iki ilme uzunca zaman ayırıp onları didik didik etmek için tüm gayretini sarfetmedikçe, Allah kanıtının [Kur'ân'ın] inceliklerini öğrenme gayreti ile işe koyulup bu iki zaruri ilmi elde etmek için elinden geleni yapmadıkça, Allah Resulü'nün mucizesini [Kur'ân'ı] iyiden iyiye anlamaya gayret etmedikçe bu yola giremez; söz konusu hakikatlerden en ufak bir şekilde nasiplenemez.

[٤]والصلاة والسلام على خير من أوحي إليه حبيب الله أبي القاسم محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم ذي اللواء المرفوع في بني لؤي، وذي القرع المنيف في عبد مناف بن قصي، المثبت بالعصمة المؤيد بالحكمة الشادخ الغرة، الواضح التحجيل، النبي الأمي المكتوب في التوراة والإنجيل، وعلى آله الأطهار وخلفائه من الأختان والأصهار، وعلى جميع المهاجرين والأنصار.

[٥]اعلم أن متن كل علم وعمود كل صناعة طبقاتُ العلماء فيه متدانية وأقدام الصناع فيه متقاربة أو متساوية، إن سبق العالم العالم لم يسبقه الا بخطا يسيرة، أو تقدم الصانع الصانع لم يتقدمه إلا بمسافة قصيرة. وإنما الذي تباينت فيه الرتب وتحاكت فيه الركب، ووقع فيه الاستباق والتناضل، وعظم فيه التفاوت والتفاضل حتى انتهى الأمر إلى أمد من الوهم متباعد، وترقى إلى أن عد ألف بواحد، ما في العلوم والصناعات من محاسن النكت والفقر، ومن لطائف معان يدق فيها مباحث للفكر ومن غوامض أسرار محتجبة وراء أستار لا يكشف عنها من الخاصة إلا أوحدهم وأخصهم، وإلا واسطتهم وفصهم، وعامتهم عماة عن إدراك حقائقها بأحداقهم، عناة في يد التقليد لا يمن عليهم بجز نواصيهم وإطلاقهم.

[٦]ثم إن أملأ العلوم بما يغمر القرائح وأنهضها بما يبهر الألباب القوارح من غرائب نكت يلطف مسلكها ومستودعات أسرار يدق سلكها علم التفسير الذي لا يتم لتعاطيه وإجالة النظر فيه كل ذي علم كما ذكر الجاحظ في كتاب نظم القرآن؛ فالفقيه وإن برز علم الأقران في علم الفتاوي والأحكام، والمتكلم وإن برز أهل الدنيا في صناعة الكلام، وحافظ القِصص والأخبار وإن كان من ابن القِرِّية أحفظ، والواعظ وإن كان من الحسن البصري أوعظ، والنحوي وإن كان أنحى من سيبويه، واللغوي وإن علك اللغات بقوة لحييه، لا يتصدى منهم أحد لسلوك تلك الطرائق ولا يغوص على شيء من تلك الحقائق إلا رجل قد برع في علمين مختصين بالقرآن، وهما علم المعاني وعلم البيان، وتمهل في ارتيادهما آونة، وتعب في التنقير عنها أزمنة،

Ancak bu kişinin önce diğer tüm ilimlerde bir behresi olmalı; gerekli mâlûmâtı hıfz ettiği gibi, bunları [taklitçi değil] araştırmacı bir metotla ele almalı, meseleleri çokça mütalaa edip gözden geçirmeli, sık sık ehil âlimlere başvurup neticede kendisine başvurulan bir âlim olmalı; i'râb ilminde mahir olmalı, Allah kelâmını yüklenenlerin önünde gelmelidir. Yanı sıra, yaradılış itibariyle kolay anlamalı, çok hızlı ve net kavramalı; uyanık ve dikkatli olmalı; anlaşılması en zor meseleleri bile ilk bakışta algılayabilmeli, çok gizli sembolleri dahi fark edebilmeli; anlayışsız, idraksiz ve kalın kafalı olmamalıdır; nazım ve nesir üsluplarına hâkim olmalı, öncül fikirleri aşılayıp bunlardan 'meyve' elde etme hususunda çırak değil usta olmalı; ne kadar ayağını kaydıracak zor ve çetrefil ibare ile karşılaşırsa karşılaşsın, kelâmın nasıl tertip, telif, tanzim ve tahkîm edildiğini, yani 'söz'lerin nasıl birbiriyle uyumlu biçimde sıralanıp dizilerek sağlam bir biçimde söylendiğini bilmelidir.

[7] Gördüm ki fırka-i nâciye olan Ehl-i Adalet'e mensup önde gelen din kardeşlerimiz -ki Arap dilinin yanı sıra usûl-i din ilimlerine de vâkıftılar- herhangi bir âyetin tefsiri için her ne zaman bana başvurdular ve ben de ne zaman âyetin gizli hakikatlerinden bazılarını kendilerine gösterdi isem, etrafımda pervane olurlar ve benden bu tür hakikatleri ihtiva eden bir eser yazmamı talep ederlerdi. Nihayet, toplu bir şekilde yanıma geldiler ve benden kendilerine "İndirilen Kur'ân vahyinin içerdiği sırların hakikatlerini ve belli başlı te'vil vecihlerini kendilerine net biçimde açacak" bir kitap [*el-Keşşâf 'an hakāikı ğavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fi vucûhi't-te'vîl*] yazdırmamı istediler. Ben affımı istirham ettiysem de gidip gelmeye devam ettiler ve din büyüklerini ve Ehl-i 'adl ve't-tevhid'e mensup büyük din âlimlerini araya sokarak taleplerini sürdürdüler. Bu durum da benim teklifi geri çevirmemi zorlaştırdı; üstelik bu isteğe cevap vermenin boynumun borcu olduğunu da biliyordum. Çünkü böyle bir işe girişmek farz-ı ayın idi, zira yaşadığım dönemde Tefsir ilmi perişan bir duruma düşmüş ve -değil Ma'ânî ve Beyân ilimlerine dayanan Belâğat ilmine vâkıf olmak- Tefsir için gerekli asgarî müktesebâta dahi sahip olmayan kimselerin eline kalmıştı. Bu sebeple, teklifi getiren dostlarıma, sûrelerin başında bulunan hurûf-i mukatta'a ile ilgili bir meseleyi ve Bakara sûresinin hakikatlerine dair birtakım hususları imla ettirdim. Bunlar soru cevap tarzında yazılmıştı ve meseleleri oldukça geniş bir şekilde ele alıyor, uzunca izahları ihtiva ediyordu. Orada asıl amacım, bu ilmin nüktelerinin ne kadar çok olduğuna dikkat çekmek ve dostlarıma tefsirde örnek alacakları, yollarını aydınlatacak bir rehber sunmaktı.

وبعثته على تتبع مظانهما همة في معرفة لطائف حجة الله، وحرص على استيضاح معجزة رسول الله، بعد أن يكون آخذا من سائر العلوم بحظ جامعا بين أمرين تحقيق وحفظ، كثير المطالعات طويل المراجعات قد رجع زمانا وردع إليه ورد ورد عليه فارسا في علم الإعراب مقدما في حملة الكتاب، وكان مع ذلك مسترسل الطبيعة منقادها، مشتعل القريحة وقّادها، يقظان النفس دراكا للمحة، وإن لطف شأنها منتبها على الرمزة، وإن خفي مكانها لا كزا جاسيا ولا غليظا جافيا، متصرفا ذا دراية بأساليب النظم والنثر، مرتاضا غير ريض بتلقيح بنات الفكر قد علم كيف يرتب الكلام ويؤلف وكيف ينظم ويرصف طالما دفع إلى مضايقه ووقع في مداحضه ومزالقه.

[٧] ولقد رأيت إخواننا في الدين من أفاضل الفئة الناجية العدلية الجامعين بين علم العربية والأصول الدينية كلما رجعوا إلي في تفسير آية فأبرزت لهم بعض الحقائق من الحجب أفاضوا في الاستحسان والتعجب واستطيروا شوقا إلى مصنف يضم أطرافا من ذلك، حتى اجتمعوا الي مقترحين أن أملي عليهم الكشف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، فاستعفيت فأبوا إلا المراجعة والاستشفاع بعظماء الدين وعلماء العدل والتوحيد، والذي حداني على الاستعفاء على علمي أنهم طلبوا ما الإجابة إليه علي واجبة؛ لأنه الخوض فيه كفرض العين ما أرى عليه الزمان من رثاثة أحواله وركاكة رجاله وتقاصر هممهم عن أدنى عدد هذا العلم، فضلا أن تترقى إلى الكلام المؤسس على علمي المعاني والبيان، فأمليت عليهم مسألة في الفواتح وطائفة من الكلام في حقائق سورة البقرة، وكان كلاما مبسوطا كثير السؤال والجواب طويل الذيول والأذناب. وإنما حاولت به التنبيه على غزارة نكت هذا العلم، وان يكون لهم منارا ينتحونه ومثالا يحتذونه.

[8] Daha sonra, Allah'ın [evi sayılan Kâbe'nin] 'komşu'su olmaya, Allah'ın 'harem'ine yerleşmeye karar verince Mekke'ye doğru yola koyuldum. Yolculuk esnasında uğradığım her beldede, daha evvel yazdırdığım bu tefsirin bir nüshasını edinmek isteyen, bunun için adeta yanıp tutuşan akıllı adamlar gördüm ki böyleleri çok azdır, işte bu beni kendime getirdi ve hareketsizliğimi sona erdirdi. Mekke'ye varıp yükümü indirdiğimde, kendimi kökü Hazret-i Hasan (r.a.)'a giden ulu bir 'çınar'ın büyük bir 'dal'ının altında; Peygamber ailesinin onuru, şerîf, imam Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vehhâs'ın [v.506/1112] -Allah izzetini daim eylesin- huzurunda buldum. Bu zât, Hazret-i Hasan'ın mübarek soyundan gelmekteydi ve hakkında pek çok menkıbeler bulunan bu soy içerisinde dahi parmakla gösterilen önder bir şahsiyetti. İnsanlar arasında benim tefsirime en çok rağbet gösteren, benden böyle bir eser yazmamı en çok isteyen oydu. Hatta Hicaz dışında olduğum sırada, onca meşgalesine rağmen kendi kendine "dağları dereleri aşıp tâ Harzem'e gitsem de bu işi kendilerinden istirham etsem!" diyormuş. İşte bunu duyduğumda; "Artık af dileyip geri çekilmek mümkün değil, başka çare yok; öne sürecek bir mazeret de kalmadı" dedim. Fakat dişim dökülmüş; gücüm tükenmiş, derim buruşmuştu; Arapların ölüm dönemi dedikleri altmışlı yaşlara varmıştım. Bu sebeple, nice faydalar ihtiva etmekle ve nice sırlar ortaya koymakla beraber, önceki tefsirden daha kısa tutarak yazmaya başladım. Ve 30 yıldan daha az bir zamanda tamamlanamayacağı düşünülen bu tefsir, Allah'ın tevfiki ve doğrultması sayesinde Ebû Bekr (r.a.)'ın hilâfet süresi kadar kısa bir sürede [2 sene 4 ay] tamamlandı. Bu tamamen, Allah'ın saygın Ev'inin mucizelerinden bir mucize ve tazime lâyık bu mekânın bereketlerinden benim üzerime akıtılan bir bereket idi. Allah'tan niyazım, bu uğurdaki emeklerimi kurtuluşuma sebep kılması ve Sırat'dan geçerken önümü ve sağımı aydınlatacak bir nur kılmasıdır. Kendisinden bir şey istenecek en iyi Zât O'dur.

[٨] فلما صمم العزم على معاودة جوار الله والإناخة بحرم الله فتوجهت تلقاء مكة وجدت في مجتازي بكل بلد من فيه مسكة من أهلها، وقليل ما هم عطشى الكباد إلى العثور على ذلك المملى، متطلعين إلى إيناسه حراصا على اقتباسه، فهز ما رأيت من عطفي وحرك الساكن من نشاطي. فلما حططت الرحل بمكة إذا أنا بالشعبة السنية من الدوحة الحسنية الأمير الشريف الإمام شرف آل رسول الله أبي الحسن علي بن حمزة بن وهاس أدام الله مجده، وهو النكتة والشامة في بني الحسن مع كثرة محاسنهم وجموم مناقبهم، أعطش الناس كبدا وألهبهم حشى، واوفاهم رغبة حتى ذكر أنه كان يحدث نفسه في مدة غيبتي عن الحجاز، مع تزاحم ما هو فيه من المشادة بقطع الفيافي وطي المهامه والوفادة علينا بخوارزم ليتوصل إلى إصابة هذا الغرض؛ فقلت: قد ضاقت على المستعفي الحيل، وعيت به العلل، ورأيتني قد أخذت مني السن وتقعقع الشن، وناهزت العشر التي سمتها العرب دقاقة الرقاب؛ فأخذت في طريقة أخصر من الأولى مع ضمان التكثير من الفوائد، والفحص عن السرائر، ووفقه الله وسدده ففرغ منه في مقدار مدة خلافة أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وكان يقدر تمامه في أكثر من ثلاثين سنة. وما هي الا آية من آيات هذا البيت المحرم، وبركة أفيضت علي من بركات هذا الحرم المعظم. اسأل الله أن يجعل ما تعبت فيه منه سببا ينجيني ونورا على الصراط يسعى بين يدي وبيميني ونعم المسؤول.

FÂTİHA SÛRESİ

[9] Fâtiha sûresi mekkîdir; bir görüşe göre ise hem Mekkî hem Medenîdir, çünkü bir kez Mekke'de, bir kez de Medine'de nâzil olmuştur. Bu sûreye *ümmü'l-Kur'ân* / *Kur'ân'ın özü* ismi verilmiştir. Bunun sebebi ise sûrenin, Kur'ân'da yer alan; Yüce Allah'ı layık olduğu şekilde övme, ilâhî emir ve yasaklara uyarak Allah'a kulluk etme ve Allah'ın vaat ve tehditleri gibi mânaları ihtiva ediyor olmasıdır. Sûreye *Kenz* / *Hazine* ve *Vâfiye* / *Eksiksiz* isimleri de bu sebeple verilmiştir. Sûreye *Hamd* sûresi ismi ve namazın her rekâtında tekrarlandığı için *Mesânî* ismi de verilmiştir. Bir diğer ismi de *Salât* / *Namaz* sûresidir, çünkü namaz bu sûre okunduğunda faziletli olmakta ya da [diğer görüşe göre] ancak bu sûre okunduğunda geçerli olmaktadır. Sûrenin diğer iki ismi ise *Şifa* sûresi ve *Şâfiye* / Şifa Veren'dir.

[10] [Bu sûrenin 7 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak bazıları Besmele'yi bu sûrenin başında bir âyet olarak saymayıp صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ cümlesini müstakil bir âyet sayarken diğerleri bunun tam aksi görüştedir. Yani Besmele'yi müstakil âyet sayıp صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesini son âyetin bir bölümü kabul ederler.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

[11] Medine, Basra ve Şâm kıraat imamları ve fakihlerine göre; Besmele Fâtiha sûresinin bir âyeti olmadığı gibi diğer sûrelerden de bir âyet değildir. Her önemli işe başlanırken Besmele çekildiği gibi, bereketinden yararlanmak ve sûreleri birbirinden ayırmak için [sûrelerin başına da] Besmele yazılmıştır. Bu, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] ve takipçilerinin görüşüdür. Bu sebeple, Hanefî mezhebinde namazda Fâtiha'nın başında Besmele sesli olarak okunmamaktadır. Mekke ve Kûfe kıraat imamlarına ve fakihlerine göre ise gerek Fâtiha'nın gerekse diğer sûrelerin tamamının başında bulunan Besmele âyettir. Şâfi'î *Rahimehullāh* [v.204/820] ve takipçileri de bu görüştedir. Bu sebeple Şâfi'îler namazda Besmele'yi sesli olarak okurlar. Bu görüşte olanlar delil olarak şöyle demişlerdir: İlk Müslümanlar Besmele'yi mushafa yazmışlardır. Oysa Kur'ân'dan olmayan hiçbir şeyi mushafa yazmamayı ilke edinmişlerdi; *Âmîn!* ifadesini de bundan dolayı mushafa yazmamışlardır. Besmele Kur'ân'dan olmasaydı onu da yazmazlardı. Nitekim İbn Abbâs (r.a.)'ın [v.68/688]; "Kim Besmele'yi terkederse Allah Teâlâ'nın kitabından 114 âyeti terketmiş olur." [Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 24] dediği rivayet edilmiştir[1].

1 Oysa sadece 113 sûrede Besmele bulunmaktadır, ya rivayetin kendisi ya da Zemahşerî'nin nakli sorunludur. / ed.

سورة الفاتحة

[٩] مكية. وقيل مكية ومدنية، لأنها نزلت بمكة مرة وبالمدينة أخرى. وتسمى أمّ القرآن لاشتمالها على المعاني التي في القرآن من الثناء على الله تعالى بما هو أهله، ومن التعبد بالأمر والنهى، ومن الوعد والوعيد؛ وسورة الكنز والوافية لذلك؛ وسورة الحمد والمثاني لأنها تثنى في كل ركعة؛ وسورة الصلاة لأنها تكون فاضلة أو مجزئة بقراءتها فيها؛ وسورة الشفاء والشافيةَ.

[١٠] وهي سبع آيات بالاتفاق، إلا أن منهم من عد {أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} دون التسمية، ومنهم من مذهبه على العكس.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[١١] قرّاء المدينة والبصرة والشام وفقهاؤها على أن التسمية ليست بآية من الفاتحة ولا من غيرها من السور، وإنما كتبت للفصل والتبرك بالابتداء بها، كما بدئ بذكرها في كل أمر ذي بال، وهو مذهب أبي حنيفة - رحمه الله - ومن تابعه، ولذلك لا يجهر بها عندهم في الصلاة. وقرّاء مكة والكوفة وفقهاؤهما على أنها آية من الفاتحة ومن كل سورة، وعليه الشافعي وأصحابه رحمهم الله، ولذلك يجهرون بها. وقالوا: قد أثبتها السلف في المصحف مع توصيتهم بتجريد القرآن، ولذلك لم يثبتوا {آمِين} فلولا أنها من القرآن لما أثبتوها. وعن ابن عباس: «من تركها فقد ترك مائة وأربع عشرة آية من كتاب الله تعالى.»

[12] **Şayet** "Besmele'deki Bâ harf-i ceri neye taalluk etmektedir [yani "Allah'ın adıyla…" ifadesinin ilişkili olduğu fiil nedir?] **dersen, şöyle derim:** Bu harf, hazfedilmiş bir "Kıraat / tilavet ederim" fiiline taalluk etmektedir. Bu fiil takdir edildiğinde cümle, "Allah'ın adıyla okurum" ya da "Allah'ın adıyla tilavet ederim" şeklinde olur. Çünkü burada Besmele'nin hemen ardından gelen şey, 'okuma' fiiline konu olan bir şeydir. Nitekim yolcu bir yerde konakladığı ya da yola koyulacağı zaman *Bismillâhi ve'l-berakât* [Allah'ın adıyla ve bereketlerle] der. Böylece sanki "Allah'ın adıyla konaklıyorum", "Allah'ın adıyla yola koyuluyorum" demiş olur. Yine hayvan kesen ya da herhangi bir iş yapmaya başlayan kimse, işe başlarken önce *Bismillâh* [Allah'ın adıyla] der ve hangi işi yapıyorsa o işi Allah'ın adıyla yaptığını söylemek ister; başında Besmele çektiği işi ayrıca zikretmez.

[13] Harf-i cerin ilişkili olduğu fiilin bu şekilde hazfedildiği bir diğer örnek, فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ [Neml 27/12] âyeti olup "dokuz *mucize* içerisinde" ifadesi, "dokuz *mucize* ile birlikte git" anlamındadır. Yine Arapların damat için ["Allah bir yastıkta kocatsın; hayırlı evlatlar versin!" anlamında kullandıkları] *bir-rifâ'i ve'l-benîn* ifadesi ve bedevînin "Uğur ve bereketle" şeklindeki sözü de böyledir. Bu ifadelerde de "eş olasın, nikâhlayasın" şeklinde bir fiil hazfedilmiştir. Şâirin şu sözünde de aynı örnek söz konusudur:

> "Yemeğe!.." dedim de, içlerinden biri şöyle dedi:
> Biz, yemek konusunda insanları kıskanan bir grubuz.

[14] Peki, "Hazfedilmiş olan fiili neden *Bismillâh* ifadesinden sonra takdir ettin?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada fiil ve fiile taalluk eden harf-i cer ikilisi içerisinde daha önemli olanı, fiile taalluk eden harf-i cerdir. Çünkü Cahiliye Müşrikleri işlerine ilâhlarının isimlerini zikrederek başlar; *Bismi'l-lât* [Lât'ın adıyla], *Bismi'l-'uzzâ*" [Uzzâ'nın adıyla] derlerdi. Bu yüzden de tevhit inancını benimsemiş olan mü'minin, Allah'ın ismini başlama fiilinden önce zikrederek, [işin başında bu gibi putların değil] sadece Allah'ın isminin zikredilmesi gerektiği anlamını kastetmesi gerekli olmuştur. Nitekim aynı durum إِيَّاكَ نَعْبُدُ [yalnız sana kulluk ederiz] ifadesinde de söz konusudur. Burada da ibadetin sadece Allah'a yapılacağı anlamını ifade etmek maksadıyla isim fiilin öncesinde zikredilmiştir. بِسْمِ اللهِ مَجْرَيهَا وَمُرْسَيهَا ["Allah'ın adıyladır onun akıp gitmesi de durması da." (Hûd 11/41)] şeklindeki âyet de buna delildir.

[١٢] فإن قلت: بم تعلقت الباء؟ قلت: بمحذوف تقديره بسم الله اقرأ أو أتلو؛ لأنّ الذي يتلو التسمية مقروء، كما أنّ المسافر إذا حل أو ارتحل فقال: بسم الله والبركات، كان المعنى بسم الله أحل وبسم الله أرتحل؛ وكذلك الذابح وكل فاعل يبدأ في فعله؛ بـ{بِسْمِ اللهِ} كان مضمرًا ما جعل التسمية مبدأ له.

[١٣] ونظيره في حذف متعلق الجار قوله عز وجل: {فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ} [النمل: ١٢]، أي اذهب في تسع آيات. وكذلك قول العرب في الدعاء للمعرس: بالرفاء والبنين، وقول الأعرابي باليمن والبركة، بمعنى أعرست، أو نكحت. ومنه قوله:

فقُلْتُ إلى الطَّعام فقَالَ مِنْهُم ❁ فَرِيقٌ نحْسُدُ الإِنْسَ الطَّعَامَا

[١٤] فإن قلت: لم قدّرت المحذوف متأخرًا؟ قلت: لأن الأهم من الفعل والمتعلق به هو المتعلق به؛ لأنهم كانوا يبدءون بأسماء آلهتهم فيقولون: باسم اللات، باسم العزى؛ فوجب أن يقصد الموحد معنى اختصاص اسم الله عزّ وجلّ بالابتداء، وذلك بتقديمه وتأخير الفعل كما فعل في قوله {إِيَّاكَ نَعْبُدُ}، حيث صرح بتقديم الاسم إرادة للاختصاص. والدليل عليه قوله {بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَيهَا وَمُرْسَيهَا} [هود: ٤١].

[15] Eğer buna karşılık, "Fakat Allah Teâlâ, اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ ["Rabbinin adıyla oku" (Alâk 96/1)] âyetinde fiili öne almış?" diye itiraz edecek olursan, şöyle derim: Orada fiilin öne alınması [anlam itibariyle] daha etkilidir, çünkü Alâk sûresi ilk inzâl edilen sûredir; bu yüzden orada okumanın emredilmesi ['okuma fiilinin Allah'ın adıyla' olmasından] daha önemlidir.

[16] **Şayet** "Allah'ın isminin okuma ile ilişkilendirilmesi ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki yorum söz konusudur. Birincisi Allah'ın isminin okumaya taallukunun, tıpkı "kalemle yazdım" sözünde kalemin yazma fiiline taalluku tarzında olmasıdır. Buna göre Peygamber (s.a.), "Allah'ın ismi ile başlanmayan her önemli iş, eksiktir; sonuçsuzdur!" [*İbn Mâce*, "Nikâh", 32] buyurmuş olduğu için mü'min yaptığı fiilin şeriatta muteber sayılması ve sünnete uygun olmasının, ancak başında Allah'ın ismini zikretmesi ile mümkün olacağına, aksi takdirde o fiilin yok hükmünde sayılacağına inanır ve bu yüzden de tıpkı yazma fiili kalem ile yapıldığı gibi, kendi fiilini Allah'ın isminin nesnesi yapar. İkincisi ise Allah'ın isminin okuma ile ilşkisinin, تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ ["Yağla biter / yetişir." (Mü'minûn 23/20)] âyetinde 'yağ'ın 'bitme' ile ilişkisi, yani ağacın "yerden biterken" değil, "çok daha sonra yağ vermesi şeklinde olmasıdır. Bu durumda mâna, "Allah'ın isminden bereket umarak okuyorum" şeklinde olur. Damada *bir-rifâ'i ve'l-benîne* şeklinde dua eden kimsenin bu sözü de, "Berekete ve hayırlı evlâtlara kavuşmak için evlenmiş olasın" anlamındadır. Bu ikinci yorum Arap diline daha uygun ve daha güzeldir.

[17] **Şayet** "Allah Teâlâ nasıl 'Allah'ın isminden bereket umarak okuyorum' demiş olabilir ki?" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı insanın bir başkasının dilinden şiir söylemesi gibi, bu ifade de kulların dilinden söylenmiştir. "Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!" [Fâtiha 1/1] ifadesinden sûrenin sonuna kadar olan âyetler ve hatta Kur'ân'ın birçok âyeti böyledir. Bunun anlamı ise Allah Teâlâ'nın kullarına, kendi ismi ile nasıl teberrük edeceklerini, kendisine nasıl hamd edeceklerini, O'nun ululuğunu, şan ve şerefini nasıl ifade edeceklerini yani *ta'zîm* ve *temcîd*i öğretmesidir.

[18] **Şayet** "Tek bir harf olarak belli bir anlam ifade eden harfler -meselâ teşbih Kâf'ı, atıf Vav'ı ve Fâ'sı ile başlama Lâm'ı- sükûnun kardeşi kabul edilen fetha üzere mebni oldukları, [*ke, ve, fe, le* şeklinde okundukları] halde izafet Lâm'ı ve izafet Bâ'sı neden kesre üzere mebnidir [*bi, li* şeklinde okunmaktadır]?" **dersen, şöyle derim:** İzafet Lâm'ının kesre üzere mebni olmasının sebebi, ibtidâ Lâm'ından ayırt edilmesini sağlamaktır. İzâfet Bâ'sı ise sadece harf olduğundan ve sadece cer işlevi gördüğünden, kesre üzere mebnîdir.

[١٥] فإن قلت: فقد قال: { اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} [العلق: ١]، فقدّم الفعل. قلت: هناك تقديم الفعل أوقع، لأنها أوّل سورة نزلت؛ فكان الأمر بالقراءة أهم.

[١٦] فإن قلت: ما معنى تعلق اسم الله بالقراءة؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يتعلق بها تعلق القلم بالكتبة في قولك: كتبت بالقلم، على معنى أن المؤمن لما اعتقد أن فعله لا يجيء معتدًا به في الشرع، واقعًا على السنة حتى يصدر بذكر اسم الله، لقوله عليه الصلاة والسلام: ''كل أمر ذي بال لم يبدأ فيه باسم الله فهو أبتر'' إلا كان فعلا كلا فعلٍ، جعل فعله مفعولًا باسم الله كما يفعل الكتب بالقلم. والثاني أن يتعلق بها تعلق الدهن بالإنبات في قوله {تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠] على معنى: متبرّكًا بسم الله أقرأ، وكذلك قول الداعي للمعرس: بالرفاء والبنين، معناه أعرست ملتبسًا بالرفاء والبنين؛ وهذا الوجه أعرب وأحسن.

[١٧] فإن قلت: فكيف قال الله تبارك وتعالى: متبركًا باسم الله أقرأ؟ قلت: هذا مقول على ألسنة العباد، كما يقول الرجل الشعر على لسان غيره، وكذلك: {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} إلى آخره، وكثير من القرآن على هذا المنهاج،؛ ومعناه تعليم عباده كيف يتبركون باسمه، وكيف يحمدونه ويمجدونه ويعظمونه.

[١٨] فإن قلت: من حق حروف المعاني التي جاءت على حرف واحد أن تبنى على الفتحة التي هي أخت السكون، نحو كاف التشبيه ولام الابتداء وواو العطف وفائه وغير ذلك، فما بال لام الإضافة وبائها بنيتا على الكسر؟ قلت: أما اللام فللفصل بينها وبين لام الابتداء، وأما الباء فلكونها لازمة للحرفية والجر.

[19] اسْمٌ [*isim*] kelimesi, ilk harfi sükûn üzere mebni olan on kelimeden biridir. Araplar söze bu kelimelerle başlayacakları zaman başına Hemze eklerler; böylece cümle başının sakin harf ile olmamasını sağlarlardı. Çünkü Arapların bu hususta genel uygulamaları; başlangıçta harekeli harf, sonda ise sakin harf kullanmak şeklindedir. Çünkü dilleri her tür telaffuz hatası ve nahoşluktan salim olup, son derece sağlam ve güçlü bir şekilde vaz' edilmiştir. Fakat [ilk harfi sakin olan] bu kelimeler cümlenin başında değil de, içerisinde kullanıldıkları zaman, başına herhangi bir şey ilave etmeye ihtiyaç duyulmaz. Bazı Araplar bunların başına Hemze eklemez; onun yerine, sakin olan ilk harfe hareke verir, *ism* kelimesi yerine *sim* ve *süm* kelimelerini kullanırlar. Şairin şu beyti buna örnektir:

Her sûrede adı bulunan Zât'ın adıyla…

[20] Yine *ism* kelimesi, 'son harfi hazfedilen' *yed* [el] ve *dem* [kan] gibi kelimelerden olup, aslı *simv*^{un}dur; bunun delili de *isim* kelimesinin *esmâ'*^{un}*, sümey-y*^{un}*, semmeytu* gibi türevlerinin bulunmasıdır. Kelimenin türediği kök, [yücelik ifade eden] *sümüvv*^{un} köküdür; zira bir şeye isim vermek, onu yükseltmek demektir. Bu kabilden olmak üzere, lakap takma için نَبَز kelimesi kullanılmıştır; bu kelime, sesi 'yükseltme' anlamındaki *nebr* mânasındaki *nebz* kökünden gelmektedir; *nibz* de hurmanın 'üst' kabuğu anlamındadır.

[21] **Şayet** "*İsm* kelimesinin başındaki Elif, neden بِاسْمِ رَبِّكَ [Alâk 96/1] âyetinde yazıldığı halde Besmele'de hazfedilmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Besmele'nin sık tekrar edilen bir ifade olmasından dolayı, Besmele'de Elif'i hazf ederken *ism*in baştaki [Hemze'li] kullanılışını değil, aradaki kullanılışını esas almışlardır. Nitekim "Besmele'de Elif'in hazfini telafi etmek için Bâ harfi uzatılarak yazıldı" demişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'in [v.101/720] de, kâtibine "Bâ'yı uzun, Sin'in dişlerini belirgin, Mîm'i de dairevi yaz" dediği rivayet edilir.

[22] *Allah* kelimesinin aslı "ilâh"tır. Şair şöyle demiştir:

Sevgilimi bir ceylan olarak nitelemekten Mutlak İlâh'a sığınırım...

Nâs da *Allah* lâfzı gibidir; onun aslı da *unâs*tır. Şair şöyle demiştir:

Ölümler, kendilerini güvende hisseden insanları gelip bulur.

Yani baştaki Hemze hazfedilip, onun yerine harf-i tarif getirilmiştir [*el-lâh*]. Bu sebepledir ki, [*el-lâh*'ın Hemze'si hazfedilmeden] tıpkı *yâ ilâh* der gibi, katı' Hemze'siyle *yâ Allāh* diye nida edilmektedir.

[١٩] والاسم أحد الأسماء العشرة التي بنوا أوائلها على السكون، فإذا نطقوا بها مبتدئين زادوا همزة، لئلا يقع ابتداؤهم بالساكن؛ إذ كان دأبهم أن يبتدئوا بالمتحرك ويقفوا على الساكن، لسلامة لغتهم من كل لكنة وبشاعة، ولوضعها على غاية من الإحكام والرصانة، وإذا وقعت في الدرج لم تفتقر إلى زيادة شيء. ومنهم من لم يزدها واستغنى عنها بتحريك الساكن، فقال: سم وسم. قال:

بِاسْمِ الذِي في كلِّ سُورةٍ سِمُهْ ❁

[٢٠] وهو من الأسماء المحذوفة الأعجاز: كيد ودم، وأصله: سمو، بدليل تصريفه: كأسماء، وسمي، وسميت، واشتقاقه من السمو، لأنّ التسمية تنويه بالمسمى وإشادة بذكره، ومنه قيل للقب النبز: من النبز بمعنى النبر، وهو رفع الصوت. والنبز قشر النخلة الأعلى.

[٢١] فإن قلت: فلم حذفت الألف في الخط وأثبتت في قوله {بِاسْمِ رَبِّكَ}؟ [العلق: ١] قلت: قد اتبعوا في حذفها حكم الدرج دون الابتداء الذي عليه وضع الخط لكثرة الاستعمال، وقالوا: طُوِّلَتِ الباء تعويضًا من طرح الألف. وعن عمر بن عبد العزيز أنه قال لكاتبه: طوّل الباء وأظهر السنات ودوّر الميم.

[٢٢] و{الله} أصله الإله. قال:

مَعَاذَ الْإِلهِ أَنْ تَكُونَ كظَبْيَةٍ ❁

ونظيره: الناس، أصله الأناس. قال:

إنَّ المَنايَا يَطَّلِعْ ❁ نَ عَلَى الأنَاسِ الآمِنِينَا

فحذفت الهمزة وعوّض منها حرف التعريف، ولذلك قيل في النداء: يا ألله بالقطع، كما يقال: يا إله.

[23] *el-İlâh* kelimesi "adam" ve "at" kelimeleri gibi cins ismi olup hak bâtıl her tür mabud için kullanılır, ancak daha sonra sadece hak mabud için kullanılması yaygınlaşmıştır. *Necm* kelimesinin tüm yıldızlar için kullanılırken daha sonra ağırlıklı olarak Süreyya / Ülker için kullanılması, *sene* kelimesinin özellikle "kıtlık yılı" için kullanılması, *beyt* [ev] kelimesinin Kâbe için kullanılması, *el-Kitâb* kelimesinin de özellikle Sîbeveyhi'nin [v.180/796] eseri için kullanılması da böyledir. *İlâh* kelimesinin başındaki Hemze'nin hazfedilmesi ile oluşan *Allah* kelimesi ise, hak olan mabuda mahsus bir isim olup ondan başkasına verilmez. *Te'ellehe* [çok ibadet etmek], *ellehe* [ilâhlaştırmak] ve *iste'lehe* [ilâhlaşmak / ilâh edinmek] fiilleri bu kelimeden türemiştir. Tıpkı *nâka* [deve] kelimesinden türetilen *istenvaka* ['yaşlı bir dişi deve'ye dönüşmek] fiili ile *hacer* [taş] kelimesinden türetilen *istahcera* ['taş'laşmak] fiili gibi.

[24] **Şayet** "*Allah* kelimesi isim midir, sıfat mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelime sıfat değil, isimdir. Dikkat edersen, onu mevsuf yaparsın, fakat sıfat yapmazsın [yani onu bir kelime ile nitelersin, ama onunla başka bir şeyi nitelemezsin]. Sözgelimi tıpkı "Şu, 'adam bir şey'dir" demediğin gibi "Şu, 'ilâh bir şey'dir" de demezsin. Buna karşılık, "Hayırlı ve kerim adam" dediğin gibi, "Tek ilâh, Samed ilâh" dersin. Yine Allah Teâlâ'nın özelliklerinin, bir mevsufu [yani *Allah*'ı] niteliyor olmaları gerekir; ilâhî isimlerin tamamı *sıfat* kabul edilecek olursa, o zaman bu sıfatlar belli bir mevsufun sıfatı olmamış olurlar ki bu da muhaldir.

[25] **Şayet** "Bu ismin herhangi bir kökten türemesi söz konusu mudur?" **dersen, şöyle derim:** Türeme, aynı anlamın iki ya da daha fazla kalıpta / *sıyga*da belli bir düzen içerisinde bulunmasıdır. Nitekim *ilâh* kelimesinin kalıbı ile hayret etme, şaşırma anlamındaki *elihe* kelimesi arasında -ki *delihe* ve *'alihe* [دَلِهَ ve عَلِهَ] de ona benzer- bu birliği ve intizamı sağlayan şey, "şaşırma" ve "dehşet" anlamıdır. Zira mabudu [Allah'ı] bilme konusunda akıllar hayrete düşmekte; zekâlar dehşete kapılmaktadır. Bu sebeple de, sapkınlık çoğalmış, bâtıl yaygınlaşmış, doğru ve sağlam düşünce pek nadir görülür olmuştur.

[26] **Şayet** "*Allah* kelimesinin Lâm'ı kalın olarak mı telaffuz edilir?" **dersen derim ki:** Evet. Nitekim Zeccâc [v.311/923] bu Lâm'ın kalın okunmasının sünnet olduğunu söylemiştir ki bütün Araplar bu konuda müttefiktir. Arapların bu konuda ittifak etmiş olması, bunu nesilden nesile tevârüs etmiş olduklarının delilidir.

[٢٣] والإله من أسماء الأجناس كالرجل والفرس، اسم يقع على كل معبود بحق أو باطل، ثم غلب على المعبود بحق، كما أن النجم اسم لكل كوكب ثم غلب على الثريا، وكذلك السنة على عام القحط، والبيت على الكعبة، والكتاب على كتاب سيبويه. وأما ''الله'' بحذف الهمزة فمختص بالمعبود بالحق، لم يطلق على غيره. ومن هذا الاسم اشتق تأله، وأله، واستأله. كما قيل: استنوق، واستحجر، في الاشتقاق من الناقة والحجر.

[٢٤] فإن قلت: أاسم هو أم صفة؟ قلت: بل اسم غير صفة، ألا تراك تصفه ولا تصف به، لا تقول: شيء إله، كما لا تقول: شيء رجل. وتقول: إله واحد صمد، كما تقول: رجل كريم خير. وأيضًا فإنّ صفاته تعالى لا بدّ لها من موصوف تجرى عليه، فلو جعلتها كلها صفات بقيت غير جارية على اسم موصوف بها، وهذا محال.

[٢٥] فإن قلت: هل لهذا الاسم اشتقاق؟ قلت: معنى الاشتقاق أن ينتظم الصيغتين فصاعدًا معنى واحد، وصيغة هذا الاسم وصيغة قولهم: أله، إذا تحير، ومن أخواته: دله وعله، ينتظمهما معنى التحير والدهشة، وذلك أنّ الأوهام تتحير في معرفة المعبود وتدهش الفطن، ولذلك كثر الضلال، وفشا الباطل، وقل النظر الصحيح.

[٢٦] فإن قلت: هل تفخم لامه؟ قلت: نعم قد ذكر الزجاج أن تفخيمها سنة، وعلى ذلك العرب كلهم، وإطباقهم عليه دليل أنهم ورثوه كابرًا عن كابر.

[27] *Rahmân* [mutlak merhamet sahibi], *rahume* kelimesinin *fa'lân*[u] veznindeki formudur; tıpkı *sekrân*ın *sekera* fiilinden, *ğadbân*ın da *ğadıbe* fiilinden fa'lân vezninde türemesi gibi. *Rahîm* kelimesi ise [hastalanmak anlamındaki] *merida* ve *sekame* fiillerinden gelen *marîd* ve *sakîm* kelimeleri gibi olup, *rahume* fiilinin fa'îl veznindeki formudur. *Rahmân*da, *rahîm*de bulunmayan bir mübalağa vardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ hakkında; "dünya ve ahiretin Rahmân'ı", "dünyanın ise Rahîm'i" deyimi kullanılır. Dilbilimciler lafızdaki harf fazlalığının anlam fazlalılığından kaynaklandığını söylerler. Zeccâc [v.311/923], fa'lân veznindeki *ğadbân*ın "öfke dolu kimse" anlamına geldiğini söylemiştir. Vaktiyle kulağıma çalınan bir Arap fıkrasında üzerine bindikleri hevdeçlerden birine *şukduf* diyorlardı. Bu, Irak bölgesinin hevdeçleri gibi ağır olmayan, hafif sıklet hevdeç idi. Bir defasında Tâif istikametinde yolculuk yaparken bunlardan birine; -Irak hevdecini / mahfesini kastederek- "Şu hevdece ne ad veriliyor?" diye sordum. "Hafif sıklet hevdece *şukduf* denmiyor mu?" dedi. Ben "evet" deyince, "Tamam işte, bunun ismi de *şıkındâf*tır" dedi. müsemmâdaki fazlalığı ifade etmek için isme bir harf ilave etmişti.

[28] *Allah* kelimesi sadece Allah Teâlâ için kullanılan bir ism-i gâlip olduğu gibi, *rahmân* da, *deberân, 'ayyûk* ve *sa'ik* kelimeleri gibi sıfât-ı gâlibedendir [yani sıfatken zamanla isim gibi kullanılır olmuştur]; sadece Allah için kullanılır. Hanîfe oğullarının, yalancı peygamberleri Müseylime [v.12/633] hakkında "Yemame'nin Rahmân'ı" ifadesini kullanmaları ve şairlerinin onun için;

Sen halkın imdadına yetişen bir yağmursun, daima Rahmân kalasın!

şeklinde bir beyit irat etmiş olması ise, tamamen inkârdaki inatçılıklarının bir neticesidir!

[29] **Şayet** "[Allah Rahmân'dır mealindeki] اللهُ رَحْمَن ifadesini nasıl telaffuz ediyorsun, yani *rahmân*ı munsarif mi okuyorsun gayr-i munsarif mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelimeyi *'atşân* [çok susamış], *ğarsân* [çok acıkmış], *sekrân* [sarhoş] gibi benzerlerine kıyaslayıp gayr-i munsarif kabul ediyorum.

[30] **Şayet** "Fa'lân veznindeki bir kelimenin gayr-i munsarif kabul edilebilmesi için, dişil formunun fa'lâ vezninde olması şart koşulmuştur; oysa *rahmân*ın Allah'a özgü olması, onun dişil fa'lâ vezninin müzekker formu olmasını mahzurlu kılmaktadır; o halde *rahmân*ı neden gayr-i munsarif kabul ediyorsun?" **dersen,**

[٢٧] والرحمن فعلان من رحم، كغضبان وسكران، من غضب وسكر، وكذلك الرحيم فعيل منه، كمريض وسقيم، من مرض وسقم؛ وفي الرحمن من المبالغة ما ليس في الرحيم، ولذلك قالوا: رحمن الدنيا والآخرة، ورحيم الدنيا؛ ويقولون: إنّ الزيادة في البناء لزيادة المعنى. وقال الزجاج في الغضبان: هو الممتلئ غضبًا. ومما طنّ على أذني من ملح العرب أنهم يسمون مركبًا من مراكبهم بالشقدف؟ وهو مركب خفيف ليس في ثقل محامل العراق، فقلت في طريق الطائف منهم لرجل ما اسم هذا المحمل؟ أردت المحمل العراقي، فقال: أليس ذاك اسمه الشقدف؟ قلت: بلى، فقال: هذا اسمه الشقنداف؛ فزاد في بناء الاسم لزيادة المسمى.

[٢٨] وهو من الصفات الغالبة كالدبران، والعيوق، والصعق، لم يستعمل في غير الله عزّ وجلّ، وكما أنّ الله من الأسماء الغالبة. وأما قول بني حنيفة في مسيلمة: رحمان اليمامة، وقول شاعرهم فيه:

وأَنْتَ غَيْثُ الوَرَى لا زِلْتَ رَحْمَانَا ۞

فباب من تعنتهم في كفرهم.

[٢٩] فإن قلت: كيف تقول: الله رحمن، أتصرفه أم لا؟ قلت: أقيسه على أخواته من بابه، أعني: نحو عطشان وغرثان وسكران، فلا أصرفه.

[٣٠] فإن قلت: قد شرط في امتناع صرف فعلان أن يكون فعلان فعلى، واختصاصه بالله يحظر أن يكون فعلان فعلى، فلم تمنعه الصرف؟

şöyle derim: *Rahmân*ın '*atşâ* gibi fa'lâ vezninde dişil formunun bulunması mahzurlu olduğu gibi, *nedmâne* gibi fa'lâne vezninde dişil formunun olması da mahzurludur. O halde [gayr-i munsarif kabul edilip edilmemesi noktasında] dişil formunun olmamasına bakılmaz, zira kelime sonradan hususileştirilmiş, yani Allah'a özgü olarak sonradan kullanılır olmuştur. Bu sebeple, hususileşme öncesindeki aslî haline müracaat etmek, yani benzeri diğer kelimelerle mukayese etmek gerekmektedir.

[31] **Şayet** "*Rahmet* kelimesi şefkat, sevgi besleme, üzerine eğilme ve acıma anlamına gelir, nitekim *rahîm*, içerisinde barındırdığı şeye eğilip sevgi gösterdiği için bu ismi almıştır; o halde [bu tür beşerî özelliklerden münezzeh olan] Allah'ın rahmet sıfatı ile nitelendirilmesi ne anlama gelir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, Allah'ın, kullarına nimet vermesini ifade eden bir mecazdır; çünkü padişah, reâyâsına sevgi ve yumuşaklık gösterdiğinde onlara güzel davranır, nimet ihsan eder; sertleşip katılaştığında ise sert davranır, ihsan ve nimetlerini onlardan esirger.

[32] **Şayet** "Neden bu iki vasıftan [*rahmân*, *rahîm*] daha derin olanı önce zikredilmiştir; oysa "falanca âlimdir, büyük üstattır", "cesurdur, kahramandır", "cömerttir, çok büyük ihsan sahibidir" örneklerinde olduğu gibi, kıyas gereği önce daha alt düzeyde olanın, daha sonra üst düzeyde olanın zikredilmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ *rahmân* diyerek nimetlerin en üstünlerini, büyüklerini ve asıllarını ifade edince, daha ince ve gizli nimetleri ifade etmek üzere *rahîm* sıfatını onun peşinden tamamlayıcı ve artçı olarak getirmiştir.

1.Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.

2. Rahmân, Rahîm;

[33] *Hamd* ve *medh* kelimeleri kardeş olup, anlamları nimet vb. güzel şeylere karşı övmek ve övgü dolu sözlerle seslenmektir. Nitekim "nimetine karşılık falancaya övgüde bulundum" ve "hasbîliği ve cesareti sebebiyle onu övdüm" denilir. *Şükr* ise sadece nimete karşılık olup kalp, dil ve uzuvlarla yapılır. Şair şöyle demiştir:

Bu nimetler, tarafımdan üç şeyi size minnettar kılmıştır:

Elimi, dilimi ve gözden ırak bulunan gönlümü.

قلت: كما حظر ذلك أن يكون له مؤنث على فعلى كعطشى فقد حظر أن يكون له مؤنث على فعلانة كندمانة؛ فإذًا لا عبرة بامتناع التأنيث للاختصاص العارض، فوجب الرجوع إلى الأصل قبل الاختصاص وهو القياس على نظائره.

[٣١] فإن قلت: ما معنى وصف الله تعالى بالرحمة ومعناها العطف والحنوّ ومنها الرحم لانعطافها على ما فيها؟ قلت: هو مجاز عن إنعامه على عباده؛ لأن الملك إذا عطف على رعيته ورق لهم أصابهم بمعروفه وإنعامه، كما أنه إذا أدركته الفظاظة والقسوة عنف بهم ومنعهم خيره ومعروفه.

[٣٢] فإن قلت: فلم قدّم ما هو أبلغ من الوصفين على ما هو دونه، والقياس الترقي من الأدنى إلى الأعلى كقولهم: فلان عالم نحرير، وشجاع باسل، وجواد فياض؟ قلت: لما قال الرَّحْمَن فتناول جلائل النعم وعظائمها وأصولها، أردفه الرَّحِيم كالتتمة والرديف ليتناول ما دقّ منها ولطف.

١- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٢- ﴿الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ﴾

[٣٣] الحمد والمدح أخوان، وهو الثناء والنداء على الجميل من نعمة وغيرها. تقول: حمدت الرجل على إنعامه، وحمدته على حسبه وشجاعته. وأمّا الشكر فعلى النعمة خاصة وهو بالقلب واللسان والجوارح، قال:

أَفَادَتْكُمُ النَّعْمَاءُ مِنّي ثَلَاثَةً ❁ يَدِي ولِسَانِي والضَّمِيرَ الْمُحَجَّبَا

[34] *Hamd*, *şükr*ün bir bölümünden ibaret olup sadece dil ile yapılır. Nitekim Peygamber (s.a.); "Hamd şükrün başıdır, Allah'a hamd etmeyen kul, O'na şükretmiş olmaz." [Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân* 33/1] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber'in hamdi şükrün başı olarak ifade etmesinin sebebi şudur: Nimeti dil ile zikretmek ve nimet sahibine övgüde bulunmak, kalben övmeye ve uzuvlarla övmeye nazaran daha yaygın olup meramı daha iyi ifade edicidir. Çünkü kalp ile olan övme gizlidir, uzuvlarla yapılan övgü ise başka anlamlara da gelebilir. Oysa dilin ameli olan konuşma böyle değildir; o, gönülde gizli olan her şeyi açıkça ifade eder ve farklı anlamlara gelmesi muhtemel karışıklıkları açıklığa kavuşturur.

[35] *Hamd* kötülemenin, *şükr* ise nankörlüğün karşıtıdır.

[36] *el-Hamd*[lü] kelimesinin merfû' oluşu mübteda olmasından dolayıdır. Haberi ise, لله [Allah'adır] şeklindeki zarftır. Aslolan, *el-hamd* kelimesinin gizli bir fiil ile mansup olmasıdır -nitekim bazı kıraatlerde de bu şekilde okunmuştur- zira *hamd* mastarı Arapların haber anlamında bir fiili gizli kabul ederek mansup kıldıkları mastarlardan biridir; *şükr*[an], *küfr*[an], *aceb*[an] mastarları ile *sübhâneke* [Seni tenzih ederim], *ma'âzallāh* [Allah'a sığınırım!] ifadeleri de böyledir. Araplar bu mastarları fiilleri gibi değerlendirip, onların yerine kullanırlar. Bu sebeple de bunların fiillerini mastarları ile birlikte kullanmaz, bu şekilde fiil ile mastarının birlikte kullanılmasını neshedilmiş bir şeriat gibi [artık geçersiz bir kullanım] sayarlar. Bu mastarları mansupluktan başlangıç merfû'luğuna çevirmek, anlamın sabit ve yerleşik olduğunu göstermek içindir. Allah Teâlâ'nın قالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ ["İbrahim'e elçilerimiz 'Selâm ederiz!" demişler, o da 'selâm olsun!' demişti." (Hûd 11/69)] âyetinde de İbrahim (a.s.)'ın onlara, onların verdiğinden daha güzel bir selâm ile karşılık vermiş olduğunu ifade etmek üzere [ikinci *selâm*] merfû' kılınmıştır. Çünkü kelimenin merfû' kılınması, verilen selâmın ara ara yenilenerek meydana geldiğini değil, devamlı ve sabit olduğunu ifade eder.

[37] [*Hamd* kelimesinin başında bir fiil takdir edildiğinde] âyetin anlamı, *nahmedu'llāhe hamd*[en] [Allah'a hamdeder dururuz] şeklindedir. Bu sebeple, "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz." [Fâtiha 1/4] âyetinin kulların Allah'a nasıl hamd edeceklerini gösteren bir açıklama olduğu belirtilmiştir. Burada sanki kullara, "Allah'a nasıl hamd edersiniz?" diye sorulmuş; onlar da "Yalnız sana kulluk ederiz" şeklinde cevap vermişlerdir.

[٣٤] والحمد باللسان وحده، فهو إحدى شعب الشكر، ومنه قوله عليه السلام: ''الحمد رأس الشكر، ما شكر الله عبد لم يحمده.'' وإنما جعله رأس الشكر؛ لأنّ ذكر النعمة باللسان والثناء على موليها، أشيع لها وأدلّ على مكانها من الاعتقاد وإدآب الجوارح لخفاء عمل القلب، وما في عمل الجوارح من الاحتمال، بخلاف عمل اللسان وهو النطق الذي يفصح عن كلّ خفي ويجلي كل مشتبه.

[٣٥] والحمد نقيضه الذمّ، والشكر نقيضه الكفران.

[٣٦] وارتفاع {الْحَمْدُ} بالابتداء وخبره الظرف الذي هو «لله»، وأصله النصب الذي هو قراءة بعضهم بإضمار فعله على أنه من المصادر التي تنصبها العرب بأفعال مضمرة في معنى الإخبار، كقولهم: شكرًا، وكفرًا، وعجبًا، وما أشبه ذلك، ومنها: سبحانك، ومعاذ الله؛ ينزلونها منزلة أفعالها ويسدّون بها مسدّها، لذلك لا يستعملونها معها ويجعلون استعمالها كالشريعة المنسوخة، والعدل بها عن النصب إلى الرفع على الابتداء للدلالة على ثبات المعنى واستقراره. ومنه قوله تعالى { قَالُوا سَلاَمًا قَالَ سَلاَمٌ} [هود: ٦٩]، رفع السلام الثاني للدلالة على أن إبراهيم عليه السلام حياهم بتحية أحسن من تحيتهم؛ لأن الرفع دال على معنى ثبات السلام لهم دون تجدّده وحدوثه.

[٣٧] والمعنى: نحمد الله حمدًا، ولذلك قيل: {إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ}؛ لأنه بيان لحمدهم له، كأنه قيل: كيف تحمدون؟ فقيل: إياك نعبد.

[38] **Şayet** "Buradaki *hamd* kelimesinin ma'rife olarak kullanılması ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı [Lebîd'in; v.41/661] "Onları didiştikleri o mâlûm hal üzere bıraktı / salıverdi" ifadesinde olduğu gibi, 'kelimenin cins ifade etmek üzere ma'rife yapılması' kabilindendir. Anlamı ise herkesin bildiği ma'rûf ve mâlûm *hamd*e, ma'rûf ve mâlûm "didişmeye" işaret etmek, diğer fiil cinsleri içerisinde hususen bu cinsi ifade etmektir. Pek çok kimsenin *hamd* kelimesinin ma'rife olmasının sebebini tüm hamdleri kapsaması (istiğrâk) olarak değerlendirmeleri yanılgıdır.

[39] Hasan-ı Basrî [v.110/728] Dal'ı, ardından kesreli Lâm geldiği için kesre ile *el-hamdi li'llâhi* şeklinde okumuştur. İbrahim b. Ebî Able [v.151/768] ise *Allāh* lafzının başındaki Lâm'ı, öncesinde gelen *hamdu* kelimesinin Dal'ını takip ettiği için ötre yaparak *el-hamdu lu'llāhi* şeklinde okumuştur. Oysa bir harfin, kendisini takip eden harfe göre okunması, *munhuduru'l-cebelⁱ* [dağ yamacı] ve [aslı *muğîrat^{un}* olan] *muğîratⁱⁿ* kelimelerinde olduğu gibi, ancak aynı kelime içerisindeki harflerde söz konusu olur. Hasan-ı Basrî ve İbrahim b. Ebî Able'yi bu okuyuşa cesaretlendiren şey, bu iki kelimenin, sıklıkla bir arada kullanıldıkları için, tek bir kelime mesabesine gelmiş olmasıdır. Bu iki okuyuş içerisinde İbrahim b. Ebî Able'ninki daha şayan-ı tercihtir; çünkü Hasan-ı Basrî'nin okuyuşunun aksine bu okuyuşta, kelimenin yapısı gereği aldığı harekeyi, daha güçlü olan i'rab harekesine tâbi kılmıştır.

[40] *Rab*, efendi/sahip anlamına gelir. Nitekim Safvân b. Ümeyye'nin [v.19/640] Ebû Süfyan'a [v.31/652] söylediği, "Kureyşli bir adamın bana *rab* [efendi] olması, bana göre, Hevâzinli birinin *rab* olmasından daha makbuldür." [*Ahmed b. Hanbel*, III, 386] ifadesinde *rab* bu anlamdadır. Nitekim bu anlamda *rab; rabbe - yerubbu* fiilinin ism-i fâilidir; *nemme - yenummu* fiilinin ism-i fâili de *nemm^{un}* şeklinde gelmektedir. Yalnız, *rab* kelimesinin tıpkı '*adl* gibi, mübalağa ifade etmek üzere sıfat olarak kullanılmış bir masdar olması da mümkündür. *Rab* [sahip ve efendi] kelimesi mutlak kullanıldığında Allah Teâlâ'ya özgüdür. Başkaları için ise ancak, *rabbü'l-beytⁱ* [ev sahibi], *rabbü'n-nâkatⁱ* [devenin sahibi] ifadelerinde olduğu gibi, izafet terkibi içerisinde kullanılır. Yüce Allah'ın, ارجِعْ اِلَى رَبِّكَ ["Efendine dön" (Yusuf 12/50)] ve إِنَّهُ رَبِّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ ["O benim sahibimdir; bana iyi bakmıştır." (Yusuf 12/23)] âyetlerinde de bu mânada kullanılmıştır.

[41] Zeyd b. Ali (r.a.) [v.122/740] övgü ifade etme üslubuyla *rabb**e**'l-'âlemîn* şeklinde mansup okumuştur. Bir görüşe göre, *rab* kelimesi اَلْحَمْدُ لِلهِ ifadesinin delâlet ettiği şeyden dolayı böyle okunmuştur; adeta, *nahmedu'llāh^e rabbe'l-'âlemîn* [Âlemlerin rabbi Allah'a hamdederiz] denmektedir.

[٣٨] فإن قلت: ما معنى التعريف فيه؟ قلت: هو نحو التعريف في ''أَرْسَلَهَا الْعِرَاكَ''، وهو تعريف الجنس؛ ومعناه الإشارة إلى ما يعرفه كل أحد من أنّ الحمد ما هو، والعراك ما هو، من بين أجناس الأفعال. والاستغراق الذي يتوهمه كثير من الناس وهمٌ منهم.

٥ [٣٩] وقرأ الحسن البصري الحمدِ لِلَّهِ بكسر الدال، لإتباعها اللام. وقرأ إبراهيم بن أبي عبلة الحمد لُلَّهِ بضم اللام لإتباعها الدال، والذي جسرهما على ذلك، والإتباع إنما يكون في كلمة واحدة كقولهم منحدر الجبل ومغيرة، تنزل الكلمتين منزلة كلمة لكثرة استعمالهما مقترنتين؛ وأشف القراءتين قراءة إبراهيم حيث جعل الحركة البنائية تابعة للإعرابية التي هي أقوى، بخلاف قراءة الحسن.

١٠ [٤٠] الرب: المالك؛ ومنه قول صفوان لأبي سفيان: لَأن يربَّني رجل من قريش أحب إليّ من أن يربني رجل من هوازن. تقول: ربه يربه فهو رب، كما تقول: نمّ عليه ينمّ فهو نمّ. ويجوز أن يكون وصفًا بالمصدر للمبالغة كما وصف بالعدل. ولم يطلقوا الرب إلا في الله وحده، وهو في غيره على التقيد بالإضافة، كقولهم: رب الدار، ورب الناقة، وقوله تعالى {اِرْجِعْ إِلَى رَبِّكَ} [يوسف: ٥٠]، ١٥ {إِنَّهُ رَبِّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ} [يوسف: ٢٣].

[٤١] وقرأ زيد بن علي ﷺ رَبَّ الْعَالَمِينَ بالنصب على المدح، وقيل: بما دل عليه الحمد لله كأنه قيل: نحمد الله رب العالمين.

[42] *'Âlem*, ilim sahibi olanlara yani melek, insan ve cinlere verilen bir isimdir. Bir görüşe göre *'âlem*; yaratıcının, sayesinde bilindiği / tanındığı bütün cisim ve arazlardır. **Şayet** "*'Âlem* kelimesi âyette neden çoğul olarak kullanılmıştır?" dersen, 'âlem olarak isimlendirilen her cinsi ihtiva etsin diye böyle kullanılmıştır, derim. Eğer "*'Âlem* kelimesi sıfat değil, isimdir; sadece akıl sahibi varlıkları niteleyen sıfatlar ya da bu hükümde olan özel isimler, sonlarına Vav ve Nun getirilerek çoğul yapılır; *'âlem* böyle olmadığı halde neden bu şekilde çoğul yapılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** *'Âlem*deki sıfat anlamı sebebiyle bu caizdir; sıfat anlamı ise onun *'ilm* mânasına delâlet etmesidir.

3.Yargılanma gününün tek sahibi.

[43] مَلك [padişah] مَالِك [sahip] şeklinde ve Lâm hafifletilerek مَلْك şeklinde okunmuştur. Ebû Hanîfe [v.150/767] مَلك kelimesini fiil olarak; يَوْمَ kelimesini de nasp ederek مَلَكَ يَوْمَ الدِّين şeklinde okumuştur. Ebû Hüreyre (r.a.) [v.58/678] مَالِكَ şeklinde, başkaları ise مَلِكَ şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşta, medh sebebiyle kelime mansup yapılmıştır. مَالِكٌ şeklinde merfû' olarak okuyanlar da vardır. Tercihe şayan olan, [*mülk* kökünden padişah anlamındaki] مَلِك okuyuşudur, çünkü bu, Haremeyn ehlinin okuyuşudur. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ["Kimin bugün hükümranlık?" (Ğâfir 40/16)] ve مَلِكِ النَّاسِ ["İnsanların hükümdarına" (Nâs 114/2)] âyetleri de bu okuyuşu destekler. Ayrıca *milk* / sahiplik herkes için söz konusu olabilir; *mülk* / hükümranlık ise özeldir.

[44] يوم الدين "karşılıkların verildiği gün" demektir. Nitekim *dîn* kelimesi *ke-mâ tedînü tüdânü* [Nasıl cezalandırırsan öyle cezalandırılırsın / Ne ekersen onu biçersin] deyişinde böyle kullanılmıştır. [Örneği] şu hamaset beyti:

> "[Şer (koparan kılıç) bütün çıplaklığıyla ortaya çıkıp da] geriye sadece düşmanlık kaldı / bize n'aptılarsa biz de onlara yaptık aynısını.

[45] **Şayet** "Bu [مَالِكِ يَوْمِ الدِّين] nasıl bir tamlamadır?" **dersen, şöyle derim**: Burada, *yevm* zarfı mecazen [mef'ûlün fîh değil de] mef'ûlün bih yerinde kullanılarak ism-i fâil, zarfa izafe edilmiştir. Benzeri, *yâ sârika'l-leylet ehle'd-dâr* [Ey gece vakti hane halkını soyan!] ifadesidir. [Mot-a-mot: Ey hane halkına gece hırsızı!] Burada anlam, "yargılanma günü"ndeki zarflık üzerine bina edilmiştir. İfadenin anlamı; لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ["Bugün mülk kimindir?" Ğâfir 40/16] âyetinde olduğu gibi, "yargılanma günü *her şeyin* sahibi" şeklindedir.

[٤٢] العالم: اسم لذوي العلم من الملائكة والثقلين، وقيل: كل ما علم به الخالق من الأجسام والأعراض. فإن قلت: لم جمع؟ قلت: ليشمل كل جنس مما سمي به. فإن قلت: هو اسم غير صفة، وإنما تجمع بالواو والنون صفات العقلاء أو ما في حكمها من الأعلام؟ قلت: ساغ ذلك لمعنى الوصفية فيه وهي الدلالة على معنى العلم.

٣-﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾

[٤٣] قرئ مَلِكِ يوم الدين، ومَالِكِ ومَلْكِ بتخفيف اللام. وقرأ أبو حنيفة ﵁ مَلَكَ يومَ الدين، بلفظ الفعل ونصب اليوم، وقرأ أبو هريرة ﵁ مَالِكَ بالنصب. وقرأ غيره مَلِكَ، وهو نصب على المدح؛ ومنهم من قرأ مَالِكُ، بالرفع. ومَلِكِ هو الاختيار، لأنه قراءة أهل الحرمين، ولقوله {لِمَنِ المُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦]، ولقوله {مَلِكِ النَّاسِ} [الناس: ٢]، ولأن المِلْك يعم والمُلْك يخص.

[٤٤] ويوم الدين: يوم الجزاء، ومنه قولهم: كما تدين تدان، وبيت الحماسة:

ولَمْ يَبْقَ سِوَى العُدْوَا ۞ نِ دِنَّاهمْ كما دَانُوا

[٤٥] فإن قلت: ما هذه الإضافة؟ قلت: هي إضافة اسم الفاعل إلى الظرف على طريق الاتساع، مُجرى مجرى المفعول به كقولهم: يا سارق الليلةِ أهلَ الدار، والمعنى على الظرفية. ومعناه: مالك الأمر كله في يوم الدين، كقوله {لِمَنِ المُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦].

[46] **Şayet** "İsm-i fâilin tamlamada kullanılması hakiki olmayan bir izafet şeklidir, dolayısıyla bu tür bir izafet ism-i fâile ma'rifelik katmaz; o halde burada ism-i fâil nasıl ma'rife bir kelimenin [*Allah*] sıfatı olarak kullanılmış olabilir?" **dersen, şöyle derim:** İsm-i fâil ile yapılan izafetin hakiki olmaması sadece ism-i fâil ile hal ya da gelecek anlamı kastedildiği zaman söz konusudur. Çünkü bu durumda izafet gibi görünen ifade, aslında iki ayrı ifade konumunda olacaktır. Örneği: *Mâlikü's-sâ'at*^{i} *ev-ğad*^{en} [Şu ânın sahibi] ya da [yarının sahibi] gibi tamlamalarda bu durum söz konusudur. Fakat ism-i fâil ile geçmiş zaman ya da geniş zaman anlamı kastedildiğinde, مولى العبيد [kölelerin efendisi] ifadesinde olduğu gibi izafet hakiki olur. Örneği: "O, (dün) kölesinin sahibiydi" ya da "Zeyd köle sahibidir" ifadeleri. İşte, مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ [Yargılanma gününün sahibi] âyetinde de anlam böyledir. Anlamın, "yargılanma günü her şeye sahip oldu" şeklinde olması da mümkündür. Bu tıpkı وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ["Cennet *sahipleri* / cennettekiler seslendi" (A'râf 7/44)], وَنَادَى أَصْحَابُ الأَعْرَافِ ["A'râf *sahipleri* / A'râftakiler seslendi." (A'râf 7/48)] âyetlerindeki izafet gibidir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ şeklindeki kıraati de buna delildir.

[47] Allah Teâlâ hakkında kullanılan bütün bu nitelikler; yani *Rab* oluşu, '*âlem*lerin sahibi oluşu, hiç kimsenin O'nun egemenlik ve *Rab*lığının dışına çıkamaması, irili ufaklı, görünür görünmez bütün nimetleri verenin O olması, akıbette sevap ve ceza günü bütün her şeye, her işe O'nun sahip olması ve bunların öncesinde الحمد لله ifadesiyle *hamd*in sadece O'na ait olduğunun bildirilmesi; bütün bu niteliklerin sahibi olan Zât dışında hiç kimsenin, hakkıyla hamd u sena edilmeye lâyık olmadığının delilidir.

4-Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz.

[48] إِيَّا mansub munfasıl bir zamirdir; *iyyâke*, *iyyâhu*, *iyyâye* ifadelerinde olduğu üzere bu zamire eklenen Kâf, Hâ ve Yâ harfleri, bu zamirin muhataba mı, gâip şahsa mı yoksa konuşan kişiye mi işaret ettiğini açıklar. إِيَّا ifadesinin i'râbda mahalli yoktur. Nitekim أَرَأَيْتَكَ ifadesindeki Kâf zamirinin de i'râbda mahalli yoktur. Bunlar zamirle ifade edilen (gizli) isimler değildir. Bu, Ahfeş'in [v.215/830] görüşü olup muhakkik âlimler tarafından da kabul edilir. Halil b. Ahmed el-Ferahidî'nin [v.175/791] bir Araptan naklettiği *izâ beleğa'r-raculu's-sittîne fe-iyyâhu ve iyye'ş-şevâbb*^{i} [Erkek altmış yaşına vardığı zaman aman genç kadınlardan uzak dursun!] şeklindeki söz, kuraldışı bir kullanım olup, esas alınmaz.

[٤٦] فإن قلت: فإضافة اسم الفاعل إضافة غير حقيقة فلا تكون معطية معنى التعريف، فكيف ساغ وقوعه صفة للمعرفة؟ قلت: إنما تكون غير حقيقية إذا أريد باسم الفاعل الحال أو الاستقبال، فكان في تقدير الانفصال، كقولك: مالك الساعة، أو غدًا. فأمّا إذا قصد معنى الماضي، كقولك: هو مالك عبده أمس، أو زمان مستمرّ، كقولك: زيد مالك العبيد، كانت الإضافة حقيقية، كقولك: مولى العبيد، وهذا هو المعنى في {مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ}، ويجوز أن يكون المعنى: ملك الأمور يوم الدين، كقوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٤٤]، {وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ} [الأعراف: ٤٨]، والدليل عليه قراءة أبي حنيفة مَلَكَ يومَ الدين.

[٤٧] وهذه الأوصاف التي أجريت على الله سبحانه من كونه ربًّا مالكًا للعالمين لا يخرج منهم شيء من ملكوته وربوبيته، ومن كونه منعمًا بالنعم كلها الظاهرة والباطنة والجلائل والدقائق، ومن كونه مالكًا للأمر كله في العاقبة يوم الثواب والعقاب بعد الدلالة على اختصاص الحمد به وأنه به حقيق في قوله {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ} دليل على أنّ من كانت هذه صفاته لم يكن أحد أحق منه بالحمد والثناء عليه بما هو أهله.

٤-﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

[٤٨] {إِيَّا} ضمير منفصل للمنصوب، واللواحق التي تلحقه من الكاف والهاء والياء في قولك: إياك، وإياه، وإياي، لبيان الخطاب والغيبة والتكلم؛ ولا محل لها من الإعراب، كما لا محل للكاف في أرأيتك، وليست بأسماء مضمرة، وهو مذهب الأخفش وعليه المحققون. وأما ما حكاه الخليل عن بعض العرب: «إذا بلغ الرجل الستين فإياه وإيا الشواب!» فشيء شاذ لا يعوّل عليه.

[49] Âyette mef'ûlun [إِيَّاكَ] fiilden önce zikredilmesi, kulluğun *sadece* Allah'a yapılacağını vurgulamak içindir. Aynı durum şu âyetlerde de söz konusudur: قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ ["De ki: Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz siz bana!? (Zümer 39/64)] قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِي رَبًّا ["De ki: Hiç, Allah'tan başka bir Rab arar mıyım ben?!" (En'âm 6/164)] Anlam, "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz" şeklindedir.

[50] إِيَّاكَ ifadesi, Yâ'nın şeddesinin hafifletilmesiyle, *iyâke* şeklinde; Hemze'nin fethası ve Yâ'nın şeddesi ile *eyyâke* şeklinde ve Hemze'yi He harfine dönüştürerek *hiyyâke* şeklinde de okunmuştur. Şair Tufeyl el-Ğanevî [v. tkr.610] şöyle demiştir:

Girişi rahat olup da çıkışı sana sıkıntı verecek işten uzak dur!

[51] *'İbâdet* kelimesi boyun eğme ve zillet gösterme halinin nihai noktasıdır. Nitekim bir elbise son derece sık ve kuvvetli dokunmuş ise ona *sevb^{ün} zû 'abede^{tin}* denilir. Bu sebeple, sadece Allah Teâlâ'ya boyun eğmeyi ifade etmek için kullanılır, zira en büyük nimetleri veren O olduğundan, boyun eğmenin zirvesine O lâyıktır.

[52] **Şayet** "Buraya kadar gâib sıygası [üçüncü şahıs kipi] kullanıldığı halde bu âyette neden muhatap sıygasına geçilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Buna Beyân ilminde *iltifat* denilir. İltifat bazen gâib sıygasından muhatap sıygasına, bazen muhatap sıygasından gâib sıygasına bazen de gâib sıygasından mütekellim sıygasına dönülerek yapılır. Örneği: Şu âyetlerde bu durum söz konusudur: "Gemide bulunduğu*nuz* sırada, gemi *kendilerini* hoş bir rüzgârla götürürken..." [Yunus 10/22]; "*Allah* O'dur ki; rüzgârlar göndermekte, onlar bulutları kaldırmakta, *Biz* de onu ölü bir memlekete sevk edip..." [Fâtır 35/9] İmru'ü'l-Kays [v. tkr.540] da üç beyitte üç *iltifat* yapmıştır:

Esmud'da *geçirdiğin* gece uzadıkça uzadı. Gamsız uyudu kaldı, ama *sen* uyumadın

O geceledi; gece de onunla birlikte geceledi. Tıpkı ağrılı gözlerle geceleyen bir uykusuzun gecesi gibi

Sebebi *bana gelen* bir haberdi, Ebu'l-Esved[in vefatı] hakkında aldığı*m*

Bu, Arapların sözü farklı üsluplarla ve sanatkârane şekilde söyleme âdetleri gereğince başvurdukları bir uygulamadır. Söz bir üsluptan diğerine intikal ettiğinde, bu durum dinleyenin dikkatini çekme ve pür dikkat kulak vermesini sağlama açısından, tekdüze bir üslup kullanılmasından daha etkili olur.

[٤٩] وتقديم المفعول لقصد الاختصاص، كقوله تعالى {قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونّى أَعْبُدُ} [الزمر: ٦٤]، {قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِى رَبًّا} [الأنعام: ١٦٤]. والمعنى نخصك بالعبادة، ونخصك بطلب المعونة.

[٥٠] وقرئ إيَاك بتخفيف الياء، وأيَاك بفتح الهمزة والتشديد، وهياك بقلب الهمزة هاء. قال طفيل الغنوي:

فهِيَّاكَ والأَمْرَ الَّذِي إنْ تَرَاحَبَتْ ۞ مَوَارِدُهُ ضاقَتْ عليْكَ مَصادِرُهْ

[٥١] والعبادة أقصى غاية الخضوع والتذلل. ومنه ثوب ذو عَبَدَةٍ إذا كان في غاية الصفاقة وقوّة النسج، ولذلك لم تستعمل إلا في الخضوع لله تعالى، لأنه مولي أعظم النعم، فكان حقيقًا بأقصى غاية الخضوع.

[٥٢] فإن قلت: لم عدل عن لفظ الغيبة إلى لفظ الخطاب؟ قلت: هذا يسمى الالتفات في علم البيان؛ قد يكون من الغيبة إلى الخطاب، ومن الخطاب إلى الغيبة، ومن الغيبة إلى التكلم، كقوله تعالى {حتى إِذَا كُنتُمْ في الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ} [يونس: ٢٢]. وقوله تعالى {وَاللَّهُ الَّذِى أَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سحابا فَسُقْنَاهُ} [فاطر: ٩]. وقد التفت امرؤ القيس ثلاث التفاتات في ثلاثة أبيات:

تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بالأَثْمُدِ ۞ ونَامَ الخَلِيُّ ولَم تَرْقُدِ

وبَاتَ وباتَتْ لَهُ لَيْلةٌ ۞ كلَيْلَةِ ذِي الْعَائِرِ الْأَرْمَدِ

وذلك مِنْ نَبَإٍ جَاءَني ۞ وخُبِّرْتُهُ عنْ أَبي الْأَسوَدِ

وذلك على عادة افتتانهم في الكلام وتصرفهم فيه، ولأن الكلام إذا نقل من أسلوب إلى أسلوب، كان ذلك أحسن تطرية لنشاط السامع وإيقاظًا للإصغاء إليه، من إجرائه على أسلوب واحد.

[53] İltifat sanatının kullanıldığı yerlerde pek çok faydası vardır. Bu sûreye özgü olanlardan biri de şudur: Sûrede önce gerçekten hamde lâyık olan Zât-tan söz edilip, kendisi hakkında bu yüce sıfatlar kullanılınca, sena edilmeye ve karşısında boyun eğilmeye lâyık olan ve önemli hususlarda kendisinden medet umulacak *bilinen* bir varlık bulunduğu anlaşılmış ve söz konusu niteliklerin yegâne sahibi olan bu *mâlûm* varlık [gaiplikten çıkartılıp bizzat] muhatap alınarak: "Sen ey bütün bu yüce vasıfların sahibi olan! Sadece Sana kulluk eder, sadece Senden yardım dileriz; Senden başkasına kulluk etmez, senden başkasından yardım dilemeyiz!" denmiştir. Böylece muhatap sıygası; kulluğun O'na sırf bu mümeyyiz vasıflarından dolayı yapıldığını, bir varlığın, kulluk edilmeye ancak bu özelliklerle lâyık olacağını daha güçlü bir şekilde göstermiştir.

[54] **Şayet** "Burada neden kulluk etme ile yardım dileme birlikte zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Kulların Rablerine yakınlaşmalarına vesile olacak şey ile O'ndan isteyecekleri, ihtiyaç duyup talep edecekleri şey bir arada ifade edilsin diye birlikte zikredilmiştir.

[55] **Şayet** "Peki, neden kulluk etme, yardım dilemeden önce zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü ihtiyaç duyulan şeyin talep edilmesinden önce vesilenin zikredilmesi, talebe cevap verilmesini gerektirir.

[56] **Şayet** "Neden burada yardım dileme mutlak olarak zikredilmiş [de yardımın türü bildirilmemiş]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, istenebilecek her tür yardımı kapsasın diyedir. Daha güzeli; yardım dilemekten maksadın, 'O'nun, kulluğu yerine getirme konusundaki tevfikini dilemek' olmasıdır ki bu durumda اهْدِنَا [bizi ilet] ifadesi bu talebi açıklamış olmaktadır. Adeta "Size nasıl yardım edeyim?" denilmiş; onlar da; اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ [Bizi dosdoğru yola ilet] şeklinde cevap vermişlerdir. Bu yorumun daha güzel olmasının sebebi, ifadenin uygunluğu ve içerdiği sözlerin birbiriyle uyumlu olmasıdır.

[57] Zirr bin Hubeyş [v.83/702] نَسْتَعِينُ ifadesini, *Nûn*'un kesresi ile *niste'înu* şeklinde okumuştur.

5- Bizi dosdoğru yola ilet

[58] *Hedâ* fiili aslında Lâm ya da İlâ harf-i ceri ile mef'ûl alır. Nitekim şu âyetlerde böyle kullanılmıştır: إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ ["Şüphesiz bu Kur'ân, en doğru olana iletir." (İsrâ 17/9)]; وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ["Sen gerçekten dosdoğru bir yola iletiyorsun." (Şûrâ 42/52)] Ancak bu âyetteki *hidayet* köküne وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ ["Musa, kavmin*den* yetmiş kişi seçti" (A'râf 7/155)] âyetindeki اخْتَارَ fiiline uygulanan hazf u îsâl kaidesi uygulanmış, [yani من hazfedilerek, mânası fiile ulaştırılmış]tır.

[٥٣] وقد تختص مواقعه بفوائد. ومما اختص به هذا الموضع: أنه لما ذكر الحقيق بالحمد، وأجرى عليه تلك الصفات العظام، تعلق العلم بمعلوم عظيم الشأن حقيق بالثناء وغاية الخضوع والاستعانة في المهمات، فخوطب ذلك المعلوم المتميز بتلك الصفات، فقيل: إياك يا من هذه صفاته نخص بالعبادة والاستعانة، لا نعبد غيرك ولا نستعينه، ليكون الخطاب أدل على أن العبادة له لذلك التميز الذي لا تحق العبادة إلا به.

[٥٤] فإن قلت: لم قرنت الاستعانة بالعبادة؟ قلت: ليجمع بين ما يتقرّب به العباد إلى ربهم وبين ما يطلبونه ويحتاجون إليه من جهته.

[٥٥] فإن قلت: فلم قدّمت العبادة على الاستعانة؟ قلت: لأنّ تقديم الوسيلة قبل طلب الحاجة ليستوجبوا الإجابة إليها.

[٥٦] فإن قلت: لم أطلقت الاستعانة؟ قلت: ليتناول كل مستعان فيه، والأحسن أن تراد الاستعانة به وبتوفيقه على أداء العبادة، ويكون قوله {اِهْدِنَا} بيانًا للمطلوب من المعونة، كأنه قيل: كيف أعينكم؟ فقالوا: {اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ}، وإنما كان أحسن لتلاؤم الكلام وأخْذ بعضه بحجزة بعض.

[٥٧] وقرأ ابن حبيش: نِستعين، بكسر النون.

٥-﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

[٥٨] هدى أصله أن يتعدى باللام أو بإلى، كقوله تعالى {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِيَ أَقْوَمُ} [الإسراء: ٩]، {وَإِنَّكَ لَتَهْدِى إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} [الشورى: ٥٢]، فعومل معاملة اختار في قوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥].

[59] Hidayeti talep eden kimselerin zaten hidayette oldukları halde hidayet talep etmeleri, hidayetin ilâhî lütuf ile artmasının talep edilmesi anlamındadır. Nitekim şu âyetlerde de bu durum söz konusudur: "O, doğru yolda gidenlerin hidayetini artırmaktadır." [Muhammed 47/17]; "Uğrumuzda uğraşıp didinenleri Biz elbette yollarımıza iletiriz." [Ankebut 29/69] Bu sebepledir ki, Hazret-i Ali ve Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] (r. anhumâ)'nın "Bizi dosdoğru yola ilet" ifadesini ["Bizi dosdoğru yolda sabit kıl" anlamında] اِهْدِنَا ثَبِّتْنَا şeklinde oku[yarak tefsir et]tikleri aktarılmıştır.

[60] Emir kipi ile dua kipi aynıdır, çünkü her ikisi de taleptir. Farklılıkları ise [kendisinden talepte bulunulan zâtın] mertebe[si] açısındandır.

[61] İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] ise اهْدِنَا ifadesini أَرْشِدْنا şeklinde okumuştur.

[62] *es-Sırât* cadde anlamındadır. "Yolun, içine giren yolcuları yutması" anlamında *sereta'ş-şey*[e] denilir. Yola *lekam*[un] denilmesi de bu sebepledir; zira yol içindekileri adeta yutmaktadır. الصِّرَاطَ ise, السراط kelimesinin sonunda Tā bulunduğu için, başındaki Sin'in Sād'a dönüştürülmesi ile oluşmuştur. Tıpkı مسيطر kelimesinin مصيطر şeklinde telaffuz edilmesi gibi. Bazen Sād keskin Ze harfini andıracak şekilde de okunur. الصِّرَاطَ her üç şekilde de okunmuştur. En fasih okuyuş الصِّرَاطَ şeklinde olandır, çünkü Kureyş lehçesi böyledir; İmam Mushaf'ta da bu şekilde yazılmıştır. Tıpkı *kitâb* kelimesinin çoğulunun *kütüb* olarak gelmesi gibi bu kelimenin çoğulu da *sürut* şeklindedir. *Sırât* kelimesi de tıpkı, *tarîk* ve *sebîl* gibi müzekker ve müennes kalıplarına girmektedir. *Sırât-ı müstakīm*den maksat hak yol, yani İslâm dinidir.

6-7- Nimete erdirdiklerinin yoluna ilet; gazabına uğrayanların ve yoldan çıkanlarınkine değil!

[63] صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ [nimete erdirdiklerinin yoluna] ifadesi, *sırât-ı müstakīm*den bedeldir. Bu, âmilin [اهْدِ] tekrarı mahiyetinde olup adeta şöyle denmektedir: "Bizi dosdoğru yola ilet; bizi nimete erdirdiklerinin yoluna ilet." Burada âmilin tekrar edilmesi, لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ [güçsüz görülenlere, yani onların arasındaki mü'minlere… (A'râf 7/75)] âyetindeki gibidir.

[64] **Şayet** "Buradaki *bedel*in faydası nedir; doğrudan 'Bizi nimete erdirdiklerinin yoluna ilet' denilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Faydası, tekrar ve ikileme yoluyla mânayı pekiştirmek, dosdoğru yolun "Müslümanların yolu" olduğunu açıkça ildirmektir. Böylece ifade, Müslümanların yolunun dosdoğru yol olduğuna dair en açık ve güçlü delil olmaktadır. Nitekim "Sana insanların en cömert ve faziletlisini göstereyim mi? O, falan kimsedir" dersin ve bu şekildeki kullanım,

[٥٩] ومعنى طلب الهداية وهم مهتدون، طلب زيادة الهدى بمنح الألطاف، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى} [محمد: ١٧]، {وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} [العنكبوت: ٦٩]. وعن علي وأبيّ رضي الله عنهما: اهدنا ثَبِّتْنا.

[٦٠] وصيغة الأمر والدعاء واحدة، لأنّ كل واحد منهما طلب، وإنما يتفاوتان في الرتبة.

[٦١] وقرأ عبد الله: أرشدنا.

[٦٢] السِّراط الجادّة، من سرط الشيء، إذا ابتلعه؛ لأنه يسترط السابلة إذا سلكوه، كما سمي: لقمًا، لأنه يلتقمهم. والصراط من قلب السين صادًا لأجل الطاء، كقوله مصيطر، في مسيطر، وقد تشم الصاد صوت الزاي، وقرئ بهنّ جميعًا، وفصحاهنّ إخلاص الصاد، وهي لغة قريش وهي الثابتة في الإمام، ويجمع سرطًا، نحو كتاب وكتب، ويذكر ويؤنث كالطريق والسبيل. والمراد طريق الحق وهو ملة الإسلام.

٦-٧-﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلا الضَّالِّينَ﴾

[٦٣] {صِرَاطَ الذين أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} بدل من الصراط المستقيم، وهو في حكم تكرير العامل، كأنه قيل: اهدنا الصراط المستقيم، اهدنا صراط الذين أنعمت عليهم، كما قال: {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥].

[٦٤] فإن قلت: ما فائدة البدل؛ وهلا قيل: اهدنا صراط الذين أنعمت عليهم؟ قلت: فائدته التوكيد لما فيه من التثنية والتكرير، والإشعار بأنّ الطريق المستقيم بيانه وتفسيره صراط المسلمين؛ ليكون ذلك شهادة لصراط المسلمين بالاستقامة على أبلغ وجه وآكده، كما تقول: هل أدلك على أكرم الناس وأفضلهم؟ فلان؛

o şahsın cömertlik ve fazilet sıfatları ile nitelendirilmesi konusunda "Sana en değerli, fâzıl falanca şahsı göstereyim mi?" şeklindeki ifadeden daha güçlü ve vurgulu olur. Çünkü ilk ifadede söz konusu şahıs öncekinde özetle, ikincisinde ise açıkça olmak üzere iki kez zikredilmiştir. "O falan kimsedir" ifadesi "en cömert ve fâzıl" ifadesinin izah ve tefsiri olmakta, böylece o kimsenin ismi adeta cömertlik ve fazilet hususunda simge bir isim kılınmaktadır. Sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Kim bu iki hasleti bir arada bulunduran birini görmek istiyorsa, falan kimseye baksın! Zira o, bu iki hasleti bir arada bulundurma konusunda 'tartışmasız müşahhas örnek' haline gelmiştir.

[65] الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ [nimete erdirdiklerin] ifadesinden maksat, mü'minlerdir. Nimetlendirme fiili bütün nimetleri kapsasın diye sınırlandırılmadan zikredilmiştir. Çünkü kendisine Müslüman olma (*islâm*) nimeti bahşedilen kişinin, elde etmediği, nail olmadığı nimet kalmamış demektir. İbn Abbâs (r.a.)'a [v.68/688] göre ise bu kimseler, [Tevrat'ı] değiştirmeden önceki [İsrailoğulları, yani] Musa (a.s.)'ın ashabıdır. Bir diğer görüşe göre de, peygamberlerdir.

[66] İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bu ifadeyi [aynı mânada olmak üzere] صراطَ مَنْ أنعمتَ عليهم şeklinde okumuştur.

[67] الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesi غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ifadesinden bedel olup, anlam şöyledir: Kendilerine nimet verilen kimseler, Allah'ın gazabından ve sapkınlıktan sâlim bulunanlardır. Yalnız, غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ifadesi الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinin sıfatı da olabilir. Bu durumda anlam şöyle olur: Bunlar mutlak iman nimeti ile Allah'ın gazabından ve sapkınlıktan sâlim olma nimetini bir araya getiren, her ikisine de sahip olan kimselerdir.

[68] **Şayet** "غَيْرِ ma'rife kelimelere muzâf olduğunda bile ma'rife olamadığı halde nasıl ma'rife bir kelimenin sıfatı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinde herhangi bir vakit sınırlaması söz konusu değildir; tıpkı şairin şu beytindeki gibi:

> Hakkımda ileri geri konuşan bir çirkefin yanından geçtiğimde [yoluma devam eder ve şöyle derim: Umurumda değil… Ben değilim çünkü kastettiği!]

Gazaba uğrayanlar ve yoldan çıkanlar, kendilerine nimet verilenlerin dışında olduğu için, غَيْرِ kelimesinde ma'rife olmasını engelleyecek bir belirsizlik söz konusu değil demektir.

[69] غَيْرِ kelimesi, hal olarak mansup, yani غَيْرَ şeklinde de okunmuştur. Bu, Peygamber (s.a.) ve Ömer (r.a.)'ın okuyuşu olup İbn Kesir'den [v.120/737] de rivayet edilmiştir. Bu durumda, hâli belirtilen [zi'l-hâl], عَلَيْهِمْ deki zamir; âmil ise أَنْعَمْتَ fiili olmaktadır.

فيكون ذلك أبلغ في وصفه بالكرم والفضل من قولك: هل أدلك على فلان الأكرم الأفضل، لأنك ثنيت ذكره مجملًا أوّلًا ومفصلًا ثانيًا، وأوقعت فلانًا تفسيرًا وإيضاحًا للأكرم الأفضل فجعلته علمًا في الكرم والفضل، فكأنك قلت: من أراد رجلًا جامعًا للخصلتين فعليه بفلان، فهو المشخص المعين لاجتماعهما فيه غير مدافع ولا منازع.

[٦٥] و{الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} هم المؤمنون، وأطلق الإنعام ليشمل كل إنعام؛ لأن من أُنعم عليه بنعمة الإسلام لم تبق نعمة إلا أصابته واشتملت عليه. وعن ابن عباس: هم أصحاب موسى قبل أن يغيروا، وقيل هم الأنبياء.

[٦٦] وقرأ ابن مسعود صراطَ مَنْ أنعمت عليهم.

[٦٧] {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} بدل من {الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ}، على معنى أنّ المنعم عليهم هم الذين سلموا من غضب الله والضلال، أو صفة على معنى أنهم جمعوا بين النعمة المطلقة وهي نعمة الإيمان، وبين السلامة من غضب الله والضلال.

[٦٨] فإن قلت: كيف صح أن يقع {غَيْرِ} صفة للمعرفة وهو لا يتعرّف وإن أضيف إلى المعارف؟ قلت: {الذين أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} لا توقيت فيه كقوله:

وَلَقَدْ أَمُرُّ على اللَّئِيمِ يَسُبُّني ۞

ولأنّ المغضوب عليهم والضالين خلاف المنعم عليهم، فليس في غير إذًا الإبهام الذي يأبى عليه أن يتعرّف.

[٦٩] وقرئ بالنصب على الحال؛ وهي قراءة رسول الله ﷺ وعمر بن الخطاب، ورويت عن ابن كثير، وذو الحال الضمير في عليهم، والعامل أنعمت.

[70] Bir görüşe göre "gazaba uğrayanlar" Yahudilerdir. Zira Yahudilerden, "Allah'ın lânetlediği, gazap ettiği kimseler" (Mâide 5/60)] diye bahsedilmiştir; "yoldan çıkanlar"dan maksat ise Hıristiyanlardır, zira onlar hakkında, "daha önce yoldan çıkmışlardı" (Mâide 5/77)] buyrulmuştur.

[71] **Şayet** "[Herhangi bir şeye öfkelenmekten münezzeh olan] Allah'ın *gazap* etmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** İsyankârlara hak ettikleri cezayı verme ve elinin altındakilere kızan bir sultanın yaptığı şeyi isyankârlara yapma iradesini göstermesidir. Allah Teâlâ'nın gazabından kendisine sığınır, rahmet ve rızasını niyaz ederiz!

[72] **Şayet** "[Âyette iki kez kullanılan] عَلَيْهِمْ ifadesinin ilki ile ikincisi arasında ne fark var?" **dersen, şöyle derim:** Birincisi mef'ûl olarak mahallen mansup; ikincisi ise fâil olarak mahallen merfû'dur.

[73] **Şayet** "وَلَا الضَّالِّينَ ifadesinin başında neden Lâ'ya yer verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** غَيْرِ kelimesinde olumsuzlama anlamı bulunduğundan yer verilmiştir. Adeta لا المغضوبَ عليهم ولا الضالين [Ne gazaba uğrayanların ne de yoldan çıkanların…] denmektedir. Sözgelimi *ene Zeyd*^{en} *mislü dārib*^{in} [Ben Zeyd'e vuranın 'misl'iyim] denmezken, *ene Zeyd*^{en} *ğayru dārib*^{in} [Ben Zeyd'e vuranın 'gayr'iyim] ifadesi kullanılabilmektedir, çünkü bu, *ene Zeyd*^{en} *lâ dârib*^{un} [Zeyd'e vuran ben değilim] konumundadır. -Allah her ikisinden de razı olsun- Hazret-i Ömer ve Hazret-i Ali'nin وغَيْرِ الضالين şeklinde okudukları rivayet edilmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî [v.131/749] Hemze ile ولا الضألين şeklinde okumuştur ki bu, Amr b. Ubeyd'in [v.144/761] وَلَا جَانٌّ [Rahmân 55/39] ifadesini ولا جأن şeklinde okuması gibidir. Bu, sakin iki harfin peş peşe gelmesi durumundan kaçınmakta titizlik gösterenlerin telaffuzudur. Ebû Zeyd el-Ensārî'nin [v.215/830] naklettiği شأبة، ودأبة şeklindeki kullanım da bu kabildendir.

[74] *Âmîn* ifadesi "icabet eyle, kabul buyur" mânasında bir ism-i fiildir. *Helumme, hayyehele, ruveyde* gibi kelimeler de, "bekle, yavaş ol, süre tanı" kelimesi yerine kullanılan fiil isimleridir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.)'e, *âmîn* kelimesinin mânasını sordum; 'Yap / eyle mânasındadır' dedi." [KT.b] *Âmîn* kelimesi iki şekilde okunmakta; ilkinde kelimenin başındaki Hemze uzatılmakta, ikincisinde ise uzatılmamaktadır. Şair şöyle demiştir;

Allah rahmet eylesin "Âmîn" diyen kula

Ve şöyle demiştir:

Amîn! Allah aramızdaki uzaklığı artırsın

[٧٠] وقيل المغضوب عليهم هم اليهود، لقوله عز وجل: {مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} [المائدة: ٦٠]. والضالون: هم النصارى، لقوله تعالى {قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ} [المائدة: ٧٧].

[٧١] فإن قلت ما معنى غضب الله؟ قلت: هو إرادة الانتقام من العصاة، وإنزال العقوبة بهم، وأن يفعل بهم ما يفعله الملك إذا غضب على من تحت يده. نعوذ بالله من غضبه، ونسأله رضاه ورحمته.

[٧٢] فإن قلت: أي فرق بين {عَلَيْهِمْ} الأولى و{عَلَيْهِمْ} الثانية؟ قلت: الأولى محلها النصب على المفعولية، والثانية محلها الرفع على الفاعلية.

[٧٣] فإن قلت: لم دخلت لا في {وَلَا الضَّالِّينَ}؟ قلت: لما في غير من معنى النفي، كأنه قيل: لا المغضوب عليهم ولا الضالين. وتقول: أنا زيدًا غير ضارب، مع امتناع قولك أنا زيدًا مثل ضارب، لأنه بمنزلة قولك: أنا زيدًا لا ضارب. وعن عمر وعلي رضي الله عنهما أنهما قرآ: وغير الضالين. وقرأ أيوب السختياني: ولا الضألين بالهمزة، كما قرأ عمرو بن عبيد: ولا جأن؛ وهذه لغة من جدّ في الهرب من التقاء الساكنين. ومنها ما حكاه أبو زيد من قولهم: شأبة ودأبة.

[٧٤] آمين: صوت سمي به الفعل الذي هو استجب، كما أنّ رويد، وحيهل، وهلم أصوات سميت بها الأفعال التي هي أمهل، وأسرع، وأقبل. وعن ابن عباس: سألت رسول الله ﷺ عن معنى آمين فقال: ''افعل.'' وفيه لغتان: مدّ ألفه، وقصرها. قال:

وَيَرْحَمُ اللَّهُ عَبْدًا قالَ آمِينَا ۞

وقال:

أَمِينَ فَزَادَ اللَّهُ ما بَيْنَنَا بُعْدَا ۞

[75] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Cebrail bana Fâtiha sûresini bitirdiğimde "Âmîn" dememi telkin etti." [KT.b] Yine Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Âmin, tıpkı mektuba mühür basmak gibidir." [KT.b]

[76] *Âmîn* Kur'ân'dan değildir, bunun delili ise, mushaflara yazılmamış olmasıdır. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] şöyle dediği rivayet edilir: İmam namaz esnasında *âmîn* demez, çünkü duayı okuyan odur. Benzer bir ifade Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'dan [v.150/767] da rivayet edilmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin ve Hanefîlerin meşhur görüşüne göre *âmîn* ifadesi sessiz okunur. Bu görüş Abdullah b. Muğaffel [v.59/679] ve Enes b. Malik [v.93/712] tarafından Peygamber (s.a.)'den de nakledilmiştir [*İbn Mâce,* "İkāme", 13]. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise *âmîn* ifadesi namazda sesli söylenir. Vâ'il b. Hucr'un [v.51/671] naklettiğine göre Peygamber (s.a.) [Fâtiha'yı bitirip] وَلاَ الضَّالِّينَ dedikten sonra, yüksek sesle *âmîn* demiştir. [İlgili hadisler için bkz. *Müslim*, "Salât", 732-76; *İbn Mâce* "İkāme", 14]

[77] Peygamber (s.a.)'in Übeyy b. Kâ'b'a [v.33/654] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Tevrat, İncil ve Kur'ân'da bir benzeri inzâl edilmemiş olan bir sûreyi sana haber vereyim mi?" Übeyy b. Kâ'b; "Tabiî ya Rasûlâllāh" deyince, "O, Fâtihatü'l-kitâb'tır. [Hicr 15/87'ye göre] bana verilmiş olan *kur'ân-ı 'azīm ve seb-'i mesânî* de odur." [*Nesâî*, "İftitah", 26]

[78] Huzeyfe b. el-Yemân'dan [v.36/656] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Bir toplum hakkında kesinleşen azap Allah tarafından tam üzerlerine gönderilecekken, içlerinden bir çocuk الحمد لله رب العالمين'i okur; Allah da bunu işitip azabı onlardan tam kırk sene erteler." [KT.b]

[٧٥] وعن النبي ﷺ: ''لقنني جبريل عليه السلام آمين عند فراغي من قراءة فاتحة الكتاب.'' وقال: ''إنه كالختم على الكتاب.''

[٧٦] وليس من القرآن بدليل أنه لم يثبت في المصاحف. وعن الحسن: لا يقولها الإمام لأنه الداعي. وعن أبي حنيفة رحمه الله مثله؛ والمشهور عنه وعن أصحابه أنه يخفيها. وروى الإخفاء عبد الله بن مغفل وأنس عن رسول الله ﷺ. وعند الشافعي يجهر بها. وعن وائل بن حجر أن النبي ﷺ كان إذا قرأ {وَلَا الضَّالِّينَ}، قال آمين ورفع بها صوته.

[٧٧] وعن رسول الله ﷺ قال لأبيّ بن كعب: ''ألا أخبرك بسورة لم ينزل في التوراة والإنجيل والقرآن مثلها؟'' قلت: بلى يا رسول الله. قال: ''فاتحة الكتاب؛ إنها السبع المثاني والقرآن العظيم الذي أوتيته.''

[٧٨] وعن حذيفة بن اليمان أن النبي ﷺ قال: ''إنّ القوم ليبعث الله عليهم العذاب حَتْمًا مَقْضِيًّا فيقرأ صبيّ من صبيانهم في الكتاب {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} فيسمعه الله تعالى فيرفع عنهم بذلك العذابَ أربعين سنة.''

BAKARA SÛRESİ

Medenî'dir [Yani hicretten sonra nâzil olmuştur]. 286 âyettir. Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1- ElifLâmMîm

[79] "Elif, Lâm, Mîm." Bil ki müstakil birer isim olarak hece hece okunan bu lafızlar *isim* olup, müsemmâları sözü oluşturan basit harflerdir. Örneği: Dât, -hecelendiği vakit- *darabe* kelimesinin başındaki D[ah]'ın ismidir; *Râ* ve *Bâ* da R[eh] ve B[eh] harflerinin isimleridir. Bu isimlendirmede şöyle bir incelik gözetilmiştir: Müsemmâ olan harfler tıpkı onlara işaret eden isimler gibi birer lafız olup; ancak müsemmâlar tek tek harfler iken isimleri en az üç harfli olunca [Araplar] bu durumu dikkate alıp isimlendirmede müsemmâyı [onun lafzına uygun lafızlarla] gösterme yoluna gitmişler ve gördüğün gibi müsemmâ olan harfleri onlara işaret eden isimlerin başına koymuşlardır. Bunun tek istisnası Elif'tir; Araplar Elif'i isim olarak koyarken onun müsemmâsı olan harf yerine Hemze'yi ödünç almışlar [ismin başına bu harf yerine Hemze'yi koymuşlardır]; çünkü Elif'in müsemmâsı olan harf hareke almaz, sadece sakin olarak kullanılır. Lafzın [fonetiği itibariyle] anlamına delâlet edecek şekilde kullanımı konusunda buna benzer örnekler arasında *tehlîl*,[2] *havkale*,[3] *hay'ale*,[4] *besmele* gibi isimleri saymak mümkündür.

[80] Bu kelimeler, kendilerini etkileyen bir âmil gelmediği [gramer gereği belli bir hareke almalarını gerektiren fiil, mübtedalık, haberlik, harf-i cer gibi bir unsurla birleşmedikleri] sürece, son harfleri harekesiz olur ve tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi bunlarda da son harf üzerinde durulur. Örneği: [*Vâhid*[ün] değil] *vâhid* [bir], [*isnâni* değil] *isnân*, [*selâset*[ün] değil] *selâse* denildiği gibi [*Elif*[ün] değil] Elif, [*Lâm*[un] değil] Lâm, [*Mîm*[un] değil] Mîm denilir. [Yani son harf harekesiz olarak telaffuz edilir.] Fakat bu kelimelere etki eden bir âmil gelirse, o zaman bunların son harfleri de i'râba tâbi olur. Bu durumda sözgelimi, *hâzihî elif*[in] [bu Elif'tir], *ketebtü elif*[n] [Elif yazdım], *nazartü ilâ elif*[n] [Elif'e baktım] şeklinde kullanım söz konusu olur. Aynı şekilde sadece bizzat kendisi ifade edilmek istenen her isim, harekesine etki edecek bir âmilin müdahil olmasından önce, son harfi harekesiz ve son harf üzerinde durularak telaffuz edilir.

---

2 Tehlil; "Allah'dan başka ilâh tanımamak" anlamında *lâ ilâhe illellâh* demek. / ed.

3 Havkale; "Allah sayesinde elde edilenden başka güç ve potansiyel yoktur" anlamında *lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh* demek. / ed.

4 Hay'ale; kāmet esnasında müezzinin insanları "Haydin namaza!" [*hayye 'ale's-salât] ve "Haydin felâha!" [hayye 'ale'l-felâh*] diye çağrıması. / ed.

سورة البقرة

مدنية وهي مائتان وست وثمانون آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الم﴾

[٧٩] {الم} اعلم أن الألفاظ التي يتهجى بها أسماء، مسمياتها الحروف المبسوطة التي منها ركبت الكلم، فقولك ضاد اسم سمي به ضه من ضرب إذا تهجيته، وكذلك: را، با اسمان لقولك: ره، به؛ وقد روعيت في هذه التسمية لطيفة، وهي أن المسميات لما كانت ألفاظا كأساميها وهي حروف وُحْدَانٌ والأسامي عدد حروفها مرتق إلى الثلاثة، اتجه لهم طريق إلى أن يدلوا في التسمية على المسمى فلم يغفلوها، وجعلوا المسمى صدر كل اسم منها كما ترى، إلا الألف فإنهم استعاروا الهمزة مكان مسماها؛ لأنه لا يكون إلا ساكنًا. ومما يضاهيها في إيداع اللفظ دلالة على المعنى: التهليل، والحوقلة، والحيعلة، والبسملة.

[٨٠] وحكمها ما لم تلها العوامل أن تكون ساكنة الأعجاز موقوفة كأسماء الأعداد، فيقال: ألف لام ميم، كما يقال: واحد اثنان ثلاثة؛ فإذا وليتها العوامل أدركها الإعراب. تقول: هذه ألفٌ، وكتبت ألفًا، ونظرت إلى ألف؛ وهكذا كل اسم عمدت إلى تأدية ذاته فحسب، قبل أن يحدث فيه بدخول العوامل شيء من تأثيراتها، فحقك أن تلفظ به موقوفًا.

Nitekim hesap yapan bir kimseye, yaptığı hesapta dikkate alması için farklı cinslerde şeyler söyleyecek olduğun zaman, bu kelimeleri i'râb özelliğinden arındırır ve son harflerini harekesiz olarak telaffuz edersin. Böyle bir durumda; sözgelimi *dâr* [ev], *ğulâm* [çocuk/köle], *câriye* [cariye], *sevb* [elbise], *bisât* [yaygı] dersin. Eğer bu kelimeleri i'râb kurallarına göre son harfleri harekeli olarak kullanacak olursan, saçmalamış olursun.

[81] **Şayet** "Neden bu lafızların isim olduğunu söyledin? Geçmiş dönemdeki âlimlerin ibarelerinde geçtiği üzere, sen de bunların harf olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim**: Bunların harf değil, isim olduklarını gayet açıklayıcı delillerle izah ettim. Böylece anlamış olmaktasın ki geçmiş dönemdeki âlimlerin ibarelerinde bunlara *harf* denilmesi, bir tesâmuh olarak değerlendirilebilir. Nitekim önceki âlimlerin, isim olduklarında sorun bulunmayan zarf vd. bazı isimleri de harf olarak nitelerken müsamahalı davrandıklarını biliyoruz. Onlar bu gibi durumlarda *harfi kelime* mânasında kullanmışlardır. Zira Elif kelimesinin قال ve قام fiillerinin ortalarındaki harfe delâlet etmesi *feres*^{in} [at] kelimesinin mâlûm hayvana delâlet etmesi gibidir; bu iki delâlet arasında isimlik açısından bir üstünlük yoktur [yani o isimse bu da isimdir]. Zaten dikkat edersen, 'harf' kendi dışında bir mânaya delâlet eden şeydir; bunlar ise gördüğün üzere, [isimlerdeki gibi] kendi içlerinde bir mânaya delâlet etmektedir. Ayrıca bunlar *Bâ* ve *Tâ* örneklerinde olduğu gibi uzatılarak [imale ile], *Yâ* ve *Hâ* örneklerinde olduğu gibi *tefhīm* ile okunabildiği gibi, duruma göre ma'rife, nekire, çoğul, ism-i tasğîr olabilmekte; sıfat, isnat, izafet şeklinde kullanılabilmekte, yani sarf kurallarına tâbi olan isimlerin bütün niteliklerini taşımaktadır. Kaldı ki Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin [v.175/791] bu konuyla ilgili şöyle bir beyanını da bulmuştum:

[82] Sibeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir: Bir gün Halil b. Ahmed öğrencilerine; "*Le-ke* kelimesindeki Kâf'ı ve *darabe* kelimesindeki Bâ'yı telaffuz etmek istediğinizde ne diyorsunuz?" diye sormuş; onlar da Bâ ve Kâf diyoruz" diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Halil b. Ahmed, "O zaman siz harfi telaffuz etmemiş, onun yerine isim kullanmış oluyorsunuz. Oysa ben *Ke*^{h} ve *Be*^{h} derim" şeklinde cevap vermişti.

ألا ترى أنك إذا أردت أن تلقى على الحاسب أجناسًا مختلفة ليرفع حسبانها، كيف تصنع وكيف تلقيها أغفالًا من سمة الإعراب؟ فتقول: دار، غلام، جارية، ثوب، بساط. ولو أعربت ركبت شططًا.

[٨١] فإن قلت: لم قضيت لهذه الألفاظ بالإسمية؛ وهلا زعمت أنها حروف كما وقع في عبارات المتقدّمين؟ قلت: قد استوضحت بالبرهان النير أنها أسماء غير حروف، فعلمت أن قولهم خليق بأن يصرف إلى التسامح، وقد وجدناهم متسامحين في تسمية كثير من الأسماء التي لا يقدح إشكال في اسميتها كالظروف وغيرها، بالحروف، مستعملين الحرف في معنى الكلمة، وذلك أن قولك: «ألف» دلالته على أوسط حروف قال، وقام دلالة «فرس» على الحيوان المخصوص، لا فضل فيما يرجع إلى التسمية بين الدلالتين. ألا ترى أن الحرف: ما دلّ على معنى في غيره، وهذا كما ترى دال على معنى في نفسه؛ ولأنها متصرف فيها بالإمالة كقولك: با، تا. وبالتفخيم كقولك: يا، ها. وبالتعريف، والتنكير، والجمع والتصغير، والوصف، والإسناد، والإضافة، وجميع ما للأسماء المتصرفة. ثم إني عثرت من جانب الخليل على نص في ذلك:

[٨٢] قال سيبويه: قال الخليل يومًا وسأل أصحابه: كيف تقولون إذا أردتم أن تلفظوا بالكاف التي في ''لك''، والباء التي في ضرب؟ فقيل: نقول: باء، كاف؛ فقال: إنما جئتم بالإسم، ولم تلفظوا بالحرف؛ وقال: أقول: كه، به.

[83] Ebû Ali el-Fârisî [v.377/987] *el-Hücce* isimli eserinde; *YâSîn* kelimesindeki Yâ'nın uzatılarak okunması konusunda, Arapların *yâ Zeydü* gibi nida ifadelerinde, nida için kullandıkları kelime harf olmasına rağmen onu uzattıklarını zikretmekte ve şöyle demektedir: Onlar uzatılmayacak olan harfleri bile Yâ sebebiyle uzattıklarına göre, bir isim olan *YâSîn* kelimesinde uzatma yapmak haydi haydi mümkündür. Dikkat edersen, bu harfler lafız olarak seslendirdikleri şeylerin isimleridir.

[84] **Şayet** "Bunlar ne tür isimlerdir, mebnî mi mu'râb mı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar mu'râb isimlerdir, sonlarının sakin olması ise Zeyd, Amr vb. isimlerin sonlarının sakin / harekesiz olması gibidir. Zira bunlar i'râbı gerektiren herhangi bir âmilin etkisinde olmadıkları için sonları sakindir. Bu isimlerin son harflerinin sakin olması mebnî olduklarını göstermez, aksine bu bir tür vakıftır. Bunun delili şudur: Eğer bunlar mebnî olsalardı o zaman keyfe [nasıl], hâulâi [onlar], eyne [nerede] kelimelerinde olduğu gibi, belli bir hareke üzere mebni olurlardı; Nûn, Kāf, Sād örneklerinde olduğu gibi iki sakin harf bir arada olacak şekilde telaffuz edilmezlerdi.

[85] **Şayet** "Bu harfleri tek tek okuyan kimse, neden sonunda Elif olanları Â sesiyle [maksūr olarak] okuyor da i'râb kurallarına tâbi olduklarında *hâzihî hâ*^{ün} [bu Hâ'dır], *hâzihî yâ*^{ün} [Bu Yâ'dır], *hâzihî bâ*^{ün} [bu Bâ'dır] [*hâ*^{un}, *yâ*^{un}, *bâ*^{un}] şeklinde Elif-i memdûde ile okuyor? Bu durumda, mezkûr harflerin vezinlerinin Lâ'da olduğu gibi sonları Â sesiyle okunduğu, fakat isim haline geldiklerinde sonları Elif-i Memdûde ile yazıldığı, sözgelimi *ketebtü lâ*^{en} [bir Lâ harfi yazdım] denildiği akla geliyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu düşünce, özet olarak ifade ettiğim deliller karşısında zayıf kalır. Bu isimlerin tek tek okundukları zaman sonlarının Â sesiyle, i'râb kurallarına tâbi olduklarında ise Elif-i Memdûde ile okunuyor olmasının sebebi, bunların hecelenerek okunmalarının hafiflik ve kısaltmaya daha uygun olması ve bu şekilde / hece olarak kullanımlarının çok olmasıdır.

[86] **Şayet** "Bunların alfabedeki harflerin isimleri olduğu ve i'râb kurallarına tâbi oldukları, fakat tek tek telaffuz edildiklerinde son harflerinin salt *vakıf* (durma) sebebiyle sakin olduğu anlaşıldı; pekiyi, bunların sûrelerin başında bu şekilde yer almalarının mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda birkaç açıklama vardır. Birincisi -ki çoğunluk bu görüşte mutabakat halindedir- bunların sûrelerin isimleri olduğu şeklindedir. *el-Kitab* müellifi Sîbeveyhi [v.180/796], gayr-ı munsarifler çerçevesinde bunları zikretmek için tahsis ettiği bölümünü "sûre *isimlerine* dair bab" diye adlandırmıştır. Bunlar sûre isimleri olarak yorumlandığı zaman, iki kısma ayrılır; birinci kısımda *Elif-Lâm-Mîm-Râ* ve *Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sād* gibi i'râba elverişli olmayanlar,

[٨٣] وذكر أبو علي في كتاب الحجة في يس: وإمالة يا، أنهم قالوا: يا زيد، في النداء؛ فأمالوا وإن كان حرفًا، قال: فإذا كانوا قد أمالوا ما لا يمال من الحروف من أجل الياء، فلأن يميلوا الاسم الذي هو يس أجدر. ألا ترى أن هذه الحروف أسماء لما يلفظ بها؟

٥ [٨٤] فإن قلت: من أي قبيل هي من الأسماء، أمعربة أم مبنية؟ قلت: بل هي أسماء معربة، وإنما سكنت سكون زيد وعمرو وغيرهما من الأسماء حيث لا يمسها إعراب لفقد مقتضيه وموجبه. والدليل على أن سكونها وقف وليس ببناء أنها لو بنيت لحذى بها حذو كيف، وأين، وهؤلاء؛ ولم يقل: ص، ق، ن مجموعًا فيها بين الساكنين.

١٠ [٨٥] فإن قلت فلم لفظ المتهجي بما آخره ألف منها مقصورا، فلما أعرب مدّ فقال هذه باء، وياء، وهاء؛ وذلك يخيل أن وِزَانَها وزان قولك ''لا'' مقصورة؛ فإذا جعلتها اسمًا مددت فقلت: كتبت لاء؟ قلت: هذا التخيل يضمحل بما لخصته من الدليل؛ والسبب في أن قصرت متهجاة، ومدّت حين مسها الإعراب: أن حال التهجي خليقة بالأخف الأوجز، واستعمالها فيه أكثر.

١٥ [٨٦] فإن قلت: قد تبين أنها أسماء لحروف المعجم، وأنها من قبيل المعربة، وأن سكون أعجازها عند الهجاء لأجل الوقف، فما وجه وقوعها على هذه الصورة فواتح للسور؟ قلت: فيه أوجه: أحدها وعليه إطباق الأكثر: أنها أسماء السور. وقد ترجم صاحب الكتاب الباب الذي كسره على ذكرها في حد ما لا ينصرف بـ''باب أسماء السور'' وهي في ذلك على ضربين: أحدهما ما لا يتأتى فيه إعراب، نحو: كهيعص، والمر.

ikinci kısımda ise i'râba elverişli olanlar yer alır. Bunlar da ya *Sâd*, *Kâf*, *Nûn* gibi tek tek isimler şeklinde ya da *HâMîm*, *TâSîn*, *YâSîn* gibi birkaç ismin müfred vezinde birleşmiş hali şeklindedir. Bunlar *kābîl* ve *hâbîl* veznindedir. Benzer şekilde *Tâ-Sîn-Mîm*'de de Sin [*TāSîn*^{e}*Mîm* şeklinde] fethalı okunabilir; bu durumda sondaki Mîm, *TāSîn*^{e}'ye birleştirilmiş ve tıpkı *DârâBcird* gibi iki kelimeden oluşan bir tek kelime halini almış olabilir. Bunlardan ilk türde olanlar sadece mahkîdir [lafzın, sûreti muhafaza edilerek hikâye şeklinde anlatımdır], ikinci türde olanlarda ise hem i'râb hem de [ilk türde olduğu gibi] *hikâye* olma durumu mümkündür. Muhammed b. Talha es-Seccâd'ı [v.36/656] öldüren Şurayh b. Evfâ el-Absî şu beyti irat etmiştir:

> Mızrak böğrüne saplanmış; bana HâMîm'i[5] hatırlatıyor
> [Mübareze için] öne atılmadan evvel okusaydı ya *HâMîm*'i

Görüldüğü üzere şair burada HâMîm ifadesini i'râb kurallarına tâbi tutmuş; gayr-i munsarif kelime olarak kullanmıştır. İ'râb kurallarına tâbi buna benzer diğer kelimeler de hem özel isim hem de müennes olma özellikleri sebebiyle gayr-i munsarif olurlar.

[87] *Hikâye*; bir lafzın [cümledeki i'râbı dikkate alınmayıp] ilk sûreti korunarak nakledilmesidir. Sözgelimi *yekfîke temretâni* "Sana iki hurma yeter" diyen birine *da'nî min temretâni* "bırak 'temratân'ı / iki hurmayı", *bede'tü bi'l-hamdülillâh* [Elhamdülillah ile başladım], *kara'tü sûrat*^{ün} *enzelnâhâ* [Sûrat^{ün} Enzelnâhâ'yı okudum] ifadelerinde bu durum söz konusudur. Şairin şu beyti de buna örnektir:

> Temim oğullarının kitabında gördük ki,
> Mahmuz darbesine en müstahak at, sağa sola kıç atandır.

Zürrumme [v.117/735] de şöyle demiştir:

> "İnsanlar yağmur duasına çıkıyorlar" diye işittim
>
> Ve [devem] Saydah'a dedim ki, "Sen (asıl, Basra valisi) Bilal geri gelsin diye dua et!"

Bir başka şair de şöyle demiştir:

> Dostlarım "Yarın yola çıkılacak!" dediler
> Ben de onlarlayım yola çıktıklarında

er-Rahîl hem mansup olarak hem de mecrur olarak rivayet edilmiş [olup mansup rivayeti hikâyeye örnek]tir.

---

5 HâMîm'den maksat, bir görüşe göre, HâMîm-i Şûra sûresinin 23. âyetidir. Bu âyet, 'Peygamber'in yakınlarını sevmenin öğütlendiği' şeklinde anlaşılmış; Talha b. Ubeydullah'ın oğlu Muhammed de, Cemel savaşında Peygamber'in akrabası olarak bu âyeti düşman askerine hatırlatmıştır. Ancak kendisinin savaştığı kişi, Hazret-i Ali idi…

والثاني: ما يتأتى فيه الإعراب، وهو إما أن يكون اسما فردا كص، وق، ون، أو أسماء عدّة مجموعها على زنة مفرد كحم وطس ويس؛ فإنها موازنة لقابيل وهابيل، وكذلك طسم يتأتى فيها أن تفتح نونها، وتصير ميم مضمومة إلى طس فيجعلا اسما واحد؛ كدارا بجرد؛ فالنوع الأول محكي ليس إلاّ؛ وأما النوع الثاني فسائغ فيه الأمران: الإعراب، والحكاية؛ قال قاتل محمد بن طلحة السجاد وهو شريح بن أوفى العبسي:

يُذَكِّرُنِي حَامِيمَ وَالرُّمْحُ شَاجِرٌ ❁ فَهَلَا تَلَا حَامِيمَ قَبْلَ التَّقَدُّمِ

فأعرب حاميم ومنعها الصرف، وهكذا كل ما أعرب من أخواتها؛ لاجتماع سببي منع الصرف فيها، وهما: العلمية، والتأنيث.

[٨٧] والحكاية أن تجيء بالقول بعد نقله على استبقاء صورته الأولى. كقولك: دعني من تمرتان، وبدأت بـ{الْحَمْدُ لِلَّهِ}، وقرأت: {سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا} [النور: ١] قال:

وَجَدْنا في كِتَابِ بَني تَمِيم ❁ أَحَقُّ الْخَيّلِ بالرَّكْضِ الْمُعَارُ

وقال ذو الرمّة:

سَمِعْتُ النَّاسُ يَنْتَجِعُونَ غَيثًا ❁ فَقُلْتُ لِصَيْدَح انْتَجِعي بِلَالَا

وقال آخر:

تَنَادَوْا بالرَّحِيلَ غَدًا ❁ وَفِي تِرْحَالِهِمْ نَفْسِي

وروى منصوبًا ومجرورًا.

[88] Hicazlılar *ra'eytü Zeyd*^{en} [Zeyd'i gördüm] diyen kişiye onun hangi Zeyd olduğunu soracakları zaman, [*men Zeyd*^{iin} değil] *men Zeyd*^{en} derlermiş. Sîvebeyhi şöyle demiştir: "Arapların *lâ min eyne yâ fetâ* ["Nerelisin?" değil, delikanlı!..][6] dediklerini işittim."

[89] **Şayet** "Sûrelerin başındaki Nûn, Sād, Kāf isimlerini fethalı olarak [*Sād*^{e}, *Kāf*^{e}, *Nûn*^{e} şeklinde] okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** En iyisi bunun fetha değil, nasp olduğunu söylemektir. Bu harflerin bu okuyuşta tenvinli olmamasının sebebi ise, daha önce ifade ettiğimiz üzere, gayr-i munsarif olmalarıdır. Mansup olmalarının sebebi, اذكر [hatırla / hani] mânasında bir gizli fiilin takdir edilmesidir. Sîbeveyhi [v.180/796] *YâSîn*, *HâMîm*, *TāSîn* için, -bu şekilde bir kıraat mevcut olsaydı- aynı şeyi mümkün görmüştür. Ebû Sa'îd es-Sîrâfî [v.368/978] *YâSîn*^{e} şeklinde bir okuyuş olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bunun وَلَا الضَّالِّينَ [*Ve le'd-dāllîn*^{e}] okuyuşunda olduğu gibi, iki sakin harf bir araya geldiği için harfe hareke verilmesi kabilinden bir okuyuş olması da mümkündür.

[90] Şöyle bir soru sorulabilir: "Bunların kendisiyle yemin edilen şeyler [*muksemun-bihâ*] olduğunu ve tıpkı *ni'ama'l-lāh*^{i} *le-ef'alenne* [Allah'ın nimetlerine yemin olsun ki mutlaka yapacağım!] ve *âya'l-lāh*^{i} *le-ef'alenne* [Allah'ın âyetlerine yemin olsun ki kesinlikle yapacağım!] ifadelerinde olduğu gibi harf-i cerin hazfedilmesi ve kasem fiilinin ameli ile mansup olduğunu söyleseydin daha doğru olmaz mıydı; nitekim Zürrumme [v.117/735] şöyle demiştir:

Bakın, kalbimin sevgi dolu olduğu nice kimseler var -yemin olsun-!

Bir şair de şöyle demiştir:

Allah'ın emanetine yemin olsun ki işte tirit diye buna denir

[91] Şayet böyle bir soru soracak olursan **şöyle derim**: Sûre başlarında geçen bu isimlerin ardından gelen "Kur'ân" ve "Kalem" gibi ifadeler, üzerine yemin edilen şeylerdir. Eğer senin yukarıda söylediğini söyleyecek olsam, o zaman iki yemin ifadesinin aynı şeye yemin etmek için kullanıldığını söylemiş olurdum ki Araplar bunu hoş karşılamazlar. Sözgelimi Halil b. Ahmed [v.175/791], وَاللَّيْلِ إِذا يَغْشى وَالنَّهارِ إِذا تَجَلَّى وَما خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثى ["Yemin ederim bürüyüp kaplıyorken geceye; iyice açıldığında gündüze, erkeği ve dişiyi yaratan güce ki..." (Leyl 92/1-3)] âyetleri hakkında şöyle demiştir:

6 "Nereli olduğumu, soyumu sopumu sorma, asıl kişiliğime bak" anlamında.

[٨٨] ويقول أهل الحجاز في استعلام من يقول رأيت زيدًا: مَنْ زيدًا؟ وقال سيبويه: سمعت من العرب: لا من أين يا فتى.

[٨٩] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ ص، وق، ون مفتوحات؟ قلت: الأوجه أن يقال: ذاك نصب وليس بفتح، وإنما لم يصحبه التنوين لامتناع الصرف على ما ذكرت. وانتصابها بفعل مضمر. نحو: اذكر؛ وقد أجاز سيبويه مثل ذلك في: حم، وطس، ويس لو قرئ به. وحكى أبو سعيد السيرافي أنّ بعضهم قرأ: يس. ويجوز أن يقال: حرّكت لالتقاء الساكنين، كما قرأ من قرأ ولا الضالينَ.

[٩٠] فإن قلت: هلا زعمت أنها مقسم بها وأنها نصبت قولهم: نعم الله لأفعلن، وآي الله لأفعلن، على حذف حرف الجر وإعمال فعل القسم؟

وقال ذو الرمة:

ألا رُبَّ مَنْ قَلْبي لَهُ اللَّهَ نَاصِحٌ ❁

وقال آخر:

فَذَاكَ أَمَانَةَ اللَّهِ الثَّرِيدُ ❁

[٩١] قلت: إنّ القرآن والقلم بعد هذه الفواتح محلوف بهما، فلو زعمت ذلك لجمعت بين قسمين على مقسم واحد، وقد استكرهوا ذلك. قال الخليل في قوله عزّ وجلّ: {وَاللَّيْلِ إِذا يَغْشَى وَالنَّهارِ إِذا تَجَلَّى وَما خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثى} [الليل: ١-٣]:

Buradaki üç Vav'dan son ikisi, ilki ile aynı konumda değildir; bunlar tıpkı *Merartü bi-Zeydⁱⁿ ve ʿAmrⁱⁿ* [Zeyd'e ve Amr'a uğradım] ifadesindeki Vav gibi [atıf Vav'ı]dır; ilk Vav ise Bâ ve Tâ gibi [kasem Vav'ı]dır. Sîbeveyhi [v.180/796] de şöyle demiştir: Halil b. Ahmed'e, "Neden son iki Vav ilki ile aynı konumda değildir?" diye sordum; şöyle dedi: "Allah Teâlâ burada sayılan şeylerin hepsi ile aynı hususa yemin etmektedir. Eğer ilk Vav ile yemin ifadesi bitecek olsaydı, o zaman ikinci Vav ile yeni bir cümlenin başlaması mümkün olurdu. Tıpkı *billâhi le-efʿalenne* [Allah'a yemin olsun ki mutlaka yapacağım!], *billâhi le-ahrucenne'l-yevme* [Allah'a yemin olsun bugün mutlaka çıkacağım!] gibi. Bu noktada *ve hakkike ve hakki Zeydⁱⁿ le-efʿalenne* [Senin hakkın ve Zeyd'in hakkı için! Mutlaka yapacağım!] ifadesi bu görüşü kuvvetlendirmez; zira buradaki son Vav'ın kasem Vav'ı olarak görülmesi, ancak nahoş bir uygulama olarak caiz görülür. Nitekim *ve hayâtî sümme hayâtike le-efʿalenne* [Kendi hayatım, sonra da senin hayatın üzerine yemin olsun ki yapacağım] ifadesindeki *sümme* [sonra], Vav [ve] konumundadır. Bununla birlikte, *mânahnufih*imiz olan asıl konuda [yani "ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ" gibi huruf-ı mukattaʿadan sonraki kasem ifadelerinde] Vav'ın atıf harfi olarak düşünülmesi zaten mümkün değildir, çünkü ikinci ifade ile ilk ifadenin iʿrâbı farklıdır.

[92] **Şayet** "Bunları [yani "Nûn", "Sād" ve "Kāf" gibi lafızları] kasem Vav'ının hazfiyle mansup değil de Vav'ın idmârıyla mecrûr kabul et; nitekim Araplar *Allāhi le-efʿalenne* [Allah'a yemin olsun ki yapacağım] ifadesinde olduğu gibi, yemin ifadesini mecrur kullanırlar. Yine *lâhe ebûke* [Allah için senin baban...] örneği de söz konusudur; ancak burada *lâhe* [لاهَ] gayr-i munsarif olduğu için, mecrur olduğu halde fetha almıştır- aradaki Vav'ı da atıf harfi yap; eğer böyle yaparsan, işaret etmiş olduğun sonuca gitmen daha kolay olur" **dersen, şöyle derim**: Bu doğru olabilir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edilen "Allah Teâlâ bu harflerle yemin etmiştir" ifadesi de bunu desteklemektedir.

[93] **Şayet** "Sûrelerin başındaki *Sād* ve *Kāf* isimlerini kesre ile [*Sādⁱ*, *Kāfⁱ* şeklinde] okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi, daha önce zikretmiş olduğumuz üzere, iki sakin harfin bir araya gelmesidir. Burada harfe hareke veren kimsenin şöyle bir gerekçe bulması da mümkündür: Bu kelimelerin son harflerinde sürekli vakıf yapıldığı [ve harekesiz okundukları] zaman, bu durum bunların son iki harfi sakin olan mebnî kelimelere benzemesine ve bu sebeple bazen الآنَ [şimdi] kelimesi gibi, bazen de هؤلاء [onlar] kelimesi gibi muamele görmesine neden olur.

الواوان الأخريان ليستا لمنزلة الأولى، ولكنهما الواوان اللتان تضمان الأسماء إلى الأسماء في قولك: مررت بزيد وعمرو، والأولى بمنزلة الباء والتاء. قال سيبويه: قلت للخليل: فلم لا تكون الأخريان بمنزلة الأولى؟ فقال: إنما أقسم بهذه الأشياء على شيء، ولو كان انقضى قسمه بالأوّل على شيء لجاز أن يستعمل كلامًا آخر، فيكون كقولك بالله لأفعلنّ، بالله لأخرجنّ اليوم، ولا يقوى أن تقول: وحقك وحق زيد لأفعلنّ. والواو الأخيرة واو قسم لا يجوز إلا مستكرهًا؛ قال: وتقول وحياتي ثم حياتك لأفعلنّ؛ فثم هاهنا بمنزلة الواو. هذا ولا سبيل فيما نحن بصدده إلى أن تجعل الواو للعطف؛ لمخالفة الثاني الأول في الإعراب.

[٩٢] فإن قلت: فقدّرها مجرورة بإضمار الباء القسمية لا بحذفها، فقد جاء عنهم: الله لأفعلن مجرورًا، ونظيره قولهم: لاه أبوك؛ غير أنها فتحت في موضع الجر لكونها غير مصروفة، واجعل الواو للعطف حتى يستتب لك المصير إلى نحو ما أشرت إليه. قلت: هذا لا يبعد عن الصواب، ويعضده ما رووا عن ابن عباس ﷺ أنه قال: أقسم الله بهذه الحروف.

[٩٣] فإن قلت: فما وجه قراءة بعضهم ص وق بالكسر؟ قلت: وجهها ما ذكرت من التحريك لالتقاء الساكنين، والذي يبسط من عذر المحرّك أن الوقف لما استمرّ بهذه الأسامي، شاكلت لذلك ما اجتمع في آخره ساكنان من المبنيات، فعوملت تارة معاملة ''الآن'' وأخرى معاملة ''هؤلاء''.

[94] **Şayet** "Mahkî isimlerde de, i'râba tâbi olan isimler gibi yemin mânasının kastedildiğini söyleyebilir miyiz?" **dersen, şöyle derim:** Bu mümkündür; bu durumda حم وَالْكِتابِ الْمُبِينِ [HâMîm. Kitâb-ı Mübîn'e yemin olsun ki…" (Duhān 44/1-2)] âyetinde olduğu gibi başında gizli bir kasem Vav'ı takdir edebilirsin. Bu durumda adeta anlam şöyle olmaktadır; "Bu sûreye ve bu Kitâb-ı Mübîn'e yemin olsun ki..." Peygamber (s.a.)'in [herhangi bir sûre ile ilişkili olmaksızın kullandığı] حم لَا يُنْصَرُونَ ["HâMîm; zafere eremesinler!" (*Tirmizî,* "Cihâd", 11)] ifadesinde geçen *HâMîm*'in ise -cer harfinin hazfedildiği de gizlendiği de söylenerek mecrur olduğuna da mansup olduğuna da hükmedilebilir [ilk ihtimalde mansup, ikincisinde mecrur sayılır].

[95] **Şayet** "Sûrelerin hususen bu lafızlarla isimlendirilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Sanki burada mâna, hakkı bâtıldan ayıran kitabın [Furkān/Kur'ân] tamamen bu Arapça kelimelerden, yani bu lafızların müsemmâları olan harflerden terkip edilmiş olan kelimelerden müteşekkil olduğunu bildirmektir. Nitekim "Arapça bir Kur'ân olarak." [Yusuf 12/2] âyetinde de bu durum ifade edilmiştir.

[96] "Peki, bunlar neden mushafta isimleriyle değil de, salt harf olarak yazılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** [Öncelikle;] kelimeler bizzat harflerden mürekkep oldukları ve süregelen âdet gereği konuşma ya da bir kâtibe yazdırma esnasında "şöyle şöyle yaz" denilerek isimleriyle telaffuz edildikleri ve yazıda bu harflerin bizzat kendileri yazıldığı için, bu alışılagelen uygulama mushaflarda sûre başlarındaki harflerin yazımında da devam etmiştir. Yine bunların çok yaygın olarak biliniyor olması, siyahisinden beyazına herkesin lisanında mevcut olması, bunları tek tek heceleyerek değil de birbirine birleştirerek telaffuz edecek olan kimsenin bu okuyuştan herhangi bir anlam çıkaramayacak olması ve bazı sûrelerin başında sadece tek bir harfin bulunması ve bu tek harflerin müstakil bir kelime olarak anlaşılmasından başka bir seçeneğin akla gelmemesi gibi sebeplerden dolayı, bunların isim şeklinde değil de harf şeklinde yazılması herhangi bir karışıklığa sebep olmamaktadır. Kaldı ki, mushaf hattında, hat ve hece ilimlerinin temelinde yer alan dilbilimsel kıyasa aykırı başka hususlar da bulunmaktadır, fakat bunlar herhangi bir zarar ya da eksikliğe neden olmaz. Çünkü lafızlar en nihayetinde doğru telaffuz edilmektedir ve Kur'ân, hafızalarda ezber olarak mevcuttur. Dolayısıyla, mushafın hattına uymak, onu takip etmek, kimsenin muhalefet etmediği bir gelenek olmuştur. Abdullah b. Dürüsteveyhi [v.347/958], hat ve hece alanındaki

[٩٤] فإن قلت: هل تسوغ لي في المحكية مثل ما سوّغت لي في المعربة من إرادة معنى القسم؟ قلت: لا عليك في ذلك، وأن تقدّر حرف القسم مضمرًا في نحو قوله عز وجل: {حم وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ} [الدخان: ٢]، كأنه قيل: أقسم بهذه السورة وبالكتاب المبين: {إِنَّا جَعَلْنَاهُ}. وأما قوله ﷺ: «حم لا يُنصَرون» فيصلح أن يقضى له بالجرّ والنصب جميعًا على حذف الجار وإضماره.

[٩٥] فإن قلت: فما معنى تسمية السور بهذه الألفاظ خاصة؟ قلت: كأن المعنى في ذلك الإشعار بأن الفرقان ليس إلا كلما عربية معروفة التركيب من مسميات هذه الألفاظ، كما قال عز من قائل: {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} [يوسف: ٢].

[٩٦] فإن قلت: فما بالها مكتوبة في المصحف على صور الحروف أنفسها، لا على صور أساميها؟ قلت: لأنّ الكلم لما كانت مركبة من ذوات الحروف، واستمرّت العادة متى تهجيت ومتى قيل للكاتب: اكتب كيت وكيت أن يلفظ بالأسماء وتقع في الكتابة الحروف أنفسها، عمل على تلك الشاكلة المألوفة في كتابة هذه الفواتح. وأيضًا فإن شهرة أمرها، وإقامة ألسن الأسود والأحمر لها، وأنّ اللافظ بها غير متهجاة لا يحلى بطائل منها، وأنّ بعضها مفرد لا يخطر ببال غير ما هو عليه من مورده أمنت وقوع اللبس فيها؟ وقد اتفقت في خط المصحف أشياء خارجة عن القياسات التي بني عليها علم الخط والهجاء؛ ثم ما عاد ذلك بضير ولا نقصان؛ لاستقامة اللفظ وبقاء الحفظ، وكان اتباع خط المصحف سنة لا تخالف. قال عبد الله بن درستويه في كتابه:

el-Mutercim bi-kitâbi'l-küttâb el-mutemmim[7] adlı eserinde şöyle demiştir: "İki hat kıyas kuralları ile değerlendirilmez. Birincisi mushaf hattıdır, çünkü bu gelenektir. İkincisi ise aruz hattı olup, bu hatta telaffuzda sabit kalan şey sabitlenir, sabit kalmayan şey ise atılır."

[97] [ii] Bu isimlerin bu şekilde art arda tek tek harfler olarak tâdat edilmiş olmasından, Kur'ân'la ve onun nazmının farklılığı ile kendilerine meydan okunanların dikkatini çekmek, kendilerine okunan ve benzerini getirmekten yediden yetmişe hepsinin âciz kaldığı bu kitabın aslında onların belli bir nazım içerisinde söz söylerken kullandıkları harflerden müteşekkil bir kelâm olduğunu göstermek, onları bu noktada düşünmeye sevk etmek kastedilmiş olabilir. Böylece onların bu konuda düşünmeleri istenmiş; kendileri söz sanatının ustaları, diyalog ve konuşmanın öncüleri oldukları, birbirlerine karşı her alanda övünme, etkili konuşmalar yapma hususunda çok hırslı oldukları; kaside ve recez türü edebî sanatlarda adeta kendilerini paraladıkları halde, yine de Kur'ân karşısında kudretlerinin yetmemesinin, uzun çabalar neticesinde de olsa onun bir benzerini ortaya koymaktan âciz kalmalarının; ortaya koydukları sözlerin Kur'ân'ın belâgat seviyesine -ki bu herkesin belâgat seviyesini aşmaktadır- erişememiş, fasih kimselerin kudretlerinin çerçevesi dışına çıkamamış, basiret sahibi kimselerin ulaşabilecekleri noktaları aşamamış, dolayısıyla Kur'ân'a karşı koyamamış olmalarının tek sebebinin, Kur'ân'ın beşer kelâmı olmayıp bütün güç ve kudretin yaratıcısı olan Allah'ın kelâmı olması olduğunu kesin olarak anlamalarını sağlamak murad edilmiştir.

[98] Bu görüş oldukça kuvvetli olup kabule değerdir. Bu görüşü destekleyen kimsenin öncelikli olarak şöyle söyleme imkânı vardır: Kur'ân Arapların dili ile inzâl edilmiş, onların üslup ve kullanımlarını esas almıştır. Araplar isim belirlerken en fazla iki şeyin toplamından oluşan bir ismi kullanırlar; üç, dört veya beş isimden müteşekkil bir isim vermezler. Dolayısıyla bu harflerin sûrelerin hakiki anlamda isimleri olduğunu söylemek, burada, Arap dilinde bulunmayan bir kullanım bulunduğu anlamına gelir ve isim ile müsemmânın aynı olması sonucuna götürür. Bunun uzun zamandan beri nakledilegelen bir görüş olduğunu, dolayısıyla reddedilemeyeceğini söyleyerek itiraz edecek olursan, buna cevaben bu görüşün başka şekilde yorumlanabileceği söylenebilir.

7 Bu eser *Kitâbü'l-küttâb, Edebu'l-kâtib, el-Kitâbu'l-mutemmim fi'l-hatt ve'l-hicâ', Elfâzu'l-küttâb fi'l-hatt ve'l-hicâ', el-Elfâz li'l-küttâb* adlarıyla da anılmaktadır (M.Reşit Özbalıkçı, "İbn Dürüsteveyhi" md. *DİA*) / ed.

المترجم بكتاب الكتاب المتمم في الخط والهجاء: خطان لا يقاسان؛ خط المصحف لأنه سنة، وخط العروض لأنه يثبت فيه ما أثبته اللفظ ويسقط عنه ما أسقطه.

[٩٧] الوجه الثاني: أن يكون ورود هذه الأسماء هكذا مسرودة على نمط التعديد كالإيقاظ وقرع العصا لمن تحدّى بالقرآن وبغرابة نظمه؛ وكالتحريك للنظر في أن هذا المتلو عليهم وقد عجزوا عنه عن آخرهم كلام منظوم من عين ما ينظمون منه كلامهم ليؤديهم النظر إلى أن يستيقنوا أن لم تتساقط مقدرتهم دونه، ولم تظهر معجزتهم عن أن يأتوا بمثله بعد المراجعات المتطاولة، وهم أمراء الكلام وزعماء الحوار، وهم الحرّاص على التساجل في اقتضاب الخطب، والمتهالكون على الافتنان في القصيد والرجز، ولم يبلغ من الجزالة وحسن النظم المبالغ التي بزت بلاغة كل ناطق، وشقت غبار كل سابق، ولم يتجاوز الحدّ الخارج من قوى الفصحاء، ولم يقع وراء مطامح أعين البصراء؛ إلا لأنه ليس بكلام البشر، وأنه كلام خالق القوى والقُدر.

[٩٨] وهذا القول من القوة والخلاقة بالقبول بمنزل، ولناصره على الأوّل أن يقول: إن القرآن إنما نزل بلسان العرب مصبوبًا في أساليبهم واستعمالاتهم، والعرب لم تتجاوز ما سموا به مجموع اسمين، ولم يسم أحد منهم بمجموع ثلاثة أسماء وأربعة وخمسة، والقول بأنها أسماء السور حقيقة: يخرج إلى ما ليس في لغة العرب، ويؤدّي أيضًا إلى صيرورة الاسم والمسمى واحدًا. فإن اعترضت عليه بأنه قول مقول على وجه الدهر وأنه لا سبيل إلى ردّه، أجابك بأن له محملًا سوى ما يذهب إليه، وأنه نظير قول الناس:

Örneği: "Falanca *kıfâ nebki* ve *'afeti'd-diyâru* şiirlerini rivayet ediyor"[8] sözünde veya kişinin arkadaşına "Ne okudun?" diye sorduğu zaman onun cevap olarak; بَرَاءَةٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ [Tevbe 9/1] okudum; يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ [Nisâ 4/11] okudum; اللهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ [Nur 24/35] okudum gibi cevaplar vermesinde bu durum söz konusudur. Bu cevaplarda geçen âyet bölümleri, o sûrelerin ya da âyetlerin isimleri değildir. Kastedilen şey, bu ifadelerle başlayan kasidenin ya da sûre veya âyetlerin okunduğudur. Ancak isim maksadıyla bunların söylenmesi ve isimden anlaşılan şeyin bunlardan anlaşılması bir üslup olarak kullanıldığı için, bu tür ifadeler hakiki anlamda değil, fakat mecaz anlamda kullanılır.

[99] Bu iki itiraza cevap vermek isteyen kişi öncelikle şöyle diyebilir: Evet, üç ve daha fazla ismi birleştirerek isim koymak gerçekten de hoş değildir ve yeminle belirtmek gerekir ki bu, Arap dili kurallarının dışına çıkmaktır; fakat bu durum *Hadramevt* kelimesinde olduğu gibi iki kelimenin *birleştirilerek* tek kelime haline getirilmesi halinde söz konusudur. Ancak eğer tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi çok sayıda isim, birleştirilmeksizin yan yana zikredilirse, bunun yadırganacak bir tarafı yoktur, çünkü bu, hikâye olarak [uzunca] anlatılması gereken şeyi isimlendirerek ifade etmek sayılır. Örneği: *Te'ebbeta şerr^{an}* [şerri koltuğunun altına aldı][9], *berika nahruhû* [gövdesi parladı] ve *şâbe karnâhâ* [boynuzları yaşlandı / saç örgüleri ağardı][10] gibi ifadeler hikâye olarak nakledilir ve cümledeki durumu ne olursa olsun, harekeleri değişmez. Aynı şey *Zeyd^{ün} muntalik^{un}* [Zeyd ayrıldı / ayrılandır] ya da *beytü şi'r^{in}* [şiir beyti] ifadeleri için de söz konusu olabilir. Kaldı ki Sîbeveyhi'nin [v.180/796] cümleyle ya da şiir beyti ile isim vermeyi alfabedeki harflerden bir grubu ile isim vermekle aynı tutması da, bunun doğruluğunu gösteren kesin bir delildir. Bütün sûrelerin ilk harfleri ile isimlendirilmesi konusuna gelince, bu durumda isim ile müsemmânın aynı olması söz konusu olmaz, çünkü bu tür isimlendirmelerde, bütünü parçasıyla isimlendirme durumu söz konusudur ki bütün ile parça aynı şey değildir. Dikkat edersen, Araplar harfleri isimlendirirken önce harfin kendisini, daha sonra da ona ilave başka iki harfi kullanırlar. Örneği: [ص harfi için] *Sād* derken böyle yapmışlardır ve bu da isim ile müsemmâyı aynı yapmak olmamıştır. Zira burada isim birkaç harften mürekkep iken müsemmâ tek bir şeydir.

8 Bunlar meşhur iki şiirde geçen ifadelerdir. İlki İmru'ü'l-Kays'a, ikincisi Lebîd'e aittir. / çev.

9 تَأَبَّطَ شَرًّا ifadesi, belalı bir Arap şairinin (lakabı) ismidir. / çev.

10 Bu ifade bir kadının özel ismi olarak kullanılmış, daha sonra bu kadının soyu olan kabilenin ismi haline gelmiştir. / çev.

فلان يروي «قِفَا نَبْكِ»، و«عَفَتِ الدِّيَارُ». ويقول الرجل لصاحبه: ما قرأت؟ فيقول: {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ} [الفاتحة: ١] و{بَرَاءَةٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١] و {يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ} [النساء: ١١] و{اَللهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [النور: ٣٥]. وليست هذه الجمل بأسامي هذه القصائد وهذه السور والآي، وإنما تعني رواية القصيدة التي ذاك استهلالها، وتلاوة السورة أو الآية التي تلك فاتحتها. فلما جرى الكلام على أسلوب من يقصد التسمية، واستفيد منها ما يستفاد من التسمية، قالوا ذلك على سبيل المجاز دون الحقيقة.

[٩٩] وللمجيب عن الاعتراضين على الوجه الأول أن يقول: التسمية بثلاثة أسماء فصاعدًا مستنكرة لعمري وخروج عن كلام العرب، ولكن إذا جعلت اسمًا واحدًا على طريقة حضرموت، فأما غير مركبة منثورة نثر أسماء العدد فلا استنكار فيها؛ لأنها من باب التسمية بما حقه أن يحكى حكاية، كما سموا: بتَأَبَّطَ شَرًّا، وبَرِقَ نَحْرُهُ، وشَابَ قَرْنَاهَا. وكما لو سمي: بزيد منطلق، أو بيت شعر. وناهيك بتسوية سيبويه بين التسمية بالجملة والبيت من الشعر، وبين التسمية بطائفة من أسماء حروف المعجم، دلالة قاطعة على صحة ذلك. وأما تسمية السورة كلها بفاتحتها فليست بتصيير الاسم والمسمى واحدًا، لأنها تسمية مؤلف بمفرده، والمؤلف غير المفرد. ألا ترى أنهم جعلوا اسم الحرف مؤلفًا منه ومن حرفين مضمومين إليه، كقولهم: صاد، فلم يكن من جعل الاسم والمسمى واحدًا حيث كان الاسم مؤلفًا والمسمى مفردًا.

[100] Üçüncü olarak; sûrelerin başında bu harflerin bulunması sûrenin kulağa ilk gelen sesinin müstakil bir i'râb türüne ait olması bir tür i'câz alameti teşkil etmesi amacına yöneliktir. Zira bizzat bu harflerin kendilerini kullanarak konuşma konusunda ister ümmî olsun ister kitap ehli olsun bütün Araplar aynı seviyede idiler. Oysa harflerin isimlerini bilme konusunda durum böyle değildir. Bu bilgi sadece okuma yazma bilenler ve Ehl-i Kitap ile ilişkiye geçip onlardan bir şeyler öğrenmiş olanlara mahsus idi. Dolayısıyla ümmî bir kişi olan Peygamber (s.a.) nasıl okuma yazma bilmiyorsa, bu harflerin isimlerini de [kendiliğinden] bilip kullanması garip karşılanması gereken uzak bir igtimaldir Nitekim Allah Teâlâ, "Sen daha önce kitap da okumuyordun; (yazı namına) sağ elinle bir çizgi de çekmiyordun. Öyle olsaydı, mutlaka şüphelenirlerdi bâtıl taraftarları." [Ankebut 29/48] buyurmuştur. Dolayısıyla, sûrelerin başında bu harflerin zikredilmesi Hazret-i Peygamber'in Ehl-i Kitap'dan herhangi bir bilgi öğrenmediğinin herkes tarafından biliniyor olması ile birlikte düşünüldüğünde, tıpkı Kur'ân'da geçen kıssalar gibi, Kureyşlilerin ve onların dinini benimsemiş olanların daha önce bilmedikleri şeyler kapsamına girmekte ve bütün bunların Hazret-i Peygamber'e Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu gösterme ve onun gerçekten peygamber olduğunu kanıtlama hususunda kıssalarla ortaklık arz etmektedir. Sûrelerin başında bu harflerin bu şekilde bulunması, onun, herhangi bir kimseden bir şey öğrenmediği halde anlaşılması güç ifadeler kullandığı anlamına gelir [ki bu da nübüvvetine delâlet eder.]

[101] Bil ki Allah Teâlâ'nın sûre başlarında bu isimleri kullanmış olması üzerinde düşündüğün zaman, bu [isimlerin müsemmâları olan] harflerin alfabedeki yirmi dokuz harfin tam sayı olarak yarısı kadar, yani on dört tane olduğunu görürsün. Bunlar Elif, Lâm, Mîm, Sād, Râ, Kâf, He, Yâ, 'Ayn, Tā, Sîn, Hâ, Kāf ve Nûn harfleridir. Sonra bu on dört harf üzerinde düşündüğün zaman, bunların harf cinslerinin tamamını ihtiva ettiğini görürsün. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bunlar içerisinde;

* *Hurûf-i mehmûse* adı verilen [fısıltı şeklinde zayıfça seslendirilen, telaffuz esnasında nefesin aktığı] harflerden yarısı, yani Sād, Kāf, He, Sîn ve Hâ;

[١٠٠] الوجه الثالث: أن ترد السور مصدّرَةً بذلك ليكون أوّل ما يقرع الأسماع مستقلًا بوجه من الإعراب، وتقدمة من دلائل الإعجاز. وذلك أنّ النطق بالحروف أنفسها كانت العرب فيه مستوية الأقدام: الأميون منهم وأهل الكتاب، بخلاف النطق بأسامي الحروف. فإنه كان مختصًا بمن خط وقرأ وخالط أهل الكتاب وتعلم منهم، وكان مستغربًا مستبعدًا من الأمي التكلم بها استبعاد الخط والتلاوة، كما قال عز وجل: {وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ} [العنكبوت: ٤٨]. فكان حكم النطق بذلك مع اشتهار أنه لم يكن ممن اقتبس شيئًا من أهله حكم الأقاصيص المذكورة في القرآن، التي لم تكن قريش ومن دان بدينها في شيء من الإحاطة بها، في أن ذلك حاصل له من جهة الوحي، وشاهد بصحة نبوته، وبمنزلة أن يتكلم بالرطانة من غير أن يسمعها من أحد.

[١٠١] واعلم أنك إذا تأملت ما أورده الله عزّ سلطانه في الفواتح من هذه الأسماء وجدتها نصف أسامي حروف المعجم أربعة عشر سواء، وهي: الألف، واللام، والميم، والصاد، والراء، والكاف، والهاء، والياء، والعين، والطاء، والسين، والحاء، والقاف، والنون في تسع وعشرين سورة على عدد حروف المعجم. ثم إذا نظرت في هذه الأربعة عشر وجدتها مشتملة على أنصاف أجناس الحروف، بيان ذلك أن فيها:

من المهموسة نصفها: الصاد، والكاف، والهاء، والسين، والحاء.

* *Hurûf-i mechûre* adı verilen [güçlü ve yüksek sesle ifade edilen ظل قو ربض إذا غزا جند مطيع harfleri] harflerden yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, ʻAyn, Tā, Kāf, Yâ ve Nûn;

* *Şiddetli* harflerin yarısı, yani Elif, Kâf, Tā ve Kāf;

* *Yumuşak* [rihvet] harflerin yarısı, yani Lâm, Mîm, Râ, Sād, He, ʻAyn, Sîn, Hâ, Yâ ve Nûn;

* *Itbâk* harflerinin yarısı, yani Sād ve Tā;

* *İnfitah* harflerinin yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kâf, He, Yâ, ʻAyn, Sîn, Hâ, Kāf ve Nûn;

* *İsti'lâ* harflerinin yarısı, yani Kāf, Sād ve Tā;

* *İnce* [istif'âl] harflerden yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kâf, İnce He, Yâ, ʻAyn, Sîn, kalın Hâ, Nûn;

* *Kalkale* harflerinin yarısı, yani Kāf ve Tā bulunmaktadır.

[102] Sonra kelime ve terkipleri incelediğin zaman, Allah Teâlâ'nın bütün bu harf cinsleri içerisinde, zikretmiş olduklarının zikretmemiş olduklarından daha fazla olduğunu görürsün. Her şeyde hikmetleri gizli olan Allah Teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Bildiğin gibi, bir şeyin büyük kısmı onun tamamı konumundadır. İşte bu, Kur'ân'ın muhtasar ifadelerine ve inceliklerine mutabık bir durumdur. Sanki Allah Teâlâ bu şekilde Araplara, sözlerini oluşturdukları harfleri tâdat ederek onlara meydan okumuş, kendilerini ilzam etmiştir.

[103] Allah Teâlâ'nın bu harfleri hususen ve belli bir maksada binaen zikretmiş olduğunun bir delili de, kelâmın terkibinde en çok bu harflerin yer almasıdır. Örneği: Elif ve Lâm harflerinin çok sık yer aldığı sûrelerin başında bu harfler tekrar edilmiştir. Bunlar Bakara, Âl-i İmrân, Rûm, Ankebût, Lokmân, Secde, A'râf, Ra'd, Yunus, İbrahim, Hûd, Yusuf ve Hicr sûreleridir.

ومن المجهورة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والعين، والطاء، والقاف، والياء، والنون.

ومن الشديدة نصفها: الألف، والكاف، والطاء، والقاف.

ومن الرخوة نصفها: اللام، والميم، والراء، والصاد، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والياء، والنون.

ومن المطبقة نصفها: الصاد، والطاء.

ومن المنفتحة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والقاف، والياء، والنون.

ومن المستعلية نصفها: القاف، والصاد، والطاء.

ومن المنخفضة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء، والياء، والعين، والسين، والحاء، والنون.

ومن حروف القلقلة نصفها: القاف، والطاء.

[١٠٢] ثم إذا استقريت الكلم وتراكيبها رأيت الحروف التي ألغى الله ذكرها من هذه الأجناس المعدودة مكثورة بالمذكورة منها، فسبحان الذي دقت في كل شيء حكمته. وقد علمت أن معظم الشيء وجله ينزل منزلة كله، وهو المطابق للطائف التنزيل واختصاراته، فكأن الله عزّ اسمه عدّد على العرب الألفاظ التي منها تراكيب كلامهم، إشارة إلى ما ذكرت من التبكيت لهم وإلزام الحجة إياهم.

[١٠٣] ومما يدل على أنه تغمد بالذكر من حروف المعجم أكثرها وقوعًا في تراكيب الكلم، أن الألف واللام لما تكاثر وقوعهما فيها جاءتا في معظم هذه الفواتح مكرّرتين. وهي فواتح سورة البقرة، وآل عمران، والروم، والعنكبوت، ولقمان، والسجدة؛ والأعراف، والرعد، ويونس، وإبراهيم، وهود، ويوسف، والحجر.

[104] **Şayet** "Bu harflerin tamamı Kur'ân'ın başında toplu olarak sayılamaz mıydı; neden değişik sûrelerin başında parça parça olarak yer almış?" **dersen, şöyle derim:** Muhataplara benzerini getirmeleri için meydan okunan şeyin başka bir şey değil de bu harflerden müteşekkil bir kelâm olduğuna farklı farklı sûrelerde tekrar tekrar dikkat çekmek, maksada ulaşma konusunda daha etkili, kulaklar ve kalpler üzerinde daha tesirlidir. Kur'ân'da geçen diğer bütün 'tekrar'lar için de bu durum söz konusudur. Bütün bu tekrarlarda, tekrar edilen hususun gönüllerde iyice yerleşmesi hedeflenmektedir.

[105] **Şayet** "Bunlar hep aynı düzen içerisinde zikredilemez miydi; neden bazı sûrelerin başında Sād, Kāf ve Nûn gibi tek harf şeklinde, bazılarında TāHâ, TāSîn, YâSîn, HâMîm gibi iki harf şeklinde, bazılarında Elif-Lâm-Mîm, Elif-Lâm-Râ, Tā-Sîn-Mîm gibi üç harf şeklinde, bazılarında Elif-Lâm-Mîm-Sād, Elif-Lâm-Mîm-Râ gibi dört harf şeklinde ve bazılarında da Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sâd ve Hâ-Mîm-'Ayn-Sîn-Kāf gibi beş harf şeklinde kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Arap dilinin kelime yapısı asgari üç harf, azami beş harften müteşekkil olduğu gibi Arapların sözü ifade ederken kullandıkları üsluplar da çeşitlilik arz eder. Işbu sebeple, sûre başlarındaki harflerde de bu çeşitlilik üslubu izlenmiştir.

[106] **Şayet** "Bu hurûf-i mukatta'adan her birinin hususen tam da başında bulunduğu sûreye tahsis edilmiş olmasının sebebi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Maksat dikkat çekmek olduğu için -ki aralarında ayrım olmaksızın bütün bu harflerin tamamı bu maksadı hâsıl etmek içindir- hurûf-i mukatta'adan herhangi birinin belli bir sûreye tahsis edilmiş olmasının hususi bir sebebini aramak gerekmez. Bu tıpkı insanın çocuklarından birini Zeyd, diğerini Amr diye isimlendirmesine benzer. Bu kişiye, "Neden bu çocuğuna Zeyd ismini, şuna da Amr ismini verdin?" diye sorulmaz, çünkü isimlendirmeden maksat bir şeyi diğerinden ayırt etmektir ve hangisine hangi isim verilirse verilsin, her hâlükârda bu ayırt etme gerçekleşmiş olmaktadır. Bu sebeple de "neden şu cinse *insan*, bu cinse *at* denildi; neden dayanmaya *darb*, dikilmeye *kıyâm*, bunun tersine ise *ku'ûd* denildi" gibi sorular anlamlı değildir.

[107] **Şayet** "Neden bu hurûf-i mukatta'adan bazıları müstakil âyet sayılırken diğer bazıları sayılmamaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, tıpkı sûreleri bilmek gibi tevkîfî [vahye dayalı] bir bilgidir ve bu alanda kıyasa yer yoktur. ElifLâmMîm, bulunduğu altı sûrenin başında müstakil âyettir. Aynı şekilde Elif-Lâm-Mîm-Sād ve Elif-Lâm-Mîm-Râ birer âyet değildir. Elif-Lâm-Râ da, başında bulunduğu beş sûrede bir âyet değildir.

[١٠٤] فإن قلت: فهلا عدّدت بأجمعها في أوّل القرآن؟ وما لها جاءت مفرقة على السور؟ قلت: لأن إعادة التنبيه على أن المتحدّى به مؤلف منها لا غير، وتجديده في غير موضع واحد أوصل إلى الغرض وأقرّ له في الأسماع والقلوب من أن يفرد ذكره مرة، وكذلك مذهب كل تكرير جاء في القرآن فمطلوب به تمكين المكرر في النفوس وتقريره.

[١٠٥] فإن قلت: فهلا جاءت على وتيرة واحدة؟ ولم اختلفت أعداد حروفها فوردت ص و ق و ن على حرف؛ وطه و طس و يس و حم على حرفين؛ والم والر وطسم على ثلاثة أحرف؛ والمص والمر على أربعة أحرف؛ وكهيعص وحم عسق على خمسة أحرف؟ قلت: هذا على إعادة افتنانهم في أساليب الكلام، وتصرفهم فيه على طرق شتى ومذاهب متنوّعة. وكما أن أبنية كلماتهم على حرف وحرفين إلى خمسة أحرف لم تتجاوز ذلك، سلك بهذه الفواتح ذلك المسلك.

[١٠٦] فإن قلت: فما وجه اختصاص كل سورة بالفاتحة التي اختصت بها؟ قلت: إذا كان الغرض هو التنبيه والمبادئ كلها في تأدية هذا الغرض سواء لا مفاضلة كان تطلب وجه الاختصاص ساقطًا، كما إذا سمى الرجل بعض أولاده زيدًا والآخر عمرًا، لم يقل له: لم خصصت ولدك هذا بزيد وذاك بعمرو؟ لأنّ الغرض هو التمييز وهو حاصل أية سلك؛ ولذلك لا يقال: لم سمي هذا الجنس بالرجل وذاك بالفرس؛ ولم قيل للاعتماد الضرب، وللانتصاب القيام، ولنقيضه القعود؟

[١٠٧] فإن قلت: ما بالهم عدّوا بعض هذه الفواتح آية دون بعض؟ قلت: هذا علم توقيفي لا مجال للقياس فيه كمعرفة السور. أمّا الم فآية حيث وقعت من السور المفتتحة بها، وهي ست. وكذلك المص آية، والمر لم تعدّ آية، والر ليست بآية في سورها الخمس،

Tā-Sîn-Mîm ise, başında bulunduğu iki sûrede âyettir. TāHâ ve YâSîn de âyettir. TāSîn âyet değilken HâMîm, başında bulunduğu bütün sûrelerden bir âyettir. HâMîm 'Ayn-Sîn-Kāf" iki âyet, Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sād ise bir âyettir. Sād, Kāf ve Nûn'dan hiçbiri âyet değildir. Bu Kûfe kıraat imamlarının görüşüdür. Diğerleri ise bunların hiçbirini müstakil âyet saymazlar.

[108] **Şayet** "Tek bir kelime hükmünde olan bir şey nasıl âyet sayılıyor?" **dersen, şöyle derim:** Nasıl الرَّحْمَنُ [Rahmân 55/1] ve مُدْهَامَّتَانِ [İkisi de yemyeşil" (Rahmân 55/63)] ifadeleri bir kelime oldukları halde âyet sayılıyorsa, bunlar da öyle, yani tevkīfî olarak âyet sayılmaktadır.

[109] **Şayet** "Vakıf açısından bunların hükmü nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar devamındaki kelimelerden bağımsız ve müstakil mâna sahibi kelimeler olarak düşünülürse, o zaman her birinde tam vakıf yapmak gerekir. Tabiî bu, mezkûr harfleri sûrelerin isimleri olarak düşünmeyip sadece ['şişşt', 'hey' vb.] seslerle birinin dikkatini çekme kabilinden birer harf olarak düşünme ya da gizli bir mübtedanın haberi olarak görme durumunda söz konusudur. Örneği: [Âl-i İmran 3/1-2'de] sanki önce; الم [Bu Elif-Lâm-Mîm'dir] deniliyor; daha sonra yeni bir cümle başlatılarak اَللّٰهُ لاَ إله إِلاَّ هُوَ [Allah'tan başka tanrı yoktur] buyruluyor.

[110] **Şayet** "Sûre başlarındaki bu harflerin i'râbda mahalli var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet, bu harfleri sûrelerin isimleri olarak kabul edenlere göre bunların i'râbda mahalli vardır, çünkü bu düşüncede olan kimseye göre bunlar tıpkı diğer özel isimler gibidir.

[111] **Şayet** "Bunların i'râbdaki mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Üç ihtimale de açıktır; şöyle ki, mübteda olarak merfû' olabilecekleri gibi daha önce ifade edildiği üzere kasem harfi olarak mecrur ya da mansup da olabilirler. Yani bunlar şiirde اللّٰه lafzının farklı iki lehçede mecrur ve mansup olmasına benzer şekilde mecrur ve mansup olabilirler. Bu harfleri sûrelerin isimleri olarak görmeyenlerin mezhebinde ise, bunların tıpkı yeni başlayan cümleler ve [hesap için] teker teker sayılan müfret kelimeler gibi, i'râbda mahallinin olması düşünülemez.

وطسم آية في سورتيها، وطه ويس آيتان، وطس ليست بآية، وحم آية في سورها كلها، و حم عسق آيتان، وكهيعص آية واحدة، وص و ق و ن ثلاثتها لم تعدّ آية. هذا مذهب الكوفيين؛ ومن عداهم لم يعدّوا شيئًا منها آية.

[١٠٨] فإن قلت: فكيف عدّ ما هو في حكم كلمة واحدة آية؟ قلت: كما عدّ {الرَّحْمَنُ} [الرحمن: ١] وحده و{مُدْهَامَّتَانِ} [الرحمن: ٦٤] وحدها آيتين على طريق التوقيف.

[١٠٩] فإن قلت: ما حكمها في باب الوقف؟ قلت: يوقف على جميعها وقف التمام إذا حملت على معنى مستقل غير محتاج إلى ما بعده، وذلك إذا لم تجعل أسماء للسور ونعق بها كما ينعق بالأصوات أو جعلت وحدها أخبار ابتداء محذوف كقوله عز قائلًا: {الم} أي هذه الم ثم ابتدأ فقال: {اَللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} [آل عمران: ١-٢].

[١١٠] فإن قلت: هل لهذه الفواتح محل من الإعراب؟ قلت: نعم، لها محل فيمن جعلها أسماء للسور، لأنها عنده كسائر الأسماء الأعلام.

[١١١] فإن قلت: ما محلها؟ قلت: يحتمل الأوجه الثلاثة. أما الرفع فعلى الابتداء، وأما النصب والجرّ، فلما مرّ من صحة القسم بها وكونها بمنزلة: الله والله على اللغتين. ومن لم يجعلها أسماء للسور، لم يتصوّر أن يكون لها محل في مذهبه، كما لا محل للجمل المبتدأ وللمفردات المعدّدة.

2. İşbu şüphe götürmez kitap müttakiler için kılavuzdur.

[112] **Şayet** "Uzak bir şeye işaret için kullanılan ذٰلِكَ [O] kelimesi ile uzak olmayan bir şeye işaret etmek nasıl doğru olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Burada ذٰلِكَ ile, telaffuz edilmiş ve bitmiş olan الم [Elif-Lâm-Mîm] ifadesine işaret edilmektedir. Telaffuz edilmiş ve bitmiş olan kelime ise uzak olan şey hükmündedir. ذٰلِكَ kelimesi, kişinin konuşup bitirdiği ve ardından "Bunda kuşku yoktur" demek istediği her durumda kullanılır. Aynı şekilde hesap yapan kimse hesabı bitirdiği zaman, "İşte bu şöyle şöyledir" der. Allah Teâlâ da لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ ["Ne çok kart, ne de çok körpedir; bu ikisinin ortası dinç bir sığırdır." (Bakara 2/68)] ve ذٰلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي ["İşte bu, Rabbimin bana öğrettiği şeylerdendir." (Yusuf 12/37)] âyetlerinde ذٰلِكَ kelimesini bu şekilde kullanmıştır. Ayrıca Kur'ân, gönderenden gönderilene ulaştığında artık uzak konumunda olacaktır. Örneği: Bir dostuna daha önce bir şey vermişsen, احتفظ بذلك [onu muhafaza et] dersin. [Yani o şeyi dostuna vermiş olduğu için artık uzak sayılır ve ona "bu" zamiri ile değil, "o" zamiri ile işaret edersin.]

[113] Bir görüşe göre ise ifade, "kendilerine vaat edilen kitap" anlamındadır.

[114] **Şayet** "Neden işaret edilen şey, yani sûre müennes olduğu halde, ona işaret için kullanılan ism-i işaret müzekker kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Âyette geçen *kitâb* kelimesi ya ذٰلِكَ'nin haberi olacaktır ya da sıfatı olacaktır. Eğer haberi olduğunu var sayarsam, o zaman bu işaret ismi, kitap mânasında olacak, her ikisinin müsemmâsı aynı olacaktır. Bu sebeple de, tıpkı *men kânet ümmeke* [Senin annen kimdi?] cümlesinde müennes-lik hükmü geçerli olduğu gibi, burada da *kitâb* kelimesinin müzekkerliğinin işaret isminde de geçerli olması caiz olacaktır. Eğer işaret isminin *kitâb* kelimesinin haberi değil de sıfatı olduğunu var sayarsam, o zaman bu ifade ile açık bir şekilde kitaba işaret etmiş olurum. Zira işaret ismi ile kendisine sıfat olarak gelen cins isme işaret edilir. Örneği: *Hind*^{ün} *zâlike'l-insân*^{u} *ev zâlike'ş-şahs*^{u} *fe'ale kezâ* [Hint, şu insan (ya da şu şahıs) şunu yaptı] denilir. [Nâbiğa] ez-Zübyânî [v.604] şöyle demiş:

> (Sevdiğim) Nu'mâ'nın ayrılıktan dolayı beni kınadığını haber aldım
> Allah yar ve yardımcısı olsun şu kızgın, kınayıcı Nu'mâ'nın!

٢-﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾

[١١٢] فإن قلت: لم صحت الإشارة بذلك إلى ما ليس ببعيد؟ قلت: وقعت الإشارة إلى الم بعد ما سبق التكلم به وتقضى، والمقضى في حكم المتباعد، وهذا في كل كلام. يحدّث الرجل بحديث ثم يقول: وذلك ما لا شك فيه؛ ويحسب الحاسب ثم يقول: فذلك كذا وكذا. وقال الله تعالى: {لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ} [البقرة: ٦٨]. وقال: {ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِى رَبِّى} [يوسف: ٣٧]، ولأنه لما وصل من المرسل إلى المرسل إليه وقع في حد البعد، كما تقول لصاحبك وقد أعطيته شيئًا: احتفظ بذلك.

[١١٣] وقيل: معناه ذلك الكتاب الذي وعدوا به.

[١١٤] فإن قلت: لم ذكّر اسم الإشارة والمشار إليه مؤنث، وهو السورة؟ قلت: لا أخلو من أن أجعل الكتاب خبره أو صفته. فإن جعلته خبره، كان ذلك في معناه ومسماه مسماه، فجاز إجراء حكمه عليه في التذكير، كما أجرى عليه في التأنيث في قولهم: من كانت أمّك. وإن جعلته صفته، فإنما أشير به إلى الكتاب صريحًا؛ لأنّ اسم الإشارة مشار به إلى الجنس الواقع صفة له. تقول: هند ذلك الإنسان، أو ذلك الشخص فعل كذا. وقال الذبياني:

نُبِّئْتُ نُعْمَى على الهِجْرَانِ عاتِبَةً ❁ سُقْيًا ورُعْيًا لِذَاكَ العاتِبِ الزَّارِي

[115] **Şayet** "ذٰلِكَ الْكِتابُ ile الم arasında nasıl bir irtibat vardır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer الم'in sûrenin ismi olduğunu kabul edersen, o zaman bu ikisi arasındaki dilbilimsel irtibata dair birkaç ihtimal vardır. Birincisi الم'in mübteda, ism-i işaret olan ذٰلِكَ'nin ikinci mübteda, الْكِتابُ'ın ise haber olmasıdır. ذٰلِكَ الْكِتابُ cümlesi ise (cümle olarak), ilk mübtedanın yani الم'in haberidir. Buna göre anlam; "İşte bu, kâmil mânada kitaptır (kitap dediğin budur)" şeklinde olur. Sanki burada, diğer kitapların bu kitaba mukayese edildiğinde eksik oldukları, kitap adını almaya layık olmadıkları kastedilmiş gibidir. Nitekim *hüve'r-racul*[ü] [adam dediğin odur] ifadesinde de, söz edilen kimsenin erkeklerde bulunan bütün iyi hasletleri kendisinde topladığı, kâmil mânasıyla bir erkek/adam olduğu kastedilmiş olmaktadır. Şair şöyle demiştir:

Ey Halid'in anası! Kavim dediğin bunlardır; kelimenin tam anlamıyla…

[116] İkinci ihtimal, الْكِتابُ kelimesinin sıfat olmasıdır. Bu durumda anlam, "o vaat edilmiş kitap" şeklindedir. Bir başka ihtimal, الم'in hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olmasıdır. Buna göre cümle, *hâzihî ElifLâmMîm* [Bu, ElifLâmMîm'dir] şeklindedir ve ذٰلِكَ ikinci haber ya da bedeldir ki bu durumda الْكِتابُ kelimesi sıfat olur. Bir diğer ihtimal *hâzihî ElifLâmMîm* [Bu, Elif-Lâm-Mîm'dir] ifadesinin bir cümle, ذٰلِكَ الْكِتابُ ifadesinin ise diğer bir cümle olmasıdır.

[117] Bu ihtimaller, الم sûrenin ismi olduğunda söz konusudur. Fakat الم'in sadece bir ses konumunda olduğu kabul edilirse, o zaman ذٰلِكَ mübteda, الْكِتابُ ise haber olur. Buna göre anlam, "Kitap dediğin, işbu inzâl edilen kitaptır" şeklindedir. Ya da الْكِتابُ sıfat, devamındaki cümle ise haber olur. Veya hazfedilmiş bir mübteda takdir edilir ki bu mübteda "o" zamiridir. "O" zamiri, "bu harflerden müteşekkil olan şey" anlamına gelir ve cümle, "işte o, bu kitaptır" şeklinde olur.

[118] İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bu âyeti الم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لاَ رَيْبَ فِيهِ [Elif-LâmMîm. Kitabın peyderpey indirilişinde hiçbir kuşku yoktur] şeklinde okumuştur; bu okunuşta cümlenin unsurları arasındaki irtibat açıktır.

[١١٥] فإن قلت: أخبرني عن تأليف {ذَلِكَ الْكِتَابُ} مع {الم}. قلت: إن جعلت {الم} اسمًا للسورة ففي التأليف وجوه: أن يكون {الم} مبتدأ، و{ذَلِكَ}. مبتدأ ثانيًا، و{الْكِتَابُ} خبره، والجملة خبر المبتدأ الأوّل؛ ومعناه: أن ذلك الكتاب هو الكتاب الكامل، كأن ما عداه من الكتب في مقابلته ناقص، وأنه الذي يستأهل أن يسمى كتابًا؛ كما تقول: هو الرجل، أي الكامل في الرجولية، الجامع لما يكون في الرجال من مرضيات الخصال. وكما قال:

هُمُ الْقَوْمُ كلُّ الْقَوْمِ يا أُمَّ خَالِدِ ۞

[١١٦] وأن يكون الكتاب صفة. ومعناه: هو ذلك الكتاب الموعود، وأن يكون {الم} خبر مبتدأ محذوف، أي هذه الم، ويكون ذلك خبرًا ثانيًا أو بدلًا، على أن الكتاب صفة، وأن يكون: هذه الم جملة، وذلك الكتاب جملة أخرى.

[١١٧] وإن جعلت {الم} بمنزلة الصوت، كان ذلك مبتدأ خبره الكتاب، أي ذلك الكتاب المنزل هو الكتاب الكامل. أو الكتاب صفة والخبر ما بعده، أو قدّر مبتدأ محذوف، أي هو يعني المؤلف من هذه الحروف ذلك الكتاب.

[١١٨] وقرأ عبد الله: {الم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ}؛ وتأليف هذا ظاهر.

[119] *Rayb*, *râbe* fiilinin mastarıdır. İçinde bir kararsızlık oluştuğunda, buna *rayb* denir. İçeride oluşan kararsızlık ise insan nefsinin endişeli ve sıkıntılı bir hal almasıdır. Hasan (r.a.) bu mânada Hazret-i Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Seni şüphelendiren [rahatsız eden] şeyi bırak, şüphelendirmeyene yönel. Zira kuşkusuz şek huzursuzluk, doğruluk ise mutmainliktir." [*Tirmizî,* "Sıfatu'l-kıyâme", 60]. Yani bir işin şüpheli olması, insanın nefsini endişe ve kararsızlığa sevk eder, sahih ve doğru olması ise kalbin mutmain olup sükûn bulmasına sebep olur. Bu meyanda insanı endişeye düşüren, kalpleri yerinden çıkaracak gibi korkuya sebep olan felaketlere *raybu'z-zamân* denilmiştir. Yine rivayete göre; Hazret-i Peygamber gölgelik bir yerde kıvrılıp uyuyan bir geyik görünce, لا يُرِبْه أحدٌ بشيء [Hiç kimse herhangi bir şekilde onu işkillendirmesin." (Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 723)] buyurmuştur.

[120] **Şayet** "Allah Teâlâ burada 'şüphe'yi nasıl mutlak mânada, tamamen nefyetmiş? Halbuki Kur'ân hakkında şüphe duyan nice insan var" **dersen, şöyle derim:** Burada Allah Teâlâ herhangi bir kimsenin Kur'ân hakkında şüphe duyabileceği ihtimalini nefyetmemiş; aksine Kur'ân'ın bizzat kendisinin şüphe mahalli olmadığını, zira son derece açık delillere ve kesin kanıtlara sahip olduğunu, böylece hiçbir kimsenin ondan şüphelenmemesi gerektiğini, onu bu konuda eleştiremeyeceğini ifade etmiştir. "Kulumuza indirdiğimizden yana şüpheniz varsa, haydi, siz de buna benzer bir sûre getirin." [Bakara 2/23] âyetinde de benzer bir kullanım söz konusudur, zira burada kendilerine seslenilen Müşriklerin Kur'ân'dan şüphe duydukları reddedilmemekte; aksine onlara bu şüpheyi ortadan kaldıracak yol öğretilmektedir ki bu yol da onların bütün belâgat güçlerini bir araya getirip Kur'ân karşısında bu gücün yeterli olup olmadığına bakmaları, âciz kaldıklarında ise artık şüpheye yer olmadığından emin olmalarıdır.

[121] **Şayet** "Bu âyette de tıpkı لا فِيها غَوْلٌ [o içkide sersemleticilik yoktur." (Sâffât 37/47)] âyetinde olduğu gibi, zarf, yani فيه ifadesi رَيْب kelimesinden önce zikredilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** رَيْبَ kelimesinin başında nefy harfi olan Lâ'nın zikredilmesinin maksadı, Kur'ân'ın hak ve doğru olduğunu ortaya koymak ve Müşriklerin iddia ettiği üzere onda şüphe olduğu düşüncesini nefyetmektir. Eğer önce zarfı zikretseydi, o zaman bu maksattan uzaklaşmış, yani sanki başka bir kitapta [diğer semavi kitaplarda] şüphe olduğu mânası ortaya çıkmış olurdu. Nitekim لا فِيها غَوْلٌ [O içkide sersemleticilik yoktur." (Sâffât 37/47)] ifadesinde, cennet içkisinin dünya içkisinden daha üstün olduğu, zira onun dünya içkisi gibi aklı baştan götürmediği ifade edilmekte; adeta, "onda diğerlerindeki gibi ayıp ve kusurlar yoktur" denilmektedir.

[١١٩] والريب: مصدر رابني، إذا حصل فيك الريبة. وحقيقة الريبة: قلق النفس واضطرابها. ومنه ما روى الحسن بن علي قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: ''دع ما يريبك إلى ما لا يريبك، فإن الشك ريبة، وإنّ الصدق طمأنينة.'' أي فإن كون الأمر مشكوكًا فيه مما تقلق له النفس ولا تستقرّ؛ وكونه صحيحًا صادقًا مما تطمئن له وتسكن. ومنه ريب الزمان، وهو ما يقلق النفوس ويشخص بالقلوب من نوائبه. ومنه: أنه مر بظبي حاقف فقال: ''لا يربه أحد بشيء.''

[١٢٠] فإن قلت: كيف نفى الريب على سبيل الاستغراق، وكم من مرتاب فيه؟ قلت: ما نفى أن أحدًا لا يرتاب فيه وإنما المنفي كونه متعلقًا للريب ومظنة له؛ لأنه من وضوح الدلالة وسطوع البرهان بحيث لا ينبغي لمرتاب أن يقع فيه. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَإِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ} [البقرة: ٢٣]، فما أبعد وجود الريب منهم؟ وإنما عرفهم الطريق إلى مزيل الريب، وهو أن يحزروا أنفسهم ويروزوا قواهم في البلاغة، هل تتم للمعارضة أم تتضاءل دونها؟ فيتحققوا عند عجزهم أن ليس فيه مجال للشبهة ولا مدخل للريبة.

[١٢١] فإن قلت: فهلا قدّم الظرف على الريب، كما قدّم على الغَوْل في قوله تعالى {لَا فِيهَا غَوْلٌ} [الصافات: ٤٧]؟ قلت: لأن القصد في إيلاء الريب حرف النفي نفي الريب عنه، وإثبات أنه حق وصدق لا باطل وكذب كما كان المشركون يدّعونه، ولو أولى الظرف لقصد إلى ما يبعد عن المراد، وهو أنّ كتابًا آخر فيه الريب، كما قصد في قوله {لَا فِيهَا غَوْلٌ} تفضيل خمر الجنة على خمور الدنيا بأنها لا تغتال العقول كما تغتالها هي، كأنه قيل: ليس فيها ما في غيرها من هذا العيب والنقيصة.

[122] Ebu'ş-Şa'sâ' [Süleym b. el-Esved el-Muhâribî; v.82/701] bu ifadeyi merfû' olarak لَا رَيْبٌ فِيهِ şeklinde okumuştur. Bu okuyuş ile meşhur kıraat arasındaki fark şudur; meşhur okuyuş, "şüphe namına hiçbir şey bulunmadığını" ifade ederken, bu okuyuş, "hiçbir şüphe olmadığı" anlamını zorunlu değil, mümkün kılmaktadır. Meşhur olan, فيه üzerinde durmaktır. Nâfi' [v.169/785] ve Âsım'ın [v.127/745] ise لاَ رَيْبَ ifadesinde durdukları rivayet edilmiştir. Ancak bu durumda cümlenin haberinin [فيه ifadesinin] niyette takdir edilmesi gerekmektedir. Bunun bir benzeri لا ضَيْرَ ["zararı yok" (Şu'arâ 26/50)] âyetinde ve Arapların kullandığı لا بأس [sorun değil] ifadesinde söz konusudur. Hicazlıların lisanlarında bu tür ifadeler çoktur. Bu şekilde vakıf yapıldığında cümlenin takdiri yine لَا رَيْبَ فِيهِ şeklinde olmaktadır.

[123] *el-Hüdâ* kelimesi, *es-sürâ* ve *el-bükâ* gibi fu'al vezninde mastar olup, insanı amacına ulaştıran, *delâlet* [kılavuzluk] demektir. *Dalâlet* kelimesinin zıttı olması da bunu gösterir. Allah Teâlâ "Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar!.." [Bakara 2/16] ve "Kimin doğru yolda, kimin de dalâlette olduğu…" [Sebe' 34/24] buyurmuştur.

[124] Yine övgü makamında -mühtedin denildiği gibi- mehdiyyun denilir; ayrıca, ihtedâ fiili hedânın mutāvi'i olup, mutāvi' olan bir fiil aslına ters bir anlamda olamaz. Nitekim aynı durum *ğammehû fa'ğtemme* [Onu üzdü; o da üzüldü] ve *keserahû fe'nkesera* [Onu kırdı; o da kırıldı] cümlelerinde de söz konusudur.

[125] **Şayet** "Burada neden müttakiler için hidayettir" denilmiştir; muttakiler zaten hidayete ermiş değiller mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu, tıpkı izzet ve kerem sahibi bir insana, "Allah sana izzet ve kerem versin!" diye dua etmek gibidir; zaten var olan bir şeyin artması ve devam etmesi talep edilmektedir. Aynı durum اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ [Bizi doğru yola ilet." (Fâtiha 1/6)] âyetinde de söz konusudur.

[126] Diğer bir açıklama da şudur: Burada Allah mü'minleri, takva elbisesini giymek üzere oldukları durumda, "müttakiler" olarak isimlendirmiştir. Aynı durum Hazret-i Peygamber'in, "Kim bir *ölü* öldürürse, üzerindeki ganimet onundur" [*Buhārî*, "Fardu'l-humus", 17] sözünde de söz konusudur. Yine İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur:

[١٢٢] وقرأ أبو الشعثاء لَا رَيْبٌ فِيهِ بالرفع؛ والفرق بينها وبين المشهورة أنّ المشهورة توجب الاستغراق وهذه تجوّزه. والوقف على {فِيهِ} هو المشهور. وعن نافع وعاصم أنهما وقفا على {لَا رَيْبَ}، ولا بد للواقف من أن ينوي خبرًا. ونظيره قوله تعالى {قَالُوا لَا ضَيْرَ} [الشعراء: ٥٠]، وقول العرب: لا بأس، وهي كثيرة في لسان أهل الحجاز. والتقدير: لَا رَيْبَ فِيهِ.

[١٢٣] {فِيهِ هُدًى} الهدى مصدر على فعل، كالسرى والبكى، وهو الدلالة الموصلة إلى البغية، بدليل وقوع الضلالة في مقابلته. قال الله تعالى: {أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى} [البقرة: ١٦]. وقال تعالى: {لَعَلَى هُدًى أَوْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ} [سبأ: ٢٤].

[١٢٤] ويقال: مهدي، في موضع المدح كمهتد؛ ولأن اهتدى مطاوع هدى، ولن يكون المطاوع في خلاف معنى أصله، ألا ترى إلى نحو: غمه فاغتم، وكسره فانكسر، وأشباه ذلك.

[١٢٥] فإن قلت: فلم قيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} والمتقون مهتدون؟ قلت: هو كقولك للعزيز المكرم: أعزك الله وأكرمك، تريد طلب الزيادة إلى ما هو ثابت فيه واستدامته، كقوله {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} [الفاتحة: ٥].

[١٢٦] ووجه آخر، وهو أنه سماهم عند مشارفتهم لاكتساء لباس التقوى: متقين، كقول رسول الله ﷺ: ”من قتل قتيلًا فله سلبه.“ وعن ابن عباس:

"İçinizden biri hac yapmak istediğinde acele etsin, zira *hasta* hastalanır, sapıtan sapıtır, ihtiyaçlar alıkoyar." [*İbn Mâce,* "Menâsik", 1] Hazret-i Peygamber ölmek üzere olan kimseyi "ölü", hastalanması veya sapması mümkün olan kimseyi de "hasta" ve "sapıtan" diye isimlendirmiştir. وَلا يَلِدُوا إِلَّا فاجِراً كَفَّاراً ["Bunların fâcir ve kâfirden başka çocukları olmaz!" (Nuh 71/27)] âyetinde de bu durum söz konusudur; zira burada "gelecekte fâcir ve kâfir olacak kimseler" denilmek istenmiştir.

[127] **Şayet** "Burada 'sapkınlar için hidayettir' denilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Sapkınlar iki gruptur. Birinci grup, dalâlet üzere kalacakları bilinen kimselerdir. Bunların kalpleri mühürlüdür. İkinci grup ise hidayete erecekleri bilinen kimselerdir. Bu durumda, Kur'ân'ın sapkınlıkta kalacakları bilinen gruba hidayet olması söz konusu olmayacağı için, geriye ikinci grup kalmaktadır. İşte bu durum açıkça ifade edilecek olsaydı şöyle denilirdi: "Sapkınlıktan sonra hidayete erecek olanlar için hidayettir." Böyle demek yerine, yukarıda zikrettiğimiz tarzda bir üslup kullanılarak aynı husus daha özlü bir şekilde ifade edildi ve "muttakiler için hidayettir" denildi. Böylece bu ifadeyle, *Zehrâveyn* olarak isimlendirilen [Bakara ve Âl-i İmrân] sûrelerin[in] ilki olan ve yine Kur'ân'ın Zirvesi olarak isimlendirilen ve *Mesânî* sûrelerinin ilki olan Bakara sûresinin başlangıcında Allah dostları ve onun razı olduğu kullar zikredilerek başlanmış, sûreye bu şekilde bir giriş basamağı yapılmış oldu.

[128] *Müttakî* kelimesi sözlükte ism-i fâil olup *vekāhu fe'ttekā* [onu korudu, o da korundu] kökünden türemiştir. *Vikāye*, koruma konusunda aşırı hassas davranmak demektir. Bu meyanda at, toynağına yerden sert ve canını acıtacak bir şeyler batmasın diye ayağını koruduğu zaman *feras*^{ün} *vâkı*^{n} [dikkatli at], ve *hâzihi'd-dâbbet*^{ü} *takıyy*^{un} [bu hayvan kendini sakınır] denir. Şeriatta *ittikā*' kişinin kendisini cezaya müstahak kılacak fiil ya da terk gibi eylemlerden sakınması demektir. Küçük günahlardan sakınmanın buna dâhil olup olmadığı hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre doğru olan, takvanın küçük günahlardan sakınmayı içermediğidir, çünkü büyük günahlardan kaçınan kimsenin küçük günahları örtülür, silinir. Bir görüşe göre insana, zahir hali esas alınarak *mü'min* denir, ancak *müttakî* ismi sadece kişinin belli bir denemeden geçmesinden sonra verilir. Bu tıpkı "âdil" vasfının ancak adaletli olup olmadığı denenmiş, tecrübe edilmiş kimseye verilmesi, bunun dışında verilmemesi gibidir.

"إذا أراد أحدكم الحج فليعجل، فإنه يمرض المريض وتضل الضالة، وتكون الحاجة." فسمى المشارف للقتل والمرض والضلال قتيلًا ومريضًا وضالًّا. ومنه قوله تعالى {وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا} [نوح: ٢٧]، أي صائرًا إلى الفجور والكفر.

[١٢٧] فإن قلت: فهلا قيل هدى للضالين؟ قلت: لأن الضالين فريقان: فريق علم بقاؤهم على الضلالة وهم المطبوع على قلوبهم، وفريق علم أن مصيرهم إلى الهدى؛ فلا يكون هدى للفريق الباقين على الضلالة، فبقى أن يكون هدى لهؤلاء؛ فلو جيء بالعبارة المفصحة عن ذلك لقيل: هدى للصائرين إلى الهدى بعد الضلال، فاختصر الكلام بإجرائه على الطريقة التي ذكرنا، فقيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ}. وأيضًا فقد جعل ذلك سلمًا إلى تصدير السورة التي هي أُولى الزهراوين وسنام القرآن وأول المثاني، بذكر أولياء الله والمرتضَينَ من عباده.

[١٢٨] والمتقي في اللغة اسم فاعل، من قولهم وقاه فاتقى. والوقاية فرط الصيانة. ومنه فرس واق، وهذه الدابة تقي من وجاها، إذا أصابه ضلع من غلظ الأرض ورقة الحافر، فهو يقي حافره أن يصيبه أدنى شيء يؤلمه. وهو في الشريعة: الذي يقي نفسه تعاطي ما يستحق به العقوبة من فعل أو ترك. واختلف في الصغائر؛ وقيل: الصحيح أنه لا يتناولها، لأنها تقع مكفرة عن مجتنب الكبائر. وقيل: يطلق على الرجل اسم المؤمن لظاهر الحال، والمتقي لا يطلق إلا عن خبرة، كما لا يجوز إطلاق لعدل إلا على المختبر.

[129] هُدىً لِلْمُتَّقِينَ [müttakîler için hidayet] ifadesinin i'râbdaki mahalli ref'tir, zira hazfedilmiş bir mübtedanın haberi ya da لا رَيْبَ فِيهِ ile birlikte ذلك'nin haberidir. Öncesinde geçen zarf [فيه], haber kabul edildiği takdirde, هُدىً لِلْمُتَّقِينَ cümlesinin mübteda olması da mümkündür. Yine هُدىً لِلْمُتَّقِينَ ifadesinin hal olarak mansup olması da mümkündür, bu durumda âmil, buradaki işaret mânası ya da zarftır [فيه].

[130] Belâgat ilmi açısından daha esaslı ve köklü olan ise, bu cümlenin i'râbdaki mahalli meselesinin bir kenara bırakılması ve şöyle denilmesidir: الم müstakil bir cümledir ya da alfabedeki bir grup harften müteşekkil müstakil bir ifadedir. ذلِكَ الْكِتابُ ikinci bir cümledir. لا رَيْبَ فِيهِ üçüncü cümle, هُدىً لِلْمُتَّقِينَ ise dördüncü cümledir. Bu dört cümlenin belli bir tertip üzere bu şekilde gelmesi ile belâgatin tam odak noktasına isabet edilmiş, nazmın güzelliğinin gereği uygulanmıştır. Zira burada cümleler arada herhangi bir bağlantı harfi kullanılmaksızın, birbirleri ile gayet uyumlu ve bağlantılı bir şekilde zikredilmiştir. Çünkü cümleler birbirleri ile irtibatlı bir şekilde, her biri bir öncekine bağlı olarak gelmiştir. İkinci cümle birinci cümleye bağlı, üçüncüsü ikinciye, dördüncüsü de üçüncüye bağlıdır:

[131] Bunu şöyle izah edebiliriz: Allah Teâlâ burada öncelikle Kur'ân'ın, kendisi ile meydan okunan bir kelâm olduğuna dikkat çekmiş; ardından bu kelâma, kemal mertebelerinin son noktasına olma niteliğine sahip bir kitap olarak işaret edilmiştir ki bu durum onun meydan okuma özelliğinin onaylanması, desteklenmesi demektir. Daha sonra ona herhangi bir şekilde bir şüphenin ârız olması nefyedilmiştir. Bu da onun kemaline dair tescil ve tanıklıktır, zira hak ve yakînden daha üstün bir mükemmellik, bâtıl ve şüpheden daha beter bir eksiklik olamaz. Nitekim ehl-i ilimden bir zâta, "Neyden lezzet alırsın?" diye sorulmuş da; "Gittikçe açık seçik hale gelen delilden ve gittikçe zayıflayan şüpheden" diye cevap vermiş. Daha sonra Allah Teâlâ Kur'ân'ın müttakîler için hidayet olduğunu bildirmiş, böylece onun kesin olduğunu, hiçbir şüphenin onun etrafını saramayacağını; hak olduğunu ve önünden ya da ardından bâtılın ona gelemeyeceğini ifade etmiştir.

[١٢٩] ومحل {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} الرفع، لأنه خبر مبتدإ محذوف، أو خبر مع {لَا رَيْبَ فِيهِ} لذلك، أو مبتدأ إذا جعل الظرف المقدّم خبرًا عنه. ويجوز أن ينصب على الحال، والعامل فيه معنى الإشارة أو الظرف.

[١٣٠] والذي هو أرسخ عرقًا في البلاغة أن يضرب عن هذه المحالّ صفحًا وأن يقال: إن قوله {الم} جملة برأسها، أو طائفة من حروف المعجم مستقلة بنفسها، و{ذَلِكَ الْكِتَابُ} جملة ثانية، و{لَا رَيْبَ فِيهِ} ثالثة، و {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} رابعة. وقد أصيب بترتيبها مفصل البلاغة وموجب حسن النظم، حيث جيء بها متناسقة هكذا من غير حرف نسق، وذلك لمجيئها متآخية آخذًا بعضها بعنق بعض. فالثانية متحدة بالأولى معتنقة لها، وهلم جرًّا إلى الثالثة والرابعة.

[١٣١] بيان ذلك أنه نبه أولًا على أنه الكلام المتحدّى به، ثم أشير إليه بأنه الكتاب المنعوت بغاية الكمال؛ فكان تقريرًا لجهة التحدي، وشدًّا من أعضاده، ثم نفى عنه أن يتشبث به طرف من الريب، فكان شهادة وتسجيلًا بكماله، لأنه لا كمال أكمل مما للحق واليقين، ولا نقص أنقص مما للباطل والشبهة. وقيل لبعض العلماء: فيم لذتك؟ فقال: «في حجة تتبختر اتضاحًا، وفي شبهة تتضاءل افتضاحًا.» ثم أخبر عنه بأنه هدى للمتقين، فقرّر بذلك كونه يقينًا لا يحوم الشك حوله، وحقًا لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

[132] Ayrıca bu dört cümlenin böyle harika bir şekilde sıralanmasından ve muazzam bir nazımla dizilmesinden başka, cümlelerden her birinin ihtiva ettiği türlü apaçık nükteler de mevcuttur. Şöyle ki: İlk cümlede [mübteda] hazfedilmiş, maksada en latif ve hoş bir şekilde işaret edilmiştir. İkinci cümlede ma'rifelik, anlama yücelik katmaktadır. Üçüncü cümlede رَيْبَ [şüphe] kelimesinin فِيهِ zarfına takdim edilmesi, ondan önce zikredilmesi söz konusudur [ki bu, hem Kur'ân'dan şüpheyi mutlak olarak ve bütünüyle nefyetmeyi hem de başka semavî kitapları şüphe töhmeti altında bırakmamayı ifade etmiştir]. Dördüncü cümlede hem hazif vardır hem de هدى kelimesi mastar olduğu halde "hidayete erdiren" anlamında sıfat yerine kullanılmıştır. Yine هدى kelimesinin nekre olarak gelmesinde ve ["mü'minler" yerine] "muttakiler"in zikredilmesinde de açık nükteler bulunmaktadır.

[133] Allah bizleri kelâmının esrârını daha ziyade anlamaya, onun nüktelerini fark etmeye ve muhtevasınca amel etmeye muvaffak eylesin!

3. Onlar ki; gayba iman ederler, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak ederler.

[134] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi bir ihtimale göre الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlıdır. Bu durumda ya sıfat olarak mecrurdur ya övgü ifadesi olarak ya da başında bir "kastediyorum" fiili takdir edilerek mansuptur veya "onlar" zamiri takdir edilerek merfû'dur. Diğer bir ihtimale göre ise الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlı olmayıp ayrı bir cümledir ve mübteda olarak merfû'dur. Haberi ise, أُولئِكَ عَلى هُدىً [işte bunlardır hidayet üzere olanlar] cümlesidir. Eğer الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlı ise, الْمُتَّقِينَ ifadesi üzerinde durmak / vakıf yapmak caizdir; fakat bağlı değilse o zaman الْمُتَّقِينَ ifadesinde vakf-ı tâm vardır.

[135] **Şayet** "Bu, ne tür bir sıfattır; الْمُتَّقِينَ ifadesini beyân mı etmektedir, ona bağlı olup anlamını mı tahsis etmektedir, yoksa Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ona övgü olarak zikredilmesi gibi salt övgü olarak mı zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu sıfatın keşif ve beyân için gelmiş olması muhtemeldir, zira muttakilerin güzel fiilleri yapıp kötülerini terketme hallerinin dayandığı temeli [*ittikā*'] göstermektedir.

[١٣٢] ثم لم تخل كل واحدة من الأربع، بعد أن رتبت هذا الترتيبَ الأنيق، ونظمت هذا النظم السري، من نكتة ذات جزالة؛ ففي الأولى الحذف والرمز إلى الغرض بألطف وجه وأرشقه، وفي الثانية ما في التعريف من الفخامة، وفي الثالثة ما في تقديم الريب على الظرف، وفي الرابعة الحذف ووضع المصدر الذي هو {هُدًى} موضع الوصف الذي هو هادٍ، وإيراده منكرًا، والإيجاز في ذكر المتقين.

[١٣٣] زادنا الله إطلاعًا على أسرار كلامه، وتبيينًا لنكت تنزيله، وتوفيقًا للعمل بما فيه.

٣-﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[١٣٤] {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ} إما موصول بالمتقين على أنه صفة مجرورة، أو مدح منصوب، أو مرفوع؛ بتقدير أعني الذين يؤمنون، أو هم الذين يؤمنون. وإما مقتطع عن المتقين مرفوع على الابتداء مخبر عنه بـ{أُولَئِكَ عَلَى هُدًى}. فإذا كان موصولًا، كان الوقف على المتقين حسنًا غير تامّ. وإذا كان مقتطعًا، كان وقفًا تامًا.

[١٣٥] فإن قلت: ما هذه الصفة، أواردةٌ بيانًا وكشفًا للمتقين، أم مسرودة مع المتقين تفيد غير فائدتها، أم جاءت على سبيل المدح والثناء كصفات الله الجارية عليه تمجيدًا؟ قلت: يحتمل أن ترد على طريق البيان والكشف لاشتمالها على ما أسست عليه حال المتقين من فعل الحسنات وترك السيئات.

[136] Muttakilerin hallerinden olan "güzel fiilleri yapma"nın kapsamına, iyiliklerin temeli ve dayanağı olan imanın zikredilmesi ve *salât* ve *zekât*ın zikredilmesi dâhildir. Zira bu ikisi bedenî ve mâlî ibadetlerin anası olup diğer ibadetlerin ölçütüdür. Nitekim Hazret-i Peygamber "Namaz dinin direğidir" buyurmuş [*Tirmizî*, "İman" 8] ve iman ile küfür arasındaki sınırın namazın terkedilmesi olduğunu [*Müslim,* "İman", 146] ifade etmiştir. Yine zekâtı da "İslâm'ın köprüsü" olarak isimlendirmiştir. [KT.b] Ayrıca Allah Teâlâ, وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ "Şu Müşriklere yazıklar olsun ki; *arınmak için* vermezler..." [(Fussilet 41/6-7)] buyurmuştur. İşte namaz ve zekât bu derece önemli olduğu için diğer ibadetler bunları takip eder. Bu yüzden de âyette bütün ibadetler tek tek tâdat edilmeyip sadece bu ikisi tüm ibadetleri ifade eden bir isim ve mevcut olduğu takdirde diğerlerinin de muhakkak bunlarla birlikte olacağı ibadetler olarak muhtasar bir şekilde zikredilmiştir. Ayrıca burada bu iki ibadetin önem ve fazileti de açıkça ifade edilmiş olmaktadır. Müttakilerin hallerinden olan "kötü fiilleri terk" de böyledir. Nitekim Allah Teâlâ, "[Dosdoğru eda edilen bir] namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden kesinlikle alıkoyar." [Ankebut 29/45] buyurmuştur.

[137] Ancak الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesinin الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesinin beyânı olmaması, ibadetlere delâlet eden müstakil bir sıfat olması da mümkündür. Bu durumda "müttakîler"den maksat, günahlardan kaçınanlardır. Yine, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ifadesinin, takva sahibi olmakla nitelenen kimselere yönelik bir övgü olması da mümkündür. Burada hususi olarak gayba iman, namazı dosdoğru kılma ve zekât verme fiillerinin zikredilmiş olması, bunların "güzel fiiller" isminin kapsamına girecek diğer şeylere nazaran daha üstün ve faziletli olduğunu göstermeye yöneliktir.

[138] *İman*, *emn* kökünden if'âl vezninde türemiş bir kelimedir. Bu meyanda kelime *âmentühû* [ona güvendim] ve *âmentuhû ğayrî* [başkası beni kendine güvendirdi] şeklinde kullanılır. Sonra biri diğerini tasdik ettiği zaman da, *âmenehû* denilir. Bunun hakikat anlamı ise, "yalanlamayacağı ve muhalefet etmeyeceği konusunda ona güvence verdi" şeklindedir. *İman*ın, mef'ûlünü Bâ harf-i ceri ile almasının sebebi ise, bu kelimede "onaylıyorum" ve "itiraf / kabul ediyorum" anlamının bulunmasıdır. Ebû Zeyd el-Ensārî'nin [v.215/830] Araplardan naklettiği *mâ âmentü en ecide sahâbet*[en] [Arkadaş bulacağıma güvenemedim] ifadesinde geçen *iman*ın aslı ise güvenmek, sükûn bulmak ve mutmain olmaktır. يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ifadesi için her iki yorum da uygun ve güzeldir. Zira anlam, "onlar gaybı kabul ederler" veya "gerçek olduğu konusunda ona güvenirler" şeklindedir.

[١٣٦] أما الفعل فقد انطوى تحت ذكر الإيمان الذي هو أساس الحسنات ومنصبها، وذكر الصلاة والصدقة؛ لأنّ هاتين أُمّا العبادات البدنية والمالية، وهما العيار على غيرهما. ألم تر كيف سمى رسول الله ﷺ الصلاة عماد الدين؟ وجعل الفاصل بين الإسلام والكفر ترك الصلاة؟ وسمى الزكاة قنطرة الإسلام؟ وقال الله تعالى: {وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَوةَ} [فصلت: ٦-٧]. فلما كانتا بهذه المثابة كان من شأنهما استجرار سائر العبادات واستتباعها. ومن ثم اختصر الكلام اختصارًا، بأن استغنى عن عدّ الطاعات بذكر ما هو كالعنوان لها، والذي إذا وجد لم تتوقف أخواته أن تقترن به، مع ما في ذلك من الإفصاح عن فضل هاتين العبادتين. وأما الترك فكذلك. ألا ترى إلى قوله تعالى {إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ} [العنكبوت: ٤٥]؟

[١٣٧] ويحتمل أن لا تكون بيانًا للمتقين، وتكون صفة برأسها دالة على فعل الطاعات، ويراد بالمتقين الذين يجتنبون المعاصي. ويحتمل أن تكون مدحًا للموصوفين بالتقوى، وتخصيصًا للإيمان بالغيب وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة بالذكر؛ إظهارًا لإنافتها عن سائر ما يدخل تحت حقيقة هذا الاسم من الحسنات.

[١٣٨] والإيمان: إفعال من الأمن. يقال: آمنته، وآمنته غيري. ثم يقال: آمنه إذا صدّقه. وحقيقته آمنه التكذيب والمخالفةَ. وأما تعديته بالباء فلتضمينه معنى أقرّ واعترف. وأما ما حكى أبو زيد عن العرب: ما آمنت أن أجد صحابة، أي ما وثقت، فحقيقته صرت ذا أمن به، أي ذا سكون وطمأنينة. وكلا الوجهين حسن في {يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ}، أي يعترفون به أو يثقون بأنه حق.

[139] بِالْغَيْبِ kelimesinin *iman*a bağlı olmayıp [yani iman edilecek şey anlamında olmayıp], hal konumunda olması da mümkün olup anlam, "iman ettikleri şey kendileri açısından gayb olduğu halde ona iman ederler" şeklindedir. Bu durumda [*iman* ile *gayb* arasındaki ilişkinin] hakikati; "onlar gayb halinde iken iman giysisini giyerler" şeklindedir. Nitekim الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ ["Rablerinden gayb halinde haşyet duyanlar." (Fâtır 35/18)] ve لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ ["Gıyabında asla kendisine hıyanet etmediğimi bilmesi için…" (Yusuf 12/52)] âyetlerinde de bu durum söz konusudur. Bunu destekleyen bir husus da şudur: İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] talebeleri, sahabeden ve onların imanından söz ettikleri vakit, İbn Mes'ûd şöyle demiş: "Peygamber (s.a.)'in peygamberliği kendisini görenler için ayan beyan idi. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, hiçbir mü'min gayben iman etmekten daha faziletli bir imana sahip olabilmiş değildir." İbn Mes'ûd bu sözü söyledikten sonra işbu âyeti okumuştur.

[140] **Şayet** "Buradaki بِالْغَيْبِ kelimesini iman ile ilişkilendirmek ya da hal olarak düşünmek seçeneklerinde, bu kelimeden kastedilen murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Eğer بِالْغَيْبِ kelimesini "iman edilecek şey" anlamında kabul edersen, o zaman anlamı "gaib olan şey" şeklindedir. Bu durumda بِالْغَيْبِ ya masdarın isim şeklinde kullanmış hali olmaktadır ya da *fey'al* veznine sokulmuş, fakat [şeddeli harflerinden biri atılarak] hafifletilmiş hali olmaktadır. İlk durumda, yani بِالْغَيْبِ kelimesinin masdarın isim şeklinde kullanmış hali olması durumunda, bu kelime غاب الشيء غيبا şeklindeki kullanıma benzer. Buna benzer şekilde *şehâdet* kelimesi de "şâhit" anlamında kullanılır. Nitekim Allah Teâlâ عالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهادَةِ [Zümer 39/46] âyetinde *gayb*ı gâib, *şehâdet*i de şâhit anlamında kullanmıştır. Ayrıca Araplar biraz alçakça, çukurca olan yerlere *gayb* ismini vermişlerdir. Nadr b. Şümeyl'in [v.204/820] şöyle dediği nakledilir:

Develer, böbrek çukurlarını suya boğacak kadar içtiler

Burada "gayb/guyûb" kelimesi ile böbrek bölgesinde bulunan ve deve su doldurduğu zaman çatlayacak olan midecik" kastedilmiştir.

بِالْغَيْبِ kelimesi fey'il veznine sokulmuş, fakat [şeddeli harflerinden biri atılarak] hafifletilmiş hali olması da mümkündür. Bunun örneği *kayyil*^{ün} kelimesinin *kayl*^{ün} şeklinde hafifletilmiş olmasıdır.

[١٣٩] ويجوز أن لا يكون {بِالْغَيْبِ} صلة للإيمان، وأن يكون في موضع الحال، أي يؤمنون غائبين عن المؤمن به. وحقيقته ملتبسين بالغيب، كقوله {الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} [فاطر: ١٨]، {لِيَعْلَمَ أَنِّى لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ} [يوسف: ٥٢]. ويعضده ما روى أن أصحاب عبد الله ذكروا أصحاب رسول الله ﷺ وإيمانهم، فقال ابن مسعود: إنّ أمر محمد كان بينًا لمن رآه؛ والذي لا إله غيره، ما آمن مؤمن أفضل من إيمان بغيب. ثم قرأ هذه الآية.

[١٤٠] فإن قلت: فما المراد بالغيب إن جعلته صلة، وإن جعلته حالًا؟ قلت: إن جعلته صلة كان بمعنى الغائب؛ إمّا تسمية بالمصدر، من قولك: غاب الشيء غيبًا، كما سمي الشاهد بالشهادة، قال الله تعالى: {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} [الحشر: ٢٢]. والعرب تسمي المطمئن من الأرض غيبًا؛ وعن النضر بن شميل:

شَرِبَت الإِبِلُ حَتَّى وَارَتْ غُيُوبَ كُلَاهَا ۞

يريد بالغيب: الخمصة التي تكون في موضع الكلية، إذا بطنت الدابة، انتفخت.

وإما أن يكون فيعلا فخفف، كما قيل: قَيْل وأصله: قيّل.

[141] *Gayb*dan murat, her şeyden haberdar olan Allah'ın ilmi dışında hiçbir ilmin nüfuz edemediği gizli şeydir. Biz gayba dair ancak Allah Teâlâ'nın bize bildirdiği ya da bilmemiz için delillerini gözümüzün önüne [tabiata] dikmiş olduğu şeyleri bilebiliriz. Bu sebeple de herhangi bir kimsenin mutlak mânada gaybı bildiğini söylemek caiz değildir. Yüce yaratıcının zâtı, sıfatları, nübüvvet ve ona ilişkin hususlar, diriliş, mahşer, hesap, vaat, vaîd ve benzeri hususlar *gayb*ın kapsamına girer. بِالْغَيْبِ kelimesini hal kabul ettiğin takdirde ise anlamı, "gaybet, gizlilik" olur.

[142] **Şayet** "Sahih iman nedir?" **dersen, şöyle derim:** Sahih iman, kişinin hakka kalben inanması, onu dili ile ifade etmesi ve amelleri ile tasdik etmesidir. Kalben inanmayı ihlal eden kişi dili ile şehadet getirip amel etse dahi, münafıktır. Şehadeti ihlal eden kişi kafirdir; ameli ihlal eden kişi ise fâsıktır.

[143] *Salât*ı *ikāme* etmenin mânası, [i] rükünlerinin doğru düzgün eda edilmesi; farzlarında, sünnetlerinde ve âdâbında herhangi bir kusur olmasından sakınılmasıdır. *İkāme* kelimesinin bu kullanımı, bir sopayı dik bir şekilde koyan kimse için kullanılan *ekāme'l-'ûd*[k] ifadesinden gelmektedir. *İkāme*nin mânası, [ii] namaza devam etmek, onu muhafaza etmek de olabilir. Bu mânada Allah Teâlâ "Onlar ki; berdevamdırlar namazlarına" [Ma'âric 70/23] ve "Onlar ki; namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler." [Mü'minûn 23/9] buyurmuştur. Kelimenin bu mânada kullanımı, pazara getirilen ticarî metâlar tükendiği [yani pazar iyi kazandırdığı] zaman söylenen *kāmeti's-sûk*[u] ifadesinden gelmektedir; biri pazarda iyi kazandığında *ekāme's-sûk*[a] denir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Vuruşma pazarını tam bir yıl canlı tuttu Gazâle, Irakeyn[11] halkı için!

Zira namaz; muhafaza edilip devamlı kılındığı zaman, muhassılların / alıcı tüccarların kendisi için rekabet ettiği çok rağbet edilen değerli bir ürün gibi olmakta; kılınmayıp zayi edildiği zaman ise kazandırmayan, rağbet de görmeyen ürün gibi olmaktadır.

[144] *İkāme*, [iii] namazı edâ etmek için kolları sıvayıp kararlılık göstermek, namaz kılan kimsede herhangi bir gevşeklik ve önemsemezlik halinin bulunmaması anlamına da gelebilir. Nitekim bu mânada *kāme bi'l-emr*[i] [işi (sıkı bir şekilde) yaptı] ve *kāmet el-harb*[ü] *'alâ sâkıhâ* [savaş kızıştı] denilir. Bunun aksi mânada, yani insan bir işi yapmakta tembellik gösterdiği, ağırdan aldığı zaman da *ka'ade 'ani'l-emr*[i] [işten kaytardı] denilir.

11 Irakeyn Basra ve Kûfe demektir. Gazâle, Hâricî liderlerinden birinin karısı olup, bir yıl süren savaşın sonunda Haccâc tarafından katledilmiştir. / ed.

[١٤١] والمراد به الخفي الذي لا ينفذ فيه ابتداء إلا علم اللطيف الخبير، وإنما نعلم منه نحن ما أعلمناه، أو نصب لنا دليلًا عليه. ولهذا لا يجوز أن يطلق فيقال: فلان يعلم الغيب. وذلك نحو الصانع وصفاته، والنبوّات وما يتعلق بها، والبعث والنشور والحساب والوعد والوعيد، وغير ذلك. وإن جعلته حالًا كان بمعنى الغيبة والخفاء.

[١٤٢] فإن قلت: ما الإيمان الصحيح؟ قلت: أن يعتقد الحق ويعرب عنه بلسانه، ويصدّقه بعمله. فمن أخل بالاعتقاد وإن شهد وعمل فهو منافق؛ ومن أخل بالشهادة فهو كافر؛ ومن أخل بالعمل فهو فاسق.

[١٤٣] ومعنى إقامة الصلاة تعديل أركانها وحفظها من أن يقع زيغ في فرائضها وسننها وآدابها؛ من أقام العود، إذا قوّمه. أو الدوام عليها والمحافظة عليها، كما قال عزّ وعلا: {الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ} [المعارج: ٢٣]، {وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} [المؤمنون: ٩] من قامت السوق، إذا نفقت، وأقامها. قال:

أَقَامَتْ غَزَالَةُ سُوقَ الضِّرَابِ ❁ لِأَهْلِ العِرَاقَيْنِ حَوْلًا قَمِيطَا

لأنها إذا حوفظ عليها كانت كالشيء النافق الذي تتوجه إليه الرغبات ويتنافس فيه المحصلون. وإذا عطلت وأضيعت، كانت كالشيء الكاسد الذي لا يرغب فيه.

[١٤٤] أو التجلد والتشمر لأدائها، وأن لا يكون في مؤدّيها فتورٌ عنها ولا توانٍ، من قولهم: قام بالأمر، وقامت الحرب على ساقها. وفي ضدّه: قعد عن الأمر، وتقاعد عنه إذا تقاعس وتثبَّط.

[145] *İkāme*den [iv] namazın edâ edilmesi de kastedilmiş olabilir. Bu durumda namazın iç rükünlerinden biri kıyam olduğu için, tamamı hakkında bu ifade kullanılmış olmaktadır. Nitekim namazın tamamını ifade etmek üzere *kunût* -ki kıyâm anlamındadır- *rükû* ve *secde* kelimeleri de kullanılmaktadır. Yine, namazda tesbih bulunduğu için, namaz kılan kimse hakkında "tesbih etti" de denilir. Nitekim Allah Teâlâ فَلَوْلا أَنَّهُ كانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ [Sâffât 37/143] âyetinde *tesbîh*i bu mânada kullanmıştır.

[146] *Salât* kelimesi *sallâ* fiilinden *fa'let*^{un} veznidir; tıpkı *zekkâ - zekât*^{en} denildiği gibi. [الصلوة şeklinde] Vav ile yazılması ise, Lâm'ın kalın okunması içindir. صَلَّى fiilinin asıl anlamı, kalçaları hareket ettirmektir. Nitekim namaz kılan kişi rukû ve secde esnasında bunu yapar. Buna benzer bir fiil de, Yahudilerin karşılarındakine saygı göstermek için başlarını eğerek eğilmeleri durumunda kullanılan كَفَّرَ kelimesidir. Çünkü Yahudi bu hareketi yaparken kasıkları üzerine eğilir ki kasıklara da *kâfiret*^{un} denir. Dua edene de, huşû itibariyle rükû ve secde eden kimseye benzediği için *musallî* denmektedir.

[147] Allah Teâlâ'nın âyette *rızk*ı kendisine izafe etmesinin sebebi, insanların Allah'a izafe edilmeyi ve "O'nun nasip ettiği şey" diye adlandırılmayı hak eden mutlak helalleri *infâk* ettiklerini bildirmektir. Cümlede kısmilik anlamı veren Min harf-i cerinin bulunması ise, mü'minlerin israftan ve yasak olan saçıp savurmadan muhafaza edilmeleri içindir. Fiilin mef'ûlünü fiilden önce zikretmesinin sebebi, onun daha önemli olduğunu göstermektir. Bu durumda sanki şöyle demiş olmaktadır; "Onlar helal mallarından bazılarını hususi olarak sadaka için tahsis ederler."

[148] Bununla farz olan *zekât*ın kastedilmiş olması da mümkündür, zira bu ifade zekâtın kardeşi ve ikizi olan namaz ile birlikte zikredilmiştir. Ayrıca bu ifade ile farz olan zekât dışında hayır yolunda yapılan diğer infaklar da kastedilmiş olabilir, zira kelime, her türlü infakı kapsayabilecek şekilde herhangi bir kayıt olmaksızın, mutlak olarak kullanılmıştır.

[149] *Nefeka* fiili ile *nefede* [tükenme] fiili kardeştir. Ya'kūb b. İshak es-Sikkît'den [v.244/858] *enfeka* [harcadı] fiili ile *enfede* [tüketti] fiilinin bir olduğu nakledilmiştir. Dikkatlice düşündüğün zaman görebilirsin ki, ilk harfi Nûn, ikinci harfi ise Fâ olan bütün fiiller çıkmak, gitmek vb. bir anlama delâlet eder.

[١٤٥] أو أداؤها، فعبر عن الأداء بالإقامة، لأنّ القيام بعض أركانها؛ كما عبر عنه بالقنوت والقنوت القيام وبالركوع وبالسجود؛ وقالوا: سبح، إذا صلى، لوجود التسبيح فيها. {فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ} [الصافات: ١٤٣].

[١٤٦] والصلاة: فعلة من صلى، كالزكاة من زكى. وكتابتها بالواو على لفظ المفخم. وحقيقة صَلَّى: حرّك الصلوين؛ لأن المصلي يفعل ذلك في ركوعه وسجوده. ونظيره كفر اليهودي، إذا طأطأ رأسه وانحنى عند تعظيم صاحبه؛ لأنه ينثني على الكاذتين وهما الكافرتان. وقيل للداعي مصلّ، تشبيهًا في تخشعه بالراكع والساجد.

[١٤٧] وإسناد الرزق إلى نفسه للإعلام بأنهم ينفقون الحلال الطلق الذي يستأهل أن يضاف إلى الله، ويسمى رزقًا منه. وأدخل من التبعيضية صيانة لهم وكفًّا عن الإسراف والتبذير المنهي عنه. وقدّم مفعول الفعل دلالة على كونه أهم، كأنه قال: ويخصون بعض المال الحلال بالتصدّق به.

[١٤٨] وجائز أن يراد به الزكاة المفروضة، لاقترانه بأخت الزكاة وشقيقتها، وهي الصلاة؛ وأن تراد هي وغيرها من النفقات في سبيل الخير، لمجيئه مطلقًا يصلح أن يتناول كل منفَق.

[١٤٩] وأنفق الشيء وأنفده أخوان. وعن يعقوب: نفق الشيء ونفد واحد. وكل ما جاء مما فاؤه نون وعينه فاء، فدالّ على معنى الخروج والذهاب ونحو ذلك إذا تأملت.

4. Onlar ki; senden önce indirilmiş olana da sana indirilene de iman ederler; Ahirete yakinen iman edenler de onlardır.

[150] Şayet dersen ki; "İman edenler" ifadesi ile kastedilenler önceki âyettekilerle aynı mıdır yoksa farklı kimseler midir? Çünkü atıf harfi olan Vav, 'o cesurdur ve cömerttir' gibi farklı nitelik bildiren ifadeler arasında kullanılır. Şairin;

> Kerem sahibi hükümdara ve hükmü geçerli büyük sultanın oğluna,
> Ve savaş meydanında ordu birliklerinin aslanına...

ifadesinde ve;

> Vah babam Zeyyâbe'ye! Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak geri dönen [ve bu şekilde bana kahramanlık taslayan şu adamı duysa kahrolurdu]

ifadesinde olduğu gibi.

[151] Cevaben şöyle derim: Buradaki ifade ile Abdullah b. Selâm [v.43/664] vb. Ehl-i Kitap mü'minleri kastedilmiş olabilir; bunlar iman edince, imanları Allah tarafından inzâl edilen bütün vahiyleri kapsar hale gelmiş; ahirete öylesine kesin bir şekilde iman etmişlerdir ki, daha önce sahip oldukları inançlar yok olmuştur. Daha evvel; Yahudi veya Hıristiyan olmayanların cennete giremeyeceğine; cehennem ateşinin kendilerine ancak sayılı birkaç gün dokunacağına vs. inanmaktaydılar. Böylece, yeniden dirilişe, ruhların tekrar bedenlerine gönderileceğine inanmakta [Müslümanlarla] birleşiyorlar, fakat şu konuda ayrışıyorlardı: Bir grup âhirette insanların yiyeceklerden, içeceklerden faydalanmaları ve cinsel hayatları gibi konulardaki durumunun dünyadaki gibi devam edeceğine inanırken, diğeri bunu reddediyor ve bu tür şeylere sadece dünya hayatında ve salt bedenlerin gelişimi, nesillerin çoğalması için ihtiyaç duyulduğunu, cennet ehlinin bunlardan müstağni olduğunu ve onların ancak bir kokuyla, hoş bir esintiyle, güzel bir ses dinlemeyle huzur bulacaklarını söylüyorlardı. Ahiret hayatının ebedî olup olmadığı konusunda da ihtilâf içerisindeydiler. [İşte, inançları farklı olduğundan] 'atfedilenler' ile 'atfedildikleri' birbirinin aynı olmamaktadır.

[152] "İman edenler" ifadesi, önceki âyette geçen aynı ifadenin vasfı da olabilir. Bu durumda aralarında atıf harfinin bulunması, onların önceki âyette zikredilen vasıflarla bu âyette zikredilen vasıfları bir araya getirmiş oldukları anlamına gelmektedir.

٤-﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

[١٥٠] فإن قلت: {وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ} أهم غير الأوّلين أم هم الأوّلون؟ وإنما وسط العاطف كما يوسط بين الصفات في قولك هو الشجاع والجواد، وفي قوله:

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهُمَامِ ۞ وَلَيْثِ الْكَتِيبَةِ فِي الْمُزْدَحَمْ

وقولِه:

يَا لَهْفَ زَيَّابَةَ لِلْحَارِثِ الصْـ ۞ ـصَابِحِ فَالْغَانِمِ فَالْآيِبِ

[١٥١] قلت: يحتمل أن يراد بهؤلاء مؤمنو أهل الكتاب كعبد الله بن سلام وأضرابه من الذين آمنوا، فاشتمل إيمانهم على كل وحي أنزل من عند الله، وأيقنوا بالآخرة إيقانًا زال معه ما كانوا عليه من أنه لا يدخل الجنة إلا من كان هودًا أو نصارى وأنّ النار لن تمسهم إلا أيامًا معدودات، واجتماعهم على الإقرار بالنشأة الأخرى وإعادة الأرواح في الأجساد؛ ثم افتراقهم فرقتين، منهم من قال: تجري حالهم في التلذذ بالمطاعم والمشارب والمناكح على حسب مجراها في الدنيا؛ ودفعه آخرون فزعموا أن ذلك إنما احتيج إليه في هذه الدار من أجل نماء الأجسام ولمكان التوالد والتناسل، وأهلُ الجنة مستغنون عنه، فلا يتلذذون إلا بالنسيم والأرواح العبقة والسماع اللذيذ والفرح والسرور، واختلافهم في الدوام والانقطاع، فيكون المعطوف غير المعطوف عليه.

[١٥٢] ويحتمل أن يراد وصف الأوّلين، ووسط العاطف على معنى أنهم الجامعون بين تلك الصفات وهذه.

[153] "Eğer iki âyetteki iki ifade ile aynı kimseler kastediliyorsa, o zaman bunların hepsi müttakîler olarak nitelenen kimselere dâhil midir, değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Eğer bu âyetteki وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ifadesini önceki âyetteki "onlar gayba iman ederler" ifadesine atıf olarak düşünürsen, o zaman onlar da "muttakiler" olarak nitelenen kimselere dâhildirler; bu durumda takva sıfatı hem Ehl-i Kitap mü'minlerini hem diğerlerini kapsar. Fakat eğer doğrudan "müttakiler" ifadesine atfedersen, o zaman bu âyette sözü edilen kimseler "müttakîler" ifadesinin kapsamına dâhil olmaz. Bu durumda sanki şöyle denilmiş olur: "O, hem müttakiler için hem de gerek sana inzâl edil[mekte olan]a gerekse daha önce inzâl edilmiş olanlara iman edenler için hidayettir."

[154] "Peki, 'sana inzâl edilen' ifadesi ile Kur'ân'ın ve şeriatın tamamı kastediliyorsa, nasıl geçmiş zaman kullanılabilmiş? Zira bu kimseler iman ettiklerinde henüz Kur'ân ve şeriat tamamlanmamıştı. Eğer 'sana inzâl edilen' ifadesiyle Kur'ân'ın o zamana kadar inzâl edilmiş olan kısmı kastediliyorsa, o zaman bunların imanı, inzâl edilmiş olanın bir kısmına iman etmekten ibarettir; oysa imanın hem o zamana kadar inzâl edilmiş olanları hem de gelecekte inzâl edilecek olanları kapsaması zorunludur" **dersen, şöyle derim:** "Sana inzâl edilen" ifadesi ile Kur'ân'ın tamamı kastedilmiştir. O dönemde henüz Kur'ân'ın tamamı inzâl edilmemiş olduğu halde, geçmiş zaman kipi kullanılarak "inzâl edilen" denilmiş olması, mevcut olanı galip unsur kabul edip mevcut olmayanı ona dâhil etmektir ki bu, *tağlîb* adı verilen bir kullanımdır. *Tağlîb* bir şeyin bir kısmını, tamamı olarak değerlendirmektir. Örneği: "Ben ve sen yaptık" denilirken mütekellim sıygası muhatap sıygasına, "Sen ve Zeyd yapıyorsunuz" derken muhatap sıygası gâib sıygasına tağlîb yoluyla tercih edilir. Ayrıca Kur'ân'ın bir kısmı inzâl edilmiş, diğer bir kısmı ise inzâli beklenir durumda olduğu için, tamamı inzâl edilmiş ve inzâli tamamlanmış gibi değerlendirilmiştir. "Biz, Musa'dan sonra *indirilen* bir kitap dinledik." [Ahkâf 46/30] âyetinde de bu durum söz konusudur. Çünkü onlar kitabın tamamını dinlememişlerdi, zira o dönemde tamamı inzâl edilmemişti. Ancak burada da tağlîb sıygası kullanılmıştır. Buna benzer şekilde "falancanın *söylediği* her kelime fasihtir", "*konuştuğu* her şey ender hususlardır" gibi ifadelerde de geçmiş zaman sıygası kullanılsa da, sadece geçmiş zamanda yapılan fiiller değil, geçmiş - gelecek bütün fiiller kastedilir.

[١٥٣] فإن قلت: فإن أريد بهؤلاء غير أولئك، فهل يدخلون في جملة المتقين أم لا؟ قلت: إن عطفتهم على {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} [البقرة: ٣] دخلوا وكانت صفة التقوى مشتملة على الزمرتين من مؤمني أهل الكتاب وغيرهم. وإن عطفتهم على الْمُتَّقِينَ لم يدخلوا. وكأنه قيل: هُدًى لِلْمُتَّقِينَ، وهدى للذين يؤمنون بما أنزل إليك.

[١٥٤] فإن قلت: قوله {بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ} إن عنى به القرآن بأسره والشريعة عن آخرها، فلم يكن ذلك منزلًا وقت إيمانهم، فكيف قيل أنزل بلفظ المضيّ؟ وإن أريد المقدار الذي سبق إنزاله وقت إيمانهم فهو إيمان ببعض المنزل، واشتمال الإيمان على الجميع سالفه ومترقبه واجب. قلت: المراد المنزل كله؛ وإنما عبر عنه بلفظ المضيّ وإن كان بعضه مترقبًا، تغليبًا للموجود على ما لم يوجد، كما يغلب المتكلم على المخاطب، والمخاطب على الغائب فيقال: أنا وأنت فعلنا، وأنت وزيد تفعلان. ولأنه إذا كان بعضه نازلًا وبعضه منتظر النزول جعل كأن كله قد نزل وانتهى نزوله. ويدل عليه قوله تعالى {إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى} [الأحقاف: ٣٠] ولم يسمعوا جميع الكتاب، ولا كان كله منزلًا، ولكن سبيله سبيل ما ذكرنا. ونظيره قولك: كل ما خطب به فلان فهو فصيح، وما تكلم بشيء إلا وهو نادر. ولا تريد بهذا الماضي منه فحسب دون الآتي، لكونه معقودًا بعضه ببعض، ومربوطًا آتيه بماضيه.

[155] Yezîd b. Kutayb [v.120/737] أُنْزِلَ fiilini; بِما أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَما أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ [O'nun sana indirdiklerine ve senden evvel indirdiklerine] şeklinde fâili belirtilmiş olarak okumuştur.

[156] Burada وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [Ahirete yakinen iman edenler de onlardır] cümlesinde, önce وَبِالْآخِرَةِ ifadesinin zikredilmesi ve يُوقِنُونَ [yakinen iman ederler] fiilinin هُمْ [onlar] zamirinin ardından getirilmesi, Ehl-i Kitab'a ve onların ahiret hayatı konusundaki gerçeğe aykırı inanışlarına bir gönderme olup, bu tür inanç ve sözlerinin yakînî bir inançtan sâdır olmadığı, kesinliğin ancak Hazret-i Muhammed'e ve daha önce indirilenlere iman eden kimsenin inancında bulunduğu vurgusu söz konusudur.

[157] الإيقان her tür şek ve şüpheden uzak bir şekilde, sağlamca inanmak demektir.

[158] *Âhiret*, *-evvel* kelimesinin zıttı olan- *âhir*in müennes formudur. Ahiret تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ ["o ahiret yurdu" (Kasas 28/83)] âyetinde olduğu gibi, *dâr* / yurt kelimesinin sıfatı olup, *dünyâ* kelimesi gibi mevsufundan müstakil olarak kullanılan sıfatlar türündendir. Nâfi'in [v.169/785] وَبِالْآخِرَةِ ifadesini, دَابَّةُ الْاَرْضِ [Sebe' 34/14] ifadesinde olduğu gibi, Hemze'yi hazf edip harekesini Lâm'a vererek [*ve bilâhıreti* şeklinde] okuduğu rivayet edilmiştir. Ebû Hayye en-Nümeyrî [v.170/786?] يُوقِنُونَ kelimesini Hemze ile يُؤْقِنُونَ şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta Nümeyrî, Vav'ın ötresini yanındaki harfe vermiş, Vav'ı da tıpkı وُجُوهٌ، وُقِّتَتْ vb. kelimelerde olduğu gibi, dönüştürmüştür. Benzeri şudur:

> Çok sevdirildi bana ateş yakan şu ikisi, [yani evlatlarım] Mu'sa
> Ve Ca'de… Yakıt[ın saçtığı alevler] aydınlatınca yüzlerini

5. Bunlardır işte, Rablerinden gelen hidayet üzere olanlar… Bunlardır işte, felaha erecekler…

[159] Eğer الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ [gayba iman edenler] cümlesi mübteda kabul edilirse, أُولئِكَ عَلى هُدىً cümlesi mahallen merfû'dur; aksi takdirde bu cümlenin i'râbda mahalli yoktur. Her iki durumda da buradaki âyetlerdeki söz dizimi (nazım) şu şekildedir: [i] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesi mübteda kabul edildiğinde yeni bir cümlenin başı sayılmış olur. Zira هُدىً لِلْمُتَّقِينَ ifadesinde Kur'ân'ın hususen muttakiler için hidayet olduğu ifade edilince insanın aklına, "Acaba Kur'ân neden herkes için değil de hususen muttakiler için kılavuz kılınmıştır?" gibi bir soru gelmektedir. İşte, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesi bu muhtemel soruya cevap olarak gelmiş,

[١٥٥] وقرأ يزيد بن قطيب بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ، على لفظ ما سمي فاعله.

[١٥٦] وفي تقديم {وَبِالْآخِرَةِ} وبناء {يُوقِنُونَ} على {هُمْ} تعريض بأهل الكتاب وبما كانوا عليه من إثبات أمر الآخرة على خلاف حقيقته، وأنّ قولهم ليس بصادر عن إيقان، وأن اليقين ما عليه من آمن بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ.

[١٥٧] والإيقان: إتقان العلم بانتفاء الشك والشبهة عنه.

[١٥٨] والآخرة تأنيث الآخِر الذي هو نقيض الأوّل، وهي صفة الدار بدليل قوله {تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ} [القصص: ٧٧] وهي من الصفات الغالبة، وكذلك الدنيا. وعن نافع أنه خففها بأن حذف الهمزة وألقى حركتها على اللام، كقوله {دَابَّةُ الْأَرْضِ} [سبأ: ١٤] وقرأ أبو حية النميري يؤقنون بالهمز، جعل الضمة في جار الواو كأنها فيه، فقلبها قلب واو وجوه ووقتت. ونحوه:

لَحُبَّ الْمُؤْقِدَانِ إِلَيَّ مُؤْسَى ❁ وَجَعدَةُ إِذْ أَضَاءَهُمَا الْوَقُودُ

٥-﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٥٩] {أُولَئِكَ عَلَى هُدًى} الجملة في محل الرفع إن كان اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ مبتدأ؛ وإلا فلا محلّ لها. ونظم الكلام على الوجهين: أنك إذا نويت الابتداء بالذين يؤمنون بالغيب فقد ذهبت به مذهب الاستئناف. وذلك أنه لما قيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} [البقرة: ٢] واختصّ المتقون بأنّ الكتاب لهم هدى، اتجه لسائل أن يسأل فيقول: ما بال المتقين مخصوصين بذلك؟ فوقع قوله {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} [البقرة: ٣] إلى ساقته كأنه جواب لهذا السؤال المقدّر.

başka kimselerin değil de, hususi olarak muttakilerin bu lütfa nail olmasını gerektiren özelliklerini de kapsayan bir niteleme yapılmıştır. Bu durumda anlam şöyledir: İşbu inanç ve amellere sahip olanlar, Allah tarafından hidayete erdirilmeye ve kurtuluş lütfuna nail olmaya layık kimselerdir. "Peygamber (s.a.), kendisine kol kanat geren, başındaki sıkıntıları savuşturan Ensar'ı sevmiştir; çünkü sevilmeye layıktırlar bunlar.". İfadesi de buna benzer. [ii] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesinin, هُدىً لِلْمُتَّقِين ifadesine tâbi (sıfat) olduğunu düşünürsen; o zaman أُولئِكَ عَلى هُدىً ifadesi cümle başlangıcı olur. Sanki "Neden hidayet sadece bu sıfatlara sahip olan kimselere ait gösterildi?" diye sorulmuş ve "diğer insanlar değil, bu özellikleri taşıyan insanların, dünyada hidayeti, âhirette ise felâhı elde etmeleri hiç de uzak bir ihtimal değildir" diye cevap verilmiştir.

[160] Bil ki, kendisinden önceki ifadelerle ilişkili olduğu halde yeni bir cümle olarak başlayan istinaf cümlelerinin bu türünde bazen "Zeyd'e ihsanda bulundum; Zeyd ihsana layıktır" cümlesinde olduğu gibi kendisinden söz edilen şey yeni cümlede bizzat isim olarak tekrar edilir, bazen de "Zeyd'e ihsanda bulundum; senin bu kadim dostun ihsana layıktır" cümlesinde olduğu gibi, sıfatları tekrar edilir. İsti'nâfın sıfatın tekrarı ile yapılması daha güzel ve edebî olur, çünkü bu, ihsanı neyin gerektirdiği sorusuna cevap barındırmakta ve bunu özetle bildirmektedir.

[161] **Şayet** "İlk sıla cümlesi, yani الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [onlar ki iman ederler] ifadesi "muttakiler"in sılası olması, ikinci sıla cümlesinin ise mübteda olarak merfû' olması, haberinin de أُولئِكَ olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Evet, hidayet ve kurtuluşun muttakilere tahsis edilmesi, Hazret-i Muhammed'in nübüvvetine inanmadıkları halde kendilerini hidayet ehli zanneden ve Allah katında kurtuluş uman Ehl-i Kitab'a göndermedir. Nitekim işaret ismi olan أُولئِكَ ifadesinde; kendisinden sonra zikredilen şeyi, yani kurtuluşu, elde etmeye ehil olan kimselerin, sayılan hasletlerinden dolayı daha önce zikredilen mü'min kimseler olduğu anlamı vardır. Bu kullanıma benzer şekilde şair Hâtem-i Tâ'î [v.578] önce, "Allah'ın öyle bir yoksul kulu var ki!" diye söze başlamış; ardından ona ait pek çok üstün sıfat sayıp, şu dizeleri ile sıfatları saymaya devam etmiştir:

> İşte böyle biri; ölecek olsa onun övgüsü yeter bana
> Asla kınanacak zayıf bir hale düşmez yaşarsa da

وجيء بصفة المتقين المنطوية تحتها خصائصهم التي استوجبوا بها من الله أن يلطف بهم، ويفعل بهم ما لا يفعل بمن ليسوا على صفتهم، أي الذين هؤلاء عقائدهم وأعمالهم أحقاء بأن يهديهم الله ويعطيهم الفلاح. ونظيره قولك: أحبّ رسول الله ﷺ الأنصار الذين قارعوا دونه، وكشفوا الكرب عن وجهه، أولئك أهل للمحبة. وإن جعلته تابعًا للمتقين، وقع الاستئناف على أولئك؛ كأنه قيل: ما للمستقلين بهذه الصفات قد اختصوا بالهدى؟ فأجيب بأنّ أولئك الموصوفين، غير مستبعد أن يفوزوا دون الناس بالهدى عاجلًا، وبالفلاح آجلًا.

[١٦٠] واعلم أنّ هذا النوع من الاستئناف يجيء تارة بإعادة اسم من استؤنف عنه الحديث، كقولك: قد أحسنت إلى زيد، زيد حقيق بالإحسان؛ وتارة بإعادة صفته، كقولك أحسنت إلى زيد صديقك القديم أهل لذلك منك؛ فيكون الاستئناف بإعادة الصفة أحسن وأبلغ، لانطوائها على بيان الموجب وتلخيصه.

[١٦١] فإن قلت: هل يجوز أن يجري الموصول الأوّل على المتقين، وأن يرتفع الثاني على الابتداء وأولئك خبره؟ قلت: نعم على أن يجعل اختصاصهم بالهدى والفلاح تعريضًا بأهل الكتاب الذين لم يؤمنوا بنبوّة رسول الله ﷺ، وهم ظانون أنهم على الهدى وطامعون أنهم ينالون الفلاح عند الله. وفي اسم الإشارة الذي هو {أُولَئِكَ} إيذان بأن ما يرد عقيبه فالمذكورون قبله أهل لاكتسابه من أجل الخصال التي عدّدت لهم، كما قال حاتم: ''ولله صُعْلُوكٌ'' ثم عدّد له خصالًا فاضلة، ثم عقب تعديدها بقوله:

فَذَلِكَ إنْ يَهْلِكْ فحَسْبي ثَنَاؤُهُ ❁ وَإنْ عاشَ لَمْ يَقْعُدْ ضَعِيفًا مُذَمَّمَا

[162] عَلى هُدىً [hidayet üzere] ifadesindeki عَلى harf-i cerinin verdiği "üzere olma anlamı" (isti'lâ), sözü edilen kimselerin hidayete sahip olma imkânları ve hidayet üzere kalma konusundaki istikrarlarını anlatan bir mesel anlamındadır. Onların bu durumu, bir şeyin üzerine çıkan, ona binen kimsenin durumuna benzetilmiştir. "O, hak üzeredir", "O, bâtıl üzeredir" şeklindeki ifadelerde de aynı durum söz konusudur. Nitekim *ce'ale'l-ğivâyete merkeb*[en] [azgınlığı binek edindi], *imtetā el-cehl*[e] [cehaleti binek edindi], *ikte'ade ğâribe'l-hevâ* [hevasının semerine oturdu] gibi meşhur Arap deyimlerinde bu benzetme açıkça yapılmıştır.

[163] هُدىً مِنْ رَبِّهِمْ [Rablerinden bir hidayet] ifadesi, onlara bu hidayetin Allah tarafından verildiği, O'nun lütfu ve muvaffakiyeti olduğu, mü'minlerin bu lütuf ve muvaffakiyet sayesinde hayırlı ameller işlemeye, fazilet basamaklarında yükselmeye nail oldukları anlamına gelmektedir. هُدىً [hidayet] kelimesinin nekre (belirsiz) olarak kullanılması bu kelimeye künhüne erişilmez, değeri takdir edilemez bir tür müphemlik vermek içindir. Sanki burada, "falancayı görecek olsan, adam görmüş olurdun" ifadesinde olduğu gibi bir anlam kastedilmekte, "hem de ne hidayet!" denilmiş olmaktadır. el-Hüzelî şöyle demiş:

Ey kuşluk vakti Halid'in cesedi üzerine çöken akbaba!

Gerçekten büyük bir ziyafete kondun!

[164] مِنْ رَبِّهِمْ ifadesindeki Nûn, ğunneli ve ğunnesiz olarak idğâm yapılmak sûretiyle okunur. Kisâî [v.189/805], Hamza [v.156/773], Yezîd [v.120/737], Verş [v.197/812] -bir rivayetinde- ve İbn Kesir'in [v.120/738] ravilerinden Haşimî [v.216/831] ğunnesiz okurken diğer imamlar ğunneli okumuşlardır. Ebû Amr'dan [v.154/771] ise her iki okuyuş da rivayet edilmiştir.

[165] أُولئِكَ [Bunlardır işte] ifadesinin tekrarı ile; hidayet ayrıcalığı nasıl mü'minlere tahsis edilmişse kurtuluşun da yine onlara tahsis edilmiş olduğuna dikkat çekilmektedir. Ancak bu iki ayrıcalıktan her biri, tek başına zikredilmesi durumunda dahi yeterli, başlı başına bir ayrıcalık ifade edecek şekilde getirilmiştir.

[166] **Şayet** "Âyette geçen ikinci أُولئِكَ neden atıf harfi ile öncekine atfedilmiştir; أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ["Onlar (nereye gideceğini bilemeyen) davarlar gibidir, hatta daha şaşkın haldedirler. Onlardır işte gafiller."] [A'râf 7/179] âyetindeki ifade tarzı ile buradaki arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Burada أُولئِكَ ifadesinin kullanıldığı iki cümlede, birbirinden farklı iki haber söz konusudur; bu yüzden atıf harfi kullanılmıştır.

[١٦٢] ومعنى الاستعلاء في قوله {عَلَى هُدًى} مثل لتمكنهم من الهدى، واستقرارهم عليه، وتمسكهم به. شبهت حالهم بحال من اعتلى الشيء وركبه. ونحوه: هو على الحق، وعلى الباطل. وقد صرّحوا بذلك في قولهم: جعل الغواية مركبًا، وامتطى الجهل واقتعد غارب الهوى.

[١٦٣] ومعنى {هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ} أي منحوه من عنده وأوتوه من قبله، وهو اللطف والتوفيق الذي اعتضدوا به على أعمال الخير، والترقي إلى الأفضل فالأفضل. ونكر {هُدًى} ليفيد ضربًا مبهمًا لا يبلغ كنهه، ولا يقادر قدره؛ كأنه قيل: على أي هدى، كما تقول: لو أبصرت فلانًا لأبصرت رجلًا. وقال الهذلي:

فَلَا وَأَبِي الطَّيْرِ المُرِبَّةِ بالضُّحَى ۞ عَلى خالِدٍ لَقدْ وَقَعْتِ عَلَى لَحَم

[١٦٤] والنون في {مِنْ رَبِّهِمْ} أدغمت بغنة وبغير غنة؛ فالكسائي، وحمزة، ويزيد، وورش في رواية، والهاشمي عن ابن كثير لم يُغِنُّوها. وقد أغنها الباقون إلا أبا عمرو. فقد روى عنه فيها روايتان.

[١٦٥] وفي تكرير {أُولَئِكَ} تنبيه على أنهم كما ثبتت لهم الأثرة بالهدى، فهي ثابتة لهم بالفلاح؛ فجعلتْ كلّ واحدة من الأثرتين في تمييزهم بالمثابة التي لو انفردت كفت مميزة على حيالها.

[١٦٦] فإن قلت: لم جاء مع العاطف؟ وما الفرق بينه وبين قوله {أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ} [الأعراف: ١٧٩]؟ قلت: قد اختلف الخبران ههنا فلذلك دخل العاطف،

Oysa örnek olarak verdiğin âyette iki haber farklı değildir, zira orada sözü edilen kimselerin gafil oldukları tescil edilmekte ve kendileri davara benzetilmektedir ki bu ikisi aynı şeydir. Dolayısıyla ikinci cümle, ilkinde ifade edilen hususun onaylayıcısı olarak gelmiştir. Bu durumda atıf harfine gerek yoktur.

[167] Âyetteki هُمْ [onlar], fasıl zamiridir. Cümleye katkısı ise, kendisinden sonra gelen ifadenin sıfat değil, haber olduğunu göstermektir. Ayrıca, yüklemin anlamının sadece öznede mevcut olup başkasında olmadığı vurgusunu katar, anlamı pekiştirir. Ya da هُمْ mübteda, الْمُفْلِحُونَ haber olup, هُمُ الْمُفْلِحُونَ cümlesi أُولٰئِكَ'nin haberi de olabilir.

[168] الْمُفْلِحُونَ ifadesinin ma'rife olarak kullanılması iki anlama gelebilir. Ya bu muttakilerin, âhirette kurtuluşa ereceğine dair sana daha evvel bilgi ulaşmış insanların ta kendisi olduğunu göstermektir; -nitekim yaşadığın beldeden bir kimsenin tevbe etmiş olduğunu öğrensen ve onun kim olduğunu sorsan, cevap olarak sana "Zeyd'dir o tevbekâr" denilir.- Ya da müttakilerin, -kurtuluşa erenlerin sıfatı gerçekleşse ve bunu bizzat tahakkuk ettirip onların hakiki sûretine bürünebilseler- söz konusu hakikatin dışında bir vasfa sahip olmadıklarını göstermektir. Tıpkı arkadaşına, "Aslanı ve onun cibilliyetindeki aşırı atılganlığı bilir misin? İşte Zeyd odur!" demen gibi.

[169] Bak, Allah Teâlâ başka hiç kimsenin nail olamadığı şeylere muttakilerin nail olduğuna dikkat çekerken nasıl da birbirinden farklı ifadeler kullanmış. Önce işaret ismini kullanmış ve bunu tekrar etmiş; ardından الْمُفْلِحُونَ [kurtuluşa erenler] kelimesini ma'rife kullanmış; bu kelime ile اولئك [bunlardır işte] arasında bir fasıl zamiri koymuş ve böylece onların mertebelerini göstermiş; seni onların istediği şeyi istemeğe teşvik etmiş; onların sunduğu şeyi sunman konusunda seni harekete geçirmiş; seni boş tamahtan geri durmaya, ilâhî hikmetin gereği olmayan şeyleri Allah hakkında temenni etmekten ve kendisinin vaat etmediği şeyleri O'ndan beklemekten uzak durmaya sevk etmiştir. Allah'ım! Bizleri takva giysisi ile süsle; Bakara sûresine kendilerini zikrederek başladığın kimseler zümresinde haşreyle.

[170] *el-Muflih* "amacına ulaşmış kimse" demektir; adeta önünde murad kapısı açılmış, zafer yolları kapanmamıştır. Son harfi Cim olan *el-muflic* kelimesi de bu anlamdadır. Bu mânada olmak üzere, boşama ifadesi olarak kadına, *isteflihî bi-emrik* [başının çaresine bak] denilirken, kelime hem Hâ ile hem de Cim ile [*isteflicî bi-emrik*] kullanılır. Bu kelime yapısı; ayrılma, açılma gibi anlamlara delâlet eder. İlk iki harfi aynı olan فلق، فلذ، فلى gibi kelimelerde de bu anlam bulunmaktadır.

بخلاف الخبرين ثمة فإنهما متفقان؛ لأن التسجيل عليهم بالغفلة وتشبيههم بالبهائم شيء واحد، فكانت الجملة الثانية مقرّرة لما في الأولى فهي من العطف بمعزل.

[١٦٧] و{هُمْ} فصل، وفائدته الدلالة على أن الوارد بعده خبر لا صفة؛ والتوكيد، وإيجاب أن فائدة المسند ثابتة للمسند إليه دون غيره. أو هو مبتدأ والمفلحون خبره، والجملة خبر أولئك.

[١٦٨] ومعنى التعريف في {الْمُفْلِحُونَ} الدلالة على أن المتقين هم الناس الذين عنهم بلغك أنهم يفلحون في الآخرة، كما إذا بلغك أن إنسانًا قد تاب من أهل بلدك، فاستخبرت من هو؟ فقيل زيد التائب، أي هو الذي أخبرت بتوبته. أو على أنهم الذين إن حصلت صفة المفلحين وتحققوا ما هم، وتصوّروا بصورتهم الحقيقية، فهم هم لا يعدون تلك الحقيقة. كما تقول لصاحبك: هل عرفت الأسد وما جبل عليه من فرط الإقدام؟ إن زيدًا هو هو.

[١٦٩] فانظر كيف كرّر الله عزّ وجلّ التنبيه على اختصاص المتقين بنيل ما لا يناله أحد على طرق شتى، وهي: ذكر اسم الإشارة، وتكريره، وتعريف المفلحين، وتوسيط الفصل بينه وبين أولئك؛ ليبصرك مراتبهم ويرغبك في طلب ما طلبوا، وينشطك لتقديم ما قدموا، ويثبطك عن الطمع الفارغ والرجاء الكاذب والتمني على الله ما لا تقتضيه حكمته ولم تسبق به كلمته. اللهمّ زينا بلباس التقوى، واحشرنا في زمرة من صدرت بذكرهم سورة البقرة.

[١٧٠] والمفلح: الفائز بالبغية كأنه الذي انفتحت له وجوه الظفر ولم تستغلق عليه. والمفلج بالجيم مثله. ومنه قولهم للمطلقة: استفلحي بأمرك بالحاء والجيم. والتركيب دال على معنى الشق والفتح، وكذلك أخواته في الفاء والعين، نحو: فلق، وفلذ، وفلى.

6. (Resûlüm!) Sen o nankörce inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar açısından farketmez; iman etmezler.

[171] Buraya kadarki âyetlerde Allah Teâlâ *velî*lerini, seçkin kullarını zikretmiş, onları Allah katında yakınlığa nail olmaya ehil kılan sıfatlardan söz etmiş; kitabın hususen onlar için hidayet ve lütuf olduğunu beyan etmiş olduğu için; bunun ardından, bu kimselerin zıttı bir konumda olanları, yani kendilerine ilâhî lütfun ve hidayetin fayda etmediği, kitabın gönderilip gönderilmemesi ve peygamberin uyarıp uyarmaması kendileri için eşit olan inatçı ve isyankâr kâfirleri zikretmiştir.

[172] **Şayet** "*İyiler şüphesiz Cennet'tedir ve cayır cayır yanan Ateş'tedir 'günahkârlar.'* [İnfitâr 82/13-14] âyetlerinde ve daha pek çok âyette olduğu gibi, neden burada da kâfirlerin kıssası araya bir atıf harfi konularak öncesindeki mü'minlerin kıssasından ayrılmamış?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki iki farklı kıssanın durumu, senin zikrettiğin kıssadakı gibi değildir. Çünkü burada ilk kıssa kitapla ilgilidir, kitabın muttakiler için hidayet olduğundan söz edilmektedir. Ardından ise ikinci kıssa gelmiş ve kâfirlerin şöyle şöyle nitelikleri olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, iki cümle arasında amaç ve üslup farklılığı bulunmaktadır. Bu sebeple arada atıf harfi kullanmayı gerektirecek bir durum söz konusu değildir.

[173] **Şayet** "Bu söylediğin ancak önceki âyetlerdeki "iman edenler"i "muttakiler" ile ilişkili düşündüğün zaman geçerlidir; fakat "iman edenler" ifadesi ile yeni bir cümle başladığını ve devamındaki ifadelerin de mü'minlerin sıfatı olduğunu, ardından da onların zıttı olan kimselerin nitelikleri ile ilgili ifadelerin geldiğini düşünürsen, o zaman bu âyetler de tıpkı okunan âyetlerde [İnfitâr 82/13-14)] olduğu gibi olmalı, yani arada atıf harfi olmalı değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Daha önce ifade ettiğim üzere "muttakiler"den sonraki "iman edenler" ifadesi yeni bir cümle başıdır ve varsayılmış bir soru üzerine bina edilmiştir. Ancak anlam olarak "muttakiler"e bağlıdır, onunla aynı hükümdedir. "İman edenler" ifadesi, lafız itibariyle yeni bir cümle olsa da hakikatte "muttakiler"in özelliğinden söz etmektedir.

[174] الَّذِينَ كَفَرُوا ifadesindeki ma'rifelik, '*ahd* ifade edebilir, yani bununla Ebû Leheb, Ebû Cehl, Velîd b. Muğîre vb. mâlûm bazı kâfirler kastedilmiş olabilir. Diğer taraftan, bu ma'rifelik *cins* de ifade edebilir; bu durumda bu ifade, küfründe -bir daha asla vazgeçmeyecek şekilde- son derece kararlı olan kafirleri de diğerlerini de kapsayabilir. Âyetin ısrarcı kâfirlerden söz ettiğine delâlet eden bir husus, onları uyarmakla uyarmamanın eşit olduğunun söylenmiş olmasıdır.

٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧١] لما قدّم ذكر أوليائه وخالصة عباده بصفاتهم التي أهلتهم لإصابة الزلفى عنده، وبين أن الكتاب هدى ولطف لهم خاصة، قفى على أثره بذكر أضدادهم؛ وهم العتاة المردة من الكفار الذين لا ينفع فيهم الهدى، ولا يجدي عليهم اللطف، وسواء عليهم وجود الكتاب وعدمه، وإنذار الرسول وسكوته.

[١٧٢] فإن قلت: لم قطعت قصة الكفار عن قصة المؤمنين ولم تعطف كنحو قوله {إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ} [الانفطار ١٤- ١٣] وغيره من الآي الكثيرة؟ قلت: ليس وِزان هاتين القصتين وزان ما ذكرت؛ لأن الأولى فيما نحن فيه مسوقة لذكر الكتاب وأنه هدى للمتقين، وسيقت الثانية لأن الكفار من صفتهم كيت وكيت، فبين الجملتين تباين في الغرض والأسلوب، وهما على حدّ لا مجال فيه للعاطف.

[١٧٣] فإن قلت: هذا إذا زعمت أن الذين يؤمنون جار على المتقين، فأمّا إذا ابتدأته وبنيت الكلام لصفة المؤمنين، ثم عقبته بكلام آخر في صفة أضدادهم، كان مثل تلك الآي المتلوّة. قلت: قد مرّ لي أن الكلام المبتدأ عقيب المتقين سبيله الاستئناف، وأنه مبنيّ على تقدير سؤال، فذلك إدراج له في حكم المتقين وتابع له في المعنى؛ وإن كان مبتدأ في اللفظ فهو في الحقيقة كالجاري عليه.

[١٧٤] والتعريف في {الذين كَفَرُوا} يجوز أن يكون للعهد وأن يراد بهم ناس بأعيانهم كأبي لهب وأبي جهل والوليد بن المغيرة وأضرابهم، وأن يكون للجنس متناولًا كل من صمم على كفره تصميمًا لا يرعوي بعده وغيرَهم، ودل على تناوله للمصرين الحديث عنهم باستواء الإنذار وتركه عليهم.

[175] سَواءٌ eşitlik anlamında bir isimdir, diğer mastarlar gibi bu da sıfat olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde bu kelime, تَعالَوْا إِلى كَلِمَةٍ سَواءٍ بَيْنَنا وَبَيْنَكُمْ ["Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin." (Âl-i İmrân 3/64)] ve فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِينَ [Dört 'gün' içinde, istemeyi bilen herkes için eşit olarak" (Fussilet 41/10)] âyetlerinde de bu şekilde, yani istivâ mânasında kullanılmıştır. سَواءٌ kelimesi إِنَّ'nin haberi olarak merfû'dur. أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [uyarsan da uyarmasan da] cümlesi fâil mânasında olduğu için merfû'dur. Sanki cümle إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُسْتَوٍ عَلَيْهِمْ إِنْذَارُكَ وَعَدَمُهُ şeklindedir. Bu, *inne Zeyden muhtasımun ahūhu ve'bnu 'ammihî* [Zeyd, kardeşleri ve amcaoğlu husumet içindedir] cümlesi gibidir. Bir diğer ihtimal de, أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [uyarsan da uyarmasan da] cümlesinin mübteda, سَواءٌ kelimesinin ise öne geçmiş haber olmasıdır. Bu durumda cümle سَواءٌ عَلَيْهِم إِنْذَارُكَ وَعَدَمُهُ şeklinde olmaktadır ve bu cümle, İnne'nin haberidir.

[176] **Şayet** "Fiil her zaman haber olur, hiçbir zaman mübteda olmaz, bu âyette fiilin mübteda olması nasıl mümkün olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, lafız yönü terkedilip mâna yönü esas alınan türden bir sözdür. Arapların bazı sözleri bu şekilde anlamlarını esas almak şeklinde açık tercihleri olduğunu biliyoruz. Örneği: ["Hem balık yiyip hem de süt içme" anlamındaki] *lâ te'küli's-semeke ve teşrabe'l-lebene* "Senden; balık yeme ve süt içme filleri -birlikte- sâdır olmasın" anlamındadır. Burada lafzın zahirine göre ismin fiile atfedilmesi mümkün olmasa da, böyle bir kullanım mevcuttur.

[177] أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [onları uyarsan da uyarmasan da] cümlesindeki Hemze ve أَمْ edatı, sadece eşitlik anlamı verir. Dolayısıyla bu iki edatın soru anlamı burada söz konusu değildir. Sîbeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir: "Bu durum nida harfi için geçerli olduğu gibi istifhâm harfi için de geçerlidir. Örneği: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا أَيَّتُهَا العِصَابَةُ [Allah'ım! Bizi, şu grubu bağışla!] cümlesinde bu durum söz konusudur." Yani burada soru harfi olan Hemze ve أَمْ edatı, sûret olarak soru harfi olsa da, mâna olarak ortada bir soru yoktur. Tıpkı أَيَّتُهَا ifadesinde nida anlamının olmaması gibi.

[178] *İstivâ*, yani eşitlik ise, eşitliğin iki tarafının soruyu soran nezdinde eşit olmasıdır, zira o, bu iki durumdan (yani uyarma ve uyarmama durumlarından) hangisinin gerçekleşeceğini değil, fakat birinin gerçekleşeceğini bilmektedir. Bu durumlardan her ikisi de onun katında, belirgin olmayan bir ilimle bilinmektedir.

[١٧٥] و{سَوَاءٌ} اسم بمعنى الاستواء وصف به كما يوصف بالمصادر. ومنه قوله تعالى {تَعَالَوْا إلى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} [آل عمران: ٦٤]، {فِى أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلسَّائِلِينَ} [فصلت: ١٠] بمعنى مستوية. وارتفاعه على أنه خبر لإنّ، و{أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} في موضع المرتفع به على الفاعلية؛ كأنه قيل: إن الذين كفروا مستو عليهم إنذارك وعدمه. كما تقول: إنّ زيدًا مختصم أخوه وابن عمه. أو يكون {أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} في موضع الابتداء، و{سَوَاءٌ} خبرًا مقدّمًا بمعنى سواء عليهم إنذارك وعدمه، والجملة خبر لإنّ.

[١٧٦] فإن قلت: الفعل أبدًا خبر لا مخبر عنه، فكيف صح الإخبار عنه في هذا الكلام؟ قلت: هو من جنس الكلام المهجور فيه جانب اللفظ إلى جانب المعنى، وقد وجدنا العرب يميلون في مواضع من كلامهم مع المعاني ميلًا بينًا، من ذلك قولهم: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن، معناه لا يكن منك أكل السمك وشرب اللبن، وإن كان ظاهر اللفظ على ما لا يصح من عطف الاسم على الفعل.

[١٧٧] والهمزة وأم مجرّدتان لمعنى الاستواء وقد انسلخ عنهما معنى الاستفهام رأسًا. قال سيبويه: جرى هذا على حرف الاستفهام كما جرى على حرف النداء قولك: اللهمّ اغفر لنا أيتها العصابة، يعني أنّ هذا جرى على صورة الاستفهام ولا استفهام، كما أن ذلك جرى على صورة النداء ولا نداء.

[١٧٨] ومعنى الاستواء استواؤهما في علم المستفهم عنهما، لأنه قد علم أن أحد الأمرين كائن؛ إمّا الإنذار وإمّا عدمه، ولكن لا بعينه، فكلاهما معلوم بعلم غير معين.

[179] أَأَنْذَرْتَهُمْ ifadesi, her iki Hemze'nin de açıkça ve net biçimde okunmasıyla [yani *tahkikle; eenzertehum*] okunmuştur. Ancak Hemze'lerin birini hafifleterek okumak Arap diline daha uygundur ve daha yaygındır. Nitekim bir başka kıraatte, ikinci Hemze hafifletilerek yani, *beyne beyne* [*ehenzertehum*] okunmuştur. Bir başka kıraatte Hemze'lerden her ikisi de tahkik edilmiş, ancak aralarına bir Elif konulmuştur [*Âenzertehum*]. Bir kıraatte de araya Elif konulup ikinci Hemze tahkik teshil arası bir okuyuşla [*âhenzertehum*] okunmuş, bir başka kıraatte istifham harfi olan Hemze hazfedilmiş [*enzertehum*]; bir diğerinde قَدْ اَفْلَحَ [*ka**de**fleha*] ifadesinde olduğu gibi bu Hemze hazfedildikten sonra harekesi bir önceki kelimenin sakin olan son harfine nakledilerek okunmuştur.

[180] **Şayet** "İkinci Hemze'yi Elif'e dönüştürerek [*Ânzertehum*] okuyanın okuyuşu hakkındaki görüşün nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu okuyuş yanlıştır ve iki sebeple Arap dili kurallarına aykırıdır. Birincisi, iki sakin harfi, kuraldışı bir şekilde bir araya getirmektedir. Zira iki sakin harfin bir araya geliş kuralı, وخُوَيْصَّةٍ الضالين، kelimelerinde olduğu gibi, bunların ilkinin harf-i lîn, ikincisinin ise idğâm edilmiş harf olmasıdır. İkincisi ise, hafifletme metodunun yanlış olmasıdır. Çünkü makabli fethalı olan harekeli Hemze'nin hafifletilmesinin yolu, *beyne beyne* telaffuz edilmesidir. Hemze'nin Elif'e dönüştürülmesi ise, رأس kelimesindeki gibi, öncesinde fethalı harf bulunan sakin Hemze'nin [*râs* şeklinde] hafifletilmesidir.

[181] Âyette sözü edilen *inzâr* / uyarma, Allah'ın azabı ile korkutup günahlardan uzaklaştırmak demektir.

[182] **Şayet** "لا يُؤْمِنُونَ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ya öncesindeki cümlenin tekidi olan bir cümledir ya da İnne'nin haberidir. Bu durumda öncesindeki cümle, ara cümle olur.

7. (Çünkü) kalplerini ve kulaklarını Allah mühürlemiştir; gözlerinin üzerinde de perde vardır... Büyük bir azaptır bunların hakkı!

[183] *el-Hatm* [mühürleme] ve *el-ketm* [gizleme] kardeş kelimelerdir, çünkü bir şeyi üzerini kapatıp mühürleyerek örtüp gizlemenin amacı, onu güvenceye almak, ona ulaşılmasını engellemektir. *el-Ğişâve* [perde], örttü anlamındaki *ğaşşâhu* fiilinden *fi'âle* vezninde türemiş olup, örtü/perde anlamına gelir. Bu vezin *el-'imâme* / sarık ve *el-'isābe* / topluluk kelimelerinde olduğu gibi, kapsama anlamı verir.

[١٧٩] وقرئ أَأَنْذَرْتَهُمْ بتحقيق الهمزتين، والتخفيفُ أعرب وأكثر؛ وبتخفيف الثانية بين بين، وبتوسيط ألف بينهما محققتين، وبتوسيطها والثانية بين بين، وبحذف حرف الاستفهام، وبحذفه وإلقاء حركته على الساكن قبله، كما قرئ قَدَ أَفْلَحَ.

[١٨٠] فإن قلت: ما تقول فيمن يقلب الثانية ألفاً؟ قلت: هو لاحن خارج عن كلام العرب خروجين: أحدهما الإقدام على جمع الساكنين على غير حدّه وحدّه أن يكون الأوّل حرف لين والثاني حرفًا مدغمًا نحو قوله الضالين، وخويصّة؛ والثاني: إخطاء طريق التخفيف؛ لأن طريق تخفيف الهمزة المتحرّكة المفتوح ما قبلها أن تخرج بين بين؛ فأما القلب ألفًا فهو تخفيف الهمزة الساكنة المفتوح ما قبلها كهمزة رأس.

[١٨١] والإنذار: التخويف من عقاب الله بالزجر عن المعاصي.

[١٨٢] فإن قلت: ما موقع {لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: إمّا أن يكون جملة مؤكدة للجملة قبلها، أو خبرًا لإنّ والجملة قبلها اعتراض.

٧-﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٣] الختم والكتم أخوان؛ لأن في الاستيثاق من الشيء بضرب الخاتم عليه كتمًا له وتغطية لئلا يتوصل إليه ولا يطلع عليه. والغشاوة: الغطاء، فعالة من غشاه إذا غطاه، وهذا البناء لما يشتمل على الشيء كالعصابة والعمامة.

[184] **Şayet** "Kalplere ve kulaklara mühür vurmak ve gözlere perde çekmek ne anlama gelir?" **dersen, şöyle derim:** Hakikatte mühür vurma ve perde çekme diye bir şey söz konusu değildir, aksine bu ifade bir mecaz türü olup mecazın her iki türünden de (isti'âre ve temsîl) olması mümkündür. [i] *İsti'âre* olduğu düşünülürse burada; onların kalplerinin ve kulaklarının sanki mühürle kapatılmış gibi olduğu, gözlerine ise adeta bir perdenin çekilmiş ve idrak ile aralarına engel konulmuş gibi olduğu belirtilmiş olmaktadır. Zira onların kalpleri haktan yüz çevirip onu kabul etme ve inanma konusunda büyüklük taslamış, dolayısıyla hak onların kalplerine ulaşıp sirayet edememiştir. Yine onların kulakları hakkı dinlemekten imtina etmiş, hakka karşı sağır kesilmiş ve onun sesini duyamamışlardır. Gözleri ise önlerinde serili olan ilâhî âyet ve delilleri basiret sahibi ve ibret alan kimselerin gördüğü gibi görmemiştir. [ii] Âyetteki mühür ve perde çekme ifadelerinin *temsil* olduğu düşünülürse; o zaman burada onların durumları, mühürlenerek ya da perdelenerek engellenmiş, faydalanılması imkânsız hale getirilmiş şeylere benzetilmiş olmaktadır. Zira onlar hakkı dinleyip de ondan mükellef oldukları ve hatta yaratılış gayeleri olan dinî maksatlar hususunda istifade edememişlerdir. Mazinlilerden biri dildeki tutukluk ve zorlanmayı 'dilin mühürlenmesi' olarak nitelemiş ve şöyle demiştir:

> Mutlak İlâh, Uzâfir'in diline öyle bir mühür vurdu ki, artık konuşamıyor
> Konuşmak istediğinde dili, tıpkı bir şahinin gagaladığı et parçası gibi hareket ediyor

[185] **Şayet** "Neden burada mühürleme fiili Allah'a isnat edilmiştir, oysa bu fiilin Allah'a isnat edilmesi, O'nun hakkı kabul etmekten, yolları ile hakka ulaşmaktan men ettiğine delâlet eder ki böyle bir şey çirkindir; Allah Teâlâ ise çirkin şeyleri yapmaktan münezzehtir, zira o hem çirkin olan şeyin çirkinliğini bilir hem de ondan müstağni olduğunu bilir. Kaldı ki, bizzat Allah Teâlâ, "Ben, asla kullara zulmedici değilimdir." [Kāf 50/29]; "Ama onlara Biz zulmetmemişizdir; zalim olan kendileridir." [Zuhruf 43/76] ve "Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez." [A'râf 7/28] gibi âyetlerde zâtını tenzih etmiştir. Kur'ân'da buna benzer daha pek çok âyet vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bundan maksat, kalplerin adeta mühürlenmiş gibi olduğunu ifade etmektir. Mühürleme fiilinin Allah'a isnat edilmesinin sebebi ise, onların kalplerindeki bu sıfatın adeta sonradan kazanılmış ârızî bir nitelik değil de doğuştan gelen bir nitelikmiş gibi yerleşmiş ve güçlü olduğuna dikkat çekmektir. Nitekim "falancanın cibilliyeti / karakteri şöyledir", "şu fıtrat üzere yaratılmıştır" gibi ifadeler kullanıldığında, o kişinin söz konusu hususta son derece sabit olduğu belirtilmiş olmaktadır.

[١٨٤] فإن قلت: ما معنى الختم على القلوب والأسماع وتغشية الأبصار؟ قلت: لا ختم ولا تغشية ثم على الحقيقة، وإنما هو من باب المجاز؛ ويحتمل أن يكون من كلا نوعيه وهما الاستعارة والتمثيل. أما الاستعارة فأن تجعل قلوبهم لأن الحق لا ينفذ فيها ولا يخلص إلى ضمائرها من قبل إعراضهم عنه واستكبارهم عن قبوله واعتقاده، وأسماعهم لأنها تمجه وتنبو عن الإصغاء إليه وتعاف استماعه كأنها مستوثق منها بالختم، وأبصارهم لأنها لا تجتلي آيات الله المعروضة ودلائله المنصوبة كما تجتليها أعين المعتبرين المستبصرين كأنما غطي عليها وحجبت، وحيل بينها وبين الإدراك. وأمّا التمثيل فأن تمثل حيث لم يستنفعوا بها في الأغراض الدينية التي كلفوها وخلقوا من أجلها بأشياء ضرب حجاب بينها وبين الاستنفاع بها بالختم والتغطية. وقد جعل بعض المازنيين الحبسة في اللسان والعيّ ختمًا عليه فقال:

خَتَمَ الْإِلَهُ عَلَى لِسَانِ عُذَافِرٍ ❁ خَتْمًا فلَيْسَ عَلى الْكَلَامِ بقَادِرِ

وَإِذَا أَرَادَ النُّطْقَ خِلْتَ لِسَانَهُ ❁ لَحْمًا يُحَرِّكُهُ لِصَقْرٍ نَاقِرِ

[١٨٥] فإن قلت: فلم أسند الختم إلى الله تعالى وإسناده إليه يدل على المنع من قبول الحق والتوصل إليه بطرقه وهو قبيح، والله يتعالى عن فعل القبيح علوًّا كبيرًا لعلمه بقبحه وعلمه بغناه عنه. وقد نص على تنزيه ذاته بقوله {وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} [ق: ٢٩]، {وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ} [الزخرف: ٧٦]، {إِنَّ اللهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} [الأعراف: ٢٨] ونظائر ذلك مما نطق به التنزيل؟ قلت: القصد إلى صفة القلوب بأنها كالمختوم عليها. وأما إسناد الختم إلى الله عزّ وجلّ، فلينبه على أنّ هذه الصفة في فرط تمكنها وثبات قدمها كالشيء الخلقي غير العرضي. ألا ترى إلى قولهم: فلان مجبول على كذا ومفطور عليه، يريدون أنه بليغ في الثبات عليه.

Hem, senin vehmettiğin şey nasıl tahayyül edilebilir ki?! Zira bu âyetler kâfirlerin hatalarını yüzlerine vurmak, onların sıfatlarının çirkinliğini ve hallerinin kötülüğünü ortaya koymak üzere inzâl edilmiş, sonunda ise yine kâfirlere büyük bir azap uyarısı yapılmıştır.

[186] [İkinci ihtimal olarak] خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [kalplerini adeta Allah mühürlemiştir] cümlesinin bütün olarak bir mesel (benzetme) olması da mümkündür. Bu tıpkı ölüp giden biri ya da yok olan bir şey için, *sâle bi-hi'l-vâdî* [Vadi sel olup onu götürdü] denilmesi, uzun süre ortalardan kaybolan biri için, *tārat bi-hi'l-'ankā'u* [Ankā kuşu onu alıp götürdü] denilmesi gibidir. Aslında söz konusu kişinin ölümünde vadinin ya da uzun süre ortadan kaybolmasında Ankā kuşunun herhangi bir fiili yoktur, bu sadece bir temsildir. Ölen kişinin hali, temsil yoluyla, sanki vadinin sel suyu ile alıp götürdüğü kişinin haline; uzun süre kaybolan kişinin hali ise Ankā'nın alıp götürdüğü kişinin haline benzetilmiştir. İşte âyette de buna benzer şekilde kâfirlerin kalpleri, hakka karşı duyarsız ve taşlaşmış olduğu için, anlama konusunda tıpkı hayvanlar gibi olan sağır ve dilsizlerin ya da doğrudan hayvanların kalpleri gibi Allah tarafından mühürlenmiş kalplere benzetilmiştir. Ya da sanki Allah tarafından mühürlenmişçesine anlayışsız ve düşüncesiz olan kalplere benzetilmiştir. Yoksa onların kalplerinin hakka karşı taşlaşmış olmasında, hakkı kabule yanaşmamasında Allah Teâlâ'nın herhangi bir fiili söz konusu değildir. Allah bundan münezzehtir.

[187] [Üçüncü olarak;] bu isnadın bizzat kendisinde, Allah'tan başkasına atfedilen bir hususun isti'âre yoluyla Allah'a atfedilmesi, O'nun hakkında kullanılmış olması da caizdir. Bu durumda mühürlemenin Allah'ın ismine isnad edilmesi mecazî olur. Ancak mühürleme fiili, Allah'tan başkası hakkında kullanıldığında hakiki anlamda kullanılmış olur. Bunun izahı şöyledir: Fiilin ilişki içerisinde olduğu birçok unsur vardır. Fâil, mef'ûl, mastar, zaman, mekân ve sebep bunlardan bazılarıdır. Fiilin bunlar içerisinde sadece fâile isnadı hakiki mânadadır; ancak diğerlerine mecaz yoluyla isnat edilebilir ki buna isti'âre denilir. Fiilin fâil dışındaki diğer unsurlara isnat edilmesi, onların fiil ile ilişki konusunda fâil ile benzerlik arz etmeleridir. Benzer şekilde insan cesareti itibariyle aslana benzeyebilir; bu sebeple de aslan ismi insan için isti'âre olarak kullanılır. Yine sözgelimi عِيشَةٌ رَاضِيَةٌ ["razı olunan yaşam" (Kāri'a 101/7)] ve مَاءٌ دَافِقٌ ["fışkırtılan su" (Tārık 86/6)] ifadelerinde olduğu gibi, anlam olarak mef'ûl olan şeye fiil isnat edilebilir.

وكيف يتخيل ما خيل إليك وقد وردت الآية ناعية على الكفار شناعة صفتهم وسماجة حالهم، ونيط بذلك الوعيد بعذاب عظيم؟

[١٨٦] ويجوز أن تضرب الجملة كما هي، وهي ختم الله على قلوبهم مثلًا كقولهم: سال به الوادي، إذا هلك. وطارت به العنقاء، إذا أطال الغيبة، وليس للوادي ولا للعنقاء عمل في هلاكه ولا في طول غيبته؛ وإنما هو تمثيل مثلت حاله في هلاكه بحال من سال به الوادي، وفي طول غيبته بحال من طارت به العنقاء؛ فكذلك مثلت حال قلوبهم فيما كانت عليه من التجافي عن الحق بحال قلوب ختم الله عليها نحو قلوب الأغتام التي هي في خلوّها عن الفطن كقلوب البهائم، أو بحال قلوب البهائم أنفسها، أو بحال قلوب مقدّر ختم الله عليها حتى لا تعي شيئًا ولا تفقه، وليس له عزّ وجلّ فعل في تجافيها عن الحق ونبوّها عن قبوله، وهو متعال عن ذلك.

[١٨٧] ويجوز أن يستعار الإسناد في نفسه من غير الله لله، فيكون الختم مسندًا إلى اسم الله على سبيل المجاز، وهو لغيره حقيقة. تفسير هذا: أنّ للفعل ملابسات شتى؛ يلابس الفاعل والمفعول به والمصدر والزمان والمكان والمسبب له؛ فإسناده إلى الفاعل حقيقة، وقد يسند إلى هذه الأشياء على طريق المجاز المسمى استعارة. وذلك لمضاهاتها للفاعل في ملابسة الفعل، كما يضاهي الرجل الأسد في جراءته فيستعار له اسمه، فيقال في المفعول به: عيشة راضية، وماء دافق؛

Bunun tam aksi şekilde *seyl*^{ün} *müf'am*^{ün} [dolup taşmış sel] ifadesinde fâil mef'ûl olarak kullanılmıştır. Yine mastara fiil isnadına [mastarın fâil olarak kullanımına] örnek olarak *şi'r*^{un} *şâ'ir*^{un} [şairâne şiir] ve *zeyl*^{un} *zâ'il*^{un} [sarkan kuyruk] örneklerini; zamana isnadına örnek olarak *nehâruhû sâ'im*^{un} *ve leylühû kâ'im*^{ün} [gündüzü sâim, gecesi kâim] ifadesini, mekâna isnadın örneği olarak *tarîk*^{un} *sâ'ir*^{un} [giden yol] ve *nehr*^{un} *câri*^{n} [akarsu] ifadelerini verebiliriz. Mekkeliler *salle'l-makām*^{u} [makām dua etti] derler. Fiilin sebebe isnadına örnek olarak da *bene'l-emîru'l-medînet*^{e} [şehri komutan inşâ etti] ve *nâkat*^{un} *dabûs*^{un} [ضَبُوثٌ; mahpus deve] ve *nâkat*^{un} *halûb*^{un} [süt veren deve] örnekleri verilebilir. Şair şöyle demiştir:

> Kazanın dibindeki artık, kendisini ödünç isteyene "olmaz" dediğinde...[12]

Hakikatte kalbe mühür vuran şeytan ya da kâfirdir, ancak şeytana da kâfire de bu kudret ve imkânı veren Allah olduğu için, fiilin sebebe isnat edilmesinde olduğu üzere burada da fiil Allah'a isnat edilmiştir.

[188] Dördüncü bir ihtimal şudur: Burada sözü edilen kimselerin iman etmeyecekleri, âyet ve uyarıların kendilerine fayda etmeyeceği, kendilerinde imanı hâsıl edecek ya da onları imana sevk edecek olan ilâhî lütuf ihsan edilecek olsa bile herhangi bir yarar sağlamayacağı, gönüllü olarak imana gelmelerinin hiçbir mümkün yolu olmadığı kesin olarak ortaya çıkmış ve anlaşılmış olduğu için geriye sadece onları zorlayarak, cebren iman ettirme seçeneği kalmıştır. Böyle bir durumda Allah Teâlâ, teklifteki maksat ihlal edilmiş olmasın diye onları imana zorlamamıştır. Bu yüzden de onları zorlamamış olmasını ifade etmek üzere "kalplerinin mühürlendiği" ifadesini kullanmış; böylece onların ancak zorlama ve cebr yolu ile sona erecek, başka hiçbir şekilde sona ermeyecek bir inat ve ısrar ile küfre saplanmış olduklarını bildirmek istemiştir. Âyette kullanılmış olan bu ifade, onların azgınlık ve sapkınlığa batmış olduklarını belirtmek için kullanılabilecek en mükemmel ifadedir.

[189] Beşinci ihtimal; âyette, bizzat kâfirler tarafından kullanılmış olan bazı sözlerin alaycı bir şekilde ifade edilmiş olmasıdır. Nitekim onlar قُلُوبُنا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونا إِلَيْهِ، وَفِي آذانِنا وَقْرٌ، وَمِنْ بَيْنِنا وَبَيْنِكَ حِجابٌ [Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var!" (Fussilet 41/5)] vb. ifadeler kullanmışlardır. Kâfirlerin sözlerinin alay ve tehekküm maksadıyla nakledildiği bir diğer âyet de şudur: "Ehl-i Kitap'dan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenlerin tamamı, kendilerine apaçık kanıt gelinceye kadar güya, (ittifak ettikleri inkârcılıktan) ayrılacak değillerdi!" [Beyyine 93/1]

12 Kıtlık dönemlerinde Araplar, pişirdikleri yemeğin bir kısmını kazanın dibinde soğutup ilerisi için saklamayı tercih ederler; bu yüzden kazanı ödünç isteyene, dibindeki artan yemeği göstererek mazeret beyan ederlermiş. / çev.

وفي عكسه: سيل مفعم؛ وفي المصدر: شعر شاعر، وذيل ذائل؛ وفي الزمان نهاره صائم، وليله قائم؛ وفي المكان: طريق سائر، ونهر جار؛ وأهل مكة يقولون: صلى المقام؛ وفي المسبب: بنى الأمير المدينة، وناقة ضبوث وحلوب. وقال:

إِذَا رَدَّ عَافِي الْقِدْرِ مَنْ يَسْتَعِيرُها ۞

فالشيطان هو الخاتم في الحقيقة أو الكافر؛ إلا أنّ الله سبحانه لما كان هو الذي أقدره ومكنه، أسند إليه الختم كما يسند الفعل إلى المسبب.

[١٨٨] ووجه رابع: وهو أنهم لما كانوا على القطع والبت ممن لا يؤمن ولا تغني عنهم الآيات والنذر، ولا تجدي عليهم الألطاف المحصلة ولا المقربة إن أعطوها. لم يبق بعد استحكام العلم بأنه لا طريق إلى أن يؤمنوا طوعًا واختيارًا طريق إلى إيمانهم إلا القسر والإلجاء، وإذا لم تبق طريق إلا أن يقسرهم الله ويلجئهم ثم لم يقسرهم ولم يلجئهم لئلا ينتقض الغرض في التكليف، عبر عن ترك القسر والإلجاء بالختم، إشعارًا بأنهم الذين ترامى أمرهم في التصميم على الكفر والإصرار عليه إلى حدّ لا يتناهون عنه إلا بالقسر والإلجاء، وهي الغاية القصوى في وصف لجاجهم في الغي واستشرائهم في الضلال والبغي.

[١٨٩] ووجه خامس: وهو أن يكون حكاية لما كان الكفرة يقولونه تهكمًا بهم، من قولهم: {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ} [فصلت: ٥] ونظيره في الحكاية والتهكم قوله تعالى {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ١]

[190] **Şayet** "Âyette kullanılan lafızlar, kulakların hem mühürlenme ifadesinin kapsamına hem de perdelenme ifadesinin kapsamına girmesine imkân vermektedir, bu durumda hangisi esas alınacaktır?" **dersen, şöyle derim:** Mühürlemenin kapsamına girme ihtimali esas alınacaktır, çünkü "Kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne perde çektiği…" [Câsiye 45/23] âyetinde bunun böyle olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kıraat imamları âyette وَعَلى سَمْعِهِمْ ifadesinde vakıf yapmışlar, fakat وَعَلى قلوبهم ifadesinde vakıf yapmamışlardır.

[191] **Şayet** "وَعَلى سَمْعِهِمْ ifadesinde عَلى harf-i cerinin tekrar edilmiş olmasının ne faydası vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bu harf-i cer tekrarlanmasaydı o zaman mühürleme fiilinin nesneleri olan "kalpler" ve "kulak" tek harf-i cerle nesne olmuş olacaktı. Harf-i cer her bir nesnede tekrarlanınca, her birinin mühürlenmiş olduğu daha güçlü bir şekilde ifade edilmiş oldu.

[192] [Kalpler ifadesi çoğul olarak kullanıldığı halde] kulağın tekil olarak kullanılması, "*Karnı*nızın tamamını değil, bir kısmını doldurun, böylece sağlıklı olursunuz" ifadesindeki kullanım tarzındadır. Araplar, herhangi bir anlam karmaşasına düşme riski olmadığı zaman, çoğul yerine tekil kullanırlar, fakat çoğul kastedilirken *feresuhum* [onların atı] ve *sevbuhum* [onların elbisesi] ifadesi kullanıldığında, bunu reddederler. Burada, ayrıca "kulak" [işitme] kelimesinin aslında mastar olduğunu ve mastarların çoğul yapılmadığını, burada da kelimenin aslının esas alındığını söyleyebilirsin. Nitekim "Kulaklarımızda ağırlık var…" [Fussilet 41/5] ifadesinde kulak kelimesinin çoğul kullanılması buna delâlet eder. Bir başka seçenek olarak, burada hazfedilmiş bir muzâf kelime takdir edebilirsin. Bu durumda ifade; "ve işitme duyularına" şeklinde olur. İbrahim b. Ebî Able [v.151/768] bu ifadeyi وعلى أسماعهم [ve kulaklarına] şeklinde okumuştur.

[193] **Şayet** "أَبْصارِهِمْ kelimesinde isti'lâ harfi olan Sād bulunduğu için, Ebû Amr [v.154/771] ve Kisâî'nin [v.189/805] bu kelimede imâle yapmamaları gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Kesreli Râ, tekrar ve adeta iki kesre gibi olduğu için, isti'lâ harfine galip gelir. Bu ise kelimenin imâle ile okunmasına ve hatta imâle ile okunmayacak olanın bile imâle ile okunmasına çok yardımcı olur.

[194] *Basar*, gözün nurudur; gören kimsenin kendisi ile gördüğü ve görülen şeyleri idrak ettiği vasıtadır. *Basīret* de kalbin nuru olup derin düşünüp kavramaya vesile olur. Bu ikisi sanki Allah Teâlâ'nın kavramayı ve görmeyi sağlayan iki alet olarak kalpte ve gözde yarattığı iki latif cevherdir.

[١٩٠] فإن قلت: اللفظ يحتمل أن تكون الأسماع داخلة في حكم الختم وفي حكم التغشية، فعلى أيهما يعوّل؟ قلت: على دخولها في حكم الختم، لقوله تعالى {وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً} [الجاثية: ٢٣] ولوقفهم على سمعهم دون قلوبهم.

[١٩١] فإن قلت: أيّ فائدة في تكرير الجارّ في قوله {وَعَلَى سَمْعِهِمْ}؟ قلت: لو لم يكرّر لكان انتظامًا للقلوب والأسماع في تعدية واحدة؛ وحين استجدّ للأسماع تعدية على حدة، كان أدل على شدة الختم في الموضعين.

[١٩٢] ووحد السمع كما وحد البطن في قوله: «كلوا في بعض بطنكم تعفوا»؛ يفعلون ذلك إذا أمن اللبس؛ فإذا لم يؤمن كقولك: فرسهم، وثوبهم، وأنت تريد الجمع رفضوه. ولك أن تقول: السمع مصدر في أصله، والمصادر لا تجمع. فلمح الأصل يدل عليه جمع الأذن في قوله {وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ} [فصلت: ٥] وأن تقدّر مضافًا محذوفًا: أي وعلى حواس سمعهم. وقرأ ابن أبي عبلة: وعلى أسماعهم.

[١٩٣] فإن قلت: هلا منع أبا عمرو والكسائي من إمالة أبصارهم ما فيه من حرف الاستعلاء وهو الصاد؟ قلت: لأنّ الراء المكسورة تغلب المستعلية، لما فيه من التكرير كأن فيها كسرتين، وذلك أعون شيء على الإمالة وأن يمال له ما لا يمال.

[١٩٤] والبصر نور العين، وهو ما يبصر به الرائي ويدرك المرئيات. كما أن البصيرة نور القلب، وهو ما به يستبصر ويتأمل. وكأنهما جوهران لطيفان خلقهما الله فيهما آلتين للإبصار والاستبصار.

[195] *Ğişâvet*^{un} kelimesi;

-ilk harfi kesreli ve kelimenin nasb edilmesi sûretiyle *ğişâvet*^{en} şeklinde;

-ilk harf ötreli ve kelime merfû‘ kılınarak *ğuşâvet*^{ün};

-ilk harf fethalı ve kelime mansup kılınarak *ğaşâvet*^{en};

-ilk harf kesreli ve kelime merfû‘ kılınarak *ğişvet*^{ün};

-ilk harf fethalı ve kelime merfû‘ kılınarak *ğaşvet*^{ün};

-ilk harf kesreli ve kelime mansup kılınarak *ğişvet*^{en};

-ilk harf ‘Ayın; kelime de merfû‘ kılınarak ‘*ışâvet*^{ün} şeklinde okunmuştur. Bu son okuyuşta kelime, [“ışık yetersizliğinden az / alaca görmek” anlamına gelen] *el-‘işâ* kökünden türetilmiş olmaktadır.

[196] *‘Azâb*, hem anlam hem de yapı olarak *nekâl* kelimesine benzer. Zira bir kimse kendini bir şeyden geri tuttuğu zaman onu ifade etmek için *a‘zebe ‘ani’ş-şey*^{i} denildiği gibi *nekel ‘anhu* da denilir. Tuzlu suyun aksine tatlı su insanın susuzluğunu giderip yatıştırdığı için, ona ‘*azb* denmiştir. -Tuzlu su ise susuzluğu daha da artırır, kızıştırır. Tatlı suya, susuzluğu kırdığı için نقاخ ismi vermeleri de, buna delâlet etmektedir. Tatlı suya, kalp açısından susuzluğu kırıp yok ettiğinden *furât* da denilmiştir.- Ancak daha sonra kelime anlam genişlemesine uğramış ve suç işleyeni suçu tekrarlamaktan caydırmak üzere verilen cezalandırma [*nekâl*] şeklinde olmasa da, her türlü ağır cezaya *azap* denmiştir.

[197] *‘Azīm* ve *kebîr* kelimeleri arasındaki fark şudur: ‘*Azīm,* [basit / önemsiz anlamındaki] *hakīr*in zıttı, *kebîr* ise küçüğün / *sağîr*in zıttıdır; *hakīr*, *sağîr*den daha küçüğünü ifade ettiği gibi, [ciddi, önemli, muazzam anlamındaki] *‘azīm* de *kebîr*in fevkindedir. Bu iki kelime hem fizikî hem de soyut büyüklüğü ifade eder. Örneği: “Falanca ‘*azīm* ve *kebîr*dir” dediğin zaman, onun fiziksel büyüklüğünü kastettiğin gibi, değerinin büyüklüğünü de kastetmiş olursun.

[198] غِشاوَةٌ ve عَظِيمٌ kelimelerinin nekre kullanılmasının anlamı; onların gözlerinde insanların bildiğinden farklı türde bir perde bulunduğudur ki bu da, Allah’ın âyetlerine karşı körlük yapma, onları görmezden gelme perdesidir. Buna karşılık onlara büyük azap türleri içerisinden “öylesine büyük bir azap” vardır ki, bu azabın künhünü Allah’tan başkası bilmez. Allah’ım! Bizleri azabından muhafaza buyur; bize gazabınla muamele etme ey mağfireti geniş olan!

[١٩٥] وقرئ غشاوة بالكسر والنصب؛ وغُشاةٌ: بالضم والرفع؛ وغَشاوةً: بالفتح والنصب؛ وغِشوةٌ: بالكسر والرفع؛ وغَشوةٌ: بالفتح والرفع والنصب؛ وعشاوةٌ: بالعين غير المعجمة والرفع، من العشا.

[١٩٦] والعذاب: مثل النكال بناء ومعنى؛ لأنك تقول: أعذب عن الشيء، إذا أمسك عنه. كما تقول: نكل عنه. ومنه العذب؛ لأنه يقمع العطش ويردعه، بخلاف الملح فإنه يزيده. ويدل عليه تسميتهم إياه نقاخًا؛ لأنه ينقخ العطش أي يكسره. وفراتًا، لأنه يرفته على القلب. ثم اتسع فيه فسمى كل ألم فادح عذابًا، وإن لم يكن نكالًا، أي عقابًا يرتدع به الجاني عن المعاودة.

[١٩٧] والفرق بين العظيم والكبير، أن العظيم نقيض الحقير، والكبير نقيض الصغير؛ فكأن العظيم فوق الكبير، كما أن الحقير دون الصغير. ويستعملان في الجثث والأحداث جميعًا. تقول: رجل عظيم وكبير، تريد جثته أو خطره.

[١٩٨] ومعنى التنكير أن على أبصارهم نوعًا من الأغطية غير ما يتعارفه الناس، وهو غطاء التعامي عن آيات الله. ولهم من بين الآلام العظام نوع عظيم لا يعلم كنهه إلا الله. اللَّهم أجرنا من عذابك ولا تبلنا بسخطك يا واسع المغفرة.

8. Öyle insanlar da var ki, "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ettik" diyorlar, ama mü'min değiller!

[199] Allah Teâlâ bu sûreye başlarken önce dinlerini tamamen Allah'a halis kılan, dilleri ve gönülleri, söylem ve eylemleri, gizli ve açık tüm halleri birbirine uyan tevhid ehli mü'minlerden söz etmiş, ardından zahir ve batınları, gönülleri ve dilleri itibariyle tamamen kâfir olanlardan söz etmiş, üçüncü olarak ise dilleri ile iman ettiklerini söyleyen, fakat kalpleri iman etmemiş olan, zahirdeki hallerinin aksi bir durumu içlerinde gizleyen kimselerden söz etmeye başlamıştır. Bunlar hakkında Allah Teâlâ bir başka âyette, "Onlara da bunlara da iltihâk etmeksizin; ikisi arasında bocalayarak..." [Nisâ 4/143] buyurmuş, onları *münafık* olarak isimlendirmiştir. Bu kimseler Allah katında kâfirlerin en kötüleri, ilâhî gazap ve öfkeye en fazla müstahak olanlarıdır, çünkü saptırma ve bulandırma maksadıyla iman ile küfrü birbirine karıştırmışlar, alay ve aldatma maksadıyla imanı şirke bulamışlardır. Bu sebeple de Allah Teâlâ onlar hakkında, "Şüphesiz münafıklar Ateş'in en alt tabakasındadırlar..." [Nisâ 4/145] âyetini inzâl etmiş, kâfirlerin hallerini iki âyet ile betimlerken, münafıkların hallerini on üç âyet ile betimlemiş; onların aldatmaca, tuzak ve çirkefliklerini ortaya çıkarmış; kendilerini rezil rüsva etmiş; cahilliklerini yüzlerine vurup onlarla istihza etmiş; davranışlarını alaycı bir dille tenkit etmiş; azgınlıklarını tescil etmiş; onların kör, sağır ve dilsiz olduklarını ifade ederek haklarında en ağır ve kötüleyici benzetmeleri yapmıştır.

[200] Burada münafıkların anlatıldığı bölüm baştan sona bir bütün olarak, bir cümlenin diğerine atfedilmesi gibi, daha önceki âyetlerde kâfirlerin kıssalarının anlatıldığı bölüme atıftır.

[201] *Nâs* kelimesinin aslı *ünâs*tır. Kelimenin aslındaki Hemze, hafifletme maksadıyla hazfedilmiştir. Bu tıpkı, *elûka* kelimesindeki Hemze'nin hazfedilerek *lûka* şeklini alması gibidir. Başına ma'rifelik Lâm'ı olan "el" takısı geldiğinde ise, Hemze'nin hazfedilmesi neredeyse zorunluluk arz eder. Nitekim *el-ünâs* şeklinde bir kullanım hiç yoktur. Ayrıca *insân*, *ünâs*, *enâsiyy*[u] ve *ins* kelimeleri, kökenin bu olduğuna delâlet eder. İnsan cinsinin bu şekilde isimlendirilmesi, onların zahir, açık olmaları, görünürlükleri sebebiyledir; nitekim cinler de, gizli oldukları için *cin* diye isimlendirilmişlerdir. Yine insanlara *beşer* ismi de aynı nedenle verilmiştir.

٨-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٩] افتتح سبحانه بذكر الذين أخلصوا دينهم لله وواطأت فيه قلوبهم ألسنتهم، ووافق سرهم علنهم، وفعلهم قولهم. ثم ثنى بالذين محضوا الكفر ظاهرًا وباطنًا قلوبًا وألسنة. ثم ثلث بالذين آمنوا بأفواههم ولم تؤمن قلوبهم، وأبطنوا خلاف ما أظهروا؛ وهم الذين قال فيهم: {مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ} [النساء: ١٤٣] وسماهم المنافقين، وكانوا أخبث الكفرة وأبغضهم إليه وأمقتهم عنده؛ لأنهم خلطوا بالكفر تمويهًا وتدليسًا، وبالشرك استهزاء وخداعًا. ولذلك أنزل فيهم {إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ} [النساء: ١٤٥] ووصف حال الذين كفروا في آيتين، وحال الذين نافقوا في ثلاث عشرة آية، نعى عليهم فيها خبثهم ومكرهم، وفضحهم وسفههم، واستجهلهم واستهزأ بهم، وتهكم بفعلهم، وسجل بطغيانهم، وعمههم ودعاهم صمًّا بكمًا عميًا، وضرب لهم الأمثال الشنيعة.

[٢٠٠] وقصة المنافقين عن آخرها معطوفة على قصة الذين كفروا، كما تعطف الجملة على الجملة.

[٢٠١] وأصل «ناس» أناس، حذفت همزته تخفيفًا كما قيل: لوقة، في ألوقة. وحذفها مع لام التعريف كاللازم لا يكاد يقال الأناس. ويشهد لأصله إنسان وأناس وأناسيّ وإنس. وسموا لظهورهم وأنهم يؤنسون أي يُبصَرون، كما سمي الجنّ لاجتنانهم؛ ولذلك سموا بشرًا.

[202] *Nâs* kelimesi *fu'âl* veznindedir. Zira kelimelerin vezinleri, asılları esas alınarak bulunur. Nitekim [korumak anlamındaki *vakā* kelimesinden emir fiili türetmek istendiğinde] قِهِ vezninde emir fiili yapılır, oysa burada kelimenin aslının sadece orta harfi bulunmaktadır. *Ünâs*, kuralsız çoğul değil, رخال [çepişler] kelimesi gibi topluluk isimlerindendir. *Nüveys* (insancık) kelimesi ise, *üneysiyân*^{un} ve *ruveycil*^{un} [insancık / adamcık] kelimeleri gibi, ism-i tafdil formunun tersine göre yapılan küçültme ismidir. *en-Nâs* kelimesindeki ma'rifelik Lâm'ı, cins ifade eder; ancak [*ahd* için de olabilir, yani] mâlûm bazı insanları ifade ediyor da olabilir. Burada, daha önce zikredilmiş olan kâfirlere işaret edilmekte ve "işbu kâfirlerden bazıları da şöyle derler" denilmiş olmaktadır. Bunlar Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve arkadaşları ile münafıklıkta ısrar konusunda onlar gibi olan kimselerdir. *en-Nâs* kelimesinin cümledeki konumu, *nezeltu bi-benî fulân*^{in} *felem yakrûnî ve'l-kavmu li'âm*^{un} [Falan oğullarının bölgesinde konakladım, ama hiçbiri beni misafir etmedi. Ne biçim bir kavimmiş bunlar!..] cümlesindeki *kavim* kelimesinin konumu ile aynı olup "falan oğulları"ndan bahsetmektedir.

[203] مَنْ يَقُولُ ifadesindeki مَنْ sıfat ile betimlenen kelimedir. [الناس kelimesindeki] Lâm cins anlamında kabul edilirse, "insanlar içinde öyle insanlar var ki…" denilmiş olacaktır. Aynı durum, مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ ["Mü'minlerden öyle 'er'ler vardır ki" (Ahzab 33/23)] ifadesinde de söz konusudur. Fakat Lâm, ahd (bilinirlik) anlamında kabul edilirse, o zaman مَنْ ism-i mevsūl olur; tıpkı وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ ["İçlerinde Peygambere eziyet edenler de var" (Tevbe 9/61)] âyetinde olduğu gibi.

[204] **Şayet** "Münafıklar -kalpleri mühürlenmiş kimselerden olmadıkları halde- nasıl bunlardan bir kısım olarak ifade edilmişlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Küfür bu iki grubu birleştirmiş, tek bir cins haline getirmiştir. Münafıkların bu cinsin kapsamındaki iki türden biri olmaları -ve küfrün yanı sıra aldatma ve alay gibi özelliklere de sahip olmak sûretiyle kâfirlerden daha beter durumda olmaları- onları kâfirlerle aynı cinsin bir türü olmaktan çıkarmaz. Aynı cinsin kapsamındaki şeyler, aralarındaki farklılıklardan dolayı türlere ayrılırlar. Bu farklılıklar onların türlerinin ayrışmasına neden olur, fakat aynı cinsin kapsamında yer almalarına engel teşkil etmez.

[205] **Şayet** "Neden burada hususen 'Allah'a iman' ve 'son güne iman' zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki hususun özellikle zikredilmiş olması onların fâsıklık ve çirkeflikte ne kadar ileri gitmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Zira bu kimseler aslen Yahudidirler, ancak Yahudilerin Allah'a imanları gerçek iman değildir,

[٢٠٢] ووزن ناس فُعال؛ لأن الزنة على الأصول. ألا تراك تقول في وزن «قِهْ» افعل، وليس معك إلا العين وحدها؟ وهو من أسماء الجمع كرخال. وأما نويس فمن المصغر الآتي على خلاف مكبره كأنيسيان ورويجل. ولام التعريف فيه للجنس؛ ويجوز أن تكون للعهد، والإشارة إلى الذين كفروا المارّ ذكرهم. كأنه قيل: ومن هؤلاء من يقول. وهم عبد الله بن أبيّ وأصحابه ومن كان في حالهم من أهل التصميم على النفاق. ونظير موقعه موقع القوم في قولك: نزلت ببني فلان فلم يقروني، والقوم لئام.

[٢٠٣] ومن في {مَنْ يَقُولُ} موصوفة، كأنه قيل: ومن الناس ناس يقولون كذا، كقوله {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ} [الفتح: ٢٥] إن جعلت اللام للجنس. وإن جعلتها للعهد فموصولة، كقوله {وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ} [التوبة: ٦١].

[٢٠٤] فإن قلت: كيف يجعلون بعض أولئك والمنافقون غير المختوم على قلوبهم؟ قلت: الكفر جمع الفريقين معًا وصيرهم جنسًا واحدًا. وكون المنافقين نوعًا من نوعي هذا الجنس - مغايرًا للنوع الآخر بزيادة زادوها على الكفر الجامع بينهما من الخديعة والاستهزاء - لا يخرجهم من أن يكونوا بعضًا من الجنس؛ فإن الأجناس إنما تنوّعت لمغايرات وقعت بين بعضها وبعض. وتلك المغايرات إنما تأتي بالنوعية ولا تأبى الدخول تحت الجنسية.

[٢٠٥] فإن قلت: لم اختص بالذكر الإيمان بالله والإيمان باليوم الآخر؟ قلت: اختصاصهما بالذكر كشف عن إفراطهم في الخبث وتماديهم في الدعارة؛ لأن القوم كانوا يهودًا، وإيمان اليهود بالله ليس بإيمان،

çünkü "Üzeyir Allah'ın oğludur" [Tevbe 9/30] demişlerdir. Onların ahirete imanları da gerçek iman değildir. Zira ahirete, hakiki niteliklerinin gerektirdiği gibi değil, bunun aksi istikamette iman etmişlerdir. Bu sebeple de bu kimselerin "Allah'a ve son güne iman ettik" demiş olmaları katmerli bir çirkeflik ve ikiyüzlülük ihtiva eden bir küfürdür, çünkü bu sözleri, kendilerinden münafıkça değil de gerçek inançları olarak sâdır olsaydı bile yine iman değil küfür olurdu; fakat onlar bunu Müslümanları aldatmak ve onlarla alay etmek maksadıyla münafıkça söyledikleri ve kendilerini gerçek iman konusunda onlar gibi göstermeye çalıştıkları zaman bu, çirkeflik üstüne çirkeflik ve küfür üstüne küfür olmaktadır. Yine onlar böyle söyleyerek kendilerinin imanın iki önemli rüknünü kabul ettikleri, inancın iki temel umdesine sarıldıkları şeklinde bir yanılgı oluşturmak istemişlerdir. Nitekim Bâ harf-i cerini hem 'Allah' hem de 'son gün' ifadesinin başında tekrar etmeleri, onların bu iki hususun her birine sıhhatli ve sağlam bir şekilde iman iddiasında bulunduklarını ifade etmek içindir.

[206] **Şayet** "Âyette geçen 'Ama mü'min değiller!' ifadesi ile onlardan nakledilen 'Allah'a ve son güne iman ettik' ifadesi nasıl uyumlu olabilir? Zira 'Allah'a ve son güne iman ettik' ifadesi fâilden değil fiilden -yani münafıklardan değil, onların sözlerinden- bahsetmekte; 'Ama mü'min değiller!' ifadesi ise fiilden değil fâilden söz etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Maksat onların iddialarını red ve inkâr etmektir, bunun için maksada ulaştırma noktasında en etkili yol seçilmiştir. Yine burada, cümleyi başka türlü kurma durumunda ortaya çıkmayacak olan bir tekit ve mübalağa söz konusudur. Zira Allah Teâlâ onların hallerinin imana giren kimselerin hallerine aykırı olduğunu bildiği için, onları mü'minler grubundan saymamakta, bu grubun dışında tutmaktadır. Nitekim onların bu nitelikte olduğuna dair ilâhî şehadet ifade edilince, kendileri için iddia ettikleri iman niteliğinin kesin ve şüphesiz bir şekilde reddedilmesi de bu ilâhî şehadetin kapsamına dâhil olmaktadır. Buna benzer bir durum, "Ateş'ten çıkmak isterler, ama oradan çıkacak değillerdir." [Mâide 5/37] âyetinde de söz konusudur. Bu ifade, "oradan çıkamayacaklardır" demekten daha etkilidir.

[207] **Şayet** "İman kelimesi ilk seferinde [آمَنَّا بِاللهِ] neye iman edildiği belirtilerek geçtiği halde, ikincisinde [وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ] neden mutlak olarak geçmiştir?" **dersen, şöyle derim:** İkincisinde de mukayyet anlamın kastedilmiş olması, fakat daha önce zikredildiği için tekrara ihtiyaç duyulmamış olması muhtemeldir. Ayrıca onların; Allah'a, son güne ya da bunlardan başka bir şeye iman etmek şöyle dursun, imanın zerresine dahi sahip olmadıklarını ifade etmek üzere mutlak kullanım murad edilmiş de olabilir.

لقولهم: {عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ} [التوبة: ٣٠]. وكذلك إيمانهم باليوم الآخر، لأنهم يعتقدونه على خلاف صفته، فكان قولهم: {آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ} خبثًا مضاعفًا وكفرًا موجهًا، لأن قولهم هذا لو صدر عنهم لا على وجه النفاق وعقيدتهم عقيدتهم، فهو كفر لا إيمان. فإذا قالوه على وجه النفاق خديعة للمسلمين واستهزاء بهم، وأروهم أنهم مثلهم في الإيمان الحقيقي، كان خبثًا إلى خبث، وكفرًا إلى كفر. وأيضًا فقد أوهموا في هذا المقال أنهم اختاروا الإيمان من جانبيه، واكتنفوه من قطريه، وأحاطوا بأوّله وآخره. وفي تكرير الباء أنهم ادعوا كل واحد من الإيمانين على صفة الصحة والاستحكام.

[٢٠٦] فإن قلت: كيف طابق قوله {وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ} قولهم: {آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ} والأول في ذكر شأن الفعل لا الفاعل، والثاني في ذكر شأن الفاعل لا الفعل؟ قلت: القصد إلى إنكار ما ادعوه ونفيِه، فسلك في ذلك طريق أدّى إلى الغرض المطلوب. وفيه من التوكيد والمبالغة ما ليس في غيره، وهو إخراج ذواتهم وأنفسهم من أن تكون طائفة من طوائف المؤمنين، لما علم من حالهم المنافية لحال الداخلين في الإيمان. وإذا شهد عليهم بأنهم في أنفسهم على هذه الصفة، فقد انطوى تحت الشهادة عليهم بذلك نفى ما انتحلوا إثباته لأنفسهم على سبيل البت والقطع. ونحوه قوله تعالى {يُرِيدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} [المائدة: ٣٧] هو أبلغ من قولك: وما يخرجون منها.

[٢٠٧] فإن قلت: فلم جاء الإيمان مطلقًا في الثاني وهو مقيد في الأوّل؟ قلت: يحتمل أن يراد التقييد ويترك لدلالة المذكور عليه، وأن يراد بالإطلاق أنهم ليسوا من الإيمان في شيء قط، لا من الإيمان بالله وباليوم الآخر، ولا من الإيمان بغيرهما.

[208] **Şayet** "Son günden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bununla sonu olmayan, kesintiye uğramayan vakit, ebedilik kastedilmiş olabilir. Zira bu ebedi zaman, geçip gitmiş bütün zamanların ardında yer alır. Yine bu ifade ile belli bir vaktin, yani diriliş anından cennet ehlinin cennete, cehennem ehlinin de cehenneme girecekleri zamana kadar olan süre de kastedilmiş olabilir. Çünkü bu süre, sınırı belli olan sürelerin sonuncusudur, bundan sonra vaktin herhangi bir sınırı yoktur.

9. Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya çalışıyorlar. Oysa kendilerinden başkasını aldatmıyorlar; ama farkında değiller...

[209] الخدع [aldatma]; kişinin arkadaşına, ona karşı içinden geçirdiği kötülüklerin tam aksini izhar etmesidir. Nitekim avcı elini yuvasına sokup kertenkeleyi yakalamaya çalışırken kertenkele sanki ona doğru gelir gibi yapıp da başka bir delikten kaçınca, ona *dabb*^{ün} *hâdi*$^{'un}$ [sahtekâr kertenkele] ifadesi kullanıldığı gibi aynı mânada *dabb*^{ün} *hedi*$^{'ün}$ ifadesi de kullanılır.

[210] **Şayet** "Allah ve mü'minlerin aldatması ya da aldatılması nasıl olabilir; zira her şeyi bilen, kendisinden hiçbir şeyin gizli kalmadığı Allah asla aldatılamaz; ayrıca çirkin işleri asla yapmayan hikmet sahibi Allah başkasını da aldatmaz; mü'minler ise aldatılabilir olsalar da, başkalarını aldatmazlar; nitekim Ferezdak'ın [v.114/732] şu sözünde;

> Her isteyene aldanan ve ihsan eden Kureyş'ten isteyin; [yağmur misali ihsan yağdıracaklardır]

ve Zürrumme'nin [v.117/735] şu sözünde;

> Ağırbaşlı, yumuşak huylu kişiyle mü'min, her söylenene inanacak denli saftır

"Mü'minin niteliği olarak 'aldatmak' değil, 'aldatılmak' ifadesi kullanılmış?" **dersen, şöyle derim:** Bunun birkaç açıklaması vardır. İlk olarak şöyle denebilir: Münafıkların Allah'a karşı davranışları şekil itibariyle aldatıcı kimselerin davranışına benzemektedir. Çünkü aslında kâfir oldukları halde iman etmiş görünmektedirler. Allah'ın onlara karşı tavrı da aldatıcı kimselerin davranışına sûret olarak benzemiştir, zira onlar Allah katında kâfirlerin en kötüleri ve cehennemin en alt tabakasına müstahak kimseler oldukları halde, Allah yine de onlara Müslümanların ahkâmının uygulanmasını, dünya hayatında Müslüman muamelesine tâbi tutulmalarını emretmiştir. Aynı şekilde, Müslümanların onlara karşı tutumları da görünüş itibariyle böyledir, zira onlar da münafıklar hakkındaki ilâhî emre uyarak onlara bu hükümleri uygulamışlardır.

[٢٠٨] فإن قلت: ما المراد باليوم الآخر؟ قلت: يجوز أن يراد به الوقت الذي لا حدّ له، وهو الأبد الدائم الذي لا ينقطع، لتأخره عن الأوقات المنقضية؛ وأن يراد الوقت المحدود من النشور إلى أن يدخل أهل الجنة الجنة وأهل النار النار، لأنه آخر الأوقات المحدودة الذي لا حدّ للوقت بعده.

٩- ﴿يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[٢٠٩] والخدع: أن يوهم صاحبه خلاف ما يريد به من المكروه. من قولهم: ضب خادع وخَدِع، إذا أمرَّ الحارش يده على باب جحره أوهمه إقباله عليه، ثم خرج من باب آخر.

[٢١٠] فإن قلت: كيف ذلك ومخادعة الله والمؤمنين لا تصح لأن العالم الذي لا تخفى عليه خافية لا يخدع، والحكيم الذي لا يفعل القبيح لا يخدع، والمؤمنون وإن جاز أن يخدعوا لم يجز أن يخدعوا، ألا ترى إلى قوله:

واستَمْطِروا مِنْ قُرَيْشٍ كلَّ مُنْخَدِعِ ❁

وقول ذي الرمّة:

إنَّ الحَليمَ وذَا الإِسْلامِ يُخْتَلَبُ ❁

فقد جاء النعت بالانخداع ولم يأت بالخدع. قلت: فيه وجوه. أحدها؛ أن يقال كانت صورة صنعهم مع الله حيث يتظاهرون بالإيمان وهم كافرون، صورة صنع الخادعين. وصورة صنع الله معهم - حيث أمر بإجراء أحكام المسلمين عليهم وهم عنده في عداد شرار الكفرة وأهل الدرك الأسفل من النار - صورة صنع الخادع، وكذلك صورة صنع المؤمنين معهم حيث امتثلوا أمر الله فيهم فأجروا أحكامهم عليهم.

[211] **İkinci** olarak; bu ifadeler onların Allah'ı kandırabileceklerine dair düşünce ve zanlarının tercümesi de olabilir. Zira Allah'a iman ettiğini söyleyen, fakat bunu söylerken münafıklık yapan kimse, aslında Allah'ın zâtını ve sıfatlarını; onun zâtının her mâlûma taalluk ettiğini, çirkin işleri yapmaktan müstağni olduğunu bilmiyor demektir. Dolayısıyla, böyle bir kimsenin Allah'ın aldanabileceği, gizli bir yolla ona zarar verilebileceği gibi bir vehme kapılması mümkündür. Yine bu vehimde olan kimsenin Allah'ın kullarını aldatabileceği, onların yollarını şaşırtıp kafalarını karıştırabileceği gibi düşünceleri benimsemesi de mümkündür.

[212] **Üçüncü** olarak; burada Allah Teâlâ'nın ismi zikredilmiş, fakat Peygamber (s.a.) kastedilmiş olabilir. Zira Peygamber onun yeryüzündeki halifesidir, kullarına O'nun emir ve yasaklarını bildiren kişidir. Nitekim sultanın kendisi değil de veziri ya da maiyetindeki kimselerden bazıları tarafından söylenen sözler "Sultan şöyle dedi; şöyle ferman buyurdu" gibi cümlelerle nakledilir. Allah Teâlâ'nın "(Rıdvan ağacının altında) sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmişlerdir. (Senin elin değil) Allah'ın elidir ellerinin üstündeki..." [Fetih 48/10] ve "Resul'üne itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." [Nisâ 4/80] âyetleri de bunu doğrulamaktadır.

[213] **Dördüncü** olarak bu ifade, Arapların "Zeyd'in cömertliği beni hayran bıraktı" demek isterken kullandıkları *a'cebenî Zeydün ve keremuhû* ifadesi gibi olabilir. Bu durumda anlam, "Onlar Allah'a iman etmiş olan mü'minleri aldatırlar" şeklinde olur. Bu ifade biçiminin kullanılmasının faydası, hususi vurguyu kuvvetlice yapmaktır. Zira mü'minler Allah nazarında değerli oldukları için, onların aldatılması "Allah'ı aldatma" olarak ifade edilmiştir. Benzer bir ifade, "Asıl Allah ve Resulünü razı etmeleri gerekirdi..." [Tevbe 9/62] âyetinde ve "Allah ve Resulünü incitenler..." [Ahzâb 33/57] âyetinde de söz konusudur. Yine Arapların *'alimtü Zeyden fâdılan* [Zeyd'i faziletli olarak bildim] şeklindeki sözlerinde de böyle bir durum söz konusudur. Bu sözde maksat, Zeyd'in kendisinin biliniyor olduğunu ifade etmek değil, onun faziletinin bilindiğini ifade etmektir. Çünkü Zeyd zaten bilinmektedir. Bu durumda sanki, "Zeyd'in faziletini bildim" denilmiş olmaktadır. Ancak önce *'alimtü Zeyden* [Zeyd'i bildim] demek sûretiyle, onun faziletinden söz etmek için bir girizgâh yapılmış olmaktadır.

[٢١١] والثاني: أن يكون ذلك ترجمة عن معتقدهم وظنهم أن الله ممن يصح خداعه؛ لأن من كان ادعاؤه الإيمان بالله نفاقًا لم يكن عارفًا بالله ولا بصفاته، ولا أن لذاته تعلقًا بكل معلوم، ولا أنه غني عن فعل القبائح؛ فلم يبعد من مثله تجويز أن يكون الله في زعمه مخدوعًا ومصابًا بالمكروه من وجه خفي، وتجويز أن يدلس على عباده ويخدعهم.

[٢١٢] والثالث: أن يذكر الله تعالى ويراد الرسول ﷺ؛ لأنه خليفته في أرضه، والناطق عنه بأوامره ونواهيه مع عباده، كما يقال: قال الملك كذا ورسم كذا؛ وإنما القائل والراسم وزيره أو بعض خاصته الذين قولهم قوله ورسمهم رسمه. مصداقه قوله {إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهَ يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} [الفتح: ١٠] وقوله {مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ} [النساء: ٨٠].

[٢١٣] والرابع: أن يكون من قولهم: أعجبني زيد وكرمه، فيكون المعنى يخادعون الذين آمنوا بالله. وفائدة هذه الطريقة قوة الاختصاص، ولما كان المؤمنون من الله بمكان سلك بهم ذلك المسلك. ومثله: {وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ} [التوبة: ٦٢] وكذلك: {إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ} [الأحزاب: ٥٧]؛ ونظيره في كلامهم: علمت زيدًا فاضلًا، والغرض فيه ذكر إحاطة العلم بفضل زيد لا به نفسه؛ لأنه كان معلومًا له قديمًا؛ كأنه قيل: علمت فضل زيد؛ ولكن ذكر زيد توطئة وتمهيد لذكر فضله.

[214] **Şayet** "Aldatmanın tek taraflı yapılması halinde, (işteşlik bildiren, yani fiilin karşılıklı yapıldığını belirten) خَادَعْتَ formunun kullanılmasının sahih sayılacağı bir izah var mı?" **dersen, şöyle derim:** Bunun izahı, burada فعلت [yaptın] denilmek istendiği halde, (işteşlik bildiren) فاعلت formunun kullanılmış olduğunu söylemektir. Çünkü bu form, aslında yarışma ve yenişme anlamı taşımaktadır. Bir fiilin fâil tarafından yapılışı "sanki biri onu yenmeye çalışıyormuş gibi" anlatıldığı zaman, yarışan ve yenişen biri olmadığı zamanki formundan daha beliğ ve daha sağlam bir mâna ifade eder. Çünkü fiilin saikinin kuvveti artmış olmaktadır. İfadeyi; يَخْدَعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا şeklinde okuyanın -yani Ebû Hayye en-Nümeyrî'nin [v.170/786?]- kıraati de bunu teyit etmektedir.

[215] يُخادِعُونَ [aldatmaya çalışıyorlar] ifadesi, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ ifadesindeki يَقُولُ [söyler] fiilinin beyânıdır; ancak yeni bir cümle başı olması da mümkündür. Burada sanki "Neden yalan söyleyerek iman ettiklerini iddia ediyorlar, bundan kazançları ne?" diye sorulmuş ve cevaben; "aldatmaya çalışıyorlar" denmiştir.

[216] "Peki, bunları 'aldatma'ya iten nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onların Müslümanları aldatmaya çalışmalarının altında birtakım maksat ve hedefler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Müslümanların onları rahat bırakmalarını, kendileri ile savaşmamalarını ve gayrimüslimlere yönelik muamelelerini onlara yöneltmemelerini sağlamak; bir diğeri Müslümanların birbirlerine karşı ikram ve ihsanlarından ve ganimet vb. menfaatlerden faydalanmak; bir diğeri ise Müslümanların arasında yaşamak sûretiyle onların sırlarını öğrenmektir ki Müslümanların bu sırlarını düşmana bildirme konusunda son derece istekli ve gayretli idiler.

[217] **Şayet** "Onlar mü'minleri kandırarak bu amaçlarına ulaşmasınlar diye, Allah onları Müslümanlara açık açık bildirseydi ya!" **dersen, şöyle derim**: Allah Teâlâ, kendisi tarafından bilinen birtakım yararları temin için münafıkları açığa çıkarmamış, mü'minlere bildirmemiştir. Aksini yapsaydı yarar ve çıkar umulan bu hususlar, bozucu, zararlı şeylere dönüşürdü. Kaldı ki, İblis ve soyunun hayatta tutulması, onların münafıkları yoldan çıkarıp kendilerine nifakı telkin etmelerine müsaade edilmesi bundan daha öte bir durumdur, ancak bütün bunların sebebi, Allah katında mâlûm olan maslahatlardır.

[٢١٤] فإن قلت: هل للاقتصار بخادعتَ على واحد وجه صحيح؟ قلت: وجهه أن يقال: عنى به فعلتَ إلا أنه أخرج في زنة فاعلتَ، لأن الزنة في أصلها للمغالبة والمباراة، والفعل متى غولب فيه فاعله جاء أبلغ وأحكم منه إذا زاوله وحده من غير مغالب ولا مبارٍ لزيادة قوة الداعي إليه. ويعضده قراءة من قرأ: {يَخْدَعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا} وهو أبو حيْوَة.

[٢١٥] و{يخادعون} بيان ليقول؛ ويجوز أن يكون مستأنفًا، كأنه قيل: ولم يدعون الإيمان كاذبين وما رفقهم في ذلك؟ فقيل: يخادعون.

[٢١٦] فإن قلت: عمّ كانوا يخادعون؟ قلت: كانوا يخادعونهم عن أغراض لهم ومقاصد؛ منها متاركتهم وإعفاؤهم عن المحاربة، وعما كانوا يطرقون به من سواهم من الكفار. ومنها اصطناعهم بما يصطنعون به المؤمنين من إكرامهم والإحسان إليهم وإعطائهم الحظوظ من المغانم ونحو ذلك من الفوائد؛ ومنها اطلاعهم - لاختلاطهم بهم - على الأسرار التي كانوا حراصًا على إذاعتها إلى منابذيهم.

[٢١٧] فإن قلت: فلو أظهر عليهم حتى لا يصلوا إلى هذه الأغراض بخداعهم عنها. قلت: لم يظهر عليهم لما أحاط به علمًا من المصالح التي لو أظهر عليهم لانقلبت مفاسدَ واستبقاءُ إبليس وذرّيته ومتاركتهم وما هم عليه من إغواء المنافقين وتلقينهم النفاق أشدُّ من ذلك، ولكن السبب فيه ما علمه تعالى من المصلحة.

[218] **Şayet** "وَما يُخادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ kıraatinden[13] murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada maksad şu olabilir: Birbirlerini aldatan kimselerin davranışlarına benzeyen bu muamelelerini sadece kendilerine yapıyorlar! Çünkü vermek istedikleri zarar sadece kendilerine dokunuyor ve kurdukları tuzak başlarına çöküyor. Nitekim *fulân*^{ün} *yudârru fülân*^{en} *ve mâ yudârru illâ nefsehû* [Falan kişi falancaya zarar vermeye çalışıyor, ama sadece kendisine zarar veriyor] -yani ona zarar vermek için kurduğu tuzak, onu es geçmiyor, kendisine dönüyor- denilir. Ayrıca "karşılıklı aldatma" anlamı hakiki olarak da kastedilmiş olabilir. Bu durumda anlam şöyle olur: Bunu yaparken kendilerini aldatmaktadırlar; zira bu esnada, onlar kendi nefislerini birtakım kuruntulara daldırmakta; buna karşılık nefisleri de onları benzer kuruntulara daldırmaktadır. Bir başka ihtimal ise, burada herhangi bir "karşılıklı aldatma" anlamı olmadığı halde, salt mübalağa için يُخادِعُونَ formunun kullanılmış olmasıdır.

[219] Bu ifade; وَما يَخْدَعُونَ ["Oysa sadece kendilerini aldatıyorlar"], وما يُخَدِّعُونَ ["… aldattıkça aldatıyorlar"], -Yâ'nın fethası ile وما يَخَدِّعُونَ [aslı يَخْتَدِعُونَ ; "Oysa birilerinin etkisiyle sadece kendilerini aldatıyorlar"] şeklinde ve fâil belirtilmeksizin وما يُخْدَعُونَ ["Oysa sadece kendileri aldanıyor"] ve وما يُخَادَعُونَ ["… aldatılıyor"] şeklinde okunmuştur.

[220] *Nefs* bir şeyin bizzat kendisi, hakikati anlamındadır. Nitekim "yanımda şu kadar *nefs* (şey) var" denilir. Daha sonra *kalb*e *nefs* denilmiştir, çünkü nefs, kalple kaimdir. Nitekim meşhur bir deyişte, "Kişi iki küçük organından (kalbinden ve dilinden) ibarettir" denilmiştir. Aynı şekilde ruh ve kan için de *nefs* ismi kullanılmıştır, çünkü nefsi canlı tutan, yani canı taşıyan kandır. Yine, *nefs* kendisine şiddetle ihtiyaç duyduğu için suya da *nefs* denmiştir. Nitekim "Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık." [Enbiyâ 21/30] buyrulmuştur.

[221] *Nüfise'r-racul* ifadesinin hakiki anlamı, 'kişiye bir şey isabet etmiş' olduğudur. Tıpkı *sudire'r-racul* [adam öne çıktı] ifadesindeki gibi. Yine, insan iki düşünce arasında kararsız kaldığı, hangisini tercih edeceğini bilemediği zaman, *fulân*^{un} *yu'âmiru nefseyhi* [Falanca, iki 'nefs'i ile kapışıyor.] derler. Bu sözde sanki insan nefsindeki iki farklı ses ve düşünce kastedilmiş ve bunlara *nefs* adı verilmiştir. Bunun sebebi ise bu iki ses ve düşüncenin ya nefsten sâdır olması ya da insana emreden, ona ne yapacağını gösteren konumunda olmalarıdır. Bu sebeple bu ikisi birer zâta benzetilmiş ve onlara nefs denmiştir.

13 Zemahşerî burada Kıraat imamlarından Nâfî, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın okuyuşunu esas alarak bu soruyu sormuş ve cevaplamıştır. Dikkat edileceği üzere bu okuyuşta fiil يُخادِعُونَ şeklinde kullanılmıştır. Fiilin bu formu, "aldatma" eyleminin karşılıklı olması anlamına gelmektedir. Oysa âyette, "onlar sadece kendilerini aldatırlar" denilmektedir. Bu durumda insanın kendisini aldatması, neden karşılıklı aldatma olarak ifade edilmiştir gibi bir soru akla gelmektedir. İşte Zemahşerî'nin değindiği husus budur. İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Kisâî gibi kıraat imamlarının okuyuşu ise وَما يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ şeklindedir. / çev.

[٢١٨] فإن قلت: ما المراد بقوله {وَمَا يُخَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ}؟ قلت: يجوز أن يراد: وما يعاملون تلك المعاملة المشبهة بمعاملة المخادعين إلا أنفسهم، لأن ضررها يلحقهم ومكرها يحيق بهم، كما تقول: فلان يضارّ فلانًا، وما يضارّ إلا نفسه، أي دائرة الضرار راجعة إليه وغير متخطية إياه. وأن يراد حقيقة المخادعة أي وهم في ذلك يخدعون أنفسهم حيث يمنونها الأباطيل ويكذبونها فيما يحدثونها به، وأنفسهم كذلك تمنيهم وتحدّثهم بالأماني. وأن يراد: وما يخدعون فجيء به على لفظ يفاعلون للمبالغة.

[٢١٩] وقرئ وما يَخْدَعون، ويُخَدِّعون من خدَّع؛ ويَخدِّعون - بفتح الياء - بمعنى يَخْدَعون؛ ويُخْدَعون، ويُخادَعون على لفظ ما لم يسم فاعله.

[٢٢٠] والنفس: ذات الشيء وحقيقته؛ يقال عندي كذا نفسًا. ثم قيل للقلب: نفس؛ لأن النفس به. ألا ترى إلى قولهم: المرء بأصغريه. وكذلك بمعنى الروح، وللدم نفس؛ لأن قوامها بالدم. وللماء نفس، لفرط حاجتها إليه. قال الله تعالى: {وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ} [الأنبياء: ٣٠].

[٢٢١] وحقيقة نُفِس الرجلُ بمعنى عِينَ، أصيبت نفسه؛ كقولهم: صُدِر الرجلُ، وقولهم: فلان يؤامر نفسيه إذا تردّد في الأمر واتجه له رأيان وداعيان لا يدري على أيهما يعرّج؛ كأنهم أرادوا داعيي النفس، وهاجسي النفس فسموهما: نفسين؛ إما لصدورهما عن النفس، وإما لأن الداعيين لما كانا كالمشيرين عليه والآمرين له، شبهوهما بذاتين فسموهما نفسين.

[222] Âyette *enfusehum* ifadesinden maksat, "kendi zâtları"dır; kendilerini aldatmalarıyla kastedilen ise, aldatma eyleminin onlardan başkasına zarar vermeyeceği, zararın kendileriyle sınırlı kalacağıdır. Ayrıca, *enfusehum* ifadesi ile onların "kalpleri", "görüşleri" ve onları bu davranışlara sevk eden iç dürtüleri de kastedilmiş olabilir.

[223] Âyette وَمَا يَشْعُرُونَ [farkında değiller] ifadesinde geçen *şu'ûr*, bir şeyi duyu bilgisi ile bilmek anlamında olup, *şi'âr* kökünden türemiştir; *meşâ'iru'l-insân*, insanın duyu organları demektir. Âyetteki anlamı şöyledir: "Bunun onlara yönelik zararı, duyularla hissedilir şeyler gibi apaçıktır. Ancak onlar öylesine gaflete gark olmuşlardır ki, adeta duyularını kaybetmiş gibidirler."

10. Kalplerinde hastalık var; hastalıklarını Allah daha da artırmakta... Yalan söyleyip durduklarından dolayı, can yakıcı bir azap var onlara!

[224] Kalp ile birlikte hastalık kelimesinin kullanılması hakiki anlamda da olabilir, mecaz da olabilir. Hakiki anlamda kullanılmışsa maksat, acı duymalarıdır. Nitekim "onun karnında bir hastalık/ağrı var" denilir. Mecaz anlamda kullanmışsa, kalbin kendisi değil, kötü düşünceleri, hasedi, kini, günahlara meyli, günahta ısrarı, arzularının, korkularının ve zayıflığın etkisinde kalması gibi hastalığa benzer fesat ve âfetlerden olan şeyler kastedilmiş, kalp kelimesi bunlar için isti'âre yoluyla kullanılmış olabilir. Nitekim bunların zıttı olan şeyler için de sıhhat ve selamet kelimeleri kullanılır. Âyette kullanılan kalp ifadesi ile kastedilen şey ise, onların kalplerindeki kötü düşünceler ve küfür ya da haset, kötülük ve kindir. Çünkü onların kalpleri Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlere karşı kin ve nefretle doluydu, onlara büyük bir öfke besliyorlardı. Allah Teâlâ bu durumu, "Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür." [Âl-i İmrân 3/118] şeklinde açıklamıştır. Yine onlar Müslümanlara karşı haset de beslemektedirler. Bu hususta da Allah Teâlâ, "Size bir iyilik dokunsa, bu onları üzer" [Âl-i İmrân 3/120] buyurmuştur. Ayrıca rivayete göre Sa'd b. Ubâde [v.14/635], münafıkların reisi olan Abdullah b. Übeyy [v.9/631] hakkında Peygamber (s.a.)'e şöyle demiştir; "Ya Rasûlâllah! Onu bağışla, görmezden gel; Vallahi, Allah sana bahşettiği bu nimeti bahş ettiğinde, bölge halkı onu kendilerine lider olarak seçme konusunda anlaşmışlardı. Ancak Allah Teâlâ, sana ihsan ettiği hak ile bu fırsatı onun elinden alınca, buna çok öfkelendi." [*Buhârî,* "İsti'zân", 20]

[٢٢٢] والمراد بالأنفس ههنا ذواتهم. والمعنى بمخادعتهم ذواتهم؛ أن الخداع لاصق بهم لا يعدوهم إلى غيرهم ولا يتخطاهم إلى من سواهم. ويجوز أن يراد قلوبهم ودواعيهم وآراؤهم.

[٢٢٣] والشعور علم الشيء علم حس، من الشعار؛ ومشاعرُ الإنسان حواسه. والمعنى أن لحوق ضرر ذلك بهم كالمحسوس، وهم لتمادي غفلتهم كالذي لا حسّ له.

١٠ -﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

[٢٢٤] واستعمال المرض في القلب يجوز أن يكون حقيقة ومجازًا؛ فالحقيقة أن يراد الألم، كما تقول: في جوفه مرض. والمجاز أن يستعار لبعض أعراض القلب، كسوء الاعتقاد والغل والحسد والميل إلى المعاصي والعزم عليها واستشعار الهوى والجبن والضعف وغير ذلك مما هو فساد وآفة شبيهة بالمرض كما استعيرت الصحة والسلامة في نقائض ذلك. والمراد به هنا ما في قلوبهم من سوء الاعتقاد والكفر، أو من الغل والحسد والبغضاء، لأن صدورهم كانت تغلي على رسول الله ﷺ والمؤمنين غِلّا وحنقًا ويبغضونهم البغضاء التي وصفها الله تعالى في قوله {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ} [آل عمران: ١١٨] ويتحرقون عليهم حسدًا {إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ} [آل عمران: ١٢٠]. وناهيك مما كان من ابن أبيّ وقول سعد بن عبادة لرسول الله ﷺ : اعف عنه يا رسول الله واصفح، فوالله لقد أعطاك الله الذي أعطاك؛ ولقد اصطلح أهل هذه البُحيرة أن يعصِّبوه بالعِصابة، فلما ردّ الله ذلك بالحق الذي أعطاكه شَرِق بذلك.

[225] Bu 'hastalık' ile onların kalbine girmiş olan korku ve zafiyet de kastedilmiş olabilir, çünkü onlar önce İslâm'ın rüzgârının kısa bir süre estikten sonra dineceğini, dalgalanan sancağının bir süre sonra ineceğini düşünüyorlar, bunu temenni ediyorlardı ve o dönemde kalpleri (moralleri) kuvvetliydi; ancak Allah Teâlâ peygamberine zafer nasip edip hak dini diğer tüm dinlere karşı muzaffer kılınca, onları bir karamsarlık kapladı ve kalpleri zayıfladı, korkuyla kaplandı. Daha önce kalplerinin kuvvetli olmasının sebebi, savaş konusundaki cüret ve cesaretleri de olabilir; ancak Müslümanların güç ve kararlılıklarını, meleklerin ilâhî yardımla geldiklerini gördüklerinde ve Allah tarafından kalplerine korku salındığında bu kuvvetleri ortadan kalkmış, zayıflamışlardı. Nitekim Peygamber (s.a.), "Allah'ın yardımıyla; bir aylık yürüme mesafesinden adımı duyan korkar." buyurmuştur [*Buhârî,* "Teyemmüm", 1].

[226] Allah Teâlâ'nın onların hastalığını artırmasının anlamı şudur: Peygamber (s.a.)'e Allah her vahiy indirdiğinde onlar bu vahyi dinleyip inkâr ettiler; böylece kâfirlikleri artarak devam etti. Böylece fiilin sebebine isnat edilmesi sûretiyle, sanki onların artırdıkları bu küfür, Allah tarafından artırılmış gibi ifade edildi. Nitekim başka bir âyette "Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir)." [Tevbe 9/125] onların küfürlerinin artması *sûre*ye isnat edilmiştir, çünkü küfürlerinin artmasının sebebi, sûrenin inzâl edilmesidir. Ya da Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.)'e zafer verip hâkimiyet alanının genişlemesine, hasımlarının hâkimiyet alanlarının daralmasına vesile oldukça onların haset, kin ve nefretleri artmış; kalpleri daha zayıf ve güçsüz duruma düşmüş; önceden besledikleri ümit ve temenniler giderek zayıflamış, korkuya dönüşmüştür. Hastalığın artması ile "tabiat"ın kastedilmiş olması da muhtemeldir.

[227] Ebû Amr [v.154/771] -râvilerinden Asma'î'nin rivayetine göre- bu kelimeyi Râ'nın sükûnu ile مَرْضٌ ve مَرْضًا şeklinde okumuştur.

[228] أَلِيمٌ kelimesi, *elime* [acı duydu] fiilinden türemiştir; etimolojik olarak *veci'a* kelimesinden türeyen *vecî'* kelimesi gibidir. Azabın "çok acı" diye nitelenmesi, şu şiirdeki gibi bir kullanımdır:

> Aralarındaki selam, acı bir darbeden ibaret!

Burada Arapların *cedde ciddühû* şeklindeki deyişlerine benzer bir kullanım söz konusudur. Zira *cidd*^{ün} kelimesi *câdd*^{ün} kelimesini yani ciddiyet gösteren kişiyi nitelediği gibi *elîm* de aslında azabı değil, 'acı çeken'i nitelemektedir.

[٢٢٥] أو يراد ما تداخل قلوبهم من الضعف والجبن والخور، لأن قلوبهم كانت قوية، إما لقوة طمعهم فيما كانوا يتحدثون به: أن ريح الإسلام تهب حينًا ثم تسكن، ولواءه يخفق أيامًا ثم يَقِرّ، فضعفت حين ملكها اليأس عند إنزال الله على رسوله النصر وإظهار دين الحق على الدين كله؛ وإما لجراءتهم وجسارتهم في الحروب فضعفت جبنًا وخورًا حين قذف الله في قلوبهم الرعب وشاهدوا شوكة المسلمين وإمداد الله لهم بالملائكة. قال رسول الله ﷺ: «نُصرْت بالرُّعْب مسيرةَ شهر.»

[٢٢٦] ومعنى زيادة الله إياهم مرضًا أنه كلما أنزل على رسوله الوحي فسمعوه كفروا به فازدادوا كفرًا إلى كفرهم، فكأن الله هو الذي زادهم ما ازدادوه إسنادًا للفعل إلى المسبب له، كما أسنده إلى السورة في قوله {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إلى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥] لكونها سببًا. أو كلما زاد رسوله نصرة وتبسطًا في البلاد ونقصًا من أطراف الأرض ازدادوا حسدًا وغِلًّا وبغضًا وازدادت قلوبهم ضعفًا وقلة طمع فيما عقدوا به رجاءهم وجبنًا وخورًا. ويحتمل أن يراد بزيادة المرض الطبع.

[٢٢٧] وقرأ أبو عمر في رواية الأصمعي: مرْض، ومرْضًا، بسكون الراء.

[٢٢٨] يقال: ألِمَ فهو أَلِيمٌ، كوجع فهو وجيع. ووصف العذاب به نحو قوله:

تحِيَّةُ بَيْنَهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ ۞

وهذا على طريقة قولهم: جدَّ جِدُّه. والألم في الحقيقة للمؤلم كما أنّ الجدّ للجادّ.

[229] Onların yalanlarından maksat, "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ettik" şeklindeki sözleridir. Burada yalanın çirkinliğine ve iğrençliğine sembolik bir gönderme yapılmıştır, münafıkların acı azaba duçar olma sebebinin yalancılıkları olduğu ima edilmiştir. Buna benzer bir durum; "Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular." [Nuh 71/25] âyetinde de söz konusudur. Zira tufanda boğulan kavim zaten kâfirdir, ama âyette onların boğulma sebebi olarak "hataları-nın" hususen zikredilmiş olması, bu hataların büyüklüğüne dikkat çekmek ve işlenmesinden nefret edilmesini sağlamak içindir.

[230] Yalan; herhangi bir şey hakkında, olduğunun aksini haber vermek demektir. Yalanın bütünü çirkindir. İbrahim (a.s.)'ın üç kez yalan söylemiş olduğuna dair rivayetlerde [*Buhârî,* "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 8] kastedilen şey ise, "yalan" değil, tarizdir. Ancak tariz şeklindeki bu ifadeler sûret itibariyle yalan gibi olduğu için, yalan olarak isimlendirilmiştir. Ebû Bekr (r.a.)'ın -ki bu ifade merfû' olarak, Peygamber (s.a.)'den de nakledilmiştir- "Yalandan uzak durunuz; çünkü yalan iman dairesinin dışındadır" [Beyhakī, *Şu'abü'l-îmân*, 34/1] dediği rivayet edilmiştir.

[231] Bir kıraatte bu kelime يُكَذِّبُونَ şeklinde okunmuştur ki bu durumda kelime ya "tasdik etme"nin zıttı olan "yalanlama" anlamındadır ya da yalan söylemede mübalağa ifade eder. Nitekim aynı durum, "doğru söyledi" anlamındaki *sadeka* fiilinin mübalağalı halinin *saddeka* şeklinde olmasında da söz konusudur. Yine *bâne* [açık / net olmak] fiilinin mübalağa ifade etmek üzere *beyyene* şekline ve *kalesa* [çekmek / büzülmek] fiilinin aynı nedenle *kallesa* şekline gelmesi de aynıdır. يُكَذِّبُونَ okuyuşu, "yalanın çokluğu" anlamını da ifade edebilir. *Mevvetet el-behâim*[ü] [hayvanlar teker teker öldü] ve *berraket el-ibil*[ü] [develer birer birer çöktü] ifadelerinde de bu durum söz konusudur. Bu [münafıkların "yalancılık" ile tavsifi], birkaç adım belli bir tarafa doğru yürüyüp sonra arkasına bakmak üzere duraksayan yabani hayvanın davranışını ifade etmek üzere söylenen *kezzebe'l-vahşiyy*[ü] ifadesi gibidir. Zira münafık, duraksama halindedir; ne yapacağına karar verememektedir. Bu sebepledir ki, *müzebzeb* [bir o yana, bir bu yana] diye nitelendirilmiştir [Nisâ 4/143]. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Münafığın durumu, iki sürü arasında kalmış; bir o sürüye bir bu sürüye yönelen koyunun durumu gibidir." [*Müslim,* "Sıfâtü'l-münâfıkīn", 50]

[٢٢٩] والمراد بكذبهم قولهم آمنا بالله وباليوم الآخر. وفيه رمز إلى قبح الكذب وسماجته، وتخييل أن العذاب الأليم لاحق بهم من أجل كذبهم. ونحوه قوله تعالى {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٧١] والقوم كفرة؛ وإنما خصت الخطيآت استعظامًا لها وتنفيرًا عن ارتكابها.

٥ [٢٣٠] والكذب: الإخبار عن الشيء على خلاف ما هو به وهو قبيح كله. وأمَّا ما يروى عن إبراهيم عليه السلام أنه كذب ثلاث كذبات، فالمراد التعريض، ولكن لما كانت صورته صورة الكذب سمى به. وعن أبي بكر ﷺ وروى مرفوعًا: «إياكم والكذب، فإنه مجانب للإيمان.»

[٢٣١] وقرئ يُكذِّبون، من كذّبه الذي هو نقيض صدّقه؛ أو من كذّب الذي ١٠ هو مبالغة في كذِب، كما بولغ في صدَق فقيل: صدّق. ونظيرهما: بان الشيء وبيَّن، وقلص الثوب وقلص. أو بمعنى الكثرة كقولهم: موَّتتِ البهائم، وبرَّكت الإبل، أو من قولهم: كذب الوحشي إذا جرى شوطًا ثم وقف لينظر ما وراءه؛ لأن المنافق متوقف متردّد في أمره، ولذلك قيل له مذَبْذَب. وقال عليه السلام: «مثل المنافق كمثل الشاة العائرة بين الغنمين، تعير إلى هذه مرة وإلى هذه مرة.»

11. Onlara; "Yeryüzünde bozuculuk yapmayın!" denildiğinde, "Biz düzelticiyiz; ara bulucuyuz (tamamen asayiş yanlısıyız) " diyorlar.

12. Bakınız; bunlar tam bir bozucudur, fakat farkında değiller.

13. Onlara; "İnsanlar iman ettiği gibi siz de iman edin" denince, "Biz hiç o beyinsizler gibi iman eder miyiz?" diyorlar. Bakınız; asıl beyinsiz kendileridir, fakat bilmezler.

14. İman edenlere rastladıklarında; "İman ettik" diyorlar. Kendi 'şeytan'ları ile başbaşa kaldıklarında ise "Biz asıl sizinle beraberiz, onlarla sadece alay etmekteyiz!" diyorlar.

15. Asıl, Allah onlarla 'alay' ediyor; onları taşkınlıklarında şaşkın şaşkın dolaşmaları için teçhiz ediyor.

16. Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar! Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır.

[232] وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ifadesi, يكذبون ifadesine atıftır; يَقُولُ آمَنَّا ifadesine atıf olması da mümkündür, zira "İnsanlardan öyleleri vardır ki, onlara bozuculuk yapmayın dendiğinde..." desen doğru olur. Ama ilk seçenek daha uygundur.

[233] *Fesad* / bozuculuk, bir şeyin istikamet halinden, faydalı olmaktan çıkmasıdır. Tersi *salâh*tır ki o da müstakîm ve faydalı hal üzere olmaktır. "Yeryüzünde bozuculuk etmek" demek, savaş ve fitne kışkırtıcılığı yapmak demektir. Çünkü böyle bir şey, yeryüzünde fesada sebebiyet verir; insanların, ekinlerin, dinî ve dünyevî menfaatlerin zarara uğramasına, bozulmasına sebep olur. Allah Teâlâ, "Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozuculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır!" [Bakara 2/205] ve "Yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!" [Bakara 2/30] âyetlerinde *fesad* kelimesini bu şekilde kullanmıştır. Yine Tay kabilesinin iki kolu arasında yaşanan bir savaşa da [taraflar birbirlerine *müsle* yaptıkları, yani insanların kulak ve burunlarını kestikleri için] *fesad* harbi denilmiştir.

[234] Münafıkların yeryüzünde çıkardıkları fesat, kâfirlere meyilli olmaları, Müslümanların sırlarını onlara taşımak ve onlara karşı kırkırtmak sûretiyle kâfirleri onlara karşı doldurmaları şeklindeydi ki bütün bu davranışlar, taraflar arasında fitnelerin çıkmasına sebep oluyordu. Onların bu davranışları fesada sebep olduğu için de kendilerine, "fesat çıkarmayın, bozuculuk yapmayın" denmiştir. Nitekim bir kimse sonu kötü olan şeylere yöneldiği zaman, ona "kendi elinle kendini öldürme, kendini ateşe atma" denilir.

١١-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾

١٢-﴿أَلا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لا يَشْعُرُونَ﴾

١٣-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لا يَعْلَمُونَ﴾

١٤-﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ﴾

١٥-﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

١٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

[٢٣٢] {وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ} معطوف على {يَكْذِبُونَ} [البقرة: ١٠]؛ ويجوز أن يعطف على {يَقُولُ آمَنَّا} [البقرة: ٨]، لأنك لو قلت: ومن الناس من إذا قيل لهم لا تفسدوا، كان صحيحًا، والأوّل أوجه.

[٢٣٣] والفساد: خروج الشيء عن حال استقامته وكونه منتفعًا به، ونقيضه الصلاح، وهو الحصول على الحال المستقيمة النافعة. والفساد في الأرض: هَيْج الحروب والفتن، لأن في ذلك فساد ما في الأرض وانتفاء الاستقامة عن أحوال الناس والزروع والمنافع الدينية والدنيوية. قال الله تعالى: {وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ} [البقرة: ٢٠٥] {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ} [البقرة: ٣٠]. ومنه قيل لحرب كانت بين طيّءٍ حرب الفساد.

[٢٣٤] وكان فساد المنافقين في الأرض أنهم كانوا يمايلون الكفار ويمالئونهم على المسلمين بإفشاء أسرارهم إليهم وإغرائهم عليهم، وذلك مما يؤدّي إلى هَيْج الفتن بينهم، فلما كان ذلك من صنيعهم مؤديًا إلى الفساد قيل لهم: {لَا تُفْسِدُوا}، كما تقول للرجل: لا تقتل نفسك بيدك، ولا تُلق نفسك في النار، إذا أقدم على ما هذه عاقبته.

[235] إِنَّمَا edatı bir hükmü belli bir şeye hasretmek ya da bir şeyi belli bir hükme hasretmek için kullanılır. Birincinin örneği, *innemâ yentıku Zeyd*^{ün} [başkası değil, sadece Zeyd konuşuyor] cümlesi, ikincisinin örneği ise *innema Zeyd*^{ün} *kâtib*^{ün} [Zeyd başka bir şey değil, sadece yazardır] cümlesidir.

[236] Münafıkların "Biz sadece düzelticiyiz; ara bulucuyuz." ifadesinin mânası; "düzelticilik niteliği sadece bize aittir, bunda hiçbir şüphe yoktur, herhangi bir fesat türünün bu niteliğe şaibe düşürmesi söz konusu değildir" şeklindedir.

[237] أَلَا [Bakın] ifadesi soru Hemze'si ve olumsuzluk Lâm'ının bir araya gelmesi ile oluşmuş olup devamındaki ifadelerde geçen hususun tahakkukuna dikkat çekmek için kullanılır. "… kādir değil mi?!" [Kıyamet 75/40] âyetinde de olduğu gibi, soru Hemze'si olumsuzluk harfi ile birleştiği zaman tahakkuk anlamı ifade eder. أَلَا ifadesi böylesi bir tahakkuk ifade etme konumunda olduğu için, devamında gelen cümle neredeyse her zaman yemin ifadelerine benzer şekilde başlar. Nitekim أَلَا ifadesinin benzeri olan أَمَا da yemin cümlelerinin başlangıcı olarak kullanılır. Örneği:

> Bakın yemin ederim, kendisinden başka kimsenin gaybı bilmediği Zât adına;
> Bakın yemin ederim, ağlatan ve güldüren adına…

[238] Allah Teâlâ münafıkların, kendilerini "düzelticiler" cümlesinden sayma iddialarına en açık bir şekilde cevap vermiş ve onların büyük bir öfkeye maruz kalacaklarına en güçlü şekilde delâlet eden ifadeler kullanmıştır. Cümledeki mübalağa unsurları şunlardır: Cümlenin isti'nâf şeklinde başlaması, أَلَا ve إِنَّ kelimelerindeki tekit, haberin ma'rife olarak gelmesi, arada fasıl zamirinin kullanılması ve sonunda "fakat farkında değiller" ifadesinin yer alması.

[239] Müslümanlar münafıklara nasihat babında iki hususu ifade etmişlerdir. İlk olarak; davranışlarının yanlış olması, fitne ve fesada sebep olması sebebiyle çirkin olduğunu ifade etmişler; ikinci olarak da akıl sahiplerinin izlediği doğru yolu göstermiş, bu yolu takip edip onların aralarına girmelerini tavsiye etmişlerdir. Münafıklar ise kendileri cahil ve beyinsiz oldukları için, buna cevaben Müslümanların cahil ve beyinsiz olduğunu söylemişlerdir. Âyetlerdeki bu ifadelerde, ilim sahibi insanın cahillerden işiteceği sözler karşısında bir teselli de söz konusudur.

[٢٣٥] و {إِنَّمَا} لقصر الحكم على شيء، كقولك: إنما ينطق زيد، أو لقصر الشيء على حكم،كقولك: إنما زيد كاتب.

[٢٣٦] ومعنى {إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ} أن صفة المصلحين خلصت لهم وتمحضت من غير شائبة قادح فيها من وجه من وجوه الفساد.

[٢٣٧] و{ألآ} مركبة من همزة الاستفهام وحرف النفي، لإعطاء معنى التنبيه على تحقق ما بعدها، والاستفهام إذا دخل على النفي أفاد تحقيقًا كقوله {أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ} [القيامة: ٤٠]. ولكونها في هذا المنصب من التحقيق لا تكاد تقع الجملة بعدها إلا مصدّرة بنحو ما يتلقى به القسم. وأختها التي هي أمَا من مقدّمات اليمين وطلائعها:

أَمَا والَّذِي لا يَعْلَمُ الغَيْبَ غيْرُهُ ...

أَمَا والَّذِي أَبْكَى وأَضحَكَ ...

[٢٣٨] ردّ الله ما ادعوه من الانتظام في جملة المصلحين أبلغ ردّ وأدله على سخط عظيم، والمبالغةُ فيه من جهة الاستئناف وما في كلتا الكلمتين ألا وإن من التأكيدين، وتعريفِ الخبر وتوسيطِ الفصل وقوله {لَا يَشْعُرُونَ}.

[٢٣٩] أتوهم في النصيحة من وجهين: أحدهما تقبيح ما كانوا عليه لبعده من الصواب وجرّه إلى الفساد والفتنة. والثاني: تبصيرهم الطريق الأسدَّ من أتباع ذوي الأحلام، ودخولهم في عدادهم؛ فكان من جوابهم أن سفَّهوهم لفرط سفههم، وجهلوهم لتمادي جهلهم. وفي ذلك تسلية للعالم مما يلقى من الجهلة.

[240] **Şayet** "Âyette قِيلَ [denildi] ifadesi nasıl, "bozuculuk yapmayın" ve "iman edin" fiillerine isnat edilmiştir; fiilin fiile isnat edilmesi yanlış değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Yanlış olan, fiilin fiil mânasına isnat edilmesidir. Oysa burada fiil, sadece fiilin lafzına isnat edilmiş ve adeta; "Onlara bu söz, bu kelâm söylendiğinde..." denmiştir. Nitekim *Elifün darbün min selaseti ehrufin* [Elif -ismi- üç harften müteşekkildir] ve *ze'amû metıyyetü'l-kezib* ["iddia ederler" -ifadesi- ortada bir yalan olduğu anlamını içerir] cümlelerinde de bu durum söz konusudur.

[241] *Kemâ*'daki Mâ, *rubbemâ*nın Mâ'sı gibi [harfin i'râb ve amelini engelleyen] Mâ-i Kâffe olabileceği gibi, بِما رَحُبَتْ ["bütün genişliği ile" (Tevbe 9/25)] ifadesindeki gibi mastar Mâ'sı da olabilir.

[242] *en-Nâs* kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf ahd (bilinirlik) ifade eder; yani "Allah'ın 'peygamberi ve beraberindekiler'in iman ettiği gibi" anlamına gelir ki bunlar mâlûm kimselerdir. Ya da Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve onun gibi bilinen kişiler kastedilmiş olabilir, zira bu kimseler onların soydaşlarıdır. Bu durumda onlara, "işte bu kardeşleriniz, dostlarınız gibi siz de iman edin" denilmiş olmaktadır. Ayrıca *en-nâs* kelimesindeki Lâm-ı ta'rîfin cins ifade etmesi de mümkündür. Bu durumda anlam, "kâmil insanların iman ettiği gibi siz de iman edin" şeklinde olur. Ya da bu durumda mü'minler 'hakiki insan' kabul edilmiş, diğerleri ise hak ile bâtılı ayırt edememelerinden dolayı adeta hayvanlar zümresinden sayılmışlardır.

[243] "İman eder miyiz?" ifadesindeki soru, inkâr anlamı taşır. السُّفَهاءُ [beyinsizler] kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf , daha önce işaret edilen "insanlar"a göndermedir. Nitekim bir dostuna; "Zeyd senin aleyhinde kötü konuştu" dediğinde, "Yapmış mı beyinsiz!?" diye cevap verir. Lâm-ı ta'rîfin cins ifade etmesi ve bu cinsin kapsamına -onların iddiasına göre- 'beyinsiz' kapsamına giren kimselerin dâhil olması da mümkündür. Çünkü münafıklara göre mü'minler insanlar içerisinde en beyinsiz olanlardır.

[244] **Şayet** "Mü'minler son derece akl-ı selîm insanlar oldukları halde münafıklar nasıl olup da onları akılsız ve beyinsiz olarak nitelemişlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Cehaletleri ve gözlem ve insafı terketmiş olmaları sebebiyle, kendi inançlarının hak olduğunu ve ondan gayrısının bâtıl olduğunu düşünmüşler ve bâtıl bir inancı benimseyenlerin de beyinsiz olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca onlar toplum içerisinde lider, önder konumda idiler;

[٢٤٠] فإن قلت: كيف صح أن يسند {قِيلَ} إلى {لَا تُفْسِدُوا}، و{آمِنُوا}؛ وإسناد الفعل إلى الفعل مما لا يصح؟ قلت: الذي لا يصح هو إسناد الفعل إلى معنى الفعل، وهذا إسناد له إلى لفظه، كأنه قيل: وإذا قيل لهم هذا القول وهذا الكلام. فهو نحو قولك: أَلِفٌ ضربٌ من ثلاثة أحرف. ومنه: «زعموا» مطيَّةُ الكذب.

[٢٤١] وما في «كما» يجوز أن تكون كافة مثلها في ربما، ومصدرية مثلها في {بِمَا رَحُبَتْ} [التوبة: ٢٥].

[٢٤٢] واللام في «الناس» للعهد، أي كما آمن رسول الله ﷺ ومن معه. أو هم ناس معهودون كعبد الله بن سلام وأشياعه، لأنهم من جِلْدَتهم ومن أبناء جنسهم، أي كما آمن أصحابكم وإخوانكم. أو للجنس أي كما آمن الكاملون في الإنسانية؛ أو جعل المؤمنون كأنهم الناس على الحقيقة، ومن عداهم كالبهائم في فقد التمييز بين الحق والباطل.

[٢٤٣] والاستفهام في {أَنُؤْمِنُ} في معنى الإنكار. واللام في {السُّفَهَاءُ} مشار بها إلى الناس، كما تقول لصاحبك: إن زيدًا قد سعى بك، فيقول: أوَ قد فعل السفيهُ؟ ويجوز أن تكون للجنس، وينطوي تحته الجاري ذكرهم على زعمهم واعتقادهم؛ لأنهم عندهم أعرق الناس في السفه.

[٢٤٤] فإن قلت: لم سفَّهوهم واسترَكُّوا عقولهم، وهم العقلاء المراجيح؟ قلت: لأنهم لجهلهم وإخلالهم بالنظر وإنصاف أنفسهم، اعتقدوا أن ما هم فيه هو الحق وأن ما عداه باطل؛ ومن ركب متن الباطل كان سفيهًا؛ ولأنهم كانوا في رياسة وسطة في قومهم ويسار،

buna karşılık, mü'minlerin çoğunluğu fakir idi, hatta içlerinde Suheyb [v.38/659], Bilal [v.20/641] ve Habbâb [v.37/658] gibi köleler de vardı. İşte bu yüzden mü'minleri, sırf hakaret olsun diye, beyinsiz diye nitelemişlerdir. Ya da kendi dinlerini terkedip Müslüman olmuş, böylece onları öfkelendirmiş, güçlerini kırmış olan Abdullah b. Selâm [v.43/664] vb. kimseleri kastetmiş de olabilirler. Aslında bu kimselerin asla beyinsiz olmadığını bildikleri halde, sırf alay ve nefret sebebiyle böyle söylemişlerdir. *Sefeh*; akıl zayıflığı, basiretsizlik demektir.

[245] **Şayet** "Neden bu [13.] âyet لَا يَعْلَمُونَ [bilmezler] ile biterken bir önceki âyet لَا يَشْعُرُونَ [farkında değiller] şeklinde bitirilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü *din* meselesi; yani mü'minlerin hak, onların ise bâtıl üzere olduğunun bilinmesi gözlem ve istidlâl gerektirir; gözlemleyen kişi böylece bilgiye ulaşır. Münafıklık ve yeryüzünde fitne ve fesada sebep olacak azgınlıklar ise dünyevî bir mesele olup âdetlere dayalı bir konudur; insanlar nezdinde, özellikle de Cahiliye Arapları nezdinde mâlûm bir meseledir. Zira Cahiliye Arapları arasındaki gruplaşmalar, bölünmeler, savaşlar, gece vakti baskın yapıp birbirlerini boğazlayacak kadar ileri gitmiş olan çatışmalar, adeta duyu organları ile müşahede edilen bilgiler gibi açık ve kesindir. Ayrıca cehalet anlamı taşıyan *sefeh* kelimesi zikredilince, aynı âyet içerisinde '*ilm* kelimesinin zikredilmesi, âyetin akışı açısından daha uygun olmuştur.

[246] Bu [14.] âyetin söyleniş amacı, münafık kıssasının anlatılmaya başladığı [8.] âyetinkinden farklı olup onun tekrarı değildir. Zira orada onların görüşleri beyan edilmiş, münafıklıkları ifade edilmiştir. Burada ise onların mü'minlere karşı muameleleri, mü'minleri yalanlamaları, onlarla alay etmeleri, onlarla birlikte iken iman edip kendi düzenbaz dostlarının yanına varınca kalplerinde olanı açığa vurmaları ifade edilmiştir.

[247] Rivayete göre Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve (münafık) dostları bir gün Peygamber (s.a.)'in ashabı ile karşılaşmışlardı. Abdullah b. Übeyy, "Bakın, şu beyinsizleri şimdi nasıl sizden uzaklaştıracağım!" dedi ve Ebû Bekr (r.a.)'ın elini tutup "Merhaba ey Sıddîk, ey İslâm'ın büyüğü, Teym oğullarının efendisi, Allah'ın peygamberi ile mağarada bulunan, malını ve canını Allah'ın peygamberi uğruna feda eden!" dedi. Daha sonra Ömer (r.a.)'ın elini tuttu ve "Merhaba ey Adiyy oğullarının efendisi, Allah'ın dininde kuvvetli, hakkı bâtıldan ayıran, malını ve canını Allah'ın peygamberi uğruna feda eden!" dedi. Ardından Hazret-i Ali'nin elini tuttu ve "Merhaba ey Peygamberin amcasının oğlu ve damadı, -peygamber dışında- Haşimoğullarının efendisi!" dedi. Ardından ayrıldılar ve Abdullah b. Übeyy arkadaşlarına, "Nasıl yaptım gördünüz mü?" dedi, onlar da "bravo" dediler. Bunun üzerine bu âyetler nâzil oldu.

وكان أكثر المؤمنين فقراء ومنهم موالٍ كصهيب وبلال وخباب، فدعوهم سفهاء تحقيرًا لشأنهم. أو أرادوا عبد الله بن سلام وأشياعه ومفارقتهم دينهم وما غاظهم من إسلامهم وفَتَّ في أعضادهم. قالوا ذلك على سبيل التجلد توقيًا من الشماتة بهم مع علمهم أنهم من السفه بمعزل، والسفه سخافة العقل وخفة الحلم.

[٢٤٥] فإن قلت: فلم فصلت هذه الآية بـ{لَا يَعْلَمُونَ}، والتي قبلها بـ{لَا يَشْعُرُونَ}؟ قلت: لأن أمر الديانة والوقوف على أن المؤمنين على الحقّ وهم على الباطل يحتاج إلى نظر واستدلال حتى يكتسب الناظر المعرفة. وأما النفاق وما فيه من البغي المؤدّي إلى الفتنة والفساد في الأرض فأمر دينويّ مبني على العادات، معلوم عند الناس، خصوصًا عند العرب في جاهليتهم وما كان قائمًا بينهم من التغاور والتناحر والتحارب والتحازب، فهو كالمحسوس المشاهد؛ ولأنه قد ذكر السفه وهو جهل فكان ذكر العلم معه أحسن طباقًا له.

[٢٤٦] مساق هذه الآية بخلاف ما سيقت له أوّل قصة المنافقين فليس بتكرير، لأن تلك في بيان مذهبهم والترجمة عن نفاقهم، وهذه في بيان ما كانوا يعملون عليه مع المؤمنين من التكذيب لهم والاستهزاء بهم ولقائهم بوجوه المصادقين وإيهامهم أنهم معهم، فإذا فارقوهم إلى شُطّار دينهم صدقوهم ما في قلوبهم.

[٢٤٧] وروي أن عبد الله بن أبيّ وأصحابه خرجوا ذات يوم فاستقبلهم نفر من أصحاب رسول الله ﷺ، فقال عبد الله: انظروا كيف أردّ هؤلاء السفهاء عنكم، فأخذ بيد أبي بكر فقال: مرحبًا بالصدّيق سيد بني تيم وشيخ الإسلام وثاني رسول الله في الغار، الباذل نفسه وماله لرسول الله! ثم أخذ بيد عمر فقال: مرحبًا بسيد بني عديّ الفاروق القويّ في دين الله، الباذل نفسه وماله لرسول الله! ثم أخذ بيد عليّ فقال: مرحبًا بابن عم رسول الله وخَتَنه، سيد بني هاشم ما خلا رسول الله! ثم افترقوا، فقال لأصحابه: كيف رأيتموني فعلت؟ فأثنوا عليه خيرًا، فنزلت.

[248] Birine yaklaşıp onu karşıladığında, [sülâsî ve müfâ'aleden] *lekıytühû* ve *lâkeytuhû* denir. Bu kelimede *mülâkıyye* [karşımdaki] ve *murâvıkī* [avlusu avluma bakan] kelimelerinin anlamı caridir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] bu ifadeyi وإذا لاقوا şeklinde okumuştur.

[249] *Halevtü bi fülân*^{in} ve *halevtü ileyhi* "biri ile yalnız kalmak" demektir. Bu kelimenin *madā* [geçip gitti] anlamındaki *halâ* fiilinden gelmiş olması da mümkündür. *halâke zemm*^{ün} ifadesi, "Kınama seni geçti, kınanmaktan kurtuldun" anlamına gelir; *el-kurûnu'l-hâliye* [geçmiş çağlar] ifadesi bu anlamdandır. İfadenin alay etmek mânasındaki *halevtü bihi* kullanımından türemiş olması da mümkündür. Bu anlamda *halâ fülân*^{ün} *bi 'ırzi fülân*^{in} *ya'besü bi-hî* [Falan kimse, falancanın ırzına, namusuna dil uzattı] denilir. Âyetteki anlamı şöyledir: Mü'minlerle alay etmelerini kendi şeytanlarına iletmişler, onlara bu tür şeyleri anlatmışlardır. Buna benzer şekilde, "sana falancayı hamd ederim; sana falanı zemmederim" gibi ifadeler [إلى harfiyle] kullanılır.

[250] "Şeytanları"ndan maksat, küfürdeki inatçılıkları itibariyle şeytanlara benzeyen kimselerdir. Sîbeveyhi [v.180/796], *el-Kitâb* isimli eserinin bir yerinde, *şeyâtīn* [şeytanlar] kelimesindeki Nûn'un kelimenin aslından olduğunu, bir başka yerinde ise, bu harfin *şeyâtīn* kelimesine ilave edilmiş zâid bir harf olduğunu ifade eder. Nûn'un *şeyâtīn* kelimesinin aslından olduğunun delili, *teşeytane* [şeytanlaştı] fiilidir. Nitekim kelimenin etimolojik kökü, *şatane* kelimesidir ki bu da uzaklaşmak demektir. Şeytan da ıslah ve iyilikten uzak olduğu için bu ismi almıştır. Fakat Nûn'u zâid kabul edecek olursan, o zaman *şeytān* kelimesi, "bâtıl oldu" anlamındaki *şâta* fiilinden türemiş olur. Nitekim şeytanın isimlerinden biri de "bâtıl"dır.

[251] إِنَّا مَعَكُمْ [biz gerçekten sizinle beraberiz], yani biz sizin dininize muvafakat ediyoruz, size dostuz. **Şayet** "Neden münafıkların mü'minlere hitabı fiil cümlesi ile ifade edilirken, şeytanları ile diyalogu İnne ile tekit edilmiş bir isim cümlesi ile ifade edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Onların mü'minlere hitapla söyledikleri, vurgulu bir şekilde nakledilmeyi hak eden daha dikkate değer bir ifade değildir, çünkü kendilerinde iman bulunduğunu, kalplerinde imanın yeşerdiğini iddia ediyorlar, fakat bu konuda biricik oldukları, kimsenin kendilerine yetişemeyeceğini iddia etmiyorlardı. Zira ya nefisleri böyle bir iddia konusunda kendilerine yardımcı olmuyordu -çünkü kendilerini inanmaya sevk eden güçlü duygu ve etkin sebepleri yoktu ki gönülden, yürekten ve tam bir inanç ve sadâkatle söylenmeyen her söz böyledir- ya da bunu büyük bir mübalağa ve tekit ile ifade ettikleri takdirde pek de inandırıcı olmayacağını biliyorlardı.

[٢٤٨] ويقال لقيته ولاقيته إذا استقبلته قريبًا منه، وهو جارِي مُلاقي ومراوقي. وقرأ أبو حنيفة: وإذا لاقَوْا.

[٢٤٩] وخلوت بفلان وإليه، إذا انفردت معه. ويجوز أن يكون من خلا بمعنى مضى، وخلاك ذمّ؛ أي عداك ومضى عنك. ومنه: القرون الخالية، ومن خلوت به، إذا سخرت منه. وهو من قولك: خلا فلان بعرض فلان يعبث به. ومعناه: وإذا أنهوا السخرية بالمؤمنين إلى شياطينهم وحدّثوهم بها. كما تقول: أحمد إليك فلانًا، وأذمّه إليك.

[٢٥٠] وشياطينهم: الذين ماثلوا الشياطين في تمرّدهم. وقد جعل سيبويه نون الشيطان في موضع من كتابه أصليةً، وفي آخر زائدة. والدليل على أصالتها قولهم: تشيطن، واشتقاقه من شَطَنَ، إذا بعد؛ لبعده من الصلاح والخير. ومن شاط، إذا بطل إذا جعلت نونه زائدة؛ ومن أسمائه الباطل.

[٢٥١] {إِنَّا مَعَكُمْ} إنا مصاحبوكم وموافقوكم على دينكم. فإن قلت: لم كانت مخاطبتهم المؤمنين بالجملة الفعلية، وشياطينهم بالإسمية محققة بإن؟ قلت: ليس ما خاطبوا به المؤمنين جديرًا بأقوى الكلامين وأوكدهما، لأنهم في ادعاء حدوث الإيمان منهم ونشئه من قبلهم، لا في ادعاء أنهم أوحديون في الإيمان غير مشقوق فيه غبارهم، وذلك إما لأن أنفسهم لا تساعدهم عليه، إذ ليس لهم من عقائدهم باعث ومحرّك، وهكذا كل قول لم يصدر عن أريحية وصدق رغبة واعتقاد. وإما لأنه لا يروج عنهم لو قالوه على لفظ التوكيد والمبالغة.

Kaldı ki, Tevrat ve İncil'de övgü dolu ifadelerle anlatılan Ensār ve Muhacir sahâbîlerin arasında iken nasıl böyle sözleri büyük bir inanç ve kararlılıkla söyleyebilir ve bunların kabul görmesini bekleyebilirlerdi ki?! Allah Teâlâ mü'minlerin sözlerini; "Rabbimiz, bizler *gerçekten* iman ettik" [Âl-i İmrân 3/16] şeklinde nakletmiştir. Münafıkların kendi dostlarına yönelik hitapları ise sadık, istekli bir konuşmacının iç dünyasını yansıtacak, gönlünden geçenleri ifade edecek şekildedir. Zira onlar bu hitaplarında tam da gönüllerinde olanı, yani Yahudilik üzere sebat ettiklerini, küfür inancında istikrar gösterdiklerini, bundan en ufak bir sapma göstermekten uzak olduklarını ifade etmektedirler. İşte onların bu meyandaki sözleri kendileri adına kabul görmüş, revaç bulmuş, bu sebeple de tahkik ve tekit üslubu ile nakledilmiştir.

[252] **Şayet** "إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ [biz sadece alay ediyoruz] ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ [biz sizinle birlikteyiz] ifadesine nasıl bağlanabilir?" **dersen, şöyle derim:** إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ [biz sadece alay ediyoruz] ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ ifadesinin tekididir, çünkü إِنَّما نَحْنُ مَعَكُمْ ifadesinin anlamı, onların Yahudilikte sebat ediyor olduklarıdır. إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi ise İslâm'ın reddi anlamına gelmektedir. Zira bir şeyi hafife alıp onunla alay eden kimse onu inkâr etmiş, geçerliliğini reddetmiş demektir. Bir şeyin zıttını reddetmek ise, kendisinin sebatını ifade eden bir tekittir. Ya da إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ ifadesinden bedel olabilir, çünkü İslâm'ı tahkir eden kimse, küfrü tazim etmiş olur. Ayrıca bu ifade yeni bir cümle de olabilir. Sanki burada onlar "biz sizinle birlikteyiz" dediklerinde "eğer bizimle birlikte olduğunuz doğruysa o zaman neden Ehl-i İslâm'a muvafakat ediyorsunuz?" diye sorulmuş, onlar da buna cevaben; "biz sadece alay ediyoruz" demişlerdir.

[253] *İstihzâ'* alay etmek, hafife almak demektir. Kök anlamı hafiflik olup, [işkence etmeden] hızla öldürmek anlamındaki hüz'den gelmektedir. Bu ise, hızlıca öldürmek anlamına gelir. *Heze'e - yehze'ü* olduğu yerde düşüp ölmek anlamına gelir. Arapların *meşeytü fe-leğebtü fe-zanentü le-ehze'enne 'alâ mekânî* [yürüdüm, bitkin düştüm, olduğum yere yığılıp, öleceğimi sandım] şeklinde bir deyişleri nakledilir. *Tehze'u bi-hî nâkatûhü* "devesi onu yük olarak hafif buldu; süratle götürüyor" demektir.

[254] "Allah hakkında 'alay etti' ifadesini kullanmak, yani Allah'ın alay etmesi, caiz değildir; çünkü Allah Teâlâ çirkin fiil işlemekten münezzehtir, alay etmek ise bir kusur ve cehalet sayılır. Nitekim "[İsrailoğulları]; 'Sen bizimle alay mı ediyorsun?!' demişlerdi de Musa: 'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!' demişti." [Bakara 2/67] âyetinde istihzanın cahillik olduğu ifade edilmiştir. O halde, 'Allah'ın onlarla alay etmesi' ne demektir?" **dersen**, **şöyle derim:** Allah'ın onlarla alay etmesinin mânası, onlara zillet ve alçaklık musibetini indirmesidir.

وكيف يقولونه ويطمعون في رواجه وهم بين ظهراني المهاجرين والأنصار الذين مثلهم في التوراة والإنجيل. ألا ترى إلى حكاية الله قول المؤمنين: {رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا} [آل عمران: ١٩٦]. وأما مخاطبة إخوانهم، فهم فيما أخبروا به عن أنفسهم من الثبات على اليهودية والقرار على اعتقاد الكفر، والبعد من أن يزلوا عنه على صدق رغبة ووفور نشاط وارتياح للتكلم به، وما قالوه من ذلك فهو رائج عنهم متقبل منهم، فكان مظنة للتحقيق ومَئِنَّة للتوكيد.

[٢٥٢] فإن قلت: أنى تعلق قوله {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ} بقوله {إِنَّا مَعَكُمْ}؟ قلت: هو توكيد له، لأن قوله {إِنَّا مَعَكُمْ} معناه الثبات على اليهودية؛ وقوله {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ} ردّ للإسلام ودفع له منهم، لأن المستهزئ بالشيء المستخف به منكر له ودافع لكونه معتدًّا به، ودفع نقيض الشيء تأكيد لثباته أو بدل منه، لأن من حقر الإسلام فقد عظم الكفر. أو استئناف، كأنهم اعترضوا عليهم حين قالوا لهم: {إِنَّا مَعَكُمْ}، فقالوا: فما بالكم إن صح أنكم معنا توافقون أهل الإسلام؟ فقالوا: إنما نحن مستهزئون.

[٢٥٣] والاستهزاء: السُّخْرِية والاستخفاف، وأصل الباب الخفة من الهزء وهو القتل السريع وهزأ يهزأ: مات على المكان. عن بعض العرب: مشيت فلغبت فظننت لأهزأنّ على مكاني. وناقته تهزأ به: أي تسرع وتخف.

[٢٥٤] فإن قلت: لا يجوز الاستهزاء على الله تعالى، لأنه متعال عن القبيح، والسخرية من باب العيب والجهل. ألا ترى إلى قوله {قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الجَاهِلِينَ} [البقرة: ٦٧]، فما معنى استهزائه بهم؟ قلت: معناه إنزال الهوان والحقارة بهم،

Çünkü alay eden kimsenin amacı, alay ettiği kimseyi aşağılamak, küçük düşürmek, onu hafife alıp değersizleştirmektir. Daha önce zikrettiğimiz üzere *istihzâ* kelimesinin etimolojisi de bu anlama delâlet etmektedir. Nitekim Allah Teâlâ'nın kelâmında kâfirlere yönelik bu tür *tehekküm* (küçümseme) ifadeleri çokça yer alır. Bu ifadelerden maksat, onların içinde bulundukları durumun küçümsenmesi, sahip olduğu düşüncelerin alaycıların alayına, hakaretine müstehak durumda olduğunun ifade edilmesidir. Yine burada, daha önce يُخادِعُونَ ["aldatmaya çalışıyorlar" (Bakara 2/9)] ifadesinde geçtiği üzere, Allah'ın zahirde onlara Müslümanlara ilişkin hükümleri icra etmesi, fakat onlar hakkında murad-ı ilâhi olan şeyin (azabın) gizli tutulması da kastedilmiş olabilir. Bir görüşe göre; alay etmenin karşılığı olarak verilen ceza, "alay etmek" olarak isimlendirilmiştir. Nitekim "Kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür" [Şûra 42/40] ve "Size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin" [Bakara 2/194] âyetlerinde bu durum ifade edilmiştir.

[255] **Şayet** "اللهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ ["Asıl, Allah onlarla 'alay' ediyor" (Bakara 2/15)] ifadesi nasıl olup da önceki cümleye atıf yapılmaksızın yeni bir cümle başlangıcı olarak gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin yeni bir cümle olarak başlamış olması, edebi açıdan son derece üstün ve mükemmel bir ifadedir. Zira burada asıl onlarla alay edenin Allah olduğu, onların alaylarının bu alay karşısında dikkate dahi alınmayacak kadar küçük ve değersiz olduğu, zira Allah'ın alayının onlara aşağılama, zillet, ibretlik ceza olarak inmiş olduğu ifade edilmiş olmaktadır. Yine burada onların alaylarına karşılık mü'minlerin vereceği cevabı bizzat Allah'ın üstlenmiş olduğu, mü'minlerin onlara benzer bir alayla karşılık vermelerine ihtiyaç kalmayacağı anlamı da bulunmaktadır.

[256] **Şayet** "إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi ile lafzan uyumlu olması açısından اللَّه مستهزئ بهم [Allah da onlarla alay edip durmaktadır] denilmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Âyette fiil olarak kullanılan يَسْتَهْزِئُ kelimesi, istihzânın an be an yenilenerek devam ettiği anlamını vermektedir. Nitekim Allah'ın onlara verdiği ceza ve belalar bu şekildedir. "Görmüyorlar mı ki, her yıl bir veya iki kez belaya çarptırılıp deneniyorlar?!" [Tevbe 9/126] âyetinde bu husus ifade edilmiştir. Maskelerinin düşmesi, sırlarının ortaya saçılması, haklarında bir âyet nâzil olması korkusunu ve endişesini yaşamadan geçirdikleri bir an dahi olmamıştır. Nitekim Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmuştur: "Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekinirler. De ki: Siz alay edin edin! O çekindiklerinizi Allah yakında ortaya çıkaracak!.." [Tevbe 9/64].

لأنّ المستهزئ غرضه الذي يرميه هو طلب الخفة والزراية ممن يهزأ به، وإدخال الهوان والحقارة عليه، والاشتقاق كما ذكرنا شاهد لذلك. وقد كثر التهكم في كلام الله تعالى بالكفرة. والمراد به تحقير شأنهم وازدراء أمرهم، والدلالة على أن مذاهبهم حقيقة بأن يسخر منها الساخرون ويضحك الضاحكون. ويجوز أن يراد به ما مر في {يُخَادِعُونَ} [البقرة: ٩] من أنه يجري عليهم أحكام المسلمين في الظاهر، وهو مبطن بادِّخار ما يراد بهم، وقيل: سمي جزاء الاستهزاء باسمه، كقوله {وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا} [الشورى: ٤٠]، {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ} [البقرة: ١٩٤].

[٢٥٥] فإن قلت: كيف ابتدئ قوله {اَللهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ} ولم يعطف على الكلام قبله؟ قلت: هو استئناف في غاية الجزالة والفخامة؛ وفيه أن الله عزّ وجلّ هو الذي يستهزئ بهم الاستهزاء الأبلغ، الذي ليس استهزاؤهم إليه باستهزاء ولا يُؤْبَهُ له في مقابلته، لما ينزل بهم من النكال ويحل بهم من الهوان والذل. وفيه أن الله هو الذي يتولى الاستهزاء بهم انتقامًا للمؤمنين، ولا يحوج المؤمنين أن يعارضوهم باستهزاءٍ مثله.

[٢٥٦] فإن قلت: فهلا قيل: الله مستهزئ بهم، ليكون طبقًا لقوله {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ}؟ قلت: لأن {يَسْتَهْزِئُ} يفيد حدوث الاستهزاء وتجدده وقتًا بعد وقت؛ وهكذا كانت نِكايات الله فيهم وبلاياه النازلة بهم {أَوَ لَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِى كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ} [التوبة: ١٢٦] وما كانوا يخلون في أكثر أوقاتهم من تهتُّك أستار وتكشُّف أسرار، ونزول في شأنهم واستشعار حذر من أن ينزل فيهم؛ {يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ} [التوبة: ٦٤].

[257] وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ [onları taşkınlıklarında teçhiz ediyor]; orduyu takviye edip donatma halinde, [sülâsî ve if'âlden] *medde'l-ceyş*[e] *ve emeddehû* denilir. Yine hokkanın mürekkebe batırılmasını ifade etmek için *medde'd-devât*[e] *ve emeddehâ* denilir. Kandili fitille, araziyi de yağ ve gübre ile uygun hale getirdiğin zaman, *mededtü's-suruc*[e] *ve'l-ard*[a] denilir. Şeytan insana vesvese verip onu azgınlığa sevk eder; iyice içerisine batmasını sağlarsa, bu durumda da *meddehu'ş-şeytān*[u] *fi'l-ğayy*[i] *ve emeddehû* denilir.

[258] **Şayet** "Neden bu kelimenin süre verme, mühlet tanıma, ömür verme mânasındaki *medd* kökünden değil de *meded* kökünden geldiğini iddia ettin?" **dersen, şöyle derim:** İbn Kesir [v.120/738] ve İbn Muhaysın'ın [v.123/741] وَيُمِدُّهُمْ şeklindeki kıraatları ve Nâfi'nin [v.169/785] وَإِخْوانُهُمْ يُمِدُّونَهُمْ [A'râf 7/202] şeklindeki kıraati buna delil olarak yeterlidir. Kaldı ki "süre verdi, mühlet tanıdı" anlamındaki fiil, mef'ûlünü Lâm harf-i ceri ile alır.

[259] **Şayet** "Allah'ın onları azgınlık konusunda teçhiz etmesi nasıl mümkün olabilir; bu şeytanların fiili değil mi; Allah Teâlâ da وَإِخْوانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ["Kardeşleri onları azgınlığa sürükler" (A'râf 7/202)] âyetinde böyle dememiş midir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin bir yorumu şöyle olabilir: Allah Teâlâ mü'minlere bahşetmiş olduğu lütfu onlardan men edip, onları küfürleri ve inkârdaki ısrarları sebebiyle mahrumiyete maruz bıraktığı için, onların kalpleri tıpkı mü'minlerin kalplerinin sürekli açılma ve nurlanmasında olduğu gibi, sürekli olarak kararmıştır. Bu yüzden, kalplerindeki bu kararmanın artışı "Allah tarafından artırılmak" olarak isimlendirilmiş ve Allah'a isnat edilmiştir. Çünkü bu durum, onların küfürleri sebebiyle Allah'ın kendilerine ettiği muamelenin neticesidir. Bir diğer yorum ise, Allah'ın onları zorla ve mecbur bırakarak hidayete erdirmemiş olması ya da şeytanın fiilinin Allah'a isnat edilmesi şeklinde olabilir. Çünkü fiiller Allah'ın vermiş olduğu imkan ve kudret ile gerceklesmekte ve şeytanın insanları yoldan çıkarmasına Allah engel oolmamaktadır.

[260] **Şayet** "Müfessirleri وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ ifadesini süre vermek şeklinde tefsir etmeye sevkeden nedir, zira ifade etmiş olduğun üzere dil buna pek imkân vermemektedir?" **dersen, şöyle derim:** Şeytana isnat edilen fiilleri Allah'a isnat etme endişesi onları böyle bir değerlendirmeye sevk etmiştir. Oysa doğru mâna, lafza uygun ve lafız tarafından desteklenen mânadır. Aksi takdirde lafız ile anlam, "kel başa şimşir tarak / altı kaval üstü *şeş*hane" kabilinden [mot-a-mot "dağ keçisi ile devekuşu gibi" tamamen alakasız] olur! Allah'ın şu muhteşem kitabını, şu mucizevî kelâmını tefsir eden kişinin, ilâhî nazmın güzelliğini,

[٢٥٧] {وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ} من مدّ الجيش وأمده، إذا زاده وألحق به ما يقويه ويكثره. وكذلك مدّ الدواة وأمدها، زادها ما يصلحها؛ ومددت السُّرُج والأرض، إذا استصلحتهما بالزيت والسَّماد؛ ومده الشيطان في الغي وأمدّه، إذا واصله بالوساوس حتى يتلاحق غيه ويزداد انهِماكًا فيه.

٥ [٢٥٨] فإن قلت: لم زعمت أنه من المدد دون المد في العمر والإملاء والإمهال؟ قلت: كفاك دليلًا على أنه من المدد دون المد قراءة ابن كثير وابن محيصن وَيُمِدُّهُمْ؛ وقراءة نافع وإخوانهم يُمِدُّونَهُمْ [الأعراف: ٢٠٢] على أن الذي بمعنى أمهله إنما هو مدَّ له مع اللام، كأملى له.

[٢٥٩] فإن قلت: فكيف جاز أن يوليهم الله مددًا في الطغيان وهو فعل الشياطين؟ ١٠ ألا ترى إلى قوله تعالى {وإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ} [الأعراف: ٢٠٢] قلت: إما أن يحمل على أنهم لما منعهم الله ألطافه التي يمنحها المؤمنين، وخذلهم بسبب كفرهم وإصرارهم عليه، بقيت قلوبهم بتزايد الرين والظلمة فيها، تزايد الإنشراح والنور في قلوب المؤمنين فسمى ذلك التزايد مددًا؛ وأسند إلى الله سبحانه لأنه مسبب عن فعله بهم بسبب كفرهم. وإما على منع القسر والإلجاء وإما على أن يسند فعل الشيطان إلى ١٥ الله لأنه بتمكينه وإقداره والتخلية بينه وبين إغواء عباده.

[٢٦٠] فإن قلت: فما حملهم على تفسير المدّ في الطغيان بالإمهال، وموضوع اللغة كما ذكرت لا يطاوع عليه؟ قلت: استجرّهم إلى ذلك خوف الإقدام على أن يسندوا إلى الله ما أسنِدَ إلى الشياطين، لكن المعنى الصحيح ما طابقه اللفظ وشهد لصحته، وإلا كان منه بمنزلة الأرْوَى من النَّعام. ومن حق ٢٠ مفسر كتاب الله الباهر وكلامه المعجز، أن يتعاهد في مذاهبه بقاء النظم على حسنه

belâgatin eksiksizliğini ve muhataplarına her tür itirazdan uzak biçimde meydan okumakta olduğunu yorumlarında göstermesi gerekir. Müfessir daha kelimelerin dildeki karşılıklarına bile dikkat etmiyorsa, Kur'ân'ın belâgat ve nazım inceliklerinden tabiî ki fersah fersah uzak kalacaktır! Nitekim Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] bu kelimenin tefsiri sadedinde; "Onlar gittikçe artan mütemadî bir sapkınlık içindedirler; 'kalbi mühürlenen'ler de bunlardır" demesi de bunu teyit eder.

[261] [Taşkınlık anlamındaki] *tuğyân*, küfürde aşırılık; Allah'a karşı gelmekte haddi aşmak demektir. [Hazret-i Hüseyin'in torunu] Zeyd b. Alî (r. a.) [v.122/740], Tâ'nın kesresi ile طِغْيَانِهِمْ في şeklinde okumuştur. *Tuğyân* ve *tığyân*, tıpkı *lukyân - likyân* ve *ğunyân - ğınyân* gibi aynı kelimenin iki farklı lehçesidir. **Şayet** "Tuğyânın onlara izafe edilmesinde ne gibi bir nükte vardır?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki nükte şudur: Taşkınlık ve mütemadiyen yanlış yolda gitme bizzat kendi işledikleri, kendi elleriyle yaptıkları şeylerdir; Allah bunlardan berîdir. Bu ifade ile, "Allah dileseydi şirk koşmazdık." [En'âm 6/148)] diyen kâfirlerin düşünceleri reddedildiği gibi, onları daha donanımlı hale getirenin Allah olduğunun belirtilmesinden yola çıkarak, *tuğyân*ı da -kendisine izafe edilmeyecek olsa- Allah'ın fiili zannedebilecek kimselerin bu düşüncesinin yanlış olduğu da gösterilmektedir. Teçhiz / donatma -zikretmiş olduğumuz mânada- Allah'a izafe edilince, *tuğyân* onlara izafe edilmiştir ki, şüpheleri kökünden söküp atsın; Allah'ın sıfatlarını sağa sola çekenlerin bu düşüncelerini bertaraf etmiş olsun. وَإِخْوانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الغَيِّ ["kardeşleri onları azgınlığa sürükler" (A'râf 7/202)] âyetinde, techiz 'şeytan'lara izafe edildiği için *el-ğayy* [azgınlık] kelimesinin herhangi bir şeye izafe edilmeden mutlak olarak kullanılması da bunu doğrulamaktadır.

[262] *'Ameh*, '*amâ* [العَمَى / körlük] kelimesine benzer; ancak '*amâ* görme ve [aklî] görüşü kapsayan bir kullanıma sahipken, '*ameh* sadece görme konusunda kullanılır. Anlamı ise şaşkınlık, hayret, tereddüt, nereye gideceğini bilememedir. [Arapların Ru'be b. Accâc'a (145/762) ait] şu sözleri de bu anlamdadır:

> [… herhangi bir ışık ve alametten uzak öyle bir yol ki] yolda yön tayininden anlamayanları doğru yol konusunda adeta 'kör' eder

el-'Ummeh, yollarla ilgili herhangi bir bilgi ve becerileri olmayanları ifade etmektedir. *Seleke ard*^{an} *'amhâ*^{e} "ışıksız bir yola girdi" demektir.

والبلاغة على كمالها وما وقع به التحدّي سليمًا من القادح، فإذا لم يتعاهد أوضاع اللغة فهو من تعاهد النظم والبلاغة على مراحل. ويعضد ما قلناه قول الحسن في تفسيره: في ضلالتهم يتمادون، وأن هؤلاء من أهل الطبع.

[٢٦١] والطغيان: الغلو في الكفر، ومجاوزة الحدّ في العتوّ. وقرأ زيد بن علي رضي الله عنه: {فِي طِغْيَانِهِمْ} بالكسر وهما لغتان، كلقيان ولقيان، وغنيان وغنيان. فإن قلت: أي نكتة في إضافته إليهم؟ قلت: فيها أن الطغيان والتمادي في الضلالة مما اقترفته أنفسهم واجترحته أيديهم، وأن الله برىء منه ردًّا لاعتقاد الكفرة القائلين: لو شاء الله ما أشركنا، ونفيًا لو هم من عسى يتوهم عند إسناد المدّ إلى ذاته لو لم يضف الطغيان إليهم ليميط الشبه ويقلعها ويدفع في صدر من يلحد في صفاته. ومصداق ذلك أنه حين أسند المدّ إلى الشياطين، أطلق الغيّ ولم يقيده بالإضافة في قوله {وإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَىِّ} [الأعراف: ٢٠٢].

[٢٦٢] والعمه: مثل العمى، إلا أن العمى عامّ في البصر والرأي، والعمه في الرأي خاصة؛ وهو التحير والتردّد، لا يدري أين يتوجه. ومنه قوله: «أَعْمَى الْهُدَى بِالجَاهِلِينَ العُمَّهِ»، أي الذين لا رأي لهم ولا دراية بالطرق؛ وسلك أرضًا عمهاء: لا منار بها.

[263] [16. âyette ifade edildiği üzere] *hidayet* karşılığında *dalâlet*in satın alınması; dalâletin hidayete tercih edilmesi, onunla değiştirilmesi anlamında olup, satın alma fiili isti'âre yoluyla kullanılmıştır. Zira satın alma fiilinde bir bedel ödeme ve başka bir şeyi alma söz konusudur. Şair şöyle demiştir:

Aldım sırma saçlı yar yerine kel ihtiyarı;
İnci dişli yerine sadece azı dişleri kalanı;
Gencecik yerine yaşlı başlıyı!..
Tıpkı Hıristiyanlaşan 'Müslüman'ın alış-verişi gibi!

Vehb b. Münebbih'in [v.114/732] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ İsrailoğullarını kınama sadedinde şöyle buyurmuştur: Dinî ilimlerde derinleşmek istersiniz, ama din için değil; öğrenim görürsünüz, ama uygulamak için değil; 'ahirete yönelik' amelleriniz de dünyayı satın almak içindir!..

[264] **Şayet** "Nasıl hidayet karşılığı dalâleti satın almış olabilirler, hiç hidayet ehli olmamışlardı ki?" **dersen, şöyle derim:** Hidayete ulaşma imkânına sahip oldukları halde ondan yüz çevirmiş oldukları için, sanki hidayet ellerindeyken onu terkedip dalâlete yönelmiş, hidayeti ellerinden kaçırmış, onu dalâletle değiştirmiş gibi değerlendirilmişlerdir. Dosdoğru din, Allah'ın insanları yaratırken onlara vermiş olduğu ilâhî fıtrat olduğu için, yanlış yolda giden herkes fıtratı 'fıtrata aykırı olan' ile değiştirmiş olmaktadır.

[265] *Dalâlet*; amaçtan sapmak, yolu kaybetmek demektir. Evinin yolunu kaybeden kimse için *dalle menzilehu* denilir. Yine fare yolunu şaşırdığında, *dalle durays*^{un} *nefekahû* [fare yuvasının deliğini kaybetti] denilirken, din konusunda doğru olandan ayrılmayı ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanıl[maya başla]mıştır.

[266] *Ribh*, ana malın üzerine gelen fazlalık, yani kâr demektir; *eş-şeff* diye isimlendirilmesi bundandır; kişi evlatlarından birini diğerlerine üstün tuttuğu zaman, *eşeffe ba'da veledihi 'alâ ba'd*^{in} denilir; *li-hâzâ 'alâ hâzâ şeff*^{in} [Bunun diğerine üstünlüğü var] demektir.

[267] *Ticaret*, tüccarın, yani kâr elde etmek için mal alıp satan kimsenin sanatıdır. Adeta kendini sattıracak kadar güzel ve bakımlı olan deveye *nâkat*^{un} *tâcirat*^{un} denmiştir. İbn Ebî Able [v.151/768] bu kelimeyi, تِجَارَاتُهُمْ şeklinde okumuştur.

[268] **Şayet** "Âyette zarar etme fiili nasıl ticarete izafe edilmiş, aslında zarar eden tüccar değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Bu mecazî bir isnattır; bu isnat şeklinde fiil hakikatte ne ile ayrılmaz bir birliktelik arz ediyorsa ona isnat edilir; ticaret de alışveriş yapanlarla ayrılmaz birliktelik arz etmektedir.

[٢٦٣] ومعنى اشتراء الضلالة بالهدى: اختيارها عليه واستبدالها به، على سبيل الاستعارة، لأنّ الاشتراء فيه إعطاء بدل وأخذ آخر. ومنه:

أَخَذْتُ بالجُمَّةِ رَأْسًا أَزْعَرَا ❁ وبالثَّنَايَا الْوَاضِحَاتِ الدَّرْدَرَا

وبالطَّوِيلِ العُمْرِ عُمْرًا جَيْذَرَا ❁ كما اشْتَرَى الْمُسْلِمُ إذ تَنَصَّرَا

٥ وعن وهب: قال الله عزّ وجلّ فيما يعيب به بني إسرائيل: «تفقهون لغير الدين، وتعلمون لغير العمل، وتبتاعون الدنيا بعمل الآخرة!»

[٢٦٤] فإن قلت: كيف اشتروا الضلالة بالهدى وما كانوا على هدًى؟ قلت: جُعلوا لتمكنهم منه وإعراضه لهم كأنه في أيديهم، فإذا تركوه إلى الضلالة فقد عطلوه واستبدلوها به، ولأن الدين القيم هو فطرة الله التي فطر الناس عليها، فكل من ضل ١٠ فهو مستبدل خلاف الفطرة.

[٢٦٥] والضلالة الجور عن القصد وفقد الاهتداء. يقال: ضلّ منزله، وضل دُرَيصٌ نفَقَه؛ فاستعير للذهاب عن الصواب في الدين.

[٢٦٦] والربح: الفضل على رأس المال، ولذلك سمي: الشف، من قولك: أشف بعض ولده على بعض، إذا فضله؛ ولهذا على هذا شفٌّ.

١٥ [٢٦٧] والتجارة: صناعة التاجر، وهو الذي يبيع ويشتري للربح. وناقة تاجرة: كأنها من حسنها وسمنها تبيع نفسها. وقرأ ابن أبي عبلة تجاراتهم.

[٢٦٨] فإن قلت: كيف أسند الخسران إلى التجارة وهو لأصحابها؟ قلت: هو من الإسناد المجازي، وهو أن يسند الفعل إلى شيء يتلبس بالذي هو في الحقيقة له، كما تلبست التجارة بالمشترين.

[269] **Şayet** "Mecazî isnat olarak 'kölen kâr etti', 'cariyen zarar etti' gibi ifadeler kullanılabilir mi?" **dersen, şöyle derim:** Evet, hal anlama delâlet ediyorsa kullanılabilir. Zaten mecazî isnadın sıhhat şartı, halin delâletidir. Atılgan birini kastederek *ra'eytu esed*[en] [Bir aslan gördüm] diyebilmenin şartı da budur. Yani hal buna delâlet etmezse, o zaman bu isnat sahih olmaz.

[270] **Şayet** "Hidayet karşılığı dalâleti satın almanın, 'birini öbürü ile değiştirmek' anlamında mecazî bir ifade olduğunu kabul ettik diyelim, pekiyi sanki ortada gerçek bir alışveriş varmış gibi kâr ve ticaretten söz edilmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, mecazın zirveye ulaştığı harika bir söz sanatıdır. Şöyle ki, bu mecaz türünde önce bir kelime mecaz anlamda kullanılır; ardından onun türlü şekilleri, benzerleri zikredilir. Bunlar bir araya geldiklerinde öylesine güzel bir söz ortaya çıkar ki, ondan daha düzgün bir dokuya, dizgeye ve hoşluğa sahip ifade göremezsin. İşte bu, mecaz-ı müreşşahtır. Buna örnek olarak Arapların anlayışsız, kalın kafalı kimse için kullandıkları, "Sanki kalbinin kulakları şapşal!" sözü verilebilir. Burada anlayışsız ve kalın kafalı kimse önce merkebe benzetilmiş; daha sonra kalınkafalılığını vurgulamak maksadıyla *terşîh* yapılarak kalbinin iki kulağı olduğu ifade edilmiş ve bu kulakların merkep kulağı gibi iri ve şapşal olduğu söylenmiştir. Böylece kişinin kalın kafalılığı merkebin kalın kafalılığına bizzat görünür, müşahede edilir bir benzerlik yoluyla benzetilmiştir. Buna benzer bir durum şairin şu dizelerinde de mevcuttur:

> Akbabanın (yani yaşlılığın) kargaya (gençliğe) galip geldiğini
> ve iki yuvasına (saçına sakalına) tünediğini gördüğümde, yüreğim burkuldu

Burada şair yaşlılığı akbabaya, kapkara saçları da kargaya benzetmiş; ardından da yuva ve yuvaya yerleşmekten söz etmiştir. Bunun bir benzeri de, Arapların meşhur eşkıyalarından birinin, annesi hakkındaki şu mısralarında söz konusudur:

> Ümmü Rudeyn 'iyi'lerin ahlâkından bîhaber, haddini bilmez biriyse
> kafasını oyup çifte urganla çıkartırız Şeytan'ı, kafasına girdiğinde!..

Yani kafasına şeytan girdiğinde onu iki katlı, sağlam urganla çeker çıkarırız. Burada şöyle denilmek isteniyor: Eğer Ümmü Rudeyn öfkelenip ahlâksızlık ederse, öfkesini dindirmeye ve yaptığı ahlâksızlığı bertaraf etmeye çalışırız. Şair önce; şeytanın kafaya girmesini ifade etmek için [tavlanın yuvasını oyup içine girmesi mânasındaki] *taksī'* fiilini isti'âre olarak kullanmış; ardından da *tenaffuk* [tünel açıp çıkma] fiilini ve çift katlı urgan ifadesini kullanmıştır.

[٢٦٩] فإن قلت: هل يصح: ربح عبدك، وخسرت جاريتك، على الإسناد المجازي؟ قلت: نعم إذا دلت الحال. وكذلك الشرط في صحة: رأيت أسدًا، وأنت تريد المقدام؛ إن لم تقم حال دالة لم يصح.

[٢٧٠] فإن قلت: هب أنّ شراء الضلالة بالهدى وقع مجازًا في معنى الاستبدال، فما معنى ذكر الربح والتجارة؛ كأن ثمّ مبايعة على الحقيقة؟ قلت: هذا من الصنعة البديعة التي تبلغ بالمجاز الذروة العليا، وهو أن تساق كلمة مساق المجاز، ثم تقفى بأشكال لها وأخوات، إذا تلاحقن لم تر كلامًا أحسن منه ديباجة وأكثر ماء ورونقًا، وهو المجاز المرشّح. وذلك نحو قول العرب في البليد: كأنَّ أذُنَي قلبِه خَطْلاوان؛ جعلوه كالحمار، ثم رشحوا ذلك روما لتحقيق البلادة، فادعوا لقلبه أذنين، وادعوا لهما الخطل، ليمثلوا البلادة تمثيلًا يلحقها ببلادة الحمار مشاهدة معاينة. ونحوه

ولَما رَأَيْتُ النَّسْرَ عَزَّ ابْنَ دَأْيَةٍ ❁ وعَشَّشَ في وَكْرَيْهِ جَاشَ لهُ صَدْرِي

لما شبه الشيب بالنسر، والشعر الفاحم بالغراب أتبعه ذكر التعشيش والوكر. ونحوه قول بعض فتاكهم في أمّه:

فما أُمُّ الرُّدَيْنِ وإنْ أَدَلَّتْ ❁ بِعالِمَةٍ بأَخْلاقِ الْكِرَامِ

إذَا الشّيْطانُ قَصّعَ في قَفَاها ❁ تَنفَّقْناهُ بالحَبْلِ التُّؤَامِ

أي إذا دخل الشيطان في قفاها استخرجناه من نافقائه بالحبل المثنى المحكم. يريد: إذا حردت وأساءت الخلق اجتهدنا في إزالة غضبها وإماطة ما يسوء من خلقها. استعار التقصيع أوّلًا، ثم ضم إليه التنفق، ثم الحبل التؤام.

Aynı şekilde Allah Teâlâ da önce alışverişten söz ettiği için, devamında alışverişle ilgili olan ve konuyu tamamlayıcı nitelikteki kavramları kullanarak, onların zarar ve ziyanlarını temsilî olarak anlatmış; *hüsrân*ın hakikatini tasvir etmiştir.

[271] **Şayet** "فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِين [Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır] âyetinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Tüccarların ticari işlemlerde elde etmek istedikleri iki şey vardır. Birincisi ana malı muhafaza etmek, ikincisi kâr etmek. İşbu münafıklar ise ikisini de elde edememişlerdir. Çünkü ana malları hidayettir, fakat dalâlete düştükleri için artık ellerinde hidayet de kalmamıştır. Ellerinde dalâletten başka bir şey kalmamış olduğu için de, her ne kadar birtakım dünyevi maksatlarına ermiş olsalar da, kârlı olarak nitelendirilmemişlerdir. Çünkü hem dalâlet ehli kimse büyük bir hüsrandadır, hem de ana malını muhafaza edememiş olan kimseye kârlı denilemez; doğru yolu bulamamışlardır, yani kârı - zararı iyi bilen mahir tüccarların izledikleri yolu bulamamışlardır.

17. Durumları, ateş yakmaya çalışan biri (ile etrafındakiler) nin durumuna benzer: Ateş onun çevresini her aydınlattığında, Allah onların nurunu gidermekte ve onları karanlıklar içinde; göremez halde bırakmaktadır.

18. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler... Dönemezler.

[272] Allah Teâlâ münafıkların özelliklerini önce hakiki olarak anlattıktan sonra şimdi de durumlarını daha da netleştirip açıklığa kavuşturmak için, onların özelliklerini bir örnekle anlatmaktadır. Arapların bu tür darb-ı meseller kullanmaları ve âlimlerin bu darb-ı mesellere vb. kullanımlara eserlerinde yer vermeleri anlaşılması zor hususların, gizli ve incelikli anlamların tebarüz ettirilmesi ve hakikatlerin üzerindeki örtünün açılması noktasında faydası gayet açık olan bir husustur. Nitekim bu darb-ı meseller sana; hayalî olanı gerçek gibi, soyut olanı somut gibi, uzakta olanı göz önündeymiş gibi düşünüp tasavvur etme imkânı verir. Yine bu darb-ı mesellerin inatçı ve amansız hasımları susturmak, hiçbir delille ikna olmayan yobazları ikna etmek gibi özelliği vardır. Bu gibi darb-ı meseller Allah Teâlâ'nın kitabı olan Kur'ân'da olduğu gibi diğer ilâhî kitaplarda da çokça yer almakta, gerek Muhammed (s.a.)'in gerek diğer peygamberân-ı 'izāmın ve filozofların sözlerinde yaygın bir şekilde bulunmaktadır.

فكذلك لما ذكر سبحانه الشراء أتبعه ما يشاكله ويؤاخيه وما يكمل ويتم بانضمامه إليه، تمثيلًا لخسارهم وتصويرًا لحقيقته.

[٢٧١] فإن قلت: فما معنى قوله {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ}؟ قلت: معناه أنّ الذي يطلبه التجار في متصرفاتهم شيئان: سلامة رأس المال، والربح. وهؤلاء قد أضاعوا الطلبتين معًا، لأن رأس مالهم كان هو الهدى، فلم يبق لهم مع الضلالة. وحين لم يبق في أيديهم إلا الضلالة، لم يوصفوا بإصابة الربح، وإن ظفروا بما ظفروا به من الأغراض الدنيوية؛ لأن الضال خاسر دامر، ولأنه لا يقال لمن لم يسلم له رأس ماله: قد ربح. وما كانوا مهتدين لطرق التجارة كما يكون التجار المتصرفون العالمون بما يربح فيه ويخسر.

١٧-﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لا يُبْصِرُونَ﴾

١٨-﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لا يَرْجِعُونَ﴾

[٢٧٢] لما جاء بحقيقة صفتهم عقّبها بضرب المثل زيادة في الكشف وتتميمًا للبيان. ولضرب العرب الأمثال واستحضارِ العلماء المُثُل والنظائر شأنٌ ليس بالخفي في إبراز خبيات المعاني، ورفع الأستار عن الحقائق، حتى تريك المتخيل في صورة المحقق، والمتوهم في معرض المتيقن، والغائب كأنه مشاهَد؛ وفيه تبكيت للخصم الألدّ، وقمع لسَوْرة الجامح الأَبِيّ، ولأمرٍ ما أكثر الله في كتابه المبين وفي سائر كتبه أمثاله، وفشت في كلام رسول الله ﷺ وكلام الأنبياء والحكماء.

Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Bizim insanlara verdiğimiz bu temsilleri, sadece bilenler anlar." [Ankebut 29/43] Nitekim İncil'deki sûrelerden birinin adı da meseller sûresidir[14].

[273] *Mesel* kelimesinin kökü ['benzer' anlamındaki] *misl*dir. *Şibh, şebeh* ve *şebîh* kelimelerinde olduğu gibi, *misl*, *mesel* ve *mesîl* denir. Daha sonra halk arasında yaygın olarak kullanılan ve kıssası ile hissesi uyumlu olan sözlere darb-ı mesel denmiştir. Darb-ı mesel olarak kullanılan, bu kadar yaygın ve etkili bir şekilde kabul görmüş olan sözlerde mutlak birçok sıradışı yön bulunur. Bu yüzden bu sözler muhafaza edilir, değiştirilmeksizin korunur.

[274] **Şayet** "Durumları, ateş yakmaya çalışan birinin durumuna benzer" ifadesinin anlamı nedir; münafıkların ve ateş yakmaya çalışan kimsenin durumu nedir ki bunlar birbirine benzetilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Burada *mesel* kelimesi, tıpkı aslan kelimesinin atılgan ve cesur kimse için kullanılmasında olduğu gibi, isti'âre yoluyla durum, özellik ya da kıssa anlamında kullanılabilir; ancak o durum, özellik ya da kıssa, belli bir hususiyet ve sıradışılık arz ediyorsa… Burada sanki şöyle denilmektedir: "Onların sıra dışı halleri tıpkı ateş yakan bir kimsenin durumu gibidir." Aynı şekilde مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ ["Müttakîlere va'dedilen Cennet'in durumu şöyledir." (Ra'd 13/35)] âyetinde de bu kullanım vardır. Yani burada, "sana anlatmış olduğumuz sıradışı kıssalar içerisinde, cennetin sıradışı kıssası da yer almaktadır" denilmekte; ardından bu sıradışı özelliklerin beyanına başlanılmaktadır. وللهِ المَثَلُ الأعلى [Nahl 16/60] ifadesi, "azamet ve celal arz eden nitelikler Allah'a aittir" anlamına gelir. مَثَلُهُمْ فِي التَّوْراةِ [Fetih 48/29], "Onların Tevrat'taki sıradışı nitelikleri" demektir. *Mesel* kelimesinde sıradışılık anlamı mevcut olduğu için, *fülân*[ün] *müslet*[ün] *fi'l-hayri ve'ş-şerr*[i] [Falan kimse hayırda ve şerde nümunedir] denilir. Yani *mesel* kelimesinden *müsle* kelimesi, [savaşta insanların kulağını, burnunu vs. kesme anlamı ile] sıradışı iş ve durumlar için kullanılan bir sıfat olarak türetilmiştir.

[275] **Şayet** "Âyette nasıl bir topluluk olan münafıklar ateş yakan bir tek kişiye benzetilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Burada الذي ism-i mevsūlü الذين yerine kullanılmıştır. Bunun bir benzeri وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خاضُوا ["Onların daldığı şeyin benzerine siz de daldınız!" (Tevbe 9/69)] âyetinde söz konusudur. *Kāim* kelimesinin *kāimîne* yerine ve buna benzer sıfatların tekillerinin çoğul yerine kullanılmasına imkân vermeyip sadece *ellezî* ism-i mevsūlünün الذين yerine kullanılmasını mümkün kılan iki şey vardır:

14 İnciller'de İsa Mesih'e ait temsilî anlatımlar yaygın olarak bulunmakla birlikte Zemahşerî, İncil'i değil, Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Kitab-ı Mukaddes'deki -Yahudi kutsal kitabı- Ahd-i Atik'e ait bölümlerden biri olan "Süleyman'ın Meselleri"ni kastediyor olmalıdır. Bu kısımda binlerce mesel / özdeyiş vardır. / ed.

قال الله تعالى: {وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ} [العنكبوت: ٤٣] ومن سور الإنجيل سورة الأمثال.

[٢٧٣] والمَثَل في أصل كلامهم بمعنى المِثْل، وهو النظير. يقال: مثل ومثل ومثيل، كشبه وشبه وشبيه. ثم قيل للقول السائر الممثَّل مضربُه بمورده: مَثل. ولم يضربوا مثلًا، ولا رأوه أهلا للتسيير، ولا جديرًا بالتداول والقبول، إلا قولًا فيه غرابة من بعض الوجوه. ومن ثمّ حوفظ عليه وحُمي من التغيير.

[٢٧٤] فإن قلت: ما معنى مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا؛ وما مثل المنافقين ومثل الذي استوقد نارًا حتى شبه أحد المثلين بصاحبه؟ قلت: قد استعير المثل استعارة الأسد للمقدام، للحال أو الصفة أو القصة، إذا كان لها شأن وفيها غرابة، كأنه قيل: حالهم العجيبة الشأن كحال الذي استوقد نارًا. وكذلك قوله {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} [الرعد: ٣٥] أي وفيما قصصنا عليك من العجائب قصةُ الجنة العجيبة، ثم أخذ في بيان عجائبها؛ {وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى} [النحل: ٦٠]: أي الوصف الذي له شأن من العظمة والجلالة؛ {مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ} [الفتح: ٢٩]، أي صفتهم وشأنهم المتعجب منه. ولما في المثل من معنى الغرابة قالوا: فلان مثلة في الخير والشر، فاشتقوا منه صفة للعجيب الشأن.

[٢٧٥] فإن قلت: كيف مثلت الجماعة بالواحد؟ قلت: وضع الذي موضع الذين، كقوله {وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا} [التوبة: ٦٩] والذي سوّغ وضع الذي موضع الذين، ولم يجز وضع القائم موضع القائمين ولا نحوه من الصفات، أمران؛

Birincisi şudur; *ellezî* ma'rife kelimelerin cümle ile nitelenmesini sağlayan sıla (birleştirme) ifadesi olduğu ve dilde çok sık kullanıldığı için hafifletilmesi sezadır; işbu sebeple Araplar harflerini hazf ederek bu kelimenin yapısını ihlal etmişlerdir. Önce kelimenin sonundaki Ya'yı hazf etmişler, sonra Zel'in kesresini hazf etmişler, daha sonra da fâil ve mef'ûl isimlerinde sadece Lâm ile yetinir olmuşlardır. İkincisi de şudur: Bu kelimenin çoğulu, diğer çoğullarda olduğu gibi, sonuna Vav ve Nûn [Yâ ve Nûn] harfleri getirilerek yapılmış değildir. Aksine bu kelimenin sonundaki Yâ ve Nûn, anlamdaki ziyadeyi gösteren bir alamettir. Nitekim diğer bütün ism-i mevsûller çoğul ismidir. İçlerinde çoğul ismi olmayan bir tek الذي vardır. Bir diğer ihtimal ise, burada "ateş yakan kimse"nin cins olarak kastedilmiş olması veya ateş yakanlar "topluluğu", "grubu" gibi bir anlamın kastedilmiş olmasıdır. Kaldı ki âyette birbirine benzetilen şeyler münafıkların kendileri ile ateş yakan kimselerin bizzat kendileri değildir, Bu sebeple, âyetteki ifadeden topluluğun tek kişiye benzetilmiş olduğu sonucu çıkmaz. Buna benzer bir kullanım; مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْراةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوها كَمَثَلِ الْحِمارِ يَحْمِلُ أَسْفاراً ["Tevrat kendilerine yüklendiği halde, onu taşıyamayanların durumu; 'koca koca kitaplar taşıyan merkeb'in durumuna benzer!" (Cum'a 62/5)] ve يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ ["… sana tıpkı ölüm döşeğindeki biri gibi baygın baygın bakmaya başladılar!" (Muhammed 47/20)] âyetlerinde de söz konusudur.

[276] وُقود النار [ateşin yanması]; ateşin parlayıp ışık saçması demektir. Buna benzer bir kullanım, dağın üzerine çıkan, dağa doğru yükselen kimse için *vekale fi'l-cebel* denilmesidir.

[277] *Nâr* [ateş] ışık veren, aydınlatıcı, yanan ve yakan bir latif cevherdir. *Nûr* ise ateşin ve aydınlatıcı olan her şeyin ışığıdır. *Nûr*, zulmetin zıttıdır. *Nâra - yenûru* kökünden türemiş olup *nefere* (harekete geçti, yola koyuldu) anlamını taşır. Zira *nâr*da da hareket ve titreme olur. *Nûr* da bundan türemiştir. الإضاءة ifadesi, aşırı aydınlatma anlamına gelir. Nitekim هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَالْقَمَرَ نُوراً ["Güneş'i ışık, Ay'ı da nur kılan O'dur" (Yunus 10/5)] âyetinde bu anlamda kullanılmıştır. Bu âyette bu kelime müteaddi/geçişli olarak kullanılmıştır. Ancak geçişsiz olduğu; ما حوله [etrafı] ifadesine isnat edilmiş olduğu da düşünülebilir; kelimenin müennes olması ise, 'anlam'a hamledilmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ateşi yakan kimsenin çevresinde bulunan şeyler birtakım nesneler ve yerlerdir [bunlar da müennes olarak ifade edilir.] İbn Ebî Able'nin [v.151/768] bu kelimeyi ["aydınlandı" anlamında geçişsiz] ضاءت şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Bir başka değerlendirme ise, burada fiilde *nâr* kelimesine işaret eden gizli bir zamirin bulunduğunu düşünmektir.

أحدهما أنّ {اَلَّذِي} لكونه وصلة إلى وصف كل معرفة بجملة، وتكاثر وقوعه في كلامهم، ولكونه مستطالًا بصلته، حقيق بالتخفيف؛ ولذلك نهكوه بالحذف فحذفوا ياءه ثم كسرته ثم اقتصروا به على اللام وحدها في أسماء الفاعلين والمفعولين. والثاني: أن جمعه ليس بمنزلة جمع غيره بالواو والنون. وإنما ذاك علامة لزيادة الدلالة. ألا ترى أن سائر الموصولات لفظ الجمع، والواحد فيهن واحد. أو قصد جنس المستوقدين. أو أريد الجمع أو الفوج الذي استوقد نارًا. على أنّ المنافقين وذواتهم لم يشبهوا بذات المستوقد حتى يلزم منه تشبيه الجماعة بالواحد؛ إنما شبهت قصتهم بقصة المستوقد. ونحوه قوله {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا} [الجمعة: ٥]، وقوله {يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ} [محمد: ٢٠].

[٢٧٦] ووقود النار: سطوعها وارتفاع لهبها. ومن أخواته: وَقَلَ في الجبل، إذا صعد وعلا.

[٢٧٧] والنار: جوهر لطيف مضيء حارّ محرق. والنور: ضوءها وضوء كل نير، وهو نقيض الظلمة. واشتقاقها من نار ينور، إذا نفر؛ لأنّ فيها حركة واضطرابًا، والنور مشتق منها. والإضاءة: فرط الإنارة. ومصداق ذلك قوله {هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا} [يونس: ٥]، وهي في الآية متعدية. ويحتمل أن تكون غير متعدية مسندة إلى ما حوله. والتأنيث للحمل على المعنى؛ لأنّ ما حول المستوقد أماكن وأشياء. ويعضده قراءة ابن أبي عبلة ضاءت. وفيه وجه آخر، وهو أن يستتر في الفعل ضمير النار.

Bu durumda ateşin ışığının çevresini aydınlatması, bizzat ateşin aydınlatması olarak düşünülmüş olacaktır. Yine bu durumda ما حوله ifadesindeki Mâ ya zaid kabul edilecek ya da ism-i mevsūl kabul edilip ما حوله ifadesi "mekânlar" anlamında değerlendirilecektir. *Havlehû*, zarf olarak mansuptur; anlamı deveran ve dönmedir. Yıl (sene) Arapçada *havl* olarak isimlendirilir, çünkü sürekli deveran eder.

[278] **Şayet** "Âyetteki *Lemmâ*'nın cevabı nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki şey söylenebilir. Birincisi, *Lemmâ*'nın cevabının ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ [Allah nurlarını giderdi] ifadesi olduğudur. İkincisi ise *Lemmâ*'nın cevabının, tıpkı فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ ["onu götürdüklerinde" (Yusuf 12/15)] âyetinde olduğu gibi hazfedilmiş olduğudur. Cevabın hazfedilmesinin mümkün olmasının sebebi, sözün uzamış olması ve hazif durumunda herhangi bir anlam karmaşasına düşme endişesinin bulunmamasıdır. Bu durumda hazfetmek etmemekten daha evladır, çünkü böylece hem ifade daha veciz olur hem de ateşi yakan kimsenin özellikleri hazfedilmeden anlatılma durumuna göre daha beliğ bir şekilde ifade edilmiş olur. Sanki şöyle denilmiştir: "Ateş çevresini aydınlatınca sönüverdi ve onlar karanlık içerisinde ışıklarını kaybeder etmez şaşkın, çaresiz, perişan bir şekilde kaldılar; ateşin kendilerini ihya etmiş olmasının ardından hayal kırıklığına uğradılar."

[279] **Şayet** "*Lemmâ*'nın cevabı hazfedilmiş olarak takdir edilecekse, o zaman ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ ifadesi neye taalluk edecek?" **dersen, şöyle derim:** Bu durumda bu ifade yeni bir cümle başlangıcıdır. Sanki onların durumları ateş yakan ve ateşi sönüveren kimsenin durumuna benzetilince itiraz olarak, "Onların nesi var da durumları böyle bir kimseye, yani ateşi sönen kimseye benzetiliyor?" diye sorulmuş ve buna cevaben "Allah onların nurlarını giderdi" denilmiştir. Ya da bu ifade temsil cümlesinin beyân kabilinden bedeli olabilir.

[280] **Şayet** "Bu yorumu kabul ettiğimizde بِنُورِهِمْ kelimesindeki zamir münafıklara işaret etmektedir, pekiyi önceki yorumu kabul edince bu zamir neye işaret etmiş olacak?" **dersen, şöyle derim:** Bu durumda zamir, الَّذِي اسْتَوْقَدَ [ateşi yakan kimse] ifadesine işaret eder, çünkü الَّذِي topluluk mânasındadır. بِنُورِهِمْ kelimesindeki zamir çoğul olmasına karşılık حوله kelimesindeki zamirin tekil olmasının sebebi ise, bir yerde anlamın diğer yerde ise lafzın esas alınmasıdır.

ويجعل إشراق ضوء النار حوله بمنزلة إشراق النار نفسها، على أنّ ما مزيدة أو موصولة في معنى الأمكنة. و{حَوْلَهُ} نصب على الظرف وتأليفه للدوران والإطافة. وقيل للعام: حول، لأنه يدور.

[٢٧٨] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن جوابه {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ}. والثاني: أنه محذوف كما حذف في قوله {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥]. وإنما جاز حذفه لاستطالة الكلام مع أمن الإلباس للدالّ عليه، وكان الحذف أولى من الإثبات، لما فيه من الوجازة، مع الإعراب عن الصفة التي حصل عليها المستوقد بما هو أبلغ من اللفظ في أداء المعنى، كأنه قيل: فلما أضاءت ما حوله خمدت فبقوا خابطين في ظلام، متحيرين متحسرين على فوت الضوء، خائبين بعد الكدح في إحياء النار.

[٢٧٩] فإن قلت: فإذا قدّر الجواب محذوفًا فبم يتعلق {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ}؟ قلت: يكون كلامًا مستأنفًا. كأنهم لما شبهت حالهم بحال المستوقد الذي طفئت ناره، اعترض سائل فقال: ما بالهم قد أشبهت حالهم حال هذا المستوقد؟ فقيل له: ذهب الله بنورهم. أو يكون بدلًا من جملة التمثيل على سبيل البيان.

[٢٨٠] فإن قلت: قد رجع الضمير في هذا الوجه إلى المنافقين فما مرجعه في الوجه الثاني؟ قلت: مرجعه الذي استوقد، لأنه في معنى الجمع. وأما جمع هذا الضمير وتوحيده في {حَوْلَهُ}، فللحمل على اللفظ تارة، وعلى المعنى أخرى.

[281] **Şayet** "ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ [Allah nurlarını giderdi] ifadesinde fiilin Allah'a isnat edilmiş olması ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Ateş; rüzgâr ve yağmur gibi semavî bir sebeple sönünce onu Allah söndürmüş ve ateş yakanın ışığını gidermiş demektir. Bir diğer yorum ise, ateş yakan kimsenin, Allah'ın razı olmadığı bir ateşi tutuşturmuş olmasıdır. Bu durumda ateş, fitne ve İslâm düşmanlığı ateşi gibi mecazî olabilir ki bu ateş sınırlıdır, yanma süresi de azdır. Nitekim Allah Teâlâ "Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklemişse, Allah onu söndürmüştür." [Mâide 5/64] buyurmuştur. Ayrıca bu ateş, sapkın ve azgın kimselerin bazı günahları işlerken kullanmak, kötülük ve abes yolunda ilerlerken önlerini aydınlatmak için tutuşturdukları gerçek bir ateş de olabilir; bu durumda Allah bu ateşi söndürmüş, onların emellerini boşa çıkarmış olmaktadır.

[282] **Şayet** "Mecazî ateşin, tutuşturan kimsenin çevresini aydınlatmakla nitelendirilmesi nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, mecaz-ı müreşşah tarzındadır, bu sebeple bunu dikkatlice düşünüp incelemelisin.

[283] **Şayet** "Ateş çevrelerini aydınlattığında' ifadesi ile uyumlu olması için, 'Allah onların aydınlığını giderdi' denilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Bunun yerine *nûr* kelimesinin zikredilmiş olması daha beliğdir, çünkü "ışık" anlamındaki الضوء kelimesi, ışığın fazlalığına delâlet eder. Eğer *nûr* kelimesi değil de bu kelime kullanılsaydı, o zaman fazla olan ışığın giderildiği, fakat *nûr* olarak isimlendirilen şeyin geride kalmış olabileceği şeklinde bir yanlış anlaşılma mümkün olurdu. Oysa burada amaç, onların büsbütün nursuz / ışıksız kaldıkları, tamamen karanlığa gömüldükleridir. Nitekim dikkat edersen, bu ifadelerin ardından Allah Teâlâ "onları karanlıklarda terketmiştir" buyurmaktadır. *Zulmet*, ışığın yokluğu, sönmesidir. Allah Teâlâ'nın bu âyette zulmet kelimesini *zulümât* şeklinde nasıl çoğul yapıp nasıl nekre olarak kullandığına ve ardından bu zulmetin müphem, belirsiz ve zifiri bir karanlık olduğunu ifade etmek üzere nasıl لَا يُبْصِرُونَ [görmezler] buyurduğuna dikkat ediniz.

[284] **Şayet** "Peki, o zaman neden nur kelimesi aydınlatmak kelimesi ile nitelendi?" **dersen, şöyle derim:** Bu, Arapların "Bâtılın tek bir hamlesi olur, ardından zayıflayıp gider", "Dalâlet rüzgârının tek bir esmesi olur, sonra diner" şeklindeki deyişlerine benzer bir kullanımdır. *Nâru'l-'arfec*[i] [saman alevi] ifadesi her türlü kötü arzunun [öfkenin, ani ve geçici] kabarmasını anlatmak üzere kullanılan bir temsildir.

[٢٨١] فإن قلت: فما معنى إسناد الفعل إلى الله تعالى في قوله {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ}؟ قلت: إذا طفئت النار بسبب سماوي، ريح أو مطر، فقد أطفأها الله تعالى وذهب بنور المستوقد. ووجه آخر وهو أن يكون المستوقد في هذا الوجه مستوقد نار لا يرضاها الله. ثم إما أن تكون نارًا مَجازيّة كنار الفتنة والعداوة للإسلام، وتلك النار متقاصرة مدّة اشتعالها قليلة البقاء. ألا ترى إلى قوله {كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللهُ} [المائدة: ٦٤]، وإما نارًا حقيقية أوقدها الغُواة ليتوصلوا بالاستضاءة بها إلى بعض المعاصي، ويتهدَّوا بها في طرق العيث، فأطفأها الله وخيّب أمانيَّهم.

[٢٨٢] فإن قلت: كيف صح في النار المجازيّة أن توصف بإضاءة ما حول المستوقد؟ قلت: هو خارج على طريقة المجاز المرشح فأحسِنْ تدبره.

[٢٨٣] فإن قلت: هلا قيل ذهب الله بضوئهم؟ لقوله {فَلَمَّا أَضَاءَتْ}؟ قلت: ذكر النور أبلغ، لأنّ الضوء فيه دلالة على الزيادة. فلو قيل: ذهب الله بضوئهم، لأوهم الذهاب بالزيادة وبقاء ما يسمى نورًا، والغرض إزالة النور عنهم رأسًا وطمْسه أصلًا. ألا ترى كيف ذكر عقيبه {وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ} والظلمة عبارة عن عدم النور وانطماسه، وكيف جمعها، وكيف نكرها، وكيف أتبعها ما يدل على أنها ظلمة مبهمة لا يتراءى فيها شبحان وهو قوله {لَا يُبْصِرُونَ}.

[٢٨٤] فإن قلت: فلم وصفت بالإضاءة؟ قلت: هذا على مذهب قولهم: للباطل صولة ثم يضمحل. ولريح الضلالة عصفة ثم تخفت، ونار العرفج مثل لنَزْوة كل طمَّاح.

[285] *Ezhebehû* [onu götürdü] ile *zehebe bi-hî* [onunla gitti] arasındaki fark şudur. Birincisinin mânası "onu izale etti, onu gider kıldı" şeklindedir. Ancak kişi götürdüğü şeye eşlik ediyor ve onunla gidiyorsa, o zaman *zehebe bi-hî* denilir. *Zehebe's-sultānu bi-mâlihî* ifadesi, "sultan onun malını aldı" anlamına gelir. فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ ["onu götürdüklerinde" (Yusuf 12/15)] ve إِذاً لَذَهَبَ كُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ ["o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürürdü" (Mü'minûn 23/91)] âyetlerinde bu kullanım söz konusudur. *Zehebet bi-hi'l-huyelâu* [kibir onu alıp götürmüş!] ifadesi de bu kullanıma örnektir. Âyette mâna, "Allah onların nurunu aldı, tuttu" şeklindedir. Bu mânada Allah Teâlâ, "O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur." [Fâtır 35/2] buyurmaktadır. Fiilin bu şekilde kullanımı, *ezhebehû* kullanımından daha etkili bir anlam ifade eder. Maamafih, [Muhammed b. es-Semeyfa'] el-Yemânî [v.215/830] bu ifadeyi أذهب الله نورهم şeklinde okumuştur.

[286] ترك fiili tek bir nesne aldığı zaman bırakmak, atmak anlamlarına gelir. Örneği: *terekehû terke zabyin zıllehû* [onu tıpkı ceylanın, gölgeliğini terkettiği gibi (bir daha dönmemek üzere) terketti] ifadesi böyledir. Ancak bu fiil iki nesne aldığı zaman "yaptı, kıldı" anlamına gelir ve ef'âl-i kulûb olarak bilinen fiiller kapsamına girer. Antere'nin [v.614] şu beytinde fiil böyle kullanılmıştır:

Ben de parçalasınlar diye yırtıcılara bıraktm o [koyu]nu!

وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُماتٍ ["onları karanlıklarda bıraktı" (Bakara 2/17)] âyeti de böyledir. Bu ifadenin aslı, هُمْ فِي ظُلُماتٍ [onlar karanlıklardadır] şeklindedir, ancak daha sonra başına تَرَكَ fiili gelmiş ve cümlenin iki bölümünü (hem *hum* zamirini hem de *fi'z-zulümât* ifadesini) nasb etmiştir. *Zulmet*, *nur* yokluğudur. *Nûr*un zıttı bir araz olduğu da söylenmiştir. Kelimenin türeyişi, *mâ zalemeke en tef'ale kezâ* [Şöyle şöyle yapmaktan seni alıkoyan ne?] şeklindeki kullanıştan gelir. Karanlık gözü engellediği, görmesine mani olduğu için, böyle denilmiştir. Hasan-ı Basrî [v.110/728], Lâm'ın sükûnu ile ظُلْمَات şeklinde, el-Yemânî [v.215/830] ise ظُلْمَةٍ şeklinde tekil olarak okumuştur.

[287] لا يبصرون [göremezler] ifadesinin hazfedilmiş olan mef'ûlü (nesnesi), önemsenmediği için zikredilmeyen hususlar kabilindendir, niyette takdir edilerek hazfedilmiş değildir. Sanki fiil hiç geçişli değilmiş (hiç nesne almıyormuş) gibi nesnesiz kullanılmıştır. Aynı durum وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ ["bunları da kendi hallerine bırakıyor; yuvarlanıp gidiyorlar taşkınlıkları içinde!.. " (A'râf 7/ 186)] âyetindeki يَعْمَهُونَ fiili için de söz konusudur.

[٢٨٥] والفرق بين أذهبه وذهب به أن معنى أذهبه: أزاله وجعله ذاهبًا؛ ويقال: ذهب به، إذا استصحبه ومضى به معه. وذهب السلطان بماله: أخذه {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥]، {إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ} [المؤمنون: ٩١]. ومنه: ذهبتْ به الخُيَلاءُ. والمعنى: أخذ الله نورهم وأمسكه، {وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ} [فاطر: ٢] فهو أبلغ من الإذهاب. وقرأ اليماني: أذهب الله نورهم.

[٢٨٦] وترك بمعنى طرح وخلى، إذا علق بواحد، كقولهم: تركه ترك ظبي ظله. فإذا علق بشيئين كان مضمنًا معنى صير، فيجري مجرى أفعال القلوب كقول عنترة:

فَتَرَكْتُهُ جَزَرَ السِّبَاعِ يَنُشْنَهُ ۞

ومنه قوله {وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ} أصله: هم في ظلمات، ثم دخل ترك فنصب الجزأين. والظلمة عدم النور؛ وقيل: عرض ينافي النور. واشتقاقها من قولهم: ما ظلمك أن تفعل كذا: أي ما منعك وشغلك، لأنها تسدّ البصر وتمنع الرؤية. وقرأ الحسن ظلْمات بسكون اللام؛ وقرأ اليماني في ظلمة، على التوحيد.

[٢٨٧] والمفعول الساقط من {لَا يُبْصِرُونَ} من قبيل المتروك المطرح الذي لا يلتفت إلى إخطاره بالبال، لا من قبيل المقدر المنويّ، كأنّ الفعل غير متعدّ أصلًا، نحو يَعْمَهُونَ في قوله {وَيَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} [الأعراف: ١٨٦].

[288] **Şayet** "Onların hali ateş yakan kişinin durumuna hangi açıdan benzetilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Benzerliğin kurulduğu husus; bunların, aydınlanmanın hemen ardından karanlığa yakalanmış, şaşkınlık içerisinde bocalamaya başlamış olmalarıdır.

[289] **Şayet** "Münafığın hali söz konusu olduğunda, aydınlık nerededir? Münafık zaten sürekli küfür karanlıkları içerisinde şaşkın şaşkın bocalamakta değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Burada kastedilen şey, onların sadece dilleri ile söyledikleri iman kelimesinden kısa bir süre istifade etmiş olmalarıdır. Nitekim bu kelimenin nuru ile aydınlanmalarının yerini nifak kelimesinin karanlığı almıştır ve bu da onları Allah'ın gazabının ve ebedî azabın karanlığına gark eylemiştir. Yine, ateş yakan kimsenin ışığını Allah'ın gidermiş olmasına benzetilen şey; Allah'ın onların gizli sırlarını, mü'minler arasında çirkince yaptıkları münafıklıkları bilmesi de olabilir. Ama en uygun yorum, burada onların tabiatlarının kastedilmiş olmasıdır. Zira "Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler" [Bakara 2/18] âyeti buna delâlet etmektedir. Âyetin farklı bir tefsiri de şöyledir: Bunlar hidayet karşılığında dalâleti satın almakla nitelendirilince, bunu takiben bu âyetlerde de onların dalâleti almak için sattıkları hidayet, ateş yakan kimsenin çevresini aydınlatan ışığa benzetilmiş, satın aldıkları ve Allah tarafından kalplerine bir tabiat gibi nakşedilen dalâlet ise, Allah tarafından ışıklarının giderilmesine ve karanlıklar içerisinde terkedilmelerine benzetilmiştir. Âyette *nâr* kelimesinin nekre olarak kullanılması tazim ifade eder. Aslında bu münafıkların duyu organları sağlıklıdır, fakat kulakları hakka kulak verme noktasında tıkalı, dilleri hakkı söyleme noktasında bağlı, gözleri de hakkı görme noktasında kör gibi olduğu için sanki duyu organları fizikî bir afete uğramış, his ve idrak güçlerinin temelinde yer alan bu organları işlemez hale gelmiş gibi nitelendirilmişlerdir. Şu ifade/ler gibi:

"Sağır kesilirler hakkımda bir hayır söylendiğinde,
Ama hakkımda kötü bir şey söylenecek olsa kulak kesilirler!"
"İşitir işitmesine de; işine gelmeyene sağır kesilir"
"İşime gelmeyene sağır davranırım
Canım istediğinde ise Allah'ın en iyi işiten kuluyumdur!"
"Kör buldum, sağır gördüm Amr'ı
cömertliğim konusunda; o iftihar günü"

[٢٨٨] فإن قلت: فيم شبهت حالهم بحال المستوقد؟ قلت: في أنهم غِبّ الإضاءة خَبَطوا في ظلمة وتورّطوا في حيرة.

[٢٨٩] فإن قلت: وأين الإضاءة في حال المنافق؟ وهل هو أبدًا إلا حائر خابط في ظلماء الكفر؟ قلت: المراد ما استضاءوا به قليلًا من الانتفاع بالكلمة المجراة على ألسنتهم، ووراء استضاءتهم بنور هذه الكلمة ظلمة النفاق التي ترمي بهم إلى ظلمة سخط الله وظلمة العقاب السرمد. ويجوز أن يشبه بذهاب الله بنور المستوقد اطلاع الله على أسرارهم وما افتضحوا به بين المؤمنين واتسموا به من سمة النفاق. والأوجه أن يراد الطبع. لقوله {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ}. وفي الآية تفسير آخر: وهو أنهم لما وُصفوا بأنهم اشتروا الضلالة بالهدى، عقب ذلك بهذا التمثيل ليمثل هداهم الذي باعوه بالنار المضيئة ما حول المستوقد، والضلالة التي اشتروها وطبع بها على قلوبهم بذهاب الله بنورهم وتركه إياهم في الظلمات. وتنكير النار للتعظيم. كانت حواسهم سليمة ولكن لما سدّوا عن الإصاخة إلى الحق مسامعهم، وأبوا أن ينطقوا به ألسنتهم، وأن ينظروا ويتبصروا بعيونهم جعلوا كأنما إيفَتْ مشاعرهم وانتقضت بناها التي بنيت عليها للإحساس والإدراك كقوله:

صُمٌّ إذا سَمِعُوا خَيْرًا ذُكِرْتُ بِه ❁ وإنْ ذُكِرْتُ بُسوءٍ عِنْدَهُمْ أَذِنُوا

أَصَمُّ عَمَّا سَاءَهُ سَمِيعُ ❁

أَصَمُّ عَنِ الشَّيْءِ الَّذِي لا أُرِيدُهُ ❁ وأسمعُ خلقِ اللهِ حين أريدُ

فأصْممتُ عَمرًا وأعميْتُه ❁ عَنِ الجُودِ والفَخْرِ يَوْمَ الفِخَارْ

[290] **Şayet** "Beyân âlimleri nezdinde bu husus hangi yolla ifade edilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, onların cesur kimseler için "onlar aslandır" demeleri ve cömert kimseler için "deryadırlar" demeleri gibidir. Fakat bunlar sıfatlarda, âyette ifade edilenler ise isimlerde söz konusu olan bir benzetmedir. İsti'âre isimlerde, sıfatlarda ve fiillerde kullanılabilmektedir. Örneği: "Aslanlar gördüm", "Hayra sağır birini gördüm", "İslâm perde oldu / korudu", "hak aydınlattı" gibi ifadeler böyledir.

[291] **Şayet** "Âyetteki kullanım isti'âre olarak isimlendirilebilir mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilâf vardır. Muhakkik âlimler bunu isti'âre olarak değil, teşbîh-i belîğ olarak isimlendirirler. Çünkü burada kendisi için isti'âre yapılan [müste'ârun leh] zikredilmiştir ki *münafıklar*dır. İsti'âre ise, müste'ârun leh zikredilmeden yapılan benzetmeye denilir. İsti'ârede müste'ârun leh zikredilmez ve ifadede, eğer halin delâleti ya da sözün genel dokusu [*fahve'l-kelâm*] olmasa, hem mecaz anlam (*menkūl ileyh*) hem de hakiki anlam (*menkūl 'anh*) kastedilmiş olabilir. Şair Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın [v.609] şu beyti buna örnektir:

> Tırnakları kesilmemiş, yelesi kat kat keçeleşmiş
> "iri yarı"nın yerine pürsilâh bir 'aslan'ın yanında[yım]

Dolayısıyla söz sanatının ustaları ve büyüleyici şiirler yazan şairlerin benzetmeleri artık neredeyse hakikat gibi gördüklerini, benzetme olduğunu adeta unutmuş gibi davrandıklarını görebilirsin. Nitekim Ebû Temmâm [v.231/846] şöyle demiştir:

> (Övülen kişi) öyle bir mertebeye yükseliyor ki, bilmeyen
> onun gökte bir ihtiyacı olduğunu zanneder

Bir şair de şöyle demiştir:[15]

> Sanmayın ki elbisesinin içinde bir insan var;
>
> Aksine, sebil gibi bereket saçan bir yağmur ve yavrusunu kollayan haşmetli bir aslan var!

[292] Buna itiraz olarak "burada mübteda hazfedilmiş, bu yüzden münafıklar zikredilmemiştir, dolayısıyla burada isti'âre olduğu sonucunu çıkarabilirim" denilemez. Çünkü burada hazfedilmiş olan mübteda, hazfedilmemiş (*mantūk*) hükmündedir. Bunun bir benzeri şairin Haccâc'a [v.95/714] hitaben söylediği şu mısralardır:

15 Bu "bir şair", Zemahşerî'nin kendisidir. / çev.

[٢٩٠] فإن قلت: كيف طريقته عند علماء البيان؟ قلت: طريقة قولهم هم لُيوثٌ، للشجعان؛ وبحور، للأسخياء. إلا أنّ هذا في الصفات، وذاك في الأسماء؛ وقد جاءت الاستعارة في الأسماء والصفات والأفعال جميعًا. تقول: رأيت ليوثًا، ولقيت صمًّا عن الخير، ودَجا الإسلامُ، وأضاء الحقُّ.

[٢٩١] فإن قلت: هل يسمى ما في الآية استعارة؟ قلت: مختلف فيه. والمحققون على تسميته تشبيهًا بليغًا لا استعارة؛ لأنّ المستعار له مذكور وهم المنافقون. والاستعارة إنما تطلق حيث يطوى ذكر المستعار له، ويجعل الكلام خلوًا عنه صالحًا لأن يراد به المنقول عنه والمنقول إليه، لولا دلالة الحال أو فحوى الكلام، كقول زهير:

لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السِّلاَحِ مُقَذَّفٍ ❁ لَهُ لِبَدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقَلَّمِ

ومن ثم ترى المفلقين السحرة منهم كأنهم يتناسون التشبيه ويضربون عن توهمه صفحًا. قال أبو تمام:

ويُصْعِدُ حتَّي يَظُنَّ الجَهُولُ ❁ بِأَنَّ لهُ حَاجَةً في السَّمَاءْ

وبعضهم:

لا تَحْسَبُوا أَنَّ في سِرْبَالِهِ رَجُلًا ❁ ففِيهِ غَيْثٌ وَلَيْثٌ مُسْبِلٌ مُشْبِلْ

[٢٩٢] وليس لقائل أن يقول: طوى ذكرهم عن الجملة بحذف المبتدأ فأتسلق بذلك إلى تسميته استعارة لأنه في حكم المنطوق به، نظيره قول من يخاطب الحجاج:

Benim karşımda aslan kesilirsin, savaşta ise devekuşu
Hem de en ufak bir çıtırtıdan ürken zarif bir devekuşu!

[293] لا يَرْجِعُونَ ifadesinin anlamı, "onlar hidayeti satıp dalâleti aldıktan sonra bir daha hidayete dönemezler" ya da "dalâleti satın aldıktan sonra artık ondan dönemezler" şeklinde olup, onların kalplerinin mühürlendiğini tescil etmektedir. Veya oldukları yerde adeta cansız bir nesne gibi donup kalan, ileriye mi geriye mi gideceğini bilmeyen, başladığı noktaya nasıl döneceğini de kestiremeyen şaşkın kimseler oldukları da kastedilmiş olabilir.

19. Ya da gökten yağan öyle bir sağanak gibi ki; içinde, karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek barındırıyor... Onlar da yıldırımlardan dolayı ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar... Oysa, inkârcı nankörleri Allah çepeçevre kuşatmış!..

20. Şimşek neredeyse gözlerini alacak... Onları her aydınlattığında, onun ışığında yürüyorlar; karanlık bastırınca da kalakalıyorlar... Allah dileseydi, onların işitme kabiliyetlerini ve gözlerini felç ederdi. Allah, elbette her şeye kadirdir.

[294] Sonra Allah Teâlâ münafıkların durumunu ardı ardına ortaya koymak, maskelerini peş peşe düşürmek için haklarında ikinci bir temsil yapmaktadır. Sözü sanatkârane söyleyen (belîğ) bir kimse genel ve veciz konuşulması gereken yerde genel ve veciz ifadeleri kullanmak durumunda olduğu gibi, teferruata girip genişçe anlatmak icap eden yerde de konuyu tafsilatlı bir şekilde anlatmak durumundadır. Bu hususta Câhız [v.255/869] şöyle demiştir:

Kâh uzun uzun nutuk atarlar; kâh
Kaş göz işaretiyle anlaşırlar; gözcülerden korkan biri gibi

[295] Kur'ân'da temsilin bu şekilde ardı ardına kullanıldığı yerlerden biri de şu âyetlerdir: "Kör ile gören de eşit olmuyor. Karanlıklarla aydınlık da... Gölgelikle sıcaklık da..." [Fâtır 35/19-21] Yine şair Zürrumme [v.117/735] şu kasidesinde bak nasıl kullanmıştır:

Bu yaban eşeği mi benim deveme benziyor, yoksa dizden aşağısı alaca beneklerle süslü yaban öküzü mü?

Bu mu benim devem kadar hızlı koşacak; yoksa bacakları düzlükteki otlakta kızarıp morarmış şu devekuşu mu?

أَسَدٌ عَلَيَّ وفي الحُرُوبِ نَعَامَةٌ ❁ فَتْخاءُ تَنْفُرُ مِنْ صَفِيرِ الصَّافِرِ

[٢٩٣] ومعنى {لَا يَرْجِعُونَ} أنهم لا يعودون إلى الهدى بعد أن باعوه، أو عن الضلالة بعد أن اشتروها، تسجيلًا عليهم بالطبع، أو أراد أنهم بمنزلة المتحيرين الذين بقوا جامدين في مكانهم لا يبرحون، ولا يدرون أيتقدّمون أم يتأخرون؟ وكيف يرجعون إلى حيث ابتدءوا منه؟

١٩-﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾

٢٠-﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٢٩٤] ثم ثنّى الله سبحانه في شأنهم بتمثيل آخر ليكون كشفًا لحالهم بعد كشف، وإيضاحًا غب إيضاح. وكما يجب على البليغ في مظانّ الإجمال والإيجاز أن يجمل ويوجز؛ فكذلك الواجب عليه في موارد التفصيل والإشباع أن يفصل ويشبع. أنشد الجاحظ:

يُوحُونَ بالخُطَبِ الطِّوَالِ وتَارَةً ❁ وَحْيَ المُلاَحِظِ خِيفةَ الرُّقَبَاءِ

[٢٩٥] ومما ثنى من التمثيل في التنزيل قوله {وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ} [فاطر: ١٩-٢٢] وألا ترى إلى ذي الرمّة كيف صنع في قصيدته؟

أَذَاكَ أَمْ نَمِشٌ بالْوَشْيِ أَكْرَعُه ❁ ...

أَذَاكَ أَمْ خَاضِبٌ بالسّيّ مَرْتَعُهُ ❁ ...

[296] **Şayet** "İlk temsilde münafık, ateş yakan kimseye, onun zahirde Müslüman görünmesi ateşin aydınlatmasına, ondan faydalanmasının sona ermesi de ateşin sönmesine benzetilmişti; pekiyi ikinci temsilde sağanak yağmurlara, karanlıklara, gök gürültüsüne, şimşeğe ve yıldırıma benzetilen nedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada şöyle denebilir: İslâm dini sağanak yağmura benzetilmiştir, çünkü nasıl ki toprak yağmurla hayat buluyorsa kalpler de İslâm ile hayat bulur. Kâfirlerin şüpheleri karanlıklara, ilâhî uyarı ve müjdeler (va'd ve va'îd) gök gürültüsü ve şimşeğe, Müslümanlar eliyle kâfirlerin başına gelen korkular, belalar ve sıkıntılar ise yıldırımlara benzetilmiştir. Bu durumda أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinin anlamı; "ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi" şeklinde olur. Maksat, gökyüzünden bu şekil ve nitelikte şiddetli bir yağmura tutulan ve başlarına türlü belalar gelen bir topluluğun halini örnek olarak vermektir.

[297] **Şayet** "Burada bazı şeyler diğer bazı şeylere benzetilmiş; pekiyi benzetilenler nerede zikredilmişti? Bunlar "Ne kör ile gören ne de iman edip salih amel işleyenler ile kötülük eden bir oluyor." [Ğâfir 40/58] âyetinde ve İmru'ü'l-Kays'ın [v. tkr. 540];

> [Kartal] yuvaya girdiğinde, kuşların -didiklediği- yaş ve kuru vaziyetteki kalpleri adeta adi birer hurma ve hünnap meyvesi gibiydi

beytinde olduğu gibi, sarih bir şekilde zikredilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Benzetilen, bazen bu örneklerde olduğu üzere sarih bir şekilde ifade edilebileceği gibi bazen de öteden beri devam eden isti'âre kuralları gereği benzetilen açık bir şekilde zikredilmez. Örneği: Şu âyetlerde, benzetilen sarih olarak zikredilmemiştir: "İki su kaynağı bir olmuyor. Biri tatlıdır; susuzluğu keser, içimi kolaydır; diğeri ise tuzludur, acıdır." [Fâtır 35/12]; "Allah size, (şirkin anlamsızlığını gösteren) bir temsil daha getiriyor: 'Hangimiz iş yaptıracağız' diye birbiriyle çekişip duran birtakım efendileri bulunan bir adamcağız ile yalnız bir tek efendisi olan bir (başka) adam düşünün." [Zümer 39/29].

[298] Beyân âlimlerinin bir nevi kırmızı çizgi olarak benimseyip asla geçmedikleri doğru şudur: Bu iki temsilin her ikisi de müferrak (ayrık) değil, mürekkeb temsil kapsamına girer; temsillerden benzetmeye konu edilen şeylerin her biri teker teker ele alınıp hangisinin hangisine benzediğini belirlemek gibi bir zorlamaya gidilmez. İşbu konudaki en açık ve net görüş, en sağlıklı yaklaşım da budur. Bunu şöyle izah edebiliriz: Araplar birbirinden bağımsız olan ve aralarında herhangi bir irtibat bulunmayan birçok şeyi bir araya getirip bunları benzerleri ile benzeştirebilirler.

[٢٩٦] فإن قلت: قد شبه المنافق في التمثيل الأوّل بالمستوقد نارًا، وإظهاره الإيمان بالإضاءة، وانقطاع انتفاعه بانطفاء النار، فما ذا شبه في التمثيل الثاني بالصيب وبالظلمات وبالرعد وبالبرق وبالصواعق؟ قلت: لقائل أن يقول: شبه دين الإسلام بالصيب، لأنّ القلوب تحيا به حياة الأرض بالمطر. وما يتعلق به من شبه الكفار بالظلمات. وما فيه من الوعد والوعيد بالرعد والبرق. وما يصيب الكفرة من الأفزاع والبلايا والفتن من جهة أهل الإسلام بالصواعق. والمعنى: أو كمثل ذوي صيب. والمراد كمثل قوم أخذتهم السماء على هذه الصفة فلقوا منها ما لقوا.

[٢٩٧] فإن قلت: هذا تشبيه أشياء بأشياء فأين ذكر المشبهات؟ وهلا صرح به كما في قوله {وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ} [غافر: ٥٨]، وفي قول امرئ القيس:

كأنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا ويابِسًا ۞ لَدَى وَكْرِها العُنَّابُ والحَشَفُ البَالِي

قلت: كما جاء ذلك صريحًا فقد جاء مطويًا ذكره على سنن الاستعارة، كقوله تعالى {وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ} [فاطر: ٢١]، {ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ} [الزمر:٩٢].

[٢٩٨] والصحيح الذي عليه علماء البيان لا يتخطونه: أنّ التمثيلين جميعًا من جملة التمثيلات المركبة دون المفرّقة، لا يتكلف الواحد واحد شيء يقدر شبهه به، وهو القول الفحل والمذهب الجزل. بيانه: أنّ العرب تأخذ أشياء فرادى، معزولًا بعضها من بعض، لم يأخذ هذا بحجزة ذاك فتشبهها بنظائرها،

Yukarıda âyette ve İmru'ü'l-Kays'ın [v. tkr.540] şiirinde durum budur. Yine Araplar bir araya gelmiş ve adeta tek bir şey gibi olmuş bir grup şeyin toplamından hâsıl olan bir niteliği yine aynı şekilde bir başka grup şeyin toplamından hâsıl olan bir başka niteliğe benzetirler. Bunun örneği de, "Tevrat kendilerine yüklendiği halde, onu taşıyamayanların durumu; koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer!" [Cum'a 62/5] âyetidir. Bu âyette maksat, Yahudilerin, beraberlerindeki Tevrat ve onun apaçık kanıtları konusundaki cehaletleri ile ilgili durumunu, merkebin taşıdığı hikmet (bilgelik) kitapları konusundaki cahil haline, taşıdığı kitapların bilgelik kitabı olması ile diğer herhangi bir yük olmasının merkep nezdinde eşit olmasına, merkebin bunların arasındaki farkı hissetmeyip sadece taşıdığı yükün kendisine verdiği yorgunluğu, sırtının kenarlarında duyduğu acıyı hissetmesine benzetmektir. Yine bu tür teşbihe bir diğer örnek de, "Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat: (Bu hayat) gökten indirdiğimiz öyle bir su gibi(dir) ki; toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir..." [Kehf 18/45] âyetidir. Burada maksat; dünya hayatının güzelliğinin kalıcılığının tıpkı bir yeşilliğin kalıcılığı kadar az olduğunu anlatmaktır. Bu tür teşbihlerde benzeyen ile benzetilen arasında, tek tek bütün unsurların birbirine benzetilmesi ve ikisinin tek bir şey gibi düşünülmesi söz konusu değildir. Benzer şekilde, münafıkların sapkınlığa düşmeleri ve sapkınlık içerisinde iken yakalanmış oldukları hayret, dehşet ve bocalama durumu, bu durumun onlar için ağırlığı, tıpkı gecenin karanlığında bir ateş yakan, fakat ateşi sönüveren kimsenin içine düştüğü duruma benzetilmiştir. Yine münafıkların aynı durumu, kapkaranlık bir gecede gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımların korkusu altında kalmış olan kimsenin durumuna benzetilmiştir.

[299] **Şayet** "أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinin anlamını 'ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi' şeklinde takdir edip burada muzâfın hazfedildiği müferrak bir teşbih bulunduğunu varsaymıştın; pekiyi, aynı takdiri mürekkeb teşbihte de yapıyor musun?" **dersen, şöyle derim:** Eğer "parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar" ifadesindeki zamirin nereye işaret ettiğini tespit etmek gerekmeseydi, böyle bir takdirde bulunmaya ihtiyaç duymazdım. Çünkü ben burada kelâmın toplamından elde edilen keyfiyeti dikkate alıyorum; yoksa teşbih harfinin peşinden kendisi ile teşbihin yapılacağı tekil bir kelime gelmiş mi gelmemiş mi, çok da önemsemiyorum. Dikkat edersen; "Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz öyle bir su gibidir ki.." [Yunus 10/24] âyetinde "su" kelimesi teşbih harfi olan Kâf'ı takiben kullanılmış; oysa burada maksat dünyanın suya ya da takdir edilmesi muhtemel bir başka şeye benzetilmesi değildir [burada bir 'durum' başka bir duruma benzetilmektedir]. Bu meyanda gayet açık bir örnek de Lebîd'in [v.41/660] şu satırlarıdır:

كما فعل امرؤ القيس وجاء في القرآن، وتشبه كيفية حاصلة من مجموع أشياء قد تضامّت وتلاصقت حتى عادت شيئًا واحدًا بأخرى مثلها كقوله تعالى {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ} [الجمعة: ٥] الآية. الغرض تشبيه حال اليهود في جهلها بما معها من التوراة وآياتها الباهرة، بحال الحمار في جهله بما يحمل من أسفار الحكمة، وتساوي الحالتين عنده من حمل أسفار الحكمة وحمل ما سواها من الأوقار، لا يشعر من ذلك إلا بما يمرّ بدفّيه من الكدّ والتعب. وكقوله {وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ} [الكهف: ٤٥] المراد قلة بقاء زهرة الدنيا كقلة بقاء الخضر. فأما أن يراد تشبيه الأفراد بالأفراد غير منوط بعضها ببعض ومصيرة شيئًا واحدًا، فلا. فكذلك لما وصف وقوع المنافقين في ضلالتهم وما خبطوا فيه من الحيرة والدهشة شبهت حيرتهم وشدّة الأمر عليهم بما يكابد من طفئت ناره بعد إيقادها في ظلمة الليل، وكذلك من أخذته السماء في الليلة المظلمة مع رعد وبرق وخوف من الصواعق.

[٢٩٩] فإن قلت: الذي كنت تقدّره في المفرّق من التشبيه من حذف المضاف وهو قولك: «أو كمثل ذوي صيب»، هل تقدّر مثله في المركب منه؟ قلت: لولا طلب الراجع في قوله تعالى {يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِى آذَانِهِمْ} ما يرجع إليه لكنت مستغنيًا عن تقديره؛ لأني أراعي الكيفية المنتزعة من مجموع الكلام فلا عليّ أوَلِيَ حرف التشبيه مفرد يتأتى التشبيه به أم لم يله. ألا ترى إلى قوله {إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} [يونس: ٢٤] الآية، كيف ولي الماء الكاف، وليس الغرض تشبيه الدنيا بالماء ولا بمفرد آخر يتمحل لتقديره. ومما هو بين في هذا قول لبيد:

İnsanlar da tamamen beldelere benzer
Halkı içindeyken şen şakrak, yarın onlar göçüp gittiğinde ise ıpıssız!

Burada şair insanları beldelere benzetmiş değildir; aksine insanların dünyadaki mevcudiyetlerini, dünyadan hızlıca göçüp gidecek olmalarını, bir beldenin halkının orada yerleşmesine ve kısa bir süre sonra orayı terkedip ıpıssız bırakmasına benzetmiştir.

[300] **Şayet** "Peki, bu temsillerden hangisi daha beliğ, yani daha yerinde ve daha sanatkâranedir?" **dersen, şöyle derim:** İkincisidir, çünkü münafıkların içinde bulundukları şaşkınlık durumunun ne kadar vahim boyutlarda olduğunu, durumun onlar için ne kadar zor ve korkunç olduğunu daha iyi anlatmaktadır. Bu sebeple de ilkinden sonra zikredilmiştir. Nitekim Araplar bu tür benzetmeleri hafiften ağıra doğru bir sıralama içerisinde yaparlar.

[301] **Şayet** "Bu temsillerden biri diğerine atfedilirken neden şüphe ifade eden أَو [veya] harfi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu harf aslında iki ya da daha fazla şeyin şüphe konusunda eşit durumda olduğunu ifade eder, ancak daha sonra anlam genişlemesine uğramış ve herhangi bir şüphenin söz konusu olmadığı durumlarda da iki şey arasında eşitlik ifade etmek için (isti'âre yoluyla) kullanılır olmuştur. Örneği: *Câlisi'l-Hasen evi'bne Sîrîn* [İster Hasan-ı Basri'nin meclisine katıl ister İbn Sîrîn'in] sözünde, meclislerine katılmanın doğruluğu konusunda bu ikisinin de eşit olduklarını ifade etmek istersin. وَلا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِماً أَوْ كَفُوراً ["Onlardan hiçbir günahkâr ya da nanköre itaat etme." (İnsan 76/24)] âyeti de buna örnektir. Bu âyette, günahkâr ve nankörün, kendisine itaat etmemenin gerekliliği konusunda eşit oldukları ifade edilmiş olmaktadır. İşte "ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi" âyetindeki أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinde de bu durum vardır. Âyetteki bu teşbihin anlamı şudur: Münafıkların kıssasının keyfiyeti, işte bu iki kıssadaki keyfiyete benzemektedir ve bu iki kıssanın her biri müstakil olarak aynı benzerliğe sahiptir; hangisini mesel olarak versen isabet etmiş olursun; mesel olarak ikisini birden vermen de doğru olur.

[302] *Sayyib* kelimesi; *savb* eden, yani "inen, düşen" yağmur demektir. Buluta da *sayyib* denilir. Şemmâh [v.30/650], bir bulutu nitelerken şöyle demiştir:

İyice alçalmış bir karabulut; boşuna gürlemiyor, yağmur yüklüdür.

*Sayyib*in âyette nekire olarak gelmesi, tıpkı ilk örnekte *nâr* kelimesinin nekire gelmesindeki gibi, tür bildirmek içindir, yani burada çok şiddetli bir yağmur türü, sağanak yağış kastedilmiştir. Bu ifade كصائب şeklinde de okunmuştur. Ancak كَصَيِّبٍ daha beliğdir.

وما النَّاسُ إلا كالدِّيَارِ وأَهْلُهَا ❁ بِهَا يَوْمَ حَلُّوهَا وغَدْوًا بَلاَقِعُ

لم يشبه الناس بالديار، وإنما شبه وجودهم في الدنيا وسرعة زوالهم وفنائهم، بحلول أهل الديار فيها ووشك نهوضهم عنها، وتركها خلاء خاوية.

[٣٠٠] فإن قلت: أي التمثيلين أبلغ؟ قلت: الثاني، لأنه أدل على فرط الحيرة وشدّة الأمر وفظاعته، ولذلك أُخر، وهم يتدرجون في نحو هذا من الأهون إلى الأغلظ.

[٣٠١] فإن قلت: لم عطف أحد التمثيلين على الآخر بحرف الشك؟ قلت: أو في أصلها لتساوي شيئين فصاعدًا في الشك، ثم اتسع فيها فاستعيرت للتساوي في غير الشك، وذلك قولك: جالس الحسن أو ابن سيرين، تريد أنهما سيان في استصواب أن يجالَسا، ومنه قوله تعالى {وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا} [الإنسان: ٢٤]، أي الآثم والكفور متساويان في وجوب عصيانهما، فكذلك قوله {أَوْ كَصَيِّبٍ}، معناه أن كيفية قصة المنافقين مشبهة لكيفيتي هاتين القصتين، وأن القصتين سواء في استقلال كل واحدة منهما بوجه التمثيل؛ فبأيتهما مثلتها فأنت مصيب، وإن مثلتها بهما جميعًا فكذلك.

[٣٠٢] والصيِّب: المطر الذي يصوّب، أي ينزل ويقع. ويقال للسحاب: صيب أيضًا. قال الشماخ:

وأَسْحَمُ دَانٍ صَادِقُ الرَّعْدِ صَيِّبُ ❁

وتنكير صيب لأنه أريد نوع من المطر شديد هائل؛ كما نكرت النار في التمثيل الأول. وقرئ كصائب، والصيب أبلغ.

[303] *Semâ'* kelimesi, üzerimizi örten şu gölgeliktir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728], *semâ*nın "düşmesi engellenen bir dalga / katman" olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

[304] **Şayet** "Âyetteki "gökten" ifadesinin anlama katkısı nedir, zira yağmur zaten gökten yağmaz mı?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlama katkısı, *semâ* kelimesinin Lâm-ı ta'rîf ile ma'rife yapılarak kullanılmış olmasındadır. Böylece onun herhangi bir semâ değil, belli bir semâ olduğu, yani sadece bir ufuktan geldiği ifade edilmiştir. Zira ufukların her birine semâ denilir. Nitekim Allah Teâlâ'nın "Her bir semânın işini kendisine vahyetti" [Fussilet 41/12] âyetinde de gökteki tabakaların her birine semâ denmiştir. Şairin şu sözü de buna delildir:

Yakınırım aramızdaki yerin ve göğün uzaklığından!

Âyette mâna, bu bulutun hem yağmur getirdiği hem de semanın ufuklarını kaplamış katman katman bir bulut olduğu şeklindedir. Burada hem cümle yapısı (terkib) hem kelime yapısı (bina) hem de nekire olarak kullanılması itibariyle mübalağa ifade eden *sayyib* ifadesi kullanılmış, ardından da "karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek ihtiva ediyor" denilerek bu bulutun katman katman olduğu bildirilmiştir. Yine burada yağmurun suyunu denizlerden aldığını iddia edenlerin aksine, gökten indiği, suyunu gökten aldığı da ifade edilmektedir. Allah Teâlâ'nın "O; 'dolu' yüklü bulut dağlarını gökten indirip…" [Nûr 24/43] âyeti de buna delâlet etmektedir.

[305] **Şayet** "*Zulümât*^{un} kelimesini merfû' kılan nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onu merfû' kılan, mevsufa itimadı sebebiyle, zarf, yani *fî-hi* ifadesidir ki bu hususta ittifak vardır.

[306] *Ra'd* buluttan duyulan ses demektir. Sanki bulutun cüssesi sıkışıyor, rüzgâr ona isabet ettikçe titriyor ve bu sarsıntıdan bir ses çıkıyor gibidir. *Berk* ise bir şey parladığında kullanılan *beraka'ş-şey*^{u} *berîk*^{an} ifadesinden; buluttan çıkan ışık demektir.

[307] **Şayet** "Âyette sağanak yağmur (*sayyib*), karanlıkların mekânı olarak ifade edilmektedir; bu durumda bununla ya bulut ya da yağmur kastedilmiş olmalıdır; bunlardan hangisi kastedilmiştir ve karanlığından maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bulutların karanlığı, onların katman katman olup yağmur dolu karabuluta dönüştüğü durumda, katmanlarından ve yağmur dolu olmasından kaynaklanan bir karanlıktır ve buna ilaveten bir de gecenin karanlığı söz konusudur. Yağmurun karanlığı ise, damlaların çok sık bir şekilde art arda düşmesinden, yağmur bulutlarının karanlığından ve buna ilaveten gecenin karanlığından kaynaklanmaktadır.

[٣٠٣] والسماء: هذه المظلة. وعن الحسن: أنها موج مكفوف.

[٣٠٤] فإن قلت: قوله {مِنَ السَّمَاءِ} ما الفائدة في ذكره؟ والصيب لا يكون إلا من السماء. قلت: الفائدة فيه أنه جاء بالسماء معرفة فنفى أن يتصوّب من سماء، أي من أفق واحد من بين سائر الآفاق، لأنّ كل أفق من آفاقها سماء، كما أن كل طبقة من الطباق سماء في قوله {وَأَوْحَى فِى كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا} [فصلت: ١٢]. الدليل عليه قوله:

ومِنْ بُعْدِ أَرْضٍ بَيْنَنَا وسَمَاءِ ۞

والمعنى أنه غمام مطبق آخذ بآفاق السماء، كما جاء بصيب. وفيه مبالغات من جهة التركيب والبناء والتنكير. أمدَّ ذلك بأن جعله مطلقًا. وفيه أن السحاب من السماء ينحدر ومنها يأخذ ماءه؛ لا كزعم من يزعم أنه يأخذه من البحر. ويؤيده قوله تعالى {وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ} [النور: ٣٤]

[٣٠٥] فإن قلت: بم ارتفع ظلمات؟ قلت: بالظرف على الاتفاق لاعتماده على موصوف.

[٣٠٦] والرعد: الصوت الذي يسمع من السحاب، كأن أجرام السحاب تضطرب وتنتفض إذا حدتها الريح فتصوّت عند ذلك من الارتعاد. والبرق الذي يلمع من السحاب، من برق الشيء بريقًا، إذا لمع.

[٣٠٧] فإن قلت: قد جعل الصيب مكانًا للظلمات فلا يخلو من أن يراد به السحاب أو المطر، فأيهما أريد فما ظلماته؟ قلت: أما ظلمات السحاب فإذا كان أسحم مطبقًا فظلمتا سجمته وتطبيقه مضمومة إليهما ظلمة الليل. وأما ظلمات المطر فظلمة تكاثفه وانتساجه بتتابع القطر، وظلمة إظلال غمامه مع ظلمة الليل.

[308] **Şayet** "Yağmur nasıl şimşek ve gök gürültüsünün mekânı olabilir, bu ikisinin mekânı bulut değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Eğer gök gürültüsü ve şimşek yağmurun üzerinde ya da yağdığı yerde ise, genel anlamda onunla birleşikse, onun içinde sayılırlar. Nitekim "falan kişi şehirdedir" dersin, oysa kişi şehrin içerisinde sadece belli bir yerde, cirmi kadar bir yerde bulunmaktadır.

[309] **Şayet** "Âyette *ra'd* ve *berk* kelimeleri, daha beliğ olanı kullanma usulü gereği çoğul olarak kullanılsa olmaz mıydı; nitekim Buhturî'nin şu şiirinde böyle kullanılmıştır:

Ey giysi olarak dolu taneciklerine bürünen
şimşekleri ve gök gürültüleri arasında böbürlenen bulut!

Ayrıca "Âyette *zulümât* kelimesi de çoğul kullanılmış"? **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi şöyledir: Burada gök gürültüsü ve şimşeğin bizzat kendileri kastedilmiş olabilir. Ancak bu kelimeler asıl itibariyle mastar oldukları için -nitekim رَعَدَت السماءُ رَعْداً وبَرَقَتْ بَرْقاً [gökyüzü bir gürlemedir gürledi, bir şimşektir çaktı!] ifadelerinde bu kelimeler mastar olarak kullanılmıştır- çoğul anlamı kastedilse de, çoğul kipleri bırakılıp asıllarının hükmü gözetilerek tekil olarak kullanılmışlardır. İkincisi de şöyledir: Burada gök gürültüsü ve şimşek hadisesi kastedilmiş; adeta *ra'd* denilirken *ir'âd* [gürleme], *berk* denilirken de *ibrâk* [çakma] kastedilmiştir. Bu kelimelerin nekre olarak kullanılmasının sebebi ise, bunların türlerinin kastedilmiş olmasıdır. Sanki "onda zifiri karanlıklar, gürleyen gök gürültüsü ve göz alacak şiddette çarpan şimşek vardır" denilmektedir. يجعلون fiilindeki zamir, sağanak yağmura tutulan kimselere işaret etmektedir. Her ne kadar bu yağmura tutulan kimseler açıkça zikredilmeyip, sadece *sayyib* [sağanak yağmur] kelimesi ile ifade edilmiş olsa da, fiildeki zamir ona işaret etmektedir. Benzer şekilde أَوْ هُمْ قائِلُونَ ["ya da öğlen vakti dinlenirlerken..." (A'râf 7/4)] âyetinde de böyle bir kullanım söz konusudur. Zira hazfedilmiş kelimenin her ne kadar lafzı metinde bulunmasa da, anlamı bakidir. Nitekim Hassân [b. Sâbit (r.a.); v.60/680], hazif durumunda anlamın baki kalmasına itimad ederek şöyle demiştir:

"[O güzel insanlar] huzurlarına çıkmak üzere Berîs'e varanlara
bakraç bakraç içirirler o berrak, içimi hoş Beradâ suyundan

Burada şair *yusaffiku* fiilini müzekker olarak kullanmıştır, çünkü bu fiilin lafzen fâili *Beradâ* olsa da, anlam olarak fâil, *mâ'u beradâ* [Beradâ suyu] ifadesidir. يجعلون ifadesinin i'râbda mahalli yoktur, çünkü yeni başlayan [müste'nef] bir sözdür.

[٣٠٨] فإن قلت: كيف يكون المطر مكانًا للبرق والرعد وإنما مكانهما السحاب؟ قلت إذا كانا في أعلاه ومصبّه وملتبسين في الجملة فهما فيه. ألا تراك تقول: فلان في البلد، وما هو منه إلا في حيز يشغله جرمه.

[٣٠٩] فإن قلت: هلا جمع الرعد والبرق أخذًا بالأبلغ كقول البحتري:

يَا عَارِضًا مُتَلَفِّعًا بُبُرودِهِ ۞ يَخْتَالُ بَيْنَ بُرُوقِهِ ورُعُودِهِ

وكما قيل ظلمات؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يراد العينان، ولكنهما لما كانا مصدرين في الأصل يقال: رعدت السماء رعدًا وبرقت برقًا، روعي حكم أصلهما بأن ترك جمعهما وإن أريد معنى الجمع. والثاني: أن يراد الحدثان كأنه قيل: وإرعاد وإبراق. وإنما جاءت هذه الأشياء منكرات، لأن المراد أنواع منها، كأنه قيل: فيه ظلمات داجية، ورعد قاصف، وبرق خاطب. وجاز رجوع الضمير في يجعلون إلى أصحاب الصيب مع كونه محذوفًا قائمًا مقامه الصيب، كما قال: {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤]. لأن المحذوف باق معناه وإن سقط لفظه. ألا ترى إلى حسّان كيف عوّل على بقاء معناه في قوله:

يَسْقُونَ مَنْ وَرَدَ الْبَرِيصَ عَلَيْهِمُ ۞ بَرَدَى يُصَفَّقُ بالرَّحِيقِ السَّلْسَلِ

حيث ذكر يصفق، لأن المعنى ماء بردى. ولا محل لقوله {يَجْعَلُونَ} لكونه مستأنفًا،

Zira Allah Teâlâ önce gök gürültüsü ve şimşeği insanın aklına şiddet ve dehşeti getirecek şekilde zikretmiş, bu durumda sanki biri, "Peki, böylesi bir gök gürültüsü anında onların hali nicedir?" diye sormuş; buna cevaben de, يَجْعَلُونَ أَصابِعَهُمْ فِي آذانِهِمْ [parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar] denilmiştir. Ardından da sanki "Peki, böylesi bir şimşek esnasında durumları nicedir?" diye sorulmuş, buna cevaben de, يَكادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصارَهُمْ [şimşek neredeyse gözlerini alacak] denilmiştir.

[310] **Şayet** "Kulağa tıkanan parmaklar değil, parmak uçlarıdır; dolayısıyla âyette parmaklar yerine parmak uçları denilmeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Bu, dilde sayılamayacak kadar çok olan ve adına *ittisâ'* [anlam genişlemesi] denilen bir kullanımdır. فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ ["yüzlerinizi ve ellerinizi yıkayın" (Mâide 5/6)] ve فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُما ["ellerini kesin!" (Mâide 5/38)] âyetlerinde de bu kullanım vardır. İlkinde el ifadesi ile elin bir kısmı, yani dirseğe kadar olan kısmı, ikincisinde ise bileğe kadar olan kısmı kastedilmiştir. Ayrıca parmak kelimesinin kullanılması, parmak ucu kelimesinin kullanımının ifade etmediği bir mübalağa da ifade etmektedir.

[311] **Şayet** "Kulaklara bütün parmaklar değil, belli parmaklar [işaret parmağı] tıkanmıştır, öyleyse neden hususen o parmaklar değil de, umumi olarak parmaklar ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü işaret parmağı anlamındaki *sebbâbe* kelimesi, *sebb* [küfretme] kelimesinden *fa"âle* vezninde türemiştir. Bu sebeple bu kelimeyi kullanmaktan kaçınmak Kur'ân adabı açısından daha uygun olmuştur. Nitekim Araplar bu kelimeyi [*sebbâbe*] çirkin bulmuş ve onun yerine *müsebbiha*, *sâbiha*, *mühellile* ve *de"â'e* gibi başka isimler kullanmışlardır. **Şayet** "Peki, âyette neden bu isimlerden biri kullanılmamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu isimler Kur'ân'ın nüzûl döneminde insanların bilmediği, sonraki devirlerde ihdas edilmiş olan isimlerdir.

[312] مِنَ الصَّواعِقِ ifadesi, يجعلون fiilinin müteallakıdır, yani "yıldırımlardan dolayı parmaklarını kulaklarına tıkamışlardır" anlamı vardır. Buradaki Min harf-i cerinin kullanımı tıpkı, *sekāhu mine'l-'aymet*[i] [canı çok süt çektiği için, ona süt verdi] ifadesindeki kullanım gibidir. *es-Sā'ika* [yıldırım] kelimesi, beraberinde bir ateş parçasının parladığı çok şiddetli gök gürültüsüdür. Bazı kimseler bunun, bulutlar çarpıştığı zaman bulutun bir parçasının kopmasından kaynaklandığını söylemişlerdir. Bu, şeffaf, keskin, ısı derecesi çok yüksek bir ateş olup temas ettiği her şeyi helâk eder; ancak ısı derecesinin çok yüksek olmasına rağmen çabuk söner. Anlatıldığına göre; bir hurma ağacına yıldırım çarpmış, ağacın yarısını yakmış, sonra sönmüştür.

لأنه لما ذكر الرعد والبرق على ما يؤذن بالشدّة والهول، فكأن قائلًا قال: فكيف حالهم مع مثل ذلك الرعد؟ فقيل: {يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِى آذَانِهِمْ} ثم قال: فكيف حالهم مع مثل ذلك البرق؟ فقيل: يكاد البرق يخطف أبصارهم.

[٣١٠] فإن قلت: رُؤَيْس الأصبع هو الذي يجعل في الأذن، فهلا قيل أناملهم؟ قلت: هذا من الاتساعات في اللغة التي لا يكاد الحاصر يحصرها، كقوله {فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ} [المائدة: ٦]، {فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا} [المائدة: ٣٨] أراد البعض الذي هو إلى المرفق والذي إلى الرسغ. وأيضًا ففي ذكر الأصابع من المبالغة ما ليس في ذكر الأنامل.

[٣١١] فإن قلت: فالأصبع التي تسدّ بها الأذن أصبع خاصة، فلم ذكر الاسم العام دون الخاص؟ قلت: لأن السبابة فعالة من السب فكان اجتنابها أولى بآداب القرآن. ألا ترى أنهم قد استبشعوها فكنوا عنها بالمسبحة والسباحة والمهللة والدّعّاءة. فإن قلت: فهلا ذكر بعض هذه الكنايات؟ قلت: هي ألفاظ مستحدثة لم يتعارفها الناس في ذلك العهد، وإنما أحدثوها بعد.

[٣١٢] وقوله {مِنَ الصَّوَاعِقِ} متعلق بيجعلون، أي من أجل الصواعق يجعلون أصابعهم في آذانهم، كقولك: سقاه من العَيمة. والصاعقة: قصفة رعد تنقض معها شقة من نار، قالوا: تنقدح من السحاب إذا اصطكت أجرامه، وهي نار لطيفة حديدة. لا تمرّ بشيء إلا أتت عليه، إلا أنها مع حدتها سريعة الخمود. يحكى أنها سقطت على نخلة فأحرقت نحو النصف ثم طفئت.

Bir yıldırım bir şeyi helâk ettiği zaman, bunu ifade etmek üzere *sa'ikat-hu's-sā'ikāt*[ü] [onu yıldırım yıldırımladı] denilir. فَصْعِقَ ifadesi ise "yıldırım sesinin ya şiddetinden ya da ateşinden dolayı öldü" demektir. وَخَرَّ مُوسى صَعِقاً ["Musa da bayılarak yere düştü" (A'râf 7/143)] âyetindeki *sa'ika* fiili de bu kökten türemiştir.

[313] Hasan-ı Basrî [v.110/728], من الصواقع şeklinde okumuştur. Ancak bu okuyuştaki *savâkı'* kelimesi, *savâ'ık* kelimesinin harflerinin yer değiştirmesi şeklinde türetilmemiştir. Çünkü her iki kelime de sarf kurallarına tâbi olma açısından eşittir. Dolayısıyla biri diğerinin dönüştürülmüş hali değil, her biri müstakil kelimelerdir. Nitekim *sa'akahû 'alâ ra'sihî* [onu tepesi üzerine yıktı]; *saka'a'd-dîk*[u] [horoz düşüp can verdi] ve *hatīb*[un] *miska*[un] [gür sesli hatip] şeklindeki kullanımlarda görüleceği [yani kelimenin farklı etimolojik türevler almasından anlaşılacağı] üzere, *saka'a* kelimesi, *sa'aka* kelimesinin kalb edilmiş hali değildir. Aynı şey, *cebeze* ve *cezebe* fiilleri için de söz konusudur. Çünkü bu fiillerin her ikisi de sarf kurallarına tâbi olma açısından eşit durumadır.

[314] Yapı itibariyle ise *es-sā'ikat*[ü] kelimesi ya gök gürültüsünün çıkardığı şiddetli sesin sıfatı ya da doğrudan *ra'd* [gök gürültüsü] kelimesinin sıfatıdır. Bu durumda kelimenin sonundaki Tâ, tıpkı *râviyet*[ün] kelimesinde olduğu gibi, mübalağa ifade eder. Veya bu Tâ'nın *el-kâzibet*[ü] ve *el-'âfiyet*[ü] kelimelerindeki gibi, mastar ifade eden Tâ olması da mümkündür. İbn Ebû Leylâ [v.83/702] *hazera'l-mevt*[i] ifadesini *hizâra'l-mevt*[i] şeklinde okumuştur. حَذَرَ الْمَوْتِ ifadesi mef'ûlün leh [sebep bildiren nesne] olduğu gerekçesiyle mansuptur. Bunun bir benzeri şairin şu beytinde de söz konusudur:

> Cömert ve değerli kişinin kem sözünü bağışlarım; gün gelir, ihtiyacım olur çünkü

[315] *Mevt* [ölüm]; canlı varlığın bünyesinin fesada uğramasıdır. Bir görüşe göre ölüm, hayatı takip eden ve beraberinde artık herhangi bir duyunun kalmadığı bir arazdır.

[316] "Allah'ın kâfirleri çepeçevre kuşatması" mecaz olup, ifade; "nasıl kuşatılan bir şey kendisini kuşatanı aşıp kaçma imkânına sahip değilse, onlar da Allah'tan kurtulma imkânına sahip değildir" anlamındadır. Bu cümle bir ara cümle olup i'râbda mahalli yoktur.

[317] *el-Hatf*[u] [الخطف] "hızlıca akmak, alıvermek" demektir. Mücâhid b. Cebr [v.103/721], bu ifadeyi Tâ'nın kesresi ile يَخْطِفُ şeklinde okumuştur. Ancak Tâ'nın fethası ile okumak daha fasih ve üstündür.

ويقال: صعقته الصاعقة، إذا أهلكته؛ فصعق، أي مات إما بشدة الصوت أو بالإحراق. ومنه قوله تعالى {وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا} [الأعراف: ١٤٣].

[٣١٣] وقرأ الحسن من الصواقِع؛ وليس بقلب للصواعق، لأنّ كلا البنائين سواء في التصرف، وإذا استويا كان كل واحد بناء على حياله. ألا تراك تقول: صقعه على رأسه، وصقع الديك، وخطيب مِصْقَع: مجهر بخطبته. ونظيره جبَذَ في جذَبَ، ليس بقلبه لاستوائهما في التصرف.

[٣١٤] وبناؤها إما أن يكون صفة لقصفة الرعد أو للرعد، والتاء مبالغة كما في الراوية؛ أو مصدرًا كالكاذبة والعافية. وقرأ ابن أبي ليلى: حذار الموت، وانتصب على أنه مفعول له كقوله:

وأَغْفِرُ عَوْرَاءَ الكَرِيمِ ادِّخَارَهُ ۞

[٣١٥] والموت فساد بنية الحيوان. وقيل: عرض لا يصح معه إحساس معاقب للحياة.

[٣١٦] وإحاطة الله بالكافرين مجاز. والمعنى أنهم لا يفوتونه كما لا يفوت المحاط به المحيط به حقيقة. وهذه الجملة اعتراض لا محل لها.

[٣١٧] والخطف: الأخذ بسرعة. وقرأ مجاهد يخطف بكسر الطاء، والفتح أفصح وأعلى،

İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] يَخْتَطِفُ şeklinde, Hasan-ı Basrî'nin ise Yâ ve Hâ' harflerinin fethası ile يَخَطِّفُ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir; aslı يَخْتَطِفُ şeklindedir. Yine Hasan-ı Basrî'nin Yâ ve Hâ'nın kesresi ile يِخِطِّفُ şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Burada Yâ, Hâ'ya tâbi kılınmıştır. Zeyd b. Ali (r.a.)'nın [v.122/740] de kelimeyi *hattafe* kökünden يُخَطِّف şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] da; يُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ ["çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken" (Ankebût 28/67)] âyetindeki gibi, يَتَخَطَّفُ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[318] كُلَّما أَضاءَ لَهُمْ [onları her aydınlattığında] ifadesi, üçüncü kez yeni bir cümle başlangıcıdır. Sanki burada, "Şimşeğin bir çakıp bir dinmesi esnasında bunlar ne yapıyorlar?" şeklindeki bir soruya cevap verilmektedir. Bu, durumun münafıklar için ne kadar şiddetli ve zor olduğunu anlatmak üzere yapılmış bir temsil olup onların durumunun zorluğu, geceleyin sağanak yağmura tutulan kimselerin düştüğü şaşkınlık ve ne yapacağını bilememe durumuna benzetilmiştir. Zira gece vakti sağanağa yakalanan bu kimseler şimşek çakarken bir taraftan şimşeğin gözlerini almasından korkmakta, fakat diğer taraftan şimşeğin ışığını fırsat bilip küçük de olsa bir kaç adım ilerlemeye çalışmaktadırlar. Ancak şimşek çakması bir süre durduğunda, oldukları yere çakılıp kalmaktadırlar.

[319] "Eğer Allah dileseydi" bu gök gürültüsünün şiddetini onlar için daha da artırır ve kulaklarını sağır ederdi ya da şimşeğin ışığını artırıp gözlerini kör ederdi.

[320] أَضاءَ fiili geçişli olabilir; bu durumda anlam, "onlara yürüyecekleri yeri, yolu her aydınlattığında o yolu yürürler" şeklinde olur. Yine bu durumda fiilin mef'ûlü (nesnesi) hazfedilmiş olur. Ancak bu fiil geçişsiz (nesnesiz) de olabilir. Bu durumda anlam, "şimşek her çaktığında onun aydınlattığı, ışığının vurduğu yerde yürürler" şeklinde olur. İbn Ebî Able'nin [v.151/768] كُلَّما ضاءَ لَهُمْ şeklindeki okuyuşu bunu teyit eder.

[321] *Meşy* [yürüme], mâlûm hareket şeklidir, hızlı olduğunda buna *sa'y* [koşar adım yürüme] denir. Daha da hızlı olduğunda '*adv* [koşma] denir. **Şayet** "Neden aydınlatmadan söz edilirken, كُلَّما [her ne zaman] ifadesi, karartmadan söz edilirken إِذا […dığı zaman] ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onların bütün amaçları yürüyebilmektir; bunda çok hırslı ve gayretlidirler. Bu yüzden, ne zaman bir aydınlık görseler derhal fırsatı değerlendirip yürümeye çalışırlar. Oysa yerlerinde durmaları, çakılıp kalmaları böyle değildir.

وعن ابن مسعود: يختطف. وعن الحسن: يخطف، بفتح الياء والخاء، وأصله يختطف. وعنه: يخطف، بكسرهما على إتباع الياء الخاء. وعن زيد بن علي: يُخَطِّف، من خطَّف. وعن أبيّ يتخطف، من قوله {وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧].

[٣١٨] {كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ} استئناف ثالث كأنه جواب لمن يقول: كيف يصنعون في تارتي خفوق البرق وخفيته؟ وهذا تمثيل لشدة الأمر على المنافقين بشدته على أصحاب الصيب وما هم فيه من غاية التحير والجهل بما يأتون وما يذرون، إذا صادفوا من البرق خفقة، مع خوف أن يخطف أبصارهم، انتهزوا تلك الخفقة فرصة فخطوا خطوات يسيرة، فإذا خفي وفتر لمعانُه بقوا واقفين متقيدين عن الحركة.

[٣١٩] ولو شاء الله لزاد في قصيف الرعد فأصمهم، أو في ضوء البرق فأعماهم.

[٣٢٠] وأضاء: إما متعد بمعنى: كلما نوّر لهم ممشى ومسلكًا أخذوه والمفعول محذوف. وإما غير متعد بمعنى: كلما لمع لهم {مَشَوْا} في مطرح نوره وملقى ضوئه. ويعضده قراءة ابن أبي عبلة: كلما ضاء لهم.

[٣٢١] والمشي: جنس الحركة المخصوصة. فإذا اشتد فهو سعي؛ فإذا ازداد فهو عدْو. فإن قلت: كيف قيل مع الإضاءة: كلما، ومع الإظلام: إذا؟ قلت: لأنهم حراص على وجود ما همهم به معقود من إمكان المشي وتأتيه، فكلما صادفوا منه فرصة انتهزوها، وليس كذلك التوقف والتحبس.

[322] *Azleme* [أظلم] fiili geçişsiz olabilir, daha güçlü ve açık olan ihtimal budur, diğer bir ihtimal ise bunun *zalime'l-leylü* kullanımından naklen, geçişli olmasıdır. Yezid b. Kutayb'ın [v.120/737] bu kelimeyi edilgen olarak *uzlime* şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Habîb b. Evs'in [Ebû Temmam; v.231/846] şiirinde şöyle bir kullanım geçer:

> Bu ikisi (yani bana yol gösteren akıl ve beni tedip eden zaman) önce iki halimi (gençlik ve yaşlılık) kararttılar; sonra da ihtiyar kösenin yüzünden bu (yol açtıkları) karanlıklarını giderdiler

Habîb b. Evs her ne kadar şiirleri tefsirde delil olmayacak sonraki dönem şairlerinden olsa da, kendisi Arap dilini iyi bilenlerdendir. Öyleyse onun bu sözlerini, [geçmiş şairlerden] naklettiği rivayetler gibi değerlendiriver! Dikkat edersen âlimler, "Bunun delili *hamâset* beytidir" derler ve gerek rivayetine gerek sağlamlığına güvendikleri için o söze itimad ederler.

[323] قامُوا "oldukları yerde durup kaldılar" anlamına gelir. Nitekim pazar hareketsiz, durgun olduğu zaman, *kāmet es-sûk*[u] [pazar durdu]; su donduğu zaman da *kāme'l-mâ*[ü] derler. شاءَ (dilemek) fiilinin nesnesi hazfedilmiştir, çünkü verilen cevap, nesneye zaten delâlet etmektedir. Anlam şöyledir: Allah onların işitme ve görme hislerini gidermek isteseydi, giderirdi. *Şâ'e* ve *erâde* fiillerinde bu hazif çokça yapılır; hatta bu fiillerin nesneleri, birkaç kuraldışı, garip kullanım dışında, hiçbir zaman açıkça zikredilmez. Bu istisnalardan biri şairin şu sözüdür:

> Kan ağlamayı dileseydim, ağlardım elbet

Bu, لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا ["Eğer eğlence edinmeyi murad etseydik kendi katımızdan edinirdik" (Enbiyâ 21/17)] ve لَوْ أَرادَ اللهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَداً ["Eğer Allah evlat edinmeyi murad etseydi" (Zümer 39/4)] âyetlerinde de söz konusudur. [*Şâ'e* fiilinin nesnesi gibi لَذَهَبَ (elbette giderirdi) fiilinin müteallakı da hazfedilmiştir.] "Allah dileseydi onların işitmelerini gök gürültüsünün şiddeti ile, görmelerini de şimşeğin parıltısı ile giderirdi" demek istemiştir. İbn Ebî Able لأذهب بأسماعهم şeklinde [hem geçişli] hem de Bâ harf-i ceriyle okumuştur; [normalde ikisinden biri yeterlidir]. Bunun benzeri وَلا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ [Bakara 2/195] âyetinde söz konusudur.

[324] *Şey'* "bilinebilen ve kendisinden haber verilebilen" demektir. Sîbeveyhi [v.180/796], *el-Kitab*'ında, Arap dilinde kelime sonlarının geliş kurallarına tahsis ettiği bölümde şöyle der: Müenneslik ancak müzekkerlikten çıkarılır; dikkat edersen, *şey'* kelimesi, müzekker mi yoksa müennes mi olduğu bilinmeden önce, kendisinden haber verilebilen her varlık için kullanılır. Oysa [lafız olarak] *şey'* kelimesi müzekkerdir.

[٣٢٢] وأظلم: يحتمل أن يكون غير متعد وهو الظاهر، وأن يكون متعديًا منقولًا من ظلم الليل. وتشهد له قراءة يزيد بن قطيب: أُظلِم، على ما لم يسم فاعله. وجاء في شعر حبيب بن أوس:

هُمَا أَظْلَمَا حالَيَّ ثُمَّتَ أَجْلَيَا ❁ ظَلاَمَيْهُمَا عنْ وَجْهِ أَمْرَدَ أَشْيَبِ

وهو وإن كان محدثًا لا يستشهد بشعره في اللغة، فهو من علماء العربية، فاجعل ما يقوله بمنزلة ما يرويه. ألا ترى إلى قول العلماء: الدليل عليه بيت الحماسة، فيقتنعون بذلك لوثوقهم بروايته وإتقانه.

[٣٢٣] ومعنى {قَامُوا} وقفوا وثبتوا في مكانهم. ومنه: قامت السوق، إذا ركدت؛ وقام الماء: جمد. ومفعول {شَاءَ} محذوف، لأن الجواب يدل عليه، والمعنى: ولو شاء الله أن يذهب بسمعهم وأبصارهم لذهب بها، ولقد تكاثر هذا الحذف في شاء وأراد لا يكادون يبرزون المفعول إلا في الشيء المستغرب كنحو قوله:

فَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي دَمًا لَبَكَيْتُهُ ❁

وقوله تعالى {لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا} [الأنبياء: ٧١] {لَوْ أَرَادَ اللهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا} [الزمر: ٤]. وأراد: ولو شاء الله لذهب بسمعهم بقصيف الرعد، وأبصارهم بوميض البرق. وقرأ ابن أبي عبلة: لأذهب بأسماعهم، بزيادة الباء كقوله {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ٥٩١].

[٣٢٤] والشيء: ما صح أن يعلم ويخبر عنه. قال سيبويه في ساقة الباب المترجم بباب مَجاري أواخر الكلم من العربية: وإنما يخرج التأنيث من التذكير. ألا ترى أن الشيء يقع على كل ما أخبر عنه من قبل أن يعلم أ ذكر هو أم أنثى؟ والشيء: مذكر،

Nasıl *Allah* kelimesi hususi kelimelerin en hususi olanı ise, bu kelime de, umumi ifadelerin en umumisidir; hem cisim için hem araz için hem kadîm için kullanılır. *Şeyʾün lâ keʾl-eşyâʾ* [şey, ama şeyler gibi değil] dersin ki; "mâlûm, ama diğer mâlûmlar gibi değil" anlamındadır. *Şey'* kelimesi ma'dûm [yok][16] ve muhâl [imkânsız] için de kullanılır.

[325] **Şayet** "Nasıl *'Allah her şeye kādirdir'* denilmiştir; zira imkânsız olan şeyler ve '*kendisi gibi bir başka kādir varlık yaratmak*' gibi bazı hususlar kudretin taalluk alanı dışında değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Kudret sahibinin tanımında, fiilin imkânsız olmaması şartı vardır. Dolayısıyla, kudret sahibinin 'her' şeye kādir olduğu söylendiği zaman, imkânsız olan şeyler doğrudan bundan istisna olur. Burada sanki "mümkün olan her şeye kādirdir" denilmiştir. Bunun benzeri, "falan kimse insanların emîridir" ifadesinde söz konusudur. Bu ifade kullanıldığında, "falan kimse insanlar içerisinde kendi emri altında olanların emîridir" anlamı kastedilir, o kimsenin bizzat kendisi de insanlar ifadesinin kapsamına dâhil olsa da, burada kastedilenler içinde yer almaz.

[326] Fiilin kudret sahibi iki varlık [Allah ve kul] itibariyle arz ettiği durum, yani aynı fiile iki farklı kudretin taalluk edip edemeyeceği ise ihtilâflı bir meseledir.

[327] **Şayet** "*Kadîr* kelimesi nereden türemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelime *takdîr*den türemiştir. Zira *kadîr,* fiilini kuvvet ve istitâ'ati 'oran'ında ve âcizden ayrıldığı özellik 'miktar'ınca gerçekleştirir.

21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (Allah'ın azabından) sakınasınız.

[328] Allah Teâlâ [bundan önceki âyetlerde] mükellef grupları, yani mü'min, kâfir ve münafıkları tâdat edip bunların hallerini, sıfatlarını, akıbetlerini ve her birinin Allah katında *saʿîd* / cennetlik veya *şakī* / cehennemlik olmasına sebep olacak hususiyetleri anlattıktan sonra, bu âyette hepsine birden hitapta bulunmaktadır. Bu, daha önce "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz." [Fâtiha 1/4] âyetinin tefsirinde anlatmış olduğumuz *iltifat* sanatı olup oldukça sık kullanılır ve dinleyicinin dikkatini, ilgisini çeker. Sözgelimi muhatabına üçüncü bir kişiyi anlatırken; "Falancanın başından şöyle şöyle şeyler geçmiş" deyip o üçüncü kişinin hikâyesinin eksik / nâkıs yönlerini anlatırsın; daha sonra da hitabı [kendisinden gıyaben bahsettiğin] o üçüncü kişiye çevirerek;

16 Mu'tezile, varlığı mevcut ve ma'dûm olarak ikiye ayırıp ma'dûmun varlık tasnifinde bir yer tuttuğunu, yani onun bir *şey'* olduğunu kabul ederken, Eş'arî ve Mâtürîdîler âlemin kıdemi düşüncesine yol açabileceği düşüncesi ile bunun aksini kabul ederler. / çev.

وهو أعم العام؛ كما أن الله أخص الخاص، يجري على الجسم والعرض والقديم. تقول: شيء لا كالأشياء؛ أي معلوم لا كسائر المعلومات، وعلى المعدوم والمحال.

[٣٢٥] فإن قلت: كيف قيل: {عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} وفي الأشياء ما لا تعلق به للقادر كالمستحيل وفعل قادر آخر؟ قلت: مشروط في حد القادر أن لا يكون الفعل مستحيلًا؛ فالمستحيل مستثنى في نفسه عند ذكر القادر على الأشياء كلها، فكأنه قيل: على كل شيء مستقيمٍ قديرٌ. ونظيره: فلان أمير على الناس، أي على من وراءه منهم، ولم يدخل فيهم نفسه وإن كان من جملة الناس.

[٣٢٦] وأما الفعل بين قادرين فمختلف فيه.

[٣٢٧] فإن قلت: ممّ اشتقاق القدير؟ قلت: من التقدير، لأنه يوقع فعله على مقدار قوّته واستطاعته وما يتميز به عن العاجز.

٢١-﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[٣٢٨] لما عدّد الله تعالى فِرق المكلفين من المؤمنين والكفار والمنافقين، وذكر صفاتهم وأحوالهم ومصارف أمورهم، وما اختصت به كل فرقة مما يسعدها ويشقيها، ويحظيها عند الله ويرديها، أقبل عليهم بالخطاب، وهو من الالتفات المذكور عند قوله {إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ} [الفاتحة: ٤]، وهو فنّ من الكلام جزل، فيه هزّ وتحريك من السامع، كما أنك إذا قلت لصاحبك حاكيًا عن ثالث لكما: إنّ فلانًا من قصته كيت وكيت، فقصصت عليه ما فرط منه، ثم عدلت بخطابك إلى الثالث فقلت:

"Ey falanca! İşinde, gücünde doğru yoldan ayrılmamalı; kazanırken de harcarken de doğru yolu izlemelisin" dersin. Bu şekilde hitabı o kişiye yönlendirerek (iltifat) muhatabın dikkatini daha fazla çekmiş; tavsiyelerine, irşatlarına daha çok kulak vermesini sağlamış olursun. Görürsün ki muhatabının yanında söylediğin bu sözleri, eğer üçüncü kişiye hitaben değil de, doğrudan kendisine hitaben söyleyecek olsan, tabiatı gereği, söylediklerinden ürperecek [ve seni dinlemek istemeyecek]; doğrudan kendisine değil de üçüncü bir kişiye hitaben söylediğin kadar sana kulak vermeyecektir. İşte, bu tür söz sanatlarını kullanmak, söz esnasında birinden diğerine intikal etmek muhatabın kulak kabartmasına, gönlünü açıp kabule meyyal hale gelmesine sebep olur.

[329] Sahih bir senetle bize rivayet edildiğine göre İbrahim en-Neha'î [v.96/714], Alkame b. Kays'dan [v.62/682] şöyle nakletmiştir; "Kur'ân'da içerisinde يا أَيُّهَا النَّاسُ [Ey İnsanlar!] ifadesi bulunan her [sûre] mekkî, içinde يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا [Ey İman edenler!] ifadesi bulunan her sûre ise medenîdir. Buna göre; "Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin" hitabı da, Mekke müşriklerine yönelik olmaktadır.

[330] *Yâ*, aslında uzakta olana seslenmek için belirlenmiş olan nida harfidir; insanın seslendiği kimseye hitaben kullandığı bir sestir. Yakında olan kimseye seslenmek için ise *ey* ve sadece Hemze [yani *E*] kullanılır. Ancak *Yâ* daha sonra, yakında da olsa, yanılan ve gaflete düşen kimseye [uyarı maksadıyla] seslenmek için kullanılır olmuştur. Bu durumda, yakında olan kişi, uzakta olan kişi konumunda değerlendirilmiştir. Hem yakında bulunan hem de herhangi bir yanılgı ve gaflet içinde bulunmayan kimseye bu harfle seslenildiği zaman, devamında gelen hitabın ciddi anlamda kastedildiği vurgulanmak istenir.

[331] **Şayet** "Peki, Allah Teâlâ insana şahdamarından daha yakın olduğu ve her şeyi en mükemmel şekilde işitip gördüğü halde, neden O'ndan medet uman kimse 'Ya Rabbi!' ve 'Ya Allah!' gibi ifadeler kullanmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Kul bu ifadeyi kullanmak sûretiyle kendini küçültmekte, yani kendisinin Allah'a yakın, O'nun rızasına nail olmuş mukarreb kimselerden olduğu düşüncesinden uzak durmakta; kendini küçük görerek, Allah katında kendisine değer biçmemiş olmakta; yanı sıra Allah'ın davetine icabet etme ve O'nun çağrısına kulak verme konusundaki gayretini göstermektedir.

[332] أَيُّ kelimesi, başında Lâm-ı ta'rîf bulunan bir muhataba seslenmek için kullanılan bir sıla ifadesidir. Benzer şekilde *zû* ve *ellezî* kelimeleri de cins isimlerini ve cümle olarak ma'rife olan ifadeleri nitelemek üzere kullanılan bağlaçlardır.

يا فلان من حقك أن تلزم الطريقة الحميدة في مجاري أمورك، وتستوي على جادّة السداد في مصادرك ومواردك. نبهته بالتفاتك نحوه فضل تنبيه، واستدعيت إصغاءه إلى إرشادك زيادة استدعاء، وأوجدته بالانتقال من الغيبة إلى المواجهة هازًّا من طبعه ما لا يجده إذا استمررت على لفظ الغيبة، وهكذا الافتنان في الحديث والخروج فيه من صنف إلى صنف، يستفتح الآذان للاستماع، ويستهش الأنفس للقبول.

[٣٢٩] وبلغنا بإسناد صحيح عن إبراهيم، عن علقمة: أنّ كل شيء نزل فيه: «يا أيها الناس» فهو مكي، و «يا أيها الذين آمنوا» فهو مدني. فقوله {يَاأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ} خطاب لمشركي مكة.

[٣٣٠] و{يَا} حرف وضع في أصله لنداء البعيد، صوت يهتف به الرجل بمن يناديه. وأما نداء القريب فله أي والهمزة، ثم استعمل في مناداة من سها وغفل وإن قرب، تنزيلًا له منزلة من بعد؛ فإذا نودي به القريب المفاطن فذلك للتأكيد المؤذن بأن الخطاب الذي يتلوه معنيّ به جدًا.

[٣٣١] فإن قلت: فما بال الداعي يقول في جؤاره: يا رب، ويا ألله، وهو أقرب إليه من حبل الوريد، وأسمِعْ به وأبصِرْ؟ قلت: هو استقصار منه لنفسه، واستبعاد لها من مظانّ الزلفى وما يقرّبه إلى رضوان الله ومنازل المقرّبين، هضمًا لنفسه وإقرارًا عليها بالتفريط في جنب الله، مع فرط التهالُك على استجابة دعوته والإذن لندائه وابتهاله.

[٣٣٢] و{أَيُّ} وصلة إلى نداء ما فيه الألف واللام، كما أنّ ذو والذي وصلتان إلى الوصف بأسماء الأجناس ووصف المعارف بالجمل.

أَيُّ müphem bir kelime olup kendisini izah edecek, müphemliğini giderecek bir ifadeye ihtiyaç duyar. Bu yüzden de peşinden ya bir cins isminin veya onun yerine geçecek [ism-i işaret vb.] bir kelimenin gelmesi ve onu nitelemesi gerekir. Böylece, seslenme (nida) ifadesinden kimin kastedildiği açıklığa kavuşmuş olacaktır. *Yâ Zeydü'z-zarîfu* [Ey zarif Zeyd!] örneğinde olduğu üzere, nida harfinin mamulü أَيُّ kelimesidir, devamındaki isim ise onun sıfatıdır. Ancak أَيُّ cümledeki *Zeyd* gibi müstakil olmadığı için mutlaka sıfat almak durumundadır. Bu şekilde müphemlikten açıklığa doğru aşama aşama ilerleme, bir tür tekit ve teyit anlamı taşımaktadır.

[333] Sıfat ve mevsufu arasında bulunan tenbih kelimesi [Elif] iki işlev görür: Birincisi nida harfini pekiştirmek, onun anlamını tekit etmek; ikincisi ise أَيُّ harfinin normalde alması gereken [fakat bu kullanımda almamış olduğu] muzâfun ileyhin telafisini sağlamaktır.

[334] **Şayet** "Neden Allah'ın kitabında bu tür nida ifadeleri, diğer eserlerde olmadığı kadar çok kullanılmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Kur'ân, kendine mahsus birtakım tekit ve mübalağa üsluplarına sahiptir; zira Allah'ın kullarına nida ederek bildirdiği bütün emirleri, yasakları, öğütleri, sakındırmaları, vaatleri, uyarıları, geçmiş toplumlara dair kıssaları ve kitapta bahsettiği bundan başka hususlar son derece önemli meseleler olup kulların bu konularda tam bir teyakkuz halinde olmaları, kalpleri ve basiretleriyle tamamen buna yönelmeleri gerekmektedir. Oysa kullar bu durumdan gafildirler. İşte bu durum; onlara en tekitli ve en mübalağalı ifadelerle seslenilmesini gerektirmiştir.

[335] **Şayet** "Alkame [v.62/682] ve Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] nakledilen rivayetlere göre buradaki kulluk emri ya hem mü'minlere hem kâfirlere yönelik ya da hususen Mekkeli kâfirlere yönelik olmalıdır; pekiyi, mü'minler zaten Rablerine kulluk ediyorlarken onlara kulluk etmelerinin emredilmesi nasıl mümkün olmaktadır; böyle bir ifadenin şairin şu mısralarından ne farkı vardır?

> Eğer bunu yapacak [Allah'tan isteyecek] olsam, 'zaten ayakta iken, ayağa kalkmasını istediğin kişi' gibi olurum.

Kâfirler zaten Allah'ı bilmemekte, O'nu kabul etmemektedirler, bu durumda Allah'a nasıl kulluk edecekler?" **dersen, şöyle derim:** Mü'minlerin Allah'a kulluk etmelerinden maksat, kullukta derecelerinin artması, onda sebat etmeleridir.

وهو اسم مبهم مفتقر إلى ما يوضحه ويزيل إبهامه، فلا بد أن يردفه اسم جنس أو ما يجري مجراه يتصف به حتى يصح المقصود بالنداء، فالذي يعمل فيه حرف النداء هو {أَيُّ} والاسم التابع له صفته، كقولك: يا زيدُ الظريفُ؛ إلا أن أيًّا لا يستقل بنفسه استقلال زيد فلم ينفك من الصفة. وفي هذا التدرّج من الإبهام إلى التوضيح ضرب من التأكيد والتشديد.

[٣٣٣] وكلمة التنبيه المقحمة بين الصفة وموصوفها لفائدتين: معاضدة حرف النداء ومكانفته بتأكيد معناه، ووقوعها عوضًا مما يستحقه أيّ من الإضافة.

[٣٣٤] فإن قلت: لم كثر في كتاب الله النداء على هذه الطريقة ما لم يكثر في غيره؟ قلت: لاستقلاله بأوجه من التأكيد وأسباب من المبالغة؛ لأن كل ما نادى الله له عباده من أوامره ونواهيه وعظاته وزواجره ووعده ووعيده، واقتصاص أخبار الأمم الدارجة عليهم وغير ذلك مما أنطق به كتابه أمور عظام، وخطوب جسام، ومعان عليهم أن يتيقظوا لها، ويميلوا بقلوبهم وبصائرهم إليها، وهم عنها غافلون؛ فاقتضت الحال أن ينادَوا بالآكد الأبلغ.

[٣٣٥] فإن قلت: لا يخلو الأمر بالعبادة من أن يكون متوجهًا إلى المؤمنين والكافرين جميعًا، أو إلى كفار مكة خاصة، على ما روي عن علقمة والحسن، فالمؤمنون عابدون ربهم فكيف أمروا بما هم ملتبسون به؟ وهل هو إلا كقول القائل:

فلَو أنّي فعلتُ كُنْتُ مَنْ تَسْـ ❁ ـأَلُهُ وهُوَ قائمٌ أنْ يَقُومَا

وأما الكفار فلا يعرفون الله، ولا يقرّون به فكيف يعبدونه؟ قلت: المراد بعبادة المؤمنين: ازديادهم منها وإقبالهم وثباتهم عليها.

Kâfirlerin kulluğu ise öncelikle Allah'ı kabul/ikrar etme şartına bağlıdır. Namaz emrine muhatap olan kişinin öncelikle namazın abdest, niyet ve diğer şartlarını yerine getirmek durumunda olması da buna benzer. Bütün bu ön şartlar, açıkça zikredilmemiş olsalar da, emrin kapsamına dâhildirler. Zira bu emirler, ancak bu şartlarla birlikte yerine getirilebilirler. Bu yüzden bu ön şartlar, söz konusu emrin levazımındandır. Kaldı ki Mekke Müşrikleri Allah'ı bilmekte, O'nu kabul etmekte idiler. Allah Teâlâ, "Bunlara, kendilerini kimin yarattığını sorsan, kesinlikle; 'Allah' derler." [Zuhruf 43/87] buyurmaktadır.

[336] **Şayet** "Senin açıklamana göre âyetteki 'kulluk edin' ifadesi hem kulluk etme emrini hem de kullukta ziyadeyi (derecenin artmasını) ihtiva ediyor olmaktadır" **dersen, şöyle derim**: Kullukta ziyade, kulluğun ta kendisidir, ondan başka bir şey değildir.

[337] **Şayet** "Rabbiniz ifadesinden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Müşrikler iki rububiyet inancına sahiptiler. Birincisi Allah'ın rabliği, ikincisi ise putlarının rabliği idi. Eğer buradaki hitap hususen Mekke Müşriklerine yönelik ise, o zaman "Rabbiniz"den maksat, "göklerin, yerlerin ve onların *rab* diye adlandırdıkları ilâhların Rabbi" mânasıdır. Bu durumda "sizleri yaratan" ifadesi, ayırt edici ve izah edici bir sıfat olmaktadır. Eğer âyetteki hitap bütün fırkalara [mü'minlere, kâfirlere ve münafıklara] yönelik ise, o zaman "Rabbiniz" ile hakiki anlam kastedilmiş olur. Bu durumda "sizleri yaratan" ifadesi, övgü ve tazim ifade eden bir sıfat olur. Hitabın hususen kâfirlere yönelik olma ihtimali de bu yorumu imkânsız kılmaz. Ancak yine de birinci ihtimal daha açık ve daha sahihtir.

[338] الخلق [yaratma]; bir şeyi düzenleyerek, ölçüp biçerek vücuda getirmek demektir. Sözgelimi ayakkabıyı belli bir ölçüye göre yapan kimse için *haleka'n-na'l* denilir. Ebû Amr [v.154/771] *halâkküm* şeklinde idğam ile okumuştur. İbnü's-Semeyfa' [el-Yemânî v.215/830] bu ifadeyi وخلق مَن قبلكم [ve sizden evvelkileri yaratan] şeklinde okumuştur. Zeyd b. Ali'nin [v.122/740] kıraatinde ise وَالَّذِينَ مِن قَبْلَكُمْ ifadesi yer alır. Ancak bu, problemli bir okuyuştur [çünkü iki ism-i mevsûle karşılık bir tek sıla vardır]. Buna rağmen, bu okuyuşu şöyle izah etmek mümkündür: Burada ilk ism-i mevsûl tekit maksadıyla, birincisi ile sılası arasına sıkıştırılmıştır. Nitekim;

Ey Teym! Adiyy oğullarının Teym'i! Babasız kalasıcalar!..

şiirinde Cerîr [v.110/728], ikinci *Teym*'i birinci *Teym* ile muzâfun ileyh arasına mukham olarak girmiştir. Aynı durum, [أبا kelimesini tenvinsiz okuduğun] لا أَبَا لَكَ ifadesinde muzâf ile muzâfun ileyh arasına girmiş olan izafet Lâm'ında da söz konusudur.

وأما عبادة الكفار فمشروط فيها ما لا بد لها منه وهو الإقرار، كما يشترط على المأمور بالصلاة شرائطها من الوضوء والنية وغيرهما وما لا بد للفعل منه، فهو مندرج تحت الأمر به وإن لم يذكر، حيث لم ينفعل إلا به، وكان من لوازمه. على أنّ مشركي مكة كانوا يعرفون الله ويعترفون به {وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ} [الزخرف: ٨٧].

[٣٣٦] فإن قلت: فقد جعلت قوله {اُعْبُدُوا} متناولًا شيئين معًا؛ الأمر بالعبادة، والأمر بازديادها. قلت: الازدياد من العبادة عبادة وليس شيئًا آخر.

[٣٣٧] فإن قلت: {رَبَّكُمُ} ما المراد به؟ قلت: كان المشركون معتقدين ربوبيتين؛ ربوبية الله، وربوبية آلهتهم. فإن خصوا بالخطاب فالمراد به اسم يشترك فيه رب السماوات والأرض والآلهة التي كانوا يسمونها أربابًا، وكان قوله {اَلَّذِى خَلَقَكُمْ} صفة موضحة مميزة. وإن كان الخطاب للفِرق جميعًا، فالمراد به ربكم على الحقيقة؛ و{اَلَّذِى خَلَقَكُمْ} صفة جرت عليه على طريق المدح والتعظيم. ولا يمتنع هذا الوجه في خطاب الكفرة خاصة. إلا أن الأول أوضح وأصح.

[٣٣٨] والخلق: إيجاد الشيء على تقدير واستواء. يقال: خلق النعل، إذا قدره وسواها بالمقياس. وقرأ أبو عمرو: {خَلَقَكُّمْ} بالإدغام. وقرأ ابن السميفع: وخلق من قبلكم. وفي قراءة زيد بن علي: والذين مِن قَبْلِكُمْ؛ وهي قراءة مشكلة. ووجهها على إشكالها أن يقال: أقحم الموصول الثاني بين الأول وصلته تأكيدًا، كما أقحم جرير في قوله:

يا تَيْمُ تَيْمَ عَدِيٍّ لَا أَبَا لَكُمُ ۞

«تيْمًا» الثانيَ بين الأول وما أضيف إليه؛ وكإقحامهم لام الإضافة بين المضاف والمضاف إليه في «لا أبا لك».

[339] لَعَلَّ beklenti ve şefkat ifade eder. Sözgelimi *le'alle Zeyd*^{en} *yükrimunî* [umulur ki Zeyd bana değer verir] ve *le'allehû yühînunî* [belki bana değer vermez] denilir. Allah Teâlâ لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى ["belki düşünüp ders çıkarır ya da saygılı olur" (TāHâ 20/44)] ve لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ ["(Kıyamet) saat(i) belki de yakındır" (Şûrâ 42/17)] âyetlerinde böyle kullanmıştır. Dikkat edersen, وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا ["İman edenler ondan yana kaygılıdır." (Şûrâ 42/18)] âyetinde de ifade edildiği üzere, Kur'ân'ın birçok yerinde bu ifade teşvik maksadıyla kullanılmıştır. Fakat bu teşvik ve özendirme ifadeleri mutlak kerem ve mutlak rahmet sahibi [Allah] tarafından kullanılmış olduğu için, bu ifadelerde geçen teşvikler, gerçekleşeceği kesin olan şeyler konumundadır. Bu yüzden de Allah'ın teşviki, kesin olan bir şeyin haber verilmesi anlamındadır. Kimi de لعل'nin كى [için] anlamında olduğunu söylemiştir. Oysa bu doğru değildir; doğru olan, yukarıda ifade etmiş olduğumuz husustur. Yine sultanların âdeti ve bulundukları konumun teâmülü, vaatte bulundukları ve kesin olarak yapmaya gönüllü oldukları şeyleri söylerken; "belki", "umulur" vb. kısa ifadeler kullanmak ya da imalı bir şekilde onay vermek, gülümsemek veya sıcak bir şekilde bakmak şeklindedir. Sultan bunlardan herhangi birini yaptığı zaman, istek sahibinin içinde, istediğini elde ettiğine dair artık hiçbir kuşku kalmaz. İşte sultanlar sultanı, mutlak izzet ve kibriyanın sahibi Allah Teâlâ'nın kelâmında da لعل ifadesi bu şekilde kullanılmıştır. Bir başka ihtimal ise, لعل'nin kesinlik değil, umut verme anlamında kullanılmış olmasıdır ki bunun sebebi de, kulların tembelliğe düşmelerine engel olmaktır. Nitekim şu âyette bu durum söz konusudur: "Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a tevbe edin. Belki Rabbiniz, kötülüklerinizi örter." [Tahrim 66/8)]

[340] **Şayet** "Bu âyetteki لعل'nin mânası ve âyetteki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Anlamı, yukarıda söz ettiklerimizden hiçbiri değildir, çünkü خَلَقَكُمْ ... لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ifadesinin, "Allah'ın, kullarının takvasını ümit ettiği" şeklinde anlaşılması mümkün değildir, zira ümit etmek, gaybı ve şehadeti bilen Allah hakkında düşünülmesi caiz olmayan bir fiildir. Yine bu âyetin, "kullar Allah tarafından, takva ümidi taşır halde yaratılmışlardır" şeklinde anlaşılması da mümkün değildir. Ancak âyetteki لعل hakiki değil, mecaz anlamda kullanılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ kullarını, kendilerine yüklemiş olduğu mükellefiyet gereği kulluk etsinler diye yaratmış; onları hem akıl hem de şehvet ile donatmış; kudretlerini her türlü illetten (eksiklikten) arındırmış; onlara imkân vermiş, kendilerine hayır ve şer yollarını göstermiş, 'tercih' yularını kendi ellerine bırakmış ve hayır ve takvayı tercih etmelerini murad etmiştir.

[٣٣٩] ولعل للترجي أو الإشفاق؛ تقول: لعل زيدًا يكرمني، ولعله يهينني. وقال الله تعالى: {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى} [طه: ٤٤]، {لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ} [الشورى: ١٧]. ألا ترى إلى قوله {وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا} [الشورى: ١٨]. وقد جاءت على سبيل الإطماع في مواضع من القرآن، ولكن لأنه إطماع من كريم رحيم، إذا أطْمع فَعل ما يُطمع فيه لا محالة، لجري إطماعه مجرى وعده المحتومِ وفاؤُه به. قال من قال: إن لعل بمعنى كي، ولعل لا تكون بمعنى كي. ولكن الحقيقة ما ألقيت إليك. وأيضًا فمن ديدن الملوك وما عليه أوضاع أمرهم ورسومهم أن يقتصروا في مواعيدهم التي يوطِّنون أنفسهم على إنجازها على أن يقولوا: عسى، ولعل، ونحوهما من الكلمات أو يختِلوا إخالة؛ أو يظفر منهم بالرمزة أو الابتسامة أو النظرة الحلوة، فإذا عثر على شيء من ذلك منهم، لم يبق للطالب ما عندهم شك في النجاح والفوز بالمطلوب. فعلى مثله ورد كلام مالك الملوك ذي العز والكبرياء. أو يجيء على طريق الإطماع دون التحقيق لئلا يتكل العباد، كقوله {يَا اَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ} [التحريم: ٨].

[٣٤٠] فإن قلت: فلعلَّ التي في الآية ما معناها وما موقعها؟ قلت: ليست مما ذكرناه في شيء، لأن قوله {خَلَقَكُمْ}، {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ}، لا يجوز أن يحمل على رجاء الله تقواهم، لأن الرجاء لا يجوز على عالم الغيب والشهادة، وحمله على أن يخلقهم راجين للتقوى ليس بسديد أيضًا. ولكن لعل واقعة في الآية موقع المجاز لا الحقيقة، لأن الله عزّ وجلّ خلق عباده ليتعبدهم بالتكليف، وركّب فيهم العقول والشهوات، وأزاح العلة في أقدارهم وتمكينهم وهداهم النَّجدين، ووضع في أيديهم زمام الاختيار، وأراد منهم الخير والتقوى.

Bu durumda onlar, artık takva sahibi olmaları umulacak kimseler sûretindedirler. Çünkü durumları buna müsaittir; herhangi bir fiili yapıp yapmamak arasında muhayyer olan kimsenin durumu gibi, bunlar da Allah'a itaat ve isyan arasında muhayyerdirler. Şu âyet de bunu doğrulamaktadır: "Hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sına(yıp bunu herkese açıkça göster)mek için.." [Hûd 11/7)]. Aslında imtihan edip denemek sadece işlerin akıbetini bilmeyenlerin yapacağı iştir, fakat burada kulların durumunun *ihtiyar* üzere bina edilmiş olması, imtihana benzetilmiştir.

[341] **Şayet** "Allah Teâlâ nasıl bu âyete muhatap olan kimseleri takva sahibi olmaları ümidi üzere yaratmışsa onlardan öncekileri de aynı şey için yaratmıştır; o halde bu âyette 'umulur ki sakınırsınız' ifadesi neden sadece muhataplara hasredilmiş, neden öncekileri de bu hitaba dâhil etmemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah burada hitabı sadece muhataplara hasretmiş değildir, aksine sadece *tağlîb* kuralı gereği, lafzan muhatap sıygası kullanmıştır, ama mâna, hepsini ihtiva eder.

[342] **Şayet** "Âyette söz diziminin (*nazm*) uyumu açısından, اعْبُدُوا anlamını ifade etmek için تعبدون veya تتقون yerine اتقوا lafzı kullanılsa [yani ikisi de emir ya da ikisi de fiil olsa] olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Sakınma kulluktan farklı bir şey değildir ki bu durum sözün ahenginin bozulmasına neden olsun. Aksine takva, kulluk eyleminde bulunan kimsenin davranışının zirve noktası, gayretinin son haddidir. Dolayısıyla, Allah Teâlâ ibadetin en zirve noktalarını ifade etmek üzere "Sizi yaratan Rabbinize kulluk edin" buyurduğu zaman, bu ifade kulları kulluğa teşvik ve ilzam etmekte, ibadetin gönüllerde daha sağlam bir şekilde yer etmesini sağlamakta daha etkili olmuştur. Bunun benzeri, kölene; "Şu kitap tomarlarını taşı bakalım; ben seni sırf yükümü taşıyasın diye köle edindim" demen gibidir; "Seni kitap tomarlarını taşıyasın diye köle edindim" demiş olsaydın, kölenin gönlünde aynı etkiyi oluşturmazdı.

22. O ki; Arz'ı sizin için döşek, göğü de muazzam bir yapı kılmış; gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü meyveler çıkarmıştır. Dolayısıyla, bunu bile bile Allah'a 'denk' şeyler ihdas etmeyin.

[343] Allah Teâlâ önce kulların kendisine kulluk etmelerini gerektiren, mahlûkātın kendisine şükretmesini gerektiren şeyleri belirtmiş; bu meyanda, ilk olarak onları canlı ve kudret sahibi varlıklar olarak yarattığını ifade etmiştir.

فهم في صورة المرجوّ منهم أن يتقوا يترجح أمرهم وهم مختارون بين الطاعة والعصيان كما ترجحت حال المرتجي بين أن يفعل وأن لا يفعل، ومصداقه قوله عز وجل: {لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [هود: ٧؛ الملك: ٢]. وإنما يبلو ويختبر من تخفى عليه العواقب؛ ولكن شبه بالاختبار بناء أمرهم على الاختيار.

[٣٤١] فإن قلت: كما خلق المخاطبين لعلهم يتقون فكذلك خلق الذين من قبلهم لذلك، فلم قصره عليهم دون من قبلهم؟ قلت: لم يقصره عليهم، ولكن غلب المخاطبين على الغائبين في اللفظ والمعنى على إرادتهم جميعًا.

[٣٤٢] فإن قلت: فهلا قيل تعبدون لأجل «اعبدوا»، أو اتقوا لمكان «تتقون»؛ ليتجاوب طرفا النظم؟ قلت: ليست التقوى غير العبادة حتى يؤدّي ذلك إلى تنافر النظم. وإنما التقوى قصارى أمر العابد ومنتهى جهده. فإذا قال: {اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ} للاستيلاء على أقصى غايات العبادة كان أبعث على العبادة، وأشدّ إلزامًا لها، وأثبت لها في النفوس. ونحوه أن تقول لعبدك: احمل خريطة الكتُب فما ملكتْك يميني إلا لجرّ الأثقال. ولو قلت: لحمل خرائط الكتب، لم يقع من نفسه ذلك الموقع.

٢٢-﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[٣٤٣] قدّم سبحانه من موجبات عبادته وملزمات حق الشكر له خلقهم أحياء قادرين أوّلًا،

Çünkü bu, diğer bütün nimetlerin başı ve temeli; kulluk ve şükür gibi her şeyi yapabilmenin ön sebebidir. Ardından Allah Teâlâ, kulların kaçınılmaz olarak ihtiyaç duydukları mesken ve yaşam yeri olan yeryüzünü yaratmış olduğunu ifade etmekte, daha sonra da bu sabit yaşam yerinin üzerini bir çadır veya kubbe gibi örten *semâ*yı yarattığını bildirmekte; gök ve yer arasında adeta bir nikâh gibi tesis ettiği ilişkiyi, gökten yere doğru suyu indirmesini, tıpkı canlılardan nesillerin üremesi gibi yerin bağrından su ile türlü meyveleri insanlar için rızık olarak çıkardığını beyan etmektedir. Böylece, bütün bunların kullar için ibret vesilesi, tevhid ve imana ulaştıracak nazar düzeyine yükselme basamağı, hakkıyla itiraf edip gereken şükrünü edâ edecekleri bir nimet olmasını, kulların hem kendi yaratılışları hem de üstlerindeki ve altlarındaki varlıkların yaratılışı üzerinde tefekkür etmelerini, bütün bu mahlûkāttan hiçbirinin herhangi bir şey yaratmaya kādir olmadığını düşünmelerini ve neticede mahlûkātı yaratmış olan ve mahlûkāta benzemeyen bir yaratıcının varlığına yakînen iman etmelerini ve bu yaratıcının kādir olduğu şeylere kādir olmadığını bildikleri 'var'lıkları Allah'a ortak koşmamalarını murad etmiştir.

[344] Âyetteki ism-i mevsūl ve onun sıla cümlesi [الَّذِي جَعَلَ ifadesi] ya önceki âyette geçen الذي خلقكم ifadesinin sıfatı olarak veya övgü ve tazim ifadesi olarak nasb mahallindedir ya da mübtedâ olarak merfû'dur. Ancak merfû' olması halinde bile, mansup olduğu durumdaki övgü mânasını taşır.

[345] فِراشاً [yatak] kelimesini; Yezîd eş-Şâmî بساطا [yaygı]; Talha b. Musarrıf [v.112/730] ise مهادا [beşik] şeklinde okumuştur. Yeryüzünün insanlar için bir yaygı, beşik ya da döşek kılınmasının anlamı; onların yer üzerinde oturuyor, yatıyor; tıpkı yatak, yaygı ve beşik üzerinde hareket eder gibi onun üzerinde hareket ediyor olmalarıdır.

[346] **Şayet** "Bu âyette yeryüzünün kürevî değil de düz olduğuna dair bir delil var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Burada sadece insanların yer üzerine tıpkı yaygı ve yatak üzerinde yayıldıkları gibi yayıldıkları anlamı vardır; yer ister düz ister küre şeklinde olsun, üzerinde yayılmak her hâlükârda imkânsız değildir, çünkü hacmi çok büyük ve geniştir, iki tarafı arasındaki uzaklık çok fazladır. İnsan yeri çakılı tutan 'kazık'lar olan dağlardan birinin üzerinde yerleşip yayılabiliyorsa, geniş ve uzun olan düz yeryüzünde bunu yapması çok daha kolaydır.

[347] Âyette geçen *binâ*; ev, kubbe, çadır gibi 'yapı'ların ismi olarak kullanılan bir mastardır. "Arapların binaları" ifadesinden onların çadırları kastedilir. Arapların kullandığı *benâ 'alâ imraetihî* [hanımı için izdivaç çadırı/binası inşa etti] ifadesi de bu kabildendir, zira onlar evlendikleri zaman hanımları için hususi bir çadır kurarlardı.

لأنه سابقة أصول النعم ومقدمتها، والسبب في التمكن من العبادة والشكر وغيرهما؛ ثم خلْقَ الأرض التي هي مكانهم ومستقرّهم الذي لا بدّ لهم منه، وهي بمنزلة عرصة المسكن ومتقلبه ومفترشه؛ ثم خلق السماء التي هي كالقبة المضروبة والخيمة المطنّبة على هذا القرار، ثم ما سوّاه عزّ وجل من شبه عقد النكاح بين المُقِلَّة والمُظِلَّة بإنزال الماء منها عليها. والإخراج به من بطنها أشباه النسل المنتج من الحيوان من ألوان الثمار رزقًا لبني آدم، ليكون لهم ذلك معتبرًا ومتسلقًا إلى النظر الموصل إلى التوحيد والاعتراف؛ ونعمة يتعرفونها فيقابلونها بلازم الشكر، ويتفكرون في خلق أنفسهم وخلق ما فوقهم وتحتهم، وأن شيئًا من هذه المخلوقات كلها لا يقدر على إيجاد شيء منها، فيتيقنوا عند ذلك أن لا بدّ لها من خالق ليس كمثلها، حتى لا يجعلوا المخلوقات له أندادًا وهم يعلمون أنها لا تقدر على نحو ما هو عليه قادر.

[٣٤٤] والموصول مع صلته إمّا أن يكون في محل النصب وصفًا كـ{الَّذِى خَلَقَكُمْ}، أو على المدح والتعظيم. وإمّا أن يكون رفعًا على الابتداء وفيه ما في النصب من المدح.

[٣٤٥] وقرأ يزيد الشامي: بساطًا؛ وقرأ طلحة: مهادا. ومعنى جعلها فراشًا وبساطًا ومهادًا للناس أنهم يقعدون عليها وينامون ويتقلبون، كما يتقلب أحدهم على فراشه وبساطه ومهاده.

[٣٤٦] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الأرض مسطَّحة وليست بكريّة؟ قلت: ليس فيه إلا أن الناس يفترشونها كما يفعلون بالمفارش، وسواء كانت على شكل السطح، أو شكر الكرة، فالافتراش غير مستنكر ولا مدفوع، لعظم حجمها واتساع جرمها وتباعد أطرافها. وإذا كان متسهلًا في الجبل وهو وتد من أوتاد الأرض، فهو في الأرض ذات الطول والعرض أسهل.

[٣٤٧] والبناء مصدر سمي به المبنى بيتًا كان أو قبة أو خباء أو طرافًا؛ وأبنية العرب: أخبيتهم، ومنه بنى على امرأته، لأنهم كانوا إذا تزوجوا ضربوا عليها خباء جديدًا.

[348] **Şayet** "Meyvelerin topraktan su ile çıkarılması ne anlama gelmektedir; aslında onlar Allah'ın dilemesi ve kudreti ile çıkmakta değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası Allah Teâlâ'nın tıpkı çocuğun yaratılmasında erkek spermini sebep ve madde kılması gibi suyu da meyvelerin çıkması için sebep ve madde kılmış olmasıdır. Bununla beraber Allah Teâlâ, tıpkı cinslerin ve maddelerin bizzat kendilerini yaratmış olduğu gibi, bütün cinslere dâhil olan varlıkları hiçbir sebep ve madde olmadan da yaratmaya kādirdir. Ancak onun varlıkları yaratma -onları aşamalı bir şekilde bir halden diğerine, bir mertebeden diğerine intikal ettirme- konusunda türlü hikmet ve gerekçeleri vardır ki, varlığı bu hikmet ve gerekçeler uyarınca sürekli olarak yeniler. Bu yenilenme de melekler ve basiret nazarı ile bakmasını bilen kullar için ibret ve sahih tefekkür vesilesi olur; onları daha ziyade mutmain olmalarına, ilâhî kudretin muazzamlığı ve ilâhî hikmetin esrarengizliği konusunda kalplerinin daha bir huzur içinde olmasına sebep olur. İşte bütün bunlar varlığı ani bir şekilde, hiçbir aşama ve hiyerarşik düzen olmaksızın yaratma durumunda söz konusu olmayacak hikmetlerdir.

[349] مِنَ الثَّمَراتِ ifadesindeki *Min*, kısmîlik (ba'ziyyet) ifade eder ki فَأَخْرَجْنا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَراتِ ["her türlü mahsulü onunla çıkarırız" (A'râf 7/57)] âyeti ve فَأَخْرَجْنا بِهِ ثَمَراتٍ ["Biz de onunla ... meyveler çıkartmaktayız" (Fâtır 35/27)] âyeti de buna delildir. Ayrıca nekre olarak kullanılmış olan ماء [su] ve رزقا [rızık] kelimeleri bu kısmîlik mânasını barındırmaktadır. Zira bu kelimelerin nekre olarak kullanılmasından kısmîlik mânası kastedilmiştir. Burada sanki "gökten suyun bir kısmını indirdik ve onun meyvelerinin bazılarını çıkardık ki bu sizin rızkınızın bir kısmı olsun" anlamı kastedilmiştir. İşte buradaki anlamın sıhhatine uygun olan görüş budur. Zira Allah Teâlâ bütün suyu gökten indirmemiş; bütün meyveleri yağmurla çıkarmamış; bütün rızkı meyvelerden ibaret kılmamıştır. Yine مِنَ الثَّمَراتِ ifadesindeki Min'in, *enfaktü mine'd-derâhimi elf*^{en} [dirhemlerden binini harcadım] ifadesinde olduğu gibi, beyân ifade eden Min harfi olması [min-i beyâniyye] da mümkündür.

[350] **Şayet** "رزقا kelimesini nasb eden nedir?" **dersen, şöyle derim:** Eğer مِنَ الثَّمَراتِ'taki مِنَ kısmîlik ifade ediyorsa, o zaman رزقا kelimesi sebep bildiren mef'ûl (mef'ûlün leh) olarak mansuptur; fakat eğer مِنَ beyân ifade ediyorsa o zaman رزقا kelimesi أَخْرَجَ fiilinin mef'ûlü olarak mansuptur.

[٣٤٨] فإن قلت: ما معنى إخراج الثمرات بالماء وإنما خرجت بقدرته ومشيئته؟ قلت: المعنى أنه جعل الماء سببًا في خروجها ومادّة لها، كماء الفحل في خلق الولد، وهو قادر على أن ينشئ الأجناس كلها بلا أسباب ولا موادّ كما أنشأ نفوس الأسباب والموادّ، ولكن له في إنشاء الأشياء مدرجًا لها من حال إلى حال، وناقلًا من مرتبة إلى مرتبة حكَما ودواعي يجدد فيها لملائكته والنُّظَّار بعيون الاستبصار من عباده عبرًا وأفكارًا صالحة، وزيادة طمأنينة، وسيكون إلى عظيم قدرته وغرائب حكمته، ليس ذلك في إنشائها بغتة من غير تدريج وترتيب.

[٣٤٩] ومِن في {مِنَ الثَّمَرَاتِ} للتبعيض بشهادة قوله {فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} [الأعراف: ٥٧]، وقوله {فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ} [فاطر: ٢٧]. ولأن المنكَّرين أعني ماء، ورزقًا يكتنفانه. وقد قصد بتنكيرهما معنى البعضية؛ فكأنه قيل: وأنزلنا من السماء بعض الماء، فأخرجنا به بعض الثمرات، ليكون بعض رزقكم. وهذا هو المطابق لصحة المعنى، لأنه لم ينزل من السماء الماء كله، ولا أخرج بالمطر جميع الثمرات، ولا جعل الرزق كله في الثمرات. ويجوز أن تكون للبيان كقولك: أنفقت من الدراهم ألفًا.

[٣٥٠] فإن قلت: فيم انتصب {رِزْقًا}؟ قلت: إن كانت من للتبعيض كان انتصابه بأنه مفعول له؛ وإن كانت مبنية، كان مفعولًا لأخرج.

[351] **Şayet** "Gökten inen suyla çıkan meyveler pek çoktur; o halde bu durumu ifade etmek üzere neden الثمر ya da الثمار şeklindeki [cem-'i kesret] çoğullar kullanılmadı da, الثَّمَراتِ kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirme yapılabilir. İlkine göre الثَّمَراتِkelimesi ile *fülân*^{ün} *edreket semerete büstânihi* [falanca bostanının meyvelerini devşirdi] ifadesindeki ثَمَرَةَ'nin [ki bu ثَمَرَةَ kelimesi الثمار anlamındadır] çoğulu kastedilmiştir. Bunun bir benzeri Şair Huveydira'nın meşhur kasidesine, bu kasidenin bütünü adeta tek bir kelime gibi bütünlük arz ettiği için *Kelimetu'l-Huveydira* [Huveydira'nın *kelime*si] denilmesi ve köy/kent için *mederat*^{un} [kerpiç] denilmesidir; oysa köy birbirine eklenmiş kerpiçlerden [*meder*^{un}] oluşmaktadır. İkincisine göre ise çoğullar birbirlerinin yerine kullanılabilirler; çünkü hepsi çoğul olmakta kesişmektedirler. Nitekim كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ ["Nice bağlar bıraktılar; nice pınarlar" (Duhān 44/25)] ve ثَلاثَةَ قُرُوءٍ ["üç âdet müddeti" (Bakara 2/228)] âyetlerinde bu durum söz konusudur. Muhammed b. es-Semeyfa' [el-Yemânî]'nin [v.215/830] bu ifadeyi من الثمرة şeklinde tekil olarak okumuş olması birinci değerlendirmeyi desteklemektedir.

[352] Eğer *rızık* kelimesi ile rızkın bizzat kendisi kastediliyorsa, o zaman لَكُمْ [sizin için] ifadesi *rızık* kelimesinin sıfatı olur. Eğer *rızık* kelimesi, rızkın bizzat kendisinin değil de, rızıklandırma fiilinin anlamının ismi ise, o zaman لَكُمْ [sizin için] ifadesi mef'ûl (nesne) olur ve sanki "size rızık" anlamı kastedilmiş olur.

[353] **Şayet** "Âyetteki فَلا تَجْعَلُوا [dolayısıyla ortak koşmayınız] ifadesi neye taalluk etmektedir [dolayısıyla anlamı, nereden gelmektedir]?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda üç değerlendirme yapmak mümkündür. Birincisi; bunun emir fiili olan "Rabbinize kulluk ediniz" ifadesine taalluk etmesi ve "Rabbinize kulluk ediniz, dolayısıyla ortak koşmayınız " anlamına gelmesidir. Zira kulluğun aslı - esası tevhittir, Allah'a eş ve ortak koşmamaktır. İkincisi; bunun لَعَلَّ ifadesine taalluk etmesidir. Bu durumda تَجْعَلُوا fiili, لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبابَ أَسْبابَ السَّماواتِ فَأَطَّلِعَ إِلى إِلهِ مُوسى ["… belki o yollara; göklerin yollarına ulaşırım da Musa'nın tanrısına muttalî olurum." (Ğâfir 40/36-37)] âyetinin Âsım kıraatinin Hafs [v.180/796] rivayetindeki okunuşunda فَأَطَّلِعَ [muttali olurum] fiilinin mansup olmasındaki gibi mansup olur. Bu durumda anlam, "sizi sakınasınız, azabından korkasınız ve onu yarattıklarına benzetmeyesiniz diye yarattı" şeklinde olur. Üçüncüsü ise, bunun الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ifadesine taalluk etmesidir. Tabiî, bu الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ifadesinin mübteda kabul edilmesi durumunda söz konusudur. Bu durumda anlam, "sizi bu muazzam âyetlerle/kanıtlarla, Allah'ın birliğine dair apaçık aydınlatıcı delillerle donatan O'dur, o halde siz de ona ortak koşmayın" şeklindedir.

[٣٥١] فإن قلت: فالثَّمَر المخرَج بماء السماء كثير جمّ فلم قيل الثمرات، دون الثَّمَر والثِّمار؟ قلت: فيه وجهان، أحدهما أن يقصد بالثمرات جماعة الثمرة التي في قولك: فلان أدركت ثمرةُ بستانه، تريد ثماره. ونظيره قولهم: كلمة الحويدرة، لقصيدته. وقولهم للقرية: الْمَدَرَة، وإنما هي مَدَر متلاحق. والثاني: أنّ الجموع يتعاور بعضها موقع بعض لالتقائها في الجمعية، كقوله {كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ} [الدخان: ٢٥] و {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ} [البقرة: ٢٢٨]. ويعضد الوجه الأوّل قراءة محمد بن السميفع: من الثمرة، على التوحيد.

[٣٥٢] و{لَكُمُ} صفة جارية على الرزق إن أريد به العين، وإن جعل اسمًا للمعنى فهو مفعول به، كأنه قيل: رزقًا إياكم.

[٣٥٣] فإن قلت: بم تعلق {فَلَا تَجْعَلُوا}؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه: أن يتعلق بالأمر، أي اعبدوا ربكم فلا تجعلوا له {أَنْدَادًا}، لأنّ أصل العبادة وأساسها التوحيد، وأن لا تجعل لله ندّ ولا شريك. أو بلعل، على أن ينتصب تجعلوا انتصابَ فَأَطَّلِعَ في قوله عز وجل: {لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى} [غافر: ٣٦ ٣٧] في رواية حفص عن عاصم، أي خلقكم لكي تتقوا وتخافوا عقابه فلا تشبهوه بخلقه. أو بالذي جعل لكم، إذا رفعته على الابتداء، أي هو الذي خصكم بهذه الآيات العظيمة والدلائل النيرة الشاهدة بالوحدانية، فلا تتخذوا له شركاء.

[354] *en-Nidd* denk demektir; ancak sadece karşıt denge *nidd* denilir. Cerîr [v.110/728] şöyle demiştir:

> Siz bana bir Teym'liyi mi denk tutuyorsunuz?!
> Oysa hiçbir soyluya denk değildir, Teym'liler!..

Nâdedtü'r-racüle ifadesi, "adama muhalefet ettim, ondan uzaklaştım, nefret ettim" anlamına gelir. Kökü *nedde - nüdûd*[en] şeklindedir. *Leyse li'llâhi nidd*[ün] *ve lâ zidd*[ün] [Allah'ın ne dengi vardır ne de zıttı] sözünün anlamı, O'nun yerini alabilecek ya da O'nu yok kılacak bir şeyin olmadığıdır.

[355] **Şayet** "Müşrikler putlarını Allah'ın ismi ile [*ilâh* diye] isimlendiriyor ve Allah'a yaklaştıracak tazim hareketleriyle onlara tazim ediyorlardı, ancak putların Allah'a zıt ya da denk olduğunu iddia ediyor değillerdi" **dersen, şöyle derim:** Onlar putlara kurbanlar sundukları, onlara tazim ettikleri ve onlara *ilâh* dedikleri için, durumları tıpkı "putların gerçekten Allah'a muhalefet ve karşıtlık etme kudretine sahip ilâhlar olduğuna" inanan kimsenin durumuna benzetilmiş ve kendilerine bir tür tehekküm [alay] maksadıyla böyle [Allah'a denk varlıklar ihdas ettikleri] söylenmiştir. *Nidd* lafzının kullanımında da onlara yönelik bir tehekküm ve kınama söz konusudur. Zira *nidd*in âyette çoğul kullanılması sûretiyle; haddizatında bir tek eşi, ortağı dahi bulunmayan Allah'a birçok ortak koştukları söylenmiş ve böylece onların durumlarının çirkinliği ifade edilmiştir. Nitekim [Haniflerden] Zeyd b. Amr b. Nüfeyl [v.606], halkının dinini terkettiğinde şöyle demiştir:

> Bir tek Rab mı edineyim yoksa bin tane Rab mı
> İşler taksim edilip karar bana bırakıldığında?!

Muhammed b. es-Semeyfa' [v.215/830] bu ifadeyi فلا تجعلوا لله نِدًّا şeklinde okumuştur.

[356] **Şayet** "وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası şöyledir: Sizler sahih ile fasidi ayırt edebilme kudretine, en ince ve titiz işleri, gizli meseleleri öğrenebilme, gayet isabetli kararlar alabilme kudretine, dehâ ve fetânete sahip insanlar olarak yine de Allah'a şirk koşuyorsanız, artık savunulamayacak bir konumdasınız demektir. -Gerçekten de Araplar, özellikle Harem bölgesinin sakini olan Kureyş ve Kinâne Arapları, her işte sağlam bilgi edinme ve her meseleyi enine boyuna kuşatma konusunda başkalarının kendilerine erişemeyeceği, ellerindeki meşaleyi kapamayacağı bir konumdaydılar.-

[٣٥٤] والند: المثل؛ ولا يقال إلا للمثل المخالف المناوئ. قال جرير:

أَتَيْمًا تجعَلُون إلَيَّ نِدًّا ۞ وما تَيْمٌ لِذِي حَسَبٍ نَدِيدُ

ونادد الرجل: خالفته ونافرته، من ندّ ندودًا إذا نفر. ومعنى قولهم: ليس لله ندّ ولا ضدّ، نفى ما يسدّه مسدّه، ونفى ما ينافيه.

[٣٥٥] فإن قلت: كانوا يسمون أصنامهم باسمه ويعظمونها بما يعظم به من القرب، وما كانوا يزعمون أنها تخالف الله وتناويه. قلت: لما تقرّبوا إليها وعظموها وسموها آلهة، أشبهت حالهم حال من يعتقد أنها آلهة مثله، قادرة على مخالفته ومضادّته؛ فقيل لهم ذلك على سبيل التهكم، كما تهكم بهم بلفظ الندّ، شنع عليهم واستفظع شأنهم بأن جعلوا أندادًا كثيرة لمن لا يصح أن يكون له ندّ قط. وفي ذلك قال زيد بن عمرو بن نفيل حين فارق دين قومه:

أَرَبًّا واحِدًا أمْ أَلْفَ رَبٍّ ۞ أدِينُ إذَا تَقَسَّمَتِ الأُمُورُ

وقرأ محمد بن السميفع: فلا تجعلوا لله نِدًّا.

[٣٥٦] فإن قلت: ما معنى {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه وحالكم وصفتكم أنكم من صحة تمييزكم بين الصحيح والفاسد، والمعرفة بدقائق الأمور وغوامض الأحوال، والإصابة في التدابير، والدهاء والفطنة، بمنزل لا تدفعون عنه. -وهكذا كانت العرب، خصوصًا ساكنو الحرم من قريش وكنانة، لا يُصطَلى بنارهم في استحكام المعرفة بالأمور وحسن الإحاطة بها.-

[357] تَعْلَمُونَ [biliyorsunuz] fiilinin mef'ûlü ifade edilmemiş adeta [genel olarak]; "sizler ilim ve ma'rifet ehli insanlarsınız" denilmek istenmiştir. Bu ifadedeki kınama muhtevası gayet açık ve vurguludur, yani şöyle denilmiştir: Sizler her şeyi çok iyi bilen, temyiz kabiliyetine sahip insanlarsınız; ama din işinde Allah'a ortak koşuyor olmanız cehaletin, akılsızlığın son noktasıdır. تَعْلَمُونَ fiilinin mef'ûlü olarak "O'nun benzersiz olduğunu" veya "O'nunla putlar arasındaki farkı" ya da "Allah'ın yaptıklarını putların yapamayacağını" ifadesinin takdir edilmesi de mümkündür. Nitekim şu âyette de bu durum ifade edilmiştir; "Sizin 'ortak'larınız arasında, bunlardan birini yapabilen var mı?!" [Rûm 30/40]

23. Kulumuza indirdiğimizden yana şüpheniz varsa, haydi, siz de Allah dışındaki şahitlerinizi çağırıp (Muhammed gibi birinden) buna benzer bir sûre getirin; doğru söylüyorsanız...

[358] Allah Teâlâ vahdaniyeti kesin bir şekilde ispat eden, şirki çürütüp yerle bir eden kanıtları ortaya koyup, bu hususların nasıl delillendirileceğini öğretmiş; şirk koşan kimsenin aslında bizzat kendi aklına karşı büyüklük taslamış ve Allah tarafından kendisine bahşedilmiş olan bilgi ve temyiz kudretini köreltmiş olduğunu bildirmişti. Şimdi buna ilave olarak, Peygamber (s.a.)'in peygamberliğini ispat edecek kanıtları ortaya koymakta; Kur'ân'ın mucize olduğu konusundaki şüpheleri çürütmekte ve onun, Peygamber (s.a.)'in iddia ettiği üzere Allah katından mı geldiğini yoksa kendilerinin iddia ettiği üzere kendi kafasından uydurulmuş bir şey mi olduğunu nasıl anlayacaklarını göstermektedir. Bu meyanda, Kur'ân Hazret-i Peygamber ile aynı kabileye, aynı ırka mensup olan bu muhataplara, [onunkinin bir benzerini getirme konusunda] ellerinden geleni yapmalarını, bütün güçlerini ortaya koymalarını söylemekte, onlara meydan okurcasına bu yolu göstermektedir.

[359] **Şayet** "Âyette neden *tenzîl* mastarından مِمَّا نَزَّلْنا ifadesi kullanıldı da *inzâl* mastarından *enzelnâ* ifadesi kullanılmadı?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada murat, Kur'ân'ın tedricî olarak, parçalar halinde indirilmesidir ki onun bu şekilde indirilmesi, meydan okuma açısından daha etkilidir. Çünkü Müşrikler şöyle diyorlardı: Eğer bu Kur'ân Allah katından olsaydı ve insanların bildiği sözlerden farklı olsaydı, o zaman bu şekilde, tıpkı hatiplerin ve şairlerin âdeti olduğu üzere parça parça, ardı ardına sûreler ve âyetler halinde, olayların ve hadiselerin gelişimine göre inmezdi. Nitekim şair ve hatipler her an yaşanan yeni hadiselerden ve baş gösteren ihtiyaçlardan hareketle, aklına geldikçe azar azar, bölümler halinde yazar.

[٣٥٧] ومفعول {تَعْلَمُونَ} متروك، كأنه قيل: وأنتم من أهل العلم والمعرفة. والتوبيخ فيه آكد، أي أنتم العرّافون المميزون. ثم إنّ ما أنتم عليه في أمر ديانتكم من جعل الأصنام لله أندادًا، هو غاية الجهل ونهاية سخافة العقل. ويجوز أن يقدر: وأنتم تعلمون أنه لا يماثل؛ أو وأنتم تعلمون ما بينه وبينها من التفاوت؛ أو وأنتم تعلمون أنها لا تفعل مثل أفعاله. كقوله {هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ} [الروم:٤٠].

٢٣-﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٣٥٨] لما احتج عليهم بما يثبت الوحدانية ويحققها، ويبطل الإشراك ويهدمه، وعلم الطريق إلى إثبات ذلك وتصحيحه، وعرفهم أنّ من أشرك فقد كابر عقله وغطى على ما أنعم عليه من معرفته وتمييزه، عطف على ذلك ما هو الحجة على إثبات نبوّة محمد ﷺ، وما يدحض الشبهة في كون القرآن معجزة، وأراهم كيف يتعرفون أهو من عند الله كما يدعي، أم هو من عند نفسه كما يدعون. بإرشادهم إلى أن يحزروا أنفسهم ويذوقوا طباعهم وهم أبناء جنسه وأهل جلدته.

[٣٥٩] فإن قلت: لم قيل: {مِمَّا نَزَّلْنَا} على لفظ التنزيل دون الإنزال؟ قلت: لأن المراد النزول على سبيل التدريج والتنجيم، وهو من مَحَازّه لمكان التحدي، وذلك أنهم كانوا يقولون: لو كان هذا من عند الله مخالفًا لما يكون من عند الناس، لم ينزل هكذا نجومًا سورة بعد سورة وآيات غب آيات، على حسب النوازل وكفاء الحوادث وعلى سنن ما نرى عليه أهل الخطابة والشعر، من وجود ما يوجد منهم مفرقًا حينًا فحينًا، وشيئًا فشيئًا حسب ما يعنّ لهم من الأحوال المتجددة والحاجات السانحة،

Hiçbir şair ya da hatip, şiirlerinden oluşan divanını ya da risalelerini tek seferde oluşturmaz. Eğer Allah kitabını bu şekilde tek seferde inzâl etmiş olsaydı, işte bu âdete muhalefet etmiş olurdu. İşte, kâfirlerin bu itirazlarını Allah Teâlâ şöyle nakletmiştir: "Nankörce inkâr edenler; 'Kur'ân ona bir kerede topluca indirilmeli değil miydi?!' dediler" [Furkān 25/32]. Onların bu itirazına karşılık şöyle denildi: "Eğer bu şekilde tedricî olarak inzâl edilen Kur'ân hakkında şüphede iseniz, o zaman sizde onun tek seferde indirilen bölümlerinden bir tekini getirin, onun sûreleri içerisinden en kısa olanlarından biri ya da birkaç âyet miktarınca bir bölümünü getirin!" İşte Kur'ân'ın bu cevabı, onların bahanelerini tüketme ve kendilerini tekdir etmenin en son noktasıdır.

[360] عَلى عَبْدِنا [kulumuza] ifadesi على عبادنا [kullarımıza] şeklinde de okunmuştur. Bu durumda Peygamber (s.a.) ve ümmeti kastedilmiş olur.

[361] *Sûre*; Kur'ân'ın en az üç âyetten müteşekkil bölümüne denir. السورة kelimesindeki Vav eğer kelimenin aslından ise, kelimenin anlamı ile ilgili şu ihtimaller söz konusudur: *Sûre*, şehri çevreleyen duvar ve *sur*lar anlamında kullanılmış olabilir, çünkü Kur'ân sûreleri de tıpkı surlarla çevrili bir belde gibi sınırları belli ve müstakil bölümlerdir. Ya da Kur'ân sûreleri de tıpkı surlarla çevrili bir şehrin birçok şeyi ihtiva etmesi gibi türlü ilimleri ve anlamları ihtiva ederler. Yine *sûre* kelimesi rütbe, mertebe anlamında da kullanılmış olabilir. Nâbiğa [v.604] şöyle demiştir:

> [Esed oğullarından] Harrâb ve Kadd'ın grupları var ya; hem şeref konusunda yüksek mertebe (sûre) sahibidirler hem de hiç kargaları uçmaz [beldeleri metruk değildir, bereketlidir]

Bu durumda sûre iki mânadan birine gelir. Zira sûre, varılacak menziller ve ulaşılacak mertebeler konumundadır; okuyucu bu mertebeleri geçerek yükselir. Ayrıca Kur'ân sûreleri kendi içinde belli bir tertip arz eder; bazıları uzun, bazıları orta, bazıları ise kısadır. Ya da sûreler dinde çok değerli bir konuma ve öneme sahip oldukları için onlara sûre adı verilmiştir.

[362] Eğer السورة / *es-sûre* kelimesindeki Vav kelimenin aslından değil de Hemze'den dönüştürülmüş kabul edilirse, o zaman Kur'ân sûrelerine bu ismin verilmesi, bunların Kur'ân'ın parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim سُؤْرة bir şeyin arta kalanı, fazlası demektir.

[363] **Şayet** "Kur'ân'ın sûreler halinde bölümlere ayrılmasındaki fayda nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun pek çok faydası vardır. Hem Allah Teâlâ Tevrat'ı, İncil'i, Zebûr'u ve diğer peygamberlere gönderdiği kitapları da

لا يلقى الناظم ديوان شعره دفعة، ولا يرمي الناثر بمجموع خطبه أو رسائله ضربة؛ فلو أنزل الله لأنزله خلاف هذه العادة جملة واحدة، قال الله تعالى: {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً} [الفرقان: ٣٢]، فقيل: إن ارتبتم في هذا الذي وقع إنزاله هكذا على مهل وتدريج، فهاتوا أنتم نوبة واحدة من نوبه، وهلموا نجمًا فردًا من نجومه؛ سورة من أصغر السور، أو آيات شتى مفتريات. وهذه غاية التبكيت، ومنتهى إزاحة العلل.

[٣٦٠] وقرئ على عبادنا، يريد رسول الله ﷺ وأمته.

[٣٦١] والسورة: الطائفة من القرآن المترجَمة التي أقلها ثلاث آيات. وواوها إن كانت أصلًا، فإما أن تسمى بسورة المدينة وهي حائطها، لأنها طائفة من القرآن محدودة محوّزة على حيالها، كالبلد المسوّر، أو لأنها محتوية على فنون من العلم وأجناس من الفوائد، كاحتواء سورة المدينة على ما فيها؛ وإما أن تسمى بالسورة التي هي الرتبة؛ قال النابغة:

ولرَهْطِ حَرَّابٍ وقَدٍّ سُورَةٌ ❁ في المَجْدِ لَيْسَ غُرَابُهَا بمُطَارِ

لأحد معنيين؛ لأن السور بمنزلة المنازل والمراتب يترقى فيها القارئ: وهي أيضًا في أنفسها مترتبة: طوال وأوساط وقصار، أو لرفعة شأنها وجلالة محلها في الدين.

[٣٦٢] وإن جعلت واوها منقلبة عن همزة، فلأنها قطعة وطائفة من القرآن، كالسورة التي هي البقية من الشيء والفضلة منه.

[٣٦٣] فإن قلت: ما فائدة تفصيل القرآن وتقطيعه سورًا؟ قلت: ليست الفائدة في ذلك واحدة، ولأمر ما أنزل الله التوراة والإنجيل والزبور وسائر ما أوحاه إلى أنبيائه

sûreler halinde tasnif etmiştir. Her sanat alanında eser yazanlar, kitaplarını müstakil başlıklar taşıyan bölümlere ayırırlar. Eseri bölümlere ayırmanın bazı faydaları şunlardır: Türler ait oldukları cinsin altında ve sınıflar da ait oldukları türün altında tasnif edildiği zaman, hepsinin tek bölüm olmasından daha iyi ve açık olur. Okuyucu bir sûreyi ya da kitaptaki bir bölümü okuyup bitirdiği ve bir diğerine başladığı zaman şevki yeniden canlanır; daha aktif ve canlı bir şekilde okumaya başlar, bütün kitap tek bir bölüm olsa bu şekilde dikkatli inceleme yapamaz. Sözgelimi yolcu belli bir süre yol aldıktan sonra bir mola noktasında durup dinleneceğini bilirse, bu onu daha canlı ve diri tutar. Nitekim bu sebeple kıraatçiler Kur'ân'ı cüzlere, hiziplere, aşırlara taksim etmişlerdir. Yine Kur'ân hafızı bir sûreyi iyi okuyup ezberlediği zaman Allah'ın kitabından başı sonu belli müstakil bir sûreyi hafızasına almış olduğunu bilir ve o zaman ezberlemiş olduğu sûreye dair tazimi artar; onu daha çok önemser. Bu meyanda Enes (r.a.)'ın [v.93/712] "İçimizden biri Bakara ve Âl-i İmrân'ı ezbere okuduğu zaman gözümüzde büyür; kendisine çok değer verirdik" dediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Dolayısıyla, namaz esnasında bir sûreyi baştan sona tam olarak okumak [sûrenin belli bir bölümünü okumaktan] daha faziletlidir. Yine Kur'ân'ın sûrelere ayrılmış olması, birbiri ile benzerlik ve çelişki arz eder gibi görünen ifadelerin bir arada bulunmasına, böylece anlamın daha kolay mülahaza edilebilmesine, nazmın uyumlu olmasına ve daha nice faydalara sebep olur.

[364] مِنْ مِثْلِهِ ifadesi, *sûratün* kelimesinin sıfatıdır, yani "onun benzeri bir sûre" demektir. مِثْلِهِ'deki zamir, مَا نَزَّلْنا ifadesine de, عَلى عَبْدِنا ifadesine de işaret ediyor olabilir [yani "Bizim indirdiklerimize benzer bir sûre" / "Kulumuz Muhammed gibi ümmî birinden gelen bir sûre"]. Yine مِنْ مِثْلِهِ ifadesinin فَأْتُوا ifadesine taalluk etmesi de mümkündür ki bu durumda مِثْلِهِ'deki zamir عَلى عَبْدِنا [kulumuza] ifadesine işaret ediyor olacaktır.

[365] **Şayet** "Kur'ân'ın misli nedir ki, onlar bu misli getirsinler?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı şöyledir; siz de nazım güzelliği, mertebe üstünlüğü ve sıra dışı beyân sahibi olması gibi nitelikleri ile bunun gibi olan, bu niteliklere sahip olan bir sûre getirin. Veya anlamın, "siz de bunun halinde olan, yani herhangi bir kitap okumamış, âlimlerden bilgi edinmemiş, ümmî bir Arap ve beşer olan birinden böyle bir sûre getirin" şeklinde olması da mümkündür. Bunlar dışında, *misl* kelimesi ile onun benzeri ya da dengi kastedilmiş değildir. Aksine bu ifade [el-Ğadbân b.] Kaba'serâ'nın, kendisini *le-ahmilenneke 'ale'l-edhem*[i] [seni *edhem*e (kara zincire) vuracağım] diye tehdit eden

على هذا المنهاج مسوّرة، مترجَمة السورِ. وبوّب المصنفون في كل فنّ كتبهم أبوابًا موشحة الصدور بالتراجم. ومن فوائده: أنّ الجنس إذا انطوت تحته أنواع، واشتمل على أصناف، كان أحسن وأنبل وأفخم من أن يكون بيانًا واحدًا. ومنها أن القارئ إذا ختم سورة أو بابًا من الكتاب ثم أخذ في آخر كان أنشط له وأهزَّ لعطفه، وأبعث على الدرس والتحصيل منه لو استمر على الكتاب بطوله. ومثله المسافر، إذا علم أنه قطع ميلًا، أو طوى فرسخًا، أو انتهى إلى رأس بريد نفَّس ذلك منه ونشَّطه للسير. ومن ثم جزأ القرّاء القرآن أسباعًا وأجزاء وعشورًا وأخماسًا. ومنها أن الحافظ إذا حذق السورة اعتقد أنه أخذ من كتاب الله طائفة مستقلة بنفسها لها فاتحة وخاتمة، فيعظم عنده ما حفظه، ويجل في نفسه ويغتبط به. ومنه حديث أنس ﷺ: «كان الرجل إذا قرأ البقرة وآل عمران جدّ فينا.» ومن ثمة كانت القراءة في الصلاة بسورة تامة أفضل. ومنها أنّ التفصيل سبب تلاحق الأشكال والنظائر وملاءمة بعضها لبعض؛ وبذلك تتلاحظ المعاني ويتجاوب النظم، إلى غير ذلك من الفوائد والمنافع.

[٣٦٤] {مِنْ مِثْلِهِ} متعلق بسورة صفة لها، أي بسورة كائنة من مثله. والضمير لما نزلنا، أو لعبدنا. ويجوز أن يتعلق بقوله {فَأْتُوا} والضمير للعبد.

[٣٦٥] فإن قلت: وما مثله حتى يأتوا بسورة من ذلك المثل؟ قلت: معناه فأتوا بسورة مما هو على صفته في البيان الغريب وعلو الطبقة في حسن النظم. أو فأتوا ممن هو على حاله من كونه بشرًا عربيًا أو أميًا لم يقرأ الكتب ولم يأخذ من العلماء، ولا قصد إلى مثْلٍ ونظيرٍ هنالك. ولكنه نحو قول القبعثرى للحجاج -وقد قال له «لأحملنّك على الأدهم!»-:

Haccâc'a [v.95/714] verdiği *mislü'l-emîr*[i] *hamele 'ale'l-edhem*[i] *ve'l-eşheb*[i] [bir insan emirse, elbette insanı kara ata (*edhem*) da, ak ata da bindirir!] şeklindeki cevaba[17] benzemektedir. [el-Ğadbân b.] Kaba'serâ *mislü'l-emîr*[i] ifadesi ile, Haccâc'a denk kıldığı herhangi bir kimseyi değil, saltanat, kudret ve cömertlik sahibi herhangi bir emîri kastetmiştir.

[366] مِثْلِهِ'deki zamirin, مَا نَزَّلْنا [indirdiğimiz] ifadesine râci olması daha uygundur, zira hem "…onun misli bir sûre getirin!" [Yûnus 10/38]; "ve onun misli on tane sûre getirin" [Hûd 11/13] ve "Kur'ân'ın mislini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, onun mislini ortaya koyamazlar." [İsrâ 17/88] âyetleri bunu destekler hem de Kur'ân'ın en sağlam üslup ve sağlıklı tertib üzere değerlendirilmesi gerekir. مِثْلِهِ'deki zamirin, مَا نَزَّلْنا [indirdiğimiz] ifadesine râci olması durumunda kelâmın tertibi daha güzel olacaktır; zira burada konu, kendisine kitap indirilen kişi değil, indirilen şeydir. Sözün akışı onunla ilgili, irtibatlıdır, bu sebeple de zamirin başka bir şeye irca edilerek konunun başka bir yöne çevrilmemesi gerekir. Dikkat edersen, âyetin mânası; "Eğer Kur'ân'ın Allah katından inzâl edilmiş olduğu konusunda şüphede iseniz o zaman siz de onun misli ve cinsinden olan bir şey getirin" şeklindedir. Zamirin Peygamber (s.a.)'e râci olduğunu kabul edersek, âyetin tertibi, "Eğer Muhammed'in Allah tarafından kendisine vahiy inzâl edilen bir peygamber olduğundan şüphede iseniz o zaman siz de onun gibi bir Kur'ân getirin" şeklinde olacaktır. Hem onlar kalabalık bir zümre oldukları halde kendilerine içlerinden biri olan Peygamber (s.a.)'in getirdiği Kur'ân'ın en küçük bir bölümü kadarını getirmeleri şeklinde meydan okunması, "içinizden bir başkası bu bir kişinin [yani Peygamber'in] getirdiğinin mislini getirsin" şeklinde meydan okumaktan çok daha etkilidir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın وَادْعُوا شُهَداءَكُمْ [şahitlerinizi de çağırın] ifadesine uygun olan da bu tefsirdir.

[367] الشهداء *şehîd* kelimesinin çoğulu olup şahitlik anında hazır bulunan ya da şahitlik eden kimse anlamına gelir. *Dûne* kelimesi ise, bir şeyin mekân itibariyle altıdır. *eş-Şey'ü'd-dûn*[u] hakîr, bayağı ve değersiz şey demektir. Bu kökten türeyen *devvene* kelimesi, kitapları toplamak anlamında *devvene'l-kütüb*[e] şeklinde kullanılır. Çünkü bir şeyleri toplamak demek, onları birbirlerine yaklaştırmak, aralarındaki mesafeyi azaltmak demektir. Bir şey diğerinden azıcık daha aşağı, değersiz ise, "bu şunun *dûn*udur / *dûn*undadır" denilir.

17 *Edhem*, hem 'kara zincir' hem de 'siyah at' demektir. İbnü'l-Kaba'serâ, Haccâc'ın "Seni *edheme* vuracağım!" tehdidindeki *edhem* kelimesini üslûb-ı hakîm ile ikinci mânasına hamledip, *hamele 'alâ* fiiline de "ata bindirme" anlamı vererek, bir tür kelime oyunuyla, emirin kararını değiştirmeye çalışmış ve -verdiği diğer cevaplarla nihayet- bunda başarılı olmuştur. / çev.

«مثل الأمير حمل على الأدهم والأشهب.» أراد من كان على صفة الأمير من السلطان والقدرة وبسطة اليد. ولم يقصد أحدًا يجعله مثلًا للحجاج.

[٣٦٦] وردّ الضمير إلى المنزَّل أوجَه، لقوله تعالى {فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ} [يونس: ٣٨]، {فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ} [هود: ١١]، {عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ} [الإسراء: ٨٨]؛ ولأن القرآن جدير بسلامة الترتيب والوقوع على أصح الأساليب، والكلام مع ردّ الضمير إلى المنزَّل أحسن ترتيبًا. وذلك أن الحديث في المنزَّل لا في المنزَّل عليه؛ وهو مسوق إليه ومربوط به، فحقه أن لا يُفَكّ عنه بِرد الضمير إلى غيره. ألا ترى أن المعنى: وإن ارتبتم في أنّ القرآن منزَّل من عند الله فهاتوا أنتم نُبذًا مما يماثله ويجانسه. وقضية الترتيب لو كان الضمير مردودًا إلى رسول الله ﷺ أن يقال: وإن ارتبتم في أنّ محمدًا مُنزَّل عليه فهاتوا قرآنًا من مثله. ولأنهم إذا خوطبوا جميعًا وهم الجم الغفير بأن يأتوا بطائفة يسيرة من جنس ما أتى به واحد منهم، كان أبلغ في التحدّي من أن يقال لهم: لِيأتِ واحد آخرُ بنحو ما أتى به هذا الواحد. ولأنّ هذا التفسير هو الملائم لقوله {وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ}.

[٣٦٧] والشهداء جمع شهيد بمعنى الحاضر أو القائم بالشهادة. ومعنى {دُونِ} أدنى مكان من الشيء. ومنه الشيء الدون، وهو الدنيّ الحقير؛ ودوّن الكتب، إذا جمعها، لأن جمع الأشياء إدناء بعضها من بعض وتقليل المسافة بينها. يقال: هذا دون ذاك، إذا كان أحط منه قليلًا.

Dûneke hâzâ [şunu al] ifadesinin aslı, "Bunu yakınına al, yani sana en yakın olan yere al" şeklindedir. İşte bu kelime bu anlamdan isti'âre yoluyla hal ve rütbe farklılığı ifade anlamına intikal ettirilmiştir. Böylece "Zeyd Amr'ın şeref ve ilim itibariyle dûnundadır" denilmiştir. Yine kişi riyakârca kendisini öven düşmanına, "Ben bu sözlerin *dûn*unda; ama senin benim hakkımda içinde beslediğin düşüncenin de fevkindeyim" der. Daha sonra kelime anlam genişlemesine uğramış ve bir sınırdan diğerine geçme, bir hükümden diğerine intikal etme durumlarının tümü için kullanılır olmuştur. لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ["Mü'minler mü'minleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmesinler." (Âl-i İmrân 3/28)] âyetinde bu kelime böyle kullanılmıştır; yani mü'minler mü'minlerin velâyetini bırakıp da kâfirlerin velâyetine geçmesinler denilmek istenmiştir. Ümeyye b. Ebi's-Salt [v.8/630] şöyle demiştir:

Ey Nefis! Allah dışında koruyucun yok.

Yani, eğer Allah'ın korumasının sınırlarını aşarsan başkası seni koruyamaz.

[368] مِنْ دُونِ اللهِ [Allah'tan başka] ifadesi, ya "çağırın"a ya da "şahitleriniz"e taalluk eder. Eğer "şahitleriniz" ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman mânası şöyledir: "Allah'tan gayrı ilâh edindiğiniz ve kıyamet günü sizin hak üzere olduğunuza dair şahitlik edeceklerini iddia ettiğiniz 'var'lıkları çağırın." Ya da "Allah'ın huzurunda sizin lehinize şahitlik edecek olanları çağırın" şeklinde olur. A'şâ'nın [v.7/629] şu mısraları da bunu teyit eder:

Kadeh, tozu sana önündeymiş gibi gösterir, oysa o tozun önündedir.

Yani kadeh öylesine ince ve saydamdır ki sana tozu sanki önündeymiş gibi gösterir, oysa arkasındadır.

Müşriklere Kur'ân'ın fesâhati ile meydan okumasına karşı cevap vermek üzere konuşamayan cansız varlıklardan dahi yardım istemelerinin söylenmesi, onları aşağılamanın en nihai noktasıdır.

[369] Diğer bir yoruma göre وَادْعُوا شُهَداءَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ ifadesi, "Allah'ın dostlarından ve mü'minlerden başka şahitlerinizi çağırın da bu şahitler sizin onun bir mislini getirmiş olduğunuza şahitlik etsinler" anlamına gelebilir. Bu ifade onlara karşı meydan okurken kendilerinden istenen şey konusunda çıtayı düşürmek, işi kolaylaştırmaktır; burada onların şahitleri olan ve toplum içerisinde sözü dinlenen, önde gelen, saygın kimselerin bile, açıkça fasit ve yanlış olduğunu bildikleri şeye şehadet etmekten, kendi akıllarıyla imkânsızlığını açıkça gördükleri bir şeyin doğru olduğunu söylemekten tabiatları, insanlıkları ve gururları gereği imtina edecekleri ifade edilmiş olmaktadır.

ودونك هذا: أصله خذه من دونك، أي من أدنى مكان منك، فاختصر واستعير للتفاوت في الأحوال والرتب فقيل زيد دون عمرو في الشرف والعلم. ومنه قول من قال لعدوّه وقد راءاه بالثناء عليه: أنا دون هذا وفوق ما في نفسك، واتسع فيه فاستعمل في كل تجاوز حدّ إلى حدّ وتخطّي حكم إلى حكم. قال الله تعالى: {لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} [آل عمران: ٢٨] أي لا يتجاوزوا ولاية المؤمنين إلى ولاية الكافرين. وقال أمية:

يا نَفْسُ مالَكِ دُونَ اللَّهِ مِنْ وَاقِي ۞

أي إذا تجاوزتِ وقاية الله ولم تناليها لم يقِكِ غيره.

[٣٦٨] و{مِنْ دُونِ اللهِ} متعلق بادعوا أو بشهداءكم. فإن علقته بشهداءكم فمعناه: ادعوا الذين اتخذتموهم آلهة من دون الله وزعمتم أنهم يشهدون لكم يوم القيامة أنكم على الحق. أو ادعوا الذين يشهدون لكم بين يدي الله من قول الأعشى:

تُرِيكَ القَذَى مِنْ دُونِهَا وَهْيَ دُونَهُ ۞

أي تريك القذى قُدّامها وهي قدّام القذى، لرقّتها وصفائها.

وفي أمرهم أن يستظهروا بالجماد الذي لا ينطق في معارضة القرآن بفصاحته غاية التهكم بهم.

[٣٦٩] {وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ}، أي من دون أوليائه ومن غير المؤمنين، ليشهدوا لكم أنكم أتيتم بمثله. وهذا من المساهلة وإرخاء العِنان والإشعار بأنّ شهداءهم وهم مَدارِه القوم، الذين هم وجوه المشاهد وفرسان المقاولة والمناقلة، تأبى عليهم الطباع وتجمح بهم الإنسانية والأنفة أن يرضوا لأنفسهم الشهادة بصحة الفاسد البين عندهم فساده واستقامة المحال الجلي في عقولهم إحالته.

Bu şekilde yorumlandığı zaman مِنْ دُونِ اللهِ [Allah'tan başka] ifadesinin "çağırın" ifadesine taalluk etmesi mümkündür, bu durumda anlam, "Allah dışında şahitlerinizi çağırın, yani Allah'ı şahit tutmayın, iddiasını ispatlamaktan âciz bir kişinin yaptığı gibi 'söylediğimizin doğruluğuna Allah şahittir' demeyin; şahitlikleri yargıçlar nezdinde kanıt kabul edilen insanlar içerisinden kendinize şahit bulun" şeklindedir. Bununla, onların âciz bırakıldığı, delil getirmekten âciz kaldıkları, söyleyecek bir sözleri olmadığının, sadece "Allah şahittir ki doğru söylüyoruz" diyebildikleri gösterilmiş olmaktadır. Aslında onların böyle söylemeleri de çaresiz ve âciz olduklarının kendileri tarafından tescilidir.

[370] Anlatıldığına göre; kendisine nesebi sorulan bir Arap "Kureyş'tenim *elhamdülillâh*" demiş; bunun üzerine kendisine, "böyle bir soruya cevap verirken *elhamdülillâh* demen şüphe alametidir" denilmiş.

[371] مِنْ دُونِ اللهِ [Allah'tan başka] ifadesinin "çağırın" ifadesine taalluk etmesi durumunda muhtemel bir diğer anlam da şöyledir: Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın, yani Allah sizin şahidinizdir, çünkü o size şah damarınızdan daha yakındır, sizinle binmiş olduğunuz bineğin boynu arasındadır, cinler ve insanlar da şahidinizdir. O halde, size şahitlik edecek herkesi çağırın, insanlardan ve cinlerden destek isteyin; sadece Allah hariç. Zira diğer şahitlerinizin aksine, bunun bir mislini getirmeye kādir olan yegâne şahit Allah'tır. Bu, "De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'ân'ın mislini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, onun mislini ortaya koyamazlar." [İsrâ 17/88] âyetinin de mânasıdır.

24. Fakat yapamazsanız ki yapamayacaksınız, o halde, yakıtı insanlarla taşlar olan öyle bir Ateş'ten sakının ki, inkârcı nankörler için hazırlanmıştır.

[372] Allah Teâlâ onların Peygamber (s.a.)'in ve getirmiş olduğu şeyin durumunu, yani hak olup olmadığını, hakikatini ve sırrını öğrenmek için hangi yolu izleyeceklerini gösterdikten sonra onlara şöyle demektedir: Eğer Kur'ân'a karşı koyamadıysanız, bu konuda istediğinizi elde edemediyseniz, artık onun mu'cize olduğunu iyice anlamış olmalısınız. Artık hak bütün saflığı ve açıklığıyla ortaya çıkmıştır ve onu kabul etmeniz zorunludur; o halde ona iman edin, onu yalanlayan kimse için hazırlanmış olan azaptan korkun.

[373] Burada nübüvvetin ispatına dair iki delil bulunmaktadır. Birincisi, kendisi ile meydan okunan şeyin mucize olduğunun doğruluğu, ikincisi ise onların Kur'ân'ın meydan okumasına cevap veremeyeceklerinin baştan söylenmesidir ki bu, sadece Allah'ın bilebileceği gayb meselesidir.

وتعليقه بالدعاء في هذا الوجه جائز؛ وإن علقته بالدعاء فمعناه: ادعوا من دون الله شهداءكم، يعني لا تستشهدوا بالله ولا تقولوا: الله يشهد أنّ ما ندعيه حق، كما يقوله العاجز عن إقامة البينة على صحة دعواه؛ وادعوا الشهداء من الناس الذين شهادتهم بينة تصحح بها الدعاوى عند الحكام. وهذا تعجيز لهم وبيان لانقطاعهم وانخذالهم. وأنّ الحجة قد بهرتهم ولم تبق لهم متشبثًا غير قولهم: الله يشهد أنا صادقون. وقولهم هذا تسجيل منهم على أنفسهم بتناهي العجز وسقوط القدرة.

[٣٧٠] وعن بعض العرب أنه سئل عن نسبه فقال: قرشيّ والحمد لله. فقيل له: قولك الحمد لله في هذا المقام ريبة.

[٣٧١] أو ادعوا من دون الله شهداءكم: يعني أنّ الله شاهدكم لأنه أقرب إليكم من حبل الوريد، وهو بينكم وبين أعناق رواحلكم. والجن والإنس شاهدوكم فادعوا كل من يشهدكم واستظهروا به من الجن والإنس إلا الله تعالى، لأنه القادر وحده على أن يأتي بمثله دون كل شاهد من شهدائكم، فهو في معنى قوله {قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ...} [الإسراء: ٨٨] الآية.

٢٤-﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾

[٣٧٢] لما أرشدهم إلى الجهة التي منها يتعرّفون أمر النبي ﷺ وما جاء به حتى يعثُروا على حقيقته وسرّه وامتياز حقه من باطله، قال لهم: فإذا لم تعارضوه ولم يتسهل لكم ما تبغون وبان لكم أنه معجوز عنه، فقد صرح الحق عن محضه ووجب التصديق؛ فآمنوا وخافوا العذاب المعدّ لمن كذب.

[٣٧٣] وفيه دليلان على إثبات النبوّة: صحة كون المتحدى به معجزًا، والإخبار بأنهم لن يفعلوا وهو غيب لا يعلمه إلا الله.

[374] **Şayet** "Onların Kur'ân'ın misli bir sûre getiremeyecekleri kesindir, bu durumda neden فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا ifadesinde kesinlik bildiren *İzâ* […dığında] edatı değil de şüphe bildiren *İn* [eğer] edatı kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki değerlendirme söz konusudur. Birincisi şöyledir: Sözün akışı, meselenin onların bakış açıları, hesap ve istekleri üzerinden anlatım şeklindedir. Onların bu meydan okuma karşısında âciz kalacak olması, üzerinde düşünülmeden önce, onlar açısından şüpheli bir durum gibidir. Zira onlar söz sanatlarındaki kudretlerine ve fesâhatlerine güvenmektedirler. İkincisi şöyledir: Burada onlarla bir nevi alay edilmiştir, tıpkı kendisine çok güvenen, galip geleceğinden kesinlikle emin olan birinin karşısındakine, "eğer seni yenersem hiç merhamet etmem" demesi gibidir. Oysa bu sözü söyleyen kimse, hasmını yeneceğini bilmekte, hem de kesin olarak bilmektedir, fakat bu üslubu onunla alay etmek için kullanmaktadır.

[375] **Şayet** "Neden onların Kur'ân'ın bir mislini getirmeleri, 'yapmak' fiili ile ifade edilmiş de, 'getirme' fiili terkedilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** 'Getirme' de bir fi'ildir / 'yapma'dır. Sözgelimi "Falancayı getirdim" dersin ve cevaben sana; "ne iyi yaptın" denilir. Âyetteki bu kullanımın faydası ise, meseleyi kinayeli bir şekilde anlatarak sözü uzatmaktan kaçınıp kısa ve özlü ifade sağlamaktır. Sözgelimi biri sana, "Zeyd'i falanca yerde, falanca şekilde dövdüm; ona sövüp saydım, onu ibretlik yaptım!" dese, ona yaptıklarını tek tek sayıp dökse, sen bunun karşılığında kısaca; "Ne kötü yapmışsın!" dersin, fakat onun kullandığı ifadeleri tek tek sayıp dökecek olsan, sözü çok uzatmış olursun. İşte aynı şekilde eğer âyette "yapmak" fiili yerine "getirmek" fiili kullanılsaydı, yani "Fakat yapamazsanız ki yapamayacaksınız" denilmeyip de, "fakat Kur'ân'ın misli bir sûre getiremezseniz ki Kur'ân'ın misli bir sûre getiremeyeceksiniz" denilseydi söz çok uzamış olacaktı.

[376] **Şayet** "وَلَنْ تَفْعَلُوا [ki yapamayacaksınız] ifadesinin i'râbda mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun i'râbda mahalli yoktur, çünkü ara cümledir. **Şayet** "nefy (olumsuzlama) açısından *Len* edatının hakikati nedir?" **dersen, şöyle derim:** *Lâ* ve *Len*, gelecek zaman için kullanılan olumsuzlama ifadesi olma noktasında kardeştir; ancak *Len* daha bir tekit ve vurgu ifade eder. Sözgelimi arkadaşına, *lâ ukīmu ğad*^{en} [yarın kalmayacağım] dersin, fakat seni yadırgar, kalman için ısrar ederse, o zaman *len ukīme ğad*^{en} [yarın kesinlikle kalmayacağım] dersin. Aynı şey "kalacağım" anlamındaki *ene mukīm*^{un} ve *innî mukīm*^{un} ifadelerinde de söz konusudur. -Kendisine dayandırılan iki rivayetten birinde- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye [v.175/791] göre *Len* edatının aslı *Lâ-En*'dir.

[٣٧٤] فإن قلت: انتفاء إتيانهم بالسورة واجب، فهلا جيء بإذا الذي للوجوب دون إن الذي للشك. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يساق القول معهم على حسب حسبانهم وطمعهم، وأن العجز عن المعارضة كان قبل التأمّل كالمشكوك فيه لديهم لاتِّكالهم على فصاحتهم واقتدارهم على الكلام. والثاني: أن يتهكم بهم كما يقول الموصوف بالقوة الواثق من نفسه بالغلبة على من يقاويه: إن غلبتك لم أُبْقِ عليك، وهو يعلم أنه غالبه ويتيقنه، تهكمًا به.

[٣٧٥] فإن قلت: لم عبر عن الإتيان بالفعل وأي فائدة في تركه إليه؟ قلت: لأنه فعل من الأفعال؛ تقول: أتيت فلانًا. فيقال لك: نعمَ ما فعلت. والفائدة فيه أنه جار مجري الكناية التي تعطيك اختصارًا ووجازة تغنيك عن طول المكنيِّ عنه. ألا ترى أنّ الرجل يقول: ضربت زيدًا في موضع كذا على صفة كذا، وشتمته ونكلت به؛ ويعد كيفيات وأفعالًا، فتقول: بئسما فعلت. ولو ذكرت ما أنبْتَه عنه لطال عليك. وكذلك لو لم يعدل عن لفظ الإتيان إلى لفظ الفعل، لاستطيل أن يقال: فإن لم تأتوا بسورة من مثله، ولن تأتوا بسورة من مثله.

[٣٧٦] فإن قلت: {وَلَنْ تَفْعَلُوا} ما محلها؟ قلت: لا محل لها، لأنها جملة اعتراضية. فإن قلت: ما حقيقة لن في باب النفي؟ قلت: لا ولن أختان في نفي المستقبل، إلا أن في لن توكيدًا وتشديدًا. تقول لصاحبك: لا أقيم غدًا، فإن أنكر عليك قلت: لن أقيم غدًا؛ كما تفعل في: أنا مقيم، وإني مقيم، وهي عند الخليل في إحدى الروايتين عنه أصلها «لا أن»،

[Yahyâ b. Ziyâd] el-Ferrâ'ya [v.207/822] göre ise Lâ'nın sonundaki Elif, Nûn'a dönüştürülmüş; böylece *Len* oluşmuştur. Sîbeveyhi'ye [v.180/796] ve Halil b. Ahmed'den gelen diğer rivayete göre ise *Len*, gelecek zaman için olumsuzlama bildirmek üzere kullanılan mürtecel [türetilmemiş] bir kelimedir.

[377] **Şayet** "*Ki yapamayacaksınız'* ifadesinin gayba dair bir haber olduğunu nereden biliyorsun da buradan bunun mucize olduğunu çıkarıyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Eğer Kur'ân'ın meydan okuyuşuna herhangi bir şekilde cevap vermiş olsalardı, insanların bunu nesilden nesile intikal ettirerek getirmeleri gerekirdi, zira böyle bir şeyin gizlenip saklanmış olması, normalde imkânsızdır; hele de Kur'ân'a saldırmak isteyenlerin onu savunmak isteyenlerden daha çok olduğu bir dönemde bunun gizlenmesi iyice imkânsızdır. O halde, böyle bir haber nakledilmediğine göre, *"ki yapamayacaksınız*" ifadesinin geleceği olduğu gibi haber vermek kapsamına girdiği anlaşılmış olur ve bu da bir mucize sayılır.

[378] **Şayet** "Âyette '*yapamazsanız... ateşten sakının*' denilmesi, yani onların ateşten sakınmaları neden Kur'ân sûrelerinin birinin mislini getirememelerine bağlanmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunu getiremedikleri ve mu'âraza yapmaktan âciz oldukları anlaşıldığı zaman, artık Peygamber (s.a.)'in gerçekten peygamber olduğunu anlamış olacaklardır. Bunu anladıktan sonra, teslim olup iman etmek yerine inadı bırakmaz ve inkâra devam ederlerse, 'ateş'le cezalandırılmaya müstahak olurlar. Bu yüzden onlara, "madem aczinizi anlamış bulunuyorsunuz, o halde inadı bırakın" denilmek istenmiş, bunun yerine "ateşten sakının" ifadesi kullanılmıştır. Çünkü ateşten sakınmanın vazgeçilmez koşulu, inadı bırakmaktır; zira biri diğerinin neticesidir, ateşten sakınan, inadı bırakır. Bunun bir benzeri sultanın maiyetindekilere, "Eğer benim nezdimde saygın olmak istiyorsanız öfkemden sakınınız" demesidir. Sultan bu sözü ile, "bana itaat edin, emrime tâbi olun, sonuçları öfkeden sakınmak olan şeyler yapın" demek istemiştir. Bu, belağat şubelerinden biri olan kinaye sanatıdır. Kinayenin faydası, Kur'ân'ın da süsü olan vecizliktir. Buradaki kinaî anlatımın; küfürde inat etme yerine "ateşten sakınma" ifadesinin kullanılması ve inadın ateşten sakınma sûretinde gösterilmesi, bu arada, ateşin ürkütücü bir şekilde nitelendirilmesi sûretiyle inadın vahametini ortaya koymak gibi bir faydası da söz konusudur.

[379] الوقود [*vakūd*], ateşi harlandıran şey anlamındadır. Mastarı *vukūd* şeklindedir, fakat *vakūd* şeklinde kullanıldığı da olabilir. Sîbeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir:

وعند الفراء «لا» أبدلت ألفها نونًا. وعند سيبويه وإحدى الروايتين عن الخليل: حرف مقتضب لتأكيد نفي المستقبل.

[٣٧٧] فإن قلت: من أين لك أنه إخبار بالغيب على ما هو به حتى يكون معجزة؟ قلت: لأنهم لو عارضوه بشيء لم يمتنع أن يتواصفه الناس ويتناقلوه، إذ خفاء مثله فيما عليه مبنى العادة محال، لا سيما والطاعنون فيه أكثف عددًا من الذابّين عنه، فحين لم ينقل علم أنه إخبار بالغيب على ما هو به، فكان معجزة.

[٣٧٨] فإن قلت: ما معنى اشتراطه في اتقاء النار انتفاء إتيانهم بسورة من مثله؟ قلت: إنهم إذا لم يأتوا بها وتبين عجزهم عن المعارضة، صح عندهم صدق رسول الله ﷺ؛ وإذا صح عندهم صدقه ثم لزموا العناد ولم ينقادوا ولم يشايعوا، استوجبوا العقاب بالنار؛ فقيل لهم: إن استَبْتم العجز فاتركوا العناد؛ فوضع {فَاتَّقُوا النَّارَ} موضعه، لأنّ اتقاء النار لَصيقه وضميمه تركُ العناد، من حيث أنه من نتائجه؛ لأنّ من اتقى النار ترك المعاندة. ونظيره أن يقول الملك لحَشَمه: إن أردتم الكرامة عندي فاحذروا سخطي. يريد: فأطيعوني واتبعوا أمري، وافعلوا ما هو نتيجة حذر السخط. وهو من باب الكناية التي هي شعبة من شعب البلاغة. وفائدته الإيجاز الذي هو من حلية القرآن، وتهويل شأن العناد بإنابة اتقاء النار منابه وإبرازه في صورته، مشيّعًا ذلك بتهويل صفة النار وتفظيع أمرها.

[٣٧٩] والوَقود: ما ترفع به النار؛ وأمّا المصدر فمضموم، وقد جاء فيه الفتح. قال سيبويه:

Araplar içerisinde *vakadtü'n-nâr*^{a} *vakūd*^{en} *'âliy*^{en} [ateşi yüksek alevli olacak şekilde alevlendirdim] diyen kimseleri duydum. Ama *vukūd* kullanımı daha çoktur. *Vakūd* ise "odun / yakacak" demektir. İsâ b. Ömer el-Hemdânî [v.149/766] bunu, masdarın isim olarak kullanılması şeklinde, ötre ile okumuştur. Masdarın isim olarak kullanılması *Fülân*^{ün} *fahr*^{u} *kavmihî ve zeyn*^{u} *beledihî* [falan kimse kavminin iftiharı, beldesinin süsüdür] örneğinde de vardır. Yine *hayâtü'l-misbâh*^{i} *el-selît*^{u} yani kandilin hayatı tamamen yağla kaimdir, adeta yağ kandilin kendisidir.

[380] **Şayet** "*Ellezî* ve *elletî*nin sıla cümlelerinin muhatap tarafından mâlûm bir anlatı / kıssa olması gerekir; pekiyi, bu durumda bu kimseler âhiretteki ateşin insanlar ve taşlarla tutuşan bir ateş olduğunu nereden bilecekler?" **dersen, şöyle derim:** Bunu daha önce Ehl-i Kitap'dan duymuş olmaları veya Peygamber (s.a.)'den işitmiş ya da "Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş" [Tahrim 66/6] âyetini duymuş olmaları imkânsız değildir.

[381] **Şayet** "Bu cümle ile nitelendirilen ateş neden Tahrim sûresindeki âyette nekre olarak kullanıldı da, burada ma'rife olarak kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** O âyet Mekke'de[18] nâzil olmuştu; böylece muhataplar bu niteliklere sahip ateşi tanıyıp bilmiş oldular, daha sonra Medine'de ise bu âyet nâzil oldu ve önceden öğrenmiş oldukları o ateşe işaret etti.

[382] **Şayet** "Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş ne demektir?" **diye sorarsan şöyle derim:** Bunun mânası, bu ateşin diğer ateşlerden farklı olduğu, sadece insanlar ve taşlar ile tutuştuğudur. Buna göre; diğer ateşler eğer insanların yakılması ya da taşların tutuşturulması için yakılıyorsa önce başka yakıtlarla tutuşturulup ardından esas yakılması istenen şeyler oraya atılıyorken, bu ateş -Allah bizleri engin rahmeti ile bu ateşten muhafaza buyursun- bizzat içerisinde yanacak olan şeylerle tutuşturulmaktadır. Yine bu ateş, sıcaklığının şiddeti ve keskinliği sebebiyle, alevlenmeyecek şeye dahi temas etse onu bile alev alev yakacak bir ateştir.

[383] **Şayet** "Cehennem ateşinin tamamı insan ve taşlarla mı tutuşturulur yoksa orada bunun yanı sıra başka tür ateşler de var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Aksine orada türlü ateşler vardır ve bunlardan biri insanlar ve taşlarla tutuşan ateştir. Nitekim "Kendinizi ve ailenizi öyle bir ateşten koruyun ki…" [Tahrim 66/6] ve "İşte sizi, alev saçan öyle bir ateşe karşı uyarmış oldum ki…" [Leyl 92/14] âyetlerinde ateş kelimesinin belirtisiz olarak kullanılması buna delâlet etmektedir. Belki de cinlerin kafir ve şeytan olanları için başka bir ateş vardır ve nasıl insan kâfirlerin ateşinin yakıtı insanlar ise onların ateşi de, yakıtı cin ve şeytanlar olan bir ateştir. Böylece her cins için kendine uygun bir azap olmaktadır.

18 Tahrim sûresi tamamen medenî olgularla ilgili medenî bir sûredir. "Mekke'de" ifadesiyle Zemahşerî, "Bakara 24'den evvel" demek istiyor olmalıdır. / ed.

وسمعنا من العرب من يقول: وقدت النار وَقودًا عاليًا. ثم قال: والوُقود أكثر، والوَقود الحطب. وقرأ عيسى بن عمر الهمدانيّ بالضم تسمية بالمصدر، كما يقال: فلان فخر قومه وزين بلده. ويجوز أن يكون مثل قولك: حياة المصباح السليطُ، أي ليس حياته إلا به؛ فكأنّ نفس السليط حياته.

[٣٨٠] فإن قلت: صلة الذي والتي يجب أن تكون قصة معلومة للمخاطب، فكيف علم أولئك أن نار الآخرة توقد بالناس والحجارة؟ قلت: لا يمتنع أن يتقدّم لهم بذلك سماع من أهل الكتاب، أو سمعوه من رسول الله ﷺ، أو سمعوا قبل هذه الآية قولَه تعالى في سورة التحريم: {نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} [التحريم: ٦]

[٣٨١] فإن قلت: فلم جاءت النار الموصوفة بهذه الجملة منكَّرة في سورة التحريم، وههنا معرّفة؟ قلت: تلك الآية نزلت بمكة، فعرفوا منها نارًا موصوفة بهذه الصفة؛ ثم نزلت هذه بالمدينة مشارًا بها إلى ما عرفوه أوّلًا.

[٣٨٢] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ}؟ قلت: معناه أنها نار ممتازة عن غيرها من النيران، بأنها لا تتَّقد إلا بالناس والحجارة، وبأن غيرها إن أريد إحراق الناس بها أو إحماء الحجارة أوقدت أوّلا بوقود ثم طرح فيها ما يراد إحراقه أو إحماؤه؛ وتلك -أعاذنا الله منها برحمته الواسعة- توقد بنفس ما يحرق ويحمي بالنار، وبأنها لإفراط حرّها وشدّة ذكائها إذا اتصلت بما لا تشتعل به نار، اشتعلت وارتفع لهبها.

[٣٨٣] فإن قلت: أنار الجحيم كلها موقدة بالناس والحجارة، أم هي نيران شتى منها نار بهذه الصفة؟ قلت: بل هي نيران شتى، منها نار توقد بالناس والحجارة، يدل على ذلك تنكيرها في قوله تعالى {قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحريم: ٦]، {فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى} [الليل: ١٤] ولعل لكفار الجن وشياطينهم نارا وقودها الشياطين، كما أنّ لكفرة الإنس نارًا وقودها هم، جزاء لكل جنس بما يشاكله من العذاب.

[384] **Şayet** "Neden taşlar insanlarla birlikte zikredilmiş ve onlarla birlikte ateşin yakıtı kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü insanlar dünya hayatında taşları kendileri ile birleştirmişler, onlardan putlar yapıp Allah'a ortak koşmuşlar, Allah'tan başka bir de bunlara kulluk etmişlerdir. Allah Teâlâ, "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz;" [Enbiyâ 21/98] buyurmuştur. Bu âyet, incelemekte olduğumuz âyeti tefsir edici niteliktedir. Zira bu âyette "hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız" ifadesi, insanlar ve taşlar mânasındadır. "Cehennem odunu" ifadesi ise "cehennem yakıtı" mânasındadır. Kâfirler Allah'tan gayrı tapındıkları taştan putların kendileri için şahit ve şefaatçi olacaklarına ve kendilerinden zarar ve kötülükleri def edeceklerine inandıkları için, Allah da bu taşları o kâfirler için azap kılmış, onları da kendileri ile birlikte cehennem ateşinde kor yakıt kılmış, böylece kâfirlerin elemini iyice artırmak, onları iyiden iyiye hüsrana gark etmek istemiştir. "Altın ve gümüşü stoklayan, cimrilik edip onları paylaşmayan, hakkını vermeyen kimselerin yüzlerinin, böğürlerinin ve sırtlarının cehennem ateşinde kızdırılan bu gümüş ve altınlarla dağlanacak" [Tevbe 9/35'e telmih] olmasında da benzer bir durum söz konusudur.

[385] Bu taşların kibrit taşı olduğu da söylenmiştir, ancak bu, delile dayanmayan bir tahsistir, Kur'ân'ın diğer âyetleri ile delillendirilmiş olan sahih mânadan sapmaktır.

[386] أُعِدَّتْ ifadesi, hazırlandı, onların azabı için malzeme kılındı demektir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bunu أُعْتِدَتْ şeklinde okumuştur ki bu durumda kelime, hazırlık, azık mânasındaki *el-'atad* kelimesinden türemiş olur.

25. İman edip salih amel işleyenleri; altından ırmakların aktığı öyle cennetlerle müjdele ki; bunlardan kendilerine her ne zaman bir meyve takdim edilse: "(Â…) bu bize daha evvel ikram edilenin aynısı!.." derler; oysa onun bir benzeri verilmiştir. Orada tertemiz eşlere sahiptirler ve orada kalıcıdırlar.

[387] Allah Teâlâ'nın kitabındaki âdetlerinden biri, özendirme ve teşvik ifadelerini korkutma ifadeleri ile birlikte zikretmesi, müjde ve uyarıyı bir arada yapmasıdır. Böylece Allah Teâlâ kulların kendisine yaklaşacakları şeyleri elde etme konusunda daha canlı olmalarını, kendilerini telef edecek şeylerden de geri durmalarını murad etmiştir. Burada da Allah Teâlâ önce kâfirleri ve onların amellerini zikredip kendilerini azap ile uyarınca, hemen ardından iman ve salih ameli birleştiren, hem itaat fiilini yerine getirip hem de günahlardan kaçınan, amellerini küfür ve büyük günahlarla boşa çıkmaktan muhafaza eden kullarını sevapla müjdelemektedir.

[٣٨٤] فإن قلت: لم قرن الناس بالحجارة وجعلت الحجارة معهم وَقودًا. قلت: لأنهم قرنوا بها أنفسهم في الدنيا، حيث نحتوها أصنامًا وجعلوها لله أندادًا أو عبدوها من دونه. قال الله تعالى: {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨] وهذه الآية مفسرة لما نحن فيه. فقوله {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ} في معنى الناس والحجارة، و{حَصَبُ جَهَنَّمَ} في معنى وَقودها. ولما اعتقد الكفار في حجارتهم المعبودة من دون الله أنها الشفعاء والشهداء الذين يستشفعون بهم ويستدفعون المضارّ عن أنفسهم بمكانهم، جعلها الله عذابهم فقرنهم بها محماة في نار جهنم، إبلاغًا في إيلامهم وإعراقًا في تحسيرهم، ونحوهم ما يفعله بالكانزين الذين جعلوا ذهبهم وفضتهم عدّة وذخيرة فشحُّوا بها ومنعوها من الحقوق، حيث يُحْمَى عليها في نار جهنم فتُكْوَي بها جِباهُهم وجنوبهم.

[٣٨٥] وقيل: هي حجارة الكبريت، وهو تخصيص بغير دليل، وذهاب عما هو المعنى الصحيح الواقع المشهود له بمعاني التنزيل.

[٣٨٦] {أُعِدَّتْ}، هيئت لهم وجعلت عدّة لعذابهم. وقرأ عبد الله أعتدت، من العَتاد بمعنى العُدّة.

٢٥-﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٣٨٧] من عادته عز وجل في كتابه أن يذكر الترغيب مع الترهيب، ويشفع البشارة بالإنذار إرادة التنشيط، لاكتساب ما يزلف، والتثبيط عن اقتراف ما يتلف. فلما ذكر الكفار وأعمالهم وأوعدهم بالعقاب، قفاه ببشارة عباده الذين جمعوا بين التصديق والأعمال الصالحة من فعل الطاعات وترك المعاصي، وحمَوْها من الإحباط بالكفر والكبائر بالثواب.

[388] **Şayet** "Âyetteki 'müjdele' emrinin muhatabı kimdir?" **dersen, şöyle derim:** Bu emrin muhatabı Peygamber (s.a.) olabileceği gibi her mü'min de olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber bu mânada şöyle buyurmuştur: "Karanlıkta mescit yolunda yürüyenleri kıyamet günü tam bir nûr ile müjdeleyin" [*Tirmizî* "Mevâkîtü's-salât", 53] Peygamber (s.a.) bu sözüyle belli bir kişiye emir vermiş değildir, aksine herkes bu emirle memurdur. Bu ifadenin en güzel yorumu budur, çünkü burada, söz konusu hususun, müjdeleyebilecek herkes tarafından müjdelenmeyi hak edecek kadar önemli ve muazzam bir husus olduğu iması söz konusudur.

[389] **Şayet** "Bu emrin öncesinde kendisine atfedilebileceği herhangi bir emir ya da nehiy yoktur, o halde, bu emir nereye atfedilmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu emrin atfedilmesi için öncesinde ille de bir başka emrin bulunması gerekmez; aksine buradaki atıfta asıl itimad edilen şey, mü'minlerin alacakları sevabı anlatan cümledir ki bu cümle de kâfirlerin alacakları cezayı anlatan cümleye atıftır. Bu tıpkı, "Zeyd zincire vurulmakla, ağır bir eziyete maruz kalmakla cezalandırılacaktır; Amr'ı ise bağışlanma ve serbest bırakılmakla müjdele" cümlesine benzer. Ayrıca bu emir cümlesinin daha önceki âyetlerde geçen فَاتَّقُوا [sakının] emrine atıf olduğunu da söyleyebilirsin. Bu da tıpkı, "Ey Temîm oğulları! İşlediğiniz suçların cezasından sakının; ey falanca, sen de Esed oğullarını kendilerine olan ihsanımla müjdele" cümlesine benzer.

[390] Zeyd b. Ali (r. a.)'ın [v.122/740] kıraatinde bu emir fiili, daha önceki أُعِدَّتْ [hazırlandı] fiiline atıf olarak, meçhul fiil formunda وَبُشِّر [müjdelendi] şeklinde okunmuştur.

[391] *Beşâret* / müjdeleme; haberi alan kimsenin sevincini ortaya çıkaracak şeyi haber vermektir. Bu sebeple âlimler şöyle demişlerdir; "Bir kimse kölelerine, 'hanginiz bana falancanın gelişini müjdelerse hürdür' dese ve kölelerin her biri tek tek müjdeyi verse, ilk müjdeyi veren hür olur, çünkü sözü edilen kişinin geliş haberi ile efendisini sevindiren, diğerleri değil odur. Fakat adam "kim müjdelerse" yerine kim haber verirse demiş olsaydı, o zaman kölelerin tümü özgür olurlardı, çünkü haberi hepsi vermiştir." Yine bu kökten türemiş bir kelime olarak, derinin yüzeyine *beşere* denilir. Sabahın ilk ışıklarına *tebâşîrü's-subh* denilir. فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ["onlara acı bir azabı müjdele" (Âl-i İmrân 3/21)] âyetindeki "müjdele" ifadesi ise söz olarak söylenenin aksinin kastedilmesi şeklinde olup alay edilen kimsenin öfke, keder ve acısını artıracak türden bir alay ifadesi olarak isti'âre şeklinde kullanılmıştır.

[٣٨٨] فإن قلت: من المأمورُ بقوله تعالى {وَبَشِّر}؟ قلت: يجوز أن يكون رسول الله ﷺ، وأن يكون كل أحد. كما قال عليه الصلاة والسلام: «بشر المشَّائين إلى المساجد في الظُّلَم بالنور التام يوم القيامة.» لم يأمر بذلك واحدًا بعينه. وإنما كل أحد مأمور به، وهذا الوجه أحسن وأجزل، لأنه يؤذن بأن الأمر لعظمه وفخامة شأنه محقوق بأن يبشِّر به كل من قدر على البشارة به.

[٣٨٩] فإن قلت: علام عطف هذا الأمر ولم يسبق أمر ولا نهي يصح عطفه عليه؟ قلت: ليس الذي اعتمد بالعطف هو الأمر حتى يطلب له مُشاكل من أمر أو نهي يعطف عليه؛ إنما المعتمد بالعطف هو جملة وصف ثواب المؤمنين، فهي معطوفة على جمة وصف عقاب الكافرين، كما تقول: زيد يعاقَب بالقيد والإرهاق، وبشر عمرًا بالعفو والإطلاق. ولك أن تقول: هو معطوف على قوله {فَاتَّقُوا}، كما تقول: يا بني تميم احذروا عقوبة ما جنيتم، وبشر يا فلان بني أسد بإحساني إليهم.

[٣٩٠] وفي قراءة زيد بن عليّ رضي الله عنه: وَبُشِّرَ على لفظ المبنيّ للمفعول عطفًا على {أُعِدَّتْ}.

[٣٩١] والبشارة: الإخبار مما يظهر سرور المخبر به. ومن ثم قال العلماء: إذا قال لعبيده: أيكم بشرني بقدوم فلان فهو حرّ، فبشروه فرادى، عتق أوّلهم؛ لأنه هو الذي أظهر سروره بخبره دون الباقين. ولو قال مكان «بشرني»: أخبرني عتقوا جميعًا، لأنهم جميعًا أخبروه. ومنه البشرة لظاهر الجلد. وتباشير الصبح ما ظهر من أوائل ضوئه. وأما {فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١] فمن العكس في الكلام الذي يقصد به الاستهزاء الزائد في غيظ المستهزَإ به وتألمه واغتمامه،

İnsanın düşmanına, *ebşir bi-katli zürriyetike ve nehbi mâlike* [müjdeler olsun, soyun sopun öldü, malın mülkün talan edildi] demesi de buna benzerdir. Şairin şu mısrasında da bu örnek vardır:

[Temîm kabilesi, müttefikleri ile savaştığımız için bizi kınadı, ama]
Kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla

[392] *Sāliha* kelimesi, isim olarak kullanılma hususunda *hasene* kelimesi gibidir. Şair Hutay'a şöyle demiştir:

Le'm oğullarından gıyabımda dahi bana daima ihsan ve hayır gelirken ben onları nasıl hicvederim?!

"Salih ameller" akıl, Kitap ve Sünnetin deliline uygun bir şekilde müstakim olarak yapılan bütün amellerdir. Başındaki Lâm-ı ta'rîf, cins bildirmek içindir. **Şayet** "Cins bildiren Lâm-ı ta'rîfin tekil kelimenin başına gelmesi ile çoğul kelimenin başına gelmesi arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Lâm-ı ta'rîf tekil kelimenin başına geldiği zaman cins ifade edip o cinsin kapsamındaki her şeyi ihtiva etmesi ya da [bir karinenin bulunması durumunda] cinsin bir kısmını kastetmesi ve bu "bir kısm"ın o cins içerisinden sadece bir tek ferde kadar inmesi mümkündür. Ancak Lâm-ı ta'rîf çoğul kelimenin başına geldiği zaman, ya cinsin tümünü kasteder ya da bir kısmını; fakat hiçbir zaman tek bir ferdine kadar inmez. Çünkü çoğul vezninde esas nazar-ı itibara alınan husus, cinsteki çoğulluk mânasıdır. Lâm-ı ta'rîf almış tekil kelime nasıl cins anlamı ifade ediyorsa, Lâm-ı ta'rîf almış çoğul kelime de, formu itibariyle çoğulluk ifade eder. Çünkü [cinsteki] çoğulluk cins içerisindeki çoğulların (toplamların) çoğulluğu olup, tek tek fertlerin çoğulluğu değildir.

[393] **Şayet** "Peki, buradaki Lâm-ı ta'rîf almış çoğul kelime ile [*es-sālihât*] ne murad edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Kastedilen şey, mü'min insanın mükellefiyeti gereği yaptığı, dinde sahih ve doğru kabul edilen amellerin toplamıdır.

[394] *Cennet*; sık ağaçlı ve ağaç dallarının sıklığı sebebiyle gölgesi yoğun olan hurmalık ve ağaçlardan oluşan bahçedir. Şair Züheyr şöyle demiştir:

Uzun ağaçlarla dolu bir hasbahçeyi sular...

Şair burada *cennet* kelimesi ile uzun hurma ağaçlarının bulunduğu hurmalığı kastetmiştir. *Cennet* kelimesinin harflerinin terkibi, örtme anlamı etrafında deveran eder. Bahçeye sanki ağaçlarının ve gölgesinin sıklığı sebebiyle *cennet* ismi verilmiştir ki bu kelime örttü anlamındaki *cenne* kelimesinin teklik, adet bildiren mastar kalıbıdır. Sanki ağaçlar çok sıkı ve iç içe geçmiş olduğu için tek bir örtü gibi kabul edilmiştir. Âhiretteki sevap diyarına Cennet denilmesi ise, orada bahçeler bulunmasından dolayıdır.

كما يقول الرجل لعدوّه: أبشر بقتل ذرّيتك ونهب مالك. ومنه قوله:

... فَأُعْتِبُوا بِالصَّيْلَم ۞

[٣٩٢] والصالحة نحو الحسنة في جريها مجرى الاسم. قال الحطيئة:

كَيْفَ الهِجَاءُ وما تَنْفَكُّ صَالِحَةٌ ۞ مِنْ آلِ لَأْمٍ بظهْرِ الغَيْبِ تَأْتِينِي

٥ والصالحات: كل ما استقام من الأعمال بدليل العقل والكتاب والسنة، واللام للجنس. فإن قلت: أي فرق بين لام الجنس داخلة على المفرد، وبينها داخلة على المجموع؟ قلت: إذا دخلت على المفرد كان صالحًا لأن يراد به الجنس إلى أن يحاط به، وأن يراد به بعضه إلى الواحد منه؛ وإذا دخلت على المجموع، صلح أن يراد به جميع الجنس، وأن يراد به بعضه لا إلى الواحد منه؛ لأن وِزَانَه
١٠ في تناول الجمعية في الجنس وزان المفرد في تناول الجنسية، والجمعية في جمل الجنس لا في وُحْدَانه.

[٣٩٣] فإن قلت: فما المراد بهذا المجموع مع اللام؟ قلت: الجملة من الأعمال الصحيحة المستقيمة في الدين على حسب حال المؤمن في مواجب التكليف.

[٣٩٤] والجنة: البستان من النخل والشجر المتكاثف المظلل بالتفاف أغصانه.
١٥ قال زهير:

تَسقِي جَنَّةً سُحُقَا ۞

أي نخلًا طوالًا. والتركيب دائر على معنى الستر، وكأنها لتكاثفها وتظليلها سميت بالجنة التي هي المرّة من مصدر جنَّهُ، إذا ستره؛ كأنها سترة واحدة لفرط التفافها. وسميت دار الثواب جنةً لما فيها من الجنان.

[395] **Şayet** "cennet el'ân yaratılmış mıdır yaratılmamış mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilâf edilmiştir. Yaratılmıştır diyenler, Hazret-i Âdem ve Havvâ'nın cennette iskân edilmiş olmasını ve Kur'ân'da çoğunlukla *cennet* kelimesinin *en-nebî, er-resûl, el-kitâb* kelimeleri misali var olan ve herkesçe bilinen bir şeyin ismi gibi zikredilmiş olmasını delil gösterirler.

[396] **Şayet** "Cennet kelimesinin çoğul ve nekre olarak kullanılmasının anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Cennet sevap diyarının tamamının ismidir. Sevap diyarında da birçok cennet yani hasbahçe vardır ki bu hasbahçeler kendi içlerinde, onları hak eden kimselerin mertebelerine göre sıralanırlar. Bu kimselerden her tabaka için o hasbahçelerden biri vardır.

[397] **Şayet** "Sevabı hak etmek için iman ve salih amelin şart koşulması ile birlikte, mükellefin iman ve salih amelini küfür ve büyük günahlarla boşa çıkarmaması, itaat fiillerini işlediği ve günahtan kaçındığı için sonradan pişman olmaması gibi şartlar da koşulsaydı olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ sevabı hak etmek için iman ve salih ameli şart koşmuş, müjdeyi bu iki şeyi yerine getirenlere tahsis etmiş; bununla birlikte insanların akıllarına da şu hususu yerleştirmiştir: İhsan ancak, 'ihsanı hak eden fiiller işleyip daha sonra da bunu ifsad edecek şeyler yapmayan' kimseler tarafından hak edilir. Bunu ifsat edecek şeylerle birlikte artık ihsan da kalmaz. Yine Allah Teâlâ, insanlar içerisinde kendisi için en aziz ve değerli olan elçisi Peygamber (s.a.)'a bile "Şayet (Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider!" [Zümer 39/65] buyurmuş, mü'minlere de "Birbirinizle bağıra-çağıra konuştuğunuz gibi, onunla da konuşmaya kalkmayın. Yoksa, hiç farkına varmadan amelleriniz boşa gider!.." [Hucurât 49/2] buyurmuştur. Böylece, iman ve salih amelin bunlardan, yani dinden dönme ve amelleri boşa çıkaracak şeyler yapmak gibi durumlardan muhafaza edilmesinin şart koşulması, zaten iman ve salih amelin zikredilmesi kapsamında yer almış gibidir.

[398] **Şayet** "Nehirlerin cennetin altından akması nasıl bir şeydir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı akarsuların, derelerin kenarlarında yetişmiş olan ağaçlar gibidir. Mesrûk b. Ecda'ın [v.63/683], "Cennetin nehirleri, dere yatağı olmadan akan nehirlerdir" dediği rivayet edilmiştir. Manzarası en güzel ve nezih olan bahçe, ağaçların gölgelediği, aralarından da nehirlerin aktığı bahçelerdir. Doğrusu akarsular büyük bir nimet ve mutluluk verir. Bir bahçe ne kadar güzel olursa olsun, içinden su geçmedikçe, güzel manzarasıyla insanın içini alan, gönlünü okşayan, ruhunu cezbeden bir mekân olamazdı;

[٣٩٥] فإن قلت: الجنة مخلوقة أم لا؟ قلت: قد اختلف في ذلك؛ والذي يقول إنها مخلوقة يستدل بسكنى آدم وحواء الجنة وبمجيئها في القرآن على نهج الأسماء الغالبة اللاحقة بالأعلام، كالنبي والرسول والكتاب ونحوها.

[٣٩٦] فإن قلت: ما معنى جمع الجنة وتنكيرها؟ قلت: الجنة اسم لدار الثواب كلها، وهي مشتملة على جنان كثيرة مرتبة مراتب على حسب استحقاقات العاملين، لكل طبقة منهم جنات من تلك الجنان.

[٣٩٧] فإن قلت: أمَا يُشترط في استحقاق الثواب بالإيمان والعمل الصالح أن لا يُحبِطهما المكلف بالكفر والإقدام على الكبائر؛ وأن لا يندم على ما أوجده من فعل الطاعة وترك المعصية؛ فهلا شرط ذلك؟ قلت: لما جعل الثواب مستحقًا بالإيمان والعمل الصالح، والبشارة مختصة بمن يتولاهما، وركز في العقول أن الإحسان إنما يستحق فاعله عليه المثوبة والثناء، إذا لم يتعقبه بما يفسده ويذهب بحسنه، وأنه لا يُبقِي مع وجود مُفسده إحسانًا، وأعلَمَ بقوله تعالى لنبيه ﷺ وهو أكرم الناس عليه وأعزهم: {لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ} [الزمر: ٦٥]، وقال تعالى للمؤمنين: {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ} [الحجرات: ٢] كان اشتراط حفظهما من الإحباط والندم كالداخل تحت الذكر.

[٣٩٨] فإن قلت: كيف صورة جري الأنهار من تحتها؟ قلت: كما ترى الأشجار النابتة على شواطئ الأنهار الجارية. وعن مسروق: أن أنهار الجنة تجري في غير أُخْدود. وأنزه البساتين وأكرمها منظرًا ما كانت أشجاره مظللة، والأنهار في خلالها مطردة. ولولا أن الماء الجاري من النعمة العظمى واللذة الكبرى، وأن الجنان والرياض وإن كانت آنَق شيء وأحسنه لا تروق النواظر ولا تُبهِج الأنفس ولا تجلب الأريحيَّة والنشاط حتى يجري فيها الماء؛

su olmadığı takdirde en büyük sevinç, lezzet ve ünsiyetten mahrum kalır, tıpkı ruhsuz birer heykel, hayatsız birer sûret gibi olurdu. Böyle olmasaydı, Allah Teâlâ ne zaman cennetlerden söz etse hemen altlarından akan nehirlerden söz etmez; bu ikisini birbirinden ayrılmaz ikili olarak, adeta tek bir şey gibi zikretmez; hasbahçelerin diğer bütün özelliklerinden önce bu özelliğini ifade etmezdi.

[399] *Nehr*, geniş su akıntısı demektir; dereden büyük, denizden ise küçüktür. Beradâ nehrine "Şam Nehri", Nil'e ise "Mısır Nehri" denilmiştir. Fasih ve seçkin dilde *neher* şeklindedir. *Nhr* [نهر] kökü daima genişlik anlamı ifade eder. Akma fiilinin nehirlere isnat edilmesi, mecazi isnattır; tıpkı *benû fülân*^{in} *yata'uhum et-tarîk*^{u} "falanca oğullarını yol çiğnemiş" [çok cömerttirler, her misafir onlara gelir] ve *sîde 'aleyhi yevmâni* / iki gün ava maruz kaldı [iki gün vahşi hayvan saldırısına uğradı] ifadelerindeki mecazî isnat gibidir.

[400] **Şayet** "Neden cennetler [*cennât*] nekre olarak, nehirler [*el-enhâr*] ise ma'rife olarak kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Cennetlerin neden nekre olarak kullanıldığını zikretmiştik. Nehirlerin ma'rife olarak kullanılması ise, cins anlamının kastedilmesindendir. Sözgelimi, "falancanın öyle bir bahçesi var ki içinde akan su, incir, üzüm, türlü meyveler var" der ve muhatabın biliyor olduğu meyve cinslerine işaret edersin. Ya da izafet şeklinde "oranın nehirleri" anlamı kastedilmiş, fakat izafetle ma'rife kılma yerine Lâm-ı ta'rîf ile ma'rife kılınmıştır. Bunun bir örneği de; وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْباً ["…başım da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta" (Meryem 19/4)] ve فِيها أَنْهارٌ مِنْ ماءٍ غَيْرِ آسِنٍ، وَأَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ ["Orada kokusu ve tadı bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları var" (Muhammed 47/15)] âyetleridir.

[401] كُلَّما رُزِقُوا [kendilerine her ne zaman rızık verilse] ifadesi ya "cennetler" ifadesinin ikinci bir sıfatıdır ya hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir ya da yeni başlayan bir cümledir. Çünkü âyette أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ [onlara cennetler vardır] denilince, dinleyen kimsenin aklına muhakkak, "acaba bu cennetlerin meyveleri dünya cennetlerindeki (bahçelerindeki) meyveler gibi midir yoksa bunlara benzemeyen farklı cinste bir meyve midir?" sorusu gelir. İşbu soruya cevaben, "oranın meyveleri dünya bahçelerinin meyvelerinin benzeridir, yani cins olarak aynıdır, fakat ancak Allah'ın bileceği bir noktaya kadar farklılık arz ederler.

وإلا كان الأنس الأعظم فائتًا، والسرور الأوفر مفقودًا، وكانت كتماثيلَ لا أرواح فيها، وصورٍ لا حياة لها؛ لَمَا جاء الله تعالى بذكر الجنات مشفوعًا بذكر الأنهار الجارية من تحتها مسوقين على قِران واحد كالشيئين لا بد لأحدهما من صاحبه، ولَمَا قدّمه على سائر نعوتها.

[٣٩٩] والنهر: المجرى الواسع فوق الجدْول ودون البحر. يقال لبَرَدَى: نهر دمشق، وللنيل: نهر مصر. واللغة العالية النهر بفتح الهاء. ومدار التركيب على السعة، وإسناد الجري إلى الأنهار من الإسناد المجازي كقولهم: بنو فلان يطؤهم الطريق، وصِيدَ عليه يومان.

[٤٠٠] فإن قلت: لم نكِّرت الجنات وعرّفت الأنهار. قلت: أما تنكير الجنات فقد ذكر؛ وأما تعريف الأنهار فأن يراد الجنس، كما تقول: لفلان بستان فيه الماء الجاري والتين والعنب وألوان الفواكه، تشير إلى الأجناس التي في علم المخاطب. أو يراد أنهارها، فعوّض التعريف باللام من تعريف الإضافة كقوله {وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا} [مريم: ٤]. أو يشار باللام إلى الأنهار المذكورة في قوله {فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ} [محمد: ١٥] الآية.

[٤٠١] وقوله {كُلَّمَا رُزِقُوا} لا يخلو من أن يكون صفة ثانية لجنات، أو خبر مبتدأ محذوف، أو جملة مستأنفة؛ لأنه لما قيل إن لهم جنات لم يخلُ خَلَدُ السامع أن يقع فيه أثمار تلك الجنات أشباه ثمار جنات الدنيا، أم أجناس أخر لا تشابه هذه الأجناس؟ فقيل إنّ ثمارها أشباه ثمار جنات الدنيا، أي أجناسها وإن تفاوتت إلى غاية لا يعلمها إلا الله.

[402] **Şayet** "Âyetteki مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı, "bostanından, oradaki narlardan her ne zaman yesem sana teşekkür ettim" cümlesindeki "oradaki narlardan" ifadesi gibidir. Adeta burada, "onlara o cennetlerde her ne zaman herhangi bir meyveden; elmasından narına, üzümünden diğer meyvelerine, herhangi bir meyveden rızık verilse" denilmiştir. Dolayısıyla, [مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesindeki] Min harf-i cerlerinden ikisi de, ibtidâ-i gâye ifade eder, yani sözü edilen rızık cennetten başlar, oradan çıkar; cennetten çıkan rızık ise önce onun meyvelerinden başlar. Bu tıpkı, "falanca bana rızık verdi" dediğinde, "Nereden verdi?" diye sorulması ve buna cevaben, "bostanından" demen; sonra da "Bostanın*dan* hangi meyve*den*?" diye sorulması ve senin de, "nardan" diye cevap vermen gibidir. Dolayısıyla, burada رزقوا [rızık verildi] ifadesi önce mutlak olarak, cennet kelimesine işaret eden zamirden ayrı olarak zikredilmiş, daha sonra da مِنْ ثَمَرَةٍ denilerek cennet kelimesine işaret eden zamir ile kayıtlanmak sûretiyle mübteda olarak zikredilmiştir. Bu yoruma göre; burada *semere* (meyve) kelimesi ile tek bir elma ya da tek bir nar kastedilmiş değildir. Aksine maksat, bu meyvelerin türüdür. Diğer bir yorum ise, مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesinin, tıpkı "sende bir aslan gördüm" ifadesinde olduğu gibi, beyân anlamında olmasıdır. Zira burada, "sen aslansın" anlamı kastedilmektedir. Buna göre *semere* ifadesi ile meyve cinsinin ve tek bir meyve tanesinin kastedilmiş olması mümkündür.

[403] **Şayet** "Âyette nasıl, هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bize daha evvel ikram edilen, budur] denilmiştir, yani cennette onlara ikram edilen şey nasıl, dünyada ikram edilmiş olanın aynısı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, "bu bize daha önce ikram edilmiş olanın misli ya da benzeridir" şeklindedir. Nitekim وَأُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً ifadesi buna delâlet etmektedir. Bu tıpkı, "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe (demek)tir" sözü gibidir. Bu sözle, aralarındaki güçlü benzerlik ifade edilmek istenmekte; adeta, onun da öbürünün aynı olduğu söylenmektedir.

[404] **Şayet** "وَأُتُوا بِهِ ifadesindeki zamir nereye işaret etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir, dünyada ve âhirette verilmiş olan rızıkların hepsine işaret eder, çünkü هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bu bize daha evvel ikram edilmişti] ifadesi, onlara hem dünyada hem de âhirette verilmiş olan rızkı ihtiva eder. Bunun bir benzeri "zengin de olsalar fakir de olsalar, Allah bu ikisine (yani, fakirlere ve zenginlere) sizden daha yakındır" [Nisâ 4/135] âyetinde söz konusudur. Yani burada zenginler ve fakirler cins olarak kastedilmiştir. Zira "zengin ya da fakir" ifadesi, iki cinse delâlet etmektedir. Eğer zamir mütekellime işaret etseydi, "bu ikisine…" yerine "*ona* daha yakındır" denilirdi.

[٤٠٢] فإن قلت: ما موقع {مِنْ ثَمَرَةٍ}؟ قلت: هو كقولك: كلما أكلت من بستانك من الرمان شيئًا حمدتُك. فموقع {مِنْ ثَمَرَةٍ} موقع قولك من الرمان، كأنه قيل: كلما رزقوا من الجنات من أي ثمرة كانت من تفاحها أو رمّانها أو عنبها أو غير ذلك رزقًا قالوا ذلك. فمنِ الأولى والثانية كلتاهما لابتداء الغاية، لأنّ الرزق قد ابتدئ من الجنات، والرزق من الجنات قد ابتدئ من ثمرة. وتنزيله تنزيل أن تقول: رزقني فلان، فيقال لك: من أين؟ فتقول: من بستانه، فيقال: من أي ثمرة رزقك من بستانه؟ فتقول: من رمّان. وتحريره أن {رُزِقُوا} جعل مطلقًا مبتدأ من ضمير الجنات، ثم جعل مقيدًا بالابتداء من ضمير الجنات، مبتدأ من ثمرة، وليس المراد بالثمرة التفاحة الواحدة أو الرمانة الفذة على هذا التفسير؛ وإنما المراد النوع من أنواع الثمار. ووجه آخر: وهو أن يكون {مِنْ ثَمَرَةٍ} بيانًا على منهاج قولك: رأيت منك أسدًا. تريد أنت أسد. وعلى هذا يصح أن يراد بالثمرة النوع من الثمار، والجنات الواحدة.

[٤٠٣] فإن قلت: كيف قيل: {هَذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} وكيف تكون ذات الحاضر عندهم في الجنة هي ذات الذي رزقوه في الدنيا؟ قلت: معناه هذا مثل الذي رزقناه من قبل. وشبهه بدليل قوله وأتوا به متشابهًا، وهذا كقولك: أبو يوسف أبو حنيفة؛ تريد أنه لاستحكام الشَّبه كأن ذاته ذاته.

[٤٠٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَأُتُوا بِهِ}؟ قلت: إلى المرزوق في الدنيا والآخرة جميعًا؛ لأنّ قوله {هَذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} انطوى تحته ذكر ما رزقوه في الدارين. ونظيره قوله تعالى {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللهُ أولَى بِهِمَا} [النساء: ١٣٥] أي بجنسي الغني والفقير، لدلالة قوله {غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا} على الجنسين. ولو رجع الضمير إلى المتكلم به لقيل: أولى به، على التوحيد.

[405] **Şayet** "Neden cennet meyveleri dünya meyvelerinin benzeridir; neden farklı bir cinste değildir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü insan alışkın olduğu şeye kendisini daha yakın hisseder, daha meyilli olur. Alışmadığı bir şey gördüğü zaman, tabiatı gereği ondan uzak durur. Yine insan daha önceden biliyor olduğu cinsten bir şey elde ettiği ve bunun önceden bildiğinden daha farklı meziyet ve faziletlere sahip olduğunu gördüğü zaman, ona olan hayranlığı ve beğenisi çok daha fazla ve uzun süreli olur; böylece ondaki gizli nimet yönü açığa çıkmış, anlaşılmış, gıpta edilecek özellik tahakkuk etmiş olur. Fakat elde ettiği şey çok üstün de olsa, eğer önceden bilmediği bir şey ise, o zaman o şeyin zaten ancak o vasıfta olabileceğini, başka türlü olamayacağını düşünür ve ondaki gizli olan nimet yönünü anlamamış, gıpta edilecek özelliği görememiş olur. İnsan dünyada nar meyvesini bildiği, boyutlarının en fazla küçük bir karpuz kadar olabileceğini görmüş olduğu için, daha sonra cennetteki nar tanesinin bir ev halkını doyuracak büyüklükte olduğunu gördüğünde ya da Arabistan kirazını dünyada tanımış, büyüklüğünün hurma tanesi kadar olduğunu görmüş olduğu için cennetteki sidre meyvesinin [Bahreyn'deki] iri taneli Hecer kullesi kadar büyük olduğunu gördüğünde veya dünyadaki ağaçlardan herhangi birinin gölgesinin ne kadar olduğunu bilen bir insan cennetteki ağaçların bir tanesinin gölgesinin bir süvarinin yüz yıl boyunca kat edemeyeceği kadar uzun bir mesafe olduğunu gördüğünde, bu durum o kimsenin bu narı, sidre meyvesini ya da ağaç gölgesini cins olarak daha önce hiç görmeyip ilk kez orada görmesi ihtimaline nazaran çok daha etkili olacaktır; bu durumda bu nimetlerin fazilet ve meziyetleri çok daha bariz bir şekilde ortaya çıkacak, insanı daha çok sevindirecektir. Nitekim cennet ehlinin her bir nimetten istifade ettikçe bu sözü söylemeleri, söz konusu nimetlerin meziyet ve faziletlerinin en nihai derecede tebarüz etmiş olduğunu ve onların beğenisine neden olan şeyin işte aradaki bu farklılık olduğunu göstermektedir. Rivayete göre Mesrûk b. Ecda' [v.63/683] şöyle demiştir: "Cennet hurması [sadece tepesinde istiflenmiş değildir] kökünden dallarına kadar istif istiftir; meyveleri de Hecer kulleleri gibidir, içinden bir tane alındığında hemen diğeri onun yerine geçer. Cennetin nehirleri, dere yatağı olmadan akar. Salkımları on iki zirâ' [dirsek boyu] kadardır."

[406] وَأُتُوا بِهِ ifadesindeki zamirin; tıpkı هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ ifadesindeki هذَا [bu] ism-i işareti gibi, "rızk"a işaret etmesi de mümkündür. Bu durumda mâna, "onlara rızık olarak ikram edilen cennet meyveleri, birbirleri ile aynı cinstendir" şeklindedir. Nitekim rivayet edildiğine göre Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Cennetliklerden birine meyve tabağı ikram edilir ve o da onu yer, daha sonra bir başka tabak daha verilir. O da, "bu bize daha önce verilmiş olandır" der. Bunun üzerine melek şöyle der: "Ye, bunların renkleri aynıdır, ama tatları farklıdır."

[٤٠٥] فإن قلت: لأي غرض يتشابه ثمر الدنيا وثمر الجنة، وما بال ثمر الجنة لم يكن أجناسًا أخر؟ قلت: لأنّ الإنسان بالمألوف آنَس، وإلى المعهود أميَل، وإذا رأى ما لم يألفه نفر عنه طبعه وعافته نفسه، ولأنه إذا ظفر بشيء من جنس ما سلف له به عهد وتقدّم معه ألف، ورأى فيه مزية ظاهرة، وفضيلة بينة، وتفاوتًا بينه وبين ما عهد بليغًا، أفرط ابتهاجه واغتباطه، وطال استعجابه واستغرابه، وتبين كنه النعمة فيه، وتحقق مقدار الغبطة به. ولو كان جنسًا لم يعهده وإن كان فائقًا، حسب أنّ ذلك الجنس لا يكون إلا كذلك، فلا يتبين موقع النعمة حق التبين. فحين أبصروا الرمانة من رمان الدنيا ومبلغها في الحجم، وأن الكبرى لا تفضل عن حدّ البطيخة الصغيرة، ثم يبصرون رمّانة الجنة تشبع السكن. والنَّبِقة من نَبِق الدنيا في حجم الفَلْكة، ثم يرون نَبِق الجنة كقِلال هَجَر، كما رأوا ظل الشجرة من شجر الدنيا وقدر امتداده، ثم يرون الشجرة في الجنة يسير الراكب في ظلها مائة عام لا يقطعه، كان ذلك أبين للفضل، وأظهر للمزية، وأجلب للسرور، وأزيد في التعجب من أن يفاجئوا ذلك الرمان وذلك النبق من غير عهد سابق بجنسهما. وترديدهم هذا القول ونطقهم به عند كل ثمرة يُرزَقونها، دليل على تناهي الأمر وتمادي الحال في ظهور المزية وتمام الفضيلة، وعلى أنّ ذلك التفاوت العظيم هو الذي يستملي تعجبهم، ويستدعي تبجحهم في كل أوان. عن مسروق: نخل الجنة نضيد من أصلها إلى فرعها، وثمرها أمثال القلال؛ كلما نزعت ثمرة عادت مكانها أخرى؛ وأنهارها تجري في غير أخدود، والعنقود إثنا عشر ذراعاً.

[٤٠٦] ويجوز أن يرجع الضمير في {أُتُوا بِهِ} إلى الرزق، كما أن هذا إشارة إليه، ويكون المعنى: أن ما يرزقونه من ثمرات الجنة يأتيهم متجانسًا في نفسه؛ كما يحكى عن الحسن: يؤتى أحدهم بالصحفة فيأكل منها، ثم يؤتى بالأخرى فيقول: هذا الذي أتِينا به من قبل، فيقول الملك: كل، فاللون واحد والطعم مختلف.

[407] Rivayete göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Muhammed'in nefsini elinde tutan Allah'a yemin olsun ki, cennet ehlinden bir adam yemek için eline bir meyveyi alır, onu daha ağzına götürmeden Allah o meyveyi yenisi ile tebdil eder." [KT.b] İşte bu şekilde meyvenin daha önce yedikleri ile aynı olduğunu gören cennet ehli de, هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bu bize daha evvel ikram edilmişti] derler.

[408] Ancak bu ifadenin doğru tefsiri, ilk tefsirdir.

[409] **Şayet** "Âyetin nazmı içerisinde وَأُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً ifadesinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı, "falan kimse filancadan daha iyidir; ne kadar iyi yapmıştır, şöyle şöyle düşünmüştür ki bu da doğru çıkmıştır" şeklindeki ifadeye benzer. Yine, "… ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar" [Neml 27/34] âyetinde de bu kullanım vardır. Bu vb. cümleler, sözün akışı içerisinde, sözü takrir etmek için kullanılmış ara cümlelerdir.

[410] Cennette eşlerin tertemiz olmasından maksat, onların kadınlara mahsus hayız, nifas gibi şeylerden ve kadınlara mahsus olmayan kir ve pisliklerden temiz olmalarıdır. Yine bu ifadede "temizlik" kelimesinin mutlak anlamda kullanılmış olması ve karakter kirliliğini, dünya kadınlarının bizzat kendilerinin kesbetmiş olduğunda kötü huyları, ayıpları, kusurları, hasetlikleri, fesatlıkları ve tuzakları ihtiva etmesi de mümkündür.

[411] **Şayet** "Burada sıfat da tıpkı mevsuf gibi çoğul kullanılamaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar ikisi de fasih olan kullanımlardır. Sözgelimi [kadınlar yaptı] ifadesi çoğul olarak النساء فعلن، وهنّ فاعلات وفواعل şeklinde söylendiği gibi النساء فعلت، وهي فاعلة şeklinde müfret de söylenir. Şairin hamaset türündeki şu beyti de buna örnektir:

> Bakirelerin yüzü dumanla peçelenip
> Tencereleri bir an önce kurmaya çalışarak, usanç gösterdiklerinde...

أزواج مطهَّرة ifadesinin anlamı, "tertemiz kadınlar topluluğu"dur. Zeyd b. Ali [v.122/740] çoğul olarak, مُطَهَّرات şeklinde okumuş, Ubeyd b. Umeyr ise [tefe'ulden] مطَّهَّرَةٌ şeklinde okumuştur. Arapların, *mâ ahvecenî ilâ beyti'llâh, fe-etetahhara bi-hî't-tahhurat*[en] [Allah'ın evine gitmeye ne çok ihtiyacım var; gidip de orayla tertemiz olmaya!] şeklinde bir deyimleri vardır ki aslı, … *fe-etetahhara bi-hî tetahhurat*[en] şeklindedir.

[٤٠٧] وعنه ﷺ: «والذي نفس محمد بيده، إن الرجل من أهل الجنة ليتناول الثمرة ليأكلها فما هي بواصلة إلى فيه حتى يبدّل الله مكانها مثلها.» فإذا أبصروها والهيئة هيئة الأولى قالوا ذلك.

[٤٠٨] والتفسير الأوّل هو هو.

[٤٠٩] فإن قلت: كيف موقع قوله {وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا} من نظم الكلام؟ قلت: هو كقولك: فلان أحسن بفلان، ونعم ما فعل؛ ورأى من الرأي كذا، وكان صوابًا. ومنه قوله تعالى {وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ} [النمل: ٣٤]، وما أشبه ذلك من الجمل التي تساق في الكلام معترضة للتقرير.

[٤١٠] والمراد بتطهير الأزواج: أن طُهِّرْن مما يختص بالنساء من الحيض والاستحاضة، وما لا يختص بهنّ من الأقذار والأدناس. ويجوز لمجيئه مطلقًا أن يدخل تحته الطهر من دنس الطباع وطبع الأخلاق الذي عليه نساء الدنيا، مما يكتسبن بأنفسهنّ، ومما يأخذنه من أعراق السوء والمناصب الرديئة والمناشئ المفسدة، ومن سائر عيوبهنّ ومثالهنّ وخبثهنّ وكيدهنّ.

[٤١١] فإن قلت: فهلا جاءت الصفة مجموعة كما في الموصوف؟ قلت: هما لغتان فصيحتان؛ يقال: النساء فعلن، وهنّ فاعلات وفواعل، والنساء فعلت، وهي فاعلة. ومنه بيت الحماسة:

وإذَا العَذَارَى بالدُّخَانِ تَقَنَّعَتْ ❁ واسْتَعْجَلَتْ نَصْبَ القُدُورِ فمَلَّتِ

والمعنى وجماعة أزواج مطهرة. وقرأ زيد بن علي مطَهَّرَاتٌ؛ وقرأ عبيد بن عمير: مطَّهَّرَةٌ، بمعنى متطهرة. وفي كلام بعض العرب: ما أحوجني إلى بيت الله. فأَطَّهِّر به أَطَّهُّرَةً. أي فأتطهَّر به تَطَهُّرَةً.

[412] **Şayet** "Burada *tāhirat*[ün] denilse olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Kadınların nitelendirilmesi noktasında *mutahhara* kelimesinde *tāhirat*[ün] kelimesinde bulunmayan bir yücelik vurgusu söz konusudur. Bu da, onları bir temizleyicinin temizlemiş olduğu vurgusudur ki bu temizleyici, salih kullarına hazırlamış olduğu bütün meziyetleri lütfetmek isteyen Allah Teâlâ'dan başkası değildir.

[413] *Huld*; daimi sebat, kesintisiz *bekā* demektir. Allah Teâlâ, وَما جَعَلْنا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ ["Senden önce hiçbir insana ölümsüzlük bahşetmedik; şimdi, sen öleceksin de bunlar baki mi kalacak?!" (Enbiyâ 21/34)] buyurmuştur. İmru'ü'l-Kays öyle demiştir:

> Hayırlı sabahlar ey köhne virane!
> Ah! Hiç geçmiş asırlardakiler konforlu yaşar mı?
> Kim konforlu yaşar ki, mutlu ve ebedî olandan başka
> Tasası az olan ve korkuyla uykusu kaçmayandan başka!

26. Allah bir sivrisineği, hatta onun ötesindeki bir şeyi bile, temsil olarak kullanmaktan utanmaz. İman edenler, onun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu pekâlâ bilirler. Nankörce inkâr edenler ise "(yüceler yücesi) Allah bu misali vermekle ne murad eder ki?!" derler. Allah onunla birçoğunu saptırmakta,* birçoğunu da yola getirmektedir. Ama O, bununla sadece fâsıkları saptırıyor fâsıkları!..

27. Onlar ki, Allah'la yaptıkları ahdi, hem de iyice pekiştirdikten sonra, bozarlar; birleştirilmesini emrettiği şeyi koparırlar, yeryüzünde bozuculuk yaparlar... Hüsrana uğrayacaklar da bunlardır.

[414] Bu âyet, cahil ve beyinsiz ya da inatçı ve tartışmacı olan kâfirlerin yadırgadıkları şeyin, yani onların garip karşıladığı küçücük şeylerin misal olarak verilmesinin hiç de yadırganıp garip karşılanacak bir şey olmadığını beyan etmek üzere inzâl edilmiş olup, *temsil*in sırf maksadın anlaşılması, anlamın açılıp ortaya çıkması ve vehimde olanın görünürde olana yakınlaştırılması amacına ma'tūf olduğunu, temsile bunun için başvurulduğunu anlatmaktadır. Buna göre temsil ile anlatılmak istenen husus büyük bir şey ise, verilen misal de öyle olur; aksine temsil ile anlatılmak istenen şey bayağı ise, misal de öyle olur. O halde büyüklük ve bayağılık, verilen misale bakılarak ölçülmez, bu ancak temsil ile anlatılmak istenen şeyin gerektirdiği bir durumdur. Örneği veren kişi buna göre hareket eder. Nitekim dikkat edersen, apaçık ortada olan hakikati anlatmak için "ışık" ve "nûr" gibi misaller verilirken, tam aksi nitelikte olan bâtıl için "karanlık" misali verilir.

[٤١٢] فإن قلت: هلا قيل طاهرة؟ قلت: في {مُطَهَّرَةٌ} فخامة لصفتهنّ ليست في طاهرة، وهي الإشعار بأن مطهرًا طهَّرهن. وليس ذلك إلا الله عزّ وجلّ المريد بعباده الصالحين أن يخوّلهم كلّ مزية فيما أعدّ لهم.

[٤١٣] والخلد: الثبات الدائم والبقاء اللازم الذي لا ينقطع. قال الله تعالى: {وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ} [الأنبياء: ٣٤]. وقال امرؤ القيس:

الا انْعَمْ صَبَاحًا أَيُّهَا الطَّلَلُ البَالِي ❁ وهَلْ يَنْعَمَنْ مَنْ كانَ في العُصُرِ الخَالِي

وهَلْ يَنْعَمَنْ إِلَّا سَعيدٌ مُخَلّدٌ ❁ قَلِيلُ الهُمُومِ مَا يَبِيتُ بأَوْجَالِ.

٢٦-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلا الْفَاسِقِينَ﴾

٢٧-﴿الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٤١٤] سيقت هذه الآية لبيان أنَّ ما استنكره الجهلة والسفهاء وأهل العناد والمِراء من الكفار واستغربوه من أن تكون المحقَّرات من الأشياء مضروبًا بها المثلُ، ليس بموضع للاستنكار والاستغراب، من قبل أن التمثيل إنما يصار إليه لما فيه من كشف المعنى ورفع الحجاب عن الغرض المطلوب، وإدناء المتوهّم من المشاهَد. فإن كان المتمثل له عظيمًا كان المتمثل به مثله، وإن كان حقيرًا كان المتمثل به كذلك. فليس العظم والحقارة في المضروب به المثلُ إذًا إلا أمرًا تستدعيه حال المتمثل له وتستجرّه إلى نفسها، فيعمل الضارب للمثل على حسب تلك القضية. ألا ترى إلى الحق لما كان واضحًا جليًا أبلج، كيف تمثل له بالضياء والنور؛ وإلى الباطل لما كان بضد صفته،

Kâfirlerin Allah'a ortak koştukları putlar, daha aşağısı ve bayağısı olmayan bir halde oldukları için, zayıflık ve gevşeklik konusunda örümcek ağı onları anlatmak üzere [Ankebut 29/41'de] misal olarak kullanılmış, putların sinekten daha küçük ve değersiz olduklarını anlatmak için onlara "sivrisinek ve ondan da küçüğü" benzetmesi yapılmıştır. Durum böyle olduğu için, verilen bu misal yadırganamaz, türedi bir şeymiş gibi garip karşılanamaz; misali verene; "sivrisinek örneği vermekten hayâ et!" denilmez, zira böyle bir örneği veren kimse söylediğinde haklıdır, verdiği örnek gayet yerindedir; benzetilenle benzeyen tamamen uyumlu ve denk düşmüş, maksadını hâsıl etmiştir.

[415] Yine bu âyet, genel âdetleri üzere insaf sahibi olan, adalet ve eşitlik prensiplerine göre hareket eden, meselelere akıl gözüyle bakan mü'minlerin bu tür temsilleri işittikleri zaman bunun, yanına zerre şüphenin varamayacağı kesin bir hakikat olduğunu, etrafında hatanın yer alamayacağı bir doğru olduğunu bileceklerini; buna karşılık akıllarına cehalet hâkim olmuş, gözlerini cehalet gaspetmiş olan kâfirlerin ise fetanetli davranıp temsili kavramadıklarını, zihinlerini çalıştırmadıklarını veya verilen misalin hak olduğunu anladıkları halde liderlik sevdaları ve alışageldikleri şeyi terketmeme arzularının onları insaflı olmaktan alıkoyduğunu, bu yüzden de temsili işittiklerinde inat ve kibirlilik edip temsilin bâtıl olduğunu iddia ettiklerini, ona inkârla mukabele ettiklerini ve bu durumun mü'minlerin hidayetlerinin artmasına, fâsıkların ise iyice sapkınlık ve günaha dalmalarına vesile olduğunu beyan etmek üzere inzâl edilmiştir. Haddizatında kâfirlerin bu temsili yadırgamış olmaları çok şaşırılacak bir şeydir; zira insanlar öteden beri hayvanları, kuşları, yılan vb. hayvanları, haşere türlerini, sürüngenleri kullanarak örnekler, benzetmeler yapmaktadırlar. Araplar arasında gerek şehirlerde gerek kırsal bölgelerde bu tür misaller oldukça yaygındır, hatta bu misallerde en hakir şeyleri örnek vermiş, mesela "zerreden daha derli toplu", "sivrisinekten daha cesur", "balıkçıldan daha iyi işitir", "çekirgeden daha çok üşür", "kelebekten daha zayıf", "güveden daha kemirgen" gibi deyimler kullanmışlardır. Hatta sivrisinekle ilgili olarak, "sivrisinekten daha zayıf", "sivrisinek beyninden daha nadir", "bana bir sivrisinek beynine patladı" gibi deyişler vardır. Böyle hakir şeylerin misal olarak kullanılması İncil'de de söz konusudur. Bunlar içerisinde delice otu, kepek, hardal tanesi, çakıl, beyaz karınca, kurtçuk, eşek arısı gibi şeyler yer alır. Bunları ve daha küçük şeyleri misal olarak vermenin doğruluğu, en ufak bir kavrayışa sahip olan kimse nezdinde tartışılmaz olup herhangi bir delile ihtiyaç duymaz.

كيف تمثل له بالظلمة؟ ولما كانت حال الآلهة التي جعلها الكفار أندادًا لله تعالى لا حال أحقر منها وأقلّ، ولذلك جعل بيت العنكبوت مثلها في الضعف والوهن، وجعلت أقلّ من الذباب وأخس قدرًا، وضربت لها البعوضة فالذي دونها مثلا لم يُستنكَر ولم يُستبدَع، ولم يُقَل للمتمثل: استحي من تمثيلها بالبعوضة، لأنه مصيب في تمثيله، محق في قوله.

[٤١٥] سائق للمثل على قضية مضربه، محتذ على مثال ما يحتكمه ويستدعيه، ولبيان أنّ المؤمنين الذين عادتهم الإنصاف والعمل على العدل والتسوية والنظر في الأمور بناظر العقل، إذا سمعوا بمثل هذا التمثيل علموا أنه الحق الذي لا تمرّ الشبهة بساحته، والصواب الذي لا يرتع الخطأ حوله. وأن الكفّار الذين غلبهم الجهل على عقولهم، وغصبهم على بصائرهم فلا يتفطنون ولا يلقون أذهانهم، أوعرفوا أنه الحق إلا أنّ حبّ الرّياسة وهوى الألف والعادة لا يخليهم أن ينصفوا، فإذا سمعوه عاندوا وكابروا وقضوا عليه بالبطلان، وقابلوه بالإنكار، وأن ذلك سبب زيادة هدى المؤمنين وانهماك الفاسقين في غيّهم وضلالهم. والعجب منهم كيف أنكروا ذلك وما زال الناس يضربون الأمثال بالبهائم والطيور وأحناش الأرض والحشرات والهوامّ، وهذه أمثال العرب بين أيديهم مسيرة في حواضرهم وبواديهم قد تمثّلوا فيها بأحقر الأشياء فقالوا: أجمع من ذرّة، وأجرأ من الذباب، وأسمع من قراد، وأصرد من جرادة، وأضغف من فراشة، وآكل من السوس. وقالوا في البعوضة: أضعف من بعوضة، وأعز من مخ البعوض، وكلفتني مخ البعوض. ولقد ضربت الأمثال في الإنجيل بالأشياء المحقَّرة، كالزوان والنخالة وحبة الخردل، والحصاة، والأرضة، والدود، والزنابير. والتمثيل بهذه الأشياء وبأحقر منها مما لا تغني استقامته وصحته على من به أدنى مسكة،

Ancak hiçbir delile tutunamayan, ikna edici hiçbir kanıt ortaya koyamayan kimselerin daima yaptıkları şey, böylesi açık ve dosdoğru şeyleri red ve inkâr edebilmek için herhangi bir çare bulamayıp şaşkınlık ve acziyet içine düşmek ve derhal demagojiye / muğâlataya itimad etmek, gerçeği değil üste çıkmayı hedeflemektir [*mükâbere*]. Çünkü bu kimseler bundan gayrı dayanacak bir şey bulamazlar.

[416] Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v.117/735] şöyle dedikleri rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ kitabında sinek ve örümcekten bahsedip bunları müşrikler için misal olarak kullanınca Yahudiler alay ettiler ve "Bu misaller hiç Allah kelâmına benzemiyor!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti inzâl etti.

[417] *Hayâ*, insanın, kınanma ve zemmedilme sebebi olan bir şeyden duyduğu endişe sebebiyle onu kaplayan bir kırgınlık ve yüz değişimidir. *Hayat* kelimesinden türemiştir. Sözgelimi ayak damarları ağrıyan kimse için *nesiye'r-racul*[u]; bağırsakları ağrıyan hayvan için *haşiye'l-feres*[ü], incik kemiği kırılan hayvan için *şazıye'l-feres*[u] denilir. [Aslında *nesâ, heşâ* ve *şezâ* organ isimleridir.] Bunun gibi, *hayiye'r-recul*[u] de denilir. Yani bu organlarında bir hastalık ve rahatsızlık bulunan kimsenin durumu doğrudan bu organ isimlerinden fiil türetilerek ifade edildiği gibi, insanın yaşadığı kırgınlık ve yüz değişimini ifade etmek için de, *hayat* kelimesinden türetilen *hayâ* kelimesi, kuvvetinin kırılması, hayatının eksilmesi mânasında kullanılır. Sözgelimi, "falan kimse, şu meseleden hayâ ettiği için helâk oldu", "hayâsından öldü", "yüzünde hayânın şiddetinden, helâki gördüm", "hayâdan eriyip gitti", "utancından yerinde donup kaldı" gibi deyişler kullanılır.

[418] **Şayet** "Kadîm Teâlâ'nın *hayâ* ile nitelendirilmesi nasıl caiz olabilir, zira onun hakkında değişim, korku ve kınama gibi şeyler düşünmek caiz değildir; kaldı ki Selmân-ı Farsî'den [v.35/655] nakledilen hadiste Peygamber (s.a.), "Muhakkak Allah *Hayy*'dır, *Kerîm*'dir; kul ona ellerini açıp dua ettiğinde onu boş çevirmekten *hayâ* eder ve onun ellerine hayır lütfeder." [*İbn Mâce,* "Duâ", 13] buyurmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Burada temsilî bir kullanım söz konusudur. Bu temsilde Allah Teâlâ'nın kulun duasına icabet etmemeyi terketmesi ve onun elini boş çevirip kereminden ona hiçbir lütufta bulunmamayı terketmesi; kendisine el açan muhtacın halinden hayâ edip onu geri çevirmeyi reddeden kimsenin durumuna benzetilmiştir. Aynı şekilde bu âyetteki إِنَّ اللهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً ifadesinin mânası da böyledir. Yani burada, "Allah bir sivrisineğin küçük ve hakir oluşuna bakıp onu misal olarak göstermekten utanan kimsenin yaptığı gibi yapmaz, sivrisineği misal göstermekten hayâ etmez" denilmek istenmiştir.

ولكن ديدن المحجوج المبهوت الذي لا يبقى له متمسك بدليل ولا متشبث بأمارة ولا إقناع، أن يرمي لفرط الحيرة والعجز عن إعمال الحيلة بدفع الواضح وإنكار المستقيم والتعويل على المكابرة والمغالطة إذا لم يجد سوى ذلك معوّلًا.

[٤١٦] وعن الحسن وقتادة: لما ذكر الله الذباب والعنكبوت في كتابه وضرب للمشركين به المثل، ضحكت اليهود وقالوا: ما يشبه هذا كلام الله، فأنزل الله عزّ وجلّ هذه الآية.

[٤١٧] والحياء تغير وانكسار يعتري الإنسان من تخوف ما يعاب به ويذم. واشتقاقه من الحياة. يقال: حيي الرجل، كما يقال: نسي وحشي؛ وشظي الفرس، إذا اعتلت هذه الأعضاء، جعل الحيي لما يعتريه من الانكسار والتغير، منتكس القوّة منتقص الحياة، كما قالوا: هلك فلان حياء من كذا، ومات حياء، ورأيت الهلاك في وجهه من شدّة الحياء. وذاب حياء، وجمد في مكانه خجلًا.

[٤١٨] فإن قلت: كيف جاز وصف القديم سبحانه به ولا يجوز عليه التغير والخوف والذم، وذلك في حديث سلمان قال: قال رسول الله ﷺ : «إن الله حيي كريم يستحيي إذا رفع إليه العبد يديه أن يردّهما صفرًا حتى يضع فيهما خيرًا.» قلت: هو جار على سبيل التمثيل مثل تركه تخييب العبد وأنه لا يردّ يديه صفرًا من عطائه لكرمه بترك من يترك ردّ المحتاج إليه حياء منه. وكذلك معنى قوله {إِنَّ اللهَ لَا يَسْتَحْيِي}، أي لا يترك ضرب المثل بالبعوضة ترك من يستحيي أن يتمثل بها لحقارتها.

[419] Ayrıca, bu sözün kâfirlerin ağzından çıkmış olması, onları "Muhammed'in Rabbi sinekleri, örümceği misal olarak vermekten utanmıyor mu?" demiş olmaları da mümkündür. Bu durumda âyetteki ifadede, onların sorusundaki kelimeler kullanılarak cevap verilmiş, yani önceki ile uyumlu bir tekabül [*mukābele*[19]] sağlanmıştır. Bu, Arapların bildikleri oldukça muhteşem bir sanat, sıra dışı bir tarzdır. Şair Ebû Temmâm'ın [v.231/846] şu dizelerinde de bu sanat vardır:

Kim iletir Ya'rub kabilesinin gariplerine;
Evden önce komşu satın aldığımı

[420] Anlatıldığına göre; Kadı Şurayh'ın [v.80/699] huzurunda adamın biri şahitlik etmiş, Şurayh da ona "Sen şahitlik konusunda pek cömertsin [ikide bir şahitlik ediyorsun]" demiş, adam da, "Ama şahitlik de bana hiç cimri davranmıyor" diye cevap vermiş. Bunun üzerine Şurayh, "Seni yetiştiren memlekete helal olsun!" deyip adamın şahitliğini kabul etmiş. Ebû Temmâm'ın şiirinde "komşu satın alma" ifadesinin ve Şurayh'ın huzurunda şahitlik eden adamın konuşmasında "şahitliğin cimri olmaması" ifadesinin kullanılmasına imkân veren şey, müşâkele sanatının gözetilmesidir. Eğer "ev satın alma" olmasaydı, "komşu satın alma" ifadesi de kullanılamazdı. Yine "şahitliğin cömertliği" deyişi olmasaydı, "… cimriliği" deyişi de olmazdı.

[421] Bak, şu Kur'ân-ı Kerîm'e; bu söz sanatlarını nasıl kullanıyor; belâgatin bütün sanatlarını nasıl kuşatıyor! Öyle ki bu sanatlardan Kur'ân'da en mükemmel ve en doğru şekilde kullanılmamış bir tekini dahi bulamıyorsun.

[422] *Hayâ* kelimesi, isti'âre yoluyla, normalde kullanılması doğru olmayan anlamlarda da kullanılabilir. Mütenebbî'nin [v.354/965] bu mısraları buna örnektir:

Kendini arz eden bol suyu reddetmekten hayâ ettiklerinde [develer]
"Deri kırbaya gül doldurur gibi" nazikâne alırlar suyu ağızlarına [süze süze, yavaşça içerler]

[423] Ravilerinden Şibl'in rivayetine göre, İbn Kesîr [v.120/737] يستحى ifadesini tek Yâ ile *yestehî* şeklinde okumuştur. Bu kelimede iki farklı lügat (lehçe) söz konusudur; birinde harf-i cer ile nesne alır; diğerinde ise harf-i cersiz nesne alır. Birincisini kullananlar *istahyeytu minhu* derler; ikincisini kullananlar ise *istahyeytuhû* derler. Burada bunların her ikisi de muhtemeldir.

19 Zemahşerî *mukābele* kelimesini terim anlamında değil, devamındaki *ıtbâk* kelimesinin de gösterdiği üzere, uyum ve tekabül anlamında kullanmıştır. Çünkü buradaki sanat, şarih Tîbî'nin de kaydettiği üzere *müşâkele*dir. [bkz. et-Tîbî, Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdullah, *Fütûhü'l-ğayb fi'l-keşf 'an kınâ'i'r-rayb*, Abû Dabi, 2013, II, 381] *Müşâkele*; muhataba cevap verirken onun kullandığı ifadeleri kullanmak şeklinde icra edilen bir sanattır. *Mukābele* ise, iki zıt şeyi bir arada kullanmaktır. Bununla beraber âyetteki ifadenin *müşâkele* olarak değerlendirilmesi de tartışmalıdır. / çev.

[٤١٩] ويجوز أن تقع هذه العبارة في كلام الكفرة، فقالوا: أما يستحيي رب محمد أن يضرب مثلًا بالذباب والعنكبوت، فجاءت على سبيل المقابلة وإطباق الجواب على السؤال. وهو فنّ من كلامهم بديع، وطراز عجيب، منه قول أبي تمام:

مَنْ مُبْلِغٌ أَفْنَاءَ يَعْرُبَ كُلَّها ۞ أَنِّي بَنَيْتُ الجَارَ قَبْلَ المَنْزِلِ

[٤٢٠] وشهد رجل عند شريح فقال: إنك لسَبْط الشهادة؛ فقال الرجل: إنها لم تجعد عني. فقال: لله بلادك، وقبل شهادته. فالذي سوغ بناء الجار وتجعيد الشهادة هو مراعاة المشاكلة؛ ولولا بناء الدار لم يصح بناء الجار، وسبوطة الشهادة لامتنع تجعيدها.

[٤٢١] ولله درّ أمر التنزيل وإحاطته بفنون البلاغة وشعبها، لا تكاد تستغرب منها فنًا إلا عثرت عليه فيه على أقوم مناهجه وأسدّ مدارجه.

[٤٢٢] وقد استعير الحياء فيما لا يصحّ فيه:

إِذَا مَا اسْتَحَيْنَ المَاءَ يَعْرِضُ نَفْسَهُ ۞ كَرَعْنَ بِسبْتٍ في إناءٍ مِنَ الوَرْدِ

[٤٢٣] وقرأ ابن كثير في رواية شبل يستحي بياء واحدة. وفيه لغتان التعدّي بالجارّ والتعدي بنفسه. يقولون: استحييت منه، واستحييته؛ وهما محتملتان ههنا.

[424] *Darbu'l-mesel*, tıpkı *darabe'l-leben*[e] [kerpiç bastı] ve *darabe'l-hâtem*[e] [yüzük/mühür bastı] ifadelerinde olduğu gibi, misal üretmek, örnek vermek anlamına gelir. Bir hadis-i şerîfte "Peygamber (s.a.)'in altın bir yüz bastırdığı / yaptırdığı" [*Müslim,* "el-Libâs ve'z-ziyne", 1185] ifade edilmiştir.

[425] مَثَلًا مَا ifadesindeki *Mâ*, müphemlik ifade eden Mâ'dır; bu Mâ, nekre bir kelime ile birleştiği zaman onu tamamen müphemleştirir ve ona umûmîlik mânası ilave eder. Sözgelimi أعطنى كتابا مّا dediğinde, "bana bir kitap ver" demiş, fakat "hangi kitap olursa olsun fark etmez, bir kitap ver" anlamını kastetmiş olursun. Bir diğer ihtimal ise bu Mâ'nın فَبِما نَقْضِهِمْ مِيثاقَهُمْ ["Sözlerini tutmamaları sebebiyle..." (Nisâ 4/155)] âyetindeki Mâ gibi, tekit için kullanılan sıla Mâ'sı olması da mümkündür. Bu durumda sanki; "Allah bir sivrisineği örnek vermekten kesinlikle çekinmez" denilmiş olmaktadır. Tabiî bu, âyetteki بَعُوضَةً [sivrisinek] kelimesini mansup olarak düşündüğün zaman böyledir. Fakat eğer bu kelimeyi merfû' olarak düşünürsen, o zaman Mâ ism-i mevsûl olur, sıla cümlesi de devamındaki cümle olur. Çünkü bu durumda takdir, هو بعوضةٌ [o bir sivrisinektir] şeklinde olacaktır. Yani bu durumda cümlenin başı, tıpkı تَماماً عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ ["ihsan üzere hareket edenler için eksiksiz olarak" (En'âm 6/154)] âyetinde olduğu gibi, hazfedilmiş demektir. Bir başka yorum daha mümkündür ki bu yorum oldukça güzeldir. Buna göre buradaki Mâ, istifham/soru mânasındadır, zira muhataplar Allah Teâlâ'nın putlar için hakir şeyleri temsil olarak göstermesini yadırgamışlardır. Bu yüzden de Allah Teâlâ onlara şöyle demiştir: "Allah putlar için dilediği en hakir şeyleri dahi örnek verebilir; sivrisinekmiş daha küçüğüymüş fark etmez!" Bu tıpkı, "falan kimse verdiğini hiç umursamaz; bir dinarmış, iki dinarmış hiç düşünmez" ifadesine benzer. Anlam şöyledir: Allah, kendisine ortak koşulan putları anlatan misal olarak dilediği en küçük ve hakir şeyleri misal olarak verir, bölünemeyen en küçük parçayı [*cevher-i ferd*], Allah'tan başka kimsenin göremeyeceği kadar küçük olan şeyleri, hatta varlık sahnesine çıkmamış ma'dûm şeyleri dahi örnek olarak verebilir. Sözgelimi Araplar, *fulân*^{un} *ekallu min lâ-şey*^{in} *fi'l-'aded* [falan kimse, sayıca yoktan bile azdır] derler. Bu mânada Allah Teâlâ إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ ما يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ ["Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte!" (Ankebut 29/42)] buyurmuştur. Bu okunuş [yani بَعُوضَةً kelimesinin بَعُوضَةٌ şeklinde merfû' olarak okunuşu] Ru'be b. el-Accâc'a [v.145/762] atfedilir ki kendisi koyun otu ve yavşan otu çiğnemiştir, yani halis bedevidir; dilinin fasih olduğuna herkes tanıklık etmiştir. İnsanlar onu Hasan-ı Basrî'ye benzetmişlerdir. Onun bu yorumu bizim izah ettiğimiz şekilde benimsemiş olduğunu düşünüyorum, zira kendisinin fesâhatine uyan da budur.

[٤٢٤] وضرب المثل: اعتماده وصنعه من ضرب اللبن، وضرب الخاتم. وفي الحديث: «اضطرب رسول الله ﷺ خاتمًا من ذهب.»

[٤٢٥] و {ما} هذه إبهامية وهي التي إذا اقترنت باسم نكرة أبهمته إبهامًا وزادته شياعًا وعمومًا، كقولك: أعطني كتابًا ما، تريد أيّ كتاب كان. أو صلة للتأكيد، كالتي في قوله {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ} [النساء: ١٥٥] كأنه قيل: لا يستحيي أن يضرب مثلًا حقًّا، أو البتة. هذا إذا نصبت {بَعُوضَةً}، فإن رفعتها فهي موصولة، صلتها الجملة؛ لأن التقدير: هو بعوضة، فحذف صدر الجملة كما حذف في {تَمَامًا عَلَى الَّذِى أَحْسَنَ} [الأنعام: ١٥٤] ووجه آخر حسن جميل، وهو أن تكون التي فيها معنى الاستفهام لما استنكفوا من تمثيل الله لأصنامهم بالمحقَّرات قال: إنّ الله لا يستحيي أن يضرب للأنداد ما شاء من الأشياء المحقّرة مثلًا، بَلْهَ البعوضة فما فوقها. كما يقال: فلان لا يبالي بما وهب ما دينار ودينار ان. والمعنى: أن لله أن يتمثل للأنداد وحقارة شأنها بما لا شيء أصغر منه وأقل، كما لو تمثل بالجزء الذي لا يتجزأ، وبما لا يدركه لتناهيه في صغره إلا هو وحده بلطفه، أو بالمعدوم، كما تقول العرب: فلان أقل من لا شيء في العدد. ولقد ألم به قوله تعالى {إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَىْءٍ} [العنكبوت: ٤٢] وهذه القراءة تعزى إلى رؤبة بن العجاج، وهو أمضغ العرب للشيح والقيصوم والمشهود له بالفصاحة. وكانوا يشبّهون به الحسن. وما أظنه ذهب في هذه القراءة إلا إلى هذا الوجه، وهو المطابق لفصاحته

[426] بَعُوضَةً kelimesi, مَثَلًا kelimesine atf-ı beyân olarak mansuptur ya da يضرب fiilinin mef'ûlü olarak mansuptur. مَثَلًا ise nekra olan بَعُوضَةً'in hali olup ondan önce gelmiştir ya da بَعُوضَةً ve مَثَلًا de يضرب'nun mef'ûlleridir ki bu durumda يضرب fiili جعل fiili gibi iki mef'ûl alan fiiller tarzında kullanılmış olur.

[427] البَعُوض kelimesi البَعْض kelimesinden türemiştir, البَضْعُ ve العَضْبُ kelimeleri de böyledir. Sözgelimi, بَعَضَهُ البَعُوضُ [sinek onu ısırdı] denilir. Şair şöyle demiştir:

> Yaz gecelerinde halkın bir kısmını sivrisinek korkusu sardığında
> Ne de güzel olur Ebû Disâr'ın evi [tül perde ile sineklerden korunmuş çadır!]

Yine بَعْض الشيء [bir şeyin bazısı] kullanımı da böyledir, çünkü "bazı" ifadesi, bir şeyin bir parçası anlamındadır. Aslında البَعُوض kelimesi, tıpkı القَطُوع gibi, fe'ûl vezninde sıfattır, fakat daha sonra sıfat-ı galibe olduğu için isim olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde الخموش kelimesi de bu anlamdadır.

[428] فَما فَوْقَها ifadesinde iki mâna vardır. Birincisi; "örnek olarak verilen şeyi aşan ve ondan öteye geçen" demektir ki bu da, azlık ve hakirlik itibariyle verilen örneği aşmaktır. فلان أسفل الناس وأنذلهم؛ هو فوق ذاك [falan kimse insanların en sefil ve adisidir; daha da ötedir] ifadesi de böyledir. Burada "o, sefillik ve adilik vasıflarından çok daha derin ve beter haldedir" denilmek istenmiştir. İkincisine göre ise فَما فَوْقَها ifadesi, "ondan daha büyük hacimli" demektir. Sanki bu şekilde, onların sinek ve örümceğin misal verilişini yadırgamaları reddedilmek istenmektedir. Çünkü sinek ve örümcek, sivrisinekten daha büyük hacimlidirler. Sözgelimi bir arkadaşın, cimri olarak tanıdığın biri hakkında; "Bir iki dirhemi bile esirger" dediği zaman, sen de ona, "yarım dirhem esirgemiş, daha fazlasını esirgemiş; onun için hiç fark etmez!" dersin; bununla şunu demek istersin; "O, değil bir iki dirhemi, yarım dirhemi bile esirger!"

[429] فَما فَوْقَها ifadesinde zikrettiğimiz bu iki ihtimal, *Sahîh-i Müslim*'de İbrahim en-Neha'î [v.96/714] ve el-Esved b. Yezîd [v.75/694] kanalıyla nakledilen şu hadiste de söz konusudur: Kureyşli bir grup genç, Mina'da bulunan Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] yanına gülerek gelirler. Hazret-i Âişe onlara, "Sizi böyle güldüren nedir?" diye sorar, onlar da; "Falan kimsenin ayağı çadırın ipine takıldı ve düştü, neredeyse boynu kırılacak ya da gözü kör olacaktı" derler. Bunun üzerine Hazret-i Âişe şöyle der; "Gülmeyin, zira ben Peygamber (s.a.)'in şöyle dediğini duydum:

[٤٢٦] وانتصب {بَعُوضَةً} بأنها عطف بيان لـ{مَثَلًا}. أو مفعول ليضرب، و{مَثَلًا} حال عن النكرة مقدمة عليه؛ أو انتصبا مفعولين فجرى ضرب مجرى جعل.

[٤٢٧] واشتقاق البعوض من البعض وهو كالقطع، كالبضع والعضب. يقال: بعضه البعوض. وأنشد:

لَنِعْمَ البَيْتُ بَيْتُ أَبي دِثارٍ ۞ إذَا مَا خافَ بَعْضُ القَوْمِ بَعْضَا

ومنه: بعض الشيء لأنه قطعة منه. والبعوض في أصله صفة على فعول كالقطوع فغلبت، وكذلك الخموش.

[٤٢٨] {فَمَا فَوْقَهَا} فيه معنيان: أحدهما؛ فما تجاوزها وزاد عليها في المعنى الذي ضربت فيه مثلًا، وهو القلّة والحقارة، نحو قولك لمن يقول فلان أسفل الناس وأنذلهم: هو فوق ذاك، تريد هو أبلغ وأعرق فيما وصف به من السفالة والنذالة. والثاني: فما زاد عليها في الحجم، كأنه قصد بذلك ردّ ما استنكروه من ضرب المثل بالذباب والعنكبوت، لأنهما أكبر من البعوضة. كما تقول لصاحبك وقد ذمّ من عرفته يشح بأدنى شيء فقال: فلان بخل بالدرهم والدرهمين: هو لا يبالي أن يبخل بنصف درهم فما فوقه؛ تريد بما فوقه ما بخل فيه وهو الدرهم والدرهمان، كأنك قلت: فضلًا عن الدرهم والدرهمين.

[٤٢٩] ونحوه في الاحتمالين ما سمعناه في صحيح مسلم عن إبراهيم عن الأسود قال: دخل شباب من قريش على عائشة رضي الله عنها وهي بمنى وهم يضحكون. فقالت: ما يضحككم؟ قالوا: فلان خرّ على طنب فسطاط فكادت عنقه أو عينه أن تذهب. فقالت: لا تضحكوا. إني سمعت رسول الله ﷺ قال:

Ayağına batan bir dikenden ya da daha ötesinden (*fe-mâ fevkahâ*) eziyet gören hiçbir mü'min yoktur ki, bu yüzden ona bir derece yazılmasın ve bir hatası silinmesin." [*Müslim,* "el-Birr ve's-sıla", 59] *Fe-mâ fevkahâ* ifadesi, "mü'mine isabet eden hiçbir kötü şey yoktur ki onun hatalarına kefaret olmasın, bir küçük karınca ısırması bile olsa bu böyledir!" [KT.b] hadisinde de olduğu gibi, bir dikenden daha az, daha küçük şey anlamına gelebileceği gibi, çadırın ipine takılıp düşmek gibi dikenden daha büyük ve acıtıcı bir şey anlamına da gelebilir.

[430] **Şayet** "Sivrisinek zaten olabilecek en küçük şeydir, ondan daha küçük şeyle nasıl misal verilebilir ki?" **dersen, şöyle derim:** Bu doğru değil, çünkü sivrisineğin kanadı, kendisinden daha küçüktür ve Peygamber (s.a.) sivrisinek kanadını dünya için misal göstermiştir. [*Tirmizî*, "Zühd", 13] Ayrıca Allah'ın yaratmış olduğu mahlûkāt içerisinde sivrisinekten daha küçük hayvanlar da mevcuttur. Eskilere ait kitaplardan birinden okuduğuma göre canlılar içerisinde o kadar küçük bir canlı vardır ki, ancak hareket ettiği zaman görülebilir, durduğu zaman görülemeyecek kadar küçüktür. Elini yaklaştırsan hemen kaçıp kaybolur, elinden zarar görmekten kaçınır. Böylesine küçücük canlıları yaratan, bunların sûretlerini ve iç ve dış organlarını bütün tafsilatı ile bilen, gözlerini gören, gönüllerinden haberdar olan Allah, yüceler yücesidir, her türlü noksanlıktan münezzehtir. Belki de onun yarattığı mahlûkāt içerisinde bundan çok çok daha küçükleri vardır. "Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri daha başka şeylerden bütün eşleri yaratan!" [YâSîn 36/36]

[431] Bir şaire[20] ait şu sözler döküldü ağzından:

Ey sivrisineğin kanat çırpmasını dahi gören;
Hem de zifiri gecenin karanlığında…
Boynunun altındaki damarları ve
Şu zayıf kafatası kemiklerinin arkasından beynini gören [Yüce Allah'ım!]
İlk döneminde kendisinden sadır olan
Hatalarından tevbe eden şu kulunu sen bağışla!

[432] أَمَّا, şart anlamı içeren bir harftir, bu yüzden de cevabı Fâ ile birlikte gelir. Cümle içerisinde kullanılmasının anlama katkısı ise, ilave bir tekit sağlamasıdır. Nitekim Zeyd'in gideceğini anlatmak istediğinde, *Zeydⁱⁿ zâhibᵘⁿ* dersin, ama bunu tekid ederek Zeyd'in mutlaka gideceğini ve gitmekte kararlı olduğunu belirtmek istediğinde;

20 Bu şair, Zemahşerî'nin kendisidir. / çev.

«ما من مسلم يشاك شوكة فما فوقها إلا كتبت له بها درجة ومحيت بها عنه خطيئة.» يحتمل فما عدا الشوكة وتجاوزها في القلة وهي نحو نخبة النملة في قوله عليه الصلاة والسلام: «ما أصاب المؤمن من مكروه فهو كفارة لخطاياه حتى نخبة النملة» وهي عضتها. ويحتمل ما هو أشد من الشوكة وأوجع كالخُرور على طُنُب الفسطاط.

[٤٣٠] فإن قلت: كيف يضرب المثل بما دون البعوضة وهي النهاية في الصغر؟ قلت: ليس كذلك، فإن جناح البعوضة أقل منها وأصغر بدرجات، وقد ضربه رسول الله ﷺ مثلًا للدنيا، وفي خلق الله حيوان أصغر منها ومن جناحها، ربما رأيت في تضاعيف الكتب العتيقة دُوَيْبَّة لا يكاد يجليها للبصر الحادّ إلا تحركها، فإذا سكنت فالسكون يواريها، ثم إذا لوحتَ لها بيدك حادت عنها وتجنبت مضرتها. فسبحان من يدرك صورة تلك وأعضاءها الظاهرة والباطنة وتفاصيل خلقتها ويبصر بصرها ويطلع على ضميرها! ولعل في خلقه ما هو أصغر منها وأصغر؛ {سُبْحَانَ الَّذِى خَلَق الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} [يس: ٣٦]

[٤٣١] وأنشدت لبعضهم:

يَا مَنْ يَرَى مَدَّ البَعُوضِ جَنَاحَها ❁ في ظُلْمَة اللَّيْلِ البَهِيمِ الأَلْيَلِ

وَيَرى عُرُوقَ نِيَاطِها في نَحرِها ❁ والمُخَّ في تِلْكَ العِظَامِ النُّحَّلِ

اغْفِرْ لِعَبْدٍ تابَ مِنْ فَرَطاتِه ❁ ما كانَ مِنْهُ في الزَّمانِ الاوَّلِ

[٤٣٢] {وَأَمَّا} حرف فيه معنى الشرط، ولذلك يجاب بالفاء. وفائدته في الكلام أن يعطيه فضل توكيد. تقول: زيد ذاهب. فإذا قصدت توكيد ذاك وأنه لا محالة ذاهب، وأنه بصدد الذهاب، وأنه منه عزيمة؛ قلت:

emmâ Zeydün fe-zâhibun [Zeyd'e gelince, mutlaka gidecek] dersin. Bu sebeple Sîbeveyhi [v.180/796] bunun izahında; "Her ne olursa olsun Zeyd gidecektir" demiştir. Bu izah iki fayda celp etmektedir; ilki onun tekid anlamı ihtiva etmesi, ikincisi de şart anlamı ihtiva etmesidir. Âyette; فالذين آمنوا يعلمون، والذين كفروا يقولون [iman edenler … bilirler; inkâr edenler ise … derler] buyrulmayıp, iki cümlenin أَمَّا ile başlatılmış olmasında; mü'minlerin haline yönelik büyük bir övgü, burada verilen misalin hak olduğunu onların bildiğinin ifade edilmesi, buna karşılık kâfirlerin inatçı, ve nasiplerinden gafil bulunuşlarının ve ahmakça konuştuklarının belirtilmesi söz konusudur.

[433] *Hak*; inkârı mümkün olmayan sabit şeydir. Bir şey sabit olup hak olarak yerleşince, onu ifade etmek üzere *hakka'l-emru* denilir. حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ ["Böylece, Rabbinin sözü gerçekleşmiş oldu." (Gâfir 40/6)] âyetinde de bu anlam vardır. Çok sıkı ve sağlam dokunmuş elbiseye de *sevbun muhakkakun* denilir.

[434] ماذا ifadesinin iki yorumu vardır: *Zâ*, *ellezî* anlamında ism-i mevsûl olabilir, bu durumda *mâzâ*, iki kelimeden mürekkep olur. Ya da *zâ*, *mâ* ile birleştirilip tek bir kelime haline getirilmiş olabilir. Birinci ihtimalde kelime mübteda olarak ref' mahallindedir; haberi de, devamındaki sıla cümlesi ile birlikte *zâ*dır. İkinci ihtimale göre ise kelime, sadece *mâ* hükmünde olup [yani ifade ما أراد الله şeklinde olup] mahallen mansuptur. [Bir şart cümlesi olan bu cümlenin] cevabının ise, birinci ihtimale göre mahallen merfû', ikinci ihtimale göre ise mahallen mansup olması gerekir. Zira soru ile cevabın birbirine [i'râb konusunda] mutabık olması gerekir. Ama bunun aksini de caiz görmüşlerdir. Nitekim *mâ ra'eyte* [ne gördün?] sorusuna karşı; *hayrun* [iyilik] cevabının verilmesi böyledir; burada [mübteda haber cümlesiyle] "görülen şey iyiliktir" denilmek istenmiştir. *Me'llezî ra'eyte* [gördüğün nedir?] sorusuna cevap olarak; *hayran* [iyiliktir] denilebilir ki burada da [fiil cümlesiyle] *ra'eytu hayran* [iyilik gördüm] denilmek istenmiş olur. Nitekim يَسْئَلُونَكَ ماذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ [Bakara 2/219] âyetindeki الْعَفْوَ kelimesi bu iki ihtimale binaen, merfû' olarak da mansup olarak da okunmuştur.

[435] *İrâde*, kerahetin zıddıdır. Nefsin bir şeyi arzu ettiği ve gönlün ona meylettiği zaman, *eradtu'ş-şey'e* [şu şeyi murad ettim] dersin; işte irade bu *erâde* fiilinin mastarıdır. Kelâmcıların tanımlamasına göre *irâde*; hayat sahibinde bulunan ve fiilin şu şekilde değil de bu şekilde sadır olmasını gerektiren bir haldir. Allah'ın iradesi meselesinde ihtilâf etmişlerdir. Bazıları yüce yaratıcının, tıpkı içimizden irade sahibi birinin bir şeye yönelmesi, onu kasdetmesi misali irade sahibi olduğunu savunmuştur. Buna göre irade, Allah'ın âlim ve yanılmaz oluşuna ilave bir durumdur.

أمّا زيد فذاهب. ولذلك قال سيبويه في تفسيره: مهما يكن من شيء فزيد ذاهب. وهذا التفسير مدْلٍ بفائدتين: بيان كونه توكيدًا، وأنه في معنى الشرط. ففي إيراد الجملتين مصدّرتين به وأن لم يُقل: فالذين آمنوا يعلمون، والذين كفروا يقولون إحمادٌ عظيم لأمر المؤمنين، واعتداد بعلمهم أنه الحق، ونعي على الكافرين إغفالهم حظهم وعنادهم ورميهم بالكلمة الحمقاء.

[٤٣٣] و{الحقُّ} الثابت الذي لا يسوغ إنكاره. يقال: حقّ الأمر، إذا ثبت ووجب؛ وحقّت كلمة ربك، وثوب محقق: محكَم النَّسج.

[٤٣٤] و{مَاذَا} فيه وجهان؛ أن يكون ذا اسمًا موصولًا بمعنى الذي، فيكون كلمتين. وأن يكون ذا مركبة مع ما مجعولتين اسمًا واحدًا، فيكون كلمة واحدة؛ فهو على الوجه الأوّل مرفوع المحل على الابتداء، وخبره ذا مع صلته. وعلى الثاني منصوب المحل في حكم {ما} وحده لو قلت: ما أراد الله. والأصوب في جوابه أن يجيىء على الأوّل مرفوعًا، وعلى الثاني منصوبًا؛ ليطابق الجواب السؤال. وقد جوّزوا عكس ذلك؛ تقول في جواب من قال «ما رأيتَ؟»: خيرٌ، أي المرئي خير. وفي جواب «ما الذي رأيتَ؟»: خيرًا، أي رأيت خيرًا. وقرئ قوله تعالى:{يَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ الْعَفْو} [البقرة: ٢١٩] بالرفع والنصب على التقديرين.

[٤٣٥] والإرادة نقيض الكراهة، وهي مصدر أردت الشيء، إذا طلبتْه نفسُك، ومال إليه قلبك. وفي حدود المتكلمين الإرادة معنى يوجب للحيّ حالًا لأجلها يقع منه الفعل على وجه دون وجه. وقد اختلفوا في إرادة الله، فبعضهم على أنّ للباري مثلَ صفة المريد منا التي هي القصد، وهو أمر زائد على كونه عالمًا غير ساهٍ.

Bazıları ise Allah'ın kendi fiillerini irade etmesinin, o fiilleri herhangi bir ikrah altında olmaksızın ve yanılmadan yapması anlamına geldiğini savunmuş; Allah'ın başkasının fiillerini irade etmesinin anlamının, o fiilleri emretmesi olduğunu söylemişlerdir.

[436] أَنَّهُ الْحَقُّ [onun hak olduğunu] ifadesindeki zamir, mesel kelimesine ya da أَنْ يَضْرِبَ fiiline işaret eder. Kâfirlerin "Allah bu misali vermekle ne murad eder ki?!" şeklindeki ifadelerinde bir küçümseme, hafife alma bulunmaktadır. Buradaki küçümseme iması tıpkı Hazret-i Âişe (r.a.)'nın [v.58/678; kadınların, gusül alırken saçlarını çözmeleri gerektiğini söyleyen] Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah [v.65/685] hakkında; *yâ 'aceb*^{en} *li'bni 'Amr*^{in} *hâzâ* [Bak sen şu Amr'ın oğluna!] demesindeki [*Müslim*, "Hayz", 63] küçümseme gibidir.

[437] مَثَلاً kelimesi temyiz olduğu için mansuptur. Bu tıpkı, kötü bir cevap verene *mâzâ eradte bi-hâzâ cevâb*^{en} [Bu da cevap mı şimdi, bu cevapla ne kastettin?] demen ya da işe yaramaz bir silah taşıyan kimseye *keyfe tentefi'u bi-hâzâ silâh*^{an} [bu da silah mı şimdi, ne işine yarayacak ki!] demen gibidir. Ya da tıpkı هذِهِ نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ آيَةً ["Bu, Allah'ın devesidir, sizin için bir mucize olarak gönderilmiştir" (A'râf 7/73)] âyetindeki gibi, hal olarak mansuptur.

[438] يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَيَهْدِي بِهِ كَثِيراً [Allah onunla birçoğunu saptırmakta, birçoğunu da yola getirmektedir] cümlesi, أَمَّا ile başlayan önceki iki cümlenin tefsir ve beyânı mahiyetinde olup, verilen örneğin hak olduğunu bilen grup ile örnekle alay eden cahiller güruhunun her ikisinin de çoklukla nitelenebileceğini, örneğin hak olduğuna dair bilginin mü'minlerin nurlarını artırdıkları türden bir *hidayet* olduğunu, buna karşılık örneğin yerli yerince olduğunu kavrama konusundaki cehaletin ise cahil kâfirlerin karanlıkları içerisinde bocalama durumlarını iyice artıran bir tür *dalâlet* olduğunu ifade etmektedir.

[439] **Şayet** "Neden hidayete erdirilmiş olanlar çok olmakla nitelendirildiler, aslında "Kullarımdan pek azı şükredicidir" [Sebe 34/13] ve "… ama onlar da pek azdır." [Sād 38/24] âyetlerinde ve "İnsanlar, içlerinde yol şartlarına dayanıklı bir tane sağlam binek bulamayacağın yüz deve gibidir!" (*Müslim,* "Fedâ'il", 60)] hadisinde ve "İnsanlara baktım da, hemen hiçbiri sınandığında sağlam çıkacak gibi değil!" [*vecedtu'n-nâse'hbur takluhu*] vecizesinde de ifade edildiği üzere, onlar az değiller midir?" **dersen, şöyle derim:** Hidayette olanlar haddizatında çoktur, 'az' olarak nitelendirildiklerinde dalalettekilere kıyasla böyle nitelenmektedirler. Aynı şekilde sayıca az olan hidayet ehli, görünüşte az olsalar da hakikatte çokturlar. Bu sebeple de hakikat durumu esas alınarak "çok" diye nitelendirilmişlerdir. Şair şöyle demiştir:

وبعضهم على أن معنى إرادته لأفعاله هو أنه فعلها وهو غير ساه ولا مكرَهٍ. ومعنى إرادته لأفعال غيره أنه أمر بها.

[٤٣٦] والضمير في {أَنَّهُ الْحَقُّ} للمثل، أو لـ{أَنْ يَضْرِبَ}. وفي قولهم: {مَاذَا أَرَادَ اللهُ بِهَذَا مَثَلًا} استرذال واستحقار، كما قالت عائشة ﵂ في عبد الله بن عمرو بن العاص: يا عجبًا لابن عمرو هذا؟

[٤٣٧] {مَثَلًا} نصب على التمييز كقولك لمن أجاب بجواب غث: ماذا أردت بهذا جوابًا. ولمن حمل سلاحًا رديًا: كيف تنتفع بهذا سلاحًا؟ أو على الحال، كقوله {هَذِهِ نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ آيَةً} [الأعراف: ٧٣].

[٤٣٨] وقوله {يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا} جار مجرى التفسير والبيان للجملتين المصدّرتين بأما، وأن فريق العالمين بأنه الحق وفريق الجاهلين المستهزئين به كلاهما موصوف بالكثرة، وأنّ العلم بكونه حقًا من باب الهدى الذي ازداد به المؤمنون نورًا إلى نورهم، وأنّ الجهل بحسن مورده من باب الضلالة التي زادت الجهلة خبطًا في ظلماتهم.

[٤٣٩] فإن قلت: لم وصف المهديون بالكثرة والقلة صفتهم، {وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ} [سبأ: ١٣]، {وَقَلِيلٌ مَا هُمْ} [ص: ٢٤]؛ «الناس كإبل مائة لا تجد فيها راحلة»، «وجدت الناس اخْبُرْ تقْلُه»؟ قلت: أهل الهدى كثير في أنفسهم، وحين يوصفون بالقلة إنما يوصفون بها بالقياس إلى أهل الضلال. وأيضًا فإنّ القليل من المهديين كثير في الحقيقة وإن قلّوا في الصورة، فسمّوا ذهابًا إلى الحقيقة كثيرًا:

İyiler çoktur dünyada, sayıca az olsalar da.

Diğerleri ise azdır, her ne kadar 'bol'salar da!..

[440] "Saptırma / dalâlete düşürme" fiilinin Allah'a atfedilmesi, fiilin sebebe atfı türündendir. Çünkü Allah bir misal verip de bir grup insan o misal sebebiyle sapıtmış; bir grup insan da hidayete ermiş olduğu için, bu misal ilk grubun sapmasına, ikincisinin de hidayetine sebep olmuştur. Anlatıldığına göre; Mâlik b. Dînâr *Rahimehullāh* [v.131/748'den önce] bir defasında, kendisinin malını çaldığı için zincire vurulan bir mahkûmun yanına girmiş. Mahkûm; "Ey Ebû Yahyâ! Halimizi görüyor musun; bak nasıl zincire vurulmuşuz!" demiş. Mâlik başını kaldırıp "Şu sepet kimin?" diye sormuş; "Benim" deyince, oradan indirilmesini istemiş; bakmışlar ki bir tavuk ve değişik etler. Bunun üzerine Mâlik, "Ayaklarına zinciri geçiren işte bu!" demiş.

[441] Zeyd b. Ali (r. a.) [v.122/740], يُضَلُّ به كثيرٌ [onunla birçoğu *saptırılmakta*] şeklinde okumuştur. Yine Zeyd b. Ali, وما يَضِلُّ به إلا الفاسقون [Ama O, bununla sadece fâsıkları saptırıyor fâsıkları!] ifadesini de وما يُضَلُّ به إلا الفاسقون [Ama bununla sadece fâsıklar *saptırılıyor* fâsıklar!] şeklinde okumuştur.

[442] *Fısk*; doğru yoldan çıkmak demektir. Ru'be b. el-Accâc [v.145/762] şöyle demiştir:

[Necid yollarında] yoldan çıkan, zalim develer...

Şeriatta *fâsık*, büyük günah işleyerek Allah'ın emrinden çıkan kimse demektir. Böyle biri iki konum, yani mü'min ile kâfir konumları arasındadır [*el-menzile beyne'l-menzileteyn*]. Bu tanımı ilk yapan kimsenin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atā [v.131/748] olduğu söylenmiştir; Allah ondan ve takipçilerinden razı olsun! Kişinin bu iki konum arasında bulunması şu demektir: Bu kimse zahirde mü'min muamelesi görür; nikâh ve miras işlemlerinde, cenazesinin yıkanması, cenaze namazının kılınması, Müslüman kabristanına defnedilmesi gibi hususlarda mü'min kabul edilir. Ancak kendisinin zemmedilmesi, lânetlenmesi, kendisinden ve inancından berî olunması, inancına düşmanlık ızhar edilmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi gibi hususlarda kâfir muamelesi görür. Mâlik b. Enes'in [v.179/795] mezhebine ve Zeydiyye'ye göre; arkasında kılınan namazla namaz vecibesi yerine getirilmiş olmaz.

[443] Asi ve inatçı kâfirlere de *fâsık* denilir. Allah'ın kitabında bu iki kullanım da yer almıştır. Birincisine örnek; "Ne kötü bir yaftadır imandan sonra fâsıklık!" [Hucurât 49/11] âyeti -ki fâsıklık derken, lakap takmayı ve kınayıp küçümsemeyi kastediyor- ikincisine örnek ise "Gerçekten, fâsığın ta kendisidir münafıklar!" [Tevbe 9/67] âyetidir.

إنَّ الكِرَام كثيرٌ في البِلادِ وإنْ ❁ قَلُّوا كَمَا غَيْرُهُمْ قُلٌّ وإنْ كَثُروا

[٤٤٠] وإسناد الإضلال إلى الله تعالى إسناد الفعل إلى السبب، لأنه لما ضرب المثل فضلَّ به قوم واهتدى به قوم، تسبب لضلالهم وهداهم. وعن مالك بن دينار رحمه الله أنه دخل على محبوس قد أخذ بمال عليه وقيّد، فقال: يا أبا يحيى، أما ترى ما نحن فيه من القيود؟ فرفع مالك رأسه فرأى سلّة. فقال: لمن هذه السلّة؟ فقال: لي، فأمر بها تنزل، فإذا دجاج وأخْبِصَة، فقال مالك: هذه وضعت القيود على رجلك.

[٤٤١] وقرأ زيد بن علي: يُضَلُّ بِهِ كَثِيرٌ؛ وكذلك: وَمَا يُضَلُّ بِهِ إِلَّا الفاسقون.

[٤٤٢] والفسق: الخروج عن القصد. قال رؤبة:

فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِها جَوَائرَا ❁

والفاسق في الشريعة الخارج عن أمر الله بارتكاب الكبيرة، وهو النازل بين المنزلتين أي بين منزلة المؤمن والكافر، وقالوا: إن أوّل من حدّ له هذا الحدّ أبو حذيفة واصل بن عطاء ﷺ وعن أشياعه. وكونه بين بين: أنّ حكمه حكم المؤمن في أنه يناكَح ويوارَث ويغسل ويصلى عليه ويدفن في مقابر المسلمين؛ وهو كالكافر في الذمّ واللعن والبراءة منه واعتقاد عداوته، وأن لا تقبل له شهادة. ومذهب مالك بن أنس والزيدية: أنّ الصلاة لا تجزئ خلفه.

[٤٤٣] ويقال للخلفاء المردة من الكفار: الفسقة. وقد جاء الاستعمالان في كتاب الله. {بِئْسَ الِاسْمُ الفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ} [الحجرات: ١١]. يريد اللمز والتنابز؛ {إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} [التوبة: ٦٧].

[444] النقض fesh etmek, terkibi bozmak demektir. **Şayet** "Ahdi iptal etme durumunu ifade etmek için *nakz* ifadesinin kullanılmasının gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Araplar ahdi, isti'âre yolu ile, ip olarak isimlendirmişlerdir; zira ahit, ahitleşen kimseler arasındaki bağlantının [*vuslat*] sabit olduğunu ifade eder. Nitekim sahabeden Ebu'l-Heysem Mâlik b. et-Teyyihân el-Ensârî'nin [v.20/641] Akabe biatinde söylediği şu söz de buna örnektir: "Ya Rasûlâllah! Bizimle kavmin [Kureyş] arasında 'ip'ler var ve o ipleri kesip atmaktayız; ancak endişemiz odur ki, yarın Yüce Allah seni aziz ve muzaffer kılarsa, bizi bırakıp kavmine geri dönersin."

[445] Bu, Belâgat ilminin inceliklerinden, esrar ve latifelerinden biridir. Zira burada kendisi için isti'âre yapılan şeyi zikretmezler; sonra onun müteradifi [eş anlamlısı] olan kelimelerden biri ile ona remzen işaret ederler. Sözgelimi "Cesurdur; akranlarını parçalar", "âlimdir; insanlar kendisinden avuç avuç su alır" dersin. Yine "bir kadınla evleneceksen, yumuşak olanını seç" dersin. Bu ifadeleri kullanmak için önceden muhakkak "cesur", "âlim" ve "kadın" kelimeleri ile "aslan", "deniz" ve "yatak" demek istediğine remzen işaret etmiş olman gerekir.

[446] العهد anlaşma demektir. "Ona şu konuda ahit verdi" demek, ona o konuda vasiyette bulundu, güvence verdi demektir. Birine bir şey şart koştuğu ve güvence aldığı zaman, *ista'hedtu minhu* denilir.

[447] Burada "Allah'ın ahdini bozan kimseler"den maksat, inatçı Yahudi âlimleri veya Yahudi münafıkları ya da bütün kâfirlerdir.

[448] **Şayet** "Allah'ın ahdinden murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bundan murat, Allah'ın insanların akıllarına yerleştirmiş olduğu tevhit delilleridir. Adeta, Allah bunları insanlara tevdî etmiş, bu konuda onlardan güvence almıştır. "Onları kendi aleyhlerine şahit tutarak; 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti de; 'Elbette... (Buna) şahitlik etmekteyiz.' demişlerdi..." [A'râf 7/172] âyetindeki mâna da budur. Ya da kendilerine Allah tarafından mucizelerle tasdik edilmiş bir peygamber geldiğinde, "ona iman edip kendisine tâbi olacakları, onun geçmişte kendilerine inzâl edilmiş olan kitaplarda zikredilmişliğini gizlemeyecekleri" hususunda Allah'ın onlardan söz almış olmasıdır. Nitekim "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." [Bakara 2/40] âyetinde ve Allah Teâlâ'nın İncil'de İsa (a.s.)'a söylediği şu sözlerde de bu durum söz konusudur: "Sana bir kitap inzâl edeceğim ki, onda İsrailoğullarının haberleri, kendilerine göstermiş olduğum mucizeler, verdiğim nimetler, daha önce kendilerinden söz alınmış konularda ahdi bozmuş olmaları,

[٤٤٤] النقض: الفسخ وفكُّ التركيب. فإن قلت: من أين ساغ استعمال النقض في إبطال العهد؟ قلت: من حيث تسميتهم العهد بالحبل على سبيل الاستعارة، لما فيه من ثبات الوصلة بين المتعاهدين. ومنه قول ابن التيهان في بيعة العقبة: «يا رسول الله، إنّ بيننا وبين القوم حِبالًا ونحن قاطعوها؛ فنخشى إنِ اللهُ عزّ وجلّ أعزّك وأظهرك أن ترجع إلى قومك.»

[٤٤٥] وهذا من أسرار البلاغة ولطائفها أن يسكتوا عن ذكر الشيء المستعار، ثم يرمزوا إليه بذكر شيء من روادفه، فينّبهوا بتلك الرمزة على مكانه. ونحوه قولك: شجاع يفترس أقرانه، وعالم يغترف منه الناس، وإذا تزوّجت امرأة فاستوثرها. لم تقل هذا إلا وقد نبهت على الشجاع والعالم بأنهما أسد وبحر، وعلى المرأة بأنها فراش.

[٤٤٦] والعهد: الموثق. وعهد إليه في كذا: إذا وصاه به ووثقه عليه. واستعهد منه: إذا اشترط عليه واستوثق منه:

[٤٤٧] والمراد بهؤلاء الناقضين لعهد الله أحبار اليهود المتعنتون، أو منافقوهم، أو الكفار جميعًا.

[٤٤٨] فإن قلت: فما المراد بعهد الله؟ قلت: ما ركز في عقولهم من الحجة على التوحيد كأنه أمر وصاهم به ووثقه عليهم، وهو معنى قوله تعالى {وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١١٢] أو أخذ الميثاق عليهم بأنهم إذا بُعِثَ إليهم رسول يصدقه الله بمعجزاته صدقوه واتبعوه، ولم يكتموا ذكره فيما تقدمه من الكتب المنزلة عليهم، كقوله {وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ} [البقرة: ٤٠]. وقوله في الإنجيل لعيسى صلوات الله عليه: «سأنزل عليك كتابًا فيه نبأ بني إسرائيل، وما أريتُه إياهم من الآيات، وما أنعمت عليهم وما نقضوا من ميثاقهم الذي واثقوا به،

Allah'ın, ahdine sadık kalıp vefa gösterenlere karşı iyi muamelesi, onları muzaffer kılması, buna karşılık hainlik edip ahdi ve misakı bozan ve vefa göstermeyenlere nasıl azap indirip onlardan intikam aldığı gibi hususlar yer almaktadır." Çünkü Yahudiler vaktiyle İsa (a.s.)'a ne yaptılarsa Peygamber (s.a.)'e de aynısını yapmışlar; onun hakkında kendi kitaplarında yer alan ifadeleri tahrif etmişler, onu inkâr etmişler; İsa'yı reddettikleri gibi onu da reddetmişlerdir.

[449] Bir görüşe göre de "Allah'ın ahdi"nden maksat, Allah'ın Yahudilerden; kanlarını akıtmayacakları, birbirlerine saldırmayacakları, akrabalık bağlarını kopartmayacakları konusunda almış olduğu ahittir.

[450] Bir başka görüşe göre Allah'ın kullarına üç ahdi söz konusudur. Birinci ahit, Âdem (a.s.)'ın bütün zürriyetinden alınmış olan 'rububiyeti ikrar ve kabul' ahdidir ki, "Hani senin Rabbin; Âdemoğullarının sulblerinden soylarını çıkartırken, (yani, maddî/dünyevî varlıklarının daha başlangıcında) onları kendi aleyhlerine şahit tutarak..." [A'râf 7/172] âyetinde bu ahitten söz edilmektedir. İkinci ahit sadece peygamberlere mahsus olup [Şûra 42/13'te bildirildiği üzere] onlardan 'risaleti tebliğ etmeleri, dini dosdoğru yaşamaları, dinde tefrikaya düşmemeleri' konusunda alınmıştır. Bu da, şu âyette söz konusu edilmiştir; "Hani, Biz peygamberlerden ahitlerini almıştık..." [Ahzâb 33/7] Üçüncü ahit ise sadece âlimlerden alınan ahit olup şu âyette ifade edilmiştir: "Hani, Allah; 'Kitabı mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!' diyerek kitap verilenlerden söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı ettiler." [Âl-i İmrân 5/187].

[451] ميثاقه ifadesindeki zamir, '*ahd*e işaret eder; mâna ise, "onlar Allah'ın ahdini kabul edip kendilerini ilzâm edecek şekilde yüklendikten sonra" şeklindedir. Buradaki misak kelimesinin "tevsîk" [güvence vermek] anlamında olması da mümkündür. Bu tıpkı *mî'âd* ve *mîlâd* kelimelerinin *va'd* ve *vilâde* [yani vaat ve doğum] anlamında kullanılmasına benzer. Yine söz konusu zamirin Allah Teâlâ'ya işaret etmesi de mümkündür, bu durumda anlam, "onlar Allah'a söz verdikten sonra" ya da "onun ahdini; yani âyetlerini, kitaplarını, peygamberlerinin uyarılarını kabul edip güvence verdikten sonra" anlamına gelir.

[452] Onların, "Allah'ın bağlanmasını emrettiği şeyi kopartmış olmaları"ndan maksat ise, akrabalık bağlarını ve mü'minlerle olan dostluklarını koparmalarıdır. Bir görüşe göre; peygamberler arasındaki birlik ve bütünlüğü, hak üzere bir olma halini bozmaları, bazı peygamberlere inanırken bazılarını inkâr etmeleridir.

وما ضيعوا من عهده إليهم.» وحسن صنعه للذين قاموا بمثياق الله تعالى وأوفوا بعهده، ونصره إياهم، وكيف أنزل بأسه ونقمته بالذين غدروا ونقضوا ميثاقهم ولم يوفوا بعهده. لأنّ اليهود فعلوا باسم عيسى ما فعلوا باسم محمد ﷺ من التحريف والجحود وكفروا به كما كفروا بمحمد ﷺ.

٥ [٤٤٩] وقيل هو أخذ الله العهد عليهم أن لا يسفكوا دماءهم، ولا يبغي بعضهم على بعض، ولا يقطعوا أرحامهم.

[٤٥٠] وقيل: عهد الله إلى خلقه ثلاثة عهود: العهد الأوّل الذي أخذه على جميع ذرية آدم، الإقرار بربوبيته وهو قوله تعالى {وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ} [الأعراف: ١٧٢]، وعهدٌ خص به النبيين أن يبلغوا الرسالة ويقيموا الدين ولا يتفرّقوا فيه، وهو قوله تعالى {وَإِذْ ١٠ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ} [الأحزاب: ٧]، وعهدٌ خصّ به العلماء، وهو قوله {وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} [آل عمران: ١٨٧].

[٤٥١] والضمير في ميثاقه للعهد، وهو ما وثقوا به عهد الله من قبوله وإلزامه أنفسهم. ويجوز أن يكون بمعنى توثقته، كما أنّ الميعاد والميلاد بمعنى الوعد والولادة. ويجوز أن يرجع الضمير إلى الله تعالى، أي من بعد توثقته عليهم، أو من ١٥ بعد ما وثق به عهده من آياته وكتبه وإنذار رسله.

[٤٥٢] ومعنى قطعهم ما أمر الله به أن يوصل قطعُهم الأرحام وموالاةَ المؤمنين، وقيل: قطعهم ما بين الأنبياء من الوصلة والاتحاد والاجتماع على الحق، في إيمانهم ببعض وكفرهم ببعض

[453] **Şayet** "*Emir* nedir?" **dersen, şöyle derim:** Emir; senden daha alt konumda olan birinden bir fiili talep etmen, onu o fiile yöneltmendir. İş, kasıt mânasındaki *umûr* kelimesinin tekili olan *emr* kelimesi de, bu yüzden bu şekilde kullanılmıştır. Çünkü belli bir maksat ve işi kişinin üstlenmesine sebep olan şey, bir amirin emrine benzetilmiş, bu yüzden, sanki o emredilmiş bir şeymiş gibi, mef'ûlün mastar ile isimlendirilmesi yoluyla ona *emir* denilmiştir. Aynı şekilde emre *şe'n* [شأن] de denilir. Nitekim *şe'entü şe'nehû* ifadesi, "onun kasdına yöneldim" mânasında kullanılır.

[454] "Hüsrana uğrayacaklar da bunlardır"; çünkü onlar ahde vefayı ahdi bozmakla, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi bir tutmayı onu koparmakla, salahı fesatla, ilâhî sevabı da ilâhî cezayla değiştirmişlerdir.

28. Siz Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz ki, birer ölü iken size O hayat verdi; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek ve en sonunda O'na döndürüleceksiniz.

29.Yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan, daha sonra göğe yönelip orayı yedi gök halinde düzenleyen O'dur. O, her şeyi bilir.

[455] كَيْفَ [nasıl] kelimesi [aslında soru ve cevap ifade eder ve gizli bir soru Hemze'si ihtiva eder, işbu] Hemze'nin mânası, inkâr ve hayret ifade etmektir. Buna göre burada, "Yanınızda sizi nankörce inkâr etmekten alıkoyacak ve imana sevk edecek şeyler varken nasıl Allah'ı nankörce inkâr edersiniz?!" şeklindedir. Bunun bir benzeri, "Kanatsız uçacaksın öyle mi? Pekiyi nasıl uçacaksın kanatsız?!" ifadesinde söz konusudur. **Şayet** "Kanatsız uçacaksın öyle mi?" sorusu uçabilecek olmanın inkârıdır, çünkü kanatsız uçmak imkânsızdır, oysa *küfr*, yani "nankörce inkâr etmek", âyette zikredilen hayat verme ve öldürme nimetlerine rağmen, yine de imkânsız değildir!" **dersen, şöyle derim:** Burada *küfr* adeta imkânsız sûretinde ele alınmıştır, çünkü insanı *küfür*den alıkoyup imana sevk edecek şeyler çok güçlüdür.

[456] **Şayet** "كَيْفَ [nasıl] kelimesindeki Hemze'nin durumu anlaşıldı; ayrıca buradaki Hemze'nin kâfirlerin inkârının yadırganması anlamına geldiği, insanı inkârdan alıkoyacak gerekçelerin güçlülüğü ya da inkârın bizzat muhal oluşu sebebiyle adeta imkânsız görülmesi anlamını kattığı anlaşılmış oldu. Peki, onların fiilî olarak içinde bulunduğu hal olan küfrün yadırganıp reddedilmesi konusunda bu كَيْفَ [nasıl] kelimesini nasıl değerlendireceksin?" **dersen, şöyle derim:** Bir şeyin hali, onun zâtına tâbidir. Bir şeyin zâtının sübûtu imkânsız ise, halinin sübûtunun imkânsızlığı da buna tâbi olarak ortaya çıkar.

[٤٥٣] فإن قلت: ما الأمر؟ قلت: طلب الفعل ممن هو دونك وبعثه عليه. وبه سمي الأمر الذي هو واحد الأمور؛ لأن الداعي الذي يدعو إليه من يتولاه شبه بآمر يأمره به، فقيل له: أمر، تسمية للمفعول به بالمصدر كأنه مأمور به، كما قيل له شأن، والشأن الطلب والقصد. يقال: شأنت شأنه، أي قصدت قصده.

[٤٥٤] {هُمُ الْخَاسِرُونَ} لأنهم استبدلوا النقض بالوفاء، والقطع بالوصل، والفساد بالصلاح وعقابها بثوابها.

٢٨-﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

٢٩-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[٤٥٥] معنى الهمزة التي في {كَيْفَ} مثله في قولك: أتكفرون بالله ومعكم ما يصرف عن الكفر ويدعو إلى الإيمان، وهو الإنكار والتعجب. ونظيره قولك: أتطير بغير جناح، وكيف تطير بغير جناح؟ فإن قلت: قولك: أتطير بغير جناح إنكار للطيران، لأنه مستحيل بغير جناح، وأما الكفر فغير مستحيل مع ما ذكر من الإماتة والإحياء. قلت: قد أخرج في صورة المستحيل لما قوى من الصارف عن الكفر والداعي إلى الإيمان.

[٤٥٦] فإن قلت: فقد تبين أمر الهمزة وأنها لإنكار الفعل والإيذان باستحالته في نفسه، أو لقوة الصارف عنه، فما تقول في {كَيْفَ} حيث كان إنكارًا للحال التي يقع عليها كفرهم؟ قلت: حال الشيء تابعة لذاته، فإذا امتنع ثبوت الذات تبعه امتناع ثبوت الحال؛

Burada kâfirlerin hallerinin, küfrün ve eş anlamlısı olan şeylerin tabiî sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu için yadırganmış olması, küfrün bizzat kendisinin kinaye yoluyla yadırganması demektir ki bu, küfrü yadırgama ve red noktasında çok daha kuvvetli ve belîğ (edebî/etkili) bir yoldur. Bir başka deyişle; onların küfürlerinin, üzerinde var olacağı bir hâlin bulunduğu reddedilince, bu yadırgama ve redle aslında küfrün varlığı burhânî yolla yadırganmış olmuştur; zira her varlığın vucuda geliş, var oluş esnasında muhakkak bir hal ve sıfat üzere olacağı, halden ve sıfattan ârî olmayacağı mâlûmdur.

[457] وَكُنْتُمْ أَمْواتاً ifadesindeki Vav hâl ifade eder. **Şayet** "Buradaki كُنْتُمْ fi-il-i mazi olduğu halde, Vav nasıl hâl Vav'ı olabilir? Zira *ci'tu ve kāme'l-emîr*[u] [Ben geldim ki emîr kalktı] denmez; bunun yerine *ci'tu ve kad kāme'l-emîr*[u] [Tam ben geldim ki, emîr kalkmış] denir. O halde, burada Vav'ın ardından gizli bir قد takdir edilmeden bunun hal olduğu nasıl düşünülebilir?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki hâl Vav'ı sadece كُنْتُمْ أَمْواتاً ifadesinin başına değil, âyetin sonundaki تُرْجَعُونَ ifadesine kadar olan bütün bir cümlenin başına gelmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: Sizler ölü iken, babalarınızın sulbünde nutfe iken, Allah sizi hayat sahibi kılmış; sonra bu hayatın ardından sizi öldürecek ve ardından ölümden sonra diriltip hesaba çekecek olan Allah iken, kıssanız bu iken, nasıl Allah'ı nankörce inkâr edersiniz?!

[458] **Şayet** "Âyette ifade edilen kıssanın bir kısmı geçmişte yaşanmış, bir kısmı ise gelecekte yaşanacak şeylerdir; mazi ile müstakbel bir arada hâl olamazlar, zira hâl-i hâzırda hâl olarak bulunan durumda bu ikisinin birlikte vuku bulması söz konusu değildir. Peki, burada an itibariyle hâl olarak vâki olan nedir?" **dersen, şöyle derim:** Hâl-i hâzırda hâl olarak vâki olan, kıssaya dair ilimdir. Onlara sanki şöyle denilmiştir: Bu kıssanın başından sonuna hepsini biliyor olduğunuz halde nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?!"

[459] **Şayet** "Senin bu söylediğine göre âyetin mânası, 'Siz bu kıssayı başından sonuna bildiğiniz halde, hangi hâl üzere nankörce inkâr ediyorsunuz?!' şeklinde olmaktadır. Pekiyi bu mânanın sıhhatinin izahı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Daha önce söylediğimiz üzere كيف'deki soru mânası yadırgama ve red vurgusu taşır. Hâlin yadırganması da, kinaye yoluyla zâtın yadırganmasını ihtiva eder. Bu durumda, adeta şöyle denmiş olmaktadır: Şu halinizi biliyor olmakla beraber nankörce bir inkâr içinde olmanız ne kadar yadırganacak bir durumdur!

فكان إنكار حال الكفار لأنها تَبيعُ ذاتِ الكفر ورديفُها إنكارًا لذات الكفر، وثباتها على طريق الكناية، وذلك أقوى لإنكار الكفر وأبلغ. وتحريره: أنه إذا أنكر أن يكون لكفرهم حال يوجد عليها، وقد علم أنّ كل موجود لا ينفكّ عن حال وصفةٍ عند وجوده. ومحال أن يوجد بغير صفة من الصفات كان إنكارًا لوجوده على الطريق البرهاني.

[٤٥٧] والواو في قوله {وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا} للحال. فإن قلت: فكيف صح أن يكون حالًا وهو ماض، ولا يقال جئت وقام الأمير، ولكن وقد قام، إلا لأن يضمر قد؟ قلت: لم تدخل الواو على {كُنْتُمْ أَمْوَاتًا} وحده، ولكن على جملة قوله {كُنتُمْ أَمْوَاتًا} إلى {تُرْجَعُونَ}؛ كأنه قيل: كيف تكفرون بالله وقصتكم هذه وحالكم أنكم كنتم أمواتًا نطفًا في أصلاب آبائكم فجعلكم أحياء، ثم يميتكم بعد هذه الحياة، ثم يحييكم بعد الموت، ثم يحاسبكم.

[٤٥٨] فإن قلت: بعض القصة ماض وبعضها مستقبل، والماضي والمستقبل كلاهما لا يصح أن يقعا حالًا حتى يكون فعلًا حاضرًا وقت وجود ما هو حال عنه، فما الحاضر الذي وقع حالًا؟ قلت: هو العلم بالقصة، كأنه قيل: كيف تكفرون وأنتم عالمون بهذه القصة بأولها وآخرها.

[٤٥٩] فإن قلت: فقد آل المعنى إلى قولك: على أي حال تكفرون في حال علمكم بهذه القصة؛ فما وجه صحته؟ قلت: قد ذكرنا أنّ معنى الاستفهام في {كَيْفَ} الإنكار، وأنّ إنكار الحال متضمن لإنكار الذات على سبيل الكناية، فكأنه قيل: ما أعجب كفرَكم مع علمكم بحالكم هذه!

[460] **Şayet** "Diyelim ki, onlar başlangıçta ölü iken Allah'ın kendilerine hayat verdiğini ve sonunda öldüreceğini biliyorlar; ancak Allah'ın onları ikinci kez dirilteceğine dair bir 'bilgi'leri yok ki?" **dersen, şöyle derim:** Kendilerini her iki konudaki ilme ulaştıracak deliller sayesinde bu imkâna sahipler. Dolayısıyla, sanki bu ilme sahip gibi değerlendirilmişlerdir. Kaldı ki, içlerinden çoğu bunu bildikleri halde inat etmekte idiler.

[461] *Emvât* kelimesi *meyt*in çoğuludur, tıpkı *kayl*in çoğulu *akvâl* olduğu gibi. **Şayet** "Onlar daha önce henüz yaratılmamış ve cansız oldukları halde neden 'ölü' oldukları söylenmiştir; oysa *meyt* / ölü kelimesi, hayat sahibi olması mümkün olan yapılar için kullanılır?" **dersen, şöyle derim:** Aksine *meyt* / ölü kelimesi, hayat sahibi olmayan kimse için kullanılır. Nitekim بَلْدَةً مَيْتاً ["ölü belde" (Furkān 25/49)], وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ ["Onlar için, ölü toprak bir âyettir" (Yâsîn 36/33)] ve أَمْواتٌ غَيْرُ أَحْياءٍ ["Diri değil, ölüdürler." (Nahl 16/21)] âyetlerinde bu mânada kullanılmıştır. Ayrıca cansız varlıklarla hayat sahibi olması mümkün varlıklar "ruhsuz" ve "duyusuz" olma noktasında müşterek oldukları için, burada *meyt* kelimesinin isti'âre olarak kullanılmış olması da mümkündür.

[462] **Şayet** "İkinci *ihyâ* [hayat verme] ile anlatılmak istenen nedir?" **dersen, şöyle derim:** *İhyâ* ile kabirde hayat vermenin, *rucû* ile de kabirlerden dirilip çıkmanın kastedilmiş olması mümkün olduğu gibi, *ihyâ* ile kabirlerden dirilip çıkmanın, *rucû* ile de âhiretteki karşılığı almaya varmanın kastedilmiş olması da mümkündür.

[463] **Şayet** "Âyette neden ilk atıf Fâ ile yapılmış da, ardından *sümme* [sonra] ile takip edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü ilk *ihyâ*, "mevti" [ölümü] takip etmiştir ve bu ikisi arasında hiç süre yoktur. Oysa *ihyâ* ile ölüm arasında süre vardır. Aynı şekilde eğer ikinci *ihyâ* ile kabirden dirilip çıkış kastediliyorsa, o zaman ölüm ile ikinci ihyâ arasında da açık bir süre söz konusudur. Fakat eğer ikinci ihyâ ile kabirdeki diriliş kastediliyorsa, o zaman, burada *sümme*nin kullanılmış olmasından ölüm ile kabirdeki diriliş arasında da bir sürenin bulunduğuna dair bilgi elde edilir. Yine kabirden diriltilip çıkmak ile ceza görmek arasında da süre söz konusudur.

[464] **Şayet** "Onların inkâr etmiş olmaları ile âyette anlatılan hususların bir arada bulunması neden yadırganmıştır; anlatılan hususlar onları küfürden alıkoyacak açık âyetler / deliller içerdiği için mi, yoksa kendilerine mutlaka şükürle karşılık verilmesi, kesinlikle nankörlük edilmemesi gereken muazzam nimetleri içerdiği için mi bu yadırgama yapılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Her iki ihtimal de söz konusudur, çünkü âyette sayılan hususlar hem birer delildir hem de bununla beraber en muazzam nimetlerdendir.

[٤٦٠] فإن قلت: إن اتصل علمهم بأنهم كانوا أمواتًا فأحياهم ثم يميتهم، فلم يتصل بالإحياء الثاني والرجوع؟ قلت: قد تمكنوا من العلم بهما بالدلائل الموصلة إليه، فكان ذلك بمنزلة حصول العلم. وكثير منهم علموا ثم عاندوا.

[٤٦١] والأموات: جمع مَيْت، كالأقوال في جمع قَيْل. فإن قلت: كيف قيل لهم أموات في حال كونهم جمادًا، وإنما يقال ميت فيما يصح فيه الحياة من البُنَى؟ قلت: بل يقال ذلك لعادم الحياة، كقوله {بَلْدَةً مَيْتًا} [الفرقان: ٤٩]، {وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ} [يس: ٣٣]، {أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ} [النحل: ٢١]. ويجوز أن يكون استعارة لاجتماعهما في أن لا روح ولا إحساس.

[٤٦٢] فإن قلت: ما المراد بالإحياء الثاني؟ قلت: يجوز أن يراد به الإحياء في القبر، وبالرجوع النشورُ؛ وأن يراد به النشور، وبالرجوع المصيرُ إلى الجزاء.

[٤٦٣] فإن قلت: لم كان العطف الأوّل بالفاء والإعقاب بثم؟ قلت: لأنّ الإحياء الأوّل قد تعقب الموت بغير تراخٍ، وأما الموت فقد تراخَى عن الإحياء. والإحياء الثاني كذلك متراخٍ عن الموت إن أريد به النشور تراخيًا ظاهرًا. وإن أريد به إحياء القبر فمنه يكتسب العلم بتراخيه والرجوع إلى الجزاء أيضًا متراخ عن النشور.

[٤٦٤] فإن قلت: من أين أنكر اجتماع الكفر مع القصة التي ذكرها الله، ألأنها مشتملة على آيات بينات تصرِفُهم عن الكفر، أم على نِعمٍ جِسامٍ حقُّها أن تُشكر ولا تكفر؟ قلت: يحتمل الأمرين جميعًا، لأنّ ما عدّده آيات وهي مع كونها آيات من أعظم النعم.

[465] لَكُمْ "sizin için, sizin dünyevî ve dinî menfaatiniz için" demektir. Sözü edilen şeylerin [yeryüzündeki her şeyin yaratılmasının] dünyevî faydası açıktır, dinî faydası ise şunlardır: Bu yaratılanlar üzerinde, bunların kudret ve hikmet sahibi bir yaratıcıya delâlet eden muazzam yaratılışları üzerinde gözlemde bulunmak dinî bir faydadır. Oradaki türlü yiyeceklerin, içeceklerin, meyvelerin, eşlerin, bineklerin, güzel manzaraların verdiği ünsiyet, lezzet üzerinde tefekkür etmek ve yine orada bulunan ateş, yıldırım, yırtıcı hayvanlar, zehirler, gam-keder ve korkular gibi türlü kötülüklerin verdiği meşakkat üzerinde tefekkür etmek insana ahiret hayatındaki sevap ve cezayı hatırlatıcı özelliktedir.

[466] خَلَقَ لَكُمْ [sizin için yarattı] ifadesinden yola çıkarak bazı kimseler, aklen sakıncalı şeyler arasında olmayan ve insana fayda sağlayabilecek şeylerin asıl itibariyle mutlak olarak mubah olduğunu, bu şekilde yaratılmış olduğunu, herkesin onlardan faydalanabileceğini savunmuştur.

[467] **Şayet** "Bu âyete, 'Yer'i ve içindekileri / üzerindekileri sizin için yarattı' şeklinde mâna vermenin doğru bir gerekçesi var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer *Arz* [الأرض] kelimesi ile sadece Yer'in yüzeyini değil de "aşağı istikametteki yönleri" kastediyorsa [tıpkı *semâ* ile yukarı yönlerin kastedilmesi gibi] o zaman bu mâna caizdir. Zira Yer'in yüzeyi ve onda bulunanlar, aşağı (süflî) istikamette bulunurlar.

[468] جَمِيعاً kelimesi, ikinci ism-i mevsūlün [مَا فِي الْأَرْضِ ifadesinin] hâli olarak mansuptur. *İstivâ*; i'tidal ve istikamet demektir. Bir çubuk ya da başka bir şey düz ve dik durduğu zaman, bu durum *istevâ* fiili ile ifade edilir. Yine bir şey, herhangi başka bir şeye bulaşmadan, doğrudan hedefine yönelmişse, onun için *istevâ ileyhi* [ona yöneldi] denir. ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ ifadesi de bundan isti'âre olarak kullanılmıştır. Anlamı, "yerdekileri yarattıktan sonra, irade ve meşîeti ile doğrudan, ikisi arasında herhangi başka bir şey yaratmayı murad etmeksizin, *semâ*ya yöneldi" şeklindedir. *Semâ*dan murat, ulvî cihetlerdir. Sanki şöyle denilmiştir: Sonra yukarı yöneldi.

[469] فَسَوَّاهُنَّ [ve orayı düzenledi] ifadesindeki zamir müphem olup سَبْعَ سَماواتٍ [yedi gök halinde] ifadesi ile tefsir edilmiştir. Bu kullanım, *rabbehû racul*[en] [onu bir adam olarak eğitti, yani "eğitti, adam etti"] ifadesine benzer. Bir görüşe göre; فَسَوَّاهُنَّ'deki zamir, cins mânası ifade eden *semâ*ya işaret etmektedir. Bir görüşe göre *semâ*, *semâ'et*[un] kelimesinin çoğuludur. Ancak Arap diline uygun olan, ilk görüştür. Allah Teâlâ'nın *semâ*yı düzenlemesinin mânası, orayı mutedil bir şekilde yaratmış, her türlü sapma ve eğrilikten ârî bir şekilde var etmiş, yaratılışını tamamlamış olmasıdır.

[٤٦٥] {لَكُمْ} لأجلكم ولانتفاعكم به في دنياكم ودينكم. أما الانتفاع الدنيوي فظاهر؛ وأمّا الانتفاع الديني فالنظر فيه وما فيه من عجائب الصنع الدالة على الصانع القادر الحكيم، وما فيه من التذكير بالآخرة وبثوابها وعقابها، لاشتماله على أسباب الأنس واللذة من فنون المطاعم والمشارب والفواكه والمناكح والمراكب والمناظر الحسنة البهية؛ وعلى أسباب الوحشة والمشقة من أنواع المكاره كالنيران والصواعق والسباع والأحناش والسموم والغموم والمخاوف.

[٤٦٦] وقد استدل بقوله {خَلَقَ لَكُمْ} على أنّ الأشياء التي يصح أن ينتفع بها ولم تجر مجرى المحظورات في العقل خلقت في الأصل مباحة مطلقًا لكل أحد أن يتناولها ويستنفع بها.

[٤٦٧] فإن قلت: هل لقول من زعم أنّ المعنى خلق لكم الأرض وما فيها وجهُ صحة؟ قلت: إن أراد بالأرض الجهات السفلية دون الغَبْراء كما تذكر السماء وتراد الجهات العلوية، جاز ذلك؛ فإنّ الغبراء وما فيها واقعة في الجهات السفلية.

[٤٦٨] و{جَمِيعًا} نصب على الحال من الموصول الثاني. والاستواء: الاعتدال والاستقامة. يقال: استوى العود وغيره، إذا قام واعتدل، ثم قيل: استوى إليه كالسهم المرسل إذا قصده قصدًا مستويًا، من غير أن يلوي على شيء. ومنه استعير قوله {ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ}، أي قصد إليها بإرادته ومشيئته بعد خلق ما في الأرض، من غير أن يريد فيما بين ذلك خلق شيء آخر. والمراد بالسماء جهات العلوّ، كأنه قيل: ثم استوى إلى فوق.

[٤٦٩] والضمير في {فَسَوَّاهُنَّ} ضمير مبهم، و{سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} تفسيره، كقولهم: ربه رجلًا. وقيل: الضمير راجع إلى السماء، والسماء في معنى الجنس. وقيل: جمع سماءة، والوجه العربي هو الأوّل. ومعنى تسويتهنّ تعديل خلقهنّ، وتقديمه، وإخلاؤه من العوج والفطور، أو إتمام خلقهنّ.

[470] وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O, her şeyi bilir]; dolayısıyla orayı muhkem, her türlü çarpıklıktan uzak, düzgün bir şekilde yaratmıştır. Bunun yanı sıra, Yer'de olanları da Yeryüzündekilerin ihtiyaçları, menfaat ve maslahatları doğrultusunda yaratmıştır. **Şayet** "Allah'ın *semâ*ya *istivâ* etmesine dair yapmış olduğun tefsir, âyetteki *sümme* [sonra] ifadesi ile çelişmektedir, zira *sümme* arada bir süre geçmiş olduğu anlamına gelir" **dersen, şöyle derim:** Buradaki *sümme*, zaman itibariyle arada bir süre bulunduğuna değil, iki yaratma arasındaki derece farkına, *semâvât*ın / göklerin yaratılmasının Yer'in yaratılmasına olan üstünlüğüne delâlet der. "*Ayrıca [sümme]*, iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden, birbirlerine merhameti tavsiye edenlerden olmaktır." [Beled 90/17] âyetinde de benzer bir durum söz konusudur. Kaldı ki *sümme* zaman itibariyle bir sonralık anlamına gelse dahi, yapmış olduğun itiraza mesnet teşkil etmez, çünkü bu durumda da mâna, "O semâya yöneldiği zaman, bu arada başka bir şey yaratmadı" şeklinde olur.

[471] **Şayet** "Peki, bu görüş "Bundan *sonra* da Arz'ı (hayata elverişli şekilde) yaymıştır" [Nâzi'ât 79/30] âyeti ile çelişmiyor mu?" **dersen, şöyle derim:** Hayır çelişmiyor, çünkü Yer'in fizikî olarak var edilmesi, semânın yaratılmasından öncedir; ama hayata elverişli şekilde düzenlenmesi (*dahv*) ondan sonradır. Rivayet edildiğine göre; Hasan-ı Basrî şöyle demiştir; "Allah Teâlâ yeryüzünü Beyt-i Makdis'in mekânında, üzerinde bir duman tabakası yapışık bulunan bir kaya şeklinde yarattı. Daha sonra dumanı yükseltti ve ondan gökleri yarattı, kayayı ise yerinde tuttu ve ondan yeryüzünü yaydı. İşte 'Gökler ve Yer bitişik idi' [Enbiyâ 21/30] âyetindeki bitişiklik, bu yapışıklıktır."

30. Hani senin Rabbin, meleklere; "Ben yeryüzünde bir halife yaratmaktayım" demişti de melekler; "Biz Seni, daima hamd ile tenzih ve takdis ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!" demişlerdi. "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu.

31. Ve Adem'e bütün isimleri öğretti... Sonra onları meleklere göstererek; "Doğru söylüyorsanız, şunların adlarını bana söyleyin" dedi.

32. "Seni tenzih ve takdis ederiz! Senin bize öğrettiklerinden başka bilgimiz yok. Sadece Sensin 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' (Alîm, Hakîm)." dediler.

33. "Ey Adem! Şunların isimlerini onlara söyle" dedi. Adem isimlerini onlara söyleyince; "Ben size demedim mi ki; Ben göklerin ve yerin gaybını bilirim; sizin gizli-aşikâr bütün yaptıklarınızı da bilirim?" dedi.

[٤٧٠] {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} فمن ثم خلقهنّ خلقًا مستويًا محكمًا من غير تفاوت، مع خلق ما في الأرض على حسب حاجات أهلها ومنافعهم ومصالحهم. فإن قلت: ما فسرت به معنى الاستواء إلى السماء يناقضه {ثُمَّ} لإعطائه معنى التراخي والمهلة. قلت: {ثُمَّ} ههنا لما بين الخلقين من التفاوت وفضل خلق السماوات على خلق الأرض، لا للتراخي في الوقت كقوله {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} [البلد: ١٧]. على أنه لو كان لمعنى التراخي في الوقت لم يلزم ما اعترضت به، لأن المعنى أنه حين قصد إلى السماء لم يُحدِث فيما بين ذلك، أي في تضاعيف القصد إليها، خلقًا آخر.

[٤٧١] فإن قلت: أما يناقض هذا قوله {وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا} [النازعات: ٣٠]؟ قلت: لا؛ لأن جرم الأرض تقدم خلقه خلق السماء؛ وأمّا دحوُها فمتأخر. وعن الحسن: خلق الله الأرض في موضع بيت المقدس كهيئة الفهر، عليها دخان ملتزق بها، ثم أصعد الدخان وخلق منه السماوات، وأمسك الفهر في موضعها وبسط منها الأرض، فذلك قوله {كَانَتَا رَتْقًا} [الأنبياء: ٣٠] وهو الالتزاق.

٣٠-﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٣١-﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٢-﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لا عِلْمَ لَنَا إِلا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

٣٣-﴿قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

[472] وَإِذْ ifadesi, اذكر [zikret/hatırla] şeklindeki gizli bir fiil ile mansuptur. Gizli bir قالُوا [dediler] fiili ile mansup olması da mümkündür.

[473] *Melâ'ike* asıl itibariyle *mel'ek* kelimesinin çoğuludur. Yapı olarak, *şem'el* kelimesinin çoğulu olan *şemâ'il* kelimesine benzer. Sonundaki Tâ, çoğul kelimenin müennes (dişil) yapılması içindir.

[474] جاعِلٌ kelimesi, iki mef'ûl alan *ce'ale*den gelmekte olup burada mübteda ve haberden oluşan bir cümlenin başına gelmiştir. Bu mübteda ve haber ise, فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً [yeryüzünden halife] ifadesi olup, bu iki kelime *ce'ale*nin iki mef'ûlü olmuştur. Anlamı, "yeryüzünden halife meydana getireceğim" şeklindedir.

[475] *Halîfe*, başkasının ardından gelen, ona halef olan kimsedir. Âyette anlam, "size halife" şeklindedir, çünkü yeryüzünün önceki sakinleri onlar idi; Âdem ve zürriyeti onlara halife oldu. **Şayet** "Burada halifeler anlamında *halâ'if* ya da *hulefâ'* şeklinde çoğul kullanılsaydı olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Burada *halîfe* ile Âdem kastedilmiş, onun zikredilmesinden sonra artık soyunun zikredilmesine ihtiyaç kalmamıştır. Nitekim Mudar, Hâşim gibi ifadelerde, sadece kabilenin babasının ismi söylenir, ama tüm kabile kastedilir. Ya da burada "size halife olacak kimse" anlamı veya "size halife kılacağımız bir halef" anlamı da kastedilmiş; bu sebeple tekil kullanılmış olabilir. Bu kelime Kāf ile *halîkat*^{en} [bir mahlûk] şeklinde de okunmuştur.

[476] Bununla birlikte, ["Yeryüzünde daha önce yaşayanların yerine gelen" değil de] "benim halifem" mânası da kastedilmiş olabilir, çünkü Âdem (a.s.) Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Aynı şekilde diğer bütün peygamberler de öyledir. Nitekim "Seni Arz'da halife kıldık" [Sâd 38/29] âyetinde bu durum ifade edilmiştir.

[477] **Şayet** "Allah Teâlâ onlara bunu ne amaçla haber vermiştir?" **dersen, şöyle derim:** Meleklerin bu soruyu sorması ve almış oldukları cevabı duyup, onun daha yaratılmadan önce halife kılınmasındaki hikmeti öğrenmeleri murad edilmiş; böylece, hilafet vakti geldiğinde şüpheye düşüp itiraz etmekten korunmaları istenmiştir. Bir görüşe göre; Allah Teâlâ ilmi ve hikmetiyle her türlü istişareden müstağni olsa da, kullarına; yaptıkları işlere girişmeden önce meşverette bulunmayı, içlerinden güvenilir ve akıllı, ileri görüşlü olanlara meseleleri arz etmelerini öğretmek maksadıyla bu soruyu meleklere sormuştur.

[٤٧٢] {وَإِذْ} نصب بإضمار اذكر. ويجوز أن ينتصب بقالوا.

[٤٧٣] والملائكة: جمع ملأك على الأصل، كالشمائل في جمع شمأل؛ وإلحاق التاء لتأنيث الجمع.

[٤٧٤] و{جَاعِلٌ} من جعل الذي له مفعولان، دخل على المبتدأ والخبر وهما قوله {فِى الْأَرْضِ خَلِيفَةً} فكانا مفعوليه. ومعناه مُصَيّرٌ في الأرض خليفة.

[٤٧٥] والخليفة من يخلف غيره. والمعنى خليفة منكم، لأنهم كانوا سكان الأرض فخلفهم فيها آدم وذريته. فإن قلت: فهلا قيل خلائف، أو خلفاء؟ قلت: أريد بالخليفة آدم. واستغني بذكره عن ذكر بنيه كما استغنى بذكر أبي القبيلة في قولك: مضر وهاشم. أو أريد من يخلفكم، أو خلفًا يخلفكم، فوحد لذلك. وقرئ خليقة بالقاف.

[٤٧٦] ويجوز أن يريد: خليفة مني، لأنّ آدم كان خليفة الله في أرضه، وكذلك كلّ نبي {إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ} [ص: ٢٦].

[٤٧٧] فإن قلت: لأي غرض أخبرهم بذلك؟ قلت: ليسألوا ذلك السؤال ويجابوا بما أجيبوا به فيعرفوا حكمته في استخلافهم قبل كونهم، صيانة لهم عن اعتراض الشبهة في وقت استخلافهم. وقيل: ليعلم عباده المشاورة في أمورهم قبل أن يُقْدموا عليها، وعرضها على ثقاتهم ونصائحهم، وإن كان هو بعلمه وحكمته البالغة غنيا عن المشاورة.

[478] أَتَجْعَلُ فِيها ifadesi bir hayret ifadesidir, zira onlar, Allah Teâlâ sadece hayrı yapan ve sadece hayrı murad eden hikmet sahibi bir yaratıcı olduğu halde neden itaatli kullar yerine masiyet ehli kulları halife kılıyor diye hayrete düşmüşlerdir.

[479] **Şayet** "Melekler insanın kan dökeceğini ve fesat çıkaracağını nereden biliyorlardı ki, böyle hayret ettiler? Bu gayba dair bir bilgi değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Onlar bunu ya Allah'ın bildirmesiyle ya da Levh-i Mahfuz'dan öğrenmişlerdir. Veya sadece meleklerin günahlardan korunmuş / masum varlıklar olduğunu, mahlûkāttan hiçbirinin bu nitelikte olmadığını biliyorlardır. Ya da meleklerden önce yeryüzünden yaşayan ve orada fesat çıkarmış olan diğer canlı türünü insana kıyaslamışlardır.

[480] يسفك Fâ'nın ötresi ile *yesfükü*; [if'âlden] *yüsfikü* [kan döktüren] ve *seffeke*den *yüseffikü* [kan döküp duran] şeklinde de okunmuştur.

[481] وَنَحْنُ kelimesindeki Vav hal ifade eder. Benzer şekilde, *e-tuhsinu ilâ fulânin ve ene ahakku minhu bi'l-ihsân* [Ben ihsana ondan daha layık iken sen falancaya mı ihsanda bulunuyorsun?"] denilir.

[482] *Tesbîh*; Allah Teâlâ'nın kötülükten tenzih edilmesidir. *Takdîs* de bu anlamdadır. Nitekim yerde veya suda gitmek, uzaklaşmak anlamında *sebeha fi'l-ard* ve *sebeha fi'l-mâ'* denir.

[483] بِحَمْدِكَ hal konumunda olup anlam şöyledir: Bizler sana hamd eder vaziyette, sana hamdi kuşanmış olarak seni tesbih ediyoruz, çünkü eğer sen bizlere nimet lütfedip bizi muvaffak kılmasaydın, biz sana kulluk etme imkânına sahip olamazdık.

[484] أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ; yani bu konuda sizin için gizli olan maslahatları bilirim. **Şayet** "Onlara bu maslahatları beyan etseydi olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın fiillerindeki güzellik ve hikmet vechesi kendileri için gizli olsa dahi, kulların Allah'ın bütün fiillerinin güzel ve hikmetli olduğunu bilmeleri onlar için yeterlidir. Kaldı ki, devamında gelen "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti" gibi ifadelerde bu hikmet ve maslahatlardan bazılarını beyan etmiştir.

[485] *Âdem* kelimesini *edme* kökünden ve *edîmü'l-ard* ifadesindeki *edîm*den türetmeleri, tıpkı Ya'kūb'u *'akıb* kelimesinden, İdrîs'i *ders* kelimesinden ve İblîs'i *iblâs* kelimesinden türetmelerine benzemektedir. Oysa *Âdem* yabancı bir isimdir. En büyük ihtimalle bu kelime tıpkı Âzer, Âzer, Âber, Şâleh, Fâleğ kelimeleri gibi *fâ'al* veznindedir.

[٤٧٨] {أَتَجْعَلُ فِيهَا} تعجب من أن يستخلف مكان أهل الطاعة أهل المعصية، وهو الحكيم الذي لا يفعل إلا الخير ولا يريد إلا الخير.

[٤٧٩] فإن قلت: من أين عرفوا ذلك حتى تعجبوا منه وإنما هو غيب؟ قلت: عرفوه بإخبار من الله، أو من جهة اللوح، أو ثبت في علمهم أن الملائكة وحدهم هم الخلق المعصومون، وكل خلق سواهم ليسوا على صفتهم، أو قاسوا أحد الثقلين على الآخر حيث أُسكِنوا الأرض فأَفسَدوا فيها قبل سكنى الملائكة.

[٤٨٠] وقرئ يسفُك، بضم الفاء، ويُسْفِك، ويُسفِّك، من أسفك وسفّك.

[٤٨١] والواو في {وَنَحْنُ} للحال، كما تقول: أتحسن إلى فلان وأنا أحق منه بالإحسان.

[٤٨٢] والتسبيح: تبعيد الله عن السوء، وكذلك تقديسه، من سبَح في الأرض والماء، وقدس في الأرض: إذا ذهب فيها وأبعد.

[٤٨٣] و{بِحَمْدِكَ} في موضع الحال، أي نسبح حامدين لك وملتبسين بحمدك؛ لأنه لولا إنعامك علينا بالتوفيق واللطف لم نتمكن من عبادتك.

[٤٨٤] {أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي أعلم من المصالح في ذلك ما هو خفي عليكم. فإن قلت: هلا بين لهم تلك المصالح؟ قلت: كفى العباد أن يعلموا أن أفعال الله كلها حسنة وحكمة، وإن خفي عليهم وجه الحسن والحكمة. على أنه قد بين لهم بعض ذلك فيما أَتبعه من قوله {وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا}.

[٤٨٥] واشتقاقهم {آدَمَ} من الأدمة، ومن أديم الأرض، نحو اشتقاقهم يعقوبَ من العقب، و إدريسَ من الدرس، و إبليس من الإبلاس. وما آدم إلا اسم أعجمي؛ وأقرب أمره أن يكون على فاعَل، كآزر، وعازر، وعابر وشالخ، وفالغ، وأشباه ذلك.

[486] الْأَسْماءَ كُلَّها [bütün isimleri] ifadesi, bütün müsemmâların isimleri anlamındadır. Ancak burada muzâfun ileyh [*müsemmâ* kelimesi], *esmâ*nın zikredilmesi ile kendisine delâlet edilmiş olduğu ve mâlûm olduğu için hazfedilmiştir. Çünkü her ismin muhakkak bir müsemmâsı olur. Bu *müsemmâ* kelimesi hazfedilince, onun telafisi olarak *esmâ* kelimesinin başına, tıpkı وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ ["başım da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta" (Meryem 19/4)] âyetinde olduğu gibi, Lâm-ı ta'rîf getirilmiştir.

[487] **Şayet** "Burada muzâf hazfedilmiş, muzâfun ileyh onun yerine ikame edilmiştir; 'cümlenin aslı, وعلم آدم مُسَمَّيَاتِ الأسماء [ve Âdem'e isimlerin müsemmâlarını öğretti] şeklindedir' deseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** [Hayır olmazdı, çünkü] öğretme fiilinin müsemmâlara değil, isimlere taalluk etmesi gerekmektedir, zira أَنْبِئُونِي بِأَسْماءِ هؤُلاءِ [bana şunların isimlerini haber verin] ve أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمائِهِمْ، فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمائِهِمْ [onlara isimlerini haber ver dedi, o da onlara isimlerini haber verince...] âyetleri bunu gerektirmektedir. Nasıl ki bu âyetlerde "haber verme" fiili müsemmâlara değil de isimlere taalluk ettirilmiş ve "bana şunları haber verin", "onlara şunları haber ver" denilmemişse, aynı şekilde "bildirme, öğretme" fiilinin de müsemmâlara değil isimlere taalluk etmesi gerekir.

[488] **Şayet** "Allah'ın Âdem'e müsemmâların isimlerini öğretmesi ne mânaya gelir?" **dersen, şöyle derim:** Allah ona yaratmış olduğu mahlûkātın cinslerini göstermiş ve "şunun ismi attır", "şunun ismi devedir", "şunun ismi şudur" şeklinde öğretmiş; aynı şekilde ona bu cinslerin hallerini ve dinî-dünyevî faydalarını da öğretmiştir.

[489] ثُمَّ عَرَضَهُمْ ifadesi, "sonra müsemmâları arz etti" demektir. عَرَضَهُمْ fiilindeki zamirin müzekker kılınmasının sebebi ise, müsemmâlar içerisinde akıl sahiplerinin de bulunmasıdır. Böylece tağlîb kuralı gereğince zamir müzekker kılınmıştır. Aslında Allah onların "Haydi haber verin" şeklindeki bir soruya cevap vermekten âciz olduklarını bildiği halde, sırf onları kınamak için bu soruyu sormuştur.

[490] إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ ifadesi, benim yeryüzünde fesatçı ve kan dökücü kimseleri halife kılacağım yönündeki iddianızda "doğru iseniz" demektir. Burada onlara reddiyede bulunmak istemiş ve halife kıldığı varlıklar içerisinde bütün faydaların aslı olan birtakım dinî faydalara ehil olan ve bu sebeple de halife kılınmaya layık olan kimselerin bulunduğunu ifade etmiş; böylece onlara "ben sizin bilmediklerinizi bilirim" ifadesinde genel ve kapalı olarak ifade edilmiş olan bazı maslahatları beyan etmiştir.

[٤٨٦] {اَلْأَسْمَاءَ كُلَّهَا} أي أسماء المسمَّيات، فحذف المضاف إليه لكونه معلومًا مدلولًا عليه بذكر الأسماء، لأن الاسم لا بد له من مسمى، وعوض منه اللام كقوله {وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ} [مريم: ٤].

[٤٨٧] فإن قلت: هلا زعمت أنه حذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه، وأن الأصل: وعلم آدم مسميات الأسماء؟ قلت: لأن التعليم وجب تعليقه بالأسماء لا بالمسميات، لقوله {أَنْبِئُونِى بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ}، {أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنبَأَهُم بِأَسْمَائِهِم}؛ فكما علق الإنباء بالأسماء لا بالمسميات ولم يقل: أنبئوني بهؤلاء، وأنبئهم بهم، وجب تعليق التعليم بها.

[٤٨٨] فإن قلت: فما معنى تعليمه أسماء المسميات؟ قلت: أراه الأجناس التي خلقها، وعلمه أن هذا اسمه فرس، وهذا اسمه بعير، وهذا اسمه كذا، وهذا اسمه كذا؛ وعلمه أحوالها وما يتعلق بها من المنافع الدينية والدنيوية.

[٤٨٩] {ثُمَّ عَرَضَهُمْ} أي عرض المسميات. وإنما ذكّر لأن في المسميات العقلاء فغلّبهم. وإنما استنبأهم وقد علم عجزهم عن الإنباء على سبيل التبكيت.

[٤٩٠] {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} يعني في زعمكم أني أستخلف في الأرض مفسدين سفاكين للدماء إرادة للرد عليهم، وأن فيمن يستخلفه من الفوائد العلمية التي هي أصول الفوائد كلها، ما يستأهلون لأجله أن يستخلفوا. فأراهم بذلك وبين لهم بعض ما أجمل من ذكر المصالح في استخلافهم.

[491] "Ben size demedim mi ki; ben göklerin ve yerin gaybını bilirim" ifadesi meleklere söylediği "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" ifadesini zaten akla getirmektedir. Ancak bunu, daha geniş ve açıklamalı olsun diye getirmiştir. عَلَّمَ آدَمَ ifadesi, meçhul olarak, عُلِّم آدمُ şeklinde okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652], عَرَضَهُمْ ifadesini عرضهن şeklinde; Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise عرضها şeklinde okumuştur. Bu son 2 okuyuşa göre anlam, "onlara müsemmâlarını arz etti" şeklindedir. Çünkü '*arz*, isimler için kullanılmaz.

[492] أَنْبِئْهُمْ ifadesi, Hemze'nin Yâ'ya dönüştürülmesi sûretiyle *enbîhim* şeklinde ve Hemze'nin hazfedilmesi ve Hâ'nın kesresi ile *enbihim* şeklinde de okunmuştur.

34. Hani, meleklere; "Âdem'e secde edin" demiştik de hemen secde etmişlerdi. Sadece İblis büyüklük taslayarak şiddetle kaçınmıştı; inkârcı nankörlerden idi...

35. Ve demiştik ki: "Ey Âdem! Eşinle birlikte Cennet'te otur. Orada istediğiniz her şeyi âfiyetle, bol bol yiyin; fakat şu 'ağac'a yaklaşmayın, yoksa zulmedenlerden olursunuz!"

36. Nihayet, ondan dolayı ikisinin de ayaklarını kaydırdı ve içinde bulundukları yerden ikisini de çıkardı. Biz de; "Birbirinize düşman olarak hepiniz birden inin. Yeryüzünde sizin için bir zamana kadar bir yerleşim ve faydalanma vardır!" dedik.

[493] *Secde* Allah Teâlâ'ya ibadet maksadıyla, başkalarına ise saygı ve hürmet maksadıyla yapılır. Meleklerim Âdem (a.s.)'a *secde*si ve ebeveyni ile ağabeylerinin Yusuf (a.s.)'a *secde*leri [Yusuf 12/100] bu şekildedir. Secdenin şekil ve zamanının toplumdan topluma farklılık göstermesi mümkündür. Ebû Ca'fer, لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا ifadesindeki *melâ'ike*nin sonundaki Tâ'yı, takip eden kelimeye uygun bir şekilde ötreli olarak, لِلْمَلائِكَةُ اسْجُدُوا şeklinde okumuştur. Ancak i'râbdan kaynaklanan bir harekenin, bu şekilde, takip eden kelimeye uygun olsun diye (itbâ' kuralı gereği) değiştirilmesi, الْحَمْدِ لِلّٰهِ okuyuşunda olduğu gibi ancak çok zayıf bir dil tercihidir.

[494] إِلَّا إِبْلِيسَ ifadesi muttasıl istisnadır, çünkü İblis, binlerce melek içerisinde tek kalmış bir cindir. Bu sebeple, tağlîb kullanımı gereği önce فَسَجَدُوا [secde ettiler] denilmiş, ardından da tek bir şeyin istisnası kabilinden olmak üzere إِلَّا إِبْلِيسَ ifadesiyle İblis istisna edilmiştir. Bu istisnanın munkatı' istisna olarak düşünülmesi de mümkündür.

[٤٩١] في قوله {إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ}. وقرئ وعُلم آدم، على البناء للمفعول. وقرأ عبد الله عرضهن. وقرأ أُبيّ عرضها. والمعنى عرض مسمياتهن أو مسمياتها، لأن العرْض لا يصح في الأسماء. وقوله {أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} استحضار لقوله لهم: {إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ}، إلا أنه جاء به على وجه أبسط من ذلك وأشرح.

[٤٩٢] وقرئ أَنْبِيهِم بقلب الهمزة ياء، وأَنْبِهِم بحذفها، والهاء مكسورة فيهما.

٣٤-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

٣٥-﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

٣٦-﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ﴾

[٤٩٣] السجود لله تعالى على سبيل العبادة، ولغيره على وجه التكرمة كما سجدت الملائكة لآدم، وأبوَا يوسف وإخوته له ويجوز أن تختلف الأحوال والأوقات فيه. وقرأ أبو جعفر للملائكةُ اسجدوا، بضم التاء للإتباع. ولا يجوز استهلاك الحركة الإعرابية بحركة الإتباع إلا في لغة ضعيفة، كقولهم: الحمدِ لِلّه.

[٤٩٤] {إِلَّا إِبْلِيسَ} استثناء متصل، لأنه كان جنّيًا واحدًا بين أظهر الألوف من الملائكة مغمورًا بهم، فغلبوا عليه في قوله {فَسَجَدُوا} ثم استثنى منهم استثناء واحد منهم. ويجوز أن يجعل منقطعًا.

[495] أَبى [şiddetle kaçındı] ifadesi; kendisine emredilen şeyi yapmaktan imtina etti anlamına; اِسْتَكْبَرَ ise, kendisine emredileni yapma konusunda kibirlendi, anlamına gelir. "İnkârcı nankörlerden idi..." yani cin ve şeytan kâfirlerinin cinsinden olduğundan, kendisine emredileni yapmaktan kaçındı, kibirlendi. Bu durum "O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı." [Kehf 19/50] âyetinde de ifade edilmiştir.

[496] [Yerleşip oturma anlamındaki] *süknâ*, [hareketsizlik mânasındaki] *sükûn*dan gelmektedir; zira o da bir tür kalma ve istikrardır. أَنْتَ [sen] kelimesi, اسْكُنْ [yerleş/otur] emrindeki gizli 'sen'i tekid etmekte; atıf böylece mümkün olmaktadır.

[497] رَغَداً; masdarın sıfatıdır, yani "bolca ve rahat rahat yiyin" demektir. حَيْثُ; müphem mekân ifade eder, yani "cennetin neresinde isterseniz orasında" anlamına gelir.

[498] شِئْتُما [dilediğiniz]: Cennette o ikisine mutlak mânada izin verilmiş, diledikleri şeylerden yiyebilecekleri ifade edilmiş; akıllarına hiçbir yiyecek ya da cennette yiyeceklerle dolu hiçbir bölge takılıp kalmaması murad edilmiş; böylece bütün bu sayısız ağaç içerisinden gidip sadece birinden yeme konusunda mazeretlerinin kalmaması istenmiştir. Denildiğine göre, bu ağaç buğday veya üzüm ya da incirdir. *Ve lâ tikrabâ* şeklinde, Tâ'nın kesresi ile bir okuyuş vardır. *Hâzihî* kelimesi *hâzî*; *eş-şecerat*^{e} kelimesi de Şın'ın kesresi ile *eş-ş**i**cerate* ve hem Şın'ın hem de Yâ'nın kesresi ile *eş-şîrat*^{e} şeklinde okuyuşlar vardır. Ebû Amr'ın [v.154/771] bu okuyuşları hoş görmediği ve "Bunlar Mekke'nin Berberîlerinin ve zencilerinin okuyuşudur" dediği nakledilmiştir.

[499] مِنَ الظَّالِمِينَ; Allah'a isyan etmek sûretiyle kendilerine zulmedenler anlamına gelir. فَتَكُونا ifadesi, تَقْرَبا fiiline [nehiy ifadesine] atıf olarak meczûmdur ya da bu nehiy fiilinin cevabı olarak mansuptur. عَنْها'daki zamir, "ağac"a işaret eder; anlam, "şeytan onların, ağaç yüzünden, ağaç sebebiyle ayaklarını kaydırdı" şeklindedir. Yani şeytan onların ayaklarını kaydırmayı, ağacı bahane ederek başarmıştır. 'An harf-i ceri, tıpkı وَما فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ["Ben bunları kendiliğimden yapmadım." (Kehf 18/82)] âyetindeki ve şairin şu beytindeki gibidir:

Çok yiyip içtiklerinden, zirveye çıktılar şişmanlıkta!

[500] Bir görüşe göre, şeytanın onların ayaklarını kaydırıp cennetten çıkarması, onları oradan çıkarıp uzaklaştırması anlamındadır. Nitekim زلّ عن مرتبته [mertebesinden uzaklaştı], زل عنى ذاك [elimden çıkıp gitti], زل من الشهر كذا [Ay'ın şu kadar günü gitti] gibi ifadelerde kelime bu mânadadır. فَأَزَلَّهُمَا [ayaklarını kaydırdı] ifadesi فأزالهما [onları izale etti / onlara zeval verdi] şeklinde de okunmuştur.

[٤٩٥] {أَبَى} امتنع مما أمر به {وَاسْتَكْبَرَ} عنه. {وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ} من جنس كفرة الجن وشياطينهم، فلذلك أبى واستكبر ،كقوله {كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} [الكهف: ٥٠].

[٤٩٦] السكنى من السكون، لأنها نوع من اللبث والاستقرار. و{أَنْتَ} تأكيد للمستكن في {اسْكُنْ} ليصح العطف عليه.

[٤٩٧] و{رَغَدًا} وصف للمصدر، أي أكلا رغدًا واسعًا رافهًا. و{حَيْثُ} للمكان المبهم، أي أيّ مكان من الجنة.

[٤٩٨] {شِئْتُمَا} أطلق لهما الأكل من الجنة على وجه التوسعة البالغة المزيحة للعلة، حين لم يحظر عليهما بعض الأكل ولا بعض المواضع الجامعة للمأكولات من الجنة، حتى لا يبقى لهما عذر في التناول من شجرة واحدة بين أشجارها الفائتة للحصر، وكانت الشجرة فيما قيل: الحنطة أو الكرمة أو التينة. وقرئ ولا تِقربا بكسر التاء. و«هذي»، و«الشِّجرة»، بكسر الشين، و«الشيرة» بكسر الشين والياء. وعن أبي عمرو أنه كرهها، وقال: يقرأ بها برابرة مكة وسودانها.

[٤٩٩] {مِنَ الظَّالِمِينَ} من الذين ظلموا أنفسهم بمعصية الله، {فَتَكُونَا} جزم عطف على {تَقْرَبَا} أو نصب جواب للنهى. الضمير في {عَنْهَا} للشجرة. أي فحملهما الشيطان على الزلة بسببها. وتحقيقه: فأصدر الشيطان زلتهما عنها. و عَنْ هذه، مثلها في قوله تعالى {وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِى} [الكهف: ٨٢]، وقولِه:

يَنْهُونَ عَنْ أَكْلٍ وعَنْ شُرْبِ ۞

[٥٠٠] وقيل: فأزلهما عن الجنة بمعنى أذهبهما عنها وأبعدهما، كما تقول: زلّ عن مرتبته، وزل عنى ذاك: إذا ذهب عنك، وزل من الشهر كذا. وقرئ فأزالهما.

[501] مِمَّا كانا فِيهِ; içinde bulundukları nimet ve saygınlık mânasına ya da -eğer عَنْها ifadesindeki zamir, "ağac"a işaret ediyorsa- "cennet" mânasına gelir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] فوسوس لهما الشيطان عنها [nihayet, ondan dolayı ikisine de vesvese verdi] şeklinde okumuştur ki, bu da عَنْها'daki zamirin "ağac"a işaret ettiğinin delilidir; çünkü mâna, "şeytanın vesvesesi ondan sâdır oldu" şeklindedir.

[502] **Şayet** "Şeytana "Öyleyse çık oradan; artık kovulmuş birisin!" (Hicr "15/34)] denilmiş olduğu halde, onun Âdem (a.s.)'a ve Havvâ'ya vesvese vermeyi ve onların ayaklarını kaydırmayı başarması nasıl mümkün olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Şeytanın cennete girişinin yasaklanması, oraya melekler gibi saygın ve Allah'a yakın olarak girmesinin yasaklandığı anlamında olabilir. Bu durumda, onun Âdem ve Havvâ'ya imtihan olsun diye vesvese vermek üzere cennete girmiş olması imkânsız değildir. Şeytanın göğe yaklaştığı ve oradan onlarla konuştuğu da söylenmiştir. Bir görüşe göre de cennetin kapısında dikilmiş ve onlara oradan seslenmiştir. Yine bir rivayete göre, şeytan cennete girmek istemiş, fakat bekçiler ona izin vermemiş, o da bir yılanın ağzına girip onunla birlikte, bekçilere fark ettirmeden cennete girmiştir! Bir görüşe göre اهْبِطُوا [inin] emri Âdem, Havvâ ve İblis'in üçüne de verilmiş bir emirdir. Bir görüşe göre emrin muhatapları içerisinde yılan da vardır. Doğru olan görüş, bu emrin Âdem ve Havvâ'ya yönelik olduğu, o ikisinin ve zürriyetlerinin kastedildiğidir. [Zamir çoğul kullanılmıştır], zira onlar insanların aslı, ataları oldukları için, bütün insanlar gibi değerlendirilmişlerdir. Bunun delili de şu âyetlerdir: "Buyurdu ki: İkiniz de inin oradan; hepiniz birbirinize düşmansınız..." [TāHâ 20/123]; "Tarafımdan size bir kılavuz gelir de, kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar... Bunlardır işte Ateş'in sahipleri. Hem de kalıcı olarak..." [Bakara 38-39] ifadeleridir. Bu, aslında bütün insanları kapsayan bir hükümdür. "Hepiniz birbirinize düşmansınız" ifadesinin mânası, insanlar arasındaki düşmanlık, karşılıklı saldırganlık ve birbirlerini saptırma çabalarıdır.

[503] الهبوط yere iniş; مُسْتَقَرٌّ istikrar yeri ya da istikrar; ومَتاعٌ yaşamdan istifade etmektir. إِلى حِينٍ ise, kıyamet gününe kadar demektir. Bir görüşe göre bu ifade, "ölüme kadar" anlamına gelir.

[٥٠١] {مِمَّا كَانَا فِيهِ} من النعيم والكرامة، أو من الجنة إن كان الضمير للشجرة في {عنها}. وقرأ عبد الله فوسوس لهما الشيطان عنها؛ وهذا دليل على أن الضمير للشجرة، لأن المعنى صدرت وسوسته عنها.

[٥٠٢] فإن قلت: كيف توصل إلى إزلالهما ووسوسته لهما بعدما قيل له: {فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ} [ص: ٧٧]. قلت: يجوز أن يمنع دخولها على جهة التقريب والتكرمة كدخول الملائكة، ولا يمنع أن يدخل على جهة الوسوسة ابتلاء لآدم وحواء. وقيل: كان يدنو من السماء فيكلمهما. وقيل: قام عند الباب فنادى. وروى أنه أراد الدخول فمنعته الخزنة، فدخل في فم الحية حتى دخلت به وهم لا يشعرون. قيل: {اهْبِطُوا} خطاب لآدم وحواء وإبليس. وقيل: والحية. والصحيح أنه لآدم وحواء، والمراد هما وذريتهما، لأنهما لما كانا أصل الإنس ومتشعبهم جعلا كأنهما الإنس كلهم. والدليل عليه قوله {قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} [طه: ١٢٣] ويدل على ذلك قوله {فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} [البقرة: ٣٨-٣٩]. وما هو إلا حكم يعم الناس كلهم، ومعنى {بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} ما عليه الناس من التعادي والتباغي وتضليل بعضهم لبعض.

[٥٠٣] والهبوط النزول إلى الأرض. {مُسْتَقَرٌّ} موضع استقرار أو استقرار {وَمَتَاعٌ} وتمتُّع بالعيش {إِلَى حِينٍ} يريد إلى يوم القيامة. وقيل: إلى الموت.

37. Sonuçta, Âdem, Rabbinden birtakım (Tevbe ve dua) kelimeler(i) belleyip aldı. Rabbi de onun tevbesini kabul etti. O'dur çünkü tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

38. Dedik ki; "Hepiniz birden inin oradan; tarafımdan size bir kılavuz gelir de, kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir."

39. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar... Bunlardır işte Ateş'in sahipleri. Hem de kalıcı olarak...

[504] Kelimelerin *telakkī* edilmesinin anlamı, onların alınıp kabul edilmesi ve öğrenildikten sonra onlarla amel edilmesidir. فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٍ ifadesi Âdem kelimesi nasb edilerek ve *kelimât* ref' edilerek فَتَلَقَّى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٌ şeklinde de okunmuştur. Buna göre kelimeler Âdem'e tebliğ edilip ulaştırılmış, ona yönelmiştir.

[505] **Şayet** "Bu kelimeler nelerdir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar "Ya Rabbi! Kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamazsan, bize merhamet etmezsen, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacağız." [A'râf 7/23] ifadeleridir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah'a en sevimli olan sözler atamız Âdem'in hata işlediği zaman söylediği şu sözlerdir:

> Allah'ım! Sen her türlü noksan sıfattan münezzehsin, sana hamd ederiz. Senin ismin mübarektir, şanın çok yücedir. Senden başka ilâh yoktur. Ben nefsime zulmettim, beni bağışla, zira günahları senden başka bağışlayacak yoktur.

[506] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre, Âdem (a.s.) ile Allah Teâlâ arasında şöyle bir diyalog yaşanmış:

-Ya Rabbi! Sen beni ellerinle yaratmadın mı?

-Evet.

-Ya Rabbi! Sen bana 'ruh'undan üflemedin mi?

-Evet.

-Ya Rabbi! Senin rahmetin gazabını geçmemiş midir?

-Evet.

-Beni cennetine yerleştirmedin mi?

-Evet.

-Ya Rabbi! Ben tevbe eder ve durumumu düzeltirsem beni tekrar cennete döndürür müsün?

-Evet.

٣٧-﴿فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

٣٨-﴿قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَاتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٣٩-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٥ [٥٠٤] معنى تلقي الكلمات استقبالها بالأخذ والقبول والعمل بها حين علمها. وقرئ بنصب آدم ورفع الكلمات؛ على أنها استقبلته بأن بلغته واتصلت به.

[٥٠٥] فإن قلت: ما هنّ؟ قلت: قوله تعالى {رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا...} الآية [الأعراف: ٢٣]. وعن ابن مسعود ﷺ: «إن أحب الكلام إلى الله ما قاله أبونا آدم حين اقترف الخطيئة؛

١٠ سبحانك اللّهم وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدّك، لا إله إلا أنت ظلمت نفسي فاغفر لي إنه لا يغفر الذنوب إلا أنت.»

[٥٠٦] وعن ابن عباس رضي الله عنهما قال: «يا رب! ألم تخلقني بيدك؟ قال: بلى. قال: يا رب! ألم تنفخ فيّ الروح من روحك؟ قال: بلى. قال: يا رب! ألم تسبق رحمتك غضبك؟ قال: بلى. قال: ألم تسكني جنتك؟ قال: بلى. قال: يا رب! إن تبت

١٥ وأصلحت أَراجِعِيْ أنت إلى الجنة؟ قال: نعم.»

[507] Âyette sadece Âdem'in tevbesinin zikredilmesi ile yetinilmiş, Havvâ'nın tevbesi zikredilmemiştir; çünkü o da Âdem'e tâbidir, nitekim benzer şekilde Kur'ân'ın ve hadislerin çoğu yerinde kadınlar erkeklere tâbi kılınmış ve ayrıca zikredilmemiştir. Ancak şu âyette zikredilmiştir: "İkisi dedi ki: Ya Rabbi! Kendimize zulmettik." [A'râf 7/23]

[508] فَتَابَ عَلَيْهِ; Allah da ona tevbesini kabul ederek ve rahmet ederek döndü demektir.

[509] **Şayet** "قُلْنَا اهْبِطُوا [dedik ki inin] ifadesi âyette neden tekrarlanmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Hem tekit için hem de devamında gelen "tarafımdan size bir kılavuz gelirse…" ifadesine girizgâh olarak tekrarlanmıştır. **Şayet** "Bu şartın cevabı hangisidir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun cevabı, cevabı ile birlikte ikinci şarttır [yani "kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir" ifadesidir]. Bunun bir benzeri, "eğer bana gelirsen, gücüm yeterse sana ihsanda bulunurum" cümlesinde söz konusudur. Âyette mâna, "sizlere gönderdiğim bir peygamber ve ona inzâl ettiğim bir kitap ile benden size bir hidayet gelirse" şeklindedir. Bunun delili ise, âyette " Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar" ifadesinin " kim Benim kılavuzuma uyarsa" ifadesine karşıt olarak kullanılmış olmasıdır.

[510] **Şayet** "Âyette neden 'eğer gelirse' denilerek şüphe ihtiva eden bir ifade kullanılmıştır; oysa hidayetin geleceği kesin değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi, Allah'a ve tevhide imanın peygamberlerin gönderilmesi ve kitapların inzâl edilmesi şartına bağlı olmadığını, Allah hiçbir peygamber göndermeyecek ve hiçbir kitap inzâl etmeyecek olsa dahi kendisine ve tevhide iman etmenin, Allah tarafından insanlara verilmiş olan akıl ve tabiata yerleştirilmiş olan deliller, insanlara verilmiş olan nazar ve istidlal imkânı sebebiyle, zorunlu olduğunu bildirmektir.

[511] **Şayet** "Âdem (a.s.)'ın cennetten indirilmesine sebep olan günah eğer büyük günahsa, peygamberlerin büyük günah işlemesi caiz değildir; küçük bir günahsa, o zaman neden küçük bir günah karşılığında, tıpkı İblis'in gördüğü muameleyi görmüş; elbiselerinden mahrum bırakılmış, cennetten çıkarılmış ve semâdan indirilmiş; kendisinin azgın, isyankâr olduğu, ahdi unuttuğu, azimet sahibi olmadığı ve tevbeye muhtaç olduğu ifade edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Onun günahı, kalbindeki pek çok ihlaslı amel içerisinde ve amellerin ve itaatlerin en büyüğü olan salih fikirler arasında kalmış olan küçücük bir günahtan öte bir şey değildir.

[٥٠٧] واكتفى بذكر توبة آدم دون توبة حواء، لأنها كانت تبعًا له، كما طوى ذكر النساء في أكثر القرآن والسنة لذلك. وقد ذكرها في قوله {قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا} [الأعراف: ٢٣].

[٥٠٨] {فَتَابَ عَلَيْهِ} فرجع عليه بالرحمة والقبول.

[٥٠٩] فإن قلت: لم كرر: {قُلْنَا اهْبِطُوا}؟ قلت: للتأكيد ولما نيط به من زيادة قوله {فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى}. فإن قلت: ما جواب الشرط الأول؟ قلت: الشرط الثاني مع جوابه كقولك: إن جئتني فإن قدرت أحسنت إليك. والمعنى: فإما يأتينكم مني هدى برسول أبعثه إليكم وكتاب أنزله عليكم؛ بدليل قوله {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا} في مقابلة قوله {فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ}.

[٥١٠] فإن قلت: فلم جيء بكلمة الشك وإتيانُ الهدى كائن لا محالة، لوجوبه؟ قلت: للإيذان بأنّ الإيمان بالله والتوحيد لا يشترط فيه بعثة الرسل وإنزال الكتب. وأنه إن لم يبعث رسولًا ولم ينزل كتابًا، كان الإيمان به وتوحيده واجبًا؛ لما ركب فيهم من العقول ونصب لهم من الأدلة ومكَّنهم من النظر والاستدلال.

[٥١١] فإن قلت: الخطيئة التي أهبط بها آدم إن كانت كبيرة فالكبيرة لا تجوز على الأنبياء، وإن كانت صغيرة، فلم جرى عليه ما جرى بسببها من نزع اللباس والإخراج من الجنة والإهباط من السماء كما فعل بإبليس ونسبته إلى الغيّ والعصيان ونسيان العهد وعدم العزيمة والحاجة إلى التوبة؟ قلت: ما كانت إلا صغيرة مغمورة بأعمال قلبه من الإخلاص والأفكار الصالحة التي هي أجل الأعمال وأعظم الطاعات.

Bu günah karşısında gördüğü muamele ise, işlediği günahın ne kadar kötü ve vahim olduğunun gösterilmesine yöneliktir. Bu da, hatadan kaçınmaları ve günahtan sakınmaları için hem kendisine hem de zürriyetine yonelik bir lütuftur; onlara "Âdem küçücük bir günah sebebiyle cennetten çıkarılmıştır; büyük günah işleyenler oraya nasıl girebilir?!" mesajının verilmesi içindir.

[512] فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ ifadesi Hüzeyl kabilesinin lehçesine göre فمن تبع هُدَىً şeklinde de okunmuştur. فَلَا خَوْفٌ ifadesi ise فَلَا خَوْفَ şeklinde fetha ile okunmuştur.

40. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi hatırınızdan çıkartmayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Sadece Benden korkun.

41. Elinizdekini (yani Tevrat'ı) doğrulayıcı olarak indirdiğime (Kur'ân'a) iman edin. Onu nankörce inkâr eden ilk kişiler siz olmayın. Âyetlerimizi az bir paha karşılığı satmayın. Evet, sadece Benden çekinin.

[513] *İsrâ'îl* Ya'kūb (a.s.)'dır; kelime bu zâtın lakabı olup, -onların dilindeki- anlamı; "Allah'ın seçkin kulu"dur. Bir görüşe göre anlamı, "Allah'ın kulu"dur. Kelime *İbrâhîm* ve *İsmâ'îl* kelimeleri ile aynı olup, tıpkı bu iki kelime gibi gayr-ı munsariftir, çünkü hem özel isimdir hem de yabancı kelimedir. Âyette bu kelime إسرائلَ / *İsrâ'ile* ve إسرائلَّ / *İsrâ'ille* şeklinde okunmuştur.

[514] Nimeti hatırdan çıkartmamalarının istenmesinden maksat, bu nimetlere önem vermeleri, tazim etmeleri, şükrünü edâ etmekten geri durmamaları ve o nimetleri veren kudrete itaat etmeleridir. Bu 'nimet'lerle atalarına verilmiş olanlar kastedilmiştir. Bunlar da; Firavun'dan kurtarılmaları, Firavun'un boğularak cezalandırılması, buzağıyı ilâh edinme suçlarının affedilmiş olması, tevbelerinin kabulü vb. nimetlerdir. Yine, bu nimetler içerisinde onların Tevrat ve İncil'de müjdelenmiş olan Peygamber (s.a.)'in peygamberlik zamanına ulaşmış olmaları, o zamanda yaşamaları da yer alır.

[515] *'Ahd* kelimesi hem ahdi yapana hem de ahde konu olan şeye izafe edilebilir. Sözgelimi "Ahdime vefa ettim" ifadesi, "üzerinde söz verdiğim şeye vefa gösterdim" anlamına gelir. "Kim ahdini Allah'tan daha fazla yerine getirebilir ki?" [Tevbe 9/111] âyetinde kullanım böyledir. Yine "senin ahdine vefa ettim" denilir ve "seninle ahitleşmiş olduğumuz şeye vefa ettim" anlamı kastedilir. Bu âyetteki وَأَوْفُوا بِعَهْدِي ifadesinin mânası ise, "bana vermiş olduğunuz söze, yani bana iman ve itaat etme sözüne vefa gösterin" şeklindedir. Bunun bir benzeri; "Kim de Allah'la yaptığı anlaşmaya vefa gösterirse..." [Fetih 48/10]; "İçlerinde .... Allah'a and vermiş olanlar da var." [Tevbe 9/75] ve "Öyle 'er'ler vardır ki; Allah'la yaptıkları ahde sadâkat göstermişlerdir..." [Ahzâb 33/23] âyetlerinde söz konusudur.

وإنما جرى عليه ما جرى، تعظيمًا للخطيئة وتفظيعًا لشأنها وتهويلًا، ليكون ذلك لطفًا له ولذريّته في اجتناب الخطايا واتقاء المآثم، والتنبيه على أنه أخرج من الجنة بخطيئة واحدة، فكيف يدخلها ذو خطايا جمّة.

[٥١٢] وقرئ فمن تبع هُدَيَّ، على لغة هذيل، فَلَا خَوْفَ، بالفتح.

٤٠-﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾

٤١-﴿وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ﴾

[٥١٣] {إسرائيل} هو يعقوب عليه السلام، لقب له، ومعناه في لسانهم: صفوة الله، وقيل: عبد الله. وهو بزنة إبراهيم وإسماعيل غير منصرف مثلهما لوجود العلمية والعجمة. وقرئ إسرائل وإسرائلّ.

[٥١٤] وذكرهم النعمة: أن لا يخلو بشكرها، ويعتدوا بها، ويستعظموها، ويطيعوا مانِحَها. وأراد بها ما أنعم به على آبائهم مما عدّد عليهم من الإنجاء من فرعون وعذابه ومن الغرق، ومن العفو عن اتخاذ العجل، والتوبة عليهم، وغير ذلك؛ وما أنعم به عليهم من إدراك زمن محمد ﷺ المبشر به في التوراة والإنجيل.

[٥١٥] والعهد يضاف إلى المعاهِد والمعاهَد جميعًا؛ يقال أوفيت بعهدي، أي عاهدت عليه، كقوله {وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللهِ} [التوبة: ١١١]، وأوفيت بعهدك، أي بما عاهدتك عليه. ومعنى {وَأَوْفُوا بِعَهْدِي} وأوفوا بما عاهدتموني عليه من الإيمان بي والطاعة لي، كقوله {وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللهَ} [الفتح: ١٠]، {وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللهَ} [التوبة: ٧٥]، {رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٢٣].

[516] أُوفِ بِعَهْدِكُمْ yani size ahd etmiş, söz vermiş olduğum şeyi yerine getireyim, iyiliklerinize karşılık güzelce sevap vereyim. "Yalnız benden korkun" dolayısıyla da ahdimi bozmayın. Buradaki ifade tarzı, *zeyd*[en] *rahibtuhû* [sadece Zeyd'den korktum] cümlesindeki gibi olup, ihtisas açısından إِيَّاكَ نَعْبُدُ ["sadece sana kulluk ederiz" (Fâtiha 1/4)] ifadesinden daha güçlüdür. أوفِ kelimesi şeddeli olarak أَوَفِّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam, "ahdinize eksiksiz, hatta fazlasıyla vefa gösteririm" şeklinde olur. Bu mâna, "Kim bir iyilik getirmişse ona ondan daha iyisi vardır" [Neml 27/89] âyetinde de ifade edilmiştir.

[517] "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin" ifadesi ile onların rahmet peygamberine ve mu'ciz kitaba, yani insanları âciz bırakan Kur'ân'a iman edeceklerine dair sözlerine vefa göstermeleri de kastedilmiş olabilir. Nitekim devamındaki "Elinizdekini (yani Tevrat'ı) doğrulayıcı olarak indirdiğime (Kur'ân'a) iman edin. Onu nankörce inkâr eden ilk kişiler siz olmayın" ifadesi de buna delâlet etmektedir. Buradaki "ilk kişiler", onu inkâr eden ilk grup anlamında olabileceği gibi, "içinizden herhangi biri onu ilk inkâr eden olmasın" anlamında da olabilir. Sözgelimi *kesânâ hullet*[en] [bize cüppe giydirdi] ifadesi, her birimize giydirdi anlamına gelir.

[518] Burada ince bir gönderme vardır, yani onların, Peygamber (s.a.) ve özellikleri hakkında bilgi sahibi olmaları, ona vahiy gönderileceği zamanın geldiği müjdesini verenlerin ve [Araplara karşı] onun gelişiyle zafer kazanacaklarını söyleyenlerin kendileri olması sebebiyle, ona ilk inanması gereken kimseler oldukları ifade edilmektedir. Zira onlar tüm insanlar içerisinde bu peygambere inanacak ilk kimseler sayılırken, peygamber gönderilince davranışları tam aksi istikamette olmuştur. Şu âyetlerde de bu durum ifade edilmiştir: "Ehl-i Kitap'tan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenlerin tamamı, kendilerine apaçık kanıt -yani dosdoğru mesajlar içeren birtakım kutsal sahîfeler okuyan bir resûl- gelinceye kadar güya, (ittifak ettikleri inkârcılıktan) ayrılacak değillerdi!.. Oysa kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine böyle bir kanıt geldikten sonra parçalanmışlardı..." [Beyyine 98/1-4]; "İşte, o aşina oldukları şey kendilerine gelince, onu inkâr ediverdiler." [Bakara 2/89]

[519] Ayrıca "onu ilk inkâr eden gibi olmayın, yani Mekke Müşrikleri gibi olmayın" anlamı da kastedilmiş olabilir. Yani, "sizler onun Tevrat'ta vasıflarıyla zikredilmiş olduğunu biliyorsunuz, o halde onu bu şekilde bilmeyen, herhangi bir kitaba sahip olmayan müşrik kimse gibi davranmayın" denilmiştir. Bir görüşe göre به [onu] ifadesindeki zamir "elinizdeki" ifadesine işaret etmektedir. Zira onlar, ellerinde olan [Tevrat]ın tasdik ettiği peygamberi inkâr ettikleri zaman, aslında Tevrat'ı da inkâr etmiş olmaktadırlar.

[٥١٦] {أُوفِ بِعَهْدِكُمْ} بما عاهدتكم عليه من حسن الثواب على حسناتكم {وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ} فلا تنقضوا عهدي. وهو من قولك: زيدًا رهبته. وهو أوكد فى إفادة الاختصاص من {إِيَّاكَ نَعْبُدُ} [البقرة: ٤]. وقرئ وأُوَفِّ بالتشديد، أي أبالغ في الوفاء بعهدكم، كقوله {مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} [النمل: ١٨٩].

٥ [٥١٧] ويجوز أن يريد بقوله {وَأَوْفُوا بِعَهْدِى} ما عاهدوا عليه ووعدوه من الإيمان بنبيّ الرحمة والكتاب المعجز. ويدل عليه قوله {وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ}، أوّل من كفر به، أو أوّل فريق أو فوج كافر به، أو ولا يكن كل واحد منكم أوّل كافر به؛ كقولك: كَسَانَا حلة، أي كل واحد منا.

[٥١٨] وهذا تعريض بأنه كان يجب أن يكونوا أوّل من يؤمن به لمعرفتهم به
١٠ وبصفته. ولأنهم كانوا المبشَّرين بزمان من أوحي إليه والمستفتِحين على الذين كفروا به. وكانوا يعدون أتباعه أول الناس كلهم. فلما بعث كان أمرهم على العكس، كقوله {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ} إلى قوله {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ١-٤]، {فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ} [البقرة: ٨٩].

١٥ [٥١٩] ويجوز أن يراد: ولا تكونوا مثل أول كافر به، يعني من أشرك به من أهل مكة. أي ولا تكونوا وأنتم تعرفونه مذكورًا في التوراة موصوفًا، مثل من لم يعرفه وهو مشرك لا كتاب له. وقيل: الضمير في {به} لما معكم، لأنهم إذا كفروا بما يصدّقه فقد كفروا به.

[520] Burada "satın alma" fiili, "dalalete karşılık hidayeti satın aldılar" [Bakara 2/6] âyetinde olduğu gibi, isti'âre olarak değiştirme anlamında kullanılmıştır. Şairin şu sözü de buna örnektir:

Tıpkı Hıristiyanlaşan 'Müslüman'ın alış-verişi gibi!..
Ve şu ifade:
Bil ki senden sonra cehaleti bırakıp ağırbaşlılığı satın aldım.

Yani âyette denilmek istenen şudur: Benim âyetlerimi hiçbir paha karşılığında değiştirmeyin. Yoksa kendisi ile alışveriş yapılan şey zaten paha/bedeldir. Âyette sözü edilen "az bir paha", onların toplumları içerisinde sahip oldukları ve Peygamber (s.a.)'e tâbi olmaları durumunda kaybetmekten korktukları liderlikleridir. Bu sebeple onlar, değil böyle küçük ve hakir bir şeyin, her "çok"un dahi karşısında az sayılacağı, her "büyük"ün dahi karşısında basit kalacağı Allah'ın âyetleri ve hakikat karşılığında işte bu liderliği [bu küçük ve hakir şeyi] tercih etmişlerdir. Bir görüşe göre, Yahudiler din adamlarına ekinlerinden ve meyvelerinden pay verir, onlara hediyeler takdim eder, kendileri için zor gelen şeriat kurallarını kolaylaştırmaları ve kelimeleri tahrif etmeleri karşılığında onlara rüşvet verirlerdi. Hakikati gizlemeleri ya da tahrif etmeleri için kralları onlara bol bol mal-mülk ve imkân sağlardı.

42. Hakkı bâtıla bulayıp da, bile bile gerçeği gizlemeyin.

43. (Sözde değil, özde; gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılın, benliğinizi arıtmak için vermeye bakın ve rükû edenlerle birlikte rükû edin (Hak karşısında saygıyla eğilin).

[521] بِالْبَاطِلِ ifadesindeki Bâ, eğer *lebestu'ş-şey'e bi'ş-şey'i* [bir şeyi diğerine karıştırdım] ifadesindeki gibi ise, o zaman mâna, "Tevrat'a ondan olmayan şeyleri yazıp da Allah tarafından inzâl edilmiş olan hakkı kendi yazmış olduğunuz bâtıl ile karıştırmayın. Zira bu durumda ondaki hak ile size ait olan bâtıl birbirinden ayırt edilemez olur" şeklindedir. Eğer Bâ *ketebtu bi'l-kalem*[i] [Kalemle yazdım] ifadesinde olduğu gibi, yardım alma anlamında ise o zaman âyetin mânası, "hakkı kendi yazmış olduğunuz bâtıl kılığına sokup ona benzetmeyin" şeklinde olur.

[522] وَتَكْتُمُوا ifadesi, nehiy fiilinin kapsamında olup meczumdur, yani anlam "gizlemeyin" şeklindedir. Ya da bu ifade, başında gizli bir *En* edatı olduğu düşünülerek mansuptur. Başındaki Vav birliktelik mânası verir, yani hakkı bâtıla karıştırmakla hakkı gizlemeyi birleştirmeyin, bu iki fiili birlikte yapmayın. Tıpkı, *lâ te'kuli's-semeke ve teşrabe'l-lebene* [hem balık yiyip hem de süt içme] ifadesindeki gibidir.

[٥٢٠] والاشتراء استعارة للاستبدال، كقوله تعالى {اِشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى} [البقرة: ١٦]، وقوله:

كَمَا اشْتَرَى المُسْلِمُ إذْ تَنَصَّرَا ۞

وقولِه:

فإنّي شَرَيْتُ الحِلْمَ بَعْدَك بالجَهْلِ ۞

يعني ولا تستبدلوا بآياتي ثمنًا، وإلا فالثمن هو المشترى به. والثمن القليل الرياسة التي كانت لهم في قومهم، خافوا عليها الفوات لو أصبحوا أتباعًا لرسول الله ﷺ، فاستبدلوها وهي بدل قليل ومتاع يسير بآيات الله وبالحق الذي كل كثير إليه قليل، وكل كبير إليه حقير، فما بال القليل الحقير! وقيل: كانت عامتهم يعطون أحبارهم من زروعهم وثمارهم، ويُهْدون إليهم الهدايا، ويَرْشونهم الرِّشا على تحريفهم الكلم، وتسهيلهم لهم ما صعب عليه من الشرائع. وكان ملوكهم يُدِرّون عليهم الأموال ليكتموا أو يحرّفوا.

٤٢-﴿وَلا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٤٣-﴿وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾

[٥٢١] الباء التي في {بِالْبَاطِلِ} إن كانت صلة مثلها في قولك: لبَسْت الشيء بالشيء، خلطته به، كان المعنى: ولا تكتبوا في التوراة ما ليس منها فيختلطَ الحق المنزل بالباطل الذي كتبتم، حتى لا يميز بين حقها وباطلكم. وإن كانت باء الاستعانة كالتي في قولك: كتبت بالقلم، كان المعنى: ولا تجعلوا الحق ملتبسًا مشتبهًا بباطلكم الذي تكتبونه.

[٥٢٢] {وَتَكْتُمُوا} جزم داخل تحت حكم النهي، بمعنى ولا تكتموا. أو منصوب بإضمار أن، والواو بمعنى الجمع، أي ولا تجمعوا لبس الحق بالباطل وكتمان الحق، كقولك: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن.

[523] **Şayet** "onların hakkı bâtıla karıştırmaları ve hakkı gizlemeleri birbirinden ayrı iki fiil değildir ki, bu iki fiili birleştirmeleri yasaklanmış olsun; çünkü onlar hakkı bâtıla karıştırdıkları zaman zaten hakkı gizlemiş olmaktadırlar" **dersen, şöyle derim:** Hayır, aksine bu ikisi birbirinden ayrı şeylerdir. Çünkü hakkı bâtıla karıştırmaları ile daha önce zikretmiş olduğumuz üzere Tevrat'a onda olmayan şeyleri yazmaları ayrı ayrı şeylerdir. Onların hakkı gizlemeleri "Tevrat'ta Muhammed'in sıfatını ya da şu hükmü bulamıyoruz" demeleri veya bu hükmü silmeleri ya da olduğundan farklı şekilde yazmalarıdır. İbn Mes'ûd mushafında bu ifade وتكتمون şeklindedir ki bu durumda anlamı "hakkı gizleyerek" olur.

[524] "Bile bile" yani hakkı bâtıla karıştırıp gizlediğinizi bildiğiniz halde. Bu, onlar için çok daha kötü bir durumdur, çünkü kötünün kötü olduğunu bilmemek, fâili için bir mazeret sayılabilir.

[525] وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ ifadesi, "Müslümanların namazını kılın ve zekâtını verin"; وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ de, "mü'minlerin rukû edenleri ile birlikte rukû edin" anlamındadır. Çünkü Yahudilerin namazları yoktur. Bir görüşe göre "rükû", onların Allah'ın dini konusunda üzerlerine düşen şeyleri yapmak üzere boyun eğip teslim olmaları anlamındadır. *Rukû'* kelimesi ile namazın kastedilmiş olması da mümkündür, nitekim *secde* kelimesi de namaz anlamında kullanılır. Bir başka ihtimal de, burada onlara Müslümanlarla birlikte, yani cemaatle namaz kılmalarının emredilmiş olmasıdır. Bu durumda adeta şöyle denilmiş olmaktadır; namazı, tek başına değil, namaz kılanlarla birlikte kılın.

44. 'İyi'liği insanlara emrederken, kendinizi unutuyor musunuz? Hem de kitabı okuduğunuz halde!.. Hâlâ, akletmeyecek misiniz?!

45. Sabrederek ve namaz kılarak yardım isteyin. Bu gerçekten ağır bir şeydir ama, huşû sahiplerine değil...

46. Onlar ki; "Rableri ile mutlaka karşı karşıya gelecekleri; sonunda kesinlikle O'na dönecekleri" kanaatindedirler.

[526] أَتَأْمُرُونَ ifadesindeki Hemze, hem onaylama hem de kınama ve hallerine hayret etme anlamına gelir. *Birr*, hayır ve iyiliğin bolluğu demektir. *Berr* de, bolluğu sebebiyle kullanılır. Bu kelime, her türlü hayrı içine alır. Nitekim *sadakte ve berirte* [doğru söyledin ve iyi ettin] ifadesi de bu mânadadır.

[٥٢٣] فإن قلت: لبسهم وكتمانهم ليسا بفعلين متميزين حتى يُنْهَوْا عن الجمع بينهما، لأنهم إذا لبسوا الحق بالباطل فقد كتموا الحق؟ قلت: بل هما متميزان، لأن لبس الحق بالباطل ما ذكرنا من كتبهم في التوراة ما ليس منها. وكتمانهم الحق أن يقولوا: لا نجد في التوراة صفة محمد ﷺ، أو حكمَ كذا. أو يمحوا ذلك. أو يكتبوه على خلاف ما هو عليه. وفي مصحف عبد الله. «وتكتمون»، بمعنى كاتمين.

[٥٢٤] {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ} في حال علمكم أنكم لابسون كاتمون، وهو أقبح لهم، لأنّ الجهل بالقبيح ربما عذر راكبه.

[٥٢٥] {وَأَقِيمُوا الصَّلاَةَ وآتُوا الزَّكَاةَ} يعني صلاة المسلمين وزكاتهم {وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ} منهم، لأنّ اليهود لا ركوع في صلاتهم. وقيل: الركوع الخضوع والانقياد لما يلزمهم في دين الله. ويجوز أن يراد بالركوع الصلاة، كما يعبر عنها بالسجود، وأن يكون أمرًا بأن تصلى مع المصلين، يعني في الجماعة، كأنه قيل: وأقيموا الصلاة وصلُّوها مع المصلين، لا منفردين.

٤٤-﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٤٥-﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾

٤٦-﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

[٥٢٦] {أَتَأْمُرُونَ} الهمزة للتقرير مع التوبيخ والتعجيب من حالهم. والبِرّ سعة الخير والمعروف، ومنه البَرّ لسعته، ويتناول كل خير. ومنه قولهم: صدقت وبررت.

[527] Yahudi din adamları kendi akrabaları ve diğer insanlara gizlice öğüt verdiklerinde onlara Peygamber (s.a.)'e tâbi olmalarını söyler, fakat bunu kendileri yapmazlardı. Denildiğine göre, onlar insanlara sadaka vermelerini söyler, fakat kendileri sadaka vermezlerdi. Kendilerine dağıtmaları için sadakalar getirildiğinde ise hainlik eder, onları âdil dağıtmazlardı. Muhammed b. Vâsi'in [v.123/741] şöyle dediği nakledilmiştir: Bana rivayet edildiğine göre; cennettekilerden bazıları cehennemdeki bazı kimselerle karşılaşıp ve onlara; 'Siz bize birtakım şeyler emrediyordunuz, biz de onları yaptık ve cennete girdik' diyeceklermiş. Cehennemdekiler ise, 'Biz onları size emrediyorduk, fakat kendimiz farklı şeyler yapıyorduk' diyeceklermiş.

[528] وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ yani kendinizi iyilik konusunda adeta unutulmuş halde terkediyorsunuz. وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتابَ ifadesi tıpkı وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ gibi bir kınamadır. Yani, "siz Tevrat'ı okuyorsunuz ki onda Muhammed (s.a.)'in sıfatları var ya da orada emanete hıyanet etmenin, iyiliği terketmenin ve söz ile davranışın birbirinden farklı olmasının cezasına dair uyarılar vardır" denilmek istenmektedir. أَفَلا تَعْقِلُونَ ifadesi çok büyük bir kınama ifadesidir. Anlam ise, "yaptığınız şeyin çirkin olduğuna akıl erdiremiyor musunuz da, bu fiillerin kötülüğü sizi onları yapmaktan alıkoymuyor? Adeta akılları örtülmüş kimseler gibisiniz, çünkü akıl bu tür şeylerden kaçınır, bunları reddeder" şeklindedir. Bunun bir benzeri "Yazıklar olsun size de, Allah'ı bırakarak taptıklarınıza da!.. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?" [Enbiyâ 21/67] âyetinde mevcuttur.

[529] وَاسْتَعِينُوا ihtiyaç duyduğunuz şey için Allah'tan yardım isteyin; بِالصَّبْرِ وَالصَّلاةِ sabır ve namazla, yani ikisini birleştirerek ve namaz mükellefiyetinin zorluklarına sabrederek; namazda gerekli olan ihlâs, sağlam niyet, vesveseyi def etme, edebe riayet, mekruhlardan korunma, Allah karşısında saygı ve alçakgönüllülük, azap ve öfkesinin bağından azat eylemesi için göklerin kralı olan Allah'ın huzurunda bulunma ânı olduğunu hatırından çıkartmadan namazı kılmak, bunlara tahammül etmektir. Bunun bir benzeri de, "Ehline (yani, ailene ve mü'minlere) namazı emret; kendin de sabırla ona tahammül et." [TāHâ 20/132] âyetinde söz konusudur.

[530] İfadenin, "bela ve sıkıntılar karşısında namaz ile Allah'tan yardım dileyip, namaz vakti geldiğinde namaza sığınarak sabredin" anlamında olması da mümkündür. Rivayete göre; Peygamber (s.a.), herhangi bir konuda sıkıntıya düştüğü zaman namaza sığınırdı. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 312] Yine rivayete göre İbn Abbâs [v.68/688], bir yolculuk esnasında iken kardeşi Kusem'in [v.57/676] vefat haberini almış; yoldan geri dönüp yolun bir kenarına çekilerek iki rekât namaz kılmış; namazı esnasında uzunca teşehhüdde bulunmuş, ardında kalkıp bineğine doğru yürürken "sabır ve namazla yardım dileyiniz" âyetini okumuştur.

[٥٢٧] وكان الأحبار يأمرون من نصحوه في السر من أقاربهم وغيرهم باتباع محمد ﷺ ولا يتبعونه. وقيل: كانوا يأمرون بالصدقة ولا يتصدّقون، وإذا أتوا بصدقات ليفرّقوها خانوا فيها. وعن محمد بن واسع: بلغني أنّ ناسًا من أهل الجنة اطلعوا على ناس من أهل النار فقالوا لهم: قد كنتم تأمروننا بأشياء عملناها فدخلنا الجنة. قالوا: كنا نأمركم بها ونخالف إلى غيرها.

[٥٢٨] {وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ} وتتركونها من البر كالمنسيات {وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ} تبكيت مثل قوله {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} يعني تتلون التوراة وفيها نعت محمد ﷺ ، أو فيها الوعيد على الخيانة وترك البر ومخالفةِ القول العملَ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} توبيخ عظيم بمعنى: أفلا تفطنون، لقبح ما أقدمتم عليه حتى يصدكم استقباحه عن ارتكابه، وكأنكم في ذلك مسلوبو العقول، لأن العقول تأباه وتدفعه. ونحوه: {أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} [الأنبياء: ٦٧].

[٥٢٩] {وَاسْتَعِينُوا} على حوائجكم إلى الله {بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ} أي بالجمع بينهما، وأن تصلوا صابرين على تكاليف الصلاة، محتملين لمشاقّها وما يجب فيها من إخلاص القلب، وحفظ النيات، ودفع الوساوس ومراعاة الآداب، والاحتراس من المكاره مع الخشية والخشوع، واستحضار العلم بأنه انتصاب بين يدي جبار السماوات، ليسأل فك الرقاب عن سخطه وعذابه. ومنه قوله تعالى {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا} [طه: ١٣٢].

[٥٣٠] أو {وَاسْتَعِينُوا} على البلايا والنوائب بالصبر عليها والالتجاء إلى الصلاة عند وقوعها. وكان رسول الله ﷺ إذا حزَبَه أمر فزِع إلى الصلاة. وعن ابن عباس أنه نُعِيَ إليه أخوه قُثَم وهو في سفر، فاسترجع وتنحى عن الطريق فصلى ركعتين أطال فيهما الجلوس، ثم قام يمشي إلى راحلته وهو يقول: واستعينوا بالصبر والصلاة.

[531] Bir görüşe göre; burada *sabır*dan maksat oruçtur, zira oruç insanın kendisini helal olan şeylerden uzak tutmasıdır. Bu sebeple Ramazan ayına sabır ayı denmiştir. *Salât* kelimesi ile de *duâ*nın kastedilmiş olması, belalar karşısında sabır ile yardım dilenmesi ifadesinden ise duaya sığınmanın; belaları def etme konusunda Allah'a iltica etmenin kastedilmiş olması da mümkündür.

[532] وَإِنَّها'daki zamir namaza ya da yardım dilemeye işaret eder. Ayrıca bu zamirin, [40. âyetteki] "Benim nimetimi hatırınızdan çıkartmayın" ifadesinden [bu âyetteki] "yardım dileyin" ifadesine kadar İsrailoğullarına emredilip, yasaklanan şeylerin toplamına da işaret etmesi mümkündür. لَكَبِيرَةٌ; "gerçekten zordur, ağırdır." Bu tıpkı, *kebura 'aleyye hâze'l-emr*[u] [bu iş bana ağır geldi] ifadesindeki ve كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ ما تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ ["Kendilerini davet ettiğin ilke, Müşriklere ağır geliyor" (Şûrâ 42/13)] âyetindeki kullanım gibidir.

[533] **Şayet** "Namaz neden huşû sahiplerine ağır gelmemektedir, haddizatında huşûnun kendisi ağır değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü huşû sahipleri, namazın zorluklarına sabreden kimseler için hazırlanmış olan mükâfatı beklemektedirler ve bu durum onlara namazın ağırlığını hafifletmektedir. Nitekim "Rableri ile karşılaşacakları kanaatindedirler" buyrulmaktadır ki buradaki *zann*, onun sevabına nail olmayı, katındaki nimetleri elde etmeyi beklediklerini, bunu umduklarını ifade eder. Nitekim يظنون ifadesi, İbn Mes'ûd mushafında يعلمون [bilirler] şeklindedir, yani ceza günü ile mutlaka karşı karşıya geleceklerini bilirler ve buna göre amel ederler. Bu sebeple, يَظُنُّونَ ifadesi "kesin olarak inanırlar" şeklinde tefsir edilmiştir. Ceza günü ile karşılaşacağına kesin olarak inanmayan, sevap ümidi taşımayan bir kişi için namaz; salt meşakkat olur ve tıpkı amelleri ile kendilerini Müslüman göstermeye çalışan münafıklara geldiği gibi ona da zor gelir. Bunu şöyle örneklendirmek mümkündür: Bir kimseye, belli işler karşılığında, çalıştığının karşılığı olan ücretten çok daha yüksek bir ücret vaat edilecek olsa, o kimsenin yaptığı işe büyük bir gayret ve şevkle sarıldığını, işini yaparken yanındakilere karşı daima yüzünün güldüğünü, içinin ferah olduğunu, adeta yaptığı işten zevk aldığını görürsün. Oysa herhangi bir ücret karşılığı olmadan aynı işi yapacak olan kimse ise, adeta üzerini karanlık bürümüş gibi olur. Bu sebeple Peygamber (s.a.), "Benim mutluluğum namazdadır" [*Nesâî*, "İşratü'n-nisâ", 1] buyurmuştur. Yine Peygamber (s.a.), "Bilal! Haydi, [ezan oku da] bizi rahatlat" [*Ebû Dâvûd,* "Edeb", 78] buyurmuştur.

[٥٣١] وقيل: الصبر الصوم، لأنه حبس عن المفطِّرات. ومنه قيل لشهر رمضان: شهر الصبر. ويجوز أن يراد بالصلاة الدعاء، وأن يستعان على البلايا بالصبر، والالتجاء إلى الدعاء، والابتهال إلى الله تعالى في دفعه.

[٥٣٢] {وَإِنَّهَا} الضمير للصلاة أو للاستعانة. ويجوز أن يكون لجميع الأمور التي أمر بها بنو إسرائيل ونُهُوا عنها من قوله {اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ} إلى {وَاسْتَعِينُوا}. {لَكَبِيرَةٌ} لشاقة ثقيلة، من قولك: كبر عليّ هذا الأمر، {كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ} [الشورى: ١٣].

[٥٣٣] فإن قلت: ما لها لم تثقل على الخاشعين والخشوع في نفسه مما يثقل؟ قلت: لأنهم يتوقعون ما ادّخر للصابرين على متاعبها فتهُون عليهم. ألا ترى إلى قوله تعالى {الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُلَاقُوا رَبِّهِمْ} [البقرة: ٤٦] أي يتوقعون لقاء ثوابه ونيل ما عنده، ويطمعون فيه. وفي مصحف عبد الله: يعلمون؛ ومعناه: يعلمون أن لا بد من لقاء الجزاء فيعملون على حسب ذلك. ولذلك فسر {يَظُنُّونَ} بيتيقنون. وأما من لم يوقن بالجزاء ولم يرجُ الثواب، كانت عليه مشقة خالصة فثقلت عليه كالمنافقين والمرائين بأعمالهم. ومثله من وعد على بعض الأعمال والصنائع أجرة زائدة على مقدار عمله، فتراه يزاوله برغبة ونشاط وانشراح صدر ومضاحكة لحاضريه، كأنه يستلذ مزاولته، بخلاف حال عامل يتسخره بعض الظَّلَمة. ومن ثمّ قال رسول الله ﷺ «وجعلت قرّة عيني في الصلاة.» وكان يقول: «يا بلال، روّحنا.»

[534] *Huşû'* gönülden boyun eğme ve mutmainlik demektir. Bu anlamdan türetilerek basık kumlara *huş'a* denilmiştir. *Hudû'* [خضوع] ise, boyun eğip teslim olmak ve yumuşamak demektir. Kadın, sesini yumuşak ve hoş bir şekilde çıkartarak albenili konuştuğu zaman *hada'at bi-kavlihâ* denir.

47. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi (zamanında) herkese tercih ettiğimi unutmayın.

48. Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimsenin kimseye faydası olmaz; kimsenin şefaati kabul edilmez, kimseden bedel alınmaz; hâsılı, hiç kimseye yardım edilmez.

[535] أَنِّي فَضَّلْتُكُمْ ifadesi, نِعْمَتِيَ ifadesine atıf olarak mansuptur. Yani, "nimetimi ve sizi tercih ettiğimi unutmayın" demektir. عَلَى الْعالَمِينَ "çok büyük insan topluluklarına" demektir. Bu kelime "Âlemler için bereketli kıldığımız topraklara..." [Enbiyâ 21/71] âyetinde de böyle kullanılmıştır. Yine, *ra'eytu 'âlem*^{en} *mine'n-nâs*^{i} [bir âlem insan gördüm] ifadesinde, *'âlem* kelimesi ile çok sayıda insan kastedilir. يَوْماً; kıyamet günü demektir. لا تَجْزِي yani ona ait haklardan hiçbirini ödemiş olmaz.

[536] Peygamber (s.a.)'in; [Sahabeden] Ceze'a b. Niyâr'ın daha bir yaşını doldurmamış *çepiş*i [dişi keçi, yani kurban edilip edilmeyeceği] hakkındaki *teczî 'anke ve lâ teczî an ahad*^{in} *ba'dek* ["Tamam senin için geçerli; ama senden sonra hiç kimse için geçerli değil" (*Buhârî,* "Îdeyn", 10)] ifadesinde de bu mânada kullanılmıştır.

[537] شَيْئاً kelimesi mef'ûldür, mastar konumunda da olabilir. Yani, "az bir karşılık" anlamına gelebilir. Nitekim وَلا يُظْلَمُونَ شَيْئاً ["en ufak bir haksızlığa uğratılmadan" (Meryem 19/60)] âyetinde de bu kullanım vardır. Bu ifadeyi لا تُجْزِئُ şeklinde okuyan kimsenin kıraatinde anlam, "az bir karşılık" olur. Ebu's-Sirâr el-Ğanevî bu ifadeyi, لا تُجْزِئُ نَسَمَةٌ عن نَسَمَةٍ شيئا şeklinde okumuştur. Bu cümle يَوْماً kelimesinin sıfatı olup cümle olarak i'râbda mahalli yoktur. **Şayet** "bu ifadenin mevsufa raci olan âid zamiri nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir hazfedilmiş olup لا تجزى فيه şeklinde takdir edilir. Ebû Ali'nin inşad ettiği şu ifade de buna benzer:

Beni şöyle güzel bir öğlen uykusu çekebileceğim bir yere götür.

Şair burada *ecdera bi-en tekîlî fî-hi* demek istemiş, ancak *fî-hi* ifadesini hazf etmiştir. Bazıları ise buradaki hazifleri[21] şöyle değerlendirir: Burada anlam genişlemesi olmuş, fiil mef'ûl konumunda kullanılmış, önce harf-i cer daha sonra da zamir hazfedilmiştir. Bu tıpkı *em mâl*^{iin} *esābû* [yoksa çok zenginleştiler de ondan mı (böyle değiştiler)!] ifadesi gibidir.

21 Cümlenin aslı إئتني مكانا أجدر بأن تقيلى فيه [Al beni, şöyle güzel bir öğlen uykusu çekeceğim bir yere götür] şeklindedir. Ancak önce تَزَوَّجِى fiilinin delâleti nedeniyle إئتني hazf edilmiş, sonra sıfatı bulunduğundan, مكانا hazf edilmiş; ardından Bâ, sonra zarf [في] ve nihayet âid zamiri [فيه deki ه] hazf edilmiş ve cümle son halini almıştır. Böylece cümlede beş hazif yapılmıştır. / çev.

[٥٣٤] والخشوع. الإخبات والتطامن. ومنه: الخشعة للرملة المتطامنة. وأما الخضوع فاللين والانقياد. ومنه: خضعت بقولها إذا لينته.

٤٧-﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

٤٨-﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

[٥٣٥] {وَأَنِّى فَضَّلْتُكُمْ} نصبٌ عُطف على {نِعْمَتِيَ} أي اذكروا نعمتي وتفضيلي {عَلَى الْعَالَمِينَ} على الجم الغفير من الناس، كقوله تعالى {بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ٧١]. يقال: رأيت عالَما من الناس، يراد الكثرة. {يَوْمًا} يريد يوم القيامة {لَا تَجْزِى} لا تقضي عنها شيئًا من الحقوق.

[٥٣٦] ومنه الحديث في جَذَعة بن نِيار: «تجزي عنك ولا تجزي عن أحد بعدك.»

[٥٣٧] و{شَيْئًا} مفعول به، ويجوز أن يكون في موضع مصدر، أي قليلًا من الجزاء، كقوله تعالى {وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا} [مريم: ٦٠] ومن قرأ لا تُجْزئ، من أجزأ عنه، إذا أغنى عنه، فلا يكون في قراءته إلا بمعنى شيئًا من الإجزاء. وقرأ أبو السِّرار الغنوي لا تجزي نسمة عن نسمة شيئاً. وهذه الجملة منصوبة المحل صفة لـ{يَوْماً}. فإن قلت: فأين العائد منها إلى الموصوف؟ قلت: هو محذوف تقديره: لا تجزي فيه. ونحوه ما أنشده أبو علي:

تَرَوَّحِي أَجْدَرَ أَنْ تَقِيلِي ۞

أي ماء أجدر بأن تقيلي فيه. ومنهم من ينزل فيقول: اتسع فيه، فأجرى مجرى المفعول به فحذف الجار ثم حذف الضمير كما حذف من قوله: أَمْ مالٌ أصابوا.

[538] نَفْسٌ ve شَيْئاً kelimelerinin nekre olması, "hiçbir kimse hiçbir şeye sahip olamaz" anlamı katmakta; böylece, bütün arzu ve beklentiler boşa çıkarılmakta, ümitler tamamen kesilmektedir. وَلا يُقْبَلُ مِنْها شَفاعَةٌ وَلا يُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ [kimsenin şefaati kabul edilmez, kimseden bedel alınmaz] ifadesi de böyledir. عَدْلٌ fidye anlamındadır, çünkü fidye, karşılığı olarak verildiği şeyin muâdili / dengidir. "Ondan *sarf* ve *'adl*, yani dönüş yapması ve fidye vermesi kabul edilmez" [*Buhârî,* "Fedâ'ilü'l-Medîne", 1] hadisi de böyledir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî [v.117/735] bu ifadeyi etken fiil şeklinde, ولا يَقْبَلُ منها شفاعةً olarak okumuştur. Buna göre anlam, "Allah ondan şefaat kabul etmez" şeklindedir.

[539] Söylendiğine göre; Yahudiler peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceğini iddia etmekteydiler; [bu âyetle] işbu umutları kırılmak istendi.

[540] **Şayet** "Burada günahkârlar için şefaatin kabul edilmeyeceğine delil var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet vardır, çünkü burada umumi bir olumsuzlama vardır ki, bu da hiç kimsenin hiç kimse adına bir fiili işleme ya da terketme türünde bir fidye veremeyeceği; hiçbir şefaatçinin şefaatinin kabul edilmeyeceği anlamını gerektirir. Bundan, şefaatin günahkârlar için de kabul edilmeyeceği anlaşılmaktadır.

[541] **Şayet** "وَلا يُقْبَلُ مِنْها ifadesindeki zamir iki *nefs* kelimesinden ["hiç kimse hiç kimseden"] hangisine işaret ediyor?" **dersen, şöyle derim:** Kendisi için şefaatin kabul edilmeyeceği ikinci kişiye, yani günahkâra, kendisinden fidye kabul edilmeyecek olan kişiye işaret eder. "Ondan şefaat kabul edilmez" ifadesinin anlamı, "eğer kendisine şefaat edecek bir şefaatçi getirecek olursa, bu ondan kabul edilmez" anlamına gelir. Ancak zamirin ilk kişiye işaret etmesi de mümkündür; bu durumda anlam, "eğer o kişi diğerine şefaat edecek olsa, şefaati kabul edilmez, hatta hiçbir şey kabul edilmez, onun için fidye verecek olsa o da kabul edilmez" anlamındadır.

[542] "Onlar yardım da görmezler" ifadesindeki "onlar" zamiri, öncesinde geçen ve nekre olarak ifade edilen *nefs*in ifade ettiği "çok sayıda kimse"ye işaret eder; [*Nefs*ler müennes olduğu halde, onlara işaret eden هُمْ zamirinin] müzekker olması ise, "kullar" ve "insanlar" anlamının esas alınmasındandır. Nitekim ثلاثة أنفس [üç nefs] ifadesinde de bu durum söz konusudur.

[٥٣٨] ومعنى التنكير أن نفسًا من الأنفس لا تجزي عن نفس منها شيئًا من الأشياء. وهو الإقناط الكلي القَطّاع للمطامع. وكذلك قوله {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} أي فدية، لأنها معادلة للمفديّ. ومنه الحديث: «لا يقبل منه صرف ولا عدل» أي توبة ولا فدية. وقرأ قتادة ولا يَقْبَلُ منها شفاعةً، على بناء الفعل للفاعل وهو الله عزّ وجلّ، ونصب الشفاعة.

[٥٣٩] وقيل: كانت اليهود تزعم أن آباءهم الأنبياء يشفعون لهم فأويسوا.

[٥٤٠] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الشفاعة لا تقبل للعصاة؟ قلت: نعم، لأنه نفى أن تقضي نفس عن نفس حقًا أخلت به من فعل أو ترك، ثم نفى أن يقبل منها شفاعة شفيع، فعلم أنها لا تقبل للعصاة.

[٥٤١] فإن قلت: الضمير في {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا} إلى أي النفسين يرجع؟ قلت: إلى الثانية العاصية غير المجزي عنها، وهي التي لا يؤخذ منها عدل؛ ومعنى {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ} إن جاءت بشفاعة شفيع لم يقبل منها. ويجوز أن يرجع إلى النفس الأولى، على أنه لو شفعت لها لم تقبل شفاعتها، كما لا تجزئ عنها شيئًا، ولو أعطت عدلًا عنها لم يؤخذ منها.

[٥٤٢] {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} يعني ما دلت عليه النفس المنكرة من النفوس الكثيرة والتذكير بمعنى العباد والأناسي، كما تقول: ثلاثة أنفس.

49. Hani, oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi işkencenin en kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi kurtarmıştık... ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı.

[543] *Âl* kelimesinin aslı, *ehl*dir; ism-i tasğîri bu sebeple *üheyl* şeklinde gelir. *Ehl* kelimesindeki Hâ, Elif ile değiştirilerek *âl* kelimesi türetilmiştir. Bu kelime hususen, krallar ve benzeri kimseler gibi özel bir önem ve değer sahibi kimseler için kullanılır. Sözgelimi "ayakkabıcılar ehli" ya da "hacamatçılar ehli" gibi bir ifade kullanılmaz.

[544] *Fir'avn* kelimesi Amâlika krallarının özel ismidir. Tıpkı Rumların kralına *kayser*, Farsların kralına *kisrâ* denildiği gibi, onların kralına da *fir'avn* denir. Firavunlar çok azgın oldukları için, zorbalık yapan ve inat eden kimse için *tefer'ane fulân*^{un} "falanca firavunlaştı" ifadesi türetilmiştir. Şair şöyle demiştir:

Kendisine "Allah'ın konuştuğu Musa" geldi,
Ama bu onun firavunluğunu ve şiddetini artırdı.

[545] نَجَّيْناكُمْ [sizi teker teker kurtarmıştık] ifadesi أنجيناكم [sizi kurtarmıştık] ve نجيتكم [sizi kurtarmıştım] şeklinde de okunmuştur.

[546] يَسُومُونَكُمْ fiili, zulmetmek, aşağılamak anlamındaki *sâmehu hasf*^{n} ifadesinden türemiştir. Amr b. Külsûm [v.584?] şöyle demiştir;

Hükümdar insanları zulme uğrattığında;
Asla rıza göstermeyiz bu haksızlığa!

Bunun aslı, "malı talep etti" anlamındaki *sâme's-sil'at*^{e} ifadesinden gelir; sanki "o sizin için en ağır azabı araştırıyor, istiyordu" anlamındadır.

[547] سُوءَ kelimesi, السيئ [kötü] kelimesinin mastarıdır; *e'ûzü bi'llâh*^{i} *min sû'i'l-huluk*^{i} *ve sûi'l-fi'l*^{i} [kötü ahlak ve kötü fiilden Allah'a sığınırım] denilir. Burada سُوءَ kelimesi ile "çirkin" anlamı kastedilir. سُوءَ الْعَذابِ ifadesindeki سُوءَ kelimesi ise azabın en şiddetlisi ve fenasıdır. Sanki azap dışındaki şeylere nispetle çirkin olduğu ifade edilmiştir.

[548] وَيُذَبِّحُونَ ifadesi يَسُومُونَكُمْ fiilinin beyânıdır. Bu sebeple de aralarında atıf harfi kullanılmamıştır. يُضاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا ["Nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ediyorlar" (Tevbe 9/30)] âyetinde de aynı kullanım vardır. Zührî [v.124/742] bu kelimeyi يَذْبَحُونَ şeklinde okumuştur. Nitekim tıpkı *kata'a* fiili; *kata'tü's-siyâbe* ve *katta'tühâ* şeklinde iki türlü kullanıldığı gibi ذَبَح fiili de *zebaha* ve *zebbeha* şeklinde kullanılır. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] وَيُذَبِّحُونَ fiilini يُقَتِّلُونَ şeklinde okumuştur.

٤٩-﴿وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[٥٤٣] أصل {آل} أهل، ولذلك يصغر بأهيل، فأبدلت هاؤه ألفًا. وخصّ استعماله بأولي الخطر والشأن كالملوك وأشباههم، فلا يقال آل الإسكاف والحَجَّام.

[٥٤٤] و{فِرْعَوْنُ} علم لمن مَلَك العمالقة، كقيصر لِمَلِك الروم، وكسرى لملك الفرس. ولِعُتُوّ الفَراعِنة اشتَقُّوا تَفرْعَن فلان، إذا عتا وتجبّر. وفي مُلَحِ بعضهم:

قَدْ جَاءَهُ الْمُوسَى الْكَلُومُ فَزَادَ فِي ۞ أَقْصَى تَفَرْعُنِهِ وَفَرْطِ عُرَامِهِ

[٥٤٥] وقرئ أنْجيناكم ونجيتكم.

[٥٤٦] {يَسُومُونَكُمْ} من سامه خسفًا، إذا أولاه ظلمًا. قال عمرو بن كلثوم:

إِذَا مَا الْمَلْكُ سَامَ النَّاسَ خَسْفًا ۞ أَبَيْنَا أَنْ يَقِرَّ الْخَسْفُ فِينَا

وأصله من سام السلعة، إذا طلبها، كأنه بمعنى يبغونكم {سُوءَ الْعَذَابِ} ويريدونكم عليه.

[٥٤٧] والسوء: مصدر السيىء: يقال: أعوذ بالله من سوء الخلق وسوء الفعل، يراد قبحهما. ومعنى {سُوءَ الْعَذَابِ} والعذاب كله سيّىء أشدّه وأفظعه، كأنه قبحه بالإضافة إلى سائره.

[٥٤٨] و{يُذَبِّحُونَ} بيان لقوله {يَسُومُونَكُمْ}، ولذلك ترك العاطف، كقوله تعالى {يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا} [التوبة: ٢٠]. وقرأ الزهري يذبحون بالتخفيف، كقولك: قطعت الثياب وقطعتها. وقرأ عبد الله يقتلون.

[549] Firavunların İsrailoğullarına bunu yapmasının sebebi, kâhinlerin Firavunu, doğacak bir çocuğun kendisinin helâkine sebep olacağı hususunda uyarmasıdır. Aynı uyarı Nemrut için de yapılmıştır. Ancak ikisinin de bundan korunmak için aldıkları önlemler kendilerini kurtaramamış; Allah'ın dilediği gerçekleşmiştir.

[550] Eğer ذٰلِكُمْ ifadesi, Firavunun yaptıklarına işaret ediyorsa, *belâ'un* kelimesi, mihnet, sıkıntı anlamındadır. Fakat eğer ذٰلِكُمْ onların Firavundan kurtarılmasına işaret ediyorsa, o zaman *belâ'un* kelimesi nimet anlamına gelir.

50. Hani, bir de sizin için denizi yararak sizi kurtarmış; Firavun hanedanını ise gözlerinizin önünde boğmuştuk.

[551] فَرَقْنَا "arasını açtık, bir kısmını diğerinden ayırdık, böylece sizin için orada bir geçiş yolu oldu" anlamındadır. Bir kıraatte bu kelime فَرَّقْنَا şeklinde okunmuştur ki bu durumda, "iyice ayırdık" anlamına gelir. "İki şey arasını ayırdı" denilmek istendiği zaman *feraka*; "daha çok şey arasını ayırdı" denilmek istendiği zaman ise *ferraka* ifadesi kullanılır. Zira denizde ayrılan yollar, İsrailoğullarının boylarının sayısına uygun olarak, on iki tane idi.

[552] **Şayet** "بِكُمْ ifadesi ne anlama geliyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu hususta iki değerlendirme söz konusudur. İlkine göre; onların suya girdikleri ve girmeleri ile birlikte suyun ayrıldığı, yani onların suya girmesiyle, -adeta bir şeyin içine girip onu ortadan ikiye ayıran bir başka şey gibi- su ayrılmıştır. İkincisine göre ise "onu sizin sebebinizle, sizi kurtarmak için ayırdık" şeklinde bir anlam söz konusudur. Bu durumda بِكُمُ ifadesi hal konumundadır. Yani, "onu sizin için yardık" anlamındadır. Şairin şu satırlarında da bu kullanım vardır:

'Baş'ları ve toprağı eziyordu bizimle atlarımız

Yani, atlarımız biz sırtlarında iken [düşman] başlarını ve toprağını eziyordu.

[553] Rivayet edildiğine göre İsrailoğulları [suyu geçerken] Musa (a.s.)'a, "Hani, dostlarımız nerede? Onları göremiyoruz!" demişler; "Siz yürüyün, onlar da sizin gibi bir yoldan yürüyorlar" diye cevap vermiş; fakat onlar, "Hayır, onları görmeden razı olmayız" diye tutturmuşlar; bunun üzerine Musa (a.s.); "Allah'ım! Şunların kötü ahlâkına karşı bana yardım et" diye dua etmiş. Bunun üzerine; "Asânı şöyle bir 'konuş'tur" diye vahyedilmiş; o da asasını aralarındaki duvarlara vurunca, su içindeki yollar birleşmiş ve birbirlerini görüp konuşabilmişler. وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ yani, sizler bunu görüyor, şahitlik ediyordunuz, herhangi bir şüpheniz kalmamıştı.

[٥٤٩] وإنما فعلوا بهم ذلك لأنّ الكَهَنة أنذروا فرعون بأنه يولد مولود يكون على يده هلاكُه، كما أنذر نمروذ؛ فلم يغن عنهما اجتهادهما في التحفظ، وكان ما شاء الله.

[٥٥٠] والبلاء المحنة إن أشير بـ{ذَلِكُمْ} إلى صنيع فرعون. والنعمة إن أشير به إلى الإنجاء.

٥٠-﴿وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾

[٥٥١] {فَرَقْنَا} فصلنا بين بعضه وبعض حتى صارت فيه مسالك لكم. وقرئ فرّقنا، بمعنى فصلنا. يقال: فرق بين الشيئين، وفرّق بين الأشياء؛ لأن المسالك كانت اثني عشر على عدد الأسباط.

[٥٥٢] فإن قلت: ما معنى {بِكُمْ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أن يراد أنهم كانوا يسلكونه، ويتفرّق الماء عند سلوكهم، فكأنما فرق بهم كما يفرق بين الشيئين بما يوسط بينهما، وأن يراد فرقناه بسببكم، وبسبب إنجائكم، وأن يكون في موضع الحال بمعنى فرقناه ملتبسًا بكم، كقوله:

تَدُوسُ بِنَا الْجَمَاجِمَ وَالتَّرِيبَا ۞

أي تدوسها ونحن راكبوها.

[٥٥٣] وروى أنّ بني إسرائيل قالوا لموسى: أين أصحابنا لا نراهم؟ قال: سيروا فإنهم على طريق مثل طريقكم. قالوا: لا نرضى حتى نراهم. فقال: اللّهم أعني على أخلاقهم السيئة. فأوحى إليه: أن قل بعصاك هكذا، فقال بها على الحيطان، فصارت فيها كُوًى، فتراءَوْا وتسامعوا كلامهم {وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} إلى ذلك وتشاهدونه لا تشكون فيه.

51. Hani, Musa ile kırk geceliğine vaatleşmiştik. Siz de onun arkasından birer zalim olarak o buzağıyı (tanrı) edinmiştiniz!..

52. Bundan sonra, şükredesiniz diye sizi affetmiştik.

[554] İsrailoğulları Firavunun helâkinden sonra Mısır'a [?] girdiklerinde, ellerinde müracaat edecekleri bir kitapları yoktu. Allah da Musa (a.s.)'a Tevrat'ı inzâl edeceğini vaat etmiş; bunun için kendisine Zilka'de ayını ve Zilhicce ayının on gününü vakit olarak tayin etmişti. Âyette "kırk gece" denilmiştir, çünkü aylar gecelere göre hesap edilir.

[555] واعَدْنا [vaatleşmiştik] ifadesi وعَدْنا [vaat etmiştik] şeklinde de okunmuştur. Zira Allah Teâlâ ona vahyi ve Tûr'a gelmeyi vaat etmiştir. "Onun arkasından" yani Tûr'a gidişinden sonra.وَأَنْتُمْ ظالِمُونَ yani şirk koştuğunuz için "birer zalim olarak".

[556] "Bundan sonra" yani bu büyük hatayı işlemenizden, buzağıyı ilâh edinmenizden sonra tevbe ettiğinizde, "şükredesiniz diye" yani af nimetine karşılık şükretmenizi isteyerek, "sizi affetmiştik."

53. Hani, doğru yolu bulasınız diye, Musa'ya hakkı bâtıldan ayıran o kitabı vermiştik.

54. Hani Musa, kavmine: "Ey kavmim! Buzağıyı (tanrı) edinmekle kendi kendinize zulmetmiş oldunuz! Hemen Yaradanınıza tevbe edin ve birbirinizi öldürün!.. Yaradanınız katında bu (fecî eylem) sizin için daha hayırlıdır!" demişti. (Siz bu emre uyunca) Allah da tevbenizi kabul etmişti. O'dur çünkü tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[557] *Kitâb* ve *furkān* ifadeleri, onun hem Allah katından inzâl edilmiş yazılı bir belge (kitap) olduğunu hem de hak ile bâtılı ayırt eden bir kıstas (*furkān*) olduğunu, bu iki vasfı birlikte taşıdığını ifade eder. Bununla Tevrat kastedilmiştir. Bu şekilde bir kullanım örneği olarak, cömertlik ve cesaret vasıflarını birleştiren kimseyi kastederek; "Yağmur bulutu ve aslanı gördüm" dersin. "Biz hakkı bâtıldan ayıran o kitabı Musa ile Harun'a; ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak verdik." [Enbiyâ 21/48] âyetinde de aynı durum söz konusudur. Yani *furkān*, ışık ve öğüt olma vasıflarını kendisinde birleştiren kitap demektir. Ya da Tevrat'ın yanı sıra, iman ile küfür arasını ayıran kanıtlar kastedilmiştir ki bu kanıtlar arasında 'asā, el vb. mucizeler vardır. Bir diğer ihtimal de helal ve haramı birbirinden ayırt edici olan şeriatın kastedilmiş olmasıdır. Bir görüşe göre *furkān*; denizin ikiye ayrılmasıdır. Bir başka görüşe göre *furkān*; onunla düşmanlarının arasını ayıran zaferdir. Nitekim Allah Teâlâ Bedir gününü "[Hak ile bâtılın ayrıldığı] furkān günü" [Enfâl 8/41] olarak nitelemiştir.

٥١-﴿وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

٥٢-﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٥٥٤] لما دخل بنو إسرائيل مصر بعد هلاك فرعون ولم يكن لهم كتاب ينتهون إليه، وعد الله موسى أن ينزل عليه التوراة، وضرب له ميقاتًا ذا القعدة وعشر ذي الحجة. وقيل {أَرْبَعِينَ لَيْلَةً} لأن الشهور غررها بالليالي.

[٥٥٥] وقرئ {وَعَدْنَا} لأن الله تعالى وعده الوحي ووعد المجيء للميقات إلى الطور {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد مضيه إلى الطور {وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ} بإشراككم.

[٥٥٦] {ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ} حين تبتم {مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} من بعد ارتكابكم الأمر العظيم وهو اتخاذكم العجل {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} إرادة أن تشكروا النعمة في العفو عنكم.

٥٣-﴿وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

٥٤-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٥٥٧] {الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ} يعني الجامع بين كونه كتابًا منزلًا، وفرقانًا يفرق بين الحق والباطل، يعني التوراة، كقولك: رأيت الغيث والليث، تريد الرجل الجامع بين الجود والجراءة. ونحوه قوله تعالى {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا} [الأنبياء: ٤٨] يعني الكتاب الجامع بين كونه فرقانًا وضياء وذكرًا. أو التوراة، والبرهان: الفارق بين الكفر والإيمان من العصا واليد وغيرهما من الآيات؛ أو الشرع الفارق بين الحلال والحرام. وقيل الفرقان: انفراق البحر. وقيل: النصر الذي فرّق بينه وبين عدوّه، كقوله تعالى {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١] يريد به يوم بدر.

[558] Âyetteki فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ifadesi zahirine göre anlaşılmıştır ki kendini paralamak, helâk etmek demektir. Bir görüşe göre ise, birbirlerini öldürmeleri anlamında olup, buzağıya tapınmayanların tapınanları öldürmeleri emredilmektedir. Rivayete göre; bu emre muhatap olup da buzağıya tapınanları öldürmek durumunda olan kimse, evlâdını, babasını, yakınlarını onların içinde görüp bu yüzden Allah'ın emrini uygulayamaz, geri dururmuş. Bunun üzerine, Allah bir kara bulut ve simsiyah toz bulutu gönderip ortalığı karartmış; böylece kimse kimseyi göremez olmuş. Sonra herkesin evlerinin avlusunda toplanmasını, buzağıya tapınmayanların ellerine kılıçlarını almalarını emretmiş; ardından da "Sabredin; kim kendini kaçırırsa, eliyle ya da ayağıyla kendini muhafaza etmeye kalkışırsa Allah'ın lâneti onun üzerine olsun!" buyurmuştur. Onlar da hep bir ağızdan "Âmin!" demişler; sonra akşama kadar buzağıya tapınanları öldürmüşlerdir. Nihayet Musa ve Harun (a.s.) ellerini açarak; "Allah'ım! İsrailoğulları helâk oldu; geriye kalanları affet" diye dua etmişler. Bunun üzerine bulut açılmış; tevbenin kabul edildiği anlaşılmış; yalın kılıçları ellerinden düşüvermiş… Öldürülen İsrailoğullarının sayısı ise yetmiş bini bulmuş imiş.

[559] **Şayet** "Âyette art arda kullanılan Fâ'lar arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** [فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا ... فتابَ عَلَيْكُمْ ifadesinde] birinci Fâ sadece sebep Fâ'sıdır, çünkü tevbenin sebebi, zulümdür. İkincisi ise takip Fâ'sıdır, çünkü anlam "Tevbede kararlılık gösterin ve birbirinizi öldürün" şeklindedir. Yani Allah Teâlâ onların tevbelerini, birbirlerini öldürmeleri kılmıştır. Bu öldürmenin onların tevbelerinin tamamı olması da mümkündür. Böylece mâna, "Tevbenizin tamamlanması olarak, tevbeyi takiben birbirinizi öldürün" şeklinde olur. Üçüncü Fâ ise, hazfedilmiş bir kelimeye müteallıktır. Bu ifade de ya Musa (a.s.)'ın onlara söylemiş olduğu söz içerisinde yer almaktadır -ki bu durumda hazfedilmiş bir şarta taalluk eder ve cümle sanki "Siz böyle yaparsanız, O da tevbenizi kabul eder" şeklindedir- ya da Allah Teâlâ'dan onlara yönelik bir hitap olup; "Musa'nın size emrettiği şeyi yaptınız, yaradanınız da sizi affetti" anlamındadır.

[560] **Şayet** "Neden burada Allah Teâlâ'dan özellikle *el-Bârî* ismiyle bahsedildi?" **dersen, şöyle derim:** *el-Bârî* ismi, "Rahmân'ın yaratışında bir düzensizlik göremezsin." [Mülk 67/3)] âyetinde ifade edildiği üzere, mahlûkātı en ufak bir pürüz olmaksızın, farklı şekil ve sûretlerle birbirinden ayırt eden demektir. Bu ifadenin kullanılması, onların kendilerini lütfu ve hikmeti ile farklı şekillerde ve her türlü pürüzden, istenmeyen durumdan uzak bir şekilde yaratmış olan mutlak bilgi ve hikmet sahibi Allah'a kulluk etmeyi bırakıp, O'nun yerine bir buzağıya,

[٥٥٨] حمل قوله {فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ} على الظاهر وهو البخع. وقيل: معناه قتل بعضهم بعضًا؛ وقيل: أمر من لم يعبد العجل أن يقتلوا العبَدَة. وروي أن الرجل كان يبصر ولده، ووالده وجاره وقريبه، فلم يمكنهم المضي لأمر الله، فأرسل الله ضبابة وسحابة سوداء لا يتباصرون تحتها، وأمروا أن يحْتَبوا بأفنية بيوتهم، ويأخذ الذين لم يعبدوا العجل سيوفهم، وقيل لهم: اصبروا، فلعن الله من مدّ طرفه أو حلّ حُبْوته أو اتقى بيد أو رجل، فيقولون: آمين، فقتلوهم إلى المساء حتى دعا موسى وهارون وقالا: «يا رب! هلكت بنو إسرائيل، البقيةَ البقيةَ!» فكشفت السحابة ونزلت التوبة. فسقطت الشِّفار من أيديهم، وكانت القتلى سبعين ألفًا.

[٥٥٩] فإن قلت: ما الفرق بين الفاآت؟ قلت: الأولى للتسبيب لا غير، لأن الظلم سبب التوبة. والثانية للتعقيب، لأن المعنى فاعزموا على التوبة فاقتلوا أنفسكم، من قِبَلِ أن الله تعالى جعل توبتهم قتل أنفسهم. ويجوز أن يكون القتل تمام توبتهم. فيكون المعنى: فتوبوا، فأتبعوا التوبة القتل تتمة لتوبتكم. والثالثة متعلقة بمحذوف، ولا يخلو إما أن ينتظم في قول موسى لهم فتتعلق بشرط محذوف، كأنه قال: فإن فعلتم فقد تاب عليكم. وإمّا أن يكون خطابًا من الله تعالى لهم على طريقة الالتفات. فيكون التقدير: ففعلتم ما أمركم به موسى، فتاب عليكم بارؤكم.

[٥٦٠] فإن قلت: من أين اختص هذا الموضع بذكر البارئ؟ قلت: البارئ هو الذي خلق الخلق بريئًا من التفاوت {مَا تَرَى فِى خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ} [الملك: ٣]، ومتميزًا بعضه من بعض بالأشكال المختلفة والصور المتباينة، فكان فيه تقريع بما كان منهم من ترك عبادة العالم الحكيم الذي برأهم بلطف حكمته على الأشكال المختلفة أبرياء من التفاوت والتنافر، إلى عبادة البقرة التي هي مثل في الغباوة والبلادة؛

Arapların "sığırdan daha ahmak" şeklindeki özdeyişlerinde olduğu üzere, ahmaklıkta darbımesel olan bir hayvana kulluk etmeleri, bu sebeple Allah'ın gazabına maruz kalmaları, böylesine muazzam yaratılışta olmalarının şükrünü eda etmedikleri, bunlardan hiçbirine kādir olmayan bir şeye tâzim ettikleri için sahip oldukları muazzam yaratılışın bozulduğu, sûret ve şekillerinin dağıldığı ifade edilmektedir.

55. Bir de, hani siz: "Ey Musa! Biz Allah'ı açık-seçik görünceye kadar sana iman edip bağlanmayacağız!" demiştiniz de, göz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı.

56. Sonra, şükredesiniz diye (bu) 'ölüm'ünüzün ardından sizi diriltmiştik.

57. Ayrıca sizi bulutlarla gölgeledik; üzerinize kudret helvası ve bıldırcın indirdik. "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin hoş ve güzel olanlarından yiyin." (dedik.) Onlarsa, Bize değil sadece kendilerine zulmediyorlardı (bize karşı gelirken)!..

[561] Bu sözü söyleyenlerin yıldırım çarpmasına maruz kalan o yetmiş kişi [A'râf 7/155] olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre bunlar, içlerinden on bin kişidir. جَهْرَةً ayan beyan, açık-seçik demektir. Bu, *cehera bi'l-kırâ'eti ve bi'd-du'â'i* [sesli sesli okudu, dua etti] ifadesindeki *cehera*nın mastarıdır. Gözle gören kişi sanki cehrî olarak, açık seçik görmüş; kalp ile gören kişi ise gizli saklı olarak görmüş kabul edilmiştir. Kelimenin mansup olma sebebi mastar olmasıdır, zira bu, bir tür görmedir, bu sebeple "görme" fiili ile [نَرَى] nasp edilmiştir. Bu tıpkı *el-kurfusâ'* [köpek oturuşu] kelimesinin "oturma" fiili ile nasp edilmesine benzer. Bir başka ihtimal de جَهْرَةً kelimesinin, *zevî cehratin* [cehrîlik sahibi] anlamında hal olarak mansup olmasıdır. Bu kelime He'nin fethası ile *ceherat*^{en} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda bu kelime ya *câhir*^{un} kelimesinin çoğulu ya da mübalağa ifade eden mastar olur.

[562] Bu ifadede Musa (a.s.)'ın İsrailoğullarının sözlerine cevap verdiğine, onlara Hak Teâlâ'nın görülmesinin imkânsız olduğunu öğrettiğine dair bir delil bulunmaktadır. Zira belli bir cihette bulunması mümkün olmayan bir şeyin görülmesi imkânsızdır ve Allah'ın görülmesini mümkün gören kimse, onu cisim ve araz kategorisinde değerlendirmiş olur. İşte, Musa (a.s.) onlara bu şekilde delil ve kanıtları göstererek tekliflerini reddetmiş; ancak onlar tıpkı buzağıya tapınanlar gibi küfürde iyice derine gitmişler; bunun üzerine de Allah tıpkı buzağıya tapınanlara birbirlerini öldürme cezası verdiği gibi bunlara da yıldırım çarpmasını musallat etmiş, böylece iki kâfir güruhu birbirine eşitlemiştir. Yine bu ifadede, onlara verilen cezanın büyüklüğünden, işledikleri şeyin büyüklüğünü gösteren bir delil de mevcuttur.

في أمثال العرب: أبلد من ثور؛ حتى عرضوا أنفسهم لسخط الله ونزول أمره بأن يفك ما ركبه من خلقهم، وينثر ما نظم من صورهم وأشكالهم، حين لم يشكروا النعمة في ذلك، وغمطوها بعبادة من لا يقدر على شيء منها.

٥٥-﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾

٥٦-﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

٥٧-﴿وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٥٦١] قيل: القائلون السبعون الذين صعقوا. وقيل: قاله عشرة آلاف منهم. {جَهْرَةً} عيانًا. وهي مصدر من قولك: جهر بالقراءة وبالدعاء، كأنَّ الذي يرى بالعين جاهر بالرؤية، والذي يرى بالقلب مخافت بها. وانتصابها على المصدر، لأنها نوع من الرؤية فنصبت بفعلها كما تنصب القُرْفُصاء بفعل الجلوس، أو على الحال بمعنى ذوي جهرة. وقرئ جهَرة بفتح الهاء، وهي إما مصدر كالغلبة، وإما جمع جاهر.

[٥٦٢] وفي هذا الكلام دليل على أن موسى عليه الصلاة والسلام رادَّهم القول وعرّفهم أن رؤية ما لا يجوز عليه أن يكون في جهة محالٌ وأن من استجاز على الله الرؤية فقد جعله من جملة الأجسام أو الأعراض، فرادّوه بعد بيان الحجة ووضوح البرهان، ولجُّوا فكانوا في الكفر كعبدة العجل، فسلط الله عليهم الصعقة كما سلط على أولئك القتل تسوية بين الكفرين ودلالة على عظمهما بعظم المحنة.

[563] الصَّاعِقَةُ onları çarpan, yani öldüren şey demektir. Bir görüşe göre bu, gökten gelip onları yakan bir ateş; bir başka görüşe göre gökten gelen bir çığlıktır. Bir diğer görüşe göre ise Allah onlara ordular göndermiş, onlar da orduların gelişini duyunca cansız yere yığılmışlar; bir gün ve gece ölü gibi kalmışlardır. Ancak Musa (a.s.)'ın yere yığılması ölüm şeklinde değil, bayılma şeklinde olmuştur. "Ayıldığı vakit" [A'râf 7/143] âyeti buna delildir. Âyetten açıkça anlaşılan odur ki; onlar, bizzat gördükleri bir şeye maruz kalmışlardır. Zira وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ [göz göre göre] ifadesi buna delâlet etmektedir. Ali (r.a.) bu ifadeyi, فَأَخَذَتْكُمُ الصَّعْقَةُ [ve o çarpış sizi yakalamıştı] şeklinde okumuştur.

[564] "Şükredesiniz diye" yani ölümden sonra diriltilme nimetine şükredesiniz diye ya da küfre düştükten sonra Allah'ın size yıldırımlar göndermesi ve ölümü tattırması şeklindeki cezalarını görmenizin ardından nail olduğunuz nimete şükredesiniz diye.

[565] "Gölgeledik", yani bulutu üzerinize gölge yaptık. Bu olay çölde gerçekleşmiştir; Allah bulutu onlara âmade kılmış, bulut da onlarla beraber hareket edip sürekli onları güneşten korumuş, geceleyin de dikey bir ateş ışığı indirip yollarını görmelerini sağlamıştır. Yine Allah'ın nimeti sayesinde elbiseleri kirlenmemiş, tanyerinin ağarmasından güneşin doğuşuna kadar gökten kendilerine, her birine bir ölçek düşecek kadar kar gibi *menn* [kudret helvası] yağmış, Allah'ın gönderdiği güney rüzgârları sayesinde bol bol bıldırcın kuşları gelmiş ve herkes kendine yetecek kadar olanı kesip yemiştir.

[566] "Yiyiniz" ifadesinin başında bir "dedik ki" mahzuftur. "Bize zulmetmediler" [وَما ظَلَمُونا] ifadesi, bu nimetlere nankörlük etmek sûretiyle bize zulmetmiş olmadılar, anlamında ise de وَما ظَلَمُونا ifadesi maksada yeterince delâlet ettiği için, söz ihtisar edilmiştir.

58. Hani; "Şu şehre girin ve orada, istediğinizi afiyetle ve istediğiniz kadar yiyin. Kapısından da alçakgönüllülükle girin ve 'Bizi bağışla' deyin ki yanlışlarınızı bağışlayayım. İhsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracağız" demiştik.

59. Buna karşılık, (tamamı değilse de) zulmedenler, o sözü kendilerine söylenenden başka bir şekle çevirdiler. Biz de fâsıklık edip durmalarından dolayı bu zalimlerin üstüne gökten pis bir azap indirdik.

[567] "Şehir" Beyt-i Makdis'tir. Bir görüşe göre Suriye civarındaki şehirlerden Erîhâ'dır. Çölden çıktıktan sonra oraya girmeleri emredilmiştir. "Kapı" şehrin kapısıdır. Bunun onların kıblegâhı olan kubbe kapısı olduğu söylenmiştir. Musa (a.s.)'ın sağlığında Beyt-i Makdis'e girememişlerdir.

[٥٦٣] و{الصَّاعِقَةُ} ما صعقهم، أي أماتهم. قيل: نار وقعت من السماء فأحرقتهم. وقيل: صيحة جاءت من السماء. وقيل: أرسل الله جنودًا سمعوا بحسِّها فخرُّوا صعقين ميتين يومًا وليلة. وموسى عليه السلام، لم تكن صعقتُه موتًا ولكن غشية، بدليل قوله {فَلَمَّا أَفَاقَ} [الأعراف: ١٤٣]. والظاهر أنه أصابهم ما ينظرون إليه، لقوله {وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ}. وقرأ عليّ ﷺ فَأَخَذَتْكُم الصَّعْقَة.

[٥٦٤] {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمة البعث بعد الموت، أو نعمة الله بعدما كفرتموها إذا رأيتم بأس الله في رميكم بالصاعقة وإذاقتكم الموت.

[٥٦٥] {وَظَلَّلْنَا} وجعلنا الغمام يظلكم. وذلك في التيه؛ سخر الله لهم السحاب يسير بسيرهم يظلهم من الشمس؛ وينزل بالليل عمود من نار يسيرون في ضوئه، وثيابهم لا تتسخ ولا تبلى، وينزل عليهم {الْمَنّ} وهو التَّرَنْجَبِين مثل الثلج، من طلوع الفجر إلى طلوع الشمس؛ لكل إنسان صاع. ويبعث الله الجنوب فتحشر عليهم {السَّلْوَى} وهي السُّمانَى فيذبح الرجل منها ما يكفيه.

[٥٦٦] {كُلُوا} على إرادة القول {وَمَا ظَلَمُونَا} يعني فظلموا بأن كفروا هذه النعم وما ظلمونا، فاختصر الكلام بحذفه لدلالة {وَمَا ظَلَمُونَا} عليه.

٥٨-﴿وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾

٥٩-﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

[٥٦٧] {الْقَرْيَةَ} بيت المَقْدِس. وقيل: أريحاء من قرى الشام. أمروا بدخولها بعد التِّيه. {الْبَابَ} باب القرية. وقيل: هو باب القبة التي كانوا يصلون إليها. وهم لم يدخلوا بيت المقدس في حياة موسى عليه الصلاة والسلام.

[568] Kapıya vardıklarında Allah'a şükür ve alçakgönüllülük için secde etmeleri emredilmiştir. Bir görüşe göre "secde"den maksat, kapıdan girerken eğilmeleri, yere kapanmaları, böylece girişlerinin tevazu ve boyun eğme hali üzere olmasıdır. Bir başka görüşe göre; kapı onlar için alçaltılmış, böylece girerken boyunlarını eğmeleri istenmiştir, ancak onlar boyun eğmek yerine, kalçalarının üzerine sürünerek içeri girmişlerdir. حِطَّةٌ kelimesi الحط kelimesinden tıpkı *cilset*^{un} ve *rikbet*^{un} kelimeleri gibi *fi'let*^{un} vezninde türemiştir. Bu, hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani ifade, *mes'eletuna / emrunâ hittat*^{un} [isteğimiz / senin işin *hitta*dır, yani günahlarımızın düşürülmesidir] şeklindedir. Aslolan, bu ifadenin mansup olmasıdır. Bu durumda ifade, *hutta 'annâ zunûbenâ hittat*^{en} [günahlarımızı üzerimizden düşür] şeklindedir. Ancak sebat anlamı vermek için kelime merfû' yapılmıştır. Bu, şairin şu beytindeki uygulamasına benzer:

Güzelce sabret [be hey garip devem], ikimizin de başı belada!

Burada صَبْرٌ aslında صبراً olup, اصبر صبراً şeklindedir. -İbn Ebî Able [v.151/768] kelimeyi aslı üzere; mansup olarak حِطَّةً şeklinde okumuştur.- Bir görüşe göre mâna, "işimiz bu şehirde yerleşip kalmaktır" şeklindedir.

[569] **Şayet** "Nasp ederek حِطَّةً şeklinde okuyan kimsenin bunu gizli bir 'deyin' fiili ile nasp etmesi, yani ifadenin 'bu kelimeyi söyleyin' şeklinde olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bu, uzak bir ihtimal değildir, ama daha düzgün olan, gizli fiille nasp edilmesi ve bu gizli fiilin de "deyin" fiili ile mahallen mansup olmasıdır.

[570] Bir kıraatte; نَغْفِرْ لَكُمْ [sizi bağışlayalım] ifadesi edilgen olarak, يُغْفَر لَكُمْ [siz bağışlanın] şeklinde okunmuştur.

[571] "İhsan üzere hareket edenlere ihsanımızı artıracağız" yani içinizden kim *güzel* tutum ve davranışlar içinde ise bu kelimeyi söylemesi sevabını artıracak, kim de kötü tutum ve davranış sahibi ise bu kelime ona tevbe ve mağfiret olacaktır. "Ancak zulmedenler çevirdiler", yani حِطَّةٌ kelimesinin yerine başka bir kelime koydular. Yani onlara anlamı tevbe ve istiğfar olan bir kelimeyi söylemeleri emredilmişti, ama onlar buna muhalefet ettiler ve mânası tevbe ve istiğfar olmayan başka bir kelime söylediler. Böylece Allah'ın emrine bağlı kalmamış oldular. Maksat onların hususen belli bir lafzı, yani حِطَّةٌ kelimesini söylemelerinin emredildiği, fakat onların bunun yerine başka bir kelime kullanmış olduklarını anlatmak değildir. Çünkü başka bir müstakil kelime kullanıp da kendilerine söylemeleri emredilen mânayı ifade etmiş olsalardı, sözgelimi حِطَّةٌ yerine, "sana istiğfar ediyor, tevbe ediyoruz" ya da

[٥٦٨] أمروا بالسجود عند الانتهاء إلى الباب شكرًا لله وتواضعًا، وقيل: السجود أن ينحنوا ويتطامنوا داخلين، ليكون دخولهم بخشوع وإخبات. وقيل: طُوطِيء لهم البابُ ليخفضوا رؤوسهم فلم يخفضوها، ودخلوا متزحفين على أوراكهم. {حِطَّةٌ} فعلة من الحط كالجلسة والركبة. وهي خبر مبتدأ محذوف، أي مسألتنا حطة، أو أمرك حطة. والأصل: النصب بمعنى حُطَّ عنا ذنوبَنَا حطةً. وإنما رفعت لتعطي معنى الثبات، كقوله:

صَبْرٌ جَمِيلٌ فَكِلاَنَا مُبْتَلَى ۞

والأصل صبرًا، على: اصبر صبرًا.

وقرأ ابن أبي عبلة بالنصب على الأصل. وقيل معناه: أمرنا حطة، أي أن نحط في هذه القرية ونستقرّ فيها.

[٥٦٩] فإن قلت: هل يجوز أن تنصب حطة في قراءة من نصبها بـ{قُولُوا}، على معنى قولوا هذه الكلمة؟ قلت: لا يبعد. والأجود أن تنصب بإضمار فعلها، وينتصب محل ذلك المضمر بـ{قُولُوا}.

[٥٧٠] وقرئ يُغفَر لكم على البناء للمفعول، بالياء والتاء.

[٥٧١] {وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} أي من كان محسنًا منكم كانت تلك الكلمة سببًا في زيادة ثوابه، ومن كان مُسيئًا كانت له توبة ومغفرة. {فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا} أي وضعوا مكان حطة {قَوْلًا} غيرها. يعني أنهم أمروا بقولٍ معناه التوبة والاستغفار، فخالفوه إلى قول ليس معناه معنى ما أمروا به، ولم يمتثلوا أمر الله. وليس الغرض أنهم أمروا بلفظ بعينه وهو لفظ الحطة فجاءوا بلفظ آخر، لأنهم لو جاءوا بلفظ آخر مستقل بمعنى ما أمروا به، لم يؤاخذوا به. كما لو قالوا مكان حطة: نستغفرك ونتوب إليك؛

"Allah'ım! Bizi affet" vb. bir şey söylemiş olsalardı, bu şekilde hesaba çekilmez, kınanmazlardı. Bir görüşe göre; حِطَّةٌ yerine *hınta* [buğday], bir başka görüşe göre Nabatça olarak *hıttā sümekāsâ* yani "kızıl buğday" demişler, böylece verilen emri alaya almak, ilâhî emri kendi dünyevî isteklerine tebdil etmek istemişlerdir.

[572] Âyette "zulmedenler" ifadesinin tekrarlanmasında, onların durumlarının çirkinliğini daha güçlü bir şekilde ortaya koyma ve başlarına gelen azabın kendi zulümleri yüzünden olduğunu ifade etme anlamı vardır. A'râf sûresinde bu durum, onların "zulmedenler" oldukları ifade edilmeyerek, sadece "…onlara gönderdik…" [A'râf 7/133] denilerek ifade edilmiştir.

[573] *Ricz*; azap anlamına gelir. Râ'nın ötresi ile [*rucz*] de okunmuştur. Rivayete göre bu azap onlara inince derhal içlerinden yirmi dört bin kişi vebadan ölmüştür. Bir görüşe göre bu sayı yetmiş bin kişidir.

60. Hani Musa, kavmi için su ararken; "Asânla taşa vur" demiştik de, ondan on iki pınar fışkırmıştı; herkes su alacağı yeri biliyordu. "Allah'ın rızkından yiyin-için; ama bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın." (denmişti.)

[574] İsrailoğulları çölde susuz kalmışlar, Musa (a.s.) da onlara su aramaya başlamıştı; bunun üzerine kendisine, "Asânla taşa vur" denildi. الحجر'in başındaki Elif Lâm, burada mâlûm bir taştan söz edildiği anlamına gelmektedir. Rivayete göre bu, Tūr'a ait bir taş olup Musa (a.s.) bunu yanında taşırmış. Dört köşeli, dört taraflı bir taşmış ve her bir tarafından üç pınar fışkırırmış. İsrailoğullarının boylarından her birinin bir pınarı varmış ve o pınardan çıkan su, bir kanal üzerinden onların olduğu yere akarmış. İsrailoğullarının sayıları altı yüz bin kişi, karargâhlarının genişliği ise on iki mil kadarmış. Bir başka görüşe göre bu taşı Âdem (a.s.) cennetten inerken beraberinde indirmiş; insanlar nesilden nesile bu taşı tevârüs etmişler, nihayet Şu'ayb Peygamber'e kadar gelmiş, o da asâ ile birlikte onu Musa (a.s.)'a vermiştir. Bir diğer görüşe göre bu taş, vaktiyle Musa (a.s.)'ın iğdiş edilmiş olduğunu iddia ettikleri olayda, yıkanmak için suya girdiğinde elbisesini üzerine serdiği ve elbisesini alıp kaçıran taştır. Cebrail (a.s.) Musa (a.s.)'a şöyle demiş: "Allah sana diyor ki; bu taşı kaldır, benim o taş üzerinde kudretim, senin ise onda mucizen var." Musa (a.s.) da o taşı heybesinde taşımaya başlamış.

أو اللَّهم اعف عنا، وما أشبه ذلك. وقيل: قالوا مكان حطة: حنطة. وقيل: قالوا بالنبطية: «حِطًّا سُمَقَاثَا» أي حنطة حمراء، استهزاء منهم بما قيل لهم، وعدولًا عن طلب ما عند الله إلى طلب ما يشتهون من أغراض الدنيا.

[٥٧٢] وفي تكرير {الَّذِينَ ظَلَمُوا} زيادة في تقبيح أمرهم وإيذان بأنّ إنزال الرجز عليهم لظلمهم. وقد جاء في سورة الأعراف {فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِم} [الأعراف: ١٣٣] على الإضمار.

[٥٧٣] والرجز: العذاب. وقرئ بضم الراء. وروى: أنه مات منهم في ساعة بالطاعون أربعة وعشرون ألفًا. وقيل: سبعون ألفًا.

٦٠-﴿وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلا تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

[٥٧٤] عطشوا في التيه، فدعا لهم موسى بالسقيا فقيل له: {اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ}. واللام إمّا للعهد والإشارة إلى حجر معلوم. فقد روي أنه حجر طوري حمله معه، وكان حجرًا مربعًا له أربعة أوجه كانت تنبع من كل وجه ثلاث أعين، لكل سبط عين تسيل في جدول إلى السبط الذي أمر أن يسقيهم؛ وكانوا ستمائة ألف، وسعة المعسكر اثنا عشر ميلًا. وقيل: أهبطه آدم من الجنة فتوارثوه، حتى وقع إلى شعيب، فدفعه إليه مع العصا. وقيل: هو الحجر الذي وضع عليه ثوبه حين اغتسل إذ رموه بالأُدْرَة، ففرَّ به، فقال له جبريل: يقول لك الله تعالى ارفع هذا الحجر، فإنّ لي فيه قدرة ولك فيه معجزة، فحمله في مِخْلاته.

[575] Bir diğer ihtimal ise الْحَجَرَ [taş] kelimesinin başındaki Elif Lâm'ın cins ifade etmesi, yani "taş denilen şeye vur" denilmiş olmasıdır. Hasan-ı Basrî'nin "Allah ona hususen belli bir taşa vurmasını emretmemiştir" dediği rivayet edilir. Bu, kudretin tezahürü açısından daha açık ve güçlü bir ihtimaldir. Rivayete göre İsrailoğulları, "Hiç taşın olmadığı bir yere gidersek ne yaparız?!" demişler, Musa (a.s.) da heybesine bir taş koymuş, her konakladıkları yerde onu çıkarmıştır. Bir görüşe göre Musa (a.s.) ona asâsı ile vurunca ondan su fışkırır, bir daha vurunca da su kesilirmiş. Bunun üzerine İsrailoğulları, "Eğer Musa bu taşı kaybedecek olursa susuzluktan ölür gideriz!" demişler, Allah Teâlâ da Musa (a.s.)'a, "bu sefer taşa vurma, onunla konuş, sana itaat edecektir, böylece umulur ki kavmin ibret alır" diye vahyetmiştir. Bir başka görüşe göre bu taş mermer olup her tarafı bir dirsek boyu ölçüsündeymiş. Bir diğer görüşe göre taşın büyüklüğü insan başı kadarmış. Bir görüşe göre bu taş cennetin temellerinden olup uzunluğu Musa (a.s.)'ın boyu ile eşit, on dirsek boyu kadarmış. Karanlıkta parlayan iki dalı varmış. Musa (a.s.) bu taşı bir merkep sırtında taşırmış.

[576] فَانْفَجَرَتْ kelimesindeki Fâ, hazfedilmiş bir "vurdu" kelimesine taalluk eder, yani cümle "vurdu ve fışkırdı" şeklindedir. Ya da "vuracak olursan fışkırır" şeklindedir. Bu hususu فَتَابَ عَلَيْكُمْ [Bakara 2/54] âyetinde zikretmiştik. Bu durumda bu Fâ, ancak çok üst düzey edebî ifadelerde yer alan fasih bir kullanımdır.

[577] عَشْرَةَ kelimesi Şın'ın kesresi ile عَشِرَةَ şeklinde de okunmuştur. Kelimenin bu iki okunuşu iki ayrı lehçedir. كُلُّ أُنَاسٍ her kol; مَشْرَبَهُمْ su içecekleri pınar demektir.

[578] كُلُوا [yeyiniz] ifadesinin başında bir "dedik ki" ifadesi mahzuftur. مِنْ رِزْقِ اللهِ Allah'ın sizlere rızık olarak verdiği yiyecekler demektir ki bu da kudret helvası, bıldırcın ve kayadan çıkan sudur. Bir görüşe göre su, ekinlerin ve meyvelerin kendisi ile bitip yetiştiği, dolayısıyla yenilen ve içilen bir rızıktır.

[579] [تَعْثَوْا kelimesinin kökü olan] العَثْيُ kelimesi, fesadın en şiddetli hali demektir. Dolayısıyla onlara, "fesat halinizde iyice aşırıya gitmeyin" denilmiştir, zira onlar bu konuda gerçekten iyice haddi aşmış durumda idiler.

[٥٧٥] وإمّا للجنس، أي اضرب الشيء الذي يقال له الحجر. وعن الحسن: لم يأمره أن يضرب حجرًا بعينه. قال: وهذا أظهر في الحجة وأبين في القدرة. وروى أنهم قالوا: كيف بنا لو أفضينا إلى أرض ليست فيها حجارة، فحمل حجرًا في مِخْلاته فحيثما نزلوا ألقاه. وقيل: كان يضربه بعصاه فينفجر، ويضربه بها فييبس. فقالوا: إن فقد موسى عصاه مُتْنا عطشًا، فأوحى إليه: لا تقرع الحجارة، وكلِّمها تُطعْك، لعلهم يعتبرون. وقيل: كان من رخام وكان ذراعًا في ذراع. وقيل: مثل رأس الإنسان. وقيل: كان من أُسِّ الجنة طوله عشرة أذرع على طول موسى، وله شعبتان تتَّقدان في الظلمة، وكان يحمل على حمار.

[٥٧٦] {فَانْفَجَرَتْ}، الفاء متعلقة بمحذوف، أي فضرب فانفجرت. أو فإن ضربت فقد انفجرت، كما ذكرنا في قوله {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} [البقرة: ٥٤]. وهي على هذا فاء فصيحة لا تقع إلا في كلام بليغ.

[٥٧٧] وقرئ عشرة بكسر الشين وبفتحها، وهما لغتان. {كُلُّ أُنَاسٍ} كل سبط {مَشْرَبَهُمْ} عينهم التي يشربون منها.

[٥٧٨] {كُلُوا} على إرادة القول. {مِنْ رِزْقِ اللهِ} مما رزقكم من الطعام وهو المنّ والسلوى ومن ماء العيون. وقيل: الماء ينبت منه الزروع والثمار، فهو رزق يؤكل منه ويشرب.

[٥٧٩] والعَثْيُ: أشدّ الفساد، فقيل لهم: لا تتمادوا في الفساد في حال فسادكم، لأنهم كانوا متمادين فيه.

61. Hani; "Ey Musa, biz bir çeşit yemeğe artık dayanamayacağız! Rabbine dua et de, bizim için toprakta yetişen sarımsak, sebze, acur, mercimek ve soğan çıkarsın" demiştiniz, Musa da; "Siz hayırlı olanı bayağı olanla mı değiştirmek istiyorsunuz?! Öyleyse inin (envâ-i çeşit işkenceye uğradığınız Mısır gibi) bir şehre! İstediğiniz şeyler orada vardır!.." demişti. İşte, böyle böyle vuruldu üzerlerine bu aşağılık ve düşkünlük!.. Böyle böyle uğradılar Allah'ın gazabına. Allah'ın âyetlerini inkâr edip durmaları ve haksız yere peygamberlerini öldürmeleri yüzünden... Sürekli karşı çıkmaları ve haddi aşmaları yüzünden...

[580] İsrailoğulları tarımla uğraşan bir toplum idi, [çöl yolculuğuna girdiklerinde] alışmış oldukları yaşamlarını özlediler ve içinde bulundukları nimetlere burun kıvırmaya başladılar. Artık canları [eski hayatlarına karşılık] sıkıntıya razı idi. "Bir çeşit yemeğe" ifadesi ile çölde kendilerine rızık olarak verilen kudret helvası ve bıldırcın etini kastetmişlerdir. **Şayet** "Burada iki yemekten söz edildiği halde neden 'bir çeşit yemek' ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bir çeşit ifadesiyle, değişmeyen, farklılık arz etmeyen yemeği kastetmişlerdir. Bir kişinin sofrasında türlü yemekler olsa, fakat her gün sürekli olarak aynı yemekleri yese, onun için, "falan kimse tek çeşit yemek yiyor" denilir. Bununla onun yediği yemekleri hiç değiştirmediği kastedilir. Yine onların bir çeşit yemek ifadesiyle, "tek tür yemek" anlamını kastetmiş olmaları da mümkündür, çünkü kudret helvası ve bıldırcın, damak zevki olan seçkin kimselerin yediği bir yemek türüdür. Oysa onlar "bizler çiftçilik yapan bir toplumuz, eker biçeriz, bu yüzden sadece hububat ve bakliyat gibi alışkın olduğumuz farklı şeyleri yemek isteriz" demişlerdir.

[581] "Bizim için çıkarsın" yani, bizim için ortaya koysun; vücuda getirsin. *Bakl*[un] yerde biten yeşillikler demektir. Bundan maksat, insanların yedikleri nane, kereviz, pırasa ve benzeri lezzetli yeşilliklerdir.

[582] وقِثائها kelimesi ötre ile وقُثائها şeklinde de okunmuştur. الفوم buğday demektir, bu kelimeden türetilerek kullanılan *fevvimû le-nâ* ifadesi, "bizim için ekmek pişirin" anlamındadır. Yine bu anlamda الثوم da denilmiştir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] وَثُومِهَا şeklindeki okuyuşu bunu teyit eder. Bu okuyuş, soğan, sarımsak gibi kelimeler açısından daha uygundur.

[583] الَّذِي هُوَ أَدْنى daha düşük konumda, daha aşağı değerde olan demektir. Alçaklık ve yakınlık, değer düşüklüğü anlamında kullanılır. Sözgelimi *huve dâni'l-mahall*[i] *ve karîbu'l-menzilet*[i] [o aşağı mahalde, yakın konumdadır] denilir.

٦١-﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

[٥٨٠] كانوا فلاحة فنزعوا إلى عِكْرِهم فأَجِموا ما كانوا فيه من النعمة وطلبت أنفسهم الشقاء {على طَعَامٍ وَاحِدٍ} أرادوا ما رزقوا في التيه من المنّ والسلوى. فإن قلت: هما طعامان فما لهم قالوا على طعام واحد؟ قلت: أرادوا بالواحد ما لا يختلف ولا يتبدّل، ولو كان على مائدة الرجل ألوان عدة يداوم عليها كل يوم لا يبدلها، قيل: لا يأكل فلان إلا طعامًا واحدًا، يراد بالوحدة نفي التبدّل والاختلاف. ويجوز أن يريدوا أنهما ضرب واحد، لأنهما معًا من طعام أهل التلذذ والتترف، ونحن قوم فلَّاحَة أهل زراعات، فما نريد إلا ما ألفناه وضرينا به من الأشياء المتفاوتة كالحبوب والبقول ونحو ذلك.

[٥٨١] ومعنى {يُخْرِجْ لَنَا} يظهر لنا ويوجد. والبقل ما أنبتته الأرض من الخُضَر. والمراد به أطايب البقول التي يأكلها الناس كالنعناع والكَرَفْس والكرّاث وأشباهها.

[٥٨٢] وقرئ وقُثائها بالضم. والفوم: الحنطة. ومنه فَوِّمُوا لنا، أي اخبزوا. وقيل: الثوم، ويدل عليه قراءة ابن مسعود وثومها، وهو للعدس والبصل أوفق.

[٥٨٣] {الَّذِى هُوَ أَدْنَى} الذي هو أقرب منزلة وأدون مقدارًا. والدنوّ والقرب يعبر بهما عن قلة المقدار فيقال: هو داني المحل وقريب المنزلة،

Benzer şekilde uzaklık ifadesi ile bunun tam tersi kastedilir. Sözgelimi *huve ba'îdü'l-mahall*[i] *ve ba'îdü'l-himmet*[i] [o uzak konumda, uzak himmet sahibi biridir] der ve bununla onun üstünlük ve yüceliğini kastederler. Züheyr el-Furkubî [el-Kisâî; v.155/771] bu ifadeyi Hemze ile, الدناءة kökünden türeterek أَدْنَأُ şeklinde okumuştur.

[584] اهْبِطُوا مِصْراً ifadesi, ötre ile اُهبُطوا şeklinde de okunmuştur. Anlam, çölden oraya inin şeklindedir. Vadiden aşağı inen kişi için *hebeta'l-vâdiy*[e] ifadesi, vadiden yukarı çıkan için ise *hebeta minhu* ifadesi kullanılır. Çöl bölgesi Beyt-i Makdis'den [Şam civarındaki] Kınnesrîn bölgesine kadar olan 12'ye 8 fersahlık alandır. [i] مِصْراً kelimesi ile özel isim [Mısır] da kastedilmiş olabilir ki bu durumda iki sebep, yani ma'rifelik ve müenneslik sebepleri bir araya geldiği halde kelimenin munsarif [sonu tenvinli] olarak gelmiş olması ortasındaki harfin, tıpkı وَنُوحًا [Örn. Enbiyâ 21/76] ve وَلُوطًا [Örn. Enbiyâ 21/74] ifadelerinde olduğu gibi sakin olması sebebiyledir; bu iki kelimede de yabancılık ve ma'rifelik söz konusu olduğu halde bunlar da gayr-i munsarif değildir. [ii] مِصْراً kelimesi ile ülke/şehir [cinsi] kastedilmişse o zaman kelimede bir tek sebepten başka gayr-ı munsariflik sebebi kalmamaktadır; herhangi bir şehrin kastedilmiş olması halinde de durum aynıdır. İbn Mes'ûd mushafında -ki A'meş [v.148/765] de böyle okumuştur- tenvinsiz bir şekilde, tıpkı ادخلوا مصر [Yûsuf 12/99] âyetinde olduğu gibi, اهْبِطُوا مِصْر olarak yer alır. Bir görüşe göre, kelimenin aslı *Mısrâîm* olup daha sonra Arapçalaşmıştır.

[585] "Üzerlerine zillet vuruldu", yani zillet onları kuşatır ve kaplar oldu, artık onlar tıpkı bir kafeste hapsedilmiş gibi zillete mahkûmdurlar ya da duvara vurulan çamur gibi zillet onların üzerine yapıştırılmış durumdadır. Bu yüzden Yahudiler zillet içinde, perişan durumdadırlar; daima düşkün, yoksul ve toz toprak içerisindedirler. Onlar ya gerçekten bu durumdadırlar ya da Müslümanlar kendilerinden iki kat cizye almasın diye kendilerini fakir ve perişan göstermektedirler.

[586] وَباؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ ifadesindeki باؤ kelimesi, tıpkı bir kişi diğerine eşdeğer ve denk olduğu ve onun ölümü karşılığında öldürülecek durumda olduğu zaman söylenen *bâ'e fülân*[ün] *bi-fülân*[in] ifadesindeki gibidir. Yani bu ifade, "onlar Allah'ın gazabına müstehak oldular" demektir. ذٰلِكَ, daha önce zikredilen zillet, meskenet, gazaba maruz kalma gibi hususlara işarettir. Anlam, "bu, onların küfürleri ve peygamberleri öldürmeleri sebebiyledir" şeklindedir. Bilindiği üzere Yahudiler -Allah onlara lânet etsin-, Şa'yâ [İşaya], Zekeriya ve Yahya peygamberleri öldürmüşlerdir.

كما يعبر بالبعد عن عكس ذلك فيقال: هو بعيد المحل وبعيد الهمة، يريدون الرفعة والعلوّ. وقرأ زهير الفرقبي: أدنأ، بالهمزة من الدناءة.

[٥٨٤] {اهْبِطُوا مِصْرًا} وقرئ اهبُطوا بالضم؛ أي انحدروا إليه من التيه. يقال: هبط الوادي، إذا نزل به، وهبط منه، إذا خرج. وبلاد التيه: ما بين بيت المقدس إلى قِنَّسْرِين، وهي اثنا عشر فرسخًا في ثمانية فراسخ. ويحتمل أن يريد العلَم؛ وإنما صرفه مع اجتماع السببين فيه وهما التعريف والتأنيث، لسكون وسطه كقوله {وَنُوحًا...} [الأنبياء: ٧٦]، {وَلُوطًا...} [الأنبياء: ٧٤]؛ وفيهما العجمة والتعريف. وإن أريد به البلد فما فيه إلا سبب واحد؛ وأن يريد مصرًا من الأمصار. وفي مصحف عبد الله، وقرأ به الأعمشُ اهبطوا مصرَ، بغير تنوين، كقوله {ادْخُلُوا مِصْرَ} [يوسف: ٩٩]. وقيل: هو مِصْرائِيم فعرِّب.

[٥٨٥] {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ} جعلت الذلة محيطة بهم مشتملة عليهم، فهم فيها كما يكون في القبة من ضربت عليه. أو ألصقت بهم حتى لزمتهم ضربة لازب، كما يضرب الطين على الحائط فيلزمه، فاليهود صاغرون أذلاء أهل مسكنة ومَدْقَعة، إما على الحقيقة وإما لتصاغرهم وتفاقرهم، خيفة أن تُضاعف عليهم الجزية.

[٥٨٦] {وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ} من قولك: باء فلان بفلان، إذا كان حقيقًا بأن يقتل به، لمساواته له ومكافأته، أي صاروا أحقاء بغضبه. {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدّم من ضرب الذلة والمسكنة والخلاقة بالغضب، أي ذلك بسبب كفرهم وقتلهم الأنبياء؛ وقد قتلت اليهود -لُعِنوا- شَعْيَا وزكريا ويحيى وغيرهم.

[587] **Şayet** "Peygamberleri öldürmek zaten ancak haksız yere olabilir, o halde neden âyette haksız yere kaydına yer verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, onların peygamberleri kendi açılarından dahi haksızca öldürmüş olduklarıdır. Çünkü peygamberler ne insan öldürmüşler ne de yeryüzünde fesat çıkarmışlardır; dolayısıyla ölüm cezasını hak edecek hiçbir şey yapmamışlardır. Aksine onlar Yahudilere nasihatte bulunmuşlar, onları kendilerine fayda verecek şeylere davet etmişlerdir. Onlar ise peygamberleri öldürmüşlerdir. Eğer durumu soruştursalar ve insaflıca düşünselerdi, onları öldürmek için ellerinde hiçbir sebep bulunmadığını göreceklerdi.

[588] Ali (r.a.) ويقتلون [öldürürler] ifadesini şedde ile وَيُقَتِّلُونَ [teker teker öldürürler / öldürür dururlar] şeklinde okumuştur.

[589] [Âyetin sonundaki] ذٰلِكَ [Bu] daha önceki ism-i işaretin tekrarıdır. "isyan etmeleri sebebiyle" yani Allah'ın âyetlerini inkâr edip peygamberlerini öldürmeleri ile birlikte türlü suçlar, günahlar işlemiş ve her konuda Allah'ın sınırlarını ihlal etmiş olmaları yüzünden. Bir görüşe göre bu, onların Cumartesi yasağını çiğnemeleridir. ذٰلِكَ ile onların küfürlerine ve peygamberleri öldürmelerine işaret edilmiş olması, yani isyankarlıkları ve had bilmezlikleri sebebiyle küfre batmış ve peygamberleri öldürmüş olduklarının ifade edilmiş olması da mümkündür. Zira onlar küfre iyice batmışlar ve neticede kalpleri katılaşmış, Allah'ın âyetlerini inkâr edecek ve peygamberlerini öldürecek kadar cüret sahibi olmuşlardır. Bir başka ihtimal de ذٰلِكَ ile "bu küfür ve peygamber öldürme, onların isyankârlıkları ile birliktedir" anlamının kastedilmiş olmasıdır.

62. İman edenlerden, Yahudi, Hıristiyan ve Sâbiîlerden; Allah'a ve 'Son Gün'e iman edip salih amel işleyen herkesin, Rabbi katında mükâfatı vardır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[590] "İman edenler" yani kalpleri onaylamadığı halde sadece dilleri ile iman eden münafıklar, وَالَّذِينَ هَادُوا Yahudiler, Yahudiyim diyenler demektir. Kökü *hâde - yehûdu* şeklindedir. Kişi Yahudiliğe girdiği zaman, *tehevvede* [Yahudi oldu] denilir. Çoğulu *hûd* şeklindedir. *Nasârâ*, *nasrân* kelimesinin çoğulu olup *racul*^{ün} *nasrân*^{ün} [Hıristiyan kişi] ve *imra'et*^{ün} *nasrânet*^{ün} [Hıristiyan kadın] ifadeleri kullanılır. Şair, *nasrânet*^{ün} *lem tehannef* [Hanif kalmamış Hıristiyan kadın] ifadesini kullanmıştır. *Nasrânî* kelimesinin sonundaki Yâ, tıpkı *ahmerî* kelimesindeki gibi, mübalağa ifade etmek içindir. Bunlar Mesih'e yardım ettikleri için [yardımcılar anlamında] bu isimle isimlendirilmişlerdir. الصَّابِئِينَ ise

[٥٨٧] فإن قلت: قتل الأنبياء لا يكون إلا بغير الحق فما فائدة ذكره؟ قلت: معناه أنهم قتلوهم بغير الحق عندهم لأنهم لم يقتلوا ولا أفسدوا في الأرض فيقتلوا. وإنما نصحوهم ودعوهم إلى ما ينفعهم فقتلوهم، فلو سئلو وأنصفوا من أنفسهم لم يذكروا وجهًا يستحقون به القتل عندهم.

[٥٨٨] وقرأ عليّ ﷺ ويقتّلون بالتشديد.

[٥٨٩] {ذَلِكَ} تكرار للإشارة {بِمَا عَصَوْا} بسبب ارتكابهم أنواع المعاصي واعتدائهم حدود الله في كل شيء، مع كفرهم بآيات الله وقتلهم الأنبياء. وقيل: هو اعتداؤهم في السبت. ويجوز أن يشار بـ{ذَلِكَ} إلى الكفر وقتل الأنبياء، على معنى أن ذلك بسبب عصيانهم واعتدائهم؛ لأنهم انهمكوا فيهما وغلَوْا حتى قست قلوبهم فجسروا على جحود الآيات وقتل الأنبياء، أو ذلك الكفر والقتل مع ما عصوا.

٦٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[٥٩٠] {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا} بألسنتهم من غير مواطأة القلوب، وهم المنافقون {وَالَّذِينَ هَادُوا} والذين تهوّدوا. يقال: هاد يهود، وتهوّد، إذا دخل في اليهودية، وهو هائد، والجمع هودٌ. {وَالنَّصَارَى} وهو جمع نصرانُ. يقال: رجل نصرانُ، وامرأة نصرانةٌ، قال: نصرانةٌ لم تحنَّف. والياء في نصرانيّ للمبالغة كالتي في أحمريّ. سموا لأنهم نصروا المسيح. {وَالصَّابِئِينَ} وهو من صبأ،

"dinden çıkmak" anlamındaki *sabe'e* kökünden gelir. Sābiîler Yahudilik ve Hıristiyanlığın dışında, meleklere tapınan bir gruptur. مَنْ آمَنَ [iman eden] yani bu kâfirler içerisinde halis bir şekilde iman eden ve İslâm dinine aslî olarak giren, katılan kimse demektir. "Salih amel işlerse, mükâfatı vardır"; bu onların iman ve amelleri ile kazanmış oldukları mükâfattır.

[591] **Şayet** "مَنْ آمَنَ ifadesinin i'râbdaki mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin mahalli ref'tir; eğer mübteda olduğu kabul edilirse haberi de, فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesidir. Ancak İnne'nin isminden bedel ya da ona atıf olduğu kabul edilirse, o zaman mahalli nasptır. Birinci ihtimalde İnne'nin haberi, bütünüyle cümledir; ikinci ihtimalde ise فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesidir. فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesindeki Fâ, مَنْ ifadesinin şart mânası ihtiva etmesinden dolayı gelmiştir.

63. Hani, Tûr'u üstünüze kaldırarak sizden sapasağlam söz almıştık: Size verdiklerimize kuvvetle sarılın; onun muhtevası üzerinde iyice düşünün ki, sakınasınız.

64. Sonra bu sözü müteakip yine yüz çevirdiniz! Eğer üstünüzde Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacaktınız!

65. İçinizden, cumartesi günü sınırı aştıkları için kendilerine: "Aşağılık birer maymun olun!" dediğimiz kimseleri de bilirsiniz elbette!..

66. Biz bunu, önündekilere ve ardındakilere ibretlik bir ceza; müttakîler için de bir öğüt kıldık.

[592] "Hani, o dağı üstünüze kaldırarak" Tevrat'ta olanlarla amel edeceğinize dair "sizden sapasağlam söz almıştık;" kabul etmiş ve söz vermiştiniz. Musa (a.s.) onlara levhaları getirmiş; onlar da bu levhalarda yazılı olan ağır ve zor hükümleri görmüşler, bunları ağır ve zor buldukları için de kabul etmek istememişlerdir. Bunun üzerine, Cebrail'e emir verilmiş; o da dağı [Tûr'u] kökünden söküp kaldırarak üzerlerine gölgelik gibi dikmişti. Bu sırada Musa (a.s.) onlara, "ya kabul edersiniz ya da dağ üzerinize bırakılır" dedi; onlar da kabul ettiler.

[593] "Size verdiğimize" yani verdiğimiz kitaba, "kuvvetle" azim ve kararlılıkla "sarılın [dedik]." خُذُوا ifadesinin başında قلنا şeklinde bir hazif vardır. "Onun muhtevası üzerinde iyice düşünün" yani kitapta olanları muhafaza edin, onu inceleyin, unutmayın, ondan gafil kalmayın "ki, sakınasınız." Yani hakkınızda umulan odur ki muttakî olursunuz ya da size; muttaki olasınız diye

إذا خرج من الدين؛ وهم قوم عدلوا عن دين اليهودية والنصرانية وعبدوا الملائكة {مَنْ آمَنَ} من هؤلاء الكفرة إيمانًا خالصًا ودخل في ملة الإسلام دخولًا أصيلًا {وَعَمِلَ صالحا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ} الذي يستوجبونه بإيمانهم وعملهم.

[٥٩١] فإن قلت: ما محل من آمن؟ قلت: الرفع إن جعلته مبتدأ خبره {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}؛ والنصب إن جعلته بدلًا من اسم إنّ المعطوف عليه. فخبر إنّ في الوجه الأول الجملة كما هي، وفي الثاني {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}. والفاء لتضمُّن {مَنْ} معنى الشرط.

٦٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

٦٤-﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

٦٥-﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

٦٦-﴿فَجَعَلْنَاهَا نَكَالا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ﴾

[٥٩٢] {وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ} بالعمل على ما في التوراة {وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ} حتى قبلتم وأعطيتم الميثاق. وذلك أن موسى عليه السلام جاءهم بالألواح فرأوا ما فيها من الآصار والتكاليف الشاقة، فكبرت عليهم وأبَوا قبولها، فأمر جبريل فقلع الطور من أصله، ورفعه وظلَّله فوقهم، وقال لهم موسى: إن قبلتم وإلا أُلقي عليكم، حتى قبلوا.

[٥٩٣] {خُذُوا} على إرادة القول {مَا آتَيْنَاكُمْ} من الكتاب {بِقُوَّةٍ} بجدّ وعزيمة {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} واحفظوا ما في الكتاب وادرُسوه ولا تنسوه ولا تغفلوا عنه {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} رجاء منكم أن تكونوا متقين،

"Kitaba kuvvetle sarılın ve muhtevası üzerinde düşünün" dedik. -خذوا ما آتَيْتُكُم [Size verdiklerimi alın] واذَّكَّرُوا [hatırlayın] ve تَذَكَّرُوا [düşünüp ders çıkartın] şeklinde okuyuşlar da vardır.- "Sonra sözünüzden döndünüz, vefa göstermediniz. Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı", sizi tevbeye muvaffak kılma sûretiyle size rahmet etmeseydi, o zaman hüsrana uğrardınız.

[594] *es-Sebt*, Yahudilerin Cumartesi gününü tazimlerini ifade eden *sebetet* kelimesinden mastardır. Yahudilerden bazı insanlar bu yasağı çiğnemiş, o günün sadece ibadete adanması, tazim edilmesi şeklindeki yasağı ihlal etmiş, avlanmakla meşgul olmuşlardı. Zira Allah Teâlâ onları imtihan etmekteydi, Cumartesi günü geldiğinde bütün balıklar su yüzüne doğru çıkıyordu, o gün geçtiğinde ise hepsi dağılıp kayboluyordu. Bu husus "Cumartesi günleri balıkları sürüyle geliyor, cumartesi tatili yapmadıkları gün ise gelmiyordu; onları işte böyle imtihan ediyorduk!" [A'râf 7/163] âyetinde ifade edilmiştir. Bu yüzden Yahudiler deniz kenarında havuz oluşturdular ve denizden havuzlara doğru kanallar açtılar; balıklar [cumartesi] bu kuyulara giriyorlar; onlar da pazar günü bu balıkları avlıyorlardı. Yasağı balıkları böyle havuzlara hapsederek çiğnemiş oluyorlardı.

[595] قِرَدَةً خاسِئِينَ ifadeleri كونوا ifadesinin iki haberidir. Yani, "maymunluk ve aşağılık vasıflarının her ikisi de sizde olsun" demektir ki bu da küçüklük ve kovulma/ötelenmedir. "Onu" yani bu maymunlaşmayı, "önündekilere ve sonrasındakilere" yani milletlere, çağlara "caydırıcı ibretlik bir ceza kıldık" itibar edenlerin uzak duracağı bir ibret haline getirdik. -Kelepçe anlamındaki *nikl* de bu kökten gelmektedir.- Zira onların maymuna dönüşmesi kadim kitaplarda zikredilmiş ve ibret olmuştur. Onlar ve naklettikleri sonraki nesiller de bu ibreti almışlardır. "Önündekiler" ifadesi ile, o gün yaşayan milletler ve beldeleri kastedilmiştir. Bir görüşe göre; bu *nekâl* [ibretlik ceza], önündekilere geçmiş ve gelecek günahları yüzünden tenkil edici bir ceza demektir. "Müttakîler için", yani toplumun salihlerinden olup da onları yasağı çiğnemekten alıkoymaya çalışan kimseler ya da bu ibreti işiten bütün müttakîler "için bir öğüt kıldık."

أو قلنا خذوا واذكروا إرادة أن تتقوا. -وقرئ خذوا ما آتيتُكم، وتَذَكّروا واذَّكَّروا.- {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} ثم أعرضتم عن الميثاق والوفاء به {فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ} بتوفيقكم للتوبة لخسرتم.

[٥٩٤] والسَّبْت مصدر سبتت اليهود، إذا عظَّمت يوم السبت. وإن ناسًا منهم اعتدَوا فيه، أي جاوزوا ما حدّ لهم فيه من التجرّد للعبادة وتعظيمه، واشتغلوا بالصيد. وذلك أن الله ابتلاهم فما كان يبقى حوت في البحر إلا أخرج خرطومه يوم السبت، فإذا مضى تفرّقت. كما قال: {تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُم} [الأعراف: ١٦٣] فحفروا حياضًا عند البحر وشرعوا إليها الجداول، فكانت الحيتان تدخلها فيصطادونها يوم الأحد. فذلك الحبس في الحياض هو اعتداؤهم.

[٥٩٥] {قِرَدَةً خَاسِئِينَ} خبران، أي كونوا جامعين بين القردية والخسوء، وهو الصَّغار والطرد {فَجَعَلْنَاهَا} يعني المسْخة {نَكَالًا} عبرة تنكِّل من اعتبر بها، أي تمنعه. ومنه النكل، القيد. {لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا} لما قبلها {وَمَا خَلْفَهَا} وما بعدها من الأمم والقرون، لأن مسختهم ذكرت في كتب الأولين فاعتبروا بها، واعتبر بها من بلغتهم من الآخرين. أو أريد بما بين يديها ما بحضرتها من القرى والأمم. وقيل نكالًا: عقوبة منكِّلة لما بين يديها لأجل ما تقدّمها من ذنوبهم وما تأخر منها {وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ} للذين نهوهم عن الاعتداء من صالحي قومهم، أو لكل متقٍ سمعها.

67. Hani Musa, kavmine: "Allah, size bir sığır boğazlamanızı emrediyor" demişti de: "Sen bizimle alay mı ediyorsun?!" demişlerdi. Musa da: "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" demişti.

68. "Bizim için Rabbine dua et de onu bize iyice bildirsin" demişlerdi. Musa da: "Allah; 'O ne çok kart, ne de çok körpedir. İkisinin ortası dinç bir sığırdır' buyuruyor. Haydi, artık o memur olduğunuz şeyi yapın!" demişti.

69. "Bizim için Rabbine dua et de, bize onun rengini açıklasın." dediler. O da: "Rabbim; 'O, bakanlara ferahlık veren, parlak renkli sarı bir inektir' diyor" dedi.

70. Dediler ki: "Rabbine dua et de bize onun niteliğini daha açık bir şekilde bildirsin. Çünkü bize sığırlar birbirine benzer geliyor. Allah dilerse, elbette doğruyu bulanlardan olacağız."

71. "Rabbim; onun, henüz boyunduruğa koşulup tarla sürmemiş, ekin sulamamış salma bir inek olduğunu, alacası da bulunmadığını söylüyor." dedi. "İşte, şimdi hakkıyla anlattın!" dediler ve onu boğazladılar... Ama neredeyse yapmayacaklardı.

72. Hani, siz birinin canına kıymıştınız da; sonra o konuda birbirinizle çekişmeye başlamıştınız. Oysa Allah gizlediklerinizi açığa çıkaracaktı!

73. Nitekim "Onun bir parçasını buna vurun!" demiştik... İşte Allah ölüleri böyle diriltir. O size âyetlerini böyle gösteriyor ki, aklınızı başınıza alasınız.

[596] [Anlatıldığına göre] İsrailoğulları içerisinde varlıklı bir ihtiyar vardı; bir gün bu ihtiyarın oğlunu, mirasına sahip olmak için yeğenleri öldürmüş ve şehrin kapısına atıvermişler; ardından da gelip diyetini istemişlerdi. Allah da bir inek kurban etmelerini ve ineğin bir uzvu ile maktule vurmalarını emretmişti, böylece maktul dirilecek ve katilin kim olduğunu haber verecekti.

[597] قالُوا أَتَتَّخِذُنا هُزُوًا ; bizleri alay edilecek bir şey ya da alay edilecek kimseler yerine mi koyuyorsun veya bizimle alay mı ediyorsun. Veya alayda aşırılığı ifade etmek üzere, "bizi alay mı belledin" denilmiştir. مِنَ الْجاهِلِينَ; zira böyle bir konuda alay etmek, cehalet ve beyinsizlik sayılır. Bir kıraatte iki ötre ile هُزُؤًا şeklinde okunmuş, bir başka kıraatte Ze'nin sükûnu ile هُزْءًا şeklinde okunmuştur. Bu iki okuyuş كُفُؤًا ve كُفْؤًا gibidir. Hafs [v.180/796] iki ötre ve Vav ile هُزُوًا şeklinde okumuştur.

٦٧-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٦٨-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لا فَارِضٌ وَلا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ﴾

٦٩-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ﴾

٧٠-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ﴾

٧١-﴿قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لا ذَلُولٌ تُثِيرُ الأَرْضَ وَلا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾

٧٢-﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

٧٣-﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[٥٩٦] كان في بني إسرائيل شيخ موسِرٌ فقَتل ابنَه بنو أخيه ليرثوه، وطرحوه على باب مدينة ثم جاءوا يطالبون بديته، فأمرهم الله أن يذبحوا بقرة ويضربوه ببعضها ليحيا فيخبرهم بقاتله.

[٥٩٧] {قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا} أتجعلنا مكان هزو، أو أهل هزو، أو مهزوا بنا، أو الهزو نفسه لفرط الاستهزاء. {مِنَ الْجَاهِلِينَ} لأن الهزو في مثل هذا من باب الجهل والسفه. وقرى هزؤاً بضمتين. وهُزْءًا بسكون الزاي، نحو كفُؤا وكفْؤًا.

Aynı şekilde Hafs, كُفُوًا olarak okumuştur. أَعُوذُ بِاللهِ ifadesindeki اللياذ ile العياذ aynı anlamı ifade ederler. İbn Mes'ûd mushafında سَلْ لَنَا رَبَّكَ مَا هِيَ؟ [bizim için Rabbine o nedir diye sor] ifadesi yer alır. Bu, kesilmesi istenen hayvanın hali ve nitelikleri ile ilgili bir sorudur. Zira onlar ölü bir ineğin bir kısmı ile maktule vurulmasını ve maktulün dirilecek olmasını hayretle karşılamışlar ve bu tuhaf, bilinen ineklerden farklı ineğin özelliklerini sormuşlardır. *Fârıd* الفارض yaşlı demektir; *faradat fürûd*[an] *fe-hiye fârıd*[un] şeklinde gelir. [Sahabilerden] Hufâf b. Nüdbe [v.20/640] şöye demiştir:

Hayatım üzerine yemin ederim; konuğuna öyle bir yaşlı deve verdin ki
Ancak ite ite götürülebilir, hatta ayakta durmaya bile mecali yok.

Sanki yaşını bitirmiş, yaşının [ömrünün] sonuna gelmiş olan yaşlı deveye *fârıd* denilir. *el-Bikr* genç anlamına, *el-'avân* ise orta anlamına gelir. Şair [Tırimmâh b. Hakîm; v.II./VII yy. başları] şöyle demiştir:

[Bu kadınlar] gençlik ve orta yaşlılık arasında döner dururlar [hiç yaşlanmazlar]

Ve kad 'avvenet ifadesi, "orta yaşlı oldu" anlamında kullanılır.

[598] **Şayet** "بين [arasında] ifadesi iki ya da daha fazla şeyin varlığını gerektirir; o halde neden ذلك [bu] ifadesinin başına gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada ذلك iki şey anlamındadır, bu ifade iki şeye, yani zikri geçen yaşlı ve gence işaret etmek üzere kullanılmıştır. **Şayet** "Peki, bununla nasıl iki müennes şeye işaret edilmiştir; zira ذلك tekil ve müzekker kelimeye işaret için kullanılan bir ifade değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Burada kelâmda ihtisar yapmak için, "daha önce zikredilen şey" anlamına işaret edilmiştir. Bunu bir benzeri de "yaptı" fiilinin kullanımında söz konusudur. Zira muhatabın sana çok sayıda ve çok çeşitli fiillerinden söz etse, uzunca hikâyesini anlatsa da, sen ona "Ne iyi yaptın!", "Ne kadar güzel!" demekle yetinirsin. Bu durumlarda zamir işaret ismi yerinde kullanılır. Ebû Ubeyde [v.209/824] demiş ki:

Üzerinde siyah - beyaz hatlar var;
Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi

beyti ile ilgili olarak Ru'be b. el-Accâc'a [v.145/762] şöyle dedim[22]: "Eğer كَأَنَّهُ ifadesindeki zamirden kastın خُطُوطٌ kelimesine işaret ise o zaman كأنها demen gerekirdi. Yok, eğer kastın سَوَادٍ ve بَلَقْ kelimelerine işaret ise, o zaman da كأنهما demen gerekirdi." Bunun üzerine Ru'be şöyle dedi: "Kastım, كأن ذاك [sanki bunun gibi] demekti, vay sana, bunu da mı anlamadın?!"

22 Vefat tarihlerine dair bilgiler doğruysa bu iki zâtın metinden anlaşıldığı şekilde bizzat görüşmesi çok zordur. / ed.

وقرأ حفص هُزُوًا بالضمتين والواو؛ وكذلك {كُفُوًا} [الإخلاص: ٤]. والعياذ واللياذ من واد واحد. في قراءة عبد الله: سل لنا ربك ما هي؟ سؤال عن حالها وصفتها. وذلك أنهم تعجبوا من بقرةٍ ميتةٍ يُضرب ببعضها ميتٌ فيحيا، فسألوا عن صفة تلك البقرة العجيبة الشأن الخارجة عما عليه البقر. والفارض: المُسِنّة، وقد فرضت فروضًا فهي فارض. قال خفاف بن ندبة:

لَعَمْرِي لَقَدْ أَعْطَيْتَ ضَيْفَكَ فَارِضًا ❁ تُسَاقُ إِلَيْهِ مَا تَقُومُ عَلَى رِجْلِ

وكأنها سميت فارضًا، لأنها فرضت سنها، أي قطعتها وبلغت آخرها. والبكر: الفتية؛ والعوان النصف. قال:

نَوَاعِمُ بَيْنَ أَبْكَارٍ وَعُونِ ❁

وقد عوّنْت.

[٥٩٨] فإن قلت: {بَيْنَ} يقتضي شيئين فصاعدًا، فمن أين جاز دخوله على {ذَلِكَ}؟ قلت: لأنه في معنى شيئين حيث وقع مشارًا به إلى ما ذكر من الفارض والبكر. فإن قلت: كيف جاز أن يشار به إلى مؤنثين، وإنما هو للإشارة إلى واحد مذكر؟ قلت: جاز ذلك على تأويل ما ذكر وما تقدّم، للاختصار في الكلام، كما جعلوا «فعل» نائبًا عن أفعال جمة تذكر قبله: تقول للرجل: نعم ما فعلت، وقد ذكر لك أفعالًا كثيرة وقصة طويلة، كما تقول له: ما أحسن ذلك. وقد يجري الضمير مجرى اسم الإشارة في هذا. قال أبو عبيدة: قلت لرؤبة في قوله:

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ سَوَادٍ وبَلَق ❁ كَأَنَّهُ فِي الجِلْدِ تَوْلِيعُ البَهَقْ

إن أردت الخطوط فقل: كأنها؛ وإن أردت السواد والبلق فقل: كأنهما. فقال: أردت «كأن ذاك» ويلك!

[599] Bu kullanımı güzel kılan şey şudur ki, ism-i işaretlerde ve ism-i mevsûllerdeki tesniyelik, çoğulluk ve müenneslik hakiki değildir. Bu sebeple [müfred] *ellezî* ism-i mevsûlü çoğul mânada da kullanılır.

[600] ما تُؤْمَرُونَ ifadesi, *emertuke'l-hayr*[a] [sana hayrı emrettim] kullanımından, "size emredilmiş olan şeyi" demektir; أَمْرَكُمْ yani "size emredileni" anlamında da olabilir ki burada mef'ûl mastar ile isimlendirilmiş olmaktadır. Benzeri *darbu'l-emîr* [emîrin darb ettiği, yani bastırdığı sikke, *madrûb*u] ifadesidir.

[601] الفقوع saf ve koyu sarı demektir. ["Sapsarı" anlamında] tekit sıygası olarak أسودُ حالك و[أسود] حَانِك ; simsiyah anlamında أصفرُ فاقعٌ و[أصفر] وارسٌ ; bembeyaz anlamında أبيضُ يققٌ و[أبيض] لَهَقٌ ; kıpkırmızı anlamında أحمرُ قانئٌ و[أحمر] ذَرِيحيٌّ ; yemyeşil anlamında أخضر ناضرٌ و[أخضر] مدهامٌّ ve مُدْهَامٌّ kelimeleri kullanılır. Yeşile çalan kül rengi için أورقُ خُطْبانيٌّ ; safran gibi kızıla çalan sarı için أرمكُ ردانيّ ifadesi kullanılır.

[602] **Şayet** "Burada فاقعٌ kelimesi, صفراء'nın tekidi olarak değil, لَوْنُها'nın haberi olarak kullanılmıştır" **dersen, şöyle derim:** Hayır, فاقعٌ kelimesi لَوْنُها'nın haberi olarak kullanılmamıştır, aksine صفراء'nın tekidi olarak kullanılmıştır, ancak *levn* kelimesi, fâil gibi onunla merfû' olmuştur. Zira renk, فاقعٌ [koyu sarı] kelimesinin sebebi ve ilişiğidir. Bu sebeple, صفراء فاقعة ifadesi ile صفراء فاقع لونها ifadesi arasında herhangi bir fark yoktur. "Peki, burada صفراء فاقعة denilse olmaz mıydı; tekrar *levn* kelimesinin zikredilmesinin ne faydası vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası tekittir, çünkü renk, belli bir heyetin (durumun) ismidir, bu heyet de sarılıktır. Burada adeta, "sarısı çok baskın, şiddetli bir sarı" denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı, *cedde ciddühû* [ciddiyeti ciddileşti, gayreti gayretlendi "elinden geleni yaptı"] ve *cünûnüke mecnûn*[ün] [cinnetin mecnun olmuş] ifadelerine benzer. Vehb b. Münebbih'in [v.114/732; bu hayvan hakkında] şöyle dediği rivayet edilmiştir; ona baktığında sanki Güneş ışınlarının onun derisinden çıktığını sanırdın."

[603] *Sürûr*, bir faydanın husulü ya da beklenmesi anında kalpte beliren lezzettir. Hazret-i Ali'nin "Kim sapsarı çarık giyerse derdi azalır, zira Allah Teâlâ bu renk hakkında, 'bakanları sevindirir' buyurmuştur" dediği nakledilir. Hasan-ı Basrî'nin de صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها ifadesinin tefsirinde "siyah, siyahı çok şiddetli" dediği nakledilir. Muhtemelen bu, devenin sıfatından isti'âre olarak kullanılan bir kelimedir, çünkü devenin rengindeki koyu sarılık, onun siyahlığına baskın gelir. Bu yüzden جِمَالَاتٌ صُفْرٌ âyeti bu şekilde ["simsiyah gemi halatları" şeklinde] tefsir edilmiştir. A'şâ [v.7/629] şöyle demiştir:

[٥٩٩] والذي حسن منه أنّ أسماء الإشارة تثنيتها وجمعها وتأنيثها ليست على الحقيقة، وكذلك الموصولات. ولذلك جاء الذي بمعنى الجمع.

[٦٠٠] {مَا تُؤْمَرونَ} أي ما تؤمرونه بمعنى تؤمرون به من قوله: أمرتك الخير، أو أمركم بمعنى مأموركم، تسمية للمفعول به بالمصدر، كضرْبِ الأمير.

[٦٠١] الفقوع: أشد ما يكون من الصفرة وأنصعُه. يقال في التوكيد: أصفر فاقع ووارس، كما يقال أسود حالك وحانك، وأبيض يقق ولهق. وأحمر قاني وذريحي. وأخضر ناضر ومدهامّ. وأورق خطبانيّ وأرمك ردانيّ.

[٦٠٢] فإن قلت: فاقع ههنا واقع خبرًا عن اللون، فلم يقع توكيدًا لصفراء. قلت: لم يقع خبرًا عن اللون؛ إنما وقع توكيدًا لصفراء، إلا أنه ارتفع اللون به ارتفاعَ الفاعل، واللون من سببها وملتبس بها؛ فلم يكن فرق بين قولك صفراء فاقعة، وصفراء فاقع لونها. فإن قلت: فهلا قيل صفراء فاقعة؛ وأي فائدة في ذكر اللون؟ قلت: الفائدة فيه التوكيد، لأن اللون اسم للّهيئة وهي الصفرة، فكأنه قيل: شديدة الصفرة صفرتها، فهو من قولك: جدّ جدّه، وجنونك مجنون. وعن وهب: إذا نظرت إليها خيل إليك أن شعاع الشمس يخرج من جلدها.

[٦٠٣] والسرور لذة في القلب عند حصول نفع أو توقّعه. وعن علي ﷺ : :من لبس نعلًا صفراء قلّ همُّه، لقوله تعالى تَسُرُّ النَّاظِرِينَ.» وعن الحسن البصري {صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا} سوداء شديدة السواد. ولعله مستعار من صفة الإبل؛ لأن سوادها تعلوه صفرة. وبه فسر قوله تعالى {جِمَالَاتٌ صُفْرٌ} [المرسلات: ٣٣]. قال الأعشى:

Şunlar benim atlarım, şunlar da bineklerim;

Siyaha çalan koyu sarı renkteler, yavruları da kara üzüm tanesi gibi [sim-siyah]!

[604] مَا هِيَ; bir kez daha kesilecek hayvanın hal ve niteliklerine dair sorunun yenilenmesi ve onun özelliklerinin daha açık beyan edilmesi için ilave bilgi istenmesini ifade eder. Peygamber (s.a.)'in, "Eğer en basit bir ineği kesip arz etselerdi, yeterli olurdu; ancak onlar işi zora soktular, Allah da onlara işi zorlaştırdı" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

[605] Kılı kırk yararcasına soru sormak uğursuz bir iştir. Anlatıldığına göre halifelerden biri valilerinden birine bir ferman yazmış ve fermanda ondan belli bir topluluğun üzerine gitmesini, onların ağaçlarını kesip evlerini yıkmasını istemiş. Vali ise halifeye bir mektup yazıp "önce hangisinden başlayayım?" diye sormuş. Bunun üzerine halife, "Eğer önce ağaçları keserek başla deseydim, bu sefer de, önce hangi tür ağaçları keseyim diye sorardın sen!" demiş. Yine anlatıldığına göre Halife Ömer b. Abdülaziz [v.101/720; bir memuruna] şöyle demiş: "Sana 'Falan kimseye bir küçükbaş hayvan ver' diye emrettiğimde bana; 'Koyun mu vereyim, keçi mi?' dedin. Şimdi ben hangisini vereceğini açıklasam; 'Erkek mi vereyim dişi mi?' diye sorarsın. Onu da söylesem, bu sefer 'Siyah mı vereyim beyaz mı?' diye sorarsın. Sana bir şey emrettiğimde artık bana soru sorma!" Peygamber (s.a.), "İnsanların en ağır cürüm sahibi olanı, haram edilmemiş bir konuda soru sorup da sorusu yüzünden onun haram edilmesine sebep olandır" [*Buhârî,* "İ'tisām", 3] buyurmuştur.

[606] إِنَّ الْبَقَرَ تَشابَهَ عَلَيْنا yani orta yaşlı ve koyu sarı renkli olarak nitelenen çok fazla inek var, hangisini keseceğimiz konusunda durum karmaşıklaştı. *Teşâbehe* kelimesi *teşşâbehu* şeklinde de okunmuştur; aslında *teteşâbehu* olup Tâ atılıp Şîn'e idğam edilmiştir. Yine, *teşâbehet, muteşâbihet*^{un} ve *muteşâbih*^{un} şeklinde de okunmuştur. Muhammed Zü'ş-şâme[23], Yâ ve şedde ile إِنَّ الْباقِرَ يَشَّابَهُ şeklinde okumuştur.

[607] Hadis-i şerifte, "Eğer İsrailoğulları *inşâallah* [Allah dilerse] diyerek istisnada bulunmasalardı; istedikleri şey kendilerine sonsuza dek beyan edilmeyecekti!" buyrulmuştur [KT.b]. لَمُهْتَدُونَ ifadesinin mânası; [Allah dilerse] "kesilmesi istenen ineği bulacağız" ya da "katilin kim olduğu konusunda bizim için gizli olan şeye ulaşacağız" şeklindedir.

23 Muhtemelen, Emevî Yezid b. Abdulmelik b. Mervan'ın Kûfe valisi Muhammed b. Amr Zü'ş-şâme. / ed.

تِلْكَ خَيْلِي مِنْهُ وَتِلْكَ رِكَابِي ۞ هُنَّ صُفْرٌ أَوْلاَدُهَا كَالزَّبِيبِ

[٦٠٤] {مَا هِيَ} مرة ثانية تكرير للسؤال عن حالها وصفتها، واستكشاف زائد ليزدادوا بيانًا لوصفها. وعن النبي ﷺ :«لو اعترضوا أدنى بقرة فذبحوها لكفَتْهم، ولكن شدّدوا فشدّد الله عليهم.»

[٦٠٥] والاستقصاء شؤم. وعن بعض الخلفاء أنه كتب إلى عامله بأن يذهب إلى قوم فيقطع أشجارهم ويهدمَ دُورهم، فكتب إليه: بأيهما أبدأ؟ فقال: إن قلت لك بقطع الشجر، سألتني: بأي نوع منها أبدأ؟ وعن عمر بن عبد العزيز: إذا أمرتك أن تعطي فلانًا شاة، سألتني: أضائن أم ماعز؟ فإن بينت لك قلت: أذكر أم أنثى؟ فإن أخبرتك قلت: أسوداء أم بيضاء؟ فإذا أمرتك بشيء فلا تراجعني! وفي الحديث: «أعظم الناس جرمًا من سأل عن شيء لم يحرم، فحرم لأجل مسئلته.»

[٦٠٦] {إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا} أي إن البقر الموصوف بالتعوين والصفرة كثير فاشتبه علينا أيها نذبح. وقرئ تَشَّابهُ، بمعنى تتشابه، بطرح التاء وإدغامها في الشين؛ وتشابهت ومتشابهة ومتشابه. وقرأ محمد ذو الشامة: إن الباقر يشَّابه، بالياء والتشديد.

[٦٠٧] جاء في الحديث: «لو لم يستثنوا لما بيّنت لهم آخر الأبد»، أي لو لم يقولوا إن شاء الله. والمعنى: إنا لمهتدون إلى البقرة المراد ذبحها، أو إلى ما خفي علينا من أمر القاتل.

[608] لا ذَلُولٌ kelimesi *bakara*nın sıfatı olup, "zelûl olmayan", yani toprağı sürmek ve zor işlere koşulmak gibi şeylere mecbur edilmemiş, arazi sulamak için kullanılmamış demektir. Buradaki ilk Lâ olumsuzlama ifade eder; ikincisi ise ilkini tekit etmek için kullanılmış zaid harftir. Zira mâna, "o boyunduruğa koşularak ne tarla sürmüş ne de ekin sulamıştır." Yani tarla sürmek ve ekin sulamak, boyunduruğa koşulan hayvanın [*zelûl*] sıfatıdır. Adeta, "tarla süren ve ekin sulayan bir 'boyunduruklu hayvan' değildir" denilmiştir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî [v.412/1021] لا ذَلُولَ şeklinde okumuştur, bu durumda ifade, "boyunduruğa koşulma diye bir şey söz konusu değildir" mânasına gelir. Bu, hayvanın boyunduruğa koşulmuş olmasını olumsuzladığı gibi, böyle bir sıfatla nitelenmesini de olumsuzlar. Bu yüzden o hayvana *zelûl* [boyunduruğa koşulmuş] denilemez. Bu tıpkı, "bir kavme uğradım ki ne cimri var ne korkak!" ifadesi gibidir. Yani bu ifadede, o kavim içerisinde cimri ve korkak kimsenin bulunmadığı söylenmiş olmaktadır. تَسْقِي kelimesi bir kıraatte Tâ'nın ötresi ile *eskā* fiilinden تُسْقِي şeklinde okunmuştur.

[609] مُسَلَّمَةٌ kelimesi, "Allah kendisini ayıplardan salim kılmıştır" anlamına gelebileceği gibi, sahipleri tarafından işten muaf tutulmuş anlamına da gelir. Şairin şu sözü de böyledir:

> Ya da sırtı yükten muaf tutulmuş, semerden uzak kalmıştır,
> Sahibi [onun sırtına binerek] ne hacca, ne umreye gitmiştir.

Kelime [مُسَلَّمَةٌ] halis olmak, saf olmak anlamındaki *selime* fiilinden türemiş olup saf renkli, sarılığına diğer hiçbir renk karışmamış anlamına da gelebilir.

[610] لا شِيَةَ فِيها yani renginde hiçbir parlama, sarı renk dışında göze gelen başka hiçbir renk yoktur. Boynuzlarında ve ayaklarında dahi başka herhangi bir renk bulunmayıp bütünüyle sapsarıdır. Buradaki شِيَةَ kelimesi aslında, bir rengi başka bir renkle karıştırmak anlamındaki *veşâ* fiilinden [*veşâhu, veşy*^{en} / *şiyet*^{en} şeklinde] mastardır. Alaca ayaklı boğaya / öküze *sevr*^{un} *mevşiyyü'l-kavâ'im*^{i} denilir.

[611] جِئْتَ بِالْحَقِّ ; yani ineğin nitelemesi konusunda hakikati, onun gerçek vasfını getirdin, artık onun hakkında herhangi bir işkâl/problem kalmadı.

[612] فَذَبَحُوها; yani bu vasıfların tamamına sahip olan bir inek buldular ve onu kestiler.

[٦٠٨] {لَا ذَلُولٌ} صفة لبقرة بمعنى بقرة غير ذلول، يعني لم تذلل للكِرَاب وإثارة الأرض، ولا هي من النواضح التي يسنى عليها لسقي الحروث، و«لا» الأولى للنفي، والثانية مزيدة لتوكيد الأولى؛ لأن المعنى: لا ذلول تثير وتسقي. على أنّ الفعلين صفتان لذلول، كأنه قيل: لا ذلول مثيرة وساقية. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي: لا ذلولَ، بمعنى لا ذلول هناك: أي حيث هي، وهو نفي لذلها؛ ولأن توصف به فيقال: هي ذلول. ونحوه قولك: مررت بقوم لا بخيل ولا جبان؛ أي فيهم، أو حيث هم. وقرئ تُسقِي بضم التاء من أسقى.

[٦٠٩] {مُسَلَّمَةٌ} سلمها الله من العيوب، أو معفاة من العمل، سلمها أهلها منها؛ كقوله:

أَوْ مُعْبَرَ الظَّهْرِ يُنْبِي عَنْ وَلِيَّتِه ۞ مَا حَجَّ رَبُّهُ فِي الدُّنْيَا وَلَا اعْتَمَرَا

أو مخلصة اللون، من سلم له كذا إذا خلُص له، لم يَشُب صفرتَها شيء من الألوان.

[٦١٠] {لَا شِيَةَ فِيهَا} لا لمعة في نقبتها من لون آخر سوى الصفرة، فهى صفراء كلها حتى قرنها وظلفها. وهي في الأصل مصدر وَشَاهُ وشيا وشية، إذا خلط بلونه لونًا آخر، ومنه ثور مَوْشِيُّ القوائم.

[٦١١] {جِئْتَ بِالْحَقِّ} أي بحقيقة وصف البقرة، وما بقي إشكال في أمرها.

[٦١٢] {فَذَبَحُوهَا} أي فحصلوا البقرة الجامعة لهذه الأوصاف كلها فذبحوها.

[613] وَما كادُوا يَفْعَلُونَ ifadesinde onların sürekli soru sormaları ve işi ağırdan almaları eleştirilmekte, meseleyi fazlaca ağırdan almış ve çok soru sormuş olmaları sebebiyle sanki soruları hiç bitmeyecek, dibe doğru saldıkları ipin sonu hiç gelmeyecek, derine indikçe inecek ve onu hiç kesmeyecek gibi oldukları ifade edilmektedir. Bir görüşe göre onların hayvanı kesmeyecek gibi davranmaları, hayvanın fiyatının yüksek olmasıdır. Bir başka görüşe göre bunun sebebi, katilin ortaya çıkmasıyla rezil olma korkusudur.

[614] Rivayete göre İsrailoğulları içerisinde salih bir ihtiyar varmış ve bunun bir buzağısı varmış. Bir gün bu kişi buzağısını ormana getirmiş ve "Allah'ım! Bu hayvanı ileride oğlumun olması için, büyüyünceye kadar sana tevdi ediyorum" demiş. Derken bu salih kimsenin çocuğu büyüyüp ebeveynine karşı çok lütufkâr bir evlat olmuş; hayvan da büyüyüp genç bir inek olmuş. İnekler içerisinde en güzel ve besili olanı imiş. İsrailoğulları da [bu âyette sözü edilen inek kurbanını yerine getirmek için] bu hayvanı almak üzere yetim çocukla ve annesi ile pazarlığa girişmişler; sonunda onu içi altın dolu bir kap karşılığında satın almışlar. Aslında hayvanın o gün normal fiyatı 3 dinar kadarmış, ama İsrailoğulları bu özelliklerde bir hayvan bulabilmek için tam kırk yıl! aramışlar.

[615] **Şayet** "Kesme emrine konu olan inek [başlangıçta] herhangi bir özelliği olmayan, ortalama bir inek iken daha sonra belli birtakım renk ve özelliklere sahip inek haline gelmiş ve onlar da neticede bu özellikteki ineği kesmişlerdir. Peki, bu durumda ilk ineğin kesilmesi emri ne olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O emir artık özellik sahibi ineğe intikal ettiği için, neshedilmiş olmuştur. Fiilden önce nesih caizdir, kaldı ki başlangıçtaki inek kesme emri müphem olduğu için, işin sonunda kesilmiş olan özellikli ineği de başka inekleri de kapsar. Eğer sonradan yapılan tahsisler yapılmadan önce emir gereği [herhangi bir] sığır kesilmiş olsaydı, nasıl tahsisten sonra geçerli oluyorsa, bu durumda da geçerli olurdu; ilâhî emre uyulmuş olurdu.

[616] Öldürme olayı toplum içerisinde cereyan etmiş olduğu için, "Hani bir cana kıymıştınız." [وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً] ifadesinde tüm toplum muhatap alınmıştır. "Ve ihtilâfa düşmüştünüz" [فَادَّارَأْتُمْ] yani cinayet konusunda birbirinize hasım olmuştunuz. [Düşmanlığın def etme anlamındaki *dr'e* kökü ile ifade edilmesi] hasımların birbirlerini def etmelerinden dolayıdır. Veya da anlam, "öldürme suçunu birbirinize atar olmuştunuz" şeklindedir. Bunun sonucunda da üzerine suç atılan kişi, suç atanı def etmeye çalışmıştır. Ya da suç atma işi bizatihi bir def etme (savma) işidir. Veya "birbirinize karşı kendinizi savunuyor, karşı tarafı töhmet altında bırakıyordunuz" anlamındadır.

[٦١٣] وقوله {وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} استثقال لاستقصائهم واستبطاء لهم، وأنهم لتطويلهم المفرط وكثرة استكشافهم، ما كادوا يذبحونها وما كادت تنتهي سؤالاتهم وما كاد ينقطع خيطُ إسهابِهم فيها وتعمُّقهم، وقيل: وما كادوا يذبحونها لغلاء ثمنها. وقيل: لخوف الفضيحة في ظهور القاتل.

[٦١٤] وروي أنه كان في بني إسرائيل شيخ صالح له عِجلة فأتَى بها الغَيضَة وقال: اللَّهم إني أستودعكها لابني حتى يكبر، وكان برًا بوالديه، فشبت وكانت من أحسن البقر وأسمنه، فساوموها اليتيم وأمّه حتى اشتروها بملء مَسْكِها ذهبًا، وكانت البقرة إذ ذاك بثلاثة دنانير؛ وكانوا طلبوا البقرة الموصوفة أربعين سنة.

[٦١٥] فإن قلت: كانت البقرة التي تناولها الأمر بقرة من شِقِّ البقر غيرَ مخصوصة، ثم انقلبت مخصوصة بلون وصفات، فذبحوا المخصوصة، فما فعل الأمر الأوّل؟ قلت: رجع منسوخًا لانتقال الحكم إلى البقرة المخصوصة، والنسخ قبل الفعل جائز. على أنّ الخطاب كان لإبهامه متناولًا لهذه البقرة الموصوفة كما تناول غيرها، ولو وقع الذبح عليها بحكم الخطاب قبل التخصيص لكان امتثالًا له، فكذلك إذا وقع عليها بعد التخصيص.

[٦١٦] {وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا} خوطبت الجماعة لوجود القتل فيهم {فَادَّارَأْتُمْ} فاختلفتم واختصمتم في شأنها، لأنّ المتخاصمين يدرأ بعضهم بعضًا، أي يدفعه ويزحمه؛ أو تدافعتم، بمعنى طرح قتلَها بعضكم على بعض، فدفع المطروح عليه الطارح. أو لأنّ الطرح في نفسه دفع. أو دفع بعضكم بعضًا عن البراءة واتهمه. {واللهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} مظهر لا محالة ما كتمتم من أمر القتل لا يتركه مكتومًا.

[617] "Oysa Allah", cinayet konusunda "gizlemekte olduğunuz şeyi kesinlikle açığa çıkaracaktı"; gizli bırakmayacaktı. **Şayet** "Burada nasıl مُخْرِجٌ ifadesi kullanılmıştır, bu ifade mazi/geçmiş zaman anlamına gelmez mi?" **dersen, şöyle derim:** Burada, bu karşılıklı suçlama ve ihtilâf olayının yaşandığı dönem açısından 'gelecek' zaman olan bir şey, [olup bittikten çok zaman sonra, Kur'ân'ın nüzûlü esnasında] hikâye edilmiştir. Bu tıpkı بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ ["köpekleri de ön ayaklarını eşiğe uzatmıştı" (Kehf 18/18)] ifadesinde, olay anında şimdiki zaman durumunda olan bir şeyin hikâye edilmesine benzer.

[618] Bu cümle [وَاللهُ مُخْرِجٌ ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ], biri diğerine atfedilmiş olan iki ifade arasında, yani فَقُلْنا ile فَادَّارَأْتُمْ ifadesi arasında yer alan bir ara sözdür.

[619] اضْرِبُوهُ [ona vurun] ifadesindeki zamir ya *nefs* kelimesine -ki bu durumda zamirin müzekker olmasının sebebi bu nefsin insan ya da şahıs anlamında değerlendirilmesidir- ya da maktule işaret eder. Nitekim ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ifadesi buna delâlet eder.

[620] بِبَعْضِها [onun bir kısmıyla] yani ineğin bir kısmıyla. İneğin ölüye vurulan kısmının hangi kısmı olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir; dili, sağ baldırı, kuyruğu, kulak ardı kıkırdağı, kulağı, omuzlarının arasındaki et parçası olduğu şeklinde görüşler vardır. Anlam, "onlar vurdular ve maktul dirildi" şeklindedir. Ancak "işte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesinin yeterince delâlet etmesinden dolayı, "maktul dirildi" ifadesi hazfedilmiştir. Rivayete göre; onlar hayvanın parçası ile vurunca maktul, şah damarından kanlar akar vaziyette Allah'ın izni ile ayağa kalkmış ve "beni falan ile filan öldürdü" diyerek amcaoğullarını bildirmiş; sonra da düşüp ölmüştür. Bunun üzerine katiller yakalanıp öldürülmüşler ve bundan sonra artık katile miras verilmez olmuştur.

[621] "İşte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesi, maktulün dirilme olayında hazır bulunup olayı gören kimselere hitap olabilir. Bu durumda anlam; "onlara dedik ki, işte kıyamet günü ölüleri Allah böyle diriltecektir" şeklinde; وَيُرِيكُمْ آياتِهِ ifadesi "O her şeye kadir olduğuna dair delilleri size gösterecektir" şeklinde olur. لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ise, "umulur ki akıllarınızın hükümlerine göre hareket eder, bir kişiyi diriltmeye kadir olanın bütün herkesi diriltmeye kadir olduğunu anlarsınız, zira burada herhangi bir istisna söz konusu değildir, böylece âhiretteki dirilişi inkâr etmezsiniz" anlamındadır. Bir diğer ihtimal de "İşte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesinin Peygamber (s.a.) dönemindeki inkârcılara hitap olmasıdır.

[٦١٧] فإن قلت: كيف أعمل مُخرِج وهو في معنى المضيّ؟ قلت: وقد حكى ما كان مستقبلًا في وقت التدارؤ. كما حكى الحاضر في قوله {بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ} [الكهف: ١٨].

[٦١٨] وهذه الجملة اعتراض بين المعطوف والمعطوف عليه وهما ادَّارَأْتُمْ و فَقُلْنَا.

[٦١٩] والضمير في {اضْرِبُوهُ} إمّا أن يرجع إلى النفس، والتذكير على تأويل الشخص والإنسان، وإمّا إلى القتيل، لما دلّ عليه من قوله {مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ}.

[٦٢٠] {بِبَعْضِهَا} ببعض البقرة. واختلف في البعض الذي ضرب به، فقيل: لسانها، وقيل: فخذها اليمنى، وقيل: عَجْبها، وقيل: العظم الذي يلي الغضروف وهو أصل الأذن، وقيل: الأذن، وقيل: البضعة بين الكتفين. والمعنى: فضربوه فحيي، فحذف ذلك لدلالة قوله {كذلك يُحْيِ الله الموتى}. وروي أنهم لمّا ضربوه قام بإذن الله وأوداجُه تشخب دمًا، وقال: قتلني فلان وفلان، لابني عمه، ثم سقط ميتًا، فأخِذا وقُتِلا؛ ولم يورَّث قاتل بعد ذلك.

[٦٢١] {كَذَلِكَ يُحْيِي اللهُ الْمَوْتَى} إما أن يكون خطابًا للذين حضروا حياة القتيل، بمعنى وقلنا لهم: كذلك يحيي الله الموتى يوم القيامة {وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ} ودلائلَه على أنه قادر على كل شيء {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} تعملون على قضية عقولكم؛ وأن من قدر على إحياء نفس واحدة قدر على إحياء الأنفس كلها لعدم الاختصاص حتى لا تنكروا البعث. وإما أن يكون خطابًا للمنكرين في زمن رسول الله ﷺ.

[622] **Şayet** "Allah maktulü baştan diriltseydi ya! Neden bunun için ineğin kesilmesini ve bir parçasıyla maktule vurulmasını şart koştu?" **dersen, şöyle derim:** Sebep ve şartlarda birtakım hikmet ve faydalar vardır. Bu şartların koşulmasının sebebi ise, hayvan kesmenin Allah'a yakınlaşmak, mükellefiyeti yerine getirmek, sevap kazanmak, talebe ulaşmak için bir kurban takdim etmenin güzelliğini hisset(tir)mek gibi hususlara vesile olmasıdır. Ayrıca onların işi zorlaştırmalarına karşılık, kendilerine bu işin zorlaştırılması hem onlar için bir lütuftur hem de diğer insanlar için bu tür zorlaştırmaları terketme ve ilâhî emre doğrudan imtisal etme, birçok soru sorma ve durumu araştırma cihetine gitmeksizin ilâhî emri derhal yerine getirme yönünde bir lütuftur. Yine bu şartların koşulması yetim bir çocuğun ticari olarak kâr sağlamasını temin etmiştir. Bu şekilde, bu durum ana babaya iyi davranmanın ve evlâtlara şefkat göstermenin bereketine delâlet etmiş, insanın künhüne vâkıf olmadıkları, hakikatini bilmedikleri hikmet sahibi kimselere ait sözleri alaya almasının cehalet olduğu belirtilmiş; Rabbine yakınlaşmak isteyen kulun üzerine düşen vazifenin kendisini Allah'a yaklaştıracak olan *kurban*ını seçerken çok titiz davranmak ve kurbanın yaşlı ve zayıf bir hayvan olmayıp genç yaşta, güzel renkli, her türlü kusurdan berî, bakanların hoşuna giden ve fiyatı yüksek bir hayvan olmasına dikkat etmek olduğu beyan edilmiştir. Nitekim rivayete göre; Ömer (r.a.) üç yüz dinara çok güzide bir hayvan kurban etmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Menâsik", 16] Yine bu şartların koşulmuş olması, hitaptaki ziyadenin önceki hitaba yönelik nesih olduğunu ve işi gerçekleştirmeden önce neshedilmesinin caiz olduğunu -ancak fiilin 'vakti' ve gerçekleştirme 'imkânı' öncesinde nesih olmaz, çünkü bu durum *bedâ*ya sebep olur- göstermektedir. Ayrıca bu olayda bir ölünün diğer bir ölüye temas etmesini takiben ölüde hayat hâsıl olması, fiillerde müessir olanın sebepler değil, sebeplerin sahibi Allah Teâlâ olduğunu öğretmektedir. Zira her iki bedende [maktul ve kesilen hayvan] hâsıl olan ölümün bir araya gelmesinin bir hayatı doğuracak olması akla uygun değildir.

[623] **Şayet** "Neden bu kıssa gerçekleşme sırasına göre anlatılmamıştır; zira önce maktulden söz edilmesi, ardından kesilen hayvanın bir parçasıyla ona vurulması zikredilmeli, daha sonra hayvanın kesilmesi emredilmeli değil miydi? Mesela; 'Hani siz bir cana kıymış ve hakkında ihtilâfa düşmüştünüz; Biz de size bir sığır kesin ve bir parçasıyla maktule vurun demiştik' denebilirdi?" **dersen, şöyle derim:** İsrailoğulları ile ilgili kıssaların hepsi aslında onların işlemiş oldukları kötülükleri sayıp dökmek, bu konuda onları eleştirmek, onlara sürekli olarak gösterilen büyük mucizelere işaret etmek için anlatılmıştır.

[٦٢٢] فإن قلت: هلا أحياه ابتداء، ولم شرط في إحيائه ذبح البقرة وضربه ببعضها؟ قلت: في الأسباب والشروط حِكَم وفوائدُ. وإنما شرط ذلك لما في ذبح البقرة من التقرّب وأداء التكاليف واكتساب الثواب والإشعار بحسن تقديم القربة على الطلب؛ وما في التشديد عليهم لتشديدهم من اللطف لهم ولآخرين في ترك التشديد والمسارعة إلى امتثال أوامر الله تعالى وارتسامها على الفور من غير تفتيش وتكثير سؤال؛ ونفع اليتيم بالتجارة الرابحة؛ والدلالة على بركة البرّ بالوالدين، والشفقة على الأولاد؛ وتجهيل الهازئ بما لا يعلم كنهه ولا يطلع على حقيقته من كلام الحكماء؛ وبيان أنّ من حق المتقرّب إلى ربه أن يتنوّق في اختيار ما يتقرّب به وأن يختاره فتيّ السنِّ غير قحم ولا ضرع حسن اللون بريًا من العيوب، يونق من ينظر إليه، وأن يغالى بثمنه، كما يروى عن عمر ﷺ: أنه ضحى بنجيبة بثلاثمائة دينار؛ وأنّ الزيادة في الخطاب نسخ له، وأن النسخ قبل الفعل جائز وإن لم يجز قبل وقت الفعل وإمكانه لأدائه إلى البَدَاء؛ وليعلم بما أمر من مسّ الميت بالميت وحصول الحياة عقيبه أن المؤثر هو المسبِّب لا الأسباب، لأن الموتين الحاصلين في الجسمين لا يعقل أن تتولد منهما حياة.

[٦٢٣] فإن قلت: فما للقصة لم تقص على ترتيبها، وكان حقها أن يقدّم ذكر القتيل والضرب ببعض البقرة على الأمر بذبحها، وأن يقال: وإذا قتلتم نفسًا فادّارأتم فيها فقلنا: اذبحوا بقرة واضربوه ببعضها؟ قلت: كل ما قصّ من قصص بني إسرائيل إنما قصّ تعديدًا لما وجد منهم من الجنايات، وتقريعًا لهم عليها، ولمّا جدّد فيهم من الآيات العظام.

Buradaki iki kıssa her ne kadar birbirleriyle irtibatlı ve adeta tek bir kıssa gibi olsalar da, bunların her biri müstakil olarak birer tenkit ihtiva etmektedir. Birinci kıssa onların [ilâhî emirle] alay etmelerinin, emri derhal yerine getirmemiş olmalarının ve buna bağlı olarak gelişen durumların eleştirisidir. İkinci kıssa ise Allah'ın haram kıldığı cana kıyma davranışının eleştirilmesi ve buna bağlı olarak onlara gösterilmiş olan büyük mucizenin zikredilmesi içindir. Sığır kesmenin emredildiği kıssanın maktulle ilgili olan kıssadan önce anlatılmış olmasının sebebi ise şudur: Eğer tam ters bir sıralama ile anlatılmış olsaydı, o zaman bunlar tek bir kıssa olacaktı ve iki ayrı hususta onlara eleştiri yöneltme amacı gerçekleşmeyecekti. Burada ikinci kıssa müstakil bir kıssaya başlanır gibi birincinin ardından anlatılırken bir incelik gözetilmiştir. Şöyle ki; iki kıssanın bir olduğuna delâlet etmek üzere ikinci kıssa ilk kıssaya bağlanırken "inek" kelimesi doğrudan zikredilmemiş, اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا [onun bir kısmıyla ona vurun] ifadesinde inek kelimesine zamirle işaret edilmiştir. Böylece ikinci kıssanın birincisinden sonra anlatılması ve yeni bir kıssa gibi başlatılması sûretiyle bu iki kıssanın eleştiri, kınama açısından iki farklı kıssa olduklarının, fakat ilk kıssadaki "inek" kelimesine ikinci kıssada zamirle işaret edilmesi sûretiyle de bu ikisinin tek bir kıssa olduğunun anlaşılması sağlanmıştır.

74. Sonra bunun ardından kalpleriniz öyle katılaştı ki, taş gibi hatta daha da katı. -Zira öyle taşlar vardır ki, ondan ırmaklar fışkırır; öyleleri vardır ki, yarılıp ondan su çıkar; öylesi de vardır ki, Allah korkusundan yuvarlanır.- Allah, yaptıklarınızdan asla gafil değildir.

[624] "Sonra kalpleriniz katılaştı" ifadesi, kalbi yumuşatması, inceltmesi gereken bütün bu anlatılardan sonra hâlâ kalplerinin katı olmasının yadırganması anlamına gelir. Bunun bir benzeri de, ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ["Böyle iken, (kıyamet hakkında) tartışıp duruyorsunuz!" (En'âm 6/2)] âyetinde söz konusudur. Kalplerin kasvet ve katılık ile nitelendirilmesi, ibret almamalarını, öğütlerin onlara tesir etmediğini anlatan bir meseldir. ذٰلِكَ ifadesi, maktulün diriltilmesine ve zikredilen bütün mucizelere işarettir. فَهِيَ كَالْحِجارَةِ yani onlar katılık ve kasvet konusunda tıpkı taşlar gibidir, hatta taşlardan daha şiddetli bir kasvet sahibidir. Buradaki "daha şiddetli" [أَشَدُّ] ifadesi, [كالحجارة'deki] Kâf'a atıftır. Bu da iki anlama gelebilir. İlk ihtimal مثل أشد قسوة [daha şiddetli kasvet sahibi olan gibidir] anlamına gelmesidir ki bu durumda muzâf [*misl*[u]] hazfedilmiş muzâfun ileyh onun yerine ikame edilmiş olur. A'meş'in [v.148/765] bu ifadeyi Dal'ı nasbederek, "taş" kelimesine atıf şeklinde أَشَدَّ olarak okumuş olması da bunu teyit eder.

وهاتان قصتان كل واحدة منهما مستقلة بنوع من التقريع وإن كانتا متصلتين متحدتين. فالأولى لتقريعهم على الاستهزاء وترك المسارعة إلى الامتثال وما يتبع ذلك، والثانية للتقريع على قتل النفس المحرّمة وما يتبعه من الآية العظيمة. وإنما قدمت قصة الأمر بذبح البقرة على ذكر القتيل، لأنه لو عمل على عكسه لكانت قصة واحدة، ولذهب الغرض في تثنية التقريع. ولقد روعيت نكتة بعدما استؤنفت الثانية استئناف قصة برأسها أن وصلت بالأولى، دلالة على اتحادهما بضمير البقرة لا باسمها الصريح في قوله {اِضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا} حتى تبين أنهما قصتان فيما يرجع إلى التقريع وتثنيتهِ بإخراج الثانية مخرج الاستئناف مع تأخيرها، وأنها قصة واحدة بالضمير الراجع إلى البقرة.

٧٤-﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٦٢٤] معنى {ثُمَّ قَسَتْ} استبعاد القسوة من بعد ما ذكر مما يوجب لين القلوب ورقتها؛ ونحوه: {ثُمَّ أَنتُمْ تَمْتَرُونَ} [الأنعام: ٢]. وصفة القلوب بالقسوة والغلظ مثل لنبوّها عن الاعتبار وأنّ المواعظ لا تؤثر فيها. و{ذَلِكَ} إشارة إلى إحياء القتيل، أو إلى جميع ما تقدّم من الآيات المعدودة {فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ} فهي في قسوتها مثل الحجارة {أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً} منها. وأشد معطوف على الكاف، إما على معنى أو مثل أشد قسوة، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. وتعضده قراءة الأعمش بنصب الدال عطفًا على الحجارة،

İkinci ihtimal ise "bunun bizzat kendisi daha şiddetli kasvet sahibidir" anlamına gelmesidir. Anlam, "bu kalplerin halini bilen kimse, onları ya taşa ya da taştan daha sert bir şeye, örneğin demir-çeliğe benzetir" ya da "onları bilen kimse taşa benzetir" şeklindedir. Ya da "onlar taştan daha kasvetlidir" denilmiş olabilir.

[625] **Şayet** "Neden أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً [daha kasvetli] denildi, oysa *kasvet*in ism-i tafdil şeklinde bir kullanımı [أَقْسَى] ve hayret fiili şeklinde kullanımı da mevcuttur?" **dersen, şöyle derim:** Âyetteki kullanım kasvetin aşırılığına daha açık ve güçlü delâlet ettiği için tercih edilmiştir. Diğer bir izah da şöyledir: Burada "en kasvetli" mânası kastedilmemiş, aksine kasvetin şiddetlilik niteliği ile nitelendirilmesi kastedilmiştir. Sanki "Taşların kasveti çok şiddetlidir, ama onların kalbinin kasveti daha şiddetlidir" denilmek istenmiştir. Bir kıraate göre; قَسَاوَةً şeklinde okunmuştur. Ne'den daha sert olduğunu ifade edecek olan zamirin zikredilmemesi, anlamda bir karışıklık olmamasındandır. Bu tıpkı "Zeyd cömerttir, Amr daha cömerttir" ifadesindeki gibidir.

[626] وَإِنَّ مِنَ الْحِجارَةِ ifadesi, onların kalplerinin kasvetin şiddeti konusunda taşları geride bıraktığının beyanı ve أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً [daha kasvetli] ifadesinin takriri kabilindendir. Bir kıraatte وَإِنَّ ifadesi وَإِنْ şeklinde tahfif ile okunmuştur ki İn, İnne'nin hafifletilmiş hali olup devamında gelen [لَمَا يَتَفَجَّرُ'daki] Lâm-ı Fârika bunu gerektirir. Bunun bir örneği de وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنا مُحْضَرُونَ ["Tamamı derdest edilip, istisnasız huzurumuza getirilmiş" (YâSîn 36/32)] âyetinde söz konusudur.

[627] التفجر bol bir şekilde çıkma, fışkırma demektir. Mâlik b. Dînâr [v.131/748'den önce], Nûn ile ينفجر [*yenfeciru*] şeklinde okumuştur. يَشَّقَّقُ ifadesi يتشقق [yarılır] anlamına gelir ki A'meş [v.148/765] de bunu böyle okumuştur. Anlam, "öyle taşlar vardır ki onlarda geniş yarıklar vardır ve oralardan çokça su fışkırır; öyle taşlar da vardır ki, boydan boya ya da enine yarılır ve yine içinden su çıkar" şeklindedir. Dağın zirvesinden yuvarlanır anlamındaki يَهْبِطُ fiili, Yâ'nın ötresi ile يُهْبِطُ şeklinde de okunmuştur. Taşların haşyeti, onların Allah'ın emirlerine boyun eğmiş olduklarını, Allah'ın kendilerine murad etikleri şeyleri men etmeyen varlıklar olduklarını, buna karşılık bu kimselerin kalplerinin ise Allah'a boyun eğmediğini ve kendilerine emredileni yapmadığını anlatan bir mecazdır. تَعْمَلُونَ ifadesi hem Yâ ile يَعْمَلُونَ [yaptıklarından] şeklinde hem de Tâ ile تَعْمَلُونَ [yaptıklarınızdan] şeklinde okunmuştur. "Allah sizin yaptıklarınızdan gafil değildir." ifadesi bir va'îd, yani tehdittir.

وإمَّا على: أو هي في أنفسها أشد قسوة. والمعنى أن من عرف حالها شبهها بالحجارة أو بجوهر أقسى منها وهو الحديد مثلًا. أو من عرفها شبهها بالحجارة، أو قال: هي أقسى من الحجارة.

[٦٢٥] فإن قلت: لم قيل: أشد قسوة، وفعل القسوة مما يخرج منه أفعل التفضيل وفعل التعجب؟ قلت: لكونه أبين وأدلّ على فرط القسوة. ووجه آخر: وهو أن لا يقصد معنى الأقسى ولكن قصد وصف القسوة بالشدة، كأنه قيل: اشتدت قسوة الحجارة، وقلوبهم أشدّ قسوة. وقرئ قَسَاوَةً؛ وترك ضمير المفضل عليه لعدم الإلباس، كقولك: زيد كريم وعمرو أكرم.

[٦٢٦] وقوله {وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ} بيان لفضل قلوبهم على الحجارة في شدّة القسوة، وتقرير لقوله {أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً}. وقرئ وإنْ، بالتخفيف. وهي إن المخففة من الثقيلة التي تلزمها اللام الفارقة. ومنها قوله تعالى {وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ} [يس: ٣٣].

[٦٢٧] والتفجر التفتح بالسعة والكثرة. وقرأ مالك بن دينار يَنْفَجِرُ بالنون. {يَشَّقَّقُ} يتشقق؛ وبه قرأ الأعمش. والمعنى إنّ من الحجارة ما فيه خروق واسعة يتدفق منها الماء الكثير الغزير، ومنها ما ينشق انشقاقًا بالطول أو بالعرض فينبع منه الماء أيضًا. {يَهْبِطُ} يتردى من أعلى الجبل. وقرئ بضم الباء. والخشية مجاز عن انقيادها لأمر الله تعالى وأنها لا تمتنع على ما يريد فيها، وقلوب هؤلاء لا تنقاد ولا تفعل ما أمرت به. وقرئ يَعْمَلُونَ بالياء والتاء، وهو وعيد.

75. Hâla bunların size iman edip teslimiyet göstereceğini umuyor musunuz? Bunlardan öyle bir zümre var ki, Allah kelâmını dinliyorlar; onu anladıktan sonra da, bile bile onu tahrif ediyorlar!..

76. Mü'minlerle karşılaştıkları zaman, "İnandık" diyorlar; birbirleriyle baş başa kaldıklarında ise "Allah'ın size açtığı bilgileri, Rabbinizin kitabındaki ifadeler olarak aleyhinizde kanıt göstersinler diye mi onlara anlatıyorsunuz?! Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız siz?!" diye birbirlerine çıkışıyorlar.

77. Bilmezler mi ki; Allah gizlice yaptıklarını da açıktan yaptıklarını da bilmektedir?

[628] أَفَتَطْمَعُونَ ifadesinde hitap Peygamber (s.a.)'e ve mü'minleredir. أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ "size tâbi olacaklarını, çağrınız sebebiyle iman edeceklerini" anlamına gelir. [Burada *îmân*ın Lâm ile kullanımı] tıpkı فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ ["İbrahim'e bir tek Lût tâbi oldu." (Ankebût 29/26)] âyetindeki gibidir. Burada kastedilenler, Yahudilerdir. "Bunlardan" geçmişte "öyle bir grup", öyle bir taife "var"dı "ki, Allah kelâmını", yani okudukları Tevrat'ı "dinliyorlar; sonra" tıpkı Peygamber (s.a.)'in vasıflarını ve recm âyetini tahrif ettikleri gibi, "onu tahrif ediyorlardı." Denildiğine göre [Tûr'a çıkmak üzere] seçilen yetmiş kişiden bir grup, Allah Tûr'da Musa (a.s.) ile konuştuğu vakit Allah'ın kelâmını, emir ve yasaklarını dinlemişler ve sonra şöyle demişlerdir: "Bizler Allah'ın bütün bunlardan sonra şöyle dediğini işittik: Eğer bunları yapabilirseniz yapın, ama istemezseniz yapmayın, sakıncası olmaz." -كَلَامَ اللهِ [Allah'ın sözünü] ifadesi كَلِمَ اللهِ [Allah'ın kelimelerini] şeklinde de okunmuştur.-

[629] "Onu anladıktan", akılları ile kavradıktan ve sıhhati konusunda hiçbir şüpheleri kalmadıktan "sonra da" kendilerinin yalancı ve iftiracı olduklarını "bile bile… [tahrif etmekteler]!" Yani bu âyetlerde, "Bu çağdaş Yahudiler nankörce inkâr edip Tevrat'ı tahrif ediyorlarsa, [bunda yadırganacak bir şey yoktur, zira] onların daha önce de bu konuda sâbıkaları mevcuttur" şeklinde bir anlam söz konusudur.

[630] "Mü'minlerle karşılaştıkları zaman", yani Yahudiler mü'minlerle karşılaştıklarında, içlerinden münafık olanları; "İnandık", yani sizin hak üzere olduğunuza ve Muhammed'in müjdelenen o peygamber olduğuna iman ettik diyorlar; birbirleriyle yani münafık olmayanlar, münafık olanlarla "baş başa kaldıklarında ise 'Allah'ın" Tevrat'ta "size açtığı bilgileri" yani Muhammed'in sıfatı ile ilgili size beyan ettiği şeyleri "Rabbinizin kitabındaki ifadeler olarak aleyhinizde kanıt göstersinler diye mi onlara anlatıyorsunuz?! Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız siz?!' diye" onları kınıyorlar.

٧٥-﴿أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

٧٦-﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٧٧-﴿أَوَلا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[٦٢٨] {أَفَتَطْمَعُونَ} الخطاب لرسول الله ﷺ والمؤمنين {أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ} أن يحدثوا الإيمان لأجل دعوتكم ويستجيبوا لكم، كقوله {فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ} [العنكبوت: ٢٦]؛ يعني اليهود. {وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ} طائفة فيمن سلف منهم {يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللهِ} وهو ما يتلونه من التوراة {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ} كما حرّفوا صفة رسول الله ﷺ ؛ وآية الرجم. وقيل: كان قوم من السبعين المختارين سمعوا كلام الله حين كلَّم موسى بالطور وما أمر به ونهى، ثم قالوا: سمعنا الله يقول في آخره: إن استطعتم أن تفعلوا هذه الأشياء فافعلوا، وإن شئتم فلا تفعلوا، فلا بأس. -وقرئ كَلِمَ اللهِ.-

[٦٢٩] {مِن بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} من بعد ما فهموه وضبطوه بعقولهم ولم تبق لهم شبهة في صحته {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} أنهم كاذبون مفترون. والمعنى: إن كفر هؤلاء وحرّفوا فلهم سابقة في ذلك.

[٦٣٠] {وَإِذَا لَقُوا} يعني اليهود، {قَالُوا} قال منافقوهم {آمَنَّا} بأنكم على الحق، وأنّ محمدًا هو الرسول المبشر به؛ {وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ} الذين لم ينافقوا {إلى بَعضٍ} الذين نافقوا {قَالُوا} عاتبين عليهم: {أَتُحَدِّثُونَهُم بِمَا فَتَحَ اللهُ عَلَيْكُمْ} بما بين لكم في التوراة من صفة محمد!؟

Münafıklar bu sözü, kendilerinin dinlerine ne kadar bağlı ve dindar olduklarını göstermek, bu konuda riyakârlık yapmak için söylüyor da olabilirler. أَتُحَدِّثُونَهُمْ ifadesi, onların hem mü'minlere hem Yahudilere karşı münafıklık yapmalarına ve kitaplarındaki herhangi bir şeyi Müslümanlara aktarmalarına yönelik bir kınamadır. لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ, yani "onlar Rabbinizin kitabında inzâl ettiği şeylerle size delil göstersinler, onları size karşı delil olarak kullansınlar, 'Bu Allah katında böyledir, sizin kitabınızda böyledir' desinler diye mi onlara bunu açıyorsunuz?!" demektir. Nitekim "Bu Allah'ın kitabında şöyledir" demekle "Bu Allah katında şöyledir" demek aynı mânadadır.

[631] يَعْلَمُ ما يُسِرُّونَ وَما يُعْلِنُونَ gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilir ki buna onların küfürlerini gizlemeleri ve iman ettiklerini ilan etmeleri de dahildir.

78. Onların içinde de, birtakım kuruntular dışında kitabı bilmeyen ümmîler vardır; sadece zanna göre hareket ederler.

79. Kitabı elleriyle yazıp da, sonra onu az bir pahaya satabilmek için; "Bu Allah katındandır" diyenlere yazıklar olsun!.. Ellerinin yazdıklarından dolayı yazıklar olsun bunlara!. Yazıklar olsun bunlara o kazançları yüzünden!..

[632] "İçlerinde ümmîler vardır", yani yazmayı çok iyi bilmeyen, bu yüzden de Tevrat'ı inceleme ve onda olanları tahkik etme imkânına sahip olmayanlar vardır; "kitabı bilmezler", yani Tevrat'ı bilmezler, "sadece kuruntular", yani sadece zaten bildikleri kuruntuları bilirler; bu kuruntular içinde Allah'ın kendilerini affedeceği, kendilerine rahmet edeceği, hataları yüzünden onları sorgulamayacağı, peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceği ve din adamlarının kendilerine verdikleri bir kuruntu olarak, cehennem ateşinin kendilerine sadece sayılı birkaç gün dokunacağı şeklindeki hususlar yer alır. Bir görüşe göre bu ifade, "onlar ancak âlimlerinden duydukları ve taklitçi bir şekilde kabul ettikleri muhtelif yalanları bilirler" anlamına gelir. [İsâ b. Yezîd] İbn De'b'in [v.171/787] söylediği bir söz üzerine bedevînin biri; "Bu senin *rivayet* ettiğin bir şey mi, *temennî* ettiğin [kurduğun] bir şey mi, yoksa *kurguladığın / uydurduğun* bir şey mi?" diye sormuştur. Bir görüşe göre ise إِلَّا أَمانِيَّ ifadesi, "ancak ezbere okuduklarını [bilirler]" anlamı kastedilmiş olup, şairin [Hassân b. Sâbit; v.60/680] şu ifadesindendir:

Gecenin başında Allah'ın kitabını okudu

أو قال المنافقون لأعقابهم يُرُونهم التصلب في دينهم: أتحدّثونهم، إنكارًا عليهم أن يفتحوا عليهم شيئًا في كتابهم، فينافقون المؤمنين وينافقون اليهود {لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ} ليحتجوا عليكم بما أنزل ربكم في كتابه. جعلوا محاجَّتهم به، وقولهم: هو في كتابكم هكذا، محاجةً عند الله. ألا تراك تقول: هو في كتاب الله هكذا، وهو عند الله هكذا، بمعنى واحد.

[٦٣١] {يَعْلَمُ} جميع {مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ} ومن ذلك إسرارهم الكفر وإعلانهم الإيمان.

٧٨-﴿وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلا يَظُنُّونَ﴾

٧٩-﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ﴾

[٦٣٢] {وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ} لا يحسنون الكتْب فيطالعوا التوراة ويتحققوا ما فيها. {لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} التوراة {إِلَّا أَمَانِيَّ} إلا ما هم عليه من أمانيّهم، وأن الله يعفو عنهم ويرحمهم ولا يؤاخذهم بخطاياهم، وأن آباءهم الأنبياء يشفعون لهم، وما تُمَنِّيهم أحبارهم من أن النار لا تمسهم إلا أيامًا معدودة. وقيل: إلا أكاذيب مختلفة سمعوها من علمائهم فتقبلوها على التقليد. قال أعرابي لابن دأب في شيء حدّث به: أهذا شيء رويتَه، أم تمنَّيته، أم اختلقته؟ وقيل: إلا ما يقرؤون؛ من قوله:

تَمَنَّى كِتَابَ اللَّهِ أَوَّلَ لَيْلَةٍ.

[633] أَمانِيَّ kelimesi, takdir etti anlamındaki *menâ* fiilinden türemiştir. Zira temenni eden kimse kendi içinden temenni ettiği şeyi ölçüp biçer; aynı şekilde, bir şey uyduran ve okuyan kimse de şu kelimenin bu kelimeden sonra geldiğini düşünmek gibi takdir ve ölçümler yapar. Buradaki إِلَّا أَمانِيَّ ifadesindeki istisnâ munkatı'dır.[24] Bir kıraatte tahfif ile *emâniye* şeklinde okunmuştur.

[634] Burada Allah Teâlâ onlar bilerek, hakikatten emin bir şekilde tahrif yapan Yahudi âlimlerini zikretmiş, ardından da onları taklit eden avamdan söz etmiş, bu iki zümrenin sapkınlık konusunda aynı durumda olduklarına dikkat çekmiştir. Çünkü âlime düşen vazife bildiği ile amel etmek, avamdan olan insana düşen vazife ise -aslını öğrenme imkânına sahipken- zan ve taklide rıza göstermemektir.

[635] Tahrif edilmiş "kitab'ı elleriyle yazıyorlar" ifadesindeki 'elleriyle', tekit olup pekiştirme maksadıyla kullanılmış bir mecazdır. Nitekim yazdığı kitaptaki bilgiyi reddeden kimseye; "Be adam! Bunu sen bizzat kendi elinle yazdın!" dersin.

[636] "Kazandıklarından", yani rüşvetle kazandıklarından.

80. "Sayılı günler hariç, asla bize ateş dokunmayacak" demekteler. De ki: Allah katından bir söz mü aldınız? -Eğer öyleyse, Allah asla sözünden caymaz.- Yoksa siz, Allah'a karşı bilmediğiniz bir şey mi söylüyorsunuz?!

81. Hayır! Aksine, her kim kötülük işler de bu yanlışı kendisini çepeçevre kuşatırsa, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalıcı olarak...

82. İman edip salih amel işleyenler; bunlar da Cennet'in sahipleridir... Temelli kalıcı olarak...

[637] "Sayılı günler", yani buzağıya tapındıkları gün sayısı olan 40 gün "hariç." Mücâhid b. Cebr'den [v.103/721] şöyle rivayet edilmiştir: "Onlar şöyle derlerdi: Dünyanın süresi 7000 senedir ve biz her 1000 sene için sadece 1 gün yanacağız."

[638] فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ [Allah asla caymaz] ifadesi hazfedilmiş bir ifadeye mutealliktır, bu ifade, "eğer Allah katında bir ahit edindiyseniz biliniz ki Allah asla ahdinden caymaz" şeklindedir.

24 Yani kuruntular onların bildikleri şey kapsamında değildir, anlam, "onlar kitabı bilmezler, sahip oldukları tek şey kuruntulardır" şeklindedir. / çev.

[٦٣٣] والاشتقاق من مَنَى، إذا قدّر، لأن المتمنّي يقدّر في نفسه ويحزر ما يتمناه، وكذلك المختلق والقارئ يقدر أن كلمة كذا بعد كذا. و{إِلَّا أَمَانِيَّ} من الاستثناء المنقطع. وقرئ أماني بالتخفيف.

[٦٣٤] ذكر العلماء الذين عاندوا بالتحريف مع العلم والاستيقان، ثم العوامَّ الذين قلّدوهم، ونبه على أنهم في الضلال سواء، لأن العالم عليه أن يعمل بعلمه، وعلى العامّي أن لا يرضى بالتقليد والظنّ وهو متمكن من العلم.

[٦٣٥] {يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ} المحرّف {بِأَيْدِيهِمْ} تأكيد، وهو من مجاز التأكيد، كما تقول لمن ينكر معرفة ما كتبه: يا هذا! كتبتَه بيمينك هذه.

[٦٣٦] {مِمَّا يَكْسِبُونَ} من الرشا.

٨٠-﴿وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٨١-﴿بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٨٢- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ أُولئِكَ أَصْحابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيها خالِدُونَ﴾

[٦٣٧] {إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً} أربعين يومًا، عدد أيام عبادة العجل. وعن مجاهد: كانوا يقولون: مدّة الدنيا سبعة آلاف سنة، وإنما نعذب مكان كل ألف سنة يومًا.

[٦٣٨] {فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ} متعلق بمحذوف تقديره: إن اتخذتم عند الله عهدًا فلن يخلف الله عهده.

[639] أَمْ ya mu'âdiledir, yani "hangisi olursa olsun" anlamındadır, zira hangisinin gerçekleşeceğine dair ilim zaten vakidir; ya da munkatı'adır [yani önceki bildirimden vaz geçilip daha güçlü ve tekitli bir bildirimde bulunmak için kullanılan *hattâ* gibidir].

[640] بَلى olumsuzlama harfinden sonra kullanılan "tabiî ki / elbette" anlamında olumlama kelimesidir. Olumsuzlama ifadesi ise "Ateş bize asla dokunmayacak" ifadesidir. Bu durumda بَلى "ateş size tabiî ki ebediyen dokunacak!" anlamına gelmektedir. Nitekim "onlar orada ebedî kalacaklardır" ifadesi de buna delâlet eder.

[641] "Kim bir kötülük", yani büyük günahlardan herhangi birini "işlerse ve bu hatası kendisini kuşatırsa", onu tıpkı bir düşman gibi kuşatıp ona hâkim olur ve o da bu yüzden tevbe edemezse… خَطِيئَتُهُ kelimesi خطاياه ve خطيئاته şeklinde de okunmuştur. Günahların insanı kuşatmasının, günahların sevaplara galip gelmesi olduğu söylenmiştir.

[642] Adamın biri Hasan-ı Basrî'ye "*Hatî'e* / günah nedir?" sormuş o da, "Fe-subhânallāh! Ki sakalın bile çıkmış, ama *hatî'e* nedir bilmiyorsun, öyle mi?! Mushafa bak, Allah Teâlâ'nın yasaklamış olduğu ve yapanı cehennem ateşine sokacağını söylediği her husus insanı kuşatan bir *hatî'e*dir!" diye cevap vermiştir.

83. Hani, "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin; ana - babaya, akrabalara, yetimlere, düşkünlere iyi davranın; insanlara güzel söz söyleyin; namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin" diye İsrailoğullarından söz almıştık. Sonra, pek azınız müstesna yüz çevirerek arkanızı döndünüz!

[643] لا تَعْبُدُونَ [Kulluk etmeyeceksiniz] ifadesi, "kulluk etmeyin" anlamında bir haberdir. Bu tıpkı "falancaya gider ona şöyle şöyle *söylersin*" sözün gibidir. Bu sözde de emir kastedersin. Bu açıkça emir ve nehiy ifadesi kullanmaktan daha açık ve güçlü bir ifade tarzıdır. Çünkü doğruca verilen emir yerine getirilmiş, yasaktan kaçınılmış da bundan haber verilirmiş gibi ifade edilir. İbn Mes'ûd [v.32/652] ve Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] لا تَعْبُدُوا [kulluk etmeyin] şeklinde okumuş olmaları da bunu teyit eder. Bu ifadenin başında bir "deyiniz" ifadesinin murad edilmiş olması gerekir, nitekim devamındaki "deyiniz" ifadesi de bunu teyit eder.

[٦٣٩] و{أَمْ} إمّا أن تكون معادلة بمعنى أي الأمرين كائن، على سبيل التقرير، لأن العلم واقع بكون أحدهما. ويجوز أن تكون منقطعة.

[٦٤٠] {بَلَى} إثبات لما بعد حرف النفي وهو قوله {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ} أي بلى تمسكم أبدًا، بدليل قوله {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ}.

[٦٤١] {مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً} من السيئات، يعني كبيرة من الكبائر {وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ} تلك، واستولت عليه، كما يحيط العدوّ، ولم يتفص عنها بالتوبة. وقرئ خطاياه وخطيئاته. وقيل: في الإحاطة: كان ذنبه أغلب من طاعته.

[٦٤٢] وسأل رجل الحسن عن الخطيئة قال: سبحان الله! ألا أراك ذا لحية وما تدري ما الخطيئة؛ انظر في المصحف، فكل آية نهى فيها الله عنها وأخبرك أنه من عمل بها أدخله النار فهي الخطيئة المحيطة.

٨٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لا تَعْبُدُونَ إِلا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلا قَلِيلا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٦٤٣] {لَا تَعْبُدُونَ} إخبار في معنى النهي، كما تقول: تذهب إلى فلان تقول له كذا، تريد الأمر. وهو أبلغ من صريح الأمر والنهي، لأنه كأنه سورع إلى الامتثال والانتهاء، فهو يخبر عنه. وتنصره قراءة عبد الله وأبيّ لَا تَعْبُدُوا؛ ولا بدّ من إرادة القول، ويدل عليه أيضًا قوله {وَقُولُوا}.

[644] وَبِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً ifadesi ya وتحسنون بالوالدين إحسانا [ebeveyninize ihsan edersiniz] şeklinde ya da أحسنوا [ihsan edin] şeklinde takdir edilir. Bir görüşe göre; bu ifade yemin konumunda değerlendirilen "İsrailoğullarından söz almıştık" ifadesinin cevabıdır. Burada adeta, "onlarla (Allah'tan gayrısına) kulluk etmeyin diye kasem etmiştik" denilmiş olmaktadır. Bir görüşe göre; لا تَعْبُدُونَ'nin mânası, أن لا تعبدوا [kulluk etmeyesiniz diye] şeklindedir. Başındaki أن hazfedilince, merfû' edilmiş [Nun bırakılmış]tır. Bu tıpkı şairin [Tarafe; v.564?] şu beytindeki gibidir:

Be hey savaşın o vahşi ortamına girmemi engellemeye çalışan!

[645] İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] bu ifadeyi أن لا تَعْبُدُوا şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. أن لا تَعْبُدُوا'daki أن'in müfessire (açıklayıcı) olması ya da fiille birlikte, önceki ifadedeki *mîsâk*tan bedel olması da mümkündür. Adeta şöyle denmektedir: İsrailoğullarından tevhit inancına bağlı kalacaklarına dair kesin söz almıştık.

[646] تَعْبُدُوا ifadesi, kendilerine hitap edilen kimselerden hikâye olduğu düşüncesiyle; تَعْبُدُوا olarak, söz konusu muhataplar gaib oldukları için de Yâ ile يَعْبُدُوا olarak da okunmuştur.

[647] حُسْناً ifadesi bizzat kendisi itibariyle güzel olan söz demektir. Söz çok güzel olduğu için "güzel söz" şeklinde değil, sadece "güzel" şeklinde ifade edilmiştir. Bir kıraatte bu kelime حَسَناً şeklinde, bir başka kıraatte ise, tıpkı بُشْرَى kelimesi gibi mastar olarak حُسْنَى şeklinde okunmuştur.

[648] "Sonra, pek azınız müstesna" -ki Müslüman olanlardır- "yüz çevirerek arkanızı döndünüz" sözünüzden döndünüz, sözü reddettiniz; çünkü siz öyle bir toplumsunuz ki, işiniz gücünüz sözünden dönmektir. Burada, [gaipten muhataba] iltifat sanatı kullanılmıştır.

[٦٤٤] وقوله {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} إمّا أن يقدّر: وتحسنون بالوالدين إحسانًا، أو وأحسِنوا. وقيل: هو جواب قوله {وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِى إِسْرَائِيلَ} إجراء له مجرى القسم، كأنه قيل: وإذ أقسمنا عليهم لا تعبدون. وقيل: معناه أن لا تعبدوا، فلما حذفت أن رفع، كقوله:

ألا أَيُّهَذَا الزّاجِرِي أَحْضُرُ الْوَغَى ۞

[٦٤٥] ويدل عليه قراءة عبد الله أنْ لَا تَعْبُدُوا. ويحتمل «أن لا تعبدوا» أن تكون أنْ فيه مفسرة، وأن تكون أن مع الفعل بدلًا عن الميثاق، كأنه قيل: أخذنا ميثاق بني إسرائيل توحيدهم.

[٦٤٦] وقرئ بالتاء حكاية لما خوطبوا به، وبالياء لأنهم غيب.

[٦٤٧] {حُسْنًا} قولا هو حسن في نفسه، لإفراط حسنه. وقرئ حَسَنًا وحُسْنَى، على المصدر كبشرى. {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} على طريقه الالتفات، أي توليتم عن الميثاق ورفضتموه.

[٦٤٨] {إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ} قيل: هم الذين أسلموا منهم. {وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ} وأنتم قوم عادتكم الإعراض عن المواثيق، والتوليةُ.

84. Hani; "Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyeceksiniz!" diye sizden söz almıştık. Sonra, siz de bunu ikrar etmiştiniz. -Buna hâlâ şahitlik ediyorsunuz.

85. Ama, siz öyle kimselersiniz ki; hem birbirinizi öldürüyor, içinizden bir zümreyi yurdunuzdan çıkarıyor, onlara karşı günah ve düşmanlıkla birbirinize arka çıkıyorsunuz, hem de esir olarak size geldiklerinde fidyelerini veriyorsunuz! Oysa onları çıkarmak size haram kılınmıştı... Yoksa siz, kitabın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden böyle yapanların cezası; dünya hayatında rezil rüsvâ olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet günü de azabın en şiddetlisine uğratılacaklardır. Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir.

86. Âhiret karşılığında dünya hayatını satın alanlar bunlardır işte! Bu yüzden kendilerinden azap hafifletilmeyecek, kendilerine yardım da edilmeyecektir.

[649] "Hani; 'Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyeceksiniz!' diye sizden söz almıştık" yani içinizden bazıları diğer bazılarına bunu yapmayacaktı. Burada insanın kendisinden başkası, eğer soy ve din itibariyle arada bir irtibat varsa, onun kendisi sayılmıştır. Bir görüşe göre insan bir başkasını öldürdüğü zaman sanki kendisini öldürmüş gibi olur, zira bu durumda kısas gereği kendisi de öldürülür. "Sonra ikrar etmiştiniz" yani sonra verdiğimiz bu sözü kabul etmiş, bunu yerine getirmenin üzerinize vecibe olduğunu itiraf etmiştiniz; "ki hâla buna şahitlik ediyorsunuz." Bu ifade, "falan kimse şu konuda kendisi aleyhine ikrarda bulunmakta, buna şahitlik etmektedir" ifadesine benzer. Bir görüşe göre bu ifade, "Ey Yahudi topluluğu! Bugün siz, atalarınızın bu sözü onaylayıp ikrar ettiklerine şahitlik etmektesiniz" anlamına gelmektedir. "Ama sizler öyle kimselersiniz ki" ifadesiyle Yahudiler; kendilerinden alınan sözden ve bu sözü ikrar edip, şahitlik ettikleri halde işledikleri cinayetlerden ve kendi içlerinden bazılarını yurtlarından çıkarma ve düşmanlık gibi davranışlarından ötürü yadırganmaktadır. Mâna şöyledir: "Sonra sizler bu şahitlik edenlerden sonra gelen bir toplumsunuz", yani sizler bu misakı onaylayan kimselerden başka bir toplumsunuz. Burada nitelik değişimi bizzat kişilerin değişimi olarak değerlendirilmiştir. Bu tıpkı "çıkarkenki yüzünden farklı bir yüzle döndün" ifadesine benzer.

[650] تَقْتُلُونَ [öldürüyorsunuz] ifadesi, ثُمَّ أَنْتُمْ هؤُلاءِ [ama siz öyle kimselersiniz ki] ifadesinin beyânıdır. Bir görüşe göre هؤُلاءِ burada *ellezî* mânasında ism-i mevsūldür. تَظَّاهَرون ifadesi Tâ'nın hazf ve idğâmı ile okunduğu gibi, تَتَظَاهَرون şeklinde, Tâ'nın ispatı ile de okunmuştur.

٨٤-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾

٨٥-﴿ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

٨٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

[٦٤٩] {لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ} لا يفعل ذلك بعضكم ببعض. جعل غير الرجل نفسه إذا اتصل به أصلًا أو دينًا. وقيل: إذا قتل غيره فكأنما قتل نفسه، لأنه يقتص منه. {ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ} بالميثاق واعترفتم على أنفسكم بلزومه {وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} عليها كقولك: فلان مقرّ على نفسه بكذا، شاهد عليها. وقيل: وأنتم تشهدون اليوم يا معشر اليهود على إقرار أسلافكم بهذا الميثاق. {ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} استبعاد لما أسند إليهم من القتل والإجلاء والعدوان بعد أخذ الميثاق منهم وإقرارهم وشهادتهم. والمعنى ثم أنتم بعد ذلك هؤلاء المشاهِدون، يعني أنكم قوم آخرون غير أولئك المقرّين، تنزيلًا لتغير الصفة منزلةَ تغيُّر الذات، كما تقول: رجعت بغير الوجه الذي خرجت به.

[٦٥٠] وقوله {تَقْتُلُونَ} بيان لقوله {ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ}. وقيل: هؤلاء موصول بمعنى الذي. وقرئ تَظَّاهَرُونَ بحذف التاء وإدغامها، وتَتَظَاهَرُونَ بإثباتها،

تَظْهَرُون ile تَتَظَهَّرُون aynı mânada olup "onlara karşı yardımlaşıyorsunuz" demektir. تُفَادُوهُمْ [birbirinizin fidyesini veriyorsunuz] ifadesi bir kıraatte تَفْدُوهم [fidye veriyorsunuz] şeklinde okunmuştur. أُسارى ifadesinde de أسرى şeklinde bir okuyuş vardır.

[651] "Oysa bu size haram idi" ifadesindeki 'bu' zamiri "durum şudur ki" anlamında şân zamiridir. Bu zamirin [onların çıkarılmaları] ifadesi ile tefsir edilen müphem bir zamir olması da mümkündür.

[652] "Kitabın bir kısmına" yani fidye vermekle ilgili hükümlerine "inanıyor, fakat diğer kısmını" yani savaş ve yurttan çıkarmak ile ilgili hükümlerini "inkâr mı ediyorsunuz?" Zira vaktiyle Kurayza oğulları kabilesine mensup Yahudiler Araplardan Evs kabilesiyle, Nadîr oğulları Yahudileri de Hazreç ile müttefik idiler. Her grup müttefiklerinin tarafında savaşıyor, galip geldiklerinde düşman tarafın evlerini, yurtlarını harabeye çevirip onları yurtlarından çıkarıyordu. [Yahudi] gruplardan birinden bir kişi esir düştüğü zaman onun serbest kalması için gerekli olan fidyeyi ödemek üzere iki grup bir araya geliyor, elbirliği ediyordu. Ancak Araplar onları bu davranışları yüzünden ayıpladılar ve "Nasıl oluyor bu? Hem onlarla savaşıyorsunuz hem de daha sonra fidyelerini ödüyorsunuz!" dediler. Onlar ise, "Onların fidyelerini vermemiz bize emredilmiş; onlarla savaşmamız ise yasaklanmıştır. Ancak biz müttefiklerimizi yüz üstü bırakmaktan da hayâ ediyoruz" demişlerdi.

[653] Âyette sözü edilen "rezil-rüsvay olma", Kurayza oğullarının katledilmesi, Nadîr oğullarının da sürgün edilmesi olayıdır. Bir görüşe göre; rezil rüsvay olmaları, cizye uygulamasıdır. Bu fiilleri işleyenlerin en şiddetli azaba uğratılacak olmasının sebebi ise, onların isyanlarının çok daha şiddetli olmasıdır.

[654] تَعْمَلُونَ ve يُرَدُّونَ fiilleri hem Yâ ile hem de Tâ ile okunmuştur [uğratılacaklar / uğratılacaksınız; yaptıklarından / yaptıklarınızdan].

[655] Dünyada "kendilerinden" alınan cizyenin eksiltilmesi şeklinde "azabın hafifletilmesi" söz konusu olmadığı gibi, "onlara hiç kimse yardım da edemeyecektir"; onları savunamayacaktır. Aynı şey ahiret azabı için de geçerlidir.

وتَظَّهَّرُونَ بمعنى تتظهرون، أي تتعاونون عليهم. وقرئ تَفْدُوهم، وتُفَادُوهم؛ وأَسْرى، وأُسَارى.

[٦٥١] {وَهُوَ} ضمير الشأن؛ ويجوز أن يكون مبهمًا تفسيره {إِخْرَاجُهُمْ}.

[٦٥٢] {أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ} أي بالفداء {وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ} أي بالقتال والإجلاء؟! وذلك أنّ قريظة كانوا حلفاء الأوس، والنضير كانوا حلفاء الخزرج؛ فكان كل فريق يقاتل مع حلفائه، وإذا غلبوا خرَّبوا ديارهم وأخرجوهم، وإذا أسر رجل من الفريقين جمعوا له حتى يفدوه. فعيَّرتهم العرب وقالت: كيف تقاتلونهم ثم تفدونهم؟! فيقولون: أمرنا أن نفديهم وحرم علينا قتالهم، ولكنا نستحي أن نذل حلفاءنا.

[٦٥٣] والخزي: قتل بني قريظة وأسرهم وإجلاء بني النضير. وقيل: الجزية. وإنما ردّ من فعل منهم ذلك إلى أشدّ العذاب، لأن عصيانه أشدّ.

[٦٥٤] وقرئ يردّون، ويعملون، بالياء والتاء.

[٦٥٥] {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ} عذاب الدنيا بنقصان الجزية، ولا ينصرهم أحد بالدفع عنهم. وكذلك عذاب الآخرة.

87. Gerçek şu ki, Musa'ya o kitabı Biz verdik ve ondan sonra birbiri ardına peygamberler gönderdik. Özellikle, Meryemoğlu İsa'yı Rûhulkudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik. Ama (ey İsrailoğulları!) size her ne zaman bir peygamber, işinize gelmeyen bir şey getirmişse, (ona karşı) büyüklük tasladınız! Kimini yalanladınız, kimini ise öldür(meye çalış)ıyorsunuz!..

88. Bir de; "Bizim kalplerimiz perdelidir." demekteler... Aksine, Allah onları inkârlarından dolayı lânetlemiştir; tam mânasıyla [iman edilecek her şeye], iman etmezler.

89. Ne zaman ki Allah'ın katından, ellerindekini doğrulayan bir kitap geldi -ki, daha önce, nankörce inkâr edenlere karşı onun sayesinde fetih umarlardı- işte, o aşina oldukları şey kendilerine gelince, onu inkâr ediverdiler. Allah'ın lâneti inkârcı nankörlerin üzerine!..

[656] "Gerçek şu ki, Musa'ya o kitabı" yani Tevrat'ı "Biz verdik." Allah Teâlâ Tevrat'ı Musa (a.s.)'a tek seferde vermiştir. "[Ve ondan sonra birbiri ardına peygamberler gönderdik.]" وَقَفَّيْنا ifadesi, bir şey diğerini takip ettiği zaman kullanılan *kaffâhu*, *el-kafâ* ifadesinden gelir. Bu tıpkı *zenb* kelimesinin *zennebehû* fiilinden türemesi gibidir. *Kaffâhu* ifadesinden gelir ki bu da [başın arka kısmını ifade eden] *el-kafa*dan gelmektedir. "onu onun ardından getirdi" demektir. Yani; "Biz onun ardından birçok peygamber gönderdik." Bu husus, "Sonra, peygamberlerimizi peş peşe gönderdik." (Mü'minûn 23/44)] âyeti gibidir. Bu peygamberler Yûşa', Eşmuîl / Samuel, Şem'ûn, Davud, Süleyman, Şa'yâ / İşâyâ, Ermiyâ, Üzeyir, Hezekiel, İlyas, Elyesa', Yûnus, Zekeriya, Yahya ve diğerleridir. Bir görüşe göre *'Îsâ* Süryancada İyşû' şeklindedir. *Meryem* hizmetkâr demektir. Arapçada *meryem* kelimesinin kadınlar için kullanımının, ["kadınlarla çok içli dışlı olan, sürekli onların yanına giden" anlamındaki] *zîr* kelimesinin erkekler için kullanımı[25] gibi olduğu da söylenmiştir. Ru'be b. el-Accâc'ın [v.145/762] şu beyti bu şekilde yorumlanmıştır:

Oynaşı yanına gelmeyen bir zamparaya dedim ki…

[657] Nahivcilere göre *meryem* mef'al veznindedir. Zira kelime yapıları arasında -*'isyer* [toz duman] ve *'ulyeb* [bir vadi] kelimelerinin aksine- ilk harfi fethalı *fa'yel* vezni bulunmamaktadır.

25 Bu iddiaya göre, *meryem* bizdeki *erkek fatma*yı andırmakta, "erkeklerle içli dışlı kız / kadın" anlamındaki *yollu* kelimesi ya da oynaş karşılamaktadır. / ed.

٨٧-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لا تَهْوَى أَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾

٨٨-﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلا مَا يُؤْمِنُونَ﴾

٨٩-﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[٦٥٦] {اَلْكِتَابَ} التوراة، آتاه إياها جملة واحدة. ويقال: قفَّاه، إذا أتبعه، من القفا؛ نحو ذنَّبه، من الذنب. وقفاه به: أتبعه إياه. يعني وأرسلنا على أثره الكثير من الرسل. كقوله تعالى {ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَى} [المؤمنون: ٤٤]. وهم يوشع وأشمويل وشمعون وداود وسليمان وشَعْيا وأرميا وعزير وحزقيل وإلياس واليسع ويونس وزكريا ويحيى وغيرهم. وقيل: {عِيسَى} بالسريانية يشوع. و{مَرْيَمَ} بمعنى الخادم. وقيل: المريم بالعربية من النساء، كالزِّير من الرجال. وبه فسر قول رؤبة:

قُلْتُ لِزَيْرٍ لَمْ تَصِلْهُ مَرْيَمُهْ ۞

[٦٥٧] ووزن مريم عند النحويين مَفْعَل، لأن فعيلًا بفتح الفاء لم يثبت في الأبنية كما ثبت نحو عثير وعليب.

[658] "Özellikle, Meryemoğlu İsa'yı Rûhulkudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik." Açık kanıtlar; ölülerin diriltilmesi, alaca hastalarının ve körlerin iyileştirilmesi ve gayba dair şeylerin bildirilmesi gibi açık mucizeler ve deliller demektir. وَأَيَّدْنَاهُ kelimesi آيَدْنَاهُ şeklinde de okunmuştur. Bu mânada takviye etmek anlamında *âcedehu* ifadesi kullanılır. *Âcede* [takviye etmek] fiili *Elhamdü lillâhillezî âcedenî ba'de za'fin ve evcedenî ba'de fakrin* [Zayıflıktan sonra beni güçlendiren, fakirliğin ardından beni varlık sahibi kılan Allah'a hamd olsun!] ifadesinde de bu şekilde kullanılmıştır. "Rûhulkudüs", kutsal ruh demektir. Kelime yapısı olarak *Hâtimü'l-cûdi* ve *raculü sıdkin* ifadeleri gibidir [Mevsûfun, sıfatına izafe edilmesi kabilindedir.] *Ruh*un *kuds* ile nitelendirilmesi "Ondan bir ruh" [Nisâ 4/171] âyetindeki gibidir. *Ruh*un kutsallıkla nitelendirilmesi gibi İsa (a.s.)'ın ruhunun hususiyetle nitelendirilmesi de onun saygınlığını ifade etmek içindir. Bir görüşe göre bunun sebebi, onun ruhunun bir babanın sulbünde de, bir erkekle temas etmiş bir kadının rahminde de bulunmamış olmasıdır. *Rûhulkudüs* bir görüşe göre Cebrail; bir görüşe göre ise İncil'dir. Nitekim Kur'ân hakkında da "emrimizden bir ruh" [Şûrâ 42/52] denilmiştir. Bir başka görüşe göre Rûhulkudüs, İsa (a.s.)'ın kendisini zikrederek ölüleri dirilttiği İsm-i A'zam'dır.

[659] Mana şöyledir: Ey İsrailoğulları! Sizin peygamberlerinize, kendilerine vermiş olduğumuz şeyleri bahşetmiştik. "Size her ne zaman bir peygamber işinize gelmeyen bir şeyi" hak olarak "getirmişse", ona iman etme konusunda "büyüklük tasladınız." Burada Fâ ile [فَكُلَّما] onun mutaallakı [وَلَقَدْ آتَيْنا مُوسَى الْكِتابَ] arasına, onların durumlarını kınama ve bu konuda hayret ifade etme anlamına gelen Hemze girmiştir. Burada "Onlara vermiş olduğumuz şeyleri lütfettik, siz ise bu yaptıklarınızı yaptınız!" mânasının kastedilmiş olması ve sonra da onları bu yaptıkları sebebiyle kınamış olması da mümkündür. [أَفَكُلَّما ifadesinde] Fâ'nın gelmiş olması, bunun mukadder bir ifadeye atıf olmasından dolayıdır.

[660] **Şayet** "Burada وَفَرِيقاً تَقْتُلُونَ [bir kısmını ise katlediyorsunuz] ifadesi yerine وفريقا قتلتم [bir kısmını ise katlettiniz] denilseydi olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki türlü yorumlanabilir; ya daha önce geçmiş olan halin hikâyesi kastedilmiştir, zira durum çok fecidir, bu yüzden de bu durumun gönüllerde sanki şimdi yaşanıyor gibi resmedilmesi, kalplerde bu şekilde tasvir edilmesi murad edilmiş [bu yüzden muzari fiil kullanılmış]tır ya da "hâla bir kısmını katlediyorsunuz, çünkü Muhammed'i öldürmek için elinizden geleni yapıyorsunuz! Ben onu muhafaza etmesem onu öldürürsünüz, zaten bu sebeple ona sihir yaptınız, ona zehirli koyun eti yedirdiniz!" mânası murad edilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) vefat ettiği hastalığı esnasında, "Hayber'de yemiş olduğum [zehirli et] bana arada bir acı vermeye devam ediyordu. İşte şahdamarımı kopartıyor şu an!" [*Buhârî,* "Meğâzî", 86; *Ebû Dâvûd*, "Diyât", 6] buyurmuştur.

[٦٥٨] {اَلْبَيِّنَاتِ} المعجزات الواضحات والحجج، كإحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص والإخبار بالمغيبات. وقرئ وآيدناه. ومنه: آجده بالجيم، إذا قوّاه؛ يقال: الحمد لله الذي آجدني بعد ضعف، وأوجدني بعد فقر. {بِرُوحِ القدس} بالروح المقدسة، كما تقول: حاتم الجود، ورجل صدق. ووصفها بالقدس كما قال: {وَرُوحٌ مِنْهُ} [النساء: ١٧١] فوصفه بالاختصاص والتقريب للكرامة. وقيل: لأنه لم تضمه الأصلاب، ولا أرحام الطوامث. وقيل: بجبريل. وقيل: بالإنجيل كما قال في القرآن: {وَرُوحًا مِنْ أَمْرِنَا} [الشورى: ٥٢] وقيل: باسم الله الأعظم الذي كان يحيي الموتى بذكره.

[٦٥٩] والمعنى: ولقد آتينا يا بني إسرائيل أنبياءكم ما آتيناهم {أَفَكُلَّمَا جَاءكُمْ رَسُولٌ} منهم بالحق {اِسْتَكْبَرْتُمْ} عن الإيمان به؟! فوسط بين الفاء وما تعلقت به همزة التوبيخ والتعجيب من شأنهم. ويجوز أن يريد: ولقد آتيناهم ما آتيناهم ففعلتم ما فعلتم. ثم وبخهم على ذلك. ودخول الفاء لعطفه على المقدّر.

[٦٦٠] فإن قلت: هلا قيل وفريقًا قتلتم؟ قلت: هو على وجهين: أن تراد الحال الماضية، لأنّ الأمر فظيع؛ فأريد استحضاره في النفوس وتصويره في القلوب. وأن يراد: وفريقًا تقتلونهم بعدُ، لأنكم تحومون حول قتل محمد ﷺ لولا أني أعصمه منكم. ولذلك سحرتموه وسممتم له الشاة. وقال ﷺ عند موته: «ما زالت أكلةُ خيبر تعادّني، فهذا أوان قطعت أبهري.»

[661] غُلْفٌ kelimesi *ağlüf* kelimesinin çoğuludur. Bu kelime sünnet edilmemiş uzvun derisi mânasındaki *ağlüf*tan isti'âre olarak kullanılmış olup, burada; "kalplerimiz yaratılış ve cibilliyet olarak öylesine bir örtü ile kaplı ki, Muhammed'in getirdiği şey ona sirayet edemiyor; kalplerimiz onu anlayamıyor" anlamındadır. Aynı mâna "Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır" [Fussilet 41/5] âyetinde de söz konusudur. Daha sonra Allah Teâlâ onların kalplerinin bu sıfat üzere yaratılmış olduğu iddiasını reddetmektedir, zira kalpler fıtrat üzere, hakkı kabul etme imkânına sahip olarak yaratılmıştır. Oysa Allah onları küfürleri sebebiyle lânetlemiş, kınamıştır; bu sebeple fıtrattan sapma şeklinde bir küfrü kendi kalplerinde ihdas etme sûretiyle kalplerini kılıflayan, böylece iman etmeleri muhtemel kimselere ve mü'minlere yönelik lütuflardan kendilerini mahrum eden, bizzat onların kendileridir.

[662] فَقَلِيلًا ما يُؤْمِنُونَ; "az bir imanla iman ediyorsunuz" anlamında olup Mâ zaittir. Az iman, onların kitabın bazı kısımlarına iman etmeleridir. Buradaki azlık, yokluk anlamında da olabilir.

[663] Bir görüşe göre ise غُلْفٌ kelimesi *ğilâf*ın çoğulu olan *ğulüf*, yani kap mânasındadır. Bu durumda ifade, "kalplerimiz ilim kabı şeklindedir, bu yüzden sahip olduğumuz ilim bizi başka ilimlerden müstağni kılmaktadır" anlamına gelmektedir. Ebû Amr'ın [v.154/771] bu ifadeyi iki ötre ile قلوبنا غُلُفٌ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[664] "Ne zaman ki Allah katından, ellerindekini doğrulayan" yani ellerindeki kitapları tasdik edip ona muhalif olmayan bir kitap" yani Kur'ân "geldi…" مُصَدِّقٌ kelimesi, hal olarak مُصَدِّقاً şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "*Musaddik*^{an} kelimesinin nekre olan *kitâb*^{ün} kelimesinin hali olarak mansup olması nasıl mümkün olur?" **dersen, şöyle derim:** Nekre sıfat aldığı zaman tahsis edilmiş olur ve böylece hal alabilir. Nitekim âyetteki *kitâb*^{ün} kelimesi, *min 'indillâh* [Allah katından] ifadesi ile nitelenmiştir. Lemmâ'nın cevabı ise hazfedilmiştir. Bu cevap "onu yalanladılar", "onun gelişini önemsemediler" ve benzer bir ifade olabilir.

[665] "Ki, daha önce, nankörce inkâr edenlere karşı onun sayesinde fetih umarlardı" yani onlar Müşriklere karşı savaştıkları zaman; "Allah'ım! Bizi sıfat ve niteliklerini Tevrat'ta bulduğumuz âhir zaman peygamberi ile muzaffer kıl" diye dua ederler ve müşrik düşmanlarına; "Söylediklerimizi tasdik ederek çıkacak olan ve onunla birlikte sizi tıpkı Âd ve İrem kavimlerinin öldürüldüğü gibi öldüreceğimiz peygamberin zamanı yaklaştı!" derlerdi.

[٦٦١] {غُلْفٌ} جمع أغلف، أي هي خلقةً وجبلةً مغشَّاةٌ بأغطية لا يتوصل إليها ما جاء به محمد ﷺ ولا تفقَهُه، مستعار من الأغلف الذي لم يُختَن، كقولهم: {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ} [فصلت: ٥]. ثم ردّ الله أن تكون قلوبهم مخلوقة كذلك، لأنها خلقت على الفطرة والتمكن من قبول الحق، بأن الله لعنهم وخذلهم بسبب كفرهم، فهم الذين غلفوا قلوبهم بما أحدثوا من الكفر الزائغ عن الفطرة وتسببوا بذلك لمنع الألطاف التي تكون للمتوقع إيمانهم وللمؤمنين.

[٦٦٢] {فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ} فإيمانًا قليلًا يؤمنون. وما مزيدة، وهو إيمانهم ببعض الكتاب. ويجوز أن تكون القلة بمعنى العدم.

[٦٦٣] وقيل: غلْف تخفيف غلُف جمع غِلاف، أي قلوبنا أوعية للعلم فنحن مستغنون بما عندنا عن غيره. وروى عن أبي عمرو: قلوبنا غُلُف، بضمتين.

[٦٦٤] {كِتَابٌ مِنْ عِندِ اللهِ} هو القرآن {مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} من كتابهم لا يخالفه. وقرئ مصدقاً، على الحال. فإن قلت: كيف جاز نصبها عن النكرة؟ قلت: إذا وصف النكرة تخصص فصح انتصاب الحال عنه، وقد وصف {كِتَابٌ} بقوله {مِنْ عِنْدِ اللهِ}. وجواب لما محذوف، وهو نحو: كذبوا به، واستهانوا بمجيئه، وما أشبه ذلك.

[٦٦٥] {يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا} يستنصرون على المشركين، إذا قاتلوهم قالوا: اللَّهم انصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان الذي نجد نعته وصفته في التوراة؛ ويقولون لأعدائهم من المشركين: قد أظل زمان نبيّ يخرج بتصديق ما قلنا، فنقتلكم معه قتل عاد وإرم.

Bir görüşe göre; يَسْتَفْتِحُونَ ifadesi, "onlara açarlar, içlerinden gönderilecek olan peygamberin zamanının yaklaşmış olduğunu öğretirlerdi" anlamındadır. Bu kelimedeki Sin, tıpkı *ista'cebe* [çok hayret etti] ve *isteshara* [iyice alay etti] fiillerinde olduğu gibi, mübalağa ifade eder; "kendileri için onlara karşı fetih dilerlerdi" anlamına gelir; "birbirleri için düşmana karşı zafer niyazında bulunurlardı" anlamına da gelebilir. "O aşina oldukları şey" yani o hakikat "kendilerine gelince" sırf azgınlıklarından, hasetlerinden ve liderlik hırslarından dolayı "onu inkâr ediverdiler!"

[666] "Allah'ın lâneti inkârcı nankörlerin" yani bunların "üzerine olsun!" Burada zahir olan ifade gizli ifade yerinde değerlendirilmiştir; böylece lânetin onlara inkârları yüzünden bulaştığı gösterilmiştir. [*el-Kâfirîn* kelimesinin başındaki] Lâm-ı ta'rîf, bilinen mâlûm kâfirler anlamı verir; cins ifade etmesi de mümkündür ki bu durumda Yahudiler bu ifadenin kapsamına öncelikli olarak dâhildirler.

90. Nefislerini ne kötü bir şey karşılığında sattılar!.. Allah'ın, kullarından dilediği birine fazl ü kereminden (kitap) indirmesini kıskanarak, Allah'ın indirdiklerini nankörce inkâr ettiler! Ve gazap üstüne gazaba uğradılar. Nankörce inkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.

91. Bir de onlara; "Allah'ın indirdiğine iman edin!" denilince; "Biz, sadece kendimize indirilene iman ederiz!" derler ve onun dışındakileri nankörce inkâr ederler. Oysa o, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır. De ki: İnanmış kimseler idiyseniz, neden daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?!

[667] بِئْسَمَا ifadesindeki Mâ nekre olup *bi'se* fiilinin fâilini izah eden mansup bir harftir; "ne kötü bir şeydir" anlamındadır. "Nefislerini ne kötü bir şey karşılığında sattılar!" ifadesinde, kınamaya hususen konu olan şey "inkâr etmeleri"dir. "Allah'ın, kullarından dilediği birine fazl ü kereminden (kitap) indirmesini kıskanarak," yani haset edip kendilerine ait olmayan şeyi istedikleri için… ki satmalarının sebebi budur. أَنْ يُنَزِّلَ ifadesi, *li-en yünezzile* [indirdiği için] ya da *'alâ en yünezzile* [indirmesine karşılık] anlamına gelir. Yani; Allah'ın "fazl ü kereminden dilediği kuluna" vahiy "indirmesine haset ettikleri için" oysa onu peygamber olarak göndermeyi hikmeti gerektirmiştir "gazap üstüne gazaba uğradılar" art arda gelen gazaplara müstahak oldular; çünkü gerçek peygamberi inkâr etmiş, ona karşı azgınlık etmişlerdir.

وقيل معنى {يَسْتَفْتِحُونَ} يفتحون عليهم ويعرفونهم أن نبيًّا يبعث منهم قد قرب أوانه. والسين للمبالغة، أي يسألون أنفسهم الفتح عليهم، كالسين في استعجب واستسخر، أو يسأل بعضهم بعضًا أن يفتح عليهم. {فَلَمَّا جَاءهُمْ مَا عَرَفُوا} من الحق {كَفَرُوا بِهِ} بغيًا وحسدًا وحرصًا على الرياسة.

[٦٦٦] {عَلَى الْكَافِرِينَ} أي عليهم وضعًا للظاهر موضع المضمر للدلالة على أنّ اللعنة لحقتهم لكفرهم. واللام للعهد. ويجوز أن تكون للجنس ويدخلوا فيه دخولًا أوّليًا.

٩٠-﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

٩١-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[٦٦٧] ما نكرة منصوبة مفسرة لفاعل بئس بمعنى بئس شيئًا {اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ} والمخصوص بالذم {أَنْ يَكْفُرُوا}. واشتروا بمعنى باعوا {بَغْيًا} حسدًا وطلبًا لما ليس لهم، وهو علة اشتروا {أَن يُنزِّلَ} لأن ينزل أو على أن ينزل، أي حسدوه على أن ينزّل الله {مِنْ فَضْلِهِ} الذي هو الوحي {عَلَى مَنْ يَشَاءُ} وتقتضي حكمته وإرساله {فَبَاءُو بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ} فصاروا أحقاء بغضب مترادف، لأنهم كفروا بنبيّ الحق وبغوا عليه.

[668] Bir görüşe göre bu, "İsa'nın ardından Muhammed'i de inkâr ettiler" anlamında; bir başka görüşe göre ise; "Bunlar; 'Üzeyir Allah'ın oğludur!' 'Allah'ın eli sıkıdır / cimridir!' vb. envâ-i çeşit küfrü söyledikten sonra şimdi de nankörce inkâr ettiler" anlamındadır.

[669] "Allah'ın indirdiği bütün kitaplara iman edin dendiğinde, 'Biz, sadece bize indirilene iman ederiz!' derler ve vahyi Tevrat'la sınırlarlar ve onun ötesindekileri nankörce inkâr ederler." Yani Tevrat'ın ötesindekileri inkâr ederek, 'sadece bize indirilene iman ederiz' derler. "Oysa, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır" ona muhalif değildir.

[670] Bu ifadede onların sözleri reddedilmektedir; zira Tevrat'a uygun bir şeyi inkâr ettikleri zaman, bizzat Tevrat'ı inkâr etmiş olmaktadırlar. Daha sonra, Tevrat'a inandıklarını iddia ettikleri halde, -ki Tevrat peygamber katlini caiz görmez- [nasıl olup da] peygamber öldürebildiklerine itiraz edilmiştir:

92. Gerçek şu ki, Musa size apaçık delillerle geldi; ama daha sonra, zâlimane bir şekilde onun ardından o buzağıyı (tanrı) edindiniz.

93. Hani; "Size verdiğimiz şeyi kuvvetle tutun ve kulak verin!" diye Tūr'u tepenize dikmiş ve sizden söz almıştık. "İşittik, ama karşı çıktık!" dediler; çünkü buzağı sevgisi inkârları yüzünden kalplerine işlemişti. De ki: İmanınız size ne kötü şeyler emrediyor? Tabiî, iman etmekte iseniz!

[671] "Zalimane bir şekilde" ifadesi "kulluğu hakkı olmayan bir yere koyarak" anlamında hal de olabilir, "ki siz, işi gücü yanlış yapmak (zulüm) olan bir toplumsunuz!" anlamında bir ara söz de olabilir;

[672] Tūr'un yükseltilmesi burada ikinci kez tekrar edilmiştir, zira bu tekrarda ilkinde olmayan bir ilave anlam söz konusu olup ayrıca tekit içermektedir. Sözünü "işittik, ama" emrine "karşı çıktık dediler." Peki, verdikleri bu cevap, o söze nasıl mutabık olabilir, **dersen, şöyle derim:** Şu itibarla mutabıktır; onlara "işitin" denilmiştir ama, "işitme kabul ve itaat şeklinde bir işitme olsun" denilmek istenmiştir; onlar ise "işittik, fakat itaat edecek tarzdaki bir işitmeyle değil" demişlerdir.

[673] "Buzağı sevgisi inkârları yüzünden kalplerine işlemişti" yani buzağı sevgisi, buzağıya tapınma hırsı, nasıl boya elbiseye giriyor, onun içine siniyorsa, o şekilde içlerine girmişti. Buradaki "kalplerine" ifadesi, tıpkı "karınlarına aslında ateş yiyorlar!" [Nisâ 4/10] ifadesinde olduğu gibi, içme fiilinin mekânını beyân sadedindedir. Tevrat'a olan "imanınız size ne kötü şeyler emrediyor?"

[٦٦٨] وقيل: كفروا بمحمد بعد عيسى. وقيل: بعد قولهم عزيرُ ابن الله، وقولهم يد الله مغلولة، وغير ذلك من أنواع كفرهم.

[٦٦٩] {بِمَا أَنْزَلَ اللهُ} مطلق فيما أنزل الله من كل كتاب {قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا} مقيد بالتوراة {وَيَكْفُرونَ بِمَا وَرَاءَهُ} أي قالوا: ذلك والحال أنهم يكفرون بما وراء التوراة {وَهُوَ الحق مُصَدّقًا لّمَا مَعَهُمْ} منها غير مخالف له.

[٦٧٠] وفيه ردّ لمقالتهم، لأنهم إذا كفروا بما يوافق التوراة فقد كفروا بها ثم اعترض عليهم بقتلهم الأنبياء مع ادّعائهم الإيمان بالتوراة والتوراةُ لا تسوّغ قتل الأنبياء.

٩٢-﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

٩٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[٦٧١] {وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ} يجوز أن يكون حالًا، أي عبدتم العجل وأنتم واضعون العبادة غير موضعها، وأن يكون اعتراضًا بمعنى: وأنتم قوم عادتكم الظلم.

[٦٧٢] وكرّر رفع الطور لما نيط به من زيادة ليست مع الأول مع ما فيه من التوكيد {وَاسْمَعُوا} ما أمرتم به في التوراة {قَالُوا سَمِعْنَا} قولك {وَعَصَيْنَا} أمرك. فإن قلت: كيف طابق قوله جوابهم؟ قلت: طابقه من حيث إنه قال لهم: {اسْمَعُوا} وليكن سماعكم سماعَ تقبل وطاعة، فقالوا: {سَمِعْنَا} ولكن لا سماع طاعة.

[٦٧٣] {وَأُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ} أي تَداخلهم حبه والحرص على عبادته كما يتداخل الثوبَ الصبغُ. وقوله {فِى قُلُوبِهِمْ} بيان لمكان الإشراب كقوله {إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا} [النساء: ١٠]. {بِكُفْرِهِمْ} بسبب كفرهم {بِئْسَمَا يَأْمُرُكُم بِهِ إِيمَانُكُمْ} بالتوراة،

Çünkü Tevrat'ta buzağılara tapınma diye bir şey yoktur. Emretme fiilinin imana atfedilmesi, alay ifade eder. Bu tıpkı Şu'ayb Peygamber'in kavminin; "[Atalarımızın tapageldiği şeyleri terketmemizi] sana namazın mı emrediyor!?" [Hûd 11/87] demelerine benzer. İmanın onlara nispet edilmesi de böyledir; "Tabiî, iman etmekte iseniz!" ifadesi, onların imanları konusunda kuşku ortaya koymakta; iman iddialarını eleştirmektedir.

94. De ki; Allah katında Âhiret yurdu diğer insanların değil, yalnız sizinse, haydi ölümü isteyin! Tabiî, samimi iseniz!..

95. Daha önce yaptıkları şeylerden dolayı, bunu hiçbir zaman isteyemezler. Allah çok iyi bilir bu zalimleri!..

96. Bunları, insanların hayata karşı en düşkünü bulacaksın; hatta şirk koşanlardan bile daha çok... Her biri; keşke kendisine bin yıl ömür verilse, diye temenni eder durur. Oysa bu, onu azaptan uzaklaştıracak değildir. Onların yaptıklarını Allah görmektedir!

[674] خالِصَةً ifadesi, الدَّارُ الْآخِرَةُ ifadesinin hali olarak mansuptur. "Ahiret yurdu"ndan kasıt, cennettir; "size mahsus, tamamen size ait, sizden başka hiç kimsenin hakkı olmayacak şekilde" "demektir. Yani sizin "Yahudilerden başkası asla cennete giremez!" sözünüz doğru olsaydı." *en-Nâs* cins ifade eder; bir görüşe göre mâlûm insanları ifade eder ki bunlar da müslümanlardır. "Tabiî, samimi iseniz!.." "...haydi, ölümü isteyin!" Çünkü kendisinin cennet ehli olduğundan kesin olarak emin olan kişi ölümü arzular; bir an önce nimetlere ulaşmayı, sıkıntılar diyarından kurtulmayı temenni eder. Nitekim cennetle müjdelenenlerden bu meyanda şeyler rivayet edilmiştir. Ali (r.a.) zırhsız bir şekilde düşman safları arasına dalmış; oğlu Hazret-i Hasan [v.50/670] kendisine; "İyi ama, bu savaş kıyafeti değil!" deyince, "Evlâdım! Baban ölümün mü kendisinin üzerine çökeceğini yoksa kendisinin mi ölüm üzerine çökeceğini çok umursamıyor" demiştir. Huzeyfe (r.a.)'ın [v.36/656] ölümü temenni ettiği, ölüm gelip çattığında da; "Tam ihtiyaç duyulduğu anda gelen sevgili! [Temennisinden] pişmanlık gösteren kurtuluş bulmasın!" demiştir. Ammâr (r.a.) [v.37/657] Sıffîn savaşında; "İşte şimdi sevdiklerime; Muhammed ve taraftarlarına kavuşacağım" demiştir. Cennetle müjdelenen 10 sahabîden her biri ölümü sever ve arzulardı [KT.b].

[675] Peygamber (s.a.)'in "Yahudiler ölümü temenni etseydi, her biri nefesini tutar ve olduğu yerde ölüp kalırdı; böylece yeryüzünde Yahudi kalmamış olurdu" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

لأنه ليس في التوراة عبادة العجاجيل. وإضافة الأمر إلى إيمانهم تهكم، كما قال قوم شعيب {أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ} [هود: ٨٧]. وكذلك إضافة الإيمان إليهم. وقوله {إِنْ كُنْتُم مُؤْمِنِينَ} تشكيك في إيمانهم وقدح في صحة دعواهم له.

٩٤-﴿قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٩٥-﴿وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

٩٦-﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[٦٧٤] {خَالِصَةً} نصب على الحال من الدار الآخرة، والمراد الجنة، أي سالمة لكم، خاصة بكم، ليس لأحد سواكم فيها حق. يعني إن صحّ قولكم لن يدخل الجنة إلا من كان هودًا. و{النَّاسُ} للجنس، وقيل: للعهد وهم المسلمون. {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} لأن من أيقن أنه من أهل الجنة اشتاق إليها وتمنى سرعة الوصول إلى النعيم والتخلص من الدار ذات الشوائب، كما روى عن المبشَّرين بالجنة ما روي. كان علي ﷺ يطوف بين الصفين في غلالة، فقال له ابنه الحسن: ما هذا بزيّ المحاربين. فقال: يا بنيّ! لا يبالي أبوك على الموت سقط، أم عليه سقط الموت. وعن حذيفة ﷺ أنه كان يتمنى الموت، فلما احتضر قال: حبيب جاء على فاقة، لا أفلح من ندم. يعني على التمني. وقال عمار بصفين: الآن ألاقي الأحبة محمدًا وحزبه. وكان كل واحد من العشرة يحب الموت ويحنّ إليه.

[٦٧٥] وعن النبي ﷺ: «لو تمنوا الموت لغص كل إنسان بريقه فمات مكانه وما بقي على وجه الأرض يهودي.»

[676] "Geçmişte yaptıkları" ve kendilerinin ateşe girmesini gerektirecek "şeyler yüzünden", yani Muhammed (s.a.)'i ve ona gelen vahyi inkâr etmeleri, Allah'ın kitabını tahrif etmeleri vb. inkâr ve isyanları sebebiyle "bunu hiçbir zaman isteyemezler." Bu ifade, bir mucizedir; çünkü gaybtan haber vermektedir ve haber verdiği gibi olmuştur. Bu tıpkı [Kur'ân'a nazire getirme bağlamında söylenen] "ki asla yapamayacaksınız" [Bakara 2/24] ifadesi gibidir.

[677] **Şayet** "Bunların ölümü temenni etmediklerini nereden biliyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü temenni etselerdi, bu da diğer hadiseler gibi bize nakledilirdi; Ehl-i Kitap'dan olsun diğerlerinden olsun bunu nakleden *ehl-i matâ'in* [İslâm düşmanları] havadaki toz zerrelerinden bile fazla olurdu! Oysa bunlardan hiçbiri böyle bir şey nakletmiş değildir.

[678] **Şayet** "*Temennî* kalp fiillerindendir ve gizlidir, kimse bilemez; bu durumda onların bunu temenni edip etmediklerini nereden bilebilirsin?" **dersen, şöyle derim:** *Temennî* kalp fiillerinden değildir, aksine o insanın diliyle "keşke..." demesidir. İnsan bunu dediği zaman onun için "temennide bulundu" ifadesi kullanılır. "Keşke" temenni kelimesidir. Kalplerde, gönüllerde olan bir şeyle onlara meydan okunması muhaldir. Kaldı ki eğer kendilerine meydan okumaya konu olan şey ölümü kalben temenni etmek olsaydı ve onlar da ölümü bu şekilde temenni etmiş olsalardı, "biz ölümü kalben temenni ettik" derlerdi. Oysa onların böyle bir şey söyledikleri de nakledilmemiştir.

[679] **Şayet** "Onlar böyle bir şey söylememişlerdir, çünkü söyleseler de kendilerine inanılmayacağını biliyorlardı" **dersen, şöyle derim**: Onların Müslümanlar hakkında söylediği nice sözler nakledilmiştir. Bunlar içerisinde Müslümanların Allah'a iftira attıkları, Allah'ın kitabını tahrif ettikleri gibi iddialar da yer almaktadır ki onlar bu iddiaların Müslümanlar tarafından tasdik edilmeyeceğini, sadece katıksız yalan kategorisinde değerlendirileceğini ve dikkate alınmayacağını gayet iyi biliyorlardı. Bu durumda onların sözlerinde samimi olma ve içlerindekini doğru bir şekilde ifade etmiş olma ihtimalleri mevcut iken; "Temenni bir kalp fiilidir, biz de kalbimizden bu fiili yerine getirdik" demekten kaçınmış olmaları nasıl mümkün olabilir! Zira kişi iman ettiğini söylediğinde, bu sözün yalana ihtimali olduğu halde, kendisine inanılmaktadır. Zira insanın iman edip etmediği gizli bir durumdur, muttali olunması mümkün değildir.

[680] "Allah çok iyi bilir bu zalimleri!.." ifadesi onlara yönelik bir tehdittir.

[٦٧٦] {بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ} بما أسلفوا من موجبات النار من الكفر بمحمد وبما جاء به، وتحريف كتاب الله، وسائر أنواع الكفر والعصيان. وقوله {وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا} من المعجزات، لأنه إخبار بالغيب وكان كما أخبر به. كقوله {وَلَنْ تَفْعَلُوا} [البقرة: ٢٤].

٥ [٦٧٧] فإن قلت: ما أدراك أنهم لم يتمنوا؟ قلت: لأنهم لو تمنوا لنقل ذلك كما نقل سائر الحوادث، ولكان ناقلوه من أهل الكتاب وغيرهم من أولي المطاعن في الإسلام أكثرَ من الذرّ، وليس أحد منهم نقل ذلك.

[٦٧٨] فإن قلت: التمني من أعمال القلوب، وهو سر لا يطلع عليه أحد؛ فمن أين علمت أنهم لم يتمنوا؟ قلت: ليس التمني من أعمال القلوب، إنما هو قول الإنسان ١٠ بلسانه: ليت لي كذا، فإذا قاله قالوا: تمنى، وليت: كلمة التمني، ومحال أن يقع التحدي بما في الضمائر والقلوب؛ ولو كان التمني بالقلوب وتمنوا لقالوا: قد تمنينا الموت في قلوبنا، ولم ينقل أنهم قالوا ذلك.

[٦٧٩] فإن قلت: لم يقولوه، لأنهم علموا أنهم لا يصدَّقون. قلت: كم حكي عنهم من أشياء قاولوا بها المسلمين من الافتراء على الله وتحريف كتابه وغير ذلك ١٥ مما علموا أنهم غير مصدقين فيه ولا محمل له إلا الكذب البحت ولم يبالوا، فكيف يمتنعون من أن يقولوا إنّ التمني من أفعال القلوب وقد فعلناه، مع احتمال أن يكونوا صادقين في قولهم وإخبارهم عن ضمائرهم، وكان الرجل يخبر عن نفسه بالإيمان فيصدّق مع احتمال أن يكون كاذبًا، لأنه أمر خافٍ لا سبيل إلى الاطلاع عليه.

[٦٨٠] {واللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} تهديد لهم.

[681] وَلَتَجِدَنَّهُمْ ifadesi iki mef'ûl alan ve "bildi" anlamına gelen *vecede* fiilinden türemiştir. Tıpkı *vecedtü Zeyd*[en] *ze'l-hifâz*[i] [Zeyd'i tedbirli / dikkatli buldum; böyle olduğunu anladım/gördüm] ifadesi gibidir. Âyette bu ifadenin aldığı iki mef'ûl, *hüm* (onlar) zamiri ve *ahrasa* [en düşkünü] ifadesidir.

[682] **Şayet** "عَلى حَياةٍ ifadesi neden nekre olarak kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü hususi bir hayat, yani uzun hayat kastedilmiştir. Bu sebeple de bu şekildeki kıraat, Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] على الحياة şeklindeki okuyuşundan daha etkilidir. "Hatta şirk koşanlardan bile daha çok" ifadesi, anlama atıftır; çünkü أحرص الناس ifadesi, "insanların en düşkünü" anlamındadır. "Şirk koşanlar da insanlar kapsamında değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Öyle, ancak onların dünyaya düşkünlükleri çok şiddetli olduğu için ayrıca zikredilmişlerdir. Yine burada *ahrasa minellezîne eşrakû* [şirk koşanlardan bile daha düşkün] anlamı da kastedilmiş; [Min], أحرص الناس ifadesinin delâleti sebebiyle hazfedilmiş de olabilir.

[683] Bu ifade onlara yönelik çok büyük bir kınamadır, zira Müşrikler ahirete inanmazlar, sadece dünya hayatını bilirler. Bu yüzden, onların dünya hayatına düşkünlüklerinde yadırganacak bir şey yoktur, çünkü dünya onların cennetidir. Ancak ilâhî bir kitaba iman eden ve âhiretteki karşılığa inanan bir kimsenin dünyaya düşkünlüğü onlardan da fazla olursa, bu durum en büyük kınamaya müstahak olur.

[684] **Şayet** "Onların dünyaya düşkünlükleri neden Müşriklerden daha fazladır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onlar kendilerini tanıdıkları için kaçınılmaz olarak cehenneme gireceklerini bilmektedirler. Oysa Müşrikler bunu da bilmemektedir. Bir görüşe göre "şirk koşanlar" ifadesi ile Mecusiler kastedilmiştir, zira onlar da kralları için "bin yıl, bin şenlik yaşa" derler. İbn Abbâs'tan [v.68/688] nakledildiğine göre bu onların Farsça زي هَزَارْ سَالْ [bin yıl yaşa] şeklindeki sözleridir. Bir başka görüşe göre وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olup; "onlardan bazı insanlar vardır ki..." anlamında gelmektedir. يَوَدُّ أَحَدُهُمْ ifadesi, mevsufun (nitelenenin) hazfedilmesi şeklinde söylenmiştir. Bu tıpkı, "Bizim her birimizin belli bir yeri vardır." [Sâffât 37/164] âyetindeki gibidir. Buna göre الَّذِينَ أَشْرَكُوا ifadesi ile Yahudilere işaret edilmektedir. Zira onlar "Üzeyir Allah'ın oğludur" demişlerdir. وَما هُوَ ifadesindeki zamir, "içlerinden biri" ifadesine işaret eder. أَنْ يُعَمَّرَ [ömür verilmesi] ifadesi, بمزحزحه ifadesinin fâilidir, yani kendisine ömür verilmesi içlerinden hiçbirini ateşten kurtaracak değildir. Bir görüşe göre zamir, يُعَمَّرَ ifadesinin mastarı itibariyle delâlet ettiği şeye işaret eder. أَنْ يُعَمَّرَ ifadesi de ondan bedeldir. Ayrıca *hüve* zamirinin müphem olması ve أَنْ يُعَمَّرَ ifadesinin onu açıklamış olması da mümkündür. الزحزحة uzaklaştırmak, kenara çekmek demektir.

[٦٨١] {وَلَتَجِدَنَّهُمْ} هو من وجد بمعنى علم المتعدي إلى مفعولين في قولهم: وجدت زيدًا ذا الحفاظ؛ ومفعولاه {هُمْ أَحْرَصَ}.

[٦٨٢] فإن قلت: لم قال: {عَلَى حَيَاةٍ} بالتنكير؟ قلت: لأنه أراد حياة مخصوصة وهي الحياة المتطاولة، ولذلك كانت القراءة بها أوقع من قراءة أبيّ على الحياة. {وَمِنَ الذين أَشْرَكُوا} محمول على المعنى لأن معنى {أَحْرَصَ النَّاسِ} أحرص من الناس. فإن قلت: ألم يدخل الذين أشركوا تحت الناس؟ قلت: بلى، ولكنهم أفردوا بالذكر لأن حرصهم شديد. ويجوز أن يراد وأحرص من الذين أشركوا، فحذف لدلالة {أَحْرَصَ النَّاسِ} عليه.

[٦٨٣] وفيه توبيخ عظيم، لأنّ الذين أشركوا لا يؤمنون بعاقبة، ولا يعرفون إلا الحياة الدنيا، فحرصهم عليها لا يستبعد لأنها جنتهم، فإذا زاد عليهم في الحرص من له كتاب وهو مقرّ بالجزاء كان حقيقًا بأعظم التوبيخ.

[٦٨٤] فإن قلت: لم زاد حرصهم على حرص المشركين؟ قلت: لأنهم علموا لعلمهم بحالهم أنهم صائرون إلى النار لا محالة والمشركون لا يعلمون ذلك. وقيل: أراد بالذين أشركوا المجوس، لأنهم كانوا يقولون لملوكهم: عِشْ ألف نيروز وألف مهرجان! وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو قول الأعاجم: زي هَزَارْ سَالْ. وقيل: {وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} كلام مبتدأ، أي ومنهم ناس {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ} على حذف الموصوف، كقوله {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤] والذين أشركوا على هذا مشارٌ به إلى اليهود، لأنهم قالوا: عزير ابن الله. والضمير في {وَمَا هُوَ} لأحدهم و{أَنْ يُعَمَّرَ} فاعل {بِمُزَحْزِحِهِ}، أي وما أحدهم بمن يزحزحه من النار تعميرُه. وقيل: الضمير لما دلّ عليه {يُعَمَّرَ} من مصدره، و{أَنْ يُعَمَّرَ} بدل منه. ويجوز أن يكون {هُوَ} مبهمًا، و{أَنْ يُعَمَّرَ} موضحَه. والزحزحة: التبعيد والإنحاء.

[685] **Şayet** "يَوَدُّ أَحَدُهُمْ ifadesinin konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, yeni bir ifade başlangıcı şeklinde, onların dünyaya düşkünlüklerinin fazlalığını açıklamaktadır. **Şayet** "Ömür verilse" ifadesi "her biri ister ki" ifadesi ile nasıl irtibatlandırılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, onların isteklerinin hikâye edilmesidir. Buradaki Lev, temenni mânasındadır. Dil kurallarının kıyası gereği *lev u'ammer*[a] [keşke bana ömrü verilse] şeklinde denilmesi gerekirdi, ancak burada ifade, "her biri ister ki" ifadesinden dolayı, gaib sıygası / üçüncü şahıs kipi şeklinde gelmiştir. Bu tıpkı, *halefe bi'llâhi le-yef'alenne* [('yapacağım diyerek' değil de) 'yapacağı'na dair Allah'a yemin etti] sözü gibidir.

97. De ki: Her kim (Muhammed'e vahiy getiren) Cebrail'e düşmansa, şüphesiz, bu mesajı -önündeki (kitap)ları doğrulayıcı ve mü'minlere de kılavuz ve müjde olarak- senin kalbine Allah'ın izniyle indirmektedir.

98. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine; Cebrail'e ve Mikail'e düşmansa, Allah da elbette inkârcı nankörlerin düşmanıdır.

[686] Rivayet edildiğine göre Fedek bölgesinin Yahudi din adamlarından Abdullah b. Sûriyâ Peygamber (s.a.)'i ziyaret etmiş ve kendisine vahyi kimin getirdiğini sormuş; o da "Cebrail" deyince şöyle cevap vermiştir: "O bizim düşmanımızdır; başka biri getirseydi sana iman ederdik. O bize defalarca düşmanlık etmiştir, en şiddetlisi de şudur: Bizim peygamberimize, 'Beyt-i Makdis Buhtunnasr tarafından tahrip edilecektir' şeklinde vahiy gelmişti; biz de Buhtunnasr'ı öldürmesi için birini Babil'e gönderdik; Buhtunnasr'ı Babil'de zavallı bir delikanlı olarak buldu [rahatça katledebilirdi] ama Cebrail onu savundu ve; 'Rabbiniz sizin helâkinizi buna emrettiyse onu sizin ellerinize teslim etmez; yok eğer o değilse, o zaman bu genci hangi hakla öldüreceksiniz?!' dedi. [KT.b]

[687] Denilir ki [Yahudiler şöyle demiştir;] Allah nübüvveti bize göndermesini Cebrail'e emretti, ama o bizden başkasına götürdü.

[688] Rivayete göre Ömer (r.a.)'ın Medine'nin yukarı tarafında bir arazisi varmış ve arazinin yolu da Yahudilerin medresesinin önünden geçiyormuş. Hazret-i Ömer arazisine giderken onların meclisine uğrar, konuştuklarını dinlermiş. Bir gün kendisine, "Yâ Ömer! Biz seni çok sevdik, keşke bizden olsan diye arzularız" demişler; o da: "Vallahi ben size, sizi sevdiğim için ya da dinimde bir şüphe taşıyıp da bu yüzden size sormak için geliyor değilim.

[٦٨٥] فإن قلت: {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ} ما موقعه؟ قلت: هو بيان لزيادة حرصهم، على طريق الإستئناف. فإن قلت: كيف اتصل {لَوْ يُعَمَّرُ} بـ{يَوَدُّ أَحَدُهُمْ}؟ قلت: هو حكاية لودادتهم. و«لو» في معنى التمني، وكان القياس: لو أعمر، إلا أنه جرى على لفظ الغيبة لقوله {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ}؛ كقولك: حلف بالله ليفعلنّ.

٩٧-﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٩٨-﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾

[٦٨٦] روي أن عبد الله بن صوريا من أحبار فَدَك حاجّ رسول الله ﷺ، وسأله عمن يهبط عليه بالوحي، فقال: جبريل؛ فقال: ذاك عدوّنا، ولو كان غيره لآمنا بك؛ وقد عادانا مرارًا، وأشدّها أنه أنزل على نبينا أنّ بيت المقدس سيخربه بختنصّر، فبعثنا من يقتله فلقيه ببابلَ غلامًا مسكينًا، فدفع عنه جبريل وقال: إن كان ربكم أمره بهلاككم فإنه لا يسلطكم عليه، وإن لم يكن إياه فعلى أي حق تقتلونه؟!

[٦٨٧] وقيل: أمره الله تعالى أن يجعل النبوة فينا فجعلها في غيرنا.

[٦٨٨] وروي أنه كان لعمر رضي الله عنه أرض بأعلى المدينة، وكان ممرّه على مدارس اليهود، فكان يجلس إليهم ويسمع كلامهم؛ فقالوا: يا عمر، قد أحببناك، وإنا لنطمع فيك. فقال: والله ما أجيئكم لحبكم، ولا أسألكم لأني شاكٌّ في ديني،

Sizin yanınıza geliş sebebim, Peygamber (s.a.) hakkında daha basiret sahibi olma, onun izlerini sizin kitabınızda bulma arzusudur" demiş ve onlara Cebrail'i sormuş, onlar da "o bizim düşmanımızdır, sırlarımızı Muhammed'e bildiriyor; her türlü azap ve yıkımın sorumlusudur. Oysa Mikail bereket ve esenlik getirir" demişler. Bunun üzerine Hazret-i Ömer, "Peki, bu ikisinin Allah katındaki konumları nedir?" diye sormuş; onlar da, "Onlar Allah'a en yakın konumdadırlar; Cebrail sağında, Mikail ise solundadır; Mikail Cebrail'e düşmandır" demişler. Ömer (r.a.) ise "Eğer onlar sizin dediğiniz gibi [Allah'a en yakın makamda] iseler o zaman düşman olamazlar; siz merkepten daha nankörsünüz. Bunlardan birine düşman olan diğerine de düşman olur; onlara düşman olan da Allah'a düşman olur!" demiş ve geri dönmüş. Bir de bakmış ki daha kendisi dönmeden Cebrail vahiy getirmiş. Peygamber (s.a.) de ona; "Rabbin sana muvafakat etti ey Ömer!" demiştir. Hazret-i Ömer, "Bu olaydan sonra kendimi Allah'ın dini konusunda kayadan daha sert ve sağlam gördüm" demiştir.

[689] *Cebrail* kelimesi *kafşelîl* vezninde Cebreîl şeklinde, uzatma Yâ'sının hazfi ile Cebreil şeklinde, Hemze'nin hazfi ile Cebrîl şeklinde; *kındîl* veznin-de Cibrîl şeklinde, Lâm'ın şeddesi ile Cebrâll şeklinde ve Cebrâ'îl [جبراعيل] ve Cebrâil şeklinde okunmuştur. Bu kelime ma'rife ve yabancı kelime olduğu için gayr-ı munsariftir. Bir görüşe göre mânası "Allah'ın kulu"dur.

[690] "Onu indirdi" ifadesindeki zamir Kur'ân'a işaret eder. Zamirin bu şekilde, yani daha önce zikredilmemiş bir şeye işaret edecek şekilde kullanılması, işaret edilen şeyin yüceliğini ifade eder. Zira bu kullanımda, kendisine işaret edilen şey, bizzat kendisine delâlet edecek kadar şöhret sahibi olarak değerlendirilmiş, isminin daha önce zikredilmesine gerek görülmeksizin sadece sıfatlarından birinin zikredilmesi yeterli görülmüştür. "Kalbine" ifadesi, onu sana ezberletti, anlamanı sağladı demektir. "Allah'ın izni ile" ifadesi, Allah'ın kolaylaştırması ile demektir.

[691] **Şayet** "Burada '*senin kalbine*' yerine '*benim kalbime*' ifadesi kullanılması gerekirdi [çünkü cümleye 'de ki' hitabıyla başlanmıştır]" **dersen, şöyle derim**: Bu ifade Allah kelâmının bizzat Allah'ın konuştuğu şekliyle hikâye edilmesi tarzında kullanılmıştır. Adeta şöyle denilmiştir: "Benim söylediğim şu sözü söyle: Kim Cebrail'e düşman olursa bilsin ki, Kur'ân'ı senin kalbine o indirmektedir."

وإنما أدخل عليكم لأزداد بصيرة في أمر محمد ﷺ، وأرى آثاره في كتابكم. ثم سألهم عن جبريل فقالوا: ذاك عدوّنا يُطْلِع محمدًا على أسرارنا، وهو صاحب كل خسف وعذاب، وإنّ ميكائيل يجيء بالخصب والسلام. فقال لهم: وما منزلتهما من الله تعالى؟ قالوا: أقرب منزلة، جبريل عن يمينه، وميكائيل عن يساره. وميكائيل عدوّ لجبريل. فقال عمر: لئن كانا كما تقولون فما هما بعدوّين، ولأنتم أكفر من الحمير، ومن كان عدوًا لأحدهما كان عدوًا للآخر، ومن كان عدوًا لهما كان عدّوًا لله! ثم رجع عمر فوجد جبريل قد سبقه بالوحي، فقال النبي ﷺ: لقد وافقك ربك يا عمر. فقال عمر: لقد رأيتني في دين الله بعد ذلك أصلبَ من الحجر.

[٦٨٩] وقرئ جَبْرَئِيل بوزن قفشليل وجَبْرَئِل بحذف الياء، وجَبْرِيل بحذف الهمزة، وجِبْرِيل بوزن قنديل، وجبرالّ بلام شديدة. وجَبْرَائيل بوزن جبراعيل. وجَبْرَائِل بوزن جبراعل. ومنع الصرف فيه للتعريف والعجمة. وقيل معناه: عبد الله.

[٦٩٠] الضمير في {نَزَّلَهُ} للقرآن. ونحو هذا الإضمار، أعني إضمار ما لم يسبق ذكره، فيه فخامة لشأن صاحبه، حيث يجعل لفرط شهرته كأنه يدل على نفسه، ويكتفي عن اسمه الصريح بذكر شيء من صفاته. {عَلَى قَلْبِكَ} أي حفَّظه إياك وفهَّمكه {بإِذْنِ اللهِ} بتيسيره وتسهيله.

[٦٩١] فإن قلت: كان حق الكلام أن يقال: على قلبي. قلت: جاءت على حكاية كلام الله تعالى كما تكلم به، كأنه قيل: قل ما تكلمت به من قولي مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ.

[692] **Şayet** "فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ [Kur'ân'ı o indirmektedir] ifadesinin şartın cevabı olması nasıl mümkün olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisine göre anlam şudur: Eğer Ehl-i Kitap'dan biri Cebrail'e düşmanlık ediyorsa, bu düşmanlığın hiçbir makul gerekçesi yoktur; insaf edecek olsalar onu severler; kendilerine fayda sağlayacak ve kendilerine inzâl edilmiş olan kitabı tashih edecek bir kitap indirdiği için ona şükran duyarlar. İkincisine göre ise anlam şudur: Eğer biri ona düşmanlık ederse, onun düşmanlığının sebebi, Cebrail'in sana Kur'ân'ı, kendi kitaplarını tasdik edici ve ona muvafakat eden bir kitap olarak indirmesidir; şu halde onlar Kur'ân'ı ve Kur'ân'ın kendi kitaplarına muvafık olmasını hoş karşılamamakta, bu yüzden de onu tahrif etmekte, kendi kitapları ile muvafakat içinde olduğunu inkâr etmektedirler. Bu tıpkı "Falanca sana düşmanlık ediyorsa, doğrusu sen de ona eziyet ve kötülük etmiştin."

[693] Burada üstünlüklerinden dolayı, sadece iki melek zikredilmiştir. Sanki bunlar başka bir cinstenmiş gibi değerlendirilmiş [diğer meleklerden ayrı zikredilmiştir]. Daha önce belirtildiği üzere burada da, niteliklerdeki farklılık, zâttaki farklılık konumunda değerlendirilmiştir.

[694] *Mîkâîl* kelimesi *kıntār* vezninde *mikyâl* şeklinde; -ميكاعيل gibi- *mîkâîl*, -ميكاعل gibi- *mîkâil*, -ميكعل gibi- *mîkeil* ve -ميكعيل gibi- *mîkeîl* şekillerinde okunmuştur. İbn Cinnî [v.392/1001] "Araplar yabancı bir kelimeyi alıp kullanmaya başladıkları zaman, onu çok karıştırırlar" demiştir.

[695] عَدُوٌّ لِلْكافِرِينَ ifadesinde aslında "onlara düşmandır" denilmek istenmiş, ancak zamir ile "onlar" ifadesi yerine, açıkça kâfirler ifadesi kullanılmıştır. Böylece bu ifadenin, Allah Teâlâ'nın onlara sadece küfürleri sebebiyle düşman olduğuna ve meleklere düşmanlık etmenin küfür olduğuna delâlet etmesi sağlanmıştır. Haddizatında peygamberlere düşmanlık küfür olduğuna göre, onlardan daha değerli (eşref) olan meleklere düşmanlık küfürden gayrı ne olabilir ki? mâna şöyledir: "Kim onlara düşmanlık ederse Allah da ona düşman olur ve onu en şiddetli şekilde cezalandırır."

[٦٩٢] فإن قلت: كيف استقام قوله {فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ} جزاءً للشرط؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما إن عادى جبريلَ أحدٌ من أهل الكتاب فلا وجه لمعاداته حيث نزل كتابًا مصدّقًا للكتب بين يديه، فلو أنصفوا لأحبوه وشكروا له صنيعه في إنزاله ما ينفعهم ويصحح المنزل عليهم. والثاني: إن عاداه أحد فالسبب في عداوته أنه نزل عليك القرآن مصدّقًا لكتابهم وموافقًا له، وهم كارهون للقرآن ولموافقته لكتابهم، ولذلك كانوا يحرفونه ويجحدون موافقته له، كقولك: إن عاداك فلان فقد آذيتَه وأسأت إليه.

[٦٩٣] أُفرد الملكان بالذكر لفضلهما كأنهما من جنس آخر، وهو مما ذكر أنّ التغاير في الوصف ينزَّل منزلةَ التغاير في الذات.

[٦٩٤] وقرئ مِيكَالَ بوزن قنطار، ومِيكَائِيل كميكاعيل، وميكائل كميكاعل.،ومِيكَئِل كميكعل، ومِيكَئِيل كميكعيل. قال ابن جني: العرب إذا نطقت بالأعجمي خلطت فيه.

[٦٩٥] {عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ} أراد: عدوٌّ لهم، فجاء بالظاهر، ليدل على أنّ الله إنما عاداهم لكفرهم، وأن عداوة الملائكة كفر، وإذا كانت عداوة الأنبياء كفرًا فما بال الملائكة وهم أشرف. والمعنى من عاداهم عاداه الله وعاقبه أشدّ العقاب.

99. (Resûlüm!) Biz sana öylesine aşikâr âyetler indirdik ki, onları fâsıklardan başkası inkâr etmiyor.

100. Zaten, bunlar her ne zaman bir sözleşme yapmışlarsa içlerinden bir kavim onu bozup atmadı mı? Hayır, onların çoğu iman etmez.

101. Onlara her ne zaman Allah tarafından ellerindekini doğrulayan bir peygamber gelmişse, kendilerine kitap verilenlerden bir kavim, sanki bilmiyormuş gibi, Allah'ın kitabını arkalarına atıvermiştir.

[696] "Onları fâsıklardan" yani azgın kâfirlerden "başkası inkâr etmiyor." Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: *Fısk*, günahlardan bir tür hakkında kullanıldığı zaman, bu türün en büyüğü olan küfür ve benzeri şeyler için kullanılır.

[697] İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: [Yahudi âlimlerinden] Abdullah b. Sūriyâ, Peygamber (s.a.)'e "Sen bize bildiğimiz bir şey getirmedin ve sana bir mucize verilmedi ki sana inanıp, tâbi olalım" demiş, bunun üzerine bu âyet inzâl edilmiştir [KT.b].

[698] الْفاسِقُونَ kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf cins ifade eder; ancak en güzel yorum, bunun Ehl-i Kitab'a işaret ediyor olmasıdır.

[699] أَوَكُلَّما ifadesindeki Vav, hazfedilmiş bir ifadeye atıftır; anlam: "Apaçık âyetleri inkâr mı ediyorlar ve her ne zaman bir sözleşme yapmışlarsa..." şeklindedir. Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] bu ifadeyi Vav'ın sükûnu ile *ev küllemâ* şeklinde okumuştur ki bu durumda الْفاسِقُونَ kelimesi, "fâsıklık edenler" [الذين فسقوا] mânasındadır. Sanki "Onu ancak fâsıklık edenler ya da Allah'ın ahdini çok defa bozanlar inkâr eder" denilmiş olmaktadır.

[700] عَاهَدُوا [antlaştıkları] kelimesi; عُوهِدُوا [kendileriyle antlaşılan] ve عَهِدُوا [söz verdikleri] şeklinde de okunmuştur. Yahudiler adeta ihanet ve ahde riayetsizlik gibi özelliklerle damgalanmışlardır; Allah kendilerinden ve atalarından nice sözler almış, ama hepsini bozmuşlardır. Peygamber (s.a.) onlarla kaç defa sözleşmiş; ama vefa göstermemişlerdir. Nitekim kendileri hakkında "Onlar ki, kendileriyle anlaşma yaptığın halde, hiç korkmadan her defasında ahitlerini bozmuşlardır." [Enfâl 8/56] buyrulmuştur.

[701] *Nebz* [نبذ; verdiğin sözün] hürmet ve saygınlığı[nı] bir tarafa atmak, ahdi bozmak demektir. İbn Mes'ûd [v.32/652; atmak anlamındaki *nebezehû* ifadesini, bozmak anlamında] نَقَضَهُ şeklinde okumuştur. "İçlerinden bir kavim" ifadesi hususen kullanılmıştır; çünkü içlerinden bir başka kavim anlaşmayı bozmamıştır. "Hayır, onların çoğu iman etmez", yani Tevrat'a iman etmezler; onların dinle hiçbir ilişkileri yoktur; anlaşmayı bozmayı günah saymaz, hiç önemsemezler.

٩٩-﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلا الْفَاسِقُونَ﴾

١٠٠-﴿أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

١٠١-﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٦٩٦] {إِلَّا الْفَاسِقُونَ} إلا المتمرّدون من الكفَرة. وعن الحسن: إذا استعمل الفسق في نوع من المعاصي وقع على أعظم ذلك النوع من كفر وغيره.

[٦٩٧] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: قال ابن صوريا لرسول الله ﷺ: ما جئتنا بشيء نعرفه وما أنزل عليك من آية فنتبعك لها، فنزلت.

[٦٩٨] واللام في {الْفَاسِقُونَ} للجنس؛ والأحسن أن تكون إشارة إلى أهل الكتاب.

[٦٩٩] {أَوَ كُلَّمَا} الواو للعطف على محذوف معناه أكفروا بالآيات البينات وكلما عاهدوا. وقرأ أبو السِّمَال بسكون الواو على أنّ {الْفَاسِقُونَ} بمعنى الذين فسقوا، فكأنه قيل: وما يكفر بها إلا الذين فسقوا، أو نقضوا عهد الله مرارًا كثيرة.

[٧٠٠] وقرئ عوهدوا وعهدوا، واليهود موسومون بالغدر ونقض العهود، وكم أخذ الله الميثاق منهم ومن آبائهم فنقضوا. وكم عاهدهم رسول الله ﷺ فلم يفوا؛ {الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ} [الأنفال: ٥٦].

[٧٠١] والنبذ الرمي بالذمام ورفضه. وقرأ عبد الله نقضه. {فَرِيقٌ مِنْهُمْ} وقال فريق منهم، لأنّ منهم من لم ينقض. {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} بالتوراة، وليسوا من الدين في شيء، فلا يعدّون نقض المواثيق ذنبًا ولا يبالون به.

"Allah'ın kitabını arkalarına atıvermiştir" ifadesindeki Allah'ın kitabından maksat Tevrat'tır, çünkü onlar beraberlerindeki kitabı tasdik eden Muhammed (s.a.)'i inkâr ettiklerinde aslında Tevrat'ı inkâr etmiş, arkalarına atmış olmaktadırlar. Bir görüşe göre; Allah'ın kitabından maksat Kur'ân'dır. Onu kabul etmeleri gerekirken arkalarına atmışlardır.

[702] "Sanki bilmiyormuş gibi", onun Allah'ın kitabı olduğunu hiç kuşku götürmez şekilde bilmiyorlarmış gibi davranmışlardır. Yani bu konudaki bilgileri sağlamdır, fakat kibirlenip inat ederek, onu arkalarına atmışlardır.

[703] "Kitabı arkalarına atmışlardır" ifadesi, onların kitabı terketmiş, ondan yüz çevirmiş olmalarını anlatan bir benzetmedir; bu benzetme ile kitap, gerek görülmeyen ve ilgi gösterilmeyen, bu yüzden de arkaya doğru fırlatılıp atılan bir şeye benzetilmiştir. Ṣa'bî'nin [v.104/722], "Evet, kitap ellerindeydi; okuyorlardı, ama hükmünü fırlatıp atıyor; onunla amel etmiyorlardı" dediği rivayet edilmiştir. Süfyân-ı Sevrî'nin de [v.161/778], "Onlar kitabı ipek ve dîbâlara yazdılar; altınlarla süslediler, ama helalini helal, haramını haram bilmediler!" dediği rivayet edilmiştir.

102. Ve Süleyman'ın krallığı döneminde 'şeytan'ların okudukları şeylerin peşine düşmüşlerdir!.. Hâlbuki Süleyman inkâr etmemişti. Fakat o 'şeytan'lardır ki nankörce inkâr etmişlerdir. Çünkü sihrin yanı sıra, Bâbil'de Hârut ve Mârut adlı iki 'meleğ'e indirilenleri insanlara öğretiyorlardı. Oysa bu ikisi: "Biz tamamen imtihan için gönderildik; sakın küfre düşme!" demedikçe, hiç kimseye öğretmiyorlardı. Onlar, bu ikisinden, koca ile karısının arasını ayıracak şeyleri öğreniyorlardı. -Oysa bu öğrendikleriyle Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar verecek değillerdi.- Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı. Aslında, onu satın alan kimsenin Âhirette hiçbir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini sattıkları şeyin ne kötü bir şey olduğunu bir bilselerdi!

[704] "ve" yani Allah'ın kitabını bir kenara atıp, "Süleyman'ın krallığı döneminde 'şeytan'ların" yani sihirbaz ve dolandırıcıların "okudukları" sihir ve abrakadabra kitaplarının "peşine düşmüşlerdir." Zira [cinnî] şeytanlar semavî hükümleri çalmaya çalışıyorlar; sonra da işitebildikleri şeyleri, kendi uydurdukları yalanları da ilave ederek, kâhinlere iletiyorlardı. Kâhinler de bunları kitaplara yazıyor, okuyup insanlara öğretiyorlardı. Süleyman (a.s.) döneminde bu iş yaygınlaştı ve nihayet "cinler gaybı biliyorlar" denilmeye başlandı. İnsanlar, "Bu Süleyman'ın ilmidir, Süleyman bu saltanatı ancak bu şekilde elde etmiştir, bunun sayesinde insanları, cinleri ve emri ile esen rüzgârı kendine amade etmiştir" diyorlardı.

{كِتَابَ اللهِ} يعني التوراة، لأنهم بكفرهم برسول الله المصدق لما معهم كافرون بها، نابذون لها. وقيل: كتاب الله القرآن، نبذوه بعد ما لزمهم تلقيه بالقبول.

[٧٠٢] {كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أنه كتاب الله لا يدخلهم فيه شك. يعني أن علمهم بذلك رصين، ولكنهم كابروا وعاندوا ونبذوه وراء ظهورهم.

[٧٠٣] مثل لتركهم وإعراضهم عنه، مثل بما يرمى به وراء الظهر استغناء عنه وقلة التفات إليه. وعن الشعبي: هو بين أيديهم يقرءونه، ولكنهم نبذوا العمل به. وعن سفيان: أدرجوه في الديباج والحرير وحلَّوه بالذهب، ولم يحلوا حلاله ولم يحرّموا حرامه.

١٠٢-﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الآخِرَةِ مِنْ خَلاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[٧٠٤] {وَاتَّبَعُوا} أي نبذوا كتاب الله واتبعوا {مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ} يعني واتبعوا كتب السحر والشعوذة التي كانت تقرؤها {عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ} أي على عهد ملكه وفي زمانه. وذلك أنّ الشياطين كانوا يستَرِقون السمع ثم يضمّون إلى ما سمعوا أكاذيب يلفقونها ويلقونها إلى الكهنة وقد دوّنوها في كتب يقرءونها ويعلمونها الناس، وفشا ذلك في زمن سليمان عليه السلام حتى قالوا: إن الجن تعلم الغيب؛ وكانوا يقولون: هذا علم سليمان، وما تم لسليمان ملكه إلا بهذا العلم، وبه تسخَّر الأنسَ والجن والريح التي تجري بأمره.

[705] "Hâlbuki Süleyman inkâr etmemişti" ifadesi, şeytanları yalanlamakta; onların Süleyman (a.s.) hakkında uydurdukları 'sihre inanma ve sihir yapma' iftiralarını reddetmektedir. Yine bu ifadede Allah Teâlâ bu tür şeyleri küfür olarak nitelemiştir. "Ancak o şeytanlardır ki" sihri kullanarak ve yazarak "inkâr etmişlerdir, çünkü insanlara sihri öğretiyorlardı;" bununla onları yoldan çıkarıp saptırmayı amaçlıyorlardı. "İki meleğe indirilen" ifadesi sihir kelimesine atıftır; yani "iki meleğe indirileni de insanlara öğretiyorlardı." Bir görüşe göre de bu ifade, "okudukları" ifadesine atıftır, yani "onlar iki meleğe indirilene tâbi oldular" anlamındadır. "Hârût ve Mârût" ise iki melek ifadesinin beyânı olup bu iki meleğin özel isimleridir. Bunlara indirilen şey sihir ilmidir ve bu durum Allah'tan insanlara yönelik bir imtihandır. Buna göre; kim bunu öğrenir ve uygularsa kâfir olacak, kim de kaçınır ya da uygulamak için değil, sadece korunmak ve aldanmamak için öğrenirse mü'min olacaktır. Şair şöyle demiştir:

Kötülüğü öğrendim ama kötülük etmek için değil, sadece ondan korunmak için.

[706] Bunun gibi Tâlût'un ordusu da nehirle imtihan edilmişti. "Kim ondan içerse, benden değildir; kim de ondan tatmazsa şüphesiz bendendir." [Bakara 2/249] Hasan-ı Basrî [v.110/728], على الملكين ifadesini Lâm'ın kesresi ile على الملِكين şeklinde okumuştur. Buna göre kendilerine gizli ilimlerin indirildiği iki kişi, Bâbil'deki iki kral olmaktadır.

[707] Bu iki melek "biz sadece bir imtihanız", Allah'ın bir sınama aracıyız; "sakın küfre düşme" bunun hakikat olduğunu düşünerek öğrenme, yoksa küfre düşersin, diye nasihat etmeden, tembihlemeden "hiç kimseye sihir öğretmemişlerdir." فَيَتَعَلَّمُونَ [onlar da öğreniyordu] ifadesindeki zamir, "hiç kimse"nin delâlet ettiği mefhuma işaret eder, yani insanlar bu iki melekten "koca ile karısını ayıracak şeyleri" öğreniyorlardı; karı kocanın arasını hile ve aldatma yoluyla bozacak sihir ilmini öğreniyorlardı. Bu, düğümlere üflemek ve benzeri şeylerdir ki bu tür durumlarda Allah, sırf imtihan amacı ile, karı koca arasında öfke, dikbaşlılık ve ihtilâf hadiseleri var eder. Yoksa bizzat sihrin kendisi buna kadir değildir. "Oysa bu öğrendikleriyle, Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar verecek değillerdi" ifadesi de buna delildir. Çünkü bu tür şeyler olduğunda Allah, kendi fiillerinden birini yaratabilir de, yaratmayabilir de.

[708] "Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı." Çünkü onlar bununla kötülüğü amaçlıyorlardı. Bu âyette sihirden uzak durmanın en sağlıklı yol olduğuna dair bir delâlet vardır ki, felsefe öğrenmek de böyledir; zira felsefenin kişiyi azgınlığa sürüklemeyeceğinden emin olunamaz. Bu Yahudiler biliyorlardı ki bunu satın alan, yani Allah'ın kitabını şeytanların okudukları ile değişen kimsenin "âhirette hiçbir nasibi yoktur."

[٧٠٥] {وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ} تكذيب للشياطين ودفع لما بهتت به سليمان من اعتقاد السحر والعمل به، وسماه كفرًا {وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ} هم الذين {كَفَرُوا} باستعمال السحر وتدوينه {يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ} يقصدون به إغواءهم وإضلالهم {وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ} عطف على السحر، أي ويعلمونهم ما أنزل على الملكين. وقيل: هو عطف على ما تتلو، أي واتبعوا ما أنزل. {هَارُوتَ وَمَارُوتَ} عطف بيان للملكين علمان لهما. والذي أنزل عليهما هو علم السحر ابتلاء من الله للناس؛ من تعلمه منهم وعمل به كان كافرًا، ومن تجنّبه أو تعلّمه لا ليعمل به ولكن ليتوقاه ولئلا يغتر به كان مؤمنًا.

عَرَفْتُ الشَّرَّ لَا لِلشَّرِّ لَكِنْ لِتَوَقِّيهِ ۞

[٧٠٦] كما ابتلى قوم طالوت بالنهر، {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّى} [البقرة: ٢٤٩]. وقرأ الحسن على الملِكين بكسر اللام، على أنّ المنزل عليهما علمُ السحر كانا ملِكين ببابل.

[٧٠٧] وما يعلِّم الملكان أحدًا حتى ينبهاه وينصحاه ويقولا له {إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ} أي ابتلاء واختبار من الله {فَلَا تَكْفُرْ} فلا تتعلم معتقدًا أنه حق فتكفر. {فَيَتَعَلَّمُونَ} الضمير لما دلّ عليه من أحد، أي فيتعلم الناس من الملكين {مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ} أي علم السحر الذي يكون سببًا في التفريق بين الزوجين من حيلة وتمويه، كالنفث في العقد، ونحو ذلك مما يحدث الله عنده الفرك والنشوز والخلافَ ابتلاء منه، لا أنّ السحر له أثر في نفسه؛ بدليل قوله تعالى {وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ}. لأنه ربما أحدث الله عنده فعلًا من أفعاله وربما لم يحدث.

[٧٠٨] {وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ} لأنهم يقصدون به الشر. وفيه أن اجتنابه أصلحُ كتعلم الفلسفة التي لا يؤمَن أن تجرّ إلى الغواية. ولقد علم هؤلاء اليهود أن من اشتراه أي استبدل ما تتلو الشياطين من كتاب الله {مَا لَهُ فِى الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} من نصيب.

[709] وَلَبِئْسَ ما شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ifadesindeki شَرَوْا kelimesi satın almak anlamında olduğu halde, satmak mânası kastedilmiştir.

[710] Âyetteki *şeyâtînu* kelimesini Hasan-ı Basrî *şeyâtûne* şeklinde okumuştur. Nitekim Arapların; *bustânu fulânin havlehû besâtûne* [Falancanın bostanının çevresinde bostanlar var] dedikleri, [yani *besâtîne* yerine *besâtûne* diyerek i'râbı -hareke ile değil- harf ile verdikleri] nakledilir. Bunun izahı daha ileride [Şu'arâ 26/210-212'de] yapılacaktır.

[711] *Hârûte ve Mârûte* ifadelerini Zührî [v.124/742], "onlar Hârut ve Mârut'tur" şeklinde takdir ederek merfû' okumuştur. Bunlar yabancı isimlerdir, gayr-i munsarif olmaları bunun delilidir. Bazı kimselerin iddia ettiği gibi, kırmak anlamındaki *hert* ve *mert* kelimelerinden türemiş olsalardı, o zaman gayr-i munsarif olmazlardı.

[712] Talha [b. Musarrıf; v.112/730] وما يعلمان ifadesini *a'leme*den, وما يُعْلِمَانِ [bildirmezlerdi] şeklinde okumuştur. بَيْنَ الْمَرْءِ ifadesindeki الْمَرْءِ kelimesi Mim'in zammesi ile ve kesresi ile okunmuş; Ayrıca, [Hemze'nin hazfiyle kelimenin] tahfif edildiği ve vakfedildiği düşünülerek المرّ şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta tıpkı فرجَّ ifadesindeki gibi uygulama yapılmış[26] ve vasıl durumu vakıf gibi değerlendirilmiştir.

[713] وَما هُمْ بِضارِّي به مِنْ [وَما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ ifadesini] A'meş [v.148/765] أَحَدٍ şeklinde, Nûn'u atarak ve ضارِّي kelimesini أَحَدٍ kelimesine muzâf yapıp, aralarını da zarf ile ayırarak okumuştur. **Şayet** "Burada..." أَحَدٍ Min ile mecrur olduğu halde, ضارِّي kelimesi nasıl ona izafe edilebilmiş?" **dersen, şöyle derim:** مِنْ أَحَدٍ ifadesinde harf-i cer, mecrurun bir parçası gibi değerlendirilmiştir.

[714] **Şayet** "Âyette önce kasem tarzı bir tekit ifadesi ile وَلَقَدْ عَلِمُوا denilerek onların "gerçekten bildikleri" ifade edilmiş; daha sonra da لَوْ كانُوا يَعْلَمُونَ ifadesiyle onlar için "Keşke bilselerdi!" denilmiştir. Bu nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, "onlar ilimleri ile amel etselerdi" şeklindedir. Onlar ilimleri ile amel etmedikleri için, Allah Teâlâ onları sanki ilimlerinden sıyrılıp çıkmışlar gibi değerlendirmiştir.

26 Bazen isim üzerinde vakıf yapılırken *Hâlidad* şeklinde, fiil üzerinde vakıf yapılırken *yec'all* şeklinde son harf şeddeli okunur. / çev.

[٧٠٩] {وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ} أي باعوها.

[٧١٠] وقرأ الحسن الشياطون. وعن بعض العرب: بستان فلانٍ حوله بساتُونَ. وقد ذكر وجهه فيما بعد.

[٧١١] وقرأ الزهري هاروتُ وماروتُ بالرفع على هما هاروت وماروت. وهما اسمان أعجميان بدليل منع الصرف، ولو كانا من الهرت والمرت، وهو الكسر كما زعم بعضهم، لانصرفا.

[٧١٢] وقرأ طلحة وما يُعْلِمان، من أعلم، وقرئ بين المرء بضم الميم وكسرها مع الهمز؛ والمرِّ بالتشديد على تقدير التخفيف والوقف، كقولهم: فرج، وإجراء الوصل مجرى الوقف.

[٧١٣] وقرأ الأعمش: وما هم بضاريّ، بطرح النون والإضافة إلى {أَحَدٍ} والفصلِ بينهما بالظرف. فإن قلت: كيف يضاف إلى {أَحَدٍ} وهو مجرور بمن، قلت: جعل الجار جزءًا من المجرور.

[٧١٤] فإن قلت: كيف أثبت لهم العلم أولًا في قوله {وَلَقَدْ عَلِمُوا} على سبيل التوكيد القسمي، ثم نفاه عنهم في قوله {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه لو كانوا يعملون بعلمهم؛ جعلهم حين لم يعملوا به كأنهم منسلخون عنه.

103. Şayet iman edip sakınmış olsalardı, Allah katında alacakları mükâfat şüphesiz kendileri için daha hayırlı olurdu. Keşke gerçekten bilmiş olsalardı!..

[715] "Şayet" onlar Peygamber (s.a.)'e ve Kur'ân'a "iman edip" Allah'a karşı gelmekten "sakınmış olsalardı", yani Allah'ın kitabını bir kenara bırakıp şeytanların yazdıklarına uymak gibi yapageldikleri yanlışları terketselerdi, "Allah katında alacakları mükâfat şüphesiz kendileri için daha hayırlı olurdu."لَمَثُوبَة kelimesi لَمَثْوَبَةٌ şeklinde de okunmuştur; مَشْوَرَةٌ ve مَشُورَةٌ kelimeleri gibi.

[716] Allah'ın vereceği mükâfatın, içinde bulundukları halden daha hayırlı olduğunu "keşke gerçekten bilmiş olsalardı." Aslında onlar bunu biliyorlardı, fakat Allah, bildikleriyle amel etmedikleri için onları bilmemekle nitelemiştir.

[717] **Şayet** "Neden لَوْ edatının cevabında isim cümlesi fiil cümlesine tercih edildi?" **dersen, şöyle derim:** İsim cümlesinde mükâfatın sebat ve istikrarına delâlet bulunduğu için. Nitekim سَلامٌ عَلَيْكُم ifadesindeki سَلَامٌ kelimesinde nasbdan ref'e dönülmesi de aynı sebepledir.

[718] **Şayet** "Âyette لَمَثُوبَةٌ اللهِ خَيْرٌ [Allah'ın mükâfatı elbette daha hayırlıdır] denmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** [Böyle denmedi] çünkü mâna, "[Allah katında alacakları] herhangi bir karşılık onlar için daha hayırlı olurdu" şeklindedir. وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا ifadesinin, Allah'ın -onların iman etmelerini ve bunu tercih etmelerini 'dileme'sinden mecaz olarak- imanlarını 'temenni' etmesi anlamında olması da caizdir. Sanki "Keşke iman etmiş olsalardı…" denilmiş, sonra yeni bir cümleye başlanarak "Allah katında alacakları mükâfat kendileri için elbette daha hayırlıdır" buyrulmuştur.

104. Ey iman edenler! "Râ'inâ" demeyin; "Bize bak" deyin ve kulak verin. İnkârcı nankörler için can yakıcı bir azap vardır!

[719] Müslümanlar, kendilerine ilimden [Kur'ân'dan, dinden] bir şey söylediğinde Peygamber (s.a.)'e رَاعِنَا يَا رَسُولَ اللهِ yani "Ey Allah'ın Rasûlü! Bizi gözet, bizi bekle, bize teenni ile davran ki söylediklerini anlayıp ezberleyebilelim" diyorlardı. Yahudilerin de birbirlerine sövmek için kullandıkları İbranca veya Süryanca رَاعِينَا şeklinde bir kelimeleri vardı. Bunlar, mü'minlerin رَاعِنَا sözünü duyunca, bunu fırsat bildiler ve mâlûm sövmeyi kastederek Peygamber (s.a.)'e o kelimeyle hitap ettiler. Bunun üzerine mü'minlere bu kelimeyi söylemek yasaklandı ve o kelimeyle aynı mânaya gelen bir başka kelimeyi söylemeleri emrolundu. Bu da, "onu bekledi" anlamına gelen *nazarahû* kökünden اُنْظُرْنَا kelimesidir.

١٠٣-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[٧١٥] {وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا} برسول الله والقرآن {وَاتَّقَوْا} الله فتركوا ما هم عليه من نبذ كتاب الله واتباع كتب الشياطين {لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ خَيْرٌ}. وقرئ لَمَثْوَبَةٌ، كمَشُورَة ومَشْوَرَة.

٥ [٧١٦] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} أنّ ثواب الله خير مما هم فيه. وقد علموا، ولكنه جهّلهم لترك العمل بالعلم.

[٧١٧] فإن قلت: كيف أوثِرَت الجملة الإسمية على الفعلية في جواب لو؟ قلت: لما في ذلك من الدلالة على اثبات المثوبة واستقرارها، كما عدل عن النصب إلى الرفع في سلام عليكم لذلك.

١٠ [٧١٨] فإن قلت: فهلا قيل لمثوبة الله خير؟ قلت: لأن المعنى لشيء من الثواب خير لهم. ويجوز أن يكون قوله {وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا} تمنيًا لإيمانهم على سبيل المجاز عن إرادة الله إيمانهم واختيارهم له، كأنه قيل: وليتهم آمنوا؛ ثم ابتدئ لمثوبة من عند الله خير.

١٠٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ
١٥ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٧١٩] كان المسلمون يقولون لرسول الله ﷺ إذا ألقى عليهم شيئًا من العلم: راعنا يا رسول الله، أي راقبنا وانتظرنا وتأنَّ بنا حتى نفهمه ونحفظه. وكانت لليهود كلمة يتسابّون بها عبرانية أو سريانية وهي «راعينا» فلما سمعوا بقول المؤمنين «راعنا» افترصوه وخاطبوا به الرسول ﷺ وهم يعنون به تلك المسبّة، فنهي المؤمنون عنها ٢٠ وأُمروا بما هو في معناها وهو {انْظُرْنَا} من نظره، إذا انتظره.

[720] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], âyetteki أُنْظُرْنَا kelimesini *nazırat*^{en} kökünden أَنْظِرْنَا şeklinde okumuştur. Yani "bize mühlet ver ki (dediklerini) ezberleyebilelim." İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652], Müslümanların Peygamber (s.a.)'e tazim maksadıyla çoğul sıygasıyla hitap etmelerini dikkate alarak âyetteki رَاعِنَا kelimesini رَاعُونَا şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî [v.110/728], kelimeyi "ahmaklık, kalın kafalılık" anlamındaki *ra'n*^{en} kökünden tenvinle رَاعِنًا şeklinde okumuştur. Yani رَعَنِيًّا mânasındaki *ra'n*a mensub, o cinsten *kavl-i râ'in* [kaba, kötü söz] söylemeyin. رَاعِنٌ kelimesi *dârin*^{un} [zırhlı] ve *lâbin*^{un} [sütlü] kalıbındadır. Müslümanların *râ'înâ* sözü, Yahudilerin *râ'înâ* sözlerine benzediği ve sövme sebebi olduğu için *ra'n* olarak nitelenmiştir.

[721] وَاسْمَعُوا [dinleyiniz.] Peygamber (s.a.)'in size konuştuğu şeyleri ve size yönelttiği hususları, belleyici kulaklarla ve anlamaya hazır zihinlerle en iyi şekilde dinleyiniz. Ta ki sözün tekrarlanmasını istemeye ve korunup kollanma talebine ihtiyaç duymayasınız. Veya [size söylenenleri] kabullenip gereğini yapmak üzere dinleyiniz. Sizin dinlemeniz, Yahudilerin dinlemesi gibi olmasın. Zira onlar "İşittik, ama itaat etmiyoruz!" [Bakara 2/93] demişlerdi. Yahut size emredileni ciddiyetle dinleyiniz ki size yasaklanan şeye tekrar dönmeyesiniz. Böylece, bu kelimeyi terketmeleri gerektiği iyice vurgulanmış olmaktadır.

[722] Rivâyete göre Sa'd b. Mu'âz [v.5/627], bu çirkin sözü Yahudilerden duymuş ve:

"- Ey Allah'ın düşmanları! Allah'ın lâneti üzerinize olsun. Canımı elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, sizden birinin bu sözü Peygamber (s.a.) için söylediğini duyarsam, onun boynunu vuracağım!" demiş. Onlar:

"- Siz de aynı sözü söylemiyor musunuz?" dediklerinde bu âyet nâzil olmuş. [KT.b]

[723] "İnkârcı nankörler için" yani Peygamber (s.a.)'i küçümseyip ona söven Yahudiler için "can yakıcı bir azap vardır."

[٧٢٠] وقرأ أُبيّ أَنظِرْنا، من النَّظِرة، أي أمهلنا حتى نحفظ. وقرأ عبد الله بن مسعود راعُونا، على أنهم كانوا يخاطبونه بلفظ الجمع للتوقير. وقرأ الحسن: راعنًا، بالتنوين من الرعن، وهو الهَوَج، أي لا تقولوا قولًا راعنًا منسوبًا إلى الرعَن رعَنِيًّا، كدَارِعٍ ولَابِنٍ، لأنه لما أشبه قولهم راعينا، وكان سببًا في السب اتصف بالرعن.

٥ [٧٢١] {وَاسْمَعُوا} وأحسنوا سماع ما يكلمكم به رسول الله ﷺ ويلقي عليكم من المسائل بآذان واعية وأذهان حاضرة، حتى لا تحتاجوا إلى الاستعانة وطلب المراعاة؛ أو اسمعوا سماع قبول وطاعة، ولا يكن سماعكم مثل سماع اليهود حيث قالوا: {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} [البقرة: ٩٣]، أو واسمعوا ما أمرتم به بجدّ حتى لا ترجعوا إلى ما نهيتم عنه، تأكيدًا عليهم ترك تلك الكلمة.

١٠ [٧٢٢] وروي أن سعد بن معاذ سمعها منهم فقال: يا أعداء الله، عليكم لعنة الله، والذي نفسي بيده لئن سمعتها من رجل منكم يقولها لرسول الله ﷺ لأضربن عنقه. فقالوا: أولستم تقولونها فنزلت.

[٧٢٣] {وَلِلْكَافِرِينَ} ولليهود الذين تهاونوا برسول الله ﷺ وسبّوه {عَذَابٌ أَلِيمٌ}.

105. Ehl-i Kitap'dan ve Müşriklerden inkârcı nankörler size Rabbinizden bir hayır indirilmesini istemiyorlar. Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis ediyor. Allah, muazzam bir lütfa sahiptir.

[724] مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ ifadesinde yer alan birinci مِنْ beyân içindir. Çünkü [inkârcı nankörler] cinstir; Ehl-i Kitap ve Müşrikler olmak üzere iki çeşit kâfiri kapsar. Nitekim "Ehl-i Kitap'dan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenler … ayrılacak değillerdi." [Beyyine 98/1] âyetinde bu taksimata yer verilmiştir. مِنْ خَيْرٍ ifadesinde yer alan ikinci مِنْ hayrın çokluk ve kapsamlılığını anlatmak üzere getirilmiş zait Min'dir. مِنْ رَبِّكُمْ sözündeki مِنْ ise ibtidâ-i gâye içindir. الْخَيْرُ'dan maksat vahiydir. "Senin Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyorlar?!" [Zuhruf 43/32] âyetinde belirtildiği üzere, rahmet kelimesi de vahiy anlamına gelmektedir. Mâna şöyledir: Onlar, vahye nail olmaya kendilerini daha layık görüyorlar da sizi kıskanıyorlar ve vahiyden herhangi bir şeyin size indirilmesini istemiyorlar.

[725] "Oysa Allah rahmetini" nübüvveti "dilediğine tahsis ediyor." Allah ancak hikmetin gerektirdiği şeyi diler. "Allah, muazzam bir lütfa sahiptir." Bu ifade, peygamberlik vermenin muazzam bir lütuf olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu mânada âyet-i kerîmede "Şüphesiz O'nun sana karşı lütfu daima büyük olmuştur." [İsrâ 17/87] buyrulmaktadır.

106. Biz, bir âyeti nesheder ya da unutturursak, daha hayırlısını veya dengini getiririz. Bilmiyor musun ki Allah, gerçekten her şeye kadirdir.

107. Bilmiyor musun ki, göklerin ve yerin mülkü gerçekten Allah'a aittir ve sizin için Allah'tan başka bir velî ve yardımcı yoktur?!

[726] Rivayete göre Yahudiler nesih konusunda [Peygamberimiz'i] ayıplıyor ve: "Şu Muhammed'i görmüyor musunuz? ashabına bir şeyi yapmalarını emrediyor, sonra da bunu yasaklayıp zıttını emrediyor. Bugün bir şey söylüyor, yarın o söylediğinden dönüyor!" diyorlardı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

[727] ما نَنْسَخْ [neshetsek] kelimesi if'âlden Nûn'un zammesiyle ما نُنْسِخْ [neshettirsek] şeklinde; نُنْسِهَا kelimesi de [*nsy* kökünden değil *ns'e* kökünden] نَنْسأْهَا [ertelesek] şeklinde okunmuştur. Bu kelime şedde ile نُنَسِّهَا [tamamen unuttursak] şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelime, Peygamber (s.a.)'e hitap etmek üzere تَنْسَهَا [unutsan] ve تُنْسَهَا [o sana unutturulsa] şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd [v.32/652] مَا نُنْسِكَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نَنْسَخْهَا [Sana bir âyeti unuttursak veya neshetsek]; Huzeyfe [v.36/656] de مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِكَهَا [Bir âyeti neshetsek veya sana unutturursak…] şeklinde okumuştur.

١٠٥-﴿مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

[٧٢٤] مِن الأولى للبيان لأنّ الذين كفروا جنسٌ تحته نوعان: أهل الكتاب، والمشركون؛ كقوله تعالى {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ} [البينة: ١] والثانية مزيدة لاستغراق الخير، والثالثة لابتداء الغاية. والخير الوحي، وكذلك الرحمة كقوله تعالى {أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ} [الزخرف: ٣٢]. والمعنى: أنهم يرون أنفسهم أحق بأن يوحى إليهم فيحسدونكم وما يحبون أن ينزل عليكم شيء من الوحي.

[٧٢٥] {واللهُ} يختصّ بالنبوة {مَنْ يَشَاءُ} ولا يشاء إلا ما تقتضيه الحكمة {وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ} إشعار بأنّ إيتاء النبوّة من الفضل العظيم؛ كقوله تعالى {إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا} [الإسراء: ٨٧].

١٠٦-﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٠٧-﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٧٢٦] روي أنهم طعنوا في النسخ فقالوا: ألا ترون إلى محمد يأمر أصحابه بأمر، ثم ينهاهم عنه ويأمرهم بخلافه؛ ويقول اليوم قولًا ويرجع عنه غدًا؟ فنزلت.

[٧٢٧] وقرئ ما نَنْسَخ من آية، وما نُنْسِخ، بضم النون من أنسخ، أو نَنْسَأْها؛ وقرئ نُنْسِها ونُنَسِّها بالتشديد، وَتنْسَها، وتُنْسَها، على خطاب رسول الله ﷺ. وقرأ عبد الله ما نُنْسِكَ من آية أو ننسخْها. وقرأ حذيفة ما نَنْسَخْ من آية أو نُنْسِكَها.

[728] Âyetin *nesh* edilmesi, bir âyeti yerine başka bir âyet getirmek sûretiyle kaldırmak demektir. Âyetin *insâh* edilmesi ise âyetin neshini emretmek, yani neshettirmek anlamına gelir. Bu da şöyle gerçekleşir: Cebrail (a.s.), Peygamber'e, ilgili âyeti neshetmesini ve bunu insanlara böylece bildirmesini emreder. Âyetin *nes'* edilmesi, onu başka bir âyetle değiştirmek değil, te'hir etmek ve ortadan kaldırmak demektir. *İnsâ'* edilmesi ise, ilgili âyetin zihinlerden silinip gitmesidir.

[729] Mâna şöyledir: Maslahatın gerektirdiği istikamette, ister yerine bedel bir âyet gelsin ister bedelsiz olsun, her âyetin, hem lafzı hem de hükmü veya bu ikisinden sadece biri ortadan kaldırılabilir ve bu durumda Biz kullarımız için ondan daha hayırlı bir âyet getiririz, yani öyle bir âyet ki, onunla amel etmek sevap bakımından "öncekinden" daha çok veya ona denktir. "… gerçekten her şeye kadirdir." O'nun gücü, hayra da, daha hayırlısına da hayır bakımından ona denk olana da yeter. "Göklerin ve yerin mülkü gerçekten Allah'a aittir." Bu sebeple O, sizin işlerinizi üstlenir, onları idare eder ve onları sizin faydanıza olacak şekilde icrâ eder. Dolayısıyla O, nâsih ve mensuh [hükümler]den sizi yerine getirmekle sorumlu tutacağı şeyleri de en iyi bilmektedir.

[730] Allah Teâlâ kullarının işlerinin mâliki olduğunu ve âyetleri neshetme vb. şeylerle işleri kullarının maslahatına uygun şekilde idare ettiğini beyan edip de "Bilmiyor musun ki" sözüyle bu gerçeği onlara ikrar ettirince, ardından onlara, haklarında en uygun olan şeyleri indireceği hususunda kendisine güvenmelerini ve Yahudi atalarının Musa'ya karşı, neticesi kendileri hakkında vebal olan isteklerde bulunup; "Onların ilâhları olduğu gibi bizim için de bir ilâh yap!" [A'râf 7/138] ve "Bize Allah'ı apaçık bir şekilde göster!" [Nisâ 4/153] dedikleri gibi Peygamber (s.a.)'e önerilerde bulunmamalarını tavsiye etmek istedi:

108. Yoksa siz de mi peygamberinizden, daha önce Musa'dan istenenlere benzer (olur-olmaz) şeyler istemeyi arzu ediyorsunuz? Kim imanı küfürle değiştirirse, düz yolun ortasında sapmış demektir.

[731] "Kim imanı küfürle değiştirirse;" kim indirilen âyetlere güveni terkeder, bu hususta şüpheye düşer ve başka fikir ileri sürerse "düz yolun ortasında sapmış olur."

[٧٢٨] ونسخ الآية إزالتها بإبدال أخرى مكانها. وإنساخها الأمر بنسخها، وهو أن يأمر جبريل عليه السلام بأن يجعلها منسوخة بالإعلام بنسخها. ونسؤها، تأخيرها وإذهابها. لا إلى بدل. وإنساؤها أن يذهب بحفظها عن القلوب.

[٧٢٩] والمعنى أن كل آية يذهب بها على ما توجبه المصلحة من إزالة لفظها وحكمها معًا أو من إزالة أحدهما إلى بدل أو غير بدل {نَأْتِ} بآية خير منها للعباد، أي بآية العملُ بها أكثر للثواب. أو مثلها في ذلك. {على كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فهو يقدر على الخير، وما هو خير منه، وعلى مثله في الخير. {لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} فهو يملك أموركم يدبرها ويُجريها على حسب ما يصلحكم، وهو أعلم بما يتعبدكم به من ناسخ ومنسوخ.

[٧٣٠] لما بين لهم أنه مالك أمورهم ومدبرها على حسب مصالحهم من نسخ الآيات وغيره، وقررهم على ذلك بقوله {أَلَمْ تَعْلَمْ} أراد أن يوصيهم بالثقة به فيما هو أصلح لهم مما يتعبدهم به وينزل عليهم وأن لا يقترحوا على رسولهم ما اقترحه آباء اليهود على موسى عليه السلام من الأشياء التي كانت عاقبتها وبالًا عليهم كقولهم {اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا} [الأعراف: ١٣٨]، {أَرِنَا اللهَ جَهْرَةً} [النساء: ١٥٣]، وغير ذلك:

١٠٨-﴿أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

[٧٣١] {وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ} ومن ترك الثقة بالآيات المنزلة، وشك فيها، واقترح غيرها {فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ}.

109. Ehl-i Kitap'dan birçoğu, gerçek kendilerince apaçık belli olduktan sonra, hasetlerinden dolayı, imanınızdan sonra sizi inkâra döndürmek isterler. Allah, (haklarındaki nihaî) emrini getirinceye kadar bunları affedin, görmezden gelin. Allah elbette her şeye kadirdir.

[732] Uhud savaşından hemen sonra Finhas b. Âzûrâ, Zeyd b. Kays ve Yahudilerden bir grup, Huzeyfe b. Yemân [v.36/656] ve Ammâr b. Yâsir'e [v.37/657]: "Başınıza geleni görmüyor musunuz? Doğru yolda olsaydınız, hezimete uğramazdınız. Siz, en iyisi bizim dinimize dönün, bu sizin için daha hayırlı ve faziletlidir. Gittiğimiz yol da doğruya sizinkinden daha yakındır" dediler. Ammâr: "Sizde verilen sözü bozmak nasıl bir şeydir?" diye sordu. Onlar da: "Çok kötüdür" dediler. Bunun üzerine Ammâr: "Ben, yaşadığım sürece Hazret-i Peygamber'i yalanlamayacağıma dair söz verdim" dedi. Yahudiler: "Ammâr, ebediyen dönmeyecek şekilde dinimizden çıktı!" dediler. Huzeyfe de: "Ben Rab olarak Allah'ı, peygamber olarak Muhammed'i, din olarak İslâm'ı, rehber olarak Kur'ân'ı, kıble olarak Kâbe'yi ve kardeş olarak da mü'minleri seçtim" dedi. Ammâr ve Huzeyfe daha sonra Peygamber (s.a.)'e gelip durumu haber verdiler. Bunun üzerine Allah Resûlü: "En güzel olanı yapmış ve kurtuluşa ermişsiniz" buyurdu. [KT.b] Bunun üzerine bu [109.] âyet nâzil oldu.

[733] **Şayet** "مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ ibaresi nereye taalluk ediyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu hususta iki vecih vardır. Birincisi; bu ibarenin âyetin başındaki وَدَّ fiiline bağlı olmasıdır ki buna göre mâna şöyledir: Onlar sizin, dininizden dönmenizi temenni ettiler. İşte bu temennileri, kendi nefislerinden ve kendi arzu ve istekleri yönündendir; dindarlık ve hakka meyil yönünden değil. Çünkü onlar, sizin hak üzere bulunduğunuz gerçeği kendilerine apaçık bir şekilde ortaya çıktıktan sonra bunu istediler. O halde, bu temennilerinin hak cihetinden sayılması nasıl mümkün olabilir? İkincisi; bu ibarenin حَسَدًا kelimesine bağlı olmasıdır ki, "nefislerinin dibinden kaynaklanan aşırı bir haset sebebiyle" anlamındadır.

[734] "Allah, (haklarındaki nihaî) emrini getirinceye kadar affedin, görmezden gelin." Onlardan gelecek cehalet ve düşmanlıklara karşı siz af ve müsamaha yolunu seçin. Bu emir, Kurayza oğullarının öldürülmesi, Nadîr oğullarının sürgün edilmesi ve tüm Yahudilerin kendilerine cizye mecburiyeti getirilerek zillete düşürülmesidir. "Allah elbette her şeye kadirdir," bunlara hak ettikleri cezayı vermeye de gücü yeter.

١٠٩-﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٧٣٢] روي أن فنحاص بن عازوراء وزيد بن قيس ونفرًا من اليهود قالوا لحذيفة بن اليمان وعمار بن ياسر بعد وقعة أحد: ألم تروا ما أصابكم، ولو كنتم على الحق ما هزمتم، فارجعوا إلى ديننا فهو خير لكم وأفضل، ونحن أهدى منكم سبيلًا؛ فقال عمار: كيف نقض العهد فيكم؟ قالوا: شديد. قال: فإني قد عاهدت أن لا أكفر بمحمد ما عشت. فقالت اليهود: أما هذا فقد صبأ. وقال حذيفة: وأما أنا فقد رضيت بالله ربًا، وبمحمد نبيًا، وبالإسلام دينًا، وبالقرآن إمامًا، وبالكعبة قبلة، وبالمؤمنين إخوانًا. ثم أتيا رسول الله ﷺ وأخبراه فقال: «أصبتما خيرًا وأفلحتما»، فنزلت.

[٧٣٣] فإن قلت: بم تعلق قوله {مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يتعلق بوَدَّ، على معنى أنهم تمنّوا أن ترتدوا عن دينكم، وتمنيهم ذلك من عند أنفسهم ومن قِبل شهوتهم، لا من قبل التديّن والميل مع الحق، لأنهم ودّوا ذلك من بعد ما تبين لهم أنكم على الحق، فكيف يكون تمنيهم من قبل الحق؟ وإما أن يتعلق بحَسَدًا، أي حسدًا متبالغًا منبعثًا من أصل أنفسهم.

[٧٣٤] {فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا}، فاسلكوا معهم سبيل العفو والصفح عما يكون منهم من الجهل والعداوة {حتى يَأْتِيَ اللهُ بِأَمْرِهِ} الذي هو قتل بني قريظة وإجلاء بني النضير وإذلالهم بضرب الجزية عليهم {إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}، فهو يقدر على الانتقام منهم.

110. (Gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılın, benliğinizi arıtmak için vermeye bakın. Kendiniz için hayır olarak önden ne gönderirseniz, Allah'ın katında onu bulursunuz. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

[735] Kendiniz için önden "... hayır" yani namaz, zekât, sadaka ve diğer ibadetlerden iyilik "olarak ne gönderirseniz, onu" yani onun sevabını "Allah'ın katında bulursunuz. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir." Yani bilmektedir, dolayısıyla O'nun katında hiç kimsenin hiçbir ameli zayi olmaz.

111. "Yahudi -ya da Hıristiyan- olanlardan başkası asla Cennet'e girmeyecek." demekteler bir de... Bu, kendi kuruntularıdır. De ki: Eğer doğru sözlü kimselerseniz, getirin kanıtınızı!

[736] وَقالُوا [demekteler] fiilindeki zamir, Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan Ehl-i Kitab'a aittir. Âyetin mânası; Yahudiler, "Yahudi olandan başkası cennete girmeyecek"; Hıristiyanlar da, "Hıristiyan olandan başkası cennete girmeyecek" dediler, şeklindedir. Fakat Allah, iki ayrı cümleyi birleştirerek tek cümle haline getirmiştir ki bunun sebebi; dinleyenin her iki grubun görüşünü de sahibine izafe edebileceğine güvenilmesi ve iki grup arasındaki düşmanlık ve her birinin diğerini sapıklıkla suçladığı bilindiği için, karıştırılmayacağından emin olunmasıdır. "Dediler ki: Yahudi -ya da Hıristiyan- olunuz ki doğru yolu bulasınız…" [Bakara 2/135] âyetinde de benzer bir ifade kullanılmıştır.

[737] الهُودُ kelimesi هَائِدٌ kelimesinin çoğuludur. عُوذٌ [sığınanlar] kelimesinin عَائِذٌ [sığınan] ve بُزُلٌ [delip geçenler] kelimesinin de بَازِلٌ [delip geçen] kelimesinin çoğulu oluşu gibi.

[738] **Şayet** "Nasıl oldu da isim tekil iken haber çoğul olarak geldi de كَانَ هُودًا dendi?" **dersen, şöyle derim:** İsmi, مَنْ kelimesinin lafzı üzerine, haberi ise bu kelimenin mânası üzerine hamletmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] [إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ (Tabiî, Cehennem'e *girecek olan* müstesna) ifadesini] إِلَّا مَنْ هُوَ صَالُو الْجَحِيمِ [Sâffât 37/163; "Tabiî, Cehennem'e *girecekler* müstesna"] şeklinde okuması ve [فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَآ أَبَدًا ifadesini] فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَآ أَبَدًا ["… şüphesiz *onun* için Cehennem ateşi vardır; ebediyen içinde *kalıcı oldukları* halde." (Cin 72/23)] şeklinde okuması gibi. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] da âyeti; إلا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا أَوْنَصْرَانِيًّا [Yahudi ya da Hıristiyan *olan*dan başkası…] şeklinde okumuştur.

١١٠-﴿وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[٧٣٥] {مِنْ خَيْرٍ} من حسنة؛ صلاة أو صدقة أو غيرهما {تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ} تجدوا ثوابه عند الله {إِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ}، عالم؛ لا يَضِيع عنده عمل عامل.

١١١-﴿وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٧٣٦] الضمير في {وَقَالُوا} لأهل الكتاب من اليهود والنصارى. والمعنى: وقالت اليهود: لن يدخل الجنة إلا من كان هودًا، وقالت النصارى: لن يدخل الجنة إلا من كان نصارى، فلف بين القولين ثقة بأنّ السامع يردّ إلى كل فريق قوله، وأمنًا من الإلباس، لما علم من التعادي بين الفريقين وتضليل كل واحد منهما لصاحبه. ونحوه: {وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا} [البقرة: ١٣٥].

[٧٣٧] والهود: جمع هائد، كعائذ وعُوذ، وبازل وبُزل.

[٧٣٨] فإن قلت: كيف قيل {كَانَ هُودًا} على توحيد الاسم وجمع الخبر؟ قلت: حمل الاسم على لفظ {مَنْ} والخبر على معناه، كقراءة الحسن إِلَّا مَنْ هُوَ صَالُو الْجَحِيمِ. [الصافات: ١٦٣]، وقوله {فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا} [الجن: ٢٣]. وقرأ أبيّ بن كعب إِلَّا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا.

[739] **Şayet** "Onların لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ [Cennete asla giremeyecek…] sözleri sadece bir tek kuruntu iken neden bu, تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ [Bu, onların kuruntularıdır] şeklinde çoğul getirilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** "Bununla, buraya kadar zikredilen kuruntulara işaret edilmektedir. Bunlar da; mü'minlere Rablerinden bir hayır indirilmeyeceği, mü'minleri tekrar küfre döndürebilecekleri ve kendilerinden başka hiç kimsenin cennete girmeyeceği şeklindeki kuruntularıdır. İşte bu bâtıl arzu ve istekler, onların kuruntularıdır. "De ki, getirin kanıtınızı…" cümlesi, "Yahudi -ya da Hıristiyan- olanlardan başkası asla Cennet'e girmeyecek" cümlesine bağlıdır. "Bu onların kuruntularıdır" kısmı ise cümle-i mu'terizadır. Veya bu cümle, muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerine geçmesi ile تِلْكَ أَمْثَالُ أَمَانِيهِمْ [Bunlar, onların kuruntularından örneklerdir] anlamındadır. Yani "Yahudi ve Hıristiyan olanlardan başkası cennete girmeyecek" kuruntularında olduğu gibi, onların bütün kuruntuları tamamen boş ve asılsızdır.

[740] الأُمْنِيَةُ kelimesi, *temennî* kelimesinden *uf'ûlet*^{un} kalıbında bir lafızdır; *udhûket*^{un} [gülünç şey] ve *u'cûbet*^{un} [ilginç şey] lafızları gibi.

[741] "Eğer" iddianızda "doğru sözlü kimselerseniz, getirin kanıtınızı!", yani cennete girmenin sadece size ait bir durum olduğuna dair delilinizi getirin. İşte bu, taklitçilerin mezhebini en çok yerle bir eden ifadedir ve doğruluğuna dair delil olmayan her söz de bâtıldır, sebatı yoktur.

[742] هَاتِ kelimesi, هَاء konumunda ve "getir, ortaya koy" anlamında bir sestir.

112. Elbette (girecek)… Her kim varlığını en güzel bir şekilde Allah'a teslim ederse, Rabbi katında mutlaka mükâfatı olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[743] "Elbette" [بلى] kelimesi, Ehl-i Kitab'ın, kendilerinden başkasının cennete girmeyeceği kuruntusunu reddetmektedir. "Her kim varlığını," amellerini "en güzel bir şekilde" yaparak "Allah'a teslim ederse", yani Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kendini O'na kulluğa adarsa, "mutlaka" bu sayede hak ettiği "mükâfatı olacaktır."

[744] **Şayet** "مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ [kim varlığını teslim ederse] ibaresinin âyet içerisindeki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** بَلَى kelimesinin, "Bizden başkası cennete girmeyecek" sözünü reddetmek üzere gelmesi; مَنْ أَسْلَمَ ibaresinin de başlangıç cümlesi olması mümkündür. مَنْ edatı, şart mânası içerdiğinden, فَلَهُ أَجْرُهُ kısmı da onun cevabı olarak gelir. Başka bir değerlendirmeye göre; مَنْ أَسْلَمَ mahzûf bir fiilin fâili olabilir. Buna göre mâna بَلَى يَدْخُلُهَا مَنْ أَسْلَمَ [Elbette.. Varlığını Allah'a teslim eden herkes cennete girecek] şeklinde olur. فَلَهُ أَجْرُهُ kısmı da يَدْخُلُهَا مَنْ أَسْلَمَ cümlesine atfedilen bir söz olur.

[٧٣٩] فإن قلت: لم قيل {تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ}، وقولهم {لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ} أمنية واحدة؟ قلت: أشير بها إلى الأماني المذكورة، وهو أمنيتهم أن لا يُنزَل على المؤمنين خير من ربهم، وأمنيتهم أن يردّوهم كفارًا، وأمنيتهم أن لا يدخل الجنة غيرهم؛ أي تلك الأماني الباطلة أمانيهم. وقوله {قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} متصل بقولهم {لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى}، و{تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ} اعتراض. أو أريد أمثال تلك الأمنية أمانيهم، على حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه. يريد أن أمانيهم جميعًا في البطلان مثل أمنيتهم هذه.

[٧٤٠] والأمنية أفعولة من التمني، مثل الأضحوكة والأعجوبة

[٧٤١] {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} هلموا حجتكم على اختصاصكم بدخول الجنة {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في دعواكم، وهذا أهدم شيء لمذهب المقلدين، وأن كل قول لا دليل عليه فهو باطل غير ثابت.

[٧٤٢] و هَاتِ صوت بمنزلة هاء، بمعنى أحضر.

١١٢-﴿بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[٧٤٣] {بَلَى} إثبات لما نفَوْه من دخول غيرهم الجنة {مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} من أخلص نفسه له لا يشرك به غيره {وَهُوَ مُحْسِنٌ} في عمله {فَلَهُ أَجْرُهُ} الذي يستوجبه.

[٧٤٤] فإن قلت: من {أَسْلَمَ وَجْهَهُ} كيف موقعه؟ قلت: يجوز أن يكون {بَلَى} ردًّا لقولهم، ثم يقع {مَنْ أَسْلَمَ} كلامًا مبتدأ، ويكون مَنْ متضمنًا لمعنى الشرط، وجوابه {فَلَهُ أَجْرُهُ}، وأن يكون {مَنْ أَسْلَمَ} فاعلًا لفعل محذوف؛ أي بلى، يدخلها من أسلم، ويكون قوله {فَلَهُ أَجْرُهُ} كلامًا معطوفًا على «يدخلها من أسلم».

113. Yahudiler; "Hıristiyanlar hiçbir şeye dayanmamaktadır." derken, Hıristiyanlar; "Yahudiler hiçbir şeye dayanmamaktadır" demekte... Oysa aynı kitabı okuyorlar... Bilmeyen (müşrik)ler de onlarınkine benzer şeyler söylemekte (kendilerini Allah'ın özel kulları addetmekte) ler. İhtilâf edip durdukları hususlarda Allah, Kıyamet günü aralarında hâkimlik edecektir.

[745] "Hiçbir şeye" yani doğru ve itibara alınabilecek olan hiçbir şeye [dayanmamaktadır.] Bu, gerçekten büyük bir mübalağadır. Çünkü 'imkânsız' ve 'yok' hakkında 'var'lık [*şey'*] ismi kullanılmıştır. Onun hakkında şey' [varlık] kavramının kullanılamayacağı belirtildiğinde, onu dikkate almamak gerektiği öyle etkili bir şekilde ifade edilmiş olur ki [bir şeyi yok saymanın] daha ötesi yoktur! Bu, Arapların أَقَلُّ مِنْ لَا شَيْءَ [Lâ şey'den daha az] sözü gibidir.

[746] وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ [Oysa aynı kitabı okuyorlar] ibaresinde Vâv hal bildirmek, *kitâb* da cins içindir. Yani onlar ilim ehli ve kitapları okuyan kimseler oldukları halde böyle dediler. Tevrat veya İncil'i yahut Allah'ın kitaplarından herhangi birini öğrenen ve ona iman eden kişinin yapması gereken, diğerlerini inkâr etmemektir. Çünkü bu iki kitaptan biri diğerini tasdik etmekte ve onun doğruluğuna tanıklık etmektedir. Allah'ın bütün kitapları da aynı şekilde hep birbirlerini tasdik edici olarak gelmişlerdir.

[747] كَذٰلِكَ yani [Yahudi ve Hıristiyanların birbiri hakkında söylediklerinden] duyduğun biçimde ve aynı tarz üzere, hiçbir ilim ve kitaba sahip olmayanlar, yani putperestler, Mu'attıla[27] vb.leri; her bir din mensubu hakkında "bunlar hiçbir şeye dayanmamaktadır" ifadesini kullandılar. Bu, Yahudi ve Hıristiyanlar için büyük bir azarlamadır. Çünkü ilim sahibi olmakla birlikte kendilerini "bilmeyenler" halkasına dizmişlerdir.

[748] Rivayete göre Necran heyeti Peygamber (s.a.)'in huzuruna çıktıklarında Yahudi âlimleri de oraya geldiler; birbirleriyle tartıştılar, hatta seslerini yükselttiler. Yahudiler, "dinî bakımdan siz hiçbir şeye dayanmamaktasınız" dediler ve Hazret-i İsa'yı ve İncil'i inkâr ettiler. Hıristiyanlar da Yahudilere aynı şeyi söylediler ve Hazret-i Musa'yı ve Tevrat'ı inkâr ettiler [İbn Hişam, *Sîret*, s.304-305].

[749] "Allah, Kıyamet günü" Yahudi ve Hıristiyanlar arasında, iki gruptan her biri için, bizzat hak etmelerine bağlı olarak belirlediği azapla "hükmedecektir." Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] nakledildiğine göre, Allah'ın onların arasında vereceği hüküm, onları yalanlayıp cehenneme atmasıdır.

---

27 Kâinatı yaratıcıdan hâlî kabul edenler ve -Berâhime gibi- nübüvveti inkâr edenler. İslâm dairesinde ise, Allah'ın zâtını sıfatlarından -veya Kitap ve Sünnet'in delâlet ettiği mânalardan- soyutlayanlar. (Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Mu'attıla" md., *DİA*) / ed.

١١٣-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٧٤٥] {عَلَى شَيْءٍ} أي على شيء يصح ويُعتدُّ به. وهذه مبالغة عظيمة، لأن المحال والمعدوم يقع عليهما اسم الشيء، فإذا نفي إطلاق اسم الشيء عليه فقد بولغ في ترك الاعتداد به إلى ما ليس بعده. وهذا كقولهم: أقل من لا شيء.

[٧٤٦] {وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ} الواو للحال. والكتاب للجنس أي قالوا ذلك وحالهم أنهم من أهل العلم والتلاوة للكتب. وحق من حمل التوراة أو الإنجيل أو غيرهما من كتب الله وآمن به أن لا يكفر بالباقي؛ لأن كل واحد من الكتابين مصدّق للثاني، شاهد بصحته، وكذلك كتب الله جميعًا متواردة على تصديق بعضها بعضًا.

[٧٤٧] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك الذي سمعت به على ذلك المنهاج {قَالَ} الجهلة {الَّذِينَ} لا علم عندهم ولا كتاب، كعبدة الأصنام والمعطِّلة ونحوهم، قالوا لأهل كل دين: ليسوا على شيء. وهذا توبيخ عظيم لهم حيث نظموا أنفسهم مع علمهم في سلك من لا يعلم.

[٧٤٨] وروي أن وفد نجران لما قدِموا على رسول الله ﷺ أتاهم أحبار اليهود فتناظروا حتى ارتفعت أصواتهم، فقالت اليهود: ما أنتم على شيء من الدين، وكفروا بعيسى والإنجيل؛ وقالت النصارى لهم نحوه، وكفروا بموسى والتوراة.

[٧٤٩] {فَاللهُ يَحْكُمُ} بين اليهود والنصارى {يَوْمَ الْقِيَامَةِ} بما يقسم لكل فريق منهم من العقاب الذي استحقه. وعن الحسن: حكم الله بينهم أن يكذبهم ويدخلهم النار.

114. (Sizin Kâbe'yi âbad etmenizi engellemeğe çalışarak) Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyen ve oraların harap olması için koşturan birinden daha zalimi olabilir mi? Bunlar, buralara ancak korka korka girebilirler. Bunları dünyada rezil rüsvay oluşlarının yanında, Âhirette de büyük bir azap bekliyor!..

[750] أَنْ يُذْكَرَ [anılması] ifadesi, مَنَعَ [engelledi] fiilinin ikinci mef'ûlüdür. Çünkü sen birini bir şeyden engellediğini anlatmak için *mena'tuhû kezâ* ['o'na 'şu'nu engelledim] dersin. Nitekim وَمَا مَنَعَنَا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ ["Bizim mucizeler göndermemize ancak … engel olmuştur". (İsrâ 17/59)] ve وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوا ["İnsanların iman etmesine ancak … engel olmuştur." (Kehf 18/55)] âyetlerinde de bu fiille ilgili aynı kullanım söz konusudur. أَنْ edatıyla beraber harf-i cerin hazfedilmesi caizdir. Senin أَنْ يُذْكَرَ ifadesini, [orada Allah'ın isminin anılmasını istemedikleri için mescitlere girilmesini engelleyenler] mânasında mef'ûlun leh olarak nasbetmen de mümkündür.

[751] Âyetin bildirdiği hüküm, cins mânasında Allah'ın bütün mescitlerini ilgilendiren genel bir hükümdür. Dolayısıyla, onlardan herhangi birinde Allah'ın anılmasını engelleyen kimse zulümde son derece ileri gitmiş olur. Sebeb-i nüzûlü şöyledir: Hıristiyanlar Kudüs'te [Beyt-i Makdis] eziyet edici kurallar koyarak insanların dua etmesini engelliyorlardı. Romalılar da Kudüs ahalisine saldırmış; Kudüs'ü yıkıp tahrip etmişler; Tevrat'ı yakmışlar ve insanları öldürüp esir almışlardı. Yine denilmiştir ki; Allah bununla, Müşriklerin Hudeybiye senesinde Peygamber (s.a.)'in Mescid-i Haram'a girmesini engellemelerini murad etmiştir.

[752] **Şayet** "Engelleme ve tahrip etme işi, Beyt-i Makdis veya Mescid-i Haram'dan sadece biri için vâki olduğu halde, nasıl oldu da çoğul olarak 'Allah'ın mescitleri' ifadesi kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Sebep hususi olsa da hükmün umumi gelmesinde bir sakınca yoktur. Nitekim salih bir insana eziyet eden kimse için: "Salihlere eziyet edenden daha zalimi olabilir mi?!" dersin. Yine hakkında sûre inen kişi Ahnes b. Şerîk [v.15/636?] olduğu halde ondan "Yazıklar olsun insanı arkasından çekiştirenlere de, yüzüne karşı eğlenenlere de!.." [Hümeze 104/1] şeklinde çoğul sıygasıyla bahsedilmesi de bunun gibidir.

[753] Allah'ın zikredilmesini engelleyerek ve binaları tahrip ederek "mescitlerin harap olması için koşturandan…"

١١٤-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[٧٥٠] {أَنْ يُذْكَرَ} ثاني مفعولي منع. لأنك تقول: منعته كذا. ومثله {وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ} [الإسراء: ٥٩]، {وَمَا مَنَعَ الناسَ أَنْ يُؤْمِنُوا} [الكهف: ٥٥] ويجوز أن يحذف حرف الجر مع أن، ولك أن تنصبه مفعولًا له بمعنى كراهةَ أن يذكر.

[٧٥١] وهو حكم عام لجنس مساجد الله، وأن مانعها من ذكر الله مفرط في الظلم. والسبب فيه أن النصارى كانوا يطرحون في بيت المقدس الأذى ويمنعون الناس أن يصلوا فيه، وأن الروم غزوا أهله فخرّبوه وأحرقوا التوراة وقتلوا وسبَوْا. وقيل: أراد به منع المشركين رسول الله ﷺ أن يدخل المسجد الحرام عام الحديبية.

[٧٥٢] فإن قلت: فكيف قيل مساجد الله وإنما وقع المنع والتخريب على مسجد واحد وهو بيت المقدس أو المسجد الحرام؟ قلت: لا بأس أن يجيء الحكم عامًّا وإن كان السبب خاصًّا، كما تقول لمن آذى صالحًا واحدًا: ومن أظلم ممن آذى الصالحين!؟ وكما قال الله عزّ وجلّ: {وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ} [الهمزة: ١] والمنزول فيه الأخنس بن شَرِيق

[٧٥٣] {وَسَعَى فِى خَرَابِهَا} بانقطاع الذكر أو بتخريب البنيان.

[754] Âyette مَساجِدَ اللهِ [Allah'ın mescitleri] ifadesiyle nasıl umum kastedildiyse مَنْ مَنَعَ [engel olan] ifadesiyle de aynı şekilde umum kastedilmiştir. Dolayısıyla, bundan sadece, insanları mescitlerde zikir ve ibadetten alıkoyan bu Hıristiyan ve Müşrikler murad edilmemiştir.

[755] "Bunlar" yani mescitlerde ibadete mani olanlar, "buralara giremezler." Onların Allah'ın mescitlerine girmesi uygun değildir. Onların mescitlere saldırıp oraları işgal etmeleri ve mü'minleri oralardan menetmeleri bir tarafa, artık oraya "ancak korka korka," ürkek bir şekilde ve mü'minlerin kendilerini yakalamasından son derece korkup titreyerek "girebilirler." Yani, kâfirlerin zulmü ve azgınlıkları olmasa, olması gereken gerçek durum böyledir.

[756] Denildi ki, onlar hakkında Allah'ın hükmünde yazılı durum böyledir. Yani Allah'ın hükmedip Levh-i Mahfûz'a yazdığına göre O, mü'minlere öyle yardım edecek, onları öyle kuvvetlendirecektir ki neticede bu mescit düşmanları oralara ancak korka korka girebilecek bir duruma düşeceklerdir. Rivayete göre [zamanla öyle bir hale gelindi ki] Hıristiyanlardan hiç kimse Beyt-i Makdis'e giremez oldu; ancak tanınmamaya çalışarak, hırsız gibi gizli gizli girebiliyorlardı.

[757] Katâde [v.117/735] der ki: Beyt-i Makdis'de yakalanan bir Hıristiyan, çok kötü bir şekilde dövülür ve pek şiddetli bir biçimde cezalandırılırdı.

[758] Denildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle nidâ etmiştir: "Bu seneden sonra hiçbir müşrik hac yapmasın, Beyti kimse çıplak tavaf etmesin!" [*Buhārî,* "Hac", 67; *Nesâî*, "Menâsikü'l-hac", 161]

[759] خائِفِينَ [korkanlar] kelimesini Ebû Abdullāh, yine aynı mânada olmak üzere خُيَّفًا şeklinde okumuştur ki صُيَّمٌ [oruçlular] kalıbındadır.

[760] Fakihler, kâfirin mescide girmesi hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanîfe [v.150/767] buna cevaz vermiş, Mâlik [v.179/795] bunu caiz görmemiş; Şâfi'î [v.204/820] ise bu konuda Mescid-i Haram'la diğer mescidleri birbirinden ayırmıştır. Âyetin anlamının, kâfirlerin mescide girmelerine imkân tanımamak ve onları mescitten uzak tutmak olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Allah Resulüne eziyet etmek size yakışmaz." [Ahzâb 33/53] âyetinde de benzeri bir kullanım ve mâna söz konusudur.

[761] *Hızy*, yani rezil rüsvaylıktan murad ölüm, esaret veya cizye konmasının sebep olduğu zillettir. Bu rüsvaylığın, onların Konstantinopolis, Roma ve Amûriyye[28] gibi şehirlerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi olduğu da söylenmiştir.

28 Bizans'ın ikinci büyük kenti Afyon/Emirdağ'daki Eskihisar / ed.

[٧٥٤] وينبغي أن يراد بمَنْ منع العمومُ كما أريد بمساجد الله، ولا يراد الذين منعوا بأعيانهم من أولئك النصارى أو المشركين.

[٧٥٥] {أُولَئِكَ} المانعون {مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا} أي ما كان ينبغي لهم أن يدخلوا مساجد الله {إِلَّا خَائِفِينَ} على حال التهيّب وارتعاد الفرائص من المؤمنين أن يبطشوا بهم، فضلًا أن يستولوا عليها ويلوها ويمنعوا المؤمنين منها. والمعنى ما كان الحق والواجب إلا ذلك لولا ظلم الكفرة وعتوّهم.

[٧٥٦] وقيل: ما كان لهم في حكم الله، يعني أن الله قد حكم وكتب في اللوح أنه ينصر المؤمنين ويقوّيهم حتى لا يدخلوها إلا خائفين. روى أنه لا يدخل بيت المقدس أحد من النصارى إلا متنكرًا مسارَقة.

[٧٥٧] وقال قتادة: لا يوجد نصراني في بيت المقدس إلا أُنهِك ضربًا وأُبلِغ إليه في العقوبة.

[٧٥٨] وقيل: نادى رسول الله ﷺ: «ألا لا يحجنّ بعد هذا العام مشرك، ولا يطوفنّ بالبيت عُريان!»

[٧٥٩] وقرأ أبو عبد الله إلا خُيَّفًا، وهو مثل صيم.

[٧٦٠] وقد اختلف الفقهاء في دخول الكافر المسجد؛ فجوّزه أبو حنيفة رحمه الله، ولم يجوزه مالك، وفرق الشافعي بين المسجد الحرام وغيره. وقيل: معناه النهي عن تمكينهم من الدخول والتخلية بينهم وبينه، كقوله {وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللهِ} [الأحزاب: ٥٣].

[٧٦١] {خِزْيٌ} قتلٌ وسبيٌ، أو ذلة بضرب الجزية. وقيل: فتح مدائنهم قسطنطينية ورومية وعمورية.

115. Doğu da Allah'ındır Batı da... Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın varlığı oradadır. Şüphesiz Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

[762] "Doğu da Allah'ındır Batı da." Yani doğu tarafta bulunan beldeler, batı tarafta bulunan beldeler ve yeryüzü tümüyle Allah'ındır. Onun sahibi ve yöneticisi Allah'tır. "Nereye dönerseniz" yani hangi mekânda olursa olsun, "Namaz kılarken yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Ey mü'minler! Siz de nerede bulunursanız yüzünüzü o yöne çevirin" [Bakara 2/150] âyetinin deliliyle yüzünüzün yönünü kıble tarafına çevirirseniz "Allah'ın varlığı" yani emredip razı olduğu yön "oradadır."

[763] Buna göre âyetin mânası şöyledir: Mescid-i Haram'da veya Beyt-i Makdis'de namaz kılmaktan alıkonulursanız [endişeye kapılmayın, çünkü] Ben yeryüzünün tümünü sizin için mescit yaptım. Onun mevki ve mekânlarından hangisinde isterseniz namazınızı kılınız ve oradan da yönünüzü kıble tarafına döndürünüz. Çünkü bulunulan her mekândan kıbleye dönmek mümkündür. Bunun, bu mescide değil şu mescide, bu mekâna değil şu mekâna tahsis edilmesi söz konusu olamaz. "Şüphesiz Allah" rahmeti "geniş olandır." Kullarına genişlik sağlamak ve onlara işleri kolaylaştırmak ister. "O, mutlak ilim sahibidir." Kullarının maslahatına ve hayrına olan şeyleri çok iyi bilir.

[764] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] nakledildiğine göre bu âyet, binek üzerinde bulunan yolcunun namazı hakkında nâzil olmuştur. O kişi, bineği nereye dönerse kıble olarak oraya yönelir. Atâ'dan [v.114/732] gelen bir açıklamaya göre ise bir topluluk (karanlık sebebiyle) kıblenin ne tarafa olduğunu bilemediler. Farklı yönlere doğru namaz kıldılar. Sabah olunca hata yaptıklarını anladılar. Fakat (bu âyetle) mazeretleri kabul edildi. İfadenin; dua ve zikir için "nereye dönerseniz" mânasında olduğu, Allah'ın bununla namazı murad etmediği de söylenmiştir.

[765] Hasan-ı Basrî [v.110/728], فَأَيْنَما تُوَلُّوا ifadesini, التَّوَلّي sıygasından "kıbleyi ne tarafa çevirirseniz" anlamında فَأَيْنَمَا تَوَلَّوْا şeklinde okumuştur.

116. Bir de "Allah çocuk edindi." demekteler... Hâşa!.. Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir. Her biri O'na gönülden itaat etmektedir.

[766] وَقالُوا kelimesi [bir de] و olmaksızın قالُوا şeklinde de okunmuştur. Bu fiille Allah, "Mesîh Allah'ın oğludur, Üzeyir Allah'ın oğludur ve melekler Allah'ın kızlarıdır" diyenleri kastetmiştir.

١١٥-﴿وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[٧٦٢] {وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} أي بلاد المشرق والمغرب والأرض كلها لله هو مالكها ومتوليها {فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا} ففي أي مكان فعلتم التولية، يعني تولية وجوهكم شطر القبلة، بدليل قوله تعالى {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُمَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} [البقرة: ١٥٠]، {فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ} أي جهته التي أمر بها ورضيها.

[٧٦٣] والمعنى أنكم إذا منعتم أن تصلّوا في المسجد الحرام أو في بيت المقدس، فقد جعلت لكم الأرض مسجدًا فصلوا في أي بقعة شئتم من بقاعها، وافعلوا التولية فيها، فإن التولية ممكنة في كل مكان لا يختص إمكانها في مسجد دون مسجد ولا في مكان دون مكان. {إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ} الرحمةِ؛ يريد التوسعة على عباده والتيسير عليهم {عَلِيمٌ} بمصالحهم.

[٧٦٤] وعن ابن عمر: نزلت في صلاة المسافر على الراحلة أينما توجهت. وعن عطاء: عميت القبلة على قوم فصلوا إلى أنحاء مختلفة، فلما أصبحوا تبينوا خطأهم فعذروا. وقيل: معناه {فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا} للدعاء والذكر، ولم يرد الصلاة.

[٧٦٥] وقرأ الحسن: فأينما تَولوا، بفتح التاء من التولي، يريد: فأينما توجهوا القبلة.

١١٦-﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾

[٧٦٦] {وَقَالُوا} وقرئ بغير واو. يريد الذين قالوا المسيح ابن الله وعزير ابن الله والملائكة بنات الله.

[767] سُبْحانَهُ tabiri Allah'ı bütün bu noksan sıfatlardan tenzih etmek ve O'nu bu nevi eksikliklerden uzak tutmak içindir.

[768] "Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir." Onların yaratıcısı ve sahibi O'dur. Melekler, Üzeyir ve Mesih de bunlardandır.

[769] "Her biri O'na gönülden itaat etmekte", emrine boyun eğmekte"-dir." Onlardan hiçbiri Allah'ın yaratmasına, takdirine ve meşîetine engel olamaz. Dolayısıyla, bir başka şeyin, böyle bir vasfa sahip olan zâtın cinsinden olması düşünülemez. Oysa çocuğun, babanın cinsinden olması onun özelliklerinden biridir. كُلٌّ [hepsi, her biri] kelimesinin sonundaki tenvin muzâf-ı ileyhden bedel olup كُلُّ ما فِي السَّماواتِ وَالْأَرْضِ [Göklerde ve yerde olanların hepsi] mânasındadır; ancak Allah'a çocuk olarak isnat ettikleri herkesin kastedilmiş olması da caizdir. "Her biri O'na gönülden itaat etmekte", O'na kulluk yapmakta, O'nun rubûbiyetini ikrar etmekte ve kâfirlerin kendilerine izafe ettikleri "Allah'ın çocuğu olma gibi" vasıfları inkâr etmektedirler.

[770] **Şayet** "Nasıl oldu da [ilim sahiplerini ifade eden] قانِتُونَ lafzıyla beraber ilim sahibi olmayanlar için kullanılan مَا ism-i mevsūlünü getirdi?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade *subhâne mâ sehharakunne le-nâ* [(Ey kadınlar! Bu dehanıza, bu fendinize rağmen) sizi bize boyun eğdiren şey (yani *güç*) tüm noksan sıfatlardan münezzehtir!] sözü gibidir. Sanki مَنْ yerine مَا getirmekle, "O'nunla görünmez varlıklar arasında bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar!" [Sāffât 37/158] âyetinde olduğu gibi, kendisine çocuk olarak izafe edilen o varlıkları tahkir etmek ve onları küçümsemek istemiştir.

117. O, göklerin ve yerin 'ön örnek'siz yaratıcısıdır. O, bir şeyin olmasını diledi mi, ona sadece "Ol!" der; anında olmaya başlar.

[771] Bir şeyin eşsiz, örneksiz, fevkalade güzel olduğunu ifade etmek üzere *bedu'a'ş-şey'u fe-huve bedî'un* denilir. Tıpkı adamın efendi ve şerefli oluşunu anlatmak üzere *bezu'a'r-raculu fe-huve bezî'un* [بزيع] dendiği gibi. Buna göre بَدِيعُ السَّمواتِ tabiri, sıfat-ı müşebbehenin fâiline izafesi kabilinden olup "Allah'ın gökleri ve yeri, eşsiz güzelliktedir, muhteşemdir" anlamındadır. الْبَدِيعُ kelimesinin الْمُبْدِعُ [eşsiz biçimde yaratan] mânasında olduğu da söylenmiştir. Tıpkı Amr [b. Ma'dîkerib; v.641]'in;

[٧٦٧] {سبحانه} تنزيه له عن ذلك وتبعيد.

[٧٦٨] {بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ} هو خالقه ومالكه، ومن جملته الملائكة وعزير والمسيح.

[٧٦٩] {كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ} منقادون، لا يمتنع شيء منه على تكوينه وتقديره ومشيئته، ومن كان بهذه الصفة لم يجانس، ومن حق الولد أن يكون من جنس الوالد. والتنوين في {كُلٌّ} عوض من المضاف إليه، أي كل ما في السماوات والأرض. ويجوز أن يراد كلّ من جعلوه لله ولدًا. {لَهُ قَانِتُونَ} مطيعون عابدون مقرون بالربوبية منكرون لما أضافوا إليهم.

[٧٧٠] فإن قلت: كيف جاء بما التي لغير أولي العلم مع قوله قانتون؟ قلت: هو كقوله «سبحان ما سخركنَّ لنا.» وكأنه جاء بما دون مَنْ تحقيرًا لهم وتصغيرًا لشأنهم، كقوله {وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا} [الصافات: ١٥٨].

١١٧-﴿بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[٧٧١] يقال بَدُع الشيء فهو بديع، كقولك بَزُع الرجل فهو بزيع. و{بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ} من إضافة الصفة المشبهة إلى فاعلها، أي بديعٌ سماواتُه وأرضه. وقيل: البديع بمعنى المبدع، كما أنّ السميع في قول عمرو:

> Reyhâne'den mi geliyor acaba, [bizi şevke getiren bir kısım sesler] işittiren bu çağırış?

beytinde, السَّمِيعُ kelimesinin الْمُسْمِعُ [işittiren] mânasında oluşu gibi. Ancak bu konuda farklı mülahazalar vardır.

[772] كُنْ فَيَكُونُ [Sadece "Ol!" der; anında olmaya başlar] ifadesinde geçen كَانَ tam fiil olup *uhdus fe-yahdusu* ["Meydana gel!" der; o da anında meydana gelmeye başlar] anlamındadır. Âyetin bahsettiği bu konuşma, mecaz ve temsildir. Burada telaffuz edilip konuşulmuş herhangi bir *söz* yoktur. Tıpkı [Ebu'n-Necm el-Iclî'ye (v.743) ait] şu ifadede olduğu gibi:

> [At hızlı gitmeye başlayınca, atın sırtına bağlanan] geniş kayışlar, (sürücünün) karnına: "İyice sarıl, yapış!" dediğinde…

Dolayısıyla âyetin mânası ancak şöyle olur: Allah'ın takdir edip olmasını istediği işler, hiç imtinâ etmeksizin ve beklemeksizin hemen olmaya ve varlık kisvesine bürünmeye başlar. Tıpkı kendisine bir şey emredilen itaatkâr bir memurun, hiç beklemeden, imtinâ etmeden ve isteksizlik göstermeden emredilen şeyi derhal yapmaya başlaması gibi. Allah Teâlâ, bu âyette bahsettiği "gökleri ve yeri eşsiz, ön örneksiz yaratması ve olmasını istediği şeyin hemen olması" gibi vasıflarıyla, kendisinin çocuk edinmekten son derece uzak olduğu gerçeğini iyice tekit etmektedir. Çünkü bu denli yüce bir kudrete sahip olan zâtın durumu, birbirinden doğma/meydana gelme bakımından diğer cisimlerin hallerinden tamamen ayrı olacaktır.

[773] بَدِيعُ السَّماواتِ tabirindeki بَدِيعُ kelimesi, bir önceki âyetteki لَهُ قانِتُونَ [O'na gönülden itaat etmektedirler] ifadesinde yer alan لَهُ'daki zamirden bedel olmak üzere, 'Ayn'ın kesresiyle بَدِيعِ şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelimeyi [Ebû Ca'fer] Mansûr [v.158/775] *medih* mânası ifade etmesi için 'Ayn'ın nasbıyla بَدِيعَ şeklinde okumuştur.

أمِنْ رَيْحَانَةَ الدَّاعِي السَّمِيعُ ۞

بمعنى المسمع؛ وفيه نظر.

[٧٧٢] {كُنْ فَيَكُونُ} من كان التامّة، أي أحدث فيحدث. وهذا مجاز من الكلام وتمثيل ولا قول ثم، كما لا قول في قوله:

إذْ قَالَتِ الأَنْسَاعُ لِلْبَطْنِ الْحَقِ ۞

وإنما المعنى أنّ ما قضاه من الأمور وأراد كونه، فإنما يتكوّن ويدخل تحت الوجود من غير امتناع ولا توقف، كما أنّ المأمور المطيع الذي يؤمر فيمتثل لا يتوقف ولا يمتنع ولا يكون منه الإباء. أكد بهذا استبعاد الولادة، لأنّ من كان بهذه الصفة من القدرة كانت حاله مباينة لأحوال الأجسام في توالدها.

[٧٧٣] وقرئ بديعِ السَّمَاوَاتِ مجرورًا على أنه بدل من الضمير في له. وقرأ المنصور بالنصب على المدح.

118. Bilmeyenler de şöyle dediler: "Allah bizimle bizzat konuşsa ya da bize bir mucize gelse ya?!" Onlardan öncekiler de böyle söylemişti; kalpleri birbirine benzemiş! Oysa yakînen iman eden bir toplum için, Biz 'âyet'leri açıklamış bulunuyoruz.

[774] "Bilmeyenler" yani cahil müşrikler "de şöyle dediler…" Bunların, Ehl-i Kitab'dan olduğu ve bildikleriyle amel etmedikleri için cahil olarak nitelendirildikleri de söylenmiştir. Bunlar, kendilerini büyük görerek ve küstahça; "Allah" meleklerle konuşmakta olduğu ve Musa ile konuştuğu gibi "bizimle de bizzat konuşsa ya?!" Ya da kendilerine gelen Allah'ın mucizelerinin mucize olduğunu bile bile inkâr ederek ve bunları küçümseyerek "bize bir mucize gelse ya, dediler."

[775] "Kalpleri birbirine benzemiş!" Yani bunların ve kendilerinden öncekilerin kalpleri (manevî) körlük bakımından birbirine benzemiş!.. Nitekim "(Peygamberlere büyücü/mecnun vs. demeyi önceki ve sonraki toplumlar) birbirlerine vasiyet mi etmişler nedir?" [Zâriyât 52/53)] âyetinde de benzeri bir anlam mevcuttur.

[776] "Oysa biz âyetleri" insaf edip gerçekten bunların mucize olduğunu itiraf etmenin, onlara boyun eğmenin ve başka şeyleri bırakıp bunlarla yetinmenin gerekli olduğuna "yakinî olarak inanmış kimselere açıklamış bulunuyoruz."

119. Şüphesiz, Biz seni müjdeleyici ve korkutucu olarak gerçek ile gönderdik. Sen sorumlu olacak değilsin cayır cayır yanan Ateş'in sahiplerinden!

[777] "Biz seni" müjdeleyesin ve uyarasın diye "gönderdik"; iman etmeye zorlayasın diye değil. Bu hitap, Peygamber (s.a.)'i teselli etmek ve onun üzüntüsünü kalbinden çekip almak içindir. Çünkü o (s.a.), kâfirlerin küfürdeki ısrar ve kararlılıkları yüzünden üzülüyor ve göğsü daralıyordu. Biz seni; tebliğ ettikten ve insanları hakka davette bütün gücünü harcadıktan sonra, onlar niçin iman etmediler diye "cayır cayır yanan Ateş'in sahiplerinden!" sorumlu tutmayacağız. Nitekim bir diğer âyet-i kerîmede bu mânada; "Senin vazifen iletmekten ibarettir; onların hesabını görmek Bize düşer." (Ra'd 13/40)] buyrulmaktadır.

[778] ولا تُسأَلُ [sorumlu olacak değilsin] kelimesi, ولا تَسْأَلْ [Sorma!] şeklinde nehy-i hazır olarak da okunmuştur. Rivayete göre; Peygamber (s.a.), "Keşke annemin ve babamın akıbetlerinin ne olduğunu bilebilseydim" deyince,

١١٨-﴿وَقَالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ لَوْلا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

[٧٧٤] {وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ}، وقال الجهلة من المشركين، وقيل: من أهل الكتاب؛ ونفى عنهم العلم، لأنهم لم يعملوا به. {لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللهُ} هلا يكلمنا كما يكلم الملائكةَ وكلّم موسى؛ استكبارًا منهم وعتوًّا {أَوْ تَأْتِينَآ آيَةٌ} جحودًا لأن يكون ما أتاهم من آيات الله آياتٍ، واستهانةً بها.

[٧٧٥] {تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ} أي قلوب هؤلاء ومن قبلهم في العمى، كقوله {أَتَوَاصَوْا بِهِ} [الذاريات: ٥٢].

[٧٧٦] {قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ} ينصفون فيوقنون أنها آيات يجب الاعتراف بها والإذعان لها والاكتفاء بها عن غيرها.

١١٩-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾

[٧٧٧] {إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ} لأن تبشر وتنذر، لا لتجبر على الإيمان. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ وتسرية عنه، لأنه كان يغتمّ ويضيق صدره لإصرارهم وتصميمهم على الكفر. ولا نسألك {عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ} ما لهم لم يؤمنوا، بعد أن بلّغتَ وبلَغتَ جهدك في دعوتهم، كقوله {فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ} [الرعد: ٤٠].

[٧٧٨] وقرئ ولا تَسْأَلْ على النهي. روي أنه قال: «ليت شِعري ما فُعل أبواي!»

kâfirlerin hallerini sormaktan ve Allah düşmanlarına ihtimam göstermekten nehyolunmuştur. وَلَا تَسْأَلُ [Sorma!] ile başlayan cümlenin, kâfirlerin içine düşeceği azabın büyüklüğünü haber vermek üzere geldiği de söylenmiştir. Nitekim büyük bir belaya düşmüş bir kişi hakkında "Falan nasıl?" diye sorduğunda, onun halinin perişanlığını ifade etme sadedinde sana; "Hiç sorma!" denilir. Kâfirlerin düşeceği azabın büyüklüğü, işbu ifadeyle şöyle belirtilmiş oluyor: Haber vermesi istenen kişi, kâfirin içine düştüğü azabı -son derece berbat olması sebebiyle- diline almaya tahammül edemez. Bu sebeple ona bunu sorma ve kendisini rahatsız edip zor durumda bırakacak şeyle onu mükellef tutma. Veya sen ey haber almak isteyen kişi! Dinleyene yabancı olması ve onu rahatsız edici bir mahiyet arzetmesi sebebiyle sen o kâfirin haberini dinlemeye güç yetiremezsin. Dolayısıyla, hiç sorma. Ancak İbn Mes'ûd'un [v.32/652] وَلَنْ تُسْأَلَ [asla sorumlu tutulmayacaksın] kıraati ile Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] وَمَا تُسْأَلُ [sen sorumlu tutulmuyorsun] kıraati, birinci sırada olan وَلَا تُسْأَلُ [Sen sorumlu olacak değilsin] kıraatini desteklemektedir.

120. Sen onların dinine uymadıkça, Yahudiler ve Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar! "Hidayet, (size özgü değildir) Allah'ın hidayetidir." de. Şayet sana gelen ilimden sonra, bunların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan, Allah'a karşı senin için ne bir velî bulunur ne de bir yardımcı...

[779] Yahudi ve Hıristiyanlar sanki şöyle diyorlar: "Rızamızı kazanmak için ne kadar uğraşsan da, dinimize tamı tamına uymadıkça biz senden asla razı olmayız." Dolayısıyla, İslâm'a girmeleri hususunda Rasûllullâh (s.a.)'in onlardan ümidini kesmesi için Allah Teâlâ onların bu sözünü nakletmiştir. Yine aynı sebeple ve bu sözlerine cevap niteliğinde olmak üzere; "Hidayet, Allah'ın hidayetidir" buyurmuştur. Yani Allah'ın dosdoğru yolu olan İslâm, gerçek mânada hidayetin ta kendisidir. *Hidayet* olarak isimlendirilmesi doğru olan, sadece budur. O, her şeyiyle ve tamamıyla hidayettir. Öyle ki, onun dışında bir hidayet yoktur. Sizin ittibâ etmek üzere çağırdığınız şey ise hidayet değil ancak *hevâ*dan ibarettir. Dikkat edersen Allah şöyle buyuruyor: "Şayet sen, sana gelen ilimden", yani doğru delillerle sahihliği bilinen dinden "sonra bunların hevâlarına", yani arzu, ihtiras ve bid'atlerden ibaret olan sözlerine "uyacak olursan…"

فنهي عن السؤال عن أحوال الكفرة والاهتمام بأعداء الله. وقيل: معناه تعظيم ما وقع فيه الكفار من العذاب، كما تقول: كيف فلان؟ سائلًا عن الواقع في بلية، فيقال لك: لا تسأل عنه. ووجه التعظيم أن المستخبَر يجزع أن يُجري على لسانه ما هو فيه، لفظاعته، فلا تسأله ولا تكلفه ما يضجره، وأنت يا مستخبِر لا تقدر على استماع خبره لإيحاشه السامع وإضجاره، فلا تسأل. وتعضد القراءةَ الأولى قراءة عبد الله ولن تسأَل، وقراءة أبيّ وما تسأل.

١٢٠-﴿وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٧٧٩] كأنهم قالوا: لن نرضى عنك وإن أبلغت في طلب رضانا، حتى تتبع ملتنا، إقناطًا منهم لرسول الله ﷺ عن دخولهم في الإسلام؛ فحكى الله عزّ وجلّ كلامهم، ولذلك قال: {قُلْ إِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدَى} على طريقة إجابتهم عن قولهم، يعني أن هدى الله الذي هو الإسلام وهو الهدى بالحق والذي يصح أن يسمى هدى، وهو الهدى كله ليس وراءه هدى، وما تدعون إلى اتباعه ما هو بهدى إنما هو هوًى. ألا ترى إلى قوله {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم} أي أقوالهم التي هي أهواء وبِدع {بَعْدَ الذي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} أي من الدين المعلوم صحتُه بالبراهين الصحيحة.

121. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu hakkıyla okuyup izlerler. İşte, buna iman edenler sadece onlardır. Onu nankörce inkâr edenler; bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[780] "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler" ki Ehl-i Kitab'ın mü'minleridir, "onu hakkıyla okuyup izlerler;" onu tahrif etmezler ve Peygamber (s.a.)'in sıfatlarından orada zikredilen gerçekleri değiştirmezler. "Kitaba" gerçekleri tahrif edenler değil, "sadece bunlar iman ederler; bu kitabı nankörce inkâr eden" tahrifçi"ler; bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!" Çünkü hidâyeti verip dalâleti satın almışlardır.

122. Ey İsrailoğulları! Size ihsan etmiş olduğum nimetimi ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın.

123. Ve öyle bir günden sakının ki; o gün hiç kimsenin hiç kimseye faydası olmaz; hiç kimseden bedel alınmaz, kimsenin şefaati kabul edilmez; hâsılı, hiç kimseye yardım edilmez.

124. (Kâbe neden kıblemiz oldu, açıklayalım:) Hani, Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle sınamış; o da bunları eksiksiz yerine getirmişti... "Seni insanlara önder kılacağım" buyurmuş; o; "Soyumdan da mı?" deyince, "Benim ahdim zalimlere erişmez!" buyurmuştu.

[781] "Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle sınadı." Yani onu bir kısım emir ve yasaklarla imtihan etti. "Allah'ın kulunu *imtihan* etmesi" mecaz olup, kuluna, biri Allah'ın istediği diğeri kulun hoşuna giden iki işten birini seçmesi için imkân tanımasıdır. Böylece, Allah adeta, kuldan sadır olan şeyle onu imtihan etmiş gibi olmaktadır ki, buna göre kuluna bir karşılık takdir buyursun. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] إِبْراهِيمَ رَبُّهُ ifadesini, *İbrâhîm*i ref' ile *rabbi* de nasb ile [إِبْراهِيمُ رَبَّهُ şeklinde] okumuştur. Ki bu, İbn Abbâs (r.a.)'ın [v.736] kıraatidir. Buna göre mâna şöyle olur: İbrahim, birini deneyen kimsenin yaptığı gibi, acaba icabet edecek mi yoksa etmeyecek mi düşüncesiyle bir kısım dua cümleleriyle Rabbine dua etti.

[782] **Şayet** "Meşhur kıraatte fâil [وَإِذِ ابْتَلى رَبُّهُ إِبْراهِيمَ şeklinde] fiilin hemen peşinden takdir edilir, dolayısıyla رَبُّهُ kelimesinde İbrahim'e zamir göndermek, henüz *İbrahim* ismi geçmemişken ondan zamirle bahsetmek anlamına gelmektedir" **dersen, şöyle derim:** İsmi henüz zikretmeden ondan zamirle bahsedilmesi, âyetin وَإِذِ ابْتَلى رَبُّهُ إِبْراهِيمَ şeklinde okunması durumunda söz konusu olur. Ancak وَإِذِ ابْتَلى إِبْراهِيمَ رَبُّهُ ve وَإِذِ ابْتَلى رَبَّهُ إِبْراهِيمُ okunuşlarının hiçbirinde *ıdmâr kable'z-zikr* yani ismi zikretmeden önce ondan zamirle bahsedilmesi durumu söz konusu değildir.

١٢١-﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٧٨٠] {الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} هم مؤمنون أهل الكتاب {يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاَوَتِهِ} لا يحرّفونه ولا يغيرون ما فيه من نعت رسول الله ﷺ {أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ} بكتابهم دون المحرفين {وَمنْ يَكْفُرْ بِهِ} من المحرفين {فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} حيث اشتروا الضلالة بالهدى.

١٢٢-﴿يَا بَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِيٓ اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

١٢٣- ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

١٢٤-﴿وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

[٧٨١] {ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} اختبره بأوامر ونواهٍ. واختبار الله عبده مجاز عن تمكينه عن اختيار أحد الأمرين؛ ما يريد الله، وما يشتهيه العبد، كأنه يمتحنه ما يكون منه حتى يجازيه على حسب ذلك. وقرأ أبو حنيفة رحمه الله وهي قراءة ابن عباس رضي الله عنهما: إبراهيمُ ربَّه، رَفَع {إبراهيمَ} ونصَب {ربُّه}. والمعنى: أنه دعاه بكلمات من الدعاء فعْلَ المختبر هل يجيبه إليهنّ أم لا؟

[٧٨٢] فإن قلت: الفاعل في القراءة المشهورة يلي الفعل في التقدير، فتعليق الضمير به إضمار قبل الذكر. قلت: الإضمار قبل الذكر أن يقال: ابتلى ربُّه إبراهيمَ. فأما ابتلى إبراهيمَ ربُّه أو ابتلى ربَّه إبراهيمُ، فليس واحدًا منهما بإضمار قبل الذكر.

Birincisinde zamirin sahibi açık bir şekilde zamirden önce zikredilmiştir. İkincisinde ise إِبْراهِيمُ kelimesinde fâil olması itibariyle mâna bakımından bir öncelik bulunmaktadır. Fakat وَإِذِ ابْتَلٰى رَبُّهُ إِبْراهِيمَ kıraati böyle değildir. Çünkü bunda zamir hem lafız hem de mâna itibariyle öne alınmıştır. Dolayısıyla böyle bir kıraat sahih olmaz.

[783] فَأَتَمَّهُنَّ [onları tamamladı] fiilinin fâili, iki kıraatten birine göre İbrahim (a.s.) olup, "Rabbinin emir ve nehiylerini en güzel şekilde yerine getirdi ve tefrite düşmeksizin ve ihmal etmeksizin onları en güzel şekilde edâ etti" anlamını taşımaktadır. Nitekim "Verdiği sözü yerine getiren İbrahim…" [Necm 53/37] âyetinde de benzer bir mâna dile getirilmektedir. Diğer kıraate göre fiilin fâili Allah Teâlâ olup, "Allah, İbrahim'e istediği her şeyi verdi, ondan hiçbir şeyi eksiltmedi" mânasına gelir. Âyetteki بِكَلِماتٍ [bir takım kelimeler]in tefsiriyle ilgili Mukātil'den [v.150/767]'den nakledilen şu açıklama ikinci kıraati desteklemektedir: Kelimelerden maksat Hazret-i İbrahim'in, Rabbinden istediği; "Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl." [Bakara 2/126]; "Bizi sana teslim olan iki kişi kıl" [Bakara 2/128]; "Ya Rabbi! Onların arasından bir peygamber gönder" [Bakara 2/129] ve "Ya Rabbi! Bunu bizden kabul buyur" [Bakara 2/127] gibi talepleridir.

[784] **Şayet** "وَإِذِ ابْتَلٰى ifadesinin başında bulunan إِذْ zarfındaki âmil nedir?" **dersen derim ki:** Ya gizli bir fiildir; وَاذْكُرْ إِذِ ابْتَلٰى [denediği zamanı hatırla] ve وَإِذِ ابْتَلاهُ كَانَ كَيْتَ وَكَيْتَ [(Rabbi) onu denediği zaman şöyle şöyle oldu] takdirinde olduğu gibi. Veya âmil قالَ إِنِّي جاعِلُكَ [Seni yapacağım, buyurdu] ifadesidir.

[785] **Şayet** "قالَ إِنِّي جاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا [Seni insanlara önder yapacağım, buyurdu] cümlesinin başındaki قالَ fiilinin âyet içindeki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** وَإِذِ ابْتَلٰى'daki İz'in âmilinin gizli olması durumuna göre قالَ ile başlayan cümle isti'nâf (başlangıç) cümlesidir. Sanki "İbrahim, imtihana tâbi tutulduğu hususları tam olarak yerine getirince Rabbi ona ne buyurdu?" diye sorulmuş, cevaben: "Seni insanlara önder yapacağım, buyurdu" denilmiştir. İkinci ihtimale [yani İz'in âmilinin قالَ إِنِّي جاعِلُكَ olması durumuna] göre ise قالَ ile başlayan cümle, öncesine atfedilen bir cümle olacaktır. Bu cümlenin, ابْتَلٰى [denedi] diye başlayan cümlenin beyânı ve tefsiri olması da caizdir. Buna göre; "birtakım kelimeler"den murat, Allah Teâlâ'nın zikrettiği liderlik, Beytullah'ın temizliği, duvarlarının yükseltilmesi ve bütün bunlardan önce "Rabbi ona: teslimiyet göster, buyurdu" [Bakara 2/131] âyetinde bahsedildiği üzere Allah'a teslimiyet gibi hususlardır.

أما الأوّل فقد ذكر فيه صاحب الضمير قبل الضمير ذكرًا ظاهرًا. وأما الثاني فإبراهيم فيه مقدّم في المعنى، وليس كذلك: ابتلى ربُّه إبراهيمَ، فإن الضمير فيه قد تقدم لفظًا ومعنى، فلا سبيل إلى صحته.

[٧٨٣] والمستكنّ في {فَأَتَمَّهُنَّ} في إحدى القراءتين لإبراهيم، بمعنى: فقام بهنّ حق القيام وأدّاهن أحسن التأدية من غير تفريط وتوان؛ ونحو {وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِى وَفَّى} [النجم: ٣٧]، وفى الأخرى لله تعالى، بمعنى: فأعطاه ما طلبه لم ينقص منه شيئًا. ويعضده ما روي عن مقاتل أنه فسر الكلمات بما سأل إبراهيم ربه في قوله {رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا} [البقرة: ١٢٦]، {وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ} [البقرة: ١٢٨]، {وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ} [البقرة: ١٢٩]، {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا} [البقرة: ١٢٧].

[٧٨٤] فإن قلت: ما العامل في {إِذْ}؟ قلت: إما مضمر نحو واذكر إذ ابتلى، أو إذ ابتلاه كان كيت وكيت؛ وإما {قَالَ إِنّى جَاعِلُكَ}.

[٧٨٥] فإن قلت: فما موقع قال؟ قلت: هو على الأوّل استئناف، كأنه قيل: فماذا قال له ربه حين أتم الكلمات؟ فقيل: قال إني جاعلك للناس إمامًا. وعلى الثاني جملة معطوفة على ما قبلها. ويجوز أن يكون بيانًا لقوله: ابتَلَى، وتفسيرًا له فيراد بالكلمات ما ذكره من الإمامة وتطهير البيت ورفع قواعده، والإسلام قبل ذلك في قوله {إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ} [البقرة: ١٣١].

[786] "Bir takım kelimeler" ile ilgili şu açıklama da yapılmıştır: [Bunlar on adet olup] beşi başla ilgilidir: Saçları ortadan ikiye bölüp alnı açık bırakmak, bıyıkları kısaltmak, misvak kullanmak, ağzı suyla çalkalamak (*mazmaza*) ve burnu su ile temizlemek (*istinşak*). Beşi de bedenle ilgilidir: Sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, büyük abdest temizliği (istincâ) yapmak, tırnakları kesmek ve koltuk altı tüylerini temizlemek. Denildi ki; Allah İbrahim'i İslâm ahkâmının otuz hükmüyle imtihan etmiştir. Bunların on tanesi Tevbe sûresindeki "Tevbe edenler, ibadet edenler…" [9/112] âyetinde; on tanesi Ahzâb sûresindeki "Teslimiyet gösteren kadın ve erkekler…" [33/35] âyetinde; diğer on tanesi de Mü'minûn sûresi [23/1-9] ile *Se'ele Sâ'il*[un] sûresinin وَالَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ يُحافِظُونَ… [Onlar ki namazlarını muhafaza ederler…] âyetine kadarki bölüm [Ma'âric 69/22-34] arasında yer almaktadır. Bahsedilen "kelimeler"in tavaf, sa'y, şeytan taşlama, ihrâm ve Arafat'ta bulunma gibi hac menâsiki olduğu söylenmiş; yine, Allah'ın İbrahim'i; yıldız, Ay, Güneş, sünnet olma, oğlunu kurban etme, ateşe atılma ve hicret ile imtihan ettiği [yani âyetin bunlarla ilgili olduğu] söylenmiştir.

[787] الإمَامُ [lider/imam], *ilâh* vezninde bir kelime olup önder yapılan kişiye verilen bir isimdir; nitekim peştemal olarak kuşanılan örtüye [aynı vezinden] *izâr* denmektedir. Yani "dinlerini öğrenip yaşama hususunda insanlar seni önder olarak tanıyıp kabul edecekler."

[788] وَمِنْ ذُرِّيَّتِي [Soyumdan da mı?] Bu ifade, جاعِلُكَ [seni kılacağım] sözündeki Kâf'a atfedilmiş olup sanki "Soyumdan bazılarını da önder yapacak mısın?" demiştir. Tıpkı; "Sana ikram edeceğim" denildiğinde, senin: "Zeyd'e de ikram edecek misin?" demen gibi.

[789] "Benim ahdim zalimlere erişmez." Bu cümledeki الظَّالِمِينَ kelimesi, [Benim ahdime zalimler erişemez" mealinde] الظَّالِمُونَ diye de okunmuştur. Yani senin zürriyetinden zalim olan kimse için benim halife kılma ve önder yapma va'dim geçerli olmaz. Benim bu va'dim ancak zulümden tamamen uzak durup âdil olan kimse için geçerlidir.

[790] "Benim ahdim zalimlere erişmez" beyanında, fâsık birinin devlet başkanlığına layık olmadığına delil bulunduğunu söylemişlerdir; yönetmesi ve şahitliği caiz olmayan, itaat edilmesi gerekmeyen, verdiği haber kabul edilmeyen ve namaz kıldırmak üzere öne geçirilmeyen biri nasıl devlet başkanlığına layık olabilir?

[٧٨٦] وقيل في الكلمات: هنّ خمس في الرأس؛ الفرق، وقص الشارب، والسواك، والمضمضة والاستنشاق. وخمس في البدن؛ الختان، والاستحداد، والاستنجاء، وتقليم الأظفار، ونتف الإبط. وقيل: ابتلاه من شرائع الإسلام بثلاثين سهمًا؛ عشر في براءة {اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ...} [التوبة: ١٢٢]، وعشر في الأحزاب {إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ} [الأحزاب: ٣٥]، وعشر في المؤمنون، وسأل سائل إلى قوله {وَالَّذِينَ هُمْ على صَلاَتِهِمْ يُحَافِظُونَ} [المعارج: ٣٤]. وقيل: هي مناسك الحج، كالطواف والسعي والرمي والإحرام والتعريف وغيرهنّ. وقيل: ابتلاه بالكوكب والقمر والشمس والختان وذبح ابنه والنار والهجرة.

[٧٨٧] والإمام اسم من يؤتم به، على زنة الإله، كالإزار لما يؤتزر به، أي يأتَمُّون بك في دينهم.

[٧٨٨] {وَمِن ذُرّيَتِى} عطف على الكاف، كأنه قال: وجاعل بعض ذريتي، كما يقال لك: سأكرمك، فتقول: وزيدًا.

[٧٨٩] {لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} وقرئ الظالمون، أي من كان ظالمًا من ذرّيتك، لا يناله استخلافي وعهدي إليه بالإمامة، وإنما ينال من كان عادلًا بريئًا من الظلم.

[٧٩٠] وقالوا: في هذا دليل على أن الفاسق لا يصلح للإمامة. وكيف يصلح لها من لا يجوز حكمه وشهادته. ولا تجب طاعته؛ ولا يقبل خبره، ولا يقدّم للصلاة.

[791] Ebû Hanîfe *Rahimehullâh* [v.150/767], Zeyd b. Ali (r. anhumâ)'ya [v.122/740] yardım edilmesine, ihtiyacı olan malların kendisine götürülmesine ve [Abbâsi halifesi Mansûr] ed-Devânîkī [v.158/775] ve onun gibi haksız yere imam ve halife adını alan, zorla iktidarı ele geçirmiş bir hırsıza karşı onunla birlikte karşı çıkmaya gizlice fetva verirdi. Bir kadın kendisine; "Oğluma Abdullah b. Hasan'ın [v.145/762] oğulları İbrahim ve Muhammed'le birlikte savaşa çıkmasını söyledin; o da çıktı ve öldürüldü!.." dediğinde, "Keşke oğlunun yerinde ben olsaydım!" demiştir. Ebû Hanîfe, Mansûr ve taraftarları için; "Bunlar bir mescid inşa etmek isteseler ve benden de onun için kerpiç hazırlamamı talep etselerdi, bunu bile yapmazdım!" derdi.

[792] [Süfyan] İbn Uyeyne'nin [v.198/814] şöyle dediği nakledilir: "Zalim asla devlet başkanı olamaz; zalimi devlet başkanlığına getirmek nasıl caiz olabilir ki devlet başkanı, zalimlerin zulmüne engel olmak için vardır!? Bu bakımdan, bizzat kendisi zalim olan biri başa geçirilirse, şu yaygın "Kurttan koyunlara çobanlık etmesini isteyen zinhar zulmetmiş olur!" atasözünün mânası gerçekleşmiş olur.

125. Hani, Biz bu Ev'i (Kâbe'yi) insanlar için toplantı yeri ve güven kaynağı kılmıştık. (İnsanlara) "İbrahim'in makamından namazgâh edinin." (derken) İbrahim ile İsmail'e de; "Tavaf edenler, onun başından ayrılmayanlar, rükû ve secde edenler için Ev'imi temiz tutun." diye ahit vermiştik.

[793] *Beyt* / Ev kelimesi, genel olarak Kâbe'nin ismi olarak kullanılır; yıldız mânasına gelen *necm*in daha çok Ülker yıldızının ismi olarak kullanılması gibi.

[794] مَثَابَةً لِلنَّاسِ [insanlar için toplantı yeri] yani hacıların ve mutemirlerin/umre yapanların sürekli dönüp geldikleri yer. Vazifelerini yaptıktan sonra oradan ayrılırlar, sonra tekrar oraya dönüp gelirler. Yani oraya Beytullah'ı ziyaret edenlerin bizzat kendileri veya başkalarından onlar gibi olanlar dönüp gelirler. وَأَمْنًا [güven kaynağı] yani emniyete kavuşulan yer. Bu mânada âyet-i kerîmede "Çevrelerindeki insanlar yakalanıp götürülürken ve malları yağma edilirken, yaşadıkları Mekke'yi can ve mal emniyeti bakımından güvenilir ve mukaddes bir Harem bölgesi kıldığımızı görmezler mi?" [Ankebût 29/67] buyurulmaktadır. Çünkü cânî oraya sığınır, fakat oradan çıkıncaya kadar kendisine dokunulamaz. مَثَابَةً kelimesi مَثَابَاتٍ diye de okunmuştur. Çünkü Beytullah, sadece birileri için değil, "yerli veya taşralı eşit olmak üzere" [Hac 22/25] bütün insanlar için bir dönüş yeridir.

[٧٩١] وكان أبو حنيفة رحمه الله يفتي سرًّا بوجوب نصرة زيد بن عليّ رضوان الله عليهما، وحمل المال إليه، والخروج معه على اللص المتغلب المتسمي بالإمام والخليفة، كالدوانيقي وأشباهه. وقالت له امرأة: أشرت على ابني بالخروج مع إبراهيم ومحمد ابنَيْ عبد الله بن الحسن، حتى قتل. فقال: ليتني مكان ابنك. وكان يقول في المنصور وأشياعه: لو أرادوا بناء مسجد وأرادوني على عدّ آجره لما فعلت.

[٧٩٢] وعن ابن عيينة: لا يكون الظالم إمامًا قط. وكيف يجوز نصب الظالم للإمامة، والإمام إنما هو لكفّ الظلَمة. فإذا نصب من كان ظالمًا في نفسه فقد جاء المثل السائر: من استرعى الذئب ظلم.

١٢٥-﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾

[٧٩٣] و{البيت} اسم غالب للكعبة، كالنجم للثريا.

[٧٩٤] {مَثَابَةً لِلنَّاسِ} مباءة ومرجعًا للحُجاج والعُمّار، يتفرقون عنه ثم يثوبون إليه أي يثوب إليه أعيان الذين يزورونه أو أمثالهم {وَأَمْنًا} موضع أمن، كقوله {حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧] ولأن الجاني يأوي إليه فلا يتعرض له حتى يخرج. وقرئ مثابات، لأنه مثابة لكل من الناس لا يختص به واحد منهم، {سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ} [الحج: ٦٧].

[795] "İbrahim'in makamından namazgâh edinin." Bu ifadede *kavl* / söylemek iradesi mevcut olup, "İbrahim'in makamından, üzerinde namaz kılabileceğiniz bir mekân edinin, dedik" anlamındadır. Bu emir, vaciplik değil tercih ve mübahlık ifade etmektedir.

[796] Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre o, Ömer (r.a.)'ın elinden tutmuş ve; "Burası İbrahim'in makamıdır" buyurmuştur. Ömer; "Orasını namazgâh edinelim mi?" yani "faziletli bir yer oluşu sebebiyle kendisiyle teberrük etmek ve Hazret-i İbrahim'in ayağının bastığı yerden bir hayır ve bereket ummak niyetiyle namaz kılmak için orasını tercih edelim mi?" deyince, Peygamber (s.a.): "Bana bu şekilde bir emir verilmedi" buyurmuştur. Henüz güneş batmamıştı ki bu âyet nâzil oldu. [*Buhârî,* "Tefsir", 2/6]

[797] Câbir b. Abdullah'dan [v.78/697] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Hacer-i Esved'i istilâm etmiş; üç *şavt remle* yapmış (hafif koşarak tavaf yapmış); dört şavt da normal yürümüş. Şavtları bitirince Makām-ı İbrahim'e yönelerek, makamın arka tarafında iki rekât namaz kılmış ve bu "İbrahim'in makamından namazgâh edinin" âyetini okumuştur. [*Müslim,* "Hac" 147]

[798] مُصَلًّى kelimesinin "dua etme yeri" anlamında olduğu da söylenmiştir. مَقامُ إِبْراهِيمَ [İbrahim'in makamı], üzerinde Hazret-i İbrahim'in ayaklarının izinin bulunduğu taş ve ayaklarını üzerine koyduğu taşın bulunduğu mekândır. İşbu ikisi birlikte Makām-ı İbrahim diye isimlendirilen yeri teşkil eder. Rivayete göre Hazret-i Ömer, Muttalib b. Ebû Vedâ'a'ya [v.32/652]; "Makām-ı İbrahim'in ilk yerinin neresi olduğunu biliyor musun?" diye sormuş; o da "evet" deyip, kendisine makamın bugünkü yerini göstermiştir. Atā'dan [v.114/732] nakledildiğine göre, Makām-ı İbrahim'den maksat Arafat, Müzdelife ve Cimâr'dır [Mina'da şeytan taşlama yerleri]. Çünkü Hazret-i İbrahim bu yerlerde bulunmuş ve buralarda dua etmiştir. [İbrahim] en-Neha'î [v.96/714] ise Harem bölgesinin tamamının Makām-ı İbrahim olduğunu belirtmiştir.

[799] وَاتَّخِذُوا emir fiili, âyetin başındaki جَعَلْنَا fiiline atfedilerek وَاتَّخَذُوا şeklinde mazi olarak da okunmuştur. Buna göre mâna şöyle olur: İbrahim'in; verdiği önem ve zürriyetini yakınına yerleştirmesi sebebiyle Makām-ı İbrahim diye adlandırılan bu yeri insanlar, yönelip namaz kılacakları bir kıble edindiler.

[800] "İbrahim ile İsmail'e; 'Evimi temiz tutun' diye ahit vermiştik", yani orasını temizleyin, diye emretmiştik. Bu ifade, "Orasını putlardan, necasetten, cünüp ve hayızlı olanların tavaf etmesinden ve her türlü pislikten temizleyin" veya "orasını sadece adı geçen kimselere tahsis edin de başkaları oraya girip oranın safiyet ve temizliğini bozmasın" anlamındadır.

[٧٩٥] {وَاتَّخِذُوا} على إرادة القول، أي وقلنا: اتخذوا منه موضع صلاة تصلون فيه. وهو على وجه الاختيار والاستحباب دون الوجوب.

[٧٩٦] وعن النبي ﷺ: أنه أخذ بيد عمر فقال: «هذا مقام إبراهيم.» فقال عمر: «أفلا نتخذه مصلى؟» -يريد أفلا نؤثره لفضله بالصلاة فيه تبركًا به وتيمنًا بموطئ قدم إبراهيم.- فقال: «لم أومر بذلك.» فلم تغب الشمس حتى نزلت.

[٧٩٧] وعن جابر بن عبد الله: أنّ رسول الله ﷺ استلم الحِجر ورمل ثلاثة أشواط ومشى أربعة، حتى إذا فرغ، عمد إلى مقام إبراهيم، فصلى خلفه ركعتين، وقرأ {وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى}.

[٧٩٨] وقيل: مصلى مَدْعى. ومقام إبراهيم: الحَجر الذي فيه أثر قدميه، والموضع الذي كان فيه الحَجر حين وضع عليه قدميه، وهو الموضع الذي يسمى مقام إبراهيم. وعن عمر رضي الله عنه أنه سأل المطلب بن أبي وداعة: هل تدري أين كان موضعه الأوّل؟ قال: نعم، فأراه موضعه اليوم. وعن عطاء مَقَام إبراهيم: عرفة والمزدلفة والجمار، لأنه قام في هذه المواضع ودعا فيها. وعن النخعي: الحرم كله مقام إبراهيم.

[٧٩٩] وقرئ واتخَذوا بلفظ الماضي عطفا على جعلنا، أي واتخذ الناس من مكان إبراهيم الذي وسم به لاهتمامه به وإسكان ذرّيته عنده قبلةً يصلون إليها.

[٨٠٠] {عَهِدْنَا} أمرناهما {أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ} بأن طهّرا، أو أي طهِّرا. والمعنى طهراه من الأوثان والأنجاس وطواف الجنُب والحائض والخبائث كلها، أو أخلصاه لهؤلاء لا يغشاه غيرهم.

[801] الْعاكِفِينَ [Onun başından ayrılmayanlar…], Beytullah'a komşu olup hep onun yanında duranlar, oradan hiç ayrılmayanlar veya i'tikâfa girenler demektir. Allah Teâlâ'nın bununla, "namazda kıyamda duranlar"ı kastetmiş olması da mümkündür. Çünkü bir başka âyet-i kerîmede "Evimi, onu tavaf edecekler, huzurumda ibâdete duracaklar, rukûya varıp secde edecekler için her türlü kirden temiz tut." [Hac 22/26] buyurularak, bu mânaya işaret edilmiştir. Yani bu âyette "Evimi, tavaf edenler ve namaz kılanlar için temiz tut" demek istenmektedir. Çünkü âyette bahsedilen kıyam, rukû ve secde ifadeleri, namaz kılan kişinin hallerini haber vermektedir.

126. Hani, İbrahim; "Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl ve halkını; yani Allah'a ve 'Son Gün'e iman edenleri, çeşitli mahsullerle rızıklandır." demişti de Allah: "Nankörce inkâr edeni kısa bir süre yaşatıp daha sonra Ateş azabına sürüklerim..." buyurmuştu. Ne kötü dönüş yeri!

[802] رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِنًا [Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl] ifadesine iki anlam verilebilir. Birincisi; bu beldeyi veya bu mekânı, عِيشَةٍ راضِيَةٍ ["kendisine nail olanın hoşnut kalacağı bir hayat" (Kāri'a 101/7)] sıfat tamlamasında olduğu gibi, emniyetli, emniyet sahibi bir belde kıl. Yada لَيْلٌ نَائِمٌ [içinde bulunan kişinin uyuduğu gece] sıfat tamlamasında olduğu gibi o belde*de bulunanları* emniyet içinde kıl.

[803] "Onlardan iman edenler" ifadesi, bu cümlenin öncesinde geçen أَهْلَهُ [Mekke ahalisi] tabirinden bedel olup, "Mekke ahalisinden özellikle mü'min olanları rızıklandır" anlamındadır. "İnkârcı nankör kimse" ifadesi, öncesindeki "iman eden kimse" sözüne atfedilmiştir; tıpkı [124. âyetteki] "soyumdan da" sözünün, daha önce geçen "seni kılacağım" ifadesindeki "seni" zamirine [Kâf'a] atfedilmesi gibi.

[804] **Şayet** "İbrahim (a.s.) niçin Allah'tan sadece mü'minleri rızıklandırmasını istedi de bu talebi reddedildi?" **dersen, şöyle derim:** Hazret-i İbrahim, rızkı liderliğe kıyas etti, fakat kendisine bu ikisi arasındaki fark tarif edildi. Çünkü birini halife kılmak, ondan; 'yönettiği kimselerin iyiliğinden başka hiçbir şey istemeyen' birine özgü bir çobanlık beklemek demektir. İnsanların bu özellikten en uzak olanı ise zâlim kimsedir. Fakat rızık konusu böyle değildir. Çünkü bazen bu, rızıklandırılan kişiyi "feci sonuna aşama aşama götürmek" [istidrac] için ve aleyhindeki delili kendisinin de reddedemeyeceği şekilde yavaş yavaş kesinleştirmek [ilzam] için de olabilir. Dolayısıyla mâna; "Ben, inkâr edeni de rızıklandırır, onu kısa bir süre yaşatırım" şeklinde olur.

[٨٠١] {وَالْعَاكِفِينَ} المجاورين الذين عكفوا عنده، أي أقاموا لا يبرحون؛ أو المعتكفين. ويجوز أن يريد بالعاكفين الواقفين، يعني القائمين في الصلاة، كما قال: {لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ} [الحج: ٢٦]، والمعنى: للطائفين والمصلين، لأن القيام والركوع والسجود هيآت المصلي.

١٢٦-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[٨٠٢] أي اجعل هذا البلد أو هذا المكان {بَلَدًا آمِنًا} ذا أمن، كقوله {عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ} [الحاقة: ٢١]. أو آمنا من فيه، كقوله: ليل نائم.

[٨٠٣] و{مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} بدل من أهله، يعني وارزق المؤمنين من أهله خاصة. {وَمَنْ كَفَرَ} عطف على {مَنْ آمَنَ}، كما عطف {وَمِن ذُرِّيَتِى} على الكاف في {جَاعِلُكَ} [البقرة: ١٢٤].

[٨٠٤] فإن قلت: لم خصّ إبراهيم صلوات الله عليه المؤمنين حتى ردّ عليه؟ قلت: قاس الرزق على الإمامة فعُرّف الفرق بينهما، لأن الاستخلاف استرعاء يختص بمن ينصح للمرعى، وأبعد الناس عن النصيحة الظالم، بخلاف الرزق، فإنه قد يكون استدراجًا للمرزوق وإلزامًا للحجة له. والمعنى: وأرزقُ من كفر فأمتعه.

[805] وَمَنْ كَفَرَ [Kim nankörce inkâr ederse] kısmının, şart mânasını içinde barındıran mübteda olması, فَأُمَتِّعُهُ [onu yaşatırım] kısmının ise bu şartın cevabı olması da caizdir. "Biri nankörce inkâr ederse yine de ben onu kısa bir müddet yaşatırım" şeklinde.

[806] فَأُمَتِّعُهُ [Onu yaşatırım] ifadesi [i] فأمْتِعْه فأضطرّه şeklinde de okunmuştur, yani "onu [biraz] yaşatıp, -zorda kalan biri o mecbur kaldığı şeyden kaçamadığı gibi, onu da bir daha çıkamayacağı o ateş azabına- sürüklerim!" [ii] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], âyeti فَنُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُ [Biz onu az bir müddet yaşatır, sonra cehennem azabına sürükleriz] şeklinde okumuştur. [iii] Yahya b. Vessâb [v.103/721], ثُمَّ أَضْطَرُّهُ [sonra onu sürüklerim] kelimesini Hemze'nin kesresiyle; فَاِضطَرُّهُ [onu sürüklerim] şeklinde okumuştur. [iv] İbn Abbâs [v.68/688] ise emir sıygası üzere; فَأَمْتِعْهُ قَلِيلاً ثُمّ اضْطَرَّهُ [onu az bir müddet yaşat, sonra da cehenneme sürükle] biçiminde okumuştur. Bundan murat, Hazret-i İbrahim'in yaptığı bir dua olup, bu şekilde Rabbine dua etmiş olmaktadır. **Şayet** "Bu kıraate göre sözün takdiri nasıl olur?" **dersen, şöyle derim:** قَالَ وَمَنْ كَفَرَ [Dedi ki: Nankörce inkâr edeni…] sözündeki قَالَ fiilinin zamiri İbrahim'e aittir. İbrahim (a.s.), Allah'tan hususiyle mü'minleri rızıklandırmasını istedikten sonra; "(Ya Rabbi!) Nankörce inkâr edenlere gelince, onları az bir müddet yaşat, sonra onları cehennem azabına sürükle" demiş olmaktadır. [v] İbn Muhaysın [v.741], Dāt'ı Tā'ya idğam ederek, ama aynı mânada olmak üzere فَاَطَّرُّهُ şeklinde okumuştur. Tıpkı اضْطَجَعَ [yattı, uyudu] kelimesini yine aynı anlamda olmak üzere اطَّجَعَ şeklinde okumaları gibi. Bu, düşük bir okuyuştur. Çünkü Dāt, yakınındaki harflerin kendisine idğam edildiği, fakat kendisi, yakınındaki harflere idğam edilmeyen beş harften biridir. Bunlar, ضُمَّ شُفْر diye özetlenmektedir.

127. Hani İbrahim, İsmail'le birlikte (Kâbe'nin) temelleri(ni) yükseltiyor ve şöyle diyordu: "Ya Rabbi! Bizden kabul buyur. Sensin çünkü gerçekten işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[807] يَرْفَعُ [Yükseltiyordu] fiili, geçmişte olmuş bir durumu hikâye etmektedir. اَلْقَواعِدُ [temeller] kelimesi, üzerine bina edilecek şeye esas ve asıl olan şey anlamındaki *kā'ide* kelimesinin çoğuludur. *Kā'ide* sıfatken zamanla isim gibi kullanılan [sıfat-ı galibe] bir kelime olup sâbit anlamındadır. Nitekim "Allah seni sabit kılsın" mânasında *ka"adeke'llāh"* denmektedir. "Temeli yükseltmek", onun üzerine bir şeyi bina etmek demektir. Çünkü temel üzerine bir şey bina edilince o, alçaklık halinden yükseklik haline nakledilir; kısa iken uzun hale gelir. "Temeller"den muradın, yapılan duvarın taş veya tuğla katları olması da caizdir.

[٨٠٥] ويجوز أن يكون {وَمَنْ كَفَرَ} مبتدأ متضمنًا معنى الشرط، وقوله {فَأُمَتِّعُهُ} جوابًا للشرط، أي ومن كفر فأنا أمتعه.

[٨٠٦] وقرئ فأُمْتِعُه [قليلا] فَأضطرُّه؛ فألُزُّه إلى عذاب النار. لزّ المضطر الذي لا يملك الامتناع مما اضطُرّ إليه. وقرأ أبيّ فنمتعه قليلًا ثم نضطره. وقرأ يحيى بن وثاب فإضطره، بكسر الهمزة. وقرأ ابن عباس فأَمْتِعْهُ قليلًا ثم اضطرَّه، على لفظ الأمر؛ والمراد الدعاء من إبراهيم دعا ربّه بذلك. فإن قلت: فكيف تقدير الكلام على هذه القراءة؟ قلت: في (قال): ضمير إبراهيم، أي قال إبراهيم بعد مسئلته اختصاص المؤمنين بالرزق: ومن كفر فأمتعه قليلًا ثم اضطره. وقرأ ابن محيصن فأطره، بإدغام الضاد في الطاء، كما قالوا: اطجع، وهي لغة مرذولة، لأنّ الضاد من الحروف الخمسة التي يدغم هي فيها ما يجاورها ولا تدغم هي فيما يجاورها، وهي حروف «ضم شفر».

١٢٧-﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٠٧] {يَرْفَعُ} حكاية حال ماضية. والقواعد جمع قاعدة وهي الأساس والأصل لما فوقه، وهي صفة غالبة، ومعناها الثابتة. ومنه قعّدك الله، أي أسأل الله أن يقعدك، أي يثبتك. ورفعُ الأساس البناءُ عليها، لأنها إذا بني عليها نقلت عن هيئة الانخفاض إلى هيئة الارتفاع، وتطاولت بعد التقاصر. ويجوز أن يكون المراد بها سافاتِ البناء

Çünkü her bir kat, üzerine konulacak diğer kat için bir temel niteliğindedir. Dolayısıyla "temellerin yükseltilmesi", duvarın taş veya tuğlalarla örülerek yükseltilmesi anlamındadır. Zira bir kat tuğla bir önceki katın üzerine konulunca böylece katlar yükselir [ve duvar tamamlanmış olur].

[808] Mânanın şöyle olması da mümkündür: "İbrahim, Beyt'in düz bir halde olan temellerini, onların üzerine duvarlar yapmak sûretiyle yüksek ve yüce bir hale getirdi." Rivâyete göre; Beytullah Hazret-i İbrahim'den önce binâ edilmişti. Dolayısıyla o, önceden kalan temeller üzerine Beytullah'ı yeniden yapmıştır. Rivâyete göre; Allah Teâlâ, Beytullah'ı cennet yakutlarından bir yakut olarak yeryüzüne indirmiş. Biri doğu diğeri batı tarafında olmak üzere zümrütten iki kapısı varmış. Allah, Adem'e: "Arş'ımın etrafında tavaf edildiği gibi etrafında tavaf edilmek üzere senin için bu *beyt*i indirdim" buyurmuş. Bunun üzerine Adem ta Hind diyarından yürüyerek buraya gelmiş. Melekler onu karşılayıp; "Haccın mübarek olsun ey Adem! Senden önce iki bin yıldır biz bu *beyt*i haccediyoruz" demişler. Hazret-i Adem Hindistan'dan Mekke'ye iki ayağı üzere yürüyüp gelerek kırk defa haccetmiş. Tufan zamanında Allah Beytullah'ı dördüncü kat semadaki Beyt-i Ma'mûr'a yükseltinceye kadar onun durumu böylece devam edip gitmiş. Sonra Allah Teâlâ onu yeniden bina etmesini İbrahim'e emretmiş. Cebrail (a.s.) da ona Beytullah'ın mekânının neresi olduğunu öğretmiş. Denildiğine göre, Allah onu gölgeleyecek bir bulut göndermiş ve kendisine; "Beytullah'ı bunun gölgesinde bina et; ona ne fazla bir şey kat, ne de ondan bir şey eksilt. [Tam eski ölçüsüne göre yap]" diye nida edilmiş [KT.b].

[809] Denilmiştir ki; Hazret-i İbrahim Beytullah'ı şu beş dağdan getirdiği taşlarla bina etmiş: Sînâ, Zeytâ, Lübnan, Cûdi ve Hirâ. Hacer-i Esved'i de Cebrail (a.s.) gökten getirmiş. Bir kavle göre de; Ebû Kubeys dağı sarsılıp yarılmış ve Hacer-i Esved oradan çıkmış. Oraya, Nuh tufanı zamanında gizlenmiş imiş. Hacer-i Esved Cennetten inen bembeyaz bir yakut iken Cahiliye döneminde hayızlı kadınlar kendisine dokuna dokuna simsiyah hale gelmiş.

[810] Denilmiştir ki; İbrahim (a.s.) temelleri yükseltiyor, İsmail (a.s.) da ona taş veriyordu. "Ya Rabbi!" yani ikisi de [ya Rabbi] diyorlardı. Bu fiil, hal olarak nasb mahallindedir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bu fiili açıkça okumuştur; "O ikisi 'ya Rabbi!' diyerek temelleri yükseltiyorlardı" anlamında. "Sensin çünkü" dualarımızı "gerçekten işiten"; içimizde gizlediklerimizi ve niyetlerimizi "en iyi bilen."

لأنّ كل ساف قاعدة للذي يبنى عليه ويوضع فوقه. ومعنى رفع القواعد رفعها بالبناء، لأنه إذا وضع سافًا فوق ساف فقد رفع السافات.

[٨٠٨] ويجوز أن يكون المعنى: وإذ يرفع إبراهيم ما قعد من البيت أي استوطأ، يعني جعل هيئته القاعدة المستوطئة مرتفعة عالية بالبناء. وروي أنه كان مؤسسًا قبل إبراهيم فبنى على الأساس. وروي أن الله تعالى أنزل البيت ياقوتة من يواقيت الجنة له بابان من زمرد؛ شرقي وغربي، وقال لآدم عليه السلام: أهبطت لك ما يطاف به كما يطاف حول عرشي، فتوجه آدم من أرض الهند إليه ماشيًا، وتلقته الملائكة فقالوا: بَرَّ حجك يا آدم، لقد حججنا هذا البيت قبلك بألفي عام وحج آدم أربعين حجة من أرض الهند إلى مكة على رجليه، فكان على ذلك إلى أن رفعه الله أيام الطوفان إلى السماء الرابعة فهو البيت المعمور. ثم إن الله تعالى أمر إبراهيم ببنائه وعرّفه جبريل مكانه. وقيل: بعث الله سحابةً أظلته، ونودي أن ابنِ على ظلها لا تزد ولا تنقص.

[٨٠٩] وقيل: بناه من خمسة أجبل طورسينا، وطورزيتا، ولبنان، والجودي، وأسسه من حراء. وجاءه جبريل بالحجر الأسود من السماء. وقيل: تمخض أبو قبيس فانشق عنه، وقد خبئ فيه في أيام الطوفان وكان ياقوتة بيضاء من الجنة، فلما لمسته الحيض في الجاهلية اسودّ.

[٨١٠] وقيل: كان إبراهيم يبني وإسماعيل يناوله الحجارة. {رَبَّنَا} أي يقولان ربنا. وهذا الفعل في محل النصب على الحال، وقد أظهره عبد الله في قراءته؛ ومعناه: يرفعانها. قائلين ربنا {إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ} لدعائنا {الْعَلِيمُ} بضمائرنا ونياتنا.

[811] **Şayet** "الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ [Ev'den temeller] ifadesi yerine قَوَاعِدَ الْبَيْتِ [Ev'in temelleri] denmesi gerekmez miydi? Bu iki ibare arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** الْقَواعِدَ [temeller] kelimesini önce mübhem yapıp bu belirsizlikten sonra onu netleştirmekte, bu kelimeyi *beyt*e izafe ettiğimizde söz konusu olmayan bir anlam bulunmaktadır. Zira bir şeyi önce kapalı geçip daha sonra netleştirmekte, açıklanan şeyin durumunu yüceltme hikmeti bulunmaktadır.

128. Ya Rabbi! Bizi Sana teslim olan iki kişi kıl; ikimizin soyundan da Sana teslim olan kimseler çıkar; ibadet usulümüzü bize göster ve tevbelerimizi kabul et. Çünkü Sensin tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[812] مُسْلِمَيْنِ لَكَ [sana teslim olan iki kişi] ifadesi, "Her kim varlığını Allah'a teslim ederse" [Bakara 2/112] âyetinden hareketle; "bizi, varlığını sana samimiyetle ve isteyerek teslim eden iki kişi kıl" anlamına gelir. Veya "bizi senin emirlerine boyun eğen iki kişi kıl" demektir. Nitekim bir kişinin boyun eğip itaat ettiğini anlatmak için [if'âl, tef'îl ve istif'âlden] *esleme, selleme* ve *istesleme lehû* denilir. Dolayısıyla âyet; "Bizim ihlâsımızı veya sana olan itaatimizi artır" mânasına gelmiş olur. مُسْلِمَيْنِ kelimesi çoğul olarak مُسْلِمِينَ şeklinde de okunmuştur. Sanki Hazret-i İbrahim ve İsmail, hem kendilerini hem de Hacer'i kasdetmişlerdir. Veya kelimenin tesniye şeklini çoğul hükmünde kullanmışlardır. Çünkü Hacer de İbrahim'dendir.

[813] "İkimizin soyundan da sana teslim olan kimseler" yap. وَمِنْ ذُرِّيَّتِنا sözünün başında yer alan مِنْ harf-i ceri ba'ziyet / kısmilik bildirmek içindir. Veya "Allah *siz* iman edenlere … va'detti" [Nûr 24/55] âyetindeki مِنْكُمْ'de olduğu gibi tebyîn (açıklama) içindir.

[814] **Şayet** "Hazret-i İbrahim ve İsmail niçin sadece kendi zürriyetleri için dua ettiler?" **dersen, şöyle derim:** "Kendinizi ve aile fertlerinizi ateşten koruyunuz" [Tahrîm 66/6] âyetinin de ifade ettiği gibi, kişinin kendi ailesi ve zürriyeti şefkat ve nasihate başkalarından daha layıktır. Yine peygamberlerin çocukları salah ehli kimseler olduklarında başkaları da onlar sebebiyle salah bulurlar ve bunlar, insanları hep hayra yönlendirirler. Dikkat edersen, önceki âlimler ve büyük şahsiyetler, kendileri doğru yol üzerinde bulundukları zaman, kendi dışında kalan insanların da doğru yol üzere olmalarına nasıl sebep olmuşlardır.

[٨١١] فإن قلت: هلا قيل قواعد البيت، وأي فرق بين العبارتين؟ قلت: في إبهام القواعد وتبيينها بعد الإبهام ما ليس في إضافتها، لما في الإيضاح بعد الإبهام من تفخيم لشأن المبين.

١٢٨-﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٨١٢] {مُسْلِمَيْنِ لَكَ} مخلصين لك أوجهنا، من قوله {أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرة: ١١٢] أو مستسلمين؛ يقال: أسلم له وسلّم واستسلم، إذا خضع وأذعن. والمعنى: زدنا إخلاصًا أو إذعانًا لك. وقرئ مسلمين على الجمع، كأنهما أرادا أنفسهما وهاجرَ، أو أجرَيا التثنية على حكم الجمع، لأنها منه.

[٨١٣] {وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا} واجعل من ذرّيتنا {أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ}؛ ومن للتبعيض أو للتبيين، كقوله {وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ} [النور: ٥٥].

[٨١٤] فإن قلت: لم خصّا ذرّيتهما بالدعاء؟ قلت: لأنهم أحق بالشفقة والنصيحة؛ {قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحريم: ٦]، ولأنّ أولاد الأنبياء إذا صلحوا صلح بهم غيرهم وشايعوهم على الخير. ألا ترى أن المقدَّمين من العلماء والكبراء إذا كانوا على السداد، كيف يتسببون لسداد من وراءهم؟

[815] Hazret-i İbrahim'in istediği ümmetten maksadın Muhammed (s.a.)'in ümmeti olduğu da söylenmiştir.

[816] وَأَرِنَا [Bize göster] kelimesi, "gördü ve bildi" mânasına gelen رَأَى fiilinden gelmektedir. Bu sebeple; iki mef'ûlden daha fazlasını almamıştır; "Bize hacda yapacağımız ibadet şekillerimizi göster ve bunları bize tarif et" demektir. Bunun "kurban kesme yerlerimizi bize göster" mânasına geldiğini söyleyenler de olmuştur. وَأَرِنَا kelimesi, فَخِذٌ [but] kelimesinin Hâ'nın sükunuyla فَخْذٌ şeklinde okunmasına kıyas edilerek, Râ'nın sükûnuyla وَأَرْنَا şeklinde de okunmuştur. Ancak bu kıraat düşük görülmüştür. Çünkü Râ'nın kesresi, kelimeden düşmüş olan Hemze'den nakledilmiş olup, Hemze'nin varlığına delildir. Dolayısıyla Râ'dan kesreyi kaldırmak haksız bir uygulama olur. Ebû Amr [v.154/771], kelimeyi kesreyi hissettirecek şekilde (işmâm ile) okumuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] ise cümleyi وَأَرِهِمْ مَنَاسِكَهُمْ [onlara ibadet şekillerini göster] şeklinde okumuştur.

[817] Bizden sadır olan küçük günahlar [zira peygamberler büyük günah işlemekten masundur] için yaptığımız "tevbemizi kabul et." Burada zürriyetlerinin yapacakları tevbelerin kabul buyrulmasını istemiş de olabilirler.

129. Ya Rabbi! Onların arasında, Senin âyetlerini onlara okuyacak; onlara kitabı ve hikmeti öğretip onları arındıracak bir peygamber gönder. Yalnızca Sensin çünkü 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm)."

[818] "Ya Rabbi! Onlara" yani o *ümmet-i müslime*ye [Sana kayıtsız şartsız teslimiyet gösterecek o millete] "kendilerinden" kendi cinslerinden "bir peygamber gönder." Rivayete göre İbrahim (a.s.)'a; "Duana icabet edildi; o peygamber âhir zamanda gelecek." denildi. Gerçekten de Allah o *ümmet-i müslime*ye Peygamber (s.a.)'i gönderdi. Bu mânada Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ben, atam İbrahim'in duası [Bakara 2/129], kardeşim İsa'nın müjdesi [Saf 61/6] ve annemin rüyasıyım." [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 127]

[819] "Senin âyetlerini onlara okuyacak", senin vahdaniyetinin ve peygamberlerinin doğruluğunun delillerinden kendisine vahyedilenleri onlara tebliğ edecek, "onlara kitabı" yani Kur'ân'ı "ve hikmeti" yani şeriatı ve ahkâmın beyânını "öğretecek ve onları arındıracak" yani "onlara temiz ve hoş şeyleri helal kılıp kötü ve pis şeyleri haram kılacak" [A'râf 7/157] âyetinde bahsedildiği üzere, onları şirkten ve bütün pisliklerden temizleyecek [bir peygamber].

[٨١٥] وقيل: أراد بالأمة أمة محمد ﷺ.

[٨١٦] {وَأَرِنَا} منقول من رأى، بمعنى أبصَر أو عرَّف، ولذلك لم يتجاوز مفعولين، أي وبصِّرنا متعبداتنا في الحج، أو وعرِّفناها. وقيل: مذابحنا. وقرئ وأرْنا، بسكون الراء قياسًا على فخْذ في فخِذ. وقد استرذلت، لأن الكسرة منقولة من الهمزة الساقطة دليل عليها، فإسقاطها إجحاف. وقرأ أبو عمرو بإشمام الكسرة. وقرأ عبد الله وأرهم مناسكهم.

[٨١٧] {وَتُبْ عَلَيْنَا} ما فرط منا من الصغائر، أو استتابًا لذرّيتهما.

١٢٩-﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٨١٨] {وَابْعَثْ فِيهِمْ} في الأمة المسلمة {رَسُولًا مِنْهُمْ} من أنفسهم. وروى أنه قيل له: قد استجيب لك وهو في آخر الزمان، فبعث الله فيهم محمدًا ﷺ. قال عليه الصلاة والسلام: «أنا دعوة أبي إبراهيم وبشرى أخي عيسى ورؤيا أمي.»

[٨١٩] {يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ} يقرأ عليهم ويبلغهم ما يوحى إليه من دلائل وحدانيتك وصدق أنبيائك {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ} القرآن {وَالْحِكْمَةَ} الشريعة وبيان الأحكام {وَيُزَكِّيهِمْ} ويطهرهم من الشرك وسائر الأرجاس، كقوله {وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ} [الأعراف: ١٥٧].

130. Bu durumda, kendini bilmezlerden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?! Gerçek şu ki; dünyada onu seçmiştik; Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o...

[820] وَمَنْ يَرْغَبُ [Kim yüz çevirir] ifadesi, akıllılar arasında apaçık haktan -ki İbrahim'in dinidir- yüz çevirecek birinin bulunmasını inkâr etmekte ve uzak görmektedir. مَنْ سَفِهَ [Kendini bilmez] ifadesi يَرْغَبُ fiilinin zamirinden bedel olmak üzere ref' mahallindedir. Bunun bedel olması sahihtir, çünkü وَمَنْ يَرْغَبُ [Kim yüz çevirir] ifadesi olumlu değildir. Tıpkı *hel câ'eke ahad*[un] *illâ Zeyd*[un] [Sana Zeyd'den başka biri geldi mi?] cümlesinde olduğu gibi.

[821] سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmeyen] yani nefsini değersizleştiren ve onu alçaltıp küçülten. *Sefeh* kelimesinin lügat mânası hafifliktir. *Zimâm*[un] *sefîh*[un] [hafif yular] tabiri bu kökten gelmektedir. Denilmiştir ki; سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmeyen] tabirinde نَفْسَهُ kelimesinin nasbı, temyiz olması sebebiyledir. Tıpkı *ğabine ra'yehû* [görüş bakımından aldandı] ve *elime ra'sehu* [baş cihetinden acı duydu] misallerinde olduğu gibi. Bunun, mümeyyezin ma'rife gelmesinin şaz olduğu misaller içinde değerlendirilmesi de mümkündür. Şâirin [Nâbiğa; v.604];

Ensesi kıllı Fezâreliler gibi değildir [benim kavmim]

beytinde الرِّقَابَا [enseler] kelimesi temyiz olarak mansuptur.

[(Nu'man b. Münzir'in (v.602)] ölümüyle yaşadığımız hayat bakımından)

Hörgücü olmayan, sırtı kesilip sonuna gelinmiş, sadece kuyruğu kalmış deve gibi olduk.

beytinde de الظَّهْرَ [sırt] kelimesi temyiz olarak mansuptur.

[822] سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmez] sözünün سَفِهَ فِي نَفْسِهِ [nefsi yönünden cahil ve değersiz oldu] mânasında olduğu da söylenmiştir. Tıpkı *Zeyd*[un] *zannî mukim*[un] [kanaatim; Zeyd mukimdir] sözünde *zannî* kelimesinin *fî zannî* anlamında olması gibi. Ancak daha doğru olan birinci سَفِهَ نَفْسَهُ okuyuşudur. Bunun şahidi ise; الْكِبْرُ أَنْ تَسْفَهَ الْحَقَّ وَتَغْمِصَ النَّاسَ ["Kibir, gerçeği görmemen insanları değersiz addetmendir" (*Müslim,* "İman", 168)] hadis-i şerifindeki أَنْ تَسْفَهَ الْحَقَّ kullanımıdır. Böyle… Çünkü eğer bir kişi, akıllı bir kimsenin asla yüz çeviremeyeceği bir şeyden yüz çevirirse, nefsini alçaltma ve onu değersizleştirme bakımından gerçekten son derece ileri gitmiş olur. Zira bu davranışıyla, bütün akıllı kimselere muhalefet etmiş durumdadır.

١٣٠-﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٨٢٠] {وَمَن يَرْغَبُ} إنكار واستبعاد لأن يكون في العقلاء من يرغب عن الحق الواضح الذي هو ملة إبراهيم. و{مَن سَفِهَ} في محل الرفع على البدل من الضمير في يرغب، وصحّ البدل لأنّ «من يرغب» غير موجب، كقولك: هل جاءك أحد إلا زيد.

[٨٢١] {سَفِهَ نَفْسَهُ} امتهنها واستخف بها. وأصل السفه الخفة، ومنه زمام سفيه. وقيل: انتصاب النفس على التمييز، نحو: غبن رأيه وألم رأسه. ويجوز أن يكون في شذوذ تعريف المميز نحو قوله:

وَلَا بِفَزَارَةَ الشُّعُرِ الرِّقَابَا ۞

أَجَبِّ الظَّهْرَ لَيْسَ لَهُ سَنَامُ ۞

[٨٢٢] وقيل معناه: سفه في نفسه، فحذف الجار، كقولهم: زيد ظني مقيم، أي في ظني. والوجه هو الأوّل. وكفى شاهدًا له بما جاء في الحديث: «الكبر أن تَسْفَهَ الحق وتَغْمِص الناس.» وذلك أنه إذا رغب عمَّا لا يرغب عنه عاقل قط فقد بالغ في إذالة نفسه وتعجيزها، حيث خالف بها كل نفس عاقلة.

[823] "Gerçek şu ki; dünyada onu (İbrahim'i) seçmiştik" ifadesi, onun dininden yüz çeviren kimsenin bu görüşünde hatalı olduğunu beyan etmektedir. Çünkü hem dünyada seçilmiş ve hayırlı olan hem de hayırlılık üzere müstakim olduğu hususunda âhirette de hakkında şahitlik yapılan bir kişi olarak, Allah katında iki dünyanın şerefini kendinde barındıran bir zât varken, tabiî ki, yoluna yönelip bağlanmaya ondan daha layık bir kimse olamaz.

131. Hani, Rabbi ona; "Teslimiyet göster (İslâm ol)" buyurduğu zaman; "Âlemlerin Rabbi'ne teslimiyet gösterdim" demişti.

[824] إِذْ قَالَ [Hani demişti] sözündeki إِذْ, bir önceki âyette yer alan اصْطَفَيْنَاهُ [biz onu seçtik] fiilinin zaman zarfıdır. Yani "biz onu işte o vakitte seçmiştik" anlamındadır. Veya buradaki إِذْ, Hazret-i İbrahim'in zikredilen haline şahit göstermek üzere gizli bir اُذْكُرْ fiiliyle mansub olup sanki şöyle denilmiştir: Hazret-i İbrahim'in, -kendisi gibi birinin dininden yüz çevrilmeyecek- seçilmiş ve salih bir kişi olduğunu anlamak için o vakti hatırla.

[825] "Ona: 'Teslimiyet göster' demişti", yani Allah mârifet ve teslimiyete götürecek deliller üzerinde düşünmeyi onun aklına ilham etmişti. "O da; 'Teslimiyet gösterdim' demişti" yani (deliller üzerinde) ibretle düşünmüş ve gerçeği anlamıştı. "Teslimiyet göster" sözünün "boyun eğ, itaat et" demek olduğu da söylenmiştir.

[826] Rivayete göre; Abdullah b. Selâm [v.43/664], yeğenleri Seleme ile Muhâcir'i İslâm'a davet etmiş ve onlara; "Biliyoruz ki Allah Tevrat'ta: 'Ben, İsmail'in çocuklarından ismi Ahmed olan bir peygamber göndereceğim. Kim ona iman ederse hidayete erip doğru yolu bulur; kim de ona iman etmezse mel'ûndur' buyurmaktadır" demişti. Bunun üzerine Seleme müslüman olmuş, fakat Muhâcir İslâm'a girmeyi şiddetle reddetmişti. İşte âyet bu hadise üzerine nâzil oldu.

132. İbrahim de bunu oğullarına emretti Ya'kūb da... "Evlâtlarım! Allah sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti; siz de ne yapıp edin, (Allah'a) teslimiyet göstermiş olarak can verin!"

[827] وَوَصّٰى [Emretti] kelimesi aynı mânada olmak üzere وَأَوْصٰى şeklinde de okunmuştur. Kelime, Hicaz ve Suriyelilerin mushaflarında bu şekildedir. "Bu" zamiri, bir önceki âyette yer alıp [müennes] "kelime ve cümle" anlamında te'vil edilen *"Âlemlerin Rabbine teslimiyet gösterdim"* ifadesine aittir.

[٨٢٣] {وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ} بيان لخطأِ رأي من رغب عن ملته، لأنّ من جمع الكرامة عند الله في الدارين، بأن كان صفوته وخيرته في الدنيا وكان مشهودًا له بالاستقامة على الخير في الآخرة، لم يكن أحد أولى بالرغبة في طريقته منه.

١٣١-﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[٨٢٤] {إِذْ قَالَ} ظرف لاصطفيناه، أي اخترناه في ذلك الوقت. أو انتصب بإضمار اذكر استشهادًا على ما ذكر من حاله. كأنه قيل: اذكر ذلك الوقت لتعلم أنه المصطفى الصالح الذي لا يُرغب عن ملةِ مثله.

[٨٢٥] ومعنى قال له أسلم، أخطر بباله النظر في الدلائل المؤدية إلى المعرفة والإسلام. و{قَالَ أَسْلَمْتُ} أي فنظر وعرف. وقيل: أسلمْ، أي أَذعِن وأَطع.

[٨٢٦] وروي أن عبد الله بن سلام دعا ابني أخيه سلمة ومهاجرًا إلى الإسلام فقال لهما: قد علمنا أنّ الله تعالى قال في التوراة: إني باعث من ولد إسماعيل نبيًا اسمه أحمد، فمن آمن به فقد اهتدى ورشد، ومن لم يؤمن به فهو ملعون. فأسلم سلمة وأبى مهاجر أن يسلم، فنزلت.

١٣٢-﴿وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[٨٢٧] قرئ وأوصى، وهي في مصاحف أهل الحجاز والشام. والضمير في {بِهَا} لقوله {أَسْلَمْتُ لِرَبّ الْعَالَمِينَ} [البقرة: ١٣١] على تأويل الكلمة والجملة،

Bunun benzeri şudur: "Allah bunu [yani İbrahim'in söylediği bu sözleri] ondan sonra gelenler arasında ebedî kalacak bir düstûr hâline getirdi" [Zuhruf 43/28] âyetinde yer alan "bu" zamiri, öncesindeki "Şüphesiz ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben, ancak beni yoktan yaratan Allah'a kulluk ederim." [Zuhruf 43/26-27] sözlerine gitmektedir. Buradaki كَلِمَةً باقِيَةً sözü, müennesliğin, İbrahim'in söz konusu ifadelerinin "kelime" olarak te'vil edilmesine dayandığını gösterir.

[828] وَيَعْقُوبُ kelimesi إِبْراهِيمُ üzerine atfedilmiş olup onun hükmüne dahildir ve "Ya'kub da oğullarına aynı şekilde Alemlerin Rabbine teslimiyet göstermeyi emretti" mânasını ifade etmektedir. وَيَعْقُوبُ kelimesi, بَنِيهِ [oğullarına] kelimesine atfedilerek Bâ'nın fethasıyla وَيَعْقُوبَ şeklinde de okunmuş ve "İbrahim, Alemlerin Rabbine teslimiyet göstermeyi oğullarına ve torunu Ya'kūb'a emretti" mânası kastedilmiştir.

[829] Basralılara göre يا بَنِيَّ [evlatlarım] sözünün başındaki قَالَ [dedi ki] fiili hazfedilmiştir. Kûfelilere göre bu, وَوَصّٰى [emretti] fiiline bağlıdır. Çünkü وَوَصّٰى kelimesi "dedi" anlamındadır. Şâirin şu sözünde olduğu gibi:

> Dabbe kabilesinden iki adam haber verdi bize;
> "Gerçekten çıplak bir adam gördük!" diye.

Kanaatimize göre; beyitteki "haber verme", "söylemek" takdirinde olduğundan, إِنّا nın başındaki Hemze kesre ile okunmalıdır. Başkalarına göre ise إِنّا kelimesi, "haber vermek" fiiline bağlı [olup Hemze'nin fethasıyla okunmalı]dır.

[830] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve İbn Mes'ûd [v.32/652] kıraati أَنْ يا بَنِيَّ [(emretti) ki; ey evlâtlarım!] şeklindedir.

[831] "Allah sizin için bu dini seçti", yani size dinlerin en temizi olan bir dini verdi -ki, İslâm dinidir- ve sizi ona uymaya muvaffak kıldı. "O halde, sakın … ölmeyin" yani "ölümünüz sadece ve sadece İslâm dini üzere sabit bulunduğunuz hal üzere olsun." Dolayısıyla gerçekte yasaklanan, öldüklerinde İslâm haline aykırı bir hal üzere bulunmalarıdır; tıpkı *lâ tusalli illâ ve ente hāşi'un* sözünde olduğu gibi; zira bu sözünle o kişiye namaz kılmayı değil, namaz kılarken huşû'u terketmeyi yasaklamaktasındır.

[832] **Şayet** "Yasaklanan şey namaz olmadığı halde nehiy harfini namazın üzerine getirmekte nasıl bir nükte vardır" **dersen, şöyle derim:** Buradaki nükte, içinde huşû bulunmayan namazın, hakikatte namaz olmadığı gerçeğini ortaya koymaktır. Buna göre sanki; "Bu hal üzere kılmadığın takdirde seni namazdan nehyediyorum" demiş olmaktadır. Peygamber (s.a.)'in şu hadisine dikkat ediniz;

ونحوه رجوع الضمير في قوله {وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً} [الزخرف: ٢٨] إلى قوله {إِنَّنِى بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِى فَطَرَنِى} [الزخرف: ٢٦-٢٧] وقوله كلمة باقية دليل على أن التأنيث على تأويل الكلمة.

[٨٢٨] {وَيَعْقُوبُ} عطف على إبراهيم، داخل في حكمه. والمعنى: ووصى بها يعقوب بنيه أيضًا. وقرئ ويعقوب، بالنصب عطفًا على بنيه. ومعناه ووصى بها إبراهيم بنيه ونافلتَه يعقوبَ.

[٨٢٩] {يَا بَنِيَّ} على إضمار القول عند البصريين. وعند الكوفيين يتعلق بوصى، لأنه في معنى القول. ونحوه قول القائل:

رَجْلاَنِ مِنْ ضَبَّةَ أَخْبَرَانَا ❁ إنّا رَأَيْنَا رَجُلًا عُرْيَانَا

بكسر الهمزة: فهو بتقدير القول عندنا. وعندهم يتعلق بفعل الإخبار.

[٨٣٠] وفي قراءة أبيّ وابن مسعود أنْ يَا بَنِيَّ.

[٨٣١] {اِصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ} أعطاكم الدين الذي هو صفوة الأديان وهو دين الإسلام، ووفقكم للأخذ به {فَلَا تَمُوتُنَّ} معناه فلا يكن موتكم إلا على حال كونكم ثابتين على الإسلام. فالنهي في الحقيقة عن كونهم على خلاف حال الإسلام إذا ماتوا؛ كقولك: لا تصلّ إلا وأنت خاشع. فلا تنهاه عن الصلاة، ولكن عن ترك الخشوع في حال صلاته.

[٨٣٢] فإن قلت: فأي نكتة في إدخال حرف النهي على الصلاة وليس بمنهي عنها؟ قلت: النكتة فيه إظهار أن الصلاة التي لا خشوع فيها كلا صلاة، فكأنه قال: أنهاك عنها إذا لم تصلها على هذه الحالة. ألا ترى إلى قوله عليه الصلاة والسلام:

"Mescide komşu olan kişinin namazı ancak mescitte kılındığında sahih olur." [İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 303] Adeta bu senin, mescide komşu olan birine; "Namazını başka yerde değil özellikle mescitte kıl" sözünü açıklar mahiyettedir. Aynı şekilde âyette şu gerçek ortaya konmaktadır: Onların İslâm dini üzere sebat hali dışındaki ölümleri, kendisinde hiçbir hayır bulunmayan bir ölümdür. Bu, âhirette mutlu olacakların ölümü değildir. Dolayısıyla Müslümanların başına böyle kötü bir ölüm gelmemelidir. Yine sen birisine emir sıygasıyla; "Şehit olarak öl" diyebilirsin. Ama burada senin muradın kişiye ölmesini emretmek değil, ona ölürken şehitlerin sıfatı üzere bulunmasını tavsiye etmektir. Bu bakımdan, sen ona ölmeyi ancak, onu ölüme hazırlamak, şehit olarak ölmenin diğer ölümlere olan üstünlüğünü ortaya koymak ve böyle bir ölümün teşvik edilmeye layık bir hakikat olduğunu belirtmek için emretmiş olmaktasın.

133. (Ey Ehl-i Kitap!) Yoksa Ya'kūb'a ölüm geldiğinde siz görgü tanığı mıydınız? Hani, o, oğullarına: "Benden sonra neye kulluk edeceksiniz?" demiş; onlar da: "Senin tanrına ve atalarının; yani İbrahim, İsmail ve İshak'ın tanrısına -tek tanrı olarak- kulluk edeceğiz. Biz teslimiyeti yalnızca O'na gösteren kimseleriz!" demişlerdi.

[833] Âyetin başındaki أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ munkatı'adır. [بَلْ ve Hemze'den oluşmakta; önceki haberden dönerek yeni bir duruma yönelmeyi ifade etmektedir.] أَمْ edatının başındaki Hemze o işin yadırgandığını gösterir. شُهَدَاءَ kelimesi "hazır bulunan" anlamındaki شَهِيدٌ kelimesinin çoğuludur. Yani, "Ya'kūb'a ölüm gelip son nefesini verirken siz orada hazır bulunan görgü tanıkları değildiniz." Hitap mü'minlere olup, "Siz buna tanık olmadınız. Bu konudaki bilginiz vahiy yoluyla gerçekleşti" denilmek istenmiştir. Hitabın Yahudilere olduğu da söylenmiştir. Çünkü onlar; "Ölen her peygamber mutlaka Yahudilik üzere ölmüştür" diyorlardı. Ya'kūb'un ölümüne tanıklık etselerdi, onun evlatlarına neler söylediğini ve evlatlarının da ona nasıl cevap verdiğini duysalardı, o seçkin insanın İslâm dini hususunda nasıl bir hırsa sahip olduğu kendilerine açıkça belli olur ve onun Yahudi olduğunu iddia etmezlerdi. Dolayısıyla, âyet onların bu iddiasını reddetmektedir. O halde, onlara "Yoksa siz Ya'kūb'a ölüm geldiğinde görgü tanığı mıydınız?" diye nasıl sorulabilir? Bu bakımdan, doğru olan, öncesine mahzuf bir cümle takdir edilmek sûretiyle, أَمْ edatının muttasıla olmasıdır. Sanki şöyle denilmiş olmaktadır: "Siz peygamberlerin Yahudi olduğunu mu iddia ediyorsunuz yoksa Ya'kūb'a ölüm geldiğinde siz görgü tanığı mıydınız?" Yani ilk atalarınız olan İsrailoğulları, Ya'kūb'un evlatlarının tevhid inancı ve İslâm dini üzere olmasını isterken görgü tanığı idiler. Siz de bunu pek ala biliyorsunuz, o halde, hangi gerekçe ile, son derece berî oldukları bir şeyi peygamberler hakkında iddia edebiliyorsunuz?!

«لا صلاة لجار المسجد إلا في المسجد.» فإنه كالتصريح بقولك لجار المسجد: لا تصلِّ إلا في المسجد. وكذلك المعنى في الآية إظهار أن موتهم لا على حال الثبات على الإسلام موتٌ لا خير فيه، وأنه ليس بموت السعداء، وأن من حق هذا الموت أن لا يحل فيهم. وتقول في الأمر أيضًا: مت وأنت شهيد. وليس مرادك الأمر بالموت، ولكن بالكون على صفة الشهداء إذا مات؛ وإنما أمرته بالموت اعتدادًا منك بميتته، وإظهارًا لفضلها على غيرها، وأنها حقيقة بأن يُحَث عليها.

١٣٣-﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

[٨٣٣] {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ} هي أم المنقطعة ومعنى الهمزة فيها الإنكار. والشهداء جمع شهيد، بمعنى الحاضر، أي ما كنتم حاضرين يعقوب عليه السلام إذ حضره الموت، أي حين احْتُضر. والخطاب للمؤمنين بمعنى: ما شاهدتم ذلك، وإنما حصل لكم العلم به من طريق الوحي. وقيل: الخطاب لليهود، لأنهم كانوا يقولون: ما مات نبيٌ إلا على اليهودية، إلا أنهم لو شهدوه وسمعوا ما قاله لبنيه وما قالوه، لظهر لهم حرصه على ملة الإسلام، ولما ادعوا عليه اليهودية. فالآية منافية لقولهم، فكيف يقال لهم: {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ}؟ ولكن الوجه أن تكون أم متصلة على أن يقدر قبلها محذوف، كأنه قيل: أتدّعون على الأنبياء اليهوديةَ، أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ؟ يعني أن أوائلكم من بني إسرائيل كانوا مشاهدين له إذا أراد بنيه على التوحيد وملة الإسلام، وقد علمتم ذلك، فما لكم تدّعون على الأنبياء ما هم منه برآء؟

[834] حَضَرَ [hazır oldu] kelimesi Dāt'ın kesresiyle حَضِرَ olarak da okunmuştur ki bu da ki bu da bir lehçedir.

[835] "Neye", hangi şeye "ibadet edeceksiniz?" تَعْبُدُونَ'deki مَا genel anlamlı bir edattır. Bu bilindiğinde, مَا ile مَنْ arasındaki fark da bilinir; âlimlerin; "مَنْ, akıllılar için kullanılır" sözü delil olarak sana yeter. Eğer مَنْ تَعْبُدُونَ denilseydi, [putlardan] sadece ilim sahiplerini kapsardı. "ما تَعْبُدُونَ sözüyle, mabudun sıfatından sual edilmektedir" denilmesi de caizdir. Tıpkı senin, Zeyd'in fakih mi, doktor mu başka bir şey mi olduğunu öğrenmek için مَا زَيْدٌ [Zeyd nedir?] demen gibi.

[836] "İbrahim, İsmail ve İshak", öncesindeki آبائِكَ [ataların] kelimesinin atf-ı beyânıdır. Aslında amcası olduğu halde Hazret-i İsmail'i de ataları arasında saymıştır. Çünkü aynı ipe -ki bu kardeşliktir- bağlı olmaları sebebiyle amca babadır, teyze de anne; aralarında bir fark yoktur. "Amca, babanın dalıdır [*Müslim,* "Zekât", 1115] hadisi de bu mânadadır. Yani hurmanın aynı köke bağlı iki çatalı arasında bir fark olmadığı gibi, bunlar arasında da fark yoktur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.), amcası Abbâs [v.32/653] hakkında; "atalarımın bakiyesi" [*Ahmed b. Hanbel*, II, 939] demiştir. Yine [Mekke fethinden bir yıl önce Mekke'ye gönderdiği] Abbâs hakkında: "*Baba*mı bana geri getirin, çünkü Sakīf kabilesinin Urve b. Mes'ûd'a [v.9/630] yaptığını Kureyş'in de ona yapmasından [onu attıkları oklarla delik deşik etmelerinden] korkuyorum!" [İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIV, 484)] buyurmuştur.

[837] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], آبائِكَ [ataların] kelimesini kaldırıp وَإِلٰهِ إِبْراهِيمَ [İbrahim'in ilâhı] şeklinde okumuştur. Yine آبائِكَ [ataların] kelimesi أَبِيكَ ['ata'n] şeklinde okunmuştur. Bu iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, 'ata'nın tek olmasıdır. Bu durumda Hazret-i İbrahim tek olarak onun atf-ı beyânıdır. İkincisi, Vav ve Nûn ile kelimenin çoğul olmasıdır. Şairin;

> [Esir düşmüş kadınlar bizi sesimizden tanıdıklarında Ağladılar] ve "Babalarımız size feda olsun!" dediler.

beytindeki بالْأَبِينَا kelimesinde olduğu gibi [*eb, âbâ'* anlamındadır].

[838] "Tek ilâh olarak" ifadesi, "atalarının ilâhı" sözünden bedeldir. "Biz onu perçeminden yakalayacağız; o yalancı, günahkâr perçeminden!" [Alâk 96/15-16] âyetinde ناصِيَةٍ كاذِبَةٍ kısmının بِالنَّاصِيَةِ kelimesinden bedel olması gibi. Veya "tek ilâh olarak" ifadesi, ihtisas üzere mansubdur. Yani "atalarının ilâhı sözüyle o tek ilâhı kastediyoruz."

[٨٣٤] وقرئ حَضِرَ بكسر الضاد وهي لغة.

[٨٣٥] {مَا تَعْبُدُونَ} أي شيء تعبدون؟ و{مَا} عامّ في كل شيء فإذا علم فرق بما ومن، وكفاك دليلًا قول العلماء: من لما يعقل. ولو قيل: من تعبدون، لم يعم إلا أولي العلم وحدهم. ويجوز أن يقال: {مَا تَعْبُدُونَ} سؤال عن صفة المعبود. كما تقول: ما زيد؟ تريد: أفقيه أم طبيب أم غير ذلك من الصفات؟

[٨٣٦] و{إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ} عطف بيان لـ{آبَائِكَ}. وجعل إسماعيل وهو عمه من جملة آبائه، لأنّ العمّ أب والخالة أمّ، لانخراطهما في سلك واحد وهو الأخوة، لا تفاوت بينهما. ومنه قوله عليه الصلاة و السلام: «عمّ الرجل صِنْوُ أبيه»، أي لا تفاوت بينهما كما لا تفاوت بين صنوي النخلة. وقال عليه الصلاة والسلام في العباس: «هذا بقية آبائي.» وقال: «ردّوا عليّ أبي، فإني أخشى أن تفعل به قريش ما فعلتْ ثقيف بعروة بن مسعود!»

[٨٣٧] وقرأ أبيّ وإلَهَ إبراهيمَ، بطرح آبائِكَ. وقرئ أبيك، وفيه وجهان: أن يكون واحدًا وإبراهيم وحده عطف بيان له، وأن يكون جمعًا بالواو والنون. قال:

وَفَدَّيْنَنَا بِالأَبِينَا ۞

[٨٣٨] {إِلَهًا وَاحِدًا} بدل من {إِلَهَ آبَائِكَ}، كقوله تعالى {بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ} [العلق: ١٥-١٦] أو على الاختصاص، أي نريد بإله آبائك إلها واحدًا.

[839] "Biz teslimiyeti yalnızca O'na gösteren kimseleriz" ifadesi, "O'na"-daki zamirin kendisine dönmesi sebebiyle "kulluk ederiz" fiilinin fâilinden veya mef'ûlünden haldir. Bunun "kulluk ederiz" fiiline atfedilmiş bir cümle olması da mümkündür. Yahut bu, tekid için getirilmiş bir parantez cümlesidir. Yani bizim hallerimizden biri de şudur ki, biz teslimiyeti yalnız O'na gösteren, tevhidi O'na has kılan veya yalnız O'na boyun eğen kimseleriz.

134. Bu bir ümmetti; geldi, geçti... Onların yaptıkları kendilerine, sizin yaptıklarınız da size aittir. Onların yapıp ettiklerinden siz mesul (olmadığınız gibi, bir artı değer de kazanacak) değilsiniz.

[840] تِلْكَ [Bu], daha önce zikredilen ümmete işarettir, yani tamamı muvahhit olan Hazret-i İbrahim, Ya'kūb ve onların evlatlarından oluşan *ümmet*. Âyetin mânası şöyledir: İster önce gelmiş ister sonradan gelecek olsun hiç kimseye başka birinin kazancı bir fayda vermez. Önceden geçmiş ümmetlere ancak kendi kazandıkları fayda vereceği gibi, aynı şekilde size de ancak kendi kazancınız fayda verecektir. Bu ifadenin kullanılmasının sebebi, Yahudilerin daha önce gelmiş geçmiş atalarıyla övünmeleridir. Peygamber (s.a.)'in şu hadisi bunun benzeridir: "Ey Haşim oğulları! İnsanlar bana amelleriyle gelirken siz bana neseplerinizle gelmeyin." [*Ahmed b. Hanbel*, II, 979]

[841] "Onların yapıp ettiklerinden siz mesul değilsiniz," yani onların iyilikleri size bir fayda vermeyeceği gibi onların günahlarından da siz sorguya çekilmeyecek ve cezaya çarptırılmayacaksınız.

135. "Yahudi -ya da Hıristiyan- olun ki hidayete eresiniz." dediler. De ki: Hayır, biz samimi bir muvahhit olan İbrahim'in dinine uyarız -ki o, Müşriklerden de değildi.

[842] بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ ifadesi, onun dinine bağlı kimselerdeniz, demektir. Adî b. Hâtim'in [v.67/686], "Ben bir dindenim" sözü ile, kendisini "bir dine bağlı kimseler"den sayması gibi. Âyetin, "Hayır, biz İbrahim'in dinine uyarız" mânasına geldiği de söylenmiştir.

[843] مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ sözü, مِلَّةُ إِبْرَاهِيمَ şeklinde de okunmuş olup, "onun dini bizim dinimizdir veya bizim işimiz onun dinidir yahut biz onun dinine tâbi kimseleriz" gibi anlamlar ifade eder.

[844] حَنِيفًا kelimesi, مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ tabirinde muzafun ileyh konumunda olan إِبْرَاهِيمَ'den haldir. *Ra'eytu veche Hind*^{in} *kā'imet*^{en} [Ayakta dururken Hind'in yüzünü gördüm] sözündeki *kā'imet*^{en} kelimesinin, muzafun ileyh olan Hind'den hal olması gibi.

[٨٣٩] {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} حال من فاعل نعبد، أو من مفعوله، لرجوع الهاء إليه في له. ويجوز أن تكون جملة معطوفة على {نَعْبُدُ}، وأن تكون جملة اعتراضية مؤكدة، أي ومن حالنا أنا له مسلمون مخلصون التوحيد، أو مُذعِنون.

١٣٤-﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٨٤٠] {تِلْكَ} إشارة إلى الأمة المذكورة التي هي إبراهيم ويعقوب وبنوهما الموحدون. والمعنى: أنّ أحدًا لا ينفعه كسب غيره متقدمًا كان أو متأخرًا، فكما أن أولئك لا ينفعهم إلا ما اكتسبوا، فكذلك أنتم لا ينفعكم إلا ما اكتسبتم. وذلك أنهم افتخروا بأوائلهم. ونحوه قول رسول الله ﷺ: «يا بني هاشم، لا يأتيني الناس بأعمالهم وتأتوني بأنسابكم!»

[٨٤١] {وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ولا تؤاخذون بسيآتهم كما لا تنفعكم حسناتهم.

١٣٥-﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[٨٤٢] {بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ} بل تكون ملة إبراهيم، أي أهل ملته كقول عدّي بن حاتم: «إني من دين»، يريد من أهل دين. وقيل: بل نتبع ملة إبراهيم.

[٨٤٣] وقرئ مِلّةُ إبراهيم بالرفع، أي ملته ملتنا، أو أمرنا ملته، أو نحن ملته بمعنى أهل ملته.

[٨٤٤] و{حَنِيفًا} حال من المضاف إليه، كقولك: رأيت وجه هند قائمة.

الْحَنِيفُ her türlü bâtıl dinden yüz çevirip hak dine samimiyetle dönen kimse demektir. *Hanef*, iki ayakta yaratılıştan bulunan eğrilik / meyildir. Bu bakımdan "meyletti" anlamında *tehannefe* fiili kullanılır. Bu mânada şöyle bir beyit söylenmiştir:

Biz yaratıldığımızda, dinimiz bütün dinlerden uzak olduğu halde yaratılmışız.

[845] "O, Müşriklerden de değildi" sözünde Ehl-i Kitab'a ve başkalarına laf dokundurma vardır. Çünkü her ikisi de şirk üzere bulunduğu halde Hazret-i İbrahim'e uyduğunu iddia ediyordu.

136. Deyin ki; "Biz; Allah'a, bize indirilmiş olana, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kūb'a ve torunlarına indirilmiş olanlara; Musa'ya ve İsa'ya verilenlere, peygamberlere Rableri tarafından verilmiş olanlara iman ettik. Onların hiçbirini diğerinden ayırmayız. Biz sadece O'na teslimiyet gösteren kimseleriz."

[846] "Deyiniz" emri mü'minlere hitaptır; ancak kâfirlere yönelik olması da caizdir. Buna göre, "hak üzere olabilmek için şöyle şöyle deyiniz; aksi takdirde bâtıl üzere kalırsınız" anlamını ifade eder. Aynı durum "Hayır, İbrahim'in dinine" [Bakara 2/135] ifadesi için de söz konusudur [bu da, mü'minlere veya kâfirlere yönelik olabilir]; "Hayır, biz İbrahim'in dinindeniz, onun dinine uyarız" anlamına da, "İbrahim'in dinine uyun; İbrahim'in dinine uyanlardan olun" mânasına da gelir.

[847] السِّبْطُ kelimesi "torun" anlamına gelir. Mesela Hazret-i Hasan [v.49/669] ile Hazret-i Hüseyin [v.61/680] Peygamber (s.a.)'in iki torunu idiler. الأَسْباط ise Hazret-i Ya'kūb'un torunları, onun 12 oğlunun zürriyetleridir.

[848] لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ [Onların hiçbirini diğerinden ayırmayız.] Yahudi ve Hıristiyanların yaptığı gibi, peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etme yanlışına düşmeyiz. Buradaki أَحَدٍ kelimesi, cemaat anlamında olduğundan, üzerine بَيْنَ [arasında] kelimesi gelebilmiştir.

والحنيف: المائل عن كل دين باطل إلى دين الحق. والحَنَف: الميل في القدمين. وتحنَّف إذا مال. وأنشد:

وَلَكِنَّا خُلِقْنَا إِذْ خُلِقْنَا ۞ حَنِيفًا دِينُنَا عَنْ كُلِّ دِينِ

[٨٤٥] {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} تعريض بأهل الكتاب وغيرهم لأن كلا منهم يدّعي اتباع إبراهيم وهو على الشرك.

١٣٦-﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

[٨٤٦] {وَقُولُوا} خطاب للمؤمنين؛ ويجوز أن يكون خطابًا للكافرين، أي وقولوا لتكونوا على الحق، وإلا فأنتم على الباطل. وكذلك قوله {بَلْ مِلَّةَ إِبرَاهِيمَ} [البقرة: ١٣٥] يجوز أن يكون على: بل اتبعوا أنتم ملة إبراهيم أو كونوا أهل ملته.

[٨٤٧] والسِّبْط: الحافد. وكان الحسن والحسين سبطي رسول الله ﷺ {وَالْأَسْبَاطِ} حفَدَة يعقوب ذراريّ أبنائه الاثني عشر.

[٨٤٨] {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ} لا نؤمن ببعض ونكفر ببعض، كما فعلت اليهود والنصارى. و{أَحَدٍ} في معنى الجماعة، ولذلك صحّ دخول بَيْنَ عليه.

137. Şayet onlar da sizin iman ettiklerinizin aynısına iman ederlerse, elbette doğru yolu bulmuş olurlar. Ama yüz çevirirlerse, bilsinler ki ayrılık çıkaranlar (siz değil) kendileridir!.. (Çünkü o peygamberlerin yolundan giden, onlar değil sizlersiniz.) Onlara karşı sana Allah yetecektir. O'dur işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[849] "Sizin iman ettiklerinizin aynısına" ifadesi, Yahudi ve Hıristiyanları susturmak için getirilmiştir. Çünkü hak din tektir ve benzeri yoktur; o da İslâm dinidir. Nitekim bu mânada; "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, şunu bilsin ki, aradığı din ondan asla kabul edilmeyecektir." [Âl-i İmrân 3/85] buyrulmuştur. Bu takdirde, hak olması yönünden İslâm dinine denk olacak başka bir din yoktur ki, bu alternatif dine iman ettiklerinde doğru yolu bulmuş olabilsinler. Bu sebeple, şüphe ifade eden bir üslupla, farz ve takdir etme yoluyla "şayet iman ederlerse" buyrulmuştur. Yani "mümkün değil ama farz-ı muhal, sıhhat ve doğruluk bakımından sizin dininize müsavi başka bir din bulabilirlerse hidayete ererler." Bu ifade içinde, Yahudi ve Hıristiyanların üzerinde bulundukları dinlerin ve bunun dışındaki bütün dinlerin İslâm'a aykırı olduğuna ve asla ona denk olamayacağına dair bir işaret vardır. Çünkü İslâm haktır ve hidayetin ta kendisidir; onun dışındakiler ise bâtıl ve dalalettir. Bunun benzeri, kendisine görüşünü bildirdiğin adama; "İşte bu, en doğru görüştür. Eğer elinde bundan daha doğru bir görüş varsa, sen onunla amel et!" demendir. Oysa sen, senin görüşünden daha doğru görüş olmadığını biliyorsun. Fakat arkadaşını susturmak ve onu, belirttiğin görüşün ötesinde bir görüş olmadığına vâkıf kılmak istiyorsun.

[850] بِمِثْلِ'deki *Bâ*'nın; sıla olmayıp, *ketebtu bi'l-kalem* [kalemle yazdım] ve *'amiltu bi'l-kadûm*[i] [keserle yaptım] cümlelerindeki gibi Bâ-i isti'âne olması da caizdir. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: Sizin imana girmek için yaptığınız şehâdet gibi bir şehâdet ile imana girerlerse [elbette doğru yolu bulurlar.]

[851] İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd [v.32/652] بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ tabirini بِمَا آمَنْتُمْ بِهِ [iman ettiğiniz şeye]; Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ [iman ettiğiniz zâta] şeklinde okumuşlardır.

[852] "Ama" kendilerine söylenenlerden "yüz çevirirlerse", hakkı gözetmez ve insaflı davranmazlarsa, "bilsinler ki, kendileri ayrılık içindedirler!" Yan çizmekte ve inat etmektedirler; başka bir şey değil. Yani bu halleriyle, hiçbir şekilde 'hakk'ı talep ediyor değillerdir. Ya da "şayet kelime-i şehadetten ve şehadet getirerek imana girmekten yüz çevirirlerse, onlara karşı sana Allah yetecektir." Bu ifade, Peygamber (s.a.)'i Yahudi ve Hıristiyanlara galip getireceği hususunda Allah'tan bir garantidir.

١٣٧-﴿فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٤٩] {بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ} من باب التبكيت، لأن دين الحق واحد لا مثل له، وهو دين الإسلام {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ} [آل عمران: ٨٥] فلا يوجد إذًا دين آخر يماثل دين الإسلام في كونه حقًا، حتى إن آمنوا بذلك الدين المماثل له كانوا مهتدين، فقيل: فإن آمنوا، بكلمة الشك على سبيل الفرض والتقدير، أي فإن حصَّلوا دينًا آخر مثل دينكم مساويًا له في الصحة والسداد فقد اهتدوا. وفيه أنّ دينهم الذي هم عليه وكل دين سواه مغاير له غير مماثل، لأنه حق وهدى وما سواه باطل وضلال. ونحو هذا قولك للرجل الذي تشير عليه: «هذا هو الرأي الصواب، فإن كان عندك رأي أصوب منه فاعمل به!» وقد علمتَ أن لا أصوب من رأيك، ولكنك تريد تبكيت صاحبك، وتوقيفه على أن ما رأيت لا رأي وراءه.

[٨٥٠] ويجوز أن لا تكون الباء صلة وتكون باءَ الاستعانة، كقولك: كتبت بالقلم، وعملت بالقدوم، أي فإن دخلوا في الإيمان بشهادة مثل شهادتكم التي آمنتم بها.

[٨٥١] وقرأ ابن عباس وابن مسعود بما آمنتم به؛ وقرأ أبيّ بالذي آمنتم به.

[٨٥٢] {وَإِنْ تَوَلَّوْا} عما تقولون لهم ولم ينصفوا فما هم إلا {فِي شِقَاقٍ} أي في مناوأة ومعاندة لا غير، وليسوا من طلب الحق في شيء. أو {وَإِنْ تَوَلَّوْا} عن الشهادة والدخول في الإيمان بها. {فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ} ضمانٌ من الله لإظهار رسول الله ﷺ عليهم،

Nitekim Kurayza oğullarının öldürülüp esir edilmesi ve Nadîr oğullarının sürülmesi sûretiyle Allah Teâlâ bu va'dini yerine getirmiştir. فَسَيَكْفِيكَهُمُ [sana yetecektir] fiilindeki Sin, bir zamana kadar gecikse de âyetin haber verdiği gerçeğin mutlaka meydana geleceğini bildirmek içindir.

[853] "O'dur işiten; mutlak ilim sahibi" sözü, Yahudi ve Hıristiyanlara bir tehdittir. Yani Allah, onların neler konuştuklarını işitmekte ve içlerinde gizledikleri haset ve kini bilmekte olup onları buna göre cezalandıracaktır. Veya bu ifade, Peygamber (s.a.) için bir müjde olup, "Allah senin yaptığın duaları işitiyor ve hak dinin galibiyeti için gönlünde taşıdığın niyet ve arzuyu biliyor. Dolayısıyla O senin dualarına icabet edecek ve seni muradına ulaştıracaktır" anlamını taşımaktadır.

138. Allah'ın boyasına (iman ettik). Hem boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?! Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz.

[854] صِبْغَةَ اللهِ terkibi, anlatılan mânayı pekiştiren bir masdar olup, daha önce geçen "Biz Allah'a iman ettik" [Bakara 2/136] ifadesine bağlı olarak mansub kılınmıştır. Tıpkı وَعْدَ اللهِ ["Allah'ın va'di" (Rum 30/6)] ifadesinin, öncesindeki [4-5.] âyetlere bağlı olarak mansub kılınması gibi. صِبْغَةٌ [boya] kelimesi, tıpkı جَلَسَ kökünden gelen *cilset*[un] gibi, *sabeğa* kökünden *fi'let*[un] kalıbında bir masdardır; boyama işleminin gerçekleştiği durumu anlatmakta olup, Allah'ın temizlemesi anlamındadır. Zira iman benlikleri temizler. Burada açıklanmak istenen asıl mesele şudur: Hıristiyanlar çocuklarını *ma'mûdiye* diye isimlendirdikleri sarı bir suya [vaftiz suyuna] batırıyorlar ve "bu, onlar için bir temizliktir" diyorlardı. Onlardan biri çocuğuna bu şekilde bir uygulama yaptığında, "işte şimdi gerçek bir Hıristiyan oldu" diyordu. Bu sebeple Müslümanlara, Hıristiyanlara şöyle demeleri emredildi: "Allah'a iman ettik, deyiniz. Allah iman ile bizi öylesine 'boyadı' ki, bizim boyamız gibi başka bir boya yoktur. Yine bizi öylesine temizledi ki, bizim temizliğimiz gibi başka bir temizlik yoktur." Veya Müslümanlar; "Allah bizi iman sayesinde kendi boyasına boyadı; sizin boyanıza boyanmadık." diyorlar.

[855] Âyette الصِّبْغَةُ [boya] lafzı, müşâkele yoluyla [yani farklı bir mânayı kullanılan lafzı değiştirmeden] zikredilmiştir. Bu, senin, ağaç dikmekte olan birine; iyi / efendi insanlar yetiştiren bir adamı kastederek, "falancanın diktiği gibi dik" demen gibidir. ["Yetiştirdiği gibi…" demek istiyorsun.]

وقد أنجز وعده بقتل قريظة وسبيهم وإجلاء بني النضير. ومعنى السين أنّ ذلك كائن لا محالة وإن تأخر إلى حين.

[٨٥٣] {وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} وعيد لهم، أي يسمع ما ينطقون به، ويعلم ما يضمرون من الحسد والغل، وهو معاقِبُهم عليه. أو وعد لرسول الله ﷺ بمعنى: يسمع ما تدعو به ويعلم نيتك وما تريده من إظهار دين الحق، وهو مستجيب لك وموصلك إلى مرادك.

١٣٨-﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ﴾

[٨٥٤] {صِبْغَةَ اللهِ} مصدر مؤكد منتصب على قوله {آمَنَّا بِاللهِ} كما انتصب {وَعْدَ اللهِ} [الروم: ٦] عما تقدمه. وهي فِعْلة من صبغ، كالجلسة من جلس، وهي الحالة التي يقع عليها الصبغ. والمعنى: تطهير الله، لأن الإيمان يطهر النفوس. والأصل فيه أن النصارى كانوا يَغْمِسون أولادهم في ماء أصفر يسمونه المعمودية، ويقولون: هو تطهير لهم، وإذا فعل الواحد منهم بولده ذلك قال: الآن صار نصرانيًا حقًا، فأمر المسلمون بأن يقولوا لهم: {قُولُوا آمَنَّا بِاللهِ} وصبغَنا اللهُ بالإيمان صبغة لا مثل صبغتنا، وطهّرنا به تطهيرًا لا مثل تطهيرنا. أو يقول المسلمون: صبغنا الله بالإيمان صبغته، ولم نصبغ صبغتكم.

[٨٥٥] وإنما جيء بلفظ الصبغة على طريقة المشاكلة، كما تقول لمن يغرس الأشجار: اغرس كما يغرس فلان، تريد رجلًا يصطنع الكرم.

[856] "Boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?!" Yani Allah, kullarını iman boyasıyla boyar ve onları iman sayesinde küfrün bütün pisliklerinden temizler. Dolayısıyla, O'nun boyasından daha güzel boya bulunmaz. "Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz" cümlesi "Biz Allah'a iman ettik" [Bakara 2/136] sözüne atfedilmiştir. Bu atıf, صِبْغَةَ اللهِ [Allah'ın boyası] tabirinin "İbrahim'in dini"nden [Bakara 2/135] bedel olduğunu veya "Haydi Allah'ın boyasına Allah'ın!.." anlamında iğrâ' / teşvik yoluyla mansub olduğunu iddia edenlerin görüşünü reddetmektedir. Çünkü bu tür yaklaşımlar nazmı bozar ve sözü uyumlu ve ahenkli olmaktan çıkarır. صِبْغَةَ اللهِ sözü, Sîbeveyhi'nin [v.180/796] söylediğine göre müekked masdar olarak mansubdur ve "Söz Hazâmi'nin sözüdür"[29] [yani itibar edilecek görüş de budur].

139. De ki: O hem bizim hem de sizin Rabbiniz olduğu halde Allah hakkında bizimle tartışıyor musunuz?! Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir. Biz tamamen O'na bağlıyız (şirksiz ve teslissiz).

[857] Zeyd b. Sâbit [v.45/665], أَتُحَاجُّونَنَا [Bizimle tartışıyor musunuz?] fiilini Nûn'un idğâmıyla أَتُحَاجُّونَّا şeklinde okumuştur. Âyetin mânası şöyledir: "Siz Allah hakkında; ve sizi bırakıp Araplardan bir peygamber seçmesi hakkında bizimle mücadele ediyor, 'Allah kitap indirecek olsaydı, herhalde bize indirirdi' diyerek, kendinizi nübüvvete bizden daha lâyık mı görüyorsunuz?!"

[858] "O hem bizim hem de sizin Rabbinizdir." O'nun kulları olmakta hepimiz birleşiyoruz; O, hepimizin Rabbidir ve rahmet ve lütfunu kullarından dilediğine vermektedir; kullar, bu hususta serbest ve eşittir. Böyle bir şerefe ehil olduğu takdirde, o kişinin Arap mı, acem mi olduğuna bakılmaz.

[859] "Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir." Yani amel işin esasını teşkil etmekte olup itibar onadır. Size şeref verme veya vermeme konusunda sizin Allah'ın itibar ettiği amelleriniz olduğu gibi, biz de aynı durumdayız. Sonra da "Biz tamamen O'na bağlıyız (şirksiz ve teslissiz)" buyurarak o şerefe nail olmanın sebebini zikretti. Yani Biz sadece Allah'ı bir tanıyor, O'na samimi olarak iman ediyoruz. O halde Allah'ın böyle ihlâslı kullarının peygamberlik şerefine ehil olmasını uzak görmeyin. Yahudi ve Hıristiyanlar ise; "Peygamberliğin bizde olmasına biz daha lâyığız; çünkü biz Ehl-i Kitab'ız, Araplar ise puta tapan kimselerdir" diyorlardı.

29 Hazâmi bir kadının ismidir. Kavmini, bir baskına karşı uyarır, ama sözüne itibar etmezler. Baskın gerçekleşince de "Hazâmi doğru söylemiş" derler ve bu söz mesel olur. Nitekim şâir, bir beytinde bunu şöyle dile getirir: إِذَا قَالَتْ حَذَامِ فَصَدِّقُوهَا فَإِنَّ الْقَوْلَ مَا قَالَتْ حَذَامِ [Hazâmi bir şey söylediğinde onu tasdik ediniz. Çünkü itibar edilecek söz Hazâmi'nin sözüdür.]

[٨٥٦] {وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً} يعني أنه يصبغ عباده بالإيمان، ويطهرهم به من أوضار الكفر فلا صبغة أحسن من صبغته. وقوله {وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ} عطف على {آمَنَّا بِاللهِ}. وهذا العطف يردّ قول من زعم أن {صِبْغَةَ اللهِ} بدل من {مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ} [البقرة: ١٣٥] أو نصب على الإغراء بمعنى: عليكم صبغةَ الله، لما فيه من فك النظم وإخراج الكلام عن التئامه واتّساقه. وانتصابها على أنها مصدر مؤكد هو الذي ذكره سيبويه؛ والقول ما قالت حَذَامِ.

١٣٩-﴿قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ﴾

[٨٥٧] قرأ زيد بن ثابت اتحاجُّونًا، بإدغام النون، والمعنى: اتجادلوننا في شأن الله واصطفائه النبي من العرب دونكم، وتقولون: لو أنزل الله على أحد لأنزل علينا، وترونكم أحقَّ بالنبوة منا.

[٨٥٨] {وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ} نشترك جميعًا في أننا عباده، وهو ربنا، وهو يصيب برحمته وكرامته من يشاء من عباده، هم فوضى في ذلك لا يختص به عجمي دون عربي، إذا كان أهلًا للكرامة.

[٨٥٩] {وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ} يعني أن العمل هو أساس الأمر وبه العبرة، وكما أن لكم أعمالًا يعتبرها الله في إعطاء الكرامة ومنْعِها فنحن كذلك. ثم قال: {وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ} فجاء بما هو سبب الكرامة، أي ونحن له موحدون نخلصه بالإيمان، فلا تستبعدوا أن يؤهّل أهلَ إخلاصه لكرامته بالنبوّة، وكانوا يقولون: نحن أحقّ بأن تكون النبوَّة فينا، لأنا أهل كتاب، والعرب عبَدَة أوثان.

140. De ki: Yoksa siz; "İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kūb ve oğulları Yahudi -ya da Hıristiyan- idiler" mi diyorsunuz? Siz mi daha bilgilisiniz yoksa Allah mı? Allah'ın, uhdesindeki bir tanıklığını gizleyenden daha zalimi var mıdır? Sizin yaptıklarınızdan Allah gafil değildir!

[860] أَمْ تَقُولُونَ fiilini Tâ ile okuyanlara göre أَمْ edatı, [139. âyetteki] أَتُحَاجُّونَنَا fiilinin başındaki Hemze'ye muadildir. Mâna şöyledir: "Siz şu iki işten hangisini yapıyorsunuz? Allah'ın hikmeti hakkında tartışmak mı, yoksa peygamberler hakkında yahudilik / hıristiyanlık iddiasında bulunmak mı?" Her iki fiilin başındaki istifhamdan maksat, bu iki hususu birlikte inkâr etmektir. Yine Tâ ile olan kıraate göre; أَمْ edatının بَلْ أَتَقُولُونَ [Hayır, yoksa şöyle mi diyorsunuz] anlamında munkatı'a olması da mümkündür. Bu ihtimale göre de Hemze yine yadırgama belirtir. أَمْ تَقُولُونَ fiilini ["Yoksa … mı diyorlar?!" şeklinde] Ya ile okuyanlara göre ise, أَمْ ancak munkatı'a olabilir.

[861] "Siz mi daha bilgilisiniz yoksa Allah mı?" Elbette Allah… Ve Allah; "İbrahim; ne Yahudiydi ne de Hıristiyandı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti..." [Âl-i İmrân 3/67] buyurarak peygamberlerin İslâm dininde olduklarına şahitlik etmekte.

[862] "Allah'ın, uhdesindeki bir tanıklığını" yani Allah'ın Hazret-i İbrahim'in hanif bir Müslüman olduğu hususundaki şahitliğini "gizleyenden daha zalimi var mıdır?" Bu ifade iki farklı anlama gelebilir. Birincisi; Ehl-i Kitap'dan daha zalim hiç kimse yoktur. Çünkü onlar, bildikleri halde bu şahitliği gizlemişlerdir. İkincisi; eğer biz bu şahitliği gizlersek, bizden daha zalim hiç kimse olamaz. Dolayısıyla biz onu asla gizlemeyiz. Burada; Peygamber (s.a.)'in peygamberliği hususunda Ehl-i Kitab'ın, Allah'ın kendi kitaplarındaki şahitliğini ve başka hususlardaki şahitliklerini gizlediklerine dair üstü kapalı bir gönderme yapılmaktadır.

[863] شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللهِ ifadesinde yer alan Min harf-i ceri, senin birisi hakkında şahitlik yaptığında; *hâzihî şehâdet*^{un} *minnî li-fulân*^{in} "Bu, falanca hakkında benden bir şahitliktir" ve بَرَاءَةٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ ["Allah ve Rasûlü'nden bir ültimatom…" (Tevbe 9/1)] âyetindeki Min gibidir.

١٤٠-﴿أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٨٦٠] {أَمْ تَقُولُونَ} يحتمل فيمن قرأ بالتاء أن تكون أم معادلة للهمزة في {أَتُحَاجُّونَنَا} بمعنى أيّ الأمرين تأتون؛ المحاجّة في حكمة الله أم ادّعاء اليهودية والنصرانية على الأنبياء؟ والمراد بالاستفهام عنهما إنكارهما معًا، وأن تكون منقطعة بمعنى: بل أتقولون، والهمزة للإنكار أيضًا. وفيمن قرأ بالياء لا تكون إلا منقطعة.

[٨٦١] {قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ} يعني أن الله شهد لهم بملة الإسلام في قوله {مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًا وَلَا نَصْرَانِيًا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا} [آل عمران: ٦٧].

[٨٦٢] {وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ} أي كتَم شهادة الله التي عنده أنه شهد بها، وهي شهادته لإبراهيم بالحنيفية. ويحتمل معنيين: أحدهما أن أهل الكتاب لا أحد أظلم منهم، لأنهم كتموا هذه الشهادة وهم عالمون بها. والثاني: أنا لو كتمنا هذه الشهادة لم يكن أحد أظلم منا، فلا نكتمها. وفيه تعريض بكتمانهم شهادة الله لمحمد ﷺ بالنبوة في كتبهم وسائر شهاداته.

[٨٦٣] ومِن في قوله {شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ} مثلها في قولك: هذه شهادة مني لفلان، إذا شهدت له. ومثله {بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١].

141. Bu bir ümmetti; geldi, geçti... Onların işlediği kendilerine, sizin işledikleriniz de size aittir. Onların yapıp ettiklerinden siz mesul (olmadığınız gibi, bir artı değer de kazanacak) değilsiniz.

142. Şimdi; insanlardan birtakım beyinsizler diyecekler ki: 'Şu âna kadar üzerinde bulundukları kıblelerinden bunları çeviren ne?!' De ki: Doğu da Allah'ındır Batı da... O, dilediklerini doğru bir yola iletiyor.

[864] "Beyinsizler" yani hafifmeşrep, ahmak kişiler "diyecekler ki..." Bunlar [Beyt-i Makdis'ten] Kâbe yönüne dönmeyi yadırgadıkları ve *nesih* diye bir şeye inanmadıkları için bu sıfatla anılan Yahudilerdi. Bunların sataşma ve alay etme saplantıları bulunması sebebiyle münafıklar olduğu da, putperest Müşrikler olduğu da söylenmiştir. Bunlar [Hazret-i Peygamber için]: "Atalarının kıblesinden yüz çevirdi; sonra tekrar oraya döndü; vallahi belli ki, yine onların dinine dönecek!" demişlerdi.

[865] **Şayet** "Onların bu sözlerini henüz vuku bulmamışken haber vermenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu haberin faydası şudur ki, yadırganan bir şeyin ansızın bastırması daha şedittir; bunun vukuundan önce bilinmesi de, vukuu esnasında oluşacak ızdıraptan daha çok uzak tutacaktır. Çünkü nefis böylece önceden yatıştırılmış olacaktır. Bir de kendisine ihtiyaç duyulmadan önceki hazır cevap hasmı daha iyi susturur ve mugâlatasını daha iyi bertaraf eder. Nitekim oka da atılmadan önce tüy bağlanır.

[866] "Onları kıblelerinden çeviren" yani onları Beyt-i Makdis'den döndüren "nedir"? [diyecekler; de ki:] Doğu da Allah'ındır Batı da" yani Doğu ve Batı beldeleri; yeryüzünün tamamı Allah'ındır. "O dilediklerini" yani yeryüzü halkından dilediği kimseleri "doğru bir yola iletiyor." Bu doğru yol da insanları bir keresinde Beyt-i Makdis'e, diğer bir keresinde de Kâbe'ye yönlendirmekle ilgili olarak hikmet ve maslahatın gerektirdiği şeydir.

١٤١-﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٤٢-﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٨٦٤] {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ} الخفاف الأحلامِ، وهم اليهود، لكراهتهم التوجه إلى الكعبة، وأنهم لا يرون النسخ. وقيل: المنافقون، لحرصهم على الطعن والاستهزاء. وقيل: المشركون، قالوا: رغب عن قبلة آبائه ثم رجع إليها، والله ليرجعَنّ إلى دينهم.

[٨٦٥] فإن قلت: أي فائدة في الإخبار بقولهم قبل وقوعه؟ قلت: فائدته أن مفاجأة المكروه أشدّ، والعلم به قبل وقوعه أبعد من الاضطراب إذا وقع لما يتقدّمه من توطين النفس، وأنّ الجواب العتيد قبل الحاجة إليه أقطع للخصم وأرَدُّ لشغبه، وقبل الرمي يُراش السهمُ.

[٨٦٦] {مَا وَلَّاهُمْ} ما صرفهم {عَنْ قِبْلَتِهِمْ} وهي بيت المقدس. {لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} أي بلاد المشرق والمغرب والأرض كلها. {يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ} من أهلها {إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} وهو ما توجبه الحكمة والمصلحة، من توجيههم تارة إلى بيت المقدس، وأخرى إلى الكعبة.

143. Böylece sizi mutedil bir ümmet kıldık ki, Peygamber size şahit (model) olsun, siz de insanlara şahit olasınız. Kıbleyi; üzerinde bulunduğun kıbleye, ancak, 'peygambere uyanları, ayağının iki ökçesi üzerinde gerisin geri döneceklerden ayırt etmek için' çevirdik. Bu (kıble değişikliği), gerçekten ağır bir şey, ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil... Allah, (eski kıbleye yönelik) imanınızı da elbette zayi edecek değildir. Allah, insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir.

[867] "Böylece sizi" [kıbleyi değiştirmekle ilgili] o hoşa giden eyleme benzer şekilde "mutedil bir ümmet" yani en hayırlılar "kıldık". Bu [*vasat; orta karar / dengeli* betimlemesi] bir şeyin tam ortasını oluşturan ismin sıfatıdır. Bu yüzden, söz konusu vasatlık hususunda tek, çoğul, erkek, dişi müsavidir. Bunun örneği Peygamber (s.a.)'in وأَنْطُوا الثَّبَجَةَ *"…ve vasat olanı verin"* sözüdür [KT.b] ki, o bununla "sırt ortası" (iki omuz arası) anlamındaki الثَّبَجُ lâfzının betimlemesi olmak üzere: "Zekât olarak semizle zayıf arası; vasat (bir koyun) verin!" (Yahut "zekât olarak vereceğiniz şeyler en kaliteli olanla en düşük olan arasında dengesini bulan, vasat bir şey olsun!)" demek istemiştir. Ne var ki, Hazret-i Peygamber betimlemenin hakkını gözetmek için bu الثَّبَجُ lâfzının sonuna *müennes (dişil)* alâmeti olarak yuvarlak *tâ* bitiştirmiştir. Nitekim hayırlı şeyler için *vasat* tabiri kullanılır. Çünkü bozulma uç kısımlara çabuk ulaşır. *Vasat* (ortada bulunan) şeyler ise etrafı çevrilip korunma altına alınmıştır. Bu cümleden olarak [Ebû Temmâm] et-Tā'î'nin [v.231/846];

> "O (Mu'tasım ordusunun bulunduğu meşelik) korunmuş, vasat bir mekân iken, nihayet hâdiseler onu çepeçevre kuşattı da bir uç hâline dönüverdi (ve hücuma maruz kaldı)"

şiirinde de "vasat" bu anlamda kullanılmıştır. Mekke'de bir bedevînin develerini hac için kiralamıştım da, bedevî [bana]: أَعْطِنِى مِنْ سِطاتِهِنَّهْ [Bana onların vasatlarından ver] derken bununla: "Altınların en nefislerinden" demek istemişti. Yahut bu vasat lâfzı âyette "âdil kimseler" anlamında kullanılmıştır. Zira *vasat,* bazısına bazısından daha yakın olmayacak şekilde uçlar arasında adaletin; dengenin sağlanmasıdır.

[868] "İnsanlara birer şahit olasınız diye…" Rivayete göre; kıyamet günü ümmetler peygamberlerinin tebliğini inkâr edince, Allah -kendisi çok iyi bildiği hâlde- peygamberlerden tebliğ vazifelerini yaptıklarına dair açık delil isteyecek de, bunun üzerine Ümmet-i Muhammed gelip şahitlik edecek.

١٤٣-﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[٨٦٧] {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ} ومثل ذلك الجعل العجيب جعلناكم {أُمَّةً وَسَطًا} خيارًا، وهي صفة بالاسم الذي هو وسط الشيء. ولذلك استوى فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث. ونحوه قوله عليه السلام: «وأنطوا الثبجة»، يريد الوسيطة بين السمينة والعجفاء، وصفًا بالثَّبج وهو وسط الظهر، إلا أنه ألحق تاء التأنيث مراعاة لحق الوصف. وقيل للخيار وسط، لأنّ الأطراف يتسارع إليها الخلل، والأعوار والأوساط محمية محوّطة. ومنه قول الطائي:

كَانَتْ هِيَ الْوَسَط المَحْمِيَّ فَاكْتَنَفَتْ ❁ بِهَا الْحَوَادِثُ حَتَّى أَصْبَحَتْ طَرَفَا

وقد اكتريت بمكة جملَ أعرابيٍّ للحج فقال: أعطني من سِطَاتِهِنّهْ، أراد من خيار الدنانير. أو عدولًا، لأنّ الوسط عدل بين الأطراف ليس إلى بعضها أقرب من بعض.

[٨٦٨] {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} روي أنّ الأمم يوم القيامة يجحدون تبليغ الأنبياء، فيطالب الله الأنبياء بالبينة على أنهم قد بلغوا وهو أعلم، فيؤتى بأمّة محمد ﷺ فيشهدون،

O ümmetler "Nereden bildiniz?" diye sorunca, Ümmet-i Muhammed: "Bunu sadık peygamberinin diliyle konuşan kitabında Allah'ın haber vermesi sayesinde bildik" diyecekler. Bu sefer Muhammed (s.a.) getirilip kendisine ümmetinin hâli sorulacak; o da ümmetini tezkiye edip onların adalet sahibi olduklarına şahitlik edecektir [KT.b]. "(Resûlüm!) Her ümmetten bir şahit getirip şunlara da seni şahit getirdiğimiz zaman hâlleri nice olacak!" [Nisâ 4/41] âyetinde anlatılan budur.

[869] **Şayet** "Âyette [عليكم شهيدا yerine] لكم شهيدا denmesi gerekmez miydi; zira Peygamber (s.a.)'in şahitliği ümmetinin aleyhine değil, lehine olacaktır?" **dersen derim:** Şahitlik yapan, lehine şahitlik yapılacak kimse için gözetleyici ve koruyucu konumunda olduğu için isti'lâ edatı (على) getirilmiştir. Nitekim والله على كل شيئ شهيد ["Allah her şeye şahittir." Mücadele 58/6] ve فلما توفيتنى كنت انت الرقيب عليهم وانت على كل شيئ شهيد ["Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun. Zaten Sen her şeye şahitsin." (Mâide 5/117)] âyetlerinde de على edatına yer verilmiştir. -Âyet "İnsanlara dünyada, ancak erdemli ve âdil kimselerin şahitliğiyle anlam kazanacak hususlarda şahitlik yapasınız diye" şeklinde de yorumlanmıştır.- "Ve Resûl de size şahit olsun diye", yani sizi tezkiye etsin ve âdil oluşunuzu öğretsin diye.

[870] **Şayet** "Neden şahitliğin sıla (bağlaç) kısmı önce cümle sonuna bırakılmışken, daha sonra ويكون الرسول عليكم شهيدا şeklinde cümlenin önüne alınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi birinci cümlede, Ümmet-i Muhammed'in diğer ümmetlere şahitlik yapacağının ispatı amaçlanmışken, ikinci cümlede amaçlanan, bu ümmetin, kendilerine sırf Peygamber (s.a.)'in şahitlik yapacağına dair ayrıcalık kazanmış olmalarıdır. [Çünkü harf-i cerin önce gelmesi mef'ûlün özgünleşmesini sağlar. Yani "Size başkaları değil, sadece Hazret-i Peygamber şahitlik edecektir" demektir ki, bu da bu ümmet için bir ayrıcalıktır.]

[871] التى كنت عليها cümlesi, *kıble*nin sıfatı değil, جعل [kıldı] fiilinin iki mef'ûlünden ikincisidir. Buna göre mâna; "Biz kıbleyi, üzerinde bulunduğun yön -yani Kâbe- kılmadık…" şeklinde takdir edilir. Çünkü Peygamber zaten Mekke'de iken Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu. Hicretten sonra ise Yahudilerin gönlünü almak için Beyt-i Makdis'teki kayalığa[30] doğru namaz kılması emredilmiş; daha sonra kıble (tekrar) Kâbe'ye döndürülmüştür. Buna göre; "Yönelmen gereken kıbleyi, daha evvel Mekke'de iken yöneldiğin cihet kılmadık, yani seni ancak insanları sınamak ve denemek için tekrar oraya döndürdük." buyurmuş oluyor.

30 *es-Sahra* kelimesi kaya anlamında olup, üzerini örten kubbesiyle Kubbetussahra adlı altın renkli kubbeli mâlûm mekânı akla getirmektedir. Burası Yahudiler için -de- çok kutsal, mübarek bir mekândır. Ancak Kudüs'deki Harem ile kutsal mabedin bulunduğu; şehir yüzeyinden yüksekçe 3 - 4 kilometrekarelik mâlûm tepelik mekânın da *kayalık* bir yer olduğu unutulmamalıdır. / ed.

فتقول الأمم: من أين عرفتم؟ فيقولون: علمنا ذلك بإخبار الله في كتابه الناطق على لسان نبيه الصادق، فيؤتى بمحمد ﷺ فيسأل عن حال أمته، فيزكيهم ويشهد بعدالتهم. وذلك قوله تعالى {فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا} [النساء: ٤١].

[٨٦٩] فإن قلت: فهلا قيل لكم شهيدًا، وشهادته لهم لا عليهم. قلت: لما كان الشهيد كالرقيب والمهيمن على المشهود له، جيء بكلمة الاستعلاء. ومنه قوله تعالى {وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} [المجادلة: ٧]، {كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} [المائدة: ١١٧]. وقيل: لتكونوا شهداء على الناس في الدنيا فيما لا يصح إلا بشهادة العدول الأخيار {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا} يزكيكم ويعلم بعدالتكم.

[٨٧٠] فإن قلت: لم أخرت صلة الشهادة أولًا وقدّمت آخرًا؟ قلت: لأن الغرض في الأول إثبات شهادتهم على الأمم، وفي الآخر اختصاصهم بكون الرسول شهيدًا عليهم.

[٨٧١] {اَلَّتِى كُنْتَ عَلَيْهَا} ليست بصفة للقبلة، إنما هي ثاني مفعولي جعل. يريد: وما جعلنا القبلة الجهة التي كنت عليها وهي الكعبة، لأنّ رسول الله ﷺ كان يصلّي بمكة إلى الكعبة، ثم أمر بالصلاة إلى صخرة بيت المقدس بعد الهجرة تألفًا لليهود، ثم حوّل إلى الكعبة؛ فيقول: وما جعلنا القبلة التي تجب أن تستقبلها الجهةَ التي كنت عليها أوّلًا بمكة، يعني: وما رددناك إليها إلا امتحانًا للناس وابتلاء.

[872] لنعلم [bilelim diye] ifadesi, İslâm üzere sabit ve sadık kalanı kenarda durup "ökçeleri üzerine" gerisingeri dönenden seçip ayıralım diye demektir. "Ökçeleri üzerine" ifadesi, kararsızlık; gönül darlığı sebebiyle döneklik yapan kişiyi betimleyen bir ifade olup, "O cehennem meleklerinin sayısını da ancak inkâr edenler için bir imtihan vesilesi kıldık; ta ki…" [Müddessir 74/31] âyeti de benzer bir imtihana yer vermektedir. Âyetin bu kısmının Beyt-i Makdis'in Peygamber (s.a.)'e kıble kılınmasındaki hikmeti açıklayan bir ifade olması da caizdir. Yani senin asıl işin Kâbe'ye yönelmendir. Daha önce Beyt-i Makdis'e yönelmense, amacı bulunan geçici bir durumdu. Senin şu vaktinden önce kıbleyi -ki o Beyt-i Makdis'tir- daha önce üzerinde bulunduğun yöne (Kâbe'ye) çevirme işini ancak insanları sınamak ve içlerinden Resul'e uyanlarla, uymayıp kaçanları görmek için yaptık. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.)'in Mekke'de iken kıblesi Beyt-i Makdis olmakla birlikte o, Kâbe'yi Beyt-i Makdis ile kendi arasına alırdı [KT.b].

[873] **Şayet** "Allah ezelî bilgisine rağmen nasıl oluyor da 'bilelim diye' buyuruyor?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, "karşılık terettüp edecek bir bilgiyle bilelim" demektir ki, bu da Allah'ın bunu husule gelmiş; vücut bulmuş bir şey olarak bilmesi anlamına gelir. Bunun örneği, "İçinizden cihat edenleri ve sabredenleri Allah ortaya çıkarmadan [Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız?]" [Âl-i İmrân 3/142] âyetidir. Bir görüşe göre "bilelim diye" ifadesi "Allah Resulü ve mü'minler bilsin diye" anlamında olup, Allah onların bilgisini kendi zâtına nispet etmiştir. Çünkü onlar O'nun seçkin kulları olup, nezdinde yakınlık kazanmış kimselerdir. Yine bu ifadenin "tâbi olanı dönek olandan seçip ayıralım diye" anlamına geldiği de söylenmiştir. Tıpkı "Böylece Allah murdarı temizden ayırt etmiş; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp cehenneme atmış olacak" [Enfâl 8/37] âyetinde olduğu gibi. Böylece "bilme" "ayırt etme" yerine konmuştur; zira ayırt etme ancak bilme sayesinde gerçekleşir.

[874] وان كانت لكبيرة [O kıblenin değiştirilmesi... elbette büyüktür (ağırdır)]. Buradaki إنْ edatı Lâm-ı Fârika'yı [yani, إنَّ'nin şeddesiz formu olarak kesinlik ve tekit anlamı ifade eden إنْ'i, olumsuzluk edatı olan إنْ'den ayırdığı için, haberin başına gelen Lâm] gerekli kılan İn-i Muhaffefe'dir [yani, tekit edatı olarak aynı işi gören إنَّ'nin şeddesiz formu]. كانت fiilindeki zamir de ("o"), "(Daha önce) yönelmekte olduğun ciheti ancak ... diye kıble yaptık" ibaresinin delâlet ettiği "dönme", veya "değiştirme" yahut "kılma" fiillerine aittir. Bu zamirin "kıble"ye ait olması da caizdir. "Elbette büyüktür", yani ağır ve meşakkatlidir.

[٨٧٢] {لِنَعْلَمَ} الثابتَ على الإسلام الصادقَ فيه، ممن هو على حرف ينكُص {عَلَى عَقِبَيْهِ} لقلَقِه فيرتدّ؛ كقوله {وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} الآية [المدثر: ٣١]. ويجوز أن يكون بيانًا للحكمة في جعل بيت المقدس قبلته. يعني أنّ أصل أمرك أن تستقبل الكعبة، وأن استقبالك بيت المقدس كان أمرًا عارضًا لغرض. وإنما جعلنا القبلة الجهة التي كنت عليها قبل وقتك هذا وهي بيت المقدس، لنمتحن الناس وننظر من يتبع الرسول منهم ومن لا يتبعه وينفر عنه. وعن ابن عباس ﷺ: (كانت قبلته بمكة بيت المقدس إلا أنه كان يجعل الكعبة بينه وبينه)

[٨٧٣] فإن قلت: كيف قال {لِنَعْلَمَ} ولم يزل عالمًا بذلك؟ قلت: معناه: لنعلمه علمًا يتعلق به الجزاء، وهو أن يعلمه موجودًا حاصلًا. ونحوه: {وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصابرينَ} [التوبة: ١٦]. وقيل: ليعلم رسول الله والمؤمنون؛ وإنَما أسند علمهم إلى ذاته، لأنهم خواصه وأهل الزلفى عنده. وقيل: معناه لنميز التابع من الناكص، كما قال: {لِيَمِيزَ اللهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} [الأنفال: ٣٧] فوضع العلم موضع التمييز لأنّ العلم به يقع التمييز به.

[٨٧٤] {وَإِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً} هي إنِ المخففة التي تلزمها اللامُ الفارقة. والضمير في {كَانَتْ} لما دلّ عليه قوله {وَمَا جَعَلْنَا القبلة التى كُنْتَ عَلَيْهَا} من الردّة، أو التحويلة، أو الجعلة. ويجوز أن يكون للقبلة. {لَكَبِيرَةٌ} لثقيلة شاقة.

[875] "Allah'ın hidayete erdirdikleri hariç" yani Resûl'e tâbi olma hususunda sebat ve sadâkat sergileyen, Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu, O'nun lütfuna ehil ve layık olanlar hariç.

[876] وما كان الله ليضيع إيمانكم [Allah, (eski kıbleye yönelik) imanınızı elbette zayi edecek değildir], yani imanda sebat etmenizi, sürçme ve şüpheye maruz kalmamanızı zayi edecek değildir; bilakis amelinizi beğenmiş ve size büyük mükâfat hazırlamıştır. Âyette: "Allah sizin kıblenizi değiştirmenizi onların (karşı tarafın) bunu (eski kıbleyi) terketmenin sizin imanınızı ifsat ve zayi edeceği şeklindeki bilgilerine terkedecek değildir" şeklinde bir mânanın kastedilmesi de caizdir. Rivayette; "Kim kıblenin değiştirilmesinden önce Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldıysa onun namazı boşa gitmemiştir" denmiştir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) yönünü Kâbe'ye dönünce Müslümanların; "Kıble değişmeden önce ölen kardeşlerimizin durumu ne olacak?" demesi üzerine bu âyet inmiştir [*Tirmizî,* "Tefsir", 32].

[877] "Allah, insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir" yani onların ecirlerini zayi etmez, onların işine yarayan şeyleri de terketmez.

[878] Nakledildiğine göre, Haccâc [v.95/714], Hasan-ı Basrî'ye [v.110/728] "Ebû Turâb [Hazret-i Ali] hakkındaki görüşün nedir?" diye sorunca, Hasan-ı Basrî âyetin"[Bu kıble değişikliği gerçekten ağır bir şey]; ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil" kısmını okumuş ve akabinde: "Ali de onlardandır; üstelik o, Peygamber (s.a.)'in amcazadesi ve kızını verdiği damadıdır, ona insanların en yakını ve en sevgili olanıdır" demiş.

[879] الا لنعلم [Ancak, bilelim diye (böyle yaptık)] cümlesi meçhul (edilgen) sıyga ile الا لِيُعْلَمَ [Ancak, bilinsin diye (böyle yaptık)] şeklinde de okunmuştur. Burada *'ilm*, ma'rifet / tanımak anlamındadır.

[880] من يتبع الرسول... [Rasûl'e tâbi olanı...] cümlesinin başındaki مَنْ lâfzının "bilme"nin müteallakı olacak şekilde *istifham* (soru) mânası içermesi de caizdir. Tıpkı; أ زيد فى الدار أم عمرو [Evde olan Zeyd mi yoksa Amr mı?] demen gibi.

[881] İbn Ebû İshak [v.117/735] على عَقِبَيْهِ *[ökçeleri üzerine]* kısmını Kāf'ın sükûnuyla على عَقْبَيْهِ şeklinde okumuştur. Yezîdî [v.202/817] de لكبيرةً kelimesini merfû' olarak لكبيرةٌ şeklinde okumuştur ki, bu okuma كان fiilinin (ismini ref', haberini nasbeden âmil olarak değil de) zait olması sebebiyle gerçekleşmiştir. Nitekim Ferezdak'ın [v.114/732];

[٨٧٥] {إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللهُ} إلا على الثابتين الصادقين في اتباع الرسول الذين لطف الله بهم وكانوا أهلًا للطفه.

[٨٧٦] {وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمانَكُمْ} أي ثباتكم على الإيمان وأنكم لم تزلّوا ولم ترتابوا، بل شكر صنيعكم وأعدّ لكم الثواب العظيم. ويجوز أن يراد وما كان الله ليترك تحويلكم، لعلمه أن تركه مفسدة وإضاعة لإيمانكم. وقيل: من كان صلى إلى بيت المقدس قبل التحويل فصلاته غير ضائعة. عن ابن عباس رضي الله عنهما: لما وُجِّه رسول الله إلى الكعبة قالوا: كيف بمن مات قبل التحويل من إخواننا؟ فنزلت.

[٨٧٧] {لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ} لا يضيع أجورهم ولا يترك ما يصلحهم.

[٨٧٨] ويحكى عن الحجاج أنه قال للحسن: ما رأيك في أبي تراب، فقرأ قوله {إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللهُ}، ثم قال: وعليٌّ منهم، وهو ابن عم رسول الله ﷺ وختنه على ابنته، وأقرب الناس إليه، وأحبُّهم.

[٨٧٩] وقرئ إلا لِيُعْلَمَ على البناء للمفعول؛ ومعنى العلم المعرفة.

[٨٨٠] ويجوز أن تكون من متضمنة لمعنى الاستفهام معلقًا عنها العلم، كقولك: علمت أزيد في الدار أم عمرو.

[٨٨١] وقرأ ابن أبي إسحاق على عَقْبيه، بسكون القاف. وقرأ اليزيدي لكبيرةٌ بالرفع. ووجهها أن تكون كان مزيدة، كما في قوله:

[Bir kavmin yurduna uğradığın vakit nice olur]
Ve bizim komşularımıza ki çok cömert, değerli adamlardır

beytinde de كان fiili aynı şekilde zait gelmiştir [gramatikal fonksiyon icra etmez]. Buna göre Yezîdî'nin ref' kıraati وإن هى لكبيرةٌ şeklinde yapılanır ki, bu da tıpkı; إنْ زيدٌ لَمُنْطَلِقٌ [Zeyd muhakkak yola koyulacaktır] demen gibidir. Daha sonra bu cümle وإن كانت لكبيرةً şeklinde yapılanmıştır.

[882] لِيُضِيعَ fiili [tef'îl kalıbından] لِيُضَيِّعَ şeklinde de okunmuştur.

144. Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyorduk; elbette seni razı olacağın kıbleye çevirecektik... Evet; yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede bulunursanız bulunun, yüzlerinizi o tarafa çevirin. Kendilerine kitap verilenler Rablerinden gelen gerçeğin bu olduğunu pekâlâ biliyorlar. (Bilmiyormuş gibi davranırlarsa) Allah, onların yapıp ettiklerinden gafil değildir.

[883] قد نرى "Ne zamandır görüyoruz" demektir ki, bu görmenin çokluğu anlamındadır. Tıpkı Ebû Kebîr el-Hüzelî'nin [v.VII. yüzyıl başları] şu şiirinde görüldüğü gibi:

Şecaatte bana benzeyeni parmaklarının ucu sapsarı olmuş (ölmüş) hâle getirdiğim çok olmuştur. [Öyle ki elbiseleri böğürtlen suyuna belenmiş (kana belenmiş) vaziyettedir].

[884] تقلب وجهك [Yüzünün çevrildiğini], yani "yüzünün ve bakışlarının (vahye muntazır vaziyette) göğe doğru döndüğünü görüyoruz." Peygamber (s.a.), Rabbinden kendisini Kâbe'ye çevirmesini ümit edip duruyordu. Çünkü Kâbe atası İbrahim'in kıblesiydi ve Arapları imana daha çok motive etme potansiyelini hâizdi. Çünkü Kâbe onların övünç kaynağı, ziyaret ve tavaf mekânlarıydı. Bir de Kâbe Yahudilere muhalefet etmenin sembolüydü. Böylece Hazret-i Peygamber kıblenin değiştirilmesine dair Cebrail (a.s.)'ın inmesini gözlüyordu.

[885] "Seni mutlaka (razı olacağın kıbleye) çevireceğiz" yani o Kâbe'ye yönelme ihsan ve imkânını sana bahşedeceğiz. Bu senin; وَلَّيْتُهُ كذا demene benzer ki, bu "Onu ona yönetici yaptım" anlamına gelir. Yahut "Seni Beyt-i Makdis semtini değil, o Kâbe'nin semtini takip eder kılacağız" anlamındadır.

[886] "Razı olacağın" yani kalbinde gizlediğin ve Allah'ın dileğine ve hikmetine muvafakat ettiğin doğru amaçlar sebebiyle sevip meylettiğin "kıble".

[فَكَيْفَ إذا مَرَرْتَ بِدارِ قَوْمٍ] ❁ وجِيرَانٍ لَنَا كانُوا كِرَامِ

والأصل: وإن هي لكبيرةٌ، كقولك: إن زيدٌ لمنطلق ثم وإن كانت لكبيرةً.

[٨٨٢] وقرئ لِيُضَيّعَ بالتشديد.

١٤٤-﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ﴾

[٨٨٣] {قَدْ نَرَى} ربما نرى، ومعناه: كثرة الرؤية، كقوله:

قَدْ أَتْرُكُ القِرْنَ مُصْفَرًّا أَنَامِلُهُ ❁

[٨٨٤] {تَقَلُّبَ وَجْهِكَ} تردّد وجهك وتصرف نظرك في جهة السماء. وكان رسول الله ﷺ يتوقع من ربه أن يحوّله إلى الكعبة، لأنها قبلة أبيه إبراهيم، وأدْعى للعرب إلى الإيمان، لأنها مفخرتهم ومزارهم ومطافهم، ولمخالفة اليهود فكان يراعي نزولَ جبريل عليه السلام والوحيَ بالتحويل.

[٨٨٥] {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ} فلنعطينّك ولنمكننك من استقبالها، من قولك: ولَّيتُه كذا. إذا جعلته واليًا له، أو فلنجعلنك تلي سَمتها دون سمتِ بيت المقدس.

[٨٨٦] {تَرْضَاهَا} تحبها وتميل إليها لأغراضك الصحيحة التي أضمرتها ووافقت مشيئة الله وحكمته.

[887] "Mescid-i Haram tarafına" yani o yöne. Nitekim;

> Ve [kıtlık zamanında] kavmi[mi] kralların semtine intikal ettiririm [de mahrumiyet çekmezler].

mısraında da شَطْرَ lâfzı bu anlamda kullanılmıştır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654 شطر المسجد الحرام kısmını aynı mânada] تِلْقَآءَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ şeklinde okumuştur.

[888] Berâ' b. Âzib'den [v.71/690] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiğinde Beyt-i Makdis'e doğru 16 [veya 17] ay namaz kılmış, sonra Kâbe'ye dönmüştür [*Buhârî,* "Salât", 31]. Söylendiğine göre; bu kıble değişimi Receb ayında, Bedir savaşından iki ay önce ve güneşin zeval vaktinde bulunduğu sırada vuku bulmuştur. Bu esnada Hazret-i Peygamber Seleme oğullarının mescidinde bulunuyordu. Ashabına öğle namazının iki rekâtını kıldırmıştı ki, tam bu sırada namazda iken kıble değişimi gerçekleşti ve Hazret-i Peygamber Kâbe'nin oluğuna doğru yöneldi; böylece erkekler kadınların, kadınlar da erkeklerin yerini almış oldu. Bu yüzden bu mescit *Mescidü'l-kıbleteyn* / Çifte Kıbleli Mescit adını almıştır.

[889] شطر المسجد zarf olması hasebiyle nasb edilmiş olup, bu zarfiyet anlamı doğrultusunda ilgili kısım "Yüzünü döndürme işini Mescid-i Haram tarafına; yani onun yönü ve semti dâhilinde kıl" şeklinde yorumlanır. Zira kıblenin aynına dönmek uzakta bulunan için büyük zorluk içerecektir. Âyette Kâbe yerine Mescid-i Haram ismine yer verilmesi, kıble işinde Kâbe'nin aynına değil de yönüne riayet edilmesinin vacip olduğuna bir delildir.

[890] "(Kendilerine kitap verilenler Rablerinden gelen) gerçeğin bu olduğunu pekâlâ biliyorlar", yani "kıblenin Kâbe'ye dönüştürülmesinin bizzat hak olduğunu biliyorlar. Çünkü bu, Peygamber (s.a.)'in iki kıbleye doğru namaz kılacağı, onların kendi peygamberlerinin müjdesinde mevcuttur.

[891] يعملون Yâ'lı ve Tâ'lı olarak okunmuştur ["onların yapıp ettiklerinden" / "sizin yapıp ettiklerinizden"].

[٨٨٧] {شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} نحوَه. قال:

وَأَظْعَنُ بِالْقَوْمِ شَطْرَ الْمُلُوكِ ۞

وقرأ أبيّ تِلْقَاءَ المسجد الحرام.

[٨٨٨] وعن البراء بن عازب: قدم رسول الله ﷺ المدينة فصلى نحو بيت المقدس ستة عشر شهرًا، ثم وجّه إلى الكعبة. وقيل: كان ذلك في رجب بعد زوال الشمس قبل قتال بدر بشهرين. ورسول الله ﷺ في مسجد بني سلمة وقد صلّى بأصحابه ركعتين من صلاة الظهر، فتحوّل في الصلاة واستقبل الميزاب، وحوّل الرجال مكان النساء والنساء مكان الرجال، فسمى المسجد مسجدَ القبلتين.

[٨٨٩] و{شَطْرَ الْمَسْجِدِ} نصب على الظرف، أي اجعلْ تولِيَةَ الوجه تلقاءَ المسجد، أي في جهته وسمته لأن استقبال عين القبلة فيه حرجٌ عظيم على البعيد. وذكر المسجد الحرام دون الكعبة دليل في أنّ الواجب مراعاة الجهة دون العين.

[٨٩٠] {لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ} أن التحويل إلى الكعبة هو الحق، لأنه كان في بشارة أنبيائهم برسول الله أنه يصلّي إلى القبلتين.

[٨٩١] {يَعْمَلُونَ} قرئ بالياء والتاء.

145. "Kendilerine kitap verilmiş olanlara bütün âyetleri getirsen, yine de senin kıblene tâbi olmazlar. Artık sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin. Nitekim onlar da birbirlerinin kıblesine tâbi değiller... Gerçek şu ki, sana gelen ilimden sonra şayet onların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan, o takdirde, şüphesiz zalimlerden olursun."

[892] ما تبعوا [Tâbi olmazlar] ifadesi, şartın cevabı konumunda olan, hazfedilmiş kasemin cevabıdır.

[893] "Bütün âyetleri (getirsen bile)" yani Kâbe'ye yönelmenin bizzat hak olduğunu kesinkes ortaya koyan bütün burhanları (açık delilleri) getirsen de, yine "senin kıblene" tâbi olmayacaklardır. Çünkü onların sana uymayı terketmeleri, senin hüccet getirerek yok edeceğin bir şüpheden kaynaklanmıyor; bu onların, kendi kitaplarında senin hak üzere olduğuna ilişkin vasfını bilmelerine rağmen sırf bir mükâbere ve inattan kaynaklanıyor. "Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin." Bu ifade ile onların ["tekrar bizim kıblemize dönse!" mealindeki] aşırı istekleri kesilmektedir. Zira onlar bu hususta muzdarip olmuş; "kıblemizde sebat etseydi, beklediğimiz adamımızın o olmasını ümit ederdik" demiş ve tekrar Peygamber (s.a.)'in kendi kıblelerine dönmesini çok istemişlerdi. بِتابِعٍ قِبْلَتَهُمْ kısmı izafet üzere بِتابِعِ قِبْلَتِهِمْ şeklinde de okunmuştur.

[894] "Nitekim onlar da birbirlerinin kıblesine tâbi değiller" yani onlar sana muhalefet etmede müttefik olmakla beraber, ittifakları ümit edilmeyecek derecede kıble hususunda ihtilâftadırlar; tıpkı sana muvafakat etmelerinin umulmayacağı gibi. Şöyle ki, Yahudiler Beyt-i Makdis'i, Hıristiyanlarsa gün doğusunu kıble edinirler. Allah Teâlâ her bir grubun bulundukları konumlarında katı bir sebat sergilemiş olmalarını haber vermektedir. Dolayısıyla, içlerinden hak ehli olan burhana (açık hüccete) yapıştığı için görüşünden taviz vermezken, bâtıl ehli olan da inadında ayak direttiği için bâtıl işinden kopamamaktadır.

[895] "Gerçek şu ki, (sana gelen ilimden sonra) şayet onların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan..." Yani o kimselerin durumları "Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin" ifadesi dâhilinde bütün çıplaklığıyla ortaya çıktıktan sonra (onların arzularına uyacak olursan) demektir. Bu "şayet onların arzularına uyacak olursan" ifadesi "varsayım" ve "olasılık" üzere gelmiş bir sözdür ki, bu "Söz gelimi, şayet siz hüccetin açıklığı ve işin içyüzünün kavranmasının ardından (onların arzusuna) uyacak olursan" anlamındadır. "O takdirde, şüphesiz zalimlerden olursun!" yani fahiş derecede zulüm irtikâp edenlerden olursun. Bu ifadede muhataplar için bir lütuf, ziyade bir sakındırma, olanca parlaklığına rağmen delili terkedip tutkularına uyan kişinin şenî hâlinin ortaya konması ve hakta sebat etmenin alevlendirilmesi yer almaktadır.

١٤٥-﴿وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٨٩٢] {مَا تَبِعُوا} جواب القسم المحذوف سدّ مسدّ جواب الشرط.

[٨٩٣] {بِكُلِّ آيَةٍ} بكل برهان قاطع أن التوجه إلى الكعبة هو الحق، ما تبعوا {قِبْلَتَكَ} لأن تركهم اتباعك ليس عن شبهة تزيلها بإيراد الحجة، إنما هو عن مكابرة وعناد مع علمهم بما في كتبهم من نعتك أنك على الحق. {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} حسمٌ لأطماعهم، إذ كانوا ماجُوا في ذلك وقالوا: لو ثبت على قبلتنا لكنا نرجو أن يكون صاحبنا الذي ننتظره وطمعوا في رجوعه إلى قبلتهم. وقرئ بتابعِ قبلتِهم، على الإضافة.

[٨٩٤] {وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ} يعني أنهم مع اتفاقهم على مخالفتك مختلفون في شأن القبلة لا يرجى اتفاقهم، كما لا ترجى موافقتهم لك. وذلك أن اليهود تستقبل بيت المقدس، والنصارى مطلع الشمس. أخبر عز وجل عن تصلُّب كل حزب فيما هو فيه وثباته عليه، فالمحق منهم لا يزِلُّ عن مذهبه لتمسكه بالبرهان، والمبطل لا يُقلَع عن باطله لشدة شكيمته في عناده.

[٨٩٥] وقوله {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ} -بعد الإفصاح عن حقيقة حاله المعلومة عنده في قوله {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ}- كلام وارد على سبيل الفرض والتقدير، بمعنى: ولئن اتبعتم مثلًا بعد وضوح البرهان والإحاطة بحقيقة الأمر {إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ} المرتكبين الظلم الفاحش. وفي ذلك لطف للسامعين وزيادة تحذير؛ واستفظاع لحال من يترك الدليل بعد إنارته ويتبع الهوى، وتهييج وإلهاب للثبات على الحق.

[896] **Şayet**: "Biri Yahudilerin, diğeri de Hıristiyanların olmak üzere onların iki kıblesi varken, neden Allah Teâlâ (tekil sıyga ile) 'Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin' buyurmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Her iki kıble de bâtıl ve hak kıbleye muhalif olunca, bâtıl olma hususunda tek kıble gibi değerlendirilmişlerdir.

146. Kendilerine kitap verdiklerimiz, öz oğullarına aşina oldukları kadar ona aşinadırlar. Böyle iken, içlerinden bir kavim gerçeği bile bile gizler.

[897] "Ona aşinadırlar" yani Peygamber (s.a.)'i muayyen ve müşahhas sıfatları sayesinde başkalarından seçip ayırabilecekleri açık bir aşinalıkla tanırlar. "Öz oğullarına aşina oldukları kadar" yani kendi oğullarını başkalarıyla karıştırmayacakları derecede. Ömer (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre müşarünileyh, Abdullah b. Selâm'a [v.43/664] Peygamber (s.a.)'i sormuş, o da: "Ben onu bana göre kendi oğlumdan daha iyi bilirim" demiştir. Ömer (r.a.) "Niçin" diye sorunca, Abdullah "Çünkü ben Muhammed'in bir nebi olduğu hususunda şüpheye düşmemişimdir. Çocuğuma gelince belki annesi hıyanette bulunmuş olabilir" demiş; Ömer de onu başından öpmüştür. Burada ["Kendilerine kitap verdiklerimiz" cümlesinde] daha önce bahse konu olmasa bile Abdullah b. Selâm [ve onun gibiler için] zamir takdir edilmesi caizdir; çünkü söz buna delâlet etmekte ve bu, muhataba kapalı kalmamaktadır. Bu tür bir zamir takdir etmede [yani ismin gizli tutulmasında] zamire konu olanın tazimi, şöhretli oluşu ve herhangi bir ilâm söz konusu olmaksızın herkesçe tanınır olması yatmaktadır.

[898] ["Ona aşinadırlar" ifadesindeki] o zamirinin, "bilme" veya "Kur'ân" yahut "kıblenin değiştirilmesi"ne ait olduğu da söylenmiştir. Fakat "Öz oğullarına aşina oldukları kadar" ifadesi ilk görüşün (Hazret-i Peygamber olduğunun) kanıtı olup, Abdullah b. Selâm'dan [v.43/664] gelen hadis de bunu desteklemektedir.

[899] **Şayet** "Niçin burada özellikle oğullar zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü daha meşhur, daha tanınan, babaların sohbetine daha çok devam eden ve onların gönüllerinde daha çok yer tutan erkek evlâtlardır.

[900] İçlerindeki iman sahiplerini -ya da haklarında "Bunların bir de ümmî takımı vardır ki, Kitabı (Tevrat'ı) bilmezler" [Bakara 2/78]" buyrulan cahillerini- istisna etmek üzere "içlerinden bir grup" buyurmaktadır.

[٨٩٦] فإن قلت: كيف قال {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} ولهم قبلتان؛ لليهود قبلة وللنصارى قبلة؟ قلت: كلتا القبلتين باطلة مخالفة لقبلة الحق، فكانتا بحكم الاتحاد في البطلان قبلة واحدةً.

١٤٦-﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

[٨٩٧] {يَعْرِفُونَهُ} يعرفون رسول الله ﷺ معرفة جلية يميزون بينه وبين غيره بالوصف المعين المشخص {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} لا يشتبه عليهم أبناؤهم وأبناء غيرهم. وعن عمر رضي الله عنه أنه سأل عبد الله بن سلام عن رسول الله ﷺ فقال: أنا أعلم به مني بابني. قال: ولم؟ قال: لأني لست أشك في محمد أنه نبي؛ فأما ولدي، فلعل والدته خانت! فقبّل عمر رأسه. وجاز الإضمار وإن لم يسبق له ذكر، لأن الكلام يدل عليه ولا يلتبس على السامع. ومثل هذا الإضمار فيه تفخيم وإشعار بأنه لشهرته وكونه علمًا معلومًا بغير إعلام.

[٨٩٨] وقيل: الضمير للعلم أو القرآن أو تحويل القبلة. وقوله: {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} يشهد للأول؛ وينصره الحديث عن عبد الله بن سلام.

[٨٩٩] فإن قلت: لم اختص الأبناء؟ قلت: لأنّ الذكور أشهر وأعرف، وهم لصحبة الآباء ألزم، وبقلوبهم ألصق.

[٩٠٠] وقال {فَرِيقًا مِنْهُمْ} استثناء لمن آمن منهم، أو لجُهَّالهم الذين قال الله تعالى فيهم: {وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} [البقرة: ٧٨].

147. Gerçek, senin Rabbinden gelendir; öyleyse sakın şüphecilerden olma!

[901] الحق من ربك cümlesindeki الحق kelimesinin هو الحق [hak O'dur] takdirinde hazfedilmiş bir mübtedânın haberi veya من ربك haberinin mübtedâsı olması muhtemeldir. الحق kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf iki türlü yorumlanabilir: Birincisine göre bu dış dünyada tanınma ifade eder [*'ahd-i hāricî*] ki, bununla Peygamber (s.a.)'in, üzerinde bulunduğu *hak* [dava] veya "gerçeği / hakkı bile bile gizlerler" ifadesindeki *hak* kavramına işaret edilmektedir. Bu sonuncuya göre, âyetin ilgili kısmı; "Onların bu gizlemekte oldukları şey Rabbinden gelen gerçeğin ta kendisidir" şeklinde anlamlandırılır. İkinci görüşe göre bu Lâm-ı ta'rîf cins ifade eder ki, bu da hakkın başkasından değil, Allah'tan geldiği şeklinde anlaşılmasıdır. Yani *hak* senin üzerinde bulunduğun [hak dâva] gibi, Allah'tan geldiği sabit olandır; Allah'tan geldiği sabit olmayansa Ehl-i Kitab'ın üzerinde bulunduğu şey gibi bâtıl olan türdür.

[902] **Şayet,** "Sen الحق lâfzını (hazfedilmiş) mübtedânın haberi kıldığın vakit, من ربك'nin i'râb konumu ne olacaktır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun haberden sonra gelmiş ikinci bir haber veya hâl olması caizdir. Ali (r.a.) bu âyeti öncesindeki ليكتمون الحقَّ *[gerçeği gizlerler]* cümlesinden bedel olarak, الحَقَّ من ربك şeklinde [mansūb] okumuştur. Buna göre mâna; "Onlar gerçeği; senin Rabbinden gelen gerçeği gizlerler." şeklinde yapılanır.

[903] "Öyleyse sakın şüphecilerden olma!" Yani "Onların bile bile gerçeği gizledikleri hususunda sakın şüphecilerden olma veya bunun Rabbinden geldiği hususunda sakın şüphecilerden olma.

148. Herkesin yöneleceği bir yönü var. Öyleyse, hayırlı işlerde yarışmaya bakın!.. Nerede olursanız olun, Allah hepinizi bir araya getirecektir. Allah elbette her şeye kadirdir.

[904] "Herkesin" yani farklı din mensuplarının "bir yönü" yani bir kıblesi "vardır." -Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde ise ولكلٍّ قبلةٌ [Herkesin bir kıblesi var] şeklindedir.- هُوَ مُوَلِّيهَا ifadesi, "yüzünü çeviren" demektir. Böylece iki mef'ûlden biri (وجهه) hazfedilmiştir. Bir görüşe göre bu "çeviren" Allah Teâlâ'dır. Yani "Allah'ın çevireceği (bir yönü vardır)" demektir. Âyet izafet üzere ولكل وجهةٍ şeklinde de okunmuştur ki, buna göre mâna; "Her yöne döndüren Allah'tır" şeklinde olur. Böylece mef'ûl öne geçtiği için Lâm getirilmiştir ki, bu senin لِزيدٍ ضربتُ [Yalnız Zeyd'i dövdüm] ve لِزيدٍ ابوه ضاربُهُ [Babası yalnız Zeyd'i döver] demen gibidir. İbn Âmir (v.118/736) هو مُوَلّاها şeklinde (mef'ûl sıygasıyla) okumuştur. Bu kıraate göre âyet "Herkesin döndürüleceği bir yönü vardır" şeklinde yorumlanır.

١٤٧-﴿اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[٩٠١] {اَلْحَقُّ مِنْ رَبّكَ} يحتمل أن يكون الحق خبر مبتدأ محذوف، أي هو الحق؛ أو مبتدأ خبرُه {مِنْ رَبِّكَ}. وفيه وجهان: أن تكون اللام للعهد، والإشارة إلى الحق الذي عليه رسول الله ﷺ، أو إلى الحق الذي في قوله {لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ} [البقرة: ١٤٦]. أي هذا الذي يكتمونه هو الحق من ربك؛ وأن تكون للجنس على معنى: الحق من الله لا من غيره، يعني أن الحق ما ثبت أنه من الله، كالذي أنت عليه، وما لم يثبت أنه من الله، كالذي عليه أهل الكتاب، فهو الباطل.

[٩٠٢] فإن قلت: إذا جعلت الحق خبر مبتدأ فما محل {مِنْ رَبِّكَ}؟ قلت: يجوز أن يكون خبرًا بعد خبر، وأن يكون حالًا. وقرأ عليّ رضي الله عنه الحقَّ من ربك، على الإبدال من الأوّل، أي يكتمون الحقَّ الحقَّ من ربك.

[٩٠٣] {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} الشاكّين في كتمانهم الحق مع علمهم، أو في أنه من ربك.

١٤٨-﴿وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٩٠٤] {وَلِكُلٍّ} من أهل الأديان المختلفة {وِجْهَةٌ} قبلة. وفي قراءة أبيّ ولكلٍّ قبلةٌ؛ {هُوَ مُوَلّيهَا} وجهَه، فحذف أحد المفعولين. وقيل {هُوَ} لله تعالى، أي الله موليها إياه. وقرئ ولكلِّ وجهةٍ على الإضافة؛ والمعنى وكل وجهةٍ اللَّهُ موليها، فزيدت اللام لتقدم المفعول، كقولك: لزيدٍ ضربت ولزيدٍ أبوه ضاربه. وقرأ ابن عامر هو مُوَلَّاها، أي هو مُوَلّى تلك الجهةِ، وقد وُلِّيَها.

[905] Mâna şöyledir: Gerek sizden gerek başkalarından; her ümmetin yöneleceği bir kıblesi vardır. "Öyleyse hayırlı işlerde yarışmaya bakın!" Yani hepiniz, kıble vb. hususlarla alâkalı olarak o hayırlı işlerde başkalarıyla yarışın. "Ey Ümmet-i Muhammed! Her birinizin güney veya kuzey yahut doğu ya da batı yönüne olmak üzere namaz kılacağı bir yön vardır; binaenaleyh hayırlı işlerde yarışın!" anlamı da kastedilmiş olabilir. "Nerede olursanız olun" yani [ilâhî emre] uyan uymayan her amelle ilgili karşılık görmek için "Allah hepinizi bir araya getirecektir"; O'nu âciz bırakacak değilsiniz. Mâna şu şekilde de düşünülebilir: Farklılık arz etse bile sonuçta Kâbe'nin semtine bakan bir yöne denk gelecek taşan / artık yön'lere doğru yarışın! Farklı yönlerin neresinde olursanız olun, Allah hepinizi getirip toplayacak ve namazlarınızı tek bir yöne kılınmış gibi sayacaktır; öyle ki, Mescid-i Haram civarında bulunmuş vaziyette kılıyormuşsunuz gibi sayılacaksınız.

149-150. Nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Şüphesiz, Rabbinden gelen gerçek budur. Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir. Evet, nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Siz de (ey mü'minler!) nerede olursanız olun, yüzünüzü o tarafa çevirin. Ta ki, -zalim olanlardan başka- insanların, aleyhinizde bir argümanı bulunmasın (zalimler daima takacak bir kulp bulurlar)! Artık onlardan korkmayıp Benden korkun ki, üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım; siz de doğru yolda gidebilesiniz.

[906] "Her nereden çıkarsan çık", yani hangi beldeden yolculuğa çıkarsan çık, namaz kıldığın vakit, "yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Şüphesiz [Rabbinden gelen gerçek] budur" yani emredilen bu hususdur.

[907] يعملون Tâ'lı ve Yâ'lı olarak okunmuştur ["sizin yaptıklarınızdan" / "onların yaptıklarından"].

[908] "Nereden çıkarsan çık…" ifadesinin tekrarı, kıble meselesinin iyice pekiştirilmesi için olmuştur. Çünkü nesih, bedâ'dan [yani "bilmediği bir hususun Allah'a -güya- sonradan aşikar olması" inanışından] ayrılmasına ihtiyaç bulunan; fitneye, şüpheye ve şeytanın aldatmacalarına açık bir konudur. İşte [kıble meselesi] kendilerine bu sebeple tekrarlanıp sunuldu; ta ki sebat gösterip azimli olsunlar ve işi ciddiye alsınlar. Bir de, bu her bir kişinin bir başkasından farklı alâka kuracağı bir hususdur ve bu yüzden kıblenin faydaları muhteliftir.

[909] "İçlerinden zulmedenler müstesna" ifadesi, "insanlar"dan istisna olup, anlam şöyledir: Ta ki, "O, sırf kavminin dinine meylettiği ve memleketini sevdiği için Kâbe'yi bizim kıblemize tercih etti; hak üzere olsaydı, peygamberlerin kıblesinden ayrılmazdı" diyen inatçılar müstesna, Yahudilerden hiç kimsenin (aleyhinize) bir hücceti bulunmasın.

[٩٠٥] والمعنى: لكل أمّة قبلة تتوجه إليها، منكم ومن غيركم {فَاسْتَبِقُوا} أنتم {الخَيْرَاتِ} واستبقوا إليها غيركم من أمر القبلة وغيره. ومعنى آخر وهو أن يراد: ولكل منكم يا أمة محمد وجهة، أي جهة يصلّى إليها جنوبية أو شمالية أو شرقية أو غربية، فاستبقوا الخيرات. {أَيْنَمَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعًا} للجزاء من موافق ومخالف لا تُعجِزونه. ويجوز أن يكون المعنى: فاستبقوا الفاضلات من الجهات وهي الجهات المسامِتة للكعبة وإن اختلفت، أينما تكونوا من الجهات المختلفة يأت بكم الله جميعًا يجمعكم ويجعل صلواتكم كأنها إلى جهة واحدة، وكأنكم تصلون حاضري المسجد الحرام.

١٤٩-﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ ١٥٠-﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

[٩٠٦] {وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} أي ومن أي بلد خرجت للسفر {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} إذا صليت. {وإِنَّهُ} وإن هذا المأمور به.

[٩٠٧] وقرئ {تَعْمَلُونَ} بالتاء والياء.

[٩٠٨] وهذا التكرير لتأكيد أمر القبلة وتشديده، لأن النسخ من مظانّ الفتنة والشبهة وتسويل الشيطان، والحاجةِ إلى التفصلة بينه وبين البَدَاء فكرر عليهم ليثبُتُوا ويعزموا ويجدّوا؛ ولأنه نيط بكل واحد ما لم يُنَط بالآخر فاختلفت فوائدها.

[٩٠٩] {إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا} استثناء من الناس، ومعناه لئلا يكون حجة لأحد من اليهود إلا للمعاندين منهم القائلين: ما ترك قبلتنا إلى الكعبة إلا ميلًا إلى دين قومه وحبًّا لبلده، ولو كان على الحق للزم قبلة الأنبياء.

[910] **Şayet** "Kıble değiştirilmemiş olsaydı, içlerinden insaflı olanlar için ne tür bir hüccet söz konusu olacaktı da, bu hüccetten sakınılıp, inatçıların hüccetine aldırış edilmeyecekti?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar; "Ona ne oluyor da -Tevrat'ta kendisinin bir özelliği olarak anlatıldığı şekilde- atası İbrahim'in kıblesine dönmüyor?!" diyorlardı.

[911] **Şayet** "İnatçıların sözü nasıl hiçbir kayıt getirilmeden *hüccet* diye isimlendiriliyor?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onlar bu sözü hüccet olduğu anlayışıyla sevk etmekteydiler.

[912] Âyetin; "Ta ki; İbrahim ve Arapların atası olan İsmail'in kıblesi Kâbe'ye yönelmeyi terkettiğiniz için, Arapların sizin aleyhinize bir hüccet ve itirazları bulunmasın. Ancak içlerinden zalim olanlar müstesna ki, onlar da 'Gerçeği gördü de, tekrar atalarının kıblesine döndü; çok sürmez, onların dinine de döner bu!..' diyen Mekkelilerdir" şeklinde anlamlandırılması da caizdir.

[913] Zeyd b. Ali (r.a.) [v.122/740] ألَا الذين ظلموا şeklinde okumuş ve حجة kelimesinde vakfetmiş; sonra ألا dikkat çekme ifadesi olarak cümle başlangıcı yapılmıştır. ["Dikkat edin! İçlerinden zalim olanlar var ya, onlardan korkmayın!" anlamında].

[914] "Onlardan korkmayın." Binaenaleyh, onların sizin kıblenize sataşmalarından korkmayın; zira onlar size zarar veremez demektir. "Benden korkun!" Yani benim emrime ve sizin için yararlı gördüklerime muhalif iş tutmayın!

[915] [وَلِأُتِمَّ'nin başındaki] Lâm'ın müteallakı hazfedilmiş olup mâna; "Nimeti size tamamlamam ve hidayet bulmanızı istememden ötürü bunu size emrettim" şeklindedir. Yahut gizli bir sebep üzerine atfedilir ki, buna göre; "Sizi muvaffak kılayım ve nimetimi size tamamlayayım diye benden korkun" denmiş gibi olur. لئلا يكون üzerine atfedildiği de söylenmiştir. Hadiste; *"Nimetin tamamı cennete girmektir"* buyrulmuştur [*Tirmizî,* "De'avât", 94]. Yine Ali (r.a.)'ın; "Nimetin tamamı İslâm üzere ölmektir" dediği vârittir.

[٩١٠] فإن قلت: أي حجة كانت تكون للمنصفين منهم لو لم يحوَّل حتى احترز من تلك الحجة ولم يبال بحجة المعاندين؟ قلت: كانوا يقولون ما له لا يحوَّل إلى قبلة أبيه إبراهيم، كما هو مذكور في نعته في التوراة.

[٩١١] فإن قلت: كيف أطلق اسم الحجة على قول المعاندين؟ قلت: لأنهم يسوقونه سياق الحجة.

[٩١٢] ويجوز أن يكون المعنى: لئلا يكون للعرب عليكم حجة واعتراض في تركككم التوجه إلى الكعبة التي هي قبلة إبراهيم وإسماعيل أبي العرب { إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ} وهم أهل مكة حين يقولون: بدا له فرجع إلى قبلة آبائه ويوشك أن يرجع إلى دينهم.

[٩١٣] وقرأ زيد بن علي ﷺ : أَلَا الذين ظلموا منهم، على أن ألا للتنبيه ووقف على حجة ثم استؤنف منبهًا

[٩١٤] {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} فلا تخافوا مطاعنهم في قبلتكم، فإنهم لا يضرونكم، {وَاخْشَوْنِي} فلا تخالفوا أمري وما رأيته مصلحة لكم.

[٩١٥] ومتعلق اللام محذوف، معناه: ولإتمامي النعمة عليكم وإرادتي اهتداءكم أمرتكم بذلك؛ أو يعطف على علة مقدرة، كأنه قيل:واخشوني لأوفقكم ولأتم نعمتي عليكم. وقيل: هو معطوف على {لِئَلَّا يَكُونَ}. وفي الحديث: «تمام النعمة دخول الجنة.» وعن علي ﷺ : «تمام النعمة الموت على الإسلام.»

151. Nitekim size; âyetlerimizi size okuyan, sizi arındıran, kitabı ve hikmeti size öğreten ve bilmediğiniz şeyleri size bildiren kendi içinizden bir peygamber gönderdik.

152. Öyleyse siz beni zikredin; Ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin! Nankörce inkâr etmeyin Beni.

153. Ey iman edenler! Sabırla ve namazla yardım isteyin. Allah, elbette sabredenlerle beraberdir.

154. Allah yolunda öldürülenlere ölü demeyin. Aksine diridirler, ama siz fark etmezsiniz.

[916] كما ارسلنا [Nitekim… gönderdik] ifadesindeki ك edatı ya öncesiyle ya da sonrasıyla ilintilidir. Birincisine göre mâna; "Peygamber göndermekle size dünyada nimetimi tamamladığım gibi, âhirette de sevapla size nimetimi tamamlayayım diye" şeklinde olurken, ikincisine göre sonrasına bağlı olup şöyle olacaktır: Peygamber göndermekle ben sizi hatırladığım gibi…

[917] "Öyleyse siz beni" itaat ederek "zikredin; Ben de sizi" sevap vererek "zikredeyim. Bana" yani size verdiğim nimetlere "şükredin! Nankörce inkâr etmeyin Beni", yani nimetlerimi.

[918] Onlar "ölüdür" [demeyin], "aksine, diridirler, ama siz fark etmezsiniz." Yani onların dirilik hâllerinin nasıl olduğunu fark etmezsiniz. Hasan-ı Basrî'den şöyle nakledilmiştir: Şehitler Allah'ın katında diridirler; rızıkları ruhlarına sunulur da, onlara huzur ve ferah ulaşır. Tıpkı Firavun hanedanının ruhlarına sabah akşam ateşin sunulup da kendilerine zahmet ulaştığı gibi. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre şehitler cennette olmamalarına rağmen [kabirlerinde] cennet meyveleriyle rızıklanır ve cennetin kokusunu duyarlar. [Ulemâ] dediler ki, Allah'ın şehidin cüzlerinden, zerre hacminde de olsa, yekpare bir bütün oluşturup, buna hayat vermesi ve nimetleri ona ulaştırması caizdir.

[919] Denildiğine göre âyet Bedir şehitleri hakkında nâzil olmuştur ki, bunlar 14 kişiydiler.

١٥١-﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾

١٥٢-﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلا تَكْفُرُونِ﴾

١٥٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

١٥٤-﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

[٩١٦] {كَمَا أَرْسَلْنا} إما أن يتعلق بما قبله، أي {وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ} [البقرة: ١٥٠] في الآخرة بالثواب كما أتممتها عليكم في الدنيا بإرسال الرسول؛ أو بما بعده: أي كما ذكرتكم بإرسال الرسول...

[٩١٧] {فَاذْكُرُونِي} بالطاعة {أَذْكُرْكُمْ} بالثواب، {وَاشْكُرُوا لِي} ما أنعمت به عليكم {وَلَا تَكْفُرُونِ} ولا تجحدوا نَعْمائي.

[٩١٨] {أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ} هم أموات بل هم أحياء {وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ} كيف حالهم في حياتهم. وعن الحسن: أن الشهداء أحياء عند الله تعرض أرزاقهم على أرواحهم فيصل إليهم الوجع. وعن مجاهد: يرزقون ثمر الجنة ويجدون ريحها وليسوا فيها. وقالوا: يجوز أن يجمع الله من أجزاء الشهيد جملة فيحييها ويوصل إليها النعيم، وإن كانت في حجم الذرة.

[٩١٩] وقيل: نزلت في شهداء بدر، وكانوا أربعة عشر.

155-156. Sizi elbette biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden yana eksiklik ile sınayacağız. Sen şu sabredenleri müjdele ki 'Biz Allah'a aitiz ve yalnız O'na döneceğiz' derler.

[920] "Sizi elbette sınayacağız" yani itaatinizde sabır ve sebat gösterip göstermeyeceğinizi, Allah'ın emrine ve hükmüne teslim olup olmayacağınızı, sınamak için sizin durumlarınızı imtihan edenin yaptığına benzer şekilde sınayacak; bu konularda sizi bir tür musibete duçar edeceğiz. شيء ifadesi "azıcık bir şeyle" demektir, yani tüm bu belâların her birinden azıcık bir şeyle, ucundan [sınayacağız].

[921] "Sabrederek" bela anında istircâ' "edenleri müjdele." Zira istircâ', yani önünde sonunda Allah'a döneceği bilincinde olmak ve bunu ikrar etmek, bir teslimiyettir; boyun eğiştir. Peygamber (s.a.)'in: "Kim musibet anında *İnnâ li'llâhi ve innâ ileyhi râci'ûn* derse Allah onun musibetini şifaya kavuşturur; akıbetini güzel kılar ve (aldığının yerine) kendisine daha elverişli, razı olacağı bir şey verir" dediği rivayet edilmiştir. Yine rivayete göre Peygamber (s.a.), kandili söndüğünde: *"İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ûn"* demiştir. Kendisine "Bu da mı musibet?" denilmesi üzerine, "Evet; mü'mine eza veren her şey kendisi için bir musibettir" buyurmuştur [KT.b].

[922] Allah Teâlâ'nın "azıcık bir şeyle" buyurarak [imtihana konu olan hususları] azımsamasının sebebi, insanın başına gelen her bir belânın büyük olsa bile, fevkinde onu azımsatacak başka bir şey bulunacağını belirtmek, onlara [işi] hafifletmek ve kendi rahmetinin her durumda onlarla beraber olup, onlardan hiç ayrılmayacağını kendilerine göstermek içindir. Allah'ın bunu onlara vukuundan önce vaat etmesi iç dünyalarını buna bağlayıp ısındırsınlar diye olmuştur.

[923] ونقص *[Ve birazcık eksilterek]* ifadesi, ya شيء ya da الخوف üzerine atfedilmiş olup, mâna; "mallardan birazcık eksilterek" şeklinde takdir edilir.

[924] "Müjdele" emrindeki hitap, Peygamber (s.a.)'e veya kendisinden müjdeleme beklenebilen herkese mahsustur.

[925] Şâfi'î'den [v.204/820] rivayet edildiğine göre; âyetteki "korku" Allah korkusu, açlık Ramazan ayı orucu, malların eksiltilmesi zekât ve sadakalar, canların eksiltilmesi hastalıklar, meyvelerin eksiltilmesi de evlâtların ölümüdür [çünkü evlât gönül meyvesidir].

١٥٥-﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الأَمْوَالِ وَالأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾

١٥٦-﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

[٩٢٠] {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ} ولنصيبنكم بذلك إصابة تُشبه فعل المختبر لأحوالكم، هل تصبرون وتثبُتون على ما أنتم عليه من الطاعة وتُسلِمون لأمر الله وحكمه أم لا؟ {بِشَيْءٍ} بقليل من كل واحد من هذه البلايا وطرف منه.

[٩٢١] {وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ} المسترجعين عند البلاء؛ لأنّ الاسترجاع تسليم وإذعان. وعن النبي ﷺ: «من استرجع عند المصيبة جبَر الله مصيبته وأحسن عقباه وجعل له خلفًا صالحًا يرضاه.» وروي أنه طفئ سراج رسول الله ﷺ فقال: «إنا لله وإنا إليه راجعون» فقيل: أمصيبة هي؟ قال: «نعم كل شيء يؤذي المؤمن فهو له مصيبة.»

[٩٢٢] وإنما قلل في قوله: {بِشَيْءٍ} ليؤذن أن كل بلاء أصاب الإنسان وإن جلّ ففوقه ما يقلّ إليه؛ وليخفف عليهم ويريهم أن رحمته معهم في كل حال لا تزايلهم؛ وإنما وعدهم ذلك قبل كونه ليوطّنوا عليه نفوسهم.

[٩٢٣] {نَقْصٍ} عطف على {شَيْءٍ} أو على الخوف، بمعنى: وشيء من نقص الأموال.

[٩٢٤] والخطاب في {بَشِّرِ} لرسول الله ﷺ، أو لكل من يتأتى منه البشارة.

[٩٢٥] وعن الشافعي رحمه الله في الخوف: خوف الله، والجوع: صيام شهر رمضان، والنقص من الأموال: الزكوات والصدقات، ومن الأنفس: الأمراض، ومن الثمرات؛ موت الأولاد.

[926] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir: "Bir kulun çocuğu öldüğünde Allah Teâlâ meleklere der ki:

"-Kulumun çocuğunu aldınız öyle mi?" Melekler:

"-Evet" derler. Allah Teâlâ:

"-Onun gönül meyvesini aldınız öyle mi?" buyurur. Melekler:

"-Evet" derler. Allah Teâlâ:

"-Peki, kulum ne dedi?" diye sorar. Melekler derler ki:

"-Sana hamdetti ve *İnnâ li'llâh ve innâ ileyhi râci'ûn* dedi." Bunun üzerine Allah Teâlâ der ki:

"-Kuluma cennette bir ev kurun ve adını *Beytülhamd* (Hamdetme evi) koyun" [*Tirmizî,* "Cenâiz", 36].

157. Bunlar için Rableri tarafından şefkat üstüne şefkat ve rahmet vardır;

[927] [صلوات kelimesinin tekili olan] صلات meyletmek ve şefkat göstermek anlamında olup, burada *ra'fet* / şefkat mânasında kullanılmış ve *rahmet* lâfzıyla birlikte zikredilmiştir. Tıpkı رأفة ورحمة ["(... Kalplerine) şefkat ve merhamet (yerleştirdik)." (Hadîd 57/27)] ve رؤف رحيم [(Peygamber onlara karşı) cok şefkatli ve merhametlidir." (Tevbe 9/117)] âyetlerindeki gibi. Buna göre mâna; "Onlara şefkat üstüne şefkat, merhamet vardır. Hem ne merhamet!.." şeklinde takdir edilir.

[928] "Doğru yolda gidenler de bunlardır", yani *İnnâ lillâh...* demeleri ve Allah'ın emrine teslim olmaları itibariyle doğru yolu bulanlar bunlardır.

158. Safa ile Merve, şüphesiz Allah'ın şiârlarındandır. Dolayısıyla, her kim hac veya umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret ederse, bu ikisini tavaf etmesinde bir sakınca yoktur. Kim gönüllü olarak iyilik yaparsa, Allah; iyilikleri asla karşılıksız bırakmaz, mutlak ilim sahibi'dir (Şâkir, Alîm).

[929] Safâ ve Merve iki dağın özel isimleridir; tıpkı *Sammân* [الصَمّانُ] ve *Mukattam* [المُقَطَّم] gibi. شعائر, "alâmet" anlamındaki شعيرة kelimesinin çoğuludur. Yani "[O Safâ ve Merve] Allah'a ibadet için şekillendirilmiş dinî merasimlerden ve kulluk nişanelerindendir" demektir. Hac (الحج) kastetmek, *i'timâr* (الاعتمار) ise ziyaret demek olup, her ikisinde de öne çıkan kullanım o bilinen iki ibadete özgü olmak üzere Beyt'i (Kâbe) amaçlayıp, ziyaret etmektir. Bu ikisi (hac ve umre) anlam itibariyle; nesneler dünyasında 'yıldız' ve 'ev' gibidirler [yani, Arapçada yıldız / necm denince artık nasıl Ülker yıldızı, ev /beyt denince de nasıl Tanrı evi / Beytullah anlaşılıyorsa, hacc / amaçlamak ve umre / ziyaret kelimeleri kullanıldığında da hac ve 'umre anlaşılır].

[٩٢٦] وعن النبي ﷺ: «إذا مات ولد العبد قال الله تعالى للملائكة: أقبضتم ولد عبدي؟ فيقولون: نعم، فيقول: أقبضتم ثمرة قلبه؟ فيقولون: نعم، فيقول الله تعالى: ماذا قال عبدي؟ فيقولون: حمدك واسترجع، فيقول الله تعالى: ابنوا لعبدي بيتًا في الجنة وسمُّوه بيت الحمد.»

١٥٧-﴿أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ﴾

[٩٢٧] والصلاة: الحنُوّ والتعطف، فوضعت موضع الرأفة وجمع بينها وبين الرحمة. كقوله تعالى {رَأْفَةً وَرَحْمَةً} [الحديد: ٢٧]، {رَءُوفٌ رَحِيمٌ} [التوبة: ١١٧]. والمعنى: عليهم رأفة بعد رأفة، ورحمة أيّ رحمة.

[٩٢٨] {وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ} لطريق الصواب حيث استرجعوا وسلموا لأمر الله.

١٥٨-﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾

[٩٢٩] والصَّفا والمروة علمان للجبلين، كالصَّمَّان والمُقَطَّم؛ والشعائر جمع شعيرة وهي العلامة، أي من أعلام مناسكه ومتعبداته؛ والحج: للقصد؛ والاعتمار: الزيارة، فغلبا على قصد البيت وزيارته للنُّسكين المعروفين، وهما في المعاني كالنجم والبيت في الأعيان.

[930] يَطَّوَّفَ aslında يَتَطَوَّفَ olup, [Tâ, Tā harfine] idğâm edilmiştir. Bu kısım طاف fiilinden alınmış olarak أَنْ يَطُوفَ şeklinde de okunmuştur.

[931] Şayet dersen ki, "Önce o ikisinin [Safâ-Merve] Allah'ın şiarlarından olduğu söylenip, daha sonra nasıl *' [hac veya umreye niyet edenin] bu ikisini tavaf etmesinde bir sakınca yoktur'* denebiliyor?" Şöyle derim: Safâ tepesinde İsâf**,** Merve tepesinde ise Nâile isimlerinde iki put vardı. Rivayete göre; bu ikisi Kâbe'de zina eden bir adamla bir kadınmış; bunlar akabinde taşa dönüşmüş ve ibret alınsın diye bu iki tepeye konmuşlar. Nihayet zamanla Allah'ı bırakıp bu ikisine ibadet edilir olmuş. Böylece Cahiliye halkı [bu iki tepe arasında] sa'yettikleri vakit bu iki putu sıvazlarlarmış. Nihayet İslâm gelip de putlar kırılınca, Müslümanlar her ne kadar bu konuda bir günahları olmasa da, Cahiliye fiili olması hasebiyle bu iki tepe arasında tavaf yapmayı yadırgamışlardı. Böylece söz konusu günah kendilerinden kaldırılmış oldu.

[932] *Sa'y* ihtilâflı bir meseledir; [i] bazıları "sakınca yok" ifadesinden ve insanların yapmakla yapmamak arasında muhayyer bırakılmasından hareketle, *sa'y*in nafile bir ibadet olduğunu söylemişlerdir. Aynı âyetin devamındaki "Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse…" ifadesi de bunu pekiştirmektedir. Aynı üslup şu âyetlerde de söz konusudur: "(Bu koca da) onu boşadığı takdirde onların (eski karı-kocanın) tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur." [Bakara 2/230]; "Bununla birlikte, kim gönülden bir iyilik yaparsa (fidyeyi fazla verirse) bu kendisi için daha hayırlıdır." [Bakara 2/184] Bu görüş Enes, İbn Abbâs [v.68/688] ve İbnü'z-zübeyr'den [v.94/713] nakledilmiş olup, İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] فلا جناح عليه أن لا يطوّف بهما [O ikisini tavaf etmemesinde bir günah yoktur] şeklindeki kıraati de bu görüşü desteklemektedir. [ii] Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise sa'y, haccın rüknü olmayıp, vaciptir ve terkedene kurban gerekir. Evvelki âlimlere göre terkedene bir şey lâzım gelmez. [iii] Mâlik [v.179/795] ve Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise sa'y haccın bir rüknüdür; zira [İbn Hanbel ve İbn Mace'nin rivayet ettiği bir hadiste] Peygamber (s.a.): "Sa'yediniz! Çünkü Allah sa'yetmeyi size farz kıldı" buyurmuştur.

[933] İlgili fiil ومن يَطَّوَّعَ şeklinde [muzâri'] de okunmuştur ki, açılımı ومن يَتَطَوَّعَ olup, Tâ, Tā'ya idğam edilmiştir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde bu kısım ومن يتطَوَّعَ بِخَيْرٍ şeklinde yer almaktadır.

[٩٣٠] وأصل {يَطَّوَّفَ} يتطوّف، فأدغم. وقرئ أن يطُوف من طاف.

[٩٣١] فإن قلت: كيف قيل إنهما من شعائر الله، ثم قيل لا جناح عليه أن يطوف بهما؟ قلت: كان على الصفا إساف، وعلى المروة نائلةُ، وهما صنمان؛ يروى: أنهما كانا رجلًا وامرأة زنيا في الكعبة، فمُسخا حجرين فوضعا عليهما ليُعتبر بهما، فلما طالت المدّة عُبدا من دون الله، فكان أهل الجاهلية إذا سعوا مسحوهما، فلما جاء الإسلام وكُسرت الأوثان كره المسلمون الطواف بينهما لأجل فعل الجاهلية وأن لا يكون عيهم جناح في ذلك، فرفع عنهم الجناح.

[٩٣٢] واختلف في السعي، فمن قائل: هو تطوّع بدليل رفع الجناح وما فيه من التخيير بين الفعل والترك، كقوله {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا} [البقرة: ٢٣٠]، وغير ذلك، ولقوله {وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} كقوله {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} [البقرة: ١٨٤]. ويروى ذلك عن أنس وابن عباس وابن الزبير؛ وتنصره قراءة ابن مسعود: فلا جناح عليه أن لا يطوّف بهما. وعن أبي حنيفة رحمه الله: أنه واجب وليس بركن، وعلى تاركه دمٌ. وعند الأوّلين لا شيء عليه. وعند مالك والشافعي: هو ركن، لقوله عليه السلام: «اسعوا فإن الله كتب عليكم السعي.»

[٩٣٣] وقرئ ومن يطوّع. بمعنى: ومن يتطوع، فأدغم. وفي قراءة عبد الله ومن يتطوع بخير.

159. İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti -Biz bunları kitapta insanlara açıkça beyan ettikten sonra- gizleyenleri, elbette Allah da lânetler, lânetçiler de lânetler.

[934] "İndirdiğimiz açık delilleri" yani Tevrat'ta Muhammed (s.a.)'in durumuna tanıklık eden âyetleri "ve hidayeti" yani onun [Tevrat'taki] sıfatları sayesinde insanı kendisine tâbi olmaya ve iman etmeye götüren kılavuzu, "Biz bunları kitapta insanlara açıkça beyan ettikten" yani Tevrat'ta onlardan hiçbirinde herhangi bir kapalılık ve karışıklık bırakmayacak şekilde şerh ettikten "sonra gizleyenleri;" açıklayıp şerh eden bu kitaba kastedip, onu gizleyerek insanların anlayamayacağı bir hâle getirenleri, yani Yahudi hahamlarını "elbette Allah da lânetler, lânetçiler" yani onlara karşı kendilerinden lânet okumaları beklenebilenler "de lânetler" ki, bunlar meleklerin yanı sıra imanlı insan ve cinlerdir.

160. Dönüş yaparak durumlarını düzeltenler ve (kitabın muhtevasını insanlara) açıklayanlar müstesna... Bunların dönüşlerini kabul ederim. Benim zira, 'tevbeleri daima kabul eden', merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[935] "Ve durumlarını düzeltenler" yani bozdukları durumlarını düzeltip aşırılıklarını telafi edenler *"ve"* Allah'ın, kendi kitaplarında açıkladığı, fakat kendilerinin gizlediği şeyleri insanlara "açıklayanlar" veya ettikleri tevbeyi insanlara ilan edenler [müstesna] ki, bu sayede üzerlerindeki inkâr damgasını silip, daha önce tanındıklarının tersine tanınarak, başka bozucuların da kendilerine uymasını sağlamış olacaklardır.

161-162. Nankörce inkâr edip de inkârcı olarak ölenler; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti şüphesiz bunların üzerinedir. Hem de kalıcı olarak... Onlardan ne azap hafifletilir ne de yüzlerine bakılır.

[936] "Nankörce inkâr edenler" yani [Peygamber (s.a.)'in nübüvvetini kendi halkından] gizleyip de tevbe etmeyenler var ya… Burada, onların dirilerine lânet edilmesinin ardından ölülerine de lânet edilmektedir. Hasan-ı Basrî; والملائكة والناسِ أجْمَعِينَ kelimelerini; *lâfzatullāh*ın mahalline atfederek والملائكةُ والناسُ أجْمَعُونَ şeklinde merfû' okumuştur; çünkü *lâfzatullāh* [lânet eden olarak] fâil konumunda takdir edilmiştir. Bu tıpkı senin; عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ وعمرٍو [Zeyd ve Amr'ın vuruşuna şaştım!] demen gibidir ki, bununla, عَجِبْتُ مِنْ أنْ ضَرَبَ زَيْدٌ وَ عَمْرٌو [Zeyd ve Amr'ın vurmasından dolayı şaştım] demek istiyorsundur. Böylece âyette; "Bunlar var ya, işte Allah'ın, meleklerin [ve bütün insanların] lâneti bunların üzerine olmuştur" denmiş gibidir.

١٥٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾

[٩٣٤] {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ} من أحبار اليهود {مَا أَنْزَلْنَا} في التوراة {مِنَ الْبَيِّنَاتِ} من الآيات الشاهدة على أمر محمد ﷺ {وَالْهُدَى} والهداية بوصفه إلى اتباعه و الإيمان به {مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ} ولخصناه {لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ} في التوراة، لم ندَع فيه موضع إشكال ولا اشتباه على أحد منهم، فعمدوا إلى ذلك المبيَّن الملخص فكتموه ولَبَّسوا على الناس {أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} الذين يتأتى منهم اللعن عليهم، وهم الملائكة والمؤمنون من الثقلين.

١٦٠-﴿إِلا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٩٣٥] {وَأَصْلَحُوا} ما أفسدوا من أحوالهم، وتداركوا ما فرط منهم {وَبَيَّنُوا} ما بينه الله في كتابهم فكتموه، أو بينوا للناس ما أحدثوه من توبتهم ليمحوا سِمة الكفر عنهم، ويُعرَفوا بضدّ ما كانوا يعرفون به، ويقتدي بهم غيرهم من المفسدين.

١٦١-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

١٦٢-﴿خَالِدِينَ فِيهَا لا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[٩٣٦] {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} يعني الذين ماتوا من هؤلاء الكاتمين ولم يتوبوا. ذكر لعنتهم أحياء ثم لعنتهم أمواتًا. وقرأ الحسن والملائكةُ والناسُ أجمعون، بالرفع عطفًا على محل اسم الله، لأنه فاعل في التقدير، كقولك: عجبت من ضرب زيد وعمرو، تريد من أن ضرب زيد وعمرو، كأنه قيل: أولئك عليهم أنْ لعَنهم اللهُ والملائكة.

[937] **Şayet**, "İnsanlar içerisinde hem Müslüman hem kâfir varken âyette 've bütün insanların lâneti' denmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah bununla lânet okumasının kāle alınacağı kimseleri kastetmiştir ki, onlar da mü'minlerdir. Yine denildiğine göre Kıyamet Günü bunlar birbirlerine lânet edeceklerdir.

[938] "Orada kalıcı olarak" yani o lânetin içerisinde kalıcı olarak. Denildiğine göre; "o ateşin içinde kalıcıl olarak" anlamı da mevcuttur. Ne var ki, bu durumda "ateş / النار konumun mehabeti ve korkutmak sebebiyle [isim yerine] zamir olarak zikredilmiştir.

[939] وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ifadesinde يُنْظَرُون fiili [نظر kökünden değil] إنْظار kökündendir ve buna göre mâna; "Onlara ne mühlet verilir ne de geciktirilirler" şeklindedir; ancak "Mazeret beyan etmelerine fırsat verilmez ve yüzlerine rahmet nazarıyla bakılmaz" şeklinde de olabilir.

163. (Ey Ehl-i Kitap! Ey Müslümanlar!) Hepinizin tanrısı aynı tanrıdır; O'ndan başka tanrı yoktur; mutlak merhamet sahibidir, bilfiil merhamet eder (Rahmân, Rahîm).

[940] إله واحد yani ilâhlıkta tek olup, hicbir ortağı yoktur; O'ndan başkasının "ilâh " diye adlandırılması doğru değildir. "O'ndan başka tanrı yoktur" ifadesi, Allah'tan başkasını nefyedip, zâtını ispat etmekle vahdaniyeti ortaya koymaktadır. "Rahmândır, Rahîm'dir", yani aslî ve fer'î bütün nimetlerin sahibidir; O'ndan başka hiçbir şey bu sıfata sahip olamaz. Zira O'ndan başka her şey ya nimettir ya da nimet verilendir. Denildiğine göre; Müşriklerin Kâbe çevresinde üç yüz altmış putları vardı. Onlar bu âyeti işitince taaccüp etmiş ve "Eğer doğruysan, bize senin doğruluğunu bilebileceğimiz bir mucize getir" demişlerdi de bunun üzerine şu [müteakip] âyet nâzil olmuştu:

164. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün peşpeşe gelişinde, insanlara yararlı şeylerle denizde aheste aheste giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip -ölümünden sonra- yeryüzünü dirilttiği suda, her türlü canlıyı oraya yaymasında, rüzgârları bir o tarafa, bir bu tarafa estirmesinde, gök ile yer arasında emre amade bekleyen bulutlarda, aklını çalıştıran bir toplum için elbette âyetler [deliller] vardır.

[941] "Gece ile gündüzün peşpeşe gelişinde" ifadesi, gece ve gündüzün birbirinin ardı sıra gelişinde demektir. Zira o ikisinden her biri yekdiğerini takip etmektedir. Tıpkı "Geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getiren O'dur" [Furkan 25/62] âyetinde yer aldığı gibi.

[٩٣٧] فإن قلت: ما معنى قوله {وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ} وفي الناس المسلم والكافر. قلت: أراد بالناس من يُعتدّ بلعنه، وهم المؤمنون. وقيل: يوم القيامة يلعن بعضهم بعضًا.

[٩٣٨] {خَالِدِينَ فِيهَا} في اللعنة. وقيل: في النار، إلا أنها أضمرت تفخيمًا لشأنها وتهويلًا.

[٩٣٩] {وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ} من الإنظار أي لا يُمهَلون ولا يؤجَّلون، أو لا ينتظرون ليعتذروا، أولا ينظر إليهم نظر رحمةٍ.

١٦٣-﴿وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾

[٩٤٠] {إِلَهٌ وَاحِدٌ} فرد في الإلهية لا شريك له فيها، ولا يصحّ أن يسمى غيره إلها. و{لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} تقرير للوحدانية بنفي غيره وإثباته. {الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ} المُولِي لجميع النعم أصولِها وفروعِها، ولا شيء سواه بهذه الصفة، فإن كلّ ما سواه إمّا نعمة وإما منعم عليه. وقيل: كان للمشركين حول الكعبة ثلثمائة وستون صنمًا، فلما سمعوا بهذه الآية تعجبوا وقالوا: إن كنت صادقًا فأت بآية نعرف بها صدقك فنزلت.

١٦٤-﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٩٤١] {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} واعتقابهما، لأنّ كلّ واحد منهما يعقب الآخر، كقوله {جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً} [الفرقان: ٦٢].

[942] "İnsanlara yarar sağlayan şeylerle", yani insanlara o gemilerde taşınanlardan yana yarar sağlayan şeylerle veya [doğrudan] insanlara yarar sağlayan şeylerle.

[943] **Şayet** "وبث فيها [ve oraya yaymasında] cümlesi, أنزل [indirdi] fiili üzerine mi yoksa أحيا [diriltti] fiili üzerine mi atfedilir?" **dersen, şöyle derim:** Açık olan, bunun sıla hükmüne dâhil olan أنزل üzerine atfedilmesidir. Çünkü فأحيا به الأرض ifadesi, أنزل üzerine atfedilmiş olup, böylece ona bitişmiş ve bir tek şey gibi yekpareye dönüşmüştür. Adeta "Ve yeryüzüne bir tür su indirip de orada her tür canlıyı yaymasında..." denmiş gibi olmaktadır. Bunun أحيا üzerine atfı da caizdir ki, o zaman mâna: "Ve yağmurla yeryüzünü diriltmesinde ve orada her tür canlıyı yaymasında..." şeklinde olur. Çünkü insanlar bereket sayesinde neşvünema bulur ve yağmur sayesinde yaşarlar.

[944] "Rüzgârları farklı yönlerden estirmesinde", yani onları gündoğusu (saba), günbatısı, kıble, yıldız [ve diğer arayönler olmak üzere] estirmesinde ve sıcak, soğuk, kasırga, meltem, sam ve aşılayıcı rüzgârlar olmak üzere çeşitli pozisyonlarda estirmesinde... Bunların bir keresinde rahmet, diğer bir keresinde de azap getiren rüzgârlar olduğu da söylenmiştir. "Ve amade kılınan bulutlarda", yani kendilerini göğün boşluğunda karşılayan rüzgârlara amade kılınıp, Allah'ın dilemesiyle, O'nun istediği şekilde yağmur yağdıran bulutlarda "elbette aklını çalıştıran" yani akıl gözüyle bakıp, usa vurabilen "bir toplum için âyetler vardır." Çünkü bu âyetler büyük kudretin ve açık hikmetin delilleridir.

[945] Rivayete göre Hazret-i Peygamber; "Âyeti okuyup da damıtamayanlara yazıklar olsun!" buyurmuştur [KT.b] ki, "kafa yorup, o âyetle uslamlama yapamayanlara…" demektir.

[946] Âyet [والفُلْكِ yerine] iki zamme ile والفُلُكِ ve [وتصريف الرياح yerine] müfret sıyga ile وتصريف الريح [ve rüzgârı farklı yönlerden estirmesinde] şeklinde de okunmuştur.

[٩٤٢] {بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ} بالذي ينفعهم مما يحمل فيها، أو ينفع الناس.

[٩٤٣] فإن قلت: قوله {وَبَثَّ فِيهَا} عطف على أنزَل أم أحيا؟ قلت: الظاهر أنه عطف على أنزل داخل تحت حكم الصلة، لأنّ قوله {فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ} عطف على أنزَل، فاتصل به وصارا جميعًا كالشيء الواحد، فكأنه قيل: وما أنزل في الأرض من ماء وبثّ فيها من كل دابة. ويجوز عطفه على أحيا، على معنى: فأحيا بالمطر الأرض وبثّ فيها من كل دابة؛ لأنهم ينْمُون بالخِصْب ويعيشون بالحَيا.

[٩٤٤] {وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ} في مهابّها قبولًا، ودبورًا، وجنوبًا، وشمالًا؛ وفي أحوالها حارّة، وباردة، وعاصفة، ولينة؛ وعُقمًا ولواقح. وقيل: تارة بالرحمة، وتارة بالعذاب. {وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ} سخِّر للرياح تقلُّبه في الجو بمشيئة الله يمطر حيث شاء {لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} ينظرون بعيون عقولهم ويعتبرون، لأنها دلائل على عظيم القدرة وباهر الحكمة.

[٩٤٥] وعن النبيّ ﷺ: «ويل لمن قرأ هذه الآية فمجّ بها!» أي لم يتفكر فيها ولم يعتبر بها.

[٩٤٦] وقرئ الفُلُك بضمتين، وتصريف الريح، على الإفراد.

165. Öyle insanlar var ki, Allah'tan başka birtakım şeyleri O'na denk kabul eder ve onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise Allah sevgisi bakımından daha sağlamdırlar. Zulmedenler, keşke bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının pek çetin olduğunu bilselerdi!.. Hani, o azabı gördüklerinde öğrenecekleri gibi.

[947] Putları Allah'a "denk" kabul ederler. "Allah'tan başka birtakım şeyler"den maksadın; tâbi olup itaat ettikleri, emir ve yasaklarına göre hareket ettikleri reisleriyle ilgili olduğu da söylenmiş ve "Hani, kendilerine tâbi olunanlar (liderler), kendilerine tâbi olanlardan (avamdan) uzak durduklarında…" [Bakara 2/166] âyeti de buna delil getirilmiştir. "Onları severler" ifadesinin anlamı, sevgiliye karşı sergilenene benzer şekilde onlara tazim ederler ve kendilerine aşırı derecede boyun eğip tevazu gösterirler, demektir. "Allah'ı sever", O'na tazim edip boyun eğer "gibi…" *Hubbu'llāh* ifadesi, mastarın edilgen çatıyla kullanımına göre olup, "Allah'ı sever gibi" demektir. Allah'ı sevenlerin kimler olduğu belli olduğundan, bunları özellikle belirtmeye ihtiyaç duyulmamıştır. [Bununla birlikte,] âyet: "Allah'ın kendilerini sevdiği gibi [onlar da kendi putlarını severler]" şeklinde de tefsir edilmiştir. Yani sevmeleri hususunda Allah ile o putları bir tutarlar. Çünkü onlar Allah'ı ikrar ediyor ve O'na yaklaşma çabası güdüyorlardı. [Ama] "Gemiye bindikleri vakit, dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na dua ederler!" [Ankebût 29/65]

[948] "[İman edenler ise] Allah sevgisi bakımından daha sağlamdırlar." Çünkü onlar Allah'tan başkasına meyletmezler. Müşrikler ise tam tersi, şiddetli musibet anında putlarını bırakıp Allah'a yönelirler, O'na feryat eder, O'na boyun eğer ve o putları kendileriyle Allah arasında vasıta kılarak; "Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir" [Yunus 10/18] derlerdi. Yine onlar bir müddet puta tapar, sonra onu terkedip, başkasına dönerlerdi. Veya *Bâhile* kabilesinin kendi 'ilâh'larını yediği gibi açlık senesinin karışık bir yemek türü olarak o putu yerlerdi.

[949] "Zulmedenler..." [ifadesi] put edinenlere işarettir. Yani ortak koşmaları sebebiyle büyük bir zulüm irtikâp etmiş olan bu kimseler, "keşke" azap ve sevapla ilgili her şeye ilişkin "bütün kudretin", o 'ortak'lara değil de "Allah'a ait olduğunu ve" Kıyamet günü azabı ayan beyan gördükleri vakit "Allah'ın" zalimlere edeceği "azabın çok sert ve şedit olduğunu bilselerdi", nedamet ve üzüntülerinin yanı sıra zulüm ve sapıklıklarının farkına varmakla ilgili öyle halleri olurdu ki, anlatılamaz yani…

١٦٥-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾

[٩٤٧] {أَنْدَادًا} أمثالًا من الأصنام. وقيل من الرؤساء الذين كانوا يتبعونهم ويطيعونهم وينزلون على أوامرهم ونواهيهم. واستدلّ بقوله {إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا} [البقرة: ١٦٦]. ومعنى {يُحِبُّونَهُمْ} يعظمونهم ويخضعون لهم تعظيم المحبوب {كَحُبِّ اللهِ} كتعظيم الله والخضوع له، أي كما يحب الله تعالى، على أنه مصدر من المبني للمفعول، وإنما استغنى عن ذكر من يحبه لأنه غير ملبس. وقيل: كحبهم الله، أي يسوُّون بينه وبينهم في محبتهم، لأنهم كانوا يقرّون بالله ويتقرّبون إليه. {فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} [العنكبوت: ٦٥].

[٩٤٨] {أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ}، لأنهم لا يعدلون عنه إلى غيره؛ بخلاف المشركين فإنهم يعدلون عن أندادهم إلى الله عند الشدائد فيفزعون إليه ويخضعون له ويجعلونهم وسائط بينهم وبينه، فيقولون: {هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللهِ} [يونس ١٨]، ويعبدون الصنم زمانًا ثم يرفضونه إلى غيره، أو يأكلونه كما أكلت باهلة إلهها من حيس عام المجاعة.

[٩٤٩] {الَّذِينَ ظَلَمُوا} إشارة إلى متخذي الأنداد، أي لو يعلم هؤلاء الذين ارتكبوا الظلم العظيم بشركهم، أنّ القدرة كلها لله على كل شيء من العقاب والثواب دون أندادهم، ويعلمون شدّة عقابه للظالمين إذا عاينوا العذاب يوم القيامة، لكان منهم ما لا يدخل تحت الوصف من الندم والحسرة ووقوع العلم بظلمهم وضلالهم.

Burada tıpkı "Âh sen bunları; Ateş'in üzerinde durdukları sırada ["Keşke geri döndürülseydik de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasaydık; mü'minlerden olsaydık!" dedikleri zaman] görecektin!" [En'âm 6/27] âyetinde ve Arapların *lev ra'eyte fulân*^{en} *ve's-siyât*^{u} *te'huzuh* [Kırbaçlandıkça kırbaçlanan falanca kişiyi görseydin…] sözünde olduğu gibi cevap cümlesi hazfedilmiştir. وَلَوْ يَرَى [keşke bilselerdi] ifadesi Tâ ile ولو ترى [görseydin] şeklinde de okunmuştur ki, buna göre Peygamber (s.a.)'e ya da her bir muhataba hitap edilmiş olur. Yani "Sen bunu görseydin muazzam bir şey görmüş olurdun!" demektir.

[950] إذ يَرَوْنَ ifadesi, edilgen sıygayla; إذ يُرَوْنَ [kendilerine gösterildiği vakit] şeklinde de okunmuştur.

[951] إِذْ gelecek zaman için kullanılır; tıpkı "Cennetlikler cehennemliklere seslendiler (yani seslenecekler)" [A'râf 7/44] âyetinde olduğu gibi.

166. Hani, kendilerine tâbi olunanlar (liderler), kendilerine tâbi olanlardan (avam kesiminden) uzak durduklarında ve hep birlikte o azabı görüp de ondan asla kurtulamayacaklarını anladıklarında…

[952] اذ تبرأ [uzak durduklarında] kısmı, اذ يرون العذاب [azabı gördüklerinde] cümlesinden bedel olup, mâna; "Kendilerine tâbi olunanlar -ki reislerdir- tâbi olanlardan uzak durdukları vakit" şeklinde yapılanır. Mücâhid [v.104/722] birinci fiili اتَّبَعُوا [tâbi olanlar], şeklinde mâlûm sıyga ile, ikinci fiili ise اتُّبِعُوا [tâbi olunanlar] şeklinde meçhul sıyga ile okumuştur ki, buna göre mâna; "Tebaa, rüesadan uzak durduğu vakit" şeklinde olur.

[953] ورأوا العذاب [Hem de azabı görmüşlerken] cümlesinin başındaki Vav hâl (zarf tümleci) içindir. Yani "Azabı görmüşlerken birbirlerinden uzak duracaklar" demektir. "[Bütün] sebepler koptuğunda" ifadesi, "uzak durduğunda" ifadesine atfedilmiştir. Yani tek bir din üzerinde ittifak etme adına aralarındaki mevcut irtibat, soy sop yakınlığı, ahbaplar, tebaa ve tebaa edinme isteği adına tüm bağlar koptuğunda, demektir. Tıpkı "Artık aranızdaki bağlar tamamen kopmuştur…" [En'âm 6/94] âyetindeki gibi.

فحذف الجواب كما في قوله {وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا} [الأنعام: ٢٧]، وقولِهم: لو رأيتَ فلانًا والسِّياط تأخذه. وقرئ ولو ترى بالتاء على خطاب الرسول أو كل مخاطب، أي ولو ترى ذلك لرأيت أمرًا عظيمًا.

[٩٥٠] وقرئ إذ يُرَوْنَ على البناء للمفعول.

[٩٥١] وإذ في المستقبل كقوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٤٤].

١٦٦-﴿إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الأَسْبَابُ﴾

[٩٥٢] {إِذْ تَبَرَّأَ} بدل من {إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ} [البقرن: ١٦٥]، أي تبرأ المَتْبُوعون وهم الرؤساء، من الأتباع. وقرأ مجاهد الأوّل على البناء للفاعل والثاني على البناء للمفعول، أي تبرأ الأتباع من الرؤوساء.

[٩٥٣] {وَرَأَوُا الْعَذَابَ} والواو للحال، أي تبرءوا في حال رؤيتهم العذاب. {وَتَقَطَّعَتْ} عطف على تبرأ. و{الْأَسْبَابُ} الوُصَل التي كانت بينهم من الاتفاق على دين واحد، ومن الأنساب، والمحابّ، والأتباع، والاستتباع، كقوله {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤].

167. Tâbi olanlar: 'Ah, bize bir fırsat daha verilse de bizden uzak durdukları gibi biz de şunlardan uzak durabilsek!' dediklerinde... Böylece, bütün yaptıklarını Allah onlara birer pişmanlık olarak gösterecektir. Ateşten çıkacak da değillerdir.

[954] لو temenni anlamında olup, bundan dolayı cevabı temenninin cevabında yer alan ف ile sevk edilmiştir; "Keşke bizim için bir kere daha [dünyaya] dönüş olsaydı da onlardan uzak dursaydık" denmiş gibidir. "Böylece" yani amelleri kendilerine çok feci şekilde gösterildiği gibi, "Allah onlara yaptıklarını birer pişmanlık" ve tahassür "olarak gösterecektir." حسراتٍ kelimesi أَرَى'nın üç mef'ûlünden üçüncüsü olup, mâna şöyledir: "Amelleri kendilerine birer pişmanlık konusu olarak verilecektir de, böylece onlar amellerinin yerine sadece ve sadece pişmanlıklar göreceklerdir.

[955] وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ifadesindeki هم / *onlar* zamiri,

Onlar her hızlı atın üzerine keçe sererler

mısraındaki هُمْ zamiri konumundadır; "ateşten -sadece bunlar- çıkmayacak" değil, "*ateşten -asla- çıkamayacaklar"* buyrulmaktadır.

168. Ey insanlar! Helâl ve temiz olmak kaydıyla yeryüzündeki şeylerden yiyin. Şeytanın adımlarını izle(yerek birtakım helâl yiyecekleri kendinize haram et)meyin. Şüphesiz, o, sizin için aşikâr bir düşmandır.

[956] حلالا [helâl] kelimesi ya كلوا "yiyin!" emir fiilinin mef'ûlü yahut مما فى الأرض [yeryüzündekilerden] ifadesinin hâl tümlecidir. [Birincisine göre mâna; "Yeryüzündeki şeylerin helâl olanını yiyin", ikincisine göre ise "Yeryüzündeki şeylerden helâl olmak kaydıyla yiyin" şeklinde yapılanır.] طَيِّبًا [tertemiz ve hoş olarak] ifadesi, her tür şüpheden âri olarak demektir.

[957] "Şeytanın adımlarını izlemeyin!" ki, herhangi bir harama veya şüpheye yahut helâl bir şeyi haram kılma ya da haram bir şeyi helâl kılmaya duçar olmayasınız. "Yeryüzündekilerden" cümlesinin başındaki '-den' edatı kısmîlik ifade eder; zira yeryüzündeki her şey yenilir değildir. خُطُوَاتِ kelimesi; iki zamme ile okunduğu gibi, bir zamme ve bir sükûn ile خُطْوَاتِ, zamme و'ın üzerindeymiş gibi ط'nın üzerine konularak, iki zamme ve bir hemze ile خُطُؤَاتِ, iki fetha ile خَطَوَاتِ ve bir fetha, bir sükûn ile خَطْوَاتِ şeklinde okunmuştur. *Hatve* 'adım'ın bir kerelik yapılmasıdır [adım atmak]. *Hutve* ise adım atanın iki ayağı arasındaki mesafedir.

١٦٧-﴿وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾

[٩٥٤] {لَوْ} في معنى التمني، ولذلك أجيب بالفاء الذي يجاب به التمني، كأنه قيل: ليت لنا كرّة فنتبرأ منهم. {كَذَلِكَ} مثل ذلك الإراء الفظيع {يُرِيهِمُ اللهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ} أي ندامات. و{حَسَرَاتٍ} ثالث مفاعيل أرى، ومعناه أنّ أعمالهم تنقلب حسرات عليهم فلا يرون إلا حسرات مكانَ أعمالهم.

[٩٥٥] {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ}، هُمْ بمنزلته في قوله:

هُمْ يَفْرِشُونَ اللِّبْدَ كُلَّ طِمِرَّةٍ ❁

في دلالته على قوّة أمرهم فيما أسند إليهم، لا على الاختصاص.

١٦٨-﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

[٩٥٦] {حَلَالًا} مفعول كلوا، أو حال مما في الأرض. {طَيِّبَاتِ} طاهرًا من كل شبهة.

[٩٥٧] {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} فتدخلوا في حرام، أو شبهة، أو تحريم حلال، أو تحليل حرام. و {مِنْ} للتبعيض؛ لأن كل ما في الأرض ليس بمأكول. وقرئ خُطُوات بضمتين، وخُطْوات بضمة وسكون، وخُطُؤات بضمتين وهمزة جعلت الضمة على الطاء كأنها على الواو، وخَطَوات بفتحتين، وخَطْوات بفتحة وسكون. والخَطوة: المرة من الخطو. والخُطوة: ما بين قدمي الخاطي.

Böylece *hatve* ve *hutve* sözcükleri; *ğarfe* (bir avuç su almak) ve *ğurfe* (bir avuç su); *kabza* (bir tutam; bir avuç) ve *kubza* (bir avuçluk) kelimeleri gibi iki farklı şekilde telâffuz edilir. *İtteba'a hutuvâtihî* [Adımlarını izledi] ve *vatı'e 'akıbehû* [Ökçesine bastı] denir ki, her iki ibare de "Ona uydu; yolunu yol edindi" demektir.

[958] *"Apaçık"* hiç gizlisi saklısı olmayacak şekilde, düşmanlığı açık olan demektir.

169. O, size yalnızca kötülüğü, yüz kızartıcı suçları ve bilmediğiniz (gerçek dışı) şeyleri Allah'a atfetmenizi emreder.

[959] "O size sadece… emreder" ifadesi, şeytana uymamak gerektiğini, çünkü onun düşmanlığının aşikâr olduğunu açıklamaktadır. Yani o size asla bir hayır emretmez; sadece "kötülüğü" yani çirkini ve "fahşâyı" yani büyük günahlarla ilgili çirkinlikte haddi aşmayı emreder. Hakkında had cezası bulunmayan şeylere "kötülük", had konulan şeylere ise fahşâ' dendiği de söylenmiştir.

[960] "Ve bilginize konu olmayan şeyleri Allah'a atfetmenizi [emreder]." Bu sizin bilgisizce: "Şu helâldir, şu haramdır" demenizdir ki, Allah hakkında caiz olmayan her şeyin O'nun zâtına nispet edilmesi de buna dâhildir.

[961] **Şayet** "Onların üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur" [Hicr 15/42] âyetine rağmen, şeytan nasıl [tüm bu olumsuzlukları] emredici olabilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Onun şerri cazip kılıp ona yönlendirmesi emredenin emretmesine teşbih edilmiştir ki; bu tıpkı senin: "nefsim bana şu şekilde emretti" demen gibidir. Ayrıca, bu ifadenin altında "Siz o şeytana itaat edip, vesveselerini kabullenmeniz sebebiyle sanki onun memurları konumundasınız" şeklinde bir rumuz da yatmaktadır. İşte bu yüzden şeytan; "Onlara mutlaka emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını kesecekler ve yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler…" [Nisâ 4/119] demiştir. Allah Teâlâ da "Çünkü nefis kötülüğü emreder durur" [Yusuf 12/53] buyurmuştur. Böylece insan nefse itaat edince ona arzuladıklarını vermiş olmaktadır.

170. Onlara; 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiği zaman, 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız!' dediler. Peki, ya ataları bir şeyden anlamayan ve doğru yolda olmayan kimselerse?

[962] "Onlara", yani insanlara. Burada; iltifat yapılarak hitap üslubu terkedilmiş ve muhatap alınan kâfirlerden artık gıyaben bahsedilmeye başlanmıştır ki, onların dalâletini haykırmak içindir. Zira mukallitten daha sapkın kimse bulunamaz. Allah Teâlâ adeta akıllılara yönelip; "Şu ahmaklara bakar mısınız; neler söylüyorlar!" demektedir. Bu kişilerin bir görüşe göre Müşrikler,

وهما كالغَرفة والغُرفة، والقَبضة والقُبضة. يقال: اتبع خطواته، ووطئ على عقبه، إذا اقتدى به واستنّ بسنته.

[٩٥٨] {مُبِينٌ} ظاهر العداوة لا خفاء به.

١٦٩-﴿إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[٩٥٩] {إِنَّمَا يَأْمُرُكُم} بيان لوجوب الإنهاء عن اتباعه وظهور عداوته، أي لا يأمركم بخير قط؛ إنما يأمركم {بِالسُّوءِ} بالقبيح {وَالْفَحْشَاءِ} وما يتجاوز الحدّ في القبح من العظائم. وقيل: السوء ما لا حدّ فيه، والفحشاء: ما يجب الحدّ فيه.

[٩٦٠] {وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} وهو قولكم: هذا حلال وهذا حرام، بغير علم. ويدخل فيه كل ما يضاف إلى الله تعالى مما لا يجوز عليه.

[٩٦١] فإن قلت: كيف كان الشيطان آمرًا مع قوله {لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} [الحجر: ٤٢]؟ قلت: شبه تزيينه وبعثه على الشر بأمر الآمر، كما تقول: أمرتْني نفسي بكذا. وتحته رمز إلى أنكم منه بمنزلة المأمورين لطاعتكم له وقبولكم وساوسَه؛ ولذلك قال: {وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللهِ} [النساء: ١١٩] وقال الله تعالى: {إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ} [يوسف: ٥٣] لما كان الإنسان يطيعها فيعطيها ما اشتهت.

١٧٠-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلا يَهْتَدُونَ﴾

[٩٦٢] {لَهُمْ} الضمير للناس. وعدل بالخطاب عنهم على طريقة الالتفات للنداء على ضلالهم، لأنه لا ضالَّ أضل من المقلد، كأنه يقول للعقلاء: انظروا إلى هؤلاء الحمقى ماذا يقولون! قيل: هم المشركون،

bir görüşe göre de Yahudilerden bir grup olduğu söylenmiştir ki, Hazret-i Peygamber onları İslâm'a davet etmiş, onlarsa: "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız!" demişlerdi [ki, bunun açılımı] "Zira onlar bizden daha hayırlı ve daha bilgilidirler" [şeklindedir].

[963] الفينا ifadesi وجدنا [bulduk] anlamındadır ki, bunun delili "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" [derler... Lokman 31/21] âyetidir. "Peki, ya ataları…" Burada Vâv hâl için gelmiş olup, Hemze ise reddetme ve taaccübe düşürme anlamındadır. Buna göre mâna; "Peki, ataları din adına hiçbir şeyden anlamayan ve doğruya yol bulamayan kimseler idiyseler onlara yine uyacaklar mı?" şeklinde yapılanır.

171. Nankörce inkâr edenler(le bizim elçimiz)in durumu; bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan (bir davar)a haykıran (çoban)ın durumuna benzer. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; akledemezler.

[964] Burada mutlaka hazfedilmiş bir muzâf gerekli olup, bu; "Nankörce inkâr edenleri davet edenin durumu... davara haykıran kişinin durumuna benzer" şeklinde takdir edilir. Yahut [muzâf takdir etmeksizin]; "Nankörce inkâr edenlerin durumu davara haykıran kişinin hayvanlarına benzer" şeklinde takdir edilir ki, buna göre mâna şu şekildedir: Onları imana çağıran kişinin durumu, -onların zihne yerleştirme ve derinlemesine düşünme söz konusu olmaksızın, nağmenin tınısından ve anlamsız bir sesin yankısından başka bir şey duyamayan kimseler olmaları bakımından- çobanın çağırmasından başka bir şey duymayan hayvanlara haykıran (çoban)ın durumu gibidir. Çobanın seslenmesi de, hayvanları yönlendirmek için ıslık gibi sesler çıkarmasından ibaret olup, hayvanlar akıl sahiplerinin anlayıp bellediği gibi bu sesi başka biçimde ne anlayabilir ne de belleyebilirler.

[965] "Duyamayacağı şeyle" ifadesiyle, konuşurken sesini yükseltenin sözünden yana, harfleri anlamaksızın, çağırma ve yankılı bir sesten öte hiçbir şey duyamayan; bütünüyle sağır olan kimsenin kastedilmesi de caizdir. Yine mânanın: "Onların, kendi atalarına tâbi olmaları ve onları taklit etmeleri hususundaki durumları, sesin ancak dışa açılan kısmını duyup, bunun özünü anlayamayan hayvanların durumu gibidir. İşte bunlar da atalarının zahirî hâllerine tâbi olup, onların hak üzere mi yoksa bâtıl üzere mi olduklarını anlayamamaktadırlar" şeklinde olacağı da söylenmiştir. Yine denildiğine göre mâna; "Onların putlara çağırmaları hususundaki durumları [bağırıp çağırmadan başka bir şey] duymayan davara çağıranın durumu gibidir" şeklinde de olabilirse de, şu var ki, "bağırıp çağırmadan başka" ifadesi buna müsaade etmemektedir. Çünkü putlar hiçbir şey duyamazlar.

وقيل: هم طائفة من اليهود دعاهم رسول الله ﷺ إلى الإسلام فقالوا: {بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا} فإنهم كانوا خيرًا منا وأعلم.

[٩٦٣] و{أَلْفَيْنَا} بمعنى وجدنا، بدليل قوله {بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا} [لقمان: ٢١]. {أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ} الواو للحال، والهمزة بمعنى الردّ والتعجيب. معناه: أيتبعونهم ولو كان آباؤهم لا يعقلون شيئًا من الدين ولا يهتدون للصواب.

١٧١-﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لا يَسْمَعُ إِلا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٩٦٤] لا بدّ من مضاف محذوف تقديره: ومثلُ داعي الذين كفروا {كَمَثَلِ الذى يَنْعِقُ}؛ أو ومثل الذين كفروا كبهائم الذي ينعق. والمعنى: ومثل داعيهم إلى الإيمان -في أنهم لا يسمعون من الدعاء إلا جرس النغمة ودوِيّ الصوت، من غير إلقاء أذهان ولا استبصار- كمثل الناعق بالبهائم التي لا تسمع إلا دعاء الناعق ونداءه الذي هو تصويت بها وزجر لها، ولا تفقه شيئًا آخر ولا تعي، كما يفهم العقلاء ويعُونَ.

[٩٦٥] ويجوز أن يراد بما لا يسمع: الأصم الأصلخ، الذي لا يسمع من كلام الرافع صوته بكلامه إلا النداء والتصويت لا غير، من غير فهم للحروف. وقيل معناه: ومثلهم في اتباعهم آباءهم وتقليدهم لهم كمثل البهائم التي لا تسمع إلا ظاهر الصوت ولا تفهم ما تحته، فكذلك هؤلاء يتبعونهم على ظاهر حالهم ولا يفقهون أهم على حق أم باطل؟ وقيل معناه: ومثلهم في دعائهم الأصنام كمثل الناعق بما لا يسمع، إلا أنّ قوله {إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً} لا يساعد عليه، لأنّ الأصنام لا تسمع شيئًا.

[966] *en-Ne'îk* (النعيق) ıslık çalar gibi ses çıkarmaktır. *Na'aka'l-mu'ezzin*[u] [Duyurucu / tellal haykırdı] ve *na'aka'r-râ'î bi'd-da'n*[i] [Çoban koyuna haykırdı] denir. Ahtal'ın [v.92/711] şu şiirinde de aynı kullanım söz konusudur:

Ey Cerîr! (Övünmeyi bırak da şu kaybolmuş) koyununu çağır!

Zira nefsinin (eşraftan olduğuna dair) sana tenhada verdiği kuruntu, vehimden ibaret!

Nağaka'l-ğurâb[u] [karga 'gak'ladı] ifadesinde ise, Ğayın iledir.

[967] "Sağırdırlar" ifadesi, "onlar sağırdırlar" demektir ki, bu *ref'* [ötre okuma], yergi üzere vuku bulmuştur.

172. Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz olanlarından yiyin ve Allah'a şükredin; yalnızca O'na kulluk ediyorsanız.

[968] "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz" yani tatlı ve leziz "olanlarından…" Çünkü Allah'ın rızık olarak verdiği her ne varsa, zaten 'helâl'dir [haram, rızık değildir]. Bu temiz şeyleri size rızık olarak veren "Allah'a da şükredin! Yalnızca O'na kulluk ediyorsanız" yani kulluğu sırf O'na özgü kıldığınız ve O'nu nimetlerin sahibi [velinimet] olarak ikrar ettiğiniz doğruysa, demektir.

[969] Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ben, cinler ve insanlar [hepimizle ilgili] büyük ve önemli bir haber var [cinlere ve insanlara ilâm ediyorum ki]; yaratan benim, hâlbuki başkalarına kulluk ediliyor; rızkı veren benim; oysa başkalarına teşekkür ediliyor!" [KT.b]

173. O size; sadece ölüyü, kanı, domuz etini, Allah'tan başkası için kesileni haram kılmıştır. -Ancak kim mecbur kalırsa, azıtmamak ve sınırı aşmamak şartıyla (bunlardan yararlanmasında bile) bir günah yoktur.- Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[970] حرم kelimesi; mâlûm / etken sıygayla حَرَّمَ [haram kıldı], meçhul / edilgen sıygayla حُرِّمَ [haram kılındı], hem de كَرُمَ vezninde حَرُمَ [haram oldu] şeklinde okunmuştur.

[971] "Allah'tan başkası adına kesilmiş olan", yani yüksek sesle put adı anılarak kesilen hayvan demektir ki bu, Cahiliye halkının [Bismillâh yerine] *Bismi'l-Lât*[i] *ve'l-'Uzzâ* demeleriydi.

[972] "Azıtmamak" sırf kendisini öne alarak, başka bir çaresizin hakkına tecavüz etmemek "ve sınırı" yani açlık sınırını "aşmamak şartıyla."

[٩٦٦] والنعيق: التصويت. يقال: نعق المؤذن، ونعق الراعي بالضأن. قال الأخطل:

فَانْعِقْ بِضَأْنِكَ يَا جرِيرُ فَإِنَّمَا ❁ مَنَّتْكَ نَفْسُكَ في الخَلاَءِ ضَلاَلَا

وأما «نغق الغراب» فبالغين المعجمة.

[٩٦٧] {صُمٌّ} هم صم، وهو رفع على الذمّ.

١٧٢-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

[٩٦٨] {مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} من مستلذاته، لأنّ كل ما رزقه الله لا يكون إلا حلالًا {وَاشْكُرُوا للَّهِ} الذي رزقكموها {إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ} إن صحّ أنكم تخصونه بالعبادة، وتقرّون أنه مُولي النعم.

[٩٦٩] وعن النبي ﷺ: «يقول الله تعالى: إني والجنّ والإنس في نبأ عظيم؛ أخلقُ ويُعبَد غيري، وأرزق ويُشكَر غيري!»

١٧٣-﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلا عَادٍ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٩٧٠] قرئ حَرّم على البناء للفاعل، وحُرِّم على البناء للمفعول، وحَرُم بوزن كرم.

[٩٧١] {أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ} أي رفع به الصوت للصنم، وذلك قول أهل الجاهلية: باسم اللات والعزى!

[٩٧٢] {غَيْرَ بَاغٍ} على مضطرّ آخر بالاستيثار عليه {وَلَا عَادٍ} سدَّ الجَوْعة.

[973] **Şayet** "Ölü hayvanlar içerisinde balık ve çekirge gibi helâl olanlar var; nitekim Hazret-i Peygamber; "Bize iki ölü [balık ve çekirge] ve iki kan [karaciğer ve dalak] helâl kılındı" [*İbn Mâce,* "Sayd", 9] demiştir. Bu rivayet, âyetin genel hükmüyle çelişmiyor mu?" **dersen, şöyle derim:** Allah burada insanların geleneksel olarak müştereken anlayıp bildikleri şeyleri kastetmiştir. Dikkat edersen, birisi "Falanca ölü hayvan yemiş" dediğinde, balık ve çekirge akla gelmez; tıpkı o kişi: "Falanca kan yemiş" dediği vakit karaciğer ve dalak akla gelmeyeceği gibi. Nitekim âdet ve örf icabı olarak [âlimler]: "Kim et yemeyeceğine dair yemin edip, müteakiben bir balık yese, o kişi gerçekte et yemiş olmasına rağmen -çünkü âyette 'Taze et yiyesiniz diye denizi emrinize veren O'dur.' [Nahl 16/14] buyrulmaktadır- yeminini bozmuş olmaz" demişler ve bunu şuna benzetmişlerdir: Kişi, herhangi bir 'dâbbe'ye / canlıya binmeyeceğine yemin edip, daha sonra bir kâfirin sırtına bindiğinde yeminini bozmuş sayılmaz; "Allah katında canlıların en kötüsü inkâr edenlerdir" [Enfâl 8/55] âyetinde Allah he ne kadar kâfiri, 'canlı / *dâbbe*' olarak isimlendirse de…

[974] **Şayet** "Allah hangi gerekçeyle domuzun yağını değil de etini zikretti?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü et zikredildiğinde yağ da anlaşılır; zira ete bağlı olup onun bir niteliğidir. Bunun delili ise *lahm*^{un} *semîn*^{un} sözüdür ki, bununla yağlı et (شحيم) kastedilir.

174. Allah'ın indirdiği kitabı gizleyip de onu az bir paha karşılığı satanlar, karınlarına ateşten başka bir şey yemiyorlar; Kıyamet günü Allah onlarla (dostâne) konuşmayacak, onları temize çıkarmayacaktır. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!...

[975] "Karınlarına", yani karın dolusu. Nitekim *ekele fulân*^{un} *fî batnihî* [Falanca karın dolusu yedi; tıkındı] ve *ekele fulân*^{un} *fî ba'zı batnihî* [Falanca karnının bir kısmına yedi, karnını tam doyurmadı] denir. "Ateşten başka [bir şey yemiyorlar]." Çünkü bu kişi, eninde sonunda kendisine azap olarak dönecek bir "ateş"le içli dışlı olan şeyi yediğinde, sanki doğrudan ateş yemiş olmaktadır. Bununla ilgili olarak Araplar kan bedeli olan diyet parasını yiyen kişi için; *ekele fulân*^{un} *ed-dem*^{e} [Falanca kan yedi] derler. [Bir bedevînin] söyledi[ği şu şiirde de aynı kullanım söz konusudur]:

> Senin üzerine [hoş kokulu, -ceylan gibi- uzun boyunlu] bir kuma alıp seni korkutmazsam, [anam / babam / evlâdım ölsün de,] kan (parası) yiyeyim!
>
> Yine,
>
> [Bizim birtakım zayıf eşeklerimiz var ki] her gece palan yerler.

şiirinde de şair "palan" derken, bununla palanın fiyatını kastetmiştir. Şairin bu fiyat bedelini "palan" diye isimlendirmesi, bunun eşek palanıyla ilintili oluşundandır.

[٩٧٣] فإن قلت: في الميتات ما يحل وهو السمك والجراد. قال رسول الله ﷺ: «أحلت لنا ميتتان ودمان.» قلت: قصد ما يتفاهمه الناس ويتعارفونه في العادة. ألا ترى أنّ القائل إذا قال: أكل فلان ميتة، لم يسبق الوهم إلى السمك والجراد، كما لو قال: أكل دمًا، لم يسبق إلى الكبد والطِّحال. ولاعتبار العادة والتعارف قالوا: من حلف لا يأكل لحمًا فأكل سمكًا لم يحنث؛ وإن أكل لحمًا في الحقيقة، قال الله تعالى: {لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا} [النحل: ١٤] وشبهوه بمن حلف لا يركب دابة فركب كافرًا لم يحنث، وإن سماه الله تعالى دابة في قوله {إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللهِ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الأنفال: ٥٥].

[٩٧٤] فإن قلت: فما له ذكر لحم الخنزير دون شحمه؟ قلت: لأنّ الشحم داخل في ذكر اللحم، لكونه تابعًا له وصفة فيه، بدليل قولهم: لحم سمين، يريدون أنه شحيم.

١٧٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلا النَّارَ وَلا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٧٥] {فِي بُطُونِهِمْ} ملء بطونهم. يقال: أكل فلان في بطنه، وأكل في بعض بطنه {إِلَّا النَّارَ} لأنه إذا أكل ما يلتبس بالنار لكونها عقوبه عليه، فكأنه أكل النار. ومنه قولهم: أكل فلان الدم، إذا أكل الدية التي هي بدل منه. قال:

أَكَلْتُ دَمًا إِنْ لَمْ أَرُعْكِ بِضَرَّةٍ [بَعِيدَةِ مَهْوَى القُرْطِ طَيِّبَةِ النَّشْرِ]

وقال:

[إِنَّ لَنا أَحْمِرَةً عِجافا] يَأْكُلْنَ كُلَّ لَيْلَةٍ إِكَافَا

أراد ثمن الإكاف، فسماه إكافًا، لتلبسه بكونه ثمنًا له.

[976] "Ve Allah onlarla konuşmayacaktır." Bu ifade, Allah'ın konuşarak şereflendirdiği ve överek tezkiye ettiği cennetliklerin durumundan bunların mahrum kalacağıyla ilgili bir tarizdir. Söylendiğine göre; konuşma olmayacağının belirtilmesi, bir kimsenin arkadaşına kızıp onunla sözü sohbeti kesmesine benzer şekilde Allah'ın bunlara olan öfkesinden ibarettir. Yine bunun Allah'ın onlarla istedikleri tarzda konuşmayacağı, aksine "Aşağılık içinde sinin orada! Konuşmayın benimle!" [Mü'minûn 23/108] âyetinde yer aldığı tarzda konuşacağı da söylenmiştir.

175. Hidayet karşılığında dalâleti, mağfiret karşılığında da azabı satın alanlar bunlardır işte! Ateşe karşı ne kadar da dayanıklılarmış!..

[977] "Ateşe karşı ne kadar da dayanıklılarmış!" ifadesi onların, ateşi gerektiren şeylerle hiç aldırış etmeden iç içe olmaları karşısındaki hayreti bildirmektedir. Tıpkı, padişahın gazabını gerektiren şeye hedef olan birine: "Zincire ve hapse ne kadar da dayanıklıymışsın!" demen gibi ki, bununla, böyle bir şeye ancak işkenceye dayanıklı olan birinin maruz kalabileceğini kastedersin. فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ifadesinin, "Onları bu denli sabırlı kılan nedir?" anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim *asberahû 'alâ kezâ* ve *sabberahû 'alâ kezâ* denir ki, her ikisi de "Onu şuna karşı sabırlı kıldı" anlamındadır. Ve taaccüp fiilinin aslî mânası da zaten budur. Kisâ'î'nin [v.189/805] anlattığına göre; Yemen kadısı, Mekke'de iki Arabın bir dava için kendisine geldiklerini ve birinin diğerinin alacağı aleyhine yemin etmesi üzerine, arkadaşının ona; *mâ asberake 'alellâh* [Allah'a ne kadar da dayanıklıymışsın]! dediğini söylemiştir ki bu ifade, *mâ asberake 'alâ 'azâbillâh* [Allah'ın azabına ne kadar da dayanıklıymışsın]! anlamındadır.

176. Bu da Allah'ın, kitabı gerçek olarak indirmiş olması sebebiyledir; Kitap konusunda anlaşmazlığa düşenler ise derin bir ayrılık içindedirler.

[978] "Bu" azap "da Allah'ın," indirdiği kitapları "gerçek olarak indirmiş olması sebebiyledir." Allah'ın kitaplarında "anlaşmazlığa düşenler", yani bazısının hak, bazısınınsa bâtıl olduğunu söyleyenler ise -ki Ehl-i Kitap'tır- haktan "uzak" derin bir "ayrılık" muhalefet "içindedirler." الكتاب kelimesi ilâhî kitap cinsini ifade etmektedir. Veya bu inkârlarının sebebi; Allah'ın Kur'ân'ı -kendilerinin de bildiği gibi- gerçek olarak indirmiş olmasıdır; "Kur'ân hakkında anlaşmazlığa düşenler" ise Müşrikler olup, ona bazısı sihir; bazısı şiir; bazısı da masal / mitoloji demekte idiler. Yani, Ehl-i Kitap anlaşmazlığa düşmese, Müslümanlarla cepheleşmese idi, Müşrikler inkâr etme cesareti gösteremezlerdi.

[٩٧٦] {وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ} تعريض بحرمانهم حال أهل الجنة في تكرمة الله إياهم بكلامه وتزكيتهم بالثناء عليهم. وقيل: نفي الكلام عبارة عن غضبه عليهم كمن غضب على صاحبه فصرمه وقطع كلامه. وقيل: لا يكلمهم بما يحبون، ولكن بنحو قوله {اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ} [المؤمنون: ١٠٨].

١٧٥-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾

[٩٧٧] {فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} تعجب من حالهم في التباسهم بموجبات النار من غير مبالاة منهم، كما تقول لمن يتعرّض لما يوجب غضب السلطان: ما أصبرك على القيد والسجن! تريد أنه لا يتعرض لذلك إلا من هو شديد الصبر على العذاب. وقيل: {فَمَا أَصْبَرَهُمْ}، فأي شيء صبَّرهم. يقال: أصبَرَه على كذا وصبَّره بمعنى. وهذا أصل معنى فعل التعجب. والذي روي عن الكسائي أنه قال: قال لي قاضي اليمن بمكة: اختصم إليّ رجلان من العرب فحلف أحدهما على حق صاحبه، فقال له: ما أصبرك على الله! فمعناه: ما أصبرك على عذاب الله.

١٧٦-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾

[٩٧٨] {ذَلِكَ بِأَنَّ اللهَ نَزَّلَ} أي ذلك العذاب بسبب أنّ الله نزل ما نزل من الكتب بالحق {وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا} في كتب الله فقالوا في بعضها حق وفي بعضها باطل، وهم أهل الكتاب {لَفِى شِقَاقٍ} لفي خلاف {بَعِيدٍ} عن الحق؛ والكتاب للجنس. أو كفرهم ذلك بسبب أنّ الله نزل القرآن بالحق كما يعلمون، وإن الذين اختلفوا فيه من المشركين -فقال بعضهم: سحر، وبعضهم: شعر، وبعضهم: أساطير- لفي شقاق بعيد. يعني أنّ أولئك لو لم يختلفوا ولم يشاقّوا لما جسر هؤلاء أن يكفروا.

177. Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz 'iyi'lik değildir. Asıl 'iyi'lik; Allah'a, 'Son Gün'e, meleklere, kitaplara, peygamberlere iman eden; yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmışlara, isteyenlere, kölelere, esirlere seve seve malından veren; (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılan, benliğini arındırmak için veren, sözleşme yaptığında ahdini yerine getiren; sıkıntıda, hastalıkta ve şiddetli savaş anında sabreden(in yaptığı)dır. İşte ('iyi' olduğu iddiasında) sadık olanlar bunlardır... Bunlardır işte müttakîler...

[979] 'İyi'lik (*birr*) kavramı hayrı, güzelliği ve hoşa giden her tür fiili ifade eder. "Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz…" hitabı Ehl-i Kitab'adır. Çünkü Yahudiler Batı'ya; Beyt-i Makdis'e doğru, Hıristiyanlar ise Doğu'ya doğru dua ederler. Bu şundan dolayıdır ki, onlar Peygamber (s.a.) Kâbe'ye çevrildiğinde kıble meselesi hakkında epey ileri geri konuşmuşlar; her iki grup da 'iyi'liğin, kendi kıblelerine dönmek olduğunu iddia etmişlerdi. İşte bunun üzerine [bu iddiaları] suratlarına çarpılıp, "İyilik sizin üzerinde bulunduğunuz şey değildir; zira o hükümsüz bırakılmış; iyiliğin dışında kalmıştır. Asıl iyilik bizim beyan etmekte olduğumuz şeylerdir" denmiş oldu.

[980] Söylendiğine göre; kıble konusunda Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında lehte aleyhte pek çok söz söylenmişti; işte bunun üzerine şöyle buyurulmuş oldu: "Konumunu, iyiliğin diğer şubelerinden ayrı tutmanız gereken o büyük 'iyi'lik kıble konusu değildir; asıl özen gösterilmesi ve gayret sarfedilmesi gereken 'iyi'lik, iman edip şu amelleri hakkıyla ifa edenlerin iyiliğidir.

[981] ليس البِرّ ifadesi, [cumhurun ref' kıraati dışında; Hafs [v.180/796] ve Hamza [v.156/773] tarafından] nasb ile; ليس البِرَّ şeklinde kıraat edilmiş olup; البِرَّ öne geçmiş haber olmaktadır. İbn Mes'ûd [v.32/652] da tekit için haberin başına Bâ getirerek; بِأَنْ تُوَلُّوا şeklinde okumuştur ki, bu *leyse'l-muntaliku bi-Zeyd*[in] [Yola koyulan Zeyd değildir] demene benzer.

[982] "Asıl iyilik Allah'a… iman eden kimse (…)dir" ifadesi, muzâfın hazfedilmesiyle ilgili yorum üzere yapılanmıştır ki, bu da ولكن البر بِرُّ من آمن… yani, asıl iyilik Allah'a… iman eden kimsenin iyiliğidir" şeklinde tevil edilir. Veya ولكن البر kısmı … ولكنَّ ذاالبَرّ من آمن yani asıl iyilik sahibi, Allah'a… iman eden kimsedir" şeklinde tevil edilir. Yahut [Hansâ'nın, (v.24/645) kardeşi Sahr için inşat ettiği ve kendisini de yavrusunu kaybetmiş bir deveye benzettiği] mersiyesindeki gibidir:

> [Otluyor ölmüş yavrusunu unuttuğunda; hatırladığında] ise tek yaptığı bir ileri gitmek, bir geri![31]

31 Devenin huzursuzluk ve kararsızlığı o kadar fazla ki, adeta deve "ileri-geri hareket ederek sergilenen huzursuzluğun bizzat kendisiymiş" gibi mübalağalı bir anlatıma yer verilmiştir; işte âyette de iman - amel sahibi kişi 'iyi'liğin bizzat kendisiymiş gibi sunulmaktadır. / çev.

١٧٧-﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَالْمَلائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

[٩٧٩] البر: اسم للخير ولكل فعل مرضيّ {أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} الخطاب لأهل الكتاب، لأن اليهود تصلي قِبل المغرب إلى بيت المقدس، والنصارى قِبل المشرق. وذلك أنهم أكثروا الخوض في أمر القبلة حين حوّل رسول الله ﷺ إلى الكعبة، وزعم كل واحد من الفريقين أنّ البرّ التوجه إلى قبلته، فردّ عليهم. وقيل: ليس البرّ فيما أنتم عليه، فإنه منسوخ خارج من البرّ، ولكن البرّ ما نبيّنه.

[٩٨٠] وقيل: كثر خوض المسلمين وأهل الكتاب في أمر القبلة، فقيل: ليس البرّ العظيم الذي يجب أن تذهلوا بشأنه عن سائر صنوف البرّ أمر القبلة، ولكن البرّ الذي يجب الاهتمام به وصرف الهمة برّ من آمن وقام بهذه الأعمال.

[٩٨١] وقرئ وليس البرَّ، بالنصب على أنه خبر مقدم، وقرأ عبد الله بِأَنْ تُوَلُّوا، على إدخال الباء على الخبر للتأكيد، كقولك: ليس المنطلق بزيد.

[٩٨٢] {وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ} على تأويل حذف المضاف، أي برُّ من آمن، أو بتأول البرّ بمعنى ذي البرّ، أو كما قالت.

[تَرْعَى إذا نَسِيَتْ حَتَّى إذا ذَكَرَتْ] فَإنمَا هِيَ إقْبَالٌ وإدْبَارُ

[983] Nitekim Müberred'in [v.286/900]; "Kıraat imamlarından olsaydım, Bâ'nın fethasıyla; ولكن البَرَّ [Asıl iyi] şeklinde okurdum" dediği rivayet edilmiştir ki [şâz bir kıraatte] ولكنَّ البارَّ [Asıl iyilik eden] şeklinde de okunmuştur. İbn Âmir [v.118/736] ve Nâfi' [v.169/785] şeddesiz olarak; ولكنِ البِرُّ / *velâkini'l-birru* şeklinde okumuşlardır.

[984] "Ve kitap(lar)a…" Bu, Allah'ın indirdiği kitap cinsi ya da Kur'ân'dır. "Ona" mala "olan sevgisine" ve cimriliğine "rağmen" demektir. Tıpkı İbn Mes'ûd (r.a.)'ın dediği gibi: Yaşama arzusu ve fakirlik endişesiyle dolu sağlıklı, mal delisi biri iken verebilmendir; yani öyle, can boğaza dayanıp da 'falana şu kadar, filana bu kadar verilsin!' diyeceğin zamana kadar ertelememendir. (*İbn Mâce*, "Vesâyâ", 1)

[985] عَلَى حُبِّه ifadesinin "Allah'a olan sevgisine binaen…" anlamına geldiği; yine "o malı seve seve -yani gönül hoşluğu içerisinde- vererek" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[986] "Yakınlarına [veren]" şeklinde önce yakınların zikrine yer verilmesi bunların [malî yardıma] daha çok lâyık ve müstahak olmaları sebebiyledir. Nitekim Peygamber (s.a.); "Senin yoksula sadaka vermen bir sadaka sayılırken, yakınına vermen iki sadaka sayılır; çünkü bu hem sadaka hem de sıla-i rahimdir" demiştir [*Tirmizî,* "Zekât", 26]. Yine *Aleyhissalâtu Vesselâm*: "Sadakanın en faziletlisi içinde gizli düşmanlık besleyen [biri olsa dahi] yakına verilendir" demiştir [Dârimî, "Zekât", 38].

[987] Âyette "yakınlara ve yetimlere…" şeklinde genel bir ifadeye yer verilmiştir; çünkü bunların sadece fakir olanlarının kastedildiğine dair herhangi bir belirsizlik söz konusu değildir:

[988] *Miskîn* hiçbir şeyi olmaması sebebiyle daimî sûrette insanların birlikteliğine / yardımına muhtaç olan kişi demektir; tıpkı sarhoşluğu devamlılık arz edene [aynı vezinde olmak üzere] *miskîr* dendiği gibi.

[989] "Yolda kalmışa, yani yolculuğu kesintiye uğramış yolcuya… Yolda kalana *ibnu's-sebîl* / yolun oğlu denmesi, daima yolla bağlantılı olması sebebiyledir. Tıpkı yolkesen hırsıza *ibnu't-tarîk* / yolun çocuğu denmesi gibi. *İbnu's-sebîl*in misafir anlamına geldiği de söylenmiştir ki, bunun sebebi yolun, bu kimseyi [mukim olanlara] takdim edip ortaya çıkarmasıdır.

[990] "Dilenenlere…", yani yemeklik bir şeyler isteyenlere... Peygamber (s.a.): "Atının sırtına kurulmuş vaziyette gelse dahi, isteyen için bir hak vardır" demiştir [*Ebû Dâvûd,* "Zekât", 33].

[٩٨٣] وعن المبرّد: لو كنت ممن يقرأ القرآن لقرأت ولكنّ البَرَّ، بفتح الباء. وقرئ ولكن البارّ. وقرأ ابن عامر ونافع ولكنِ البرُّ بالتخفيف.

[٩٨٤] {وَالْكِتَابِ} جنس كتب الله، أو القرآن {عَلَى حُبِّهِ} مع حب المال والشحّ به، كما قال ابن مسعود: «أن تؤتيه وأنت صحيح شحيح، تأمُلُ العيش وتخشى الفقر، ولا تُمهِل حتى إذا بلغت الحلقومَ قلتَ: لفلان كذا ولفلان كذا.»

[٩٨٥] وقيل: على حب الله، وقيل: على حب الإيتاء. يريد أن يعطيه وهو طيب النفس بإعطائه.

[٩٨٦] وقدم ذوي القربى، لأنهم أحق. قال عليه الصلاة والسلام: «صدقتك على المسكين صدقة، وعلى ذي رحمك اثنتان، لأنها صدقة وصِلة.» وقال عليه الصلاة والسلام: «أفضل الصدقة على ذي الرحم الكاشح.»

[٩٨٧] وأطلق {ذَوِى الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى} والمراد الفقراء منهم، لعدم الإلباس.

[٩٨٨] والمسكين: الدائم السكون إلى الناس، لأنه لا شيء له كالمسكير: للدائم السكر.

[٩٨٩] {وَابْنِ السَّبِيلِ} المسافر المنقطع؛ وجُعل ابنًا للسبيل لملازمته له، كما يقال للص القاطع: ابن الطريق. وقيل: هو الضيف، لأنّ السبيل يرعف به.

[٩٩٠] {وَالسَّائِلِينَ} المستطعمين. قال رسول الله ﷺ: «للسائل حق، وإن جاء على ظهر فرسه.»

[991] "Kölelere…", yani boyunlarını esaret bağından kurtar[ıp, özgürlüğe kavuş]maları için yazışmalı kölelere yardım etme uğruna… Bunun kölelerin satın alınıp salıverilmesi ve yine esirlerin azat edilmesi hususuna dair olduğu da söylenmiştir.

[992] **Şayet** "Malın bu [sayılan] yollara verilmesi zikredilip, bilâhare bunu "zekâtın verilişi" izlemiştir. Peki, bu durum malda zekâttan başka herhangi bir hak bulunduğuna delâlet eder mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu muhtemeldir. Nitekim Şa'bî'nin [v.104/722]; "Malda zekâtın dışında bir hak daha vardır" dediği ve bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir. Bunun zekâtın sarfedileceği yerlerin bir açıklaması veya nafile sadakalara ve ihsanlara yönelik bir teşvik olması da muhtemeldir. "Zekât dışında mala terettüp edecek herhangi bir hak yoktur" [*İbn Mâce,* "Zekât", 3] ve "Zekât her tür sadakayı [yani farziyetini] neshetmiştir" şeklinde rivayetler bulunmaktadır. [KT.b.]

[993] "Ve [ahitlerini] yerine getirenler" kısmı "iman edenler"e atfedilmiştir; والصابرين ifadesi "bilhassa o sabredenler" anlamında olup, hem övgü hem de *ihtisās* üzere mansup olarak; çetin koşullarda, savaş meydanlarında sabretmenin diğer amellere üstünlüğünü ortaya koymak üzere bu atfın dışında bırakılmıştır. Bu kelime, والصابرون şeklinde; والموفون ise والموفِين şeklinde okunmuştur.

[994] "Sıkıntıda" yani fakirlikte ve zorlukta; "hastalıkta", yani hastalık ve yatağa mahkûm olma durumunda "sabredenler" demektir…

[995] "Sadık olanlar", yani din konusunda doğru ve ciddî olanlar.

178. Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hür hür ile, köle köle ile, dişi de dişi ile... Ama kim de kardeşi (yani, maktulün velîsi) tarafından affedilirse, örfe uygun olanı esas alarak o da ona güzellikle ödeme yapmalıdır. Bu, Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve rahmettir. Ama kim bundan sonra saldırıda bulunursa; can yakıcı bir azaptır onun hakkı!..

[996] -Allah hepsine rahmet eylesin- Ömer b. Abdülaziz [v.101/720], Hasan-ı Basrî [v.110/728], Atā [v.114/732] ve İkrime'den [v.105/723] gelip, aynı zamanda Mâlik [v.179/795] ve Şâfi'î'nin [v.204/820] de görüşleri olan rivayete göre; bu âyet esas alınarak, [kısasta] köleye karşı hür, kadına karşı da erkek öldürülemez. Bu zevat, âyetin "Cana can…" [Mâide 5/45] âyetindeki müphemliği tefsir ettiği kanaatindeler. Ayrıca, o [yani Mâide 45] Tevrat ehline Tevrat'ta farz kılınan hükmün hikâyesi sadedinde varit olmuş iken, bu [Bakara 178], Müslümanların muhatap alınıp içeriği Müslümanlara farz kılınan bir âyettir.

[٩٩١] {وَفِي الرِّقَابِ} وفي معاونة المكاتَبين حتى يفكّوا رقابهم. وقيل: في ابتياع الرقاب وإعتاقها. وقيل في فك الأسارى.

[٩٩٢] فإن قلت: قد ذكر إيتاء المال في هذه الوجوه، ثم قفاه بإيتاء الزكاة؛ فهل دلّ ذلك على أنّ في المال حقًا سوى الزكاة؟ قلت: يحتمل ذلك. وعن الشعبي: أنّ في المال حقا سوى الزكاة، وتلا هذه الآية. ويحتمل أن يكون ذلك بيان مصارف الزكاة، أو يكون حثا على نوافل الصدقات والمبارّ. وفي الحديث: «نسخت الزكاة كلَّ صدقة»، يعني وجوبها. وروي «ليس في المال حق سوى الزكاة.»

[٩٩٣] {وَالْمُوفُونَ} عطف على من آمن. وأخرج {وَالصَّابِرِينَ} منصوبًا على الاختصاص والمدح، وإظهارًا لفضل الصبر في الشدائد ومواطن القتال على سائر الأعمال. وقرئ والصابرون؛ وقرئ والموفين، والصابرين.

[٩٩٤] و{الْبَأْسَاءِ} الفقر والشدة {وَالضَّرَّاءِ} المرض والزمانة.

[٩٩٥] {صَدَقُوا} كانوا صادقين جادّين في الدين.

١٧٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالأُنْثَى بِالأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٩٦] عن عمر بن عبد العزيز، والحسن البصري، وعطاء، وعكرمة، وهو مذهب مالك والشافعي رحمة الله عليهم: أنّ الحر لا يقتل بالعبد، والذكر لا يقتل بالأنثى، أخذًا بهذه الآية. ويقولون: هي مفسرة لما أبهم في قوله {النَّفْسَ بِالنَّفْسِ} [المائدة: ٥٥]، ولأنّ تلك واردة لحكاية ما كتب في التوراة على أهلها، وهذه خوطب بها المسلمون وكتب عليهم ما فيها.

Sa'îd b. el-Müseyyeb [v.94/713], Şa'bî [v.104/722], [İbrahim] en-Neha'î [v.96/714], Katâde [v.117/735] ve Süfyân-ı Sevrî'den [v.161/778] gelip, aynı zamanda Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] ve ashabının görüşü olan rivayete göre ise bu âyet, "Cana can…" [Mâide 5/45] âyetiyle neshedilmiştir. Dolayısıyla, köle-hür ve kadın-erkek arasında kısas sabittir. Bunlar Peygamber (s.a.)'in; "Müslümanların kanları birbirine denk ve müsavidir." [*Ebû Dâvûd,* Diyât", 11, 31; *İbn Mâce*, "Diyât", 31] sözünü delil getirmişlerdir. Bir de canlarda karşılıklı üstünlük mukayesesine itibar edilmez; bunun delili de bir topluluğun tek kişiyi öldürmesi hâlinde, o topluluğun o tek kişiye karşılık kısas edilebileceği hususudur. Rivayet edildiğine göre; Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında kan davaları olurdu; iki kabileden birinin diğerine karşı güç ve üstünlüğü söz konusu olması hasebiyle; "Vallahi bizim kölemize bedel sizin hür olanınızı, kadınımıza bedel erkeğinizi, bir kişimize bedel iki kişinizi… kısas edeceğiz!" diye yemin ederlerdi. Derken, Allah İslâm'ı getirince Peygamber (s.a.)'in hakemliğine başvurmuşlardı da, nihayet bu âyet nâzil olup, Allah kendilerine öldürmede eşit davranmalarını emretmiş oldu [KT.b].

[997] "Ama kim de kardeşinden" kardeşi tarafından bir şekilde [kendisine bir bağışlanmada bulunularak] "affedilirse..." Bu ifade senin; *suyyira bi-Zeydⁱⁿ ba'du's-seyrⁱ (ve ṭā'ifetᵘⁿ mineʾs-seyrⁱ)"* [Zeyd'e biraz (-veya- bir parça] yol yürütüldü] demene benzer. Dolayısıyla burada *şeyʾᵘⁿ* kelimesinin mef'ûlün bih [tümleç; nesne] anlamı taşıması sağlıklı olmaz. Çünkü *'afâ* [affetti] fiili herhangi bir vasıtanın yardımı olmadan mef'ûl alamaz. "Kardeşi" ifadesi maktûlün velîsi demektir. Bu kişi [maktûlün] kardeşi diye nitelendirilmektedir; çünkü bu onun " [maktûl adına] diyet ve kısasa yetkili olan velî" olmadan önce kendisiyle iç içe olması sebebiyledir. Bu tıpkı senin bir adama, ikisi arasında minimum ilgi bulunması sebebiyle; *kul li-sāhibike kezâ* [arkadaşına şöyle de] demene benzer. Yahut Kur'ân'ın "kardeşlik" lâfzını zikretmesi, katil ile maktul arasında sabit olan ayniyetin ve Müslümanlığın dile getirilerek, ikisinden birinin, arkadaşına şefkat göstermesini sağlamak içindir.

[998] **Şayet** "Eğer *'afâ* fiili Lâm ile değil de 'An ile geçişli oluyorsa, bu durumda فمن عُفِيَ له ifadesinin münasebeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** *'Afâ* fiilinin geçişli olması suçlu ve suç cihetiyle olur; meselâ *'afevtu 'an fulânⁱⁿ* [Falancayı affettim] ve *'afevtu 'an zenbih* [suçunu bağışladım] denir. Nitekim Allah Teâlâ عفا الله عنك ["Allah seni affetsin!" (Tevbe 9/43)] ve عفا الله عنها ["Allah o hususları affetmiştir." (Mâide 5/101)] buyurmuştur. Fakat bu fiil suçu ve suçluyu birlikte kapsayacak şekilde geçişli olduğu vakit; *'afevtu li-fulânⁱⁿ 'ammâ cenâ* [Falanın işlediği suçu affettim] denir. Tıpkı senin *ğafertu le-hû zenbehû* [Onun günahını bağışladım] ve *tecâveztu le-hû 'anhu* [Ondan bütünüyle vazgeçtim; kendisine bağışladım] demen gibidir. Binaenaleyh, âyette sanki; "Her kimin suçu bağışlanırsa" denmiş olup, suçun özellikle zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

وعن سعيد بن المسيب، والشعبي، والنخعي، وقتادة، والثوري، وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه: أنها منسوخة بقوله {النَّفْسَ بِالنَّفْسِ} [المائدة: ٥٥] والقصاص ثابت بين العبد والحرِّ، والذَّكر والأنثى. ويستدلون بقوله ﷺ: «المسلمون تتكافأ دماؤهم.» وبأنَّ التفاضل غير معتبر في الأنفس، بدليل أنّ جماعة لو قتلوا واحدًا قتلوا به. وروي أنه كان بين حيَّين من أحياء العرب دماء في الجاهلية، وكان لأحدهما طَوْلٌ على الآخر، فأقسموا لنقتلنّ الحرّ منكم بالعبد منا، والذكر بالأنثى، والاثنين بالواحد، فتحاكموا إلى رسول الله ﷺ حين جاء الله بالإسلام فنزلت، وأمرهم أن يتباوَءُوا.

[٩٩٧] {فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ} معناه: فمن عفي له من جهة أخيه شيء من العفو، على أنه كقولك: سِيرَ بزيد بعضُ السير، وطائفة من السير. ولا يصحّ أن يكون شيء في معنى المفعول به، لأنّ عفا لا يتعدى إلى مفعول به إلا بواسطة. وأخوه: هو وليّ المقتول، وقيل له «أخوه»، لأنه لابسه، من قِبل أنه ولي الدم ومطالبه به، كما تقول للرجل: قل لصاحبك كذا، لمن بينه وبينه أدنى ملابسة؛ أو ذكره بلفظ الأخوة، ليعطف أحدهما على صاحبه بذكر ما هو ثابت بينهما من الجنسية والإسلام.

[٩٩٨] فإن قلت: إن عفى يتعدّى بعن لا باللام، فما وجه قوله {فَمَنْ عُفِيَ لَهُ}؟ قلت: يتعدى بعن إلى الجاني وإلى الذنب، فيقال: عفوت عن فلان وعن ذنبه. قال الله تعالى: {عَفَا اللهُ عَنْكَ} [التوبة: ٤٣] وقال: {عَفَا اللهُ عَنْهَا} [المائدة: ١٠١] فإذا تعدى إلى الذنب والجاني معًا قيل؛ عفوت لفلان عما جنى، كما تقول: غفرت له ذنبه وتجاوزتُ له عنه. وعلى هذا ما في الآية؛ كأنه قيل: «فمن عفي له عن جنايته»، فاستغنى عن ذكر الجناية.

[999] **Şayet** "*'Ufiye* fiilini *turike* [bırakıldı] mânasında tefsir etseydin de, *şey'un* kelimesi *mef'ûlün bih* [tümleç] olsaydı, olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** *'Afe'ş-şey'e* cümlesinin "onu terketti" anlamına gelmesinin hiçbir hücceti yoktur; fakat [bu mânada, if'âlden kullanılır ve] *a'fâhu* denir; nitekim Aleyhissalâtu Vesselâm'ın [*kussü'ş-şevârib*[e]*] ve a'fu'l-lihâ* [Bıyıkları kesin, sakalları bırakın. (*Buhârî,* "Libâs", 65)] sözü bu cümledendir. **Şayet** "Arapların *'afâ eserahû* [izini sildi; yok etti] sözleri sabit olduğuna göre âyetin mânası; "Ama her kimin lehine kardeşi tarafından bir şey silinirse" şeklinde yapılanması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** [Böyle bir ibare] kendi mekânına sıkıntı verir. Hâlbuki suçların "*aff*edilmesi" Kitap'ta, Sünnet'te ve insanların kullanımında yaygın, bilinen bir ibaredir, dolayısıyla bu ibareden kendi mekânıyla uyumsuz ve sıkıntılı olan bir başka ibareye dönülmez. Sen bu ilimle alışverişi olan nicelerini görürsün ki -Allah'ın kelâmıyla ilgili problemli bir yeri açıklamakta zorluk çekince- lügat uydurmaya ve Arab'a hiç tanımadığı bir şeyi yamamaya cüret ederler! İşte bu, Allah'a sığınılacak bir cüretkârlıktır.

[1000] **Şayet** "Neden *'af namına azıcık bir şey'* dendi?" **dersen, şöyle derim:** Suçlu için kanın bir kısmından vazgeçilmek sûretiyle ucundan, köşesinden azıcık bir affa gidilmesi veya bazı vârislerin onu affetmesi hâlinde affın tamama ereceği ve kısasın düşüp, sırf diyet gerekeceği konusunda bir imaj uyandırmak içindir.

[1001] "Örfe uygun olanın esas alınması gerekir", yani [bu davranış örfe uygun olanın] esas alınması şeklinde olmalıdır yahut böyle bir durumda, iş örfe uygun olanın esas alınmasıdır. Bu hem affedilen hem de affedene şamil bir tavsiyedir. Yani velî, kendisine sert davranmama ve kendisinden alınması gereken şeyi ancak güzel bir yolla talep etme hususunda katili örfe uygun biçimde izlesin, katil de geciktirme ve eksiltme yapmaksızın, velîye kan bedelini güzellikle ödesin!

[1002] Af ve diyetle ilgili "bu" zikredilen hüküm "Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve rahmettir." Çünkü Tevrat ehline kat'i sûrette kısas farz kılınıp, af ve diyet yasaklanmışken, İncil ehline ise af farz kılınıp, kısas ve diyet yasaklanmıştı. Bu ümmet ise kendilerine imkân bahşetme ve kolaylaştırma adına üç şey; kısas, diyet ve af arasında muhayyer bırakılmıştır.

[1003] "Ama kim bu" hafifletmeden "sonra saldırıda bulunur" da, katilden başkasını öldürmek veya Cahiliye devrinde olduğu gibi velînin katile [sırf] diyet kabul edeceğine dair güvence verdikten sonra, bilâhare ona galip gelip öldürmesine benzer şekilde diyetin alınmasının ardından [katilin] öldürülmesiyle ilgili olarak kendisine meşru kılınan [sınır]ı tecavüz eder "ise", âhirette elemi çok çetin olan "can yakıcı bir azap" türüdür "onun hakkı!"

[٩٩٩] فإن قلت: هلا فسرت {عُفِيَ} بتُرِك حتى يكون شيء في معنى المفعول به؟ قلت: لأن عفا الشيء، بمعنى تركه ليس بثبت؛ ولكن أعفاه. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: «وأعْفُوا اللِّحى.» فإن قلت: فقد ثبت قولهم: عفا أثره، إذا محاه وأزاله، فهلا جعلت معناه: فمن محي له من أخيه شيء؟ قلت: عبارة قلقة في مكانها، والعفو في باب الجنايات عبارة متداولة مشهورة في الكتاب والسنة واستعمال الناس، فلا يعدل عنها إلى أخرى قلقةٍ نابية عن مكانها، وترى كثيرًا ممن يتعاطى هذا العلم يجترئ -إذا أعضل عليه تخريج وجه للمشكل من كلام الله- على اختراع لغة وادعاء على العرب ما لا تعرفه، وهذه جرأة يستعاذ بالله منها.

[١٠٠٠] فإن قلت:لم قيل شيء من العفو؟ قلت: للإشعار بأنه إذا عفي له طرف من العفو وبعض منه بأن يعفى عن بعض الدم. أو عفا عنه بعض الورثة تم العفو وسقط القصاص، ولم تجب إلا الدية.

[١٠٠١] {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} فليكن اتباع، أو فالأمر اتباع. وهذه توصية للمعفوِّ عنه والعافي جميعًا. يعني فليتبع الولي القاتل بالمعروف بأن لا يعنف به ولا يطالبه إلا مطالبة جميلة؛ وليؤدّ إليه القاتل بدل الدم أداء بإحسان، بأن لا يمطله ولا يبخسه.

[١٠٠٢] {ذَلِكَ} الحكم المذكور من العفو والدية {تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} لأن أهل التوراة كتب عليهم القصاص البتة، وحرّم العفو وأخْذ الدية؛ وعلى أهل الإنجيل العفو، وحرّم القصاص والدية. وخيرت هذه الأمّة بين الثلاث: القصاص والدية والعفو، توسعة عليهم وتيسيرًا.

[١٠٠٣] {فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ} التخفيف فتجاوز ما شرع له من قتل غير القاتل، أو القتل بعد أخذ الدية -فقد كان الولي في الجاهلية يؤمِّن القاتل بقبوله الدية، ثم يظفر به فيقتله- {فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ} نوع من العذاب شديد الألم في الآخرة.

Katâde'den [v.117/735] rivayet edildiğine göre; "can yakıcı azap" mutlaka [katilin] öldürülmesi ve kendisinden diyet kabul edilmemesidir. Çünkü Peygamber (s.a.); "Diyet aldıktan sonra öldüren hiç kimseyi affetmem!" [*Ebû Dâvûd, "Diyât", 5*] demiştir.

179. Ey vicdan sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır; böylece sakınırsınız.

[1004] "Kısasta sizin için hayat vardır" ifadesi, barındırdığı tuhaflığa rağmen fasih bir sözdür, çünkü "öldürmek ve hayata son vermek" demek olan kısas, hayatın içinde gerçekleştiği bir yer ve zarf olarak gösterilmektedir. Âyette *kısas*ın ma'rife kılınıp, *hayat*ın nekre kılınmasında tam bir belâgat isabetliliği vardır. Çünkü mâna; "Kısas denen şu hüküm türünde sizin için büyük bir hayat vardır" şeklindedir. Şöyle ki, Araplar tek kişiye karşılık bir topluluğu öldürebiliyorlardı. Sözgelimi Mühelhil, kardeşi Küleyb [katledilince, onun] adına o kadar adam öldürmüştü ki, az daha Bekr b. Vâil oğullarının kökünü kurutuyordu! Yani maktule karşılık katil dışında başkaları da öldürülürdü ve böylece fitne ateşi yanar; birbirlerini boğazlar dururlardı. Nihayet İslâm kısas yasasını getirince bu kısas bir nevi hayat barındırır oldu ki, bu da, katilin kısasen katledileceğine dair bilgi sebebiyle öldürmelerden geri durulması sayesinde hâsıl olan hayattır. Çünkü katil, öldürmeyi aklına koyduğu vakit kendisinin kısasen katledileceğini bilip, öldürmeden geri durunca arkadaşı öldürülmeden, kendisi de kısastan selâmet bulmakta; böylece kısas iki canın hayat sebebi olmaktadır.

[1005] Ebu'l-Cevzâ' [v.83/702; şâz olarak] ولكم فى القَصَصِ حياة şeklinde okumuştur ki; "Öldürme ve kısas hükmüyle ilgili size anlatılanlarda hayat vardır" anlamındadır; *el-kasas*ın Kur'ân olduğu da söylenmiştir, yani Kur'ân'da sizin için kalplere hayat vardır. Tıpkı "İşte sana da emrimizin 'ruh'unu bu şekilde vahyetmekteyiz." [Şûrâ 42/52] ve "hayatta kalan da apaçık bir delil ile yaşayacaktı..." [Enfâl 8/42] âyetlerinde yer aldığı gibi.

[1006] "Böylece sakınırsınız" yani ruhları nasıl kalıcı kılabileceğinize ve canları nasıl koruyabileceğinize dair kısasın getirilerini size gösterdim ki sakınasınız; kısası titizlikle uygulama ve onunla hükmetme konusunda takva sahipleri gibi davranasınız. [Âyet genel olmakla birlikte] bu son kısım, daha ziyade devlet başkanlarını ilgilendiren özel bir hitaptır.

وعن قتادة: العذاب الأليم أن يقتل لا محالة ولا يقبل منه دية، لقوله عليه السلام: «لا أعافي أحدًا قتل بعد أخذه الدية.»

١٧٩-﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[١٠٠٤] {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ} كلام فصيح لما فيه من الغرابة، وهو أنّ القصاص قتل وتفويت للحياة، وقد جعل مكانًا وظرفًا للحياة، ومن إصابة محزّ البلاغة بتعريف القصاص وتنكير الحياة؛ لأن المعنى: ولكم في هذا الجنس من الحكم الذي هو القصاص حياة عظيمة. وذلك أنهم كانوا يقتلون بالواحد الجماعة، وكم قتل مُهَلْهِل بأخيه كُلَيْب حتى كاد يُفنِي بكر بن وائل. وكان يُقتَل بالمقتول غير قاتله فتثور الفتنة ويقع بينهم التناحر، فلما جاء الاسلام بشرع القصاص كانت فيه {حَيَاةٌ} أيّ حياة، أو نوع من الحياة، وهي الحياة الحاصلة بالارتداع عن القتل لوقوع العلم بالاقتصاص من القاتل، لأنّه إذا همّ بالقتل فعلم أنه يقتصّ فارتدع منه سلم صاحبه من القتل، وسلم هو من القود، فكان القصاص سبب حياة نفسَين.

[١٠٠٥] وقرأ أبو الجوزاء ولكم في القَصَص حياة، أي فيما قص عليكم من حكم القتل القصاص. وقيل القصص القرآن، أي ولكم في القرآن حياة للقلوب؛ كقوله تعالى {رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا} [الشورى: ٥٢]، {وَيَحْيَى مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ} [الأنفال: ٤٢].

[١٠٠٦] {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} أي أرَيتُكم ما في القصاص من استبقاء الأرواح وحفظ النفوس {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} تعملون عمل أهل التقوى في المحافظة على القصاص والحكم به. وهو خطاب له فضل اختصاص بالأئمة.

180. Herhangi birinize ölüm (hâlleri) gelip çattığında; eğer bir mal bırakacak durumdaysa, ana-babaya ve yakın akrabaya örfe uygun bir şekilde (bir pay) vasiyet etmesi -müttakîlere düşen bir görev olarak- üzerinize farz kılınmıştır.

[1007] "Sizden birinize ölüm gelip çattığında", ölüm kendisine yaklaşıp, emareleri ortaya çıktığında, "bir hayır" fazla mal [bırakacak durumdaysa]… Âişe (r.a.)'dan [v.58/678] rivayet edildiğine göre; adamın biri vasiyet etmek istemiş; adamın çoluk çocuğu ve dört yüz dinarı [altını] varmış. Hazret-i Âişe; "Ben burada vasiyete konu olacak bir fazlalık görmüyorum" demiş. Yine bir başkası vasiyet etmek istemiş, Âişe ona; "Ne kadar malın var?" diye sormuş. Adam; "Üç bin [dirhem]" demiş. Âişe: "Peki, çoluk çocuğun ne kadar?" diye sormuş. Adam; "Dört kişi" deyince, Âişe; "Allah sadece 'Eğer bir hayır bırakacak durumdaysa' buyurmuştur. Bu [senin bırakacağın] şeyse çok azdır; sen gel, onu çoluk çocuğuna bırak" demiştir [KT.b]. Rivayete göre Ali (r.a.)'ın yedi yüz dirhemi bulunan ve bunu vasiyet etmek isteyen bir azatlısını bundan menedip; "Allah Teâlâ 'Eğer bir hayır bırakacak durumdaysa' buyurmuştur ki, o hayır da fazla maldır. Senin bir malın yok ki" demiştir.

[1008] الوصية kelimesi كُتِبَ fiilinin nâib-i fâilidir. Vasiyetin fiilinin [*kütibe*] müzekker kılınması, araya fâsıla cümlelerinin girmiş olması sebebiyledir. Ayrıca, [müennes *el-vasiyyet*[u] kelimesinin] [müzekker] *en yûsiye* / "vasiyet etmesi" *mâna*sına gelmesinden ötürüdür. Nitekim [181.] فمن بدله بعد ما سمعه âyetinde zamirin müzekker kılınması da bu yüzdendir.

[1009] Mirasçı lehine vasiyette bulunmak İslâm'ın ilk yıllarında mevcutken, bilâhare miras paylaşımını düzenleyen âyetlerle [Nisâ 11-12, 176] ve Peygamber (s.a.)'in; "Şüphesiz Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat ediniz! Hilehine vasiyet etmek yoktur" [*Ebû Dâvûd,* "Vesāyâ", 6 *Tirmizî*, "Vesâyâ", 5] hadisiyle neshedilmiştir. Bir de ümmetin kabullenip, benimsemiş olmasıyla bu rivayet *âhâd* tarikle gelen hadislerden olmasına rağmen *mütevâtir* konumuna kavuşmuştur. Çünkü bu ümmet ancak rivayeti sahih olan bir hücceti kabullenip benimser.

[1010] Denildiğine göre; âyet neshe uğramamıştır; söz konusu her iki âyetin de hükmüne bağlı kalınarak, mirasçı için vasiyet ve miras cemedilebilir. Yine denildiğine göre bu vasiyet âyeti, miras taksimatıyla ilgili âyete aykırı olmayıp, "Çocuklarınız(ın miras hakları) hususunda Allah size şöyle emrediyor…" [Nisâ 4/11] âyeti doğrultusunda; "Allah'ın ana baba ve akrabaların mirasçı kılınmasıyla ilgili tavsiyesi size farz kılındı" veya "Ölmek üzere olan kişiye, Allah'ın kendilerine tamı tamına verilmesini ve paylarından eksiltilmemesini tavsiye ettiği ana baba ve akrabalar için vasiyette bulunması farz kılındı" şeklinde anlamlandırılır.

١٨٠-﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾

[١٠٠٧] {إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} إذا دنا منه وظهرت أماراته {خَيْرًا} مالًا كثيرًا. عن عائشة ﷺ ا: أنّ رجلًا أراد الوصية وله عيال وأربعمائة دينار، فقالت: ما أرى فيه فضلًا. وأراد آخر أن يوصي فسألته: كم مالك؟ فقال: ثلاثة آلاف. قالت: كم عيالك؟ قال: أربعة. قالت: إنما قال الله {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا} وإنّ هذا الشيء يسيرٌ فاتركه لعيالك. وعن عليّ ﷺ : أنّ مولى له أراد أن يوصي وله سبعمائة فمنعه. وقال: قال الله تعالى {إِن تَرَكَ خَيْرًا}؛ والخير هو المال، وليس لك مال.

[١٠٠٨] والوصية فاعل {كُتِبَ}، وذُكِّر فعلها للفاصل، ولأنها بمعنى أن يوصي، ولذلك ذكِّر الراجع في قوله {فَمَن بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ} [البقرة: ١٨١].

[١٠٠٩] والوصية للوارث كانت في بدء الإسلام فنسخت بآية المواريث، وبقوله عليه السلام: «إنّ الله أعطى كلّ ذي حق حقه؛ ألا، لا وصية لوارث.» وبتلقي الأمّة إياه بالقبول حتى لحق بالمتواتر وإن كان من الآحاد، لأنهم لا يتلقون بالقبول إلا الثبت الذي صحت روايته.

[١٠١٠] وقيل: لم تنسخ، والوارث يجمع له بين الوصية والميراث بحكم الآيتين. وقيل: ما هي بمخالفة لآية المواريث؛ ومعناها: كتب عليكم ما أوصى به الله من توريث الوالدين والأقربين من قوله تعالى {يُوصِيكُمُ اللهُ فِى أَوْلَادِكُمْ} [النساء: ١١] أو كتب على المحتضر أن يوصي للوالدين والأقربين بتوفير ما أوصى به الله لهم عليهم، وأن لا ينقص من أنصبائهم.

[1011] "Örfe uygun bir şekilde", yani adaletli olarak… Bu da [mal sahibinin] fakiri bırakıp, zengin lehine vasiyet etmemesi ve [vasiyetinde malının] 'üçte bir'ini aşmamasıdır.

[1012] حقاً kelimesi pekiştirici mastar olup, "[müttakîlere düşen] bir görev olarak tahakkuk etmiştir" anlamında değerlendirilir.

181. Her kim işittikten sonra bunu değiştirirse, onun günahı tamamen onu değiştirenlerin üzerinedir. Zira Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1013] Vasiyette bulunanlardan ve şahitlerden "her kim işittikten" ve vasiyetin gerçekleşmesinin ardından "bu" vasiyeti şer'î yasaya uygun olduğu hâlde hedefinden saptırıp, tağyir eder, "değiştirirse, onun günahı tamamen onu değiştirenlerin üzerinedir!" Dolayısıyla, tağyir veya tebdil edilen vasiyetin günahı ancak onu değiştirenlerin üzerine olup, bunların dışındaki "vasiyette bulunan" ve "lehine vasiyette bulunulan" kişilerin üzerine değildir. Çünkü bu ikisi zulümden berîdir, "zira Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." [Vasiyeti] değiştirenin cezasını bilir!

182. Bununla birlikte, kim de vasiyet edenin haksızlığa meyledeceğinden, günaha gireceğinden endişe edip aralarını bulursa, ona da bir günah yoktur. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1014] "Kim endişe ederse" yani kim böyle bir beklenti içinde olur ve bunu bilirse. Bu tür bir kullanım Arapların sözlerinde yaygındır; meselâ *ehâfu en tursile's-semâ'u* [Sağanak yağmur yağacağından korkuyorum!] derler ki, bununla "bilme" yerine geçecek olan beklenti ve baskın zannı kastederler. Yanlış vasiyette bulunarak haktan "meyledeceğinden yahut günaha gireceğinden" yani kasten zulmedeceğinden endişe edip "onların" yani kendileri hakkında vasiyette bulunulan ana-baba ve yakınların "aralarını" haklarını şer'î metoda uygun dağıtarak "bulursa", o vakit "ona bir günah yoktur." Çünkü bu zâtın vasiyeti değiştirmesi, bâtılı hakla değiştirmek demektir. Burada 'haksız' ve 'haklı' değiştirmelerden bahsedilmiştir ki, bütün değiştirmelerin günah olmayacağı bilinsin.

183. Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi, korunasınız diye size de farz kılınmıştır.

[1015] "Sizden öncekilere" Âdem'den beri sizin zamanınıza değin peygamberlere ve ümmetlere "farz kılındığı gibi…" Ali (r.a.); "Onların [orucun farz kılındığı bu öncekilerin] ilki Âdem'dir" demiş. Yani oruç Allah'ın kendilerine farz kılmada hiçbir ümmeti atlamadığı eski ve aslî bir ibadettir.

[١٠١١] {بِالْمَعْرُوفِ} بالعدل، وهو أن لا يوصي للغني ويدع الفقير ولا يتجاوز الثلث.

[١٠١٢] {حَقًّا} مصدر مؤكد، أي حق ذلك حقًا.

١٨١-﴿فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٠١٣] {فَمَنْ بَدَّلَهُ} فمن غيّر الإيصاء عن وجهه إن كان موافقًا للشرع من الأوصياء والشهود {بَعْدِ مَا سَمِعَهُ} وتحقّقه {فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ} فما إثم الإيصاء المغيَّر أو التبديل إلا على مبدّليه دون غيرهم من الموصي والموصى له، لأنهما بريآن من الحيف. {إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} وعيد المبدّل.

١٨٢-﴿فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٠١٤] {فَمَنْ خَافَ} فمن توقَّع وعلم. وهذا في كلامهم شائع يقولون: أخاف أن ترسل السماء، يريدون التوقع والظنّ الغالب الجاري مجرى العلم {جَنَفًا} ميلًا عن الحق بالخطأ في الوصية {أَوْ إِثْمًا} أو تعمدًا للحيف {فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ} بين الموصى لهم، وهم الوالدان والأقربون، بإجرائهم على طريق الشرع {فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ} حينئذ، لأنّ تبديله تبديل باطل إلى حق. ذكر من يبدّل بالباطل ثم من يبدّل بالحق، ليعلم أنّ كل تبديل لا يؤثم.

١٨٣-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[١٠١٥] {كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} على الأنبياء والأمم من لدن آدم إلى عهدكم. قال عليّ ﷺ: أوّلهم آدم. يعني أنّ الصوم عبادة قديمة أصلية ما أخلى الله أمّة من افتراضها عليهم،

Dolayısıyla, Allah oruç ibadetini sadece size farz kılmış değildir. Oruca devam etme ve köklü, eski oluşu sebebiyle ona gereken özeni gösterme sayesinde "korunasınız diye" veya isyanlardan korunasınız diye, demektir. Çünkü oruç tutan, nefsini kötülüğe düşmekten en iyi engelleyen ve men eden kimsedir. Peygamber (s.a.): "[Gençler! İçinizden kimin evlenme imkanı varsa evlensin! Kimin de böyle bir gücü yoksa] ona da oruç gerekir; zira oruç onun için bir şehvet kırılmasıdır." demiştir [*Buhârî,* "Nikâh", 23]. Yahut müttakîler zümresindeki yerinizi alasınız diye, demektir. Çünkü oruç müttakîlerin şiarıdır. Âyetin mânasının şöyle olduğu da söylenmiştir: Bu oruç, günlerin sayısı hususunda öncekilerin orucu gibidir ki, o da Ramazan ayıdır. Bu Ramazan orucu İncil sahiplerine farz kılınmış; derken, onların arasında muazzam ölümler vuku bulmuş; onlar da, Ramazan'ın öncesine ve sonrasına onar gün ilave ederek bunu 50 gün yapmışlardır. Şu da söylenmiştir: Ramazan ayı şiddetli soğuk ve sıcağa dek geldiğinde, bu onlara yolculukları ve geçimleri hususunda çok zorluk oluşturuyordu; onlar da bu orucu kış ile ilkbahar arasına yerleştirir ve orucun vaktini değiştirmenin bir kefareti olarak da 20 gün ilave ederlerdi. [Bir sonraki âyette gelecek olan] "sayılı günler"in [Muharrem ayının onuncu günü olan] *Aşure* ve her ayın 3 günü olduğu da söylenmiştir ki, bu oruç Peygamber (s.a.)'e hicret ettiği vakit farz kılınmış, daha sonra da Ramazan orucuyla neshedilmiştir. Âyetin mânasının; "Yatsıyı kılıp uyumalarının ardından oruç bozan şeylerden korunmaları öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılınmıştır." şeklinde olduğu, fakat bu hükmün daha sonra; "(Yalnız, Ramazan ayına dahil olsa da) oruç gecelerinde, cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır" [Bakara 2/187] âyetiyle neshedildiği de söylenmektedir.

184. Sayılı günlerde... İçinizden kim hasta olur veya sefere çıkmış bulunursa, diğer günlerde aynı sayıda oruç tutacaktır; oruca zar zor gücü yetenler de bir düşkünü doyuracak kadar fidye verecektir. Bununla birlikte, kim gönüllü olarak bir hayır yap(ıp oruç tut)arsa, bu kendisi için daha hayırlı olur. Oruç tutmanızın sizin için ne kadar hayırlı olduğunu bir bilseniz!..

[1016] "Sayılı" ifadesi, mâlûm bir sayıyla vakti belirlenmiş veya az sayıdaki "günlerde" demektir. Tıpkı "[Onu] birkaç dirheme [yok pahasına (İsmailîlere) sattılar; ona fazla bir değer biçmemişlerdi..." (Yusuf 12/20)] âyetinde olduğu gibi. Bu kullanımın aslı şudur: Az mal, belli bir sayıyla ölçülüp birktirmeye konu olurken, çok mal ölçüsüzce dökülmekte ve bol bol saçılmaktadır.

لم يفرضها عليكم وحدكم {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} بالمحافظة عليها وتعظيمها لأصالتها وقدمها، أو لعلكم تتقون المعاصي، لأنّ الصائم أظلف لنفسه وأردع لها من مواقعة السوء. قال عليه السلام: «فعليه بالصوم فإنّ الصوم له وجاء.» أو لعلكم تنتظمون في زمرة المتقين، لأنّ الصوم شعارهم. وقيل: معناه أنه كصومهم في عدد الأيام وهو شهر رمضان، كتب على أهل الإنجيل فأصابهم موتانٌ، فزادوا عشرًا قبله وعشرًا بعده. فجعلوه خمسين يومًا. وقيل: كان وقوعه في البرد الشديد والحرّ الشديد، فشقّ عليهم في أسفارهم ومعايشهم فجعلوه بين الشتاء والربيع، وزادوا عشرين يومًا كفارة لتحويله عن وقته. وقيل: الأيام المعدودات: عاشوراء، وثلاثة أيام من كل شهر. كتب على رسول الله ﷺ صيامها حين هاجر، ثم نسخت بشهر رمضان. وقيل: كتب عليكم كما كتب عليهم أن يتقوا المفَطِّر بعد أن يصلوا العشاء وبعد أن يناموا، ثم نسخ ذلك بقوله {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامُ} الآية [البقرة: ٨٧].

١٨٤-﴿أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٠١٦] ومعنى {مَعْدُودَاتٍ} موقَّتات بعدد معلوم، أو قلائل، كقوله {دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ} [يوسف: ٢٠]. وأصله أنّ المال القليل يقدّر بالعدد ويتحكر فيه، والكثير يهال هيلًا ويحثى حثيًا.

[1017] أياماً şeklinde nasb okunması الصيام [oruç] sayesinde gerçekleşmiştir ki, bu tıpkı senin; *neveytu'l-hurûc*^{e} *yevme'l-cumu'at*^{i} [Cuma günü çıkmaya niyetlendim] demene benzer.

[1018] "Veya sefere çıkmış bulunursa" yani sefer binitiyle yolculuk yapıyorsa, "aynı sayıda oruç tutacaktır"; *fe-'iddet*^{un} ifadesi *fe-'aleyhi 'iddet*^{un} [aynı sayıda oruç tutması gerekir] anlamındadır. Âyet, [şaz olarak] *fe-'iddet*^{en} şeklinde nasb i'râbla da okunmuştur ki, bu da *fe'lyesum 'iddet*^{en} *[sayılı günler tutsun"]* şeklinde anlamlandırılır. Bu [diğer günlerde oruç tutma] bir ruhsat olmakla birlikte, bunun; "hasta ve yolcuya; [Ramazan'da] oruç tutmayıp diğer günlerde aynı sayıda oruç tutmaları farz kılınmıştır" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1019] Oruç tutmamayı mubah kılan hastalık hakkında ihtilâf edilmiştir. Bazıları, bunun her tür hastalık olduğunu söylemiştir, çünkü Allah Teâlâ şu hastalık değil de bu hastalık diye özel olarak belirtmemiştir; tıpkı şu yolculuk değil de bu yolculuk diye belirtmediği gibi. Yine, mademki her yolcunun oruç tutmama hakkı olduğu gibi, her hasta [nın oruç tutmayabileceği hususu] da bunun gibidir. İbn Sîrîn'den [v.110/729] gelen rivayete göre, kendisi Ramazan'da yemek yiyorken yanına birileri girmiş de, parmağının ağrısını buna gerekçe göstermiştir. Mâlik'e [v.179/795] kendisine şiddetli göz ağrısı veya rahatsız edici baş ağrısı isabet eden ve fakat yatağa düşürecek derecede hiçbir hastalığı bulunmayan kişinin durumu sorulunca, o bu kişinin orucunu açabilme imkânı bulunduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun beraberinde oruç tutmanın zor olacağı ve oruç anında artacak olan bir hastalık olduğunu söylemiştir ki, bunun delili Allah Teâlâ'nın; *"Allah size kolaylık diler"* [Bakara 2/185] sözüdür. Şâfi'î'den [v.204/820] gelen rivayete göre ise oruç katlanılamayacak derecede meşakkat vermedikçe kişi orucunu bozamaz.

[1020] Orucun ne şekilde kaza edileceği hususu da ihtilâflıdır. Ulemanın genelinin görüşü bunun muhayyerliğe dayalı olduğu şeklindedir [dileyen peş peşe, dileyen de ayrı ayrı tutar]. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın [v.18/639]; "Allah hem size oruç tutmama konusunda ruhsat verip hem de kazası hususunda sizi zorlamak istemez; dilersen peş peşe, dilersen ayrı ayrı tut" dediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Hazret-i Ali, İbn Ömer [v.73/692], Şa'bî [v.104/722] ve diğerlerinden rivayet edildiğine göre; kişi orucu nasıl peş peşe tutamadıysa, aynı şekilde peş peşe kaza edecektir. Nitekim Übeyy b. Kâ'b'ın kıraati فعدة من أيام أخر متتابعات [diğer günlerde aynı sayıda peş peşe tutacaktır] şeklindedir.

[١٠١٧] وانتصاب {أيّامًا} بالصيام كقولك: نويت الخروج يوم الجمعة.

[١٠١٨] {أَوْ عَلَى سَفَرٍ} أو راكب سفر {فَعِدَّةٌ} فعليه عدّة. وقرئ بالنصب بمعنى: فليصم عدّة. وهذا على سبيل الرخصة. وقيل: مكتوب عليهما أن يفطرا ويصوما عدّة {مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ}.

[١٠١٩] واختلف في المرض المبيح للإفطار، فمن قائل: كل مرض، لأنّ الله تعالى لم يخص مرضًا دون مرض كما لم يخص سفرًا دون سفر، فكما أنّ لكل مسافر أن يفطر، فكذلك كل مريض. وعن ابن سيرين أنه دخل عليه في رمضان وهو يأكل فاعتلّ بوجع أصبعه. وسئل مالك عن الرجل يصيبه الرمد الشديد أو الصداع المضر وليس به مرض يضجعه، فقال: إنه في سعة من الإفطار. وقائل: هو المرض الذي يعسر معه الصوم ويزيد فيه، لقوله تعالى {يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ}. وعن الشافعي: لا يفطر حتى يجهده الجهد غير المحتمل.

[١٠٢٠] واختلف أيضًا في القضاء؛ فعامّة العلماء على التخيير. وعن أبي عبيدة بن الجرّاح ﷺ: «إنّ الله لم يرخص لكم في فطره وهو يريد أن يشق عليكم في قضائه، إن شئت فواتر، وإن شئت ففرّق.» وعن عليّ وابن عمر والشعبي وغيرهم أنه يقضي كما فات متتابعًا. وفي قراءة أبيّ فعدّةٌ من أيام أخر متتابعاتٍ.

[1021] **Şayet** "Peki, neden nekre olarak *fe-ʿiddetun* dendi de, *fe-ʿiddetuhâ*, yani *o sayılı günler adedince* denmedi?" **dersen, şöyle derim:** *fe-ʿiddetun* denip, bu da "sayılı" anlamına gelince ve böylece kişinin tutamadığı günlerin yerine sayılı günlerde oruç tutması emredilince, artık hiçbir sayının o sayıyı etkileyemeyeceği bilinmiş ve bu yüzden izafetli bir maʿrifeliğe gerek duyulmamıştır.

[1022] "Oruca güç yetirebilenler" oruca güç yetirebilenler şayet hiçbir özürleri olmadığı halde tutmazlarsa "bir düşkünü doyuracak kadar fidye verecektir" ki, bu da Iraklılara [Hanefîlere] göre buğdaydan yarım sâ' [takriben 520 dirhem] yahut buğdayın dışındakilerden bir sâ' [takriben 1040 dirhem] iken, Hicazlılara göre bir müd [takriben 1530 gr.] kadardır. Bu İslâm'ın ilk yıllarındaydı. Oruç Müslümanlara farz kılınınca buna alışamamışlar ve oruç kendilerine çok çetin gelmişti. Bu yüzden, orucun bozulması ve fidye verilmesi hususunda kendilerine ruhsat tanınmıştı.

[1023] İbn Abbâs [v.68/688; يُطِيقُونَهُ fiilini] *tavk*ın tef'îl kalıbından *yutavvakūnehû* şeklinde okumuştur ki, bu ya tâkat ya da "gerdanlık" anlamına gelir. Yani kendilerine 'Oruç tutun!' denilerek; "oruç yükümlülüğü getirilir" veya "oruç mükellefiyeti boyunlarına konulup gerekli kılınır. İbn Abbâs'ın *yetetavvakūnehû* şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir ki, "onu üstlenenler" veya "onu boyunlarına alıp yüklenenler" demektir. Tâ'nın Tâ'ya idğâm edilmesiyle *yattavvakūnehû, yutayyikūnehû* ve *yattayyakūnehû* kıraatleri de mevcut olup, tamamı *yetetavvakūnehû* [boyunlarına alırlar] anlamındadır. [Son iki örnekten] ilki *fey'ale*, ikincisi ise *tefey'ale* babından gelecek şekilde asılları *yutayvakūnehû* ve *yetetayvekūnehû* şeklinde olup, Yâ -sonradan Yâ'ya dönüşmüş olan- Vâv'a idğâm edilmiştir; hepsi de *tavk* kökünden gelmektedir. Bu, Arapların [Vav'lı bir kelime olan *dâr*dan] *tedeyyera'l-mekânᵉ* demelerine benzer ki, bu "Hiçbir oturanın bulunmadığı bir yeri yurt edindi" demektir. Âyetin mânası iki şekilde değerlendirilir: Birincisi "Oruca güç yetirenler" şeklinde iken, ikincisi "Oruca zorlukla, güç belâ katlananlar" demektir; bunlar da yaşlı erkek ve kadınlardır. Bu kimselerin hükmü orucu bozup, fidye vermektir. Buna göre hüküm sabit olup, neshe uğramamıştır. Bunun, *yutīkūnehû* ifadesinin anlamı olması da caizdir, yani orucu bütün güç, kuvvet ve imkânlarını zorladıkları halde güç belâ tutabilenler.

[1024] "Bununla birlikte, kim gönüllü olarak bir hayır yapar" da fidye miktarını artırır"sa, bu" gönüllü verme işi "kendisi için daha hayırlı" en hayırlısı "olur." [*Fe-men tetavveʿa* ifadesi, şaz olarak] *fe-men yettavvaʿ* şeklinde de okunmuş olup, açılımı *yetetavvaʿ*dır.

[١٠٢١] فإن قلت: فكيف قيل: {فَعِدَّةٌ} على التنكير، ولم يقل: فعدّتها، أي فعدّة الأيام المعدودات؟ قلت: لما قيل: فعدّة والعدّة بمعنى المعدود فأمر بأن يصوم أيامًا معدودة مكانها، علم أنه لا يؤثر عدد على عددها، فأغنى ذلك عن التعريف بالإضافة.

[١٠٢٢] {وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ} وعلى المطيقين للصيام الذين لا عذر بهم إن أفطروا {فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ} نصف صاع من بُرّ أو صاع من غيره عند أهل العراق، وعند أهل الحجاز مُدّ، وكان ذلك في بدء الإسلام؛ فرض عليهم الصوم ولم يتعوّدوه فاشتدّ عليهم، فرخص لهم في الإفطار والفدية.

[١٠٢٣] وقرأ ابن عباس يُطَوَّقونه، تفعيل من الطوق؛ إما بمعنى الطاقة أو القلادة، أي يكلَّفونه أو يقلدونه ويقال لهم: صوموا. وعنه يتطوّقونه، بمعنى يتكلفونه أو يتقلدونه؛ ويطَّوَّقونه بإدغام التاء في الطاء، ويُطَتِّقونه، ويَطَّيَّقونه بمعنى يتطوقونه، وأصلهما يُطَيْوَقونه ويَتَطَيْوَقونه، على أنهما من فيعل وتفَعْيل من الطوق، فأدغمت الياء في الواو بعد قلبها ياء، كقولهم: تَدَيَّرَ المكانَ وما بها ديَّارٌ. وفيه وجهان: أحدهما نحو معنى يُطِيقونه. والثاني يكلَّفونه أو يتكلفونه على جهد منهم وعسر؛ وهم الشيوخ والعجائز. وحكم هؤلاء الإفطار والفدية. وهو على هذا الوجه ثابت غير منسوخ. ويجوز أن يكون هذا معنى يُطِيقونه، أي يصومونه جهدهم وطاقتهم ومبلغ وسعهم.

[١٠٢٤] {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} فزاد على مقدار الفدية {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} فالتطوع أخير له أو الخير. وقرئ فمن يَطَّوَّع، بمعنى يتطوّع.

[1025] Ey güç yetirenler yahut yükümlü kılınıp, nefisleri aleyhine ona katlananlar ve bütün güçlerini seferber edenler! "Oruç tutmanız sizin için" fidyeden ve gönüllü olarak fazlaca hayır işlemekten "daha hayırlıdır." Bu hitap zincirine hasta ve yolcunun da aynı şekilde dizilmesi caizdir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde *ve'ş-ıyâmu hayrun le-kum* [sizin için oruç daha hayırlıdır] şeklindedir.

185. Ramazan ayı ki, insanlara doğru yolu gösteren, hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olan Kur'ân o ayda indirilmiştir. İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. Kim de hasta olur veya sefere çıkmış bulunursa, diğer günlerde aynı sayıda oruç tutacaktır. Allah sizin için zorluk istemez; O, sizin için kolaylık ister. Böylece, sayıyı tamamlamış olacağınız gibi, size bu çareyi gösterdiğinden dolayı Allah'ın büyüklüğünü de görecek ve herhalde şükredeceksiniz.

[1026] رمضان / *Ramadān* kelimesi "yandı" anlamındaki *ramada* fiilinin mastarı olup, bu da *er-ramdâu* ifadesinden alınmadır. İşte o bilinen ay ismi buna izafe edilip özel bir isim kılınmış ve ma'rifelikle birlikte Elif Nûn sebebiyle gayr-i munsarif kılınmıştır. Tıpkı karga için *ibnu de'yetin* [deve böğrünün oğlu] denmesi gibi ki, bunun sebebi; deve arkasını döndüğü vakit karganın onun böğrüne çokça konmasıdır.

[1027] **Şayet** "Neden 'Ramazan Ayı' diye isim konmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O ayda oruç tutmak kadim bir ibadettir. Bu yüzden Araplar sanki o ayda açlığın hararet ve zahmetinden ötürü yanıp kavrulmaları [***irtimād***] sebebiyle onu bu isimle isimlendirmiş gibidirler. Nitekim Araplar bu ayı kendilerine şiddetli ıstırap verdiği için *nâtık* [ناتق; sıkıntı veren] diye isimlendirmişlerdir. Yine, denildiğine göre Araplar ayların isimlerini eski lügatten naklettiklerinde, bu ayları vuku buldukları zamanlarla isimlendirmişlerdir. Bu ay da sıcağın şiddetli günlerine rastlamıştır.

[1028] **Şayet**, "Mademki isim koymak muzāf ve muzāfun ileyh [yani tamlanan ve tamlayan] ile birlikte vuku bulmaktadır. Peki, Peygamber (s.a.)'in; 'Her kim Ramazan'da inanarak ve sevabını Allah'tan umarak oruç tutarsa [geçmiş günahları bağışlanır.' (*Buhārî,* "Îmân", 2826)] ve 'Ramazan'a ulaşıp da bağışlanmayan [Ramazan'a girip de bağışlanmadan Ramazan'dan çıkan] kimsenin [burnu yere sürtsün! (*Tirmizî,* "De'avât", 100,101)] buyurmasıyla ilgili gelen hadis örneklerinin münasebeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu anlam kargaşasından emin olunması sebebiyle bir hazfedilme konusudur. Tıpkı şairin şu şiirindeki gibi:

> [Bana nispet edilen şeye yani görüş isabetliliğine, rağbetiniz var, değil mi? Zira ben] [büyük tabip İbn] Hızyem'i yorup âciz bırakan şeylerin [doktoruyum]!

Burada şair [*Hızyem* derken] İbn Hızyem'i kastetmiştir.

[١٠٢٥] {وَأَنْ تَصُومُوا} أيها المطِيقون أو المطوَّقون وحملتم على أنفسكم وجهدتم طاقتكم {خَيْرٌ لَكُمْ} من الفدية وتطوُّعِ الخير. ويجوز أن ينتظم في الخطاب المريض والمسافر أيضًا. وفي قراءة أبيّ والصيامُ خيرٌ لكم.

١٨٥-﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[١٠٢٦] الرمضان: مصدر رمض، إذا احترق، من الرمضاء؛ فأضيف إليه الشهر وجعل علمًا، ومنع الصرف للتعريف والألف والنون، كما قيل» ابن دأية للغراب بإضافة الابن إلى دأية البعير، لكثرة وقوعه عليها إذا دبرت.

[١٠٢٧] فإن قلت: لم سمي شهرَ رمضانَ؟ قلت: الصوم فيه عبادة قديمة، فكأنهم سموه بذلك لارتماضهم فيه من حرّ الجوع ومقاساة شدّته، كما سموه ناتقًا، لأنه كان ينتقهم أي يزعجهم إضجارًا بشدته عليهم. وقيل: لما نقلوا أسماء الشهور عن اللغة القديمة سموها بالأزمنة التي وقعت فيها، فوافق هذا الشهر أيام رمض الحرّ.

[١٠٢٨] فإن قلت: فإذا كانت التسمية واقعة مع المضاف والمضاف إليه جميعًا، فما وجه ما جاء في الأحاديث من نحو قوله عليه الصلاة والسلام: «من صام رمضان إيمانًا وإحتسابًا»؛ «من أدرك رمضان فلم يُغفَر له»؟ قلت: هو من باب الحذف لأمن الإلباس، كما قال:

[فَهَلْ لَكُمُو فِيما إلَيّ فإنَّنِى ❁ طَبِيبٌ] بِما أعْيا النِّطَاسِيَّ حِذْيَما

أراد ابن حذيم.

[1029] شَهْرُ kelimesinin merfû‘ kılınması, kendisinin mübtedâ, الذى انزل فيه القرآن [Kur’ân’ın kendisinde indirildiği] cümlesinin haber olması yahut كتب عليكم الصيامُ [oruç size farz kılınmıştır] âyetindeki الصيامُ kelimesinden bedel düşmesi veya hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması üzere gerçekleşmiştir. [Şaz olarak] شَهْرَ رمضان şeklinde nasb ile de okunmuştur ki, bu ya صُومُوا شَهْرَ رمضانَ ["Ramazan ayı orucunu tutunuz!"] şeklindeki cümle takdiri veya أياماً معدوداتٍ ["(Oruç) sayılı günlerdedir"]'den bedel kılınma yahut وأن تصوموا ["Oruç tutmanız (sizin için daha hayırlıdır)"] cümlesinin mef‘ûlü olmak üzere vuku bulmuştur.

[1030] "Kur’ân o ayda indirilmiştir" ifadesi, Kur’ân’ın o ayda indirilmeye başladığı anlamına gelmektedir ki, bu da Kadir gecesinde olmuştur. Kur’ân’ın [önce] topyekûn dünya semasına, sonra da fragmanlar hâlinde yeryüzüne indirildiği de söylenmiştir. Yine bu ifadenin "O Ramazan ayı ki hakkında Kur’ân inmiştir" anlamına da geldiği söylenmiştir ki, bu da "oruç size farz kılınmıştır" ilâhî sözüdür. Bu tıpkı senin "Ömer hakkında şöyle indirildi; Ali hakkında da böyle indirildi" demen gibidir. Peygamber (s.a.)'in: "İbrahim'in sahifeleri Ramazan'ın ilk gecesinde, Tevrat geçen ilk altı gecesinde, İncil ilk on üç gecesinde, Kur’ân ise geçen yirmi dört gecesinde indirilmiştir" dediği rivayet edilmiştir [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 107].

[1031] "İnsanlar için bir hidayet rehberi ve [hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın] apaçık delilleri olarak…" Burada [هدىً ve بيناتٍ kelimeleri] hâl tümleci olmak üzere nasbedilmiş olup, âyet; "Kur’ân insanları hakka yönelten bir kılavuz, hakka erdiren, hak ve bâtılı birbirinden ayıran türden açık seçik âyetler olarak indirilmiştir" şeklinde tefsir edilecektir. **Şayet** " [Kur’ân hakkında] 'insanlar için bir hidayet rehberi' dedikten sonra 'doğru yolun apaçık delilleri' demenin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Önce Kur’ân'ın bir hidayet rehberi olduğu, daha sonra da onun Allah'ın, kendi vahyi ve yol gösterip, hidayetle sapkınlığı birbirinden ayıran tüm semavî kitapları adına kendisiyle hidayete erdirdiği şeylerin tümünün apaçık delilleri olduğu zikredilmiştir.

[1032] "İşte içinizden her kim bu aya tanık olur" yani bu ayda yolcu olmaksızın, mukim olur ve hazarda bulunur"sa oruç tutsun" ve orucunu bozmasın! *eş-Şehr*[a] [bu aya] kelimesi zaman zarfı olarak nasbedilmiş olup, فليصمه cümlesindeki ه zamiri için de aynı durum söz konusudur [yani 'bu ay'ı değil 'bu ay'da oruç tutsun]. Dolayısıyla, الشهر kelimesi mef‘ûlün bih değildir. Tıpkı senin *şehidtu'l-cumu'at*[e] [cumaya yetiştim] demen gibidir. Çünkü mukim ve yolcu; ikisi de o aya yetişmiş olmaktadırlar.

[١٠٢٩] وارتفاعه على أنه مبتدأ خبره {الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ على أنه بدل من الصيام في قوله {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ} [البقرة: ١٨٣]، أو على أنه خبر مبتدأ محذوف. وقرئ بالنصب على: صوموا شهرَ رمضان، أو على الإبدال من {أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ}، أو على أنه مفعول {وَأَنْ تَصُومُوا} [البقرة: ١٨٤].

[١٠٣٠] ومعنى {أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ} ابتدئ فيه إنزاله. وكان ذلك في ليلة القدر. وقيل: أنزل جملة إلى سماء الدنيا، ثم نزل إلى الأرض نجوما. وقيل: أنزل في شأنه القرآن، وهو قوله {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ} كما تقول: أنزل في عمر كذا، وفي عليّ كذا. وعن النبي عليه السلام: «نُزِّلت صحف إبراهيم أوّل ليلة من رمضان، وأُنْزِلت التوراة لستٍ مضين، والإنجيل لثلاث عشرة، والقرآن لأربع وعشرين مضين.»

[١٠٣١] {هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ} نصب على الحال، أي أنزل وهو هداية للناس إلى الحق، وهو آيات واضحات مكشوفات مما يهدي إلى الحق ويفرّق بين الحقّ والباطل. فإن قلت: ما معنى قوله {وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى} بعد قوله {هُدًى لِلنَّاسِ}؟ قلت: ذكر أوّلًا أنه هدى، ثم ذكر أنه بينات من جملة ما هَدى به الله، وفرَّق به بين الحق والباطل من وحيه وكتبه السماوية الهادية الفارقة بين الهدى والضلال.

[١٠٣٢] {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} فمن كان شاهدًا، أي حاضرًا مقيمًا غير مسافر في الشهر، فليصم فيه ولا يفطر. والشهر: منصوب على الظرف، وكذلك الهاء في {فَلْيَصُمْهُ} ولا يكون مفعولًا به؛ كقولك: شهدت الجمعة، لأن المقيم والمسافر كلاهما شاهدان للشهر.

[1033] "Allah" size kolaylaştırmayı ve zorlaştırmamayı "ister." Sizden dinî zorluğu kaldırmış ve size, hiçbir ağırlık içermeyen, kolaylıklı ve tevhit esaslı bir dini emretmiştir. Tüm bunlar yolculuk ve hastalık hâlinde oruç bozmanın mubah oluşuna dair size tanınan ruhsat hususlarıdır. İnsanlardan bazıları [Zâhirî mezhebi gibi] hasta ve yolcunun oruç bozmalarının farz olduğu kanısına varmış; hatta bu kişilerin oruç tutması hâlinde oruçlarını iade etmeleri gerektiğini iddia etmişlerdir.

[1034] *el-Yusr*[a] ve *el-'usr*[a] kelimeleri Sin'in zammesiyle *el-yusur*[a] ve *el-'usur*[a] şeklinde okunmuştur.

[1035] "Böylece sayıyı tamamlamış olacağınız gibi, size bu çareyi gösterdiğinden dolayı Allah'ın büyüklüğünü de görecek ve herhalde şükredeceksiniz." Burada [ولتكملوا العدة...] sebep belirten fiil hazfedilmiş olup, bunun delili bir fiil takdir etmenin [varsaymanın] daha önce gerçekleşmiş olmasıdır ki, o da شرع ذلك [Bunu yasalaştırdı] cümlesidir. Yani o ayın orucuna yetişen ve kendisine ruhsat tanınan kişinin durumuyla ilgili olarak, o ayda yediği günlerin sayısına riayet [diğer günlerde kaza etme] ve oruç bozmanın mubah olduğuna dair tüm bu zikredilenleri yasalaştırdı [ki, sayıyı tamamlayasınız ve … şükredesiniz] demektir. "Sayıyı tamamlayasınız" ifadesi, sayıya riayet emrinin gerekçesi iken, "ve Allah'ı yüceltesiniz" ifadesi kazanın nasıl yapılacağını ve oruç bozma mesuliyetinden nasıl kurtulunacağını öğretmesi ile ilgilidir; "ve şükretmeniz içindir" ifadesi de ruhsat verme ve kolaylaştırmanın illetidir. Bu [sıralanış] leff [ü neşr ü müretteb, yani ikinci sırada gelen ifadelerin, ilk sıradaki ifadeleri yer alış sırasına riayet ederek açıklaması] türünden öyle ince bir metoddur ki, bunun açıklamasını Beyân âlimlerinin en araştırmacı ve uzman olanları bile zor yapar. ولتكبروا fiilinin 'Alâ ile geçişli kılınması hamd mânası içermesi sebebiyledir. Böylece sanki; "Size bu çareyi göstermesine karşılık hamdederek Allah'ı yüceltesiniz diye" denmiş olmaktadır. "Ve şükredesiniz diye" yani şükretmeniz isteğiyle. ولتكْملوا ifadesi şeddeli olarak [Şu'be ve Ya'kūb tarafından] *ve-litukemmilû* [eksiksiz tamamlayasınız] şeklinde de okunmuştur.

[1036] **Şayet** "ولتكملوا fiilinin mukadder bir illete atfedilip, adeta; "Yaptıklarınızı bilesiniz ve sayıyı tamamlayasınız diye" denmiş olması ya da *el-yusr*[a] üzerine atfedilip, tıpkı ...يريدون ليطفؤا ["(O küçücük ağızlarıyla) Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar!" (Saf 61/8)] âyetinde olduğu gibi; "Allah sizin için kolaylık ve sayıyı tamamlamanızı diler" denmiş olması sağlıklı mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu uzak olmamakla beraber, evvelki daha doğru bir vecihtir.

[١٠٣٣] {يُرِيدُ اللهُ} أن يُيَسّر عليكم ولا يعسِّر، وقد نفى عنكم الحرج في الدين، وأمركم بالحنيفية السمحة التي لا إصرَ فيها، و من جملة ذلك ما رخص لكم فيه من إباحة الفطر في السفر والمرض؛ ومن الناس من فرض الفطر على المريض والمسافر، حتى زعم أنّ من صام منهما فعليه الإعادة!

[١٠٣٤] وقرئ اليسُر، والعسُر، بضمتين. الفعل المعلل محذوف مدلول عليه بما سبق تقديره.

[١٠٣٥] {وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} شرع ذلك يعني جملة ما ذكر من أمر الشاهد بصوم الشهر وأمر المرخص له بمراعاة عدة ما أفطر فيه ومن الترخيص في إباحة الفطر، فقوله {لِتُكْمِلُوا} علة الأمر بمراعاة العدّة، {وَلِتُكَبّرُوا} علة ما علم من كيفية القضاء والخروج عن عهدة الفطر، {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} علة الترخيص والتيسير. وهذا نوع من اللف لطيف المسلك لا يكاد يهتدي إلى تبينه إلا النِّقاب المحدَّث من علماء البيان. وإنما عدّى فعل التكبير بحرف الاستعلاء لكونه مضمنًا معنى الحمد، كأنه قيل: ولتكبروا الله حامدين على ما هداكم. ومعنى {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} وإرادةَ أن تشكروا. وقرئ ولتكمِّلوا، بالتشديد.

[١٠٣٦] فإن قلت: هل يصحّ أن يكون {وَلِتُكْمِلُوا} معطوفًا على علة مقدرة، كأنه قيل: لتعلموا ما تعلمون، ولتكملوا العدّة؛ أو على اليسر، كأنه قيل: يريد الله بكم اليسر، ويريد بكم لتكملوا، كقوله {يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا} [الصف: ٨] قلت: لا يبعد ذلك والأوّل أوجَه.

[1037] **Şayet** "Tekbirden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'a tazimde bulunmak ve O'nu övmektir. Bu tekbirin Ramazan bayramı gününün tekbiri olduğu veya hac için ihrama girip *Lebbeyk Allâhumme lebbeyk…* denmesi esnasında getirilen tekbir olduğu da söylenmiştir.

186. Kullarım sana Beni sorduklarında şüphesiz Ben yakınımdır; Bana dua ettiği zaman Ben o dua edenin duasına elbette icabet ederim. Öyleyse onlar da Bana icabet etsinler; Bana iman etsinler ki, doğru yolu bulmuş olsunlar.

[1038] "Ben yakınımdır" ifadesi, dua edene Allah Teâlâ'nın kolayca icabet etmesi ve kendisinden isteyenin ihtiyacını çarçabuk karşılaması durumunun, mekânı yakın olanın durumuna benzetilmesiyle ilgili temsilî bir anlatımdır. Binaenaleyh Allah Teâlâ'ya dua edildiğinde, *Lebbeyk* [icabete hazırım] demesi süratle gerçekleşir ki, bunun benzeri; "Biz ona şahdamarından daha yakınız" [Kāf 50/16] âyetidir. Yine *'Aleyhissalâtu Vesselâm*'ın; "Allah sizinle binek develerinizin boyunları [başları] arasında [imiş gibi size yakın]dır" [*Tirmizî,* "De'avât", 58] sözü de bunun örneğidir. Rivayet olunduğuna göre bu âyet; bir bedevînin Peygamber (s.a.)'e; "Rabbimiz yakın mıdır, O'na gizlice yakaralım veya uzak mıdır, O'na nida edelim?" diye sorması üzerine nâzil olmuştur.

[1039] "Öyleyse" onlar ihtiyaçları için beni çağırdıklarında onlara icabet ettiğim gibi, onlar da kendilerini iman ve itaate çağırdığımda bana cevap verip, "davetime icabet etsinler."

[1040] يَرْشُدُونَ kelimesi [şaz olarak] *yerşedûne* ve *yerşidûne* şeklinde; Şın'ın fethasıyla ve kesresiyle okunmuştur.

187. (Yalnız, Ramazan ayına dahil olsa da) oruç gecelerinde, cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır. -Çünkü onlar sizin için, siz de onlar için birer zırh mesabesindesiniz.- Allah, (karılar ve kocalar olarak, bu gecelerde) birbirinize hiç de iyi gözlerle bakmadığınızı (karı-koca ilişkisi yaşamak istediğinizi) görmüş ve tevbelerinizi kabul ederek sizi affetmiş bulunuyor. Dolayısıyla, Allah'ın verdiği bu müsaadeden yararlanarak onlarla ilişkiye girebilirsiniz. Ayrıca o simsiyah iple bembeyaz ipi birbirinden ayırıncaya; yani tanyeri ağarıncaya kadar yiyip içebilir; sonra da akşama kadar orucu tamamlarsınız. Yalnız, mescitlerde i'tikâf hâlinde iken eşlerinizle ilişkiye girmeyin. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır, onlara yaklaşmayın. Allah, insanlara âyetlerini işte böyle açık-seçik bildiriyor ki (Allah'ın azabından) sakınsınlar."

[١٠٣٧] فإن قلت: ما المراد بالتكبير؟ قلت: تعظيم الله والثناء عليه. وقيل: هو تكبير يوم الفطر. وقيل: هو التكبير عند الإهلال.

١٨٦-﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾

[١٠٣٨] {فَإِنِّي قَرِيبٌ} تمثيل لحاله في سهولة إجابته لمن دعاه وسرعة إنجاحه حاجة من سأله بحال من قرب مكانه، فإذا دعى أسرعت تلبيته، ونحوه {وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ} [ق: ١٦] وقوله عليه الصلاة والسلام: «هو بينكم وبين أعناق رواحلكم.» وروي أن أعربيًا قال لرسول الله ﷺ: أقريب ربنا فنناجيه، أم بعيد فنناديه؟ فنزلت.

[١٠٣٩] {فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى} إذا دعوتهم للإيمان والطاعة، كما أني أجيبهم إذا دعوني لحوائجهم.

[١٠٤٠] وقرئ يَرشَدون ويَرشِدون، بفتح الشين، وكسرها.

١٨٧-﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[1041] [İslâm'ın ilk yıllarında] kişi akşama çıkınca yatsıyı kılacağı veya uyuyacağı ana dek onun için yeme, içme ve cinsel ilişki helâl olurdu. Fakat yatsıyı kıldığı veya uyuyup, orucunu bozmadığı vakit, ertesi günün akşamına kadar ona yeme, içme ve kadın haram olurdu. Ömer (r.a.) yatsı namazından sonra hanımıyla münasebette bulunmuş, nihayet boy abdesti alınca ağlamaya ve kendi kendini kınamaya başlamıştı. Sonunda Peygamber (s.a.)'e gelip; "Ya Rasûlâllah! Nefsimden yana şu suçumun affı için Allah'tan ve senden özür diliyorum" demiş ve yaptığı şeyi kendisine haber vermişti. *'Aleyhissalâtü Vesselâm* da: "Ömer! Sen bunu yapacak adam değilsin / bunu senden beklemezdim!" deyince, başkaları da ayağa kalkıp, yatsıdan sonra yapmış oldukları şeyleri itiraf etmişlerdi de, nihayet bu âyet nâzil olmuştu. [Taberî, II, 218, 220]

[1042] Âyet أَحَلَّ لكم ليلة الصيام الرَفَثَ şeklinde de okunmuştur ki, "Allah [oruç gecesi kadınlara yaklaşmayı size] helâl kılmıştır" anlamına gelmektedir.

[1043] İbn Mes'ûd [v.32/652] *er-rafesu* kelimesini *er-rufûsu* şeklinde okumuş olup, *rfs* kökü kinaye kılınması gereken şeyin açık saçık ifade edilmesi demektir; tıpkı *en-neykiu* kelimesi gibi. Bu bağlamda *kad arfese'r-raculu* [adam destursuz açık saçık konuştu] denir. Rivayet edildiğine göre İbn Abbâs [v.68/688] ihramlı iken şu *recez*i terennüm ediyormuş:

Sessiz sedasız götürüyor bizi şu [kızışan] dişi develer;
Kuşlar doğru söylüyorsa [yani hislerim beni yanıltmıyorsa] biz de Lemîs'i[32] hallettik demektir!

Bunun üzerine kendisine "Destursuz, açık saçık konuştun!" denince, "Açık saçıklık [*rafes*], ancak kadınların yanında olup da cima için onlara söylenen şeydir" demiş.

[1044] Allah Teâlâ: "[O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse] artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek [ve tartışmak] yoktur" [Bakara 2/197] buyurmuş olup, *rafes* cimadan kinaye kılınmıştır. Çünkü bu lâfız bu anlamın neredeyse hiçbir şekilde dışında kalmamaktadır. **Şayet** "Birbirinize karılıp katılmışken…' [Nisâ 4/21], 'O (erkek) eşini sarıp sarmalayınca…' [A'râf 7/189], 'Artık eşlerinizle ten tene olabilir [cinsel ilişkiye girebilir]siniz…' [Bakara 2/187], 'yahut kadınlara temasta bulunup da…" [Nisâ 4/43] "... kendileriyle zifafa girdiğiniz…' [Nisâ 4/23], 'Binaenaleyh ekin mahallinize (dilediğiniz biçimde) varın' [Bakara 2/223] '...kendilerine el sürmeden önce…' [Bakara 2/237], 'O halde, onlardan yararlanmanıza karşılık...' [Nisâ 4/24]

32 Lemîs, İbn Abbâs'ın hanımıdır.

[١٠٤١] كان الرجل إذا أمسى حل له الأكل والشرب والجماع إلى أن يصلي العشاء الآخرة أو يرقُد، فإذا صلاها أو رقد ولم يفطر حرُم عليه الطعام والشراب والنساء إلى القابلة. ثم إنّ عمر ﷺ واقَع أهله بعد صلاة العشاء الآخرة، فلما اغتسل أخذ يبكي ويلوم نفسه؛ فأتى النبي ﷺ وقال: يا رسول الله! إني أعتذر إلى الله وإليك من نفسي هذه الخاطئة. وأخبره بما فعل؛ فقال عليه الصلاة والسلام: «ما كنت جديرًا بذلك يا عمر.» فقام رجال فاعترفوا بما كانوا صنعوا بعد العشاء، فنزلت.

[١٠٤٢] وقرئ أحَلّ لكم ليلة الصيام الرفثَ، أي أحلّ الله.

[١٠٤٣] وقرأ عبد الله الرُّفوث، وهو الإفصاح بما يجب أن يكنَّى عنه، كلفظ النيك، وقد أرفث الرجلُ. وعن ابن عباس ﷺ أنه أنشد وهو محْرِم:

وهُنَّ يَمْشِينَ بِنَا هَمِيسَا ۞ إنْ تَصْدُقِ الطَّيْرُ نَنِك لَمِيسَا

فقيل له: أرفثت؟ فقال: إنما الرفث ما كان عند النساء.

[١٠٤٤] وقال الله تعالى: {فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ} فكنَّى به عن الجماع، لأنه لا يكاد يخلو من شيء من ذلك. فإن قلت: لم كنَّى عنه ههنا بلفظ الرفث الدال على معنى القبح بخلاف قوله {وَقَدْ أَفْضِى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ} [النساء: ٢١]، {فَلَمَّا تَغَشَّاهَا} [الأعراف: ١٨٩]، {بَاشِرُوهُنَّ}، {أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ} [النساء: ٤٣]، {دَخَلْتُمْ بِهِنَّ} [النساء: ٢٣]، {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ} [البقرة: ٢٢٣]، {مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ} [البقرة: ٢٣٧]، {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} [النساء: ٢٤]،

ve '...temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın' [Bakara 2/222] âyetlerine muhalif olarak, niçin burada yakışıksız bir anlama delâlet eden rafes lâfzı cinsel ilişkiden kinaye kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi [cinsel ilişkinin] mubah kılınmadan önce kendilerinden müstehcen bulunmuş olmasıdır. Tıpkı Kur'ân'ın bunu kendileri için [علم الله أنكم كنتم تختانون أنفسكم... âyetinde yer aldığı şekliyle] *ıhtiyân* [yani eşlerin birbirine 'kötü' gözle bakıp, niyeti bozmaları] diye isimlendirdiği gibi. **Şayet** "Neden rafes fiili İlâ ile geçişli kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu ifade, ifdâ' [إفضاء; karıp katıştırma] anlamı içermektedir; karı koca birbiriyle sarmaş dolaş olup, biri diğeriyle karılıp katışınca, bu o kişiyi kuşatan bir elbiseye benzetilmiştir. Nitekim Nâbiğa el-Ca'dî'nin [v.685; bir sevişme sahnesini canlandıran] şu şiirinde de bu mâna vardır:

> Yatak arkadaşı, kadının omuzunu tutup çeviriverince,
> kadın ona döndü ve üzerine (onu sarıp sarmalayan) bir 'elbise' oluverdi.

[1045] **Şayet** "هن لباس لكم... [*O kadınlar sizin için (siz de onlar için) birer zırh mesabesindesiniz*]" ifadesinin konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu söz bir istinaf yani başlangıç yapma olup, [cinsel ilişkinin] helâl kılınma sebebinin beyanı gibidir. Böylece âyetin anlamı: " [Ey erkekler!] Sizlerle o kadınlar arasında böylesi bir karılma ve içli dışlı olma mevcutken, sizin onlara tahammül etmeniz minimum seviyeye düşecek ve onlardan uzak kalmanız size zor gelecektir. İşte bu yüzden onlarla buluşup, cinsel ilişki yaşamanıza ruhsat verildi" şeklinde olmaktadır.

[1046] "Birbirinize" nefislerinize zulmederek ve nefislerinizin hayırdan yana nasibini eksilterek "hiç de iyi gözlerle bakmıyorsunuz." *Ihtiyân* lâfzı *hıyânet* kökünden gelmektedir. Tıpkı *kesb* kökünden gelen *iktisâb* gibi ki, bu tür bir kullanımda fazlalık ve şiddet vardır.

[1047] İrtikâp ettiğiniz mahzurlu fiilden ötürü tevbe ettiğinizde "o sizin tevbelerinizi kabul etti."

[1048] "Ve Allah'ın sizin için yazıp takdir ettiği şeyi arayın." Allah'ın cinsel ilişki sayesinde gelecek çocukla ilgili size kısmet ettiği ve Levh-i Mahfuz'da sabit kıldığı şeyi talep edin! Yani sırf şehvetin tatmini için değil; aksine, Allah'ın, nikâhı kendisi için yasal kıldığı neslin bekasına talip olmak için cinsel ilişkide bulunun! Burada, hür kadınlarla ilgili olması sebebiyle *'azl*in [onanizm] yasaklandığı da söylenmiştir. Yine âyetin; "Allah'ın yasaklanmış mahal [anüs] ile ilgili sizin için yazıp takdir etmediği şeye değil, sizin için yazıp takdir ettiği ve helâl kıldığı mahalle [üreme mahalline] talip olun" mânasına geldiği de söylenmiştir.

{وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ} [البقرة: ٢٢٢]؟ قلت: استهجانًا لما وجد منهم قبل الإباحة، كما سماه اختيانًا لأنفسهم. فإن قلت: لم عدى الرفث بإلى؟ قلت: لتضمينه معنى الإفضاء. لما كان الرجل والمرأة يعتنقان ويشتمل كل واحد منهما على صاحبه في عناقه، شبه باللباس المشتمل عليه. قال الجعدي:

إذَا مَا الضَّجِيعُ ثَنَى عِطْفَهَا ۞ تَثَنَّتْ فَكَانَتْ عَلَيْهِ لِبَاسَا

[١٠٤٥] فإن قلت: ما موقع قوله {هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ}؟ قلت: هو استئناف كالبيان لسبب الإحلال، وهو أنه إذا كانت بينكم وبينهنّ مثل هذه المخالطة والملابسة قلّ صبركم عنهنّ وصعب عليكم اجتنابهنّ، فلذلك رخص لكم في مباشرتهنّ.

[١٠٤٦] {تَخْتانُونَ أَنْفُسَكُمْ} تظلمونها وتنقصونها حظها من الخير. والاختيان من الخيانة، كالاكتساب من الكسب، فيه زيادة وشدة.

[١٠٤٧] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} حين تبتم مما ارتكبتم من المحظور.

[١٠٤٨] {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ} واطلبوا ما قسم الله لكم وأثبت في اللوح من الولد بالمباشرة، أي لا تباشروا لقضاء الشهوة وحدها، ولكن لابتغاء ما وضع الله له النكاح من التناسل. وقيل: هو نهي عن العزل لأنه في الحرائر. وقيل: وابتغوا المحل الذي كتبه الله لكم وحلّله، دون ما لم يكتب لكم من المحل المحرّم.

Katâde'nin [v.117/735] bu âyeti: "Allah'ın, yasaklamanın ardından mubah kılıp sizin için emrettiği şeyi talep edin" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. İbn Abbâs [v.68/688; وابتغوا yerine] وَاتَّبِعُوا [Ardına düşün!], A'meş [v.148/765] ise وَأْتُوا [Yapın!] şeklinde okumuştur. Bu ifadenin; "Kadir gecesini arayın ve bulup ibadetle geçirdiğiniz takdirde Allah'ın sizin için yazdığı sevabı talep edin" mânasına geldiği de söylenmişse de bu, bid'at türü tefsirlere yakın durmaktadır.

[1049] "Beyaz iplik" ufukta uzun çizgi şeklinde yayılan fecrin ilk belli olduğu vakittir. "Siyah iplik" de gecenin ufukla beraber uzayıp giden nihaî karanlığıdır ki, böylece [fecir vaktiyle, hemen öncesindeki gece karanlığı] beyaz ve siyah; iki ipliğe benzetilmiştir. Ebû Du'âd'ın şu şiiri de benzer bir mânayı içermektedir:

Bir miktar ışık bizi aydınlatıp, sabahın nur saçan [fecir] çizgisi parlayınca...

[1050] من الفجر ifadesi "beyaz ipliğin" açıklaması olup, "siyah ipliğin" [gece karanlığının] açıklanması için bu ifadenin tekrarına ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü bunlardan biri açıklandığında diğeri de açıklanmış olur. Ancak Min'in [beyâniyye değil teb'îdıyye olarak] kısmîlik bildirmesi de caizdir. Çünkü o [şafak sökümü] fecrin bir kısmı olup, ilk başlangıcıdır.

[1051] **Şayet** "Bu [şafağın beyaz ipliğe, karanlığınsa siyah ipliğe benzetilmesi] isti'âreden mi sayılır, yoksa teşbihten mi?" **dersen, şöyle derim:** من الفجر ifadesi bunu isti'âre konusu olmaktan çıkarmıştır. Nitekim senin; "Bir aslan gördüm" demen bir mecaz iken, buna "yani falancayı" ifadesini eklediğinde [*ra'eytu esed*^{en} *min fulân*^{in}] teşbihe dönmüş olacaktır.

[1052] **Şayet** "Neden *fecirden* ifadesi eklenerek bu ifade nihaî kertede teşbihe dönüşmüştür? Bunun teşbihten daha beliğ olan isti'âre ile sınırlandırılıp, fesâhat kapsamına alınması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Müste'ârın şartlarından biri de durumun veya sözün kendisine delâlet etmesidir. Şayet من الفجر ifadesi zikredilmeseydi, o iki ipliğin müste'âr olduğu bilinmeyecekti. İşte bu yüzden من الفجر ifadesi eklenmek sûretiyle bu beliğ teşbihe dönüşmüş ve isti'âre konusu olmaktan çıkmıştır.

[1053] **Şayet** "Peki, bu beyan mevcutken, nasıl oldu da durum Adî b. Hâtim'e [v.67/686] kapalı kaldı ve sonunda şu söyledikleri vuku buldu? "Ben beyaz ve siyah iki iplik tasarlayıp, onları yastığımın altına koydum ve gece boyu kalkıp bu ipliklere bakıyordum. Fakat benim için beyaz olanı siyah olanından fark edilmiyordu. Nihayet sabaha çıktığımda Peygamber (s.a.)'e vardım ve durumu kendisine haber verdim.

وعن قتادة: وابتغوا ما كتب الله لكم من الإباحة بعد الحظر. وقرأ ابن عباس: واتَّبِعُوا؛ وقرأ الأعمش: وأتوا. وقيل معناه: واطلبوا ليلة القدر وما كتب الله لكم من الثواب إن أصبتموها وقمتموها، وهو قريب من بدع التفاسير.

[١٠٤٩] {اَلْخَيْطُ الْأَبيَضُ} هو أوّل من يبدو من الفجر المعترض في الأفق كالخيط الممدود، و{الْخَيْطُ الْأَسْوَدُ} ما يمتدّ معه من غبش الليل، شبها بخيطين أبيض وأسود. قال أبو دؤاد:

فَلَمَّا أَضَاءَتْ لَنَا سَدْفَةٌ ۞ وَلاَحَ مِنَ الصُّبْحِ خَيْطٌ أَنَارَا

[١٠٥٠] وقوله {مِنَ الْفَجْرِ} بيان للخيط الأبيض، واكتفى به عن بيان الخيط الأسود، لأنّ بيان أحدهما بيان للثاني. ويجوز أن تكون من للتبعيض، لأنه بعض الفجر وأوّله.

[١٠٥١] فإن قلت: أهذا من باب الاستعارة أم من باب التشبيه؟ قلت: قوله {مِنَ الْفَجْرِ} أخرجه من باب الاستعارة، كما أن قولك: رأيت أسدًا مجاز؛ فإذا زدت «من فلان» رجع تشبيهًا.

[١٠٥٢] فإن قلت: فلم زيد {مِنَ الْفَجْرِ} حتى كان تشبيهًا؟ وهلا اقتصر به على الاستعارة التي هي أبلغ من التشبيه وأدخل في الفصاحة؟ قلت: لأنّ من شرط المستعار أن يدل عليه الحال أو الكلام، ولو لم يذكر {مِنَ الْفَجْرِ} لم يعلم أن الخيطين مستعاران، فزيد {مِنَ الْفَجْرِ} فكان تشبيهًا بليغًا وخرج من أن يكون استعارة.

[١٠٥٣] فإن قلت: فكيف التبس على عديّ بن حاتم مع هذا البيان حتى قال: عمدت إلى عقالين أبيض وأسود، فجعلتهما تحت وسادتي فكنت أقوم من الليل فأنظر إليهما فلا يتبين لي الأبيض من الأسود، فلما أصبحت غدوت إلى رسول الله ﷺ فأخبرته،

Güldü ve; "Yastığın da gerçekten genişmiş!" -Bir rivayette ise; "Sen gerçekten mankafalı imişsin!- Bu dediğin, gündüzün beyazıyla gecenin siyahlığıdır" buyurdu [*Buhârî,* "Savm", 16] **Derim ki:** O bu açık ibareyi anlayamamıştı; Peygamber (s.a.)'in onu mankafa addetmesi de bu yüzdendir. Zira bu ifade kişinin kıt anlayışlı oluşuna ve kavrayışının azlığına işaret eden sözlerdendir. Bir bedevî kadın bana inşad ettiği şiirinde bedevî bir adam için şöyle demişti:

Mankafadır, soluyla tartar; [sattığı] teğeltileri hesap ederken dökülmüştür bıyıkları!

[Şaşkınlığı sebebiyle devamlı üst dudağını ısırdığı için bıyığı falan kalmamıştır]

[1054] **Şayet** "Peki, Sehl b. Sa'd es-Sâ'idî (r.a.)'dan gelen şu rivayet hakkında ne dersin? "Bu âyet, من الفجر kısmı olmaksızın inmişti. Bazıları, oruç tutmak isteyince ayağına beyaz ve siyah iki iplik bağlardı; nihayet bunları birbirinden ayırıp seçinceye kadar yemeye içmeye devam ederdi. İşte, sonradan *fecir* kısmı nâzil oldu da, bununla gece ve gündüzden başka bir şey kastedilmediğini öğrenmiş oldular." [*Buhârî* "Tefsîr", 28] Bir açıklamanın abese benzer şekilde tehiri nasıl caiz olmuştur? Çünkü bundan maksadın ne olduğu anlaşılmamaktadır. Zira delâlet olmadığından, bu ibare bir isti'âre olamayacağı gibi, *fecr*in zikredilmesinden önce bir teşbih de değildir. Şu hâlde bundan ancak hakiki mâna anlaşılmakta olup, oysa hakikat de kastedilmemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Açıklamanın sonradan gelmesini caiz görmeyenlere gelince; -ki bunlar Fıkıh ve Kelâm âlimlerinin çoğunluğu olup, Ebû Alî [el-Cübbâî; v.303/916] ve [oğlu] Ebû Hâşim'in [v.321/933] görüşü de budur- bunlara göre söz konusu hadis sahih değildir. Bu tehiri caiz görenlere gelince, bunlar bunun abes bir şey olmadığını söylerler. Çünkü muhatap bundan hitabın [hitaba konu olan teklifin] gerekliliğini elde eder ve bununla ne amaçlandığının açık bilgisine ulaştığında bunu yapmaya azmeder.

[1055] "Sonra da akşama kadar orucu tam tutun." Dediler ki: Bu ifadede Ramazan orucu hakkında gündüz niyet edilebileceğinin ve gusletmenin şafak vaktine kadar ertelenebileceğinin cevazının yanı sıra, *savm-i visâl*in [ara vermeden oruç tutmanın] olumsuzluğuna da bir delil vardır.

[1056] "Mescitlerde devamlı mukim" yani i'tikâf hâlinde "iken…" İ'tikâf kişinin kendisini ibadet etmek üzere mescide hapsetmesi demektir. Mübâşeretten maksat da, daha önce geçen "Oruç gecesinde cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır" ve "Artık şimdi o kadınlarla ten tene olabilir, ilişkiye girebilirsiniz" ifadelerinin delâletiyle cimadır.

فضحك وقال: «إن كان وسادك لعريضا!» -وروي: إنك لَعريض القفا- إنما ذاك بياض النهار وسواد الليل»؟ قلت: غفل عن البيان، ولذلك عرّض رسولُ الله ﷺ قفاه، لأنه مما يستدل به على بلاهة الرجل وقلة فطنته. وأنشدتني بعض البدويات لبدوي:

عَرِيضُ القَفَا مِيزَانُهُ فِي شِمَالِهِ ۞ قَدِ انحصّ مِنْ حَسْبِ القَرَارِيطِ شَارِبُهْ

[١٠٥٤] فإن قلت: فما تقول فيما روي عن سهل بن سعد الساعدي: أنها نزلت ولم ينزل {مِنَ الْفَجْرِ} فكان رجال إذا أرادوا الصوم ربط أحدهم في رجله الخيطَ الأبيض والخيط الأسود، فلا يزال يأكل ويشرب حتى يتبينا له، فنزل بعد ذلك {مِنَ الْفَجْرِ} فعلموا أنه إنما يعني بذلك الليل والنهار؟ وكيف جاز تأخير البيان وهو يشبه العبث، حيث لا يفهم منه المراد، إذ ليس باستعارة لفقد الدلالة، ولا بتشبيه قبل ذكر الفجر، فلا يفهم منه إذن إلا الحقيقة وهي غير مرادة؟ قلت: أما من لم يجوّز تأخير البيان -وهم أكثر الفقهاء والمتكلمين، وهو مذهب أبي عليّ وأبي هاشم- فلم يصح عندهم هذا الحديث. وأما من يجوّزه فيقول: ليس بعبث، لأن المخاطب يستفيد منه وجوب الخطاب ويعزم على فعله إذا استوضح المراد منه.

[١٠٥٥] {ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ} قالوا: فيه دليل على جواز النية بالنهار في صوم رمضان، وعلى جواز تأخير الغسل إلى الفجر، وعلى نفي صوم الوصال.

[١٠٥٦] {عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ} معتكفون فيها. والاعتكاف أن يحبس نفسه في المسجد يتعبد فيه. والمراد بالمباشرة الجماع لما تقدم من قوله {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامُ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ ... فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ}.

Lâ tubâşirûhunne ifadesinin "O kadınlara şehvetle dokunmayın" mânasında olduğu da söylenmiştir. Cima ve aynı şekilde kişinin [eşine] dokunması ve öpmesi sonucu boşalması da i'tikâfı bozar. Katâde'den [v.117/735] gelen rivayete göre kişi i'tikâfa girdiğinde dışarı çıkıp, eşiyle ilişkiye girer, sonra tekrar mescide dönerdi. İşte Allah [bu âyetle] onları bundan menetmiş oldu.

[1057] Yine dediler ki: Bu âyette i'tikâfın ancak bir mescitte olabileceğine ve bunun sırf şu değil de bu mescide has kılınamayacağına dair delil vardır. Yine, i'tikâfın üç mescitten biri olan Mescid-i Nebevî dışında caiz olmayacağı, ayrıca, ancak en büyük, ana mescitte caiz olacağı da söylenmiştir. Ekser ulema ise bunun herhangi bir cemaat mescidinde caiz olacağı görüşündedir. Mücâhid [v.103/721] [في المساجد] ifadesini في المسجد [mescitte] şeklinde okumuştur.

[1058] "Bu" zikredilen hükümler "Allah'ın sınırlarıdır, onlara yaklaşmayın," onları çiğnemeyin! **Şayet** "Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; onları aşmayın. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa [bunlardır işte zalimler]!" [Bakara 2/229] âyeti mevcutken, nasıl "Bu sınırlara yaklaşmayın" denmiş olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Kim Allah'a itaat edip, O'nun kanunlarıyla amel ederse o kişi hak mevkiinde tasarruf sahibidir ve bu yüzden onun, o hak mevkiini aşması yasaklanmıştır. Çünkü kim bu hak mevkiini aşarsa bâtıl mevkiine düşmüş olur. Sonra bu hususta mübalağa gözetilip, o kişinin bâtıla yaklaşmaması ve o sınırı geçmek şöyle dursun, onun civarından bile uzak duracak şekilde orta konumda olması için hak ve bâtıl mevkileri arasında engel olan sınıra yaklaşmaktan menedilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: "Dikkat edin, her kralın bir korusu vardır. Allah'ın korusu [yasak bölgesi] ise O'nun yasaklarıdır. Binaenaleyh, her kim korunun etrafında sürüsünü yayarsa o koruya düşecektir." [*Buhârî,* "Îmân", 39 *Müslim*, "Buyû'", 280]. Şu hâlde, korunun etrafında sürüyü yaymakla onun mevkiine yaklaşmak aynı şeydir. "[İ'tikâfta iken] o kadınlarla ilişkiye girmeyin" ifadesinden dolayı, "Allah'ın sınırları" ile Allah'ın, özellikle haram ve yasaklarını kastetmiş olması da caizdir ki bunlar yaklaşılmayacak sınırlardır.

188. (Bu arada) insanların malvarlığının bir bölümünü -bile bile günah olarak yemek için- hâkimlere götürmek sûretiyle birbirinizin malını aranızda bâtıl vesilelerle yemeyin.

[1059] Birbirinizin malını "bâtıl vesilelerle" Allah'ın mubah ve meşru kılmadığı yollarla yemeyin ve ortaklaşa tahakküm kurarak "insanların malvarlığının bir bölümünü" bir kısmını yalan şahitlikle veya yalan yere yemin ederek yahut lehine karar verilenin zalim olduğunu bile bile anlaşma yaparak "günah olarak yemek için, o mallar"ın iş ve idaresini hâkimlere bırakmayın!

وقيل معناه: ولا تلامسوهنّ بشهوة. والجماع يفسد الاعتكاف، وكذلك إذا لمس أو قبَّل فأنزل. وعن قتادة كان الرجل إذا اعتكف خرج فباشر امرأته ثم رجع إلى المسجد، فنهاهم الله عن ذلك.

[١٠٥٧] وقالوا: فيه دليل على أن الاعتكاف لا يكون إلا في مسجد، وأنه لا يختصّ به مسجد دون مسجد. وقيل: لا يجوز إلا في مسجد نبيّ، وهو أحد المساجد الثلاثة. وقيل: في مسجد جامع. والعامة على أنه في مسجد جماعة. وقرأ مجاهد في المسجد.

[١٠٥٨] {تِلْكَ} الأحكام التي ذكرت {حُدُودُ اللهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا} فلا تغشَوْها. فإن قلت: كيف قيل {فَلَا تَقْرَبُوهَا} مع قوله {فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ} [البقرة: ٢٢٩]؟ قلت: من كان في طاعة الله والعمل بشرائعه فهو متصرف في حيز الحق؛ فنهى أن يتعداه، لأن من تعداه وقع في حيز الباطل، ثم بولغ في ذلك فنهي أن يقرب الحدّ الذي هو الحاجز بين حيِّزَي الحق والباطل لئلا يداني الباطل، وأن يكون في الواسطة متباعدًا عن الطرف فضلًا عن أن يتخطاه، كما قال رسول الله ﷺ: «إنّ لكل ملك حمى، وحمى الله محارمُه فمن رتع حول الحمى يوشك أن يقع فيه.» فالرتع حول الحمى وقربان حيزه واحد. ويجوز أن يريد بحدود الله محارمه ومناهيه خصوصًا، لقوله {وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ} وهي حدودٌ لا تُقرب.

١٨٨-﴿وَلا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٠٥٩] ولا يأكل بعضكم مال بعض {بِالْبَاطِلِ} بالوجه الذي لم يبحه الله ولم يشرعه؛ {وَ} لا {تُدْلُوا بِهَا} ولا تلقوا أمرها والحكومة فيها {إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا} بالتحاكم {فَرِيقًا} طائفة {مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ} بشهادة الزور، أو باليمين الكاذبة، أو بالصلح مع العلم بأن المقضيّ له ظالم.

Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) iki dâvalıya; "Ben ancak bir beşerim; siz de bana husumet sebebiyle mahkeme olmak için başvurmuş bulunuyorsunuz. Olur ki, bazınız bazınıza nispetle hüccetini daha güzel ifade eder de, böylece ben ondan işittiklerimi esas alarak onun lehine hükmetmiş olabilirim. Binaenaleyh, her kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmetmişsem, sakın ondan bir şey almasın! Zira benim onun lehine hükmettiğim şey bir ateş parçasıdır!" demiş. Bunun üzerine dâvalıların ikisi de ağlamaya başlamış ve her biri; "Benim hakkım arkadaşımın olsun" demiştir. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber; "Gidiniz ve birbirinizi razı etmenin yollarını arayınız; sonra kur'a çekiniz ve her biriniz hakkını her biriniz hakkını arkadaşına helâl etsin" buyurmuştur [*Buhārî,* "Şehâdât", 27, "Ahkâm", 20].

[1060] "O malı hâkimlere götürmek sûretiyle" ifadesinin anlamının "O malın bir kısmını rüşvet kanalıyla kötü hâkimlere bırakmayın" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Buna göre وَتُدْلُوا meczum olup, yasaklama kapsamına dâhildir; *En* takdir edilerek mansûb da olabilir; tıpkı وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ *[… gerçeği gizlemeyin."* (Bakara 2/42)] âyetinde olduğu gibi. *"Bile bile"* yani bâtıl üzere olduğunuzu ve çirkinliğini bilerek. Çirkin olduğunu bile bile günah irtikâp etmek çok daha çirkindir; bunu yapan kınanmayı çok daha fazla hak eder.

189. Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: Onlar insanlar için, özellikle de hac için birer vakit ölçüsüdür. Evlere arka taraflarından girmeniz 'iyi'lik değildir. 'İyi'lik; ancak müttakî olan(ın yaptığı)dır. Evlere kapılarından girin Allah'tan sakının ki, felâha eresiniz.

[1061] Rivayete göre Ensâr'dan Mu'âz b. Cebel [v.17/638] ve Sa'lebe b. Ğaneme'nin [v.5/627]; "Ya Rasûlâllah! Bu hilâle ne oluyor ki, önce iplik gibi ipince gözüküyor, sonra büyüyerek tastamam dolunay oluyor ve sonra tekrar eksilmeye başlayıp, nihayet başlangıçtaki durumuna dönüyor ve böylece aynı hâlet üzere kalmıyor?" diye sormaları üzerine bu âyet nâzil olmuştur [Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl,* s. 32].

[1062] "[Onlar] birer vakit ölçüsüdür" yani insanların, sayesinde ziraatlerinin, ticaretlerinin, borç havalelerinin, oruçlarının ve oruç açmalarının, kadınlarının iddetlerinin, hayız günlerinin, hamilelik vb. müddetlerinin vakitlerini tayin ettikleri ve hac ibadetini öğrenebildikleri bilgi kriterleridir.

وعن النبي ﷺ أنه قال للخصمين: «إنما أنا بشر وأنتم تختصمون إليّ، ولعلّ بعضكم ألحن بحجته من بعض فأقضي له على نحو ما أسمع منه، فمن قضيت له بشيء من حق أخيه فلا يأخذنّ منه شيئًا، فإنما أقضي له قطعة من نار!» فبكيا وقال كل واحد منهما: حقي لصاحبي. فقال: «اذهبا فتوخّيا، ثم استهِما ثم ليحلِّل كل واحد منكما صاحبه.»

[١٠٦٠] وقيل: {وَتُدْلُوا بِهَا} وتلقوا بعضها إلى حكام السوء على وجه الرشوة، {وَتُدْلُوا} مجزوم داخل في حكم النهي، أو منصوب بإضمار أن، كقوله {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ} [البقرة: ٤٢]. {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ} أنكم على الباطل. وارتكابُ المعصية مع العلم بقبحها أقبح، وصاحبه أحق بالتوبيخ.

١٨٩-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٠٦١] وروي أن معاذ بن جبل وثعلبة بن غنم الأنصاري قالا: يا رسول الله، ما بال الهلال يبدو دقيقًا مثل الخيط ثم يزيد حتى يمتلئ ويستوي، ثم لا يزال ينقص حتى يعود كما بدا؛ لا يكون على حالة واحدة؟ فنزلت.

[١٠٦٢] {مَوَاقِيتُ} معالمُ يوقّت بها الناس مزارعهم ومتاجرهم ومحالّ ديونهم وصومَهم وفطرهم وعِدَدَ نسائهم وأيامَ حيضهنّ ومُدَدَ حملهنّ وغير ذلك، ومعالمُ للحج يعرف بها وقته.

[1063] Ensâr'dan bir grup insan ihrama girdiklerinde, hiçbiri herhangi bir avluya, eve ve çadıra kapısından girmezdi; bu kişiler köylülerden ise evin arkasından bir delik açar ve oradan girip çıkarlardı ya da tırmanacakları bir merdiven edinirlerdi. Şayet bu kişiler göçebe iseler, o takdirde çadırın arkasından çıkarlardı. Bunun üzerine bu kişilere, "iyilik" kapıdan girmekten zorla uzak durmak "değildir; iyilik ancak" Allah'ın haram kıldıklarından "sakınan kimse"-nin iyiliği"dir" denmiş olmaktadır.

[1064] **Şayet** "Bu ifadenin, öncesiyle irtibat durumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Sanki onların hilâllerden ve bu hilâllerin eksilip tamamlanmasının hikmetinden sual etmeleri esnasında kendilerine; "Mâlûmdur ki, Allah Teâlâ'nın yaptığı her şey mutlaka erişilmez bir hikmet ve kulları için bir maslahattır. Şu hâlde bunu [bu kozmik hâdiseyi] sormayı bırakın da, nazarınızı yapmakta olduğunuz ve de iyilik türü bir şey olmadığı hâlde iyilik sandığınız tek bir konuma yoğunlaştırın" denmiş gibidir. Bu ifadenin o hilâllerin hac için birer vakit ölçüsü oldukları zikredildiği için istitrat [yani aslî konunun hemen ardından ilintili başka bir konuya geçiş yapma; parantez açma] tarzı üzere getirilmiş olması da caizdir. Çünkü bu, onların hacla ilgili fiillerindendi. Yine bunun onların suallerini tersyüz etmek ve bu durumlarının evin kapısını bırakıp da arkasından girenin durumuna benzediğini ortaya koymak için temsilî bir anlatım olması da muhtemeldir. Buna göre mâna; "Aksi sorular sormanız hususundaki sabit durumunuz ne iyilik sayılır ne de yakışık alır. Asıl iyilik, bundan sakınıp uzak duran ve bu tür şeylere cüret etmeyen kimsenin iyi fiilidir" şeklindedir.

[1065] "Evlere kapılarından girin!" Yani iş tutarken bunu o işin doğal veçhesine yaraşır biçimde; nasıl gerekiyorsa o şekilde ele alın ve aksi davranış sergilemeyin! Burada amaçlanan şey, Allah'ın bütün fiillerinin hiçbir şek ve şüphe şaibesinin oluşumuna mahal kalmayacak derecede hikmetli ve doğru olduğu inancını nefislere ve gönüllere sağlam biçimde perçinleyip yerleştirmektir. Ta ki bununla ilgili sorular sorulmasın; zira [ilâhî fiillerle ilgili] soru sorma, şüphe şaibesine bulaşmayı barındırır. Oysa "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz; fakat onlar sorgulanırlar." [Enbiyâ 21/23]

190. Sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın. Ancak haddi aşmayın; çünkü haddi aşanları Allah gerçekten sevmez.

[1066] Allah yolunda savaşmak, Allah'ın sözünü yüceltmek ve dini galip kılmak için cihat etmektir. "Sizinle savaşanlarla" engellemeye kalkışanlarla değil de, sizinle doğrudan savaşa tutuşanlarla [savaşın!]. Bu mânaya göre âyet, "Ama Müşrikler nasıl (haram-helâl gözetmeden) topluca sizinle savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın" [Tevbe 9/36] âyetiyle neshedilmiştir.

[١٠٦٣] كان ناس من الأنصار إذا أحرموا لم يدخل أحد منهم حائطًا ولا دارًا ولا فسطاطًا من باب، فإذا كان من أهل المَدَر نقب نقبًا في ظهر بيته منه يدخل ويخرج، أو يتخذ سُلَّما يصعد فيه؛ وإن كان من أهل الوَبَر خرج من خلف الخباء؛ فقيل لهم: {وَلَيْسَ الْبِرُّ} بتحرّجكم من دخول الباب {وَلَكِنَّ الْبِرَّ} برُّ {مَنِ اتَّقَى} ما حرّم الله.

٥ [١٠٦٤] فإن قلت: ما وجه اتصاله بما قبله؟ قلت: كأنه قيل لهم عند سؤالهم عن الأهلة وعن الحكمة في نقصانها وتمامها: معلومٌ أنّ كل ما يفعله الله عزّ وجلّ لا يكون إلا حكمة بالغة ومصلحة لعباده، فدَعُوا السؤال عنه وانظروا في واحدة تفعلونها أنتم مما ليس من البرّ في شيء وأنتم تحسبونها برًّا. ويجوز أن يجري ذلك على طريق الاستطراد لما ذكر أنها مواقيت للحج، لأنه كان من أفعالهم في الحج. ويحتمل أن ١٠ يكون هذا تمثيلًا لتعكيسهم في سؤالهم، وأن مَثَلهم فيه كمثل من يترك باب البيت ويدخله من ظهره. والمعنى: ليس البر وما ينبغي أن تكونوا عليه بأن تعكَّسوا في مسائلكم، ولكن البرّ برّ من اتقى ذلك وتجنَّبه ولم يجسر على مثله.

[١٠٦٥] ثم قال: {وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا} أي وباشروا الأمور من وجوهها التي يجب أن تباشَر عليها ولا تعكِّسوا. والمراد وجوب توطين النفوس وربط القلوب على ١٥ أن جميع أفعال الله حكمة وصواب، من غير اختلاج شبهة ولا اعتراض شك في ذلك حتى لا يسأل عنه؛ لما في السؤال من الاتهام بمقارفة الشك {لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ} [الأنبياء: ٢١].

١٩٠-﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

٢٠ [١٠٦٦] المقاتلة في سبيل الله: هو الجهاد لإعلاء كلمة الله وإعزاز الدين {الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ} الذين يناجزونكم القتال دون المحاجزين. وعلى هذا يكون منسوخًا بقوله {وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً} [التوبة: ٣٦].

Rabî‘ b. Enes (r.a.)’dan [v.140/757] rivayet edildiğine göre, bu âyet Medine’de savaşla ilgili ilk inen âyettir. İşte buna binaen, Peygamber (s.a.) savaşanlarla savaşır; savaştan geri duranlardan da geri dururdu. Yahut âyet; “Karşınıza düşmanca dikilip sizinle savaşanlarla savaşın; ihtiyarlar, çocuklar, din adamları ve kadınlar gibi savaş erbabı olmayanlarla değil” şeklinde yorumlanır. Âyette inkârcıların tümü kastedilmiş de olabilir. Çünkü onlar topluca Müslümanlara muhalif olup, onlarla savaşmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, savaşsalar da savaşmasalar da savaş hükmü kapsamına dâhildirler.

[1067] Denildi ki: Müşrikler Hudeybiye senesi Peygamber (s.a.)’i engelleyip, ertesi yıl kaza umresi yapmak için Mekke’yi kendisine üç günlüğüne serbest bırakacakları şartıyla geri dönmesi üzere anlaşma yaptıklarında, Müslümanlar Kureyş’in kendilerine vefasızlık edip kendilerini engelleyeceğinden, Harem mıntıkasında ve haram ayda kendileriyle savaşacağından korkmuş ve bunu yadırgamışlardı. İşte âyet bunun için nâzil olup, Müslümanlar için kendileriyle savaşanlardan olan kimselerle Harem mıntıkasında ve haram ayda savaşmaları genel bir ifadeyle ortaya konmuş ve bu konuda kendilerinden vebal kaldırılmıştır. Savaşı ilkin siz başlatarak veya kadınlar, ihtiyarlar, çocuklar ve aranızda anlaşma bulunanlar gibi kendisiyle savaşmanız yasak olan kimselerle savaşarak yahut *müsle* yaparak [geride kalanlara ibret olmak üzere insan bedeninden parçalar kopartarak] ya da [barışa] davet etmeksizin ansızın baskın yaparak “haddi aşmayın!”

191. Ve onları yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. (Hangi ayda olursa olsun, farketmez. Çünkü) kargaşa, adam öldürmekten beterdir. Ama onlar sizinle savaşmadıkça, Mescid-i Haram’da siz de onlarla savaşmayın. Ancak onlar sizinle savaşırlarsa, onları öldür(mekten çekin)meyin! İnkârcı nankörlerin cezası budur çünkü!

192. Eğer vazgeçerlerse, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1068] “Yakaladığınız” Harem dışında veya Harem dâhilinde bulduğunuz “yerde [öldürün onları!]” الثقف / *sakf* yakalama ve galebe çalma üzere vücut bulmak demektir. Bu cümleden olarak, akranlarını süratlice yakalayan kimse için رَجُلٌ ثَقِفٌ / *racul*^{un} *sakif*^{un} denir. Şair şöyle demiştir:

> Beni yakalayabilirseniz şayet, öldürün beni!..
> Çünkü hayatta kalamaz benim yakaladıklarım!

وعن الربيع بن أنس ﷺ: هي أول آية نزلت في القتال بالمدينة، فكان رسول الله ﷺ يقاتل من قاتل ويكف عمن كفَّ. أو الذين يناصبونكم القتال دون من ليس من أهل المناصبة من الشيوخ والصبيان والرهبان والنساء. أو الكفرة كلهم لأنهم جميعًا مضادّون للمسلمين قاصدون لمقاتلتهم، فهم في حكم المقاتلة، قاتَلوا أو لم يقاتِلوا.

[١٠٦٧] وقيل: لما صدّ المشركون رسول الله ﷺ عام الحديبية وصالحوه على أن يرجع من قابلَ فيخلوا له مكة ثلاثة أيام فرجع لعمرة القضاء، خاف المسلمون أن لايفي لهم قريش ويصدّوهم ويقاتلوهم في الحرم وفي الشهر الحرام، وكرهوا ذلك؛ نزلت وأطلق لهم قتال الذين يقاتلونهم منهم في الحرم والشهر الحرام، ورفع عنهم الجناح في ذلك. {وَلَا تَعْتَدُوا} بابتداء القتال أو بقتال من نُهِيتم عن قتاله من النساء والشيوخ والصبيان والذين بينكم وبينهم عهد، أو بالمُثْلة أو بالمفاجأة من غير دعوة.

١٩١-﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾

١٩٢-﴿فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٠٦٨] {حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} حيث وجدتموهم في حِلّ أو حرم. والثقف وجود على وجه الأخذ والغلبة. ومنه: رجل ثقف، سريع الأَخذ لأقرانه. قال:

فَإِمَّا تَثْقَفُونِي فَاقْتُلُونِي ❁ فَمَنْ أَثْقَفْ فَلَيْسَ إِلَى خُلُودِ

[1069] "Sizi çıkardıkları yerden" yani Mekke'den. Nitekim Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün onlardan Müslüman olmayanlara bunu yapmıştır. "Kargaşa adam öldürmekten beterdir." İnsanın başına gelip, kendisi yüzünden azap çektiği; çetin imtihan konusu olan musibet ve belâ öldürmekten daha beterdir. Filozoflardan birine: "Ölümden daha beter olan nedir?" diye sorulunca, "Ölümü arzulattıran şeydir" demiş ve vatanından çıkarılmayı ölümü arzulattıran fitne ve musibetlerden saymıştır. Bir şairin şu sözü de bu türdendir:

> Vallahi kılıcın keskin ağzıyla öldürülmek daha az acıtır insanın canını
> ayrılığın keskin ağzıyla öldürülmekten!

[1070] Âyetteki fitnenin ahiret azabı olduğu da söylenmiştir ki, bunun delili, "Tadın fitnenizi [sizi sınayacak işbu azâbı]!.." [Zâriyât 51/13] âyetidir. Yine şirkin Harem mıntıkasında cinayet işlemekten daha büyük olduğu da söylenmiştir. Şöyle ki; Harem mıntıkasında cinayeti çok büyük addediyor ve bununla Müslümanları ayıplıyorlardı. İşte bunun üzerine; "İçinde bulundukları şirk hâli onların gözlerinde büyüttüklerinden daha beterdir" denmiş olmaktadır. Âyette "Onların sizi Mescid-i Haram'dan alıkoymaları sebebiyle sizi kargaşaya düşürmeleri sizin onları Harem mıntıkasında öldürmenizden veya sizi öldürmeleri durumunda onların sizi öldürmelerinden daha beterdir. O hâlde, onlarla [Harem'de] savaşmayı önemsemeyin!" şeklinde bir anlam kastedilmesi de caizdir. Âyet ...فإن قَتَلُوكُمْ... حتى يَقْتُلُوهُمْ... ولا تَقْتُلُوهُمْ [Mescid-i Haram yanında onlar sizi öldürmedikçe, siz de onları öldürmeyin. Eğer sizi öldürürlerse siz de onları öldürün!] şeklinde de okunmuştur. Bu kıraate göre öldürmenin onlardan bazısının başına gelmesi onların tamamının başına gelmiş gibi sayılmaktadır. Meselâ *kateletnâ benû fulân*[in] [Falan oğulları bizi öldürdü] denir. Yine birisi; *Fe-in taktulûnâ nukattilkum* [Siz bizi öldürürseniz biz de teker teker sizi öldürürüz!] demiştir.

[1071] "Eğer" onlar şirkten ve savaştan "vazgeçerlerse..." Tıpkı "Şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır" [Enfâl 8/38] âyetinde yer aldığı gibi.

193. Hiçbir kargaşa kalmayıp din Allah'ın oluncaya (yani Hakk'a dayalı hukuk sistemi oturuncaya) kadar onlarla savaşın. Vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur.

[1072] "Hiçbir kargaşa" yani şirk "kalmayıp, din" şeytanın, içinde hiçbir payı bulunmayacak derecede tamamen "Allah'ın oluncaya kadar..." Ama şirkten "vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur." Vazgeçenlere düşmanlık edip saldırmayın! Çünkü vazgeçenlerle savaşmak, düşmanlık ve zulümdür. Böylece "zalimlerden başkası" ifadesi "vazgeçenler" konumuna konmuştur.

[١٠٦٩] {مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ} أي من مكة. وقد فعل رسول الله ﷺ بمن لم يسلم منهم يوم الفتح. {وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ} أي المحنة والبلاء الذي ينزل بالإنسان يتعذب به أشدُّ عليه من القتل. وقيل لبعض الحكماء: ما أشد من الموت؟ قال: الذي يتمنى فيه الموت! جعل الإخراج من الوطن من الفتن والمحن التي يتمنى عندها الموت. ومنه قول القائل:

لَقَتْلٌ بِحَدِّ السَّيْفِ أَهْوَنُ مَوْقِعًا ۞ عَلَى النَّفْسِ مِنْ قَتْلٍ بِحَدِّ فِرَاقِ

[١٠٧٠] وقيل: الفتنة عذاب الآخرة {ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ} [الذاريات: ١٣]. وقيل: الشرك أعظم من القتل في الحرم، وذلك أنهم كانوا يستعظمون القتل في الحرم ويعيبون به المسلمين، فقيل: والشرك الذي هم عليه أشدّ وأعظم مما يستعظمونه. ويجوز أن يراد: وفتنتهم إياكم بصدّكم عن المسجد الحرام أشدّ من قتلكم إياهم في الحرم، أو من قتلهم إياكم إن قتلوكم فلا تبالوا بقتالهم. وقرئ ولا تَقتُلوهم حتى يَقتُلوكم، فإن قَتَلوكم؛ جعل وقوع القتل في بعضهم كوقوعه فيهم. يقال: قتَلَتْنا بنو فلان. وقال: فإن تَقتُلونا نُقتِّلْكم.

[١٠٧١] {فَإِنِ انْتَهَوْا} عن الشرك والقتال، كقوله {إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ} [الأنفال: ٣٨].

١٩٣-﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلا عُدْوَانَ إِلا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٧٢] {حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} أي شرك {وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ} خالصًا ليس للشيطان فيه نصيب {فَإِنِ انْتَهَوْا} عن الشرك {فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ} فلا تعْدُوا على المنتهين لأنّ مقاتلة المنتهين عدوان وظلم؛ فوضع قوله {إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ} موضع على المنتهين.

Veya ifade, "vazgeçmeyen zalimlerden başkasına zulmetmeyin!" demektir. Burada zalimlerin cezasının *zulüm* diye isimlendirilmesi *müşâkele* [andırma sanatı] sebebiyledir. Tıpkı "Binaenaleyh kim size saldırırsa siz de ona *saldırın*!" [Bakara 2/194] âyetindeki gibi. Yahut "şayet vazgeçtikleri halde onlara sataşırsanız siz zalim olursunuz ve Allah size saldıracak olanları başınıza musallat eder" anlamı da kastedilmiş olabilir.

194. Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler de karşılıklıdır; dolayısıyla size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin. Allah'tan sakının ve Allah'ın müttakîlerle beraber olduğunu bilin.

[1073] Müşrikler Hudeybiye yılında Müslümanlarla haram ayda -ki Zilka'de ayıydı- savaşmıştı; işte kaza umresine çıkıp, savaşmak istemediklerinde -ki yine Zilka'de ayı idi- Müslümanlara şöyle denmiştir: "Haram ay haram aya karşılıktır," yani şu ay o aya, bu ayın hürmetini ihlâl etmek de o ayınkine karşılıktır. Yani onlar sizin aleyhinize olarak o ayın hürmetini ihlâl ettikleri gibi siz de onların aleyhine olarak bu ayın hürmetini ihlâl edebilirsiniz. Çünkü "hürmetler karşılıklıdır" yani herhangi bir hürmetin ihlâlinden ötürü her hürmet bünyesinde kısas caridir: Hangi tür hürmet olursa olsun; o hürmetin ihlâli sebebiyle kısas uygulanır. Dolayısıyla, onlar sizin ayınızın hürmetini ihlâl ettiklerinde onların yaptığının aynısını gibi siz de onlara yapın ve aldırış etmeyin! "Dolayısıyla size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin" ifadesi de bunu tekit etmektedir. Size saldıranları cezalandırmanız durumunda da "Allah'tan sakının;" size helâl olmayan şeylere tecavüz etmeyin!

195. Allah yolunda infak edin (ordu hazırlığı konusunda üzerinize düşeni yapın); -kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın- ve 'ihsan' üzere hareket edin (yani, bu işi en güzel şekilde yapın), ihsan üzere hareket edenleri Allah tabiî ki sever."

[1074] بأيديكم [kendi ellerinizle] ifadesinin Bâ'sı zait olup, -boyun eğip itaat eden kimse için kullanılan- *a'tā bi-yedihî* [elini verdi] cümlesindekine benzer. Buna göre mâna; "Ellerinizle tehlikeyi avuçlamayın!" Yani adeta ellerinizi kelepçeleyip, sizi ele geçiren bir şey haline getirmeyin, şeklindedir. "Ellerinizi" ifadesinin "kendi canlarınızı" anlamına geldiği; yine mânanın; "kendi ellerinizle kendi canlarınızı tehlikeye atmayın" şeklinde takdir edilebileceği de söylenmiştir. Tıpkı birisinin, kendi kendisinin helâkine sebep olduğu vakit; *ehleke fulân*^{un} *nefsehû bi-yedihî* [Falanca kendi eliyle kendisini helâk etti] dendiği gibi. Âyette Allah yolunda harcamayı terketmek yasaklanmaktadır, çünkü bu helâk sebebidir. Yahut kendi kendisini fakir kılıp, çoluk çocuğunu ele güne muhtaç edecek derecede harcamada israfa düşmek yasaklanmaktadır. Veya ölümü hiçe sayıp canını tehlikeye atmak ya da düşmana kuvvet vermek anlamına gelecek şekilde gazveyi terketmek yasaklanmaktadır.

أو فلا تظلموا إلا الظالمين غير المنتهين؛ سمي جزاء الظالمين ظلمًا للمشاكلة، كقوله تعالى {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ} [البقرة: ١٩٤]. أو أريد أنكم إن تعرَّضْتم لهم بعد الانتهاء كنتم ظالمين فيسلّط عليكم من يعدو عليكم.

١٩٤-﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

[١٠٧٣] قاتلهم المشركون عام الحديبية في الشهر الحرام وهو ذو القِعدة، فقيل لهم عند خروجهم لعمرة القضاء وكراهتهم القتال وذلك في ذي القعدة: {الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ} أي هذا الشهر بذلك الشهر وهَتْكه بهتكه، يعني تَهْتِكون حرمته عليهم كما هتكوا حرمته عليكم {وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ} أي وكل حرمة يجري فيها القصاص من هتكِ حرمة أيّ حرمة كانت، اقتص منه بأن تُهتك له حرمة، فحين هتكوا حرمة شهركم فافعلوا بهم نحو ذلك ولا تبالوا. وأكد ذلك بقوله {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ} في حال كونكم منتصرين ممن اعتدى عليكم، فلا تعتدوا إلى ما لا يحلّ لكم.

١٩٥-﴿وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٠٧٤] الباء في {بِأَيْدِيكُمْ} مزيدة، مثلها في أعطى بيده للمنقاد. والمعنى: ولا تقبضوا التهلكة بأيديكم، أي لا تجعلوها آخذة بأيديكم مالكة لكم. وقيل: بأيديكم بأنفسكم. وقيل: تقديره ولا تلقوا أنفسكم بأيديكم، كما يقال: أهلك فلان نفسه بيده، إذا تسبب لهلاكها. والمعنى: النهي عن ترك الإنفاق في سبيل الله، لأنه سبب الهلاك، أو عن الإسراف في النفقة حتى يفقر نفسه ويضيع عياله. أو عن الاستقتال والإخطار بالنفس، أو عن ترك الغزو الذي هو تقوية للعدوّ.

[1075] Rivayete göre; Muhacirlerden bir kişi düşman saflarının üzerine atılınca insanlar; "kendisini tehlikeye attı!" diye bağırmışlardı. Bunun üzerine Ebû Eyyûb el-Ensârî [v.49/669] dedi ki: "Biz bu âyetin anlamını daha iyi biliriz. Bu âyet bizim hakkımızda inmiştir. Biz Peygamber (s.a.)'e sahip çıkmış, ona yardım etmiş ve onunla beraber savaş meydanlarında bulunmuştuk. Onu ailemize, mallarımıza ve çocuklarımıza tercih etmiştik. Nihayet İslâm yayılıp, Müslümanlar çoğalınca ve savaş bütünüyle sona erince, bizler tekrar ailelerimizin, mallarımızın ve çocuklarımızın yanına dönüp işlerimizi yoluna koymaya başladık. İşte bu tehlike aile ve malı ikame ve idare edip, cihadı terketmektir." [*Tirmizî,* "Tefsîr", 32]. Ebû Alî el-Fârisî [v.377/987] *el-Halebiyyât* adlı eserinde Ebû Ubeyde'nin [v.209/824]; *et-tehlüke, el-helâk* ve *el-hülk* kelimelerinin aynı mânaya geldiğini hikâye etmiş ve şöyle demiştir: "Ebû Ubeyde'nin bu sözünden *et-tehlüke* kelimesinin mastar olduğu anlamı çıkarılır ki, bunun bir benzeri de Arapların sözüyle ilgili, Sîbeveyhi'nin [v.180/796] naklettiği *et-tadurrah* [التَّضُرَّةُ; zarar vermek] ve *et-tesurrah* [التَّسُرَّةُ; sevindirmek] kelimeleridir. Cevherler âleminde [maddî âlemde] bunun benzeri *et-tendubeh* [التَّنْضُبَةُ; bir ağaç türü] ve *et-tenfuleh* [التَّنْفُلَةُ; tilki eniği] kelimeleridir. *Tehlüke*nin aslının tıpkı *et-tecribeh* [denemek] ve *et-tebsirah* [göstermek, izah etmek] vb. lâfızlardaki gibi *et-tehlikeh* olduğu da söylenebilir ki, bunun dayanağı da *helek*enin mastarı olup, kesrenin zammeye dönüşmesidir; tıpkı *el-civâr*[u] [komşuluk, himaye] yerine *el-cuvâr*[u] denmesi gibi.

196. Allah için haccı da umreyi de tamamlayın. Fakat alıkonulursanız, kolayınıza gelen bir hediye (kurban) gönderin. Hediye yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hasta olursa veya başında eziyet verici bir şey bulunursa, ona düşen; oruç, sadaka ya da kurbandan biri ile fidye vermektir. Emin olduğunuz vakitte; kim, hac zamanına kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban keser. Ama bulamazsa, hac günlerinde üç; döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutar. Bu, ailesi Mescid-i Haram'da oturmayanlar içindir. Allah'tan sakının ve bilin ki; Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[1076] "Allah için haccı da umreyi de tamamlayın;" bu ikisini sizden hiçbir kusur ve noksanlık vâki olmaksızın, adap ve merasimlerine, şartlarına riayet ederek, Allah rızası için tam ve kâmil biçimde gerçekleştirin! [Zürrumme; v.117/735] şöyle demiş:

Haccı [sevgili ziyaretini] eksiksiz eda etmek, peçesiz [dilber] Harkâ'nın huzurunda durmasıdır kafilenin[33].

33 İşte, bunun gibi, kâmil mânada haccedebilmek için çölleri aşıp, Allah'ın Harem'ine ulaşan kimsenin, nefsanî tutkularını kesip atarak, kalbindeki engel ve perdeleri yırtarak müşahede makamına vâsıl olması ve O'nun Harem'inden ayrılmadan önce kereminin izlerini görmesi gerekir (Tîbî).

[١٠٧٥] وروي أن رجلًا من المهاجرين حمل على صف العدوّ فصاح به الناس: ألقى بيده إلى التهلكة! فقال أبو أيوب الأنصاري: «نحن أعلم بهذه الآية، وإنما أنزلت فينا، صحبنا رسول الله ﷺ فنصرناه، وشهدنا معه المشاهد، وآثرناه على أهالينا وأموالنا وأولادنا. فلما فشا الإسلام وكثر أهله ووضعت الحربُ أوزارَها، رجعنا إلى أهالينا وأولادنا وأموالنا نصلحها ونقيم فيها. فكانت التهلكة الإقامةَ في الأهل والمال وترك الجهاد.» وحكى أبو علي في الحلَبِيَّات عن أبي عبيدة، التهلُكة والهلاك والهُلْك واحد. قال: فدلّ هذا من قول أبي عبيدة على أن التهلُكة مصدر. ومثله ما حكاه سيبويه من قولهم التضُرَّة والتسُرَّة ونحوها في الأعيان: التنضُبة والتنفُلة. ويجوز أن يقال: أصلها التهلِكة كالتجرِبة والتبصِرة ونحوهما، على أنها مصدر من هلك، فأبدلت من الكسرة ضمة، كما جاء الجُوار في الجِوار.

١٩٦-﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٠٧٦] {وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ} ائتوا بهما تامّين كاملين بمناسكهما وشرائطهما لوجه الله من غير توانٍ ولا نقصان يقع منكم فيهما. قال:

تَمَامُ الْحَجِّ أَنْ تَقِفَ الْمَطَايَا ۞ عَلَى خَرْقَاءَ وَاضِعَةِ اللِّثَامِ

Şair, Harkā'nın huzurunda durmayı 'hacc'ın, ancak kendisi sayesinde tamamlanabileceği adap ve merasimlerinden biri gibi kılmıştır. Denildi ki; hac ve umrenin tamama erdirilmesi, ailenin evinden itibaren ihrama girmendir ki, bu Hazret-i Ali, İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd'dan [v.32/652] -*Radıya'llāhu Anhum*- rivayet edilmiştir. Yine denildi ki; [İmam] Muhammed'in [v.189/805]; "Kûfeli bir hac ve Kûfeli bir umre [yani ihrama Kûfe'den girilen hac ve umre] daha faziletlidir" dediği gibi, her biri için müstakil olarak yolculuk yapmandır. Bu ikisinin "tamam"lanmasının; yapılan harcamanın helâl olmasına; yine ticarî ve dünyevî maksatlardan hiçbir şey karıştırmaksızın sırf ibadet amaçlı yapılmasına bağlı olduğu da söylenmiştir.

[1077] **Şayet** "Bunda umrenin vacip oluşuna dair bir delil var mı?" **dersen, şöyle derim:** Bu ancak ikisinin de tamamlanmasına yönelik bir emir olup, bunda o ikisinin vacip veya nafile oluşuna dair hiçbir delil yoktur. Dolayısıyla vacip ve nafile olanın birlikte tamamlanması emredilmiş olabilir. Şu var ki, وأقيموا الحج و العمرة لله [Hac ve umreyi Allah için yerine getirin] şeklindeki [şaz] kıraatin delil olması sadedinde, bu ikisini tamamlamaya ilişkin emrin bunları eda etme emri olduğunu söylememiz müstesnadır. Aslında emir vücûb içindir; ancak " [İhramdan çıkınca isterseniz] avlanın." [Mâide 5/2] ve "[Namaz kılınınca] artık [yeryüzüne] dağılın..." [Cum'a 62/10] vb. âyetlerdeki delâlete benzer şekilde vâcipliğin aksine delâlet eden bir delilin bulunması istisnadır. Dolayısıyla, sana denecektir ki, delilin ortaya koyduğu şey vacip olmamasıdır; o da; "Ya Rasûlâllah! Umre hac gibi gerekli midir?" diye sorulduğunda, 'Hayır, fakat umre yapman senin için hayırlıdır' demiştir." şeklindeki rivayettir [*Tirmizî,* "Hac", 88]. Yine Peygamber (s.a.)'in: "Hac cihattır, umre de nafile [ve sevabı çok] bir ibadettir" dediği kendisinden rivayet edilmiştir. [*İbn Mâce,* "Menâsik", 44]

[1078] **Şayet** "İbn Abbâs'ın [v.68/688]: "Umre şüphesiz haccın yakın arkadaşıdır" dediği; yine bir adamın Ömer (r.a.)'a; "Ben hac ve umrenin bana farz kılındığını buldum ve her ikisi için telbiye getirdim" demesi üzerine, Hazret-i Ömer'in; "Sen, Peygamber'inin sünnetine erdirilmişsin" dediği rivayet edilmiştir [*Nesâî*, "Menâsik", 49]. Hem zaten tamamlamanın emredilmesi hususunda umre hacla birlikte Kur'ân nazmında yer almıştır. Dolayısıyla hac gibi vaciptir, değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Umrenin haccın yakın arkadaşı olması, *kırân* haccı yapacak kimsenin bu ikisini birlikte yapması ve bunların; "Falanca hac ve umre yaptı", yine "hacılar ve umreciler" denecek şekilde, birlikte bahse konu olmaları anlamındadır. Bir de umre küçük hac sayıldığı içindir. Bunda umrenin, gereklilik hususunda haccın yakın arkadaşı olduğuna dair hiçbir delil yoktur. Ömer (r.a.) hadisine gelince; söz konusu kişi bu ikisinin "her ikisi için telbiye getirdim" sözüyle kendisine gerekli olduğu yorumunu yapmıştır.

جعل الوقوف عليها كبعض مناسك الحج الذي لا يتم إلا به. وقيل: إتمامهما أن تحرم بهما من دُويرة أهلِك، روى ذلك عن عليّ وابن عباس وابن مسعود ﷺ. وقيل: أن تفرد لكل واحد منها سفرًا كما قال محمد: حجة كوفية وعمرة كوفية أفضل. وقيل: أن تكون النفقة حلالًا. وقيل: أن تخلصوهما للعبادة ولا تشوبوهما بشيء من التجارة والأغراض الدنيوية.

[١٠٧٧] فإن قلت: هل فيه دليل على وجوب العمرة؟ قلت: ما هو إلا أمر بإتمامهما، ولا دليل في ذلك على كونهما واجبين أو تطوّعين، فقد يؤمر بإتمام الواجب والتطوع جميعًا، إلا أن تقول: الأمر بإتمامهما أمر بأدائهما، بدليل قراءة من قرأ وأقيموا الحج والعمرة. والأمر للوجوب في أصله، إلا أن يدلّ دليل على خلاف الوجوب كما دلّ في قوله {فَاصْطَادُوا} [المائدة: ٢]، {فَانْتَشِرُوا} [الجمعة: ١٠] ونحو ذلك، فيقال لك: فقد دلّ الدليل على نفي الوجوب، وهو ما روي أنه قيل: يا رسول الله! العمرة واجبة مثل الحج؟ قال: «لا، ولكن أن تعتمر خير لك.» وعنه: «الحج جهاد والعمرة تطوّع.»

[١٠٧٨] فإن قلت: فقد روي عن ابن عباس ﷺ أنه قال: إن العمرة لقرينة الحج. وعن عمر ﷺ: أن رجلًا قال له: إني وجدت الحجّ والعمرة مكتوبين عليّ، أهللت بهما جميعًا فقال: هُديت لسنة نبيك. وقد نظمت مع الحج في الأمر بالإتمام فكانت واجبة مثل الحج؟ قلت: كونها قرينة للحج أنّ القارن يقرن بينهما، وأنهما يقترنان في الذكر فيقال: حجّ فلان واعتمر والحُجّاج والعمَّار، ولأنها الحجّ الأصغر، ولا دليل في ذلك على كونها قرينة له في الوجوب. وأمّا حديث عمر ﷺ فقد فسر الرجل كونهما مكتوبين عليه بقوله: أهللت بهما،

Nitekim kişi nafile namaz için tekbir aldığında [nafilenin vacibe dönmesi gibi] umre için telbiye getirdiğinde de umre kendisine vacip olur. Zikrettiğimiz delil umreyi vücûb sıfatından çıkarıp, bu vücûb konusunda hac tek başına kalmış olur. Dolayısıyla, bu ikisi senin "Ramazan Ayı'nı ve Şevvâl'in altısını tut" demen gibidir ki, sen bununla hem bir farzı hem de bir nafileyi emretmiş olursun." Hazret-i Ali, İbn Mes'ûd [v.32/652] ve Şa'bî [v.104/722] (r. anhum) وأتموا الحجَّ والعُمْرَةُ لله [Haccı tamamlayın; umre de Allah içindir] şeklinde merfû' okumuşlardır ki, sanki onlar bununla umrenin, haccın vacip olma hükmünün dışında bırakılmasını amaçlamışlardır.

[1079] "Fakat alıkonulursanız…" [فإن أُحصرتم] Herhangi bir kimseyi korku, hastalık veya âcizlik gibi bir durum engellediğinde, *uhsıra fulân*[un] denir. Nitekim الذين أُحْصِرُوا فى سبيل الله [Allah yoluna adananlar..." (Bakara 2/273)] buyrulmuştur. İbn Meyyâde [v.149/766] de şöyle demiştir:

> Leyla'nın ayrılığı; [bir ihtiyacından ötürü] sana uzak düşmesi ve meşgalelerin seni alıkoyması demek değildir [Asıl ayrılık Leyla'nın isteyerek senden uzaklaşmasıdır].

Herhangi bir düşman bir kimseyi yola gitmekten engellediği veya o kişi hapsedildiği vakit *husıra* denir; hapishane için *el-hasīr* denmesi bu cümledendir. Keza, koruma altında olması sebebiyle kral için de *el-hasīr* denir. Bu, Arapların konuşmalarında çokça yaygındır. أَحْصِرَ ve حُصِرَ her şeye dair "menetme; menedilme" anlamına gelir ki, bunun bir benzeri ["alıkoydu" anlamında hem sülasîden hem de if'âlden] *saddehû* ve *esaddehû* denmesidir. Ferrâ [v.207/822] ve Ebû Amr eş-Şeybânî [v.213/828] da böyle söylemişlerdir ki, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767]; "Kişinin düşman, hastalık vb. herhangi bir engelle karşılaşması, *ihsār* hükmünün ispatı için geçerlidir" demesi de buna dayanır. Mâlik [v.179/795] ve Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise sadece düşmanın engellemesi *ihsār* sayılır. Peygamber (s.a.)'in; "Kimin bir yeri kırılır veya topallarsa o kişi ihramdan çıkmış sayılır ve ertesi sene haccetmesi gerekir" dediği rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Hac", 96].

[1080] "Kolayınıza gelen bir hediye (kurban) gönderin" yani kurbanlık adına kolay bulunanı [gönderin]. Aynı mânada *yesura'l-emr*[u] da *isteysera'l-emr*[u] da denir; tıpkı [zorlaştı anlamında] *sa'ube* ve *istas'abe* denmesi gibi. *el-Hedy*[u] kelimesi, *hedyet*[un] lâfzının çoğuludur; tıpkı "eyer altına konan keçe" anlamındaki *cedyet*[un] lâfzının çoğulunda *cedy*[un] denilmesi gibi. *Matıyyet*[un] lâfzının çoğulu olan *matıyy*[un] örneğindeki gibi *hediyyet*[un]un çoğulu olarak, şeddeli şekliyle *mine'l-hediyy*[i] diye de okunmuştur. Şayet hac veya umre için ihrama girmiş olarak Beytullah'a varmanız engellenirse, ihramdan çıkıp haccı sonlandırmak istediğinizde size deve veya sığır yahut koyun cinsinden kolayınıza gelen bir kurban gerekir, demektir.

وإذا أهلّ بالعمرة وجبت عليه كما إذا كبر بالتطوّع من الصلاة. والدليل الذي ذكرناه أخرج العمرة من صفة الوجوب فبقي الحجّ وحده فيها؛ فهما بمنزلة قولك: صم شهر رمضان وستة من شوال، في أنك تأمره بفرض وتطوّع. وقرأ عليّ وابن مسعود والشعبي ﷺ والعمرةُ لله بالرفع، كأنهم قصدوا بذلك إخراجها عن حكم الحجّ، وهو الوجوب.

[١٠٧٩] {فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ} يقال: أُحصر فلان، إذا منعه أمر من خوف أو مرض أو عجز. قال الله تعالى: {الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ} [البقرة: ٢٧٣]. وقال ابن ميادة:

وَمَا هَجْرُ لَيْلَى أَنْ تَكُونَ تَبَاعَدَتْ ۞ عَلَيْكَ وَلَا أَنْ أَحْصَرَتْكَ شُغُولُ

وحُصر: إذا حبسه عدوّ عن المضي، أو سجن. ومنه قيل للمحبس: الحصير. وللملك، الحصير، لأنه محجوب. هذا هو الأكثر في كلامهم، وهما بمعنى المنع في كل شيء، مثل صدّه وأصدّه. وكذلك قال الفرّاء وأبو عمرو الشيباني، وعليه قول أبي حنيفة رحمهم الله تعالى، كل منع عنده من عدوّ كان أو مرض أو غيرهما معتبر في إثبات حكم الإحصار. وعند مالك والشافعي منع العدوّ وحده. وعن النبي ﷺ: «من كُسر أو عُرج فقد حلّ وعليه الحج من قابل.»

[١٠٨٠] {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} فما تيسر منه. يقال: يسر الأمر واستيسر، كما يقال: صعب واستصعب. والهدي جمع هدْيَة، كما يقال في جدْيَة السرج جدي، وقرئ من الهدِيّ بالتشديد جمع هدية كمطية ومطيّ. يعني فإن مُنِعتم من المضي إلى البيت وأنتم محرمون بحج أو عمرة، فعليكم إذا أردتم التحلل ما استيسر من الهدي من بعير أو بقرة أو شاة.

[1081] **Şayet** "Bu haccetmesi engellenen kişinin kurbanı nerede ve ne zaman kesilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu kişi hacceden biriyse, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre Harem dâhilinde dilediği zaman kurbanı gönderir ve kurbanın kendisiyle gönderildiği kişinin eline [kurbanın Mekke'de kesildiğini bileceği] günü gösteren bir alâmet koyar [kurbanı sevk eden kişiye; "Şu gün kes" der. O gün gelip kurbanı kestiğini tahmin edince ihramdan çıkar]. İmameyn'e göre; kurban kesme günlerinde kesilir. Şayet bu kişi umre yapan biriyse her üç imama göre de Harem dâhilinde her vakit kesebilir.

[1082] ما استيسر mübtedâ olmak üzere merfû' olup, cümle فعليه ما استيسر... ["Ona kolayına gelen -bir kurban- gerekir"] şeklinde takdir edilir. Yahut فَاهْدُوا ما استيسر... ["Kolayınıza gelen -bir kurban- sevk edin!"] takdirine göre mansûb kılınmıştır.

[1083] "[Hediye yerine varıncaya kadar] başınızı tıraş etmeyin." Hitap hacdan alıkonanlaradır. Yani Harem'e gönderdiğiniz kurbanın, kesilmesi gereken "mahalline" vardığını bilinceye dek ihramdan çıkmayın! Borcun mahalli ise onun kazasının vacip olduğu vakittir ki, bu Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın mezhebidir.

[1084] **Şayet** "Peygamber (s.a.) alıkonulduğu yerde kurbanını kesmişti?" **dersen, şöyle derim:** Onun alıkonulduğu mekân Mekke'nin aşağı bölgesine düşen, Hudeybiye tarafıydı ki, burası Harem'den sayılır. Zührî'den [v.124/742] rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) kurbanını Harem'de kesmiştir. Vâkıdî [v.207/823], Hudeybiye'nin Harem'in Mekke'ye dokuz mil uzakta bulunan bir nahiyesi olduğunu söyler.

[1085] "İçinizden her kim" kendisini tıraş olmaya mecbur kılan bir hastalık barındıracak şekilde "hasta olursa veya başında eziyet verici bir şey" bit veya yara "bulunur" da tıraş olursa, ona düşen, üç günlük "oruç veya" her yoksula yarım sā' [takriben 520 dirhem] buğday düşecek şekilde altı yoksula "sadaka yahut" bir koyundan ibaret "kurban fidyesidir." Kâ'b b. Ucre (r.a.)'dan [v.52/672] gelen rivayete göre; Peygamber (s.a.) kendisine; "Galiba bitlerin sana eziyet veriyor" buyurmuş, Kâ'b da; "Evet Ya Rasûlâllah!" deyince, Hazret-i Peygamber; "Başını usturaya vur, sonra da ya üç gün oruç tut veya altı yoksulu doyur ya da koyun kurban kes!" buyurmuştur [*Buhārî,* "Muhsar", 5, 6, 8]. Kâ'b [iftihar ederek]: "Bu âyet benim hakkımda indi" dermiş. Bir rivayete göre ise, Kâ'b'ın başı yarılmış vaziyette Hazret-i Peygamber kendisine uğramış da, "Bu, [âyette konu edilen] eziyet olarak yeter de artar bile" buyurmuş ve ona tıraş olup, yoksulu doyurmasını veya oruç tutmasını emretmiştir.

[١٠٨١] فإن قلت: أين ومتى يُنحَر هدي المحصَر؟ قلت: إن كان حاجّا فبالحرم متى شاء عند أبي حنيفة؛ يبعث به، ويجعل للمبعوث على يده يوم أمارٍ. وعندهما في أيام النحر. وإن كان معتمرًا فبالحرم في كل وقت عندهم جميعًا.

[١٠٨٢] و{مَا اسْتَيْسَرَ} رفع بالابتداء، أي فعليه ما استيسر؛ أو نصب على: فاهدوا ما استيسر.

[١٠٨٣] {وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ} الخطاب للمحصَرين؛ أي لا تحلوا حتى تعلموا أنّ الهدي الذي بعثتموه إلى الحرم بلغ {مَحِلَّهُ}، أي مكانه الذي يجب نحره فيه. ومحل الدَّين وقت وجوب قضائه، وهو ظاهر على مذهب أبي حنيفة رحمه الله.

[١٠٨٤] فإن قلت: إنّ النبي ﷺ نحر هديه حيث أحصِر؟ قلت: كان مُحصَره طرف الحديبية الذي إلى أسفل مكة وهو من الحرم. وعن الزهري: أنّ رسول الله ﷺ نحر هديه في الحرم. وقال الواقدي: الحديبية هي طرف الحرم على تسعة أميال من مكة.

[١٠٨٥] {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا} فمن كان به مرض يُحوِجه إلى الحلق {أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ} وهو القمّل أو الجراحة، فعليه إذا احتلق فدية {مِنْ صِيَامٍ} ثلاثة أيام {أَوْ صَدَقَةٍ} على ستة مساكين، لكل مسكين نصف صاع من برّ {أَوْ نُسُكٍ} وهو شاة. وعن كعب بن عُجْرة أنّ رسول الله ﷺ قال له: «لعلك أذاك هوامُّك؟» قال: نعم يا رسول الله. قال: «احلق رأسك وصم ثلاثة أيام، أو أطعم ستة مساكين، أو انسك شاة.» وكان كعب يقول: فيّ نزلت هذه الآية، وروي:أنه مرّ به وقد قَرَحَ رَأْسُهُ فقال: «كفى بهذا أذى.» وأمره أن يحلق ويطعم، أو يصوم.

[1086] *Nüsük* mastardır; *nesîket*[un] kelimesinin çoğulu olduğu da söylenmiştir. Hasan [-ı Basrî] cezimli olarak *ev nusk*[in] şeklinde okumuştur.

[1087] *İhsār*dan "emin olduğunuz vakit" yani alıkonmayıp da güven ve genişlik ortamında bulunduğunuzda "kim, hac zamanına kadar umre ile faydalanmak isterse," hac vaktine değin umre ile faydalanır, o umre sayesinde Allah Teâlâ'ya yaklaşmaya çalışır; bu da onun hac sayesinde Allah'a yaklaşmanın sağladığı faydalanmadan önce gerçekleşir. Bu faydalanmanın o kişinin umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra, hac için ihrama gireceği ana dek kendisine yasaklanan şeylerin mubah kılınması sayesinde faydalanması anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1088] "Artık kolayına gelen bir kurban keser." Bu kurban [umre ile] faydalanma kurbanı olup, Ebû Hanîfe'ye [v.150/767] göre *nüsük* kurbanı olduğu için kesen kişi bundan yiyebilir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise bu kurban cinayetler[e terettüp eden cezalar] yerine geçtiği için, yiyemez. Bize göre kişi bu kurbanı kurban bayramı günü keser. Şâfi'î'ye göre kişi haccetmek üzere ihrama girdiği vakit bu kurbanın kesilmesi caizdir.

[1089] "Ama kim" kurban "bulamazsa," ona gereken "hac günlerinde" yani hac vaktinde "üç gün oruç tutmaktır" ki, bu iki ihramın, yani umre ve hac ihramlarının arasında kalan hac aylarıdır ki, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın mezhebi de budur. En faziletli olanı kişinin terviye [Zilhiccenin sekizinci] ve Arefe günleriyle bu ikisinden önce bir gün oruç tutmasıdır. Şayet kişi bu günü geçirirse ona kurbandan başkası kifayet etmez. Şâfi'î'ye göre bu oruç ancak hac için ihrama girildikten sonra tutulabilir ki, onun bu konuda sarıldığı hüccet "hacda [hac günlerinde] ve döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere" âyetinin zahirî mânasıdır. Ebû Hanîfe'ye göre bunun anlamı "yolculuğa çıkıp haccın fiillerini bitirdiğiniz vakit" şeklindedir; Şâfi'î'ye göre bu hacıların ailelerinin yanına dönmesidir.

[1090] İbn Ebî Able [v.151/768] ثلاثة أيام lâfzının mahalline [mahallî i'râbına] atfederek *ve seb'at*[en] şeklinde mansûb okumuştur; sanki فَصِيَامٌ ثلاثَةَ ايَّامٍ فى الحج وسَبْعَةً denmiş olmaktadır [ثلاثة kelimesi صيام mastarına zarf olmuş, سَبْعَةً kelimesi de bu zarfın üzerine atfedilmiş olmaktadır]. Tıpkı أو إطعامٌ فى يوم ذى مسغبة يتيما… [Yahut şiddetli bir açlık gününde yakınlığı bulunan bir yetimi doyurmaktır." (Beled 90/14-15)] âyetinde olduğu gibi.

[1091] **Şayet** "Peki, sonucu özetlemenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bazen Vav; *câlisi'l-Hasene ve'bne Sîrîne* [Hasan-ı Basrî'nin de İbn Sîrîn'in de meclisine katılabilirsin] demene benzer şekilde mübahlık bildirmek için gelir. Dikkat edersen, [hitap ettiğin kişi] onların her ikisinin veya sadece birinin meclisine katılmış olsa senin sözünü tutmuş olacaktır.

[١٠٨٦] والنُّسُك مصدر، وقيل: جمع نسيكة. وقرأ الحسن: أو نُسْك، بالتخفيف.

[١٠٨٧] {فَإِذَا أَمِنْتُمْ} الإحصار، يعني فإذا لم تحصَروا وكنتم في أمن وسَعة {فَمَنْ تَمَتَّعَ} أي استمتع {بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ}. واستمتاعه بالعمرة إلى وقت الحج: انتفاعه بالتقرّب بها إلى الله تعالى قبل الانتفاع بتقرّبه بالحج. وقيل: إذا حلّ من عمرته انتفع باستباحة ما كان محرّمًا عليه إلى أن يُحرِم بالحج.

[١٠٨٨] {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} هو، هدي المتعة، وهو نسك عند أبي حنيفة ويأكل منه. وعند الشافعي: يجري مجرى الجنايات ولا يأكل منه، ويذبحه يوم النحر عندنا؛ وعنده يجوز ذبحه إذا أحرم بحجته.

[١٠٨٩] {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} الهدي فعليه {صِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ} أي في وقته وهو أشهرهُ ما بين الإحرامين إحرام العمرة وإحرام الحج؛ وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله. والأفضل أن يصوم يوم التروية وعرفة ويومًا قبلهما، وإن مضى هذا الوقت لم يجزئه إلا الدم. وعند الشافعي: لا تصام إلا بعد الإحرام بالحج تمسكًا بظاهر قوله {فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ} بمعنى إذا نفرتم وفرغتم من أفعال الحج عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: هو الرجوع إلى أهاليهم.

[١٠٩٠] وقرأ ابن أبي عبلة وسبعةً بالنصب عطفًا على محل ثلاثة أيام، وكأنه قيل: فصيامٌ ثلاثةَ أيام، كقوله {أَوْ إِطْعَامٌ فِى يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا} [البلد: ١٥]

[١٠٩١] فإن قلت: فما فائدة الفذلكة؟ قلت: الواو قد تجيء للإباحة في نحو قولك: جالس الحسن وابنَ سيرينَ. ألا ترى أنه لو جالسهما جميعًا أو واحدًا منهما كان ممتثلًا

İşte buna binaen, mübah yanılgısını bertaraf etmek için sonuç özetlenmiştir. Aynı şekilde her hesapta sonucun özetlenmesinin faydası, iki taraflı kuşatıcı bir bilgi sağlanması ve bu sayede bilginin pekiştirilmesi için, sayının tafsilî ve icmalî olarak bilinmesidir. Nitekim Arap darbımesellerinde "İki bilgi bir bilgiden hayırlıdır" ifadesi yer almaktadır. Aynı şekilde "tam [on gün]..." ifadesi de başka bir tekit olup, bunda o [on günlük orucun] tutulması, bu oruçta gevşeklik gösterilmemesi ve sayısının eksiltilmemesi noktasında ziyade bir tavsiye yer almaktadır. Bu tıpkı sence çok önemli olan özen gösterdiğin bir şeyi emredeceğin kişiye; *Allâhe allâhe lâ tukassir* [Allah aşkına! Allah aşkına, şu işi eksik yapma]! demen gibidir.

[1092] Denildi ki, âyet "kurbanlık için sevk edilen hayvandan [*el-hedyu*] bedel olarak o kurbanın kâmil mânada gerçekleşmesini ifade etmektedir [*kâmilet^en*, oruçla değil, kurbanlıkla ilgili bir pekiştirmedir].

[1093] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] kıraatinde; فصيام ثلاثة أيامٍ مُتَتَابِعَاتٍ [peş peşe üç gün oruç tutar] şeklinde yer almıştır.

[1094] "Bu" Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre *temettu'* haccına işarettir. Çünkü onlara göre Mescid-i Haram civarında olanlar için ne *temettu'* ne de *kırân* haccı vardır. Mescid-i Haram civarında bulunan kimselerden her kim *temettu'* veya *kırân* haccı yaparsa ona kurban gerekir ki, bu da 'cinayet' [ceza] kurbanı olup, sahibi bundan yiyemez. Fakat dışarıdan gelen hacılardan *kırân* ve *temettü'* haccı yapan kimsenin kurbanı *nüsük* [ibadet] kurbanı olup, kendisi bundan yiyebilir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre *"bu"* lâfzı kurbanın veya orucun vücûbuna işarettir ve [Mescid-i Haram civarında bulunanlar *temettu'* veya *kırân* haccı yapmaları hâlinde] bu onlara hiçbir şeyi vacip kılmaz. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'a göre Mescid-i Haram civarında bulunanlar, "mîkâtlarda ve bunların ötesinde Mekke'ye varıncaya değin o bölgede yaşayanlar" iken, Şâfi'î'ye göre bunlar, Harem halkı ve namazın kısaltılmasını gerektirmeyecek derecede Harem'e yakın mesafede bulunanlardır.

[1095] Din için koyduğu sınırlarını koruma ve hac ile haccın dışındaki konularda size emrettiği ve sizi yasakladığı hususlarda "Allah'tan sakının ve Allah'ın" muhalefet edeni "cezalandırmasının çetin olduğunu bilin" de O'nun cezalandırmasının çetin olduğuna dair bilginiz, takva konusunda sizin için bir lütuf olsun.

197. (Hazırlıklarıyla, yolculuğuyla ve nihaî merasimleriyle) hac bilinen aylar(da)dır. O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse, artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve tartışmak yoktur. Her ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. Bir de (kutsal beldelerde başkalarına yük olmayıp) azık edinin... Azığın en hayırlısı elbette takvadır. Ey vicdan sahipleri! Benden korkun!

ففذلَكْتَ نفيًا لتوهم الإباحة، وأيضًا ففائدة الفذلكة في كل حساب أن يعلم العدد جملة كما علم تفصيلًا ليحاط به من جهتين، فيتأكد العلم. وفي أمثال العرب: علمان خير من علم. وكذلك {كَامِلَةٌ} تأكيد آخر. وفيه زيادة توصية بصيامها وأن لا يتهاون بها ولا ينقص من عددها، كما تقول للرجل إذا كان لك اهتمام بأمر تأمره به وكان منك بمنزل: الله الله لا تقصِّر.

[١٠٩٢] وقيل: كاملة في وقوعها بدلًا من الهدي.

[١٠٩٣] وفي قراءة أبيّ فصيام ثلاثة أيام متتابعات.

[١٠٩٤] {ذَلِكَ} إشارة إلى التمتع عند أبي حنيفة وأصحابه؛ لا متعة ولا قِران لحاضري المسجد الحرام عندهم، ومن تمتَّع منهم أو قرَن كان عليه دم وهو دم جناية لا يأكل منه؛ وأما القارن والمتمتع من أهل الآفاق فدمهما دم نسك يأكلان منه. وعند الشافعي: إشارة إلى الحكم الذي هو وجوب الهدي أو الصيام ولم يوجب عليهم شيئًا. وحاضرو المسجد الحرام: أهل المواقيت، فمن دونها إلى مكة عند أبي حنيفة. وعند الشافعي: أهل الحرم ومن كان من الحرم على مسافة لا تقصر فيها الصلاة.

[١٠٩٥] {وَاتَّقُوا اللَّهَ} في المحافظة على حدوده وما أمركم به ونهاكم عنه في الحج وغيره {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} لمن خالف، ليكون علمكم بشدة عقابه لطفًا لكم في التقوى.

١٩٧-﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الأَلْبَابِ﴾

[1096] Yani hac vakti "[bilinen] aylardır." Tıpkı senin "Soğuk iki aydır" demen gibi. Bu bilinen hac ayları Şevval, Zilka'de ve -Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre- Zilhicce'nin on günü iken, Şâfi'î'ye [v.204/820] göre Zilhicce'nin dokuz günüyle kurban bayramının gecesi, Mâlik'e [v.179/795] göre ise bütün bir Zilhicce ayıdır.

[1097] **Şayet** "Hac vaktini bu aylarla belirlemenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, hac fiillerinden hiçbir şeyin bu ayların dışında sahih olmayacağıdır. Aynı şekilde Şâfi'î'ye göre hac için ihrama girmek bu ayların dışında kesinlik kazanmaz. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu kesinlik kazansa bile, mekruhtur.

[1098] **Şayet** "Peki, [Ebû Hanîfe'nin görüşü doğrultusunda] iki ay ve üçüncü ayın bir kısmı nasıl 'aylar' diye adlandırılabilmektedir [Oysa çoğul kullanabilmek için en az 3 ay gerekir]?" **dersen, şöyle derim:** Çoğul isimde 'bir'den ötesi yer alabilmekte olup, bunun delili; "(Ey Âişe ve Hafsa!) Allah'a tevbe etseniz (iyi olacak)! Çünkü ikinizin de kalpleri yamulmuş bulunuyor!" [Tahrîm 66/4] âyetidir. Şu hâlde böyle bir sualin yeri yoktur. Şayet âyette; "Hac bilinen üç aylardır" denmiş olsaydı, o vakit bu soru yerinde olurdu. Ayın bir kısmının ayın tamamı konumuna konduğu da söylenir. Tıpkı; "Seni şu sene görmüştüm" veya "Seni falancanın devrinde görmüştüm" denilmesi gibi ki, söz konusu devrin yirmi yıl veya daha fazla olması muhtemeldir. Hâlbuki o kişi onu o süre zarfında sadece bir süreliğine görmüştür." **Şayet** "Mâlik'in [v.179/795] -Urve b. Zübeyr'den [v.94/713] rivayet edilen ["Zilhicce'nin tamamı hac aylarına dahildir" şeklindeki] görüşü nasıl açıklanabilir?" **dersen, şöyle derim:** Söylediklerine göre bunun açıklaması, Hazret-i Ömer ve İbn Ömer'e [v.73/692] göre Zilhicce ayında umre yapmanın müstehap görülmemesidir. Adeta bu ay tamamen hacca mahsus olup, bu ayda umrenin hiç yeri yoktur. Ömer (r.a.)'ın insanları kırbaçlayıp, o günlerde umre yapmaktan menettiği rivayet olunmuştur. Yine Ömer (r.a.)'ın bir adama; "Eğer beni dinlersen bekleyeceksin; nihayet Muharrem hilâlini gördüğünde [mîkāt yerlerinden] Zâti'ırk'a çıkar ve oradan itibaren umre için telbiye getirirsin" dediği rivayet edilmiştir. Yine dediklerine göre; ziyaret tavafının Zilhicce'nin sonuna dek ertelenebileceği de Urve'nin görüşünden kaynaklanmaktadır.

[1099] [O hac vakti] insanların nezdinde, kendilerine hiç kapalı kalmayacak şekilde tanınıp"bilinen [aylardır]." Bu ifadede; ilâhî yasanın insanların aşina olduğu şeye aykırı olarak gelmediği, ancak onların aşinalığını dillendirecek şekilde geldiği anlamı vardır. "O halde, her kim o aylarda" Ebû Hanîfe'ye [v.150/767] göre telbiye getirerek veya kurbanlık hayvanın boynuna nişan takıp onu sevk ederek,

[١٠٩٦] أي وقت الحج {أَشْهُرٌ} كقولك: البرد شهران. والأشهر المعلومات: شوال وذو القعدة؛ وعشر ذي الحجة عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: تسع ذي الحجة وليلة يوم النحر، وعند مالك: ذي الحجة كله.

[١٠٩٧] فإن قلت: ما فائدة توقيت الحج بهذه الأشهر؟ قلت: فائدته أن شيئًا من أفعال الحجّ لا يصحّ إلا فيها، والإحرام بالحج لا ينعقد أيضًا عند الشافعي في غيرها. وعند أبي حنيفة ينعقد، إلا أنه مكروه.

[١٠٩٨] فإن قلت: فكيف كان الشهران وبعض الثالث أشهُرًا؟ قلت: اسم الجمع يشترك فيه ما وراء الواحد. بدليل قوله تعالى {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} [التحريم: ٤] فلا سؤال فيه إذن، وإنما كان يكون موضعًا للسؤال لو قيل: ثلاثة أشهر معلومات. وقيل: نُزِّل بعض الشهر منزلة كله، كما يقال: رأيتك سنة كذا، أو على عهد فلان، ولعل العهد عشرون سنة أو أكثر، وإنما رآه في ساعة منها. فإن قلت: ما وجه مذهب مالك وهو مرويّ عن عروة بن الزبير؟ قلت: قالوا إنّ العمرة غير مستحبة فيها عند عمر وابن عمر؛ فكأنها مخلصة للحج لا مجال فيها للعمرة. وعن عمر ﷺ أنه كان يخفق الناس بالدّرة وينهاهم عن الاعتمار فيهنّ. وعن عمر ﷺ قال لرجل: إن أطعتني انتظرت حتى إذا أهللت المحرّم خرجت إلى ذات عرق فأهللت منها بعمرة. وقالوا: لعل من مذهب عروة جوازُ تأخير طواف الزيارة إلى آخر الشهر.

[١٠٩٩] {مَعْلُومَاتٌ} معروفات عند الناس لا يشكِلْن عليهم. وفيه أن الشرع لم يأت على خلاف ما عرفوه، وإنما جاء مقرّرًا له. {فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ} فمن ألزم نفسه بالتلبية أو بتقليد الهَدْي وسوقه عند أبي حنيفة،

Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise niyet ederek, "kendisine haccı farz ederse, artık hacda" haccı ifsat edeceği için "kadına yaklaşmak," cinsel ilişkide bulunmak veya [cinsel içerikli] açık saçık konuşmak, "günah işlemek," şeriat sınırlarının dışına çıkmak, -bir görüşe göre ise- sövmek ve birbirine kötü lâkap takmak "ve" arkadaşlarla, hizmetçilerle ve kiracılarla "tartışmak," mücadele etmek "yoktur." Bütün bunlardan uzak durulması emredilmiştir ki, bu uzak durma her hâlükârda vaciptir. Çünkü bunlar, 'hac'la birlikte çok daha çirkin olmaktadır; tıpkı namazı ipek elbiseyle kılmak ve Kur'ân'ı şarkı okurcasına okumak gibi. ["Hacda, şu şu şu yoktur!" diye] nefyetmekten maksat, bunları yapmamak gerektiği, bunların gerçekleşmemesi gerektiğidir.

[1100] Yapılmaması gerektiği bildirilen üç şey; nasb ve ref' ile de okunmuştur; Ebû Amr [v.154/771] ve İbn Kesir [v.120/737] ilk ikisini [*fe-lâ rafes*^{un} *ve lâ fusûk*^{un} şeklinde] merfû', sonuncusunu ise [*ve-lâ cidâl*^{e} şeklinde] mansûb okumuşlardır. Çünkü ilk ikisini yasaklama anlamında yorumlamışlar. Buna göre; "Sakın herhangi bir açık saçıklık ve günah işleme olmasın!" denmiş olmaktadır. Üçüncüsünü ise tartışmanın olumsuzlaştırılmasının haber verilmesi anlamına hamletmişlerdir; adeta "Hac konusunda asla şüphe ve aykırılık yoktur" denmiş gibidir. Çünkü Kureyş diğer Araplara muhalefet eder ve diğerleri Arafat'ta vakfe yaparken, onlar Meş'ar-i Haram'da vakfe yaparlardı. Yine haccı bir sene öne alır; bir sene de ertelerlerdi ki, bu [Tevbe 9/37'deki] *nesî'* hâdisesidir. Böylece [farklı vakitler] tek vakte, vakfeler de Arafat'a irca edilmekle, Allah Teâlâ hac konusundaki anlaşmazlığın kaldırıldığını haber vermiş oldu.

[1101] Âyette tartışmanın değil de sadece destursuz, açık saçık konuşmanın ve günah işlemenin yasaklandığına Peygamber (s.a.)'in; "Kim hacceder de destursuz, açık saçık konuşmaz ve günaha girmezse, anasından doğduğu günkü gibi tertemiz olur." [*Buhârî*, "Hac", 4] hadisini delil getirmişlerdir ki, Hazret-i Peygamber burada "tartışma" eylemini zikretmemiştir.

[1102] "Her ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir." Burada insanlar kötülüğün yasaklanmasının ardından hayra, çirkin söz yerine güzel sözü, günah yerine iyilik ve takvayı ve tartışma yerine muvafakat ve güzel ahlâkı işlevsel kılmaları hususunda teşvik edilmişlerdir. Yahut hayır yapmak, insanların, kendilerine yasaklanan şeylere mahal vermeyecek derecede nefislerine hâkim olmalarından ibarettir. Nitekim Allah Teâlâ'nın: "Azık edinin! Azığın en hayırlısı elbette takvadır" sözü bunu desteklemektedir. Yani ahirete yönelik azığınızı çirkinliklerden korunma azığı kılın. Zira azığın en hayırlısı bu çirkinliklerden sakınmadır.

وعند الشافعي بالنية {فَلَا رَفَثَ} فلا جماع؛ لأنه يفسده، أو فلا فحش من الكلام، {وَلَا فُسُوقَ} ولا خروج عن حدود الشريعة. وقيل: هو السِّباب والتنابز بالألقاب، {وَلَا جِدَالَ} ولا مراء مع الرفقاء والخَدَم والمُكَارِين. وإنما أمر باجتناب ذلك، وهو واجب الاجتناب في كل حال، لأنه مع الحج أسمج كلبس الحرير في الصلاة؛ والتطريبِ في قراءة القرآن. والمراد بالنفي وجوب انتفائها، وأنها حقيقة بأن لا تكون.

[١١٠٠] وقرئ المنفيات الثلاث بالنصب وبالرفع. وقرأ أبو عمرو وابن كثير الأوّلَين بالرفع؛ والآخرَ بالنصب، لأنهما حملا الأوّلين على معنى النهي، كأنه قيل: فلا يكونن رفث ولا فسوق؛ والثالثَ على معنى الإخبار بانتفاء الجدال. كأنه قيل: ولا شك ولا خلاف في الحج. ذلك أنّ قريشًا كانت تخالف سائر العرب فتقف بالمشعر الحرام، وسائر العرب يقفون بعرفة؛ وكانوا يقدّمون الحج سنة ويؤخرونه سنة، وهو النسيء، فرّد إلى وقت واحد وردّ الوقوف إلى عرفة، فأخبر الله تعالى أنه قد ارتفع الخلاف في الحج.

[١١٠١] واستدلّ على أن المنهي عنه هو الرفث والفسوق دون الجدال بقوله ﷺ: «من حج فلم يرفث ولم يفسق خرج كهيئةِ يومَ ولدته أمُّه»، وأنه لم يذكر الجدال.

[١١٠٢] {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللهُ} حث على الخير عقيب النهي عن الشر؛ وأن يستعملوا مكان القبيح من الكلام الحسن، ومكان الفسوق البرّ والتقوى؛ ومكان الجدال الوفاق والأخلاق الجميلة. أو جعل فعل الخير عبارة عن ضبط أنفسهم حتى لا يوجد منهم ما نهوا عنه. وينصره قوله تعالى {وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى} أي اجعلوا زادكم إلى الآخرة اتقاءَ القبائح، فإن خير الزاد اتقاؤها.

[1103] Denildi ki: Yemenliler [hac yolculuğu esnasında] azık almaz ve "Biz mütevekkil kimseleriz; Allah'ın Evi'ni ziyaret ediyoruz; bizi doyurur herhalde, değil mi?" der ve böylece insanlara yük olurlarmış. İşte bu âyet onlar hakkında inmiştir. Buna göre âyetin mânası; "Azık edinin ve insanlardan yiyecek talep edip, onlara asılıp yük olmaktan sakının, zira azığın en hayırlısı koruyan azıktır" şeklindedir. "Ey vicdan sahipleri! Benden sakının" ve azabımdan korkun! Bu demektir ki, akıllı olup olmamanın ölçütü, Allah'a karşı saygılı olmaktır. Akıl sahibi kimselerden kim Allah'tan sakınmazsa o sanki hiç aklı olmayan kimse gibidir.

198. (Hacda ticarî faaliyette bulunarak) Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur. Arafat'dan akın akın dağıldığınızda, Meş'ar-i Harâm'ın (yani, Müzdelife'deki Kuzah tepesinin) yanında Allah'ı zikredin. O, sizi doğru yola getirdiği gibi siz de O'nu zikredin. Çünkü daha önce siz de yanlış yoldakilerden idiniz.

[1104] "Rabbinizin lütuf ve kereminden", O'nun bağış, bereket ve ihsanından demektir ki, ticarî kâr ve mefaat elde etmektir. Bazı Araplar hac günlerinde ticaret yapmayı günah sayarlar ve [Zilhicce'nin] on günü girince alışverişten uzak dururlardı da, kendileri için hiçbir pazar kurulmazdı. Ticarete çıkanı da *ed-dâcc* [hacılarla birlikte olup, hac amacı taşımayan kişi] diye isimlendirirler ve *hâ'ulâi'd-dâcc*[u] *ve leysû bi'l-hâcc*[i] [Bunlar hacı değil, dacı [tüccar]] derlerdi. Denildi ki, Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz Arapların Cahiliye dönemindeki pazarları olup, hac mevsiminde bu pazarlarda ticaret yaparlardı; geçimleri de bundandı. İslâm gelince, bu ticareti günah sayıp bundan uzak durmuşlardı [*Buhārî,* "Buyû'", 1]. İşte bu konudaki günah kendilerinden kaldırılıp, bu onlara mubah kılındı. Fakat sadece ibadetten alıkoymayan şeyler mubah kılınmıştır. İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] rivayet edildiğine göre adamın birinin; "Biz şöyle şöyle kira alan bir topluluğuz; bir grup insan bizim haccımızın asla kabul olmadığını iddia ediyor?" diye sorması üzerine, İbn Ömer: "Biri senin bu sorduğunu Peygamber (s.a.)'e sormuş, o da kendisine herhangi bir cevap vermemişti. Nihayet "(Hacda ticarî faaliyette bulunarak) Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur..." âyeti inince Hazret-i Peygamber o adamı çağırıp; "Siz [gerçek] hacılarsınız" buyurmuştu. Yine, Ömer (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre kendisine; "Siz hacda ticareti yadırgamaz mıydınız?" diye sorulmuş, o da: "Bizim geçim vasıtamız tamamen hacdaki ticaretten değil miydi?" diye cevap vermiş. İbn Abbâs [v.68/688] bu âyeti فضلا من ربكم فى مواسم الحج [Hac mevsimlerinde Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda…] şeklinde okumuştur.

[١١٠٣] وقيل: كان أهل اليمن لا يتزوّدون ويقولون: «نحن متوكلون؛ ونحن نحج بيت الله، أفلا يُطعمنا!؟» فيكونون كَلًّا على الناس، فنزلت فيهم. ومعناه: وتزوّدوا واتقوا الاستطعام وإبرام الناس والتثقيل عليهم، فإن خير الزاد التقوى. {وَاتَّقُونِ} وخافوا عقابي {يَا أُولِي الْأَلْبَابِ} يعني أن قضية اللب تقوى الله، ومن لم يتقه من الألباء فكأنه لا لب له.

١٩٨-﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ﴾

[١١٠٤] {فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} عطاء منه وتفضلًا، وهو النفع والربح بالتجارة. وكان ناس من العرب يتأثمون أن يتَّجِروا أيام الحج، وإذا دخل العشر كفّوا عن البيع والشراء فلم تقم لهم سوق، ويسمون من يخرج بالتجارة الداجَّ؛ ويقولون: هؤلاء الداج وليسوا بالحاج. وقيل: كانت عُكاظ ومَجَنّة وذو المجاز أسواقهم في الجاهلية يتّجرون فيها في أيام الموسم. وكانت معايشهم منها. فلما جاء الإسلام تأثّموا، فرفع عنهم الجناح في ذلك وأبيح لهم. وإنما يباح ما لم يشغل عن العبادة، وعن ابن عمر ﷺ : أن رجلًا قال له إنا قوم نُكْرِي في هذا الوجه، وإن قومًا يزعمون أن لا حج لنا. فقال: سأل رجل رسول الله ﷺ عما سألت فلم يردّ عليه، حتى نزل {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ} فدعا به فقال: أنتم حُجَّاج. وعن عمر ﷺ أنه قيل له: هل كنتم تكرهون التجارة في الحج؟ فقال: وهل كانت معايشنا إلا من التجارة في الحج؟ وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما فضلًا من ربكم في مواسم الحج.

[1105] أنْ تبتغوا [aramanız] kısmı فى أنْ تبتغوا [aramanızda] takdirindedir.

[1106] Çokluk hâlinde kendinizi yürümeye bırakıp "[Arafat'tan] akın akın dağıldığınızda..." Bu [*efadtum*] *ifâdatu'l-mâ'i* ifadesinden alınma olup, suyun çokça dökülmesi anlamına gelir ve aslı *efadtum enfusekum* [kendi kendinizi Arafat'dan boşalttığınızda] şeklinde iken, *dufi'û min mevdı'-i kezâ ve subbû* [falan yerden kakılıp döküldüler] örneğinde mef'ûl terkedildiği gibi, burada da terkedilmiştir. Ebû Bekr hadisinde geçtiği üzere Ebû Bekr (r.a.) çevgeniyle devesini tırtıklayarak [Bedir yakınlarındaki] Dakrân vadisine doğru akarak inmiştir. *Efâdū fi'l-hadîs* ve *hedabû fi'l-hadîs* denir ki, her ikisi de "söze daldılar" demektir [KT.b].

[1107] "Arafat'tan..." *'Arafât* vakfe yapılan yerin özel ismi olup, *ezri'ât* örneğindeki gibi çoğul olarak isimleşmiştir. **Şayet** "Ma'rifelik ve müenneslikten ibaret iki sebep barındırdığı için gayr-i munsarif olması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Müenneslik ya açık Tâ ile ya da سعاد örneğindeki gibi gizli Tâ ile gelmenin dışında kalamaz. Açık Tâ gayr-i munsarif kelimedeki müenneslik sebebi sayılmaz; ancak öncesindeki Elif ile beraber cem-'i müennes alâmeti olup, buna gizli bir Tâ takdir etmek sağlıklı değildir; çünkü bu Tâ cem-'i müennese özgü olması sebebiyle gizlenmeye manidir. Tıpkı *bint*^{un} [kız çocuğu] kelimesinde müenneslik Tâ gizlenemeyeceği gibi. Çünkü Vav'dan bedel olan bu Tâ müennesliğe özgü olması sebebiyle müenneslik Tâ'sı gibidir; dolayısıyla gizlenmeye gelmez.

[1108] Dediler ki: *'Arafât* isminin veriliş nedeni; İbrahim (a.s.)'a tavsif edilmiş olması, onun da burayı görünce tanıması [*'arafe*] sebebiyledir. Cebrail (a.s.)'ın İbrahim'i haccın ibadet mahallerinde dolaştırırken Arafat'ı kendisine gösterip, onun; "Evet, tanıdım [*kad 'araftu*]" dediği de söylenmiştir. Yine söylendiğine göre; Âdem ve Havva'nın Arafat'a bırakılıp, orada tanışmış olmalarıdır [*fe-te'ârafâ*]. Yine söylendiğine göre; insanların Arafat'da birbirleriyle tanışmalarıdır [*yete'ârafûne*]. Bunun içyüzünü en iyi Allah bilir. *'Arafât* irticalen konmuş isimlerden olup, [*'arafât*ın müfredi kabul edilmesi faraziyesine binaen] *el-'arafet*^{u} lâfzı, *'ârif*in çoğulu olmanın dışında cins isimlerde tanınmamaktadır.

[1109] Denildiğine göre ["Arafat'tan akın akın dağıldığınızda" ifadesinde] Arafat'ta vakfe yapmanın vacip oluşuna bir delil vardır. Çünkü akın akın dağılmak ancak vakfeden sonra gerçekleşir. Peygamber (s.a.)'in; "Hac Arafat'tır. Binaenaleyh, kim Arafat'a yetişirse hacca yetişmiş demektir" buyurduğu rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Tefsir", 3 "Hac", 57].

[١١٠٥] {أَنْ تبتغوا} في أن تبتغوا.

[١١٠٦] {أَفَضْتُمْ} دفعتم بكثرة، وهو من إفاضة الماء، وهو صبه بكثرة؛ وأصله أفضتم أنفسكم، فترك ذكر المفعول كما ترك في دَفَعوا من موضع كذا وصَبُّوا. وفي حديث أبي بكر رضي الله عنه : صب في دَقْرانَ وهو يَخرِش بعيره بمِحْجَنه. ويقال: أفاضوا في الحديث وهضبوا فيه. و

[١١٠٧] {عَرَفَاتٍ} علم للموقف، سمي بجمع كأذْرِعات. فإن قلت: هلا مُنعت الصرفَ وفيها السببان التعريف والتأنيث؟ قلت: لا يخلو من التأنيث إما أن يكون بالتاء التي في لفظها، وإما بتاء مقدرة كما في سُعاد؛ فالتي في لفظها ليست للتأنيث، وإنما هي مع الألف التي قبلها علامة جمع المؤنث ولا يصح تقدير التاء فيها، لأنّ هذه التاء لاختصاصها بجمع المؤنث مانعة من تقديرها، كما لا يقدر تاء التأنيث في بنت، لأن التاء التي هي بدل من الواو لاختصاصها بالمؤنث كتاء التأنيث، فأبت تقديرها.

[١١٠٨] وقالوا: سميت بذلك، لأنها وصفت لإبراهيم عليه السلام فلما أبصرها عرفها. وقيل: إن جبريل حين كان يدور به في المشاعر أراه إياها فقال: قد عرفتُ. وقيل: التقى فيها آدم وحوّاء فتعارفا. وقيل: لأنّ الناس يتعارفون فيها والله أعلم بحقيقة ذلك، وهي من الأسماء المرتجلة، لأنّ العَرَفَةَ لا تعرف في أسماء الأجناس إلا أن تكون جمعَ عارف.

[١١٠٩] وقيل: فيه دليل على وجوب الوقوف بعرفة، لأنّ الإفاضة لا تكون إلا بعده. وعن النبي ﷺ : «الحج عرفة؛ فمن أدرك عرفة فقد أدرك الحج.»

[1110] Telbiye [*Lebbeyk Allâhumme lebbeyk...*], tehlîl [*Lâ ilâhe illallah*], tekbir, sena ve dualarla; bir görüşe göre ise akşam ve yatsı namazlarıyla "Allah'ı Meş'ar-i Harâm'ın yanında zikredin." Burası devlet başkanının vakfe yaptığı *Kuzah* ve [Cahiliye halkının, tepesinde ateş yaktığı] *mîkade* denen mekânın bulunduğu dağdır. Yine Meş'ar-i Harâm'ın Arafat'ın iki dar geçidinden itibaren Muhassir vadisine varıncaya dek Müzdelife'nin iki dağ arası olduğu da söylenmiştir. Fakat o iki dar geçit ve Muhassir vadisi Meş'ar-i Harâm'dan sayılmaz. Sağlıklı görüş bunun o dağ [Kuzah] olduğudur. Bunun delili de Câbir (r.a.)'ın [v.78/697] rivayet ettiği; "Peygamber (s.a.) sabah namazını -Müzdelife'de- henüz karanlıkken; erken vakitte kılınca devesine bindi ve nihayet Meş'ar-i Harâm'a gelince dua, tekbir ve tilde bulundu ve ortalık ağarıncaya dek vakfe yapmaya devam etti" hadisidir [*Müslim,* "Hac", 147155]. "Meş'ar-i Harâm'ın yanında" ifadesi, Meş'ar-i Harâm'ın yakınında anlamına gelir ki, bu da Cebel-i Rahmet'e yakınlık gibi bir fazileti barındırması sebebiyledir. Aksi takdirde Muhassir vadisi hariç, bütün Müzdelife vakfe yeridir. Yahut bu Meş'ar-i Harâm Müzdelife'nin yokuşlarından ibaret kılınmıştır ki, bu da yokuşların Meş'ar-i Harâm'a bitişik olup, onun hükmüne dâhil olması sebebiyledir.

[1111] *Meş'ar* "bilinç yeri" anlamına gelir, çünkü o ibadetin bilindiği yeridir. *Harâm* sıfatını alması da saygınlığı sebebiyledir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] Müzdelife gecesi insanlara bakıp, "İnsanların bu gece uyumadıklarına muttali oldum" dediği kendisinden rivayet edilmiştir. Denildiğine göre Buraya *Müzdelife* ve *cem'* [bir araya getirme] adlarının verilmesinin sebebi, Âdem *Salevâtu'llâhi 'Aleyh*'in orada Havva ile bir araya gelmesi ve ona yakın olmasıdır [*izdelefe ileyhâ*]. Katâde'den [v.735] rivayet edildiğine göre; bu isimlendirmenin sebebi orada iki namazın *cem-'i te'hir* ile birlikte kılınmasıdır. Yine *Müzdelife*'nin, oradakilerin o yerde vakfe yaparak Allah'a yakınlık kesp etmeleri sebebiyle onların bu fiillerinin sıfatını giymiş olduğu da söylenebilir.

[1112] "O sizi doğru yola getirdiği gibi..." [كما هداكم] ifadesindeki Mâ; ya [cümleyi müfrede indirgeyen] *mâ-i masdariyye* veya [Kâf'ın teşbih anlamını engelleyen] Mâ-i kâffedir. Mâna; "O size nasıl güzel bir hidayet nasip ettiyse siz de aynen bunun gibi O'nu güzelce yâd edin" veya "O'nu, kendisini nasıl anacağınızı size öğrettiği gibi anın ve O'ndan başkasına dönmeyin" şeklinde takdir edilir.

[1113] "Çünkü daha önce" yani hidayetten önce "siz de yanlış yoldakilerden idiniz." O'nu nasıl anacağınızı ve O'na nasıl kulluk edeceğinizi bilmeyecek derecede cahillerdendiniz. وإنْ كنتم ifadesinin başındaki İn, şeddeli İnne'nin şeddeden arınmış hâli olup, لَمِنَ الضآلين'nin başındaki *Lâm* ise [bu İn'i İn-i nâfiye'den] ayıran *Lâm*'dır.

[١١١٠] {فَاذْكُرُوا اللهَ} بالتلبية والتهليل والتكبير والثناء والدعوات. وقيل: بصلاة المغرب والعشاء. والمَشْعَرُ الحرام قُزَح، وهو الجبل الذي يقف عليه الإمام وعليه الميقدة. وقيل: المشعر الحرام ما بين جبل المزدلفة من مَأْزِمَي عرفة إلى وادي مُحَسِّر، وليس المأزمان ولا وادي محسر من المشعر الحرام. والصحيح أنه الجبل، لما روى جابر رضي الله عنه: أن النبي ﷺ لما صلّى الفجر، يعني بالمزدلفة، بغَلَسٍ ركب ناقته حتى أتى المشعر الحرام فدعا وكبر وهلل، ولم يزل واقفًا حتى أسفر. وقوله تعالى {عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} معناه مما يلي المشعر الحرام قريبًا منه. وذلك للفضل، كالقرب من جبل الرحمة، وإلا فالمزدلفة كلها موقف إلا وادي محسر. أو جعلت أعقاب المزدلفة لكونها في حكم المشعر ومتصلةً به عند المشعر.

[١١١١] والمشعر: المعلم، لأنه معلم العبادة. ووصف بالحرم لحرمته. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه نظر إلى الناس ليلة جمْعٍ فقال: لقد أدركتُ الناس هذه الليلة لا ينامون. وقيل: سميت المزدلفةَ وجَمْعًا، لأنّ آدم صلوات الله عليه اجتمع فيها مع حواء وازدلف إليها، أي دنا منها. وعن قتادة: لأنه يُجمع فيها بين الصلاتين. ويجوز أن يقال: وصفت بفعل أهلها، لأنهم يزدلفون إلى الله، أي يتقرّبون بالوقوف فيها.

[١١١٢] {كَمَا هَدَاكُمْ} ما مصدرية أو كافة، والمعنى: واذكروهُ ذكرًا حسنًا كما هداكم هداية حسنة أو اذكروه كما علمكم كيف تذكرونه، لا تعدلوا عنه.

[١١١٣] {وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ} من قبل الهدى {لَمِنَ الضَّالِّينَ} الجاهلين، لا تعرفون كيف تذكرونه وتعبدونه. وإِن هي مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة.

199. Sonra, siz de insanların dağıldıkları yerden dağılın ve sizi bağışlaması için Allah'a dua edin. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1114] "Sonra, siz de insanların dağıldıkları yerden dağılın," dağılmanız Müzdelife'den değil; insanların dağıldığı yerden olsun! Bu [emrin] sebebi, dindar hamaset erbabının, yani Kureyş kabilesi ile aşağı boylarının, insanlara üstünlük ve büyüklük taslamaları, vakfe mahallinde insanlarla aynı seviyede olmayı gururlarına yedirememeleri ve; "Biz Allah adamlarıyız ve O'nun Harem'inin yerlileriyiz. Dolayısıyla oradan çıkmayız!" demeleri ve diğer insanlar Arafat'da vakfe yaparken onların her yerde vakfe yapmalarıydı.

[1115] **Şayet** "Peki, *summe* burada nasıl kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı senin; *ahsin ile'n-nâs*^{i} *summe lâ tuhsin ilâ ğayri kerîm*^{in} [İnsanlara iyilik et; sonra (ama) kerem sahibi olmayan hiç kimseye iyilik etme] deyip de, kerem sahibi kimseyle böyle olmayan kimseye yapılan iyiliğin farkını ve uzaklığını ortaya koymak için *sümme* edatı getirmene benzer. İşte, Allah Teâlâ da onlara Arafat'tan dağılmaları esnasında Allah'ı anmayı emrettiğinde; "İki dağılmanın farklılığı sebebiyle [insanların dağıldığı yerden] dağılın; bu iki tür dağılmanın birincisi doğru, ikincisi yanlıştır" demiş gibidir. Âyetin: "Arafat'tan dağıldıktan sonra hamaset erbabının dağıldığı yerden; yani Müzdelife'den Mina'ya doğru dağılın" anlamına geldiği de söylenmiştir. من حيث أفاض الناسِ [*unutan*ın akın ettiği yerden...] şeklinde [şaz] bir kıraat de mevcut olup, bu kıraate göre الناسِ'nin aslı الناسى [unutan] olup, o da Hazret-i Âdem'dir ki, bunun delili; "Gerçek şu ki; Biz daha önce Adem'le de sözleşmiştik, fakat o unutuverdi!..." [TāHâ 20/115] âyetidir. Bu demektir ki, Arafat'tan akın etmek kadim bir kuraldır; artık bu konuda muhalif davranmayın! Cahiliye geleneğinizde yer alan; vakfetmenin mahalli konusundaki muhalefetiniz ve benzeri hususlardan ötürü "sizi bağışlaması için Allah'a dua edin."

200. Hac merasimlerinizi bitirince, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı zikredin. Öyle insanlar var ki; "Ya Rabbi! Bize dünyada ver" derler. Onların âhirette nasibi yoktur.

[1116] Hac ibadetlerinizi tamamlayıp yola çıkarak "hac merasimlerinizi bitirince, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı zikredin." Atalarınızı anma, onların övünç vesilesi özellikleri ve devirleri hususunda yaptığınız gibi Allah'ı çokça anın ve bu konuda mübalağa gösterin! Zira onlar hac fiillerini bitirince Mina'daki mescit ile dağın arasında durur ve atalarının faziletlerini, dönemlerinin güzelliklerini sayıp dökerlerdi.

١٩٩-﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١١٤] {ثُمَّ أَفِيضُوا} ثم لتكن إفاضتكم {مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ} ولا تكن من المزدلفة. وذلك لما كان عليه الحُمُس من الترفع على الناس والتعالي عليهم وتعظُّمِهم عن أن يساووهم في الموقف، وقولهم: نحن أهل الله وقُطَّان حرمه فلا نخرج منه، فيقفون بجمع وسائرُ الناس بعرفات.

[١١١٥] فإن قلت: فكيف موقع ثم؟ قلت: نحو موقعها في قولك: أحسن إلى الناس ثم لا تحسن إلى غير كريم. تأتي بثم لتفاوت ما بين الإحسان إلى الكريم، والإحسان إلى غيره وبُعد ما بينهما؛ فكذلك حين أمرهم بالذكر عند الإفاضة من عرفات قال: ثم أفيضوا لتفاوت ما بين الإفاضتين، وأن إحداهما صواب والثانية خطأ. وقيل: ثم أفيضوا من حيث أفاض الناس وهم الحُمُس، أي من المزدلفة إلى منى بعد الإفاضة من عرفات. وقرئ من حيث أفاض الناسِ بكسر السين، أي الناسي، وهو آدم، من قوله {وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ} [طه: ١١٥] يعني أن الإفاضة من عرفات شرع قديم فلا تخالفوا عنه {وَاسْتَغْفِرُوا اللهَ} من مخالفتكم في الموقف، ونحو ذلك من جاهليتكم.

٢٠٠-﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الآخِرَةِ مِنْ خَلاقٍ﴾

[١١١٦] {فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ} أي فإذا فرغتم من عباداتكم الحجية ونفرتم {فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكمْ} فأكثروا ذكر الله وبالغوا فيه كما تفعلون في ذكر آبائكم ومفاخرهم وأيامهم. وكانوا إذا قضوا مناسكهم وقفوا بين المسجد بمنى وبين الجبل، فيعدّدون فضائل آبائهم ويذكرون محاسن أيامهم.

[1117] أو أشد ذكرًا ibaresi, كذكركم ibaresinde anmanın izafe edildiği şeye [mecrûr كُمْ zamirine] atfedilmek üzere mahallen mecrûrdur. Bu senin; *ke-zikri Kurayş*^{in} *âbâ'ehum ev kavm*^{in} *eşedde minhum zikr*^{an} [Kureyş'in, kendi atalarını anması veya onlardan daha kuvvetli anan bir kavmin anması gibi] demene benzer. Yahut آبآئكُمْ üzerine atfedilerek nasb mahallinde değerlendirilir ki, *zikr*^{an} mastarının 'anılan'ın fiili olmasına binaen, mâna; "babalarınızın anılmasından daha kuvvetli bir anışla..." şeklindedir.

[1118] "Öyle insanlar var ki; Bize dünyada ver," yani bize vereceğini tamamen dünyaya tahsis et "der; onların âhirette nasibi yoktur." Yani hiçbir nasip talepleri yoktur yahut şu [dünyalık için] isteyip duranın âhirette hiçbir nasibi yoktur. Çünkü onun amacı dünyaya münhasırdır. Bunun mânası şudur: Allah'ı anmayı ve O'na dua etmeyi çoğaltınız! Zira zikri az yapanlar arasından bazı insanlar Allah'ı zikretme sayesinde dünyanın geçici menfaatlerinden başka bir şey talep etmezler. Bir de zikri çok yapanlar var ki, onlar her iki dünyanın hayrına taliptirler; işte siz o çok ananlardan olun.

201. Buna karşılık, "Ya Rabbi! Bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver. Ve bizi Ateş azabından koru" diyen insanlar da var.

[1119] Her iki güzellik sıhhat, gönül zenginliği, hayırda başarı ve âhirette sevaba talip olma adına, salih kulların talep ettiği şeydir. Ali (r.a.)'ın; "Dünyadaki güzellik saliha kadın, âhiretteki güzellik huri, cehennem azabı da kötü kadındır" dediği rivayet edilmiştir.

202. İşte bunların, kazandıkları şeylerden nasipleri vardır. Allah hızlı hesap görür.

[1120] "İşte" iki güzelliği isteyen "bu kimselerin, kazandıkları şeylerden" güzel menfaatler demek olan sevap anlamındaki güzel amellerle ilgili kazandıkları şeylerin cinsinden "nasipleri vardır". Yahut "kazandıklarından ötürü..." demektir ki, bunun örneği "Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular…" [Nuh 71/25] âyetidir. Yahut "İstediklerinin bir kısmından nasipleri vardır ki, biz o istediklerinden dünyada maslahatları, âhirette de hak ettikleri ölçüsünde kazandıklarını kendilerine veririz" demektir. Burada duadan "kazanç / kesp" diye bahsedilmesi, duanın amellerden sayılması sebebiyledir. Ameller de "kazanç" ile sıfatlanır ki, bunun delili " [Başınıza her ne musibet gelirse] kendi kesp ettikleriniz [yaptıklarınız] yüzündendir" [Şûra 42/30] âyetidir. "İşte bunlar" işaret zamirinin her iki fırkaya birden ait olması ve her fırka için kazandıklarının cinsinden nasiplerinin olması da caizdir.

[١١١٧] {أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا} في موضع جر عطف على ما أضيف إليه الذكر في قوله {كَذِكْرِكُمْ} كما تقول كذكر قريش آباءهم، أو قوم أشدّ منهم ذكرًا. أو في موضع نصب عطف على {آبَاءَكُمْ}، بمعنى أو أشدّ ذكرًا من آبائكم، على أن ذكرًا من فعل المذكور.

[١١١٨] {فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ} معناه أكثروا ذكر الله ودعاءه فإنّ الناس من بين مقلٍّ لا يطلب بذكر الله إلا أعراض الدنيا، ومكثرٍ يطلب خير الدارين، فكونوا من المكثرين. {آتِنَا فِي الدُّنْيَا} اجعل إيتاءنا أي إعطاءنا في الدنيا خاصة {وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} أي من طلبِ خلاق وهو النصيب. أو ما لهذا الداعي في الآخرة من نصيب، لأنّ همه مقصور على الدنيا.

٢٠١-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

[١١١٩] والحسنتان ما هو طِلْبةُ الصالحين في الدنيا من الصحة والكفاف والتوفيق في الخير، وطلبتهم في الآخرة من الثواب. وعن علي ﷺ: الحسنة في الدنيا المرأة الصالحة، وفي الآخرة الحوراء. وعذاب النار: امرأة السوء.

٢٠٢-﴿أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١١٢٠] {أُولَئِكَ} الداعون بالحسنتين {لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا} أي نصيب من جنس ما كسبوا من الأعمال الحسنة، وهو الثواب الذي هو المنافع الحسنة. أو من أجل ما كسبوا، كقوله {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥]. أو لهم نصيب مما دعَوا به نعطيهم منه ما يستوجبونه بحسب مصالحهم في الدنيا واستحقاقهم في الآخرة. وسمى الدعاء كسبًا، لأنه من الأعمال، والأعمال موصوفة بالكسب: {فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]. ويجوز أن يكون {أُولَئِكَ} للفريقين جميعًا، وأن لكل فريق نصيبًا من جنس ما كسبوا.

[1121] "Allah hızlı hesap görür;" kıyameti kurup, kulları hesaba çekmesi yakındır. O hâlde, Allah'ı çokça anmayı ve ahirete talip olmayı hızlandırın! Yahut Allah Teâlâ'nın kendi zâtını, "yarattıklarının hesabını hızlı göreceği" şeklinde betimlemesi onların sayı ve amellerinin çokluğuna binaen olup, bu da O'nun gücünün kemalini ve kendisinden sakınmanın gerekliliğini gösterir. Rivayet edildiğine göre O, mahlûkatı koyunun sağılabileceği kadar bir sürede hesaba çekecektir. Bu sürenin dişi devenin iki kere sağılması arasında geçen zamandan yahut bir göz kırpması kadarlık andan ibaret olacağı da rivayet edilmiştir. [KT.b]

203. O sayılı (teşrik) günler(in)de Allah'ı anın. Takva üzere hareket edenler için; iki gün içinde acele ed(ip Minâ'dan gid)ene günah olmadığı gibi, (tekbirleri üçüncü güne bırakarak) geri kalana da günah yoktur. Allah'tan sakının ve bilin ki; kesinlikle O'na haşredileceksiniz.

[1122] Bu sayılı günler *teşrik* günleri olup, Allah'ın o günlerde anılması namazların sonunda ve şeytan taşlamalarında tekbir getirilmesidir. Ömer (r.a.)'ın Mina'da iken çadırında tekbir getirdiği ve insanların yolda yürürken ve tavaf ederken tekbir getirecekleri derecede, etrafındakilerin de tekbir getirdiği kendisinden rivayet edilmiştir.

[1123] "Kim" yola çıkmada "acele ederse" veya tezden yola çıkmak isterse. *Te'accele* ve *ista'cele* fiillerinin ikisi de *'acile* [acele etti; hızlandı] mânasına gelecek şekilde *te'accele fi'l-emri ve'sta'cele* [işte acele etti] örneğindeki gibi, iki edilgen fiil olarak da, *te'accele'z-zehâbe ve'sta'celehû* [gitmeyi acele ettirdi; hızlandırdı] örneğindeki gibi, iki etken fiil olarak da gelebilir. Fakat edilgen çatı ومن تأخر [kim de gecikirse] ifadesine daha uygun düşmektedir. Tıpkı şairin;

> Ağırdan alan, bazı ihtiyaçlarını elde edebilir;
> Fakat acelecinin yakasını bırakmaz tökezlemeler![34]

sözünde yer alan *müte'ennî* [ağırdan alan] kelimesinden ötürü [*musta'cil* kelimesinin lâzimî mânada kabul edilmesi gibi].

[1124] "İki gün içinde," kurban kesme gününün ardından gelen "karar kılma; ikamet etme günü"nde ki, Mekkeliler bunu "Ulular Günü" diye isimlendirirler. Bundan sonraki gün hacı, tıpkı bugün insanların yaptığı gibi şeytan taşlamalarını bitirince yola çıkar ki, bu Şâfi'î'nin [v.204/820] mezhebidir. Katâde'den [v.117/735] gelen rivayete ve Ebû Hanîfe [v.150/767] ile ashabına göre ise şafak sökmeden önce yola çıkar. "Kim de" üçüncü gün şeytan taşlayacağı ana dek "geri kalırsa…"

34 Erişir menzil-i maksûduna âheste giden / Tîz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır (Hatemi). / ed.

[١١٢١] {والله سَرِيعُ الْحِسَابِ} يوشك أن يقيم القيامة ويحاسب العباد، فبادِروا بإكثار الذكر وطلب الآخرة. أو وصف نفسه بسرعة حساب الخلائق على كثرة عددهم وكثرة أعمالهم، ليدلّ على كمال قدرته ووجوب الحذر منه. روي أنه يحاسب الخلق في قدر حلب شاة؛ وروى في مقدار فواق ناقة؛ وروي في مقدار لمحة.

٢٠٣-﴿وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١١٢٢] الأيام المعدودات أيام التشريق، وذكر الله فيها التكبير في أدبار الصلوات وعند الجمار. وعن عمر رضي الله عنه : أنه كان يكبر في فسطاطه بمنى فيكبر من حوله، حتى يكبر الناس في الطريق وفي الطواف.

[١١٢٣] {فَمَن تَعَجَّلَ} فمن عجّل في النفر أو استعجل النفر. وتعجل، واستعجل يجيئان مطاوعين بمعنى عجّل. يقال: تعجل في الأمر واستعجل؛ ومتعديين، يقال: تعجل الذهاب واستعجله. والمطاوعة أوفق لقوله {وَمَنْ تَأَخَّرَ} كما هي كذلك في قوله:

قَدْ يُدْرِكُ الْمُتَأَنِّي بَعْضَ حَاجَتِه ❁ وَقَدْ يَكُونُ مَعَ الْمُسْتَعْجِلِ الزَّلَلُ

[١١٢٤] لأجل المتأني {فِى يَوْمَيْنِ} بعد يوم النحر يوم القرّ وهو اليوم الذي يسميه أهل مكة يوم الرؤوس، واليوم بعده ينفر إذا فرغ من رمي الجمار كما يفعل الناس اليوم؛ وهو مذهب الشافعي، ويروى عن قتادة. وعند أبي حنيفة وأصحابه ينفر قبل طلوع الفجر {وَمَنْ تَأَخَّرَ} حتى رمى في اليوم الثالث.

Üçüncü gün şeytan taşlamanın zeval vaktinden önceye alınması Ebû Hanîfe'ye göre caizken, Şâfi'î'ye göre caiz değildir. **Şayet** "Allah Teâlâ hem acele etmede hem geri kalmada; yani her iki durumda da günah olmayacağını nasıl söylemiş?" **dersen, şöyle derim:** Acele etme ve geri kalmanın ikisinin de muhayyer kılındığına delâlet bulunduğu için. Böylece sanki; "İster acele edin ister geri kalın" denmiş olmaktadır. **Şayet** "Geri kalma daha faziletli değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Gayet tabiî; faziletli ile en faziletli arasında tercih gözetmek caizdir; tıpkı misafirin oruç tutmak daha faziletliyken, oruç tutmakla tutmamak arasında muhayyer kılınması gibi. Söylendiğine göre; Cahiliye halkı iki fırka idi; içlerinden bir kısmı acele edeni günahkâr sayarken, bir kısmı da geri kalanı günahkâr sayardı. İşte Kur'ân gelip, ikisinde de günah olmadığını belirtmiştir.

[1125] "Takva üzere hareket edenler için," yani bu muhayyerlik ve acele edenle geri kalandan günahın kaldırılması takva üzere hareket eden hacı içindir. Ta ki, bu iki kişiyle ilgili, kalbine en ufak bir şüphe düşüp de o ikisinden birisi diğer arkadaşını, yöneldiği fiil hususunda günahların kapladığını sanmasın. Çünkü takva sahibi kendisine şüphe veren her şeyden alabildiğine sakınan kimsedir ve bir de o Allah katında gerçek mânada hacceden kimsedir. "Allah'tan sakının" ki size değer versin. Bununla şu anlam da kastedilmiş olabilir: Yukarıda geçen hac hükümleri vb. konular "takva üzere hareket edenler için"-dir; çünkü takvanın faydasını gören, başkaları değil, sadece odur. Tıpkı "Allah rızasını arzu edenler için bu daha hayırlıdır" [Rum 30/38] âyetinde olduğu gibi.

204. İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. Ve kalbinde olan (iman)a Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur."

[1126] "Sözü senin hoşuna gider" yani sözü seni hayrete düşürür ve kalbinde heybet oluşturur. Bu mânayla ilgili olarak nefse büyük gelen şey için *eş-şey'u'l-'acîb* [tuhaf; hoş şey] denir. Bu kişi Ahnes b. Şerîk'dir [v.15/636?]; tatlı dilli biriydi. Peygamber (s.a.)'e rastladığında ona yumuşak söz söyler, kendisini sevdiğini ve Müslüman olduğunu iddia eder ve "Allah biliyor ki, ben doğru biriyim" derdi. Bu sözün dilleri tatlı konuşan, fakat kalpleri sumak bitkisinden daha acı olan tüm münafıklar hakkında olduğu da söylenmiştir.

[1127] **Şayet** "في الحياة الدنيا [dünya hayatında] ifadesi neye taalluk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** "Dünya hayatının anlamına dair söyledikleri senin hoşuna gider" mânasına gelecek şekilde القول [söz] kelimesine taalluk etmektedir. Çünkü o boş sevme iddiasıyla dünya paylarından bir pay talep etmekte olup, muradı ahiret değildir.

والرمي في اليوم الثالث يجوز تقديمه على الزوال عند أبي حنيفة. وعند الشافعي لايجوز. فإن قلت: كيف قال: {فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ} عند التعجل والتأخر جميعًا؟ قلت: دلالة على أنّ التعجل والتأخر مخير فيهما، كأنه قيل: فتعجلوا أو تأخروا. فإن قلت: أليس التأخر بأفضل؟ قلت: بلى، ويجوز أن يقع التخيير بين الفاضل والأفضل كما خير المسافر بين الصوم والإفطار وإن كان الصوم أفضل. وقيل: إنّ أهل الجاهلية كانوا فريقين: منهم من جعل المتعجل آثمًا، ومنهم من جعل المتأخر آثمًا، فورد القرآن بنفي المأثم عنهما جميعًا.

[١١٢٥] {لِمَنِ اتَّقَى} أي ذلك التخيير، ونفي الإثم عن المتعجل والمتأخر لأجل الحاج المتقي؛ لئلا يتخالج في قلبه شيء منهما فيحسب أنّ أحدهما يَرْهَق صاحبَه آثام في الإقدام عليه، لأنّ ذا التقوى حذِرٌ متحرّز من كل ما يريبه، ولأنه هو الحاج على الحقيقة عند الله. ثم قال: {وَاتَّقُوا اللهَ} ليعبأ بكم. ويجوز أن يراد ذلك الذي مرّ ذكره من أحكام الحج وغيره لمن اتقى، لأنه هو المنتفع به دون من سواه، كقوله {ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللهِ} [الروم: ٣٨].

٢٠٤-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ﴾

[١١٢٦] {مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ} أي يروقك ويعظُم في قلبك. ومنه: الشيء العجيب الذي يعظم في النفس. وهو الأخنس بن شَريق؛ كان رجلًا حلو المنطق، إذا لقي رسول الله ﷺ ألان له القولَ وادعى أنه يحبه وأنه مسلم وقال: يعلم الله أني صادق. وقيل: هو عامّ في المنافقين، كانت تحلو ألسنتهم، وقلوبهم أمرّ من الصَّبِر.

[١١٢٧] فإن قلت: بم يتعلق قوله {فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا}؟ قلت: بالقول، أي يعجبك ما يقوله في معنى الدنيا؛ لأن ادّعاءه المحبة بالباطل يطلب به حظًّا من حظوظ الدنيا ولا يريد به الآخرة،

Nitekim ahiret de peygambere gerçek iman ve samimi bir sevgi sayesinde istenir. Şu hâlde onun konuşması ahirete değil, dünyaya dairdir. O ifadenin يعجبك [senin hoşuna gider] kısmına taalluk etmesi de caizdir. Yani onun dünyaya dair sözü tatlı ve fasihtir; dolayısıyla senin hoşuna gider de, [o gün] duruşma yerinde kendisini hapsedilme ve kekeleme bürümüş olacağından, âhiretteki sözü senin hoşuna gitmeyecektir. Yahut [o gün] onun konuşmasına izin verilmeyeceği için konuşamayacak ki, konuşması senin hoşuna gitsin.

[1128] "Ve" yemin edip, "Kalbimde sana ve İslâm'a karşı olan sevgime Allah şahittir" diyerek "kalbinde olana Allah'ı şahit tutar." Bu ifade وَ ,[...وَيُشْهِدُ الله] يَشْهَدُ اللّٰهُ... [Oysa Allah onun kalbindekine şahittir] şeklinde de okunmuştur. Übey [b. Kâ'b]'ın mushafında ise وَ يَسْتَشْهِدُ اللّٰهَ... [Kalbindekine Allah'ı şahit getirmeye çalışır!] şeklindedir.

[1129] "Oysa düşmanların en yamanı odur," Müslümanlara karşı mücadelesi ve düşmanlığı çetindir. Denildiğine göre bu Ahnes ile Sakīf kabilesi arasında bir husumet vardı. Bir gece onlara ansızın baskın yapıp davarlarını telef etmiş ve ekinlerini de yakmıştı. *Hısām,* karşılıklı husumet beslemek anlamındadır. [Yakın mânalı oldukları hâlde] أَلَدُّ kelimesinin الخِصَامِ kelimesine izafetle kullanımı, Arapların *sebtu'l-ğader*[i] [sağlam sebatlı] demesine benzer yahut *hısām* [karşılıklı husumette bulunmak] mübalağa üzere *eledd* [düşmanlığı çok yaman] kılınmıştır. *Sa'b*[un] kelimesinin çoğulu *sı'âb*[un] olduğu gibi *hısām*ın da *hasm*ın çoğulu olduğu söylenmiştir ki, buna göre mâna "husumet yönünden düşmanların en yamanı" şeklindedir.

205. Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Oysa Allah fesadı sevmez.

[1130] Sözü yumuşatıp, konuşmayı tatlılaştırdıktan sonra senin yanından "ayrılıp da" gidince, Sakīf kabilesine yaptığı gibi "yeryüzünde bozuculuk yapmaya çalışır." Âyetin: "Yönetici olunca, yeryüzünde fesat çıkarmak, ekini ve hayvan neslini yok etmekle ilgili, kötü yöneticilerin yaptığını yapar" anlamına geldiği de denmiştir. Yine âyetin [bunun gibilerin] açıktan açığa zulmedip, nihayet zulmünün uğursuzluğu yüzünden, Allah'ın yağmuru engellemesi ve buna bağlı olarak ekinin ve neslin yok olması anlamına hamledildiği de söylenmiştir. Fiilin "ekin" ve "nesil" fâillerine ait kılınması ve سَعَى fiili üzerine atfen merfû' olması esasına binaen وَ يَهْلِكَ الحَرْثُ وَ النَّسْلُ [ekinin ve neslin yok olması için] şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı-Basrî *ve yehleke* şeklinde okumuştur ki, *ebâ - ye'bâ* gibidir. Yine meçhul sıyga ile *ve yuhleke* [ekinin ve neslin mahvedilmesi için] şeklinde bir kıraat de rivayet edilmiştir.

كما تراد بالإيمان الحقيقي والمحبة الصادقة للرسول؛ فكلامه إذًا في الدنيا لا في الآخرة. ويجوز أن يتعلق بيعجبك، أي قوله حلو فصيح في الدنيا فهو يعجبك، ولا يعجبك في الآخرة لما يرهقه في الموقف من الحبسة واللكنة. أو لأنه لا يؤذن له في الكلام فلا يتكلم حتى يعجبَك كلامه.

[١١٢٨] {وَيُشْهِدُ اللهَ عَلَى مَا فِى قَلْبِهِ} أي يحلف ويقول: الله شاهد على ما في قلبي من محبتك ومن الإسلام. وقرئ ويَشهد اللهُ؛ وفي مصحف أبيّ ويستشهد الله.

[١١٢٩] {وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ} وهو شديد الجدال والعداوة للمسلمين. وقيل: كان بينه وبين ثقيف خصومة فبيَّتهم ليلًا وأهلك مواشيهم وأحرق زروعهم. والخصام: المخاصمة. وإضافة الألدّ بمعنى في، كقولهم: ثَبَت الغَدَر. أو جعل الخصام ألدّ على المبالغة. وقيل الخصام: جمع خصم، كصعب وصعاب، بمعنى وهو أشدّ الخصوم خصومة.

٢٠٥-﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الْفَسَادَ﴾

[١١٣٠] {وَإِذَا تَوَلَّى} عنك وذهب بعد إلَانة القول وإحلاء المنطق {سَعَى فِى الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا} كما فعل بثقيف. وقيل: {وَإِذَا تَوَلَّى} وإذا كان واليًا فعل ما يفعل ولاةُ السوء من الفساد في الأرض بإهلاك الحرث والنسل. وقيل: يظهر الظلم حتى يمنع الله بشؤم ظلمه القَطر فيهلك الحرث والنسل. وقرئ ويَهْلِكُ الحرثُ والنسلُ، على أن الفعل للحرث والنسل، والرفع للعطف على سعى. وقرأ الحسن بفتح اللام، وهي لغة. نحو: أبى يأبى. وروى عنه ويُهلَك، على البناء للمفعول.

206. Ona; "Allah'tan kork" denilince, gururu kendisini günaha sürükler. Artık ona Cehennem yeter... Ne kötü yatak!

[1131] "Gururu kendisini günaha sürükler." Bu senin; bir şahsı bir şeye motive edip, onu onun yakasına sardığın vakit, *ehaztuhû bi-kezâ* demen gibidir. Yani içinde bulunduğu gurur ve Cahiliye taassubu kendisini yasaklandığı günaha sevk edip, o günahı irtikâp etmeyi onun yakasına sarar da, o günah zararlı ve inatçı biçimde onun yakasını bırakmaz. Yahut gururu kendisini nasihat edenin sözünü reddetmeye motive eder, demektir.

207. İnsanlardan öylesi de vardır ki; Allah rızası için kendisini feda eder. Allah bu kullarına karşı şefkatlidir (Raûf).

[1132] "Kendisini feda eder," yani benliğini [Allah uğruna] satışa çıkarıp, cihada adar. Bunun, öldürülünceye dek ma'rûfu emredip, münkerden alıkoymak anlamına geldiği de söylenmiştir. Denildiğine göre bu âyet Suheyb b. Sinan [v.38/659] hakkında inmiştir. Müşrikler onu Müslümanlığı terketmeye zorlamış ve beraberindeki bir bölük insanı katletmişlerdi. Bunun üzerine Suheyb onlara; "Ben yaşını başını almış biriyim. Sizin maiyetinizde olsam size bir faydam dokunmaz, aleyhinizde olsam size hiçbir zararım olmaz. Gelin, beni hâlimle baş başa bırakın da malımı alın" demiş. Onlar da kendisinin malını kabul etmiş ve Suheyb Medine'ye gelmiştir.

[1133] "Allah" kendilerini cihatla sorumlu tutup, şehitlerin sevabına yöneltmesi itibariyle "kullarına karşı çok şefkatlidir."

208. Ey iman edenler! Hep birden barış ortamına girin; şeytanın adımlarına uymayın. O, sizin için gerçekten apaçık bir düşmandır.

[1134] السلم kelimesi Sîn'in kesresi ve fethasıyla [*silm* ve *selm*] okunur. A'meş [v.148/765] Sîn ve Lâm'ın fethasıyla *fi's-selem*[i] şeklinde okumuş olup, teslimiyet arz edip boyun eğme ve itaat anlamına gelir. Yani hiçbiriniz O'na itaat etmekten el çekmeyerek, "hep birden" Allah'a boyun eğip, O'na itaat edin" demektir. Bunun İslâm olduğu da söylenmiştir ki, buna göre hitap, kendi peygamberlerine ve kitaplarına inanmış olmaları sebebiyle Ehl-i Kitab'a veya dilleriyle iman etmiş olmaları sebebiyle münafıklara aittir.

[1135] *Kâffet*[en] kelimesinin *es-silm*den hâl vâki olması da caizdir. Çünkü *es-silm* kelimesi tıpkı *el-harb* kelimesi gibi müennes kılınır ki, bunun örneği, [Abbâs b. Mirdâs (r.a.)'ın (v.? / Hazret-i Osman devri)]:

> Barıştan istediğin kadar alabilirsin; harpten ise nefes ala ala ihtiyatla yudumladıkların sana yeter [çok acıdır]!

٢٠٦-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١١٣١] {أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ} من قولك: أخذته بكذا، إذا حملته عليه وألزمته إياه، أي حملته العزة التي فيه وحمية الجاهلية على الإثم الذي ينهى عنه، وألزمته ارتكابه، وأن لا يخلي عنه ضرارًا ولجاجًا. أو على ردّ قول الواعظ.

٢٠٧-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١١٣٢] {يَشْرِى نَفْسَهُ} يبيعها، أي يبذلها في الجهاد. وقيل: يأمر بالمعروف وينهي عن المنكر حتى يقتل، وقيل: نزلت في صهيب بن سنان؛ أراده المشركون على ترك الإسلام وقتلوا نفرًا كانوا معه، فقال لهم: أنا شيخ كبير، إن كنت معكم لم أنفعكم وإن كنت عليكم لم أضرّكم، فخلُّوني وما أنا عليه وخذوا مالي. فقبلوا منه ماله وأتى المدينة.

[١١٣٣] {وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} حيث كلفهم الجهاد فعرضهم لثواب الشهداء.

٢٠٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

[١١٣٤] {السِّلْمِ} بكسر السين وفتحها. وقرأ الأعمش بفتح السين واللام، وهو: الإستسلام والطاعة، أي استسلموا لله وأطيعوه {كَافَّةً} لا يُخرِج أحد منكم يده عن طاعته. وقيل هو الإسلام. والخطاب لأهل الكتاب، لأنهم آمنوا بنبيهم وكتابهم؛ أو للمنافقين لأنهم آمنوا بألسنتهم.

[١١٣٥] ويجوز أن يكون {كَافَّةً} حالا من السلم، لأنها تؤنث كما تؤنث الحرب. قال:

السِّلْمُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ ❁ وَالحَرْبُ يَكْفِيكَ مِنْ أَنْفَاسِهَا جُرَعُ

şiiridir [ki, iki kelimeye ait zamirler de müennes gelmiştir]. Bu gramatikal mülâhazanın dayanağına göre mü'minler şu ya da bu itaate girip girmemek yerine, itaatlerin tümüne veya hiçbir şeyini ihlâl etmeyecek şekilde İslâm'ın tüm şube ve yasalarına dâhil olmakla memur kılınmışlardır.

[1136] [Eski bir Yahudi din adamı olan] Abdullah b. Selâm'dan [v.43/664] rivayet edildiğine göre; kendisi Peygamber (s.a.)'den [Tevrat'a göre] cumartesi gününün saygınlığını sürdürmek ve gece namazlarında Tevrat'tan okumak için izin istemişti [ki bu âyet indi]. [KT. b]

[1137] *Kâffet*^{en} [hep birden] ifadesi *el-keff*^{u} [el çekmek; imtina etmek] kökünden alınma olup, buna göre sanki mü'minler kendi birliktelikleri sayesinde içlerinden herhangi birinin hariçte kalmasını engellemiş olmaktadırlar.

209. Size aşikâr deliller geldikten sonra ayaklarınız kayacak olursa, bilin ki; Allah gerçekten mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Aziz, Hakîm).

210. Galiba, bunlar Allah'ın buluttan gölgeler içinde, meleklerle birlikte kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini bekliyorlar?! Oysa bütün işler sonunda Allah'a döndürülür.

[1138] "Size aşikâr deliller" yani girmeye çağrıldığınız şeyin gerçeğin kendisi olduğuna delâlet eden hüccet ve kanıtlar "geldikten sonra ayaklarınız" barış ortamına girmekten "kayacak olursa, bilin ki Allah" sizden intikam almanın aciz bırakamayacağı kadar "mutlak izzet" galibiyet "ve" hak ölçüsü dışında intikam almayacak derecede "hikmet sahibidir." Rivayete göre; bir okuyucu [âyetin sonunu] غفورٌ رحيمٌ şeklinde okuyunca, kendisini işiten ve üstelik Kur'ân okumayan bir bedevi onu yadırgamış ve "Şayet bu Allah'ın kelâmı olsaydı, bu şekilde söylemezdi, zira *Hakîm* [hikmet sahibi] olan, ayak kaymasının ardından bağışlamaya yer vermez; çünkü bu ayağı sürçen kimse için bir teşvik olur" demiş.

[1139] Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] [*zeleltum* fiilini], Lâm'ın kesresiyle *zeliltum* şeklinde okumuştur ki, bu ikisi ظَلَلْتَ ve ظَلِلْتَ örneğindeki gibi iki kullanımdır.

[1140] "Allah'ın gelmesi" Allah'ın emrinin ve azabının gelmesi demektir. Tıpkı "... veya senin Rabbinin [helâk] emrinin gelmesini bekliyorlar." [Nahl 16/33] ve "Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman... [En'âm 6/43] âyetlerinde olduğu gibi. Getirilenin hazfedilmiş olması da caiz olup, buna göre mâna; "Allah'ın kendilerine azabını veya cezasını getirmesini mi bekliyorlar?" şeklinde olur ki, "Gerçekten Allah mutlak güç sahibidir" [Bakara 2/209] ifadesi de buna delâlet etmektedir.

على أن المؤمنين أمروا بأن يدخلوا في الطاعات كلها. وأن لا يدخلوا في طاعة دون طاعة. أو في شعب الإسلام وشرائعه كلها، وأن لا يُخلوا بشيء منها.

[١١٣٦] وعن عبد الله بن سلام: أنه استأذن رسول الله ﷺ أن يقيم على السبت وأن يقرأ من التوراة في صلاته من الليل.

[١١٣٧] و{كَافَّة} من الكف، كأنهم كفوا أن يخرج منهم أحد باجتماعهم.

٢٠٩-﴿فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٢١٠-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلائِكَةُ وَقُضِيَ الأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الأُمُورُ﴾

[١١٣٨] {فَإِنْ زَلَلْتُمْ} عن الدخول في السلم {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ} أي الحجج والشواهد على أنّ ما دعيتم إلى الدخول فيه هو الحق {فَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ} غالب لا يعجزه الانتقام منكم {حَكِيمٌ} لا ينتقم إلا بحق. وروي أنّ قارئًا قرأ غفور رحيم، فسمعه أعرابي فأنكره ولم يقرأ القرآن وقال: إن كان هذا كلام الله فلا يقول كذا الحكيم، لا يذكر الغفران عند الزلل، لأنه إغراء عليه.

[١١٣٩] وقرأ أبو السّمال زَلِلْتم بكسر اللام، وهما لغتان، نحو: ظَلَلت وظَلِلت.

[١١٤٠] إتيان الله إتيانُ أمره وبأسه، كقوله {أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ} [النحل: ٣٣]، {فَجَاءَهُمْ بَأْسُنَا} [الأنعام: ٤٣] ويجوز أن يكون المأتي به محذوفًا، بمعنى أن يأتيهم الله ببأسه أو بنقمته للدلالة عليه بقوله {أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ}.

[1141] "[Buluttan] gölgeler içinde..." *Zulel, zulle*nin çoğulu olup, seni gölgelendiren şey demektir. İfade, فى ظِلَالٍ şeklinde de okunmuş olup, *zılâl*; *zulle* veya *zıll*in çoğuludur, tıpkı قُلَّةٌ kelimesinin çoğulu قِلَالٌ geldiği gibi.

[1142] هل ينظرون الا أن تأتيهم şeklinde والملآئكةُ merfû' okunması الملآئكةُ "Onlar [iman etmek için] ancak kendilerine meleklerin... gelmesini mi gözlüyorlar?" [En'âm 6/158] âyetine benzer düşerken, [Ebû Ca'fer tarafından] والملآئكةِ şeklinde mecrûr okunması, *fî-zulel*[in] veya *mine'l-ğamâm*[i] kelimesi üzere atfedilmeye binaen gerçekleşmiştir. [İlkinde, Allah'ın ve meleklerin gelmesi; ikincide ise Allah'ın bulutların ve meleklerin arasında gelmesi söz konusu edilmektedir.]

[1143] **Şayet** "Neden azap onlara bulut içerisinde gelsin ki?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bulut rahmet geleceğine ilişkin zannı besler; dolayısıyla, oradan azap inince durum daha bir şeni ve korkunç hâle gelmiş olur. Zira şer ummadık yerden gelince daha bir kaygı verici olacaktır; tıpkı hayrın ummadık yerden gelmesi durumunda daha çok sürur kaynağı olması gibi. Şu hâlde hayır beklenen yerden şer gelince durum nice olur [var kıyas et]! İşte, yağmurun umulduğu yerden geldiği için yıldırımın şeni addedilen azap türünden sayılması bundandır. Bu yüzdendir ki, "Artık, hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından karşılarına çıkmıştır" [Zümer 39/47] âyeti, Allah'ın kitabı üzerinde derin derin düşünenlere çok çetin gelmiştir.

[1144] "Ve işin bitirilmesini," yani helâk edilip, taş üstünde taş bırakmayacak şekilde mahvedilmeleri işinin bitirilmesini [mi bekliyorlar]? Mu'âz b. Cebel (r.a.) [v.17/638]; والملآئكةُ üzerine atfederek merfû' mastar olması esasına binaen وَقَضآءُ الأَمْرِ [ve işin bitirilmesinin...] şeklinde okumuştur.

[1145] تُرْجَعُ الْأُمُورُ ifadesi, mâlûm; etken sıygayla تَرْجِعُ الأُمُورُ [işler Allah'a döner] ve meçhul; edilgen sıygayla تُرْجَعُ الأُمُورُ [İşler Allah'a döndürülür] şeklinde okunmuş; ayrıca, يَرْجِعُ ve يُرْجَعُ şeklinde de okunmuştur.

211. İsrailoğulları'na sor; onlara kaç aşikâr kanıt vermişiz? Kim Allah'ın nimetini kendisine geldikten sonra değiştiri(p tahrif eder; şükredeceğine, nankörce inkâr ede)rse, Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[1146] "Sor" emri, Peygamber (s.a.) veya herkese yönelik bir emirdir. Bu sual tıpkı kıyamet gününde inkârcılara sorulacağı şekilde bir kınama sualidir. Kendi mucizeleri olacak şekilde peygamberlerinin elleriyle "onlara kaç aşikâr kanıt vermişiz?" Yahut kitaplarda İslâm dininin sapasağlam oluşuna tanıklık edecek nice âyetler [vermişiz onlara]! "[Kim] Allah'ın nimetini" yani âyetlerini [değiştirirse...] O âyetler dalâletten hidayete erip kurtulmanın sebepleri olduğu için Allah tarafından en yüce birer nimettirler.

[١١٤١] {فِي ظُلَلٍ} جمع ظُلَّة، وهي ما أظلَّك. وقرئ ظلال وهي جمع ظُلَّة، كقُلة وقِلال أو جمع ظِل.

[١١٤٢] وقرئ {وَالْمَلَائِكَة} بالرفع كقوله {هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [الأنعام: ١٥٨] وبالجر عطف على ظلل، أو على الغمام.

[١١٤٣] فإن قلت: لِمَ يأتيهم العذاب في الغمام؟ قلت: لأنّ الغمام مظنة الرحمة، فإذا نزل منه العذاب كان الأمر أفظع وأهول؛ لأن الشر إذا جاء من حيث لا يحتسب كان أغم، كما أن الخير إذا جاء من حيث لا يحتسب كان أسرّ؛ فكيف إذا جاء الشر من حيث يحتسب الخير. ولذلك كانت الصاعقة من العذاب المستفظع لمجيئها من حيث يتوقع الغيث. ومن ثمة اشتد على المتفكرين في كتاب الله قوله تعالى {وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ} [الزمر: ٤٧].

[١١٤٤] {وَقُضِيَ الْأَمْرُ} وأتِمَّ أمر إهلاكهم وتدميرهم وفُرِغ منه. وقرأ معاذ بن جبل ﷺ وقضاءُ الأمرِ، على المصدر المرفوع عطفًا على الملائكة.

[١١٤٥] وقرئ ترجِع، وترجَع، على البناء للفاعل والمفعول، بالتأنيث والتذكير فيهما.

٢١١-﴿سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١١٤٦] {سَلْ} أمر للرسول عليه الصلاة والسلام أو لكل أحد، وهذا السؤال سؤال تقريع كما يُسأل الكفرةُ يوم القيامة. {كَمْ آتيناهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ} على أيدي أنبيائهم، وهي معجزاتهم؛ أو من آية في الكتب شاهدة على صحة دين الإسلام. و{نِعْمَةَ اللَّهِ} آياته، وهي أجلّ نعمة من الله، لأنها أسباب الهدى والنجاة من الضلالة.

Onların o âyetleri değiştirmeleri şu demektir ki, Allah kendilerinin hidayet sebebi olsun diye o âyetleri aşikâr kılmışken, onlar tutup bunları "[O indirilen sûre] kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir)" [Tevbe 9/125] âyetinde ifade edildiği gibi kendi sapkınlıklarının sebebi haline getirmişlerdir. Yahut onlar kitapların Muhammed (s.a.)'in dinine delâlet eden âyetlerini tahrif etmişlerdir.

[1147] **Şayet** "كَمْ lâfzı soru edatı mıdır yoksa haber [nicelik] edatı mı?" **dersen, şöyle derim:** Her ikisine de ihtimali vardır; [soru edatıysa] soru sormada zihne yerleştirecek bir anlatım mevcuttur.

[1148] **Şayet** "[O âyetler] kendisine geldikten sonra' ifadesinin anlamı nedir [zira âyetin değiştirilmesi zaten geldikten sonra vuku bulur]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, "o âyetlerin bilgisine imkân bulduktan veya onları anladıktan sonra" anlamına gelir ki, bu da "...onu anladıktan sonra da, [bile bile] onu tahrif ediyorlar!.." [Bakara 2/75] âyetine benzer. Çünkü kişi o âyetin bilgisine imkân bulamaz veya onu anlayamazsa sanki o âyet o kişiden uzaklardaymış gibi olur.

[1149] وَمَنْ يُبْدِلْ [kim temelinden değiştirirse] şeklinde şeddesiz de okunmuştur.

212. Dünya hayatı nankörce inkâr edenlere pek bir süslendi (inkârcı nankörler genelde varlıklı kimselerdir). Bu sebeple, iman edenlerle dalga geçiyorlar. Oysa sakınanlar Kıyamet günü kesinlikle onların üstünde olacaklar. Rızkı Allah dilediklerine hesapsız veriyor.

[1150] Süslü gösteren, şeytandır; dünyayı onlara süsleyip, vesveseleriyle onu onların gözüne güzel göstermiş ve onlara sevdirmiştir; öyle ki, artık ondan başkasını istememektedirler. Süslü gösteren, Allah da olabilir ki, Allah bunları kendi hallerine bıraktığı [*hızlân*] için, dünyayı beğenmekte, sevmektedirler. Yahut süsleyenin [bunlara] mühlet tanıması, süsleme / tezyîn fiiliyle ifade edilmiş de olabilir. زَيَّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا [Nankörce inkâr edenlere dünya hayatını süslemiştir] şeklinde mâlûm sıygayla okuyanın kıraati de buna delildir.

[1151] "Bu sebeple, iman edenlerle dalga geçiyorlar." İnkârcılar İbn Mes'ûd, Ammâr ve Suheyb gibi 'dünya'dan hiçbir nasipleri olmayan mü'minlerle dalga geçerlerdi. Yani o inkârcılar dünya hayatından başkasını istemezler; üstelik de o dünyaya dair hiçbir nasibi olmayan kimselerle dalga geçerler veya dünyadan başkasına talip olanlarla dalga geçerler, demektir.

[1152] "Oysa sakınanlar Kıyamet günü" gökte '*İlliyyûn*'da oldukları için, "kesinlikle onların üstünde olacaklar," çünkü bunlar yerin *Siccîn* tabakasında olacaklar. Yahut izzetli olmaları sebebiyle sakınanların durumu, hor ve hakir olmaları sebebiyle inkârcıların durumu için '*İlliyyûn* mesabesindedir.

وتبديلهم إياها: أن الله أظهرها لتكون أسباب هداهم، فجعلوها أسباب ضلالتهم، كقوله {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥] أو حرفوا آيات الكتب الدالة على دين محمد ﷺ.

[١١٤٧] فإن قلت: كم استفهامية أم خبرية؟ قلت: تحتمل الأمرين؛ ومعنى الاستفهام فيها للتقرير.

[١١٤٨] فإن قلت: ما معنى {مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ}؟ قلت: معناه من بعد ما تمكَّن من معرفتها أو عرفها، كقوله {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} [البقرة: ٧٥]، لأنه إذا لم يتمكن من معرفتها أو لم يعرفها، فكأنها غائبة عنه.

[١١٤٩] وقرئ {وَمَن يُبْدِلْ} بالتخفيف.

٢١٢-﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١١٥٠] المزين هو الشيطان، زين لهم الدنيا وحسّنها في أعينهم بوساوسه وحبّبها إليهم فلا يريدون غيرها. ويجوز أن يكون الله قد زينها لهم بأن خذلهم حتى استحسنوها وأحبوها؛ أو جعل إمهال المزين له تزيينا؛ ويدل عليه قراءة من قرأ {زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا} على البناء للفاعل.

[١١٥١] {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} كانت الكفرة يسخرون من المؤمنين الذين لا حظّ لهم من الدنيا كابن مسعود وعمار وصهيب وغيرهم، أي لا يريدون غيرها. وهم يسخرون ممن لا حظ له فيها، أو ممن يطلب غيرها.

[١١٥٢] {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} لأنهم في علِّيِّينَ من السماء، وهم في سِجِّينٍ من الأرض، أو حالهم عالية لحالهم، لأنهم في كرامة وهم في هوان؛

Veya sakınanlar, inkârcıların fevkinde yüce ve âlâ-yı vâlâ içinde bulunup, onlara güleceklerdir. Tıpkı şu heriflerin dünyada sakınanlara karşı çalım satıp, kendilerini onlardan üstün gördükleri gibi. "İşte bu gün de iman edenler gülecek bu inkârcı nankörlere!" [Mutaffifîn 83/34].

[1153] "Rızkı Allah dilediklerine" ölçüye sığmaz şekilde "hesapsız veriyor." Yani Allah, Kārun ve benzerlerine bol bol verdiği gibi hikmetin, bolca verilmesini öngördüğü kimselere bol bol verir. İmdi, size de Allah tarafından verilen bu bolluk, özünde mündemiç bir hikmet sebebiyledir ki, o da sizin nimetle tedricen yıkıma götürülmenizdir. Eğer bu nimet bir keramet olsaydı, elbette O Allah'ın velî kulları olan mü'minler buna sizden daha lâyık olurdu.

[1154] **Şayet** "[Allah] *'iman edenlerle...'* demenin ardından neden [*tekrar* sayılabilecek şekilde] *'sakınanlar'* buyurdu ki?" **dersen, şöyle derim:** Kendi katında ancak müttakî mü'minin bahtiyar olabileceğini göstermek ve mü'minleri bunu işittiklerinde takvaya motive etmek için.

213. İnsanlar tek bir ümmetti ki; Allah müjdeleyici ve korkutucu peygamberler gönderdi ve onlarla beraber -insanların anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında hakemlik etsinler diye- gerçek kitaplar indirdi. Bu kitaplar üzerinde sadece, kendilerine kitap verilmiş olanlar -sırf birbirlerini çekemediklerinden dolayı, hem de kendilerine açık deliller geldiği halde- anlaşmazlığa düştüler. İşte Allah, bunların anlaşmazlığa düştükleri o hakka kendi izniyle (Kur'ân'a) iman edenleri iletti. Doğru yola Allah dilediklerini iletiyor.

[1155] "İnsanlar" İslâm dini üzerinde ittifak eden "tek bir ümmetti ki" ihtilâfa düştüler de bu yüzden "Allah peygamberler gönderdi." Burada "ihtilâfa düştüler" kısmı "insanların anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında hakemlik etsinler diye..." kısmının delâletiyle hazfedilmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd kıraati كان الناس أمة واحدة فاختلفوا فبعث الله... [İnsanlar tek bir ümmet iken, anlaşmazlığa düştükleri için Allah ... gönderdi] şeklinde olup, bunun delili ise izzet ve yücelik sahibi olan Allah'ın; "İnsanlar inanç birliği olan bir topluluktan ibaretken, sonradan ayrılığa düştüler" sözüdür [Yunus 10/19]. -"İnsanlar tek bir *inkârcı* topluluk iken, Allah peygamberler göndermiş ve insanlar bu peygamberlerle anlaşmazlığa düşmüşlerdir" de denmiştir, ancak görüş değeri taşıyan birincisidir.-

[1156] **Şayet** "İnsanlar ne zaman hakta ittifak eden bir topluluktu?" **dersen, şöyle derim:** İbn Abbâs'dan [v.68/688] gelen bir rivayete göre; Hazret-i Âdem ile Hazret-i Nuh arasında on nesil hak bir şeriat üzere iken, bilâhare ihtilâfa düşmüşlerdir. Bunların Nuh ve onunla birlikte gemide bulunanlar olduğu da söylenmiştir.

أو هم عالون عليهم متطاولون يضحكون منهم كما يتطاول هؤلاء عليهم في الدنيا ويرون الفضل لهم عليهم، {فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ} [المطففين: ٣٤]

[١١٥٣] {وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} بغير تقدير، يعني أنه يوسّع على من توجب الحكمة التوسعةَ عليه كما وسع على قارون وغيره، فهذه التوسعة عليكم من جهة الله لما فيها من الحكمة وهي استدراجكم بالنعمة. ولو كانت كرامة لكان أولياؤه المؤمنون أحق بها منكم.

[١١٥٤] فإن قلت: لم قال {مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا}، ثم قال {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا}؟ قلت: ليريك أنه لا يسعد عنده إلا المؤمن المتقي، وليكون بعثا للمؤمنين على التقوى إذا سمعوا ذلك.

٢١٣-﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١١٥٥] {كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً} متفقين على دين الإسلام {فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ} يريد: فاختلفوا فبعث الله؛ وإنما حذف لدلالة قوله {لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ} عليه. وفي قراءة عبد الله كان الناس أمّة واحدة فاختلفوا فبعث الله. والدليل عليه قوله عز وعلا {وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا} [يونس: ١٩]. -وقيل: كان الناس أمة واحدة كفارًا، فبعث الله النبيين، فاختلفوا عليهم. والأوّل الوجه.-

[١١٥٦] فإن قلت: متى كان الناس أمة واحدة متفقين على الحق؟ قلت: عن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه كان بين آدم وبين نوح عشرة قرون على شريعة من الحق فاختلفوا. وقيل: هم نوح ومن كان معه في السفينة.

[1157] *"Ve"* İttifakın ardından ihtilâfa düştükleri hak ve İslâm dini konusunda "anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında" Allah veya kitap yahut da kendisine kitap indirilen peygamber "hakemlik etsin diye, onlarla beraber gerçek kitaplar indirdi." Burada *kitap* ile semavi kitap türü kastedilmiş olabileceği gibi, o peygamberlerden her birinin kendi kitabı da kastedilmiş olabilir. "Bunda" yani hak üzerinde "sadece, kendilerine" anlaşmazlığın giderilmesi için "kitap verilenler, birbirlerini çekemedikleri" kıskandıkları, dünyaya aşırı düşkünlük göstererek zulmettikleri ve insafları az olduğu "için anlaşmazlığa düştüler." Yani kendilerine kitap indirilince, anlaşmazlığı daha da artırdılar ve kitabın inişini anlaşmazlığın pekişip kök salmasına sebep kıldılar. "… anlaşmazlığa düştükleri şeye" yani anlaşmazlığa düşenlerin ihtilâf ettiği o gerçeğe / hakka Allah, iman edenleri iletmiştir.

214. Yoksa siz, sizden öncekilerin benzeri sizin de başınıza gelmeden Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız? Onları sıkıntı ve darlık sarmakta; öyle bir (zihnî-ruhî) sarsıntıya uğramaktaydılar ki, sonunda peygamber ve beraberindeki mü'minler; "Allah'ın yardımı ne zaman?" demeye başlıyordu. (Şimdi, siz de) bilesiniz ki, Allah'ın yardımı çok yakındır.

[1158] أَمْ edatı sözün öncesiyle sonrasını birbirinden ayıran bir lâfız olup, Hemze'de ise takrir ve sanma eyleminin yadırganıp, uzak görülmesi anlamı mevcuttur. Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.) ve mü'minleri Hazret-i Peygamber'le anlaşmazlığa düşen Müşriklerle Ehl-i Kitab'a ve onların Allah'ın âyetlerini inkârlarına ve Peygamber (s.a.)'e düşmanlık etmelerine karşı sabır ve sebata teşvik etmek için, eski milletlerin apaçık delillerin gelmesinin ardından peygamberlere karşı ortaya koydukları ihtilâfı zikredince, pek beliğ bir iltifat [kip değiştirme] tarzı üzere kendilerine; "Yoksa siz ... mi sanmıştınız?" demiştir.

[1159] Henüz "başınıza gelmeden" ifadesinde "beklenti" mânası mevcut olup lemmâ, kesinlik ifade eden kad edatının olumsuzluk bildiren nazîridir. Yani "[sizden önce] geçip gidenlerin" çetinlik hususunda darbımesel olan "durumu"nun sizin başınıza da gelmesi beklenmektedir. "Onlara ... dokunmuştu" ifadesi başlangıç cümlesi olup, söz konusu darbımeselin açıklamasıdır. Sanki birisinin; "Bu darbımesel nasıl oldu?" demesine cevaben; "Onları sıkıntı ve darlık sarıp sarmalamıştı..." denmiş gibidir. "Ve öyle bir sarsıntıya uğramışlardı ki..." yani kendilerini gelip bulan korku ve dehşetler sebebiyle zelzeleye benzer şekilde öyle şiddetli bir ıstıraba maruz kalmışlardı ki!.. "Sonunda peygamber [ve beraberindeki mü'minler] 'Allah'ın yardımı ne zaman?!' demişlerdi."

[١١٥٧] {وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ} يريد الجنس، أو مع كل واحد منهم كتابه {لِيَحْكُمَ} الله، أو الكتاب، أو النبيّ المنزل عليه {فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ} في الحق ودين الإسلام الذي اختلفوا فيه بعد الاتفاق {وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ} في الحق {إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ} إلا الذين أوتوا الكتاب المنزل لإزالة الاختلاف. أي ازدادوا في الاختلاف لما أنزل عليهم الكتاب، وجعلوا نزول الكتاب سببًا في شدّة الاختلاف واستحكامه {بَغْيًا بَيْنَهُمْ} حسدًا بينهم وظلمًا لحرصهم على الدنيا وقلة إنصاف منهم. و{مِنَ الْحَقِّ} بيان لما اختلفوا فيه، أي فهدى الله الذين آمنوا للحق الذي اختَلف فيه من اختلف.

٢١٤-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ﴾

[١١٥٨] {أَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيها للتقرير وإنكار الحِسبان واستبعادِه. ولما ذكر ما كانت عليه الأمم من الاختلاف على النبيين بعد مجيء البينات -تشجيعًا لرسول الله ﷺ والمؤمنين على الثبات والصبر مع الذين اختلفوا عليه من المشركين وأهل الكتاب وإنكارهم لآياته وعداوتهم له- قال لهم على طريقة الالتفات التي هي أبلغ: {أَمْ حَسِبْتُمْ}.

[١١٥٩] {وَلَمَّا} فيها معنى التوقع، وهي في النفي نظيرة قد في الإثبات. والمعنى أن إتيان ذلك متوقع منتظر {مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا} حالهم التي هي مثل في الشدة. و{مَسَّتْهُمْ} بيان للمثل وهو استئناف، كأن قائلًا قال: كيف كان ذلك المثل؟ فقيل: مستهم البأساء {وَزُلْزِلُوا} وأزعِجُوا إزعاجًا شديدًا شبيها بالزلزلة بما أصابهم من الأهوال والأفزاع {حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ} إلى الغاية التي قال الرسول ومن معه فيها {مَتَى نَصْرُ اللَّهِ}

Yani bu sarsıntı peygamber ve beraberindekilerin; "Allah'ın yardımı ne zaman?" dedikleri bir noktaya varmıştı; sabırları tamamen tükenmiş ve ıstırapları bunu -bile- söyleyecekleri bir noktaya gelmişti. Bu ifade ile, zafer temenni edilmekte; şiddet sürecinin çok uzadığı belirtilmektedir. Bu nihaî noktanın belirtilişinde, zorluk ve çetinlikte işin nihaî sınırına ulaştığı ve iyice ciddiyet kesp ettiğine dair bir delil vardır. Çünkü peygamberlerin sebat, tahammül ve kendilerine hâkim olma miktarı, başkalarınınkine benzemez; onlar bile hiçbir sabırları kalmayıp, imdat isteyecek duruma geldiklerine göre, sıkıntıda hiçbir beklentinin kalmadığı zirve noktasına gelinmiş demektir.

[1160] Nasb ile حتى يَقُولَ şeklinde okunurken, أَنْ takdir edilmiş ve gelecek zaman anlamı esas alınmıştır. Çünkü أَنْ gelecek zamana işaret eder. Ref' ile حتى يَقُولُ okunmasında ise "şimdiki zaman" anlamı esas alınmıştır ki, bu senin *şeribeti'l-ibilu hattâ yecî'u'l-ba'iru yecurru batnahû* [Develer öyle bir su içtiler ki, o deve karnını çekerek gelmekte] demene benzer. Yalnız bu, geçmişi hikâye eden bir "şimdiki zaman" kipidir.

[1161] "Bilesiniz ki, Allah'ın yardımı çok yakındır" ifadesi irâde-i kavl üzere gelmiş; yani acil yardım taleplerine cevap vermek için söylenmiştir.

215. Sana, neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: Hayır namına her ne infak ederseniz; ana-babanın, akrabanın, yetimlerin, düşkünlerin, yolda kalmışların hakkıdır. Ve her ne hayır işlerseniz, Allah mutlaka onu bilir.

[1162] **Şayet** "De ki: [Hayır namına] her ne infak ederseniz..." şeklindeki cevap, ["Sana, neyi infak edeceklerini soruyorlar" şeklindeki] soruya nasıl mutabık düşer; zira onlar ne infak edeceklerini sorarken, kendilerine nerelere infak edileceğine dair cevap verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** "Hayır namına her ne infak ederseniz..." ifadesi onların ne infak edeceklerini de içermektedir ki, o da her tür hayırdır. Burada söz en önemli olana göre yapılandırılmış olup, o da harcanacak yerlerdir. Çünkü harcama ancak yerini bulduğunda bir anlam ifade eder. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Bir mamul, imalâthanesinin tarzından nasiplenmedikçe [yerli yerince işlenmedikçe] gerçek mamul olmaz. [Bir hayır yerini bulmadıkça gerçek bir hayır sayılmaz.]

[1163] İbn Abbâs'dan [v.68/688] gelen rivayete göre bu âyet; muazzam bir malvarlığı olan kocamış ihtiyar Amr b. Cemûh'un [v.3/625; Peygamber (s.a.)'e]; "Mallarımızdan ne infak edeceğiz ve nereye koyacağız?" diye sorması üzerine inmiştir. Süddî'den [v.127/745] rivayet edildiğine göre bu âyet zekâtın farz oluşuyla neshe uğramıştır. Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] gelen rivayette ise âyet nafile infaka dairdir.

أي بلغ بهم الضجر ولم يبق لهم صبر حتى قالوا ذلك. ومعناه طلب الصبر وتمنيه، واستطالة زمان الشدة. وفي هذه الغاية دليل على تناهي الأمر في الشدة وتماديه في العظم، لأنّ الرسل لا يُقادَر قدر ثباتهم واصطبارهم وضبطهم لأنفسهم، فإذا لم يبق لهم صبر حتى ضجُّوا كان ذلك الغاية في الشدة التي لا مطمح وراءها.

٥ [١١٦٠] وقرئ حتى يَقُولَ بالنصب على إضمار أن ومعنى الاستقبال؛ لأنّ أن علم له؛ وبالرفع على أنه في معنى الحال، كقولك: شربتِ الإبلُ حتى يجيءُ البعير يجرُّ بطنه. إلا أنها حال ماضية محكية.

[١١٦١] {أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللهِ قَرِيبٌ} على إرادة القول، يعني فقيل لهم ذلك إجابة لهم إلى طِلْبتهم من عاجل النصر.

١٠ **٢١٥-﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾**

[١١٦٢] فإن قلت: كيف طابق الجواب السؤال في قوله {قُلْ مَا أَنفَقْتُم} وهم قد سألوا عن بيان ما ينفقون، وأجيبوا ببيان المصرف؟ قلت: قد تضمن قوله {مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ} بيان ما ينفقونه وهو كل خير، وبنى الكلام على ما هو أهم وهو بيان ١٥ المصرف؛ لأنّ النفقة لا يعتد بها إلا أن تقع موقعها. قال الشاعر:

إنَّ الصَّنِيعَةَ لَا تَكُونُ صَنِيعَةً ❁ حَتَّى يُصَابَ بهَا طَرِيقُ الْمصنَعِ

[١١٦٣] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه جاء عمرو بن الجموح، وهو شيخ هِمّ وله مال عظيم فقال: ماذا ننفق من أموالنا، وأين نضعها؟ فنزلت. وعن السدي: هي منسوخة بفرض الزكاة. وعن الحسن: هي في التطوّع.

216. Hoşunuza gitmese de size savaş farz kılındı. Ama bakın, bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olabilir; bir şey de hoşunuza gittiği halde sizin için kötü olabilir. Siz bilmezsiniz, Allah bilir.

[1164] "Hoşunuza gitmese de…" Bu *kürh*, *kerâhet*ten gelme olup, bunun delili "bir şey hoşunuza gitmediği halde..." ifadesidir. Sonra bu ya mübalağa amaçlı olarak masdarın sıfat yerine konması esasına göre kerahet anlamına gelir ki; kadın şairin [Hansâ; (v.24/645)];

[Hatırladığında ise] bir ileri gitmek, bir geri![35]

dediğine benzer olarak, onların savaştan hiç hoşlanmamaları sebebiyle sanki savaş "hoşlanmama"nın ta kendisi olmakta, yahut bu hoşlanmama *ḫubz* [ekmek] masdarının *maḫbûz* [pişirilmiş] anlamına geldiği gibi mef'ûl mânasında bir fiil olmaktadır. Yani *"o savaş size mekruh gelse de"* demektir. Sülemî [v.412/1021] *du'fun* ve *da'fun* örneğindeki gibi fetha ile *kerhun* şeklinde okumuş olup, bu kıraat savaşmanın mecburi oluşu anlamına gelmektedir. Bunun mecaz tariki üzere "zorlamak; mecbur kılmak" anlamına gelmesi de caizdir. Buna göre; sanki onlar savaşmaktan hiç hoşlanmamaları ve bunun kendilerine meşakkatli gelmesi sebebiyle buna icbar edilmişlerdir. Allah Teâlâ'nın; حملته امه كُرْهًا ووضعته كُرْهًا [Annesi onu ne zahmetlerle karnında taşıdı ve ne zahmetlerle doğurdu!] [Ahkāf 46/15] buyurması da bu anlamla ilgilidir. Allah Teâlâ'nın "Ama bakın, bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olabilir" buyurması insanların sorumlu kılındıkları şeyin bütününü kapsamaktadır. Zira nefisler sorumlu kılınmayı yadırgayıp, ondan kaçar ve bunun aksini severler. "Allah" sizin için neyin elverişli ve hayırlı olduğunu "bilir, ama siz" bunu "bilemezsiniz."

217. Sana haram aydan; onda savaşmaktan soruyorlar. De ki: Evet, onda savaşmak büyük bir günahtır... Ama Allah'ı nankörce inkâr etmek, O'nun yolundan ve Mescid-i Haram'dan (insanları) alıkoymak, halkını buradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahtır. Fitne, adam öldürmekten beterdir. Güçleri yetse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle 'aralıksız' savaşırlar. Sizden her kim dininden döner de inkârcı bir nankör olarak ölürse, bunların amelleri dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Orada temelli kalacaklardır!

35 Yavrusu ölen devenin huzursuzluk ve kararsızlığı o kadar fazla ki, adeta deve "ileri-geri hareket ederek sergilenen huzursuzluğun bizzat kendisiymiş" gibi mübalağalı bir anlatıma yer verilmiştir. / ed.

٦١٢-﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١١٦٤] {وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ} من الكراهة، بدليل قوله {وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا} ثم إما أن يكون بمعنى الكراهة على وضع المصدر موضع الوصف مبالغة، كقولها:

٥ فَإِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارُ

كأنه في نفسه لفرط كراهتهم له؛ وإما أن يكون فُعلًا بمعنى مفعول كالخبز بمعنى المخبوز، أي وهو مكروه لكم. وقرأ السلمي بالفتح، على أن يكون بمعنى المضموم، كالضَّعف والضُّعف. ويجوز أن يكون بمعنى الإكراه على طريق المجاز، كأنهم أُكرِهوا عليه، لشدة كراهتهم له ومشقته عليهم. ومنه قوله تعالى ١٠ {حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا} [الأحقاف: ٥١]؛ وعلى قوله تعالى {وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا} جميعَ ما كلِّفوه، فإن النفوس تكرهه وتنفر عنه وتحب خلافه {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} ما يصلحكم وما هو خير لكم {وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} ذلك.

٢١٧-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ ١٥ مِنَ الْقَتْلِ وَلا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[1165] Peygamber (s.a.) Abdullah b. Cahş'ı [v.3/624] Bedir harbinden iki ay önce Cemaziyelâhir ayında bir müfrezenin başında, içlerinde Amr b. Abdullah el-Hadramî ve beraberinde üç kişinin bulunduğu bir Kureyş kervanını gözetlemek üzere göndermişti. Bunlar [kervanbaşı] Amr'ı öldürüp, iki kişiyi de esir almış ve içinde Tâif ticaret kervanının da bulunduğu kervanı sürüp götürmüşlerdi. Bu Receb'in ilk günlerinde olmuşken, onlar bunu Cemaziyelâhir sanmışlardı. Bunun üzerine Kureyş: "Muhammed, korkanın güvende olduğu ve insanların bölük bölük maişetlerini tedarik etmeye koşuştuğu bir ay olan haram ayını helâl saydı [yasağını çiğnedi]" demişti. Peygamber (s.a.) kervanı alıkoymuş ve bu durum müfrezenin çok ağırına gitmiş ve "Tevbemizin kabulüne dair âyet inmedikçe yerimizden ayrılmayacağız!" demişlerdi ve Peygamber (s.a.) de kervanı ve esirleri iade etmişti. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre; âyet inince Peygamber (s.a.) ganimeti almıştı. [KT.b] Âyetin mânası: "Sana inkârcılar yahut Müslümanlar haram ayda savaşmanın hükmünü soruyorlar..." şeklindedir [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, s. 339 vd].

[1166] "O ayda savaşmaktan [soruyorlar]" kısmı, "ay"dan bedel-i iştimâl yani kapsayıcı bedeldir ["Sana haram aydan; 'haram ay' derken, yani o ayda savaşmaktan soruyorlar" şeklinde]. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde عَنْ قِتَالٍ فِيهِ şeklinde yer almakta olup, bu tıpkı لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ "[Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri,] güçsüz görülenlere -yani, onların arasındaki mü'minlere- … dediler." (A'râf 7/75) âyetinde olduğu gibi âmilin [harf-i cerin] tekrarlanması esasına dayanmaktadır. İkrime [v.105/723] ise şöyle okumuştur: قُلْ … قِتَالٍ فِيهِ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ [… o ayda öldürmekten soruyorlar. De ki, evet, o ayda öldürmek büyüktür] yani büyük günahtır. Atâ'dan [v.732] gelen rivayete göre kendisine haram ayda savaşmaktan sorulmuş da, Allah'a yemin ederek, insanların Harem mıntıkasında ve haram ayda cenk etmelerinin helâl olmayacağını; ancak bu yerde ve bu ayda kendileriyle savaşılması hâlinin istisna olduğunu; [dolayısıyla] âyetin neshinin söz konusu olmadığını söylemiştir. Ekseriyetin görüşü ise âyetin "... Artık Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün!" [Tevbe 9/5] âyetiyle neshedildiği doğrultusundadır.

[1167] وَ صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ [Allah yolundan alıkoymak] mübtedâ olup, أَكْبَرُ [daha büyük günahtır] ifadesi de onun haberidir. Yani Kureyş büyüklerinin Allah'ın yolundan ve Mescid-i Haram'dan alıkoymaları, Allah'ı inkâr etmeleri ve Mescid-i Haram halkını, yani Allah Resulü ile mü'minleri buradan çıkarmaları "Allah katında" o müfrezenin haram ayda hata yoluyla ve zan esasına göre savaş adına yaptıkları şeylerden "daha büyük günahtır. Fitne" yani [kişiyi haksız yere vatanından] çıkarma ve şirk koşma [da adam öldürmekten beterdir].

[١١٦٥] بعث رسول الله ﷺ عبد الله بن جحش على سرية في جُمادى الآخرة قبل قتال بدر بشهرين ليترصد عيرًا لقريش فيها عمرو بن عبد الله الحضرمي وثلاثة معه، فقتلوه وأسروا اثنين واستاقوا العير وفيها من تجارة الطائف. وكان ذلك أول يوم من رجب وهم يظنونه من جمادى الآخرة، فقالت قريش: قد استحل محمد الشهر الحرام شهرًا يأمن فيه الخائف ويَبْذَعِرّ فيه الناس إلى معايشهم فوقف رسول الله ﷺ العير، وعظم ذلك على أصحاب السرية وقالوا: ما نبرح حتى تنزل توبتُنا. وردّ رسول الله ﷺ العير والأسارى، وعن ابن عباس ﷺ: لما نزلت أخذ رسول الله ﷺ الغنيمة. والمعنى: يسألك الكفار أو المسلمون عن القتال في الشهر الحرام.

[١١٦٦] و{قِتَالٍ فِيهِ} بدل الاشتمال من الشهر. وفي قراءة عبد الله عَنْ قتال فيه، على تكرير العامل، كقوله {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] وقرأ عكرمة قَتْلٍ فيه قل قتلٌ فيه كبير، أي إثم كبير. وعن عطاء: أنه سئل عن القتال في الشهر الحرام؛ فحلف بالله ما يحل للناس أن يغزوا في الحرم ولا في الشهر الحرام إلا أن يقاتَلوا فيه، وما نسخت. وأكثر الأقاويل على أنها منسوخة بقوله {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [التوبة: ٥].

[١١٦٧] {وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ} مبتدأ و{أَكْبَرُ} خبره، يعني وكبائر قريش من صدّهم عن سبيل الله وعن المسجد الحرام، وكفرهم بالله وإخراج أهل المسجد الحرام وهم رسول الله والمؤمنون {أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ} مما فعلته السرية من القتال في الشهر الحرام على سبيل الخطأ والبناء على الظن. {والفتنة} الإخراج أو الشرك.

[1168] والمسجدِ الحرامِ ifadesi, عن سبيلِ اللهِ üzerine atfedilmiş olup, bunun وكفرٌ بِهِ'deki zamire atfedilmesi caiz değildir. "...sizinle... aralıksız savaşırlar" ifadesi inkârcıların Müslümanlara olan düşmanlıklarının ve onları dinlerinden döndürünceye *kadar* bundan vazgeçmeyeceklerini haber vermektedir. حَتَّى edatının mânası sebebi beyan etmekte olup, bu tıpkı senin; *fulân*^{un} *ya'budu'llâh*^{e} *hattâ yedhule'l-cennet*^{e} [Falanca cennete gitmek için Allah'a kulluk ediyor] demene benzer. Yani "sizi dininizden döndür*mek için* sizinle savaşacaklardır" demektir. "Güçleri yetse" ifadesiyle, onların güç yetirebilmeleri uzak görülmüş olmaktadır; tıpkı bir kişinin, düşmanına; *in zafirte bî fe-lâ tubkı 'aleyye* [Beni ele geçirirsen, sağ bırakma beni!] demesi gibidir ki, adam bununla düşmanının, asla kendisini ele geçiremeyeceğini ifade etmiş olmaktadır.

[1169] "Sizden her kim" kendi dininden onların dinine "döner" ve döndüğü dine göre onlara boyun eğer "de" mürted olarak "ölürse, bunların amelleri," dünyada İslâm nimetleri ve bu nimetlerin devamlılığının yanı sıra, mürted olarak öldükleri için, mürtedliğin oluşmasına bağlı olarak ahiret sevabı adına Müslümanların lehine olan şeyleri kaçırmaları sebebiyle "dünyada da âhirette de boşa gitmiştir." Şâfi'î *Rahimehullāh*'a [v.204/820] bu âyeti dinden dönmenin, kişi bu hâl üzere ölmedikçe amelleri iptal etmeyeceğine delil getirmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise bu kişi tekrar Müslümanlığa dönse bile dinden dönme amelleri iptal eder.

218. İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler; işte bunlar bel bağlarlar Allah'ın rahmetine... Allah da bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1170] "İman edenler, hicret edenler..." Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Cahş [3/625] ve arkadaşları [Amr b. Abdullah] el-Hadramî'yi öldürdüklerinde, bir topluluğun onların günahtan kurtulsalar bile hiç sevap alamayacaklarını zannetmeleri üzerine bu âyet inmiştir. "İşte bunlar bel bağlarlar Allah'ın rahmetine..." Katâde'nin [v.117/735] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu kimseler şu ümmetin en hayırlılarıdır. Daha sonra Allah onları sizin işittiğiniz gibi Allah'ın rahmetine bel bağlayan kimseler kılmıştır. Şu gerçektir ki, beklentisi olan talip olur, korkan ise kaçar.

219. Sana içkiden ve kumardan soruyorlar. De ki: İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır. Ama günahı faydasından büyüktür... Ayrıca, sana 'ne'yi infak edeceklerini soruyorlar. İhtiyacınızdan arta kalanı, de... Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki düşünesiniz.

[١١٦٨] {وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} عطف على {سَبِيلِ اللهِ}، ولا يجوز أن يعطف على الهاء في {بِهِ}. {وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ} إخبار عن دوام عداوة الكفار للمسلمين وأنهم لا ينفكون عنها حتى يردّوهم عن دينهم. وحتى معناها التعليل كقولك: فلان يعبد الله حتى يدخل الجنة، أي يقاتلونكم كي يردّوكم. و{إِنِ اسْتَطَاعُوا} استبعاد لاستطاعتهم، كقول الرجل لعدوّه: إن ظفرتَ بي فلا تُبقِ عليَّ. وهو واثق بأنه لا يُظفَر به.

[١١٦٩] {وَمَن يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ} ومن يرجع عن دينه إلى دينهم ويطاوعْهم على ردّه إليه {فَيَمُتْ} على الردّة {فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ} لما يفوتهم بإحداث الردة مما للمسلمين في الدنيا من ثمرات الإسلام، وباستدامتها والموت عليها من ثواب الآخرة. وبها احتج الشافعي على أن الردّة لا تُحبِط الأعمال حتى يموت عليها؛ وعند أبي حنيفة أنها تُحبِطها، وإن رجع مسلمًا.

٢١٨-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١٧٠] {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا} روي أن عبد الله بن جحش وأصحابه حين قتلوا الحضرمي، ظنّ قوم أنهم إن سلموا من الإثم فليس لهم أجر، فنزلت {أُولئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللهِ}. وعن قتادة: هؤلاء خِيار هذه الأمّة، ثم جعلهم الله أهل رجاء كما تسمعون، وإنه من رَجا طلَبَ، ومن خاف هرَبَ.

٢١٩-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

[1171] İçki hakkında dört âyet inmiştir: "Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık elde edersiniz." [Nahl 16/67] âyeti Mekke'de inmiştir. Zira Müslümanlar bunu içiyorlardı ve bu onlara helâldi. Sonraları Hazret-i Ömer, Mu'âz [v.17/638] ve bir grup sahabinin; "Ya Rasûlâllah! Şarap hakkında bize fetva verin, çünkü aklı gideriyor, malı yok ediyor." demeleri üzerine "İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır" âyeti indi. Bunun üzerine bir grup insan şarabı içti, diğerleri ise bunu bıraktı. Sonra Abdurrahman b. Avf [v.32/652] bir grup insan davet edip, içki içtiler ve sarhoş oldular. Nihayet biri imam olup, قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون [De ki: Ey Kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza *taparım*] şeklinde okudu. Bunun üzerine "Ey iman edenler! Sarhoşken namaza yaklaşmayın!" [Nisâ 4/43] âyeti indi. Böylece içki içenler bunu azalttılar. Yine bir ara, İtbân b. Mâlik [v.50/670], içlerinde Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın [v.55/675] da bulunduğu bir topluluğu davet etmişti. Bunlar içip sarhoş olunca, karşılıklı fahriye [övgü şiirleri] okuyup övünmeye, atışmaya başladılar. Nihayet Sa'd Ensār'ı hicveden bir şiir okuyunca, Ensār'dan biri ona bir deve çene kemiğiyle vurup, kemiği görünecek derecede başını yardı. Sa'd da Peygamber (s.a.)'e şikâyette bulundu. Bunun üzerine Ömer (r.a.); "Allah'ım! Şarap hakkında bize şifa bahşedecek [apaçık] bir açıklama lütfet!" diye dua etti. Nihayet "Ey iman edenler! İçki, kumar... şeytan işi birer pisliktir … artık vazgeçersiniz herhalde?" [Mâide 5/90-91] âyetleri indi; bunun üzerine Ömer; "Vazgeçtik ya Rab!" demişti. Rivayete göre Ali (r.a.) da; "Bir kuyuya bir damla içki düşse ve o kuyunun yerinde bir *minare* yapılsa o minarede ezan okumam. O damla bir göle düşse, sonra o göl kuruyup, yerinde ot bitse o otu hayvanlarıma otlatmam!" demiştir. İbn Ömer (r. anhumâ)'nın [v.73/692] da: "Eğer parmağımı onun içine soksaydım o parmak bana tâbi [ait] olmazdı [kesip atardım]!" dediği kendisinden rivayet edilmiştir. İşte gerçek iman!.. Onlar Allah'tan hakkıyla sakınan kimselerdi.

[1172] *Hamr* [الخمر] üzüm suyundan elde edilen, kaynayıp yoğunlaşan ve köpüğünü atan şeyin adıdır ki, haramdır. Pişmemiş kuru üzüm ve hurmanın suda ıslatılarak mayalandırılmışı da bunun gibidir. Şayet bunlar üçte ikisi buharlaşıncaya kadar pişirilip, sonra kaynatılır ve yoğunlaşırsa murdarlığı ve şeytanın payı yok olup gider ve Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre kişi bunu içmekle eğlence ve şenlik amaçlamadığında, sarhoş etmeyecek kadar içilmesi helâldir. Ebû Hanîfe'nin bir talebesinin; "Bana göre bunun helâl olduğunu defalarca söylemem, haram olduğunu bir kere söylemekten daha hoş gelir. Ama gökten düşüp lime lime olmam, benim için ondan bir katre yudumlamaktan daha hoştur!" dediği rivayet edilmiştir.

[١١٧١] نزلت في الخمر أربع آيات؛ نزلت بمكة {وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا} [النحل: ٦٧] فكان المسلمون يشربونها وهي لهم حلال. ثم إن عمر ومعاذًا ونفرًا من الصحابة قالوا: يا رسول الله، أفتِنا في الخمر، فإنها مذهبة للعقل مسلبة للمال، فنزلت: {فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ}. فشربها قوم وتركها آخرون. ثم دعا عبد الرحمن بن عوف ناسًا منهم فشربوا وسكروا، فأمّ بعضهم فقرأ: قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون، فنزلت: {لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى} [النساء: ٤٣] فقلَّ من يشربها. ثم دعا عِتْبان بن مالك قومًا فيهم سعد بن أبي وقاص فلما سكروا افتخروا وتناشدوا حتى أنشد سعد شعرًا فيه هجاء الأنصار فضربه أنصاري بلَحْي بعير فشجّه مُوضحةً، فشكا إلى رسول الله ﷺ. فقال عمر: اللهم بين لنا في الخمر بيانا شافيًا، فنزلت {إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ} إلى قوله {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ} [المائدة: ٩٠-٩١]. فقال عمر رضي الله عنه: انتهينا يا رب. وعن عليّ رضي الله عنه: لو وقعت قطرة في بئر فبنيت مكانها منارة لم أؤذن عليها، ولو وقعت في بحر ثم جفّ ونبت فيه الكلأ لم أرعه. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: لو أدخلت أصبعي فيه لم تتبعني. وهذا هو الإيمان حقًا، وهم الذين اتقوا الله حق تقاته.

[١١٧٢] والخمر: ما غلى واشتدّ وقَذف بالزَّبَد من عصير العنب، وهو حرام، وكذلك نقيع الزبيب أو التمر الذي لم يطبخ، فإن طبخ حتى ذهب ثلثاه ثم غلى واشتدّ ذهب خُبثه ونصيب الشيطان، وحلّ شربه ما دون السكر إذا لم يقصد بشربه اللّهو والطرَبُ عند أبي حنيفة. وعن بعض أصحابه: «لَأن أقول مرارًا هو حلال، أحبّ إليّ من أن أقول مرة هو حرام، ولَأن أخرّ من السماء فأتقطع قطعًا أحبّ إليّ من أن أتناول منه قطرة!»

Ekseri Fıkıh âlimlerine göre bu da tıpkı içki gibi haramdır. Her içki türünün sarhoş eden tüm oranları da bunun gibidir. İçkinin *hamr* [örtme] diye isimlendirilişi, aklı ve temyiz gücünü perdelediği içindir. Tıpkı bu ikisini engellediği için *sekr* [engelleme] diye de isimlendirilişi gibi. Bunun *hamerahû hamr*^{an} [onu örttü] şeklindeki kullanımdan yola çıkarak mastar sıygasıyla isimlendirilişi sanki mübalağa amaçlıdır. *Meysir* ise *yesera* fiilinin [mimli] mastarı olup, "kumar" demektir. Tıpkı *va'ade* fiilinden *mev'id* ve *race'a* fiilinden *merci'* mastarının gelmesi gibi. *Yesertehû* [onunla kumar oynadın] denir. Bunun *yusr* [kolaylık] kökünden türetilmiş olması, herhangi bir uğraş ve yorulma söz konusu olmaksızın adamın malının kolayca ve suhuletle alınması sebebiyledir. Yahut bunun *yesâr* [zenginlik] kökünden türetilmiş olması o kişinin zenginliğinin soyulup alınması sebebiyledir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Cahiliye devrinde insanlar aileleri ve malları üzerine kumar oynarlarmış. Şair;

Beni bir kumar kazancı gibi aralarında üleşirlerken, dağ geçidinde kendilerine diyordum ki;

[Benim Zehdem'in binicisinin oğlu olduğumu bilmiyor musunuz?]

demiştir ki bu, "Kumarcıların kumar kazancına ettikleri muameleyi bana yaparlarken" demektir.

[1173] **Şayet** " [Âyetin bahsettiği bu] kumar nasıl oynanıyordu?" **dersen, şöyle derim:** On adet fal okları vardı; *fezz, tev'em, rakīb, hils, nâfis, musbil, mu'allâ, menîh, sefîh* ve *vağd*. Bunlardan her birinin, kesip on parçaya -bir görüşe göre de yirmi sekiz parçaya- ayırdıkları bir deveden belli bir payı vardı. Sadece üç tane okun payı olmazdı ki, bunlar da *menîh, sefîh* ve *vağd* idi. Nitekim bir şair şöyle demiştir:

Benim dünyada birkaç okum var; ama hiçbirinde kâr yok; *vağd, sefîh ve menîh*tir adları!

Bunlardan *fezz* için bir, *tev'em* için iki, *rakīb* için üç, *hils* için dört, *nâfis* için beş, *musbil* için altı, *mu'allâ* içinse yedi hisse tahsis edilmişti. Onlar bu okları bir kabın içine koyup, bunu âdil birinin önüne bırakırlardı. Sonra bu kişi okları karıştırır ve elini daldırıp, tek tek şahıs ismi okuyarak bu okları torbadan çekerdi. Kime nasibi olan oklardan biri çıkarsa o kişi bu okta yazılı olan hisseyi alır; kime de nasipsiz oklardan biri çıkarsa o kişi hiçbir şey alamaz ve bütün bir devenin fiyatını üstlenirdi. Onlar bu hisseleri fakirlere verir, onlardan yemez ve bunu yapmakla övünürlerdi. Kumara katılmayanı da kınar ve onu *berem* [kumar kaçkını] diye isimlendirirlerdi.

وعند أكثر الفقهاء هو حرام كالخمر، وكذلك كل ما أسكر من كل شراب. وسميت خمرًا لتغطيتها العقل والتمييز، كما سميت سكرًا لأنها تسكرهما، أي تحجزهما، وكأنها سميت بالمصدر من خمره خمرًا، إذا ستره، للمبالغة. والميسر: القمار، مصدر من يَسَرَ، كالموعد والمرجع من فعلهما. يقال: يَسَرتُه، إذا قمرته. واشتقاقه من اليسر، لأنه أخذ مال الرجل بيسر وسهولة من غير كدٍّ ولا تعب؛ أو من اليسار، لأنه سلب يساره. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كان الرجل في الجاهلية يخاطر على أهله وماله قال:

أَقُولُ لَهُمْ بِالشِّعْبِ إِذْ يَيْسِرُونَنِي [أَلَمْ تَيْأَسُوا أَنِّى ابْنُ فَارِسِ زَهْدَمِ]

أي يفعلون بي ما يفعل الياسرون بالميسور.

[١١٧٣] فإن قلت: كيف صفة الميسر؟ قلت: كانت لهم عشرة أقداح، وهي: الأزلام والأقلام، والفَذّ، والتوأم، والرقيب، والحِلْس، والنافِس، والمُسْبِل، والمعلى والمَنِيح والسفيح، والوَغْد. لكل واحد منها نصيب معلوم من جزور ينحرونها ويجزؤنها عشرة أجزاء. وقيل: ثمانية وعشرين إلا لثلاثة، وهي المنيح والسفيح والوغد. ولبعضهم:

لِيَ فِي الدُّنْيَا سِهَامٌ ۞ لَيْسَ فِيهِنَّ رَبِيحُ

وَأَسَامِيهِنَّ وَغْدٌ ۞ وَسَفِيحٌ وَمَنِيحُ

للفذ سهم، وللتوأم سهمان، وللرقيب ثلاثة، وللحلس أربعة، وللنافس خمسة، وللمسبل ستة؛ وللمعلى سبعة؛ يجعلونها في الربابة وهي خريطة، ويضعونها على يدي عَدْل، ثم يُجَلْجِلها ويدخل يده فيُخرج باسم رجلٍ رجلٍ قِدْحا منها. فمن خرج له قدح من ذوات الأنصباء أخذ النصيب المرسوم به ذلك القدحُ. ومن خرج له قدح مما لا نصيب له لم يأخذ شيئًا وغُرِّم ثمنَ الجزور كلَّه. وكانوا يدفعون تلك الأنصباء إلى الفقراء ولا يأكلون منها. ويفتخرون بذلك ويذمون من لم يدخل فيه، ويسمونه البَرَم.

Tavla, satranç vb. kumar türleri de *meysir* hükmündedir. Peygamber (s.a.)'in: "Şu iki uğursuz oyundan sakının! Zira bunlar Acem kumarlarındandır" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. Ali (r.a.)'dan da tavla ve satrancın kumar sayıldığı rivayet edilmiştir. İbn Sîrîn'in [v.110/729]; "Sakınca barındıran her şey bir çeşit kumardır" dediği rivayet olunmuştur [KT.b].

[1174] Âyetin mânası "Sana birbirlerinden alıp verdikleri bu iki şeyi [içki ve kumarı] soruyorlar" şeklinde olup, delili şudur: "De ki: İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır. Ama bu ikisinin" karşılıklı alınıp verilmesindeki "günahı"n cezası "faydasından büyüktür." Bu fayda da her ikisinde mündemiç bulunan; içki içme, kumar, coşkulu eğlenceler, gençlerle dostluk ve işret etme imkânı bulma, onların yiyecek, içecek ve ikramlarından nasiplenme, kumar sayesinde mal kapma ve kumar kaçkınlarına karşı övünme sayesinde alınan keyiflerdir.

[1175] Âyet peltek Se ile إِثْمٌ كَثِيرٌ [çok günah] şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde ise ...وإثمهما أَقْرَبُ [Ama günahları yararlarından daha yakındır] şeklinde yer almıştır. Günahın çokluğu içkici ve kumarcıların bu ikisinin özünde pek çok yönden günah kazanmaları anlamına gelir.

[1176] "İhtiyacınızdan artakalanı [de!]." *'Afv* meşakkatin karşıtı olup, kişinin yaptığı infakın kendi tarafından meşakkat ve çaba harcama derecesine ulaşmış olmayanıdır. Şair şöyle demiştir:

> Benim huylarımdan kolay ve yumuşak olanı [seçip] al ki, sevgimin devamlılığını sağlamış olasın. Gazaba geldiğimde ise bu hiddetli hâlimde [bana karşı] konuşup durma!

Yumuşak araziye de *'afv* denir. [Âyette] العَفْوُ ve العَفْوَ şeklinde hem ref' hem de nasb ile okunmuştur.

[1177] Rivayet edildiğine göre; bir kişi gazaların birinde payına düşen altın yumurta misali bir şeyi Peygamber (s.a.)'e getirip, "Bunu benden bir sadaka olarak kabul et" demiş, Peygamber ise o kişiden yüz çevirmişti. Adam Peygamber'e sağ taraftan gelip aynısını söylemiş, Peygamber tekrar ondan yüz çevirmişti. Adam bu sefer Peygamber'e sol taraftan gelip, yine aynısını söyleyince, Hazret-i Peygamber ondan yüz çevirmiş ve hiddetli bir şekilde; "Getir onu!" deyip, miğferi almış ve onu adama öyle bir fırlatmıştı ki, adama değseydi mutlaka ya başını yarar veya [bir tarafını] yaralardı. Sonra şöyle buyurdu: "Sizden biriniz bütün malını getirip bağışlıyor ve oturup insanlara avuç açıyor. Sadaka, fazla maldan verilir." [*Ebû Dâvûd,* "Zekât", 39]

وفي حكم الميسر: أنواع القمار، من النرد والشَّطْرَنْج وغيرهما. وعن النبي ﷺ: «إياكم وهاتين اللعبتين المشؤمتين فإنهما من ميسر العجم.» وعن عليّ رضي الله عنه: أنّ النرد والشطرنج من الميسر؛ وعن ابن سيرين: كل شيء فيه خطر فهو من الميسر.

[١١٧٤] والمعنى: يسألونك عما في تعاطيهما، بدليل قوله تعالى {قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ}، {وَإِثْمُهُمَا} وعقاب الإثم في تعاطيهما. {أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} وهو الالتذاذ بشرب الخمر والقمار، والطرب فيهما، والتوصل بهما إلى مصادقات الفتيان ومعاشرتهم، والنيل من مطاعمهم ومشاربهم وأعطياتهم، وسلب الأموال بالقمار، والافتخار على الأبرام.

[١١٧٥] وقرئ إثم كثير بالثاء، وفي قراءة أبيّ وإثمهما أقرب. ومعنى الكثرة: أن أصحاب الشرب والقمار يقترفون فيهما الآثام من وجوه كثيرة.

[١١٧٦] {اَلْعَفْو} نقيض الجهد؛ وهو أن ينفق مالًا يبلغ إنفاقه منه الجهد واستفراغ الوسع، قال:

خُذِى العَفْوَ مِنّى تَسْتَدِيمِى مَوَدَّتِى ۞ وَلاَ تَنْطِقِى فِى سَوْرَتِى حِينَ أَغْضَبُ

ويقال للأرض السهلة: العفو. وقرئ بالرفع والنصب.

[١١٧٧] وعن النبي ﷺ: أنّ رجلًا أتاه ببيضة من ذهب أصابها في بعض المغازي فقال: خذها مني صدقة، فأعرض عنه رسول الله ﷺ؛ فأتاه من الجانب الأيمن فقال مثله فأعرض عنه، ثم أتاه من الجانب الأيسر فأعرض عنه؛ فقال: «هاتها» مغضبًا، فأخذها فخذفه بها خذفًا لو أصابه لشجه أو عقره، ثم قال: «يجيء أحدكم بماله كله يتصدّق به، ويجلس يتكفف الناس؛ إنما الصدقة عن ظهر غنىً!»

220. Dünyayı da Âhireti de (yani, işin hem önünü hem de sonunu)... Sana yetimlerden de soruyorlar. De ki: Onlar için ıslah (yani, onların işini en uygun biçimde çekip çevirmek, Allah korkusu saikiyle onları kaderlerine terketmekten) daha hayırlıdır. Eğer kendileriyle bir arada yaşıyorsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir. Kimin bozucu kimin düzeltici olduğunu Allah bilir!.. Allah dileseydi, sizi mutlaka zahmete sokardı. Allah, gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1178] Âyet ya [bir önceki âyetin sonu olan] "düşünesiniz" fiiliyle ilintilidir ki, buna göre mâna; "Ta ki, her iki dünyayı ilgilendiren şeyleri düşünesiniz de, -nafaka konusunda kolayca verilenin meşakkatle verilenden daha elverişli olduğunu size açıkladığıma benzer şekilde- sizin için en elverişli olana tutunasınız" şeklinde yahut "Ta ki, her iki dünya hakkında düşünesiniz de bu ikisinin menfaatleri en sürekli ve en çok olanını tercih edesiniz" şeklinde olur. Bunun "Ama günahları yararlarından büyüktür" [Bakara 2/219] ifadesine gönderme olarak, mânanın; "Ama günahları yararlarından büyüktür. Ta ki, günahın âhiretteki cezasını ve dünyadaki yararını düşünesiniz de, böylece peşin menfaati büyük cezalandırmadan kurtulmaya tercih etmeyesiniz" şeklinde olması da caizdir. Veya âyet [yine bir önceki âyette yer alan] "açıklıyor" fiiliyle ilintilidir. Buna göre mâna; "Allah size her iki dünyanın durumu ve bu ikisine taalluk eden hususlara ilişkin âyetleri açıklıyor ki, bu sayede düşünesiniz" şeklinde yapılanır.

[1179] "Haksız yere yetim malı yiyenler..." [Nisâ 4/10] âyeti inince insanlar yetimlerden uzak durup, onlardan sakınır oldular ve onlarla içli dışlı; birlikte yaşamayı, mallarını idare etmeyi ve maslahatlarına özen göstermeyi terkettiler. Bu da onlara ağır gelmiş ve ciddi sıkıntıya sokmuştu. İşte buna binaen şöyle buyruldu: "[Ey Muhammed!] De ki: Onların durumlarını düzeltmek" yani ıslah amaçlı olarak onlara ve mallarına müdahalede bulunmanız onlardan uzak durmanızdan "daha hayırlıdır. Eğer kendileriyle bir arada yaşar" ve onlarla hoş geçinip, kendilerinden uzak durmaz"sanız, onlar da sizin" din "kardeşlerinizdir." Kardeşe düşen ise kardeşiyle iç içe birlikte yaşamasıdır. Burada iç içe birlikte yaşamak hısımlık anlamına hamledilmiştir. "Kimin bozucu kimin düzeltici olduğunu Allah bilir!" Yani onlara ifsat ve ıslah amaçlı müdahalede bulunacak olan kimse Allah'a gizli kalmaz. Allah ona müdahalesine göre karşılığını verecektir. Şu hâlde Allah'tan sakının ve ıslahın dışında bir arayışa girmeyin! "Allah dileseydi, sizi mutlaka zahmete" meşakkate ve zora "sokardı" ve onlara müdahale etmeyi size serbest kılmazdı.

٢٢٠-﴿فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١١٧٨] {فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} إمّا أن يتعلق بتتفكرون، فيكون المعنى: لعلكم تتفكرون فيما يتعلق بالدارين؛ فتأخذون بما هو أصلح لكم؛ كما بينت لكم أنّ العفو أصلح من الجهد في النفقة، أوتتفكرون في الدارين فتؤثرون أبقاهما وأكثرَهما منافع. ويجوز أن يكون إشارة إلى قوله {وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} لتتفكروا في عقاب الإثم في الآخرة والنفع في الدنيا. حتى لا تختاروا النفع العاجل على النجاة من العقاب العظيم. وإمّا أن يتعلق بِيُبَيِّنُ، على معنى: يبين لكم الآيات في أمر الدارين وفيما يتعلق بهما لعلكم تتفكرون.

[١١٧٩] لما نزلت {إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا} [النساء: ١٠] اعتزلوا اليتامى وتحاموهم وتركوا مخالطتهم والقيامَ بأموالهم والاهتمامَ بمصالحهم، فشقّ ذلك عليهم وكاد يوقعهم في الحرج فقيل: {إِصْلاَحٌ لَهُمْ خَيْرٌ} أي مداخلتهم على وجه الإصلاح لهم ولأموالهم خير من مجانبتهم. {وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ} وتعاشروهم ولم تجانبوهم فهم {إِخْوَانُكُمْ} في الدين، ومن حق الأخ أن يخالط أخاه، وقد حُملت المخالطةُ على المصاهرة. {واللهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ} أي لا يخفى على الله من داخَلَهم بإفساد وإصلاح فيجازيه على حسب مداخلته، فاحذروه ولا تتَحَرَّوا غير الإصلاح {وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ} لحملكم على العَنَتِ وهو المشقة، وأحرجكم فلم يطلق لكم مداخلتهم.

[1180] Tāvûs [b. Keysân; v.106/725] قُلْ إِصْلاَحٌ إِلَيْهِمْ şeklinde okumuş olup, bu okuyuş "salâhı onlara ulaştırmak" anlamına gelir. Yine [şaz olarak] Hemze atılıp, harekesi Lâm'a nakledilerek لَاعْنَتَكُمْ / *le-'netekum* şeklinde de okunmuştur. Nitekim فلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ [Bakara 2/173] âyeti de [iki sakin harfin buluşmaması için] benzer şekilde فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ / *fe-le'sme 'aleyhi* şeklinde okunmuştur.

[1181] "Allah, gerçekten" kullarını meşakkate ve zora sokmaya gücü yetecek derecede bir galibiyeti haiz olup "mutlak izzet sahibidir ve" fakat O, kullarının takat kapsamı dışında kalan şeyle sorumlu tutmayacak derecede de "hikmet sahibidir."

221. Müşrik kadınları, iman edinceye kadar nikâhlamayın. İmanlı bir cariye müşrik bir kadından o hoşunuza gitse de daha iyidir. Müşrik erkeklere, iman edinceye kadar kız vermeyin. İmanlı bir köle, müşrik bir erkekten o hoşunuza gitse de daha iyidir. Çünkü bunlar (söz, hâl ve hareketleriyle) sizi Ateş'e çağırırlar. Allah ise kendi izniyle (ve izin verdiği elçiler aracılığıyla) Cennet'e ve bağışlanmaya çağırır. O, insanlara âyetlerini açık-seçik bildiriyor ki düşünüp ders çıkarsınlar.

[1182] ولا تَنْكِحُوا [Nikâhlamayın] ifadesi Tâ'nın zammesiyle ولا تُنْكِحُوا şeklinde de okunmuş olup, ilki; "O müşrik kadınlarla evlenmeyin"; diğeri ise "O müşrik kadınları [Müslüman erkeklerle] evlendirmeyin" anlamına gelir. Burada müşrik kadınlar dâr-ı harpte bulunan kadınlar demek olup, âyetin hükmü sabittir [neshedilmemiştir]. Bu müşrik kadınların, dâr-ı harptekilerle Ehl-i Kitab'a ait kadınların yekûnu olduğu da söylenmiştir. Çünkü "Yahudiler; "Üzeyir Allah'ın oğludur." dediler. Hıristiyanlar da "Mesih Allah'ın oğludur." dediler. Bu, onların -nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ederek- ağızlarına persenk ettikleri kendi sözleridir! (Aslı astarı yoktur!) Allah kahretsin bunları! Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?! Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryemoğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti; (o Tanrı ki) kendisinden başka tanrı yoktur; şirk koştukları şeylerden münezzehtir" [Tevbe 9/30-31] âyetlerinden ötürü Ehl-i Kitap şirk ehlinden sayılır. Bu âyet [Ehl-i Kitap kadınlarını kapsaması hâlinde] "sizden önce kitap verilenlerden iffetli kadınlar da… [size helâldir]" [Mâide 5/5] âyetiyle neshedilmiştir. Zira Mâide sûresi bütünüyle sabit / kesin olup, ondan hiçbir şey katiyen neshe uğramamıştır ki, bu İbn Abbâs [v.68/688] ve Evzâ'î'nin [v.157/774] de görüşüdür.

[١١٨٠] وقرأ طاوس قل إصلاح إليهم؛ ومعناه إيصال الصلاح. وقرئ لَاعْنَتَكم، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على اللام، وكذلك {فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ}.

[١١٨١] {إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ} غالب يقدر على أن يُعنِت عباده ويُحرِجهم ولكنه {حَكِيمٌ} لا يكلف إلا ما تتسع فيه طاقتهم.

٢٢١-﴿وَلا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَلأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُوَ إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١١٨٢] {وَلَا تَنْكِحُوا} وقرئ بضم التاء، أي لا تتزوّجوهنّ أو لا تُزَوِّجوهن. والْمُشْرِكَات الحربيات، والآية ثابتة. وقيل المشركات الحربيات والكتابيات جميعًا، لأن أهل الكتاب من أهل الشرك، لقوله تعالى {وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ} إلى قوله تعالى {سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} [التوبة: ٣١]، وهي منسوخة بقوله تعالى {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ} [المائدة: ٥]. وسورة المائدة كلها ثابتة لم ينسخ منها شيء قط. وهو قول ابن عباس والأوزاعي.

[1183] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Mersed b. Ebû Mersed el-Ğanevî'yi [v.3/625] bir grup Müslümanı Medine'ye getirmesi için Mekke'ye göndermişti. Mersed Cahiliye devrinde 'Anâk isimli bir kadına âşıktı. Kadın Mersed'e gelerek: "Neden başbaşa kalmıyoruz?" deyince, Mersed; "Allah müstahakkını versin! İslâm aramıza engel koydu!" dedi. Kadın; "Peki, benimle evlenmene bir yol yok mu?" deyince, Mersed; "Evet, var; fakat Peygamber (s.a.)'e dönüp, durumumla ilgili kendisiyle müşaverede bulunmam lâzım" demiş ve nihayet Peygamber (s.a.)'e danışınca bu âyet inmiştir. (*Tirmizî*, "Tefsir", 25)

[1184] "İmanlı bir cariye" ister hür ister köle olsun; imanlı bir kadın, keza imanlı bir köle; bütün insanların erkekli, kadınlı Allah'ın kulları olması sebebiyle "müşrik bir kadından, o hoşunuza gitse de" müşrik bir kadının hoşunuza gitmesi ve sizin onu sevmeniz durumunda dahi "daha iyidir." İmanlı bir cariye buna rağmen o müşrik kadından daha hayırlıdır. "Çünkü bunlar" yani müşrik kadın ve erkekler "küfre" Allah'ı inkâra çağırırlar. Dolayısıyla, onlara yaraşan kendileriyle dostluk ve hısımlık bağı kurulmaması ve onlarla mü'minler arasında vuruşma ve savaştan başka bir şey olmamasıdır. "Oysa Allah" yani Allah'ın velî kulları olan mü'minler "cennete ve bağışlanmaya" yani bu ikisine ulaştıracak olana "çağırır." Dolayısıyla, kendileriyle dostluk ve hısımlık bağı kurulması ve başkalarına tercih edilmemesi gerekenler onlardır. "Kendi izniyle" yani cennet ve mağfiretin, sayesinde hak edileceği ameli Allah'ın müyesser ve muvaffak kılmasıyla. Hasan-ı Basrî merfû' olarak وَالْمَغْفِرَةُ بِإِذْنِهِ şeklinde okumuş olup, buna göre mâna, "Bağışlanma Allah'ın müyesser kılmasıyla elde edilir" şeklindedir.

222. Sana âdet halinden de soruyorlar. De ki: O, bir eziyettir. Onun için, âdet halinde kadınlarınız(a cinsel temas)tan uzak durun; temizlenınceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara varın. Allah elbette tevbekârları sever, tertemiz olanları sever.

[1185] الْمَحِيضُ mastar olup, *hâdat mahîd*^{an} [kadın tam anlamıyla âdet gördü] denir ki, bu senin; *câ'e mecî*$^{'en}$ [bir geldi, ama ne geliş] ve *bâte mebît*^{en} [tam anlamıyla geceledi] demene benzer.

[1186] "De ki: O, bir eziyettir" yani murdarlık addedilen ve yakınında bulunanı tiksindiren, yadırgatan, rahatsız eden bir şeydir; "onun için, [âdet halinde] kadınlardan" onlarla cinsel ilişkiden "ayrı kalın;" onlardan uzak durun!

[١١٨٣] وروي أنّ رسول الله ﷺ بعث مَرْثَد بن أبي مرثد الغنوي إلى مكة ليخرج منها ناسًا من المسلمين وكان يهوى امرأة في الجاهلية اسمها عناق، فأتته وقالت: ألا نخلو؟ فقال: ويحكا! إن الإسلام قد حال بيننا. فقالت: فهل لك أن تتزوّج بي؟ قال: نعم، ولكن أرجع إلى رسول الله ﷺ فأستأمره، فنزلت.

[١١٨٤] {وَلَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ} ولَامرأة مؤمنة حرّةً كانت أو مملوكة، وكذلك {وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ}، لأنّ الناس كلهم عبيد الله وإماؤه. {وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ} ولو كان الحال أنّ المشركة تعجبكم وتحبونها، فإنّ المؤمنة خير منها مع ذلك. {أولئك} إشارة إلى المشركات والمشركين، أي يدعون إلى الكفر فحقهم أن لا يوالَوْا ولا يصاهَروا ولا يكون بينهم وبين المؤمنين إلا المناصبة والقتال {وَاللهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ} يعني وأولياء الله وهم المؤمنون يدعون إلى الجنة {وَالْمَغْفِرَةِ} وما يوصل إليهما؛ فهم الذين تجب موالاتهم ومصاهرتهم، وأن يؤثَروا على غيرهم. {بِإِذْنِهِ} بتيسير الله وتوفيقه للعمل الذي تستحق به الجنة والمغفرة. وقرأ الحسن والمغفرةُ بإذنه، بالرفع، أي والمغفرة حاصلة بتيسيره.

٢٢٢-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾

[١١٨٥] {اَلْمَحِيضُ} مصدر، يقال: حاضت محيضًا، كقولك: جاء مجيئًا، وبات مبيتًا.

[١١٨٦] {قُلْ هُوَ أَذًى} أي الحيض شيء يُستقذَر ويؤذِي من يقربه نفرةً منه وكراهة له؛ {فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ} فاجتنبوهنّ؛ يعني فاجتنبوا مجامعتهنّ.

[1187] Rivayet edildiğine göre Cahiliye halkı kadın âdet görünce Yahudi ve Mecusilerin yaptığı gibi onunla birlikte yemez, içmez, aynı yaygı üzerinde birlikte oturmaz ve aynı evde ikamet etmezlerdi. Nihayet bu âyet inince, Müslümanlar kadınlardan ayrı kalınması emrinin dış açılımını esas alarak onları evlerinden çıkarmışlardı. Bunun üzerine bir grup bedevî; "Ya Rasûlâllah! Soğuk şiddetli, elbiselerse az. Şayet elbiseler için onları yeğlersek, diğer ev halkı mahvolacak. Diğerlerini yeğlediğimizde de âdet gören kadınlar mahvolacak?" demesi üzerine, Peygamber Aleyhissalâtu Vesselâm; "Size, âdet gördükleri vakit kadınlarla sadece cinsel ilişki yaşamaktan uzak durmanız emredildi; Allah size, Acemlerin yaptığı gibi onları evlerden çıkarmayı emretmiş değil" buyurdu. [KT.b]

[1188] Söylendiğine göre; Hıristiyanlar kadınlarla [her durumda] cinsel ilişkide bulunup, onların âdet görmelerine aldırış etmezlerken, Yahudiler her hususta onlardan uzak dururlarmış. Bunun üzerine Allah bu iki durum arasında orta yolu emretmiştir.

[1189] Bu uzak durmanın keyfiyeti hususunda fıkıhçılar arasında ihtilâf vardır. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve Ebû Yusuf [v.182/798] "etek" kapsamına giren şeylerden uzak durulmasını gerekli görürlerken, Muhammed b. Hasen [eş-Şeybânî; v.189/805] sırf kadının cinsel organından uzak durulmasını gerekli görmüştür. Muhammed, Âişe hadisini rivayet etmiştir ki, o rivayette Abdullah b. Ömer [v.73/692] Hazret-i Âişe'ye [v.58/678] kişinin âdet gören karısıyla elbisesi üzerinden sevişip sevişemeyeceğini sormuş, Hazret-i Âişe de; "Kadın aşağı bölgesine peştemalını bağlar; sonra da adam istediği takdirde onunla [peştamalı üzerinden] sevişir" demiştir [*Muvatta',* "Tahâret", 95]. Zeyd b. Eslem'in [v.136/754] rivayet ettiği hadiste ise adamın biri Peygamber (s.a.)'e; "Âdet görüyorken karımdan benim için ne helâl olur?" diye sorması üzerine, Hazret-i Peygamber; "Üzerine peştemalını bağlasın, sonra da sen onun üstünden faydalanıver!" buyurmuştur [*Muvatta'*, "Tahâret", 93]. Sonra Zeyd; "Bu Ebû Hanîfe'nin görüşüdür" demiştir. Aslında Hazret-i Âişe'den bunun daha fazla ruhsat tanıyan türü de rivayet edilmiştir: "Kanın geldiği 'yer'den [*şi'âru'd-dem*] uzak durur; bundan ötesi onundur." [*Dârimî*, "Tahâret", 107]

[1190] İfade, يَطَّهَّرْنَ [tertemiz oluncaya kadar] şeklinde şeddeli okunmuş olup, açılımı يَتَطَهَّرْنَ'dir; delili de فإذا تَطَهَّرْنَ *[Artık iyice temizlendikleri vakit]* ifadesidir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) da حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ okumuştur. İfade حَتَّى يَطْهُرْنَ şeklinde de okumuş olup, *tatahhur* yıkanmak, *tuhr* ise "âdet kanının kesilmesi" anlamındadır. Her iki kıraat de amel edilmesi gereken türdendir: Ebû Hanîfe [v.150/767] hayzın ekseri müddetinde [on günün bitiminde] kanın kesilmesinin ardından, kadın yıkanmasa dahi;

[١١٨٧] روي أن أهل الجاهلية كانوا إذا حاضت المرأة لم يؤاكلوها ولم يشاربوها ولم يجالسوها على فُرش ولم يساكنوها في بيت كفعل اليهود والمجوس، فلما نزلت أخذ المسلمون بظاهر اعتزالهنّ فأخرَجوهنّ من بيوتهن، فقال ناس من الأعراب: يا رسول الله، البرد شديد والثياب قليلة، فإن آثرناهن بالثياب هلك سائر أهل البيت؛ وإن استأثرنا بها هلكت الحيَّضُ. فقال عليه الصلاة والسلام: «إنما أُمِرتم أن تعتزلوا مجامعتهنّ إذا حِضْن، ولم يأمركم بإخراجهنّ من البيوت كفعل الأعاجم.»

[١١٨٨] وقيل: إنّ النصارى كانوا يجامعونهنّ ولا يبالون بالحيض، واليهود كانوا يعتزلونهنّ في كل شيء، فأمر الله بالاقتصاد بين الأمرين.

[١١٨٩] وبين الفقهاء خلاف في الاعتزال، فأبو حنيفة وأبو يوسف: يوجبان اعتزال ما اشتمل عليه الإزار، ومحمد بن الحسن لا يوجب إلا اعتزال الفرج، وروى محمد حديث عائشة رضي الله عنها: أنّ عبد الله بن عمر سألها: هل يباشر الرجل امرأته وهي حائض؟ فقالت: تشدّ إزارها على سِفْلَتها، ثم ليباشرْها إن شاء. وما روى زيد بن أسلم: أنّ رجلًا سأل النبيّ ﷺ: ما يحلّ لي من امرأتي وهي حائض؟ قال: «لَتَشُدّ عليها إزارها، ثم شأنك بأعلاها.» ثم قال: وهذا قول أبي حنيفة. وقد جاء ما هو أرخص من هذا عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: يجتنب شعارَ الدم، وله ما سوى ذلك.

[١١٩٠] وقرئ يطَّهَّرن بالتشديد، أي يتطهرن، بدليل قوله {فَإِذَا تَطَهَّرْنَ}؛ وقرأ عبد الله حتى يتطهرن؛ ويَطْهُرن بالتخفيف. والتطهر: الاغتسال. والطهر: انقطاع دم الحيض. وكلتا القراءتين مما يجب العمل به، فذهب أبو حنيفة إلى أن له أن يقربها في أكثر الحيض بعد انقطاع الدم وإن لم تغتسل،

[bu müddetin altında kalan] hayzın minimum sınırları içerisinde ise kadın yıkanınca veya üzerinden bir namaz vakti geçince kocasının onunla ilişkiye girebileceği görüşündedir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise kadın; hem kanın kesilmesi hem de yıkanma olmak üzere iki temizliği birleştirmedikçe kocasıyla ilişkiye giremez. Âyetin zahiri bu olup, "İyice temizlendikleri vakit..." ifadesi de bunu desteklemektedir.

[1191] "Allah'ın size emrettiği yerden [onlara varın]" yani Allah'ın size emrettiği ve helâl kıldığı varış yerinden varın ki, o da kadının cinsel organıdır. "Allah elbette" kendilerine yasaklanan bu tür bir irtikâpla ilgili olarak nadir de olsa vuku bulması muhtemel şeylerden ötürü "çokça tevbe edenleri sever," aşırı çirkin günahlardan uzaklaşıp "tertemiz olanları sever." Yahut Allah tevbe temizliğiyle her günahtan nefislerini arındırıp tertemiz kılan tevbekârlarla hayızlı ve temiz [sırf cünüp olan] kadınla yıkanmadan önce cinsel ilişkiye girmek ve [anal ilişki gibi] mubah olmayan şeylere varmak vb. tüm murdarlıklardan alabildiğine temizlenmiş olanları sever, demektir.

223. Kadınlarınız sizin için bir tarla mesabesindedir. O halde, 'tarla'nıza dilediğiniz gibi varın. Ve birbiriniz için önden hazırlık yapın. Bir de Allah'tan sakının ve bilin ki; O'nunla mutlaka karşı karşıya geleceksiniz. Mü'minleri (O'nun yanında alacakları konusunda) müjdele.

[1192] "Sizin için bir tarla mesabesindedir," yani sizin için ekin mahallidir. Bu bir mecazdır; neslin kendisinden olduğu nutfelerin, rahimlerine bırakılmasının [tarlaya ekilen] tohumlara teşbihi açısından kadınlar tarlaya / ekeneğe benzetilmiştir. "O halde, tarlanıza dilediğiniz gibi varın." Bu temsilî bir anlatımdır. Yani ekmek istediğiniz arazilerinize nasıl varıyorsanız kadınlarınıza da şu veya bu yön gibi [herhangi bir tercihin] size mahzurlu olmayacağı şekilde dilediğiniz yönden varın, demektir. Buna göre mâna; "Ekin mahalli olan varış noktası aynı olduktan sonra onlarla istediğiniz şık üzere cinsel ilişkide bulunun" şeklindedir.

[1193] "O bir eziyettir. Bu yüzden [âdet halinde] kadınlardan uzak durun", "Allah'ın size emrettiği yerden…" ve "O halde, 'tarla'nıza dilediğiniz gibi varın" ifadeleri ince kinayeler ve hoş tarizler cümlesindendir. Allah kelâmındaki bu ve benzeri ifadeler; bunları öğrenip, bunlarla edeplenerek kendi konuşma ve yazışmalarında da benzer ifadeler kullanmaları için mü'minlere yönelik güzel âdâb-ı muaşeret örnekleridir.

وفي أقل الحيض لا يقربها حتى تغتسل أو يمضي عليها وقت صلاة. وذهب الشافعي إلى أنه لا يقربها حتى تطهر وتُطَهَّر، فتجمع بين الأمرين، وهو قول واضح. ويعضده قوله {فَإِذَا تَطَهَّرْنَ}.

[١١٩١] {مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ} من المأتَى الذي أمركم الله به وحللّه لكم وهو القُبُل؛ {إِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ} مما عسى يندر منهم من ارتكاب مانهوا عنه من ذلك {وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ} المتنزهين عن الفواحش، أو إنّ الله يحبّ التوّابين الذين يطهّرون أنفسهم بطِهْرة التوبة من كل ذنب، ويحب المتطهرين من جميع الأقذار، كمجامعة الحائض والطاهر قبل الغسل، وإتيان ما ليس بمباح، وغير ذلك.

٢٢٣-﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٩٢] {حَرْثٌ لَكُمْ} مواضع الحرث لكم. وهذا مجاز، شُبِّهن بالمحارث تشبيها لما يلقى في أرحامهن من النُّطَف التي منها النسل بالبذور. وقوله {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} تمثيل، أي فأتوهن كما تأتون أراضيكم التي تريدون أن تحرثوها من أي جهة شئتم. لا تُحظَر عليكم جهة دون جهة، والمعنى: جامعوهن من أي شق أردتم بعد أن يكون المأتَى واحدًا، وهو موضع الحرث.

[١١٩٣] وقوله {هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ}، {مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ}، {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} من الكنايات اللطيفة والتعريضات المستحسنة. وهذه وأشباهها في كلام الله آداب حسنة على المؤمنين أن يتعلموها ويتأدّبوا بها ويتكلفوا مثلها في محاورتهم ومكاتبتهم.

[1194] Rivayet edildiğine göre Yahudiler: "Kim secde -ya da yüzüstü yatar- pozisyonundaki karısıyla arkasından cinsel organına yaklaşacak şekilde ilişkide bulunursa doğacak çocuk şaşı olur" derlerdi. Bu durum Peygamber (s.a.)'e anlatılınca; "Yalan söylüyorlar" buyurmuş ve bu âyet inmiştir. [*Müslim*, "Nikâh", 133; *Ebû Dâvûd,* "Nikâh", 45].

[1195] "Ve" takdim edilmesi gereken iyi işleri ve sizi menettiğim şeylerin aksini [emredildiğiniz uygun amelleri] "kendi adınıza önceden hazırlayın [وَقَدِّموا لِأَنفُسِكم]." Bu ifadenin, çocuk isteme; yine cinsel temasın önü sıra besmele çekilmesi olduğu da söylenmiştir. "Bir de Allah'tan sakının" da yasaklara cüret etmeyin "ve bilin ki; O'nunla mutlaka karşı karşıya geleceksiniz." Binaenaleyh, rezil rüsva olmayacağınız şeylerle azıklanın! Çirkinlikleri bırakıp, güzellikleri işlemek sayesinde övgü ve tazime namzet olan "mü'minleri müjdele."

[1196] **Şayet** "Kadınlarınız sizin için birer tarla mesabesindedir" ifadesinin öncesiyle izdüşümü nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun izdüşümü "Allah'ın size emrettiği yerden onlara varın" ifadesinin beyan ve izahıdır. Yani "Allah'ın size emrettiği varılacak yer, ekin mahallidir" demek olup, bu o sözün bir tür tercüme ve tefsiri, şüphenin giderilmesi ve kadına varmaktaki asıl maksadın şehvet ihtiyacının görülmesi olmayıp, neslin bekasının talebi olduğunu göstermek içindir. O hâlde, o kadınlara ancak bu maksatla ilgili bağı kuracak bir varış mahallinden varınız!"

[1197] **Şayet** "Sana ... soruyorlar" ifadesinin üç kere [Bakara 2/215, 217, 219] Vâv'sız gelip, sonra üç kere de [Bakara 2/219-âyetin ikinci şıkkı-, 220, 222] Vâv'lı gelmesi ne demek oluyor?" **dersen, şöyle derim:** Onların o ilk üç hâdise ile ilgili sualleri farklı konumlarda vuku bulduğu için atıf harfi ile getirilmemiştir. Çünkü o suallerin her biri müstakil bir sualdir. Onlar diğer soruları ise aynı vakitte sormuş olduklarından bu sorulanları bir araya toplayacak *Vav* getirilmiş ve sanki; "Sana içki ve kumarla, infakla, şuna ve buna dair hususlarla ilgili soruları birleştirip, öyle soruyorlar" denmiş gibidir.

224. Yeminlerinizde Allah'ın adını anarak iyilik etmeye, fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya (bu yemini) engel kılmayın; Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1198] الْعُرْضَةُ kelimesi; الْقُبْضَةُ [bir tutamlık] ve *el-ğurfetu* [bir avuçluk] örneklerinde olduğu gibi mef'ûl mânası taşıyan, *fu'letun* kalıbında bir mastar olup, bir şeyin önüne engel kıldığın şeyin ismidir ki bu, odunun kabın önüne siper olup, ona perde ve engel oluşturması anlamında bir kullanımdır. Sen; *fulânun 'urdatun dûne'l-hayri* [Falanca hayrın önünde engeldir] dersin. Yine *'urdatun* bir işe maruz bırakılan demektir. Şair;

[١١٩٤] وروي أن اليهود كانوا يقولون: من جامع امرأته وهي مُجَبِّيَة من دبرها في قُبلها كان ولدها أحول، فذكر ذلك لرسول الله ﷺ فقال: «كذَبَت اليهود»، ونزلت.

[١١٩٥] {وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ} ما يجب تقديمه من الأعمال الصالحة وما هو خلاف ما نهيتكم عنه. وقيل: هو طلب الولد، وقيل: التسمية على الوطء. {وَاتَّقُوا اللهَ} فلا تجترئوا على المناهي، {وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ} فتزوّدوا ما لا تفتضحون به {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ} المستوجبين للمدح والتعظيم بترك القبائح وفعل الحسنات.

[١١٩٦] فإن قلت: ما موقع قوله {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ} مما قبله؟ قلت: موقعه موقع البيان والتوضيح لقوله {فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ}، يعني أنّ المأتى الذي أمركم الله به هو مكان الحرث، ترجمة له وتفسيرًا، أو إزالة للشبهة، ودلالة على أنّ الغرض الأصيل في الإتيان هو طلب النسل لا قضاء الشهوة، فلا تأتوهنّ إلا من المأتى الذي يتعلق به هذا الغرض.

[١١٩٧] فإن قلت: ما بال «يَسْأَلُونَكَ» جاء بغير واو ثلاث مرات، ثم مع الواو ثلاثًا؟ قلت: كان سؤالهم عن تلك الحوادث الأُول وقع في أحوال متفرّقة، فلم يؤت بحرف العطف، لأنّ كل واحد من السؤالات سؤال مبتدأ. وسألوا عن الحوادث الأُخر في وقت واحد، فجيء بحرف الجمع لذلك، كأنه قيل: يجمعون لك بين السؤال عن الخمر والميسر، والسؤال عن الإنفاق، والسؤال عن كذا وكذا.

٢٢٤-﴿وَلا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١١٩٨] العرضة: فُعْلة بمعنى مفعول، كالقبضة والغرفة، وهي اسم ما تعرضه دون الشيء من عرض العود على الإناء فيعترض دونه ويصير حاجزًا ومانعًا منه. تقول: فلان عرضةٌ دون الخير. والعرضة أيضًا: المعرض للأمر. قال:

[Bırakın, kumrular gibi çılgınca feryat edeyim!] Kınayanlara hedef kılmayın beni!

demiştir. Birinci yoruma göre âyetin mânası şudur ki, kişi yakın akraba ziyareti, ara bulma, herhangi birine iyilikte bulunma, ibadet vb. bazı hayırları yapmayacağına dair yemin eder; sonra da "Yeminimi bozarsam Allah'tan korkarım" deyip, yemininde sadık kalmak isteğiyle o iyi davranışı terkederdi. İşte buna binaen onlara; "Allah'ı... yeminlerinize" yani yemin ettiğiniz şeye "engel" siper "kılmayın" denmiştir. Üzerine yemin edilenin "yemin" diye isimlendirilmesi o şeyin yeminle iç içe olmasındandır. Nitekim Peygamber (s.a.) Abdurrahman b. Semüre'ye [v.670]; "Herhangi bir 'yemin'e 'yemin' edip de ondan gayrını daha hayırlı gördüğünde o hayırlı olanı yap ve bozduğun yemin için kefaret ver" [*Buhārî,* "Ahkâm", 5; *Ebû Dâvûd,* "el-Eymân ve'n-nüzûr", 8] demiştir ki, "herhangi bir yemin üzerine yemin edip..." ifadesi "yemine konu olan herhangi bir şey üzerine" demektir.

[1199] "İyilik etmeye, fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya..." ifadesi "yeminlerinize" ifadesinin atf-ı beyânı olup, bu da "iyilik, takva ve insanların arasını düzeltme adına yemine konu olan işlere [Allah'ı siper yapmayın"] demektir. **Şayet:** "لِأَيْمانِكُمْ [yeminlerinize] ifadesinin Lâm'ı ne ile ilintilidir?" **dersen, şöyle derim:** "Kılmayın" fiiliyle ilintilidir, yani Allah'ı yeminlerinize perde ve siper kılmayın. Yine, "siperlenmek" mânasına konu olduğu için عُرْضَةً lâfzıyla ilintili olması da caizdir. Buna göre mâna "Allah'ı iyilikle aranıza giren bir şey kılmayın" şeklinde olup bu, *i'teradanî kezâ* [Beni şu şekilde perdeledi] örneğinden alınmadır. Bu Lâm'ın "sebep bildirme" anlamı taşıyıp, أَنْ تَبَرُّوا ifadesinin لاَ تَجْعَلُوا fiiline veya عُرْضَةً lâfzına taalluk etmesi de caizdir. Yani; yeminlerinize bağlı kalmak için, Allah'ı, O'nun adına yaptığınız yeminlere siper etmeyin." Son yoruma göre ise âyetin mânası; "Allah'ı yeminlerinize hedef kılıp da, ikide bir yemin ederek O'nun adını bol keseden harcama konusu yapmayın" şeklindedir. Bu yüzden; "İtaat etme yemin edip duran hiçbir âdiye!" [Kalem 68/10] âyetinin indiği kimse en şeni bir şekilde kınanmıştır; çünkü "yemin edip duran" ifadesine âyette ilk sırada yer verilmiştir.

[1200] "İyilik etmeye, [fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya...]" ifadesi söz konusu yasaklamanın hükmî gerekçesidir. Yani iyilik etme, fenalıktan sakınma ve ara bulma isteğiyle… Çünkü ikide bir yemin eden biri, Allah'a karşı cüretkârlık sergileyen, O'na saygısı olmayan kimsedir. Dolayısıyla, böyle biri 'iyi' ve müttakî bir kişi olamaz ve insanlar ona güvenmez; onu kendi içlerine kabul etmez ve aralarının düzeltilmesi işine de karıştırmazlar.

[دَعُونِى أَنُحْ وَجْدًا كَنَوْحِ الْحَمَائِمِ] فلَا تجْعَلُونِي عُرْضَةً لِلَّوَائِمِ

ومعنى الآية على الأولى: أنّ الرجل كان يحلف على بعض الخيرات، من صلة رحم، أو إصلاح ذات بين، أو إحسان إلى أحد، أو عبادة، ثم يقول: أخاف الله أن أحنث في يميني، فيترك البِرّ إرادة البِرّ في يمينه، فقيل لهم: {وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} أي حاجزًا لما حلفتم عليه. وسمي المحلوف عليه يمينًا لتلبُّسه باليمين، كما قال النبي ﷺ لعبد الرحمن بن سمرة: «إذا حلفت على يمين فرأيت غيرها خيرًا منها فأت الذي هو خير، وكفِّر عن يمينك»، أي على شيء مما يُحلف عليه.

[١١٩٩] وقوله {أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا} عطف بيان لأيمانكم، أي للأمور المحلوف عليها التي هي البر والتقوى والإصلاح بين الناس. فإن قلت: بم تعلقت اللام في {لِأَيْمَانِكُمْ}؟ قلت: بالفعل، أي ولا تجعلوا الله لأيمانكم برزخًا وحجازًا. ويجوز أن يتعلق بعُرْضَةً لما فيها من معنى الاعتراض، بمعنى لا تجعلوه شيئًا يعترض البر، من اعترضني كذا. ويجوز أن يكون اللام للتعليل، ويتعلق {أَنْ تَبَرُّوا} بالفعل أو بالعرضة، أي ولا تجعلوا الله لأجل أيمانكم به عرضةً لأن تبروا. ومعناها على الأخرى: ولا تجعلوا الله معرضًا لأيمانكم فتبتذلوه بكثرة الحلف به، ولذلك ذم من أنزل فيه {وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ} [القلم: ١٠] بأشنع المذامّ، وجعل الحلاف مقدّمتها.

[١٢٠٠] و{أَنْ تَبَرُّوا} علة للنهي، أي إرادة أن تبروا وتتقوا وتصلحوا، لأن الحلَّاف مجترئ على الله، غير معظِّم له، فلا يكون بَرًّا متقيًا، ولا يثق به الناس فلا يُدخلونه في وساطاتهم وإصلاح ذات بينهم.

225. Allah sizi öylesine yaptığınız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz; ancak bilinçli, kararlı yemininizden dolayı sorumlu tutar. Allah bağışlayıcıdır, Halîm'dir.

[1201] *Lâğv* söz ve diğerleri adına değer atfedilmeyen, kıymetsiz şey demektir. Bundan dolayı, diyet konusunda değersiz addedilen deve yavruları için *lâğv* denir. Yeminin *lâğv* denen türü ise yeminler içerisinde değer taşımayanı olup, bağlayıcılığı bulunmayan yemin budur. Bunun delili ise "Fakat bilinçli ettiğiniz yeminlerinizden ötürü sizi sorumlu tutar" ve "ancak bilinçli, kararlı yemininizden dolayı sizi sorumlu tutar" [Mâide 5/89] ifadeleridir.

[1202] "Kararlı yemininizden dolayı..." Bu yeminin mahiyetine dair Fıkıh âlimlerinin farklı görüşleri vardır: Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre bu, kişinin bir şeye yemin edip, onu yemin ettiği gibi zannetmesi, sonrasında ise onun aksinin ortaya çıkmasıdır. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise bu, Arapların "Hayır, vallahi! Evet, öyle vallahi!" diyerek, sözlerini pekiştirdikleri ve akıllarından "yemin" diye bir şeyin geçmediği yemin türüdür. Şayet onlardan birine; "Bugün Mescid-i Haram'da yemin ettiğini işittim" denseydi, o bunu mutlaka inkâr eder ve muhtemelen bin kere; "Vallahi hayır!" derdi. Buna göre âyette iki anlam mevcuttur: (i) "Allah... sizi sorumlu tutmaz" yani Allah içinizden zan üzere yemin eden birinin boş yemini yüzünden sizi cezalandırmaz; ancak bilinçli, kararlı; yani kalplerinizin kasıtlı olarak yalan yere yemin etmeden dolayı kesp ettiği günah sebebiyle sizi cezalandırır ki, bu da kişinin, söylediğinin aksine bile bile yemin etmesidir. İşte bu *yemin-i gamûs*tur. (ii) "Allah... sizi sorumlu tutmaz" yani hiçbir kasıt barındırmayan boş yemin yüzünden size kefareti gerekli kılmaz; ancak bilinçli, kararlı, yani sırf dilin kesp etmesiyle değil, kalplerinizin niyetlenip, kastettiği yeminler yüzünden size kefareti gerekli kılar. "Allah" sizi öylesine yaptığınız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaması itibariyle "bağışlayıcıdır, halimdir."

226. Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin (îlâ yapanların) dört ay beklemeleri gerekir. Eğer (bu süre içinde yeminlerinden) dönerlerse, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1203] İbn Mes'ûd [v.32/652] آلَوْا مِنْ نِسآئِهِمْ [kadınlarına yaklaşmamaya yemin etmiş olanların...] şeklinde okumuşken, İbn Abbâs [v.68/688] يُقْسِمُونَ مِنْ نِسآئِهِمْ [kadınlarına yaklaşmamaya kasem edenlerin...] şeklinde okumuştur. **Şayet** "يؤلون fiili *'Alâ* ile geçişli kılındığı halde burada nasıl Min ile geçişli kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu özel yeminin içeriğinde uzaklık mânası mevcut olup, sanki; "Îlâ yaparak veya yemin ederek kadınlarından uzak kalanların..." denmiş gibidir.

٢٢٥-﴿لا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٢٠١] اللغو: الساقط الذي لا يعتد به من كلام وغيره. ولذلك قيل لما لا يعتد به في الدية من أولاد الإبل لغو. واللغو من اليمين: الساقط الذي لا يعتدّ به في الأَيمان، وهو الذي لا عقد معه. والدليل عليه {ولكن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ} [المائدة: ٨٩].

[١٢٠٢] {بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ} واختلف الفقهاء فيه، فعند أبي حنيفة وأصحابه هو أن يحلف على الشيء يظنه على ما حلف عليه، ثم يظهر خلافه. وعند الشافعي: هو قول العرب: لا والله، وبلى والله، بما يؤكدون به كلامهم ولا يخطر ببالهم الحلف. ولو قيل لواحد منهم: سمعتك اليوم تحلف في المسجد الحرام لأنكر ذلك، ولعله قال: لا والله ألف مرة. وفيه معنيان: أحدهما {لَا يُؤَاخِذُكُم} أي لا يعاقبكم بلغو اليمين الذي يحلفه أحدكم بالظن، ولكن يعاقبكم بما كسبت قلوبكم، أي اقترفَتْه من إثم القصد إلى الكذب في اليمين وهو أن يحلف على ما يعلم أنه خلاف ما يقوله وهي اليمين الغموس. والثاني: {لَا يُؤَاخِذُكُمُ} أي لا يلزمكم الكفارة بلغو اليمين الذي لا قصد معه، ولكن يلزمكم الكفارة بما كسبت قلوبكم، أي بما نوت قلوبكم وقصدت من الإيمان، ولم يكن كسب اللسان وحده. {والله غَفُورٌ حَلِيمٌ} حيث لم يؤاخذكم باللغو في أيمانكم.

٢٢٦-﴿لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٢٠٣] قرأ عبد الله آلَوْا من نسائهم؛ وقرأ ابن عباس يُقسِمون من نسائهم. فإن قلت: كيف عدي بمن، وهو معدى بعلى؟ قلت: قد ضمن في هذا القسم المخصوص معنى البعد، فكأنه قيل: يبعدون من نسائهم مؤلين أو مقسمين.

"Kadınları adına dört ay beklemeleri gerekir" anlamının kastedilmiş olması da caizdir. Tıpkı birisinin; *lî minke kezâ* [Senin namına bana şu gerekir] demesi gibi.

[1204] Kadına *îlâ* yapılması, kişinin; ayların sayısını kayıtlayacak şekilde; "Vallahi sana dört ay -ve üzeri müddetinde- yaklaşmayacağım!" veya ay kaydı koymaksızın; "Vallahi sana yaklaşmayacağım!" demesinden ibarettir. İbrahim en-Neha'î'den [v.96/714] nakledilen hariç olmak üzere, dört ayın altında *îlâ* olmaz. Bunun hükmü ise kişinin, imkânı olması hâlinde cinsel ilişkiyle, buna güç yetirememesi hâlinde ise sözlü olarak müddet içerisinde kadına döndüğünde bu dönmenin geçerli olup, cinsel ilişkiye güç yetirenin yemininin bozulması ve bu yüzden kendisine yemin kefaret gerekmesi, güç yetiremeyene ise hiçbir kefaret gerekmemesidir. Şayet dört ay geçer [de karısına dönmez] ise Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre bir *bâin talâk* ile boş olur. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise *îlâ* ancak dört aydan fazla olan müddette olur. Sonrasında *îlâ* edene bekleme hakkı tanınır; ya döner ya da boşar. Şayet buna yanaşmazsa hâkim ona talâk verdirir. "Eğer dönerlerse" ifadesi, "Eğer o aylarda dönerlerse" anlamındadır ki, bunun delili İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] فإن فآؤا فيهن [Eğer o aylar içerisinde dönerlerse] şeklindeki kıraatidir. *"Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." -Îlâ* yapanların, emzikli çocukları adına endişe duyan kadınların rızasıyla *îlâ* yapmaları da caiz ise de- erkekler *îlâ* yaparken genelde kadına zarar vermesi muhtemel bir girişimde bulunmuş olmaktadırlar; işte Allah bu girişimleri yahut tevbe ettikleri anlamına gelen 'kadına dönme'lerinden kaynaklanan bazı sebepleri bağışlar.

227. Şayet boşamaya karar verirlerse, Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1205] "Şayet boşamaya karar verir" de müddetin bitmesine kadar bekler"-lerse, Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." Bu ifade erkeklerin [dönmeme] ısrarlarına ve dönmeyi terketmelerine yönelik bir tehdittir. Şâfi'î *Rahimehullāh*'ın [v.204/820] görüşüne göre âyetin mânası; "Eğer müddetin bitiminden sonra döner ve boşamaya karar verirlerse" şeklindedir. **Şayet** "Dönme, bekleme müddetinin son bulmasından önce olduğuna göre bu [فإن فآؤا'daki] Fâ'nın konumunun keyfiyeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu sağlıklı bir konumdur. Çünkü "Eğer dönerlerse" ve "[boşamaya] karar verirlerse" ifadeleri, "Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin..." ifadesi için bir detaylandırmadır. Detaylandırma da detaylananın akabinde gelir. Bu tıpkı senin; "Bu ay sizin misafirinizim; şayet hoşnut kalır, sizi övgüye namzet bulursam ay sonuna kadar kalırım, aksi takdirde -fikrimi değiştirip belirteceğim süre dışında- burada kalmam" demene benzer.

ويجوز أن يراد لهم {مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ} كقوله: لي منك كذا.

[١٢٠٤] والإيلاء من المرأة أن يقول: والله لا أقربك أربعة أشهر فصاعدًا، على التقييد بالأشهر؛ أو لا أقربك، على الإطلاق. ولا يكون في ما دون أربعة أشهر، إلا ما يحكى عن إبراهيم النخعي. وحكم ذلك: أنه إذا فاء إليها في المدة بالوطء إن أمكنه أو بالقول إن عجز، صح الفيء وحنث القادر ولزمته كفارة اليمين، ولا كفارة على العاجز. وإن مضت الأربعة بانت بتطليقة عند أبي حنيفة. وعند الشافعي: لا يصح الإيلاء إلا في أكثر من أربعة أشهر ثم يوقَف المُولِي، فإما أن يفيء وإما أن يطلق؛ وإن أبى طلق عليه الحاكم. ومعنى قوله {فَإِنْ فَاءُو} فإن فاءوا في الأشهر، بدليل قراءة عبد الله فإن فاءوا فيهن؛ {فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر للمولين ما عسى يُقْدمون عليه من طلب ضرار النساء بالإيلاء وهو الغالب، وإن كان يجوز أن يكون على رضا منهن إشفاقًا منهن على الولد من الغَيْل، أو لبعض الأسباب لأجل الفَيْئة التي هي مثل التوبة.

٢٢٧-﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٠٥] {وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ} فتربصوا إلى مُضيّ المدة {فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} وعيد على إصرارهم وتركهم الفيئة؛ وعلى قول الشافعي رحمه الله معناه: {فَإِن فَاءُو}، {وَإِنْ عَزَمُوا} بعد مُضي المدة. فإن قلت: كيف موقع الفاء إذا كانت الفيئة قبل انتهاء مدّة التربص؟ قلت: موقع صحيح، لأن قوله {فَإِن فَاءُو}، {وَإِنْ عَزَمُوا} تفصيل لقوله {لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ} والتفصيل يعقب المفصل، كما تقول: أنا نَزيلُكم هذا الشهر، فإن أحمدتكم أقمت عندكم إلى آخره، وإلا لم أقم إلا ريثما أتحوّل.

[1206] **Şayet** "Onların boşamaya karar vermesi bilinen ve [fakat] işitilmeyen türden olduğuna göre 'Allah gerçekten işitir; mutlak ilim sahibidir' ifadesi hakkında ne diyeceksin?" **dersen, şöyle derim:** Boşamaya, karısına dönmeyi terketmeye ve zarar vermeye kararlı olan kişi mutlaka ya konuşur ya da mırıldanır, yani kendi kendine gizli kapaklı konuşması kaçınılmazdır. İşte bu da Allah'tan başkasının işitemeyeceği bir söz türüdür; tıpkı şeytanın vesvesesini işittiği gibi.

228. Boşanmış kadınlar; kendi kendilerine üç âdet müddeti beklerler. -Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorlarsa- Allah'ın, rahimlerinde yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz. Barışmak isterlerse, kocaları onları geri almaya daha lâyıktır. Erkeklerin kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi, kadınların da onlar üzerinde hakları vardır. Ancak erkeklerin onların üzerinde bir dereceleri vardır. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1207] "Boşanmış kadınlar" derken, cinsel ilişkide bulunulmuş âdet gören kadınları kastediyor. **Şayet** "Lâfız geneli gerektiriyorken boşanmış kadınlarla özelin kastedilmesi nasıl caiz olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Aksine, söz konusu lâfız "cins" anlamını içermede mutlak / kayıtsız olup, bu cinsin bütününü de bir kısmını da ifade etmeye uygundur. Dolayısıyla bu lâfız -müşterek isimlerde olduğu gibi- kendisi için elverişli olanlardan sadece biri hakkında gelmiş olmaktadır.

[1208] **Şayet** "Peki, o kadınlarla ilgili olarak 'beklerler' şeklinde haber sıygasına yer vermenin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, emir mânasına gelen bir haberdir; aslı "Boşanmış kadınlar beklesinler!" şeklinde olup, emrin haber formunda sunulması emri pekiştirmek ve bu emrin, gereğine uygun davranılmasında aceleciliğin kabullenilmesi gerektiği türden olduğu şuurunu kazandırmaktır. Böylece sanki o kadınlar "bekleme" emrine uymuşlar da, Allah Teâlâ bunu mevcutmuş gibi haber vermektedir. Bunun örneği; Arapların dua ederken *rahimekellāh!* [Allah sana merhamet etti!] demeleridir ki, bu dua icabet bulma güvencesiyle "haber" formunda sunulmuştur. Burada sanki rahmet mevcutmuş da o kişi bunu haber vermektedir. والمطلقات [Boşanmış kadınlar] lâfzının mübtedâ / özne olarak yapılanması da kendisine pekiştirme fazlalığı katan türdendir. [Bunun yerine, fiil cümlesi formunda] وَيَتَرَبَّصُ الْمُطَلَّقَاتُ denmiş olsaydı bu denli pekiştirme olmayacaktı.

[١٢٠٦] فإن قلت: ما تقول في قوله {فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ}، وعزمهم الطلاق مما يعلم ولا يسمع؟ قلت: الغالب أن العازم للطلاق وترك الفيئة والضرار لا يخلو من مقاولة ودمدمة، ولا بد له من أن يحدّث نفسه ويناجيها بذلك، وذلك حديث لا يسمعه إلا الله كما يسمع وسوسة الشيطان.

٢٢٨-﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ وَلا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٠٧] {وَالْمُطَلَّقَاتُ} أراد المدخول بهن من ذوات الأقراء. فإن قلت: كيف جازت إرادتهن خاصة واللفظ يقتضي العموم؟ قلت: بل اللفظ مطلق في تناول الجنس صالح لكله وبعضه، فجاء في أحد ما يصلح له كالاسم المشترك.

[١٢٠٨] فإن قلت: فما معنى الإخبار عنهن بالتربص؟ قلت: هو خبر في معنى الأمر. وأصل الكلام: وليتربص المطلقات. وإخراج الأمر في صورة الخبر تأكيد للأمر، وإشعار بأنه مما يجب أن يتلقى بالمسارعة إلى امتثاله، فكأنهن امتثلن الأمر بالتربص. فهو يخبر عنه موجودًا. ونحوه قولهم في الدعاء: رحمك الله، أخرج في صورة الخبر ثقة بالاستجابة، كأنما وجدت الرحمة فهو يخبر عنها، وبناؤه على المبتدأ مما زاده أيضًا فضل تأكيد. ولو قيل: ويتربص المطلقات، لم يكن بتلك الوكادة.

[1209] **Şayet** "…dört ay beklemeleri gerekir' denmesine benzer şekilde -burada da- 'üç âdet müddeti beklerler' denmesi gerekmez miydi? 'Kendi kendilerine' ifadesinin zikredilmesi ne anlama geliyor?" **dersen, şöyle derim:** 'Kendileri'nin zikredilmesinde onları beklemeye teşvik ve ziyade bir güdüleme mevcuttur. Zira bu, kadınların çekindiği bir husustur. Böylece Allah Teâlâ onları beklemeye motive etmektedir. Bu da kadınların nefis gözlerinin daima erkeklerin üzerinde olması sebebiyledir. Bu yüzden kendilerine nefislerini erkek aramaya karşı ezip yenmeleri ve beklemeye zorlamaları emredilmiştir.

[1210] الْقُرُوءُ kelimesi âdet görmek anlamındaki الْقَرْءُ lâfzının çoğulu olup, bunun delili Peygamber (s.a.)'in [Fâtıma bint Ebî Hubeyş'e]; دَعِي الصَّلاَةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكِ [kar' / âdet günlerinde namazı terket!] [KT.b] ve "Cariyenin talâkı iki boşama, iddet beklemesi ise iki hayız süresidir" [*Tirmizî,* "Talâk", 7] deyip, "iki temizlik süresidir" dememiş olmasıdır. Yine Allah Teâlâ'nın; "Şüphe etmekteyseniz hayızdan-nifastan kesilmiş bulunan kadınlarınızın ve henüz âdet görmemiş olanların iddeti üç aydır" [Talâk 65/4] buyurarak, ayları temizlik sürelerinin değil de âdet görmenin yerine koymuş olmasıdır. Bir de iddetteki asıl maksat rahmin temizlenmesidir. Rahmin temizlenmesini sağlayan şeyse temizlik müddeti değil, âdet görmedir. İşte bu yüzden cariyenin temizlenmesi de âdet görme ile ifade edilmiştir. Nitekim kadın âdet gördüğünde *akra'eti'l-mer'etu* denir. Yine böyle bir kadın için *imra'etun mukri'un* denir. Ebû Amr b. el-Alâ [v.154/771]; *defe'a fulânun câriyetehû ilâ fulânetin tukri'uhâ* demiştir. Yani falanca, âdet görüp dölyatağının temiz olup olmadığı anlaşılsın diye cariyesini falanca kadının yanına bıraktı.

[1211] **Şayet** "Ancak temizlik müddeti içerisinde verilen talâk meşru sayılırken, فطَلِّقُوهن لِعِدَّتِهن [Talâk 65/1] âyeti hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** لعدتهن ifadesi *"iddetlerini karşılayarak"* [yani tamlığını gözeterek] anlamındadır. Tıpkı; *lekītuhû li-selâseti'in bakīne mine'ş-şehri* [Ayın bitimine üç gün kala ona rastladım] demen gibidir ki, "üç günü karşılayarak" demektir. Kadınların iddeti ise üç hayız / âdettir.

[1212] **Şayet** "A'şâ'nın [v.7/629]:

> … kadınlarının temizlik günlerinden zayi olup gidenler sebebiyle …[36]

sözü hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Şair, "o savaş esnasında kadınlarının iddeti adına zayi olup giden şeyler sebebiyle" demek istiyor.

36 Sen her yıl; en uzak yerlere gitmek için azimkâr sabrını [savaş atı gibi] seferine hazırladığın, muazzam mal kazandıracak; kadınlarının [âdet görmediği] temizlik günlerinden [onlarla cima edememen yüzünden] zayi olup giden [zevkler] sebebiyle kabile içerisinde sana şeref bahşedecek bir gazvenin külfetini yüklenecek misin?

[١٢٠٩] فإن قلت: هلا قيل يتربصن ثلاثة قروء، كما قيل {تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ} وما معنى ذكر الأنفس؟ قلت: في ذكر الأنفس تهييج لهن على التربص وزيادةُ بعث، لأن فيه ما يستنكفن منه فيحملهن على أن يتربصن، وذلك أن أنفس النساء طوامح إلى الرجال، فأمرن أن يقمعن أنفسهن ويغلبنها على الطموح ويجبرنها على التربص.

[١٢١٠] والقروء: جمع قَرء أو قُرء، وهو الحيض، بدليل قوله عليه الصلاة والسلام: «دعي الصلاة أيام أقرائك»، وقولِه: «طلاق الأَمة تطليقتان، وعدَّتُها حيضتان»، ولم يقل: «طهران». وقوله تعالى {وَالَّلائِى يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةُ أَشْهُرٍ} [الطلاق: ٤] فأقام الأشهر مقام الحيض دون الأطهار. ولأن الغرض الأصيل في العدة استبراء الرحم، والحيض هو الذي تستبرأ به الأرحام دون الطهر، ولذلك كان الاستبراء من الأَمة بالحيضة. ويقال أقرأت المرأة، إذا حاضت؛ وامرأة مقرئ. وقال أبو عمرو بن العلاء: دفع فلان جاريته إلى فلانة تقرئها، أي تمسكها عندها حتى تحيض للاستبراء.

[١٢١١] فإن قلت: فما تقول: في قوله تعالى {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} [الطلاق: ١] والطلاق الشرعي، إنما هو في الطهر؟ قلت: معناه مستقبِلاتٍ لعدتهن، كما تقول: لقيته لثلاثٍ بقين من الشهر، تريد مستقبلًا لثلاث، وعدتهنّ الحيض الثلاث.

[١٢١٢] فإن قلت: فما تقول في قول الأعشى:

لِمَا ضَاعَ فِيهَا مِنْ قُرُوءِ نِسَائِكا ۞

قلت: أراد: لما ضاع فيها من عدّة نسائك، لشهرة القروء عندهم في الاعتداد بهن،

Çünkü Araplar nezdinde *kurû'* kadınların âdet görmesi olarak tanınır. Yani kadınların uzun bir süre iddet saymalarına benzer şekilde [savaşçı şahsın] her yıl savaş ve yağmaların getirdiği sıkıntıya katlanma adına ailesinden uzak kaldığı ve kadınların kocalarıyla yatamadıkları bir iddet beklemeye benzer şekilde o kadınların üzerinden geçen uzun bir müddet adına [zayi olup giden şeyler] demektir. "Kadınlarının vakitlerinden [zayi olup giden şeyler]" demek istemiş de olabilir. Zira *kar'* ve *kāri'* vakit anlamına da gelmekte olup, şair ne âdeti ne de temizliği kastetmiştir.

[1213] **Şayet:** "Peki, ثَلاَثَةَ قُرُوءٍ neye binaen mansûb kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Mef'ûlün bih olmak üzere. Tıpkı; *el-muhtekiru yeterabbesu'l-ğalâ* [muhtekir fiyatın yükselmesini bekler] demen gibi. Yani *yeterabbasne mudiyye selâseti kurûin* [üç hayız müddetinin geçmesini beklerler] demektir. Yahut zarf olmasına binaen mansûb kılınmış olup, bunun açılımı *yeterabbasne müddete selâseti kurûin* [üç hayız müddeti beklerler] şeklindedir.

[1214] Şayet: "Neden temyiz أَقْراءٍ şeklinde azlık bildiren çoğul değil de, çokluk bildiren çoğul sıygası üzere geldi?" **dersen, şöyle derim:** Araplar bu konuda geniş davranıp, bu iki çoğul çeşidinden her birini, çoğullukta ortak olmaları sebebiyle diğerinin yerine kullanmaktadır. بِأَنْفُسِهِنَّ kelimesine dikkat edersen, o pek çok nefislerden başka bir şey değildir. Muhtemelen *kurû'* sıygası *akrâ'* sıygasından daha çok kullanılmakta olup, kullanımı az olanı mühmel [terkedilmiş] konumuna indirmek için ona tercih edilmiş ve böylece Arapların *selâsetu şusûin* [üç tasma] sözlerinin benzeri olmuştur. Zührî [v.124/742] Hemze'siz olarak *selâsete kuruvvin* şeklinde okumuştur.

[1215] "Allah'ın," çocuk veya âdet kanı adına "rahimlerinde yarattığını…" Bu, kadının kocasından ayrılmak isteyip de -kocası, onu doğum yapmasını beklemeden boşasın; [doğacak] çocuğa acıyıp da onu bırakmaktan vazgeçmesin diye- hamileliğini gizlemesi veya âdet gördüğü hâlde, alelacele boşanma talebiyle bunu gizleyip "temizlendim" demesi hâlidir. Karınlarındaki ceninleri düşürmeyi isteyip, bunu bildirmeyen ve bu sebeple bunu inkâr eden kadınların kastedilmiş olması da caizdir ki, buna göre rahimlerinde olanın gizlenmesi onun düşürülmesinden kinaye kılınmıştır. "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorlarsa." Bu ifade kadınların bu 'rahimdekini gizleme' fiilinin büyük bir vebal addedilmesi ve Allah'a ve O'nun cezalandırmasına iman eden kimsenin bu tür büyük günahlara cüret edemeyeceği anlamına gelmektedir.

أي من مدّة طويلة كالمدة التي تعتد فيها النساء، استطال مدة غيبته عن أهله كل عام لاقتحامه في الحروب والغارات، وأنه تمرّ على نسائه مدة كمدة العدة ضائعة لا يضاجعن فيها؛ أو أراد من أوقات نسائك، فإنّ القرء والقارئ جاء في معنى الوقت، ولم يرد لا حيضًا ولا طهرًا.

[١٢١٣] فإن قلت: فعلام انتصب {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ}؟ قلت: على أنه مفعول به، كقولك: المحتكر يتربص الغلاء؛ أي يتربصن مضيّ ثلاثة قروء. أو على أنه ظرف، أي يتربصن مدة ثلاثة قروء.

[١٢١٤] فإن قلت: لم جاء المميز على جمع الكثرة دون القلة التي هي الأقراء؟ قلت: يتسعون في ذلك فيستعملون كل واحد من الجمعين مكان الآخر لاشتراكهما في الجمعية. ألا ترى إلى قوله {بِأَنْفُسِهِنَّ} وما هي إلا نفوس كثيرة، ولعل القروء كانت أكثر استعمالًا في جمع قُرء من الأقراء، فأوثر عليه تنزيلًا لقليل الاستعمال منزلة المهمل، فيكون مثل قولهم: ثلاثة شسوع. وقرأ الزهري ثلاثة قُرُوٍّ، بغير همزة.

[١٢١٥] {مَا خَلَقَ اللهُ فِى أَرْحَامِهِنَّ} من الولد أو من دم الحيض. وذلك إذا أرادت المرأة فِراق زوجها فكتمت حملها لئلا ينتظر بطلاقها أن تضع، ولئلا يشفق على الولد فيترك تسريحها؛ أو كتمت حيضها وقالت وهي حائض: قد طهرت، استعجالًا للطلاق. ويجوز أن يراد اللاتي يبغين إسقاط ما في بطونهن من الأجِنَّة فلا يعترفن به ويجحدنه لذلك، فجعل كتمان ما في أرحامهن كناية عن إسقاطه {إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ} تعظيم لفعلهن، وأن من آمن بالله وبعقابه لا يجترئ على مثله من العظائم.

[1216] الْبُعُولَةُ kelimesi الْبَعْلُ lâfzının çoğulu olup, Tâ çoğul müennes ekidir. Tıpkı الْحُزُونَةُ ve السُّهُولَةُ örneklerinde olduğu gibi. الْبُعُولَةُ lâfzıyla mastar anlamının kastedilmesi de caiz olup, senin *ba'l*[un] *hasenu'l-bu'ûlet*[i] [güzel kocalık yapan bir koca] sözün buna örnektir. Yani "onlara kocalık yapanlar, bunda" bu bekleme süresinde "onları geri almaya" onlara dönmeye "daha lâyıktırlar." Übey b. Kâ'b'ın kıraatinde بِرِدَّتِهِنَّ [onların bir tür dönmelerine] şeklindedir.

[1217] **Şayet:** "Kadınların da bir dönüş hakları varmış gibi kocalar nasıl dönmeye 'daha' lâyık kılınmışlardır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Adam kadının dönmesini istediği hâlde kadın bundan kaçınırsa, adamın sözünün kadının sözüne tercih edilmesi gerekir. Böylece adam [bu konuda] kadından daha çok hak sahibi olmuştur; yoksa bu kadının dönme hakkı bulunduğu anlamına gelmez. Dönme sayesinde kendileriyle o kadınların arasını "bulup, barışmak" ve o kadınlara iyilik etmek "ister" ve onlara zarar vermek istemez"lerse…"

[1218] "Erkeklerin kadınlar üzerinde" gözetilmesi gereken "hakları olduğu gibi, kadınların da onlar üzerinde" gözetilmesi gereken "meşru" yani şer'an ve insanların genel âdetleri itibariyle [yani örfen] yadırganmayacak "hakları vardır." Dolayısıyla, sakın kadınlar kendi hakları olmayan şeyi kocalarına; kocalar da kendi hakları olmayan şeyi o kadınlara yüklemesinler ve eşlerden hiçbiri hayat arkadaşına sert davranmasın! Buradaki karşılıklı denklikten maksat, yapılacak işin cinsi itibariyle değil, işin güzel olmasını gerektirecek türden bir denkliğin gerekliliğidir. Şu hâlde kadın adamın elbisesini yıkadığı veya ona ekmek pişirdiği vakit, adamın da bunun gibi yapması gerekmez; ama [örneğin, odun hazırlamak gibi] erkeklere yaraşır şekilde o fiile mukabil bir şeyler yapar.

[1219] "[Ancak erkeklerin onların üzerinde] hak ve fazilet noktasında "bir dereceleri" yani fazlalıkları "vardır." Denilmiştir ki, erkeğin nail olduğu ne tür lezzet varsa kadın da o lezzete nail olur. Erkeğin üstünlüğü kadını görüp gözetmesi ve onun görülecek iş ve ihtiyaçları için harcama yapmasıdır.

229. Boşama iki keredir; (ondan sonra ise) ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz; karı-koca, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa başka... (Üçüncü şahıslar olarak) siz de onların, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarsanız, o halde fidye vermelerinde bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; onları aşmayın. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa, bunlardır işte zalimler!

[١٢١٦] والبعولة: جمع بعل، والتاء لاحقة لتأنيث الجمع كما في الحزونة والسهولة. ويجوز أن يراد بالبعولة المصدر من قولك: بَعْلٌ حسَنُ البُعولة، يعني وأهل بعولتهن {أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ} برجعتهن -وفي قراءة أبيّ بردّتهن- {فِي ذَلِكَ} في مدة ذلك التربص.

[١٢١٧] فإن قلت: كيف جُعلوا أحق بالرجعة، كأن للنساء حقًا فيها؟ قلت: المعنى أنّ الرجل إن أراد الرجعة وأبتها المرأة وجب إيثار قوله على قولها وكان هو أحق منها، إلا أن لها حقًا في الرجعة {إِنْ أَرَادُوا} بالرجعة {إِصْلَاحًا} لما بينهم وبينهن وإحسانًا إليهن ولم يريدوا مضارّتهنّ.

[١٢١٨] {وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ} ويجب لهنّ من الحق على الرجال مثل الذي يجب لهم عليهنّ {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي لا ينكر في الشرع وعاداتِ الناس فلا يكلفنهم ما ليس لهنّ ولا يكلفونهنّ ما ليس لهم، ولا يعنف أحد الزوجين صاحبه. والمراد بالمماثلة مماثلة الواجب الواجب في كونه حسنة، لا في جنس الفعل، فلا يجب عليه إذا غسلت ثيابه أو خبزت له أن يفعل نحو ذلك، ولكن يقابله بما يليق بالرجال.

[١٢١٩] {دَرَجَةً} زيادة في الحق وفضيلةً. قيل: المرأة تنال من اللذة ما ينال الرجل، وله الفضيلة بقيامه عليها وإنفاقه في مصالحها.

٢٢٩-﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلا أَنْ يَخَافَا إِلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[1220] *Selâm, teslîm* [selâmlama] mânasına geldiği gibi, *talâk* da *tatlîk* [boşama] anlamına gelir. Yani meşru boşama toptan, bir defada salıvermek değil de, ayrı ayrı olmak üzere art arda talâk vermektir. "İki keredir" derken, Allah Teâlâ bununla ikilemeyi değil, tekrarlamayı kastetmiştir. Tıpkı "Sonra, gözünü *bir kez daha, bir kez daha* çevir de [bak]; sana geri dönsün o göz bitkin ve bezgin." [Mülk 67/4] âyetinde iki kere [*kerrateyn*] değil; tekrar tekrar bakmak anlamı kastedildiği gibi. Arapların, bu tür ikilemelerle tekrarın kastedildiği *lebbeyke!* [Sana defalarca itaate hazırım!], *sa'deyke!* [Seni defalarca memnun etmeye hazırım!], *hanâneyke!* [Hep senin merhametini istiyorum!], *hezâzeyke!* [(هَذَاذَيْكَ) Kesip doğramayı hızlandır!] ve *devâleyke!* [Dön dolaş dur! / İşin hep yolunda gitsin!] şeklinde sözleri mevcuttur.

[1221] "Ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir" ifadesi, onlara nasıl boşayacaklarını öğretmenin ardından kendilerini ya güzelce geçinecek ve yaşamlarını sağlayacak şekilde kadınları yanlarında tutmaları ya da kendilerine öğrettiği şekilde onları güzelce salıvermeleri arasında muhayyer kılmaktır. Denildi ki, bu, iki kere *ric'î talâk* [kocanın karısına dönme yetkisi bulunan talâk] ile boşama mânasındadır. Zira üçüncü boşamadan sonra asla dönme söz konusu olmaz. "Ya iyilikle" yani dönmekle "tutmak ya da" kişi, iddetinin dolmasıyla birlikte ayrılacağı ana dek karısına dönmeyerek veya kadının iddet süresini uzatıp, ona zarar vermeyi isteyeceği türden kadına dönmeyerek; bir görüşe göre ise kadını üçüncü temizlik süresinde üçüncü kez boşayarak "güzellikle salıvermektir."

[1222] Rivayet edildiğine göre biri Peygamber (s.a.)'e: "Üçüncü talâk nerede?" diye sormuş, Aleyhissalâtu Vesselâm da: "ya da güzellikle salıvermektir" diye cevap vermiştir. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre iki ve üç talâkı bir arada vermek bid'attir. Sünnet olan, kişinin kadına temizlik hâlinde bir talâktan fazlasını vermemesidir. Zira İbn Ömer hadisinde rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) İbn Ömer'e [v.73/692]; "Sünnet olan ancak temizlik süresini tam olarak karşılayıp, o kadını her bir âdet görme başına bir talâk düşecek şekilde boşayıvermendir" buyurmuştur [KT.b]. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre üç talâkı birden vermede hiçbir beis yoktur. Bunun delili de Peygamber (s.a.)'in huzurunda karısıyla lânetleşip [*li'ân*] onu üç talâkla boşaması üzerine Peygamber'in yadırgamadığı [Uveymir] el-Aclânî hadisidir. [*Buhârî,* "Talâk", 31, 34-35]

[1223] Rivayet edildiğine göre; Cemîle bint Abdullah[37] b. Übeyy, Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın [v.12/633] nikâhında bulunuyordu. O, kadını sevdiği hâlde kadın onu sevmiyordu. Kadın Peygamber (s.a.)'e gelip; "Ya Rasûlâllah! Ben ve Sabit aynı yastığa baş koyamıyoruz. Aslında, onu din ve ahlâk konusunda ayıplamıyorum;

37 Metinde bu hanım sahabinin Abdullah b. Übey b. Selûl'ün kızı olduğu söylenmiş olmaktadır, ancak *DİA*'ya -ilgili maddeyi yazan Mücteba Uğur'a- göre doğrusu, kız kardeşi olduğudur. Nitekim ismi de Cemîle bint Übeyy'dir. / ed.

[١٢٢٠] {اَلطَّلَاقُ} بمعنى التطليق، كالسلام بمعنى التسليم، أي التطليق الشرعي تطليقة بعد تطليقة على التفريق دون الجمع والإرسال دفعة واحدة، ولم يرد بالمرتين التثنية ولكن التكرير، كقوله {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} [الملك: ٤] أي كرّة بعد كرّة، لا كرّتين اثنتين. ونحو ذلك من التثاني التي يراد بها التكرير قولهم: لبَّيْك وسعديك وحنانيك وهذاذيك ودواليك.

[١٢٢١] وقوله تعالى {فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} تخيير لهم بعد أن علمهم كيف يطلقون، بيْن أن يمسكوا النساء بحسن العشرة والقيام بمواجبهنّ وبين أن يسرحوهنّ السَّراح الجميل الذي علّمهم. وقيل: معناه الطلاق الرجعي مرّتان، لأنه لا رجعة بعد الثلاث؛ فإمساك بمعروف أي برجعة، أو تسريح بإحسان، أي بأن لا يراجعها حتى تبين بالعدّة، أو بأن لا يراجعها مراجعة يريد بها تطويل العدة عليها وضِرارها. وقيل: بأن يطلقها الثالثة في الطهر الثالث.

[١٢٢٢] وروي أن سائلًا سأل رسول الله ﷺ: أين الثالثة؟ فقال عليه الصلاة والسلام: {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ}. وعند أبي حنيفة وأصحابه الجمع بين التطليقتين والثلاث بدعة، والسنة أن لا يوقع عليها إلا واحدة في طهر لم يجامعها فيه، لما روي في حديث ابن عمر: أنّ رسول الله ﷺ قال له: «إنما السنة أن تستقبل الطهر استقبالًا، فتطلقها لكل قُرء تطليقةً.» وعند الشافعي لا بأس بإرسال الثلاث، لحديث العجلاني الذي لاعنَ امرأته فطلقها ثلاثًا بين يدي رسول الله ﷺ، فلم ينكِر عليه.

[١٢٢٣] روي أن جميلة بنت عبد الله بن أبيّ كانت تحت ثابت بن قيس بن شماس، وكانت تبغضه وهو يحبها. فأتت رسول الله ﷺ فقالت: «يا رسول الله، لا أنا ولا ثابت، لا يجمع رأسي ورأسه شيء، والله ما أعيب عليه في دين ولا خلق،

bir Müslüman olarak kocaya nankörlüğü de yadırgıyorum. Ona kızamıyorum da. Fakat çadırın kenarını kaldırıp, onu bir grup erkek içerisinde karşıdan gelirken gördüm; baktım ki, o grubun en siyahı, en kısa boylusu ve en çirkin yüzlüsü Sabit idi!" demişti. Nihayet bu âyet indi. Sâbit mehir olarak kadına bir bahçe vermişti; kadın bu bahçeyi bedel gösterip Sâbit'den bu mal karşılığında boşanma talebinde bulunup, ayrıldı. İşte İslâm'da ilk *hul'* hâdisesi budur [KT.b].

[1224] **Şayet;** "Onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz' ifadesinde kime hitap edilmektedir? Eğer "'eşlere' **dersen** '(Üçüncü şahıslar olarak) siz de onların, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarsanız...' ifadesi buna uygun düşmemektedir. **Şayet** 'yöneticilere ve hâkimlere' dersen bunlar o kadınlara ne herhangi bir şey veren ne de onlardan bir şey geri alanlardır?" **dersen, şöyle derim:** İlk hitap eşlere, son hitap da yönetici ve hâkimlere ait olacak şekilde her iki durum da caizdir. Bu tür şeyler Kur'ân'da da, onun dışındakilerde de hiç de az değildir. Yahut hitabın tümünün yönetici ve hâkimlere ait olması da caizdir. Çünkü onlar duruşmanın kendilerine havale edilmesi durumunda alıp-verme işini emredecek olanlardır. Böylece onlar sanki [bizzat] alan ve veren kesim olmaktadırlar.

[1225] "Onlara verdiklerinizden" yani onlara verdiğiniz mehirlerden. "Karı-koca" yani eşler, kadının başkaldırması ve kötü huyluluğu adına vuku bulacak şeyler sebebiyle her ikisini bağlayan evlilik görevleri hususunda "Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa başka..." "... o zaman kadının [boşanmak için] fidye vermesinde" bizzat kendisinin, kendisine verilen mehri gönüllü olarak bağışlama karşılığında fidye verip, muhâle'a yapmasında yani mal karşılığında boşanma talebinde bulunmasında "ikisine de bir vebal yoktur;" aldığı konusunda adama, verdiği konusunda da kadına bir günah yoktur. Mehrin üzerinde fazladan bir mal karşılığı boşama hükmen caiz ise de mekruhtur.

[1226] Rivayete göre kadının biri kocasına başkaldırmış ve akabinde Ömer *Radıya'llâhu Anh*'ın huzuruna getirilmişti. Ömer kadını üç gece ahırda beklettikten sonra çağırıp; "Gecelemeni nasıl buldun?" diye sormuş. Kadın; "Bu herifin yanında bulunduğumdan beri, şu üç geceden daha çok mutluluk verici bir gece geçirmedim!" deyince, Ömer kadının kocasına; "Küpesi karşılığında da olsa onu vereceği mala bedel boşa gitsin!" demiştir. -Katâde [v.117/735; Hazret-i Ömer'in] "kadının bütün malına karşılık..." demek istediğini söyler.- Bu, evlilik hukukunu çiğneyip, başkaldırmanın kadından kaynaklanması hâlinde söz konusudur. Ancak kocadan kaynaklanırsa, kocanın kadından herhangi bir şey alması kendisine mekruhtur [KT.b].

ولكني أكره الكفر في الإسلام، ما أطيقه بغضًا، إني رفعت جانب الخِباء فرأيته أقبل في عدّة فإذا هو أشدهم سوادًا وأقصرهم قامة وأقبحهم وجهًا!» فنزلت. وكان قد أصدقها حديقةً فاختلعت منه بها؛ وهو أوّل خُلْع كان في الإسلام.

[١٢٢٤] فإن قلت: لمن الخطاب في قوله {وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا}؟ إن قلتَ للأزواج لم يطابقه قوله {فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ}؛ وإن قلتَ للأئمة والحكام فهؤلاء ليسوا بآخذين منهن ولا بمؤتيهن؟ قلت: يجوز الأمران جميعًا؛ أن يكون أوّل الخطاب للأزواج، وآخره للأئمة والحكام، ونحو ذلك غير عزيز في القرآن وغيره؛ وأن يكون الخطاب كله للأئمة والحكام، لأنهم الذين يأمرون بالأخذ والإيتاء عند الترافع إليهم، فكأنهم الآخذون والمؤتون.

[١٢٢٥] {مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ} مما أعطيتموهنّ من الصدقات {إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ} إلا أن يخاف الزوجان ترك إقامة حدود الله فيما يلزمهما من مواجب الزوجية، لما يحدث من نشوز المرأة وسوء خلقها {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} فلا جناح على الرجل فيما أخذ ولا عليها فيما أعطت {فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ} فيما فدت به نفسها واختلعت به من بذل ما أوتيت من المهر. والخلع بالزيادة على المهر مكروه وهو جائز في الحكم.

[١٢٢٦] وروي أن امرأة نشزت على زوجها فرفعت إلى عمر ﷺ، فأباتها في بيت الزبل ثلاث ليال ثم دعاها فقال: كيف وجدت مبيتك؟ قالت: ما بت منذ كنت عنده أقرّ لعيني منهن. فقال لزوجها: اخلعها ولو بقُرْطها. قال قتادة: يعني بمالها كله، هذا إذا كان النشوز منها، فإن كان منه كره له أن يأخذ منها شيئًا.

[1227] أَنْ لَا يُقِيمَا [*"o ikisinin riayet edemeyeceklerinden..."*] fiilinin [tesniye] Elif'inden *bedel-i iştimâl* kılacak şekilde edilgen sıyga ile إِلاَّ أَنْ يُخَافَا [o ikisi adına endişe duyulursa] şeklinde de okunmuştur. Bu tıpkı senin *hîfe Zeyd*[un] *terkuhû ikâmet*[e] *hudûdi'llâh*[i] [Zeyd'in Allah'ın sınırlarına riayet etmemesinden endişe duyuldu] demene benzer. وأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا [... kendi aralarında gizli kapaklı konuşmaktadır, zalim olanları" (Enbiyâ 21/3)] âyeti bunun benzeri olup, İbn Mes'ûd (r.a.)'ın إلا أن تَخَافُوا [korkarsanız başka...] şeklindeki kıraati bunu desteklemektedir. Übey b. Kâ'b'ın kıraati ise إِلاَّ أَنْ يَظُنَّا [o ikisi kanaat getirirlerse başka] şeklinde olup, "korkma"nın kanaat anlamına gelmesi caizdir. Araplar *ehâfu en yekûne kezâ ve efraku en yekûne...* [Şöyle şöyle olmasından endişe duyuyorum ve şöyle şöyle olmasından korkuyorum] derler ki, bununla "bu kanaatteyim" anlamını kastederler.

230. Koca, karısını (söz konusu iki boşamadan sonra) bir kez daha boşayacak olursa, artık ondan sonra kadın, başka bir koca ile (basbayağı) nikâhlanıp gerdeğe girinceye kadar bir daha ona helâl olmaz. (Hülle bâtıldır; hülleciler yaramaz insanlardır!) Şayet o da onu boşar ve o ikisi (yani, kadın ve eski kocası) Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar birbirlerine dönmelerinde her ikisi için de bir günah yoktur. Bunlar; Allah'ın, bilen bir toplum için açıkladığı sınırlarıdır.

[1228] "Koca, karısını" Allah Teâlâ'nın "boşama iki keredir" sözünde tekrarla sıfatlanan söz konusu talâkla "bir kez daha boşayacak" ve bu talâk nisabını bütünüyle tamamlayacak "olursa" veya o kadını iki kereden sonra üçüncü kez boşayıverirse "artık ondan sonra" bu boşamadan sonra "kadın, başka bir koca ile (basbayağı) nikâhlanıncaya" evleninceye "kadar bir daha ona helâl olmaz." Nikâhlamak fiili tıpkı evlenme fiili gibi adama nispet edildiği gibi kadına da nispet edilir. [Meselâ] *Fulânet*[un] *nâkih*[un] *fî-benî fulân*[in] [Falanca kadın falan oğullarına nikâhlıdır] denir.

[1229] [Eski kocasına] helâl olma hükmünü nikâh akdine münhasır kılan [yani cinsel ilişkiyi şart görmeyen] kişi -ki Sa'îd b. el-Müseyyeb'dir [v.94/713]- bu âyetin zahirine tutunmaktadır. Cumhurun görüşü ise cinselliğin gerekli olduğudur ki, bunun delili de Urve'nin, [v.713; teyzesi] Hazret-i Âişe'den [v.58/678] rivayet ettiği şu hadistir: "Rıfâ'a'nın [v.42/662] karısı Peygamber (s.a.)'e gelerek: "Rıfâ'a beni boşadı ve talâkım kesinleşti. Abdurrahman b. Zübeyr beni nikâhladı, ama onunki elbise püskülü gibi! Ve bana temas etmeden beni boşayıverdi" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.): "Rıfâ'a'ya dönmek mi istiyorsun? Hayır! Sen onun, o da senin balcığınızı tatmadıkça [cinsel ilişki gerçekleşmedikçe] bu olamaz." buyurmuştur [*Müslim,* "Talâk", 1-5; *Buhârî*, "Talâk", 4].

[١٢٢٧] وقرئ إلا أن يُخَافا، على البناء للمفعول وإبدال أن لا يقيما من ألف الضمير، وهو من بدل الاشتمال، كقولك: خِيف زيدٌ تركَه إقامة حدود الله. ونحوه {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣] ويعضده قراءة عبد الله إلا أن تخافوا؛ وفي قراءة أبي إلا أن يظنا؛ ويجوز أن يكون الخوف بمعنى الظن. يقولون: أخاف أن يكون كذا، وأَفْرَق أن يكون، يريدون أظن.

٢٣٠-﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٢٢٨] {فَإِنْ طَلَّقَهَا} الطلاق المذكور الموصوف بالتكرار في قوله تعالى {اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ} [البقرة: ٢٢٩]، واستوفَى نصابَه؛ أو فإن طلقها مرة ثالثة بعد المرّتين {فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ} من بعد ذلك التطليق {حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} حتى تتزوّج غيره. والنكاح يسنَد إلى المرأة كما يسند إلى الرجل، كما التزوج. ويقال: فلانة ناكح في بني فلان.

[١٢٢٩] وقد تعلق من اقتصر على العقد في التحليل بظاهره وهو سعيد ابن المسيب. والذي عليه الجمهور أنه لا بد من الإصابة، لما روى عروة عن عائشة رضي الله عنها: أنّ امرأة رِفاعة جاءت إلى النبي ﷺ فقالت: إن رفاعة طلقني فبَتَّ طلاقي وإن عبد الرحمن بن الزبير تزوّجني، وإنما معه مثل هدبة الثوب وإنه طلقني قبل أن يمسني، فقال رسول الله ﷺ: «أتريدين أن ترجعي إلى رِفاعة؟ لا، حتى تذوقي عُسَيلته ويذوق عُسيلتك!»

Rivayete göre; bu kadın Allah'ın dilediği kadar beklemiş, sonra [Rıfâ'a'ya] dönmüş ve "O [Abdurrahman] bana temasta bulundu" deyince, Hazret-i Peygamber ona; "İlk sözünde yalan söyledin ya; artık diğer sözünde seni tasdik edemem" buyurmuştur. Bu kadın [bir müddet] beklemiş, nihayet Peygamber (s.a.) vefat edince Ebû Bekr *Radıya'llâhu Anh*'a gelmiş ve "İlk kocama döneyim mi?" demiş. Ebû Bekr de "Peygamber (s.a.) sana söyleyeceğini söylediği vakit ben oradaydım. Rıfâ'a'ya dönmeyeceksin!" demişti. Ebû Bekr *Radıya'llâhu Anh* da vefat edince kadın bu sefer, Ömer *Radıya'llâhu Anh*'a da aynı şeyi söylemişti. Ömer "Bu seferki gelişinden sonra bir daha bana gelirsen seni recmederim!" deyip, kadını menetmiştir [KT.b].

[1230] **Şayet** "Hülle şartıyla kıyılan nikâh hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Süfyân, Evzâ'î [v.157/74], Ebû Ubeyd [v.224/838] ve Mâlik [v.179/795] gibiler bunun caiz olmayacağına kāildir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre bu kerahetle beraber caizdir. [Hatta] Ebû Hanîfe'den rivayet edildiğine göre; kadın ve erkek hülleyi gizleyip, açıklamazlarsa hiçbir kerahet yoktur. Peygamber (s.a.)'in hülle yapanı da hülle yaptıranı da lânetlediği rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Nikâh", *28*]. Ömer *Radıya'llâhu Anh*'ın: "Bana bir hülle yapan ve yaptıran getirilirse onları kesinlikle recmederim!" dediği rivayet edilmiştir. Osman *Radıya'llâhu Anh*'ın da; "Karşılıklı hileye dayanmayan, [meşru ve] rağbet gören nikâhtan başkasına hayır!" dediği rivayet edilmiştir [KT.b].

[1231] "Şayet o" ikinci koca "da onu boşarsa ve o ikisi (yani, kadın ve eski kocası) Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edecekleri" evlilik hukukuna riayet edecekleri "*kanaatine* varırlarsa, tekrar" evlenme konusunda onlardan her birinin [eski hayat] arkadaşına döneceği şekilde "birbirlerine dönmelerinde her ikisi için de bir günah yoktur." Âyette "…riayet edeceklerini *bilirlerse*" buyrulmamasının sebebi bu hususta kesin bilginin her ikisine de kapalı olması ve bunu ancak mutlak izzet ve celâlin tek sahibi Allah'ın bilebileceğidir. Burada kim zannı bilgi diye açıklarsa lâfız ve mâna yolunu şaşırmış demektir. Çünkü sen [meselâ]; *'alimtu en yekūme Zeydun* [Zeyd'in ayağa kalkacağını biliyorum] demezsin; *'alimtu ennehû yekūmu* [Zeyd'in ayağa kalktığını biliyorum] dersin. Bir de insan yarın ne olacağını bilemez; olsa olsa kanaat getirir.

وروي أنها لبثت ما شاء الله، ثم رجعت فقالت: إنه كان قد مسني، فقال لها: كذبت في قولك الأوّل، فلن أصدّقك في الآخر، فلبثت حتى قُبض رسول الله ﷺ فأتت أبا بكر رضي الله عنه فقالت: أأرجع إلى زوجي الأوّل. فقال: قد عهدتِ رسول الله ﷺ حين قال لك ما قال، فلا ترجعي إليه. فلما قبض أبو بكر رضي الله عنه قالت مثله لعمر رضي الله عنه فقال: إن أتيتني بعد مرّتك هذه لأرجمنك، فمنعها.

[١٢٣٠] فإن قلت: فما تقول في النكاح المعقود بشرط التحليل؟ قلت: ذهب سفيان والأوزاعي وأبو عبيد ومالك وغيرهم إلى أنه غير جائز، وهو جائز عند أبي حنيفة مع الكراهة. وعنه أنهما إن أضمرا التحليل ولم يصرحا به فلا كراهة. وعن النبي ﷺ: أنه لعن المحلِّل والمحلَّل له. وعن عمر رضي الله عنه: لا أوتى بمحلل ولا محلل له إلا رجمتهما! وعن عثمان رضي الله عنه: لا نكاح إلا نكاح رغبة غير مدالسة.

[١٢٣١] {فَإِنْ طَلَّقَهَا} الزوج الثاني. {أَن يَتَرَاجَعَا} أن يرجع كل واحد منهما إلى صاحبه بالزواج {إِن ظَنَّا} إن كان في ظنهما أنهما يقيمان حقوق الزوجية. ولم يقل: إن علمَا أنهما يقيمان، لأنّ اليقين مغيب عنهما لا يعلمه إلا الله عزّ وجلّ. ومن فسر الظن ههنا بالعلم فقد وهم من طريق اللفظ والمعنى، لأنك لا تقول: علمت أن يقوم زيد، ولكن: علمت أنه يقوم؛ ولأنّ الإنسان لا يعلم ما في الغد، وإنما يظن ظنًّا.

231. Siz kadınları boşayıp onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, artık onları ya iyilikle tutun ya da iyilikle bırakın. Haddinizi aşarak onlara zarar vermek için onları tutmayın. Kim böyle yaparsa, (karısına değil, asıl) kendisine zulmetmiş olur! Allah'ın âyetlerini oyuncak edinmeyin. Allah'ın, üzerinizdeki nimetini; size öğüt vermek için indirdiği kitabı ve hikmeti hatırlayın. Allah'tan sakının ve bilin ki; Allah her şeyi bilir!

[1232] "... onlar da iddetlerini bitirdiklerinde" yani iddetlerinin sonuna ulaşıp, iddetin nihaî sınırına yaklaştıklarında... Ecel [iddet] bütün bir süreye ve sürenin sonuna denk düşen isimdir; insanın ömrüne *ecel* dendiği gibi, bu ömrün, son bulduğu ölüme de *ecel* denir. *Ğâye* [nihaî sınır] ve *emed* [son] kelimeleri de bunun gibidir. Nahiv âlimleri "Min *ibtidâ-i gâye* [en başından itibaren], İlâ ise *intihâ-i gâye* [en son] içindir" derler. Şair şöyle demiştir:

> Her canlı ömrün(ün) müddetini tamamlayacak ve eceli son bulunca yok olup gidecektir

Aynı şekilde "ermek / ulaşmak" anlamında da mecazî bir kullanım söz konusudur. Meselâ kişi şehre iyice yaklaştığı vakit *belağa'l-beled*[e] [şehre ulaştı] denir; ulaşmayıp da sadece yaklaştığında *kad vasaltu* [ulaşmış bulunuyorum] denir. [Âyetin hükmüyle ilgili olarak] bilinmektedir ki, müddetin bitiminden sonra kadını nikâhta tutmanın hiçbir anlamı yoktur. Çünkü kadın müddetin son bulmasından sonra o adamın karısı değildir ve kadın o adamın sayacağı bir iddetin dışında kalmıştır. Dolayısıyla, adamın o kadına hiçbir şekilde yol bulması söz konusu olamaz. Müracaat ederek zarar verme talebi söz konusu olmaksızın "artık" ya adam kadına dönecek şekilde "onları ya iyilikle tutun ya da" adamın o kadını serbest bırakıp, nihayet kadının iddeti son bulunca ve herhangi bir zarar verme söz konusu olmaksızın kadının ayrılacağı şekilde "iyilikle bırakın."

[1233] "Haddinizi aşarak" onlara zulmederek -bir görüşe göre ise onları fidye ödemeye zorlayarak- "onlara zarar vermek için onları tutmayın. [Cahiliye devrinde] adam kadını boşar ve iddet süresinin bitimi yaklaşıncaya kadar onu terkeder; daha sonra kadına dönerdi. Bunu herhangi bir ihtiyaçtan ötürü değil, kadının iddetini uzun tutmak için yapardı. Bu, zarar verme maksatlı bir tutmaydı. "[Kim böyle yaparsa, (karısına değil, asıl)]" nefsini Allah'ın azabına hedef kıldığı için "kendisine zulmetmiş olur!"

[1234] "Allah'ın âyetlerini oyuncak edinmeyin," yani o âyetlere sımsıkı sarılıp, muhtevasıyla amel etme konusunda ciddi olun ve o âyetlere hakkıyla riayet edin! Aksi takdirde, onları alay ve oyuncak konusu edinmiş olursunuz. İşinde ciddiyetsiz kişiler için;

٢٣١-﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٢٣٢] {فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ} أي آخر عدتهن وشارفن منتهاها. والأجل يقع على المدّة كلها، وعلى آخرها، يقال لعمر الإنسان أجل، وللموت الذي ينتهي به أجل، وكذلك الغاية والأمد، يقول النحويون مِن لابتداء الغاية، و إلى لانتهاء الغاية. وقال:

كُلُّ حَيٍّ مُسْتَكْمِلٌ مُدَّةَ الْعُمْـ ❁ ـرِ وَمُودٍ إِذَا انْتَهَى أَمَدُهْ

ويُتَّسع في البلوغ أيضًا فيقال: بلغ البلدَ، إذا شارفه وداناه. ويقال: قد وصلت، ولم يصل وإنما شارف. ولأنه قد علم أنّ الإمساك بعد تقضّي الأجل لا وجه له، لأنها بعد تقضيه غير زوجة له وفي غير عدّة منه، فلا سبيل له عليها. {فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} فإما أن يراجعها من غير طلب ضرار بالمراجعة {أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} وإما أن يخليها حتى تنقضي عدّتها وتبين من غير ضرار.

[١٢٣٣] {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا} كان الرجل يطلق المرأة ويتركها حتى يقرب انقضاء عدتها، ثم يراجعها لا عن حاجة، ولكن ليطوّل العدة عليها، فهو الإمساك ضرارًا {لِتَعْتَدُوا} لتظلموهنّ. وقيل: لتُلْجِئوهن إلى الافتداء. {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} بتعريضها لعقاب الله.

[١٢٣٤] {وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللهِ هُزُوًا} أي جِدُّوا في الأخذ بها والعمل بما فيها، وارعوها حق رعايتها، وإلا فقد اتخذتموها هزوًا ولعبًا. ويقال لمن لم يجدّ في الأمر:

innemâ ente lâ'ib^{un} *ve hâzi*^{un}*"* [Sen; oynayan, dalgacının tekisin!] denir. Yine *kün yahûdiyy*^{en} *ve illâ fe-lâ tel'ab bi't-Tevrât*^{i} [Doğru dürüst bir Yahudi olacaksan ol; aksi takdirde Tevrat'la oynama!] denir.

[1235] Söylendiğine göre; adam karısını boşar, kölesini azat eder, sonra dönüp evlenir [ve tekrar köleyi tutmaya devam eder] ve "Ben oyun oynadım!" dermiş. Peygamber (s.a.)'in; "Üç şey vardır ki; ciddisi de, şakası da ciddidir: Boşama, nikâh ve [ric'î talâkla boşanmış olan kadına] dönme" buyurduğu rivayet edilmiştir [*Ebû Dâvûd,* "Talâk", 9].

[1236] "Allah'ın," İslâm ve Muhammed (s.a.)'in peygamberliği sayesinde "üzerinizdeki nimetini;" size indirdiği şeylerle "size öğüt vermek için indirdiği kitabı ve hikmeti" Kur'ân ve sünneti "hatırlayın." Bu nimetleri hatırlamaksa onların karşılığında şükretme ve onların hakkını gözetmektir.

232. Siz kadınları boşayıp onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, -örfe uygun bir şekilde aralarında anlaştıkları takdirde- (duruma göre; eski ya da müstakbel) kocalarıyla evlenmeleri konusunda engel çıkarmayın. İçinizden Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmiş olanlara bu şekilde öğüt veriliyor. Bu, sizin için daha iyi ve daha nezihtir. Siz bilmezsiniz, Allah bilir.

[1237] "... onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, [kocalarıyla evlenmeleri konusunda] onlara engel çıkarmayın." Bu hitapla ya haksızlık ederek, ezerek, Cahiliye taassubuyla kadınlarına iddet bittiği halde engel çıkartan; dilediği biriyle evlenmesine mani olan kocalar muhatap alınmaktadır -ki buna göre âyetin mânası; "Arzu ettikleri ve kendilerinin maslahatını gözeten kocalarla evlenmeleri konusunda engel çıkarmayın" şeklindedir- ya da onları kocalarına dönmekten menetme konusunda veliler muhatap alınmaktadır. Rivayete göre; bu âyet kızkardeşine zorluk çıkartarak, ilk kocasına dönmesini engelleyen Ma'kıl b. Yesâr [v.59/679] hakkında inmiştir. Âyetin, amcakızına zorluk çıkartan Câbir b. Abdullah [v.78/697] hakkında indiği de söylenmiştir. Görüş değeri taşıyansa bunun tüm insanlara yönelik bir hitap olduğudur. Yani "Aranızda bu tür bir engelleme vücut bulmasın." Çünkü bu engelleme insanların arasında vücut bulup, onlar da buna razı oldukları vakit insanlar [bizzat] "engelleyenler" hükmüne dâhil olacaklardır. العَضْلُ menetme ve sıkıştırma anlamına gelir. *'Azaleti'd-decâcet*^{u} [tavuk yumurtayı çıkaramadı; sıkıştı] tabiri de buradan gelir ki, bu yumurtanın içeride kalıp, henüz çıkmadığı vakit söylenir. Nitekim İbn Herme için şu şiir terennüm edilmiştir:

إنما أنت لاعب وهازئ. ويقال: كن يهوديًا، وإلا فلا تلعب بالتوراة.

[١٢٣٥] وقيل: كان الرجل يطلق ويعتق ويتزوّج ويقول: كنت لاعبًا. وعن النبي ﷺ: «ثلاث جدّهن جدّ وهزلهن جدّ؛ الطلاق والنكاح والرجعة.»

[١٢٣٦] {وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ} بالإسلام وبنبوّة محمد ﷺ {وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ} من القرآن والسنة. وذكرها مقابلتُها بالشكر والقيام بحقها {يَعِظُكُمْ بِهِ} بما أنزل عليكم.

٢٣٢-﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٣٧] {فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ} إما أن يخاطب به الأزواج الذين يعضلون نساءهم بعد انقضاء العدة ظلمًا وقسرًا، ولحمية الجاهلية لا يتركونهنّ يتزوّجن مَن شِئْن من الأزواج، والمعنى: أن ينكحن أزواجهن الذين يرغبن فيهم ويصلحون لهنّ؛ وإما أن يخاطب به الأولياء في عضلهنّ أن يرجعن إلى أزواجهنّ. روي أنها نزلت في مَعْقِل بن يسار حين عضَل أختَه أن ترجع إلى الزوج الأوّل. وقيل: في جابر بن عبد الله حين عضل بنت عم له. والوجه أن يكون خطابًا للناس، أي لا يوجد فيما بينكم عَضْل، لأنه إذا وجد بينهم وهم راضون كانوا في حكم العاضلين. والعَضْل: الحبس والتضييق، ومنه: عضلت الدجاجة إذا نشب بيضها فلم يخرج. وأنشد لابن هرمة:

Sana yazdığım kasideler; evlenemeyip *evde kalan* kızlara benzer [bunlar başkalarına varmadığı gibi, benim övgülerim de, sırf sana aittir]. O hâlde gel, [seni methetme işinde] sadece beni istihdam et!

İddetin sona ermesi hakikat anlamında bir kullanımdır. Şâfi'î *Rahimehullāh*'dan [v.204/820] rivayet edildiğine göre; bu iki âyetin konteksti iki iddet bitiminin farklı olduğuna delâlet etmektedir [İddetin son bulması burada hakiki anlamda iken, önceki âyette mecazî olup, iddetin sonuna yaklaşılması kastedilmiştir].

[1238] "Örfe uygun bir şekilde," evlilik şartları cümlesinden olmak üzere din ve mürüvvet konusunda güzel düşecek şekilde evlilik teklifinde bulunanlar ve kadınlar "kendi aralarında anlaştıkları takdirde... "Örfe uygun bir şekilde" ifadesiyle "*mehr-i misil* ile" anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] görüşü cümlesinden olmak üzere kadın mehr-i mislinin en düşüğü ile kendisini nikâhlattığı vakit, velilerin buna itiraz etme hakları vardır.

[1239] **Şayet** "[İçinizden Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmiş olanlara] bu şekilde öğüt veriliyor' ifadesindeki hitap kime yöneliktir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun Peygamber (s.a.)'e ve herkese yönelik olması caizdir ki, bir benzeri "... Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir" [Mücâdile 58/12] âyetidir. "Bu, sizin için daha iyi ve daha nezihtir," yani sizi günah kirlerinden daha iyi temizler. Âyetteki *ezkâ*nın [أزكى] "daha faziletli", *athar*ınsa [أطهر] "daha hoş" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bundaki temizlik ve nezaheti "siz bilmezsiniz, Allah bilir" veya hükümler ve şeriatlardan sizin maslahatınıza uygun düşecek; işinize yarayacak olanı Allah bilir, siz bilemezsiniz.

233. Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir. Çocuk kendisinden olan kişi; onların (yani, kendisi adına emziren ananın) yiyip içmesini ve giyimini örfe uygun şekilde karşılamakla mükelleftir. Hiç kimse gücünün üstünde bir şeyle mükellef tutulmaz. Ne anne, çocuğu yüzünden ne de baba, çocuğu yüzünden zarara sokulur. Mirasçıya düşen de bunun gibidir. Eğer (karı-koca) karşılıklı rıza ile çocuğu memeden kesmek isterlerse, ikisine de vebal yoktur. (Babalar olarak) çocuklarınızı (bir sütanneye) emzirtmek isterseniz, vereceğinizi güzelce teslim etmek şartıyla size vebal yoktur. Allah'tan sakının ve bilin ki; yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

[1240] "Emzirirler." Bu pekiştirilmiş emir mânasında bir haber olması hususunda [228. âyette geçen] "beklerler" fiili gibidir ["mutlaka emzirsinler" anlamına gelir].

وَإِنَّ قَصَائِدِي لَكَ فَاصْطَنِعْنِي ۞ عَقَائِلُ قَدْ عُضِلْنَ عَنِ النِّكَاحِ

وبلوغ الأجل على الحقيقة. وعن الشافعي رحمه الله: دلّ سياق الكلامين على افتراق البلوغين.

[١٢٣٨] {إِذَا تَرَاضَوْا} إذا تراضى الخُطَّاب والنساء {بِالْمَعْرُوفِ} بما يحسن في الدين والمروءة من الشرائط؛ وقيل: بمهر المثل. ومن مذهب أبي حنيفة رحمه الله أنها إذا زوجت نفسها بأقل من مهر مثلها فللأولياء أن يعترضوا.

[١٢٣٩] فإن قلت: لمن الخطاب في قوله {ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ}؟ قلت: يجوز أن يكون لرسول الله ﷺ، ولكل أحد. ونحوه {ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ} [المجادلة: ١٢]. {أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ} من أدناس الآثام، وقيل: أزكى وأطهر، أفضل وأطيب {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} ما في ذلك من الزكاء والطهر وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونه؛ أو: والله يعلم ما تستصلحون به من الأحكام والشرائع وأنتم تجهلونه.

٢٣٣-﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلا وُسْعَهَا لا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٢٤٠] {يُرْضِعْنَ} مثل يتربصن في أنه خبر في معنى الأمر المؤكد.

[1241] "Tam iki yıl" ifadesi tıpkı "tam on gün" [Bakara 2/196] ifadesi gibi bir pekiştirmedir. Çünkü bu, müsamaha götürür konulardandır. Meselâ; "Falancanın yanında iki yıl kaldım" dersin; hâlbuki sen o iki yılı tamamlamamışsındır. İbn Abbâs (r.a.) أَنْ يُكَمِّلَ الرَّضَاعَةَ ["emzirmeyi noksansız olarak tamama erdirmek isteyen..."] şeklinde okumuştur. Ayrıca; *er-ridā'at*ᵉ, *er-rad'at*ᵉ, *en tetimme'r-radā'at*ᵘ ["emzirmenin tamamlanmasını isteyen..."] ve tevil konusunda birbirlerine kardeş olmaları sebebiyle En, Mâ'ya benzetilerek, ref' ile *en yutimm*ᵘ şeklinde de okunmuştur.

[1242] **Şayet** " لمن أراد... [emzirmeyi tamamlamak isteyen için] ifadesinin, öncesiyle irtibat keyfiyeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada, hükmün kendisine yönelik olduğu kişi açıklanmaktadır. Tıpkı هيت لك ["Haydi gelsene!" (Yusuf 12/23)] ifadesinde olduğu gibi ki, orada da لك ifadesi, kendisi için hazırlanılan kişiyi [yani Züleyha'nın Yusuf için hazır olduğunu] açıklamaktadır. Yani; çocuğun iki tam yıl emzirilmesi hükmü, emzirmenin tamamlanmasını isteyen kimse içindir. Katâde'den [v.117/735] rivayet edildiğine göre; [emzirme müddeti] iki yıl iken, daha sonra Allah kolaylık ve hafifletme hükmünü indirip; "Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir" buyurmuş ve böylece bu süreyi noksan tutmanın da caiz olacağını kastetmiştir. Rivayete göre; Hasan-ı Basrî çocuğun sütten kesilmesinde herhangi bir zarar söz konusu olmadıktan sonra, bunun kısaltılmayacak bir vakit olmadığını söylemiştir.

[1243] لمن أراد'deki Lâm'ın [daha önce geçen] يرضعن [emzirirler] fiiliyle ilintili olduğu da söylenmiştir. Tıpkı senin *erda'at fulânet*ᵘⁿ *li-fulân*ⁱⁿ *veledehû* [Falanca kadın falancanın çocuğunu onun adına emzirdi] demen gibi ki, buna göre âyetin mânası; "Anneler emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar adına [onların hatırı için] çocuklarını iki tam yıl emzirirler" şeklinde olacaktır. Çünkü çocuğun emmesi annenin değil; babanın yükümlülüğüdür ve gerektiğinde çocuğa sütanne tutmak babanın sorumluluğundadır. Ancak annenin gönüllü olarak çocuğu emzirmesi durumu hariçtir ki, bu anne için mendup olup, anne buna zorlanamaz. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre [v.150/767] kocasının karısı veya nikâh adına iddet saymakta olduğu sürece anneye emzirme ücreti ödenmesi caiz değildir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise caizdir. Annenin iddeti bitince, ittifakla caizdir.

[1244] **Şayet** "Annelerin kendi çocuklarını emzirmekle emredilmeleri de ne demek oluyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu ya müstehaptır ya da çocuğun, kendi annesinin memesinden başkasını kabul etmemesi veya çocuk için bir sütannesinin bulunamaması yahut babanın sütannesi kiralamaya gücünün yetmemesi hâlinde vacip olan bir emir şeklidir.

[١٢٤١] {كَامِلَيْنِ} توكيد كقوله {تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ} [البقرة: ١٩٦]، لأنه مما يتسامح فيه؛ فتقول: أقمت عند فلان حولين، ولم تستكملهما. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما أنْ يكَمِّل الرَّضاعة؛ وقرئ الرِّضاعة بكسر الراء؛ والرضعة، وأن تَتِمَّ الرضاعةُ؛ وأن يُتِمُّ الرضاعةَ، برفع الفعل تشبيهًا لـ«أن» بـ«ما»، لتأخّيهما في التأويل.

٥ [١٢٤٢] فإن قلت: كيف اتصل قوله {لِمَنْ أَرَادَ} بما قبله؟ قلت: هو بيان لمن توجه إليه الحكم، كقوله تعالى {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]؛ لك بيان للمُهَيَّتِ به، أي هذا الحكم لمن أراد إتمام الرضاع. وعن قتادة: حولين كاملين، ثم أنزل الله اليسر والتخفيف فقال: {لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ}؛ أراد أنه يجوز النقصان. وعن الحسن: ليس ذلك بوقت لا ينقص منه بعد أن لا يكون في الفطام ضرر.

١٠ [١٢٤٣] وقيل: اللام متعلقة بـ{يُرْضِعْنَ}، كما تقول: أرضعت فلانة لفلانٍ ولده، أي يرضعن حولين لمن أراد أن يتمّ الرضاعة من الآباء، لأنّ الأب يجب عليه إرضاع الولد دون الأم، وعليه أن يتخذ له ظئرًا إلا إذا تطوعت الأم بإرضاعه، وهي مندوبة إلى ذلك ولا تجبر عليه. ولا يجوز استئجار الأم عند أبي حنيفة رحمه الله ما دامت زوجةً أو معتدة من نكاح. وعند الشافعي يجوز. فإذا انقضت عدّتها جاز بالاتفاق.

١٥ [١٢٤٤] فإن قلت: فما بال الوالدات مأمورات بأن يرضعن أولادهنّ؟ قلت: إما أن يكون أمرًا على وجه الندب، وإما على وجه الوجوب إذا لم يقبل الصبي إلا ثدي أمه، أو لم توجد له ظئر، أو كان الأب عاجزًا عن الاستئجار.

Allah Teâlâ'nın, burada boşanmış kadınları kastettiği; [boşanmış kadınlara] nafaka ve giysi tedarikinin çocuğu emzirmeleri sayesinde vacip olduğu da söylenmiştir.

[1245] "Çocuk kendisinden olan kişi" yani çocuğun kendisi adına doğduğu kimse -ki babadır- "… mükelleftir." Dolayısıyla bu وعلى المولود له cümlesinin i'râbı, [nâib-i] fâil olma itibariyle mahallen merfû' olmaktır ki, bunun benzeri المغضوب عليهم ["Gazaba uğrayanlar" (Fâtiha 1/7)] âyetindeki عليهم'dir.

[1246] **Şayet** "Neden baba değil de 'çocuk kendisinden olan kişi' denmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Annenin, çocuğu babası adına doğurduğu bilinsin diyedir. Çünkü çocuklar babalara aittir ve bu yüzden, annelere değil de onlara nispet edilir. Nitekim [Halife] Me'mûn b. [Hârun er-] Reşîd [v.218/833] için şu şiir inşad edilmiştir:

> İnsanların anneleri emanet konulan kaplara benzer [babanın menisi onun rahminde emanettir]; oğullar tamamen babalara aittir.

Dolayısıyla, anneler o babaların çocuklarını emzirdiklerinde, tıpkı sütannelerininki gibi onların rızık ve giysilerini de temin etmek babalara düşmektedir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ çocuğu babanın ismiyle zikretmiştir. Hâlbuki "Hiçbir babanın çocuğuna hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun!" [Lokman 31/33] âyetinde bu mâna yoktur.

[1247] "Örfe uygun şekilde" ifadesi, bunun tefsiri akabinde gelmektedir ki, o da ana babadan her birinin gücü dâhilinde olmayan şeyle sorumlu tutulmamaları ve zarara uğratılmamalarıdır.

[1248] Tâ'nın fethasıyla لاَ تَكَلَّفُ (نفسٌ) [Hiç kimse... tekellüf altına sokulamaz] ve Nûn ile لا نُكَلِّفُ (نفسًا) [Biz hiç kimseyi... mükellef tutmayız] şeklinde de okunmuştur.

[1249] [لا تُضَارَّ ifadesi] ihbar sıygasıyla merfû' olarak لا تُضارُّ *[zarara uğratılmaz / uğratmaz]* şeklinde de okunmuştur ki, bu hem fâil hem de mef'ûl çatı ihtimaline açık olup, buna göre fiilin aslı Râ'nın kesresiyle تُضَارِرُ veya fethasıyla تُضَارَرُ şeklindedir. Kıraat imamlarının ekseriyeti ise fetha ile لا تُضآرَّ şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî nehiy sıygası üzere [لا تُضارِّ] şeklinde okumuştur ki, bu da yine [*fâil* ve *mef'ûl*] iki farklı yapı ihtimaline açık olup, cezimle ve birinci Râ'nın fethasıyla لا تُضَارَرْ ve [yine cezimle ve] birinci Râ'nın kesresiyle لا تُضَارِرْ şeklinde okunması da bunu açıklamaktadır. Ebû Ca'fer [Yezîd b. Ka'kā'; v.130/748] vakfetme niyetiyle şeddeli sükûn ile لا تُضارْ şeklinde okumuştur.

وقيل: أراد الوالدات المطلقات. وإيجاب النفقة والكسوة لأجل الرضاع.

[١٢٤٥] {وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ} وعلى الذي يولد له وهو الوالد. و{لَهُ} في محل الرفع على الفاعلية، نحو {عَلَيْهِمْ} في {الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} [الفاتحة: ٧].

[١٢٤٦] فإن قلت: لم قيل المولود له، دون الوالد. قلت: ليعلم أنّ الوالدات إنما وَلدْن لهم، لأن الأولاد للآباء، ولذلك ينسبون إليهم لا إلى الأمهات. وأنشد للمأمون بن الرشيد:

فَإنمَا أُمَّهَاتُ النَّاسِ أوْعِيَة ❁ مُسْتَوْدَعَاتٌ وَلِلآبَاءِ أبْنَاءُ

فكان عليهم أن يرزقوهن ويكسوهن إذا أرضعن ولدهم، كالأظآر. ألا ترى أنه ذكره باسم الوالد حيث لم يكن هذا المعنى، وهو قوله تعالى {وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا} [لقمان: ٣٣].

[١٢٤٧] {بِالْمَعْرُوفِ} تفسيره ما يعقبه، وهو أن لا يكلف واحد منهما ما ليس في وسعه ولا يتضارّا.

[١٢٤٨] وقرئ لا تَكَلَّف بفتح التاء؛ ولا نُكَلِّف بالنون.

[١٢٤٩] وقرئ لا تضارُّ بالرفع على الإخبار، وهو يحتمل البناء للفاعل والمفعول، وأن يكون الأصل: تضارِر بكسر الراء، وتضارَر بفتحها. وقرأ {لَا تُضَارَّ} بالفتح أكثرُ القراء. وقرأ الحسن بالكسر على النهي، وهو محتمل للبناءين أيضًا. ويبين ذلك أنه قرئ لا تضارَرْ، ولا تضارِرْ، بالجزم وفتح الراء الأولى وكسرها. وقرأ أبو جعفر: لا تضارّ، بالسكون مع التشديد على نية الوقف.

A'rec'den [v.117/735] sükûn ile ve şeddesiz olarak لا تُضَارْ şeklinde bir kıraat gelmiş olup, bu ضَارَهُ يَضِيرُهُ *[ona ziyan verdi; veriyor]* fiilinden gelmektedir ki, o da Ebû Ca'fer gibi vakfetme niyetiyle durmuştur veya zammeyi ihtilâs yaparak, yani çok hafif bir ötre ile okumuş, fakat râvî bunu sükûn sanmıştır. Ömer b. Hattāb'ın kâtibinden لا تُضْرَرْ şeklinde bir kıraat de rivayet edilmiştir. mâna; "Hiçbir anne kendi çocuğu yüzünden kocasını zarara sokmasın" şeklinde olup, bu da kadının adama zorluk çıkartması, ondan gıda ve giysi adına âdil olmayan taleplerde bulunması, çocuğun durumu hakkında eksiklik yapacak şekilde babanın kalbini meşgul etmesi, çocuk kendisine ısındıktan sonra; "Ona bir süt anne bul" demesi vb. hususlardır. Çocuk kendisinden olan kişi de kendi çocuğu yüzünden, kadının geçimi ve giysisi adına kendine gerekli olan hiçbir şeyi kadına vermeyerek, kadını zarara sokmayacak, kadın çocuğu emzirmek isterken çocuğu kadından almayacak veya onu emzirmeye zorlamayacaktır. Fiilin mef'ûl sıygası için yapılandırılması durumunda da aynı şekilde; çocuk yüzünden koca tarafından kadına, kadın tarafından da kocaya zarar erişmesi yasaklanmaktadır. تُضآرَّ fiilinin تُضِرُّ mânasına gelmesi ve [بولدها'daki] Bâ'nın bunun sıla cümlesine dâhil olması da caizdir. Yani hiçbir anne çocuğuna zarar vermesin, onun beslenme ve korunmasında kötü davranmasın, onun için gerekli olan şeyleri eksik bırakmasın ve çocuk kendisine alıştıktan sonra onu babaya bırakmasın! Baba da çocuğu annenin elinden çekip almakla veya annenin hakkını eksik tutup, buna bağlı olarak annenin de o babanın hakkını eksik tutacağı şekilde çocuğa zarar vermesin!

[1250] **Şayet:** "Anne, kendi çocuğu yüzünden; baba da kendi çocuğu yüzünden [zarara uğratılmasın]' diye nasıl söylenebilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Kadın zarara uğratmaktan menedilince, kadını çocuğa karşı merhamete getirmek için ve bir de çocuğun kadına yabancı olmamasının, kadının çocuğa şefkat gösterme hakkını sonuç vermesi sebebiyle çocuk kadına izafe edilmiştir. Baba için de aynı durum söz konusudur.

[1251] "Mirasçıya düşen de [bunun gibidir]." Bu kısım, "Çocuk kendisinden olan kişi; onların (yani, kendisi adına emziren ananın) yiyip içmesini ve giyimini örfe uygun şekilde karşılamakla mükelleftir" ifadesine atıftır. Bu ikisi arasında olan kısımsa ma'tūf ve ma'tūfun aleyh arasına girmiş [parantez içi] yapısıyla *ma'rûf* [örfe uygun] kavramının tefsiridir. Buna göre mâna; "Çocuk kendisinden olan kişinin mirasçısına düşen de o kişiye vacip olan nafaka ve giysinin aynısıdır. Yani çocuğun kendisinden olduğu kişi ölürse, annenin nafakasını ve giysisini *ma'rûf* ve zarardan uzak durma adına belirtilen özel şarta bağlı olarak temin etme hususunda ona mirasçı olanın o kişinin yerini alması lâzım gelir.

وعن الأعرج لا تضارْ بالسكون والتخفيف، وهو من ضارَه يَضِيره؛ ونوى الوقف كما نواه أبو جعفر، أو اختلس الضمة فظنه الراوي سكونا. وعن كاتب عمر بن الخطاب: لا تُضْرَرْ. والمعنى: لا تضارّ والدة زوجها بسبب ولدها، وهو أن تعنف به وتطلب منه ما ليس بعدل من الرزق والكسوة، وأن تشغل قلبه بالتفريط في شأن الولد، وأن تقول بعد ما ألفها الصبي: اطلب له ظئرًا، وما أشبه ذلك؛ ولا يضارّ مولود له امرأتَه بسبب ولده، بأن يمنعها شيئًا مما وجب عليه من رزقها وكسوتها؛ ولا يأخذه منها وهي تريد إرضاعه، ولا يُكرِهها على الإرضاع. وكذلك إذا كان مبنيا للمفعول فهو نهي عن أن يُلحَق بها الضرارُ من قبل الزوج، وعن أن يلحق بها الضرار بالزوج من قبلها بسبب الولد. ويجوز أن يكون {تُضَارَّ} بمعنى تضر، وأن تكون الباء من صلته، أي لا تضرّ والدة بولدها، فلا تسيء غذاءه وتعهده، ولا تفرط فيما ينبغي له، ولا تدفعه إلى الأب بعد ما ألفها. ولا يضرّ الوالد به بأن ينتزعه من يدها أو يقصر في حقها فتقصر هي في حق الولد.

[١٢٥٠] فإن قلت: كيف قيل {بِوَلَدِهَا} و{بِوَلَدِهِ}؟ قلت: لما نهيت المرأة عن المضارة أضيف إليها الولد استعطافًا لها عليه وأنه ليس بأجنبيّ منها، فمن حقها أن تشفق عليه، وكذلك الوالد.

[١٢٥١] {وَعَلَى الْوَارِثِ} عطف على قوله {وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ}، وما بينهما تفسير للمعروف معترض بين المعطوف والمعطوف عليه. فكان المعنى: وعلى وارث المولود له مثل ما وجب عليه من الرزق والكسوة، أي إن مات المولود لزم من يرثه أن يقوم مقامه في أن يرزقها ويكسوها بالشريطة التي ذكرت من المعروف وتجنُّبِ الضرار.

[1252] Denildi ki, söz konusu mirasçı, çocuk öldüğü takdirde ona mirasçı olacak olan, çocuğun vârisidir. Bu mirasçı hakkında âlimler ihtilâfa düşmüşlerdir: İbn Ebû Leylâ'ya [v.148/765] göre o, çocuğa mirasçı olacak herkestir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre [*ashâb-ı ferâ'iz* ve '*asabe* dışında kalan ve çoğunlukla ana tarafından gelen] nikâhı çocuğa haram olan yakınlardır. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise doğum akrabalığı [usul ve füru] dışında kalanlara hiçbir nafaka zorunluluğu yoktur. Bu kişinin dede, erkek kardeş, erkek kardeş oğlu, amca ve amcaoğlu gibi çocuğa mirasçı olacak olan, çocuğun *'asabe*si yani baba tarafından yakınları olduğu da söylenmiştir. Yine bu kişiyle kastedilenin babanın mirasçısı olduğu da söylenmiştir ki, o da çocuğun kendisidir. Şöyle ki; çocuğun babası şayet ölür de çocuk ona mirasçı olursa, çocuğun malı olduğu takdirde çocuğun süt ücreti yine o çocuğun malından karşılanacaktır. Şayet çocuğun malı yoksa anne çocuğu emzirmeye icbar edilecektir. Yine söylendiğine göre; nafaka ve giysi yükümlülüğü ebeveynden geride kalana düşer ki, bu da "Ve onu bizim adımıza mirasçı kıl" [*Tirmizî,* "De'avât", 66] rivayetinden ötürüdür.

[1253] "Eğer (karı-koca) karşılıklı rıza ile" ikisinin kabullenmesinden sâdır olacak şekilde "çocuğu memeden kesmek isterlerse," iki yılı artırsalar da eksiltseler de, bu hususta "ikisine de vebal yoktur." Bu, [emzirme süresini iki yılla] sınırlamanın ardından gelen bir genişletmedir. Denildi ki, bu iki yılın nihaî sınırı hakkında olup, bu sınır aşılamaz. Her ikisinin karşılıklı anlaşması sadece sütten kesme ve danışma hususunda dikkate alınmıştır. Babaya zaten söz yok… Anneye gelince; çünkü o çocuğu yetiştirmeye daha çok hak sahibidir ve çocuğun hâlini en iyi o bilir. فإنْ اَرَادَ [eğer baba isterse] şeklinde de okunmuştur.

[1254] إسْتَرْضَعَ [emzirtti] fiili أرْضَعَ [emzirdi] fiilinden nakledilmedir. Meselâ *erda'ati'l-mer'etu's-sabiyy*e [kadın çocuğu emzirdi] ve *isterda'tuhâ es-sabiyy*e [çocuğu kadına emzirttim] denir. Çünkü bu [sonki] fiil iki mef'ûl alır. Tıpkı senin أنْجَحَ الحَاجَةَ [ihtiyaç gördü] ve إسْتَنْجَحْتُهُ الحَاجَةَ [ihtiyacını gördürdüm] demen gibidir. Âyetin mânası "Şayet çocuklarınızı sütannelerine emzirtmek isterseniz" şeklinde olup, iki mef'ûlun biri, kendisine ihtiyaç duyulmadığı için hazfedilmiştir. Tıpkı senin إسْتَنْجَحْتُ الحَاجَةَ [ihtiyacı gördürdüm] deyip de ihtiyacını gördürdüğün kimseyi belirtmediğin gibi. İşte, birisi ilkinden ibaret olmayan her iki mef'ûlün hükmü bunun gibidir.

[1255] "Verdiğinizi" anlamındaki ما آتيتم ifadesi "vermek istediğinizi" anlamındadır; [bunları] sütannelerine "[güzelce] teslim etmeniz şartıyla [size vebal yoktur]." Bu ifade إذَا قُمْتُمْ إلَى الصَّلَاةِ [Mâide 5/6] âyetine benzemektedir [Namaza 'kalktığınızda' değil, 'kalmak istediğinizde' anlamındadır]. مَا أتَيْتُمْ şeklinde de okunmuştur ki, birisi birine iyilik ettiğinde kullanılan *etâ ileyhi ihsân*en ifadesinden alınmadır.

[١٢٥٢] وقيل: هو وارث الصبي الذي لو مات الصبي ورثه. واختلفوا، فعند ابن أبي ليلى كل من ورثه، وعند أبي حنيفة من كان ذا رَحِم محرَّم منه. وعند الشافعي: لا نفقة فيما عدا الولاد. وقيل من ورثه من عصبته مثل الجد والأخ وابن الأخ والعم وابن العمّ. وقيل: المراد وارث الأب وهو الصبي نفسه، وأنه إن مات أبوه وورثه وجبت عليه أجرة رضاعه في ماله إن كان له مال، فإن لم يكن له مال أجبرت الأم على إرضاعه. وقيل {عَلَى الْوَارِثِ} على الباقي من الأبوين، من قوله: واجعله الوارث منا.

[١٢٥٣] {فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا} صادرًا {عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} في ذلك، زادا على الحولين أو نقصا، وهذه توسعة بعد التحديد. وقيل: هو في غاية الحولين لا يتجاوز، وإنما اعتبر تراضيهما في الفصال وتشاورُهما؛ أمّا الأب فلا كلام فيه، وأمّا الأمّ فلأنها أحق بالتربية، وهي أعلم بحال الصبي. وقرئ فإن أراد.

[١٢٥٤] استرضع منقول من أرضع؛ يقال: أرضعت المرأة الصبيَّ، واسترضعتها الصبيَّ، لتعديه إلى مفعولين، كما تقول: أنجح الحاجة، واستنجحته الحاجة. والمعنى: أن تسترضعوا المراضع أولادكم، فحذف أحد المفعولين للاستغناء عنه، كما تقول: استنجحت الحاجة ولا تذكر من استنجحته، وكذلك حكم كل مفعولين لم يكن أحدهما عبارة عن الأوّل.

[١٢٥٥] {إِذَا سَلَّمْتُمْ} إلى المراضع {مَا آتَيْتُم} ما أردتم إيتاءه، كقوله تعالى {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} [المائدة: ٦]. قرئ ما أتيتم، من أتى إليه إحسانًا إذا فعله.

إنه كان وَعْدُهُ مَأْتِيًّا ["O'nun vaadi mutlaka gerçekleşmiştir." (Meryem 19/61)] âyeti de bu cümleden olup, مَأْتِيًّا lâfzı "yapılmış" anlamına gelir. Ayrıca, Şeybân [v.164/781] Âsım'dan [v.127/745] مَا أُوتِيتُمْ kıraatini rivayet etmiştir ki, bu "Allah'ın size verdiği ve o vermeğe kadir kıldığı ücreti [güzelce teslim etmeniz şartıyla]" anlamına gelir. Benzeri "... ve O'nun sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden infak edin" [Hadîd 57/7] âyetidir. Ücretin teslim edilmesi [hükmün] cevaz ve sıhhat şartı değildir; sadece evleviyet ifade eden, mendup bir iştir. Bunun, içine sinmesi ve razı olması için, sütannesine verilecek şeyin en afiyet verici türden olup, bunun da çocuğun durumunu rehabilite etme ve işini garanti altına alma sonucunu getirmeye yönelik bir motivasyon olması da caizdir. İşte buna binaen bu ücreti acilen ve peşinen vermemiz emredilmiş olup, sanki; "O sütannelerine vereceğiniz şeyi kendilerine peşinen ödemeniz şartıyla" denmiş gibidir. "Örfe uygun biçimde; güzelce..." ifadesinin ilgi alanı "teslim ettiğiniz takdirde" fiilidir. [Buna göre babalar] mümkün mertebe ücretin teslimi esnasında sevinçli bir yüz ifadesi sergileyen, güzel söz konuşan ve sütannelerinin gönlünü hoş tutan kimseler olmakla emredilmişlerdir. Ta ki, sütannelerinin mazeretlerine meydan vermeme sayesinde onların işi eksik tutmalarından emin olunsun.

234. İçinizden ölenlerin geriye bıraktıkları eşler; kendi başlarına (yani evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Müddetlerini bitirdiklerinde, onların, kendileri için örfe uygun olanı yapmalarından dolayı size bir günah yoktur. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1256] "İçinizden ölenlerin..." Muzâfın hazfedilmesi mülâhazasına binaen Allah Teâlâ "İçinizden ölenlerin zevceleri... beklerler" mânasını kastetmiştir. Bunun "Onların ardından beklerler" mânasına geldiği de söylenmiştir. Tıpkı Arapların *es-semnu menevâni bi-dirhemin* [bir dirheme iki batman yağ] demesi gibi. Yâ'nın fethasıyla يَتَوَفَّوْنَ şeklinde de okunmuştur ki, mâna; "İçinizden müddetlerini tamamlayanların..." şeklinde olup, Ali (r.a.)'ın kıraatidir. Ebü'l-Esved ed-Dü'elî [v.68/688] bir cenazenin ardında yürürken, adamın birinin ["Ölen kim?" anlamında, *meni'l-muteveffâ* diyecekken] *meni'l-muteveffî* diye sorması üzerine, Ebü'l-Esved'in; "Allah!.." dediğine ilişkin anlatı, -ki Ali (r.a.)'ı Nahiv ilmi hk. Ebü'l-Esved'e bir kitap yazdırmaya iten sebeplerden biri bu olaymış- mezkûr kıraatle çelişmektedir.

[1257] "Kendi kendilerine dört ay on gün beklerler" bu süreyi sayarlar ki, o da dört ay, on gündür. Denildi ki, âyette 10 günün عشرًا diye ifade edilmesi [müennes] gecenin [الليلة] esas alınması sebebiyledir; çünkü günler gece ile birliktedir. Arapların günleri esas alarak günleri müzekker kelime [عشرة] ile ifade ettiklerini asla göremezsin.

ومنه قوله تعالى {إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا} [مريم: ٦١]، أي مفعولًا. وروى شيبان عن عاصم ما أُوتِيتم، أي ما آتاكم الله وأقدركم عليه من الأجرة، ونحوه {وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ} [الحديد: ٧]. وليس التسليم بشرط للجواز والصحة، وإنما هو ندب إلى الأَولى. ويجوز أن يكون بعثًا على أن يكون الشيء الذي تُعْطَاه المرضع من أهنى ما يكون، لتكون طيبة النفس راضية، فيعود ذلك إصلاحًا لشأن الصبي واحتياطًا في أمره، فأمِرْنا بإيتائه ناجزًا يدًا بيد، كأنه قيل: إذا أدّيتم إليهن يدًا بيد ما أعطيتموهن. {بِالْمَعْرُوفِ} متعلق بسلمتم، أمروا أن يكونوا عند تسليم الأجرة مستبشري الوجوه. ناطقين بالقول الجميل، مطيّبين لأنفس المراضع بما أمكن، حتى يؤمَن تفريطُهن بقطع معاذيرهن.

٢٣٤-﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٢٥٦] {وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ} على تقدير حذف المضاف، أراد: وأزواج الذين يتوفون منكم يتربصن. وقيل: معناه يتربصن بعدهم، كقولهم: السمن مَنَوَان بدرهم. وقرئ يَتوفَّون بفتح الياء، أي يستوفون آجالهم، وهي قراءة علي ﷺ. والذي يحكى أن أبا الأسود الدُّؤَلي كان يمشي خلف جنازة، فقال له رجل: من المتوفي، بكسر الفاء، فقال: الله تعالى! -وكان أحدَ الأسباب الباعثة لعلي ﷺ على أن أمَره بأن يضع كتابًا في النحو- تُناقضُه هذه القراءةُ.

[١٢٥٧] {يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا} يعتددن هذه المدّة وهي أربعة أشهر وعشرة أيام، وقيل {عَشْرًا} ذهابًا إلى الليالي، والأيام داخلة معها. ولا تراهم قط يستعملون التذكير فيه ذاهبين إلى الأيام.

Meselâ *sumtu 'aşr*^{an} [On gün oruç tuttum] dersin. Eğer [عشرة şeklinde] müzekker kılarsan Arap dilinin dışına çıkmış olursun. Hem; إن لبثتم إلا عشرًا ["(Dünyada) sadece on gün kaldınız...] ve sonrasında إن لبثتم إلا يومًا ["Sadece bir gün kaldınız..." [TāHâ 20/103-104] âyeti de bu konuda apaçık bir delildir [Yani müzekker *yevm* kelimesi esas alınarak '*aşrat*en denmemiştir].

[1258] Ey yöneticiler ve Müslümanlar topluluğu! "Müddetlerini bitirdiklerinde," yani iddetleri sona erdiğinde, "onların, kendileri için" evlilik teklifine açık olma adına "örfe uygun olanı" yasanın yadırgamayacağı şekilde "yapmalarından dolayı size bir günah yoktur." Bu şu demektir ki, o kadınlar yadırganan bir şey yaptıkları takdirde onları engellemek yöneticilere düşer. Eğer yöneticiler bu hususta işi eksik tutarlarsa günah onlaradır.

235. Böyle (dul) kadınları nikâhlama isteğinizi ta'rîzen bildirmenizden veya (bu arzuyu) gönüllerinizde saklamanızdan dolayı size bir vebal yoktur; Allah biliyor ki, mutlaka onlardan bahsedeceksiniz. Fakat -örfe uygun konuşmalar bir yana- onlarla gizlice sözleşmeyin; farz olan iddet son bulmadıkça da nikâh akdetmeye kalkışmayın! Ve bilin ki; Allah, gönüllerinizde olanı kesinlikle bilir; o halde, O'ndan sakının. Yine bilin ki; Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1259] *"Ta'rîzen bildirmenizden dolayı..."* Bu, kişinin kadına; "Sen gerçekten güzelsin"; "Sen sâliha bir kadınsın"; "Sen rağbet gören bir kadınsın"; "Evlenmek istiyorum"; "Umarım Allah bana sâliha bir kadın müyesser eder" gibi, o kadının da kendisine rağbet etmesi hâlinde gönlünü sırf ona hasredecek derecede kendisiyle evlenmek istediğini ima eden sözler söylemesidir. Kişi *nikâh* sözcüğünü açıkça ifade edip, sözgelimi; "Seni nikâhlamak istiyorum" veya "Seni eş olarak almak istiyorum" yahut "Sana talibim" vb. demeyecektir. [Abdullah] İbn Mübarek [v.181/797], Abdurrahman b. Süleyman'dan, o da halasından rivayet ettiğine göre bu hanım şöyle demiştir: "Ben iddetimi beklerken Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali [v.114/733; el-Bâkır] yanıma geldi ve; "Benim Peygamber (s.a.)'e olan yakınlığımı ve [büyük] dedem Hazreti Ali'nin üzerimdeki hakkını ve Müslümanlıktaki sebatımı biliyorsun" dedi. Ben de: "Allah seni bağışlasın! Sen bu ilmin kaynağı iken bana iddetimde evlenme teklifinde mi bulunuyorsun?!" dedim. O da dedi ki: "Böyle bir şey yaptım mı? Ben sadece sana Peygamber (s.a.)'e olan yakınlığımı ve konumumu haber verdim. Peygamber de, -amcazadesi Ebû Seleme'nin [v.4/625] nikâhında iken onun ölümüyle dul kalmış olan-

تقول: صمت عشرًا، ولو ذكَّرت خرجت من كلامهم. ومن البين فيه قوله تعالى {إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا} [طه: ١٠٣] ثم {إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا} [طه: ١٠٤].

[١٢٥٨] {فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ} فإذا انقضت عدّتهن {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} أيها الأئمة وجماعة المسلمين {فِيمَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ} من التعرّض للخطاب {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي لا ينكره الشرع. والمعنى أنهن لو فعلن ما هو منكر كان على الأئمة أن يكفُّوهن؛ وإن فرّطوا كان عليهم الجناح.

٢٣٥-﴿وَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلا أَنْ تَقُولُوا قَوْلا مَعْرُوفًا وَلا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٢٥٩] {فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ} هو أن يقول لها: إنك لجميلة أو صالحة أو نافقة ومن غرضي أن أتزوّج، وعسى الله أن ييسر لي امرأة صالحة، ونحو ذلك من الكلام الموهم أنه يريد نكاحها حتى تحبس نفسها عليه إن رغبت فيه، ولا يصرح بالنكاح، فلا يقول: إني أريد أن أنكحك، أو أتزوجك، أو أخطبك. وروى ابن المبارك عن عبد الله بن سليمان عن خالته قالت: دخل عليَّ أبو جعفر محمد بن علي وأنا في عدتي فقال: قد علمتِ قرابتي من رسول الله ﷺ وحقَّ جدّي علِيّ وقَدمي في الإسلام، فقلت: غفر الله لك، أتخطبني في عدّتي وأنت يؤخذ عنك؟ فقال: أوقد فعلت! إنما أخبرتك بقرابتي من رسول الله ﷺ وموضعي، قد دخل رسول الله ﷺ على أم سلمة وكانت عند ابن عمها أبي سلمة فتوفي عنها،

Ümmü Seleme (r.a.)'nın [v.62/681] yanına girmiş ve yaslanma şiddetinden ötürü hasırın elinde iz bırakacağı derecede eline dayanmış vaziyette kendisinin Allah katındaki derecesini ona anlatıp durmuştu. Bu bir evlenme teklifi değildi." [KT.b]

[1260] **Şayet** "Kinaye ile ta'rîz arasında ne tür bir fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Kinaye senin bir şeyi kendisi için konmuş olan lâfızdan başka bir lâfızla zikretmendir. Örneği: Uzun boylu biri için "Kılıç bağı ve hamaili uzun" ve çok misafir ağırlayan kimse için "Külü çok" demen. Tariz ise bir şeyi zikredip bununla, zikretmediğin bir şey söylemek istemendir. Örneği: Muhtaç bir kişinin, muhtaç olduğu kimseye; "Sana selâm vermeye ve cömert yüzüne bakmaya geldim" demesi. Bunun için şöyle demişlerdir:

> [Sabah akşam yanına gelip sana selâm veriyorum]
> İhtiyacımı gidermen için kâfidir verdiğim selâm

Sanki *ta'rîz*, sözü amaca delâlet eden bir yöne meylettirmek demektir ki, kişinin istediği şeyi açığa çıkarması sebebiyle *telvîh* diye de isimlendirilir.

[1261] "Veya (bu arzuyu) gönüllerinizde saklamanızdan" ta'rîzde bulunmaksızın ve açıkça belirtmeksizin, kalplerinizde örtüp gizlemenizden ve dillerinizle belirtmemenizden "dolayı [size bir vebal yoktur]. Allah biliyor ki," hiç şüphesiz "mutlaka onlardan bahsedeceksiniz." Onlara karşı istekli ve meyilli olmanız sebebiyle konuşmaktan ayrılamayacak ve konuşmadan edemeyeceksiniz. Bu sözde bir miktar kınama da mevcuttur. Tıpkı "Allah, (karılar ve kocalar olarak, bu gecelerde) birbirinize hiç de iyi gözlerle bakmadığınızı (karı-koca ilişkisi yaşamak istediğinizi) bildiği için..." [Bakara 2/187] âyetinde olduğu gibi.

[1262] **Şayet** "Fakat... onlarla gizlice sözleşmeyin' ifadesinin istidrâk noktası yani istisnayı anlaşılır kılan ifade nerede?" **dersen, şöyle derim:** O ifade "onlardan bahsedeceksiniz" ifadesinin delâleti doğrultusunda hazfedilmiş olup, cümlenin kurgulanışı; "Allah biliyor ki, mutlaka onlardan bahsedeceksiniz. Binaenaleyh onlardan bahsedin; fakat onlarla gizlice sözleşmeyin" şeklindedir. [Burada] "gizlilik" cinsel ilişki demek olan *nikâh*tan kinayedir. Çünkü bu gizli tutulacak şeylerden sayılır. Nitekim A'şâ [v.7/629] şöyle demiştir:

> Komşu kadına asla yaklaşma! Onunla yaşayacağın gizli - kapaklı bir şey haramdır sana
>
> O hâlde ya onu behemehâl nikâhla ya da ebediyyen uzak dur!"

فلم يزل يذكر لها منزلته من الله وهو متحامل على يده حتى أثَّر الحصير في يده من شدّة تحامله عليها، فما كانت تلك خِطبة.

[١٢٦٠] فإن قلت: أي فرق بين الكناية والتعريض؟ قلت: الكناية أن تذكر الشيء بغير لفظه الموضوع له، كقولك: طويل النِّجاد والحمائل، لطول القامة وكثير الرماد للمِضياف. والتعريض: أن تذكر شيئًا تدل به على شيء لم تذكره، كما يقول المحتاج للمحتاج إليه: جئتك لأسلم عليك، ولأنظر إلى وجهك الكريم. ولذلك قالوا:

وَحَسْبُكَ بِالتَّسلِيمِ مِنّي تَقَاضِيَا ۞

وكأنه إمالة الكلام إلى عرض يدل على الغرض؛ ويسمى التلويحَ، لأنه يلوح منه ما يريده.

[١٢٦١] {أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِى أَنْفُسِكُمْ} أو سترتم وأضمرتم في قلوبكم فلم تذكروه بألسنتكم لا معرّضين ولا مصرحين {عَلِمَ اللهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ} لا محالة ولا تنفكون عن النطق برغبتكم فيهنّ ولا تصبرون عنه. وفيه طرف من التوبيخ كقوله {عَلِمَ اللهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَكُمْ} [البقرة: ١٨٧].

[١٢٦٢] فإن قلت: أين المستدرك بقوله {وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ}؟ قلت: هو محذوف لدلالة {سَتَذْكُرُونَهُنَّ} عليه؛ تقديره: علم الله أنكم ستذكرونهنّ فاذكروهنّ، ولكن لا تواعدوهنّ سرًا. والسر وقع كناية عن النكاح الذي هو الوطء، لأنه مما يسرّ. قال الأعشى:

وَلَا تَقْرَبَنْ مِنْ جَارَةٍ إنَّ سِرَّهَا ۞ عَلَيْكَ حَرَامٌ فَانْكِحَنْ أوْ تَأَبَّدَا

Daha sonra evlilik akdi anlamına gelen *nikâh* "gizlilik" kelimesiyle ifade edilmiş olup, bu da akdin, gizliliğin [cinsel ilişkinin] sebebi olmasındandır. Nitekim *nikâh* için de aynı işlem söz konusudur [yani evlenme akdinin cinsel ilişki anlamına gelen *nikâh* tabiriyle ifade edilmesi onun sebebi olmasından ötürüdür].

[1263] "Meşru sözler söylemeniz dışında..." Bu sizin tariz yollu bildiride bulunup, açık ifade kullanmamanızdır. **Şayet** "إِلاَّ istisna edatı neye taallûk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** "Onlarla gizlice sözleşmeyin" ifadesine taallûk etmektedir. Yani "Yadırganır olmayan; örfe uygun olan sözleşmenin dışında asla o kadınlarla başka türlü sözleşmeyin" veya "Örfe uygun bir söz söylemek dışında onlarla sözleşmeyin; yani onlarla ancak tariz yollu sözleşin" demektir." Bunun سِرًّا lâfzının *munkatı'* istisnası olması caiz değildir. Çünkü bu; "Onlarla tarizin dışında sözleşmeyin" demeye gelecektir. Âyetin "Cinsel ilişki içerikli olarak onlarla randevulaşmayın" anlamına geldiği de söylenmiş olup bu, adamın o kadına; "Seni bir nikâhlayayım; gör, bak neler olacak!" demesidir ki, o kişi bununla yorgan altında kendi aralarında cereyan edecek olanı kastediyordur. "Meşru sözler söylemeniz dışında," yani cinsel içerikli ve müstehcen olmaksızın. "Onlarla gizlice sözleşmeyin" ifadesinin, "Gizlilik dâhilinde [cinsel içerikli olarak] sözleşmeyin" anlamına geldiği de söylenmiştir ki, buna göre "gizlilik" içeren sözleşme müstehcen addedilen sözleşmeden ibarettir. Çünkü o kadınlarla yapılan gizli görüşme, genelde aşikâre söylenilmesinden kaçınılan şeylerle olur. İbn Abbâs'ın [v.68/688] "Onlarla gizlice sözleşmeyin" ifadesini, her ikisinin başka bir evlilik yapmayacaklarına dair birbirlerine sağlam söz vermeleri anlamında yorumladığı da rivayet edilmiştir.

[1264] "[Farz olan iddet son bulmadıkça da] nikâh akdetmeye kalkışmayın!" Bu عَزَمَ الأَمْرَ ve عَزَمَ عَلَى الأَمْرِ "İşe azmetti [işe kalkıştı]" şeklindeki kullanımdan gelmektedir. Burada azmin zikredilmesi iddet hâlinde nikâh kıymanın yasaklılığına dair bir mübalağadır. Çünkü işe azmetmek işten önce gelir. Dolayısıyla, azmetme yasaklanınca işin yasaklanması evleviyet kesp edecektir. Buna göre âyetin mânası; "Nikâh akdetmeyi aklınızdan bile geçirmeyin" şeklindedir. mânanın; "Nikâh akdini koparmayın" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Çünkü *'azm*in hakiki anlamı koparmak olup, bunun delili de Peygamber (s.a)'in; لاَ صِيَامَ لِمَنْ لَمْ يَعْزِمِ الصِّيَامَ مِنَ اللَّيْلِ [Orucu geceden itibaren kesmeyenin orucu yoktur] buyurmasıdır ki, bunun لِمَنْ لَمْ يُبَيِّتِ الصِّيَامَ [orucunu geceletmeyenin] versiyonu da [*Nesâî*, "Sıyâm", 68; *Tirmizî*, "Sıyâm", 33] rivayet edilmiştir.

ثم عبر به عن النكاح الذي هو العقد، لأنه سبب فيه كما فعل بالنكاح.

[١٢٦٣] {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} وهو أن تعرّضوا ولا تصرحوا. فإن قلت: بم يتعلق حرف الاستثناء؟ قلت: بـ{لَا تُوَاعِدُوهُنَّ}، أي لا تواعدوهنّ مواعدة قط إلا مواعدة معروفة غير منكرة. أي لا تواعدوهنّ إلا بأن تقولوا، أي لا تواعدوهنّ إلا بالتعريض. ولا يجوز أن يكون استثناءً منقطعًا من {سِرًّا} لأدائه إلى قولك لا تواعدوهنّ إلا التعريض. وقيل معناه: لا تواعدوهن جماعًا، وهو أن يقول لها إن نكحتك كان كيت وكيت، يريد ما يجري بينهما تحت اللحاف؛ {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} يعني من غير رفث ولا إفحاش في الكلام. وقيل: {لا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} أي في السر على أنّ المواعدة في السرّ عبارة عن المواعدة بما يستهجن، لأن مسارّتهنّ في الغالب بما يستحيا من المجاهرة به. وعن ابن عباس رضي الله عنهما {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} هو أن يتواثقا أن لا تتزوّج غيره.

[١٢٦٤] {وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ} من عزم الأمرَ، وعزم عليه. وذكر العزم مبالغة في النهي عن عقدة النكاح في العدّة، لأن العزم على الفعل يتقدّمه، فإذا نهي عنه كان عن الفعل أنهى. ومعناه: ولا تعزموا عقد عُقدة النكاح. وقيل: معناه ولا تقطعوا عقدة النكاح. وحقيقة العزم: القطع، بدليل قوله عليه السلام: «لا صيام لمن لم يعزم الصيام من الليل.» وروي «لمن لم يبيت الصيام.»

[1265] "Farz olan" yani hükmü yazıya geçen ve farz kılınan "iddet son bulmadıkça."

[1266] "Allah," caiz olmayacak şeye kalkışmakla ilgili "gönüllerinizde olanı kesinlikle bilir; o halde, O'ndan sakının" da bu tür bir işe kalkışmayın! "[Allah] gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." Sizi cezalandırmada acele etmez.

236. (Cinsel) temasta bulunmadığınız ya da bir mehir belirlemediğiniz sürece, kadınları boşamanızda size bir vebal yoktur. Şu kadar ki; zengin olan, gücü ölçüsünde, eli dar olan da hâlince örfe uygun bir fayda ile onları faydalandırmalıdır. Bu, ihsan üzere hareket edenler üzerine bir borçtur.

[1267] "Onlara temasta bulunmadığınız" onlarla cinsel ilişkide bulunmadığınız "ya da bir mehir belirlemediğiniz sürece," onlar için bir mehir belirlemeniz hariç yahut mehir belirleyeceğiniz ana dek "kadınları boşamanızda" mehrin gerekliliği adına size bir "vebal" bir takibat "yoktur." Farizanın farz kılınışı mehrin isim olarak zikredilmesi demektir. Şöyle ki, zifafa girilmeden boşanmış kadın için şayet bir mehir konuşulmuşsa bu mehrin yarısı o kadınındır. Şayet kadın için mehir konuşulmamışsa kadına mehr-i mislin yarısı değil de bir miktar eşya, mal, geçimlik vb. [*mut'a*] düşer. Vebalin mehrin ardına düşme demek olduğunun delili "Bir mehir belirlediğiniz takdirde, temasta bulunmadan önce onları boşarsanız; takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır" [Bakara 2/237] ifadesidir. Allah Teâlâ'nın "takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır" sözü orada nefyedilen vebalin ispatıdır. *Mut'a* Ebû Hanîfe'nin [v.150/767] mezhebinde duruma göre gömlek, çarşaf / manto ve başörtüsüdür. Yalnız kadının *mehr-i misl*i bundan da az ise o takdirde kadına *mehr-i misl*in yarısından ve mut'adan en azı verilir; beş dirhemden daha düşük verilmez. Çünkü mehrin minimum sınırı on dirhem olup, artık bunun yarısından eksik verilemez.

[1268] "Zengin olan," yani geniş imkânı olan "gücü ölçüsünde, eli dar olan da" yani sıkışık durumda olan da "hâlince..." yani güç yetirebileceği miktarınca... Çünkü gücünün yettiği miktar kişinin tamamen kendisine ait olan şeydir. قَدْرُهُ kelimesi Dal'ın fethasıyla قَدَرُهُ şeklinde de okunmuştur. القَدْرُ ve القَدَرُ aynı kelimenin iki kullanımıdır.

[1269] Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir kadınla onun için herhangi bir mehir belirlemeksizin evlenen ve sonra onu kendisine cinsel ilişkide bulunmadan önce boşayan, Ensâr'dan bir kişiye: "O kadına mut'a verdin mi?" buyurmuş, adamın: "Yanımda [verebileceğim] hiçbir şey yok" demesi üzerine, "[Bari] ona mut'a olarak külahını ver" buyurmuştur. [KT.b.]

[١٢٦٥] {حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ} يعني ما كتب وما فرض من العدّة.

[١٢٦٦] {يَعْلَمُ مَا فِى أَنْفُسِكُمْ} من العزم على ما لا يجوز {فَاحْذَرُوهُ} ولا تعزموا عليه. {غَفُورٌ حَلِيمٌ} لا يعاجلكم بالعقوبة.

٢٣٦-﴿لا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٢٦٧] {لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} لا تَبِعة عليكم من إيجاب مهر {إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ} ما لم تجامعوهن {أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً} إلا أن تفرضوا لهن فريضة، أو حتى تفرضوا. وفرض الفريضة تسمية المهر. وذلك أن المطلَّقة غير المدخول بها إن سمّي لها مهر فلها نصف المسمى، وإن لم يسم لها فليس لها نصف مهر المثل، ولكن المتعة. والدليل على أن الجناح تبعة المهر قوله {وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ} إلى قوله {فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ} فقوله: فنصف ما فرضتم: إثبات للجناح المنفي ثمة. والمتعة درع وملحفة وخمار على حسب الحال عند أبي حنيفة، إلا أن يكون مهر مثلها أقل من ذلك. فلها الأقل من نصف مهر المثل ومن المتعة، ولا ينقص من خمسة دراهم؛ لأن أقل المهر عشرة دراهم، فلا ينقص من نصفها.

[١٢٦٨] و{الْمُوسِع} الذي له سعة، و{الْمُقْتِر} الضيق الحال. و{قَدَرُهُ} مقداره الذي يطيقه، لأنّ ما يطيقه هو الذي يختص به. وقرئ بفتح الدال. والقدْر والقدَر لغتان.

[١٢٦٩] وعن النبي ﷺ أنه قال لرجل من الأنصار تزوج امرأة ولم يسم لها مهرًا، ثم طلقها قبل أنّ يمسها: «أمتعتَها؟» قال: لم يكن عندي شيء. قال: «متِّعها بقَلَنْسُوتك.»

Bizim Hanefî âlimlerine göre *mut'a* ancak ve sırf âyetteki kadın için gerekli olup, diğer boşanmış kadınlar için vacip değil, müstehaptır. "Örfe" yani şeriat ve insaniyet yönünden güzel olana "uygun bir fayda ile onları faydalandırmalıdır." مَتِّعُوهُنَّ تَمْتِيعاً lâfzı متاعاً [O kadınları tam anlamıyla faydalandırın!] anlamında bir tekittir. "Bu, ihsan üzere hareket edenler" yani mut'a vererek boşanmış kadınlara ihsanda bulunanlar "üzerine bir borçtur." حَقًّا kelimesi مَتَاعاً'in sıfatıdır; yani bu onların üzerine borç olan bir faydalandırmadır. Allah Teâlâ'nın bu kişileri fiilin işlenmesinden önce "ihsan üzere hareket edenler" diye isimlendirmesi, Peygamber (s.a.)'in; "Kim bir maktulü öldürürse, elbisesi ve eşyası onundur" [*Tirmizî*, "Siyer", 13] demesine benzemektedir.

237. Bir mehir belirlediğiniz takdirde, temasta bulunmadan önce onları boşarsanız; takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır. Kendileri bağışlarsa -veya nikâh düğümü elinde bulunan kimse bağışlarsa- başka... Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır. Aranızda lütufkâr davranışlar sergilemeyi unutmayın. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

[1270] "Kendileri bağışlarsa..." Allah Teâlâ bununla boşanmış kadınları kastetmektedir. **Şayet** "الرِّجَالُ يَعْفُونَ ile النِّسَآءُ يَعْفُونَ cümleleri arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** İlkinde Vav erkeklerin zamiri, Nûn da ref' alâmeti iken, ikincisinde Vav fiilin orta harfi, Nun ise kadınların zamiridir; bu يَعْفُونَ mebni olup, âmilin fiilin lâfzında hiçbir alâmeti yoktur ve fiil nasb mahallindedir [يَعْفُونَ، أنْ fiilini mahallen naspetmiştir. Bu yüzden erkeği anlatan] يَعْفُوَ fiili de o fiilin mahalline atfedilmiştir.

[1271] "Nikâh düğümü elinde bulunan kimse" velidir, yani boşanmış kadınlar kocalarından yana mehirlerini bağışlar da onlardan mehrin yarısını talep etmezlerse o başka... Kadın; "Ne o beni gördü, ne ben ona hizmet ettim, ne de benden faydalandı! Ben ondan nasıl herhangi bir şey alabilirim!" der. Yahut o kadınların nikâh akdini üstlenip yöneten veli bağışlar ki, bu Şâfi'î'nin [v.204/820] mezhebidir. Bu bağışlayacak kişinin koca olduğu da söylenmiştir; kocanın bağışlaması ise mehri tamamen kadına vermesidir ki, bu da Ebû Hanîfe'nin [v.150/767] mezhebidir. Fakat evvelki görüşün sıhhati açıktır.

[1272] Hak [borç] üzere ziyadede bulunmanın "affetme" [bağışlama] diye isimlendirilmesi hususu yoruma açıktır. Ancak şöyle denebilir: Erkeklerin nezdinde baskın olan husus, kişinin evlenme anında mehri kadına vermesidir. Binaenaleyh, adam kadını boşadığında ona verdiği mehrin yarısını geri isteme hakkı vardır. İşte adam bu istemeyi terkettiği vakit bunu o kadına bağışlamış olacaktır. Yahut Allah Teâlâ bunu *müşâkele* sanatıyla "bağışlama" diye isimlendirmiştir.

وعند أصحابنا لا تجب المتعة إلا لهذه وحدها، وتستحب لسائر المطلقات ولا تجب. {مَتَاعًا} تأكيد لـ{مَتِّعُوهُنَّ}، بمعنى تمتيعًا {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي يحسن في الشرع والمروءة. {حَقًّا} صفة لمتاعًا، أي متاعًا واجبًا عليهم. أو حق ذلك حقًا {عَلَى الْمُحْسِنِينَ} على الذين يحسنون إلى المطلقات بالتمتيع، وسماهم قبل الفعل محسنين كما قال ﷺ . «من قتل قتيلًا فله سَلَبُه.»

٢٣٧-﴿وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَلا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٢٧٠] {إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ} يريد المطلقات. فإن قلت: أي فرق بين قولك: الرجال يعفون، والنساء يعفون؟ قلت: الواو في الأوّل ضميرهم، والنون علم الرفع؛ والواو في الثاني لام الفعل والنون ضميرهنّ، والفعل مبني لا أثر في لفظه للعامل وهو في محل النصب. و{يَعْفُوَ} عطف على محله.

[١٢٧١] و{الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ} الوليّ، يعني إلا أن تعفو المطلقات عن أزواجهن فلا يطالبنهم بنصف المهر، وتقول المرأة: ما رآني ولا خدمته ولا استمتع بي فكيف آخذ منه شيئًا، أو يعفو الولي الذي يلي عقد نكاحهن، وهو مذهب الشافعي. وقيل هو الزوج، وعفوه أن يسوق إليها المهر كاملًا، وهو مذهب أبي حنيفة. والأوّل ظاهر الصحة.

[١٢٧٢] وتسمية الزيادة على الحق عفوًا فيها نظر، إلا أن يقال كان الغالب عندهم أن يسوق إليها المهر عند التزوّج، فإذا طلقها استحقّ أن يطالبها بنصف ما ساق إليها، فإذا ترك المطالبة فقد عفا عنها. أو سماه عفوًا على طريق المشاكلة.

Rivayete göre; Cübeyr b. Mut'im [v.59/679] bir kadınla evlenmiş, sonra onu kendisiyle zifafa girmeden önce boşamış ve mehrini tamamıyla verip, "Bağışlamaya ben daha lâyığım" demişti. Yine rivayete göre; Cübeyr, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın [v.55/675] yanına gitmişti. Sa'd bir kızını ona teklif etmiş, o da bu kızla evlenmişti. Dışarı çıktığında ise kızı boşamış ve mehrini de kâmilen göndermişti. Bunun üzerine kendisine; "Neden evlendin madem kızla?!" diye sorulması üzerine Cübeyr; "[Sa'd] onu bana teklif edince, onu reddetmiş olmak istemedim" dedi. Bu sefer; "Peki, mehri ne diye gönderdin?!" denince, "O zaman [âyette geçen] 'lütufkâr davranış' nerede kaldı?" dedi. *"Lütufkâr davranışlar sergilemeyi..."* ifadesi, lütufkâr davranmada karşı tarafa fark atmayı demektir. Yani "Bazınız bazınıza daha lütufkâr davranmayı unutmayın, civanmertlik gösterin ve işi fazla eşelemeyin!" [KT.b] Hasan-ı Basrî [v.110/728] Vav'ın sükûnuyla *ev ya'fu'llezî* şeklinde okumuştur. Vav ve Yâ'nın nasb konumunda sakin kılınması bu ikisinin Elif'e teşbih edilmesi sebebiyledir. Çünkü bu ikisi Elif'in kardeşleridir. وأن تَعْفُوا ifadesini Ebû Nehîk, Yâ ile وأن يَعْفُوا *[bağışlamaları]* şeklinde okumuştur. Yine ولا تَنْسَوُا الفَضل ifadesi Vav'ın kesresiyle ولا تَنْسَوِا الفَضل şeklinde de okunmuştur. [ولا تَنْسَوْا'deki Vav cezimli olduğundan, geçiş halinde genel kıraatte ötre ile, bu kıraatte ise -bazı harflerde olduğu gibi- esre ile harekelenmiş olmaktadır; çoğulluk her iki kıraatte de devam etmektedir]

238. Bütün namazları, özellikle de tam aradaki namazı üzerine titreyerek mutlaka eda edin ve Allah'ın huzurunda saygıyla ve içtenlikle durun.

[1273] "Özellikle de tam aradaki namazı..." Yani namazların en ortası olanı veya en faziletlisini, demektir ki, bu ["en faziletlisi" anlamıyla ilgili olarak] Arapların en faziletli olan için "en orta" demelerinden alınmadır. Bu orta namazın müfret gelmesi ve "namazlar" üzerine atfedilmesi üstünlük yönüyle münferit olması sebebiyledir ki, o da ikindi namazıdır. Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) Hendek savaşı günlerinde; "Bizi orta namazdan; ikindi namazından alıkoydular. Allah onların evlerine ateş doldursun!" demiştir [*Buhârî*, "Cihâd", 98]. Yine rivayete göre; Peygamber; "O namaz Davud oğlu Süleyman'ın [yarış atlarının] gözden kaybolup gittikleri ana dek oyalanıp kılamadığı namazdır" demiştir [KT.b]. Yine rivayet edildiğine göre Hazret-i Hafsa [v.45/665] kendisi için mushaf yazan kişiye; "Bu âyete geldiğin vakit onu, ben sana Peygamber (s.a.)'in okuduğunu işittiğim şekliyle yazdırmadıkça yazma!" demiş ve o kişiye; والصلاة الوسطى صَلاَةِ العَصْرِ [özellikle de tam aradaki namazı; ikindi namazını...] şeklinde yazdırmıştır. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 5]

وعن جبير بن مطعم أنه تزوج امرأة وطلقها قبل أن يدخل بها فأكمل لها الصداق وقال: أنا أحق بالعفو. وعنه: أنه دخل على سعد بن أبي وقاص فعرض عليه بنتًا له فتزوّجها، فلما خرج طلقها وبعث إليها بالصداق كاملًا، فقيل له: لم تزوّجتها؟ فقال: عرضها عليّ فكرهت ردّه. قيل: فلم بعثت بالصداق؟ قال: فأين الفضل؟

٥ و{الْفَضْل} التفضل، أي ولا تنسوا أن يتفضل بعضكم على بعض وتتمرَّؤُوا ولا تستقصوا، وقرأ الحسن أن يعفُوْ الذي، بسكون الواو وإسكان الواو والياء في موضع النصب تشبيها لهما بالألف، لأنهما أختاها. وقرأ أبو نَهِيك وأن يعفو، بالياء؛ وقرئ ولا تنسَوِ الفضل، بكسر الواو.

٢٣٨-﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾

١٠ [١٢٧٣] {وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى} أي الوسطى بين الصلوات، أو الفضلى، من قولهم للأفضل: الأوسط. وإنما أفردت وعطفت على الصلاة لانفرادها بالفضل؛ وهي صلاة العصر. وعن النبيّ ﷺ أنه قال يوم الأحزاب. «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر، ملأ الله بيوتهم نارًا!» وقال عليه الصلاة و السلام. «إنها الصلاة التي شُغل عنها سليمان بن داود حتى توارت بالحجاب.» وعن حفصة أنها قالت

١٥ لمن كتب لها المصحف: إذا بلغت هذه الآية فلا تكتبها حتى أمليها عليك كما سمعت رسول الله ﷺ يقرؤها، فأملت عليه: «والصلاة الوسطى صلاةِ العصر.»

Hazret-i Âişe [v.58/678] ve İbn Abbâs'dan [v.68/688], Vav ile birlikte; والصلاة الوسطى وصَلاَةِ العَصْرِ şeklinde rivayet edilmiştir. Bu kıraate göre özel belirleme iki namaz için söz konusu olup, birincisi ya öğle, ya sabah veya akşam namazı olmak üzere orta namaz, ikincisi ise ikindi namazıdır. Ve denilmiştir ki; bu namazın üstünlüğü insanların ticaret ve maişetleriyle çok meşgul oldukları bir vakitte yer almasındandır.

[1274] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] rivayet edildiğine göre; bu namaz gündüzün ortasında yer alması sebebiyle öğle namazıdır. Peygamber (s.a.) bu öğle namazını sıcağın yoğun olduğu gündüzün ortasında kıldırırdı. Öyle ki, onun ashabına bu namazdan daha çetin gelen başka bir namaz yoktu. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre; bu namaz iki gündüz [öğle ve ikindi] ve iki gece [akşam ve yatsı] namazları arasında yer alması sebebiyle sabah namazıdır. Kabîsa b. Zu'eyb'den [v.88/705] rivayete göre ise bu namaz, gündüzün vitir [üç rekâtli] namazı olması ve sefer esnasında üç rekâtın kısaltılmaması sebebiyle akşam namazıdır.

[1275] İbn Mes'ûd (r.a.) وعلى الصلاة الوسطى şeklinde okurken, Âişe (r.a.) [v.58/678] övgü ve özgünlük anlamı ifade etmek üzere, nasb ile وَالصَّلاَةَ الْوُسْطَى [Hele, o cânım orta namazı…] şeklinde okumuştur. Nâfi' [v.169/785; şaz olarak] Sād ile الوصطى şeklinde okumuştur.

[1276] "Ve" namazın içinde "Allah'ın huzurunda" kıyamda iken "saygıyla ve içtenlikle" Allah'ı anarak "durun". القُنُوتُ / Kunût; Allah'ı ayakta anmandır. İkrime'den [v.105/723] rivayet edildiğine göre; Ashab-ı Kiram namazda iken konuşurlardı da, bundan menedilmiş oldular. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre *kunût* sakin ve hareketsiz bir şekilde durmak, elleri ve gözleri meşguliyetten menetmektir. Rivayete göre; onlardan biri namaza kalktığında göz gezdirmek, sağa sola dönmek, [secde yerindeki] taşları düzeltmek veya dünya işleriyle ilgili olarak içinden herhangi bir şey geçirmek hususunda Allah korkusundan tir tir titrerdi.

239. Şayet korkmaktaysanız (can güvenliğiniz tehlikede ise), yaya veya binitli olarak kılın. Güvende olduğunuz vakit de Allah size bilmediğiniz şeyleri öğrettiği gibi siz de O'nu (normal namaz ile) zikredin.

[1277] "Şayet korkmaktaysanız," yani düşman veya başka bir sebepten ötürü korkunuz varsa "o vakit yaya olarak" yayalar hâlinde kılınız! رِجَالاً kelimesi رَاجِلٌ [yaya] lâfzının çoğuludur. Tıpkı *kāim* [ayakta duran] lâfzının çoğulunun *kıyâm* şeklinde gelmesi gibi. Yahut *racul* [kişi] lâfzının çoğuludur. Örneği: *Racul*^{un} *racul*^{un} [adam adam; tek tek] denir ki, bu da "yaya" anlamına gelir.

وروي عن عائشة وابن عباس ﷺ : «والصلاة الوسطى وصلاةِ العصر» بالواو. فعلى هذه القراءة يكون التخصيص لصلاتين: إحداهما الصلاة الوسطى، إمّا الظهر، وإمّا الفجر وإمّا المغرب، على اختلاف الروايات فيها، والثانية: العصر، وقيل: فضلها لما في وقتها من اشتغال الناس بتجاراتهم ومعايشهم.

[١٢٧٤] وعن ابن عمر رضي الله عنهما: هي صلاة الظهر، لأنها في وسط النهار، وكان رسول الله ﷺ يصليها بالهاجرة، ولم تكن صلاة أشدّ على أصحابه منها. وعن مجاهد: هي الفجر، لأنها بين صلاتي النهار وصلاتي الليل. وعن قَبِيصة بن ذُؤَيب: هي المغرب، لأنها وتر النهار ولا تنقص في السفر من الثلاث

[١٢٧٥] وقرأ عبد الله وعلى الصلاة الوسطى؛ وقرأت عائشة ﷺ والصلاةَ الوسطى، بالنصب على المدح والاختصاص؛ وقرأ نافع الوصطى، بالصاد.

[١٢٧٦] {وَقُومُوا لِلَّهِ} في الصلاة {قَانِتِينَ} ذاكرين لله في قيامكم. والقنوت: أن تذكر الله قائمًا. وعن عكرمة كانوا يتكلمون في الصلاة فنُهوا. وعن مجاهد: هو الركود وكف الأيدي والبصر. وروي أنهم كانوا إذا قام أحدهم إلى الصلاة هاب الرحمنَ أن يمدّ بصره أو يلتفت، أو يقلب الحِصا، أو يحدّث نفسه بشيء من أمور الدنيا.

٢٣٩-﴿فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٧٧] {فَإِنْ خِفْتُمْ} فإن كان بكم خوف من عدو أو غيره {فَرِجَالًا} فصلوا راجلين، وهو جمع راجل كقائم وقيام؛ أو رَجُل، يقال: رَجُلٌ رَجُلٌ، أي راجل.

Râ'nın zammesiyle فُرُجَالاً ; şeddeli olarak فُرِّجَالاً ve فَرَجْلاً şeklinde de okunmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'dan [v.150/767] rivayete göre [mücahitler savaş esnasında] yürüme hâlinde ve [düşmanla] karşılıklı kılıçla vuruşurken, durmak mümkün olmadığı sürece namaz kılmazlar. Şâfi'î *Rahimehullāh*'a göre ise her hâlükârda kılacaklardır. Binit üzerinde olan ima ile kılacaktır; kıbleye yönelme şartı bu kişiden düşer. "Güvende olduğunuz vakit" korkunuz yok olup gittiğinde "de Allah size" güven içinde kılınan [normal] namazla ilgili "bilmediğiniz şeyleri öğrettiği gibi siz de O'nu (normal namaz ile) zikredin." Yahut güvende olduğunuz vakit, bu güven için Allah'a şükredin ve size şer'î yasaları ve hem korku hem güven hâlinde nasıl namaz kılacağınızı öğreterek size ihsanda bulunduğu gibi, siz de O'nu ibadetle zikredin!

240. İçinizden vefat edip de geride eş bırakanlar; eşlerinin, bir seneye kadar -evlerinden çıkarılmaksızın- geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etmiş olsunlar. Şayet kendiliğinden çıkarlarsa, artık onların meşru şekilde yapacaklarından dolayı size vebal yoktur. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1278] Âyetin mânası; وَصِيَّةٌ şeklinde, merfû' okuyanlara göre; "İçinizden vefat edenlerin vasiyeti..." veya "İçinizden vefat edenlerin hükmü eşlerine... vasiyet etmiş olmalarıdır" yahut "İçinizden vefat etmiş olanlar eşlerine vasiyet edecek kimselerdir" şeklinde takdir edilir. Mansûb okuyanlara göre ise âyetin mânası; "İçinizden vefat edenler eşlerine... bir vasiyette bulunsunlar" şeklinde takdir edilir. Bu tıpkı senin تَسِيرُ [yürürsün] fiilini gizleyerek, إِنَّمَا أَنْتَ سَيْرَ البَرِيدِ [Sen ancak ve ancak 1 'berîd'sin (yani 12 mil yürüyebilirsin)] demene benzer. Yahut âyetin mânası; "İçinizden ölenlere eşlerine... vasiyette bulunmalarını mecbur tutuyorum" şeklinde takdir edilir ki, delili; İbn Mes'ûd (r.a.)'ın, والذين يتوفون منكم ويذرون أزواجاً وصية لأزواجهم متاعاً الى الحول ... كُتِبَ عَلَيْكُمُ الوَصِيَّةُ yerine, لِأَزْوَاجِكُمْ مَتَاعًا إِلَى الحَوْلِ [Eşleriniz için bir seneye kadar (evlerinden çıkarılmaksızın) geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etmeniz size farz kılındı] şeklinde okumasıdır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] مَتَاعٌ لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا [Eşlerinin... geçimlerinin tam olarak sağlanmasını...] şeklinde okumuştur. Übeyy'den فَمَتَاعٌ لِأَزْوَاجِهِمْ kıraati de rivayet edilmiştir. مَتَاعًا kelimesi وَصية ile mansûb kılınmıştır. Ne var ki, يُوصُونَ [vasiyet ederler / etsinler] fiilini gizlersen, o takdirde fiille mansûb kılınmış olur. Übeyy'in kıraatine göre ise bu مَتَاعًا, مَتَاعٌ ile mansûb kılınmıştır. Çünkü مَتَاعٌ *temtî'* [faydalandırmak] mânasına gelir ki, bu da senin *el-hamdu li'llâhi hamde'ş-şâkirîne* [Şükredenlerin hamdettiği gibi Allah'a hamdolsun!] ve *a'cebenî darb*^{un} *le-ke zeyd*^{en} *darb*^{en} *şedîd*^{en} [Senin Zeyd'e o tür bir şiddetlice vuruşun beni taaccübe düşürdü] demene benzer.

وقرئ فرُجالًا بضم الراء، ورُجَّالًا بالتشديد، ورَجْلًا. وعند أبي حنيفة رحمه الله: لا يصلون في حال المشي والمسايفة ما لم يمكن الوقوف. وعند الشافعي رحمه الله: يصلون في كل حال، والراكب يومئ ويسقط عنه التوجه إلى القبلة {فَإِذَا أَمِنْتُمْ} فإذا زال خوفكم {فَاذْكُرُوا اللهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} من صلاة الأمن، أو فإذا أمنتم فاشكروا الله على الأمن، واذكروه بالعبادة، كما أحسن إليكم بما علمكم من الشرائع، وكيف تصلون في حال الخوف وفي حال الأمن.

٢٤٠-﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٧٨] تقديره فيمن قرأ وصيةٌ بالرفع: ووصية الذين يتوفون، أو وحكم الذين يتوفون وصيةٌ لأزواجهم، أو والذين يتوفون أهل وصية لأزواجهم. وفيمن قرأ بالنصب: والذين يتوفون يوصون وصيةً، كقولك: إنما أنت سيْرَ البريدِ، بإضمار تسير. أو والزم الذين يتوفون وصيةً. وتدل عليه قراءة عبد الله كُتِبَ عليكم الوصيةُ لأزواجكم متاعًا إلى الحول، مكان قوله {وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ}. وقرأ أبيّ مَتَاعٌ لأزواجهم متاعًا. وروي عنه فَمَتَاعٌ لأزواجهم. ومتاعًا نصب بالوصية، إلا إذا أضمرت يوصون، فإنه نصب بالفعل. وعلى قراءة أبيّ متاعًا نصب بمتاع، لأنه في معنى التمتيع؛ كقولك: الحمد لله حمدَ الشاكرين، وأعجبني ضرب لك زيدًا ضربًا شديدًا.

[1279] غَيْرَ إِخْرَاجٍ ifadesi ya senin هَذَا الْقَوْلُ غَيْرَ مَا تَقُولُ [Bu senin söyleyeceğin bir söz değil] demene benzer şekilde pekiştirici bir mastardır, ya مَتَاعًا'den bedel yahut لِأَزْوَاجِهِمْ'den hâldir; "evlerinden çıkarılmaksızın" demektir.

[1280] Mâna; "Vefat edip de geriye eş bırakanların yapması gereken, ölüme yakalanmalarından önce eşlerinin kendilerinden sonra tam bir yıl geçinmelerini vasiyet etmeleridir" şeklinde takdir edilir. Yani bıraktıkları maldan onlara harcanmasını ve onların da meskenlerinden çıkmamalarını vasiyet etmeleridir. Bu İslâm'ın ilk yıllarındaydı; bu süre daha sonra "... dört ay on gün beklerler" [Bakara 2/234] âyetiyle neshedilmiştir. Söz konusu sürenin bu miktar üzere ziyade olanının neshedildiği de söylenmiştir. Nafaka zorunluluğu da [kocası ölen ve ondan çocuğunun olup olmamasına göre miras payının şekillendiği dul kadına ait olmak üzere] dörtte bir ve sekizde birlik mirasla [Nisâ 4/12] neshedilmiştir. Kadının barınma hakkı [*sükná*] konusunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre böylesi kadınlar için hiç süknâ hakkı yoktur.

[1281] "Artık onların meşru şekilde" şer'an yadırganmayacak şekilde "kendileriyle ilgili olarak" süslenme ve evlilik teklifi için hazırlık yapma adına "yapacaklarından dolayı [size vebal yoktur]".

[1282] **Şayet** "Önceki âyet sonraki âyeti nasıl neshedebilmiş?" **dersen, şöyle derim:** Bazen olur ki, âyet tilâvet konusunda öne geçse bile, indirilme konusunda sonraya bırakılabilir. "Şimdi; insanlardan birtakım beyinsizler diyecekler ki..." [Bakara 2/142] âyetinin, "Biz, senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyorduk..." [Bakara 2/144] âyetiyle olan durumu da böyledir.

241. Boşanmış kadınların geçimi örfe uygun şekilde sağlanmalıdır. Bu, müttakîler üzerine düşen bir vazifedir.

242. Allah, size âyetlerini bu şekilde açıklıyor ki anlayabilesiniz.

[1283] "Boşanmış kadınların geçimi..." Bu, mut'anın gerekliliği hususunda boşanmış kadınları kapsayan bir ifade olup, Allah Teâlâ'nın bu mut'ayı [daha önce] bir tek kadın için gerekli kılmasının ardından gelmiştir ki, o da kendisiyle zifafa girilmeksizin boşanmış kadındır. Allah Teâlâ yukarıda; "Bu, ihsan üzere hareket edenler üzerine bir borçtur" [Bakara 2/236] buyurmuşken, burada "Bu, müttakîler üzerine düşen bir vazifedir" buyurmuştur. Sa'îd b. Cübeyr [v.94/713], Ebu'l-Âliye [v.90/709] ve Zührî'den [v.124/742] rivayet edildiğine göre; bu mut'a tüm boşanmış kadınlar için vaciptir. Bunun hem vacip hem de müstehap olan mut'a vermeyi birlikte kapsadığı da söylenmiştir. Yine buradaki *metâ*'dan [faydalandırmadan] maksadın iddet nafakası olduğu da söylenmiştir.

[١٢٧٩] و{غَيْرَ إِخْرَاجٍ} مصدر مؤكد كقولك: هذا القول غير ما تقول؛ أو بدل من متاعًا، أو حال من الأزواج، أي غيرَ مُخرَجات.

[١٢٨٠] والمعنى أن حق الذين يتوفون عن أزواجهم أن يوصوا قبل أن يُحتضَروا بأن تمتَّع أزواجهم بعدهم حولًا كاملًا، أي يُنفَق عليهنّ من تركتِه ولا يُخرَجن من مساكنهن. وكان ذلك في أول الإسلام، ثم نسخت المدة بقوله {أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا}. وقيل: نسخ ما زاد منه على هذا المقدار، ونسخت النفقة بالإرث الذي هو الربع والثمن. واختلف في السكنى، فعند أبي حنيفة وأصحابه: لا سكنى لهن.

[١٢٨١] {فِيمَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ} من التزين والتعرض للخطاب {مِنْ مَعْرُوفٍ} مما ليس بمنكر شرعًا.

[١٢٨٢] فإن قلت: كيف نسخت الآية المتقدمةُ المتأخرةَ؟ قلت: قد تكون الآية متقدّمة في التلاوة وهي متأخرة في التنزيل، كقوله تعالى {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ} [البقرة: ١٤٢] مع قوله {قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ} [البقرة: ١٤٤].

٢٤١ ﴿وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾

٢٤٢ ﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٢٨٣] {وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ} عم المطلقات بإيجاب المتعة لهن بعد ما أوجبها لواحدة منهن وهي المطلقة غير المدخول بها، وقال: {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ} كما قال ثمة: {حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ} [البقرة: ٢٣٦]. وعن سعيد بن جبير وأبِي العالية والزهري: أنها واجبة لكل مطلّقة. وقيل قد تناولت التمتيع الواجب والمستحب جميعًا. وقيل: المراد بالمتاع نفقة العدة.

243. Şu; binlerle ifade edildikleri halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara; "Ölün!" dedi, sonra da onları diriltti. Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir, ama insanların çoğu şükretmez.

[1284] "Görmedin mi?" ifadesi, Ehl-i Kitap'dan o sözü edilenlerin hayat hikâyelerini ve öncekilerin haberlerini işitenler için bir takrir [açıklayıcı, yerleştirici] olup, durumlarının ne kadar hayret verici olduğu bu ifade ile gösterilmektedir. Bununla [öncekilerin durumunu] ne görmüş ne de işitmiş olanlara hitap edilmesi de caizdir. Çünkü bu söz, hayrete düşürme anlamında olmak üzere darbımesel konumunda zikredilmiştir.

[1285] Rivayet edildiğine göre Dâverdânlılar -ki, bu Vâsıt şehri tarafına düşen bir karyedir- veba hastalığına uğrayınca memleketlerinden kaçmak üzere yola çıkmışlar. Derken, Allah onları öldürüp, sonra diriltmiş ki, Allah'ın hüküm ve kazasından kaçılamayacağını bilip, ibret alsınlar. Söylendiğine göre; [Peygamber] Hezekiel uzun bir zamandan sonra onlara uğramıştı; kemikleri sırıtıyor, uzuvları da dağılmış vaziyette idi. Hezekiel bu gördüklerinden ötürü avurtlarını ve parmaklarını bükmüştü. Kendisine "Onlara 'Allah'ın izniyle kalkın!' diye seslen" şeklinde vahyedildi. O da seslendi. Bir de baktı ki, ayağa kalmış vaziyette; "Allah'ım, seni tesbih ederiz! Sana hamdederiz! Senden gayrı hiçbir mabud yok!" diyorlar... Yine söylendiğine göre bunlar İsrailoğullarından bir kavimdi. Kralları onları cihada çağırmış, onlarsa ölüm korkusuyla kaçmışlardı. Allah da onları sekiz gün öldürüp, sonra diriltmişti.

[1286] "Binlerle ifade edildikleri halde..." Bu ifade pek çok binleri göstermektedir. Bu konuda ihtilaf edilmiştir: Bunun on bin veya otuz bin yahut yetmiş bin olduğu söylenmiştir. قَاعِدٌ kelimesinin çoğulu قُعُودٌ olduğu gibi, [وهم ألوف ifadesindeki] أُلُوفٌ kelimesinin de, آلِفٌ [ülfet eden] lâfzının çoğulu olmak üzere "birbirleriyle ülfet peyda edenler" anlamına geldiği şeklindeki açıklama Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) bir yorumdur.

[1287] **Şayet** "Allah onlara 'Ölün!' dedi" ifadesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu "Allah onları öldürdü" anlamındadır. Bunun böylesi bir ibare şeklinde gelmiş olması, onların Allah'ın emri ve dilemesi sayesinde bir tek adamın ölmesi gibi ölmüş olmalarıdır. Bu alışılmışın dışındaki bir tür ölümdür. Sanki onlar bir şeyle emredilmişler de, herhangi bir geri durma ve tereddüt söz konusu olmaksızın, bu emre tam anlamıyla sarılmışlardı. Tıpkı Allah Teâlâ'nın: "Bir şeyi dilediği zaman O'nun emri o şeye ancak 'Ol!' demektir; ânında olmaya başlar." [YâSîn 36/82] sözünde olduğu gibi.

٢٤٣-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ﴾

[١٢٨٤] {أَلَمْ تَرَ} تقرير لمن سمع بقصتهم من أهل الكتاب وأخبار الأوّلين، وتعجيبٌ من شأنهم. ويجوز أن يخاطب به من لم يَرَ ولم يسمع، لأنّ هذا الكلام جرى مجرى المثل في معنى التعجيب.

[١٢٨٥] روي أن أهل دَاوَرْدان -قرية قِبل واسط- وقع فيها الطاعون فخرجوا هاربين، فأماتهم الله ثم أحياهم ليعتبروا ويعلموا أنه لا مفرّ من حكم الله وقضائه. وقيل مرّ عليهم حَزَقْيَل بعد زمان طويل وقد عَرِيت عظامهم وتفرّقت أوصالهم فلوى شِدْقه وأصابعه تعجبًا مما رأى، فأوحى إليه: ناد فيهم أن قوموا بإذن الله، فنادى، فنظر إليهم قيامًا يقولون: سبحانك اللهم وبحمدك لا إله إلا أنت. وقيل: هم قوم من بني إسرائيل دعاهم ملكهم إلى الجهاد فهربوا حذرًا من الموت، فأماتهم الله ثمانية أيام ثم أحياهم.

[١٢٨٦] {وَهُمْ أُلُوفٌ} فيه دليل على الألوف الكثيرة. واختلف في ذلك، فقيل: عشرة، وقيل: ثلاثون، وقيل: سبعون. ومن بدع التفاسير {أُلُوفٌ} متآلفون، جمع آلف كقاعد وقعود.

[١٢٨٧] فإن قلت: ما معنى قوله {فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا}؟ قلت: معناه فأماتهم؛ وإنما جيء به على هذه العبارة للدلالة على أنهم ماتوا ميتة رجل واحد بأمر الله ومشيئته، وتلك ميتة خارجة عن العادة، كأنهم أمروا بشيء فامتثلوه امتثالًا من غير إباء ولا توقف، كقوله تعالى {إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [يس: ٨٢]

Bu, Müslümanları cihada ve şehitliğe yönelmeye bir teşviktir. Bir de [âyette] ölümün yerini alacak başka bir alternatif olmadığına ve ondan kaçış bir fayda vermeyeceğine göre, bu ölümün Allah yolunda olmasının evleviyet kesp etmesi söz konusudur.

[1288] "Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir." Çünkü onların haberlerini anlatmakla şunları ve sizleri basiret sahibi kıldığı gibi, ibret alacakları şeyleri onlara göstermekte, onlar da basiretli olmaktadırlar. Yahut ibret almaları ve kurtuluşa ermeleri için onları diriltmekle insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir. Eğer dileseydi onları diriliş gününe kadar ölü olarak bırakırdı.

244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki; Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1289] Allah Teâlâ'nın bu kıssayı cihada motive etmek için sevk ettiğinin delili, bunun hemen ardından Allah yolunda savaşma emrini getirmesidir. "Bilin ki; Allah" [cihatta] geri kalanların da öne geçenlerin de ne dediğini "gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." Onların kalplerinde gizledikleri şeyi hakkıyla bilir ve O, 'ceza'nın arkasındadır, cihat edenleri de geri kalanları da asla 'karşılık'sız bırakmaz.

245. Kimdir o ki; Allah'a güzel bir borç verecek, Allah da onu kat kat fazlasıyla kendisine iâde edecek? Allah (kimilerine) sıkıyor, (kimilerine ise) saçıyor. Ama sonunda O'na döndürülecek (yoklukta eşitlenecek; size verilenlerin hesabını bir bir verecek)siniz...

[1290] "Allah'a ödünç verme" tabiri kendisiyle sevap istenen bir amel sunmaya mahsus bir darbımesel olup, *karz-ı hasen* ya bizzat cihat etmektir ya da Allah yolunda harcama yapmaktır.

[1291] "Kat kat fazlasıyla..." Bunun 1'e 700 olduğu söylenmiştir. Süddî'den [v.127/745] rivayet edildiğine göre; bu çokluğun künhünü Allah'tan başkası bilemez. "Allah (kimilerine) sıkıyor, (kimilerine ise) saçıyor," yani kullarına [yerine göre] bolca, [yerine göre de] kısıntılı veriyor. Binaenaleyh, size bol bol verdiği şeylerde cimrilik yapmayın ki, Allah genişliğinizi giderip size darlık vermesin. "Ama sonunda O'na döndürüleceksiniz" de, böylece O size ahiret için yapıp gönderdiğiniz amellerin karşılığını verecektir.

وهذا تشجيع للمسلمين على الجهاد والتعرض للشهادة، وأنّ الموت إذا لم يكن منه بدٌّ ولم ينفع منه مفرّ، فأولى أن يكون في سبيل الله.

[١٢٨٨] {لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ} حيث يبصرهم ما يعتبرون به ويستبصرون، كما بصَّر أولئك، وكما بصَّركم باقتصاص خبرهم. أو لذو فضل على الناس حيث أحيى أولئك ليعتبروا فيفوزوا، ولو شاء لتركهم موتى إلى يوم البعث. والدليل على أنه ساق هذه القصة بعثًا على الجهاد ما أتبعه من الأمر بالقتال في سبيل الله.

٢٤٤-﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٨٩] {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ سَمِيعٌ} يسمع ما يقوله المتخلفون والسابقون {عَلِيمٌ} بما يضمرونه وهو من وراء الجزاء.

٢٤٥-﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٢٩٠] إقراض الله: مثل لتقديم العمل الذي يطلب به ثوابُه. والقرض الحسن: إما المجاهدة في نفسها، وإما النفقة في سبيل الله.

[١٢٩١] {أَضْعَافًا كَثِيرَةً} قيل: الواحد بسبعمائة. وعن السدي: كثيرة لا يعلم كنهها إلا الله {وَاللهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ} يوسّع على عباده ويقتِّر، فلا تبخلوا عليه بما وسّع عليكم لا يبدلكم الضيقة بالسعة {وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} فيجازيكم على ما قدّمتم.

246. Musa sonrası bir dönemde [m.ö. 1000'lerde] yaşayan İsrailoğullarından ekâbir bir topluluğu görmedin mi? Hani, peygamberlerine; "Bize bir hükümdar tayin et de Allah yolunda savaşalım!" demişlerdi. Peygamberleri de; "Ya üzerinize savaş farz kılınıp da savaşmazsanız?!" demişti. "Hem yurtlarımızdan, hem de çoluk-çocuğumuzun yanından çıkarılmışken, Allah yolunda neden savaşmayacakmışız ki?!" dediler. Fakat ne zaman ki üzerlerine savaş farz kılındı, içlerinden pek azı müstesna, hepsi vazgeçti! Allah, o zalimleri çok iyi bilmektedir! "[Hani,] peygamberlerine..."

[1292] O peygamber Yûşa' [Yeşu] veya Şem'ûn [Şimon] yahut İşmoil [Samuel]'dir. "Bize bir hükümdar tayin et," bizimle birlikte savaşmak için, savaş hazırlığı yapma noktasında görüşünden besleneceğimiz ve nihaî kararımızı emrine havale edeceğimiz bir komutan görevlendir [demişlerdi]! Peygamber (s.a.)'in, teçhiz ettiği askerler üzerine komutan tayin etmesi, onlara kendisine itaat etmelerini ve emrine sımsıkı sarılmalarını emretmesiyle ilgili yaptıklarının bir benzerini kendi peygamberlerinden talep etmişlerdi. Hazret-i Peygamberin de insanlara, sefere çıktıkları vakit içlerinden birini kendilerine reis yapmalarını emrettiği rivayet edilmektedir.

[1293] ...نقاتل [... savaşalım] kelimesi Nun ile ve fiil -cevap olarak- meczûm kılınmak sûretiyle نُقَاتِلْ şeklinde okunduğu gibi, Nun ile ve merfû' kılınarak نُقَاتِلُ şeklinde de okunmuştur ki, ya "onu bize (emrinde) savaşacağımız şekilde hükümdar tayin et." şeklinde hâl olmaktadır ya da bir başlangıç yapılmaktadır. Sanki o peygamber onlara; "Hükümdarı ne yapacaksınız?" demiş, onlar da "Savaşacağız" demiş gibidirler. Yine Yâ ile ve fiilin sonunu meczûm kılarak, cevap olacak şekilde يُقَاتِلْ ["bir hükümdar tayin et de, Allah yolunda savaşsın] şeklinde ve fiilin sonunu merfû' kılarak, ملكاً'in sıfatı olmak üzere يُقَاتِلُ [Allah yolunda savaşacak bir hükümdar...] şeklinde de okunmuştur. عَسَيْتُمْ fiilinin haberi أَلاَّ تُقَاتِلُوا cümlesi olup, şart cümlesi [...إِنْ كُتِبَ] bu ikisinin arasına girmiştir. mâna; "Savaşmamaya yaklaşmamış mıydınız, yani neredeyse savaşmayacak hâle gelmemiş miydiniz?" şeklindedir. Yani "Durum sizin savaşmayacağınıza dair benim beklentim doğrultusunda değil miydi?" demektir. Böylece peygamber; "Savaşmamanıza ramak kalmıştı" demek istemiştir ki, bu da "Sizin savaştan korktuğunuza dair endişelerim var" anlamındadır. Böylece peygamber kendi nezdinde beklenti ve zan konusu olan şeyi sorup öğreneceği şekilde [sözün başına] هَلْ [soru edatını] getirmiş ve bu soru sorma ile gerçekte, yerleştirmeyi ve beklenenin vuku bulacağını ve kendisinin de bu beklentisinde isabetli çıkacağını sağlamlaştırmak istemiştir.

٢٤٦-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلإِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلا قَلِيلا مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

[١٢٩٢] {لِنَبِيٍّ لَهُم} هو يوشع أو شمعون أو اشمويل {ابْعَثْ لَنَا} أنهض للقتال معنا أميرًا نَصدُر في تدبير الحرب عن رأيه وننتهي إلى أمره، طلبوا من نبيهم نحو ما كان يفعل رسول الله ﷺ من التأمير على الجيوش التي كان يجهزها، ومن أمرهم بطاعته وامتثال أوامره. -وروي أنه أمر الناس إذا سافروا أن يجعلوا أحدهم أميرًا عليهم.-

[١٢٩٣] {نُقَاتِلْ} قرئ بالنون والجزم على الجواب، وبالنون والرفع على أنه حال، أي ابعثه لنا مقدّرين القتال، أو استئناف كأنه قال لهم: ما تصنعون بالملك؟ فقالوا: نقاتلُ. وقرئ يقاتِلْ بالياء والجزم على الجواب، وبالرفع على أنه صفة لـ{مَلِكًا}. وخبر {عَسَيْتُمْ} {أَلَّا تُقَاتِلُوا} والشرط فاصل بينهما. والمعنى: هل قاربتم أن لا تقاتلوا؟ يعني هل الأمر كما أتوقعه أنكم لا تقاتلون؟ أراد أن يقول: عسيتم أن لا تقاتلوا، بمعنى أتوقع جبنكم عن القتال. فأدخل هل مستفهمًا عما هو متوقع عنده ومَظنون. وأراد بالاستفهام التقرير، وتثبيت أنّ المتوقع كائن، وأنه صائب في توقعه،

Nitekim Allah Teâlâ'nın; "İnsanoğlu henüz (insan olarak) anılmazken, üzerinden uzunca bir zaman geçmiştir, değil mi?" [İnsan 76/1] sözünde de böyle bir takrir mânası vardır. Sin'in kesresiyle عَسِيتُمْ şeklinde de okunmuştur; fakat bu zayıf bir kıraattir.

[1294] "Hem yurtlarımızdan, hem de çoluk-çocuğumuzun yanından çıkarılmışken, Allah yolunda neden savaşmayacakmışız ki?" Bizi savaşı terketmeye motive edecek ne var ve bunda bizim ne gibi bir amacımız olabilir? [dediler]." Şöyle ki, Câlût'un / Golyat'ın kavmi [Filistîler], Mısır ile Filistin arasındaki Rum denizinin sahilinde yaşıyorlardı. Bunlar kendi krallarının oğullarından 440 kişiyi esir almışlardı.

[1295] "İçlerinden pek azı müstesna..." Söylendiğine göre onların bu azınlık grubu Bedir Ehli'nin sayısına eşit olarak 313 kişiydiler.

[1296] "Allah, o zalimleri çok iyi bilmektedir!" Bu onların savaşmaktan geri durma ve cihadı terketme noktasında zulümlerine binaen kendileri için bir tehdittir.

247. Peygamberleri (Samuel) onlara: "Şüphesiz, Allah size hükümdar olarak Tālût'u [Saul'u] gönderdi." dedi. "Biz hükümdarlığa ondan daha lâyıkken ve ona malca bolluk da verilmemişken, hükümdarlık nasıl onun olabilir?!" dediler. Peygamberleri dedi ki: "Allah onu size tercih etmiş; ona gerek bilgi gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir. Allah, mülkünü dilediğine veriyor... Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm)."

[1297] *Tālût* [طَالُوتُ] kelimesi tıpkı *Câlût* ve *Dâvûd* gibi, Arapça olmayan bir isimdir. Gayr-i munsarif oluşunun sebebi ma'rife oluşu ve Arapça olmayışıdır. Bunun, "... gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir" şeklinde vasfedilmesi sebebiyle طُول / tūl [uzunluk] kökünden alınma olduğu iddiasında bulunmuşlardır ki, şayet bu *tūl* kökünden geliyorsa, o takdirde فَعَلُوتُ *fe'alûtu* vezninden gelmek üzere aslı طَوَلُوتُ *tavelûtu* şeklindedir [Vav illet harfi olup, makabli fethalı olduğu için, طَالُوتُ'a dönüşmüştür]. Ne var ki gayr-i munsarif oluşu, onun bu kökten gelmesini engellemektedir, sadece şu söylenebilir; [İbranca] حِنْطَاءُ kelimesinin حِنْطَةٌ kelimesine ve [İbranca] بِشْمَا لاَهَا رَخْمَانَا رَخِيمَا ifadesinin بسم الله الرحمن الرحيم ifadesine uyması gibi, *tālût* kelimesinin de Arapçaya uygunluk arz eden İbranca bir isim olduğu söylenebilir ki bu durumda *tālût*un *tūl*den gelmesi söz konusu olabilir. Zaten, Arapça olsaydı bile [aynı şey olacaktı]; çünkü söz konusu iki sebepten biri; İbranca yani yabancı bir kelime oluşu idi.

كقوله تعالى {هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ} [الإنسان: ١] معناه التقرير. وقرئ عسِيتم بكسر السين، وهي ضعيفة. {وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ} وأيّ داع لنا إلى ترك القتال، وأي غرض لنا فيه.

[١٢٩٤] {وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا} وذلك أنّ قوم جالوت كانوا يسكنون ساحل بحر الروم بين مصر وفلسطين، فأسَروا من أبناء ملوكهم أربعمائة وأربعين.

[١٢٩٥] {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ} قيل كان القليل منهم ثلثمائة وثلاثة عشر على عدد أهل بدر.

[١٢٩٦] {واللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} وعيد لهم على ظلمهم في القعود عن القتال وترك الجهاد.

٢٤٧-﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٩٧] {طَالُوتَ} اسم أعجمي كجالوت وداود. وإنما امتنع من الصرف لتعريفه وعجمته، وزعموا أنه من الطول لما وصف به من البسطة في الجسم. ووزنه إن كان من الطول فَعَلُوتٌ منه، أصله طَوَلُوت، إلا أنّ امتناع صرفه يدفع أن يكون منه، إلا أن يقال: هو اسم عبراني وافق عربيًا، كما وافق حنطاء حنطة، و«بشما لاها رخمانا رخيمًا» بسم الله الرحمن الرحيم، فهو من الطول كما لو كان عربيًا، وكان أحد سببيه العجمة لكونه عبرانيًا.

[1298] أَنَّى "Nasıl?" ve "Nereden?" anlamlarında olup, Tālût'un onlara hükümdar oluşunun yadırgandığını ve uzak bulunduğunu ifade eder. **Şayet** "و نحن أحق... [Biz [hükümdarlığa ondan] daha lâyıkken] ve ولم يؤت... [ve ona (malca bolluk da) verilmemişken...] cümlelerinin başındaki iki Vav arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** "Birincisi hâl, ikincisi ise cümleyi, hâl düşen ve her iki Vav'ı da hâl bildiren Vav hükmünce tanzim eden cümle üzerine atfetmek içindir. Buna göre mâna; "Hükümdarlığa ondan daha lâyık olanın mevcudiyeti sebebiyle hükümdarlığı hak etmiyorken ve hükümdarın, mutlaka sayesinde kuvvetleneceği bir malı olması gerektiği hâlde kendisi fakirken o bize nasıl hükümdarlık edecek?!" şeklindedir. Onların bunu söylemelerinin sebebi, peygamberliğin Ya'kūb oğlu Levi'nin, krallığınsa Yahuda'nın soyunda bulunması; Tālût'un ise bu iki soydan hiçbirine ait olmaması ve bir de onun su satan yahut deri tabaklayan fakir bir adam olması sebebiyle idi.

[1299] Rivayete göre; onlar peygamberlerinden bir kral talebinde bulunca, peygamber Allah'a niyazda bulunmuş. Bunun üzerine bir değnek getirilip, kendilerine kral tayin edilecek kimseler bu değnekle ölçülmüş, fakat Tālût'dan başkası bu değneğin boyuna denk gelmemiştir.

[1300] "[Peygamberleri] dedi ki: Allah onu size tercih etmiştir." Peygamber bu sözle; "Onu size tercih eden Allah'tır ve bu işe içinizden kimin daha elverişli olduğunu en iyi bilen O'dur. Allah'ın hükmüne asla itiraz olmaz!" demek istiyordu. Daha sonra peygamber onların dillendirdiği soyluluk ve maldan daha faydalı olan iki maslahat zikretmiştir ki, bunlar da geniş bilgi ve cüsseli olmaktır. İbareden ilk anlaşılan şudur ki burada; 'ilim'den maksat harp sanatıyla ilgili istedikleri bilgilerdir; ancak Tālût'un dinî konularda vb. hususlarda âlim olduğu da kastedilmiş olabilir. Ona vahiy geldiği ve peygamber kılındığı da söylenmiştir. Bu, kralın mutlaka ilim erbabından olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü cahil hafifmeşreptir; hiçbir fayda getirmez. Yine kralın görünürde göz dolduracak derecede gövdeli olması da gerekir. Çünkü insanların iç dünyalarında daha azametli ve gönüllerinde daha görkemli bir yer bulacaktır. البَسْطَةُ genişlik ve yaygınlık demektir. Rivayet edilir ki, ayakta duran bir adam elini [yukarı] uzatıp, [ancak bu sayede] Tālût'un baş hizasına ulaşabiliyormuş.

[1301] "Allah, mülkünü dilediğine veriyor..." Yani çekişme konusu olmayacak şekilde mülk O'nundur. Dolayısıyla, onu hükümranlığa uygun gördüğü kimselerden dilediğine vermektedir. "Allah" lütfuyla ve vermesiyle "geniştir." Malî imkânı bulunmayana bol bol verir ve onu fakirliğin ardından zengin kılar. Hükümranlık için seçtiği kimseyi de "iyi bilir."

[١٢٩٨] {أَنَّى} كيف ومن أين، وهو إنكار لتملُّكه عليهم واستبعاد له. فإن قلت، ما الفرق بين الواوين في {وَنَحْنُ أَحَقُّ}، {وَلَمْ يُؤْتَ}؟ قلت: الأولى للحال، والثانية لعطف الجملة على الجملة الواقعة حالًا، قد انتظمتهما معًا في حكم واو الحال. والمعنى: كيف يتملك علينا والحال أنه لا يستحق التملك لوجود من هو أحق بالمُلْك، وأنه فقير ولا بدّ للملك من مال يعتضد به. وإنما قالوا ذلك لأنّ النبوّة كانت في سبط لاوِي بن يعقوب والملك في سبط يهوذا ولم يكن طالوت من أحد السبطين، ولأنه كان رجلًا سقّاء أو دبّاغًا فقيرًا.

[١٢٩٩] وروي أن نبيهم دعا الله تعالى حين طلبوا منه ملكًا، فأتى بعصا يقاس بها من يملّك عليهم، فلم يساوها إلا طالوت.

[١٣٠٠] {قَالَ إِنَّ اللهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ} يريد أنّ الله هو الذي اختاره عليكم، وهو أعلم بالمصالح منكم، ولا اعتراض على حكم الله. ثم ذكر مصلحتين أنفع مما ذكروا من النسب والمال وهما العلم المبسوط والجسامة. والظاهر أنّ المراد بالعلم المعرفة بما طلبوه لأجله من أمر الحرب. ويجوز أن يكون عالمًا بالديانات وبغيرها. وقيل: قد أوحِي إليه ونُبّئ. وذلك أنّ الملك لا بدّ أن يكون من أهل العلم، فإنّ الجاهل مُزدرًى غير منتفع به، وأن يكون جسيمًا يملأ العين جهارة، لأنه أعظم في النفوس وأهيب في القلوب. والبسطة: السعة والامتداد. وروي أن الرجل القائم كان يمدّ يده فينال رأسه.

[١٣٠١] {يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ} أي الملك له غير منازع فيه، فهو يؤتيه من يشاء من يستصلحه للملك {وَاللهُ وَاسِع} الفضل والعطاء، يوسّع على من ليس له سعة من المال ويغنيه بعد الفقر؛ {عَلِيمٌ} بمن يصطفيه للملك.

248. Peygamberleri onlara şunu da söyledi: "Onun gerçekten hükümdar olduğunun alameti; ahit sandığının -melekler yüklenmiş olduğu halde- size gelmesidir ki, onda Rabbinizden sükûnet verici bir huzur ve Musa sülâlesi ile Harun sülâlesinin bıraktıklarından bir kalıntı vardır. İmanlıysanız, elbette bunda sizin için bir âyet vardır.

[1302] *Tâbût* Tevrat'ın konulduğu sandıktır. Musa (a.s.) savaştığı vakit bu sandığı öne alırmış ve İsrailoğullarının ruhları huzur bulup kaçmazlarmış. *Sekînet* ise sükûn ve gönül huzuru demektir. Söylendiğine göre; bu sandık, içinde zebercet yahut yakut bulunan bir resimmiş; kediye benzer bir başı, kuyruğu ve iki kanadı olup, inlermiş. İşbu sandık, düşmana doğru hızlıca hareket eder, onlar da bununla beraber yürür giderlermiş. Sandık durunca onlar da durur ve dinginleşirler ve ilâhî yardım inermiş. Ali (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre; bu sandığın insana benzer bir yüzü varmış ve içinde hoş esintili, rahatlatıcı bir rüzgâr mevcutmuş.

[1303] "... Ve [içinde]... bir kalıntı vardır." Bu kalıntı [Musa'ya verilen taş] levhaların kırıntıları, Musa'nın asası, elbisesi ve Tevrat'tan bir kısım imiş. Musa (a.s.)'dan sonra Allah o sandığı göğe kaldırmış; melekler bu sandığı indirip taşıyor, onlar da buna bakıyorlarmış. İşte, Allah'ın Tālût'u seçtiğinin alâmeti bu imiş. Denildiğine göre; bu sandık Hazret-i Musa'nın ve onun ardından Benî İsrail peygamberlerinin maiyetinde bulunuyormuş ve bu sandıkla fetih talep ediyorlarmış. İsrailoğulları değişince, inkârcılar onları yenip bu sandığı ele geçirmişler ve sandık Câlût'un [Golyat] memleketinde kalmış. Nihayet Allah Tālût'u hükümdar kılmayı murad edince onlara öyle bir belâ isabet ettirmiş ki, beş şehir mahvolmuş. Bunun üzerine onlar; "Bu yıkımın sebebi, şu sandıktır!" diyerek, onu iki öküze yüklemişler; melekler de bu öküzleri Tālût'a doğru sürüp götürmüşler. Yine söylendiğine göre; bu sandık altınla yaldızlanmış olarak şimşir ağacından yapılma olup, 2'ye 3 arşın boyutlarındaymış.

[1304] Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit ince Hâ ile, التَّابُوهُ / *et-Tâbûh* şeklinde okumuşlardır ki, bu Ensār'ın lügatidir. **Şayet** "التَّابُوتُ kelimesinin vezni nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu başka değil; ya *fe'alût*^{un} ya da *fâ'ûl*^{un} veznindedir. Ancak سَلِسَ [kolay oldu] ve قَلِقَ [mustarip oldu] örneklerindeki gibi [baş ve son harfinin aynı olması hasebiyle Arapçada] az bulunur olduğu için [تَبَتَ'den] *fâ'ûl*^{un} vezninde olamaz. Bir diğer sebepse bunun tanınmayan bir terkip olmasıdır. Dolayısıyla, tanınanın buna bırakılması caiz değildir. Şu hâlde bu, "dönmek" anlamındaki *et-tevb* kökünden alınmış olarak *fe'alût*^{un} veznindedir. Çünkü o, içerisine eşya konup emanet olarak saklanacak bir kaptır.

٢٤٨-﴿وَقَالَ لَهُمْ نِبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٣٠٢] {اَلتَّابُوتُ} صندوق التوراة. وكان موسى عليه السلام إذا قاتل قدّمه فكانت تسكن نفوس بني إسرائيل ولا يفرّون. والسكينة: السكون والطمأنينة، وقيل: هي صورة كانت فيه من زبرجد أو ياقوت، لها رأس كرأس الهرّ وذنَب كذنبه وجناحان، فتَئِنّ فيزفّ التابوت نحو العدوّ وهم يمضون معه، فإذا استقرّ ثبتوا وسكنوا ونزل النصر، وعن عليّ ﷺ: كان لها وجه كوجه الإنسان وفيها ريح هفافة.

[١٣٠٣] {وَبَقِيَّةٌ} هي رضاض الألواح وعصى موسى وثيابه وشيء من التوراة، وكان رفعه الله تعالى بعد موسى عليه السلام فنزلت به الملائكة تحمله وهم ينظرون إليه، فكان ذلك آية لاصطفاء الله طالوت. وقيل: كان مع موسى ومع أنبياء بني إسرائيل بعده يستفتحون به. فلما غيَّرت بنو إسرائيل غلبهم عليه الكفارُ فكان في أرض جالوت، فلما أراد الله أن يملّك طالوت أصابهم ببلاء حتى هلكت خمس مدائن، فقالوا: هذا بسبب التابوت بين أظهرنا، فوضعوه على ثورين، فساقهما الملائكة إلى طالوت. وقيل كان من خشب الشِّمْشار مموَّها بالذهب، نحوًا من ثلاثة أذرع في ذراعين.

[١٣٠٤] وقرأ أبيّ وزيد بن ثابت التابوه بالهاء وهي لغة الأنصار. فإن قلت: ماوزن التابوت؟ قلت: لا يخلو من أن يكون فَعَلوتا أو فاعولًا، فلا يكون فاعولا لقلته، نحو: سلس وقلق، ولأنه تركيب غير معروف فلا يجوز ترك المعروف إليه، فهو إذًا فعلوت من التوب، وهو الرجوع: لأنه ظرف توضع فيه الأشياء وتودعه،

Dolayısıyla, ondan çıkarılacak olan ona bir şekilde döndürülecek demektir. Zira sahibi kendi emanetleriyle ilgili muhtaç olduğu şey hakkında ona geri dönecektir. Hâ ile التَّابُوهُ şeklinde okuyana gelince, bu ona göre فَاعُولٌ *fâ'ûl*^{un} veznindedir; fakat Hâ'yı, *-hems* [ötümsüz ünsüz] sıfatında birleşmeleri ve her ikisinin de zait harflerden olmaları sebebiyle- Tâ'dan bedel kılan kimseye göre. Bu yüzden, müenneslik Tâ'sından bedel olmaktadır.

[1305] Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] Sîn'in fethasıyla ve şeddeli olarak *sekkînet*^{un} şeklinde okumuş olup, bu pek tanınmayan bir lügattir. تحمله fiili Yâ ile يَحْمِلُهُ şeklinde de okunmuştur.

[1306] **Şayet** "Musa sülâlesi ile Harun sülâlesi kimlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Ya'kūb oğullarından olup, Musa ve Harun'dan sonra gelen peygamberlerdir. Çünkü İmrân, Ya'kūb oğlu Levi oğlu Kâhis [oğlu Yasher]'in oğludur. Böylece Musa ile Harun'un sülâleleri Ya'kūb'un evlâtlarından ibaret olmaktadır. ["Musa sülâlesi ile Harun sülâlesinin bıraktıkları" ile bizzat] Musa ve Harun'un bıraktığı şeylerin kastedilmesi de caiz olup, *sülâle* tabiri, Musa ve Harun'un şanını tazim için eklenmiş [*mukham*] bir ifadedir.

249. Ne zaman ki Tālût, ordusuyla birlikte ayrıldı, dedi ki: "Allah, sizi bir ırmakla deneyecek: Kim ondan içerse, benden değildir; kim de ondan tatmazsa şüphesiz bendendir. -Sağ eliyle bir avuç alanlar başka...-" Derken, birazı müstesna, ondan kanasıya içtiler. Ne zaman ki, o ve beraberindeki imanlılar nehri geçtiler, bunlar; "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı duracak gücümüz yok!.." dediler. Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine kani olanlar ise dediler ki: "Nice az sayıdaki topluluk, çok sayıdaki nice topluluğu -Allah'ın izniyle- yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."

[1307] "Ayrıldı..." Herhangi bir yerden ayrılıp, onun ötesine geçen kimse için *fasale 'an mevdı'i kezâ* [falanca yerden ayrıldı] denir. Bunun aslı *fasale nefsehû* [kendisini ayırdı] şeklinde iken, bilâhare mef'ûlün hazfedilmesi yaygınlaşmış ve nihayet *infesale* [ayrıldı] fiili gibi geçişsiz fiil durumuna intikal etmiştir. *Fasale 'ani'l-beledi fusūl*^{en} [Şehirden tam olarak ayrıldı] denir; *fasalehû fasl*^{en} *ve fasale fusūl*^{en} demek de caizdir. Nitekim *vakafe* [durdu, durdurdu] ve *sadde* [alıkondu, alıkoydu] fiilleri ve benzerleri için de aynı [lâzım ve müteaddî] durum söz konusudur. Âyetin mânası: "[Ne zaman ki Tālût...memleketinden] ayrıldı..." şeklindedir.

[1308] "Orduyla birlikte..." Rivayete göre Tālût, kavmine; "Bina yapıp da henüz tamamlamamış, ticaretle meşgul ve herhangi bir kadınla evlenip de henüz zifafa girmemiş olan hiçbir adam benimle birlikte savaşa çıkmasın!

فلا يزال يرجع إليه ما يخرج منه، وصاحبه يرجع إليه فيما يحتاج إليه من مودعاته. وأمّا من قرأ بالهاء فهو فاعول عنده، إلا فيمن جعل هاءه بدلًا من التاء، لاجتماعهما في الهمس وأنهما من حروف الزيادة. ولذلك أبدلت من تاء التأنيث.

[١٣٠٥] وقرأ أبو السمال سَكِّينة، بفتح السين والتشديد وهو غريب. وقرئ يحمله، بالياء.

[١٣٠٦] فإن قلت: مَن {آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ}؟ قلت: الأنبياء من بني يعقوب بعدهما. لأن عمران هو ابن قاهث بن لاوي بن يعقوب فكان أولاد يعقوب آلَهما. ويجوز أن يراد: مما تركه موسى وهارون والآل مقْحَم لتفخيم شأنهما.

٢٤٩-﴿فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلا قَلِيلا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُو اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٣٠٧] {فَصَلَ} عن موضع كذا، إذا انفصل عنه وجاوزه، وأصله: فصل نفسه، ثم كثر محذوف المفعول حتى صار في حكم غير المتعدي كانفصل. وقيل: فصل عن البلد فصولًا. ويجوز أن يكون فصله فصلًا، وفصل فصولًا كوقف وصدّ ونحوهما. والمعنى: انفصل عن بلده

[١٣٠٨] {بِالْجُنُودِ} روي أنه قال لقومه: لا يخرج معي رجل بنى بناء لم يفرغ منه، ولا تاجر مشتغل بالتجارة، ولا رجل متزوّج بامرأة لم يبن عليها،

Meşgalesi bulunmayan gönüllü gençlerden başkasını istemiyorum!" demiş ve bunun üzerine, istediği türden seksen bin kişi toplanmıştı. Çok sıcak bir yaz günüydü; bir çölde yol alıyorlardı. Allah'ın kendileri için bir nehir akıtmasını istediler. Bunun üzerine [Tālût]; "Allah sizi" isteyip durduğunuz bir ırmakla "deneyecek. Kim ondan içerse," ağzıyla nehirden su içmeye başlarsa "benden değildir" bana bağlı ve benimle birlik ve beraberlik içinde değildir "dedi." Bu, Arapların; *fulân*^{un} *minnî* [Falanca bendendir] sözünden alınmadır ki, sanki o falanca birbirleriyle içli dışlı ve birlikte olmaları sebebiyle o kişinin bir parçasıymış gibi değerlendirilmektedir; "O benim yekûn halkımdan ve taraftarlarımdan değildir" anlamının kastedilmesi de caizdir. "Kim de ondan tatmazsa," yani kim onun tadından tatmazsa. Bu, *ta'ime'ş-şey*^{e} [bir şeyi yedi / tattı] ifadesinden alınmadır ki, bu o kişinin o şeyin tadına bakması hâlinde söylenir. Yine bir şeyin tadına bakmak için kullanılan *ta'mu'ş-şey*^{i} terkibi de buradan gelir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> [Ey benim soylu, akıllı zevcem! Eğer sen istersen cenabından başka bütün kadınları kendime yasaklarım, hiç evlenmem]. Sen istersen ne [bir yudum] tatlı, soğuk su tadarım ne de en ufak bir serinlik [misali uyku uyurum]!

[1309] Dikkat edersen, şair "uyku" mânasına gelen *berd* lâfzını nasıl da onun üzerine atfetmiş! Yine; مَا ذُقْتُ غِمَاضًا [Azıcık bir uyku tatmadım] denir. Bu imtihanın bir benzeri de Allah'ın, balıklar sürüler hâlinde gelmesine rağmen avlanmanın terkedilmesiyle ilgili Eyle halkını imtihan etmiş olmasıdır. Hatta bu imtihan o imtihandan da çetin ve zordu. Tālût bunu ancak bir peygamberin haber vermesi yahut -bazılarından rivayet edildiği gibi- şayet bir peygamber idiyse, o takdirde de vahiy sayesinde bilebilmişti. Sükûn ile [Hâ'nın cezmiyle, şaz olarak] بِنَهْرِ şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Sağ eliyle bir avuç alanlar başka..." ifadesi hangi şeyden istisna kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** "Kim ondan içerse, benden değildir" ifadesinden istisna kılınmıştır. Böylece, ikinci cümle sona bırakılmış cümle hükmünde olmakla birlikte, önemseme amacıyla öne alınmıştır. Nitekim "(Kur'ân'a) iman edenlerden, Yahudi, Sābiî ve Hıristiyanlardan; Allah'a ve 'Son Gün'e iman edip salih amel işleyen herkesin, (Rabbi katında mutlaka mükâfatı vardır) onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir." [Mâide 5/69] âyetinde "Sâbi'îler" de öne alınmıştır. Âyetin mânası; ağızla / doyasıya içme yerine bir avuç içmeye müsaade edilmiş olmasıdır ki, bunun delili de; "Derken, birazı müstesna, ondan" ağızlarıyla "kanasıya içtiler" ifadesidir. Fetha ile غَرْفَةً şeklinde okunması mastar [avuçlamak] mânasına gelirken, zamme ile غُرْفَةً okunması "bir avuçluk" [mef'ûl] mânasına göredir.

ولا أبتغي إلا الشاب النشيط الفارغ. فاجتمع إليه مما اختاره ثمانون ألفًا، وكان الوقت قَيْظًا وسلكوا مفازة، فسألوا أن يجري الله لهم نهرًا، فـ{قَالَ إِنَّ اللهَ مُبْتَلِيكُم} بما اقترحتموه من النهر {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ} فمن ابتدأ شربه من النهر بأن كرع فيه {فَلَيْسَ مِنّي} فليس بمتصل بي ومتحدٍ معي، من قولهم: فلان مني، كأنه بعضه؛ لاختلاطهما واتحادهما. ويجوز أن يراد فليس من جملتي وأشياعي {وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ} ومن لم يذقه، من طعِم الشيءَ، إذا ذاقه. ومنه طعْم الشيء، لمذاقه. قال:

وَإِنْ شِئْتِ لَمْ أَطْعَمْ نُقَاخًا وَلَا بَرْدَا ۞

[١٣٠٩] ألا ترى كيف عطف عليه البرد وهو النوم. ويقال: ما ذقت غماضًا. ونحوه من الابتلاء ما ابتلى الله به أهل أيلة من ترك الصيد مع إتيان الحيتان شُرَّعًا، بل هو أشد منه وأصعب. وإنما عرف ذلك طالوت بإخبار من النبي. وإن كان نبيًا كما يروى عن بعضهم فبالوحي. وقرئ بنهْر بالسكون. فإن قلت: ممَّ استثنى قوله {إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ}؟ قلت: من قوله {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنّي} والجملة الثانية في حكم المتأخرة، إلا أنها قدّمت للعناية كما قدم {وَالصَّابِئُونَ} [المائدة: ٦٩] في قوله {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ} ومعناه: الرخصة في اغتراف الغرفة باليد دون الكروع، والدليل عليه قوله {فَشَرِبُوا مِنْهُ} أي فكرَعوا فيه {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ}. وقرئ غَرفة بالفتح بمعنى المصدر، وبالضم بمعنى المغروف.

[1310] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve A'meş [v.148/765] merfû' olarak إِلاَّ قَلِيلٌ şeklinde okumuşlardır ki, bu, Arapların mânaya meyledip, lâfızdan alabildiğine sarfınazar etmelerindendir ve bu Arapça ilminin muazzam bir konusudur. Şöyle ki, "Ondan içtiler" ifadesi "ona itaat etmediler" anlamına gelince buna hamledilerek, sanki; فَلَمْ يُطِيعُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ [Tâlût'a içlerinden ancak pek azı itaat etmişti] denmiş gibi olmuştur. Bunun bir benzeri, Ferezdak'ın [v.114/732] şu sözüdür:

> [Ey Mervan oğlu Abdülmelik! Kıtlık sebebiyle zaman öyle bir ısırdı (yiyip bitirdi) ki], kökünden sökülen veya yontulup da geriye az bir şey kalan dışında mal namına bir şey bırakmadı!

[1311] Ferezdak adeta لَمْ يَبْقَ مِنَ المَالِ إِلاَّ مُسْحَتٌ أَوْ مُجَلَّفُ demiştir.

[1312] Denildi ki, Tâlût'un maiyetinde 313 kişiden başka hiç kimse kalmamıştı. "Beraberindeki imanlılar..." yani o azınlık grup, demektir. "[Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine] kani olanlar ise," yani içlerinden Allah'la karşılaşacakları günü gözlerinin önünde canlandıran ve O'na kesinkes inanan ihlâs sahibi kimseler yahut çok yakından gözetlenmekte olduklarını ve Allah'la buluşacaklarını yakinen bilenler ise… -Mü'minler şek ve şüphe barındırmayan iman ve parlak, safi bir basiret konusunda farklılık arz ederler.- "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı duracak gücümüz yok!...' dediler" ifadesindeki zamirin ordudan ayrılan çokluğa ait olduğu; "[Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine] kani olanlar"ın ise, Tâlût ile beraber kalıp direnen azınlık kesim olduğu söylenmiştir. Adeta, aralarında ırmak bulunduğu hâlde bu hususta söyleşiyorlardı. Ötekiler ordudan ayrılma konusunda mazeretlerini ortaya koyarken, berikiler de onların mazeret beyan ettikleri şeyi cevap olarak kendilerine iade ediyorlardı. Rivayete göre; [ırmaktan] avuçlamak kişinin içmesi ve matarası için yetiyordu. O ırmaktan kanasıya içenlerinse dudakları morarmış ve susuzlukları iyice artmıştı.

250. Câlût ve askerlerine karşı savaş düzeni aldıkları zaman; "Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır; ayaklarımıza sebat ver ve bizi inkârcı nankör bir kavme karşı muzaffer kıl." dediler.

251. Ve Allah'ın izniyle onları hezimete uğrattılar. Davud da Câlût'u öldürdü... Ve Allah ona mülk ve hikmet verdi; dilediklerinden öğretti... Şayet Allah'ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı, yeryüzü kesinlikle bozulurdu. Ancak Allah, âlemler üzerinde lütuf sahibidir.

[١٣١٠] وقرأ أبيّ والأعمش إلا قليلٌ، بالرفع. وهذا من ميلهم مع المعنى والإعراض عن اللفظ جانبًا، وهو باب جليل من علم العربية. فلما كان معنى {فَشَرِبُوا مِنْهُ} في معنى فلم يطيعوه، حمل عليه، كأنه قيل: فلم يطيعوه إلا قليل منهم. ونحوه قول الفرزدق:

[وَعَضَّ زَمَانٌ يَا ابْنَ مَرْوَانَ] لَمْ يَدَعْ ❁ مِنَ الْمَالِ إِلاّ مُسْحَتٌ أَوْ مُجَلَّفُ

[١٣١١] كأنه قال: لم يبق من المال إلا مسحت أو مجلف.

[١٣١٢] وقيل: لم يبق مع طالوت إلا ثلثمائة وثلاثة عشر رجلًا {وَالَّذِينَ آمَنُوا} يعني القليل {قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ} يعني الخُلّص منهم الذين نصبوا بين أعينهم لقاء الله وأيقنوه. أو الذين تيقنوا أنهم يستشهدون عما قريب ويلقون الله، والمؤمنون مختلفون في قوة اليقين ونصوع البصيرة. وقيل: الضمير في {قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا} للكثير الذين انخذلوا، و{الَّذِينَ يَظُنُّونَ} هم القليل الذين ثبتوا معه، كأنهم تقاولوا بذلك والنهر بينهما؛ يُظهر أولئك عذرهم في الانخذال، ويرد عليهم هؤلاء ما يعتذرون به. وروي أن الغرفة كانت تكفي الرجل لشربه وإداوته. والذين شربوا منه اسودّت شفاههم وغلبهم العطش.

٢٥٠-﴿وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

٢٥١-﴿فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

[1313] Câlût; Amlîk b. Âd soyundan gelen Amâlika kabilesinin bir zorbası olup, miğferi üç yüz rıtıl [otuz dokuz bin dirhem] değerindeydi.

[1314] "Ayaklarımıza sebat ver!" Savaşın ayakların sürçtüğü kaypak zemininde sebat edebileceğimiz yüreklilik, düşmanın gönlüne korku salma vb. sebepler nasip et bize!..

[1315] Davud'un babası Îşâ, altı oğluyla birlikte Tālût'un ordusundaydı. Davud onların yedincisi olup, koyun güden küçük bir çocuktu. İşmoil [Samuel]'e, Câlût'u öldürecek olanın Îşâ oğlu Davud olduğu vahyedilmişti. Bunun üzerine İşmoil onu babasından istedi. Davud da derhal geldi. Gelirken, 3 taşın yanından geçmişti ve bunlardan her biri kendisini taşımasını niyaz ederek; "Sen bizimle Câlût'u öldüreceksin" demişlerdi. Davud bu taşları torbasında taşımış ve bunlarla Câlût'u vurup öldürmüştü. Tālût da Câlût'un kızını Davud'la evlendirmişti. Rivayete göre; Tālût Davud'a haset ettiği için onu öldürmek istemiş, fakat daha sonra tevbe etmiş.

[1316] "Ve Allah ona" mukaddes beldenin [Filistin ve civarının] doğu ve batı yakalarında "mülk ve hikmet" peygamberlik "verdi." İsrailoğulları Davud'dan önce asla bir kralın etrafında toplanıp uzlaşmamışlardı. "Ona" savaş giysileri [zırh] üretme, kuşlarla ve [diğer] canlılarla konuşma ve bunun dışındaki şeylerle ilgili olarak "dilediklerinden öğretti... Şayet Allah'ın insanları [birbiriyle] savuşturması olmasaydı," yani şayet Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla savuşturmasa ve bir kısmının fesadını bir kısmıyla engellemese idi, fesatçılar baskın gelir; yeryüzü fesada uğrayıp yararları yok olur ve yeryüzünü bayındır kılacak olan ekin, nesil vb. maslahatları işlevsiz kalırdı. Yine [bu âyetin yorumuna dair] söylendiğine göre; şayet Allah'ın inkârcılara karşı Müslümanlara yardımı olmasaydı, inkârcıların fesat çıkarması ve Müslümanların katledilmesi yüzünden yeryüzünün düzeni bozulurdu. Yahut şayet Allah Müslümanlar sayesinde o inkârcıları bertaraf etmeseydi, inkârcılık yaygınlaşır ve ilâhî gazap çöreklenip, yeryüzü halkının kökü kesilir, soyu tükenirdi.

252. İşte Allah'ın âyetleri... Onları sana (belli bir gaye ile) gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz. Şüphesiz ki sen de elçilerdensin.

[1317] "İşte Allah'ın âyetleri..." Yani o binlerle ifade edilenlerin öldürülmeleri ve [tekrar] diriltilmeleri, Tālût'un hükümdar kılınması ve gökten Tevrat sandığının inmesi, küçük bir çocuğun eliyle zorbalara galebe çalınmasıyla ilgili olarak onun mucize sergilemesinin anlatımını konu alan, Allah'ın anlattığı hayat hikâyeleri... "Gerçeğin ta kendisi olarak..." Yani kendi kitaplarında da mevcut olması sebebiyle Ehl-i Kitap'ın şüphe etmeyeceği, apaçık bilginin kendisi olarak [onları sana okuyoruz].

[١٣١٣] و (جَالُوتَ) جبار من العمالقة من أولاد عَمْليق بن عاد، وكانت بيضته فيها ثلثمائة رطل.

[١٣١٤] {وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا} وهب لنا ما نثبت به في مداحض الحر من قوّة القلوب وإلقاء الرعب في قلب العدو ونحو ذلك من الأسباب.

[١٣١٥] كان إيشَى -أبو داود- في عسكر طالوت مع ستة من بنيه، وكان داود سابعهم وهو صغير يرعى الغنم، فأوحي إلى اشمويل أنّ داود بن إيشى هو الذي يقتل جالوت؛ فطلبه من أبيه، فجاء وقد مرّ في طريقه بثلاثة أحجار دعاه كل واحد منها أن يحمله وقالت له: إنك تقتل بنا جالوت، فحملها في مخلاته ورمى بها جالوت فقتله، وزوّجه طالوت بنته. وروي أنه حسده وأراد قتله ثم تاب.

[١٣١٦] {وآتَاهُ اللهُ الْمُلْكَ} في مشارق الأرض المقدّسة ومغاربها، وما اجتمعت بنو إسرائيل على ملك قط قبل داود {وَالْحِكْمَةَ} والنبوّة {وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ} من صنعة الدروع، وكلام الطير والدواب وغير ذلك {وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ} ولولا أن الله يدفع بعض الناس ببعض ويكف بهم فسادهم، لغلب المفسدون وفسدت الأرض وبطلت منافعها وتعطلت مصالحها من الحرث والنسل وسائر ما يعمر الأرضَ. وقيل: ولولا أن الله ينصر المسلمين على الكفار لفسدت الأرض بعَيْث الكفار فيها وقتل المسلمين. أو لو لم يدفعهم بهم لعمّ الكفر ونزلت السخطة فاستؤصل أهل الأرض.

٢٥٢-﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٣١٧] {تِلْكَ آيَاتُ اللهِ} يعني القِصص التي اقتصّها، من حديث الألوف وإماتتهم وإحيائهم، وتمليك طالوت وإظهارِه بالآية التي هي نزول التابوت من السماء، وغلبةِ الجبابرة على يد صبي {بِالْحَقِّ} باليقين الذي لا يشك فيه أهل الكتاب لأنه في كتبهم

"Şüphesiz ki sen de elçilerdensin." Çünkü sen bu âyetleri; sana herhangi bir kitap öğretilmeksizin ve bu tip bir haber işitmen söz konusu olmaksızın haber veriyorsun.

253. İşbu peygamberleri birbirinden üstün kıldık; içlerinden bazıları ile Allah basbayağı konuşmuş, kimini de derecelerle yükseltmiştir... (Meselâ) Meryemoğlu İsa'yı Rûhulkudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik. Allah dileseydi, onlardan sonrakiler kendilerine apaçık deliller geldikten sonra çatışmazlardı, fakat anlaşmazlığa düştüler; içlerinden kimi iman etti, kimi nankörce inkâr etti. Evet, Allah dileseydi çatışmazlardı, fakat Allah arzu ettiğini yapıyor.

254. Ey iman edenler! Alışveriş, dostluk ve şefaat diye bir şeyin olmadığı bir gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan infak etmeye bakın. Asıl zalimler inkârcı nankörlerdir.

[1318] "İşbu peygamberleri" yani sûrede kıssası zikredilen peygamberler topluluğunu ya da Peygamber (s.a.) tarafından kıssaları bilinen peygamberleri "birbirinden üstün kıldık." Zira bu durum onların iyiliklerde birbirlerine üstünlüğünü gerektirmektedir. "İçlerinden bazıları ile Allah basbayağı konuşmuş" bir tanesini, arada bir elçi olmaksızın konuşmakla tafdil etmiştir ki Musa (a.s.)'dır. كَلَّمَ اللهُ ifadesi, mansup olarak كَلَّمَ اللهَ şeklinde de okunmuştur. [İbnü's-Semeyfa'] el-Yemânî [v.215/830] bu ifadeyi, mükâleme kökünden, *kâleme'llâhu* şeklinde okumuştur. Nitekim Musa (a.s.) için mükâleme kökünden *kelîmullah* [Allah'ın söyleştiği zât] ifadesinin kullanılması buna delâlet eder. "Kimini de derecelerle yükseltmiştir" yani onlardan kimini de diğer peygamberlerden üstün dereceye yükseltmiştir. Böylece, derecesi yükseltilen peygamber, peygamberlerin fazilet itibariyle farklılaşmalarından sonra, onlardan çok çok üstte, faziletli olmuştur. Burada Peygamber (s.a.)'in kastedildiği açıktır, zira diğerlerine üstün kılınmış olan odur; kendisine diğer hiçbir peygambere verilmediği kadar çok sayıda mucize verilmiştir ki bunların sayısı bin ya da daha fazladır. Kaldı ki, ona mucize olarak sadece Kur'ân verilmiş olsaydı bile, diğer peygamberlere verilmiş olan bütün mucizelerden çok daha fazlası verilmiş sayılırdı. Çünkü Kur'ân, diğer mucizelerin aksine, sonsuza dek bâkî kalacak bir mucizedir. Peygamber (s.a.)'in isminin açıkça zikredilmeyip bu şekilde müphem bırakılmış olmasında onun faziletinin yüceltilmesine ve değerinin büyüklüğünün ifade edilmesine yönelik gayet açık bir vurgu söz konusudur, zira burada sözü edilen peygamberin Peygamber (s.a.) olduğuna, onun adeta hiçbir karışıklığa mahal bırakmayacak kadar açık ve ayırt edici bir şekilde anlaşıldığına tanıklık edilmiştir.

كذلك {وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} حيث تخبر بها من غير أن تعرف بقراءة كتاب ولا سماع أخبار.

٢٥٣-﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾

٢٥٤-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ وَلا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٣١٨] {تِلْكَ الرُّسُلُ} إشارة إلى جماعة الرسل التي ذكرت قصصها في السورة، أو التي ثبت علمها عند رسول الله ﷺ {فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ} لما أوجب ذلك من تفاضلهم في الحسنات؛ {مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ}، منهم من فضله الله بأن كلَّمه من غير سفير وهو موسى عليه السلام؛ -وقرئ كلَّم اللهَ بالنصب، وقرأ اليماني كالَمَ اللهُ، من المكالمة، ويدل عليه قولهم كليم الله، بمعنى مكالِمُه- {وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ} أي ومنهم من رفعه على سائر الأنبياء؛ فكان بعد تفاوتهم في الفضل أفضل منهم درجات كثيرة. والظاهر أنه أراد محمدًا ﷺ لأنه هو المفضل عليهم، حيث أوتي ما لم يؤتَه أحد من الآيات المتكاثرة المرتقية إلى ألف آية أو أكثر. ولو لم يؤت إلا القرآن وحده لكفى به فضلًا منيفًا على سائر ما أوتي الأنبياء، لأنه المعجزة الباقية على وجه الدهر دون سائر المعجزات. وفي هذا الإبهام من تفخيم فضله وإعلاء قدره ما لا يخفى، لما فيه من الشهادة على أنه العلم الذي لا يشتبه، والمتميز الذي لا يلتبس.

Nitekim bir kimseye "Bunu kim yaptı?" diye sorulduğunda "biriniz" ya da "bazınız" diye cevap verdiği zaman, o tür fiilleri yapmakla meşhur ve mâlûm olan kimseyi kastetmiş ve bu şekilde ifade etmekle o kişiyi açıkça zikretmeye kıyasla daha yüceltmiş, onun değerine daha çok dikkat çekmiş olur. Hutay'e'ye [v.59/678]; "En büyük Arap şairi kimdir?" diye sorulmuş; o da Züheyr b. Ebû Sülmâ [v.609] ve Nâbiğatü'z-Zübyânî'yi [v.604] zikretmiş; ardından "İstesem üçüncüyü de söylerdim" demiştir. O, bu sözü ile kendisini kastetmektedir, ancak "İstesem *kendimi* de zikrederdim" demiş olsaydı, kendi durumunu bu derece yüceltilmiş olarak ifade etmiş olmazdı.

[1319] Allah'ın İbrahim (a.s.), Muhammed (s.a.) ve diğer ülü'l-azm peygamberleri kastetmiş olması da mümkündür. Rivayete göre İbn Abbâs (r.a.) [v.68/688] şöyle demiştir: Bir defasında mescitte oturmuş, peygamberlerin birbirine üstünlüğü meselesini müzakere ediyorduk. Nuh (a.s.)'ın çok uzun süre ibadet etmiş olduğundan, İbrahim (a.s.)'ın Allah'ın dostu (halili) olduğundan, Musa (a.s.)'ın Allah ile konuştuğundan, İsa (a.s.)'ın semâya yükseltildiğinden söz ettik ve Peygamber (s.a.) onların hepsinden üstündür, çünkü hem bütün insanlara gönderilmiş, hem geçmiş ve gelecek tüm günahları bağışlanmıştır hem de peygamberlerin sonuncusudur dedik. O sıra Peygamber (s.a.) içeri girdi; bize "Hangi konuda konuşuyorsunuz?" diye sordu, biz de mevzuyu ona söyledik. Bunun üzerine "Hiç kimse Zekeriya oğlu Yahya'dan daha hayırlı olamaz" buyurdu ve onun hiçbir kötülük işlemediğini, hatta kötülüğü aklından bile geçirmediğini söyledi [KT.b].

[1320] **Şayet** "Âyette neden bütün peygamberler arasından hususen Musa ve İsa (a.s.) zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu iki peygambere çok muazzam ve açık mucizeler verilmiştir. Allah Teâlâ "konuşma"yı bir üstünlük olarak zikretmek sûretiyle üstünlük sebebini beyan etmiştir ki bu, mucizelerden biridir. Bu iki peygamber, kendilerine verilmiş olan lütuflara mazhar oldukları için burada hususen zikredilmişlerdir. Bu da, içlerinden daha çok mucize verilenlerin diğerlerinden üstün olduğunu gösteren bir delildir. Peygamberimiz (s.a.)'e çokluk ve iştihar bakımından diğerlerinin sahip olmadığı mucizeler verilmiş olduğu için, hiç tartışmasız bir şekilde, üstünlük payelerini topladığına şehadet edilen de odur. Allah'ım! Kıyamet günü bizlere onun şefaatini nasip et.

[1321] "Allah dileseydi" -bu, zorlama anlamında bir dilemedir- "savaşmazlardı" yani peygamberlerden sonra gelenler dinde ihtilâfa düşmek, mezheplere bölünmek ve birbirlerini tekfir etmek gibi nedenlerden dolayı savaşmazlardı.

ويقال للرجل: من فعل هذا؟ فيقول: أحدكم أو بعضكم، يريد به الذي تعورف واشتهر بنحوه من الأفعال، فيكون أفخم من التصريح به وأنْوَه بصاحبه. وسئل الحطيئة عن أشعر الناس؟ فذكر زهيرًا والنابغة، ثم قال: ولو شئت لذكرت الثالث، أراد نفسه. ولو قال: ولو شئت لذكرت نفسي، لم يفخم أمره.

[١٣١٩] ويجوز أن يريد: إبراهيم ومحمدًا وغيرهما من أولي العزم من الرسل. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كنا في المسجد نتذاكر فضل الأنبياء، فذكرنا نوحًا بطول عبادته، وإبراهيم بخُلَّته، وموسى بتكليم الله إياه، وعيسى برفعه إلى السماء، وقلنا: رسول الله ﷺ أفضل منهم، بعث إلى الناس كافة، وغفر له ما تقدّم من ذنبه وما تأخر، وهو خاتم الأنبياء. فدخل عليه السلام فقال: «فيم أنتم؟» فذكرنا له. فقال: لا ينبغي لأحد أن يكون خيرًا من يحيى بن زكريا، فذكر أنه لم يعمل سيئة قط ولم يهمَّ بها.

[١٣٢٠] فإن قلت: فلمَ خصّ موسى وعيسى من بين الأنبياء بالذكر؟ قلت: لما أوتيا من الآيات العظيمة والمعجزات الباهرة. ولقد بين الله وجه التفضيل حيث جعل التكليم من الفضل وهو آية من الآيات، فلما كان هذان النبيان قد أوتيا ما أوتيا من عظام الآيات خُصَّا بالذكر في باب التفضيل. وهذا دليل بين أنّ من زِيد تفضيلًا بالآيات منهم فقد فضل على غيره. ولما كان نبينا ﷺ هو الذي أوتي منها ما لم يؤت أحد في كثرتها وعظمها كان هو المشهود له بإحراز قصبات الفضل غير مدافع. اللهمّ ارزقنا شفاعته يوم الدين.

[١٣٢١] {وَلَوْ شَاءَ اللهُ} مشيئة إلجاء وقسر {مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ} من بعد الرسل، لاختلافهم في الدين، وتشعب مذاهبهم، وتكفير بعضهم بعضًا

"Fakat anlaşmazlığa düştüler; içlerinden kimi iman etti" çünkü bunlar peygamberlerin dinine bağlı kaldılar "kimi inkâr etti", bunlar da o dinden yüz çevirdiler. "Evet, Allah dileseydi çatışmazlardı" -Bu ifade, tekit için tekrarlanmıştır.- "Fakat Allah arzu ettiğini yapıyor" dilediğini muhafaza ediyor, dilediğini de rezil rüsvâ ediyor.

[1322] "Alışveriş, dostluk ve şefaat diye bir şeyin olmadığı bir gün gelmeden önce", yani daha önce fırsatını kaçırdığınız infakı telafi etmeye gücünüzün yetmeyeceği gün gelmeden önce "size verdiğimiz rızıktan infak etmeye bakın." Burada farz olan infak kastedilmiştir, zira tehdit ile ilişkilendirilmiştir. Çünkü o gün "alışveriş yoktur" dolayısıyla infak edeceğiniz şeyleri alıp satamazsınız, "dostluk da yoktur" dolayısıyla dostlarınız size müsamaha gösteremez. Eğer uhdenizdeki bir görevi (farzı) düşürmesi için bir şefaatçi bulmak isteseniz, bunu yapacak bir şefaatçi de bulamazsınız, çünkü orada şefaat sadece daha ziyade fazilet, üstünlük için vardır; başka bir şey için yoktur. "Asıl zalimler inkârcı nankörlerdir." Burada asıl zalimlerin zekâtı terkedenler olduğu kastedilmiş, fakat bunu ifade etmek üzere, kendileri hakkında daha ağır konuşma babından "kâfirler" ifadesi kullanılmıştır. Benzer şekilde hac âyetinde de "artık her kim haccetmezse" demek yerine "artık her kim nankörce inkâr ederse" [Âl-i İmrân 3/97] ifadesi kullanılmıştır. "Yazıklar olsun o Müşriklere ki arınmak için vermezler!" (Fussilet 41/6)] âyetinde de arınma amaçlı vermeyi [*ez-zekât*] terketmek, kâfirlerin özellikleri arasında sayılmıştır.

[1323] لا بَيْعَ فِيهِ وَلا خُلَّةَ وَلا شَفاعَةَ ifadeleri merfû' olarak okunmuştur.

255. Allah'tan başka tanrı yoktur; 'mutlak hayat sahibi'dir, 'bütün varlığı çekip çevirir' (Hayy, Kayyûm); O'nu dalgınlık da tutmaz, uyku da. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir. O'nun katında, -izni olmadan- kim şefaat edebilir?! O; onların önlerinde olanı da arkalarında olanı da bilir. Onlar ise kendisinin dilediği miktar dışında O'nun ilminden hiçbir şey ihâta edemezler. O'nun 'kürsü'sü gökleri ve yeri içine alır. Bu ikisini koruyup kollamak O'na ağır gelmez... O'dur yüce, ulu (Aliyy, Azîm).

[1324] *Hayy*, yokluğu [*fenâ*] mümkün olmayan bâkî demektir. Kelâmcıların ıstılahına göre *hayy*, ilmi ve kudreti mümkün olan demektir. *Kayyûm* ise yaratılmışların tedbir ve muhafazasını daima yapan demektir. *el-Kayyâm* ve *el-kayyim* şeklinde de okunmuştur.

{وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ} لالتزامه دين الأنبياء {وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ} لإعراضه عنه. {وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلُوا} -كرّره للتأكيد- {وَلَكِنَّ اللهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ} من الخذلان والعصمة.

[١٣٢٢] {أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ} أراد الإنفاق الواجب لاتصال الوعيد به {مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ} لا تقدرون فيه على تدارك ما فاتكم من الإنفاق، لأنه {لَا بَيْعٌ فِيهِ} حتى تبتاعوا ما تنفقونه {وَلَا خُلَّةٌ} حتى يسامحكم أخِلَّاؤكم به. وإن أردتم أن يحط عنكم ما في ذمّتكم من الواجب لم تجدوا شفيعًا يشفع لكم في حط الواجبات. لأنّ الشفاعة ثمة في زيادة الفضل لا غير {وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ} أراد والتاركون الزكاة هم الظالمون، فقال {وَالْكَافِرُونَ} للتغليظ، كما قال في آخر آية الحج {وَمَنْ كَفَرَ} [آل عمران: ٩٧] مكانَ ومن لم يحج، ولأنه جعل ترك الزكاة من صفات الكفار في قوله {وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ} [فصلت: ٦]

[١٣٢٣] وقرئ لا بيعُ فيه ولا خلةٌ ولا شفاعةٌ، بالرفع.

٢٥٥-﴿اللَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ وَلا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾

[١٣٢٤] {الْحَيُّ} الباقي الذي لا سبيل عليه للفناء، وهو على اصطلاح المتكلمين الذي يصح أن يعلم ويقدر. و{الْقَيُّومُ} الدائم القيامِ بتدبير الخلق وحفظه. وقرئ القيَّام، والقيِّم.

[1325] *es-Sinet*[u] uyku öncesindeki gevşeklik halidir ki buna kestirme, uyuklama denilir. İbnü'r-Rikā' el-Âmilî şöyle demiştir:

> Uyuklamalı... Uyku bastırmış ve
> Gözlerine bir ağırlık çökmüş. Ama uykuda da değil.

Âyette, "onu uyuma ve uyuklama tutmaz" anlamı kastedilmiştir ki bu da *kayyûm*un tekididir, zira bu durumların kendisi için mümkün olduğu bir varlığın *kayyûm* olması imkânsızdır. Musa (a.s.)'ın -tıpkı Allah'ı görme talebi gibi, yine kavminin isteği sonucu- meleklere, "Rabbimiz uyur mu?" diye sorması da bu kabildendir. Bunun üzerine Allah, meleklere onu üç gün boyunca uyutmamalarını, uyanık tutmalarını vahyetmiş ve sonra; "eline iki dolu sürahi al" buyurmuş, o da onları eline almış, sonra Allah ona bir uyuklama hali vermiş; bunun üzerine o da istemeden sürahilerden birini diğerine çarpmış ve ikisi de kırılmış. Sonrasında ise Allah ona şöyle vahyetmiş: "Onlara de ki ben gökleri ve yeri kudretimle tutarım; eğer beni de uyku ya da uyuklama alsaydı, bu ikisi yok olurdu." [KT.b]

[1326] "O'nun katında, -izni olmadan- kim şefaat edebilir?!" ifadesi onun melekût (egemenlik) ve kibriyâsının beyanı ve kıyamet gününde hiç kimsenin konuşamayacağının, ancak kendisine konuşma izni verildiği zaman konuşabileceğinin izahıdır. "Konuşamazlar... Rahmân'ın izin verdiği; doğruyu söyleyenler hariç." [Nebe' 78/38)] âyeti de böyledir.

[1327] "Onların önlerinde olanı da arkalarında olanı da bilir" yani onlardan önce olanları ve sonra olacak olanları bilir. Buradaki zamir, göklerde ve yerde olanlara işaret eder, çünkü onlar içinde de akıl sahipleri vardır. Ya da مَنْ ذَا [*kim*dir o ki] ifadesinin delâlet ettiği melekler ve peygamberlere işaret eder. "O'nun ilminden", yani onun mâlûmâtından "kendisinin dilediği miktar dışında" yani öğrettiği dışında.

[1328] *Kürsî*, üzerinde oturulan, oturan kimsenin oturduğu yerden daha yüksek olmayan şeydir. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ifadesi dört şekilde açıklanabilir: Birincisine göre; burada onun *kürsî*sinin genişliği ve kapsamlılığı ile gökleri ve yeri kuşatmaktan âciz olmadığı anlatılmaktadır. Bu ifade onun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan [*tahyîl*] başka bir şey değildir. Yoksa ortada ne bir kürsî vardır, ne oturma, ne de oturan. Nitekim bu durum, "Buna rağmen, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz'ın tamamı O'nun 'avuc'unun içinde olacak, gökler de O'nun 'sağ eli'nde dürülmüş olacaktır." [Zümer 39/67] âyetinde de ifade edilmiştir.

[١٣٢٥] والسِّنة: ما يتقدّم النوم من الفتور الذي يسمي النُّعاس. قال ابن الرقاع العاملي:

وَسْنَانُ أَقْصَدَهُ النُّعَاسُ فَرَنَّقَتْ ۞ فِي عَيْنِهِ سِنَةٌ وَلَيْسَ بِنَائِمِ

أي لا يأخذه نعاس ولا نوم وهو تأكيد للقيوم؛ لأنّ من جاز عليه ذلك استحال أن يكون قيومًا. ومنه حديث موسى، أنه سأل الملائكةَ -وكان ذلك من قومه، كطلب الرؤية- : أينام ربنا؟ فأوحى الله إليهم أن يوقظوه ثلاثًا ولا يتركوه ينام، ثم قال: خذ بيدك قارورتين مملوءتين. فأخذهما، وألقى الله عليه النعاس فضرب إحداهما على الأخرى فانكسرتا، ثم أوحى إليه: قل لهؤلاء إني أمسك السماوات والأرض بقدرتي، فلو أخذني نوم أو نعاس لزالتا.

[١٣٢٦] {مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُ} بيان لملكوته وكبريائه، وأن أحدًا لا يتمالك أن يتكلم يوم القيامة إلا إذا أذن له في الكلام، كقوله تعالى {لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ} [النبأ: ٣٨].

[١٣٢٧] {يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} ما كان قبلهم وما يكون بعدهم. والضمير لما في السماوات والأرض، لأنّ فيهم العقلاء؛ أو لما دل عليه {مَنْ ذَا} من الملائكة والأنبياء {مِنْ عِلْمِهِ} من معلوماته {إِلَّا بِمَا شَاءَ} إلا بما علم.

[١٣٢٨] الكرسي: ما يجلس عليه، ولا يفضل عن مقعد القاعد. وفي قوله {وَسِعَ كُرْسِيُّهُ} أربعة أوجه: أحدها أنّ كرسيه لم يضق عن السماوات والأرض لبسطته وسَعته؛ وما هو إلا تصوير لعظمته وتخييل فقط، ولا كرسي ثمة ولا قعود، ولا قاعد، كقوله {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} [الزمر: ٦٧]

Burada da herhangi bir avuç, sağ el ve dürme tasavvuru söz konusu değildir. Aksine bu O'nun şanının yüceliğine dair bir canlandırma ve duyusal bir benzetmeden ibarettir. "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir" ifadesine dikkat ediniz. İkincisine göre; onun ilmi kuşatmıştır. İlim, mekânı ile isimlendirme kabilinden, kürsî olarak isimlendirilmiştir ki bu da âlimin kürsîsidir. Üçüncüsüne göre onun mülkü kuşatmıştır. Mülkün kürsî olarak isimlendirilmesi de, mekânı ile isimlendirme kabilindendir ki bu da mülk kürsîsidir. Dördüncüsüne göre; rivayet edildiği üzere, Allah Teâlâ bir kürsî yaratmıştır, bu kürsî Arş'ın önünde olup onun altında gökler ve yer vardır. Arş'a kadar o, en küçük bir şey gibidir. [Yalnız] Hasan-ı Basrî'den [v.110/728], "Kürsî Arş'tır" sözü nakledilmiştir.

[1329] "Bu ikisini" yani gökleri ve yeri "koruyup kollamak" muhafaza etmek "O'na ağır" ve zor "gelmez; şânı "yüce"; mülk ve kudreti "ulu" olan sadece "O'dur".

[1330] **Şayet** "Âyete'l-kürsî'deki cümleler, aralarında herhangi bir atıf harfi olmaksızın nasıl bir tertip içerisinde gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu âyetteki cümlelerin her biri, bir öncekini beyân edecek şekilde gelmiştir, burada beyan ile beyan olunan şey birbiri ile yekpare durumdadır. Eğer araya bir atıf harfi girecek olsaydı, Arapların *beyne'l-'asā ve lihâ'ihâ* [ağaç ile kabuğu arasına girmek / etle tırnak arasına girmek] deyimindeki gibi bir durum söz konusu olurdu. Şöyle ki; âyetteki ilk cümle Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkātı tedbîrini, hiçbir yanılgı söz konusu olmaksızın ona egemen oluşunu beyân etmektedir. İkinci cümle onun tedbir ettiği mahlûkāt üzerinde mâlik oluşunu, üçüncü cümle O'nun şânının büyüklüğünü, dördüncü cümle O'nun mahlûkātın her halini kuşatmış olduğunu, içlerinden kimin rızaya nail ve şefaate layık olduğunu ve kimin olmadığını bildiğini, beşinci cümle ise onun ilminin kuşatıcılığını, bütün mâlûmâtı kapladığını veya onun celâlini ve kudretinin azametini beyan etmektedir.

[1331] **Şayet** "Neden bu âyet diğerlerine tafdil edilmiş (üstün tutulmuş) ve fazileti hakkında Peygamber (s.a.)'in 'Bu âyetin okunduğu hiçbir ev yoktur ki şeytanlar orayı otuz gün boyunca terketmesinler ve oraya kırk gece boyunca kadın ya da erkek herhangi bir sihirbaz girebilsin. Ey Ali! Bu âyeti evlâtlarına, ailene ve komşularına öğret, zira bundan daha muazzam bir âyet nâzil olmuş değildir' buyurduğu nakledilmiştir. [KT.b] Ali (r.a.)'dan da şöyle rivayet edilmiştir: 'Peygamberinizi şu minberin kütüğü üzerinde şöyle derken işittim:

من غير تصوّر قبضةٍ وطيٍّ ويمين، وإنما هو تخييل لعظمة شأنه وتمثيل حسيّ. ألا ترى إلى قوله {وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ}؟ والثاني: وسع علمه؛ وسمي العلم كرسيًا تسمية بمكانه الذي هو كرسي العالِم. والثالث: وسع ملكه؛ تسمية بمكانه الذي هو كرسي الملِك. والرابع: ما روي أنه خلق كرسيا هو بين يدي العرش دونه السماوات والأرض، وهو إلى العرش كأصغر شيء. وعن الحسن: الكرسي هو العرش.

[١٣٢٩] {وَلَا يَؤُودُهُ} ولا يثقله ولا يشق عليه {حِفْظُهُمَا} حفظ السَّمَاوَات والأرض {وَهُوَ الْعَلِيُّ} الشأن {الْعَظِيمُ} الملكِ والقدرة.

[١٣٣٠] فإن قلت: كيف ترتبت الجمل في آية الكرسي من غير حرف عطف؟ قلت: ما منها جملة إلا وهي واردة على سبيل البيان لما ترتبت عليه والبيان متحد بالمبيَّن، فلو توسط بينهما عاطف لكان كما تقول العرب: بين العصا ولحائها. فالأولى بيان لقيامه بتدبير الخلق وكونه مهيمنا عليه غير ساهٍ عنه، والثانية لكونه مالكًا لما يدبره، والثالثة لكبرياء شأنه، والرابعة لإحاطته بأحوال الخلق، وعلمه بالمرتضى منهم المستوجِب للشفاعة، وغير المرتضى، والخامسة لسعة علمه وتعلقه بالمعلومات كلها، أو لجلاله وعظم قدره.

[١٣٣١] فإن قلت: لم فضلت هذه الآية حتى ورد في فضلها ما ورد؟ منه قوله ﷺ: «ما قرئت هذه الآية في دار إلا هجرتها الشياطين ثلاثين يومًا ولا يدخلها ساحر ولا ساحرة أربعين ليلة. يا عليّ! علِّمها ولدك وأهلك وجيرانك، فما نزلت آية أعظم منها.» وعن عليّ رضي الله عنه: سمعت نبيكم ﷺ على أعواد المنبر وهو يقول:

Her kim Âyete'l-kürsî'yi her farz namazın ardından okursa artık onun cennete girmesinin önünde ölümden gayrı engel kalmaz. Bunu ancak sıddîk ve âbid kullar devamlı olarak yapar. Kim yatağına uzandığında bu âyeti okursa bu âyet onu kendi nefsine, komşusuna, komşusunun komşusuna ve çevresindeki evlere karşı emin kılar.' [Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 53] Sahâbe-i kirâm (r. anhum) Kur'ân'ın en faziletli âyeti (kısmı) konusunu müzakere ederlerken Hazret-i Ali onlara, 'Âyete'l-kürsî'yi neden zikretmiyorsunuz?' demiş; ardından da 'Peygamber (s.a.) bana dedi ki: Ey Ali, insanların efendisi Âdem'dir, Arapların efendisi Muhammed'dir, -bunu bir iftihar olarak söylemiyorum-, Farsların efendisi Selmân'dır, Rûmların efendisi Suheyb'dir, Habeşlilerin efendisi Bilâl'dir, dağların efendisi Tūr'dur, günlerin efendisi cuma günüdür, sözlerin efendisi Kur'ân'dır, Kur'ân'ın efendisi Bakara sûresidir, Bakara sûresinin efendisi de Âyete'l-kürsî'dir' demiştir. [Hâsılı Âyete'l-kürsî neden bu kadar tafdil edilmiştir?]" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı İhlâs sûresi gibi bu âyet de, Allah Teâlâ'nın tek kabul edilmesi [tevhîd], ululanması [ta'zîm], yüceltilmesi, muazzam sıfatlarının tâdat edilmesi gibi hususları ihtiva ettiği için tafdil edilmiştir. Mutlak izzetin yegâne sahibi olan Allah Teâlâ'dan daha zikre değer, daha muazzam bir varlık yoktur, dolayısıyla onun zikredildiği âyet, elbette diğer şeylerin zikredildiği âyetlerden daha faziletli olacaktır. Böylece anlaşılmaktadır ki, ilimlerin en şereflisi ve Allah katında en üstün konumda olanı, Ehl-i Adl ve't-tevhîd'in [yani Mu'tezile'nin kurup geliştirdiği] ilimdir. Bu ilmin düşmanlarının çok olması sakın seni yanıltmasın. Çünkü [meyveli ağaç taşlanır. Şairin dediği gibi];

> Büyük adamlara hep haset edildiğini görürsün amma,
>
> [kimsenin haset ettiğini göremezsin adi insanlara]

256. Dinde zorlama olmaz!.. Doğru, eğriden iyice ayrılmıştır. Artık her kim Allah'a iman ederek tâğutu inkâr ederse, kopmak bilmeyen sağlam kulba yapışmış demektir. Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1332] "Dinde zorlama olmaz!.." yani Allah Teâlâ iman konusunu zorlama ve cebr üzere değil, kişinin kendi tercih ve kudreti üzere icra etmiştir. Bu husus "Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi. O halde, senin; mü'min oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?" [Yûnus 10/99] âyetinde de ifade edilmiştir. Demek ki; Allah dileseydi insanları iman etmeye zorlar, mecbur bırakırdı ama böyle yapmadı ve bu konuyu şahsi tercih ilkesi üzerine inşa etti.

«من قرأ آية الكرسي في دبر كل صلاة مكتوبة لم يمنعه من دخول الجنة إلا الموت؛ ولا يواظب عليها إلا صدّيق أو عابد، ومن قرأها إذا أخذ مضجعه أمّنه الله على نفسه وجاره وجار جاره والأبيات حوله.» وتذاكر الصحابة رضوان الله عليهم أفضل ما في القرآن، فقال لهم عليّ ﷺ: أين أنتم عن آية الكرسي؟ ثم قال: قال لي رسول الله ﷺ «يا عليّ! سيد البشر آدم، وسيد العرب محمد -ولا فخر- وسيد الفرس سلمان، وسيد الروم صهيب، وسيد الحبشة بلال، وسيد الجبال الطور، وسيد الأيام يوم الجمعة، وسيد الكلام القرآن، وسيد القرآن البقرة، وسيد البقرة آية الكرسي.» قلت: لِما فضلت له سورة الإخلاص لاشتمالها على توحيد الله وتعظيمه وتمجيده وصفاته العظمى، ولا مذكور أعظم من رب العزة فما كان ذكرًا له كان أفضل من سائر الأذكار. وبهذا يعلم أنّ أشرف العلوم وأعلاها منزلة عند الله علم أهل العدل والتوحيد؛ ولا يغرّنك عنه كثرة أعدائه؛

فإنَّ الْعَرَانِينَ تَلْقَاهَا مُحَسَّدَةً [وَلَا تَرَى لِلئَامِ النَّاسِ حُسَّادًا]

٢٥٦-﴿لا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٣٢] {لَا إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ} أي لم يجر الله أمر الإيمان على الإجبار والقسر، ولكن على التمكين والاختيار. ونحوه قوله تعالى {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِى الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ الناسَ حتى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} [يونس: ٩٩] أي لو شاء لقسرهم على الإيمان ولكنه لم يفعل، وبنى الأمر على الاختيار.

[1333] "Doğru, eğriden iyice ayrılmıştır", yani iman, açık delillerle küfürden ayrılmıştır. "Artık her kim Allah'a iman ederek tâğutu inkâr ederse" yani her kim şeytanı ve putları inkâr edip Allah'a iman etmeyi tercih ederse, "kopmak bilmeyen sağlam kulba yapışmış demektir." Çok sağlam, muhkem, ayrılma yani kopma endişesi olmayan bir ipten yapılmış sapasağlam bir kulba yapışmış demektir. Bu, duyularla yapılan deney - gözlem yolu ile elde edilen bilgileri anlatmak üzere verilmiş bir temsil, yapılmış bir benzetmedir. Nitekim bu benzetmeyi dinleyen kimse, sanki ona gözüyle bakıyor gibi olup, inancını sağlamlaştırır ve yakîne ulaşır. Bir görüşe göre bu âyetteki ifade her ne kadar haber formunda olsa da yasaklama anlamı taşır, yani burada, "dine zorlamayın" anlamı söz konusudur. Bazı kimseler bu âyetin "Ey peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihad et, onlara karşı tavizsiz ol." [Tevbe 9/73] âyeti ile neshedildiğini söylemiştir. Bir başka görüşe göre bu, sadece Ehl-i Kitab'a mahsus bir hükümdür, çünkü onlar cizye vermek sûretiyle kendilerini koruma altına almış olmaktadırlar. Rivayet edildiğine göre; Ensār'dan Salim b. Avf oğullarına mensup bir sahabinin iki oğlu, Peygamber (s.a.)'in gönderilişinden önce Hıristiyan olmuşlardı. Daha sonra bu iki oğul Medine'ye geldiği zaman babaları onların yakalarına yapışarak; "Vallahi, Müslüman olmadıkça yakanızı bırakmam!" demiş; aralarında anlaşamayınca da Peygamber (s.a.)'in yanına varmışlardı. Sahabi Peygamber (s.a.)'e; "Ya Rasûlallah! Benim canımın parçası [olan evlâtlarım] cehenneme girecekken ben öylece bakıp seyir mi edeyim?!" demiş; bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Âyet nâzil olunca da, evlâtlarının yakasını bırakmıştır [KT.b].

257. Allah, iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise tâğuttur(yani, azgın kişi ve odaklardır. Bunlar); onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

[1334] "Allah, iman edenlerin velîsidir" onların iman etmelerini ister, lütfu ve desteği ile onların karanlıktan çıkmaları, küfürden imana geçmeleri için onlara lütufta bulunur. "Nankörce inkâr edenlerin" küfürde ısrarcı olanların durumları ise bunun tam tersidir. Ya da, Allah mü'minlerin velîsidir, eğer dinde bir şüphe içerisine düşerlerse onlara hidayet ederek, kendilerine meselenin hal yolunu gösterip ona muvaffak kılarak onları bu durumdan çıkarır ve şüpheden kurtulup yakînin aydınlığına ulaşmalarını sağlar. "Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise" şeytanlar olup "onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar" onları kendileri için tezahür etmiş olan açık kanıtların aydınlığından çıkarıp şek ve şüphenin karanlıklarına sürüklerler.

[١٣٣٣] {قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ} قد تميز الإيمان من الكفر بالدلائل الواضحة {فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ} فمن اختار الكفر بالشيطان أو الأصنام والإيمانَ بالله { فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى} من الحبل الوثيق المحكم، المأمون انفصامُها، أي انقطاعها. وهذا تمثيل للمعلوم بالنظر، والاستدلال بالمشاهَد المحسوس، حتى يتصوّره السامع كأنه ينظر إليه بعينه، فيحكم اعتقاده والتيقن به. وقيل: هو إخبار في معنى النهي، أي لا تتكرهوا في الدين. ثم قال بعضهم: هو منسوخ بقوله {جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ } [التوبة: ٧٣] وقيل: هو في أهل الكتاب خاصة، لأنهم حصنوا أنفسهم بأداء الجزية. وروي أنه كان لأنصاري من بني سالم بن عوف ابنان فتنصَّرا قبل أن يبعث رسول الله ﷺ، ثم قدما المدينة فلزمهما أبوهما وقال: والله لا أدعكما حتى تسلما، فأبيا فاختصموا إلى رسول الله ﷺ فقال الأنصاري: يا رسول الله! أيدخل بعضي النار وأنا أنظر؟ فنزلت: فخلاهما.

٢٥٧-﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٣٣٤] {اَللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا} أي أرادوا أن يؤمنوا يلطف بهم حتى يخرجهم بلطفه وتأييده من الكفر إلى الإيمان {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} أي صمموا على الكفر أمرهم على عكس ذلك. أو الله وليّ المؤمنين يخرجهم من الشبه في الدين إن وقعت لهم بما يهديهم ويوفقهم له من حلها، حتى يخرجوا منها إلى نور اليقين {وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ} الشياطين {يُخْرِجُونَهُمْ} من نور البينات التي تظهر لهم إلى ظلمات الشك والشبهة.

258. Allah kendisine hükümdarlık verdiği için, Rabbi hakkında İbrahim'le tartışan kişiyi görmedin mi? Hani, o; "Benim Rabbim öldüren ve diriltendir" deyince, "Ben de diriltir ve öldürürüm!" demişti. İbrahim: "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince, susup kalmıştı inkârcı nankör!.. Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

259. Ya da altı üstüne gelmiş harap bir şehre uğrayan kimse gibisini (görmedin mi)? "Ölümünden sonra Allah burayı nasıl diriltecek ki?" demişti de Allah kendisini yüz yıl ölü bırakıp sonra diriltmişti... "Ne kadar kaldın?" dedi. O da: "Bir gün... Veya günün birkaç saati" dedi. "Hayır, yüz yıl kaldın. Yiyeceğine-içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de (şu çürümüş vaziyetteki) eşeğine bak... -Böylece, seni insanlar için ibret kılacağız.- Bak şu kemiklere, terkip etmek üzere nasıl üst üste getiriyoruz ve sonra nasıl onlara et giydiriyoruz?" dedi. Durum kendisine apaçık belli olunca, "Artık biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir" dedi.

[1335] "Görmedin mi?" ifadesi Nemrud'un Allah hakkında tartışması ve onu inkâr etmesi konusundaki hayreti ifade eder. أَنْ آتَاهُ اللهُ الْمُلْكَ [Allah kendisine hükümranlık verdiği için] ifadesi, حَاجَّ [tartışan] fiiline iki açıdan müteallîktir (onunla ilişkilidir). Birincisine göre anlam; "Allah ona hükümranlık verdiği için tartışmaktadır" şeklindedir, yani kendisine hükümranlık verilmesi onu şımartmış, kibirlenmesine sebep olmuş, o da bu yüzden tartışmaya girmiştir. Ya da bu kişi Allah'ın verdiği hükümranlığa karşı ona şükretmesi gerekirken, bunun yerine Rabbi konusunda tartışmaya girmiştir. Bu sebeple tartışmayı, "Allah hükümranlık verdiği için" yaptığı ifade edilmiştir. Buna benzer şekilde, "Falan kimse kendisine ihsanda bulundum diye bana düşmanlık etti" dersin, yani bu ifadede, "ihsanıma karşı göstermesi gereken dostluk yerine, düşmanlık etti" demek istersin. Bunun bir benzeri de, "(Ondan) bütün nasibiniz, (onu) yalanlamak mı olacak?!" [Vâkı'a 56/82] âyetinde söz konusudur. İkincisine göre ise anlam; "Allah kendisine hükümranlık verdiğinde tartıştı" şeklindedir.

[1336] **Şayet** "Allah'ın kâfire hükümranlık vermesi nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır; ilkine göre Allah Teâlâ ona galibiyet ve saltanat kurmasını sağlayacak mal, hizmetçiler, takipçiler bahşeder, fakat saltanat ve hâkimiyetin bizzat kendisini vermez. Diğer görüşe göre ise Allah onu imtihan etmek için kendisine hükümranlık vermiştir.

[1337] إِذْ قَالَ ifadesi, حَاجَّ fiili ile mansuptur ya da yukarıdaki ikinci yorum, yani "Allah kendisine hükümranlık verdiğinde tartıştı" mânası tercih edilirse, o zaman bu ifade آتَاهُ ifadesinden bedeldir.

٢٥٨-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

٢٥٩-﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٣٣٥] {أَلَمْ تَرَ} تعجيب من محاجّة نمروذ في الله وكفره به {أَنْ آتاهُ اللهُ الْمُلْكَ} متعلق بحاجَّ على وجهين: أحدهما حاجّ لأن آتاه الله الملك، على معنى أن إيتاء الملك أبطره وأورثه الكبر والعتوَّ فحاجّ لذلك، أو على أنه وضع المحاجة في ربه موضع ما وجب عليه من الشكر على أن آتاه الله الملك، فكأن المحاجة كانت لذلك، كما تقول: عاداني فلان لأني أحسنت إليه، تريد أنه عكس ما كان يجب عليه من الموالاة لأجل الإحسان. ونحوه قوله تعالى {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} [الواقعة: ٨٢]. والثاني: حاجّ وقت أن آتاه الله الملك.

[١٣٣٦] فإن قلت: كيف جاز أن يؤتي الله الملك الكافر؟ قلت: فيه قولان: آتاه ما غلب به وتسلط من المال والخَدَم والأتباع، وأما التغليب والتسليط فلا. وقيل: ملكه امتحانًا لعباده.

[١٣٣٧] و{إِذْ قَالَ} نصب بـ{حَاجَّ} أو بدل من {آتَاهُ} إذ جعل بمعنى الوقت.

[1338] "Ben de diriltir ve öldürürüm!" ifadesi ile, "öldürmeyip affederim ve öldürürüm" mânası kastedilmiştir. Aslında tartışmada İbrahim (a.s.)'ın ona itirazı gayet açık ve bedihî, asgari akıl sahibi herkesin anlayacağı kolaylıkta bir itiraz idi. Ne var ki İbrahim (a.s.) Nemrud'un bu ahmakça cevabını duyunca ona karşılık vermemiş, aksine ona böylesine ahmakça cevap veremeyeceği ve derhal susup kalacağı bir başka delil getirmiştir. Bu durum, tartışma esnasında bir delilden diğerine intikal etmenin cevazına delâlet eder.

[1339] فَبَهَتَ الَّذِي كَفَرَ ifadesi فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ şeklinde de okunmuştur, buna göre mâna, "İbrahim kâfiri mat etti" şeklinde olur. Ebû Hayve [v.203/818] فَبُهِتَ kelimesini *karube* vezninde فَبَهُتَ şeklinde okumuştur.

[1340] Denildiğine göre bu tartışma İbrahim (a.s.)'ın putları kırıp Nemrud'un onu hapsetmesinin ardından yakmak için hapisten çıkardığında gerçekleşmiştir. O esnada Nemrud İbrahim (a.s.)'a, "Senin şu, davet ettiğin Rabbin kimdir, nedir?" diye sormuş; o da "Benim Rabbim öldüren ve diriltendir" demiştir.

[1341] أَوْ كَالَّذِي ifadesi, "uğrayan kimse gibisini gördün mü?" [أو أرأيتَ مثلَ] anlamındadır. Ancak buradaki أو أرأيت ifadesi, önceki âyetin başındaki أَلم تَرَ ifadesinin delâleti sebebiyle, hazfedilmiştir; çünkü her ikisi de hayret anlamı ifade eden kelimelerdir [biri diğerinin yerini tutar.] Bu ifadenin lafza değil de mânaya hamledilmesi de mümkündür. Bu durumda; "İbrahim'le tartışanı ya da bir şehre uğrayan kimse gibisini görmedin mi?" denmiş gibidir.

[1342] Söz konusu şehre uğrayan bu kimse yeniden dirilişi inkâr eden bir kişiydi. Âyetin açık / zahir anlamı budur; zira bu kişi, Nemrut ile aynı minvalde zikredilmektedir. Ayrıca bu kişinin kullanmış olduğu "Allah burayı nasıl diriltecek ki?" şeklindeki imkânsız görme ifadesi de bunu göstermektedir. Bir görüşe göre bu kişi Üzeyir (a.s.) veya Hızır olup tıpkı İbrahim (a.s.)'ın talebinde olduğu gibi, daha fazla basiret sahibi olmak için ölülerin dirilişini açık seçik görmek istemiştir. Bu durumda âyette geçen أَنَّى يُحْيِي [Nasıl diriltecek ki?!] ifadesi, ölülerin nasıl diriltildiğini bilme konusundaki acziyetin itirafı ve dirilten kudretin tazimidir.

[1343] Sözü edilen şehir, Buhtunnasır [II. Nabukednazar; v. -562] tarafından harabe haline getirilmiş olan Beyt-i Makdis'tir. Bir görüşe göre binlerce kişinin ölüm korkusuyla yurtlarından çıktığı şehir bu şehirdir.

[1344] وَهِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها ifadesi daha sonra [Hac 22/45'de] tefsir edilecektir.

[١٣٣٨] {أَنَا أُحْيِ وَأُمِيتُ} يريد أعفو عن القتل وأقتل. وكان الاعتراض عتيدًا، ولكن إبراهيم لما سمع جوابه الأحمق لم يحاجه فيه، ولكن انتقل إلى ما لا يقدر فيه على نحو ذلك الجواب ليبهته أول شيء. وهذا دليل على جواز الانتقال للمجادل من حجة إلى حجة.

[١٣٣٩] وقرئ فبَهَتَ الذي كفر، أي فغلب إبراهيم الكافر. وقرأ أبو حيْوَة فبَهُت، بوزن قرب.

[١٣٤٠] وقيل: كانت هذه المحاجة حين كسر الأصنام وسجنه نمروذ، ثم أخرجه من السجن ليحرقه فقال له: من ربك الذي تدعو إليه؟ فقال: ربي الذي يحيي ويميت.

[١٣٤١] {أَوْ كَالَّذِى} معناه: أو أرأيت مثل الذي مرَّ، فحذف لدلالة {أَلَمْ تَرَ} عليه؛ لأنّ كلتيهما كلمة تعجيب. ويجوز أن يحمل على المعنى دون اللفظ، كأنه قيل: أرأيت كالذي حاجّ إبراهيم أو كالذي مرّ على قرية.

[١٣٤٢] والمارّ كان كافرًا بالبعث، وهو الظاهر لانتظامه مع نمروذ في سلكٍ ولكلمة الاستبعاد التي هي: {أَنَّى يُحْيِى؟!} وقيل: هو عزير أو الخَضِر، أراد أن يعاين إحياء الموتى ليزداد بصيرة كما طلبه إبراهيم عليه السلام. وقوله {أَنَّى يُحْيِى} اعتراف بالعجز عن معرفة طريقة الإحياء، واستعظام لقدرة المحيي.

[١٣٤٣] والقرية: بيت المقدس حين خربه بختنصر. وقيل: هي التي خرج منها الألوف.

[١٣٤٤] {وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا} تفسيره فيما بعد.

[1345] "Bir gün... Veya günün birkaç saati" ifadesi tahminen söylenmiştir. Rivayete göre bu kişi kuşluk vaktinde ölmüş, yüz yıl sonra güneş batımından hemen önce diriltilmiş, ne kadar kaldığı sorulunca da güneşe bakmadan önce "bir gün" diye cevap vermiş, sonra başını çevirip güneşin bir kısmının hâla göründüğünü görünce "ya da birkaç saat" demiştir. Yine rivayete göre bu kişinin [âyette sözü edilen] yemeği incir ve üzüm, içeceği ise meyve suyu ya da süt imiş. Diriltildiğinde üzüm ve incirin toplandıkları gün gibi taptaze, içeceğinin de hiç bozulmamış olduğunu görmüş.

[1346] لَمْ يَتَسَنَّهْ değişmemiş demektir, bu kelimedeki Hâ ya kelimenin aslından dır ya da Hâ-i Sekit'tir, yani kelimenin sonunda durulduğunda söylenen Hâ'dır. Her iki durumda da kelime *es-sene* kelimesinden türemiştir. Çünkü son harfi ya Hâ ya da Vav'dır. Nitekim her şey, üzerinden zamanın geçmesi ile değişir, bozulur. Bir görüşe göre de bunun aslı, *el-hame'ü'l-mesnûn*dan, *yetesennen* olup Nûn illet harfine dönüşmüştür. Bu durum تقضى البازي / *tekaddā'l-bâzî*[38] terkibinde de söz konusudur. Ayrıca لَمْ يَتَسَنَّهْ ifadesinin "yıllanmamış, üzerinden yıllar geçmemiş" şeklinde olması, yani sanki üzerinden onca yıl geçmemiş gibi taptaze, ilk hali gibi mânasında olması da mümkündür. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde bu ifade, فانظر إلى طعامك وهذا شرابك لم يَتَسَنّ [yemeğine bak; işte bu da içeceğin, hiç değişmemiş] şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] da لَمْ يَتَسَنَّهْ ifadesini, Tâ'yı Sîn'e idğam ederek, *lem yessenneh* şeklinde okumuştur.

[1347] "Bir de (şu çürümüş vaziyetteki) eşeğine bak" nasıl da kemikleri darmadağın olmuş! Denildiğine göre; bu zâtın bir merkebi varmış ve [ölmeden önce] onu bağlamış. Anlamın, "Bak eşeğin tıpkı bağladığın gibi yerinde ve sapasağlam duruyor!" şeklinde olması da mümkündür. Bir eşeğin yüz yıl boyunca yiyeceği yem (yulaf) ve su olmadan yaşaması da, tıpkı kendi yiyecek ve içeceğinin bozulmadan kalmış olması gibi, en büyük mucizelerdendir.

[1348] "Böylece, seni insanlar için ibret kılacağız" diye bunu yaptık. Burada onun ölümden sonra diriltilmesi ve beraberindekilerin muhafaza edilmiş olması kastedilmektedir. Denildiğine göre dirildikten sonra merkebine binip halkının yanına varmış ve "Ben Üzeyir'im" demiş, fakat halkı onu yalanlamış, o da "Tevrat'ı getirin" demiş ve Tevrat'ı hızlı bir şekilde ezberden okumaya başlamış, insanlar da onun okuduğunu kitaptan takip etmişler. Okuması esnasında bir harfte bile yanılmamış; bunun üzerine insanlar, "o Allah'ın oğludur" demiş.

38 Şahinin avına doğru süzülmesini ifade eden bu cümlenin aslı تقضض البازي olup, son harf Dât'tır, ancak telaffuz zorluğu nedeniyle, Yâ'ya çevrilmiştir. Accâc'ın bir beytinde ise cümledeki yeri gereği *takaddıye'l-bâzî* şeklinde masdar olarak geçmektedir. / ed.

[١٣٤٥] {يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} بناء على الظن. روي أنه مات ضحى وبعث بعد مائة سنة قبل غيبوبة الشمس، فقال قبل النظر إلى الشمس: يومًا، ثم التفت فرأى بقية من الشمس فقال: أو بعض يوم. وروي أن طعامه كان تينًا وعنبًا. وشرابه عصيرًا أو لبنًا، فوجد التين والعنب كما جُنيا، والشراب على حاله.

[١٣٤٦] {لَمْ يَتَسَنَّهْ} لم يتغير، والهاء أصلية أو هاء سكت. واشتقاقه من السنة على الوجهين، لأن لامها هاء أو واو، وذلك أن الشيء يتغير بمرور الزمان. وقيل: أصله يتسنن، من الحمأ المسنون، فقلبت نونه حرف علة، كتقَضَّى البازي. ويجوز أن يكون معنى {لَمْ يَتَسَنَّهْ} لم تمرّ عليه السنون التي مرت عليه، يعني هو بحاله كما كان كأنه لم يلبث مائة سنة. وفي قراءة عبد الله فانظر إلى طعامِك وهذا شرابُك لم يتسنَّ. وقرأ أبيّ لم يسَّنّه، بإدغام التاء في السين.

[١٣٤٧] {وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ} كيف تفرّقت عظامه ونَخِرت، وكان له حمار قد ربطه. ويجوز أن يراد: وانظر إليه سالمًا في مكانه كما ربطته، وذلك من أعظم الآيات أن يعيشه مائة عام من غير عَلَف ولا ماء، كما حفظ طعامه وشرابه من التغير.

[١٣٤٨] {وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ} فعلنا ذلك؛ يريد إحياءه بعد الموت وحفظ ما معه، وقيل: أتى قومه راكب حماره وقال: أنا عزير، فكذبوه، فقال: هاتوا التوراة فأخذ يهُذُّها هذًّا عن ظهر قلبه وهم ينظرون في الكتاب، فما خَرَم حرفًا، فقالوا: هو ابن الله!

Üzeyir'den önce Tevrat'ı hiç kimse ezbere okumamıştır. Dolayısıyla onun bu şekilde ezbere okuması bir mucizedir. Denildiğine göre dirildiği zaman evine gitmiş, kendisi genç yaşta olduğu halde evlatlarının yaşlanmış olduklarını görmüş, onlarla konuştuğu zaman da, "bunlar yüz yıl öncesinin sözleri" demişlerdir.

[1349] "Bak şu kemiklere", bunlar ya eşeğin kemikleri ya da "nasıl dirilecek?!" diye hayretle bakmış olduğu ölülerin kemikleridir. كَيْفَ نُنْشِزُها "onları nasıl dirilteceğiz" demektir. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi *neşera'llâhu'l-mevtâ* [Allah ölüleri diriltti], *enşerehum fe-neşerû* [onları diriltti, onlar da dirildiler] ifadesinden, كَيْفَ نَنْشُرُها şeklinde okumuştur. Kelime aynı formda, fakat Ze ile [نُنْشِزُها şeklinde] de okunmuştur. Bu durumda mâna, "onu hareket ettiririz, terkip etmek üzere üst üste getiririz" şeklindedir.

[1350] تَبَيَّنَ [durum apaçık belli olunca] fiilinin fâili gizli olup "Allah'ın her şeye kadir olduğu kendisine apaçık belli olunca" şeklinde takdir edilebilir. "Artık biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir' dedi." Bir önceki ifadenin [تَبَيَّنَ] fâili de "Allah'ın her şeye kadir olduğu" ifadesi olduğu halde, sonrasındaki bu ifadenin delâleti sebebiyle o ilk ifade hazfedilmiştir. Bu tıpkı "Bana vurdu; ben de Zeyd'e vurdum" ifadesindeki gibidir. تَبَيَّنَ ifadesinin, "baştan anlayamadığı husus, yani ölülerin nasıl dirileceği hususu kendisine apaçık belli olunca" anlamında olması da mümkündür. İbn Abbâs (r.anhumâ) [v.68/688] bunu meçhul fiil formunda فلما تُبُيِّنَ له [kendisine apaçık açıklanınca] şeklinde okumuştur. أَعْلَمُ [bilirim/biliyorum] ifadesi emir şeklinde, اِعْلَمْ [bil ki] olarak da okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bunu قِيلَ اِعْلَمْ ["bil" denildi] şeklinde okumuştur.

[1351] **Şayet** "Söz konusu şehre uğrayan bu kişi kâfir ise, o zaman Allah'ın onunla konuşması nasıl düşünülebilir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın onunla konuşması dirilmesinden sonradır, o zaman da bu kişi artık kâfir değildir.

260. Hani, İbrahim de; "Ya Rabbi! Ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster" deyince; "Yoksa iman etmiyor musun?" demişti. "Elbette... Ama kalbim iyice mutmain olsun diye (istiyorum)." dedi. Buyurdu ki: "Öyleyse, dört çeşit kuş al; onları iyice kendine alıştır, sonra her bir tepeye onlardan bir parça koy, sonra da onları çağır; hızla sana geleceklerdir. Ve 'bil' ki; Allah, gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm)."

ولم يقرأ التوراة ظاهرًا أحد قبل عزير، فذلك كونه آية. وقيل: رجع إلى منزله فرأى أولاده شيوخًا وهو شاب، فإذا حدّثهم بحديث قالوا: حديث مائة سنة.

[١٣٤٩] {وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ} هي عظام الحمار أو عظام الموتى الذين تعجب من إحيائهم {كَيْفَ نُنْشِزُهَا} كيف نحييها. وقرأ الحسن نَنْشُرُها، من نشر الله الموتى، بمعنى: أنشرهم فنشروا، وقرئ بالزاي، بمعنى نحرّكها ونرفع بعضها إلى بعض للتركيب.

[١٣٥٠] وفاعل {تَبَيَّنَ} مضمر تقديره: فلما تبين له أن الله على كل شيء قدير {قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ الله على كُلّ شَيْء قَدِيرٌ} فحذف الأول لدلالة الثاني عليه، كما في قولهم: ضربني وضربت زيدًا. ويجوز: فلما تبين له ما أشكل عليه، يعني أمر إحياء الموتى. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما فلما تُبُيِّنَ له، على البناء للمفعول. وقرئ قال اعلَمْ، على لفظ الأمر، وقرأ عبد الله قيل اعْلَمَ.

[١٣٥١] فإن قلت: فإن كان المارّ كافرًا فكيف يسوغ أن يكلمه الله؟ قلت: كان الكلام بعد البعث ولم يكن إذ ذاك كافرًا.

٢٦٠-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[1352] "Bana göster", yani doğrudan gözümle görmemi sağla. **Şayet** "İbrahim (a.s.)'ın insanlar içerisinde imanı en sabit olan kişi olduğunu bildiği halde Allah Teâlâ İbrahim (a.s.)'a nasıl 'Yoksa iman etmiyor musun?!' demiştir?" **dersen, şöyle derim:** Verdiği cevabı almak için böyle demiştir ki, bu cevapta da dinleyenler için çok büyük faydalar bulunmaktadır.

[1353] بَلَى kelimesi, olumsuz sorudan sonra verilen olumlu yanıttır, anlamı, "Elbette, inanıyorum" şeklindedir. "Ama kalbim iyice mutmain olsun diye" yani akıl yürütme ile elde edilen bilginin yanı sıra zaruri ilme de sahip olmak sûretiyle kalbim daha çok sükûnet ve itminan bulsun diye istiyorum. Delillerin birbirini destekleyerek birikmesi kalplerin daha fazla sükûn bulmasına, basiret ve yakînin artmasına sebep olur. Ayrıca akıl yürütme / istidlâl, şüpheye konu olabilir; zaruri ilim ise olmaz. Bu sebeple İbrahim (a.s.) şüpheye konu olmayan zaruri ilim ile kalbinin mutmain olmasını istemiştir.

[1354] **Şayet** "لِيَطْمَئِنَّ kelimesindeki Lâm neye taalluk eder?" diye sorarsan şöyle derim: Hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder ki bunu, "ama kalbimin mutmain olmasını istediğim için bunu soruyorum" şeklinde takdir edebiliriz.

[1355] "Dört çeşit kuş al." Denildiğine göre bu kuşlar tavus, horoz, karga ve güvercindir. "Onları iyice kendine alıştır" فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ifadesi Sād'ın zammesi ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur. Anlamı, "onları kendine iyice alıştır / meylettir" şeklindedir. Şair şöyle demiştir:

Ama mızrakların ucu onlara doğru meyleder.

Ve şöyle demiştir:

Saçları öylesine gür ve siyahtır ki o narin boynunu aşağıya eğer,

Tıpkı mahsül dolu bir üzüm dalının eğildiği gibi

[1356] İbn Abbâs [v.68/688] bu ifadeyi kâh Sād'ın zammesi ile *sarrahû - yesurruhû* kullanımından *fe-surrahunne* şeklinde; kâh Sād'ın kesresi ile *sarrahû - yasırruhû* kullanımından *fe-surrahunne* şeklinde okumuştur ki buna göre mâna; "onları topla" olmaktadır. *Darrahû - yedurruhû* ve *yadırruhû* fiili de böyle gelir. Yine İbn Abbâs'dan toplama mânasındaki *tasriye* kökünden *fe-sarrihunne* şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir.

[1357] "Sonra her bir tepeye onlardan bir parça koy" yani onları parçalara ayır ve her bir parçasını dağların tepesine koy. Yani bölgende, çevrende bulunan dağların üzerine koy demektir. Bunların dört dağ olduğu söylenmiştir. Süddî'den [v.127/745] bunların yedi dağ olduğu görüşü nakledilmiştir.

[١٣٥٢] {أَرِنِى} بصِّرني. فإن قلت: كيف قال له {أَوَ لَمْ تُؤْمِنَ} وقد علم أنه أثبت الناس إيمانًا؟ قلت: ليجيب بما أجاب به، لما فيه من الفائدة الجليلة للسامعين.

[١٣٥٣] و{بَلَى} إيجاب لما بعد النفي، معناه بلى آمنت {وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى} ليزيد سكونًا وطمأنينة بمضامَّة علمِ الضرورة علمَ الاستدلال؛ وتظاهر الأدلة أسكن للقلوب وأزيد للبصيرة واليقين. ولأن علم الاستدلال يجوز معه التشكيك بخلاف العلم الضروري، فأراد بطمأنينة القلب العلم الذي لا مجال فيه للتشكيك.

[١٣٥٤] فإن قلت: بم تعلقت اللام في {لِيَطْمَئِنَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ولكن سألت ذلك إرادة طمأنينة القلب.

[١٣٥٥] {فَخُذْ أَرْبَعَةً مّنَ الطير} قيل: طاوسًا وديكًا وغرابًا وحمامة {فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ} بضم الصاد وكسرها بمعنى فأملهنّ واضممهنّ إليك؛ قال:

وَلكنَّ أَطْرَافَ الرِّماحِ تَصُورُهَا ۞

وقال:

وَفَرْعٍ يَصيرُ الجيدَ وَحْفٍ كَأَنَّه ۞ عَلَى اللَّيْتِ قِنْوَانُ الْكُرُومِ الدَّوَالِحِ

[١٣٥٦] وقرأ ابن عباس ﷺ فصرَّهن بضم الصاد وكسرها وتشديد الراء، من صره يصِرّه ويصُرّه، إذا جمعه؛ نحو ضره ويضره ويضره. وعنه فصَرِّهن من التصرية، وهي الجمع أيضًا.

[١٣٥٧] {ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا} يريد: ثم جَزِّئهن وفرِّق أجزاءهن على الجبال. والمعنى: على كل جبل من الجبال التي بحضرتك وفي أرضك. وقيل: كانت أربعة أجبل. وعن السدّي: سبعة.

[1358] "Sonra da onları çağır", onlara "Allah'ın izni ile gelin" de, "hızlıca sana geleceklerdir" yani ya hızlı bir şekilde uçarak ya da ayakları üzerine hızlıca yürüyerek, koşarak geleceklerdir.

[1359] **Şayet** "kuşları aldıktan sonra onları kendine alıştırmasının emredilmesi ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, onları iyice incelemesi, hallerini, şekillerini, özelliklerini iyice öğrenmesi ve onlar diriltildikten sonra karıştırmaması, onların başka kuşlar olduklarını zannetmemesi içindir. Bu sebeple de "onlar sana hızlıca geleceklerdir" denilmiştir. Rivayete göre; ona kuşları kesmesi, tüylerini yolması, bedenlerini parçalaması ve sonra da tüylerini, etlerini ve kanlarını birbirine karıştırması, fakat başlarını elinde tutması emredilmiş; daha sonra parçalarını dağ başlarına koyması, her bir dağın başına her bir kuşun dörtte birlik bir parçasını koyması ve ardından "Allah'ın izni ile gelin" demesi emredilmiştir. Bu emir üzerine kuşların her bir parçası diğer parçaya doğru uçmuş ve neticede hepsi tam bir kuş haline gelmişler, daha sonra da ona doğru hareket edip başları ile buluşmuşlar, her beden kendine ait baş ile birleşmiştir.

[1360] جُزْءًا kelimesi iki zamme ile *cüzüʾen* şeklinde ve şedde ile *cüzzen* şeklinde okunmuştur. İzahı ise şöyledir: Bu okuyuşta önce Hemze atılarak kelime hafifletilmiş, sonra da vakıf durumunda yapıldığı gibi son harf şeddelenmiş ve vasıl durumu da vakıf durumu gibi değerlendirilmiştir.

261. Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu, her başağında yüz dâne olmak üzere yedi başak veren bir dânenin durumu gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

[1361] "Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu" ifadesinde mutlaka bir muzâf hazfedilmiş olmalıdır [çünkü infak sahiplerinin durumu cansız bir dâne ile değil, onu saçan kişilerin durumu ile anlatılır. Ya da dâne ile infakın kendisi anlatılır] ki buna göre anlam; "infaklarının durumu bir dânenin durumu gibidir" veya "onların durumu dâne saçanların durumu gibidir" şeklindedir. Dâneyi bitiren Allah'tır, ancak bitirme, verme fiili dâneye isnat edildiği gibi "yer"e (toprağa) ve suya da isnat edilir. Yedi başak vermesinin anlamı ise, bir filiz boy vermesi ve ondan yedi ayrı dalın çıkması, her bir dalda da yedi başağın olmasıdır. Bu temsil, kat kat vermenin anlatıldığı bir tasvirdir ve tasvirde mesele adeta gözle görünür hale getirilmektedir.

[١٣٥٨] {ثُمَّ ادْعُهُنَّ} وقل لهن: تعالينَ بإذن الله {يَأْتِينَكَ سَعْيًا} ساعيات مسرعات في طيرانهن أو في مشيهن على أرجلهن.

[١٣٥٩] فإن قلت: ما معنى أمره بضمها إلى نفسه بعد أن يأخذها؟ قلت: ليتأملها ويعرف أشكالها وهيئاتها وحِلاها لئلا تلتبس عليه بعد الإحياء ولا يتوهم أنها غير تلك. ولذلك قال: {يَأْتِينَكَ سَعْيًا}. وروي أنه أمر بأن يذبحها ويَنتِف ريشها ويقطِّعها ويفرِّق أجزاءها ويخلط ريشها ودماءها ولحومها، وأن يمسك رؤسها، ثم أمر أن يجعل أجزاءها على الجبال، على كل جبل ربعًا من كل طائر. ثم يصيح بها: تعالين بإذن الله! فجعل كل جزء يطير إلى الآخر حتى صارت جُثثًا ثم أقبلن فانضممن إلى رؤسهن، كل جثة إلى رأسها.

[١٣٦٠] وقرئ جُزْأً بضمتين، وجزًّا، بالتشديد. ووجهه أنه خفف بطرح همزته، ثم شدد كما يشدد في الوقف، إجراء للوصل مجرى الوقف.

٢٦١-﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٦١] {مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ} لا بد من حذف مضاف، أي مثل نفقتهم كمثل حبة، أو مثلهم كمثل باذر حبة. والمنبت هو الله، ولكن الحبة لما كانت سببًا أسند إليها الإنبات كما يسند إلى الأرض وإلى الماء. ومعنى إنباتها سبع سنابل، أن تخرج ساقًا يتشعب منها سبع شعب، لكل واحدة سنبلة وهذا التمثيل تصوير للإضعاف، كأنها ماثلة بين عيني الناظر.

[1362] **Şayet** "Benzetilen şey, mevcut ve olabilecek bir şey değilken böyle bir benzetme nasıl yapılabilir?" **dersen, şöyle derim:** Aksine, benzetilen pekâlâ mevcut olabilir; buharda, tohumda ve diğer şeylerde bulunmaktadır. Belki de tohum kuvvetli ve bereketli bir toprağa atılacak olsa filizi boy verip bu temsildeki kadar çok miktarda ürün verecektir. Kaldı ki benzetilen şey hiç mevcut olmasa bile, yapılan benzetme, bir varsayım üzerinden yapılmış olarak yine doğru olur.

[1363] **Şayet** "وَسَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ ["yedi yeşil başak" (Yusuf 12/53)] âyetindeki gibi burada da neden azlık bildiren çoğul ile temyiz yapılarak سَبْعَ سُنْبُلاتٍ ifadesi kullanılmamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Daha önce ثَلاثَةَ قُرُوءٍ [Bakara 2/228] âyetinde izah ettiğimiz üzere çoğullar birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu kullanım da böyledir.

[1364] "Allah, dilediğine kat kat verir", yani her infak edene değil, sadece dilediği kişilere böyle kat kat verir, çünkü infak eden kimselerin halleri birbirinden farklıdır. Ya da yedi yüz kat verir ve hak edene de bundan daha fazlasını kat be kat verir.

262. Mallarını Allah yolunda infak edip de daha sonra, infak ettikleri şeyin ardından başa kakmayan ve incitmeyen herkesin, Rabbi katında mükâfatı olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[1365] Başa kakma, kişinin iyilik yaptığı kimseye iyiliklerini sayıp dökmesi, ona iyilik yapmış olduğunu ve kendisi üzerinde hak sahibi olduğunu göstermesidir. Nitekim "bir hediye verdiğinizde (veya bir iyilik yaptığınızda) onu hemen unutunuz" denilmiştir. Şair şöyle demiştir:

Biri bana bir güzellik yapsa ve onu bana
bir kez bile hatırlatsa, cimrinin tekidir!

[1366] *Nevâbiğü'l-kelim*'de[39] şöyle geçer: "İsteyene verip de sonra başına kakan ile, pintilik edip hiç vermeyen aynıdır." Yine orada, "Nimetler *menn*den [yani İsrailoğullarına verilen helvadan] daha tatlıdır; ama *minnet*le birlikte olunca, hoş görünümlü acı ağaçtan beter olur" denmiştir.

[1367] *Ezâ* / incitme, verilen ihsan sebebiyle sürekli küstahça davranmaktır. "Sonra" ifadesinin anlamı, infakın başa kakma ve incitmeden büsbütün ayrı olduğunun gösterilmesi ve bu iki davranışın terkedilmesinin bizzat infaktan daha hayırlı olduğunun bildirilmesidir. Bu tıpkı "sonra istikamet üzere olanlar" [Fussilet 41/30] âyetinde imanda istikamet üzere olmanın imana girmekten daha hayırlı olduğunun ifade edilmesine benzemektedir.

39 Zemahşerî'nin kendi eseri. / çev.

[١٣٦٢] فإن قلت: كيف صحّ هذا التمثيل والممثل به غير موجود؟ قلت: بل هو موجود في الدُّخْن والذُّرة وغيرهما، وربما فرَّخت ساق البُرّة في الأراضي القوية المقلة فيبلغ حبها هذا المبلغ، ولو لم يوجد لكان صحيحًا على سبيل الفرض والتقدير.

[١٣٦٣] فإن قلت: هلا قيل سبع سنبلات، على حقه من التمييز بجمع القلة كما قال: {وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ} [يوسف: ٥٣]؟ قلت: هذا لما قدمت عند قوله {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ} [البقرة: ٢٢٨] من وقوع أمثلة الجمع متعاورة مواقعها.

[١٣٦٤] {وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ} أي يضاعف تلك المضاعفة لمن يشاء، لا لكل منفِق، لتفاوت أحوال المنفقين. أو يضاعف سَبع المائة ويزيد عليها أضعافها لمن يستوجب ذلك.

٢٦٢-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٣٦٥] المن: أن يعتدّ على من أحسن إليه بإحسانه، ويريد أنه اصطنعه وأوجب عليه حقًا له. وكانوا يقولون: إذا صنعتم صنيعة فانسوها. ولبعضهم:

وَإِنّ امْرَءًا أَسْدَى إِلَيَّ صَنِيعَةً ❁ وَذَكّرَنِيهَا مَرَّةً لَبخيلُ

[١٣٦٦] وفي نوابغ الكلم: صنوان من منح سائله ومنّ، ومن منع نائله وضنّ. وفيها: طعم الآلاء أحلى من المنّ وهي أمرّ من الآلاء مع المنّ.

[١٣٦٧] والأذى: أن يتطاول عليه بسبب ما أزال إليه: ومعنى {ثُمَّ} إظهار التفاوت بين الإنفاق وترك المنّ والأذى، وأنّ تركهما خير من نفس الإنفاق، كما جعل الاستقامة على الإيمان خيرًا من الدخول فيه بقوله {ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [فصلت: ٣٠].

[1368] **Şayet** "Buradaki لَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesi ile daha sonra (274. âyette) geçen فلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesi arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bu âyetteki ifadede mevsûl şart anlamı içermemekte, ancak diğer ifadede içermektedir. Anlam olarak aralarındaki fark ise, başında Fâ bulunan ifade, infakın ecri hak eden bir davranış olduğuna delâlet etmektedir, oysa Fâ'sız olanda bu anlam yoktur.

263. Tatlı bir söz ve bağışlama, peşinden incitmenin geldiği bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bağışlayıcıdır (Ganî, Halîm).

264. Ey iman edenler! Malını, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmeksizin; sırf insanlara gösteriş için infak eden kimse gibi, siz de sadakalarınızı başa kakarak ve inciterek heder etmeyin. Bu gösterişçinin durumu, üzerinde toprak bulunan o kayanın durumu gibidir ki; şiddetli bir yağmur isabet ettiğinde (o toprağı da alıp götürerek) onu cascavlak bırakır ve çalıştıklarından hiçbir şey elde edemezler. İnkârcı nankör bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[1369] "Tatlı bir söz", güzel karşılık "ve bağışlama" yani isteyen kişinin istediği kişiye ağır gelecek bir davranışı olursa onu bağışlama ya da güzel karşılık verme sebebiyle Allah'ın bağışlamasına nail olma ya da kendisine güzel bir şekilde cevap verilmiş olan isteyenin, istenileni bağışlaması, "peşinden incitmenin geldiği bir sadakadan daha hayırlıdır." Nekre bir kelimenin mübteda olarak kullanılması ve ardından haberinin gelmesi doğrudur; çünkü burada nekre kelime sıfat almak sûretiyle tahsis edilmiştir. "Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur" yani onun infak edip de ardından başa kakan ve inciten kimseye ihtiyacı yoktur; "bağışlayıcıdır" yani bu kimseleri derhal cezalandırmaktan geri durur. Bu ifadeler Allah'ın gazabına delâlet eden va'îd / tehdit ifadeleridir. Daha sonra bu tehdit daha da mübalağalı olarak devam etmektedir:

[1370] "Sırf insanlara gösteriş için infak eden kimse gibi", yani tıpkı malını gösteriş için infak eden, infakıyla Allah rızasını ve ahiret sevabını murad etmeyen münafık gibi siz de sadakalarınızı başa kakma ve incitmeyle boşa çıkarmayın. "Bu gösterişçinin durumu", onun ve hiçbir faydasını asla göremeyeceği infakının durumu "üzerinde toprak bulunan o kayanın durumu gibidir ki…" -Sa'îd b. el-Müseyyeb [v.94/713] *safvân*^{in} kelimesini *keravân* vezninde *safevân*^{in} olarak okumuştur- "şiddetli bir yağmur isabet ettiğinde" *-vâbil* iri taneli yağmur demektir- "onu cascavlak bırakır" yani başta üzerinde bulunan toprağın hepsi gider, çırılçıplak kalır. Bu kelimeden türetilerek *salede cebînü'l-asla*^{i} [kelin alnı parladı] ifadesi kullanılır.

[١٣٦٨] فإن قلت: أي فرق بين قوله {لَهُمْ أَجْرُهُمْ} وقوله فيما بعد: {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}؟ قلت: الموصول لم يضمن ههنا معنى الشرط، وضمنه ثمة. والفرق بينهما من جهة المعنى أنّ الفاء فيها دلالة على أنّ الإنفاق به استحق الأجر، وطرحها عارٍ عن تلك الدلالة.

٢٦٣-﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ﴾

٢٦٤-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٣٦٩] {قَوْلٌ مَعْرُوفٌ} ردّ جميل {وَمَغْفِرَةٌ} وعفو عن السائل إذا وجد منه ما يثقل على المسؤل، أو: ونيل مغفرة من الله بسبب الرد الجميل، أو: وعفو من جهة السائل، لأنه إذا ردّه ردّا جميلًا عذره {خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى} وصح الإخبار عن المبتدأ النكرة لاختصاصه بالصفة. {وَاللَّهُ غَنِيٌّ} لا حاجة به إلى منفق يمنُّ ويؤذي {حَلِيمٌ} عن معاجلته بالعقوبة، وهذا سخط منه ووعيد له؛ ثم بالغ في ذلك بما أتبعه:

[١٣٧٠] {كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ} أي لا تبطلوا صدقاتكم بالمنّ والأذى كإبطال المنافق الذي ينفق ماله {رِئَاءَ النَّاسِ} لا يريد بإنفاقه رضاء الله ولا ثواب الآخرة {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ} مثله ونفقته التي لا ينتفع بها البتة بصفوان بحجر أملس عليه تراب. وقرأ سعيد بن المسيب صفَوان، بوزن كَروان. {فَأَصَابَهُ وَابِلٌ} مطر عظيم القطر {فَتَرَكَهُ صَلْدًا} أجرد نقيًّا من التراب الذي كان عليه. ومنه: صلد جبين الأصلع، إذا برق.

[1371] "Ve çalıştıklarından hiçbir şey elde edemezler." Bu ifade "… Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir" [Furkān 25/23] âyeti gibidir. Âyetteki Kâf'ın hal olarak nasb mahallinde olması mümkündür; anlam da, "Mallarını gösteriş için infak edenlere benzer şekilde, onlara benzeyerek siz de sadakalarınızı boşa çıkarmayın" şeklinde olabilir.

[1372] **Şayet** "Nasıl oluyor da önce 'gösteriş için infak eden *kişi*' diyor, daha sonra da 'hiçbir şey elde edemez*ler*' diyor?" **dersen, şöyle derim:** "İnfak eden kişi" ifadesi ile cins ya da grup kastedilmiştir. Zira *men* ve *ellezî* ifadeleri birbirlerinin yerine kullanılırlar; dolayısıyla burada sanki *ellezî yünfiku* ifadesi ile *men yünfiku* ifadesi kastedilmiştir. [Bu da tekil formun ardından çoğul form kullanımını mümkün kılar.]

265. Mallarını Allah rızasını kazanmak ve kalplerindekini sağlamlaştırmak için infak edenlerin durumu ise bir tepedeki güzel bir bahçenin haline benzer; iyi yağmur aldığı takdirde mahsulünü iki kat verir; yağmur almazsa bir çisinti bile kâfi gelir... Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

[1373] "Kalplerindekini" *tesbît* etmek, yani ruhun ikizi / canın yongası olan mallarından harcayarak nefislerini "sağlamlaştırmak için." Malın harcanması insan nefsine diğer zor ibadetlerden ve imandan daha ağır gelir, çünkü nefis bunu taşımaya ve kendisine zor gelen bu mükellefiyeti üstlenmeye razı olduğu zaman, sahibine boyun eğmiş olur, şehvetlerin peşinden gitme arzusu azalır. Bunun tam aksi de geçerlidir. Bu yüzden malın infak edilmesi nefsi iman ve yakîn üzere sabit kılar. "Kalplerindekini sağlamlaştırmak için" ifadesi ile İslâm'ı gönülden, nefislerinin temelinden tasdik etmek ve mükâfata bu şekilde nail olmayı gerçekleştirmek için anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Zira Müslüman kimse Allah yolunda malından infak ettiği zaman, onun âhiretteki karşılığı olan iman ve tasdikinin nefsinin derinliklerinden, gönlünden geldiği, kalbinin ihlâsı ile iman ettiği bilinir. مِنْ أَنْفُسِهِمْ ifadesindeki Min, birinci yoruma göre kısmîlik ifade eder. Bu durumda bu harf tıpkı *hezze min 'ıtfihî* [bir tarafı titredi] ve *harrake min neşâtıhî* [canlılığını kısmen harekete geçirdi] ifadelerindeki Min gibidir. İkinci yoruma göre ise, başlangıç/kaynak ifade eder ki حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ ["hasetlerinden dolayı" (Bakara 2/109)] âyetinde bunun bir örneği söz konusudur. Ayrıca anlamın, "kendilerini mü'minlere ihlaslı gerçek birer mü'min olarak göstermek için" şeklinde olması da mümkündür. Mücâhid b. Cebr'in [v.103/721] bu ifadeyi, وتبيينا من أنفسهم [kendilerinden bir beyân olmak üzere] şeklinde okumuş olması bu mânayı teyit eder.

[١٣٧١] {لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا} كقوله {فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣] ويجوز أن تكون الكاف في محل النصب على الحال: أي لا تبطلوا صدقاتكم مماثلين الذي ينفق.

[١٣٧٢] فإن قلت: كيف قال: {لَا يَقْدِرُونَ} بعد قوله {كَالَّذِى يُنْفِقُ}؟ قلت: أراد بالذي ينفق الجنس أو الفريق الذي ينفق، ولأن «من» و«الذي» يتعاقبان فكأنه قيل: كمن ينفق.

٢٦٥-﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٣٧٣] {وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ} وليثبتوا منها ببذل المال الذي هو شقيق الروح؛ وبذله أشق شيء على النفس على سائر العبادات الشاقة وعلى الإيمان؛ لأن النفس إذا ريضت بالتحامل عليها وتكليفها ما يصعب عليها ذلت خاضعةً لصاحبها وقل طمعُها في اتباعه لشهواتها، وبالعكس، فكان إنفاق المال تثبيتًا لها على الإيمان واليقين. ويجوز أن يراد وتصديقًا للإسلام، وتحقيقًا للجزاء من أصل أنفسهم؛ لأنه إذا أنفق المسلم ماله في سبيل الله، علم أن تصديقه وإيمانه بالثواب من أصل نفسه ومن إخلاص قلبه. ومِن على التفسير الأوّل للتبعيض، مثلها في قولهم: هزّ من عطفه، وحرك من نشاطه؛ وعلى الثاني لابتداء الغاية، كقوله تعالى {حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ} [البقرة: ١٠٩] ويحتمل أن يكون المعنى: وتثبيتًا من أنفسهم عند المؤمنين أنها صادقة الإيمان مخلصة فيه. وتعضده قراءة مجاهد وتبيينا من أنفسهم.

[1374] **Şayet** "Min'in kısmîlik ifade etmesi ne mânaya gelir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Allah rızası için malından harcama yapan kimse, nefsinin bir kısmını sabit kılmış olur; hem malını hem canını veren ise nefsinin tamamını sabit kılmış olur. Bu durum "Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz; mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz." [Saff 61/11] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1375] Âyetin anlamı şöyledir; bu kimselerin nafakasının arılık-duruluk itibariyle Allah katındaki durumu, yüksek bir mekândaki güzelim bir has bahçenin durumudur. -Bu has bahçenin yüksek bir yerde olduğu ifade edilerek tahsis edilmiştir, çünkü yüksek yerlerdeki ağaçların meyveleri daha güzel ve arı olur.- [Bu has bahçe] "iri taneli yağmurlar alır ve mahsulünü" yani meyvesini "iki kat olarak verir;" yani iyi yağmur sebebiyle, daha önce verdiğinin iki katını verir. "Yağmur almazsa bir çisinti bile kâfi gelir" yani yeri, arazisi iyi olduğu için, azıcık bir yağmur bile yeterli olur.

[1376] Ya da burada onların Allah katındaki halleri yüksek bir mevkideki bostana, az ya da çok yaptıkları infakları ise iyi, sağanak şeklindeki yağmura ve çisintiye benzetilmiştir. Nasıl ki, bu yağmur türlerinden her ikisi de bahçenin mahsulünü ikiye katlıyorsa, aynı şekilde onların infakları da az da olsa çok da olsa, Allah katında tertemizdir; onların Allah katındaki hallerinin güzelleşmesine vesile olacak ve kat kat artacaktır; yeter ki bu infaklarıyla Allah rızasını talep etsinler ve ellerinden geleni yapsınlar.

[1377] كَمَثَلِ جَنَّةٍ [öyle bir bahçe gibi ki] ifadesi كَمَثَلِ حَبَّةٍ [öyle bir dâne gibi ki] şeklinde; بربوة her üç hareke ile de [*bi-rabvet*in, *bi-rubvet*in, *bi-ribvet*in]; أكلها ifadesi ise iki zamme ile [*ükülehâ*] okunmuştur.

266. Herhangi biriniz ister mi ki; hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, altından ırmakların aktığı bir bahçesi olsun ve orada her çeşit meyveye sahip olsun; (korumaya muhtaç) küçük çocukları varken kendisine ihtiyarlık gelip çatmış olsun, işte bu durumda iken, ateşli bir kasırga vursun da bahçesi yanıversin?! Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki düşünesiniz.

[1378] أَيَوَدُّ [ister mi] kelimesindeki Hemze inkâr mânasındadır. لَهُ جَنَّةٌ ifadesi لَهُ جَنَّاتٌ şeklinde, ذُرِّيَّةٌ ضُعَفاءُ ifadesi de ذُرِّيَّةٌ ضِعَاف şeklinde okunmuştur. إِعْصارٌ yerde dairevi bir şekilde hareket eden, sonra da bir sütun gibi göğe doğru yükselen rüzgârdır. Bu, güzel ameller işleyen fakat Allah rızasını gözetmeyen kimse hakkında verilmiş bir örnektir. Bu kimse kıyamet günü geldiğinde amellerinin boşa çıkmış olduğunu görecek

[١٣٧٤] فإن قلت: فما معنى التبعيض؟ قلت: معناه أن من بذل ماله لوجه الله فقد ثبت بعض نفسه، ومن بذل ماله وروحه معا فهو الذي ثبّتها كلها {وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ} [الصف: ١١].

[١٣٧٥] والمعنى: ومثل نفقة هؤلاء في زكائها عند الله {كَمَثَلِ جَنَّةٍ} وهي البستان {بِرَبْوَةٍ} بمكان مرتفع. وخصها لأن الشجر فيها أزكى وأحسن ثمرًا. {أَصَابَهَا وَابِلٌ} مطر عظيم القطر {فَآتَتْ أُكُلَهَا} ثمرتها {ضِعْفَيْنِ} مثلَيْ ما كانت تثمر بسبب الوابل {فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ} فمطر صغير القَطْر يكفيها لكرم منبتها.

[١٣٧٦] أو مثّل حالهم عند الله بالجنة على الربوة، ونفقتهم الكثيرة والقليلة بالوابل والطلّ، وكما أن كل واحد من المطرين يضعف أُكل الجنة، فكذلك نفقتهم كثيرة كانت أو قليلة بعد أن يطلب بها وجه الله ويبذل فيها الوسع زاكية عند الله، زائدة في زلفاهم وحسن حالهم عنده.

[١٣٧٧] وقرئ كمثل حبة، وبربوة بالحركات الثلاث، وأكلها بضمتين.

٢٦٦-﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٣٧٨] الهمزة في {أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ} للإنكار. وقرئ له جنّات، وذرية ضِعَاف. والإعصار: الريح التي تستدير في الأرض، ثم تسطُع نحو السماء كالعمود. وهذا مثل لمن يعمل الأعمال الحسنة لا يبتغي بها وجه الله. فإذا كان يوم القيامة وجدها محبطة،

ve işte o zaman bahçelerin en güzeli ve meyvelerin cümlesini hâvi bir bahçeye sahip, yaşını başını almış, korumaya muhtaç çocukları olan ve bu bahçe ile geçimini sağlayan kimsenin, bir yıldırımla bahçesi helâk olduğunda yaşadığı hüsran ve perişanlığı yaşayacaktır.

[1379] Rivayet edildiğine göre; Ömer (r.a.) bu âyetin anlamını sahabilere sormuş; onlar "Allah bilir" deyince kızmış ve "ya biliyoruz deyin ya da bilmiyoruz deyin!" demiş. İbn Abbâs [v.68/688]; "Benim aklımda bu konuda bir şey var, ey mü'minlerin emiri" deyince, Ömer (r.a.), "Aklındakini söyle yeğenim, kendini hakir görme" demiş. Bunun üzerine İbn Abbâs demiş ki: Âyette bir amel örneklendirilmektedir. Hazret-i Ömer "Hangi amel?" diye sorunca; "İyi işler yapmaya özen gösteren, fakat sonra Allah'ın kendisine şeytanı göndermesiyle günah işlemeye başlayan, sonunda da bütün amellerini batırıp yok eden kimsenin amelleri…" demiştir.

[1380] Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: Allah'a yemin olsun ki bu âyette, pek az insanın akıl ettiği bir husus örneklendirilmektedir. Bir adam düşünün ki; yaşı ilerlemiş, kocamış ve güçten kuvvetten düşmüş, bunun yanı sıra çok sayıda küçük çocuğu var. İşte bu kimse, bahçesine en çok ihtiyaç duyduğu anı yaşamaktadır. Allah'a yemin olsun ki her biriniz, dünyadan göçüp gittiğinde amellerine bu kişinin bahçesine olan ihtiyacından çok daha fazla ihtiyaç duyacaktır.

[1381] **Şayet** "Âyette nasıl önce hurma ve üzüm bahçesi ifadesi kullanılmış ve ardından da 'orada her çeşit meyveye sahip olsun' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Üzüm ve hurma, ağaçların en değerli ve en faydalıları olduğu için hususen zikredilmiş, bahçenin bunlardan olduğu söylenmiştir. Bahçede başka ağaçlar olsa da, tağlîb kullanımı gereği, bu ikisi bahçenin adı olarak ifade edilmiş, ardından diğer bütün meyveler zikredilmiştir. Ayrıca burada "meyveler" ifadesiyle bu bahçeden elde edilen faydaların kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim Kehf sûresinde önce "… iki üzüm bağı yapıp çevresini hurmalıkla çevirmiş; ikisinin arasında da ekin meydana getirmişiz" [Kehf 18/32] denilmiş; ardından "serveti de var" [Kefh 16/34] denilmiştir.

[1382] **Şayet** "وَأَصابَهُ الْكِبَرُ [kendisine ihtiyarlık gelip çattı] ifadesi neye atıftır?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin başındaki Vav, atıf değil, hal Vav'ıdır; mânası da, "bahçesi olsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatmış olsun" şeklindedir. Bir görüşe göre de burada, 'anlam'a atıf söz konusudur. Nitekim *vedidtü en yekûne kezâ ve vedidtü lev kâne kezâ* ["şöyle şöyle olmasını istedim" ve "keşke şöyle olsun dedim"] şeklinde kullanımlar vardır. Burada sanki; "sizden biri bir bahçesi olsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatsın ister mi?" denilmiştir.

فيتحسر عند ذلك حسرةَ من كانت له جنة من أبهى الجنان وأجمعها للثمار فبلغ الكبر، وله أولاد ضعاف والجنة معاشهم ومنتعشهم، فهلكت بالصاعقة.

[١٣٧٩] وعن عمر ﷺ أنه سأل عنها الصحابةَ فقالوا: الله أعلم، فغضب وقال: قولوا نعلم أو لا نعلم! فقال ابن عباس ﷺ: في نفسي منها شيء يا أمير المؤمنين. قال: قل يا ابن أخي ولا تحقِّر نفسك. قال: ضُرِبت مثلًا لعمل. قال: لأي عمل؟ قال: لرجل غُنِي بعمل الحسنات، ثم بعث الله له الشيطان فعمل بالمعاصي حتى أغرق أعماله كلها.

[١٣٨٠] وعن الحسن ﷺ: هذا مثلٌ قلَّ واللهِ من يعقله من الناس؛ شيخ كبير ضعف جسمه وكثر صبيانه أفقر ما كان إلى جنته، وإن أحدكم والله أفقر ما يكون إلى عمله إذا انقطعت عنه الدنيا.

[١٣٨١] فإن قلت: كيف قال {جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ} ثم قال: {لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} قلت: النخيل والأعناب لما كانا أكرم الشجر وأكثرها منافع، خصهما بالذكر، وجعل الجنة منهما وإن كانت محتوية على سائر الأشجار تغليبًا لهما على غيرهما، ثم أردفهما ذكر كل الثمرات. ويجوز أن يريد بالثمرات المنافع التي كانت تحصل له فيها كقوله {وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ} [الكهف: ٣٤] بعد قوله {جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ} [الكهف: ٣٢].

[١٣٨٢] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ}؟ قلت: الواو للحال لا للعطف؛ ومعناه أن تكون له جنة وقد أصابه الكبر. وقيل: يقال: وددت أن يكون كذا ووددت لو كان كذا، فحمل العطف على المعنى، كأنه قيل: أيودّ أحدكم لو كانت له جنة وأصابه الكبر.

267. Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyi olanlarından ve size yerden çıkardıklarımızdan infak edin. Gözünüzü yummadıkça kendinizin de alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri infak etmeye yeltenmeyin. Bilin ki; Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; 'bizatihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd).

[1383] "Kazandıklarınızın iyi" kaliteli "olanlarından ve size yerden çıkardıklarımızdan" yani hububat, meyve, maden ve diğer şeylerden… **Şayet** "ما كَسَبْتُمْ ifadesine atıf yapılarak, وما أخرجنا لكم denilse, böylece iyi ifadesi hem kazanma yoluyla elde edilenleri hem de yerden çıkarılanları kapsasa olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bu, "sizin için çıkardıklarımızın iyi olanlarından" anlamına gelmektedir; ancak "iyi olanlarından" ifadesi daha önce zikredilmiş olduğu için burada "yerden çıkardıklarımız" ifadesinin başında tekrar edilmeyip hazfedilmiştir. "Gözünüzü yummadıkça kendinizin de alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri infak etmeye yeltenmeyin" yani kendi hakkınız olsa normalde almayacağınız, ancak alma konusunda esnek gevşek davranıp hakkınızdan feragat ettiğiniz takdirde alabileceğiniz değersiz, kötü mala yönelip de infak olarak -تنفقون hâl konumundadır- özellikle bunu vermeye yeltenmeyin. وَلا تَيَمَّمُوا ifadesini İbn Mes'ûd [v.32/652] ولا تَأَمَّمُوا şeklinde; İbn Abbâs [v.68/688] ise Tâ'nın ötresi ile ولا تُيَمِّمُوا şeklinde okumuştur. *Yemmeme*, *teyemmeme* ve *te'emmeme* fiillerinin hepsi, "yöneldi" mânasında ortaktır.

[1384] إِلاَّ أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ ifadesi *ağmeda fülân*^{ün} *'an ba'zı hakkıhî* [falan kimse hakkının bir kısmı konusunda göz yumdu] mânasında *ağmeda* fiilinden türemiştir. Satıcıya bu mânada *ağmıd* yani "gözünü yum, görmüyormuş gibi yap" denilir. Şair Tırimmâh [b. Hakîm; v.II./VII yy. başları] şöyle demiştir:

> Hiçbir kavim kurtulamadı bizim intikamımızdan!
>
> Ama uğradıkları zulme göz yuman adamlar yok değil [Biz onlar gibi korkak ve zayıf değiliz]!

Zührî [v.124/742] bu ifadeyi تُغَمِّضُوا şeklinde okumuştur. Haddizatında *ağmeda* ve *gammeda* fiilleri aynı mânadadır. Yine Zührî'den Mîm'in zammesi ve kesresi ile *ğameda*, *yağmudu* ve *yağmidu* kullanımlardan تَغْمِضُوا ve تَغْمُضُوا şeklinde okuyuşlar da nakledilmiştir. Katâde [v.117/735] ise bu fiili meçhul (edilgen) formda تُغْمَضُوا şeklinde okumuştur. Buna göre mâna, "ancak kendinizi ona, onun cazibesine kaptırmanız hariç" şeklinde olur. Bir görüşe göre mâna, "ancak kendinizi gözünüzü yummuş, esnek davranmış bulmanız hariç" şeklindedir.

٢٦٧-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الأَرْضِ وَلا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[١٣٨٣] {مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} من جياد مكسوباتكم {وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ} من الحب والثمر والمعادن وغيرها. فإن قلت: فهلا قيل وما أخرجنا لكم، عطفًا على {مَا كَسَبْتُم} حتى يشتمل الطيب على المكسوب والمخرج من الأرض؟ قلت معناه: ومن طيبات ما أخرجنا لكم، إلا أنه حذف لذكر الطيبات. {وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ} ولا تقصدوا المال الرديء {مِنْهُ تُنفِقُونَ} تخصونه بالإنفاق، وهو في محل الحال. وقرأ عبد الله ولا تأمموا، وقرأ ابن عباس ولا تُيمِّموا، بضم التاء. ويَمَّمَه وتَيَمَّمه وتأمَّمه سواء في معنى قصده. {وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ} وحالكم أنكم لا تأخذونه في حقوقكم.

[١٣٨٤] {إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ} إلا بأن تتسامحوا في أخذه وتترخصوا فيه من قولك: أغمض فلان عن بعض حقه، إذا غضّ بصره. ويقال للبائع: أغمض، أي لا تستقص، كأنك لا تبصر. وقال الطِّرِمَّاح:

لَمْ يَفُتْنَا بِالْوِتْرِ قَوْمٌ وَلِلضَّيْـ ❁ ـمِ رِجَالٌ يَرْضَوْنَ بالإِغمَاضِ

وقرأ الزهريّ تغمضوا. وأغمض وغمض بمعنى. وعنه تغمضوا، بضم الميم وكسرها، من غمض يغمض ويغمض. وقرأ قتادة تُغْمَضُوا، على البناء للمفعول، بمعنى إلا أن تدخلوا فيه وتجذبوا إليه. وقيل: إلا أن توجدوا مغمضين.

Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] "yani, onun çarşıda satıldığını görecek olsanız fiyatında indirim yapılmadıkça onu almazdınız" dediği nakledilmiştir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise, "onlar kötü ve olgunlaşmadan kurumuş olan hurmaları sadaka olarak veriyorlardı; işte bunu yapmaktan men edildiler" dediği rivayet edilmiştir.

268. Şeytan sizi fakirlikle tehdit ediyor ve size çirkin şeyleri emrediyor. Allah ise size bağışlanma ve bolluk va'dediyor. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

[1385] Yani infak konusunda sizi fakirlikle tehdit ediyor ve "infak etmenizin sonu fakirleşmektir" diyor. Âyetteki *fakr* kelimesi ötre ile *fukr* şeklinde ve iki fetha ile *fakar* şeklinde okunmuştur. *Va'd* kelimesi de hem hayır hem şer vaadi konusunda kullanılır. Nitekim "Allah'ın kâfirlere vaat ettiği ateş" [Hac 22/72] buyrulmuştur. "Size çirkin şeyleri emrediyor" ifadesi, sizi cimriliğe, sadaka vermemeye ayartıyor; tıpkı bir amirin memurunu yönlendirdiği gibi sizi yönlendiriyor demektir. Araplar çirkin (*fâhiş*) işler yapan kimseye "cimri" derler. "Allah ise" infak konusunda "size" günahlarınıza "bağışlanma," onları örtme ve "bolluk vaat ediyor", size infak ettiğinizden daha iyisini vereceğini ya da âhirette sevap vereceğini müjdeliyor.

269. O, hikmeti dilediğine veriyor. Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir. Ancak vicdan sahipleri düşünüp ders çıkarır.

[1386] "O hikmeti dilediğine veriyor" onu ilim sahibi olmaya ve ilmiyle amel etmeye muvaffak ediyor. Allah katında hikmet sahibi kimse, ilmi ile amel eden âlimdir. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ [Kime hikmet verilmişse] ifadesi, "Allah her kime hikmet vermişse" anlamında وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ şeklinde de okunmuştur. A'meş [v.148/765] bu şekilde okumuştur.

[1387] خَيْرًا كَثِيرًا [çok hayır] ifadesindeki nekrelik, tazim ifade eder. Adeta, "o kimseye çok hayır, hem de ne muazzam bir hayır verilmiştir" denilmektedir. "Ancak vicdan sahipleri düşünüp ders çıkarır" ifadesiyle ilmiyle amel eden hikmet sahibi kimseler kastedilmiştir. Burada maksat, âyetin ihtiva ettiği infak ile ilgili hususları uygulamaya teşvik etmektir.

270. İnfak adına ne harcama yaptıysanız veya (başkası yararına) adak olarak ne adadıysanız, Allah onları kesinlikle bilir. Zalimlerin ise yardımcıları yoktur!

وعن الحسن ﷺ: لو وجدتموه في السوق يباع ما أخذتموه حتى يهضم لكم من ثمنه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانوا يتصدّقون بحشف التمر وشراره فنهوا عنه.

٢٦٨-﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٨٥] أي يعدكم في الإنفاق {الْفَقْرَ} ويقول لكم: إنّ عاقبة إنفاقكم أن تفتقروا. وقرئ الفُقْر، بالضم؛ والفَقَر بفتحتين. والوعد يستعمل في الخير والشر، قال الله تعالى: {اَلنَّارُ وَعَدَهَا اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الحج: ٧٢] {وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ} ويغريكم على البخل ومنع الصدقات إغراءَ الآمر للمأمور. والفاحش عند العرب: البخيل {وَاللهُ يَعِدُكُمْ} في الإنفاق {مَغْفِرَةً} لذنوبكم وكفارة لها {وَفَضْلًا} وأن يخلف عليكم أفضل مما أنفقتم، أو ثوابًا عليه في الآخرة.

٢٦٩-﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[١٣٨٦] {يُؤْتِي الْحِكْمَةَ} يوفق للعلم والعمل به. والحكيم عند الله: هو العالم العامل وقرئ ومن يؤتِ الحكمةَ، بمعنى ومن يؤته الله الحكمة. وهكذا قرأ الأعمش.

[١٣٨٧] و{خَيْرًا كَثِيرًا} تنكير تعظيم، كأنه قال: فقد أوتي أيّ خير كثير {وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ}. يريد الحكماء العُلّام العُمّال. والمراد به الحثّ على العمل بما تضمنت الآي في معنى الإنفاق.

٢٧٠-﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

[1388] İster Allah yolunda ister şeytan yolunda olsun "infak adına ne harcama yaptıysanız" ya da ister Allah'a itaat olsun diye ister günah yolunda "adak olarak ne adadıysanız, Allah onları kesinlikle bilir", asla ona gizli kalmaz ve o size bu konuda karşılığını verir. Sadaka vermeyen ya da malını günah yolunda infak eden veya adaklarını yerine getirmeyen ya da günah yolda adak adayan "zalimlerin ise yardımcıları yoktur" kendilerini Allah'tan muhafaza edecek, onun cezasından koruyacak yardımcıları yoktur.

271. Sadakaları açıktan verirseniz ne âla!.. Ama muhtaçlara gizler de verirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır; O, bununla günahlarınızdan bir kısmını bağışlar. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1389] نِعِمَّا ifadesindeki Mâ nekre olup, ism-i mevsūl ya da mevsuf değildir. فَنِعِمَّا هِيَ "Ne âlâ, ne güzel!" demektir. Bu ifade Nûn'un kesresi ile okunduğu gibi fethası ile de okunmuştur. "Ama" sadakaları "muhtaçlara, gizler de verirseniz" ve onları zekâtın sarfedileceği yerlere gizleyerek verirseniz "bu sizin için daha hayırlıdır", yani gizli vermek sizin için daha hayırlıdır. Burada maksat, farz olan zekât değil, gönüllü verilen sadakalardır, Farzların açıktan yapılması daha faziletlidir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: "Nafile sadakanın gizli bir şekilde verileni açıktan verilenden 70 kat daha faziletlidir, farz sadakanın yani zekâtın açıktan verileni ise gizlice verilenden 25 kat daha faziletlidir." Farz olan zekâtın açıktan verilmesinin daha faziletli olmasının sebebi, töhmetin savılmasıdır. Nitekim eğer zekât veren, zengin bir kimse olarak tanınmıyorsa, zekâtını gizli vermesi daha faziletli olur. Aynı şekilde, nafile sadaka veren kişi de, başkalarına örnek olmak istiyorsa, açıktan vermesi daha faziletlidir.

[1390] يُكَفِّرُ kelimesi Nûn'lu ve [Ra] merfû' olarak *nukeffiru* şeklinde okunmuştur. Râ'nın zammeli okunması kelimenin Fâ'dan sonraki ifadenin [هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ] mahalline aftedilmesi sebebiyle, ya da hazfedilmiş bir mübtedanın ["nahnu / biz"] haberi olması sebebiyle veya fiil ve fâilden müteşekkil yeni bir cümle olması sebebiyledir. Bir diğer okuyuş Nûn ile ve sonunu cezm ederek, *nukeffir* şeklindedir ki bu okuyuşta kelime Fâ ve devamındaki cümlenin mahalline atfedilmiştir, çünkü şartın cevabı konumundadır. Yâ ile ve sonu ötreli olarak *yukeffiru* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda örtme fiili ya Allah'a ya da "sadakaları gizli verme"ye atfedilmiş olmaktadır. Bir başka kıraat ise Tâ ile ve kâh sonu ötreli kâh cezm ile, *tukeffer* ve *tukefferu* şeklindeki okuyuştur. Bu durumda fiil [örtme] sadakalara atfedilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî Yâ ile ve başında bir *en* edatı takdir edip nasb ederek, *yukeffira* şeklinde okumuş olup, "Eğer gizlerseniz, sizin için ve günahlarınızı örtmesi bakımından daha iyi olur" mealindedir.

[١٣٨٨] {وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ} في سبيل الله، أو في سبيل الشيطان {أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ} في طاعة الله، أو في معصيته {فَإِنَّ اللهَ يَعْلَمُهُ} لا يخفى عليه وهو مجازيكم عليه {وَمَا لِلظَّالِمِينَ} الذين يمنعون الصدقات أو ينفقون أموالهم في المعاصي، أو لا يَفُون بالنذور، أو ينذرون في المعاصي {مِنْ أَنْصَارٍ} ممن ينصرهم من الله ويمنعهم من عقابه.

٢٧١-﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٣٨٩] ما في {نِعِمَّا} نكرة غير موصولة ولا موصوفة. ومعنى {فَنِعِمَّا هِيَ} فنعم شيئًا إبداؤها. وقرئ بكسر النون وفتحها {وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ} وتصيبوا بها مصارفها مع الإخفاء {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} فالإخفاء خير لكم. والمراد الصدقات المتطوّع بها، فإنّ الأفضل في الفرائض أن يجاهَر بها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: «صدقات السر في التطوّع تفضل علانيتها سبعين ضعفًا، وصدقة الفريضة علانيتها أفضل من سرها بخمسة وعشرين ضعفًا.» وإنما كانت المجاهرة بالفرائض أفضل، لنفي التهمة، حتى إذا كان المزكّي ممن لا يعرف باليسار كان إخفاؤه أفضل، والمتطوّع إن أراد أن يقتدى به كان إظهاره أفضل.

[١٣٩٠] {يُكَفِّرُ} وقرئ بالنون مرفوعًا عطفًا على محل ما بعد الفاء، أو على أنه خبر مبتدأ محذوف، أي ونحن نُكَفِّر. أو على أنه جملة من فعل وفاعل مبتدأة، ومجزومًا عطفًا على محل الفاء وما بعده، لأنه جواب الشرط. وقرئ ويكفّرُ، بالياء مرفوعًا، والفعل لله أو للاخفاء. وتكفر بالتاء، مرفوعًا ومجزومًا، والفعل للصدقات. وقرأ الحسن رضي الله عنه بالياء والنصب بإضمار أن ومعناه: إن تخفوها يكن خيرًا لكم، وأن يكفّرَ عنكم.

272. (Resûlüm!) Onları doğru yola getirmek senin vazifen değildir. Allah'tır ki, dilediğini doğru yola getiriyor. -Gerçi siz, yalnız Allah rızasını kazanmak için infak edersiniz- ama hayır nâmına her ne infak ederseniz, aslında kendiniz içindir. Yaptığınız her hayır size eksiksiz ödenir; haksızlığa uğratılmazsınız.

[1391] "Onları doğru yola getirmek senin vazifen değildir", yani infak konusunda kendilerine yasaklanan başa kakma ve incitme gibi davranışlardan, kötü malları infak etmekten ve diğer yasaklardan uzak durup doğru yolda, hidayet ehli olmalarını sağlamak senin üzerine vazife değildir; senin yegâne vazifen onlara yasakları bildirmek, tebliğ etmektir, o kadar. "Ancak Allah dilediğini doğru yola getiriyor" lütfun kendisine fayda sağlayacağını, böylece yasaklanılan şeylerden uzak duracağını bildiği kimselere lütfediyor. "Gerçi siz, yalnız Allah rızasını kazanmak için infak edersiniz;" infaklarınız sadece Allah rızasını kazanmaya, onun katındakini talep etmeye yöneliktir; o halde neden başa kakıyor ve Allah'a sunulmaya layık olmayacak türden şeyleri infak ediyorsunuz!? "Hayır namına her ne infak ederseniz," hangi malı verirseniz "kendiniz içindir;" sizden başkası ondan faydalanmaz; dolayısıyla bunu insanların başına kakıp minnet etmeyin, onları sürekli tahkir ederek eziyet etmeyin. "Yaptığınız her hayır size eksiksiz döner;" sevabı size kat kat döner. Dolayısıyla, malınızı infak etmekten geri durma ve infakınızın en güzel, en iyi şekilde olmasını sağlama konusunda hiçbir mazeretiniz yoktur.

[1392] Rivayete göre Ebû Bekr (r.a.)'ın kızı Esmâ [v.73/692] hac ibadeti için Mekke'ye gitmişti; o sırada müşrik olan annesi gelip kendisinden bir şeyler isteyince vermekten kaçınmıştı ki, bu âyet nâzil oldu. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] "Onlar müşrik akrabalarına ufak tefek bir şeyler verme konusunda çekiniyorlardı" dediği nakledilmiştir. Rivayete göre; Müslümanlardan bazı kimselerin Yahudiler içerisinde hısımları ve sütten kaynaklanan akrabalıkları vardı ve İslâm öncesinde onlara infak ederlerdi. Müslüman olduklarında ise artık onlara infak etmeyi hoş görmemeye başladılar.

[1393] Bir âlimden nakledilmiştir ki: "İnfak ettiğin kimse Allah'ın yarattığı en kötü kişi de olsa, sen yine de infakının sevabını alırsın." Ancak vacip olan fitre konusunda ihtilâf edilmiştir, Ebû Hanîfe [v.150/767] fıtır sadakasının zimmet ehline verilmesini caiz görmüş; diğerleri ise bunu kesin bir dille reddetmişlerdir.

٢٧٢-﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ﴾

[١٣٩١] {لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ} لا يجب عليك أن تجعلهم مهديين إلى الانتهاء عما نهوا عنه من المنّ والأذى والإنفاق من الخبيث وغير ذلك، وما عليك إلا أن تبلغهم النواهي فحسب {وَلَكِنَّ اللهَ يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ} يلطف بمن يعلم أنّ اللطف ينفع فيه فينتهي عما نهى عنه {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} من مال {فَلِأَنْفُسِكُمْ} فهو لأنفسكم لا ينتفع به غيركم فلا تمنوا به على الناس ولا تؤذوهم بالتطاول عليهم {وَمَا تُنْفِقُونَ} وليست نفقتكم إلا لابتغاء وجه الله ولطلب ما عنده، فما بالكم تمنون بها وتنفقون الخبيث الذي لا يوجه مثله إلى الله؟ {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ} ثوابه أضعافًا مضاعفة، فلا عذر لكم في أن ترغبوا عن إنفاقه، وأن يكون على أحسن الوجوه وأجملها.

[١٣٩٢] وقيل: حجت أسماءُ بْنَتُ أبي بكر ﵄ فأتتها أمها تسألها وهي مشركة، فأبت أن تعطيها، فنزلت. وعن سعيد بن جبير ﵁ : كانوا يتقون أن يرْضَخوا لقراباتهم من المشركين. وروي أن ناسًا من المسلمين كانت لهم أصهار في اليهود ورضاع وقد كانوا ينفقون عليهم قبل الإسلام، فلما أسلموا كرهوا أن ينفقوهم.

[١٣٩٣] وعن بعض العلماء: لو كان شرَّ خلقِ الله لكان لك ثوابُ نفقتك. واختلف في الواجب، فجوَّز أبو حنيفة ﵁ صرف صدقة الفطر إلى أهل الذمة، وأباه غيره.

273. (Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adadıkları için, yeryüzünde (ticarî faaliyet amacıyla) dolaşmayan (yani, iş hayatına atılmayan); kendilerini tanımayanların, hayâlarından dolayı zengin zannettikleri muhtaç kimselere aittir. Onları yüzlerinden tanırsın; yüzsüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler. Hayır nâmına her ne infak ederseniz, Allah onu kesinlikle bilir.

[1394] لِلْفُقَرَاءِ kelimesindeki harf-i cer, hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; anlam, "fakirlere yönelin, infakınızı fakirlere verin" şeklinde olup "dokuz mucize içerisinde" [Neml 27/12] ifadesi gibidir. Hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması, yani "sadakalarınız fakirler içindir" şeklinde olması da mümkündür.

[1395] "Kendilerini Allah yoluna adadıkları için" bu kimseler cihat sebebiyle başka şeylerden uzak kalmış kimselerdir, cihatla meşgul oldukları için, kazanç elde etmek üzere "yeryüzünde dolaşamazlar." Bir görüşe göre bunlar Ashâb-ı Suffe'dir. Bunlar sayıları dört yüze yakın olan Kureyşli muhacir Müslümanlardır. Medine'de evleri ve akrabaları yoktu; bu yüzden, mescidin avlusunda yaşıyorlar; geceleri Kur'ân öğrenip gündüzleri de hurma çekirdeği kırarak çok cüz'i miktarda bir şeyler kazanıyorlardı. Peygamber (s.a.)'in gönderdiği her askeri birliğe katılıyorlardı. Kimin fazladan bir malı olsa, akşamleyin onlara verirdi. İbn Abbâs'dan [v.68/688] şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) bir gün Ashâb-ı Suffe'nin yanına vardı ve onların fakirliklerini, gayretlerini ve kalplerinin temizliğini görüp şöyle dedi: Müjdeler olsun size Ey Ashâb-ı Suffe! Ümmetimden kim sizin şu içinde bulunduğunuz hal üzere kalır ve bu halden razı olursa, cennette benim yakın dostlarımdan olacaktır." [KT.b]

[1396] Hallerini "bilmeyen kimse onları hayâlarından dolayı zengin zanneder" yani onlar istemekten hayâ ettikleri için onları müstağni zanneder. "Onları yüzlerinden tanırsın" yüzlerinin sararmışlığından, hallerindeki garibanlıktan tanırsın.

[1397] الإلحاف ısrar, yani bir şey almadan ayrılmamak, askıntı olmak demektir. *Lehıfenî min fadli lihâfihî* ifadesi, "sahip olduğunun fazlasından bana verdi" demektir. Peygamber (s.a.)'in, "Allah Teâlâ çekingen, ağırbaşlı, hayâ sahibi kimseyi sever; hoyrat, ısrarcı ve çok isteyeni sevmez" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. لا يَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحافًا ifadesinin mânası, "istedikleri zaman nezaketle isterler, ısrarcı olmazlar" şeklindedir. Bir görüşe göre ise bu ifade onların hem istemedikleri hem de ısrar etmedikleri anlamındadır. Bu mânada şair şöyle demiştir:

Lambaları aydınlatmayan, yol göstermeyen geniş bir yolda,

Şair burada hem aydınlatıcı ışığın hem de ondan faydalanıp yol bulmanın varlığını olumsuzlamıştır.

٢٧٣-﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾

[١٣٩٤] الجار متعلق بمحذوف، والمعنى: اعمَدوا للفقراء، واجعلوا ما تنفقون للفقراء، كقوله تعالى {فِي تِسْعِ آيَاتٍ} [النمل: ١٢] ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، أي صدقاتُكم للفقراء.

[١٣٩٥] و{الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ} هم الذين أحصرهم الجهاد {لَا يَسْتَطِيعُونَ} لاشتغالهم به {ضَرْبًا فِى الْأَرْضِ} للكسب. وقيل هم أصحاب الصُّفّة، وهم نحو من أربعمائة رجل من مهاجري قريش لم يكن لهم مساكن في المدينة ولا عشائر، فكانوا في صفة المسجد وهي سقيفته يتعلمون القرآن بالليل، ويرضخون النوى بالنهار. وكانوا يخرجون في كل سرية بعثها رسول الله ﷺ، فمن كان عنده فضل أتاهم به إذا أمسى. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: وقف رسول الله ﷺ يومًا على أصحاب الصفة فرأى فقرهم وجهدهم وطيب قلوبهم فقال: «أَبْشِرُوا يا أصحاب الصفة! فمن بقي من أمتي على النعت الذي أنتم عليه راضيًا بما فيه، فإنه من رفقائي في الجنة.»

[١٣٩٦] {يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ} بحالهم {أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ} مستغنين من أجل تعففهم عن المسألة {تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ} من صفرة الوجه ورثاثة الحال.

[١٣٩٧] والإلحاف: الإلحاح، وهو اللزوم وأن لا يفارق إلا بشيء يُعطاه. من قولهم: لحفني من فضل لحافه، أي أعطاني من فضل ما عنده. وعن النبي ﷺ. «إنّ الله تعالى يحبّ الحَيِيّ الحليم المتعفف، ويبغض البذيّ السئَّال الملحِف.» ومعناه: أنهم إن سألوا سألوا بتلطف ولم يلحوا. وقيل: هو نفي للسؤال والإلحاف جميعًا، كقوله:

عَلَى لَاحِبٍ لَا يُهْتَدَى بِمَنَارِهِ ۞

يريد نفي المنار والاهتداء به.

274. Mallarını gece-gündüz ve gizli-açık infak eden herkesin mükâfatı Rabbi katındadır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[1398] "Mallarını gece gündüz ve gizli-açık infak edenler" yani hayır yapma hırsları sebebiyle bütün zaman ve durumları sadaka vermek için değerlendirenler. Her ne zaman bir muhtacın ihtiyacı ile karşılaşsalar, hiç ertelemeden, zamanı ya da hali bahane etmeden bir an önce o ihtiyacı gidermeye çalışırlar.

[1399] Söylendiğine göre; bu âyet Ebû Bekr (r.a.) hakkında inzâl edilmiştir. Kendisi kırk bin dinarın on binini gece vakti, on binini gündüz vakti, on binini gizlice ve on binini da açıktan sadaka olarak vermişti ki, bu âyet inzâl edildi. İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise şöyle dediği nakledilir: Bu âyet Ali (r.a.) hakkında nâzil olmuştur; kendisinin bütün mülkü dört dirhemden ibaretti; birini gece, birini gündüz, birini gizli, birini de açıktan sadaka olarak verdi. Bir başka görüşe göre âyet, Allah yolunda at beslemek ve onu bağlayıp cihad için hazır etmek konusunda inzâl edilmiştir. Ebû Hüreyre (r.a.)'ın [v.58/678] besili bir at gördüğü zaman bu âyeti okuduğu nakledilir.

275. (İşte, infâk ve karz-ı hasen dururken) faiz yiyenler, şeytan çarpmış kimsenin kalktığı gibi kalkarlar ki bu; "Alış-veriş de faiz gibidir!" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır. Bu durumda, her kime Rabbinden bir öğüt gelir de (faizcilikten) vazgeçerse, geçmiştekiler kendisinindir. -Hakkındaki hüküm Allah'a kalmıştır.- Her kim de (faizciliğe) geri dönerse, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

276. Çünkü Allah faizi yavaş yavaş mahveder, sadakaları nemâlandırır. Hiçbir günahkâr inkârcıyı Allah sevmez.

[1400] *Ribâ* kelimesi tıpkı *salât* ve *zekât* kelimeleri gibi, tefhīm ile [imalesiz] okuyanların lehçesinde Vav ile yazılır ve bu Vav çoğul Vav'ına benzetildiği için, sonuna bir de Elif eklenir [الرِّبوا].

[1401] Kabirlerinden diriltildikleri zaman "şeytan çarpmış kimseler" yani saralılar "gibi kalkarlar!" Şeytan çarpması Arapların asılsız iddialarından biridir. İddialarına göre şeytan insanı çarpıp yıkar. الخبط düzgün olmayan bir şekilde vurmak demektir. Örneği: *Habtu'l-'aşvâ'* yalpalamak, yolu şaşırmak anlamındadır. Daha sonra *habt* kelimesi insanların inandıkları şeyler hakkında kullanılmıştır. Âyette geçen *mess* kelimesi ise, cinlenmek / cünûn demektir. *Racul*^{ün} *memsûs*^{ün} [cinlenmiş kişi] böyle bir kullanımdır. Bu da Arapların asılsız iddialarından biridir.

٢٧٤-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٣٩٨] {الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلانِيَةً} يعمون الأوقات والأحوال بالصدقة لحرصهم على الخير، فكلما نزلت بهم حاجة محتاجٍ عجلوا قضاءها ولم يؤخروه ولم يتعللوا بوقت ولا حال.

[١٣٩٩] وقيل: نزلت في أبي بكر الصدّيق ﷺ حين تصدّق بأربعين ألف دينار، عشرة بالليل، وعشرة بالنهار، وعشرة في السرّ، وعشرة في العلانية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما نزلت في عليّ ﷺ: لم يملك إلا أربعة دراهم، فتصدّق بدرهم ليلًا، وبدرهم نهارًا، وبدرهم سرًا، وبدرهم علانية. وقيل: نزلت في عَلف الخيل وارتباطها في سبيل الله. وعن أبي هريرة ﷺ، كان إذا مر بفرس سمين قرأ هذه الآية.

٢٧٥-﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَوا لا يَقُومُونَ إِلا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٢٧٦-﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ﴾

[١٤٠٠] الرِّبَوا كتب بالواو على لغة من يفخم كما كتبت الصلاة والزكاة، وزيدت الألف بعدها تشبيها بواو الجمع.

[١٤٠١] {لَا يَقُومُونَ} إذا بعثوا من قبورهم {إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ} أي المصروع. وتخبط الشيطان من زعمات العرب، يزعمون أن الشيطان يخبط الإنسان فيصرع. والخبط الضرب على غير استواء كخبط العشواء، فورد على ما كانوا يعتقدون. والمس: الجنون. ورجل ممسوس، وهذا أيضًا من زعماتهم،

Buna göre cin insana temas eder ve onun aklını karıştırır. Aynı şekilde *cünne'r-racul*[tı] ifadesi, "adama cin vurdu / çarptı" anlamındadır. Arapların cinlerle ilgili öyle olaylar, öyle hikâyeler, öyle enteresan şeyler anlattıklarını gördüm ki, bunların inkâr edilmesini tıpkı gözle görülen şeylerin inkârı gibi kabul etmektedirler.

[1402] **Şayet** "من المَسّ ifadesi neye taalluk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade "kalkamazlar" ifadesine taalluk eder, yani anlam, "maruz kaldıkları çarpılma neticesinde kalkamazlar, ancak çarpılmış kimse gibi kalkarlar" şeklindedir. Ancak ifadenin, "kalktığı gibi" ifadesindeki kalkmaya taalluk etmesi, yani cümlenin "tıpkı çarpılmış kişinin cinlenme halinden kalkması gibi" şeklinde olması da mümkündür. Anlam şöyledir: Onlar kıyamet günü tıpkı çarpılmış, saralı kimseler gibi uzuvları bozulmuş olarak kalkacaklardır. Onların görünüşleri böyle olacak ve oradakiler tarafından bu görünüşleri ile tanınacaklardır. Bir görüşe göre; kabirlerden çıkarılanlar hızla koşmaya başlayacak; sadece faiz yiyenler koşamayacaklardır, çünkü tıpkı çarpılmış adamlar gibi bir kalkıp bir devrileceklerdir, zira faiz yemişlerdir; Allah da yediklerini karınlarında şişirmiş ve onları ağırlaştırmıştır. Dolayısıyla artık hızlanacak kudretleri yoktur.

[1403] "İşte bu" ceza onların "alışveriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. **Şayet** "Âyette [onların sözü nakledilirken] 'faiz de alışveriş gibidir' denmesi gerekmez miydi, zira konu alışveriş değil, faizdir; bu yüzden şöyle denmeliydi: Onlar [şüpheye düşerek] faizi alışverişe benzettiler ve onu helal saydılar; şüpheleri ise şu sözleri idi: Bir kimse, sadece bir dirhem edecek bir şeyi iki dirhem karşılığında satın alsa bu caizdir. İşte, aynı şekilde bir dirhemi iki dirhem karşılığında satması da caizdir!" **dersen, şöyle derim:** Burada ifade mübalağa yoluyla dile getirilmiştir; şöyle ki, onların faizi helal görme cihetindeki inançları o kadar abartılıdır ki helallik açısından faizi asıl ve kaide olarak kabul etmiş; alışverişi de ona benzetmişlerdir. Allah Teâlâ'nın "Oysa Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır" ifadesi, onların faiz ile alışverişi eşitlemelerine reddiye ve kıyasın nas tarafından yıkıldığına delildir. Çünkü burada Allah'ın [alışverişi] helal ve [faizi] haram kılması, onların kıyaslarının geçersizliğinin delili kılınmıştır.

[1404] "Bu durumda, her kime Rabbinden bir öğüt gelir de" yani her kime Allah'tan faizin yasak olduğu konusunda bir nasihat ve caydırıcı bilgi ulaşır da "vazgeçerse" yani yasağa uyarak faizden uzak durursa "geçmiştekiler kendisinindir" geçmişte aldığı faizler kendisinden geri alınmaz; çünkü onları bu konudaki haramlık hükmü inzâl edilmeden önce almıştır. "Hakkındaki hüküm Allah'a kalmıştır" bu konuda kıyamet gününde hükmünü verecektir,

وأن الجنيَّ يمسه فيختلط عقله، وكذلك جن الرجل: معناه ضربته الجنّ. ورأيتهم لهم في الجن قِصص وأخبار وعجائب، وإنكار ذلك عندهم كإنكار المشاهدات.

[١٤٠٢] فإن قلت: بم يتعلق قوله {مِنَ الْمَسِّ}؟ قلت: بـ{لَا يَقُومُونَ}، أي لا يقومون من المسّ الذي بهم إلا كما يقوم المصروع. ويجوز أن يتعلق بـ{يَقُومُ}، أي كما يقوم المصروع من جنونه. والمعنى أنهم يقومون يوم القيامة مخَبَّلِين كالمصروعين، تلك سيماهم يُعرفون بها عند أهل الموقف. وقيل الذين يخرجون من الأجداث يوفضون، إلا أكلة الربا فإنهم ينهضون ويسقطون كالمصروعين، لأنهم أكلوا الربا فأرباه الله في بطونهم حتى أثقلهم، فلا يقدرون على الإيفاض.

[١٤٠٣] {ذَلِكَ} العقاب بسبب قولهم {إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِبَوا}. فإن قلت: هلا قيل إنما الربا مثل البيع، لأنّ الكلام في الربا لا في البيع، فوجب أن يقال: إنهم شبهوا الربا بالبيع فاستحلوه، وكانت شبهتهم أنهم قالوا: لو اشترى الرجل ما لا يساوي إلا درهما بدرهمين جاز، فكذلك إذا باع درهمًا بدرهمين؟ قلت: جيء به على طريق المبالغة، وهو أنه قد بلغ من اعتقادهم في حل الربا أنهم جعلوه أصلا وقانونًا في الحل حتى شبهوا به البيع. وقوله {وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَوا} إنكار لتسويتهم بينهما، ودلالة على أنّ القياس يهدمه النص، لأنه جعل الدليل على بطلان قياسهم إحلال الله وتحريمه.

[١٤٠٤] {فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ} فمن بلغه وعظ من الله وزجر بالنهي عن الربا {فَانْتَهَى} فتبع النهي وامتنع {فَلَهُ مَا سَلَفَ} فلا يؤخذ بما مضى منه، لأنه أخذ قبل نزول التحريم {وَأَمْرُهُ إِلَى اللهِ} يحكم في شأنه يوم القيامة،

size bu konuda söyleyecek bir şey düşmez; bu yüzden ondan onu isteyemeyiniz. "Her kim de (faizciliğe) geri dönerse, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!" Bu ifade fâsıkların cehennemde ebedi olarak kalacaklarına delildir. *Mev'iza* kelimesi müennes olduğu halde, onunla ilgili fiil müzekker olarak kullanılmıştır, çünkü *mev'iza* kelimesinin müennesliği hakiki değildir ya da bu kelime *va'z* mânasında alınmıştır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve Hasan-ı Basrî [v.110/728] فمن جاءته şeklinde okumuşlardır.

[1405] "Allah faizi yavaş yavaş mahveder" bereketini giderir ve içine girdiği malı helâk eder. -İbn Mes'ûd'dan "Faiz, çok bile olsa, sonu kıtlıktır." şeklinde rivayet edilmiştir.- "Sadakaları ise nemalandırır" yani kat kat sevap vererek ve sadakası verilen malı artırarak, bereketlendirerek nemalandırır. Hadis-i şerifte "zekât maldan zekât asla maldan bir şey eksiltmez." buyrulmuştur. [*Tirmizî*, "el-Birr ve's-sıla", 82]

[1406] "Hiçbir günahkâr inkârcıyı Allah sevmez" bu ifade faizin vahametini ortaya koymakta, bunun Müslümanların değil, kâfirlerin işi olduğunu bildirmektedir.

277. İman edip salih amel işleyen, namazı dosdoğru kılıp (yani, sözde değil, özde, gerçek anlamda dindar olup) zekâtı veren kişilerin, Rableri katında elbette mükâfatları olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

278. Ey iman edenler! Allah'tan sakının ve -mü'minseniz- kalan faizi bırakın.

279. Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulüne savaş açmış olduğunuzu bilin. Şayet tevbe ederseniz, sermayeniz sizindir; hem haksızlık etmemiş, hem de haksızlığa uğratılmamış olursunuz.

280. Eli darda olan bir borçlu varsa, genişleyene kadar beklenmelidir. -İşi biliyorsanız- aslında sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.

281. Öyle bir günden sakının ki; o gün Allah'a döndürüleceksiniz; sonra herkese kazandığı tam olarak ödenecek; kimseye haksızlık edilmeyecek.

[1407] Onlar önceden alacaklılarına şart koşmuş oldukları faizleri almışlar, fakat bir miktar bakiyeleri kalmıştı; bu âyette onlara bu bakiyeyi almamaları, talep etmemeleri emredilmiştir. Rivayete göre; bu âyet Sakîf kabilesi hakkında nâzil olmuştur. Bunların Kureyş'den bazı kimselerden alacakları vardı ve ödeme vakti gelince alacaklarını faizi ile birlikte istemişlerdi.

وليس من أمره إليكم شيء فلا تطالبوه به {وَمَنْ عَادَ} إلى الربا {فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} وهذا دليل بيّن على تخليد الفسَّاق. وذكر فعل الموعظة، لأنّ تأنيثها غير حقيقي، ولأنها في معنى الوعظ. وقرأ أبيٌّ والحسن فمن جاءته.

[١٤٠٥] {يَمْحَقُ اللهُ الرِّبَوا} يذهب ببركته ويهلك المال الذي يدخل فيه. وعن ابن مسعود ﷺ: الربا وإن كثُر إلى قُلّ. {وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِ} ما يتصدّق به بأن يضاعف عليه الثواب ويزيد المال الذي أخرجت منه الصدقة ويبارك فيه. وفي الحديث: «ما نقَّصَتْ زكاةٌ من مال قط.»

[١٤٠٦] {كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ} تغليظ في أمر الربا وإيذان بأنه من فعل الكفار، لا من فعل المسلمين.

٢٧٧-﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَأَقامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٢٧٨-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٢٧٩-﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لا تَظْلِمُونَ وَلا تُظْلَمُونَ﴾

٢٨٠-﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٢٨١-﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١٤٠٧] أخذوا ما شرطوا على الناس من الربا وبقيت لهم بقايا، فأمِروا أن يتركوها ولا يطالبوا بها. روي أنها نزلت في ثقيف، وكان لهم على قوم من قريش مال فطالبوهم عند المحل بالمال والربا.

[1408] Hasan-ı Basrî مَا بَقِيَ ifadesini, Tayy lehçesine göre sonundaki Ya'yı Elif'e çevirerek مَا بَقَى şeklinde okumuştur. Yine ondan, kelimenin sonundaki Ya'yı sakin yaparak مَا بَقِيْ şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir. Cerîr'in [v.110/728] şu beytinde bu kelime böyle kullanılmıştır:

O halifedir, sizin için neyi uygun gördüyse razı olunuz,
Kararlıdır, kararı da geçerlidir, hükmünde hiçbir eğrilik yoktur

[1409] "Mü'minseniz" yani imanınız sahici ise ki, imanın sebat ve sıhhatinin delili bu konuda size emredilen şeye uymanızdır.

[1410] "Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulüne savaş açmış olduğunuzu bilin!" Burada *ezine* fiili, *ezine bi'ş-şey'* kullanımından "bilmek" mânasında kullanılmıştır. Bu kelime *fe-âzinû* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mânası, "bunu başkalarına da bildirin" şeklindedir ve dinlemek mânasındaki *el-ezen* kökünden türemiştir. Zira dinlemek ilim elde etmenin yollarından biridir. Hasan-ı Basrî bunu فَأْيْقِنُوا [yakinen inanın] şeklinde okumuştur ki bu da, çoğunluğun okuyuşu lehinde bir delildir.

[1411] **Şayet** "Burada [بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ yerine] بِحَرْبِ اللهِ وَرَسُولِهِ denilse olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Âyetteki kullanım daha etkilidir, zira anlam, "O halde Allah ve Peygamber katında çok büyük bir harp türünü açmış olduğunuzu bilin" şeklindedir. Rivayete göre bu âyet inzâl edildiği zaman Sakīfliler, "Allah ve peygamberine savaş açmaya kudretimiz yok!" demişlerdir.

[1412] "Şayet tevbe eder", faiz almaktan vazgeçer"seniz, sermayeniz sizindir; hem haksızlık etmemiş" fazlasını isteyerek borçlularınıza haksızlık etmemiş, "hem de" mallarınızdan eksiltme yapılması şeklinde bir "haksızlığa uğratılmamış olursunuz." **Şayet** "Tevbe etmeleri durumundaki hükümleri budur, peki tevbe etmedikleri takdirde hükümleri nedir?" **dersen, şöyle derim:** O zaman malları Müslümanlar arasında savaşsız alınmış ganimet yani *fey'* olur.

[1413] Mufaddal [b. Muhammed; v.168/784] Âsım'dan [v.127/745] bu ifadeyi لَا تُظْلَمُونَ وَلَا تَظْلِمُونَ [ne haksızlığa uğratılmış ne de haksızlık etmiş olursunuz] şeklinde rivayet etmiştir.

[1414] وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ ifadesi, "şayet darda kalmış veya dara düşmüş bir borçlunuz var ise" demektir. Ancak Hazret-i Osman bu ifadeyi ذا عُسرة şeklinde okumuştur. Bu durumda cümle *ve in kâne'l-ğarîmu zâ 'usratin* [eğer borçlu darda ise] şeklinde olmaktadır. Yine *ve men kâne zâ 'usratin* [Her kim darda ise] şeklinde de okunmuştur. "Genişleyene kadar beklenmelidir" yani hüküm yahut gereken; beklemek, mühlet vermektir.

[١٤٠٨] وقرأ الحسن ﷺ ما بقى، بقلب الياء ألفًا على لغة طيىء: وعنه ما بَقِيْ بياء ساكنة. ومنه قول جرير:

هُوَ الْخَلِيفَةُ فَارْضَوْا مَا رَضِيْ لَكُمُو ۞ مَاضِي الْعَزِيمَةِ مَا فِي حُكْمِهِ جَنَفُ

[١٤٠٩] {إِنْ كُنْتُم مُؤْمِنِينَ} إن صح إيمانكم، يعني أنّ دليل صحة الإيمان وثباته امتثال ما أمرتم به من ذلك.

[١٤١٠] {فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ} فاعلموا بها، من أذن بالشيء إذا علم به. وقرئ فآذِنوا، فأعلِموا بها غيركم، وهو من الإذن وهو الاستماع، لأنه من طرق العلم. وقرأ الحسن فأيقنوا، وهو دليل لقراءة العامّة.

[١٤١١] فإن قلت: هلا قيل بحرب الله ورسوله؟ قلت: كان هذا أبلغ، لأن المعنى: فأذنوا بنوع من الحرب عظيم عند الله ورسوله. وروي أنها لما نزلت قالت ثقيف: لا يديْ لنا بحرب الله ورسوله.

[١٤١٢] {وَإِنْ تُبتُمْ} من الارتباء {فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ} المديونين بطلب الزيادة عليها {وَلَا تُظْلَمُونَ} بالنقصان منها. فإن قلت: هذا حكمهم إن تابوا، فما حكمهم لو لم يتوبوا؟ قلت: قالوا: يكون مالهم فيئًا للمسلمين.

[١٤١٣] وروى المفضل عن عاصم: لا تُظلَمون ولا تَظلِمون.

[١٤١٤] {وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} وإن وقع غريم من غرمائكم ذو عسرة أو ذو إعسار. وقرأ عثمان ﷺ ذا عسرة، على: وإن كان الغريم ذا عسرة. وقرئ ومن كان ذا عسرة. {فَنَظِرَةٌ} أي فالحكم أو فالأمر نظرة وهي الإنظار.

Bu ifade Zā'nın sükûnu ile فَنَظْرَةٌ şeklinde de okunmuştur. Atā b. Ebû Rebâh [v.114/732] bunu فَنَاظِرُهُ şeklinde okumuştur, buna göre anlam, "o zaman hak sahibi onu beklesin" şeklindedir. Ya da nispet yoluyla (beklemek bir iş ve âdet olarak nitelenip beklemeye teşvik edilerek) "o kişi bekleme ehli olsun" denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı "ot ve yeşillik mekânı" [yani otlu ve yeşillikli mekân] ifadesine benzer. Yine Atā b. Ebû Rebâh'dan emir formunda فَنَاظِرْهُ şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir, anlamı da, "o zaman sen de bekleyerek, kolaylaştırarak ona müsamaha göster" şeklindedir.

[1415] إِلى مَيْسَرَةٍ "kolaylığa, bolluğa ulaşıncaya kadar" demektir. Bu ifade Sin'in ötresi ile de okunmuştur ki, *meyserat*^{un} kelimesi; *makberat*^{un} - *makburat*^{un} ve *maşrakat*^{un} - *maşrukat*^{un} örneğindeki gibi, *meysürat*^{un} şeklinde de okunmuştur. Ayrıca muzāf iken sondaki Tâ atılarak [*meyser* ve *meysür* şeklinde] okunur. İzafet durumunda sondaki Tâ'nın atılmasının şairin şu mısrasında bir örneği vardır:

Sana vaat ettikleri sözü yerine getirmediler[40]

Yine Allah Teâlâ'nın وَإِقامِ الصَّلاةِ [Nûr 24/37] âyeti de buna örnektir.

[1416] [Sad'ın şeddesiyle تَصَّدَّقُوا kıraati esas alınmak üzere] "Sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır" ifadesi ana mallarını ya da bunun bir kısmını zor durumda olan borçlularına sadaka olarak bırakmaları konusunda bir teşviktir. Yine "affetmeniz takvaya daha yakındır" (Bakara 2/237)] âyeti de bu yönde bir teşviktir. Bir görüşe göre; burada "tasaddukta bulunmak" ifadesi ile süre vermek, beklemek kastedilmiştir, zira Peygamber (s.a.), "bir Müslümanın borcunun süresi dolması halinde alacaklısı onun süresini ertelerse, ertelediği her gün için bir sadaka sevabı alır" [*İbn Mâce,* "Sadakāt", 14] buyurmuştur.

[1417] إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ yani, bunun sizin için daha iyi olduğunu bilseniz ve bununla amel etseniz. Burada bilgisiyle amel etmeyen kimse, bilgi sahibi olsa da, bilgisizmiş gibi değerlendirilmiştir.

[1418] تَصَدَّقُوا ifadesi, Sād; Tâ'nın hazfiyle hafifletilerek [şeddesiz] okunmuştur.

[1419] ترجعون fiili hem mâlûm / etken hem de meçhul / edilgen olarak okunmuştur. Yine bu fiil, iltifat üslubunca *yurce'ûne* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) bu fiil yerine *turaddûne* şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise *tasīrûne* şeklinde okumuştur.

40 Şiirde *'idete'l-emr* ifadesi, sonundaki Tâ düşürülerek *'ide'l-emr* şeklinde gelmiştir. / çev.

وقرئ فنظْرة بسكون الظاء. وقرأ عطاء فناظره. بمعنى فصاحب الحق ناظره، أي منتظره، أو صاحب نظرته على طريقة النسب كقولهم: مكان عاشب وباقل، أي ذو عشب وذو بقل. وعنه: فناظِرْه، على الأمر بمعنى فسامحه بالنظرة وياسره بها.

[١٤١٥] {إِلَى مَيْسَرَةٍ} إلى يسار. وقرئ بضم السين، كمقبَرة ومقبُرة، ومشرَقة ومشرُقة. وقرئ بهما مضافين بحذف التاء عند الإضافة كقوله:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَا الأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا ۞

وقولِه تعالى {وَإِقَامِ الصَّلَاةِ} [النور: ٧٣]

[١٤١٦] {وَأَنْ تَصَّدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ} ندب إلى أن يتصدقوا برؤوس أموالهم على من أعسرَ من غرمائهم أو ببعضها، كقوله تعالى {وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]. وقيل: أريد بالتصدق الإنظار، لقوله ﷺ: «لا يحل دَين رجل مسلم فيؤخره إلا كان له بكل يوم صدقة.»

[١٤١٧] {إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} أنه خير لكم فتعملوا به، جعل من لا يعمل به وإن علمه كأنه لا يعلمه.

[١٤١٨] وقرئ تَصَدَّقُوا بتخفيف الصاد على حذف التاء.

[١٤١٩] {تُرْجَعُونَ} قرئ على البناء للفاعل والمفعول، وقرئ يرجعون بالياء على طريقة الالتفات. وقرأ عبد الله تردّون؛ وقرأ أبيّ تصيرون.

[1420] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre, Cebrâil'in inzâl etmiş olduğu son âyet bu olup "Bu âyeti Bakara sûresinin 280. âyetinin sonrasına koy" demiştir. Bu âyetin inzâlinden sonra Peygamber (s.a.) yirmi bir gün yaşamıştır. Bir görüşe bu süre 81 gün, diğer bir görüşe göre 7 gün, bir başka görüşe göre ise 3 saattir.

282. Ey iman edenler! Adı konulmuş bir vadeyle borçlandığınız zaman onu yazın; âdil bir kâtip aranızda yazsın. -Kâtip yazmaktan kaçınmasın, Allah nasıl kendisine öğrettiyse yazsın.- Borçlu da yazdırsın; Rabbi olan Allah'tan korksun da o (borcu)ndan bir şey eksiltmesin. Şayet borçlu; aklı ermeyen bir kişiyse veya zayıfsa ya da kendisi yazdıramayacak durumda ise velîsi âdilâne yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de şahit tutun. Eğer bu ikisi yoksa, razı olacağınız bir erkek ve iki kadın şahit de olabilir. -Çünkü (sosyal hayata genelde uzak duran) kadınlardan biri şaşırdığında, diğeri ona hatırlatır.- Şahitler de çağrıldıklarında kaçınmasınlar. Borç büyük olsun küçük olsun, onu vadesiyle beraber yazmaktan usanmayın. Çünkü Allah katında daha âdil, şahitlik yönünden daha doğru ve kuşkulanmanıza daha az mahal bırakan budur. Ancak aranızda hemen devredeceğiniz peşin bir ticaret olursa, onu yazmamanızda size bir günah yoktur. Alış-veriş yaptığınızda da şahit tutun. Ve ne kâtibe ne de şahide zarar verilsin. Şayet bunu yapacak (zarar verecek) olursanız, bu, yoldan çıktığınız anlamına gelir. Allah'tan sakının; size Allah öğretiyor... Allah her şeyi bilir.

283. Şayet seferde olur da kâtip bulamazsanız, alınan bir ipotek de yeter. Birbirinize güvenir (ve buna ihtiyaç hissetmez)seniz, güvenilen kimse, Rabbi olan Allah'tan korksun da borcunu ödesin. Bir de şahitliği gizlemeyin. Her kim onu gizlerse, onun kalbi günahkârdır. Yaptıklarınızı Allah biliyor!

[1421] "Ey iman edenler! Adı konulmuş bir vadeyle borçlandığınız zaman" yani içinizden biri diğerine borç verdiği zaman. Kişi biri ile [ticarî] bir muamele yaptığı zaman, bunu ifade etmek üzere *dâyentü'r-racülᵉ* der. Bu borç işleminin borç almak şeklinde ya da borç vermek şeklinde olması aynıdır. [*Tedâyene* fiilinin bu şekilde kullanımı] tıpkı, bir kişiye bir şey sattığın zaman söylediğin *bâye'tuhû* fiiline ya da o sana sattığı zaman söylenen *bâ'ake* fiiline benzer. Ru'be b. el-Accâc [v.145/762] şöyle demiştir:

[Sevgilim] Ervâ'ya borç verdim. Borç dediğin ödenir
Ama o bir kısmını ödedi, bir kısmını ise epeyce geciktirdi

[١٤٢٠] وعن ابن عباس: أنها آخر آية نزل بها جبريل عليه السلام، وقال: ضعها في رأس المائتين والثمانين من البقرة. وعاش رسول الله ﷺ بعدها أحدًا وعشرين يومًا. وقيل: أحدًا وثمانين. وقيل: سبعة أيام؛ وقيل: ثلاث ساعات.

٢٨٢-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى وَلا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٢٨٣-﴿وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾

[١٤٢١] {إِذَا تَدَايَنْتُم} إذا داين بعضكم بعضًا؛ يقال: داينت الرجلَ، عاملتُه {بِدَيْنٍ} معطيًا أو آخذًا كما تقول: بايعته إذا بعتَه أو باعك. قال رؤبة:

دَايَنْتُ أَرْوَى والدُّيُونُ تُقْضَى ❁ فَمَطَلَتْ بَعْضًا وَأَدَّتْ بَعْضَا

[1422] Âyette mâna, "aranızda süresi belirlenmiş bir borç muamelesi yaptığınız zaman onu yazın" şeklindedir. **Şayet** "Burada, 'belli bir süreliğine borç alışverişi yaptığınız zaman' denilseydi olmaz mıydı, ikinci kez *bi-deyn*^{in} / borç kelimesinin tekrar edilmesine ne gerek vardı; nitekim yukarıdaki beyitte şair *dâneytü ervâ* demiş, ayrıca *bi-deyn*^{in} ifadesini tekrarlamamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Burada *bi-deyn*^{in} ifadesinin tekrar edilmesinin sebebi, devamındaki "onu yazın" [فَاكْتُبُوهُ] ifadesindeki zamirin işaret edeceği bir merci olması içindir. Zira *bi-deyn*^{in} ifadesi zikredilmemiş olsaydı, o zaman devamında "borcu yazın" [*fe'ktübu'd-deyn*e] denilmesi gerekecekti. O zaman da âyetin dizilişi şimdi olduğu kadar güzel olmayacaktı. Ayrıca hâlihazırdaki kullanım, [yani *deyn*in nekre kullanımı] borcun ertelenmiş ve zamanında ödenmiş türlerini ihtiva edecek şekildedir.

[1423] **Şayet** "Âyette geçen adı konulmuş [*müsemmâ*] ifadesinin anlama ne katkısı vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bu kayıt, borç süresinin mâlûm olmasının; gün, ay ve yıl olarak vaktinin tayin edilmesinin gerektiğini öğretmek içindir. Bu durumda borç alışverişinde bulunan kimse süre tayini için "hasat zamanına kadar", "harman zamanına kadar", "hacıların dönüş vaktine kadar" şeklinde bir ifade kullanacak olsa, sürenin adını koymamış olduğu için, caiz olmaz.

[1424] Borcun yazılmasının emredilmiş olmasının sebebi, yazma işleminin unutma ihtimaline karşı en emin ve güvenli, inkâr ihtimalinden en uzak yol olmasıdır. Âyetteki emir teşvik mânasındadır. Nakledildiğine göre; İbn Abbâs [v.68/688] bundan muradın *selem* [sipariş] akitleri olduğunu söylemiş ve "Allah faizi haram kılınca *selem*i / *selef*i mubah kılmıştır" demiştir. Yine onun, "şahitlik ederim ki Allah mâlûm bir süreye kadar tazmin edilmiş *selem* akitlerini kitabında mubah kılmış ve bu konuda en uzun âyeti inzâl etmiştir" dediği nakledilir [KT.b].

[1425] "Âdil bir kâtip aranızda yazsın." بالعدل ifadesi 'kâtib'e taalluk etmekte olup onun sıfatıdır. Yani yazdığına itimad edilecek, düzgün ve ihtiyatlı bir şekilde yazan, yazması gereken şeye ilave ya da eksiltme yapmadan yazan bir kâtip yazsın demektir. Buradan anlaşıldığına göre kâtibin şartları bilen, kavrayış sahibi, anlayışlı biri olması gerekmektedir ki yazmış olduğu belge şer'an muteber, adilâne kabul edilsin. Bu, borç alışverişinde bulunan kimselere yönelik bir emir olup, onlara kâtibi [iyi] seçmelerini ve ancak dindar ve kavrayış sahibi bir kimseye yazdırmalarını emretmektedir.

[١٤٢٢] والمعنى: إذا تعاملتم بدين مؤجل فاكتبوه. فإن قلت: هلا قيل إذا تداينتم إلى أجل مسمى وأي حاجة إلى ذكر الدين؛ كما قال داينت أروى، ولم يقل بدين؟ قلت: ذكر ليرجع الضمير إليه في قوله {فَاكْتُبُوهُ} إذ لو لم يذكر لوجب أن يقال: فاكتبوا الدين، فلم يكن النظم بذلك الحُسن. ولأنه أبين بتنويع الدين إلى مؤجل وحالّ.

[١٤٢٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {مُسَمًّى}؟ قلت: ليعلم أن من حق الأجل أن يكون معلومًا كالتوقيت بالسنة والأشهر والأيام، ولو قال: إلى الحصاد، أو الدِّياس، أو رجوع الحاج، لم يجز لعدم التسمية.

[١٤٢٤] وإنما أمر بكتبة الدين، لأنّ ذلك أوثق وآمن من النسيان وأبعد من الجحود، والأمر للندب. وعن ابن عباس: أن المراد به السَّلَم، وقال: لما حرم الله الرّبا أباح السَّلَف. وعنه: أشهد أن الله أباح السلم المضمون إلى أجل معلوم في كتابه وأنزل فيه أطول آية.

[١٤٢٥] {بِالْعَدْلِ} متعلق بـ{كَاتِبٌ} صفة له، أي كاتب مأمون على ما يكتب، يكتب بالسوية والاحتياط؛ لا يزيد على ما يجب أن يُكتب ولا ينقص. وفيه: أن يكون الكاتب فقيهًا عالمًا بالشروط حتى يجيء مكتوبه معدلًا بالشرع. وهو أمر للمتداينين بتخير الكاتب، وأن لا يستكتبوا إلا فقيهًا ديِّنًا.

[1426] "Kâtip"lerden hiçbiri "yazmaktan kaçınmasın." -Âyette *kâtib*in nekre olarak kullanılmış olması, kâtiplerden hiçbiri anlamını verir.- "Allah nasıl kendisine öğrettiyse yazsın" yani Allah ona belgeleri yazmayı nasıl öğretmişse öyle yazsın, hiçbir değişiklik yapmasın. Bir görüşe göre bu, Yüce Allah'ın, "Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de (ihtiyaç sahiplerine) ihsanda bulun." [Kasas 28/77] âyetinde ifade edilen hususdur, yani Allah nasıl ona yazı yazmayı öğretme lütfunda bulunmuş ve bundan faydalanmayı ona nasip etmişse, o da yazması ile insanlara faydalı olsun. Şa'bî'nin [v.104/722], "bu, farz-ı kifâyedir" dediği nakledilmiştir.

[1427] "Allah nasıl kendisine öğrettiyse" ifadesinin, hemen öncesindeki أَنْ يَكْتُبَ [yazmaktan] ifadesine taalluk etmesi mümkün olduğu gibi, hemen sonrasındaki فَلْيَكْتُبْ [yazsın] ifadesine taalluk etmesi de mümkündür. **Şayet** "bu iki farklı taalluk arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer söz konusu ifadenin أَنْ يَكْتُبَ ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman âyette önce, belli şartlarla kayıtlı olan bir yazma eyleminden kaçınmak nehyedilmiş; sonra da tekit babından "işte bu şekilde yazma işlemini yapsın, yazsın" denilmiş olmaktadır. Eğer söz konusu ifadenin فَلْيَكْتُبْ ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman âyette önce mutlak anlamda yazma eyleminden kaçınmak nehyedilmiş, ardında da belli şartlarla kayıtlanmak sûretiyle yazmak emredilmiş olur.

[1428] "Borçlu da yazdırsın" yani yazdıran kişi ancak borçlu olan kişi olsun, çünkü borcun kendi zimmetinde / uhdesinde olduğuna tanıklık edilen ve kendisi de bunu onaylayan kimse odur. *İmlâ* ve *imlâl*, [aynı mânadaki bir kelimenin] farklı iki telaffuzu olup Kur'ân'da her ikisi de kullanılmıştır. Sözgelimi فَهِيَ تُمْلى عَلَيْهِ ["sabah-akşam kendisine dikte edilen" (Furkān 25/5)] âyetinde bu kullanım vardır.

[1429] "Rabbi olan Allah'tan korksun da o (borcu)ndan bir şey eksiltmesin" yani haktan bir şey eksiltmesin. Buradaki البخس kelimesi eksiltme anlamındadır. شَيْئًا Hemze atılarak شَيًّا şeklinde ve teşdid ile شَيًّا şeklinde okunmuştur.

[1430] "Şayet borçlu; aklı ermeyen bir kişiyse…" سَفِيهًا kelimesi, saçıp savurması ve malda tasarruf etme konusundaki cehaleti sebebiyle mülk edinme ehliyetine sahip olmayan kimse [*mahcur*] demektir. "veya zayıfsa" yani küçük bir çocuk ya da pir-i fânî bir yaşlı ise "ya da kendisi yazdıramayacak durumda ise" bitkin ya da dilsiz olduğu için kendisi yazamıyorsa, "velîsi âdilâne yazdırsın" yani eğer bu kişi çocuk ya da mülkiyet ehliyeti olmayan biri ise velîsi, yazmaya güç yetiremeyen biri ise vekili ya da onun yerine yazacağı ve kendisinin de tasdik edeceği tercümanı yazsın. "Kendisi yazdıramayacak durumda ise" ifadesi, bu kişinin kendisinin yazamadığını, fakat başkasına yazdırabildiğini ifade eder ki bu da tercümandır.

[١٤٢٦] {وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ} ولا يمتنع أحد من الكتَّاب وهو معنى تنكير كاتب {أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ} مثل ما علمه الله كتابة الوثائق لا يبدل ولا يغير. وقيل هو قوله تعالى {وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللهُ إِلَيْكَ} [القصص: ٧٧] أي ينفع الناس بكتابته كما نفعه الله بتعليمها. وعن الشعبي: هي فرض كفاية.

[١٤٢٧] و{كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ} يجوز أن يتعلق بـ{أَنْ يَكْتُبَ}، وبقوله {فَلْيَكْتُبْ}. فإن قلت: أي فرق بين الوجهين؟ قلت: إن علقته بـ{أَنْ يَكْتُبَ} فقد نهى عن الامتناع من الكتابة المقيدة، ثم قيل له {فَلْيَكْتُبْ}، يعني فليكتب تلك الكتابة لا يعدل عنها، للتوكيد؛ وإن علقته بقوله {فَلْيَكْتُبْ}، فقد نهى عن الامتناع من الكتابة على سبيل الإطلاق، ثم أمر بها مقيدة.

[١٤٢٨] {وَلْيُمْلِلِ الَّذِى عَلَيْهِ الْحَقُّ} ولا يكن المملي إلا من وجب عليه الحق، لأنه هو المشهود على ثباته في ذمته وإقراره به. والإملاء والإملال لغتان قد نطق بهما القرآن {فَهِىَ تُمْلَى عَلَيْهِ} [الفرقان: ٥].

[١٤٢٩] {وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ} من الحق {شَيْئًا}. والبخس النقص. وقرئ شيًا بطرح الهمزة، وشيًّا بالتشديد.

[١٤٣٠] {سَفِيهًا} محجورًا عليه، لتبذيره وجهله بالتصرف {أَوْ ضَعِيفًا} صبيًا أو شيخًا مختلًا {أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ} أو غير مستطيع للإملاء بنفسه لعيٍّ به أو خرَسٍ {فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ} الذي يلي أمره من وصيّ إن كان سفيهًا أو صبيًا، أو وكيلٍ إن كان غير مستطيع، أو ترجمانٍ يُملُّ عنه وهو يصدقه. وقوله تعالى {أَن يُمِلَّ هُوَ} فيه أنه غير مستطيع بنفسه ولكن بغيره، وهو الذي يترجم عنه {وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ} واطلبوا أن يشهد لكم شهيدان على الدّين.

[1431] "Erkeklerinizden iki şahidi de şahit tutun." Borç konusunda size şahitlik edecek, mü'min erkekler arasından iki kişi bulun. Âlimlerin cumhuruna göre bu şahitlerin taşımaları gereken şartlar içerisinde Müslüman olmanın yanı sıra hür ve bâliğ olmak da vardır. Ali (r.a.)'ın "kölenin şahitliği hiçbir konuda kabul edilmez" dediği nakledilir. Kādî Şureyh [v.76/695], İbn Sîrîn [v.110/729] ve Ebû Amr Osman el-Bettî'ye [v.131/748] göre caizdir. Ebû Hanîfe'ye *Rahimehullāh* [v.150/767] göre aradaki din farklılığına rağmen, kâfirlerin birbirlerine karşı şahitlikleri geçerlidir.

[1432] "Eğer bu ikisi yoksa" yani iki erkek şahit yoksa "razı olacağınız" adalet vasfına sahip olduklarını bildiğiniz "bir erkek ve iki kadın şahit de olabilir;" o zaman bir erkek ve iki kadın şahitlik etsin. Ceza (had) ve kısas davaları dışında kadınların erkeklerle birlikte şahitlikleri Ebû Hanîfe'ye göre makbuldür. "Çünkü kadınlardan biri şaşırdığında", unutarak, şahitliğe yol / imkân bulamadığında -ki yolunu bulamayan kimse için *dalle't-tarîk*[a] denilir- "diğeri ona hatırlatır." Bu ifadenin [فَتُذَكِّرَ] mansup olması, mef'ûlün leh olmasındandır. Yani anlam, "şaşırmasını irade ederek" şeklindedir. **Şayet** "Kadının şaşırması nasıl Allah'ın muradı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Yanılmak hatırlatmanın sebebi, hatırlatmak ise yanılmanın sonucu olduğu ve Araplar bu sebep-sonuç ikilisinden her birini diğerinin yerine kullanmış oldukları -çünkü bu iki şey birbiri ile ilişkilidir, irtibatlıdır- için, hatırlatmaya sebep olacak olan şaşırmanın irade edilmesi, hatırlatmanın irade edilmesi demektir. Sanki âyette, "eğer biri yanılırsa diğeri ona hatırlatsın diye" anlamı ifade edilmiştir. Bunun benzeri "Duvar yıkılır diye kalas hazırladım ki destek yapayım", "düşman saldırır diye silah hazırladım ki düşmanı kovayım" ifadelerinde söz konusudur.

[1433] فَتُذَكِّرَ ifadesi hem tahfif ile [*fe-tüzkira* şeklinde] hem de teşdid ile [*fe-tüzekkira* şeklinde] okunmuştur bu ikisi de birer lehçedir. Yine bu ifade *fe-tüzâkira* [birbirlerine hatırlatsınlar diye] şeklinde de okunmuştur. Hamza b. Zeyyât [v.156/773] bu ifadeyi, şart cümlesi olarak إِنْ تَضِلَّ إِحْداهُما şeklinde, devamındaki ifadeyi ise zammeli ve şeddeli olarak *fe-tüzekkiru* şeklinde okumuştur. Bu durumda cümle tıpkı, وَمَنْ عادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُ ["her kim yine bu işe dönerse, Allah onu mutlaka cezalandırır." (Mâide 5/95)] âyeti gibi olmaktadır. Bir kıraatte bu ifade, meçhul ve müennes fiil ile أن تُضَلَّ إحداهما şeklinde okunmuştur. *Fe-tüzekkira* ifadesi, kadın şahitlerden biri diğerini 'erkek kılsın', yani " iki kadın bir araya geldiğinde bir erkek konumunda olurlar" şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) yorumlardandır.

[١٤٣١] {مِنْ رِجَالِكُمْ} من رجال المؤمنين. والحرية والبلوغ شرط مع الإسلام عند عامة العلماء. وعن علي ﷺ: لا تجوز شهادة العبد في شيء. وعند شريح وابن سيرين وعثمان البَتّيّ أنها جائزة، ويجوز عند أبي حنيفة شهادة الكفار بعضهم على بعض، على اختلاف الملل.

[١٤٣٢] {فَإِنْ لَمْ يَكُونَا} فإن لم يكن الشهيدان {رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ} فليشهد رجل وامرأتان، وشهادة النساء مع الرجال مقبولة عند أبي حنيفة فيما عدا الحدود والقصاص {مِمَّنْ تَرْضَوْنَ} ممن تعرفون عدالتهم {أَنْ تَضِلَّ إْحْدَاهُمَا} أن لا تهتدي إحداهما للشهادة بأن تنساها، من ضل الطريق، إذا لم يهتد له. وانتصابه على أنه مفعول له، أي إرادةَ أن تضل. فإن قلت: كيف يكون ضلالها مرادًا لله تعالى؟ قلت: لما كان الضلال سببًا للإذكار، والإذكار مسببًا عنه، وهم ينزلون كل واحد من السبب والمسبب منزلة الآخر لالتباسهما واتصالهما، كانت إرادة الضلال المسبَّب عنه الإذكارُ إرادةً للإذكار، فكأنه قيل: إرادة أن تذكر إحداهما الأخرى إن ضلت. ونظيره قولهم: أعددت الخشبة أن يميل الحائط فأدعمه، وأعددت السلاح أن يجيء عدوٌّ فأدفعه.

[١٤٣٣] وقرئ فتذكر بالتخفيف والتشديد، وهما لغتان، وفتذاكر. وقرأ حمزة إن تضل إحداهما، على الشرط. فتذكر بالرفع والتشديد، كقوله {وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ} [المائدة: ٩٥] وقرئ أن تُضَّلَ إحداهما، على البناء للمفعول والتأنيث. ومن بدع التفاسير: فتذكر، فتجعل إحداهما الأخرى ذَكَرًا، يعني أنهما إذا اجتمعتا كانتا بمنزلة الذكر.

[1434] "Şahitler de" şehadet görevini ifa etmek üzere "çağrıldıklarında", bir görüşe göre bu ifade, "şahit gösterildiklerinde" anlamındadır. Böylece, henüz şahitlik yapmamış kimselerin şahit olarak isimlendirilmesi, yakında 'gerçekleşecek olan' şeyi 'gerçekleşmiş' gibi değerlendirme yoluyla kullanılmış bir ifadedir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v.117/735] "bir kimse insanlarla dolu koskoca bir mahalleyi karış karış gezip şahit arardı da, kendisine şahitlik edecek bir kişi dahi bulamazdı, işte bu yüzden bu âyet nâzil oldu" dediği nakledilmiştir.

[1435] وَلا تَسْئَمُوا [usanmayın] ifadesinde *se'em* kelimesi tembellikten kinaye olarak kullanılmıştır, çünkü tembellik münafığın sıfatıdır. Hadiste; "Mü'min tembelleştim demez" buyrulmuştur. [KT.b] Burada çok sık borç alışverişi yapan, bu sebeple de küçük büyük her borç alışverişinde ayrı bir sözleşme yazmak durumunda kalan, belki de bu yüzden çok yazmaktan usanmış olan kimse kastedilmiş olabilir.

[1436] تَكْتُبُوهُ kelimesindeki zamir, "borç" kelimesine ya da "hakk"a işaret eder. "Borç büyük olsun küçük olsun" yani her hâlükârda yazın, hak ister küçük olsun ister büyük olsun yazın. تَكْتُبُوهُ kelimesindeki zamirin "kitab"a işaret etmesi, "yazılacak şey ister kısa ve öz ister teferruatlı olsun her hâlükârda onu yazmayı ihmal etmeyin" anlamına gelmesi de mümkündür. "Onu vadesiyle beraber yazmaktan usanmayın" yani borç alışverişinin iki tarafının uzlaşarak belirlemiş oldukları süresiyle beraber yazın.

[1437] "Çünkü Allah katında daha âdil" -أَقْسَطُ *kıst* kökünden türemiştir- "şahitlik yönünden daha doğru" yani şahitliğin ikame edilmesi hususunda daha sağlam "ve kuşkulanmanıza daha az mahal bırakan" yani kuşkuyu en fazla izale eden "budur" yani onu yazmanız. -Zira أن تكتبوه [onu yazmanız] ifadesi mastar mânasında olup, ذلكم "işbu yazma işi" anlamındadır-. **Şayet** "İki ism-i tafdil ifadesi, yani *aksatu* ve *akvemu* yapı itibariyle hangi fiillerden türemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Sîbeveyhi'nin [v.180/796] görüşüne göre bunların *akseta* ve *ekāme* fiillerinden olması mümkündür. Yine *aksatu* ifadesinin *kāsıt* ifadesinden nispet yoluyla [*kusût* kelimesinden ism-i fâil olarak değil], yani *zî-kıst*^{in} [adaletli] mânasında türemiş olması, *akvemu* ifadesinin ise *kavîm* [sağlam] ifadesinden türemiş olması da mümkündür.

[1438] وَلا يَسْئَمُوا أَنْ يَكْتُبُوهُ ifadesi وَلا تَسْئَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ [yazmaktan usanmasınlar] şeklinde de okunmuştur.

[١٤٣٤] {إِذَا مَا دُعُوا} ليقيموا الشهادة. وقيل: ليستشهدوا. وقيل لهم شهداء قبل التحمل تنزيلًا لما يشارف منزلة الكائن. وعن قتادة: كان الرجل يطوف في الحِواء العظيم فيه القومُ فلا يتبعه منهم أحد، فنزلت.

[١٤٣٥] كُني بالسَّأَم عن الكسل، لأنّ الكسل صفة المنافق. ومن الحديث: «لا يقول المؤمن كسلت.» ويجوز أن يراد من كثرت مداياناته؛ فاحتاج أن يكتب لكل دين صغير أو كبير كتابًا، فربما ملّ كثرةَ الكتب.

[١٤٣٦] والضمير في {تَكْتُبُوهُ} للدين أو الحق {صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا} على أي حال كان الحق من صغر أو كبر. ويجوز أن يكون الضمير للكتاب؛ و{أَنْ تَكْتُبُوهُ} مختصرًا أو مشْبَعًا لا تُخِلّوا بكتابته {إِلَى أَجَلِهِ} إلى وقته الذي اتفق الغريمان على تسميته.

[١٤٣٧] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى أن تكتبوه، لأنه في معنى المصدر، أي ذلكم الكتْب {أَقْسَطُ} أعدل -من القسط- {وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ} وأعون على إقامة الشهادة {وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا} وأقرب من انتفاء الريب. فإن قلت: مِمَّ بني أفعلا التفضيل، أعني أقسط وأقوم؟ قلت: يجوز على مذهب سيبويه أن يكونا مبنيين من أقسطَ وأقامَ، وأن يكون أقسطُ من قاسط على طريقة النسب بمعنى ذي قسط؛ وأقومُ من قويم.

[١٤٣٨] وقرئ ولا يسأموا أن يكتبوه، بالياء فيهما.

[1439] **Şayet** "Peşin ticaret ifadesinden maksat nedir, ticaret ister borç alışverişi şeklinde olsun ister mal alışverişi şeklinde, her hâlükârda peşin olarak yapılmaz mı; ayrıca ticaretin aralarında devredilmesi ne demektir?" **dersen, şöyle derim:** Ticaret ile kastedilen, kendisi ile ticaret yapılan, karşılıklı alınıp verilen bedellerdir. Ticaretin aralarında devretmesi ise alışverişte birinin diğerine elden ele bir şey vermesidir. Anlam; "ancak elden ele doğrudan alıp verdiğiniz bir alış verip olursa onu yazmamanızda bir sakınca yoktur" şeklindedir. Çünkü borç alışverişinde olması muhtemel şeyler bu tür bir alışverişte muhtemel değildir.

[1440] تِجارَةٌ حاضِرَةٌ ifadesi تِجارَةٌ حاضِرَةً şeklinde merfû' olarak okunmuştur. Bu okuyuşta, ifadenin başındaki *kâne* fiili nâkıs değil, tam fiil olan *kâne*dir. Bir görüşe göre bu *kâne* yine nâkıstır, ancak تِجارَةٌ حاضِرَةٌ ifadesi onun ismi, تديرونها ise haberidir. تِجارَةً حاضِرَةً ifadesi mansup olarak da okunmuştur, bu durumda anlam; "ancak ticaretin hazır/peşin bir ticaret olması müstesna" şeklindedir. *el-Kitâb*'taki şu beyt de bu kullanıma örnektir;

> Esedoğulları! Bilir misiniz başınıza nasıl belâ olacağımızı
> yıldızlı [kapkara] berbat bir gün geldiğinde?!

Şair burada إذا كان اليوم يوما ifadesi ile إذَا كانَ يَوْماً [gün... gün olduğunda] anlamını kastetmiştir.

[1441] "Alış-veriş yaptığınızda da şahit tutun" ifadesi, peşin yahut veresiye bütün alışverişlerde şahit tutma emridir. Çünkü bu, en ihtiyatlı ve ihtilâf çıkma olasılığını en aza indiren yoldur. Burada "bu şekilde alışveriş yaptığınız zaman, yani peşin ticaret yaptığınız zaman şahit tutun" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda bu tür alışverişlerde yazmaya gerek olmadığı, sadece şahit tutmanın yeterli olduğu ifade edilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin "ister şahit tutar ister tutmaz" dediği nakledilmiştir. Dahhâk'in [v.105/723] ise "bu Allah tarafından sunulmuş bir azîmet [ihtiyatlı] seçeneğidir, ticarete konu olan şey isterse bir dal bakliyat olsun" dediği nakledilmiştir.

[1442] وَلا يُضَارَّ ifadesindeki fiil mâlûm da olabilir meçhul de olabilir. Ömer (r.a.)'ın bu ifadeyi [Râ'nın] ızharı ve kesresi ile ولا يضارِرْ şeklinde okuması ve İbn Abbâs'ın [v.68/688] ızhar ve fetha ile ولا يُضارَرْ şeklinde okuması buna delildir. Anlam, kâtibin ve şahidin, kendilerinden talep edilen bu görevlerden kaçınmalarının ve [görevi üstlendiklerinde] tahrif, ilave ya da eksiltme yapmalarının yasaklanmış olmasıdır. Ya da kâtip ve şahidin zarar görmeleri; görevlerinde acele ettirilmeleri, baskıya maruz bırakılmaları, kâtibin hakkı olan ücretin verilmemesi veya şahidin başka bir beldeden geliş masrafının karşılanmaması gibi hususların yasaklanmasıdır. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi kesre ile وَلا يُضَارِّ şeklinde okumuştur.

[١٤٣٩] فإن قلت: ما معنى {تِجَارَةً حَاضِرَةً} وسواء أكانت المبايعة بدين أو بعين فالتجارة حاضرة؛ وما معنى إدارتِها بينهم؟ قلت أريد بالتجارة ما يتجر فيه من الأبدال. ومعنى إدارتها بينهم تعاطيهم إياها يدًا بيد. والمعنى: إلا أن تتبايعوا بيعًا ناجزًا يدًا بيد فلا بأس أن لا تكتبوه، لأنه لا يتوهم فيه ما يتوهم في التداين.

٥ [١٤٤٠] وقرئ تجارةٌ حاضرةٌ، بالرفع على كان التامّة. وقيل: هي الناقصة على أنّ الاسم تجارة حاضرة والخبر تديرونها؛ وبالنصب على: إلا أن تكون التجارة تجارة حاضرة، كبيت «الكتاب»:

بَنِي أَسَدٍ هَلْ تَعْلَمُونَ بلاَءَنَا ۞ إِذَا كَانَ يَوْمًا ذَا كَوَاكِبَ أَشْنَعَا

[١٤٤١] أي إذا كان اليوم يومًا {وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ} أمر بالإشهاد على التبايع ١٠ مطلقًا، ناجزًا أو كالئا، لأنه أحوط وأبعد مما عسى يقع من الاختلاف. ويجوز أن يراد: وأشهدوا إذا تبايعتم هذا التبايع يعني التجارة الحاضرة، على أن الإشهاد كاف فيه دون الكتابة. وعن الحسن: إن شاء أشهد وإن شاء لم يشهد. وعن الضحاك: هي عزيمة من الله ولو على باقة بقل.

[١٤٤٢] {وَلَا يُضَارَّ} يحتمل البناء للفاعل والمفعول. والدليل عليه قراءة عمر ١٥ ﷺ ولا يضارِرْ، بالإظهار والكسر. وقراءة ابن عباس ﷺ ولا يضارَرْ، بالإظهار والفتح. والمعنى نهي الكاتب والشهيد عن ترك الإجابة إلى ما يطلب منهما، وعن التحريف والزيادة والنقصان؛ أو النهي عن الضرار بهما بأن يُعجَلا عن مهم، ويُلزَّا، أو لا يعطي الكاتب حقه من الجعل، أو يحمل الشهيد مؤونة مجيئه من بلد. وقرأ الحسن ولا يضارِّ، بالكسر.

[1443] "Şayet bunu yapacak" yani zarar verecek "olursanız, bu" yani zarar vermeniz, "yoldan çıktığınız anlamına gelir." Bir görüşe göre anlam, "eğer size yasaklananlardan herhangi birini yaparsanız" şeklindedir.

[1444] "Şayet seferde olur da kâtip bulamazsanız…" İbn Abbâs ve Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] buradaki *kâtib*^{en} kelimesini *kitâb*^{en} olarak okumuşlardır. İbn Abbâs; "bir düşünsene, diyelim ki kâtip buldun, ama yazacak sayfa ve hokka bulamadın!" demiştir. Ebu'l-Âliye [v.90/709] bu kelimeyi *kütüb*^{en} [kitaplar] şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî ise kâtip kelimesinin çoğulu olarak *küttâb*^{en} şeklinde okumuştur.

[1445] "Alınan bir ipotek de yeter." *Rehn* kelimesi ipotek/rehin, güvence anlamına gelir. Bu kelime He'nin zamme ile *fe-ruhun*^{un} şeklinde ve sükûnu ile *fe-ruhn*^{un} şeklinde okunmuştur. *Ruhn* kelimesi *rehn*in çoğuludur, tıpkı *sakf* kelimesi ve çoğulu olan *sukuf* kelimesi gibidir. Kelime *fe-rihân*^{un} şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "İpotek verme konusunda neden yolculukta olmak şart koşulmuştur, oysa bu husus sadece sefer haline mahsus değildir, nitekim Peygamber (s.a.) zırhını, seferde olmadığı halde rehin vermiştir?" [*Buhârî*, "Selem", 6] **dersen, şöyle derim:** Burada maksat ipoteğin sadece sefer halinde caiz olduğunu ifade etmek değildir, ancak seferde kâtip ve şahit bulmanın zorluğu sebebiyle, seferde olan kimseye yol gösterme babından, borç alışverişini kâtip ve şahit ile güvence altına almak yerine ipotek ile güvence altına almak emredilmiştir. Mücâhid b. Cebr [v.103/721] ve Dahhâk'in [v.105/723] âyetin zahirini esas alarak bunu sadece sefer halinde caiz gördükleri görüşü nakledilmiştir. Bu iki isme göre ipoteğin teslim alınması ise muhakkak gözetilmelidir. Mâlik'e [v.179/795] göre ise teslim alma şartı olmaksızın, teklif ve kabul ile ipotek geçeli olur.

[1446] "Birbirinize güvenirseniz" borç verenler borç alanlara karşı hüsnü zan beslediklerini için onlara güvenirlerse. Übeyy b. Kâ'b فَإِنْ أَمِنَ kelimesini فإن أُومِنَ şeklinde okumuştur. Buna göre anlam, "eğer insanlar ona güvence verir ve borçluyu güvenilirlik ve vefa gibi özelliklerle niteler, onun gibi birinden ipotek istenmesine gerek olmadığını söylerlerse" şeklindedir. "Güvenilen kimse, Rabbi olan Allah'tan korksun da borcunu ödesin." Bu ifade borçlunun kendisine güvenip ipotek dahi almayan alacaklısının güvenini boşa çıkartmaması, ona güven vermesi yönünde bir teşviktir. Burada borç, *emânet* diye isimlendirilmiştir, -oysa [*emânet*ler tazmin edilmezken] borçlar tazmin edilir-; şu sebeple ki; alacaklı ipotek almamak sûretiyle borçluya güven duymuş olduğu için bu isimlendirme yapılmıştır. Âyetteki ifadenin okunuşu, Zâl ya da Yâ'dan sonra sakin bir Hemze ile *ellezi'tumine* ya da *ellezîtumine* şeklindedir.

[١٤٤٣] {وَإِن تَفْعَلُوا} وإن تضارّوا {فَإِنَّهُ} فإنّ الضرار {فُسُوقٌ بِكُمْ}. وقيل: وإن تفعلوا شيئًا مما نهيتم عنه.

[١٤٤٤] {على سَفَرٍ} مسافرين. وقرأ ابن عباس وأبيّ رضي الله عنهما كتابًا؛ وقال ابن عباس: أرأيت إن وجدت الكاتب ولم تجد الصحيفة والدواة؟! وقرأ أبو العالية كُتُبا؛ وقرأ الحسن كُتَّابا، جمع كاتب.

[١٤٤٥] فَرَهْنٌ فالذي يستوثق به رهن. وقرئ فرُهنٌ بضم الهاء وسكونها، وهو جمع رَهْنٍ، كسَقْف وسُقُف؛ و{فرِهَانٌ}. فإن قلت:: لم شرط السفر في الارتهان ولا يختص به سفر دون حضر وقد رهن رسول الله ﷺ درعه في غير سفر. قلت: ليس الغرض تجويز الارتهان في السفر خاصة، ولكن السفر لما كان مظِنَّة لإعواز الكتب والإشهاد، أمر على سبيل الإرشاد إلى حفظ المال من كان على سفر، بأن يقيم التوثق بالارتهان مقام التوثق بالكتب والإشهاد. وعن مجاهد والضحاك أنهما لم يجوّزاه إلا في حال السفر أخذًا بظاهر الآية، وأما القبض فلا بدّ من اعتباره. وعند مالك يصح الارتهان بالإيجاب والقبول بدون القبض.

[١٤٤٦] {فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا} فإن أمن بعض الدائنين بعض المديونين لحسن ظنه به. وقرأ أبيّ فإن أومن، أي آمنه الناس ووصفوا المديون بالأمانة والوفاء والاستغناء عن الارتهان من مثله {فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ} حث المديون على أن يكون عند ظن الدائن به وأمنه منه وائتمانه له، وأن يؤدّي إليه الحق الذي ائتمنه عليه فلم يرتهن منه. وسمي الدين أمانة وهو مضمون لائتمانه عليه بترك الارتهان منه. والقراءة أن تنطق بهمزة ساكنة بعد الذال أو ياء، فتقول: اَلَّذِئْتُمِنَ أو اَلَّذِيتُمِنَ.

Âsım'ın [v.127/745] bu ifadeyi, *yusr* kelimesinden ifti'âl babında türeyen *ittesere* kelimesine kıyasla, *ellezittumine* şeklinde, Yâ'nın Tâ'ya idğamı ile okuduğu rivayet edilmiştir ki sahih değildir. Çünkü Yâ, Hemze'den dönüştürülmüştür, bu yüzden Hemze hükmündedir. Nitekim *ittezere* ifadesi ve *ru'yâ* kelimesinin *ruyyâ* şeklinde telaffuzu da fasih değildir.

[1447] آثم / *âsim*^{ün} ifadesi İnne'nin haberidir; قَلْبُه / *kalbuhû* ifadesi de *âsim*^{ün} ifadesinin fâili olarak merfû'dur. Sanki "bu kimsenin kalbi günahkâr olmuştur" denilmektedir. Ayrıca *kalbuhû* ifadesinin mübteda olarak merfû' olması, *âsim*^{ün} ifadesinin de öne geçmiş haber olması, bu ikisinden müteşekkil cümlenin ise İnne'nin haberi olması mümkündür. **Şayet** "Sadece 'o günahkârdır' demekle yetinilseydi olmaz mıydı; kalbin zikredilmesinin ne faydası vardır, günahkâr olan sadece kalp değil, bütün bir insandır?" **dersen, şöyle derim:** Şehadeti gizlemek, onu içe atmak ve konuşmamak demektir. Bu günah kalp ile işlendiği için, günah işleme fiili kalbe isnat edilmiştir, çünkü fiillerin işlendikleri uzuvlara isnat edilmesi daha etkili bir ifade tarzıdır. Nitekim te'kitli bir şekilde ifade etmek istediğin zaman "gözümle gördüm; kulağımla işittim; aklımla kavradım…" demez misin? Ayrıca kalp bütün uzuvların reisidir, salih olduğunda bütün bedenin ıslah olduğu, fasit olduğunda ise bütün bedenin fasit olduğu bir et parçasıdır. Burada sanki "günah nefsinin ta köküne kadar işlemiş; oradaki en değerli yeri ele geçirmiş" denilmek istenmiştir. Yine şehadeti gizlemenin sadece dil ile ilgili olan bir günah olduğu zannedilmesin, bu günahın işlenmesinde asıl unsurun ve günahın kaynağının kalp olduğu, dilin ise sadece onun tercümanı olduğu bilinsin diye bu şekilde ifade edilmiştir. Yine kalp fiilleri diğer uzuvların fiillerinden daha büyük olup onların kendisinden çıkıp salındığı bir kök gibidir, nitekim dikkat edersen, iyilik ve kötülüklerin aslı, birer kalp fiili olan iman ve küfürdür. İşte bütün bu nedenlerden dolayı, şehadeti gizlemek kalbin günahlarından sayılınca, onun en büyük günahlardan olduğuna tanıklık edilmiş olmaktadır. İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Büyük günahların en büyüğü Allah'a şirk koşmaktır, zira Allah Teâlâ şirk koşan kimse için "Allah ona cenneti haram kılmıştır" [Mâide 5/72] buyurmuştur. Büyük günahlardan bir diğeri yalancı şahitlik, bir diğeri ise şahitliği gizlemektir.

[1448] *Kalbühû* kelimesi *kalbehû* şeklinde mansup olarak da okumuştur. Bu tıpkı *sefihe nefsehû* "kendini bilmez" [Bakara 2/130] ifadesi gibidir. İbn Ebî Able [v.151/768] *âsim*^{ün} *kalbühû* ifadesini *esseme kalbehû* şeklinde okumuştur ki anlam, "kalbini günahkâr kılmıştır" şeklindedir.

وعن عاصم أنه قرأ اَلَّذِتُّمِنَ، بإدغام الياء في التاء، قياسًا على اتسر في الافتعال من اليسر، وليس بصحيح. لأنّ الياء منقلبة عن الهمزة، فهي في حكم الهمزة و«اتزر» عاميٌّ، وكذلك ريًّا في رؤيا.

[١٤٤٧] {آثِمٌ} خبر إن؛ و{قَلْبُهُ} رفع بآثمٌ على الفاعلية، كأنه قيل: فإنه يأثم قلبه. ويجوز أن يرتفع قلبه بالابتداء. وآثم خبر مقدّم، والجملة خبر إن. فإن قلت: هلا اقتصر على قوله {فَإِنَّهُ ءَاثِمٌ}؟ وما فائدة ذكر القلب والجملة هي الآثمة لا القلب وحده؟ قلت: كتمان الشهادة هو أن يضمرها ولا يتكلم بها، فلما كان إثمًا مقترفًا بالقلب أسند إليه، لأنّ إسناد الفعل إلى الجارحة التي يعمل بها أبلغ. ألا تراك تقول إذا أردت التوكيد: هذا مما أبصرته عيني ومما سمعته أذني، ومما عرفه قلبي؟ ولأنّ القلب هو رئيس الأعضاء والمضغة التي «إن صلحت صلح الجسد كله وإن فسدت فسد الجسد كله»، فكأنه قيل: فقد تمكن الإثم في أصل نفسه، وملَك أشرف مكانٍ فيه. ولئلا يظن أن كتمان الشهادة من الآثام المتعلقة باللسان فقط، وليعلم أنّ القلب أصل متعلقه ومعدِن اقترافه، واللسان ترجمان عنه. ولأنّ أفعال القلوب أعظم من أفعال سائر الجوارح، وهي لها كالأصول التي تتشعب منها. ألا ترى أنّ أصل الحسنات والسيآت الإيمان والكفر، وهما من أفعال القلوب؟ فإذا جعل كتمان الشهادة من آثام القلوب فقد شهد له بأنه من معاظم الذنوب. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أكبر الكبائر الإشراك بالله لقوله تعالى {فَقَدْ حَرَّمَ اللهُ عَلَيهِ الْجَنَّةَ} [المائدة: ٧٢] وشهادة الزور، وكتمان الشهادة.

[١٤٤٨] وقرئ قلبَه، بالنصب، كقوله {سَفِهَ نَفْسَهُ} [البقرة: ١٣٠] وقرأ ابن أبي عبلة أثَّم قلبه، أي جعله آثمًا.

284. Göklerde ve yerde ne varsa tamamı Allah'ındır. Dolayısıyla, siz içinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi ondan dolayı hesaba çekecek; sonra dilediğini bağışlayıp dilediğine de azap edecektir. Allah her şeye kadirdir.

[1449] "İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de" yani içinizdeki kötülüğü gizleseniz de açıklasanız da "Allah sizi ondan dolayı hesaba çekecek, sonra dilediğini" yani gizli ya da açık günahlarından tevbe ederek mağfireti hak edenleri "bağışlayıp, dilediğine de" yani günahta ısrar etmek sûretiyle cezaya müstahak olan kimseye de "azap edecektir." İnsanın içinde gizlediği vesvese ve zihnî ses gibi şeyler buna dâhil değildir, çünkü insan bunlardan kurtulma gücüne sahip değildir. Sadece insanın kararlı ve inanarak yaptığı şeyler buna dâhildir. İbn Ömer'in [v.73/692] bu âyeti okuduğu ve "Allah bizi bununla hesaba çekecek olsa helâk olduk demektir" dediği ve daha sonra hıçkırıkları duyuluncaya dek ağladığı rivayet edilmiştir [KT.b]. Yine rivayete göre; İbn Ömer'in bu hali İbn Abbâs'a [v.68/688] anlatılınca şöyle demiştir: Allah Ebû Abdurrahmân'a [yani İbn Ömer'e] mağfiret etsin. Vaktiyle müslümanlar da onun gibi hissetmişlerdi de [devamındaki] "Allah, herkesi sadece gücünün yeteceği kadarıyla mükellef kılar" [Bakara 2/286] âyeti nâzil olmuştu.

[1450] فَيَغْفِرُ ve وَيُعَذِّبُ fiilleri, şartın cevabı olarak cezm şeklinde فَيَغْفِرْ ve وَيُعَذِّبْ olarak okunmuştur. Yine bu iki fiil, başında *hüve* [o] zamiri takdir edilerek merfû' olarak da okunmuşlardır. **Şayet** "Bu fiillerin sonunu cezm edenin okuyuşu nasıldır?" **dersen, şöyle derim:** Râ'nın ızharı ve Bâ'nın idğâmı ile *fe-yağfir limen ve yu'azzimmen* şeklinde okur. Râ'yı idğâm ile [*fe-yağfillimen*] okuyan kişi, Lâm'ı fahiş bir şekilde hatalı okumuş olur. Bu okuyuşu Ebû Amr'dan [v.154/771] rivayet eden kişi ise iki kez hata etmiş olur; çünkü hem *lahin* [hata] etmiş hem de bunu Arap dilini insanlar içinde en iyi bilen kişiye atfetmiş olmaktadır ki bu da onun büyük bir cehalet içerisinde olduğunu gösterir. Bu tür rivayetlerin mevcut olmasının sebebi, ravilerin zabt (hıfz) kuvvetinin azlığıdır. Ravilerin zabt kuvvetinin azlığının sebebi ise dirayet konusundaki yetersizliktir. Bu tür ifadeleri zabt etmek ancak Nahivcilerin üstesinden gelebileceği bir iştir.

[1451] A'meş [v.148/765] يُحاسِبْكُمْ ifadesinden bedel olarak, Fâ'sız يَغْفِرْ şeklinde okumuştur. Şairin şu ifadesi de buna benzemektedir:

Ne zaman bize gelip yurdumuzda konaklayacak olsan
Kocaman odunlar ve alev alev yanan bir ateş görürsün

٢٨٤-﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٤٤٩] {وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ} يعني من السوء {يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ} لمن استوجب المغفرة بالتوبة مما أظهر منه أو أضمره {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} ممن استوجب العقوبة بالإصرار. ولا يدخل فيما يخفيه الإنسان: الوساوس وحديث النفس، لأنّ ذلك مما ليس في وسعه الخلوُّ منه، ولكن ما اعتقده وعزم عليه. وعن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما أنه تلاها فقال: لئن آخذنا الله بهذا لنهلَكَنَّ، ثم بكى حتى سمع نشيجه؛ فذُكر لابن عباس فقال: يغفر الله لأبي عبد الرحمن. قد وجد المسلمون منها مثل ما وجد فنزل {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ}.

[١٤٥٠] وقرئ فيغفرْ ويعذبْ، مجزومين عطفًا على جواب الشرط، ومرفوعين على: فهو يغفر ويعذب. فإن قلت: كيف يقرأ الجازم؟ قلت: يظهر الراء ويدغم الباء. ومدغِم الراء في اللام لاحن مخطئ خطأ فاحشا. وراويه عن أبي عمرو مخطئ مرّتين، لأنه يلحن وينسب إلى أعلم الناس بالعربية ما يؤذن بجهل عظيم! والسبب في نحو هذه الروايات قلة ضبط الرواة، والسبب في قلة الضبط قلة الدراية، ولا يضبط نحو هذا إلا أهل النحو.

[١٤٥١] وقرأ الأعمش يَغْفِرْ بغير فاء، مجزومًا على البدل من يحاسِبْكم، كقوله:

مَتَى تَأْتِنَا تُلْمِمْ بِنَا في دِيَارِنَا ❁ تَجِدْ حَطَبًا جَزْلًا وَنَارًا تَأَجَّجَا

Bu bedelin mânası, يُحاسِبْكُمْ بِهِ اللهُ [Allah sizi ondan dolayı hesaba çeker] cümlesinin tafsilatlandırılmasıdır, çünkü tafsil ifadesi, tafsil edilen ifadeden daha açık seçik olur. Burada bu ifade, *bedelü'l-ba'z mine'l-küll* yani parçanın bütünden bedel olması ya da *bedel-i iştimâl,* yani kapsayıcı bedel şeklinde olup "Zeyd'e, başına vurdum", "Zeyd'i, akıllılığını severim" ifadeleri gibidir. Bu tür bedel isimlerde olduğu gibi fiillerde de olur, çünkü isimler de fiiller de beyana, izaha muhtaçtırlar.

285. Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti. Mü'minler de... Hepsi de; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine iman ettiler (ve dediler ki:) Biz O'nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız. İşittik, itaat ettik. Affını dileriz ya Rabbi! Yalnızca Sanadır çünkü nihaî dönüş...

[1452] *el-Mü'minûn* kelimesi *er-rasûl*e atıf olarak düşünülecek olursa, o zaman *küll*[in]deki tenvinin temsil ettiği zamir, Peygamber'e ve mü'minlere işaret eder. Bu durumda anlam, "adı geçenlerin tamamı; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler" şeklinde olur ve وَالْمُؤْمِنُونَ kelimesinde vakıf yapılır. Eğer وَالْمُؤْمِنُونَ mübteda ise, o zaman *küll*[in] kelimesindeki tenvinin temsil ettiği zamir, mü'minlere işaret eder. *Küll*[in]deki tenvinin temsil ettiği zamir, آمَنَ fiilinde tekil olarak ifade edilmiştir; zira anlam, "onlardan her biri iman etti" şeklindedir. Ancak bu zamirin وَكُلٌّ أَتَوْهُ داخِرِينَ ["hepsi boynu bükük vaziyette O'na gelirler." (Neml 27/87)] âyetinde olduğu gibi çoğul olması da mümkündür.

[1453] İbn Abbâs [v.68/688] وَكُتُبِهِ [ve kitaplarına] ifadesini وكِتَابِهِ [ve kitabına] şeklinde okumuştur. Bu durumda bu ifadeden maksat ya Kur'ân'dır ya da cins olarak kitaptır. Yine İbn Abbâs'dan nakledilen bir görüşe göre *kitâb* kelimesi, *kütüb* (kitaplar) kelimesinden daha çok sayı ifade eder. **Şayet** "Tekil kelime nasıl çoğul kelimeden daha fazla sayı ifade eder?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü tekil ile cins kastedilir. Cinslik, cinsteki tekil unsurların tamamında mevcut olup, hiçbiri bunun dışında kalmaz. Çoğul kelime ise sadece çoğul cinsi olanları kapsar.

[1454] لا نُفَرِّقُ [ayırmayız], yani "ayırmayız derler". Ebû Amr'ın [v.154/771] bu fiili يُفَرِّقُ şeklinde okuduğu nakledilir ki, *küll*[in]deki gibi gaip bir sıyga ile gelmiş olur. İbn Mes'ûd [v.32/652] ise لا يُفَرِّقُونَ şeklinde okumuştur. أَحَدٍ [hiçbiri] ifadesi çoğul mânasındadır. Nitekim فَما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِينَ ["Ve hiçbiriniz onu koruyamazdı!" (Hâkka 69/47)] âyetinde bu şekilde kullanılmıştır. Bu sebeple de başına *beyne* [arasında] ifadesi gelebilmiştir.

ومعنى هذا البدل التفصيل لجملة الحساب، لأنّ التفصيل أوضح من المفصَّل، فهو جار مجرى بدل البعض من الكل، أو بدل الاشتمال، كقولك: ضربت زيدًا رأسه، وأحب زيدًا عقله. وهذا البدل واقع في الأفعال وقوعَه في الأسماء لحاجة القبيلين إلى البيان.

٢٨٥-﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾

[١٤٥٢] {وَالْمُؤْمِنُونَ} إن عطف على الرسول كان الضمير الذي التنوين نائبٌ عنه في {كُلٌّ} راجعًا إلى الرسول والمؤمنين، أي كلهم آمن بالله وملائكته وكتبه ورسله من المذكورين؛ ووقف عليه. وإن كان مبتدأ كان الضمير للمؤمنين. ووحد ضمير {كُلٌّ} في {آمَنَ} على معنى: كل واحد منهم آمن، وكان يجوز أن يجمع، كقوله {وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ} [النمل: ٨٧].

[١٤٥٣] وقرأ ابن عباس وكتابِه، يريد القرآن أو الجنس. وعنه «الكتاب أكثر من الكتب.» فإن قلت: كيف يكون الواحد أكثر من الجمع؟ قلت: لأنه إذا أريد بالواحد الجنس والجنسية قائمة في وُحْدَان الجنس كلها لم يخرج منه شيء. فأما الجمع فلا يدخل تحته إلا ما فيه الجنسية من الجموع.

[١٤٥٤] {لَا نُفَرِّقُ} يقولون لا نفرق. وعن أبي عمرو يفرق بالياء، على أن الفعل لكل. وقرأ عبد الله لا يفرقون. و{أَحَدٍ} في معنى الجمع، كقوله تعالى {فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ} [الحاقة: ٤٧] ولذلك دخل عليه «بين».

[1455] سَمِعْنا "icabet ettik" demektir. غُفْرانَكَ ifadesi, fiilinin gizli olarak takdir edilmesiyle mansuptur. Sözgelimi غُفْرَانَكَ لَا كُفْرَانَكَ denilir ve bununla نَسْتَغْفِرُكَ وَلَا نَكْفُرُكَ [senden mağfiret diliyoruz, seni nankörce inkâr etmiyoruz] mânası kastedilir. وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ ifadesi وَكُتْبِهِ وَرُسْلِهِ şeklinde de okunmuştur.

286. Allah, herkesi sadece gücünün yeteceği kadarıyla mükellef kılar; herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir. Ya Rabbi! Unuttuysak veya yanıldıysak, bizi sorumlu tutma. Ya Rabbi! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük (emir-yasak) yükleme. Ya Rabbi! Gücümüzün yetmeyeceği bir şeyi (felâket/azap) bize taşıtma. Affet bizi, bağışla bizi, acı bize. Sen bizim 'mevlâ'mızsın (bize sahip çıkarsın); o halde, (canımıza kasteden şu) inkârcı nankör kavme karşı bize yardım et.

[1456] *Vus'* / genişlik ve imkân, insanın kuşatabileceği, yetersiz kalmayacağı, yaparken sıkıntıya düşmeyeceği şeydir. Anlam, "Allah herkesi ancak kudretinin kuşatacağı, bütün kudretini ve gayretini alacak kadar olmayan şeylerle mükellef kılar" şeklindedir. Bu, tıpkı "Allah sizin için kolaylık diler" [Bakara 2/185] âyeti gibi, Allah'ın adalet ve rahmeti hakkında bir bildirimdir. Çünkü beş vakitten daha fazla namaz kılmak, bir aydan daha fazla oruç tutmak ve bir defadan fazla hacca gitmek insanın kudretinin yeteceği, yapma imkânı dâhilindeki işlerdir. İbn Ebî Able [v.151/768] fetha ile وَسْعَها şeklinde okumuştur.

[1457] "Herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir" yani yaptığı hayır kendine fayda eder, işlediği kötülük de kendine zarar verir, onun günahından dolayı başkası sorumlu tutulmaz, onun ibadet ve itaatinden dolayı başkası sevap almaz. **Şayet** "Neden hayırdan söz edilirken kazanmak / *kesb* ifadesi, şerden söz edilirken ise işlemek / *iktisâb* ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** *İktisâb* kelimesinde "seve seve yapma" mânası vardır. Kötülükler insan nefsinin arzu ettiği şeyler olduğu ve nefis bunların cazibesine kapılıp sürekli onları emrettiği için, onları elde etme konusunda daha gayretkeş olur. İşte bu sebeple de kişi kötülüğü işleme konusunda daha gayretli, iktisaplı olur. Hayırda durum böyle olmadığı için, bu "seve seve yapma" mânasına delâlet etmeyen *kesb* mastarı kullanılmıştır.

[1458] رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا ifadesinin anlamı, "eğer ifrata düşüp unutur ve yanılırsak bundan dolayı bizi sorumlu tutma" şeklindedir. **Şayet** "Zaten unutma ve hata ile yapılanlar bağışlanmış değil midir, o halde bunlardan kaynaklanan fiillerin hesaba çekilmemesi için dua etmenin mânası ne?" **dersen,**

[١٤٥٥] {سَمِعْنَا} أجبنا. {غُفْرَانَكَ} منصوب بإضمار فعله. يقال: غفرانك لا كفرانك! أي نستغفرك ولا نكفرك. وقرئ وكُتْبِه ورُسْلِه بالسكون.

٢٨٦-﴿لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلا تُحَمِّلْنَا مَا لا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

[١٤٥٦] الوسع: ما يسع الإنسان ولا يضيق عليه ولا يحرج فيه، أي لا يكلفها إلا ما يتسع فيه طوقه ويتيسر عليه دون مدى الطاقة والمجهود. وهذا إخبار عن عدله ورحمته كقوله تعالى {يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ} [البقرة: ١٨٥]، لأنه كان في إمكان الإنسان وطاقته أن يصلي أكثر من الخمس، ويصوم أكثر من الشهر، ويحج أكثر من حجة. وقرأ ابن أبى عبلة وَسْعها بالفتح.

[١٤٥٧] {لَها مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ} ينفعها ما كسبت من خير، ويضرها ما اكتسبت من شر، لا يؤاخَذ بذنبها غيرُها ولا يثاب غيرها بطاعتها. فإن قلت: لم خص الخير بالكسب، والشر بالاكتساب؟ قلت: في الاكتساب اعتمال، فلما كان الشر مما تشتهيه النفس وهي منجذبة إليه وأمّارة به، كانت في تحصيله أعمل وأجدّ، فجعلت لذلك مكتسبة فيه. ولما لم تكن كذلك في باب الخير وُصفت بما لا دلالة فيه على الاعتمال.

[١٤٥٨] أى لا تؤاخذنا بالنسيان أو الخطأ إن فرط منا. فإن قلت: النسيان والخطأ متجاوَز عنهما، فما معنى الدعاء بترك المؤاخذة بهما؟

şöyle derim: Burada unutma ve hata zikredilmiş, fakat bunların sebebi olan gaflet ve gevşeklik kastedilmiştir. Nitekim "Bunu bana herhalde Şeytan unutturdu!" [Kehf 18/63] âyetine dikkat edersen, Şeytan unutturma fiilini yapmaya kadir değildir, o ancak vesvese verebilir; verdiği vesvese ise unutmaya sebep olan gevşeklik sebebidir. Ayrıca onlar Allah'tan hakkıyla sakınan kullar oldukları için, kendilerinden sâdır olan ifrat türündeki davranışlar ancak hata ve unutma şeklinde sâdır olmaktaydı, bu yüzden onların bu şekilde dua eden kimseler olarak nitelendirilmeleri, kendilerinin aslında sorumlu tutulacak davranışlardan beri ve tertemiz olduklarını göstermek gibi bir amacı da taşımaktadır. Burada sanki "eğer hata ve unutma hesaba çekilmek için sebep olsaydı, onların hesaba çekilmesi için yegâne sebep, unutma ve hata olurdu" denilmektedir. İnsanın, dua etmeden tamamen Allah'ın fazl ü ihsanı ile hâsıl olacağını bildiği bir şey için de dua etmesi caizdir. Bu şekildeki dua, söz konusu fazl ü ihsanın devamı ve şükrünün edası için yapılır.

[1459] الإصر; taşıyıcısını olduğu yere çakılı bırakan, hareket etmesine izin vermeyen ağır yük demektir. Bu kelime, birbirini öldürmek [yani salihlerin buzağıya tapanları katletmesi], derideki / çarıktaki ve elbisedeki necaset bulaşmış yeri kesip atmak gibi zor mükellefiyetler için isti'âre yoluyla kullanılmıştır. Kelime çoğul olarak آصارًا şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde, teşdid ile ولا تُحَمِّل علينا şeklindedir. **Şayet** "Buradaki şeddeli okuyuş ile وَلا تُحَمِّلْنا ifadesi arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki ifade حَمَلَ عَلَيْهِ ifadesinin şeddelenmiş halidir, وَلا تُحَمِّلْنا ifadesindeki teşdid ise, حمل fiilini bir mef'ûl alır halden iki mef'ûl alır hale dönüştürmektedir.

[1460] وَلا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ yani, bizlere, bizden öncekilere verilen cezaları verme. [Bu şekilde dua eden mü'minler] daha önceki ümmetlerin mükellef oldukları ağır yükümlülüklerden muaf tutulmayı, sonra da onların bu mükellefiyetleri muhafaza etme konusundaki gevşeklikleri sebebiyle üzerlerine inen cezalardan muaf olmayı talep etmişlerdir. Bir görüşe göre burada kastedilen şey, güç yetirilemeyecek olan ağır mükellefiyetlerdir. Bu durumda ifade, وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْرًا ifadesinin tekrarı mahiyetindedir.

[1461] مَوْلانا, "Sen bizim efendimizsin, bizler de senin kullarınız" ya da sen bizim yardımcımızsın, işlerimizi üstlenensin. فَانْصُرْنا "bize yardım et" zira efendiye düşen, kullarına yardım etmektir. Ya da "bu (yardım) senin âdetindir" veya "bu, senin üstlendiğin işlerimiz cümlesindendir."

قلت: ذكر النسيان والخطأ والمراد بهما ما هما مسببان عنه من التفريط والإغفال. ألا ترى إلى قوله {وَما أَنْسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطانُ} [الكهف: ٦٣] والشيطان لا يقدر على فعل النسيان، وإنما يوسوس فتكون وسوسته سببًا للتفريط الذي منه النسيان؛ ولأنهم كانوا متقين اللَّه حقَّ تُقاته، فما كانت تفرُط منهم فرطة إلا على وجه النسيان والخطأ، فكان وصفهم بالدعاء بذلك إيذانًا ببراءة ساحتهم عما يؤاخذون به؛ كأنه قيل: إن كان النسيان والخطأ مما يؤاخذ به، فما فيهم سبب مؤاخذة إلا الخطأ والنسيان. ويجوز أن يدعو الإنسان بما علم أنه حاصل له قبل الدعاء من فضل اللَّه، لاستدامته والاعتداد بالنعمة فيه.

[١٤٥٩] والإصر: العبء الذي يأصر حامله، أى يحبسه مكانه لا يستقل به لثقله؛ استعير للتكليف الشاقّ من نحو قتل الأنفس، وقطع موضع النجاسة من الجلد والثوب وغير ذلك. وقرئ آصارًا على الجمع. وفي قراءة أبىّ ولا تُحَمِّل علينا بالتشديد. فإن قلت: أىّ فرق بين هذه التشديدة والتي في {وَلا تُحَمِّلْنا}؟ قلت: هذه للمبالغة في حَمَلَ عليه، وتلك لنقل حَمَلَه من مفعول واحد إلى مفعولين.

[١٤٦٠] {وَلَا تُحَمِّلْنا مَا لَا طَاقَةَ لَنا بِهِ} من العقوبات النازلة بمن قبلنا. طلبوا الإعفاء عن التكليفات الشاقة التي كلِّفها من قبلهم، ثم عما نزل عليهم من العقوبات على تفريطهم في المحافظة عليها. وقيل: المراد به الشاقّ الذي لا يكاد يستطاع من التكليف. وهذا تكرير لقوله {وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْرًا}.

[١٤٦١] {مَوْلَانَا} سيدنا ونحن عبيدك، أو ناصرنا، أو متولى أمورنا {فَانْصُرْنَا} فمن حق المولى أن ينصر عبيده، أو فإنّ ذلك عادتك، أو فإنّ ذلك من أمورنا التي عليك توليها.

[1462] İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) bu dua ifadelerini okuyarak dua ettiğinde, her bir kelimeden sonra kendisine "yaptım" diye cevap verilmiş. [KT.b] Yine Peygamber (s.a.)'in, "Kim Bakara sûresinin son iki âyetini geceleyin okursa, o ikisi ona yeter." [*Buhârî*, "Megâzî", 11; *İbn Mâce,* "İkāmetü's-salât", 183] buyurduğu nakledilmiştir. Ayrıca Peygamber (s.a.)'den, "Bakara sûresinin son âyetleri bana Arş'ın altındaki hazinelerden verildi; bunlar benden önce hiçbir peygambere verilmemiştir" ve "Allah cennetin hazinelerinden iki âyet inzâl etmiştir ki bu iki âyeti Rahmân mahlûkātı yaratmadan 2000 sene evvel kendi eliyle yazmış. [KT.b] Her kim bunları yatsı namazından sonra okursa, bütün geceyi ibadetle geçirmiş sayılır" buyurduğu nakledilmiştir.

[1463] **Şayet** "Bakara / Sığır sûresini okudum" ya da "Bakara'yı / Sığır'ı okudum" demek caiz midir?" **dersen, şöyle derim:** Caizdir, nitekim Peygamber (s.a.)'in hadislerinde "Bakara sûresinin sonu", "Bakara sûresinin son âyetleri", "Bakara'nın son âyetleri" gibi ifadeler yer almaktadır. [*Tirmizî*, "Kırâât", 53] Ali (r.a.)'ın "Bakara sûresinin son âyetleri Arş'ın altındaki hazinelerdendir" dediği, İbn Mes'ûd'un da şeytan taşlarken bir taş atıp sonra, "kendisinden başka ilâh olmayana yemin olsun ki, kendisine Bakara sûresinin inzâl edildiği zât, taşı işte tam buradan atmıştır" dediği rivayet edilmiştir. [*Tirmizî*, "Hac", 64] Bununla Zuhruf / Yaldız sûresi, "Mümtehane / İmtihan Edilen Kadın sûresi", "Mücadile / Tartışan Kadın sûresi" ifadeleri arasında bir fark yoktur. Zaten biri; "Bakara'yı / Sığır'ı okudum" dediği zaman, tıpkı "köye sor" [Yusuf 12/82] ifadesinden "köy halkına sor" mânası anlaşıldığı gibi, onun "Bakara sûresini okudum" demek istediği açıkça anlaşılmaktadır. Bazı âlimlerin bunu pek hoş görmediği ve "içerisinde Bakara'nın / Sığırın zikredildiği sûreyi okudum" demenin daha uygun olduğunu söylediği nakledilir. Peygamber (s.a.)'in "İçerisinde Bakara'nın zikredildiği sûre, Kur'ân'ın otağıdır (*fustāt*), onu öğrenin; zira onu öğrenmek bereket, terketmek ise perişanlıktır ve 'boş'ların gücü ona yetmez!" buyurduğu, "Kimdir bu 'boş'lar?" diye sorulunca da, "sihirbazlardır" dediği nakledilmiştir. [*Müslim,* "Salâtü'l-müsâfirîn", 42]

[١٤٦٢] وعن ابن عباس أنّ رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وسلم لما دعا بهذه الدعوات، قيل له عند كل كلمة: «قد فعلتُ.» وعنه عليه السلام: «من قرأ الآيتين من آخر سورة البقرة في ليلة كفتاه.» وعنه عليه السلام: «أوتيتُ خواتيم سورة البقرة من كنزٍ تحت العرش لم يؤتَهنّ نبيٌّ قبلي.» وعنه عليه السلام: «أنزل اللَّه آيتين من كنوز الجنة كتبهما الرحمن بيده قبل أن يخلق الخلق بألفي سنة؛ من قرأهما بعد العشاء الآخرة أجزأتاه عن قيام الليل.»

[١٤٦٣] فإن قلت: هل يجوز أن يقال: قرأت سورة البقرة، أو قرأت البقرة؟ قلت: لا بأس بذلك. وقد جاء في حديث النبي صلى اللَّه عليه وسلم: «من آخر سورة البقرة»، و«خواتيم سورة البقرة» و«خواتيم البقرة». وعن علىّ رضى اللَّه عنه: «خواتيم سورة البقرة من كنز تحت العرش.» وعن عبد اللَّه بن مسعود رضى اللَّه عنهما أنه رمى الجمرة ثم قال: «من هاهنا -والذي لا إله غيره- رمى الذي أنزلت عليه سورة البقرة.» ولا فرق بين هذا وبين قولك سورة الزخرف وسورة الممتَحنة وسورة المجادِلة. وإذا قيل: قرأت البقرة، لم يشكل أنّ المراد سورة البقرة كقوله: {وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]. وعن بعضهم أنه كره ذلك وقال: يقال قرأت السورة التي تذكر فيها البقرة. عن رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وسلم «السورة التي تذكر فيها البقرة فسطاط القرآن، فتعلَّموها، فإنّ تعلمها بركة وتركها حسرة؛ ولن تستطيعها البطَلَة.» قيل: وما البطلة؟ قال: «السحرة.»

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

Medenîdir, iki yüz âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm.

2. Allah'tan başka tanrı yoktur; 'mutlak hayat sahibi'dir, 'bütün varlığı çekip çevirir' (Hayy, Kayyûm).

3. Sana kitabı gerçek olarak ve önündekileri doğrulayıcı olarak indiren O'dur. Tevrat'ı ve İncil'i de O indirmişti

4. daha önce... İnsanlara yol gösterici olarak... Hakkı bâtıldan ayıran bütün kitapları da O indirmişti. Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr edenler için, şüphesiz şiddetli bir azap vardır. Allah 'mutlak izzet sahibi'dir (Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.

[1464] Mîm'in de, tıpkı Elif ve Lâm gibi, üzerinde vakıf yapılması gerekir ve devamındaki ifadenin kelime başı olarak okunması gerekir. Bu tıpkı وَاحِدٌ اِثْنَانْ [Bir. İki.] örneğinde olduğu gibidir. Âsım'ın kıraati de böyledir. Mîm'in fetha ile okunması durumunda aldığı fetha ise, sonrasındaki kelimenin [اللهُ] başındaki Hemze'nin tahfif için düşürülmesi durumunda bu harekenin Mîm'e verilmiş olmasıdır. **Şayet** "Hemze'nin harekesinin Mîm'e verilmesi nasıl mümkün olabilir, zira bu vasıl / geçiş Hemze'si olup sözün akışı içerisinde mevcudiyeti sabit değildir. Bu yüzden de harekesi sabit değildir, çünkü harekesinin sabitliği, harfin kendisinin sabitliği gibidir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, sözün akışı değildir, zira Mîm, vakıf ve sükûn hükmünde, Hemze ise sâbit hükmündedir. Hemze'nin hazfedilmesinin sebebi tahfiftir, harekesinin kendisinden önceki sakin harfe verilmesinin sebebi ise, ona delâlet etmesidir. وَاحِدِاثْنَانِ [*vahid'isnân* / Bir'ki] ifadesi de bunun bir benzeridir. Bu örnekte de Hemze'nin harekesi Dâl'a verilmiştir.

[1465] **Şayet** "Bu Mîm'in iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle hareke almış olduğunu söylesen olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim**; [Hayır, olmazdı] çünkü iki sakin harfin bir araya gelmesi, vakıf konusunda önemsenmez. "İbrâhîm, Dâvûd ve İshâk" buna örnektir. Eğer vakıf halinde iki sakin harfin bir araya gelmesi sakin harfe hareke vermeyi gerektirseydi, o zaman Elif Lâm Mîm'deki iki Mîm'in hareklenmesi gerekirdi ve bir diğer sakin harf beklenmezdi.

سورة آل عمران

مدنية وهي مائتا آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الم﴾

٢-﴿اللَّهُ لاإِلهَ إِلاَّهُوَالْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾

٣-﴿نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ﴾

٤-﴿مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾

[١٤٦٤] ميمْ حقها أن يوقف عليها كما وقف على ألفْ ولامْ، وأن يبدأ ما بعدها كما تقول: واحدْ اِثنان؛ وهي قراءة عاصم. وأما فتحها فهي حركة الهمزة ألقيت عليها حين أسقطت للتخفيف. فإن قلت: كيف جاز إلقاء حركتها عليها وهي همزة وصل لا تثبت في درج الكلام فلا تثبت حركتها لأنّ ثبات حركتها كثباتها؟ قلت: هذا ليس بدرج، لأنّ ميم في حكم الوقف والسكون والهمزة في حكم الثابت. وإنما حذفت تخفيفًا وألقيت حركتها على الساكن قبلها ليدل عليها. ونظيره قولهم: واحدِ اثْنان، بإلقاء حركة الهمزة على الدال.

[١٤٦٥] فإن قلت: هلا زعمت أنها حركة لالتقاء الساكنين؟ قلت: لأنّ التقاء الساكنين لا يبالى به في باب الوقف، وذلك قولك: هذا إبراهيمْ وداودْ وإسحاقْ. ولو كان التقاء الساكنين في حال الوقف يوجب التحريك لحرّك الميمان في ألفْ لامْ ميمْ لالتقاء الساكنين، ولما انتظر ساكن آخر.

[1466] **Şayet** "Mîm'e, iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle hareke verilmemiş olmasının sebebi, vakıf yapmayı istemiş olmaları ve bu durumda iki sakin harfi seslendirme imkânına sahip olmalarıdır. Ancak üçüncü bir sakin harf daha geldiği zaman, artık hareke vermekten başka imkân kalmamış, bu yüzden onu harekelendirmişlerdir" **dersen, şöyle derim**: Mîm'in harekesinin iki harfin bir araya gelmesi sebebiyle verilmediğinin delili, onların hem Hemze'yi atarak hem de Dâl'ın sükûnu ile *vâhidsnân* şeklinde okuma imkânına sahip olmaları, yani iki sakin harfi bir araya getirebiliyor olmalarıdır. Nitekim *Useymm*^{ün} ve *müdeykk*^{ün} kelimeleri böyledir. Bu durumda onlar *vâhid'isnân* ifadesinde Dâl'a hareke verdiklerinde, bu harekenin *isnân* kelimesindeki düşürülmüş Hemze'nin harekesi olup bundan başka bir şey olmadığını, iki sakin harfin bir araya gelmesinden kaynaklanmadığını anlamış oluruz.

[1467] **Şayet** "Peki, Amr b. Ubeyd'in [v.144/761] Mim'i kesre ile [*ElifLâmMîmi'llâhu*] okumasının izahı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu okuyuş, iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle birinin harekelendirildiği şeklindeki vehme/yanlış düşünceye dayanır ki bu vehim makbul değildir.

[1468] "Tevrât ve İncîl" iki yabancı isimdir, bunların *vry* ve *ncl* köklerinden *tef'alet*^{un} ve *if'îl*^{un} vezninde türemiş olduğu şeklindeki zorlama yorum, ancak bu iki ismin Arapça olduğu sahih olursa mümkündür. Hasan-ı Basrî *incîl*i Hemze'nin fethası ile *encîl* şeklinde okumuştur ki bu da kelimenin yabancı olduğunun delilidir, zira Arap dilindeki vezinler içerisinde, Hemze'nin fethası ile *ef'îl*^{un} şeklinde bir vezin yoktur.

[1469] **Şayet** "Neden نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ denildi de, Tevrat ve İncil söz konusu olduğunda وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ denildi"? **dersen, şöyle derim:** Çünkü Kur'ân *müneccemen,* yani yıldız yıldız / bölümler halinde tenzil edilmiş; Tevrat ve İncil ise tek seferde inzâl edilmiştir.

[1470] A'meş [v.148/765] نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ ifadesini; fiili tahfif, *kitâb*ı da ref' ederek; نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتابُ [sana kitap indi] şeklinde okumuştur.

[1471] "İnsanlara yol gösterici olarak" yani Musa ve İsa (a.s.)'ın kavimlerine yol gösterici olarak. Ancak bizim de öncekilerin şeriatlarıyla mükellef olduğumuz görüşünde olanlar "insanlar"ı genelleştirmişlerdir.

[1472] **Şayet** "*Furkān* ile kastedilen nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bununla semavi kitap cinsi kastedilmiştir, çünkü semavî kitapların hepsi hak ile bâtılı ayırt ederler. Ya da burada zikri geçen kitaplar kastedilmiş olabilir; bu durumda sanki önce üç kitabın isimleri zikredilmiş, ardından da "kendisiyle hakkın bâtıldan ayırt edileceği kitaplarını indirmiştir" ya da

[١٤٦٦] فإن قلت: إنما لم يحركوا لالتقاء الساكنين في ميمْ، لأنهم أرادوا الوقف وأمكنهم النطق بساكنين، فإذا جاء ساكن ثالث لم يمكن إلا التحريك فحركوا. قلت: الدليل على أن الحركة ليست لملاقاة الساكن أنه كان يمكنهم أن يقولوا: واحدْ اثْنان، بسكون الدال مع طرح الهمزة، فيجمعوا بين ساكنين، كما قالوا: أصيم، ومديق. فلما حركوا الدال علم أن حركتها هي حركة الهمزة الساقطة لا غير، وليست لالتقاء الساكنين.

[١٤٦٧] فإن قلت: فما وجه قراءة عمرو بن عبيد بالكسر؟ قلت: هذه القراءة على توهم التحريك لالتقاء الساكنين، وما هي بمقبولة.

[١٤٦٨] والتَّوْرَاة وَالْإِنْجِيل اسمان أعجميان. وتكلف اشتقاقهما من الورى والنجل ووزنهما بتفعلة وإفعيل، إنما يصح بعد كونهما عربيين. وقرأ الحسن الأنجيل بفتح الهمزة، وهو دليل على العجمة، لأن أفعيل بفتح الهمزة عديم في أوزان العرب.

[١٤٦٩] فإن قلت: لم قيل {نَزَّلَ الْكِتَابَ} {وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ}؟ قلت: لأن القرآن نزَل منجَّمًا، ونزَل الكتابان جملة.

[١٤٧٠] وقرأ الأعمش نزَل عليك الكتابُ، بالتخفيف ورفع الكتاب.

[١٤٧١] {هُدًى لِلنَّاسِ} أي لقوم موسى وعيسى. ومن قال نحن متعبدون بشرائع من قبلنا فسره على العموم.

[١٤٧٢] فإن قلت: ما المراد بالفرقان؟ قلت: جنس الكتب السماوية، لأن كلها فرقان يفرق بين الحق والباطل، أو الكتب التي ذكرها، كأنه قال بعد ذكر الكتب الثلاثة وأنزل ما يفرق به بين الحق والباطل من كتبه، أو

"kendisiyle hakkın bâtıldan ayırt edileceği işbu kitapları indirmiştir" denilmiştir. Bir başka ihtimal de dördüncü bir kitabın, yani Zebûr'un kastedilmiş olmasıdır. Nitekim "Dâvud'a da Zebûr'u verdik" [Nisâ 4/163] denilmiştir ki buradan ilk anlaşılan mâna budur. Ya da *furkān* ifadesi ile Kur'ân'ın ismi tekrarlanmış, önce cins ismi zikredildikten sonra ardından onun bir özelliği ve ona yönelik bir övgü olarak, onun hak ile bâtılı ayırt edici olduğu ifade edilmiştir. Böylece onun şanı yüceltilmiş, fazileti açıkça gösterilmiştir.

[1473] "Allah'ın âyetleri" O'nun inzâl etmiş olduğu kitaplarındaki âyetler ya da diğer âyetler. ذُوانْتِقَامٍ, yani o öyle şiddetli bir şekilde cezalandırır ki hiçbir cezalandırıcı böylesine kadir değildir.

5. Şüphesiz, gökte ve yerde hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.

6. Size rahimlerde dilediği sûreti veren O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1474] "Hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz", yani âlemdeki hiçbir şey ona gizli kalmaz. Ancak bu husus, "gökte ve yerde" şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre o, kâfirin küfründen de mü'minin imanından da haberdardır ve hepsine ameline göre karşılık verecektir.

[1475] "... dilediği" farklı sûretleri veren O'dur. Tāvûs b. Keysân [v.106/725] يُصَوِّرُكُمْ ifadesini تَصَوَّرَكُمْ şeklinde okumuştur ki anlamı; "O sizi tamamen kendisi için -ya da sadece O'na kulluk etmeniz için- sûretlendirmekte" şeklindedir. Benzer şekilde, "malı sermaye (أَثْلة) yaptığında" [tef'îlden] *esseltü mâlen* dersin, fakat "onu kendi özel malın haline getirdiğinde" [tefe"ulden] *te'esseltühû* dersin. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] şöyle dediği nakledilmiştir; "Bu, İsa (a.s.)'ın *rab* olduğunu iddia edenlere karşı bir delildir, sanki burada onun da diğer kullar gibi bir ana rahminde şekillendirilmiş olduğuna; Allah'a gizli kalmayan şeylerin onun için gizli olduğuna dikkat çekilmiştir.

7. Sana kitabı indiren O'dur. Onun bir kısmı 'muhkem'dir ki bunlar kitabın esasıdır; diğer kısmı da 'müteşâbih'lerdir. İşte, kalplerinde eğrilik bulunanlar; fitne çıkarmak ve müteşabihleri arzularına göre yorumlamak amacıyla onun müteşabih kısmına uyarlar. Oysa onun nihaî anlamını Allah'tan ve ilimde derinleşmiş olanlardan başkası bilmiyor. İlimde derinleşmiş olanlar şöyle diyor: "Biz ona iman ettik; hepsi Rabbimizin katındandır. Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkarabilir."

من هذه الكتب، أو أراد الكتاب الرابع وهو الزبور؛ كما قال: {وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا} [النساء: ١٦٣] وهو ظاهر. أو كرر ذكر القرآن بما هو نعت له ومدح من كونه فارقًا بين الحق والباطل بعد ما ذكره باسم الجنس، تعظيمًا لشأنه وإظهارًا لفضله.

[١٤٧٣] {بِآيَاتِ اللهِ} من كتبه المنزلة وغيرها {ذُو انْتِقَامٍ} له انتقام شديد لا يقدر على مثله منتقم.

٥-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ﴾

٦-﴿هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٤٧٤] {لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ} في العالم فعبر عنه بالسماء والأرض، فهو مطَّلع على كفر من كفر وإيمان من آمن، وهو مجازيهم عليه.

[١٤٧٥] {كَيْفَ يَشَاءُ} من الصور المختلفة المتفاوتة. وقرأ طاوس تَصَوَّركم، أي صوّركم لنفسه ولتعبده، كقولك: أثَّلت مالًا، إذا جعلته أثلة أي أصلًا، وتأثَّلْته، إذا أثلته لنفسك. وعن سعيد بن جبير: هذا حجاج على من زعم أنّ عيسى كان ربًّا، كأنه نبه بكونه مصوَّرًا في الرحم، على أنه عبد كغيره، وكان يخفى عليه ما لا يخفى على الله.

٧-﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[1476] *Muhkemât* ibareleri çok anlamlılık (ihtimal) ve anlam karışıklığından uzak, sağlam / net âyetler; *müteşâbihât* ise benzeşen, farklı anlamlara gelebilen âyetlerdir. *Muhkemât*, "kitabın anası" yani aslı, esası olup müteşabihler bunlara hamledilir / irca edilir. Örneği: "Gözler onu idrak edemez" [En'âm 6/103] âyeti muhkem, "Rablerine nazar ederler" [Kıyâmet 75/23] âyeti müteşabihtir; "Allah kötülüğü emretmez" [A'râf 7/27] âyeti muhkem; "Oranın müreffehlerine emrederiz" [İsrâ 17/16] âyeti de müteşabihtir.

[1477] **Şayet** "Kur'ân'ın tamamı muhkem kılınsaydı olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim;** eğer Kur'ân'ın tümü muhkem kılınsaydı, insanlar onu kolayca anlarlar; deney gözlem, inceleme, araştırma ve düşünüp delil çıkartma gerektiren şeylerden yüz çevirirlerdi. Böyle yaptıklarında da Allah'ın varlığına ve birliğine, yani ma'rifetullah ve tevhide dair bilginin elde edileceği yegâne yolu bırakmış olurlardı. Ayrıca müteşabih gerçeğinde, âyetler hak üzere sebat eden kimselerle ayakları haktan kayan kimselerin birbirinden ayırt edilmesi söz konusudur; ayrıca, bunların anlamlarının ortaya çıkarılıp muhkemlere ircâ edilmesini sağlamak üzere âlimler ellerinden geleni yaparak, var güçlerini ortaya koyarak çalışır; böylece hem çok nice nükteleri, muazzam ilimleri elde eder, hem de Allah katında derecelere nail olurlar. Yine Allah kelâmında hiçbir çelişki ve tezat olmayacağına dair kesin inanç sahibi olan mü'min; onda çelişki vehmi uyandıran ifadeler görünce o ifadeler arasındaki uyumu ortaya koyma, hepsini aynı minval üzere tefsir etme çabasına girişir; kâh kendi başına kâh başkaları ile birlikte bu hususları müzakere eder ve neticede Allah onu[n gözünü, gönlünü, zihnini] açıp genişletir; muhkem ile müteşabih arasındaki mutabakatı anlamasını sağlar. İşte bu durumda mü'minin inancındaki mutmainlik ve imanındaki kesinliğin kuvveti iyice artar.

[1478] "Kalplerinde eğrilik bulunanlar" yani bid'at ehli; "fitne çıkarmak" insanları dinlerinden fitne yoluyla saptırmak ve onları yoldan çıkarmak amacıyla "ve müteşabihlerin peşine düşmek" yani onları arzularına göre te'vil etmek "amacıyla onun müteşabih kısmına uyarlar;" müteşabihlerin peşine düşerler ki bu müteşabihler bid'atçinin muhkem âyetlere uymayan görüşlerine hamledilebileceği gibi ehl-i hakkın görüşlerine de hamledilebilirler.

[1479] "Oysa onun nihaî anlamını Allah ve ilimde derinleşmiş olanlardan başkası bilmiyor" yani onun hak yorumunu ancak Allah ve onun ilimde derinleşmiş, yani ilimde iyice sebat etmiş, ona azı dişleri ile sıkı sıkıya sarılıp tutunmuş olan kimseler biliyor. Bazı kimseler bu âyetteki إِلَّا اللهُ [ancak Allah bilir] ifadesinde vakıf yapar ve devamındaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ [ve ilimde derinleşenler] ifadesini yeni bir cümle başlangıcı olarak okurlar. Bunlar müteşabihi, zebanîlerin sayısı vb. sadece Allah'ın bileceği, hikmetini ancak O'nun kavrayabileceği ifadeler olarak tefsir ederler.

[١٤٧٦] {مُحْكَمَاتٌ} أحكمت عبارتها بأن حفظت من الاحتمال والاشتباه {مُتَشَابِهَاتٌ} مشتبهات محتملات {هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ} أي أصل الكتاب تُحمَل المتشابهات عليها وتردّ إليها، ومثال ذلك {لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ} [الأنعام: ١٠٣]، {إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ} [القيامة: ٢٣]، {لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} [الأعراف: ٢٧]، {أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا} [الإسراء: ١٦].

[١٤٧٧] فإن قلت: فهلا كان القرآن كله محكمًا؟ قلت: لو كان كله محكمًا لتعلق الناس به لسهولة مأخذه، ولأعرضوا عما يحتاجون فيه إلى الفحص والتأمّل من النظر والاستدلال، ولو فعلوا ذلك لعطلوا الطريق الذي لا يتوصل إلى معرفة الله وتوحيده إلا به؛ ولما في المتشابه من الابتلاء والتمييز بين الثابت على الحق والمتزلزل فيه؛ ولما في تقادح العلماء وإتعابهم القرائح في استخراج معانيه وردّه إلى المحكم من الفوائد الجليلة والعلوم الجمة ونيل الدرجات عند الله؛ ولأنّ المؤمن المعتقد أن لا مناقضة في كلام الله ولا اختلاف إذا رأى فيه ما يتناقض في ظاهره، وأهمه طلب ما يوفق بينه ويجريه على سنن واحد، ففكر وراجع نفسه وغيره ففتح الله عليه وتبين مطابقة المتشابه المحكم ازداد طمأنينة إلى معتقده وقوّةً في إيقانه.

[١٤٧٨] {اَلَّذِينَ فى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} هم أهل البدع {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ} فيتعلقون بالمتشابه الذي يحتمل ما يذهب إليه المبتدع مما لا يطابق المحكم، ويحتمل ما يطابقه من قول أهل الحق {اِبتِغَاءِ الْفِتْنَةِ} طلب أن يفتنوا الناس عن دينهم ويضلوهم {وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ} وطلب أن يأوّلوه التأويل الذي يشتهونه.

[١٤٧٩] {وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ} أي لا يهتدي إلى تأويله الحق الذي يجب أن يحمل عليه إلا الله وعباده الذين رسخوا في العلم، أي ثبتوا فيه وتمكنوا وعضُّوا فيه بضرْس قاطع. ومنهم من يقف على قوله {إِلَّا اللهُ}، ويبتدىء {وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ} ويفسرون المتشابه بما استأثر الله بعلمه، وبمعرفة الحكمة فيه من آياته، كعدد الزبانية ونحوه.

[1480] Ama doğru olan birinci görüştür. "İlimde derinleşmiş olanlar şöyle diyor" ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olup, ilimde derinleşmiş olanların durumunu izah etmektedir. Yani müteşabihlerin te'vilini bilen bu âlimler şöyle derler: "Biz ona" yani müteşabihlere "iman ettik; hepsi Rabbimizin katındandır" yani onun hepsi ya da muhkemlerin hepsi onun katındadır veya kitaba iman ettik, onun muhkem ve müteşabih bütün ifadelerinin hikmet sahibi olan, kelâmında hiçbir tenakuz ve çelişki olmayan Allah katından olduğuna iman ettik. "Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkarabilir" ifadesi, ilimde derinleşenlerin zihinlerini yordukları, güzelce düşündükleri şeklinde bir övgüdür. Ayrıca يَقُولُونَ [şöyle diyorlar] ifadesi "ilimde derinleşenler" ifadesinin hali de olabilir. İbn Mes'ûd [v.32/652] إنْ تأويلُه إلا عند الله [onun nihaî gerçek anlamı ancak Allah katındadır] şeklinde okumuş; Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise ويقول الراسخون şeklinde okumuştur.

8. "Ya Rabbi! Bizi doğru yola getirdikten sonra kalplerimizi eğriltme. Katından bize rahmet lûtfet. Şüphesiz Sensin, hibe ettikçe eden (Vehhâb)."

9. "Ya Rabbi! Gerçek şu ki Sen, geleceğinde şüphe olmayan bir günde insanları mutlaka toplayacaksın... 'Allah' elbette va'dinden caymaz."

[1481] "Bizi doğru yola getirdikten" dinine irşad ettikten "sonra kalplerimizi eğriltme" yani bizi kalplerimizin eğrileceği imtihanlara tâbi tutma. Ya da bize lütufta bulunduktan sonra bizi lütfundan mahrum bırakma. "Katından bize rahmet" yani muvaffakiyet ve yardım nimeti "lütfet." رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا ifadesindeki تُزِغْ fiili fethalı bir şekilde hem Tâ ile hem de Yâ ile ve *kulûb*un ref'i ile ["kalplerimiz yamulmasın" anlamında] okunmuştur.

[1482] "Bir gün için insanları mutlaka toplayacaksın" yani onları bir günün hesabı ya da o günün cezası için toplayacaksın. Bu, "O sizi toplanma günü için bir araya getireceği gün" [Teğâbün 64/9] âyetinde de söz konusudur. جَامِعٌ النَّاسَ ifadesi aslı üzere, yani جَامِعٌ النَّاسَ [*câmi'*un *en-nâse*] şeklinde de okunmuştur. "Allah elbette va'dinden caymaz" yani ilâhlık [kavramı], sözden dönmeyi kabul etmez; ona terstir. Bu, *inne'l-cevâde lâ yuhayyibu sâ'ilehû* [cömert dediğin, isteyenin elini boş çevirmez] ifadesi gibidir. *Mî'âd*, vaat edilen şey demektir.

[١٤٨٠] والأوّل هو الوجه؛ و{يَقُولُونَ} كلام مستأنف موضح لحال الراسخين، بمعنى هؤلاء العالمون بالتأويل {يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ} أي بالمتشابه {كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا} أي كل واحد منه ومن المحكم من عنده؛ أو بالكتاب كل من متشابهه ومحكمه من عند الله الحكيم الذي لا يتناقض كلامه ولا يختلف كتابه {وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ} مدح للراسخين بإلقاء الذهن وحسن التأمّل. ويجوز أن يكون {يَقُولُونَ} حالا من الراسخين. وقرأ عبد الله إنْ تأويلُه إلا عند الله؛ وقرأ أبيّ ويقول الراسخون.

٨-﴿رَبَّنَا لا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾

٩-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٤٨١] {لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا} لا تبْلُنا ببلايا تزيغ فيها قلوبُنا {بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا} وأرشدتنا لدينك. أو لا تمنعنا ألطافك بعد إذ لطفت بنا {مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً} من عندك نعمة بالتوفيق والمعونة. وقرئ لا تَزِغْ قلوبُنا، بالتاء والياء ورفع القلوب.

[١٤٨٢] {جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ} أي تجمعهم لحسابِ يومٍ أو لجزاءِ يومٍ، كقوله تعالى {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ} [التغابن: ٩]. وقرئ جامعٌ الناسَ، على الأصل. {إِنَّ اللهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ} معناه: أنّ الإلهية تنافي خلف الميعاد، كقولك: إن الجواد لا يخَيِّب سائله. والميعاد: الموعد.

10. Doğrusu, nankörce inkâr edenlerin malları ve çocukları Allah'a karşı onlara asla fayda sağlamayacaktır. Ateş'in yakıtıdır bunlar!..

11. Tıpkı Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin başına gelenler gibi... Onlar âyetlerimizi yalanlamış, Allah da günahlarından dolayı onları yakalayıvermişti. Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

12. Nankörce inkâr edenlere de ki; "Kesinlikle mağlûp edileceksiniz ve Cehennem'e (gitmek üzere) haşredileceksiniz... Ne kötü yatak!"

[1483] Hazret-i Ali لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ ifadesini Yâ'nın sükûnu ile *len tuğnî* şeklinde okumuştur. Bu, harf-i lîn üzerindeki harekenin ağır bulunmasından dolayı gösterilmiş bir gayrettir.

[1484] مِنَ اللهِ'daki Min, وَإِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً ["Zan ise 'gerçek'den yana hiçbir şey ifade etmez." (Necm 53/28)] âyetindeki gibidir. Mâna, "onlara Allah'ın rahmetinden ya da Allah'a itaatten hiçbir şey sağlamayacaktır" şeklindedir. شَيْئاً yani, O'nun rahmeti ve O'na itaat yerine, hakkın bedeli olarak demektir. Bu mânada *ve lâ yenfe'u ze'l-cedd*[i] *minke'l-cedd*[ii] ["Senin karşında, zengine zenginliği hiçbir fayda sağlamaz" (*Buhârî,* "Kader", 12)] denilmiştir. Yani onun dünyadaki varlığı ve nasibi bu konuda kendisine fayda etmez, bunlar senin katındakilerin, sana itaat ve ibadet etmenin yerine geçmez. Allah Teâlâ'nın "Oysa, katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır." [Sebe' 34/37] âyeti de bu mânadadır.

[1485] وَقُود [yakıt] kelimesi ötre ile وُقُود şeklinde de okunmuştur, bu durumda mâna; "Ateş yakıtının ehli / ahalisi" şeklindedir. "Nankörce inkâr edenler"den maksat, Peygamber (s.a.)'i inkâr edenlerdir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] "bunlar Kurayza ve Nadîr oğulları Yahudileridir" dediği nakledilmiştir.

[1486] الدأب kelimesi *de'ebe* fiilinin mastarıdır. İnsan bir işte çok çabaladığı zaman *de'ebe fi'l-'amel* denilir. Burada bu kelime, insanın içerisinde bulunduğu hal ve durum mânasında kullanılmıştır. Başındaki Ke mahallen merfû'dur, anlam; "bu kâfirlerin hali, tıpkı kendilerinden önceki Firavun hanedanı ve diğerlerinin hali gibidir" şeklindedir. Ke'nin لَنْ تُغْنِيَ fiili ile ya da وَقُود kelimesi ile mahallen mansup olması da mümkündür. Yani, "nasıl onlardan önceki bu kimselere bir fayda etmedi ise onlara da fayda etmeyecektir" ya da "nasıl öncekiler ateşin tutuşturucu yakıtı oldularsa, bunlar da öyle olacaktır" şeklinde olabilir. Nitekim *inneke le-tazlimu'n-nâs*[e] *ke-de'bi ebîke* [tıpkı babanın yaptığı gibi sen de insanlara zulmediyorsun] denildiğinde *de'b* kelimesi ile bu kastedilir, yani bu cümlede, "nasıl ki baban insanlara zulmediyorduysa sen de öyle yapıyorsun" denilmek istenmiştir. Yine, *inne fülân*[en] *le-muhâraf*[in] *ke-de'bi ebîhi* dediğinde, "nasıl babası bahtsız idiyse o da bahtsız" demek istersin.

١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ﴾

١١-﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

١٢-﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٤٨٣] قرأ علي ﷺ لن تغني بسكون الياء، وهذا من الجدّ في استثقال الحركة على حروف اللين.

[١٤٨٤] مِن في قوله {مِنَ اللهِ} مثله في قوله {وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا} [النجم: ٢٨]. والمعنى: لن تغني عنهم من رحمة الله أو من طاعة الله {شَيْئًا} أي بدلَ رحمتِه وطاعته وبدلَ الحق. ومنه «ولا ينفع ذا الجدّ منك الجدّ»، أي لا ينفعه جدّه وحظه من الدنيا بذلك، أي بدل طاعتك وعبادتك وما عندك. وفي معناه قوله تعالى {وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى} [سبأ: ٣٧].

[١٤٨٥] وقرئ وُقود بالضم، بمعنى أهل وُقودها. والمراد بالذين كفروا من كفر برسول الله ﷺ. وعن ابن عباس: هم قريظة والنضير.

[١٤٨٦] الدأب: مصدر دأب في العمل، إذا كدح فيه؛ فوضع موضع ما عليه الإنسان من شأنه وحاله، والكاف مرفوع المحل؛ تقديره: دأب هؤلاء الكفرة كدأب من قبلهم من آل فرعون وغيرهم. ويجوز أن ينتصب محل الكاف بـ{لَنْ تُغْنِيَ}، أو بالوقود، أي لن تغني عنهم مثل ما لم تغني عن أولئك؛ أو توقد بهم النار كما توقد بهم. تقول: إنك لتظلم الناس كدأب أبيك؛ تريد كظلم أبيك، ومثل ما كان يظلمهم؛ وإنّ فلانًا لمحارَف كدأب أبيه، تريد كما حورف أبوه.

[1487] كَذَّبُوا بِآياتِنا [âyetlerimizi yalanladılar] ifadesi, onların hallerinin, yani yaptıklarının ve başlarına gelenlerin izahı olup hallerine dair farazî bir sorunun cevabı şeklindedir.

[1488] "Nankörce inkâr edenlere" yani Mekke Müşriklerine "de ki: Kesinlikle mağlûp edileceksiniz!" Burada Bedir günü kastedilmektedir. Bir görüşe göre bunlar Yahudilerdir. Peygamber (s.a.) Bedir günü galip geldiği zaman onlar; "Vallahi bu, Musa'nın bize müjdelemiş olduğu ümmî peygamberdir" dediler ve ona inanıp tâbi olmayı düşündüler, fakat içlerinden bazıları, "acele etmeyin, bir diğer savaşa kadar bekleyip görelim" dediler. Uhud günü geldiğinde [Müslümanlar yenildiği için] şüpheye düştüler. Bir başka görüşe göre; Bedir savaşından sonra Peygamber (s.a.) onları Kaynukā' oğulları çarşısında toplamış ve "Ey Yahudiler! Kureyş'in başına gelen bu mağlubiyetten ders alın; aynı şeyin sizin de başınıza gelmemesine dikkat edin. Onların başına gelen bu mağlubiyet sizin de başınıza gelmeden önce Hakk'a teslimiyet gösterin, artık benim Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğumu biliyorsunuz!" demiş; onlar da, "savaş sanatından habersiz, acemi bir toplulukla karşılaştın; bir fırsat yakalayıp onları yendin diye sakın aldanma, hele bir bizimle savaş bak, o zaman göreceksin esas yiğitlerin biz olduğumuzu!" demişler, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. [*Ebû Dâvûd*, "Harac", 22]

[1489] سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ [mağlup edileceksiniz ve haşredileceksiniz] ifadeleri tıpkı "Nankörce inkâr edenlere söyle; şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır." [Enfâl 8/38] âyetinde olduğu gibi, başında bir "onlara de ki!" ifadesi takdir edilerek, Tâ'lar Yâ'ya dönüştürülmek sûretiyle سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ [mağlup edilecekler ve haşredilecekler] şeklinde de okunmuştur. "Bu iki okuyuş arasında anlam açısından ne fark vardır?" diye sorarsan şöyle derim: Tâ ile سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ kıraatinin mânası, başlarına gelecek mağlubiyetin ve cehenneme haşredilecek olmalarının haber verilmesine dair emirdir. Bu emir, سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ [mağlup edilecekler ve haşredilecekler] şeklinde bir haberdir ki bu haber, gerçeğin, vaat edilen şeyin ta kendisidir. Lafzın delâlet ettiği de budur. Yâ ile سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ kıraatinin mânası ise, onlar hakkında Peygamber (s.a.)'e bildirilen tehdit ve uyarının birebir aynı lafızlarla nakledilmesine, hikâye edilmesine dair emirdir. Sanki "onlara bu sözü; yani benim sana iletmiş olduğum 'mağlup edilecekler ve haşredilecekler' sözünü ilet" denilmiştir.

[١٤٨٧] {كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا} تفسير لدأبهم مافعلوا وفعل بهم، على أنه جواب سؤال مقدّر عن حالهم.

[١٤٨٨] {قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا} هم مشركو مكة {سَتُغْلَبُونَ} يعني يوم بدر. وقيل: هم اليهود؛ ولما غلب رسول الله ﷺ يوم بدر قالوا: هذا والله النبيُّ الأميّ الذي بشرنا به موسى، وهموا باتباعه، فقال بعضهم: لا تعجلوا حتى ننظر إلى وقعة أخرى، فلما كان يوم أحد شَكُّوا. وقيل: جمعهم رسول الله ﷺ بعد وقعة بدر في سوق بني قينقاع، فقال: «يا معشر اليهود! احذروا مثل ما نزل بقريش وأسلموا قبل أن ينزل بكم ما نزل بهم، فقد عرفتم أني نبي مرسل.» فقالوا: لا يغرّنك أنك لقيت قومًا أغمارًا لا علم لهم بالحرب فأصبت منهم فرصة، لئن قاتلتَنا لعلمت أنا نحن الناس! فنزلت.

[١٤٨٩] وقرئ سيغلبون ويحشرون، بالياء، كقوله تعالى {قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ} [الأنفال: ٣٨] على قل لهم قولي لك سيغلبون. فإن قلت: أي فرق بين القراءتين من حيث المعنى؟ قلت: معنى القراءة بالتاء الأمر بأن يخبرهم بما سيجري عليهم من الغلبة والحشر إلى جهنم؛ فهو إخبار بمعنى سيغلبون ويحشرون وهو الكائن من نفس المتوعَّد به، والذي يدل عليه اللفظ. ومعنى القراءة بالياء الأمر بأن يحكي لهم ما أخبره به من وعيدهم بلفظه، كأنه قال: أدّ إليهم هذا القول الذي هو قولي لك سيغلبون ويحشرون.

13. (O savaşta) karşılaşan iki topluluğun durumlarında sizin için ibret vardır: Biri, Allah yolunda döğüşmektedir; diğeri ise inkârcı nankördür... Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görü(p korkuya kapılı)yorlar. Allah, dilediklerini yardımıyla destekler. Görebilenlerin elbette bundan çıkaracakları dersler vardır.

[1490] Bedir günü "karşılaşan iki topluluğun durumlarında sizin için ibret vardır." Burada hitap Kureyş Müşriklerine yöneliktir. "Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görüyorlar;" yani [i] Müşrikler Müslümanları, kendi sayılarının iki katı olarak, yaklaşık iki bin kişi civarında ya da Müslümanların sayısının iki katı olarak, yani 620 küsur kişi olarak görüyorlardı. Müslümanlar sayıca az ve zayıf oldukları halde, Allah Müşrikleri korkutmak ve Müslümanlarla savaşmaktan kaçınmalarını sağlamak üzere, onlara Müslümanları bu şekilde çok göstermişti. Bu, Allah'ın Müslümanlara tıpkı meleklerle yardım etmesi gibi bir yardımı idi. Nâfi'in [v.169/785] bu ifadeyi تَرَوْنَهُمْ yani [Ey Kureyş Müşrikleri, Müslümanları kendi kâfir grubunuzun (ya da kendilerinin) iki katı olarak görüyordunuz!] anlamına gelecek şekilde okumuş olması buna delâlet etmektedir. **Şayet** "Bu, Enfâl sûresindeki 'sizi onların gözlerinde az gösteriyordu' [Enfâl 8/44] ifadesi ile çelişmektedir" **dersen, şöyle derim:** Önce Müslümanlar kâfirlerin gözünde az gösterilmiş; bu yüzden, Müslümanlarla savaşmaya cesaret etmişler, fakat karşılaştıkları zaman Müslümanlar gözlerine çok gösterilmiş ve böylece [Müşrikler yılıp] mağlup olmuşlardır. Yani az gösterme ile çok gösterme iki farklı durumda söz konusu olmuştur. Tıpkı bunun gibi farklı hal ve durumlara hamledilmesi gereken ifadelere örnek olarak, "İşte o gün, ne insana sorulur günahı ne de cine…" [Rahmân 55/39] âyeti ile "Durdurun onları; çünkü sorulacak kendilerine!" [Sâffât 37/24] âyeti verilebilir. Müslümanların sayılarının kâfirlere bir defasında az, diğer seferinde çok gösterilmesi ise, ilâhî kudret ve mucizenin ızharı noktasında daha etkilidir.

[1491] [ii] "Müslümanlar Müşrikleri kendilerinin iki katı olarak görmüşlerdir" de denilmiştir. Allah Teala ilkin; "Sizden sabırlı yirmi kişi olsa, iki yüz kişiyi yener" [Enfâl 8/65] buyurarak, bir Müslümanı on kâfire karşı koymakla mükellef tutmuş; daha sonra ise "sizden sabırlı yüz kişi olsa, iki yüz kişiyi yenecektir" [Enfâl 8/66] âyetiyle, bir Müslümanı iki kâfire karşı koymakla mükellef tutmuştur. Bu sebeple de kendilerinin iki katı düşmanı, az olmakla nitelemiştir; çünkü gerçekten de iki kat, onlarca kata nispetle azdır, haddizatında Bedir'de kâfirler Müslümanların üç katı idiler. Ancak Nâfi'in [v.169/785; تَرَوْنَهُمْ] kıraati bunu desteklememektedir. Talha b. Musarrıf [v.112/730] hem Yâ ile hem de Tâ ile meçhul olarak يُرَوْنَهُمْ [onlar bunlara gösteriliyordu] ve تُرَوْنَهُمْ [onlar size gösteriliyordu] şeklinde okumuştur ki; "Allah bunu onlara kudreti ile gösteriyordu" anlamındadır.

١٣-﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لأُولِي الأَبْصَارِ﴾

[١٤٩٠] {قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ} الخطاب لمشركي قريش {فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا} يوم بدر {يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ} يرى المشركون المسلمين مثلَيْ عدد المشركين قريبًا من ألفين. أو مثلَيْ عدد المسلمين ستمائة ونيفًا وعشرين. أراهم الله إياهم مع قلتهم أضعافهم ليهابوهم ويجبُنوا عن قتالهم، وكان ذلك مددًا لهم من الله كما أمدّهم بالملائكة. والدليل عليه قراءة نافع ترونهم، بالتاء أي ترون يا مشركي قريش المسلمين مثلي فئتكم الكافرة. أو مثلي أنفسهم. فإن قلت: فهذا مناقض لقوله في سورة الأنفال {وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ} [الأنفال: ٤٤]. قلت: قلّلوا أوّلا في أعينهم حتى اجترأوا عليهم، فلما لاقوهم كثروا في أعينهم حتى غُلِبوا، فكان التقليل والتكثير في حالين مختلفين. ونظيره من المحمول على اختلاف الأحوال قوله تعالى {فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ} [الرحمن: ٣٩] وقوله تعالى {وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْؤُولُونَ} [الصافات: ٢٤] وتقليلهم تارة وتكثيرهم أخرى في أعينهم أبلغ في القدرة وإظهار الآية.

[١٤٩١] وقيل: يرى المسلمون المشركين مثلَي المسلمين على ما قرر عليه أمرهم من مقاومة الواحد الاثنين في قوله تعالى {فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} [الأنفال: ٦٦] بعد ما كلفوا أن يقاوم الواحد العشرة في قوله تعالى {إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} [الأنفال: ٦٥] ولذلك وصف ضعفهم بالقلة، لأنه قليل بالإضافة إلى عشرة الأضعاف وكان الكافرون ثلاثة أمثالهم. وقراءة نافع لا تساعد عليه. وقرأ ابن مصرّف يُرَوْنَهم، على البناء للمفعول بالياء والتاء، أي يريهم الله ذلك بقدرته.

[1492] فِئَةٌ تُقاتِلُ وَأُخْرى كافِرَةٌ ifadesi, فِئَتَيْنِ ifadesinden bedel olarak; فِئَةٍ تُقاتِلُ وَأُخْرى كافِرَةٍ şeklinde mecrur da, ihtisas üzere ya da الْتَقَتا fiilindeki zamirden hal olarak [*fi'et*^{en} … *kâfirat*^{en} şeklinde] mansup da okunmuştur.

[1493] رَأْيَ الْعَيْنِ ifadesi, hiçbir karışıklık içermeksizin; açık, müşahede edilir olarak, tıpkı gözle görünen diğer şeyler gibi görme anlamındadır. "Allah, dilediklerini yardımıyla destekler" tıpkı Bedir ehlini, düşmanın gözünde çok göstererek desteklemiş olduğu gibi.

14. Arzulanacak şeylere; özellikle kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlara, hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara cazip gösterilmiştir. Oysa bunlar dünya hayatının zevkidir; sonuçta ulaşılabilecek en güzel şey, Allah katındadır.

15. De ki: Ben size bunlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Takva sahipleri için; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah rızası... Allah, o kullarını görmektedir.

16. "Ya Rabbi! Biz gerçekten iman ettik, günahlarımızı bağışla ve Ateş azabından bizi koru" derler.

17. Sabırlı, dürüst, gönülden boyun eğenler, infak eden ve bağışlanmak için seherlerde Allah'a dua eden kimselerdir.

[1494] زُيِّنَ لِلنَّاسِ [İnsanlara cazip gösterilmiştir.] Cazip gösteren, Allah Teâlâ olup, bunu imtihan için yapmıştır. "Şüphesiz Biz, yeryüzündeki şeyleri oranın süsü kıldık ki, kimlerin daha güzel amel işlediğini sınay(ıp, amel sahipleriyle birlikte gör)elim" [Kehf 18/7] âyetinde de bu husus ifade edilmiştir. Mücâhid b. Cebr'in [v.103/721] etken fiil formunda, زَيَّنَ لِلنَّاسِ [İnsanlara cazip göstermiştir.] şeklinde okuyuşu buna delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728]; "Vallahi, onu insanlara şeytan süslemiştir, çünkü biz yaratıcısı tarafından bunlardan daha çok kınanan bir şey bilmiyoruz [Yani bunları Hâlık Teâlâ süslemiş olamaz]!" dediği nakledilmiştir.

[1495] حُبُّ الشَّهَواتِ [arzulanacak şeylere karşı düşkünlük]; burada sayılan şeyler *şehvet* olarak ifade edilmiş; böylece onların arzulanan, kendilerinden faydalanılmak için ısrarla istenen şeyler olduğu mübalağalı olarak ifade edilmiştir. Burada isabetli yorum, sayılan şeylerin bayağı olarak nitelenmesinin ve *şehvet* olarak isimlendirilmesinin kastedildiğini düşünmektir; çünkü şehvet, bilge insanlar tarafından aşağılık bir şey olarak görülmüş, şehvetinin peşine takılan kimse kınanmış; hayvanlığına bizzat tanıklık ettiği düşünülmüştür.

[١٤٩٢] وقرئ فئةٍ تقاتل وأخرى كافرةٍ، بالجرّ على البدل من فئتين، وبالنصب على الاختصاص. أو على الحال من الضمير في {الْتَقَتَا}.

[١٤٩٣] {رَأْىَ الْعَيْنِ} يعني رؤية ظاهرة مكشوفة لا لبس فيها، معاينة كسائر المعاينات. {وَاللهُ يُؤَيّدُ بِنَصْرِهِ} كما أيد أهل بدر بتكثيرهم في عين العدوّ.

١٤-﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾

١٥-﴿قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

١٦-﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

١٧-﴿الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالأَسْحَارِ﴾

[١٤٩٤] {زُيِّنَ لِلنَّاسِ} المزين هو الله سبحانه وتعالى للابتلاء، كقوله {إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ} [الكهف: ٧]. ويدل عليه قراءة مجاهد زَيَّنَ للناس، على تسمية الفاعل. وعن الحسن: الشيطانُ واللهِ زيَّنها لهم، لأنا لا نعلم أحدًا أذمَّ لها من خالقها.

[١٤٩٥] {حُبُّ الشَّهَوَاتِ} جعل الأعيان التي ذكرها شهواتٍ مبالغةً في كونها مشتهاةً محروصًا على الاستمتاع بها. والوجه أن يقصد تخسيسها فيسميها شهوات، لأن الشهوة مسترذلة عند الحكماء، مذموم من اتبعها، شاهد على نفسه بالبهيمية.

[1496] "Arzulanacak şeylere düşkünlük insanlara cazip gösterilmiştir" buyurmuş; bu şeylerin izahı daha sonra gelmiştir. Böylece önce; cazip gösterilen şeylerin arzulardan başka hiçbir şey olmadığı gönüllere yerleştirilmiş; daha sonra da bu cinsler izah edilmiştir. Bu ifade tarzı, 'arzu'lanan şeylerin aşağılanması ve onları yücelten, onlar için kendini paralarcasına çabalayan, Allah katındakilerden çok bunları talep eden kimselerin kınanması noktasında çok daha kuvvetlidir.

[1497] *Kıntār* çok mal demektir; bir öküz derisini dolduracak kadar mala *kıntār* denildiği söylenmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] *kıntār*ın yüz bin dinar olduğunu söylediği rivayet edilir. İslâm'ın geldiği günlerde, Mekke'de yüz kişi *kıntār* miktarınca mal sahibiydi. *Mukantarat*^{un} kelimesi *kıntār*dan türetilmiş ve tekit için kullanılmıştır; tıpkı *elf*^{in} *mü'ellefet*^{in} ve *bedrat*^{in} *mübedderat*^{in} ifadeleri gibi. *el-Müsevvemet*^{u} üzerine nişan vurulmuş demektir. Bu, alâmet anlamındaki *es-sevmet*^{i} kökünden, *esâme'd-dâbbet*^{e} *ve sevvemehâ* şeklinde gelir. Ya da "çok güzel, kusursuz" mânasındaki *el-mutahhamet*^{i} veya "özel bakımlı hayvan" anlamındaki *el-mer'iyyet*^{i} kelimesi ile aynı anlamdadır. وَالْأَنْعامِ ifadesi ile, [En'âm 7/143-144'deki] sekiz çift hayvan kastedilmektedir.

[1498] "Oysa bu "sayıla"nlar, dünya "*dünya* hayatının zevkidir."

[1499] لِلَّذِينَ اتَّقَوْا [Takva sahipleri için] ifadesi yeni bir cümle başlangıcıdır; burada sözü edilen şeyin yukarıda sayılanlardan daha hayırlı olduğuna delâlet eder. Bu, "Sana âlim bir adam göstereyim mi? Yanımda bir adam var ki şu şu özelliklere sahiptir" demene benzer. لِلَّذِينَ اتَّقَوْا ifadesindeki Lâm'ın [قُلْ أَأُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ cümlesindeki] *hayr*^{in} kelimesine taalluk etmesi ve hayrın ["De ki: Size müttakiler için bundan daha hayırlısını haber vereyim mi?" şeklinde] sadece müttakilere ait kılınmış olması mümkündür. Zira hayırdan istifade edecek olanlar onlardır. Bu durumda, *cennât*^{in} de başında bir *huve* zamiri takdir edilerek merfû' olur ["bu (*hayr*) da cennetlerdir" anlamında]. *Cennât*^{in} kelimesini, بِخَيْرٍ ifadesinden bedel olarak mecrur okuyanın okuyuşu da buna delâlet eder.

[1500] "Allah, o kullarını görmektedir" onları hak ettikleri şekilde ödüllendirecek ve cezalandıracaktır; ya da muttakileri ve durumlarını gayet iyi görmektedir, onlara cennetleri işbu sebeple hazırlamıştır.

[1501] الَّذِينَ يَقُولُونَ ifadesi medih ifadesi olarak mansup veya merfû'dur. Yine bunun للذين اتقوا [müttakîler] veya بالعبادِ [kullar] kelimelerinden birinin sıfatı olarak mecrur olması da mümkündür. Sıfatlar arasındaki Vav, bu sıfatların her birinin onlarda tam olarak mevcut olduğuna delâlet etmek üzere kullanılmıştır. Bu hususta daha önce [Bakara 2/5'in tefsirinde] bahsedilmişti.

[١٤٩٦] وقال {زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ} ثم جاء التفسير، ليقرر أوّلا في النفوس أن المزيَّن لهم حبُّه ما هو إلا شهواتٌ لا غير، ثم يفسره بهذه الأجناس، فيكون أقوى لتخسيسها، وأدلّ على ذم من يستعظمها ويتهالك عليها ويرجح طلبها على طلب ما عند الله.

[١٤٩٧] والقِنْطار: المال الكثير. قيل: ملء مَسْك ثور. وعن سعيد بن جبير: مائة ألف دينار. ولقد جاء الإسلام يوم جاء وبمكة مائة رجل قد قنطروا. والْمُقَنْطَرَة: مبنية من لفظ القنطار للتوكيد، كقولهم: ألف مؤلَّفة، وبدرة مبدَّرة. والمسَوَّمَة: المعلمة، من السومة وهي العلامة. أو المطهمة أو المرعية، من أسام الدابة وسوّمها. والأنعام: الأزواج الثمانية.

[١٤٩٨] {ذَلِكَ} المذكور {مَتَاعُ الْحَيَاةِ}.

[١٤٩٩] {لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ} كلام مستأنف فيه دلالة على بيان ما هو خير من ذلكم، كما تقول: هل أدلك على رجل عالم؟ عندي رجل صفته كيت وكيت. ويجوز أن يتعلق اللام بخير. واختص المتقين، لأنهم هم المنتفعون به. وترتفع {جَنَّاتٌ} على هو جنات. وتنصره قراءة من قرأ جناتٍ بالجرّ على البدل من خير.

[١٥٠٠] {وَاللهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ} يثيب ويعاقب على الاستحقاق، أو بصير بالذين اتقوا وبأحوالهم، فلذلك أعدّ لهم الجنات.

[١٥٠١] {اَلَّذِينَ يَقُولُونَ} نصب على المدح، أو رفع. ويجوز الجرّ صفة للمتقين أو للعباد. والواو المتوسطة بين الصفات للدلالة على كمالهم في كل واحدة منها. وقد مرّ الكلام في ذلك.

[1502] "Seherlerde, bağışlanmak için Allah'a dua eden" ifadesinde hususi olarak seher vakitleri zikredilmiştir, çünkü onlar önce geceyi ibadetle geçirirlerdi, dolayısıyla ibadetle geçen bir gecenin ardından hacetlerini arz etmeleri güzel ve yerinde oluyordu. Nitekim Allah Teâlâ "güzel sözler yalnızca O'na yükselir; onu yükselten de salih ameldir." [Fâtır 35/10] âyetinde bunu ifade etmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] şöyle dediği nakledilmiştir: Onlar gecenin başında namaz kılarlar, seher vakti geldiğinde de dua ve istiğfara başlarlardı; geceleri böyle [ibadetle] gündüzleri de böyle [dua ve istiğfarla] geçerdi.

18. Allah, melekler ve ilim sahipleri; kendisinden başka tanrı olmadığına dair âdilâne şahitlik etmektedir. O'ndan başka tanrı yoktur; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

19. Şüphesiz, Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı anlaşmazlığa düşmüş (tüm peygamberlerin ortak paydası olan İslâm'ı terketmiş)lerdir. Kim Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ederse, Allah'ın hesabı son derece hızlıdır!

[1503] Yüce Allah'ın, kendisinden başkasının kudret yetiremeyeceği, kendine mahsus fiilleri ile ve tevhide delâlet eden İhlâs sûresi, Âyete'l-kürsî ve benzeri vahiyleriyle vahdaniyetini göstermesi, bir şahidin açıklığa kavuşturma ve ortaya çıkarma noktasındaki şahitliğine benzetilmiştir. Aynı şekilde meleklerin ve ilim ehlinin bunu ikrar etmeleri ve delillendirmeleri de bu şehadete benzetilmiştir.

[1504] قائِماً بِالْقِسْطِ yani taksim ettiği rızık ve ecel, verdiği sevap ve ceza, kullarına verdiği birbirlerine insaflı olma ve aralarında eşit bir şekilde muamelede bulunma emri gibi konularda adaleti sağlayarak. Bu ifade tıpkı وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً ["Oysa o, ellerindekini doğrulayan hak bir kitaptır" (Bakara 2/91)] ifadesi gibi, [*şehide* fiilinin fâilinin] hali olarak mansuptur. **Şayet** "Neden sadece Allah hakkında müfret olarak hal getirilmiş de, ona atfedilen diğerleri için getirilmemiş [قائمين بالقسط denmemiş]; oysa *câ'enî Zeydün ve 'Amrun râkiben* [Zeyd ve Amr bana binek üstünde geldi] demek [dilbilgisi açısından] doğru değildir?" **dersen, şöyle derim**: Âyetteki kullanım doğrudur; çünkü herhangi bir anlam karışıklığı ihtimali yoktur. Aynı durum وَوَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَيَعْقُوبَ نافِلَةً ["Ona İshak'ı -ve fazladan Ya'kūb'u- hibe ettik" (Enbiyâ 21/72)] âyetindeki *nâfilaten* kelimesinin Ya'kūb'dan hal olarak mansup olmasında da söz konusudur. Nitekim *câ'enî Zeydün ve Hindün râkibaten* [Zeyd ve Hind bana binek üzerinde geldi] desen bu da yanlış olmaz, çünkü *râkibaten* müzekker olduğu için hangi ismin hali olduğu kolaylıkla ayırt edilebilir.

[١٥٠٢] وخص الأسحار لأنهم كانوا يقدّمون قيام الليل فيحسن طلب الحاجة بعده {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ} [فاطر: ١٠]. وعن الحسن: كانوا يصلون في أوّل الليل حتى إذا كان السحر أخذوا في الدعاء والاستغفار. هذا نهارهم، وهذا ليلهم.

١٨-﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَالْمَلائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

١٩-﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الإِسْلامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٥٠٣] شبهت دلالته على وحدانيته بأفعاله الخاصة التي لا يقدر عليها غيره، وبما أوحى من آياته الناطقة بالتوحيد كسورة الإخلاص وآية الكرسي وغيرهما بشهادة الشاهد في البيان والكشف، وكذلك إقرار الملائكة وأولي العلم بذلك واحتجاجهم عليه.

[١٥٠٤] {قَائِمًا بِالْقِسْطِ} مقيمًا للعدل فيما يقسم من الأرزاق والآجال، ويثيب ويعاقب، وما يأمر به عباده من إنصاف بعضهم لبعض والعمل على السوية فيما بينهم. وانتصابه على أنه حال مؤكدة منه كقوله {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ٩١]. فإن قلت: لم جاز إفراده بنصب الحال دون المعطوفين عليه؟ ولو قلت جاءني زيد وعمرو راكبًا لم يجز. قلت: إنما جاز هذا لعدم الإلباس كما جاز في قوله {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢]، إذ انتصب نافلةً حالا عن يعقوب. ولو قلت: جاءني زيد وهند راكبًا جاز لتميزه بالذكورة،

[1505] قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin [hâl değil] övgü olarak mansup olması da mümkündür. **Şayet** "Medih / övgü ifadesi olarak nasbolan kelimenin ma'rife olması gerekmez mi; nitekim الحمد لله الحميدَ [Hamde layık Allah'a hamd ederim] إنا معشرَ الأنبياء لا نُورَثُ [biz peygamberler topluluğuna mirasçı olunmaz (*Nesâî*, "Ferâiz", 2)] ve إنَّا بَنِى نَهْشَلٍ لَا نَدَّعِى لِأَبٍ [biz Nehşel oğulları kendi atamızı bırakıp kendimizi başka atalara nispet etmeyiz] ifadelerinde bu durum söz konusudur?" **dersen, şöyle derim**; medh/övgü ifadesi olarak nasb olan kelime ma'rife olduğu gibi nekre de olabilmektedir. Nitekim Sîbeveyhi [v.180/796; Ümeyye b. Ebû Âiz] el-Hüzelî'nin şiirini şöyle okumuştur:

Paspal, saçı başı pis ve dağınık,
-tıpkı bir cadı gibi görünen- kadınlara sığınır

[1506] **Şayet** "قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin olumsuzlanan ifadenin [*ilâh*] sıfatı olması, sanki 'adaleti tesis eden O'ndan başka ilâh yoktur' denilmiş olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bu imkânsız değildir, nitekim Arapların sıfat ve mevsuf arasını ayırma konusunda geniş davranmış olduklarını görüyoruz. **Şayet** "قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin *şehide* fiilinin fâilinin [*Allāh*] hâli olduğunu söyledin, pekiyi, onun لا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ ifadesindeki *hüve* zamirinin hali olduğunu söylemek de doğru olur mu?" **dersen, şöyle derim:** Evet olur, çünkü bu, tekid edici bir haldir; tekit için gelen hal ifadesinin âmilinin, halin anlama ilave olarak bulunduğu bir cümle içerisinde yer alması zorunlu değildir. [Aksine eğer cümlede âmil yoksa bile halin bulunması caizdir.] Sözgelimi *ene 'abdu'llāhi şücâ^{un}* [Cesur Abdullah benim!] ifadesi böyledir. Aynı şekilde *lâ racule illâ 'Abdullāh şücâ^{un}* [Abdullah dışında cesaretli adam yoktur!] desen de olur. Bu ihtimal, قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin *şehide* fiilinin fâilinin hâli olmasından da, medih ifadesi olarak nasp olmasından da daha uygun bir yorumdur.

[1507] **Şayet** "Vahdaniyete tanıklık etmek gibi Allah'ın adaleti ikame etmesi de O'nun, meleklerin ve ilim ehlinin tanıklığı kapsamına girer mi?" **dersen, şöyle derim:** Evet, eğer قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesini *hüve* zamirinin hali ya da medih ifadesi olarak mansup, ya da olumsuzlanan ifadenin [ilâh] sıfatı olarak mansup olduğunu düşünürsen bu mümkündür. Bu durumda, sanki "Allah, melekler ve ilim ehli Allah'tan gayrı ilâh olmadığına ve onun adaleti ikame ettiğine şahitlik ederler" denilmiş olmaktadır. İbn Mes'ûd [v.32/652] قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesini, *hüve*den bedel ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak, القَائِمُ بالقسط şeklinde okumuştur. Ebû Hanîfe [v.150/767] de قَيِّمًا بِالْقِسْطِ şeklinde [her daim adaletle hareket eden] okumuştur..

[١٥٠٥] أو على المدح. فإن قلت: أليس من حق المنتصب على المدح أن يكون معرفة كقولك: الحمد لله الحميد. «إنا معشرَ الأنبياء لا نورَث.» إنا بنى نهشل لا ندَّعي لأب؟ قلت: قد جاء نكرة كما جاء معرفة. وأنشد سيبويه فيما جاء منه نكرة قول الهذلي:

وَيَأْوِي إلى نِسْوَةٍ عُطَّلٍ ۞ وَشُعْثًا مَرَاضِيعَ مِثْلَ السَّعَالِي

[١٥٠٦] فإن قلت: هل يجوز أن يكون صفة للمنفي كأنه قيل: لا إله قائمًا بالقسط إلا هو؟ قلت: لا يبعد، فقد رأيناهم يتسعون في الفصل بين الصفة والموصوف. فإن قلت: قد جعلته حالا من فاعل شهد، فهل يصح أن ينتصب حالًا عن {هُوَ} في {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ}؟ قلت: نعم، لأنها حال مؤكدة والحال المؤكدة لا تستدعي أن يكون في الجملة التي هي زيادة في فائدتها عامل فيها، كقولك: أنا عبد الله شجاعًا. وكذلك لو قلت: لا رجل إلا عبد الله شجاعًا. وهو أوجه من انتصابه عن فاعل شهد، وكذلك انتصابه على المدح.

[١٥٠٧] فإن قلت: هل دخل قيامه بالقسط في حكم شهادة الله والملائكة وأولي العلم كما دخلت الوحدانية؟ قلت: نعم إذا جعلته حالًا من {هُوَ}، أو نصبًا على المدح منه، أو صفة للمنفي، كأنه قيل: شهد الله والملائكة وأولو العلم أنه لا إله إلا هو، وأنه قائم بالقسط. وقرأ عبد الله القائمُ بالقسط، على أنه بدل من هو، أو خبر مبتدأ محذوف. وقرأ أبو حنيفة قَيِّما بالقسط.

[1508] الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ Allah Teâlâ'nın zâtını nitelemiş olduğu vahdaniyet ve adaleti teyit eden iki sıfattır. Yani o, kendisine bir başka ilâhın asla galip gelemeyeceği Azîz; ve fiillerinde adaletten şaşmayan Hakîm'dir.

[1509] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın bu kadar tazim ettiği; vahdaniyet ve adaletine şahitlik etme konusunda kendisiyle ve meleklerle birlikte zikrettiği bu ilim ehlinden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onlar Allah'ın vahdaniyetini ve adaletini kat'î delillerle, kesin burhanlarla ispat eden, "adalet ve tevhid" âlimleridir.

[1510] أنه ifadesi fetha ile, إِنَّ الدِّينَ ifadesi de kesre ile okunmuştur; zira أنه ifadesi, *şehida'llāhu 'alâ ennehû* [Allah şahitlik eder ki...] anlamına ya da *şehida'llāhu bi-ennehû* [*Allah ...olduğuna şahitlik eder*] mânasına gelmektedir. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلامُ ifadesi ise, ilk cümlenin tekidi olarak gelmiş yeni bir cümledir. "Peki, bu tekidin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Faydası şudur: Âyetteki لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ifadesi tevhidi; قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesi adaleti ifade eder, bunların hemen peşine إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلامُ ifadesi gelmiş, böylece İslâm'ın tevhid ve adalet olduğu ve Allah katında dinin bu olduğu, ondan gayrısının Allah katında din namına hiçbir şey ifade etmediği bildirilmiş olmaktadır. Yine burada *teşbîh* düşüncesini ya da Allah'ın görülmesini caiz görmek gibi *teşbîh*e yol açacak düşünceleri veya salt zulüm olan *cebr* düşüncesini benimseyen kimsenin Allah'ın dini olan İslâm dini üzere olmadığı ifade edilmiş olmaktadır. Göreceğin üzere bu, gayet açık ve ayan beyandır. أنه ve إِنَّ الدِّينَ ifadelerinin her ikisi fetha ile de okunmuştur. Zira ikincisi [إِنَّ الدِّينَ] birincisinin bedeli olarak düşünülmüştür. Bu durumda sanki; "Allah, [kendisinden başka tanrı olmadığına ve] Allah katında tek dinin İslâm olduğuna şahitlik etmiştir" denilmektedir. Bedel ile kendisinden bedel olunan ifade mâna olarak aynıdır. Böylece, bu ifade çok açık bir beyan haline gelmiş olmaktadır; zira Allah'ın dini, tevhid ve adalettir. Bir başka kıraatte ilki [أنه] kesre ile, *innehû* şeklinde, ikincisi [إِنَّ الدِّينَ] ise fetha ile okunmuştur; bu durumda sanki fiilin İnne'nin fiili olduğu, ikisi arasındaki cümlenin ise tekit için gelmiş bir ara cümle olduğu düşünülmektedir. Bu da -yine- İslâm dininin adalet ve tevhid olduğu anlamına gelir. Gördüğün gibi, bütün kıraatler bu anlam üzerinde ittifak halindedir. İbn Mes'ûd أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ لَلْإِسْلَامُ şeklinde okumuştur ki, bu okuyuş أنه ifadesini fetha ile إِنَّ الدِّينَ ifadesini de kesre ile okuyanın okuyuşunu kuvvetlendirir.

[1511] *Şehida'llāhu* ifadesi, öncesinde zikredilenlerin hali olarak mansup halde *şüdedâ'e lillâhi* şeklinde de okunmuştur. Yine bu okuyuşta *şühedâ'a'llâhi* ifadesi, başında bir "hüm" (onlar) zamiri takdir edilerek merfû' olarak da [*şühedâ'u'llāhi*] okunmuştur. **Şayet** "Bu okuyuşa göre وَالْمَلائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ ifadesi neye atfedilir?" dersen şöyle derim; *şühedâ'ü* kelimesindeki zamire atfedilir. Aralarında fasıla bulunduğu için de bu caizdir.

[١٥٠٨] {اَلْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان مقرّرتان لما وصف به ذاته من الوحدانية والعدل، يعني أنه العزيز الذي لا يغالبه إله آخر، والحكيم الذي لا يعدل عن العدل في أفعاله.

[١٥٠٩] فإن قلت: ما المراد بأولي العلم الذين عظمهم هذا التعظيم حيث جمعهم معه ومع الملائكة في الشهادة على وحدانيته وعدله؟ قلت: هم الذين يثبتون وحدانيته وعدله بالحجج الساطعة والبراهين القاطعة وهم علماء العدل والتوحيد.

[١٥١٠] وقرئ {أَنَّهُ} بالفتح، و{إِنَّ الدِّينَ} بالكسر على أنّ الفعل واقع على {أَنَّهُ} بمعنى شهد الله على أنه، أو بأنه. وقوله {إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ} جملة مستأنفة مؤكدة للجملة الأولى. فإن قلت: ما فائدة هذا التوكيد؟ قلت: فائدة أن قوله {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} توحيد، وقوله {قَائِمًا بِالْقِسْطِ} تعديل، فإذا أردفه قوله {إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ} فقد آذن أن الإسلام هو العدل والتوحيد، وهو الدين عند الله، وما عداه فليس عنده في شيء من الدين. وفيه أن من ذهب إلى تشبيه أو ما يؤدّي إليه كإجازة الرؤية أو ذهب إلى الجبر الذي هو محض الجور، لم يكن على دين الله الذي هو الإسلام، وهذا بين جلي كما ترى. وقرئا مفتوحين، على أن الثاني بدل من الأوّل. كأنه قيل: شهد الله أن الدين عند الله الإسلام، والبدل هو المبدل منه في المعنى، فكان بيانًا صريحًا، لأن دين الله هو التوحيد والعدل. وقرئ الأوّل بالكسر والثاني بالفتح، على أن الفعل واقع على {إِنَّ} وما بينهما اعتراض مؤكد. وهذا أيضًا شاهد على أن دين الإسلام هو العدل والتوحيد، فترى القراءات كلها متعاضدة على ذلك. وقرأ عبد الله أن لا إله إلا هو؛ وقرأ أبيّ إن الدين عند الله لَلإسلام، وهي مقوية لقراءة من فتح الأولى وكسر الثانية.

[١٥١١] وقرئ شهداءَ لله، بالنصب على أنه حال من المذكورين قبله، وبالرفع على هم شهداءُ الله. فإن قلت: فعلام عطف، على هذه القراءة {وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ}؟ قلت: على الضمير في شهداء، وجاز لوقوع الفاصل بينهما.

[1512] **Şayet** "Âyette neden لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ifadesi tekrar edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifadeyi önce sadece kendisinin vahdaniyet sıfatına sahip olduğuna ve diğer bütün varlıklardan ayrı olan bu zâttan gayrı ilâh olmadığına delâlet etmek üzere zikretmiş, daha sonra da vahdaniyetin ispatını adaletin ispatı ile birleştirdikten sonra bu iki hususun, yani vahdaniyet ve adaletin sadece kendisine mahsus olduğuna delâlet etmek üzere aynı ifadeyi tekrarlamıştır. Sanki, "İşbu iki sıfata sahip olandan başka ilâh yoktur" denilmiştir. İşte bu sebeple *el-'Azîzu'l-Hakîm* ifadesi de bununla ilişkilendirilmiştir, çünkü bu iki sıfat, vahdaniyet ve adalet mânalarını ihtiva eder.

[1513] "Kitap verilenler" ifadesiyle Yahudi ve Hristiyan Ehl-i Kitap kastedilmektedir. Bunların aralarındaki ihtilâf ise, tevhid ve adaletten ibaret olan İslâm'ı terketmiş olmalarıdır. "Kendilerine ilim geldikten sonra" yani tevhid ve adaletten ibaret olan İslâm'ın, kaçınılması mümkün olmayan hakikat olduğuna dair ilim geldikten sonra böyle yapmışlardır. Hıristiyanlar teslis inancına sapmış; Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur" demiş ve "nübüvveti biz Kureyş'den daha çok hak ediyoruz, zira onlar ümmîdir; biz ise kitap ehliyiz" demişlerdir. Bu ise Allah'a zulüm / haksızlık atfetmek demektir.

[1514] "Sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı" yani onların bu şekilde ihtilâfa düşmeleri ve içlerinden bir grubun şu görüşe, diğer grubun ise bu görüşe destek olmaları, İslâm'dan şüphe duymalarından değil, aksine sırf aralarındaki haset yüzünden ve liderlik istekleri, dünya menfaatleri ve her bir grubun kendine daha çok taraftar toplama gayretine düşmeleri sebebiyle olmuştur. Bir görüşe göre; bu, onların Peygamber (s.a.)'in peygamberliği konusundaki ihtilâfıdır; zira içlerinden kimi ona inanmış; kimi de inanmamıştır. Bir başka görüşe göre; bu, onların peygamberler iman konusundaki ihtilâflarıdır, zira kimi Musa (a.s.)'a inanmış, kimi de İsa (a.s.)'a inanmıştır. Bir diğer görüşe göre; bunlar Yahudilerdir, ihtilâfları ise şöyledir: Musa (a.s.) vefat edeceği zaman İsrailoğullarının din adamlarından 70 kişiye Tevrat'ı emanet etmiş ve onları Tevrat'ın koruyucuları olarak tayin etmiş; Hazret-i Yûşa'yı ise kendisinden sonra halife tayin etmiştir. Aradan asırlar geçtikten sonra, bu yetmiş kişinin soylarından gelenler Tevrat ilmine sahip oldukları halde dünya menfaati ve liderlik gibi hususlarda birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir başka görüşe göre; bunlar Hıristiyanlardır, ihtilâfları ise, İsa (a.s.)'ın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna dair bilgiye sahip olduktan sonra onun hakkında düştükleri ihtilâftır.

[١٥١٢] فإن قلت: لم كرر قوله {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ}؟ قلت: ذكره أوّلًا للدلالة على اختصاصه بالوحدانية، وأنه لا إله إلا تلك الذات المتميزة، ثم ذكره ثانيًا بعد ما قرن بإثبات الوحدانية إثبات العدل، للدلالة على اختصاصه بالأمرين، كأنه قال: لا إله إلا هذا الموصوف بالصفتين، ولذلك قرن به قوله {اَلْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} لتضمنهما معنى الوحدانية والعدل.

[١٥١٣] {اَلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} أهل الكتاب من اليهود والنصارى. واختلافهم أنهم تركوا الإسلام وهو التوحيد والعدل {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ} أنه الحق الذي لا محيد عنه، فثلَّثت النصارى، وقالت اليهود: عزير ابن الله، وقالوا: كنا أحق بأن تكون النبوّة فينا من قريش لأنهم أمّيون ونحن أهل الكتاب، وهذا تجوير.

[١٥١٤] {بَغْيًا بَيْنَهُمْ} أي ما كان ذلك الاختلاف وتظاهر هؤلاء بمذهب وهؤلاء بمذهب إلا حسدًا بينهم وطلبًا منهم للرياسة وحظوظ الدنيا، واستتباع كل فريق ناسًا يطأون أعقابهم، لا شبهةً في الإسلام. وقيل: هو اختلافهم في نبوّة محمد ﷺ، حيث آمن به بعض وكفر به بعض. وقيل: هو اختلافهم في الإيمان بالأنبياء؛ فمنهم من آمن بموسى، ومنهم من آمن بعيسى. وقيل هم اليهود، واختلافهم أن موسى عليه السلام حين احتضر استودع التوراة سبعين حبرًا من بني إسرائيل، وجعلهم أمناء عليها، واستخلف يوشع، فلما مضى قرن بعد قرن اختلف أبناء السبعين بعد ما جاءهم علم التوراة بغيا بينهم وتحاسدًا على حظوظ الدنيا والرياسة. وقيل: هم النصارى واختلافهم في أمر عيسى بعد ما جاءهم العلم أنه عبد الله ورسوله.

20. Seninle tartışmaya girerlerse, de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte tüm varlığımı Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere; "Siz de teslim ettiniz (İslâmiyet'i kabul ettiniz) mi?" de. Teslim ederlerse, doğru yola girmiş olurlar; yüz çevirirlerse, sana yalnızca iletmek düşer. Allah, kullarını görmektedir!

[1515] "Seninle tartışmaya girerlerse," yani seninle din konusunda mücadele eder, cedelleşirlerse "de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte tüm varlığımı Allah'a teslim ettim," yani kendimi, her şeyimi sadece Allah'a halis kıldım, bir başkasına kulluk ya da dua ederek bu konuda ona ortak koşmam. Yani benim tevhid dinim, benim gibi sizin tarafınızdan da doğruluğu bilinen, sabit olan kadim dindir, ben yeni bir şey getirmiyorum ki benimle tartışmaya giriyorsunuz! "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım" [Âl-i İmrân 3/64] âyeti de böyledir. Bu, onların tartışmalarına bir reddiye olup onlara Peygamber (s.a.) ve beraberindeki mü'minlerin inandıkları inancın hiçbir karışıklık içermeyen kesin hakikat olduğu söylenmekte ve "artık bu hususta tartışmanın ne anlamı vardır?" denilmektedir.

[1516] وَمَنِ اتَّبَعَنِ ifadesi أَسْلَمْتُ fiilindeki Tâ'ya yani fail zamirine atıftır ve arada başka ifadeler olduğu için bu şekilde atıf güzeldir. Ayrıca bu ifadenin başındaki Vav'ın, مع [birlikte] mânasında olması ve ifadenin *mef'ûl-i ma'ah* [birliktelik bildiren nesne] olması da mümkündür.

[1517] "Kendilerine kitap verilenlere" Yahudi ve Hıristiyanlara "ve ümmîlere" yani kitapsız Arap Müşriklerine "Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?' de," yani sizlere Müslüman olmanızı gerektirecek, teslim olmanızı zorunlu kılacak deliller gelmiştir, pekiyi sizler şimdi bu hakkı teslim edip Müslüman oldunuz mu yoksa hâlâ küfrünüzde devam mı ediyorsunuz? Bu tıpkı kendisine bir meseleyi iyice anlattığın, anlatmak için bütün beyan ve izah yollarını kullandığın kimseye, "Anladın mı anası ölesice!" demen gibidir. Allah Teâlâ'nın önce içki ve kumardan uzaklaştıracak sebepleri tâdat edip ardında da "Artık vazgeçerseniz herhalde?" [Mâide 5/91] buyurması da bunun gibidir. Bu soruda (zımnen) muhatabın kusuru ifade edilmekte, onun insaflı davranma konusundaki yetersizliği ve inatçılığı ayıplanmaktadır, çünkü insaf sahibi, karşısında deliller ayan beyan ortaya çıkınca derhal hakka boyun eğip teslim olmaktan geri durmaz. Ancak inatçı kimsenin delillerin açıkça ortaya çıkmasından sonra dahi, hakkı kabul edip teslim olmakla arasında hâlâ engeller duvar gibi durur. İşte "anladın mı?!" şeklindeki soru ahmaklık ve yeteneksizliğin kınanmasıdır.

٢٠-﴿فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١٥١٥] {فَإِنْ حَاجُّوكَ} فإن جادلوك في الدين {فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ} أي أخلصت نفسي وجملتي لله وحده لم أجعل فيها لغيره شريكًا بأن أعبده وأدعوه إلها معه؛ يعني أن ديني التوحيد وهو الدين القديم الذي ثبتت عندكم صحته كما ثبتت عندي، وما جئت بشيء بديع حتى تجادلوني فيه. ونحوه {قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا} [آل عمران: ٦٤] فهو دفع للمحاجة بأن ما هو عليه ومن معه من المؤمنين هو حق اليقين الذي لا لبس فيه؛ فما معنى المحاجة فيه؟!

[١٥١٦] {وَمَنِ اتَّبَعَنِ} عطف على التاء في {أَسْلَمْتُ} وحسن للفاصل. ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع فيكون مفعولًا معه.

[١٥١٧] {وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} من اليهود والنصارى {وَالْأُمِّيِّينَ} والذين لا كتاب لهم من مشركي العرب {أَأَسْلَمْتُمْ} يعني أنه قد أتاكم من البينات ما يوجب الإسلام ويقتضي حصوله لا محالة؛ فهل أسلمتم أم أنتم بعد على كفركم؟ وهذا كقولك لمن لخصت له المسألة ولم تبق من طرق البيان والكشف طريقًا إلا سلكته: هل فهمتها لا أم لك! ومنه قوله عزّ وعلا {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} [المائدة: ٩١] بعد ما ذكر الصوارف عن الخمر والميسر. وفي هذا الاستفهام استقصار وتعيير بالمعاندة وقلة الإنصاف، لأن المنصف إذا تجلت له الحجة لم يتوقف إذعانه للحق، وللمعاند بعد تجلي الحجة ما يضرب أسدادًا بينه وبين الإذعان، وكذلك في «هل فهمتها؟» توبيخ بالبلادة وكَلَّةِ القريحة.

"Artık vazgeçersiniz herhalde?" [Mâide 5/91] âyetinde yasaklanan şeyi terketme konusunda işi ağırdan alma ve ısrarla o şeyi kullanmaya devam etme davranışı kınanmaktadır. "Teslim ederlerse, doğru yola girmiş olurlar," sapkınlıktan çıkıp hidayete, karanlıktan çıkıp aydınlığa kavuşmuş olmakla kendi yararlarına hareket etmiş olurlar. "Yüz çevirirlerse" bu durum sana zarar vermez, zira sen bir uyarıcı bir elçisin; sana düşen, ilâhî mesajı iletmek ve doğru yola dikkat çekmektir.

21. Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr edenleri, haksız yere peygamberleri öldürenleri, adaleti emreden insanları öldürenleri, can yakıcı bir azapla müjdele bunları!

22. Bunların amelleri hem dünyada hem de Âhirette boşa gitmiştir; hiçbir yardımcıları da yoktur.

[1518] Hasan-ı Basrî يُقَتِّلُونَ النَّبِيِّينَ [peygamberleri teker teker öldürenleri] şeklinde, Hamza ويُقَاتِلونَ الذين يأمرون [...emredenlerle savaşanlar] şeklinde, İbn Mes'ûd (r.a.) وقَاتَلُوا şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] يقتلون النبيين والذين يأمرون şeklinde okumuştur. Bunlar Ehl-i Kitap kimselerdir. Ataları peygamberleri ve takipçilerini öldürmüşler, kendileri de bundan razı olmuşlardır. Üstelik kendileri, Allah muhafaza etmemiş olsa, hazreti peygamberi ve mü'minleri öldürmek üzere idiler. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'dan [v.18/639] şöyle nakledilmiştir: Dedim ki: Ya Rasûlâllah! Kıyamet günü en şiddetli azabı görecek olan insan kimdir? O da; "Bir peygamber öldüren ya da *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker* yapmakta olan, yani iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir kişiyi öldüren kimsedir." buyurdu ve bu âyeti okuyarak, "Ey Ebû Ubeyde! İsrailoğulları kırk üç peygamberi tek bir günün sabahında topluca öldürdüler. Bunun üzerine İsrailoğullarının ibadet ehli kimselerinden yüz on iki kişi buna karşı çıktı ve katillere *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* yaptılar, ancak onların da tamamı akşam üzeri öldürüldüler!" buyurdu [KT.b].

[1519] "Bunların amelleri hem dünyada hem de Âhirette boşa gitmiştir" çünkü onlar dünya hayatında lânet ve rüsvâlık hükmüne, âhirette ise azaba maruz kalmışlardır. **Şayet**, "İnne'nin haberinin başına neden Fâ gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü İnne'nin ismi ceza mânası ihtiva etmektedir; sanki "inkâr edenler… var ya, onları azapla müjdele!" denilmiştir. Bu, "kim inkâr ederse onu azapla müjdele" mânasındadır. Buradaki İnne, mübtedanın mânasını değiştirmemektedir; dolayısıyla, varlığı yokluğu gibidir, ancak İnne yerine *leyte* [keşke] ya da *le'alle* [belki] ifadesi gelmiş olsaydı, mübtedanın mânası değiştiği "Fâ"nın gelmesi mümkün olmazdı.

وفي {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} [المائدة: ٩١] بالتقاعد عن الانتهاء والحرص الشديد على تعاطي المنهي عنه. {فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا} فقد نفعوا أنفسهم حيث خرجوا من الضلال إلى الهدى ومن الظلمة إلى النور؛ {وَإِنْ تَوَلَّوْا} لم يضروك فإنك رسول منبّهٌ، عليك أن تبلغ الرسالة وتنبه على طريق الهدى.

٢١-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٢٢-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[١٥١٨] قرأ الحسن يقتِّلون النبيين؛ وقرأ حمزة ويقاتلون الذين يأمرون؛ وقرأ عبد الله وقاتَلوا؛ وقرأ أبيّ يقتلون النبيين والذين يأمرون؛ وهم أهل الكتاب، قتل أوَّلُوهم الأنبياءَ وقتَلوا أتباعَهم وهم راضون بما فعلوا، وكانوا حول قتل رسول الله ﷺ والمؤمنين لولا عصمة الله. وعن أبي عبيدة بن الجراح: قلت يا رسول الله، أي الناس أشدّ عذابًا يوم القيامة؟ قال: «رجل قتل نبيًا؛ أو رجلًا أمر بمعروف ونهى عن منكر؛ ثم قرأها ثم قال: «يا أبا عبيدة! قتلت بنو إسرائيل ثلاثة وأربعين نبيّا من أول النهار في ساعة واحدة، فقام مائة واثنا عشر رجلًا من عُبّاد بني إسرائيل فأمروا قتَلَتَهم بالمعروف ونهوهم عن المنكر فقتِلوا جميعًا في آخر النهار.»

[١٥١٩] {فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ} لأنّ لهم اللعنةَ والخزيَ في الدنيا والعذاب في الآخرة. فإن قلت: لم دخلت الفاء في خبر إن؟ قلت: لتضمن اسمها معنى الجزاء، كأنه قيل: الذين يكفرون فبشرهم، بمعنى من يكفر فبشرهم، و «إنّ» لا تغير معنى الابتداء فكأنّ دخولها كلا دخولٍ، ولو كان مكانها ليت أو لعل لامتنع إدخال الفاء لتغير معنى الابتداء.

23. Kendilerine kitaptan pay verilmiş olanlara bak! Aralarında hakemlik etsin diye bizzat Allah'ın kitabına çağırıldıkları halde, nasıl içlerinden bir zümre yüz çevirerek arkasını dönüyor?!

24. Bu onların; "Sayılı günler dışında bize asla Ateş dokunmayacak!" demeleri yüzündendir; dinlerinde kendi uyduragеldikleri şeyler de kendilerini aldatmıştır.

25. Peki, geleceğinde şüphe olmayan bir günde onları bir araya getirdiğimizde ve herkesin kazandığı hiç kimseye zulmedilmeden tastamam ödendiğinde halleri nice olacak?!

[1520] "Kendilerine kitaptan pay verilmiş olanlara bak!" Burada kastedilen Yahudi âlimleridir, bunların Tevrat'tan bol miktarda nasiplendikleri ifade edilmektedir. مِنَ الْكِتابِ ifadesindeki Min, ya kısmîlik / baʿziyyet ya da beyân içindir. Veya onlar inzâl edilmiş kitaplar cinsinden ya da levhalardan Tevrat'ı tahsil etmişlerdir ki bu da çok büyük bir paydır.

[1521] "Aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına" yani Tevrat'a "çağrılırlar." Rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir defasında Yahudilerin medreselerine giderek, onları İslâm'a davet etmiş; bunun üzerine içlerinden Nuʿaym b. Amr ve el-Hâris b. Zeyd "Sen hangi din üzeresin?" diye sormuşlar, o da; "İbrahim dini üzereyim" demiş; onlar "İbrahim Yahudi idi" demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Aramızda Tevrat hakemdir, gelin ona başvuralım" demiş, fakat onlar buna yanaşmamışlar [KT.b]. Bir görüşe göre; bu âyet recm konusunda inzâl edilmiştir; ihtilâfa düştükleri konu budur. Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve Katâde'nin [v.117/735], "Allah'ın kitabı Kur'ân'dır, çünkü onlar Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunu biliyorlar, onun hakkında şüphe duymuyorlardı" dedikleri nakledilmiştir. "Sonra içlerinden bir grup yüz çeviriyor" ifadesi, onların Allah'ın kitabına müracaat etmenin zorunlu olduğunu bildikleri halde yüz çevirmiş olmalarını yadırgamaktadır. وَهُمْ مُعْرِضُونَ yani onlar öyle bir topluluktur ki, yüz çevirmek âdeta huyları olmuştur. لِيَحْكُمَ [aralarında hüküm versin diye] ifadesi meçhul fiil olarak لِيُحْكَمَ [hakemlik edilsin diye] şeklinde de okunmuştur.

[1522] Bu âyette, onların din adamları içerisinden Müslüman olanlarla olmayanlar arasında ortaya çıkan ihtilâf ve karşıtlığın kastedilmiş olduğunu ve kimin haklı kimin haksız olduğunun anlaşılması için, aralarında sıhhati konusunda hiçbir ihtilâf olmayan kitaba çağrıldıklarını, bu kitabın da Tevrat olduğunu, daha sonra ise aralarında bir grubun, yani Müslüman olmayan grubun yüz çevirdiğini düşünmek daha doğrudur. Çünkü لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ [aralarında hüküm versin diye] ifadesi, aralarındaki ihtilâfın onlarla Peygamber (s.a.) arasındaki bir ihtilâf değil, onların kendi aralarındaki bir ihtilâf olmasını gerektirir.

٢٣-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

٢٤-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٢٥-﴿فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١٥٢٠] {أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ} يريد أحبار اليهود، وأنهم حصلوا نصيبًا وافرًا من التوراة. و{مِنْ} إما للتبعيض وإما للبيان؛ أو حصلوا من جنس الكتب المنزلة أو من اللوح التوارة وهي نصيب عظيم

[١٥٢١] {يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللهِ} وهو التوراة. {لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} وذلك أنّ رسول الله ﷺ دخل مدراسهم فدعاهم فقال له نعيم بن عمرو والحرث بن زيد: على أي دين أنت؟ قال: على ملة إبراهيم. قالا: إنّ إبراهيم كان يهوديًا. قال لهما: إنّ بيننا وبينكم التوارة، فهلموا إليها. فأبيا. وقيل نزلت في الرجم، وقد اختلفوا فيه. وعن الحسن وقتادة: كتاب الله القرآن؛ لأنهم قد علموا أنه كتاب الله لم يشكوا فيه. {ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ} استبعاد لتوليهم بعد علمهم بأن الرجوع إلى كتاب الله واجب {وَهُمْ مُعْرِضُونَ} وهم قوم لا يزال الإعراض ديدنَهم. وقرئ لِيُحْكَمَ على البناء للمفعول.

[١٥٢٢] والوجه أن يراد ما وقع من الاختلاف والتعادي بين من أسلم من أحبارهم وبين من لم يسلم؛ وأنهم دعوا إلى كتاب الله الذي لا اختلاف بينهم في صحته وهو التوراة ليحكم بين المحق والمبطل منهم، ثم يتولى فريق منهم وهم الذين لم يسلموا. وذلك أنّ قوله {لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} يقتضي أن يكون اختلافًا واقعًا فيما بينهم، لا فيما بينهم وبين رسول الله ﷺ.

[1523] "Bu" yüz çevirme ve red, "onların; 'Sayılı günler dışında bize asla Ateş dokunmayacak!' demeleri yüzündendir." Âhirette işlerinin çok kolay olduğunu düşünmeleri, tıpkı *Mücbire* ve *Haşeviyye* mensupları gibi onların da birkaç günlük bir azabın ardından ateşten çıkacaklarını ummaları sebebiyledir. "Dinlerinde kendi uyduruageldikleri şeyler de kendilerini aldatmıştır." Peygamber (s.a.)'in şefaati ile büyük günahlarından kurtulacakları inanışı bunları [yani Mücbire ve Haşviyye'yi] aldattığı gibi, onları da peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceklerini düşünmeleri aldatmıştır.

[1524] "Peki, onları bir araya getirdiğimizde..." [فَكَيْفَ إِذا جَمَعْناهُمْ...'daki] فَكَيْفَ ifadesi, "Peki, nasıl yapacaklar?" ya da "Peki, halleri nice olacak?" anlamına gelmekte olup, onlar için hazırlanan azabın ne kadar büyük olduğunu ifade etmekte; durumun korkunçluğunu onlara resmetmekte; oraya mutlaka gireceklerini, bu konuda hiçbir çare ve kurtuluşun olmadığını, âhiretteki durumun kendileri için kolay olacağına dair kendi uydurdukları düşüncelerin tamamen mesnetsiz, boş kuruntulardan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Rivayete göre; kendileri ile anlaşma yapılan kâfirler içerisinde İslâm'a karşı kaldırılan ilk sancak, Yahudilerin sancağı olmuş; Müslümanlara herkesten önce bunlar savaş ilan etmişlerdir. Allah da kendilerini herkesin gözü önünde rezil rüsva etmiş ve âhirette cehenneme atılmalarını ferman buyurmuştur. "…haksızlığa da uğramazlar" [وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ] ifadesi anlam itibariyle "herkes"e [كُلُّ نَفْسٍ] işaret eder. Çünkü كُلُّ نَفْسٍ ifadesi "bütün insanlar" mânasındadır. Nitekim ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ [üç nefis] der, fakat ثَلَاثَةُ أَنَاسِيَّ [üç kişi] mânasını kastedersin.

26. De ki: Ey her tür mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine veriyor, dilediğinden çekip alıyorsun; dilediğini aziz ediyor, dilediğini zelil ediyorsun. Hayır, tamamen Senin elindedir. Şüphesiz, Sen her şeye kadirsin.

27. Geceyi gündüze, gündüzü geceye sokuyorsun; ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarıyorsun. Dilediğini hesapsız rızıklandırıyorsun..

[1525] اللّٰهُمَّ ifadesindeki Mîm, [nida harfi olan] Ya'nın yerine gelmiştir; dolayısıyla bu iki harf birlikte kullanılmaz. Bu, *Allāh* lafzının hususiyetlerinden biridir. Kasem esnasında Tâ almak [*Ta'llāhi*], *Yâ Allâhᵘ* örneğinde olduğu gibi Lâm-ı ta'rîfe sahip olduğu halde başına nida harfinin gelebilmesi ve Hemze'sinin telaffuz edilmesi gibi hususiyetler de bu lafzın hususiyetleri arasındadır.

[١٥٢٣] {ذَلِكَ} التولي والإعراض بسبب تسهيلهم على أنفسهم أمر العقاب وطمعهم في الخروج من النار بعد أيام قلائل كما طمعت المجبرة والحشوية {وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِم مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من أنّ آباءهم هم الأنبياء يشفعون لهم كما غرت أولئك شفاعة رسول الله ﷺ في كبائرهم.

[١٥٢٤] {فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ} فكيف يصنعون فكيف تكون حالهم، وهو استعظام لما أعدّ لهم وتهويل لهم، وأنهم يقعون فيما لا حيلة لهم في دفعه والمخلص منه، وأن ما حدثوا به أنفسهم وسهلوه عليها تعلل بباطل وتطمع بما لا يكون. وروي أنّ أوّل راية ترفع لأهل الموقف من رايات الكفار راية اليهود، فيفضحهم الله على رؤوس الأشهاد، ثم يأمر بهم إلى النار. {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} يرجع إلى كل نفس على المعنى، لأنه في معنى كل الناس كما تقول: ثلاثة أنفس، تريد ثلاثة أناسي.

٢٦-﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٢٧-﴿تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٥٢٥] الميم في {اَللَّهُمَّ} عوض من يا، ولذلك لا يجتمعان. وهذا بعض خصائص هذا الاسم كما اختص بالتاء في القسم، وبدخول حرف النداء عليه، وفيه لام التعريف، وبقطع همزته في «يا أَللهُ»، وبغير ذلك.

[1526] "Mülk cinsinden olan her şey"in sahibi / maliki Sensin", mülk sahipleri mülklerinde nasıl tasarrufta bulunuyorsa sen de mülkünde öyle tasarrufta bulunursun. "Mülkü dilediğine veriyor," kendisi için taksim etmiş olduğun, hikmetinin gerektirdiği mülk payını dilediğine veriyorsun; "dilediğinden de" vermiş olduğun mülk nasibini "çekip alıyorsun." İlk *mülk* kelimesi umumi ve kuşatıcı olup, ikinci ve üçüncü *mülk* kelimeleri ise bütünden iki parça ve hususi mülk anlamındadır.

[1527] Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Mekke'nin fethi için yola koyulduğunda ümmetine Fars ve Rum krallıklarını vaat etmiş, bunun üzerine yahudiler ve münafıklar; "Aman aman!.. Muhammed, -nasıl yapacaksa- Fars ve Rum krallıklarını ele geçirecekmiş!? Böyle bir şeye karşı onlar kendilerini pekâlâ savunabilirler!" demişler. Yine rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hendek savaşının yaşandığı sene hendek kazı işlemini planlamış ve her on kişinin kırk zirâ' / kolboyu mesafe kazmasını söylemişti. Ashâb-ı Kiram hendeği kazmaya başladıklarında, çukurun içinde koca bir tepe gibi büyük bir kaya çıkmıştı ve kayaya adeta kazma işlemiyordu. Bunun üzerine durumu haber vermek için Selmân-ı Fârisî'yi [v.35/655] Peygamber (s.a.)'e gönderdiler, o da Selmân'ın elinden kazmayı alıp kayaya bir darbe indirdi ve kayadan öyle bir ışık saçıldı ki kıvılcımları sanki karanlık bir gecede yanan kandil gibiydi. Peygamber (s.a.) tekbir getirdi; ardından Müslümanlar da tekbir getirdiler. Peygamber, "Bana bu kayadan bir ışık göründü ve ondan Hîre saraylarını tıpkı köpek dişleri gibi [yani 'küçük ve beyaz' köşkler halinde] gördüm" dedi. İkinci darbeyi indirdi; sonra, "bana kayadan Rum diyarının kızıl sarayları göründü" buyurdu. Sonra üçüncü darbeyi indirdi ve "bana San'â sarayları göründü. Cebrail (a.s.) bana ümmetimin bu yerlerin hepsine sahip olacağını haber verdi, müjdeler olsun!" buyurdu. Münafıklar ise, "Bak sen şu işe!.. Muhammed size kuruntular veriyor; aslı astarı olmayan vaatlerde bulunuyor, Yesrib'den bakıp Hîre saraylarını, kisrânın Medâin'ini gördüğünü ve buraların sizin tarafınızdan fethedileceğini söylüyor! Oysa siz korkunuzdan def-'i hacet etmeye bile gidemez halde hendek kazıyorsunuz!.." dediler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 287, 547]

[1528] **Şayet** "Âyette neden 'hayır senin elindedir' ifadesine yer verilmiş; şer değil de sadece hayır zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada söz, Allah'ın mü'minlere lütfedeceği ve tam da kâfirlerin inkâr ettiği hayırlarla ilgilidir. Bu sebeple "hayır senin elindedir" denilmiş, yani düşmanlarına rağmen sen hayrı dostlarına lütfedersin denilmek istenmiştir. Ayrıca Allah'ın faydalı yahut zararlı tüm fiilleri hikmet ve maslahata göre sâdır olur, bu yüzden de O'nun bütün fiilleri hayırdır. Mülkü vermek de çekip almak da bu kapsamdadır.

[١٥٢٦] {مَالِكَ الْمُلْكِ} أي تملك جنس المُلك فتتصرف فيه تصرّف المُلّاك فيما يملكون {تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ} تعطي من تشاء النصيب الذي قسمتَ له واقتضته حكمتك من الملك {وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ} النصيب الذي أعطيته منه، فالملك الأوّل عام شامل، والملكان الآخران خاصان، بعضان من الكل.

[١٥٢٧] روي أنّ رسول الله ﷺ حين افتتح مكة وعد أمته ملك فارس والروم، فقال المنافقون واليهود: هيهات هيهات! من أين لمحمد ملك فارس والروم؟ هم أعز وأمنع من ذلك. وروي أنّ رسول الله ﷺ لما خط الخندق عام الأحزاب وقطع لكل عشرة أربعين ذراعًا وأخذوا يحفرون، خرج من بطن الخندق صخرة كالتَّلّ العظيم لم تعمل فيها المَعاول، فوجهوا سلمان إلى رسول الله ﷺ يخبره، فأخذ المِعول من سلمان فضربها ضربة صدعتها وبرَق منها برق أضاء ما بين لابَتَيها، لكأنّ مصباحًا في جوف بيت مظلم، وكبر وكبر المسلمون وقال: «أضاءت لي منها قصور الحِيرة كأنها أنياب الكلاب.» ثم ضرب الثانية فقال: «أضاءت لي منها القصور الحمر من أرض الروم.» ثم ضرب الثالثة فقال: «أضاءت لي قصور صنعاء، وأخبرني جبريل عليه السلام أن أمّتي ظاهرة على كلها، فأبشروا.» فقال المنافقون: ألا تعجبون، يمنّيكم ويعدكم الباطل، ويخبركم أنه يبصر من يثرب قصور الحيرة ومدائن كسرى وأنها تفتح لكم، وأنتم إنما تحفرون الخندق من الفَرَق لا تستطيعون أن تبرُزوا، فنزلت.

[١٥٢٨] فإن قلت: كيف قال {بِيَدِكَ الْخَيْرُ} فذكر الخير دون الشر؟ قلت: لأنّ الكلام إنما وقع في الخير الذي يسوقه إلى المؤمنين وهو الذي أنكرته الكفرة، فقال بيدك الخير تؤتيه أولياءك على رغم من أعدائك، ولأن كل أفعال الله تعالى من نافع وضارّ صادرٌ عن الحكمة والمصلحة، فهو خير كله كإيتاء الملك ونزعه.

[1529] Bunun ardından Allah Teâlâ geceyi-gündüzü ve bunların birbiri ardına gelişlerini, ölünün ve canlının birbirlerinden çıkış hallerini zikretmiş ve böylece muazzam kudretini ifade etmiştir; daha sonra akılları şaşkına çevirecek butun bu muazzam fiillere ve dilediği kullarına sınırsız ve hesapsız nasipler bahşetmeye kadir olan bu kudretli zâtın, mulku yabancıların elinden alıp onlari zelîl etmeye ve bunu Araplara vererek, onları izzete kavuşturmaya kâdir olduğuna delâlet etmek üzere nasiplendirmesinin sınırsız olduğunu zikretmiştir.

[1530] Semavî kitaplardan birinde şöyle denmiştir: "Ben Allah'ım! Hükümdarların hükümdarı Ben'im! Hükümdarların kalpleri ve perçemleri benim elimde. Kullar bana itaat ederlerse hükümdarları onlara rahmet kılarım; bana isyan ederlerse o zaman da bunları kendilerine ceza kılarım! O halde, hükümdarlara küfür etmekle vakit geçirmeyin; aksine bana tevbe edin ki o hükümdarları size karşı şefkatli kılayım." Bu ifadeler Peygamber (s.a.)'in "Nasılsanız öyle idare edilirsiniz" sözünün mânasıdır. [KT.b]

28. Mü'minler mü'minleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmesinler. Kim bunu yaparsa, Allah'la hiçbir alâkası kalmaz. -Ancak, kendinizi onlardan sakınmak amacıyla başvurduğunuz bir takiyye ise başka.- Allah sizi kendisine karşı uyarıyor! Yalnızca Allah'adır çünkü nihaî dönüş...

[1531] Müslümanlara; kâfirlerle aralarındaki İslâm öncesi dönemden kalma dostlukları, akrabalıkları ya da yardımlaşma ve dostluğa vesile olan diğer sebepler yüzünden onları *velî* edinmeleri yasaklanmıştır. Bu husus Kur'ân'da defalarca tekrar edilmiştir. "Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin. Onlar birbirlerinin velîsidir. İçinizden her kim onları velî edinirse, o da onlardandır." [Mâide 5/51] ve "Allah'a ve 'son gün'e iman eden bir toplumun, Allah ve Resûlü ile sınır çizme yarışına giren birine -kendi babaları, oğulları, kardeşleri veya aşiretleri bile olsa- dostluk beslediğini göremezsin!" [Mücâdile 58/22] âyetleri bunlardan bazılarıdır. Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek, iman esaslarından biri olup çok önemli bir husustur.

[1532] مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ; yani mü'minlerle aranızdaki velâyet ilişkisi sizi kâfirleri veli edinmekten müstağni kılar; o halde kâfirleri mü'minlere tercih etmeyin. "Kim bunu yapar", kâfirleri velî edinir "ise, Allah'la hiçbir alâkası kalmamış" Allah'ın velayetinden ona hiçbir şey düşmemiş. yani Allah'ın velayetinden tamamen çıkmıştır. Bu, gayet makul bir durumdur, zira aynı anda hem bir kimseyi hem de onun düşmanını velî edinmek çelişkilidir. Şair şöyle demiştir:

> Hem dostunum diyorsun hem de düşmanımı seviyorsun!
> Anlaşılan, ahmaklık pek de uzak değil senden

[١٥٢٩] ثم ذكر قدرته الباهرة بذكر حال الليل والنهار في المعاقبة بينهما، وحال الحيّ والميت في إخراج أحدهما من الآخر، وعطف عليه رزقه بغير حساب دلالةً على أنّ من قدر على تلك الأفعال العظيمة المحيِّرة للأفهام ثم قدر أن يرزق بغير حساب من يشاء من عباده، فهو قادر على أن ينزع الملك من العجم ويذلهم ويؤتيه العرب ويعزهم.

[١٥٣٠] وفي بعض الكتب: أنا اللهُ ملك الملوك! قلوب الملوك ونواصيهم بيدي. فإنِ العباد أطاعوني جعلتهم لهم رحمة، وإن العبادُ عصوني جعلتهم عليهم عقوبة. فلا تشتغلوا بسب الملوك، ولكن توبوا إليّ أعطِفْهم عليكم. وهو معنى قوله عليه السلام: «كما تكونوا يولَّى عليكم.»

٢٨-﴿لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾

[١٥٣١] نهوا أن يوالوا الكافرين لقرابة بينهم أو صداقة قبل الإسلام أو غير ذلك من الأسباب التي يتصادق بها ويتعاشر، وقد كرّر ذلك في القرآن {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ} [المائدة: ٥١]، {لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ} [المائدة: ٥٠]، {لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ} الآية [المجادلة: ٢٢]. والمحبة في الله والبغض في الله باب عظيم وأصل من أصول الإيمان.

[١٥٣٢] {مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} يعني أن لكم في موالاة المؤمنين مندوحة عن موالاة الكافرين فلا تؤْثروهم عليهم {وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللهِ فِي شَيْءٍ} ومن يوالي الكفرة فليس من ولاية الله في شيء يقع عليه اسم الولاية، يعني أنه منسلخ من ولاية الله رأسًا، وهذا أمر معقول فإنّ موالاة الوليّ وموالاة عدوّه متنافيان، قال:

تَوَدُّ عَدُوِّي ثُمَّ تَزْعُمُ أَنَّنِي ❁ صدِيقُكَ لَيْسَ النَّوْكُ عَنْكَ بِعَازِبِ

[1533] "Ancak onlar tarafından gelecek sakınılması gereken bir durumdan endişe etmeniz müstesna." *Tükāt*^{en} kelimesi *takıyyet*^{en} şeklinde de okunmuştur. Nitekim kendisinden sakınılan şeyi ifade etmek üzere hem *tükāt*^{en} hem de *takıyyet*^{en} kelimesi kullanılır. Bu tıpkı *darbu'l-emîr* [sultanın bastırdığı akçe] ifadesindeki *darb* ifadesi ile *madrûb* yani bastırılan akçe mânasının kastedilmesi gibidir. Âyetteki bu ifade ile Müslümanlara, kâfirlerden korktukları zaman onlarla dostluk kurma ruhsatı verilmiştir; bu dostluktan maksat onlarla sadece görünürde ilişki kurmak, ancak kalpten onlara karşı düşmanlık ve kin beslemeye devam etmek, onlarla açıkça düşmanlık etmek için engellerin ortadan kalkmasını beklemektir. Nitekim Hazret-i İsa, "[görünürde] insanların ortasında ol, ancak [içten içe] onlardan uzak dur" buyurmuştur. "Allah sizi kendisine karşı uyarıyor" yani sakın Allah düşmanlarını dost edinip de Allah'ın gazabına maruz kalmayın. Bu, çok şiddetli bir tehdittir. تَتَّقُوا fiilinin "dikkat edin" ve "korkun" mânası ihtiva etmesi ve mef'ûlünü Min harf-i ceri ile almış olması, *tükāt*^{en} ya da *takıyyet*^{en} kelimesinin de tıpkı اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ ["Allah'tan hakkıyla sakının" (Âl-i İmrân 3/102)] âyetinde olduğu gibi mastar olarak mansup olması mümkündür.

29. De ki: İçinizde olanı gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir. Allah, her şeye kadirdir.

[1534] "De ki: içinizde olanı" yani kâfirleri velî edinmeyi ya da Allah'ın razı olmadığı başka bir şeyi "gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir," O'nun için gizli kalmaz. "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir;" hiçbir şey asla O'na gizli kalmaz. Dolayısıyla, sizin aleni ya da gizli şeyleriniz de ona gizli değildir. "Allah, her şeye kadirdir" o size ceza vermeye kadirdir. Bu ifade, önceki âyette geçen "Allah sizi kendisine karşı uyarıyor" ifadesinin beyanıdır. Zira "kendisi" [*nefsehû*] ifadesi Allah Teâlâ'nın diğer tüm zâtlardan ayrı olan zâtını ifade etmektedir ve Allah, *zâtına ait* bir ilim sıfatına sahiptir ki, bu ilim bilgiye konu olan şeylerden [ma'lûm] sadece bazılarına taalluk edip diğerlerine taalluk etmemekle sınırlı kalmaz; aksine bütün mâlûmâta taalluk eder. Yine Allah, *zâtına ait*[41] bir kudret sıfatına da sahiptir ve onun kudret sıfatı sadece bazı şeylere değil, kudret kapsamında olan her şeye [makdûrât] taalluk eder.[42] Dolayısıyla böyle bir zâttan korkulması, O'nun karşısında dikkatli olunması, hiç kimsenin O'nun karşısında çirkin bir fiile cesaret edememesi, herhangi bir görevinde kusur etmemesi sezadır; zira Allah Teâlâ bütün bunları kaçınılmaz olarak bilmektedir ve gerekli cezayı muhakkak verecektir.

41 Sıfatların hususen "zâta ait" olarak nitelenmesi, sıfatların zâta zâid olduğu şeklindeki Eş'arî yaklaşımı reddetmektedir. / çev.

42 *Makdûrât* ifadesi, *mümkinât* mânasındadır; böylece *mümteni'ât* (imkânsız / muhâl şeyler) bu kapsamın dışında tutulmuştur. / çev.

[١٥٣٣] {إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً} إلا أن تخافوا من جهتهم أمرًا يجب اتقاؤه. وقرئ تقيَّةً. قيل للمتقي تقاة وتقية، كقولهم: ضَرْب الأميرِ، لمضروبه. رخص لهم في موالاتهم إذا خافوهم، والمراد بتلك الموالاة مخالفة ومعاشرة ظاهرة والقلب مطمئن بالعدواة والبغضاء، وانتظار زوال المانع من قشر العصا، كقول عيسى صلوات الله عليه «كن وسطًا وامش جانبًا.» {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ} فلا تتعرضوا لسخطه بموالاة أعدائه، وهذا وعيد شديد. ويجوز أن يضمن {تَتَّقُوا} معنى تحذروا وتخافوا، فيعدى بمن وينتصب {تُقَاةً} أو تقيةً على المصدر، كقوله تعالى {اِتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ} [آل عمران: ١٠٢].

٢٩-﴿قُلْ إِنْ تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٥٣٤] {إِنْ تُخْفُوا مَا فِى صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ} من ولاية الكفار أو غيرها مما لا يرضى الله {يَعْلَمْهُ} ولم يخف عليه وهو الذي {وَيَعْلَمُ مَا فِى السَّمَاوَاتِ وَمَا فِى الْأَرْضِ} لا يخفى عليه منه شيء قط. فلا يخفى عليه سركم وعلنكم {وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فهو قادر على عقوبتكم. وهذا بيان لقوله {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ} [آل عمران: ٢٨] لأنّ نفسه، وهي ذاته المميزة من سائر الذوات، متصفةٌ بعلم ذاتي لا يختص بمعلوم دون معلوم، فهي متعلقة بالمعلومات كلها؛ وبقدرة ذاتية لا تختص بمقدور دون مقدور، فهي قادرة على المقدورات كلها؛ فكان حقها أن تحذر وتتَّقى فلا يجسر أحد على قبيح ولا يقصر عن واجب، فإن ذلك مطلع عليه لا محالة فلاحق به العقاب.

Örneği: Bir sultanın kölelerinden biri, sultanın kendisini izlemek istediğini, bu konuda çok kararlı ve gayretli olduğunu, kendisini takip etmek ve yapıp ettiklerini öğrenmek için peşine casus taktığını öğrenecek olsa, derhal tedbirini alır; attığı her adıma dikkat eder, teyakkuz halinde olur, şüphe çekebilecek her türlü davranıştan titizlikle uzak durur. Hal böyleyken, bir de gizli açık her şeyi zâtı ile bilen zâtın kendisini an be an izlediğini bilen kimsenin durumu nice olur!? Allah'ım! Senin gizliliğine aldanmaktan sana sığınırız!

30. Herkes, yaptığı bütün hayırları ve işlediği bütün kötülükleri önünde hazır bulacağı gün bunlarla kendisi arasında uzak bir mesafe olmasını isteyecek. İşte Allah, sizleri kendisine karşı dikkatli olmaya bu sebeple çağırıyor. Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir (Raûf).

[1535] يَوْمَ تَجِدُ [bulacağı gün] ifadesi, تَوَدُّ [ister ki] fiili ile mansuptur. *Beynehû* ifadesindeki zamir, يَوْمَ ifadesine işaret eder. Yani, "kıyamet günü her nefis işlediği tüm hayır ve şerleri karşısında hazır bulduğu vakit, ister ki kendisi ile bu gün ve bu günün dehşeti arasında çok uzun bir mesafe bulunsun. Ayrıca يَوْمَ تَجِدُ ifadesinin [zikret, hatırla şeklinde] gizli bir fiil ile mansup olması ve sadece ما عَمِلَتْ [işlediği şey] ifadesi ile ilişkili olması, و ما عملت ifadesinin de mübteda olarak merfû' olması, تَوَدُّ [ister ki] fiilinin bu mübtedanın haberi olması, yani "işlemiş olduğu kötülüğün ise kendisinden olabildiğince uzak olmasını ister" anlamında olması da mümkündür. ما عَمِلَتْ ifadesindeki Mâ'nın şart Mâ'sı olması mümkün değildir, çünkü تَوَدُّ fiili merfû'dur. **Şayet** "Peki, bu Mâ'nın İbn Mes'ûd kıraatindeki ودّت şeklindeki okuyuşa göre şart Mâ'sı olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bunun doğru olup olmayacağı konusunda diyecek bir söz yok; ancak anlam itibariyle ifadeyi mübteda ve haber şeklinde düşünmek daha uygundur. Çünkü bu ifade, o gün olacak olan şeyin hikâyesidir. Üstelik böyle yorumlamak çoğunluğun kıraatine de daha uygundur. İki kez geçen عَمِلَتْ ifadesinden ikincisinin ilkine atıf olması ve تَوَدُّ fiilinin hal olması, yani "amelini hazır bulduğu gün kendisi ile bu gün (ya da kötü ameli) arasında çok uzak bir mesafe olmasını ister haldedir" anlamında olması da mümkündür.

[1536] مُحْضَراً ifadesi, "bütün yaptıklarını orada *hazır* görürler" [Kehf 18/49] ifadesi gibidir, yani "bütün yaptıkları sahifelerinde yazılıdır ve onlar onu okurlar" anlamındadır. Yine "Allah'ın; tamamını diriltip yaptıklarını kendilerine bir bir haber vereceği gün... Çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti." [Mücadile 58/6] âyeti de böyledir. *el-Emed*[ü] kelimesi mesafe anlamına gelir. Bunun bir benzeri de, "Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arasındaki kadar uzaklık olsaydı!.." [Zuhruf 43/38] âyetinde söz konusudur.

ولو علم بعض عبيد السلطان أنه أراد الاطلاع على أحواله، فوكل همه بما يورد ويصدر، ونصب عليه عيونًا، وبث من يتجسس عن بواطن أموره، لأخذ حذره وتيقظ في أمره، واتقى كل ما يتوقع فيه الاسترابة به، فما بال من علم أنّ العالِمَ الذاتِ الذي علم السر وأخفى مهيمنٌ عليه وهو آمن؟ اللهم إنا نعوذ بك من اغترارنا بِسترك.

٣٠-﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١٥٣٥] {يَوْمَ تَجِدُ} منصوب بـ{تَوَدُّ}. والضمير في {بَيْنَهُ} لليوم، أي يوم القيامة حين تجد كل نفس خيرها وشرها حاضرين، تتمنى لو أنّ بينها وبين ذلك اليوم وهَولِه أمدًا بعيدًا. ويجوز أن ينتصب {يَوْمَ تَجِدُ} بمضمر نحو اذكر، ويقع على {مَا عَمِلَتْ} وحده، ويرتفع {وَمَا عَمِلَتْ} على الابتداء، و{تَوَدُّ} خبره، أي والذي عملته من سوء تودّ هي لو تباعد ما بينها وبينه. ولا يصح أن تكون ما شرطية لارتفاع {تَوَدُّ}. فإن قلت: فهل يصح أن تكون شرطية على قراءة عبد الله وَدّتْ؟ قلت: لا كلام في صحته، ولكن الحمل على الابتداء والخبر أوقع في المعنى، لأنه حكاية الكائن في ذلك اليوم وأثبت لموافقة قراءة العامّة. ويجوز أن يعطف {وَمَا عَمِلَتْ} على {مَا عَمِلَتْ} ويكون {تَوَدُّ} حالًا، أي يوم تجد عملها محضرًا وادّةً تباعُدَ ما بينها وبين اليوم أو عمل السوء.

[١٥٣٦] {مُحْضَرًا}، كقوله تعالى {وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا} [الكهف: ٤٩]، يعني مكتوبًا في صحفهم يقرأونه. ونحوه {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦]. والأمد المسافة كقوله تعالى {يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ} [الزخرف: ٣٨].

[1537] وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ ifadesi, kulların bu hususu daha çok önemsemeleri ve gaflete düşmemeleri için tekrar edilmiştir. "Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir;" Allah'ın, kullarını kendisine karşı uyarmış olması ve kendisinin ilim ve kudret sıfatlarına sahip olduğunu bildirmesi onun kullarına karşı merhamet ve şefkatindendir; çünkü kullar Allah'ı bu şekilde hakkıyla bilip O'ndan sakındıkları zaman, bu durum onları Allah'ın rızasını talep etmeye ve O'nun gazabından kaçınmaya sevk edecektir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] "Allah Teâlâ'nın kendisinden sakındırması, onun kullara olan şefkatindendir" dediği nakledilmiştir. Ayrıca burada, O'nun ilim ve kudret sıfatları sebebiyle sakınılması gereken bir zât olmasının yanı sıra, rahmetinin genişliği sebebiyle de kendisine bel bağlanan / ümit beslenen bir zât olduğu da kastedilmiş olabilir. Nitekim şu âyette bu husus ifade edilmiştir: "Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir, hem de can yakıcı bir azap sahibidir." [Fussilet 41/43].

31. De ki: Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

32. Sen; "Allah'a da itaat edin, Resulüne de itaat edin" de... Yüz çevirirlerse, inkârcı nankörleri Allah elbette sevmez.

[1538] Kulların Allah'ı sevmesi (*mahabbetu'llāh*), onların gönüllerinin başka varlıklara değil de sadece Allah'a kulluk etmek istediklerini ve O'na ibadete rağbet ettiklerini anlatan bir mecazdır. Allah'ın kullarına muhabbeti ise, onlardan razı olması ve fiillerini beğenmesidir. Anlam şöyledir: Eğer hakiki anlamda Allah'a kulluk etmek istiyorsanız, "bana uyun" ki Allah'a kulluk etme yönündeki iddianız geçerli olsun, böylece Allah sizden razı olsun "ve sizi bağışlasın."

[1539] Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) döneminde bazı kimseler Allah'ı sevdiklerini iddia ettiler, Allah Teâlâ da onların bu sözlerini amel ile tasdik etmelerini istedi. Dolayısıyla, her kim Allah'ı sevdiğini iddia eder, fakat O'nun peygamberinin sünnetine muhalefet ederse, o yalancıdır; Allah'ın kitabı onu yalanlamaktadır. Allah sevgisinden bahseden ve bunu söylerken el çırpıp neşelenen, nara atıp kendinden geçen, ayılan bayılan birini görürsen onun Allah'tan bîhaber olduğu, Allah sevgisi nedir bilmediği konusunda hiç kuşkun olmasın! Onun el çırpması, neşelenmesi, nara atması, kendinden geçmesi, ayılıp bayılması; o murdar / adi hayal âleminde insanı kendine âşık eden yakışıklı, güzel bir sûret tasavvur etmesi sebebiyledir; cahillik ve edepsizliği yüzünden o sûreti "Allah" diye adlandırmakta;

[١٥٣٧] وكرّر قوله {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ} ليكون على بال منهم لا يغفلون عنه {واللهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} يعني أن تحذيره نفسه وتعريفه حالها من العلم والقدرة من الرأفة العظيمة بالعباد، لأنهم إذا عرفوه حق المعرفة وحذِروه دعاهم ذلك إلى طلب رضاه واجتناب سخطه. وعن الحسن من رأفته بهم أن حذَّرهم نفسه. ويجوز أن يريد أنه مع كونه محذورًا لعلمه وقدرته، مرجوٌّ لسعة رحمته، كقوله تعالى {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ} [فصلت: ٤٣].

٣١-﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٣٢-﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٣٨] محبة العباد لله مجاز عن إرادة نفوسهم اختصاصه بالعبادة دون غيره ورغبتهم فيها. ومحبة الله عباده أن يرضى عنهم ويحمد فعلهم. والمعنى: إن كنتم مريدين لعبادة الله على الحقيقة {فَاتَّبِعُونِي} حتى يصحّ ما تدعونه من إرادة عبادته، يرض عنكم ويغفر لكم.

[١٥٣٩] وعن الحسن: زعم أقوام على عهد رسول الله ﷺ أنهم يحبون الله فأراد أن يجعل لقولهم تصديقًا من عمل، فمن ادعى محبته وخالف سنة رسوله فهو كذاب وكتاب الله يكذبه. وإذا رأيت من يذكر محبة الله ويصفِّق بيديه مع ذكرها ويطرَب وينعَر ويصعَق فلا تشك في أنه لا يعرف ما الله ولا يدري ما محبة الله. وما تصفيقه وطرَبه ونَعْرته وصعقته إلا أنه تصوّر في نفسه الخبيثة صورة مستملَحة معشّقة فسماها الله بجهله ودعارته،

sonra da onu düşünerek el çırpmakta, neşelenip kendinden geçmekte; nara atıp düşüp bayılmaktadır. Hatta, bu âşığın baygınlık hali esnasında şalvarının meni ile dolduğunu bile görebilirsin! Çevresini sarmış olan ahmaklar ise onun halinden etkilenir ve gözyaşlarına boğulurlar.

[1540] [Âyetteki 'sevgi' fiilleri] *habbehû - yahibbuhû* [onu sevdi] fiilinden olmak üzere; *tahibbûne*, *yahbubküm* ve *yahibbeküm* şeklinde okunmuştur. Şair şöyle demiştir:

> Hurmalarını sevdiğim için severim Ebû Servân'ı;
> Ve bilirim ki komşuya yumuşak davranmak, yumuşaklığı celbeder.
> Evet, hurmaları olmasaydı; vallahi sevmezdim onu!
> [Evlatlarım] Ubeyd ve Muşrık'dan daha yakın gelmezdi bana

[1541] فَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi mazi fiil olabileceği gibi Peygamberin onlara söylediği sözler cümlesi içerisinde yer alıp فإن تتولوا anlamında muzari fiil de olabilir.

33. Allah; Âdem'i, Nuh'u, İbrahim soyunu ve İmrân soyunu âlemlere (yani herkese) tercih etmiştir.

34. Birbirlerinden türemiş bir nesil olarak... Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

35. Hani, İmrân'ın karısı: "Ya Rabbi! Karnımdakini âzatlı bir kul olarak Sana adadım, benden kabul buyur. Gerçekten işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm) Sensin!" demişti.

36. Fakat onu doğurunca, Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bildiği ve (istediği) erkek (O'nun verdiği bu mucizevî) kız gibi olmadığı halde; "Ya Rabbi! Ben onu kız doğurdum; adını da Meryem koydum. Onu da soyunu da kovulmuş şeytandan Sana ısmarlıyorum" demişti.

37. Bunun üzerine, Rabbi onu güzel bir kabul ile karşıladı; onu güzel bir bitki gibi özenle yetiştirdi; onu Zekeriya'nın himayesine verdi... Zekeriya, mabetteki bölmeye her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu. "Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?" derdi. O da: "Allah tarafından" derdi... Allah, dilediğini elbette hesapsız rızıklandırır..

[1542] "İbrahim soyu" İsmail, İshak ve onların evlatlarıdır. "İmrân soyu" ise İmrân b. Yashur'un evlatları olan Musa ve Harun'dur; bir görüşe göre ise İsa ve İmrân b. Mâsân'ın kızı olan Meryem'dir. Bu iki İmrân arasında bin sekiz yüz sene vardır.

ثم صفَّق وطرِب ونعَر وصعِق تصوُّرَها، وربما رأيتَ المنيَّ قد ملأ إزار ذلك المحب عند صعقته، وحمقى العامة على حواليه قد ملأوا أدرانهم بالدموع لما رقَّقهم من حاله.

[١٥٤٠] وقرئ تَحِبّون، ويَحبُبْكم؛ ويَحِبَّكم من حبه يحبه؛ قال:

أُحِبُّ أَبَا ثَرْوَانَ مِنْ حُبِّ تَمْرِه ۞ وَأَعْلَمُ أنّ الرِّفْقَ بِالجَارِ أَرْفَقُ

وَوَاللَّهِ لَوْلَا تَمْرُهُ ما حَبَبْتُهُ ۞ وَلَا كَانَ أَدْنَى مِنْ عُبَيْدٍ وَمُشْرِق

[١٥٤١] {فَإِن تَوَلَّوْا} يحتمل أن يكون ماضيًا، وأن يكون مضارعًا بمعنى: فإن تتولوا، ويدخل في جملة ما يقول الرسول لهم.

٣٣-﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

٣٤-﴿ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٣٥-﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

٣٦-﴿فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالأُنْثَى وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾

٣٧-﴿فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٥٤٢] {آلَ إِبْرَاهِيمَ} إسماعيل وإسحاق وأولادهما، {وَآلَ عِمْرَانَ} موسى وهرون ابنا عمران ابن يصهر. وقيل عيسى ومريم بنت عمران بن ماثان، وبين العمرانين ألف وثمانمائة سنة

[1543] ذُرِّيَّةً ifadesi, "İbrahim soyu ve İmrân soyu" ifadesinden bedeldir. بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ [Birbirlerinden] yani bu iki soy, tek bir nesil/zürriyet olup biri diğerinden türeyerek silsile halinde devam etmiştir. Musa ve Harun İmrân'dan, İmrân Yashur'dan, Yashur Fâhis'ten, Fâhis Levi'den, Levi Ya'kūb'dan, Ya'kūb İshak'dan gelmiştir. Aynı şekilde İsa Meryem'in, Meryem İmrân'ın, İmrân Mâsân'ın, Mâsân Süleyman'ın, Süleyman Dâvud'un, Davûd Îyşâ'nın, Îyşâ Yehûdâ'nın, Yehûdâ Ya'kūb'un, Ya'kūb da İshak'ın evladıdır. İbrahim soyuna Peygamber (s.a.) de dâhildir. Bir görüşe göre بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ [Birbirlerinden] ifadesi, tıpkı "Münafik erkeklerle, münafik kadınlar birbirlerindendirler" [Tevbe 9/67] âyetinde olduğu gibi, "din konusunda birbirlerindendirler" anlamına gelmektedir.

[1544] "Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir", kimin seçilmeye uygun olduğunu bilir. Ya da onların din konusunda birbirlerinden olduklarını bilir. Ya da "İmrân'ın karısının sözünü işitmiştir, niyetini bilir. إِذْ ifadesi, bu ifade ile; bir görüşe göre ise gizli bir "hatırla/zikret" fiili ile mansuptur. "İmrân'ın karısı"ndan maksat, İmrân b. Mâsân'ın karısı, yani iffetli (betûl) Hazret-i Meryem'in annesi, İsa (a.s.)'ın anneannesidir; ismi Hanne bint Fâkūz'dur.

[1545] Âyette "İmrân soyu" ifadesinin ardından "Hani İmrân'ın karısı demişti ki" denilmiş olması, İmrân ismi ile kastedilen kişinin İsa (a.s.)'ın dedesi olan Mâsân'ın oğlu İmrân olduğu görüşünü kuvvetlendirir. Diğer görüşü kuvvetlendiren şey ise, Musa (a.s.)'ın Kur'ân'da çok kez İbrahim (a.s.) ile birlikte anılmış olmasıdır. **Şayet** "İmrân b. Yashur'un Meryem isimli bir kızı vardı ve bu Musa ve Harun *'Aleyhimesselâm*'dan büyüktü; İmrân b. Mâsân'ın kızı ise iffetli (betûl) Meryem idi; o halde bu âyette geçen İmrân isminin Musa ve Harun *'Aleyhimesselâm*'ın kız kardeşi Meryem'in babası İmrân değil de iffetli Meryem'in babası İmrân olduğunu nereden biliyorsun?" dersen şöyle derim; sözü edilen Meryem'e Zekeriya'nın bakmış olması, onun iffetli (betûl) Meryem'in babası İmrân olduğunu göstermeye yeter, çünkü Zekeriya b. Âzân (a.s.) ve İmrân b. Mâsân aynı asırda yaşamışlardır, Zekeriya (a.s.), onun kızı ve Meryem'in ablası olan Îyşâ' ile evlenmiştir, böylece Yahya ve İsâ *'Aleyhimesselâm* teyze çocuklarıdır. Rivayete göre; İmrân'ın karısı kısırdı, yaşlanıncaya kadar hiç doğurmadı. Bir gün, bir ağaç gölgesinde otururken bir kuşun yavrusunu beslediğini gördü ve içinden evlat sahibi olma arzusu geçti. Bunun üzerine, "Allah'ım! Eğer bana bir evlat lütfedersen, onu Beyt-i Makdis'e adamak, oranın hizmetkârı olmasını temin etmek sana karşı boynumun borcu, şükür adağım olsun!" diye dua etti. Derken Meryem'e hamile kaldı. O hamile iken kocası İmrân vefat etti.

[١٥٤٣] و{ذُرِّيَّةً} بدل من آل إبراهيم وآل عمران {بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ} يعني أنّ الآلين ذرّية واحدة متسلسلة بعضها متشعب من بعض؛ موسى وهرون من عمران، وعمران من يصهر، ويصهر من فاهث، وفاهث من لاوى، ولاوى من يعقوب، ويعقوب من إسحاق. وكذلك عيسى ابن مريم بنت عمران بن ماثان بن سليمان بن داود بن إيشا بن يهوذا بن يعقوب بن إسحاق. وقد دخل في آل إبراهيم رسول الله ﷺ. وقيل: {بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ} في الدين، كقوله تعالى {اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} [التوبة: ٦٧].

[١٥٤٤] {وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} يعلم من يصلح للاصطفاء، أو يعلم أنّ بعضهم من بعض في الدين. أو {سَمِيعٌ عَلِيمٌ} لقول امرأة عمران ونيتها. و{إِذْ} منصوب به. وقيل: بإضمار اذكر. وامرأة عمران هي امرأة عمران بن ماثان، أم مريم البتول، جدّة عيسى عليه السلام، وهي حنة بنت فاقوذ.

[١٥٤٥] وقوله {إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ} على أثر قوله {وَآلَ عِمْرَانَ} مما يرجح أنّ عمران هو عمران بن ماثان جدّ عيسى، والقول الآخر يرجحه أن موسى يقرن بإبراهيم كثيرًا في الذكر. فإن قلت: كانت لعمران بن يصهر بنت اسمها مريم أكبر من موسى وهرون، ولعمران بن ماثان مريم البتول، فما أدراك أن عمران هذا هو أبو مريم البتول دون عمران أبي مريم التي هي أخت موسى وهرون؟ قلت: كفى بكفالة زكريا دليلًا على أنه عمران أبو البتول، لأن زكريا بن آذن وعمران بن ماثان كانا في عصر واحد، وقد تزوّج زكريا بنته إيشاع أخت مريم فكان يحيى وعيسى ابني خالة. روي أنها كانت عاقرا لم تلد إلى أن عجزت، فبينا هي في ظل شجرة بصرت بطائر يطعم فرخًا له فتحرّكت نفسها للولد وتمنته، فقالت: اللهم إن لك عليّ نذرًا شكرًا، إن رزقتني ولدًا أن أتصدق به على بيت المقدس فيكون من سدَنَته وخَدَمه، فحملت بمريم وهلك عمران وهي حامل.

[1546] "Azatlı bir kul olarak" [مُحَرَّراً] yani Beyt-i Makdis'in hizmetkârı olarak… Artık üzerinde hiçbir yetkim olmayacak; onu hiçbir işe koşmayacağım, hiçbir şeyle meşgul etmeyeceğim. Bu tür adak adamalar onlar nezdinde meşru idi. Rivayet edildiğine göre; bu şekilde adak adıyorlardı ve çocuk bülûğ çağına geldiği zaman bu adağı yerine getirip getirmemek arasında serbest bırakılıyordu. Şa'bî'den [v.104/722] مُحَرَّرا ifadesinin "ibadete adanmış" mânasında geldiği görüşü nakledilmiştir. Çocuğun mabet hizmetine adanması sadece erkek çocukları için söz konusuydu; İmrân'ın karısı da bu adağı "erkek çocuğum olursa" şeklinde bir takdir üzere ya da erkek çocuk sahibi olma temennisi ile yapmıştı.

[1547] فَلَمَّا وَضَعَتْها [onu doğurunca] ifadesindeki zamir, ما فِي بَطْنِي [karnımdaki] ifadesine işaret eder. Bu zamir, anlam itibariyle müennes gelmiştir, çünkü karnındaki çocuğun kız olduğu Allah'ın ilminde mâlûmdur. Ya da bu zamirin müennes gelmesi, karnındakinin, [kişi anlamında müennes kelimeler olan] *hable, nefs* ya da *neseme* isimleriyle değerlendirilmesinden kaynaklanmıştır. **Şayet** "Burada أُنْثى [kız olarak] ifadesinin وَضَعْتُها [ben onu doğurdum] ifadesindeki zamirin hali olarak mansup olması nasıl mümkün olur; zira bu durumda ifade, "Ben o kızı kız olarak doğurdum" anlamına gelecektir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin aslı وَضَعْتُه أُنْثى şeklindedir; ancak hâl müennes olduğu için zamir de müennes gelmiştir. Çünkü hâl [أُنثى] ve o halin sahibi aynı şeydir. Bu tıpkı haberi müennes olduğu için zamirin de müennes olarak kullanıldığı *men kânet ümmeke* [Senin annen kimdi?] ifadesine benzer. Bunun bir benzeri, فَإِنْ كانَتَا اثْنَتَيْنِ ["eğer o ikisi iki kız iseler" (Nisâ 4/76)] âyetinde söz konusudur. Ayrıca zamirin müennes gelişi, karnındakinin bebek (*hable*), *nefs* ya da *neşeme* isimleriyle değerlendirilmesinden kaynaklanmış ise, o zaman durum açıktır. Bu durumda sanki; "ben karnımdaki bebeği ya da kişiyi kız doğurdum" denilmiş olmaktadır.

[1548] **Şayet** "Neden 'ben onu kız doğurdum' demiştir, onu bu sözü söylemeye sevk eden nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu sözü, beklediğinin aksi doğduğu ve umudu boşa çıktığı için üzüntüsünü ifade etmek, Rabbine iletmek üzere söylemiştir. Çünkü o bir erkek evlat doğurmayı ümit etmiş ve öyle varsaymıştı. Bu sebeple de o 'erkek çocuğu'nu Beyt-i Makdis'in hizmetine adamıştı. O hüzün ve hayıfla böyle söylediği için de Allah Teâlâ "Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bilir" buyurarak, doğurduğu kişinin konumunu tazim etmiş ve onun kendisine ne kadar büyük bir lütuf verildiğinden habersiz olduğunu ifade etmiştir. Bunun anlamı, "Allah onun ne doğurduğunu ve doğurduğu çocukla ilişkili olan muazzam işleri, onu ve evladını âlemler için bir mucize kılacağını bilir; o ise bunların hiçbirini bilmez, bu yüzden yazıklanmakta, üzülmektedir" şeklindedir.

[١٥٤٦] {مُحَرَّرًا} معتقًا لخدمة بيت المقدس لا يدَ لي عليه ولا أستخدمه ولا أشغله بشيء. وكان هذا النوع من النذر مشروعًا عندهم. وروي أنهم كانوا ينذرون هذا النذر، فإذا بلغ الغلام خيِّر بين أن يفعل وبين أن لا يفعل. وعن الشعبي {مُحَرَّرًا} مخلَصًا للعبادة، وما كان التحرير إلا للغلمان، وإنما بنتِ الأمرَ على التقدير، أو طلبت أن ترزق ذكرًا.

[١٥٤٧] {فَلَمَّا وَضَعَتْهَا} الضمير لـ{مَا فِي بَطْنِي}، وإنما أنث على المعنى لأن ما في بطنها كان أنثى في علم الله، أو على تأويل الحَبْلة أو النفس أو النسَمة. فإن قلت: كيف جاز انتصاب {أُنْثَى} حالا من الضمير في وضعتها وهو كقولك وضعتُ الأنثى أنثى؟ قلت: الأصل: وضعتُه أنثى، وإنما أنّث لتأنيث الحال؛ لأن الحال وذا الحال لشيء واحد، كما أنث الاسم في «من كانت أمَّك» لتأنيث الخبر. ونظيره قوله تعالى {فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ} [النساء: ١٧٦] وأمّا على تأويل الحبلة أو النسمة فهو ظاهر، كأنه قيل: إني وضعت الحبلة أو النسمة أنثى.

[١٥٤٨] فإن قلت: فلم قالت {إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى} وما أرادت إلى هذا القول؟ قلت: قالته تحسرًا على ما رأت من خيبة رجائها وعكس تقديرها. فتحزنت إلى ربها، لأنها كانت ترجو وتقدر أن تلد ذكرًا، ولذلك نذرته محرّرًا للسِّدانة. ولتكلمها بذلك على وجه التحسر والتحزن قال الله تعالى {وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} تعظيمًا لموضوعها وتجهيلا لها بقدر ما وهب لها منه. ومعناه: والله أعلم بالشيء الذي وضعت وما علق به من عظائم الأمور، وأن يجعله وولده آية للعالمين وهي جاهلة بذلك لا تعلم منه شيئًا، فلذلك تحسرت.

İbn Abbâs'ın [v.68/688] okuyuşunda bu ifade, وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِما وَضَعْتِ [Allah senin ne doğurduğunu çok iyi bilir] şeklinde, Allah'ın ona hitabıdır. Yani anlam, "sen, sana verilen bu nimetin değerini bilmiyorsun; onun değerinin, öneminin ne kadar büyük olduğuna dair Allah'ın ilmindeki şeyi bilmiyorsun" şeklindedir. وَضَعَتْ fiili وَضَعْتُ [doğurdum] şeklinde de okunmuştur, bu durumda anlam, "belki de Allah'ın bunda bir sırrı ve hikmeti vardır; belki de bu kız çocuğu erkek çocuğundan daha hayırlıdır" şeklinde kendi kendine söylediği bir teselli sözü şeklindedir.

[1549] **Şayet** "Buradaki 'erkek kız gibi değildir' ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade, "Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bilir" ifadesinin beyanı olup, doğurulan çocuğun değerini tazim etmek için söylenmiştir; anlamı da "onun istediği erkek çocuğu benim ona lütfettiğim kız çocuğu gibi değildir" şeklindedir. Buradaki Lâm-ı ta'rîf ahd ifade eder, yani erkek ve kız ifadeleri ile belli bir erkek ve belli bir kız kastedilmektedir.

[1550] **Şayet** "Âyetteki 'adını da Meryem koydum' ifadesi neye atıftır?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade, "ben onu kız doğurdum" ifadesine atıftır, iki cümle arasındaki ifadeler tıpkı "Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu." [Vâkı'a 56/76] âyetinde olduğu gibi, ara cümledir.

[1551] **Şayet** "Çocuğun adını Meryem koyduğunu neden Rabbine söylemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onların dilinde *meryem* kelimesi "ibadet ehli hanım" anlamındadır, o da bu ismi vermekle Allah'a yakınlaşmayı ve O'ndan evladını muhafaza etmesini istemiş; isminin fiili ile mutabık olmasını, hakkındaki zannını tasdik etmesini talep etmiştir. Nitekim dikkat edilirse, hemen bunun ardından onu ve evladını şeytandan ve onun aldatmacasından Allah'a emanet etmiş, O'na ısmarlamıştır. "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur" [*Buhârî,* "Tefsîr", 592] şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Bu sözün doğru olup olmadığını Allah bilir, eğer sahih bir hadis ise anlamı; "şeytan, doğan her çocuğu saptırmak için yanıp tutuşur, Meryem ve oğlu hariç; çünkü onlar masumdur" şeklindedir. Aynı şekilde o ikisinin niteliklerine sahip olan diğer insanlar da şeytanın aldatmasından korunmuşlardır. Zira şöyle buyrulmuştur: ["Dedi ki: Ya Rabbi! Sen beni azdırdığın için, ben de yeryüzünde(ki bütün fenalıkları) onlara cazip göstereceğime ve] tamamını azdıracağıma and içerim! Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna" [Hicr 15/39-40].

وفي قراءة ابن عباس والله أعلم بما وَضَعْتِ، على خطاب الله تعالى لها، أي إنك لا تعلمين قدر هذا الموهوب وما علم الله من عظم شأنه وعلوّ قدره. وقرئ وَضعْتُ. بمعنى: ولعلّ لله تعالى فيه سرًا وحكمة، ولعلّ هذه الأنثى خير من الذكر، تسلية لنفسها.

[١٥٤٩] فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى}؟ قلت: هو بيان لما في قوله {وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} من التعظيم للموضوع والرفع منه، ومعناه: وليس الذكر الذي طلبت كالأنثى التي وهبتُ لها، واللام فيهما للعهد.

[١٥٥٠] فإن قلت: علام عطف قوله {وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ}؟ قلت: هو عطف على {إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى}، وما بينهما جملتان معترضتان، كقوله تعالى {وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ} [الواقعة: ٧٦].

[١٥٥١] فإن قلت: فلم ذكرت تسميتها مريمَ لربها؟ قلت: لأن مريم في لغتهم بمعنى العابدة، فأرادت بذلك التقريب والطلب إليه أن يعصمها حتى يكون فعلها مطابقًا لاسمها، وأن يصدق فيها ظنها بها. ألا ترى كيف أتبعته طلب الإعاذة لها ولولدها من الشيطان وإغوائه. وما يروى من الحديث «ما من مولود يولد إلا والشيطان يمسه حين يولد فيستهلّ صارخًا من مس الشيطان إياه، إلا مريم وابنها.» فالله أعلم بصحته؛ فإن صح فمعناه أن كل مولود يطمع الشيطان في إغوائه إلا مريم وابنها، فإنهما كانا معصومين، وكذلك كل من كان في صفتهما. كقوله تعالى {لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ} [الحجر: ٣٩-٤٠]

Çocuğun şeytanın teması ile çığlık atması, şeytanın onu yoldan çıkarmaya tamah etmesinin tasvirî ve canlandırma (tahyîl) şeklinde bir anlatımıdır; adeta şeytan ona temas etmekte, 'el'iyle dokunmakta ve "işte bu, benim azdırıp yoldan çıkaracaklarımdan biridir" demektedir. Bu canlandırmanın (tahyîl) bir benzeri, İbnü'r-Rûmî'nin [v.283/896] şu şiirinde vardır:

> Kendisine bildirdiğindendir dünyanın, dert ve tasa diyarı olduğunu;
> Bebeğin doğar doğmaz ağlamaya başlaması!

[1552] Haşevîlerin vehmettiği gibi, şeytanın bebeğe gerçekten dokunup onu dürtmesi ise kesinlikle söz konusu değildir. İblis bu şekilde insanlara musallat edilmiş olsaydı, onun taciz ve dürtmeleri neticesinde dünya çığlıklarla, feryatlarla dolar taşardı!

[1553] "Bunun üzerine, Rabbi onu güzel bir kabul ile karşıladı" yani onun erkek çocuk yerine kız çocuğunu adamış olmasından razı oldu, adağını kabul etti. بِقَبُولٍ حَسَنٍ [güzel bir kabul ile] ifadesinde iki yorum söz konusudur: İlkine göre *kabûl*, kendisi ile kabulün gerçekleştiği şey mânasındadır. Nitekim buruna çekilen enfiye ilacının dökülmesini sağlayan şeye [aynı kalıpla] *es-se'ût* / السعوط; ağıza damlatılan ilacın damlatılmasını sağlayan şeye de *el-ledûd* / اللدود denir. Bu kabul de sadece ona mahsus olarak onun adağını oğlan çocuğu yerine kabul etmesi anlamındadır, zira daha önce bu konuda kız çocuğunun adanması kabul edilmiş değildir. Ya da Allah onu doğar doğmaz, henüz yetişmeden annesinden teslim alarak ve mabet hizmetçisi olmaya uygun hale getirerek, annesinin duasını kabul etmiştir. Rivayet edildiğine göre Hanne, Meryem'i doğurduğu zaman onu bir hırkaya sarmış ve mescide götürmüş; orada Harun (a.s.)'ın soyundan gelen din adamlarının yanına bırakmıştır. Bunların Beyt-i Makdis'teki konumları, Kâbe'deki muhafız sınıfının konumu gibidir. Hanne çocuğunu oraya bırakınca onlara, "alın bu adağımı" demiş, onlar da onu almak için birbirleri ile yarışa girmişlerdir; çünkü çocuk, önderlerinin, kurban ibadetini yöneten imamlarının çocuğu idi. Mâsân oğulları İsrailoğullarının liderleri, din adamları, kralları idiler. Zekeriya (a.s.) onlara, "onu almaya en layık olan benim, çünkü ben teyzesinin kocasıyım" dedi. Ama onlar "hayır, kur'a çekmeden olmaz" dediler. Böylece toplam yirmi yedi kişi olarak bir nehrin kıyısına gittiler ve *kalem*lerini nehre attılar; Zekeriya'nın kalemi suyun üzerine çıkarken diğerlerinin kalemleri dibe battı. Bunun üzerine Meryem'in bakımını Zekeriya üstlendi.

واستهلاله صارخًا من مسه تخييل وتصوير لطمعه فيه، كأنه يمسه ويضرب بيده عليه ويقول: هذا ممن أغويه! ونحوه من التخييل قول ابن الرومي:

لِمَا تُؤْذِنُ الدُّنْيَا بِهِ مِنْ صُرُوفِهَا ۞ يَكُونُ بُكَاءُ الطفْلِ سَاعَةَ يُولَدُ

[١٥٥٢] وأما حقيقة المس والنخس كما يتوهم أهل الحَشْو فكلَّا! ولو سلط إبليس على الناس بنخسهم لامتلأت الدنيا صُراخًا وعياطًا مما يبلونا به من نخسه.

[١٥٥٣] {فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا} فرضي بها في النذر مكان الذَّكر {بِقَبُولٍ حَسَنٍ}؛ فيه وجهان: أحدهما أن يكون القبول اسم ما تقبل به الشيء كالسَّعوط واللَّدود، لما يسعط به ويلدّ، وهو اختصاصه لها بإقامتها مقام الذكر في النذر، ولم يقبل قبلها أنثى في ذلك، أو بأن تسلمها من أمّها عقيب الولادة قبل أن تنشأ وتصلح للسدانة. وروي أن حنة حين ولدت مريم، لفتها في خرقة وحملتها إلى المسجد، ووضعتها عند الأحبار أبناء هرون، وهم في بيت المقدس كالحجَبَة في الكعبة، فقالت لهم: دونكم هذه النذيرة؛ فتنافسوا فيها، لأنها كانت بنت إمامهم وصاحب قربانهم، وكانت بنو ماثان رؤوس بني إسرائيل وأحبارهم وملوكهم، فقال لهم زكريا: أنا أحق بها، عندي خالتها، فقالوا: لا، حتى نقترع عليها، فانطلقوا، وكانوا سبعة وعشرين، إلى نهر، فألقوا فيه أقلامهم، فارتفع قلم زكريا فوق الماء ورسبت أقلامهم، فتكفلها.

[1554] İkinci yoruma göre; بِقَبُولٍ حَسَنٍ ifadesindeki *kabul* kelimesi mastardır ve muzâfun ileyhi hazfedilmiştir, yani ifade, "onu güzelce kabul eden birinin haliyle kabul etti" şeklindedir. Bu durumda da anlam, onun kız çocuğunu adak olarak sunmasının sadece ona mahsus bir şekilde kabul edilmesidir.

[1555] Ayrıca فَتَقَبَّلَها ifadesinin فَاستَقْبَلَها [onu karşıladı] mânasında olması da mümkündür. Bu tıpkı, *te'accele* fiilinin *ista'cele* mânasında; *tekassâhu* fiilinin de *istaksâhu* mânasında kullanılması gibidir. Bu kullanım Arap dilinde çok yaygındır. فَاستَقْبَلَها ifadesi, bir işin daha ilk başından derhal onu alan kimse için kullanılan *istakbele'l-emr*[a] anlamındadır. Kutâmî [v.101/720] şöyle demiştir;

> En iyi iş, daha baştan önünü aldığın iştir.
> Peşinden sürüklenip gittiğin değil!

Yine خُذ الأَمْرَ بِقَوَابِلِهِ [işin önünü al] şeklindeki deyiş de buna örnektir. Bu durumda mâna; "Meryem'i daha en başından, doğar doğmaz güzelce kabul ederek aldı" şeklindedir.

[1556] "Onu güzel bir bitki gibi özenle yetiştirdi" ifadesi, onu güzle bir şekilde eğitmiş, her halinde kendisine faydalı olacak şekilde yetiştirmiş olmasını ifade eden bir mecazdır. كَفَّلَها ifadesi, *'amilehâ* vezninde, *kefilehâ* şeklinde de okunmuştur. Bir okuyuş da Fâ şeddeli, Zekeriyyâ da mansup olarak وَكَفَّلَها زَكَرِيَّا şeklindedir. Bu okuyuşta *keffele* fiili Allah'a izafe edilmiş olup anlam; "Allah onu Zekeriya'ya tevdi etti, Zekeriya'yı ona kefil (bakıcı, sorumlu) kıldı, onun faydasına olan şeyleri muhafaza etmesini sağladı" şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] bu ifadeyi فَقالَ أَكْفِلْنِيها ["Onu da bana ver" (Sâd 38/23)] âyetindeki gibi *ve ekfelehâ* şeklinde okumuştur. Mücâhid [v.103/721], فَتَقَبَّلْهَا رَبَّهَا، وَأَنْبِتْهَا، وَكَفِّلْهَا şeklinde, her üç fiili de emir fiili olarak ve *Rabb* kelimesini mansup olarak okumuştur. Bu durumda anlam, İmrân'ın karısının bu şekilde dua etmesi, yani "Ey bu kız çocuğunun Rabbi! Onu kabul et; onu terbiye et ve Zekeriya'yı ona kefil kıl" şeklinde niyazda bulunmasıdır.

[1557] Denildiğine göre; Zekeriya (a.s.) onun için mescitte bir *mihrap*, yani merdivenle çıkılan yüksekçe bir oda inşa etmiştir. Bir görüşe göre mihrap, meclislerin en ön ve kıymetli yeridir. Bu durumda Hazret-i Meryem sanki, Beyt-i Makdis'in en kıymetli yerine konulmuş olmaktadır. Bir başka görüşe göre İsrailoğulları mescitleri mihrap olarak isimlendirilirdi. Rivayete göre Hazret-i Meryem'in mihrabına sadece Zekeriya (a.s.) girer, başka kimse girmezmiş; Zekeriya (a.s.) çıktığı zaman da yedi kapıyı üst üste kilitlermiş.

[١٥٥٤] والثاني: أن يكون مصدرًا على تقدير حذف المضاف بمعنى: فتقبلها بذي قبول حسن، أي بأمر ذي قبول حسن، وهو الاختصاص.

[١٥٥٥] ويجوز أن يكون معنى {فَتَقَبَّلَهَا} فاستقبلها، كقولك: تعجله بمعنى استعجله، وتقصاه بمعنى استقصاه، وهو كثير في كلامهم، من استقبل الأمر، إذا أخذه بأوّله وعنفوانه. قال القطامي:

وَخَيْرُ الأَمْرِ مَا استقبلت مِنْهُ ۞ وَلَيْسَ بِأَنْ تَتَبَّعَهُ اتِّبَاعَا

ومنه المثل «خذ الأمر بقوابله.» أي فأخذها في أوّل أمرها حين ولدت بقبول حسن.

[١٥٥٦] {وَأَنبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا} مجاز عن التربية الحسنة العائدة عليها بما يصلحها في جميع أحوالها. وقرئ وَكَفِلَها زكريا، بوزن وعملها. {وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا} بتشديد الفاء ونصب زكرياء، والفعل لله تعالى بمعنى: وضمها إليه وجعله كافلًا لها وضامنًا لمصالحها. ويؤيدها قراءة أبيّ وأكْفَلَها، من قوله تعالى {فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا} [ص: ٢٣] وقرأ مجاهد: فتقبَّلْها ربَّها، وأنْبتها، وكفِّلها، على لفظ الأمر في الأفعال الثلاثة، ونصب ربها؛ تدعو بذلك، أي فاقبلها يا ربَّها ورَبِّها، واجعل زكريا كافلًا لها.

[١٥٥٧] قيل: بنى لها زكريا محرابًا في المسجد، أي غرفة يصعد إليها بسلَّم. وقيل: المحراب أشرف المجالس ومقدّمها، كأنها وضعت في أشرف موضع من بيت المقدس. وقيل: كانت مساجدهم تسمى المحاريب. وروي أنه كان لا يدخل عليها إلا هو وحده، وكان إذا خرج غلق عليها سبعة أبواب.

[1558] "Zekeriya, mabetteki bölmeye her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu." Hazret-i Meryem'in bu rızkı kendisine cennetten inerdi, hiçbir göğüsten süt emmemişti. Yazın kış meyveleri, kışın ise yaz meyveleri kendisine indirilirdi. "Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?' derdi." Yani, dünya rızıklarına benzemeyen, mevsimi dışında gelen, üstelik kapılar üzerine kapalıyken ve kimsenin buraya girmesine imkân yokken bu rızık sana nereden geliyor? "O da: Allah tarafından" geliyor, bunu imkânsız görme derdi. Bir görüşe göre Hazret-i Meryem bu sözleri, tıpkı İsa (a.s.)'ın beşikte konuşması gibi, küçükken konuşmuştur.

[1559] Rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir kıtlık dönemi esnasında acıkır, kızı Hazret-i Fâtıma [v.11/632] da Peygamber için ayırdığı iki küçük çörek ve bir parça et getirir. Daha sonra Hazret-i Peygamber bu yemeği alıp Hazret-i Fâtıma'nın yanına döner ve "gel kızım, (birlikte yiyelim)" der; Hazret-i Fâtıma tabağı açınca içinin et ve ekmekle dolu olduğunu görür ve şaşırıp kalır, fakat bunun Allah tarafından gönderildiğini de anlar. Peygamber (s.a.) kendisine, "Bu sana nereden geldi?" diye sorunca da, "Allah'tan geldi, Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır" der. Bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Seni İsrailoğulları hanımlarının efendisine denk kılan Allah'a hamdolsun" der. Sonra Hazret-i Ali, Hasan, Hüseyin ve tüm Ehl-i Beyt'ini toplar ve hepsi karınları doyuncaya kadar o yemekten yerler; ama yemek olduğu gibi kalır, hiç azalmaz. Hazret-i Fâtıma da yemeği komşularına dağıtır [KT.b].

[1560] "Allah, dilediğini elbette hesapsız rızıklandırır" cümlesi Hazret-i Meryem'in sözlerinin bir parçası ya da Allah Teâlâ'nın sözüdür. "Hesapsız" ifadesi ölçülemeyecek kadar çok anlamında ya da "herhangi bir amelin karşılığında olmaksızın, karşılığında herhangi bir şey istenmeksizin, lütuf olarak" anlamındadır.

38. İşte Zekeriya: "Ya Rabbi! Bana katından temiz bir evlat bahşet. Şüphesiz, Sen duaları işitirsin." diye, Rabbine orada dua etti.

39. O, mabetteki bölmede ibadet ederken melekler ona; "Allah sana, kendisinden (iletilecek) bir kelimeyi (yani, İsa Mesih'i) doğrulayan; efendi, nefsine hâkim ve salihlerden bir peygamber olmak üzere Yahya'yı müjdeliyor." diye seslendiler.

40. "Ya Rabbi! Ben iyice kocamış, karım da kısır iken, benim nasıl oğlum olabilir ki?" dedi. "Öyle, ama Allah dilediğini yapar!" buyurdu.

41. "Ya Rabbi! Bana bir alamet ver" dedi. "Alâmetin; üç gün boyunca işaretten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır. Bununla beraber Rabbini çok an ve akşam-sabah tenzih ve takdis et." buyurdu.

[١٥٥٨] {وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا} كان رزقها ينزل عليها من الجنة ولم ترضع ثديا قط، فكان يجد عندها فاكهة الشتاء في الصيف وفاكهة الصيف في الشتاء {أَنَّى لَكِ هَذَا} من أين لك هذا الرزق الذي لا يشبه أرزاق الدنيا وهو آت في غير حينه والأبواب مغلقة عليك لا سبيل للداخل به إليك؟ {قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهْ} فلا تستبعد. قيل تكلمت وهي صغيرة كما تكلم عيسى وهو في المهد.

[١٥٥٩] وعن النبي ﷺ أنه جاع في زمن قحط فأهدت له فاطمة رضي الله عنها رغيفين وبضعة لحم آثرته بها، فرجع بها إليها، وقال: «هلمي يا بنية»، فكشفت عن الطبق فإذا هو مملوء خبزًا ولحمًا، فبُهتت وعَلمت أنها نزلت من عند الله، فقال لها ﷺ: «أنيَّ لك هذا؟» فقالت: «هو من عند الله، إن الله يرزق من يشاء بغير حساب.» فقال عليه الصلاة والسلام: «الحمد لله الذي جعلك شبيهة سيدة نساء بني إسرائيل.» ثم جمع رسول الله ﷺ عليّ بن أبي طالب والحسن والحسين وجميع أهل بيته، فأكلوا عليه حتى شبعوا وبقي الطعام كما هو، فأوسعت فاطمة على جيرانها.

[١٥٦٠] {إِنَّ اللهَ يَرْزُقُ} من جملة كلام مريم عليها السلام، أو من كلام رب العزّة عزّ من قائل {بِغَيْرِ حِسَابٍ} بغير تقدير لكثرته، أو تفضلًا بغير محاسبة ومجازاة على عمل بحسب الاستحقاق.

٣٨-﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾

٣٩-﴿فَنَادَتْهُ الْمَلائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٤٠-﴿قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾

٤١-﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَةَ أَيَّامٍ إِلا رَمْزًا وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾

[1561] "İşte orada" yani Zekeriya mihrapta Meryem'in yanında ayakta dururken ya da o esnada. *-Hünâ, semme ve haysü* kelimeleri zaman ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanılırlar.- Zekeriya (a.s.) Hazret-i Meryem'in Allah katında ne kadar değerli olduğunu, ne kadar yüce bir konuma sahip olduğunu görünce, kendisinin de eşi İyşâ'dan, tıpkı kızkardeşi Hanne'nin doğurduğu çocuk gibi Allah katında seçkin ve değerli bir çocuk sahibi olmayı diledi. Eşi her ne kadar kısır olsa da, eşinin kızkardeşi Hanne de kısırdı [fakat buna rağmen Meryem'i doğurmuştu]. Bir görüşe göre Zekeriya (a.s.) meyvelerin mevsimi dışında geldiğini görünce, kısır bir kadının doğurmasının mümkün olduğunu anlamıştır.

[1562] ذُرِّيَّةً kelimesi evlat anlamındadır. Bu kelime hem tek kişi için hem de çok kişi için kullanılır.

[1563] "Şüphesiz, Sen duaları işitirsin" icabet edersin.

[1564] فَنَادَتْهُ الْمَلائِكَةُ ifadesi فَنَادَاهُ الْمَلائِكَةُ şeklinde de okunmuştur. Bir görüşe göre seslenen Cebrail'dir, ancak "melekler seslendi" denilmesi, tıpkı "falanca, atlara biner" ifadesindeki [çoğul kelimeyi tekil anlamda kullanma] gibidir.

[1565] أَنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ ifadesi "Allah'ın … müjdelediğini [söylediler]" mânasında fetha ile [*enna'llâhe*] ve "Allah … müjdeliyor [dediler]" mânasında kesre ile [*inna'llâhe*] okunmuştur. Kesre ile okunuşun bir diğer izahı da, nida ifadelerinin "dedi ki…" ile başlayan cümlelerin türünden olmasıdır. يبشرك kelimesi *beşşerahû* kökünden *yübeşşiruke* şeklinde ve *ebşerahû* kökünden *yübşiruke* şeklinde okunmuştur. Yine *beşerahû* kökünden, Yâ'nın fethası ile *yebşüruke* şeklinde de okunmuştur.

[1566] *Yahya* eğer yabancı bir kelime ise -ki açık ve güçlü ihtimal budur- gayr-i munsarif olmasının sebebi, tıpkı *mûsâ* ve *'îsâ* isimlerinde olduğu gibi, yabancılık ve ma'rifeliktir. Arapça kökenli ise o zaman gayr-i munsarif olmasının sebebi ma'rife olması ve *ya'mer* gibi fiil vezninde olmasıdır.

[1567] "Kendisinden bir kelimeyi" yani İsa Peygamber'i "doğrulayan" ve ona iman eden... Denildiğine göre; Yahya (a.s.), İsa (a.s.)'a ilk inanan kişidir. İsa (a.s.)'ın *kelime* olarak isimlendirilmesinin sebebi, onun başka herhangi bir sebep olmaksızın, sadece Allah'ın bir kelimesi ile, yani "ol" [Bakara 2/228] kelimesi ile vücuda gelmiş olmasıdır. Bir görüşe göre; bu ifade, "Allah'tan gelen kelimeyi tasdik eden, Allah'ın kitabına iman eden" anlamındadır. Kitabın *kelime* olarak isimlendirilmesi, tıpkı [Cahiliyye şairlerinden] Huveydira'ya ait bir kasidenin *Kelimetü'l-Huveydira* olarak isimlendirilmesi gibidir.

[١٥٦١] {هُنَالِكَ} في ذلك المكان حيث هو قاعد عند مريم في المحراب أو في ذلك الوقت. فقد يستعار هنا وثم وحيث للزمان. لما رأى حال مريم في كرامتها على الله ومنزلتها، رغب في أن يكون له من ايشاع ولد مثل ولد أختها حنة في النجابة والكرامة على الله، وإن كانت عاقرًا عجوزًا فقد كانت أختها كذلك. وقيل: لما رأى الفاكهة في غير وقتها انتبه على جواز ولادة العاقر.

[١٥٦٢] {ذُرِّيَّةَ} ولدًا. والذرية يقع على الواحد والجمع.

[١٥٦٣] {سَمِيعُ الدعاء} مجيبه.

[١٥٦٤] قرئ فناداه الملائكة. وقيل: ناداه جبريل عليه السلام، وإنما قيل الملائكة على قولهم: فلان يركب الخيل.

[١٥٦٥] {أَنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ} بالفتح على: بأن الله، وبالكسر على إرادة القول، أو لأن النداء نوع من القول. وقرئ يُبشِّرك، ويُبْشِرك، من بشّره وأبشره؛ ويَبْشُرك بفتح الياء من بشره.

[١٥٦٦] ويحيى إن كان أعجميًا، وهو الظاهر، فمنع صرفه للتعريف والعجمة كموسى وعيسى، وإن كان عربيًا فللتعريف ووزن الفعل كيعمر.

[١٥٦٧] {مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللهِ} مصدّقًا بعيسى مؤمنًا به. قيل هو أول من آمن به، وسمي عيسى «كلمة» لأنه لم يوجد إلا بكلمة الله وحدها، وهي قوله: «كن» من غير سبب آخر. وقيل: مصدّقًا بكلمة من الله، مؤمنًا بكتاب منه. وسمي الكتاب كلمة، كما قيل كلمة الحُوَيْدِرة لقصيدته.

Seyyid; halkının önderi olan, şeref itibariyle onlardan üstün olan kimse demektir. Yahya (a.s.) hem kavminin hem de tüm insanların üstünüdür, zira kendisi asla bir kötülük işlememiştir. Bu, ne muazzam bir efendiliktir! حَصُوراً [nefsine hakim], yani nefsini tutup şehvetten alıkoyan ve kadınlara yaklaşmayan kimse demektir. Bir görüşe göre bu, insanlarla beraber kumar ve benzeri oyunlara girmeyen kimse demektir. Ahtal [v.92/711] şöyle demiştir:

Kadehe iyi para ödeyen nice içiciler vardır ki içerken beni de yanlarına alırlar;

Ne kumardan geri kalırlar ne de kadehin dibinde içki bırakırlar.

حَصُوراً [nefsine hakim] kelimesi, oyun ve eğlenceye dalmayan kimse anlamında isti'âre olarak kullanılır. Rivayet edildiğine göre; Yahya (a.s.) çocukken diğer çocuklar kendisini oyun oynamaya çağırmışlar; "ben oyun için yaratılmadım" demiş. "Salihlerden" yani salihlerden gelme; çünkü kendisi peygamberler soyundandır, ya da "Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o" [Bakara 2/130] âyetinde olduğu gibi, "ileride salihlerden olacaktır" mânasındadır.

[1568] "Benim nasıl oğlum olabilir ki?" ifadesi, tıpkı Hazret-i Meryem'in dediği gibi, normal kurallar gereği bir yadırgama ifadesidir. وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ ifadesi, tıpkı *edrakethu's-sinnü'l-'âliyet*[ü] [ileri yaşlar ona yetişti] ifadesi gibi olup, "yaşlılık bende iz bıraktı, beni zayıf düşürdü" mânasında gelir. O sırada Zekeriya (a.s.) doksan dokuz, karısı ise doksan sekiz yaşında imiş.

[1569] كَذٰلِكَ ifadesi, "Evet Allah; tıpkı bu fiil gibi, yani yaşlı bir dede ile kısır bir nineden çocuk doğurmak gibi, dilediği acaip fiilleri yapar" anlamındadır veya da *kezâlikâ'llâh*[u] [işte Allah böyledir] ifadesi mübteda ve haberdir. Yani, "Allah işte bu niteliklere sahiptir" mânasındadır; devamındaki "dilediğini yapar" ifadesi ise bunun beyanı mahiyetinde olup, "Allah dilediği harikulade fiilleri yapar" mânasındadır.

[1570] آيَةً [alamet], karımın hamile olduğunu öğreneceğim ve bu nimet bana geldiği vakit şükredebileceğim bir alamet ver anlamındadır. "Alâmetin; üç gün boyunca işaretten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır." Sadece insanlarla konuşamaması bir âyet olarak tahsis edilmiştir, çünkü böylece onun dilinin Allah'ı zikretme kudretine sahip olduğu halde sadece insanlarla konuşma kudretinin alınmış olduğunu öğrenmesi istenmiştir. Bunun için de "Bununla beraber Rabbini çok an ve akşam-sabah tenzih ve takdis et" denilmiştir. Yani, insanlarla konuşamadığın günlerde böyle yap denilmek istenmiştir ki bu, çok açık alâmetlerden biridir.

والسيد: الذي يسود قومه، أي يفوقهم في الشرف. وكان يحيى فائقًا لقومه وفائقًا للناس كلهم في أنه لم يركب سيئة قط، ويالها من سيادة! والحَصور: الذي لا يقرب النساء حصرًا لنفسه أي منعًا لها من الشهوات. وقيل هو الذي لا يدخل مع القوم في الميسر. قال الأخطل:

وَشَارِبٍ مُرْبِحٍ بِالكأْسِ نَادَمَني ۞ لَا بِالْحَصُورِ وَلَا فِيهَا بِسَتَّارِ

فاستعير لمن لا يدخل في اللعب واللّهو. وقد روي أنه مرّ وهو طفل بصبيان فدعوه إلى اللعب فقال: ما للعب خلقت. {مِنَ الصَّالِحِينَ} ناشئًا من الصالحين، لأنه كان من أصلاب الأنبياء، أو كائنًا من جملة الصالحين، كقوله {وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ٠٣١].

[١٥٦٨] {أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ} استبعاد من حيث العادة كما قالت مريم، {وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ} كقولهم: أدركته السنّ العالية. والمعنى أثر فيّ الكبر فأضعفني، وكانت له تسع وتسعون سنة، ولامرأته ثمانٍ وتسعون.

[١٥٦٩] {كَذَلِكَ} أي يفعل الله ما يشاء من الأفعال العجيبة مثل ذلك الفعل، وهو خلق الولد بين الشيخ الفاني والعجوز العاقر؛ أو لـ{كَذَلِكَ اللهُ} مبتدأ وخبر، أي على نحو هذه الصفة الله، و{يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ} بيان له، أي يفعل ما يريد من الأفاعيل الخارقة للعادات.

[١٥٧٠] {آيَةً} علامة أعرف بها الحبل لأتلقى النعمة إذا جاءت بالشكر {قَالَ آيَتُكَ أَلَّا} تقدر على تكليم الناس {ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ} وإنما خص تكليم الناس، ليعلمه أنه يحبس لسانه عن القدرة على تكليمهم خاصة، مع إبقاء قدرته على التكلم بذكر الله، ولذلك قال: {وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ} يعني في أيام عجزك عن تكليم الناس، وهي من الآيات الباهرة.

[1571] **Şayet** "Neden insanlarla konuşmaktan men edildi, bu konuda dili tutuldu?" **dersen, şöyle derim:** Bu süreyi sadece Allah'ı zikrederek geçirmesi ve dilini başka bir şeyle meşgul etmemesi için, bu büyük nimetin hakkını verebilmek, bir alâmet talep etmesine sebep olan şükran vazifesini yerine getirebilmek üzere zamanını buna vakfedebilmesi için böyle yapılmıştır. Sanki kendisi şükredebilmek için bir alâmet isteyince, "senin alâmetin dilinin şükür dışında her şeyden alıkonulmasıdır" denilmiştir. Haddizatında en güzel ve etkili cevap, sorudan yola çıkılarak, sorudaki kelimeler kullanılarak verilen cevaptır.

[1572] إِلاَّ رَمْزاً yani sadece elinle, başınla ya da başka bir şekilde işaret ederek. *Remz* kelimesinin asıl mânası, hareket ettirmektir; bir şey hareket ettiği zaman *irtemeze* denilir. Bu sebeple, denize *râmûz* denilmiştir. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] bu ifadeyi iki ötre ile *illâ rumuz*^{en} şeklinde okumuştur. Bu durumda kelime, tıpkı *rasûl* kelimesinin çoğulunun *rusül* gelmesi gibi, *ramûz* kelimesinin çoğulu olarak *rumuz* şeklinde gelmiş olmaktadır. Bir başka kıraatte ise iki fetha ile, *illâ ramez*^{en} şeklinde okunmuştur. Bu durumda kelime, tıpkı *hâdim* kelimesinin çoğulunun *hadem* gelmesi gibi, *râmiz* kelimesinin çoğulu olarak *ramez* şeklinde gelmiş olmaktadır. Yine bu durumda bu ifade hem Zekeriya (a.s.)'ın hem de işaretle konuşacağı insanların hali olmaktadır. Şairin şu ifadesinde de bu kullanım vardır:

> Karşıma ne zaman teke tek çıksan
> dizlerin titriyor; pır pır ediyor yüreğin!

Yani bu durumda *illâ ramez*^{en} şeklindeki okuyuş, *illâ müterâmizîne* ancak karşılıklı işaretler yoluyla, tıpkı sağır ve dilsizlerin işaretle konuştukları gibi anlamına gelir.

[1573] العشىّ kelimesi, güneşin zeval vaktinden batmasına kadarki süre; الإبكار / *el-ibkâr* ise, fecrin doğuşundan kuşluk vaktine kadarki süredir. Bu kelime, Hemze'nin fethası ile *ebkâr* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelime, *beker* kelimesinin çoğulu olup *seher*in çoğulu *eshâr* gibi türemiştir. Nitekim *eteytühû beker*^{an} [ona erkenden geldim] denilir. **Şayet** "*Remz*, kelâm / konuşma cinsinden değildir, o halde nasıl konuşmanın istisnası olarak kabul edilmiştir?" dersen şöyle derim. Çünkü o da kelâmın yerine getirdiği işlevi yerine getirir; kelâmdan anlaşılan şey ondan da anlaşılır; bu yüzden, ona da kelâm ismi verilmiştir. Ayrıca bunun ["insanlarla konuşamazsın, sadece işaretle anlaşabilirsin" anlamında] istisnâ-i munkatı' olması da mümkündür.

[١٥٧١] فإن قلت: لم حبس لسانه عن كلام الناس؟ قلت: ليخلص المدّة لذكر الله لا يشغل لسانه بغيره، توفرًا منه على قضاء حق تلك النعمة الجسيمة، وشكرها الذي طلب الآية من أجله، كأنه لما طلب الآية من أجل الشكر قيل له: آيتك أن تحبس لسانك إلا عن الشكر. وأحسن الجواب وأوقعه ما كان مشتقا من السؤال. ومنتزعًا منه.

[١٥٧٢] {إِلَّا رَمْزًا} إلا إشارة بيد أو رأس أو غيرهما، وأصله التحرّك. يقال: ارتمز، إذا تحرّك. ومنه قيل للبحر الراموز. وقرأ يحيى ابن وثاب إلا رُمُزًا بضمتين، جمع رموز، كرسول ورسل. وقرئ رَمَزًا بفتحتين، جمع رامز، كخادم وخَدَم، وهو حال منه ومن الناس دفعة. كقوله:

مَتَى مَا تَلْقَنِي فَرْدَيْنِ تَرْجُفْ ۞ رَوَانِفُ أَلْيَتَيْكَ وَتُسْتَطَارَ

بمعنى إلا مترامزين، كما يكلم الناس الأخرس بالإشارة ويكلمهم.

[١٥٧٣] والعشيّ: من حين تزول الشمس إلى أن تغيب؛ و{وَالْإِبْكَارِ} من طلوع الفجر إلى وقت الضحى. وقرئ والأبكار، بفتح الهمزة، جمع بَكَر، كسحر وأسحار. يقال: أتيته بكرًا بفتحتين. فإن قلت: الرمز ليس من جنس الكلام؛ فكيف استثنى منه؟ قلت: لما أدّى مؤدّى الكلام وفهم منه ما يفهم منه سمي كلامًا. ويجوز أن يكون استثناء منقطعًا.

42. Hani, melekler şöyle demişlerdi: "Ey Meryem! Şüphesiz, Allah seni seçti ve tertemiz kıldı; seni dünya kadınlarından üstün tuttu."

43. "Ey Meryem! İçtenlikle Rabbine itaat et; secde et, rükû edenlerle birlikte rükû et."

[1574] "Hani, melekler şöyle demişlerdi: Ey Meryem!" Rivayete göre; melekler Hazret-i Meryem ile şifahen konuşmuşlardır ki, bu ya Zekeriya (a.s.)'ın mucizesi ya da İsa (a.s.)'ın nübüvvetine yönelik bir hazırlıktır. "Şüphesiz, Allah seni seçti" yani seni daha başlangıçta annenden alıp kabul ederek, terbiye ederek ve sana çok yüce bir değer tahsis ederek seni seçti "ve tertemiz kıldı" yani çirkin fiillerden ve Yahudilerin atacağı iftiralardan arındırdı. "Seni dünya kadınlarından üstün tuttu" yani nihayet sana babasız olarak İsa'yı vermek sûretiyle seni tüm dünya kadınları içerisinde seçkin kıldı, zira bu, hiçbir kadına nasip olmamıştır.

[1575] Hazret-i Meryem'e gönülden ibadet [*kunût*] ve secde etmesi söylenerek ona 'namaz' kılması emredilmiştir; zira bu ikisi namazın rükünlerindendir; sonrasında da ona "rükû edenlerle birlikte rükû et" denilmiştir ki bunun mânası, "namazın cemaatle olsun" ya da "kendini namaz kılanlarla birlikte tanzim et, onların arasına dâhil et, onlardan başkasının safında yer alma" şeklindedir. Onun döneminde bir grup insanın namazda secde ve kıyam yapıp rükû etmemeleri, diğer bir grup insanın ise rükû da yapıyor olmaları mümkündür, bu durumda ona, rükû etmeyenlerle değil, edenlerle birlikte olması emredilmiş olmaktadır.

44. -(Resûlüm!) Bunlar sana Bizim vahyetmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. Meryem'e hangisi kefil olacak diye (kur'a çekmek için) kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; çekişirlerken de orada bulunmuyordun.-

[1576] ذٰلِكَ [Bunlar] ifadesi buraya kadar anlatılan Zekeriya (a.s.), Yahya (a.s.), Hazret-i Meryem ve İsa (a.s.) ile ilgili haberlere işarettir. Yani "bütün bunlar senin ancak vahiy yoluyla bilebileceğin gayb haberleridir" mânasındadır. **Şayet** "Neden Peygamber (s.a.)'in onları ve olup bitenleri görmediği ifade edilmiş; buna karşılık onun bu tür haberleri duymuş olabileceği ihtimali olumsuzlanmamıştır; oysa zaten onun bütün bunları görmediği şeksiz şüphesiz mâlûm iken duymamış olduğu şaibeli değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Muhataplar Peygamber (s.a.)'in okuma bilmediğini ve geçmişin haberlerini dinlememiş olduğunu kesin olarak biliyorlardı. Ayrıca vahyi de inkâr ediyorlardı.

٤٢-﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ﴾

٤٣-﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾

[١٥٧٤] {يَا مَرْيَمُ} روي أنهم كلموها شفاهًا معجزة لزكريا أو إرهاصًا لنبوّة عيسى {اِصْطَفَاكِ} أولًا حين تقبلك من أمك وربّاك واختصك بالكرامة السنية {وَطَهَّرَكِ} مما يستقذر من الأفعال ومما قرفك به اليهود {وَاصْطَفَاكِ} آخرًا {عَلَى نِسَاءَ الْعَالَمِيَن} بأن وهب لك عيسى من غير أب؛ ولم يكن ذلك لأحد من النساء.

[١٥٧٥] أمرت بالصلاة بذكر القنوت والسجود؛ لكونهما من هيآت الصلاة وأركانها؛ ثم قيل لها {وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ} بمعنى: ولتكن صلاتك مع المصلين أي في الجماعة؛ أو انظمي نفسك في جملة المصلين وكوني معهم في عدادهم ولا تكوني في عداد غيرهم. ويحتمل أن يكون في زمانها من كان يقوم ويسجد في صلاته ولا يركع، وفيه من يركع، فأمرت بأن تركع مع الراكعين ولا تكون مع من لا يركع.

٤٤-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ﴾

[١٥٧٦] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما سبق من نبإ زكريا ويحيى ومريم وعيسى عليهم السلام، يعني أن ذلك من الغيوب التي لم تعرفها إلا بالوحي. فإن قلت: لم نُفيت المشاهدة وانتفاؤها معلوم بغير شبهة؛ وتُرك نفي استماع الأنباء من حفَّاظها وهو موهوم؟ قلت: كان معلومًا عندهم علمًا يقينًا أنه ليس من أهل السماع والقراءة، وكانوا منكرين للوحي،

Bu durumda geriye sadece Peygamber (s.a.)'in bütün bunları görmüş olması ihtimali kalıyordu ki, bu da son derece imkânsız bir durum idi. İşte bu yüzden burada Peygamber (s.a.)'in okuma ya da dinleme yoluyla bilgi almadığını bildikleri halde vahyi inkâr edenlerin durumları alaya alınırcasına, onun bütün bunları görmediği söylenmiştir. Bunun bir benzeri şu âyetlerde de söz konusudur: "Biz, o buyruğumuzu Musa'ya bildirirken, sen (Tûr-i Sînâ'nın) batı yönünde bulunmuyordun; olayın tanıklarından da değildin" [Kasas 28/44], "Evet, Biz seslendiğimizde Tûr'un yanında değildin." [Kasas 28/46] ve "Onlar, (Yusuf'a karşı) işbirliği ederek tuzak kurduklarında, sen orada değildin." [Yûsuf 12/102]

[1577] "Kalemlerini…" *Kalem*den maksat, kura çekmek için nehre attıkları fal 'ok'larıdır. Bir görüşe göre; bu kalemler Tevrat yazarken kullandıkları kalemlerdir, Meryem'e hürmeten, onun kurasında bu kalemleri kullanmışlardır.

[1578] "Çekişirlerken" yani Meryem'i kimin alacağı, kimin ona kefil olacağı konusunda rekabet ederlerken.

[1579] **Şayet** "أَيُّهُمْ يَكْفُلُ [hangisi kefil olacak] ifadesi neye taalluk eder?" **dersen, şöyle derim:** يُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ [kalemlerini atıyorlardı] ifadesinin delâlet ettiği hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; sanki, "kalemlerini atıyorlar ve hangisi kefil olacak diye bekliyorlardı" ya da "hangisinin kefil olacağını bilmek için kalemlerini atıyorlardı" veya "kalemlerini atıyorlar ve 'hangisi kefil olacak?' diyorlardı" denilmiştir.

45. Melekler demişlerdi ki: "Ey Meryem! Allah seni kendisinden (iletilecek) öyle bir kelime ile müjdeliyor ki; adı Meryemoğlu İsa Mesih'tir, dünyada da Âhirette de itibarlı, gözde kullardandır.

46. Beşikteyken de yetişkinken de insanlarla konuşacaktır; salihlerdendir ayrıca...

47. "Ya Rabbi! Bana bir beşer dokunmamışken, benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi. "Öyle, ama Allah dilediğini yaratır. Ve O bir şeyin olmasını dilediğinde, ona; "Ol!" der; anında olmaya başlar" buyurdu.

48. Ayrıca, ona kitabı, hikmeti; Tevrat ve İncil'i öğretecek.

49. Onu İsrailoğullarına peygamber gönderecek ve o, onlara şöyle diyecektir: "Ben size Rabbinizden bir kanıt getirdim: Size çamurdan kuşa benzer bir sûret yaparım ve ona üfleyince -Allah'ın izniyle- kuş olur, anadan doğma körü ve cüzamlıyı iyileştiririm; Allah'ın izniyle ölüleri diriltirim; evlerinizde yediklerinizi ve depoladıklarınızı size tek tek haber veririm. Mü'minseniz, elbette bunda sizin için bir kanıt vardır."

فلم يبق إلا المشاهدة وهي في غاية الاستبعاد والاستحالة، فنفيت على سبيل التهكم بالمنكرين للوحي مع علمهم بأنه لا سماع له ولا قراءة. ونحوه {وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ} [القصص: ٤٤]، {وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ} [القصص: ٤٦]، {وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ} [يوسف: ١٠٢].

[١٥٧٧] {أَقْلَامَهُمْ} أزلامهم وهي قِداحهم التي طرحوها في النهر مقترعين. وقيل: هي الأقلام التي كانوا يكتبون بها التوراة، اختاروها للقرعة تبركا بها.

[١٥٧٨] {إِذْ يَخْتَصِمُونَ} في شأنها تنافسًا في التكفل بها.

[١٥٧٩] فإن قلت: {أَيُّهُمْ يَكْفُلُ} بم يتعلق؟ قلت: بمحذوف دلّ عليه {يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ}. كأنه قيل: يلقونها ينظرون أيهم يكفل؛ أو ليعلموا، أو يقولون.

٤٥-﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

٤٦-﴿وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلا وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٤٧-﴿قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

٤٨-﴿وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ﴾

٤٩-﴿وَرَسُولا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الأَكْمَهَ وَالأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

50. "Önümdeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınanların bir kısmını helâlleştirmek üzere (gönderildim); Rabbinizden size kanıt da getirdim... Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

51. "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de... Öyleyse O'na kulluk edin. İşte, dosdoğru yol budur."

[1580] *Mesîh* kelimesi *sıddîk* ve *fârûk* gibi yücelik, değer bildiren lakaplardan biridir. İbrancada aslı *meşîha* olup mübarek mânasındadır. Nitekim "Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı" [Meryem 18/31] âyetinde bu husus ifade edilmiştir. '*Îsâ* kelimesi de Arapçaya Eyşû' kelimesinden intikal etmiştir. Bu kelimeleri Arapça *mesh* ve '*îs* köklerinden türetmeye çalışan kimse, su üstüne yazı yazmaya çalışmakta, nafile çaba göstermektedir.

[1581] **Şayet** "إِذْ قالَتِ ifadesi neye taalluk eder?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade [42. âyetteki] وَإِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ [hani melekler demişti ki] ifadesinden bedeldir; ancak [44. âyetteki] إِذْ يَخْتَصِمُونَ [çekişirlerken] ifadesinden bedel olması da mümkündür. Zira Hazret-i Meryem'e kimin kefil olacağı konusunda çekişme ve ona verilen müjde, geniş bir zaman zarfı içerisinde meydana gelmiş olaylardır. Bu tıpkı, [senenin belli bir ânında karşılaştığın halde] "onunla falanca *sene* karşılaştım" demen gibidir.

[1582] **Şayet** "Âyette hitap Hazret-i Meryem'e olduğu halde, neden ['oğlun İsa' yerine] 'Meryemoğlu İsa' ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü çocuklar analarına değil babalarına nispet edilirler. Burada 'Meryemoğlu' denilerek onun annesine nispet edildiği bildirilmiş ve onun babasız dünyaya geldiği, bu yüzden babaya nispet edilmediği ifade edilmiş olmaktadır. Böylece, Hazret-i Meryem dünyanın diğer kadınlarından üstün kılınmış, onların arasından seçilmiş olmuştur.

[1583] **Şayet** "Âyetteki [müennes] *el-kelime* sözcüğüne işaret eden zamir neden müzekkerdir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu kelimenin müsemmâsı [İsa] müzekkerdir.

[1584] "Peki, neden '*Onun ismi Meryemoğlu İsa Mesîh'tir*' denildi; bunlar üç ayrı şeydir; isim olan sadece İsa kelimesidir; Mesih ve Meryemoğlu ifadeleri ise lakap ve sıfattır?" **dersen, şöyle derim:** İsim, müsemmânın bilinmesini ve diğer şeylerden temyiz edilmesini sağlayan alâmettir. Burada sanki "onun bilineceği ve diğerlerinden temyiz edileceği şey, işte bu üçünün toplamıdır" denilmiştir.

٥٠-﴿وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلأُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

٥١-﴿إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

[١٥٨٠] {اَلْمَسِيحُ} لقب من ألقاب المشرفة، كالصدّيق والفاروق، وأصله مشيحا بالعبرانية، ومعناه المبارك، كقوله {وَجَعَلَنِى مُبَارَكًا أَيْنَمَا كُنْتُ} [مريم: ٣١]. وكذلك {عِيسَى} معرب من أيشوع. ومشتقهما من المسح والعيس، كالراقم في الماء.

[١٥٨١] فإن قلت: {إِذْ قَالَت} بم يتعلق؟ قلت: هو بدل من {وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ} ويجوز أن يبدل من {إِذْ يَخْتَصِمُونَ} على أن الاختصام والبشارة وقعا في زمان واسع، كما تقول: لقيته سنة كذا.

[١٥٨٢] فإن قلت: لم قيل: عيسى ابن مريم والخطاب لمريم؟ قلت: لأنّ الأبناء ينسبون إلى الآباء لا إلى الأمهات، فأعلمت بنسبته إليها أنه يولد من غير أب فلا ينسب إلا إلى أمه، وبذلك فضلت واصطفيت على نساء العالمين.

[١٥٨٣] فإن قلت: لم ذكر ضمير الكلمة؟ قلت لأن المسمى بها مذكر.

[١٥٨٤] فإن قلت: لم قيل اسمه المسيح عيسى ابن مريم، وهذه ثلاثة أشياء: الاسم منها عيسى، وأما المسيح والابن فلقب وصفة؟ قلت: الاسم للمسمى علامة يعرف بها ويتميز من غيره، فكأنه قيل: الذي يُعرَف به ويتميز ممن سواه مجموعُ هذه الثلاثة.

[1585] وَجِيهاً [itibarlı] ifadesi بِكَلِمَةٍ ifadesinin halidir; nitekim وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ; وَيُكَلِّمُ ve وَمِنَ الصَّالِحِينَ ifadeleri de بِكَلِمَةٍ ifadesinin halidir. Anlam; "sana bu *kelime*yi [İsa'yı] işbu sıfatlarla nitelenmiş biri olarak müjdeliyor" şeklindedir. Nekire kelime bir sıfatla betimlendiğinde hal alması caizdir. İtibarlı olmak (*el-vicâhe*) dünyada insanlara önderlik etmek ve peygamberlik; âhirette ise şefaat ve cennette yüce dereceler sahibi olmaktır. İsa Peygamber'in *mukarrabîn*den olması, onun semaya yükseltilmiş olması ve meleklerle dostluğu, birlikteliği mânasındadır. *Mehd*, çocuk için hazırlanan yatak, yani beşik demektir. Burada mastar isim olarak kullanılmıştır. فِي الْمَهْدِ ifadesi hal olarak nasp mahallindedir. وَكَهْلاً ifadesi ise ona atıf olup anlam; "insanlarla çocukken ve yetişkinken konuşurdu" şeklindedir. Buna göre âyetin mânası, "o her iki halde de insanlarla peygamber kelâmı ile konuşurdu; çocukluk çağıyla, aklı başına gelip rüşt çağına erdiği ve peygamberlerin nübüvvet görevini üstlendiği yetişkinlik çağı arasında konuşması bakımından bir fark yoktu" şeklindedir.

[1586] [قالت رب ifadesindeki] "Ya Rabbi!"nin, Cebrail (a.s.)'a yönelik bir nida olduğu ve "Efendim!" anlamına geldiği şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardan biridir.

[1587] وَنُعَلِّمُهُ ifadesi; يُبَشِّرُكِ veya وَجِيهاً veya يَخْلُقُ ifadesine atıftır. Ya da bu ifade yeni başlayan bir cümledir. Âsım [v.127/745] ve Nâfi' [v.169/785], وَيُعَلِّمُهُ şeklinde Ya ile okumuşlardır.

[1588] **Şayet** "Daha evvel geçen mansup kelimelerden [49. âyetteki] *ve rasûl*[en] ile [50. âyetteki] *ve musaddik*[an] kelimelerini neye hamlediyorsun; zira أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ [*sizlere getirdim*] ve لِما بَيْنَ يَدَيَّ [*önümdeki Tevrat'ı*] ifadelerinin bu mansup kelimelere hamledilmesi mümkün değildir [çünkü yukarıdakiler Allah'a aitken, bunlar İsa'ya ait sözlerdir]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, oldukça zor bir meseledir. Buna iki şekilde cevap verilebilir. Birincisine göre; bu kelimelerin öncesinde bir *ve ursiltü* [resul olarak gönderildim] fiilinin gizli olduğu, İsa (a.s.)'ın bu ifadeyi söylemiş olduğu düşünülür ve anlam şöyle takdir edilir: "Biz ona kitabı ve hikmeti öğrettik; o da 'Ben size Rabbinizden bir kanıt getirdiğini ileten; önümdeki Tevrat'ı tasdik edici bir elçi olarak gönderildim' derdi." İkinci cevap ise şudur: Bu âyetlerdeki *rasûl* ve "tasdik edici" kelimeleri konuşma / söyleme anlamını ihtiva etmektedir. Buna göre; burada anlam sanki "ben size Rabbinizden bir kanıt getirmiş bulunmaktayım diyerek... ve önümdeki Tevrat'ı tasdik ediciyim diyerek" şeklinde olmaktadır.

[١٥٨٥] {وَجِيهًا} حال من {كَلِمَةٍ}، وكذلك قوله: {وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ}، {وَيُكَلِّمُ}، {وَمِنَ الصَّالِحِينَ}. أي يبشرك به موصوفًا بهذه الصفات. وصح انتصاب الحال من النكرة لكونها موصوفة. والوجاهة في الدنيا: النبوّة والتقدم على الناس؛ وفي الآخرة الشفاعة وعلو الدرجة في الجنة. وكونه {مِنَ الْمُقَرَّبِينَ} رفعه إلى السماء وصحبته للملائكة. والمهد: ما يمهد للصبي من مضجعه، سمي بالمصدر. و{فِى الْمَهْدِ} في محل النصب على الحال، {وَكَهْلًا} عطف عليه بمعنى: ويكلم الناس طفلًا وكهلًا. ومعناه: يكلم الناس في هاتين الحالتين كلامَ الأنبياء، من غير تفاوت بين حال الطفولة وحال الكهولة التي يستحكم فيها العقل ويستنبأ فيها الأنبياء.

[١٥٨٦] ومن بدع التفاسير أن قولها: {رَبِّ} نداء لجبريل عليه السلام، بمعنى يا سيدي!

[١٥٨٧] {وَنُعَلِّمُهُ} عطف على {يُبَشِّرُكَ}، أو على {وَجِيهًا} أو على {يَخْلُقُ}، أو هو كلام مبتدأ. وقرأ عاصم ونافع ويعلمه، بالياء.

[١٥٨٨] فإن قلت: علام تحمل: {وَرَسُولًا}، و{مُصَدِّقًا} من المنصوبات المتقدّمة، وقوله {أَنِّى قَدْ جِئْتُكُمْ} و{لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ} يأبى حمله عليها؟ قلت: هو من المضائق، وفيه وجهان: أحدهما أن يضمر له «وأرسلتُ» على إرادة القول؛ تقديره: ونعلمه الكتاب والحكمة، ويقول أرسلت رسولًا بأني قد جئتكم؛ ومصدقًا لما بين يديّ. والثاني أن الرسول والمصدّق فيهما معنى النطق، فكأنه قيل: وناطقًا بأني قد جئتكم، وناطقًا بأني أصدِّق ما بين يدي.

Yahya b. Mübarek el-Yezîdî [v.202/817], *ursiltu bi-ennî kad ci'tukum* şeklinde [başındaki Bâ sebebiyle mecrur olan] أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ ifadesine atfen *ve rasûlen*[in] okumuştur. Buna göre; harf-i cer hazfedilmiş, fiil de buna bağlı olarak mansup olmuştur. وأَنِّي أَخْلُقُ ifadesi ise; أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ ifadesine atıf olarak mansup veya هي أنى أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ ifadesindeki بِآيَةٍ kelimesine atıf olarak mecrur ya da إنى أخلق لكم şeklinde yeni bir cümle başlangıcı olarak da okunmuştur. Yani "Sizler için kuş sûretinde bir şekil yaparım."

[1589] أخلق ifadesi, *ukaddiru* [şekil veririm] anlamındadır. "Sonra da ona üflerim" [فَأَنْفُخُ فِيهِ] ifadesindeki zamir, كهيئة'deki Kâf'a işaret etmektedir, yani kuş sûretinde yapmış olduğum o 'sûret'e üflerim "de kuş olur", o kuş 'sûret'i, diğer kuşlar gibi canlı bir kuş haline gelir. İbn Mes'ûd (r.a.) فَأَنْفُخُ فِيهِ ifadesini, فأنفخها şeklinde okumuştur. Nitekim şair de [Fî'siz olarak] şöyle demiştir:

Bir kenara çekilerek kömür koruna üfleyen demirci gibi...
Rivayete göre İsa (a.s.) yarasadan başka bir kuş *halk*etmemiştir.

[1590] *el-Ekmeh*[u] "doğuştan kör"; bir görüşe göre ise, göz çukuru hiç bulunmayan kimse demektir. Bu ümmet içerisinde, sadece müfessir âlimlerden Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v.735] bu tip bir kör olduğu söylenir. Rivayete göre; İsa (a.s.)'ın yanına, şifa bulmak için elli bin hastanın geldiği olurmuş. Gelebilenler gelir, gelemeyenlerin yanına da bizzat İsa (a.s.) gidermiş. Tedavisi ise sadece dua etmek şeklinde imiş. Bu dua ile tedavi esnasında, insanlar kendisinde bir ulûhiyet özelliği bulunduğu şeklinde yanlış bir kanaate varmasınlar diye sıklıkla "Allah'ın izni ile" ifadesini tekrar edermiş. Rivayete göre; insanların gözü önünde Sâm b. Nûh'u diriltmiş, fakat onlar bunun bir sihir olduğunu söyleyip, "bize bir mucize göster" demişler; o da "Sen! Şunu, şunu yedin! Ve sen, kendin için şunları şunları stokluyorsun!" demiştir. تَدَّخِرُونَ kelimesi, [azık edinmek anlamında] Zâl ile ve şeddesiz olarak تَذْخَرُون / *tezharûne* şeklinde de okunmuştur.

[1591] وَلِأُحِلَّ [ve helalleştirmek üzere] ifadesi بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ ifadesine bağlıdır; anlam: "Ben sizlere Rabbinizden bir kanıt getirdim ve sizlere haram kılınanların bir kısmını helâlleştirmek üzere gönderildim" şeklindedir. مُصَدِّقاً [tasdik edici olarak] kelimesinin de aynı şekilde bu ifadeye bağlı olması, yani "Sizlere Rabbinizden bir kanıt getirdim ve sizlere [önümdeki Tevrat'ı] tasdik edici olarak geldim" anlamında olması da mümkündür.

وقرأ اليزيدي: ورسولٍ، عطفًا على كَلِمَة. {أَنّى قَدْ جِئْتُكُمْ} أصله أرسلت بأني قد جئتكم، فحذف الجار وانتصب بالفعل، و{أَنِّي أَخْلُقُ} نصب بدل من {أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ} أو جرّ بدل من {آيَةٍ}، أو رفع على: هي أني أخلق لكم، وقرئ إني، بالكسر على الاستئناف.

٥ [١٥٨٩] أي أقدر لكم شيئًا مثل صورة الطير {فَأَنفُخُ فِيهِ} الضمير للكاف، أي في ذلك الشيء المماثل لهيئة الطير {فَيَكُونُ طَيْرًا} فيصير طيرًا كسائر الطيور حيًا طيارًا. قرأ عبد الله فأنفخها. قال:

كالهَبْرَقِيِّ تَنَحَّى يَنْفُخُ الْفَحْمَا۞

وقيل: لم يخلق غير الخُفّاش.

١٠ [١٥٩٠] {الْأَكْمَهَ} الذي ولد أعمى، وقيل: هو الممسوح العينِ. ويقال: لم يكن في هذه الأمّة أكمه غير قتادة بن دعامة السدوسي صاحب التفسير. وروي أنه ربما اجتمع عليه خمسون ألفًا من المرضى، من أطاق منهم أتاه، ومن لم يطق أتاه عيسى، وما كانت مداواته إلا بالدعاء وحده. وكرر {بِإِذْنِ اللهِ} دفعًا لوهم من توهم فيه اللاهُوتيّة. وروي أنه أحيا سام بن نوح وهم ينظرون، فقالوا هذا سحر فأرنا آية، فقال:
١٥ يا فلان أكلت كذا، ويا فلان خبّئ لك كذا. وقرئ تذْخَرون، بالذال والتخفيف.

[١٥٩١] {وَلِأُحِلَّ} ردّ على قوله {بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} أي جئتكم بآية من ربكم، ولأحل لكم. ويجوز أن يكون {مُصَدِّقًا} مردودًا عليه أيضًا، أي جئتكم بآية وجئتكم مصدقًا.

[1592] Allah Teâlâ'nın onlara Musa (a.s.)'ın şeriatında haram kılmış olduğu şeyler iç yağı, işkembe ve bağırsakların üzerindeki ince yağ tabakası, deve eti, balık ve bütün tırnaklı hayvanlar idi. İşte İsa (a.s.) bunlardan bazılarını helâlleştirmiştir. Bir görüşe göre; İsa (a.s.) onlara balık ve mahmuzsuz kuşları helal kılmıştır. Cumartesi yasağını kaldırıp kaldırmadığı konusunda âlimler ihtilâf etmiştir.

[1593] حُرِّمَ عَلَيْكُمْ [size haram kılınan] ifadesinde edilgen fiil olarak geçen حُرِّمَ fiili, bir kıraatte etken fiil şeklinde حَرَّمَ okunmuştur. Bu durumda fiilin öznesi ya "Önümdeki Tevrat" ya "Yüce Allah" ya da "Musa (a.s.)" olacaktır. Nitekim bu ifadenin öncesinde Tevrat'ın zikredilmiş olması ve bunların haramlığının İsrailoğulları tarafından biliniyor olması, buna delâlet etmektedir. Yine bu حُرِّمَ ifadesi, *kerume* vezninde حَرُمَ [haram olan] şeklinde de okunmuştur.

[1594] "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim", yani "gerçekten peygamber olduğuma şahit olacak bir kanıt getirdim" anlamındadır. Bu kanıt ise "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesidir. Çünkü bütün peygamberler bu sözü bir ilke olarak ifade etmiş; bu hususta asla ihtilâf etmemişlerdir. Bu cümledeki İnne edatının Hemze'si Enne şeklinde fethalı da okunmuştur. Bu durumda cümle, daha önce geçen بِآيَةٍ ifadesinden bedel; "O halde, Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesi ise bir ara söz olmaktadır.

[1595] **Şayet** "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de' sözü nasıl Allah'ın bir âyeti / kanıtı olarak gösterilebilir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Allah Teâlâ bu sözü, onun da tıpkı diğer peygamberler gibi bir peygamber olduğunun anlaşılmasını sağlayan bir alamet kılmıştır. Zira bu sözü söyleyen peygamber, insanları aklî deliller üzerinde nazar edip onlardan sonuç çıkarmaya sevk etmektedir. Bu söz, "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim" ifadesinin tekrarı da olabilir ki, bu durumda anlam şöyle olacaktır: Ben sizlere ardı ardına, saymış olduğum birçok kanıt getirdim; kuş sûreti yapıp can verdim, hastaları iyileştirdim, ölüleri dirilttim, gizli şeylerden haber verdim. Bu saydıklarımdan başka benim babasız olarak doğmuş olmam, beşikte iken konuşmam ve sair hususlar da sizin için kanıttır. İbn Mes'ûd (r.a.) وَجِئْتُكُمْ بِآيَاتٍ مِنْ رَبِّكُمْ şeklinde [*âyet*i çoğul yaparak] okumuştur. Bu durumda فَاتَّقُوا ifadesi, "getirmiş olduğum bu kanıtlardan dolayı, artık Allah'tan sakının ve sizleri davet ettiğim hususta bana uyun" anlamına gelir; ardından "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesi ile yeni bir cümle başlamış olur. İnne'nin Hemze'sini Enne şeklinde fethalı okuyanların okuyuşuna göre ise anlam, "Mademki Allah benim de sizin de, hepimizin Rabbi, o halde siz de O'na kulluk edin" şeklinde olur.

[١٥٩٢] وما حرم الله عليهم في شريعة موسى: الشحوم والثروب ولحوم الإبل، والسمك، وكل ذي ظفر، فأحل لهم عيسى بعض ذلك. قيل: أحل لهم من السمك والطير ما لا صِيصِيَة له. واختلفوا في إحلاله لهم السبت.

[١٥٩٣] وقرئ حرَّم عليكم على تسمية الفاعل، وهو ما بين يديّ من التوراة، أو الله عزّ وجلّ، أو موسى عليه السلام؛ لأن ذكر التوراة دل عليه، ولأنه كان معلومًا عندهم. وقرئ حَرُم، بوزن كرم.

[١٥٩٤] {وجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} شاهدة على صحة رسالتي وهي قوله {إِنَّ اللهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ}، لأنّ جميع الرسل كانوا على هذا القول لم يختلفوا فيه. وقرئ بالفتح على البدل من {آيَةٍ}. وقوله {فَاتَّقُوا اللهَ وَأَطِيعُونِ} اعتراض.

[١٥٩٥] فإن قلت: كيف جعل هذا القول آية من ربه؟ قلت لأنّ الله تعالى جعله له علامة يعرف بها أنه رسول كسائر الرسل، حيث هداه للنظر في أدلة العقل والاستدلال. ويجوز أن يكون تكريرًا لقوله {جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} أي جئتكم بآية بعد أخرى مما ذكرت لكم، من خلق الطير، والإبراء، والإحياء، والإنباء بالخفايا، وبغيره من ولادتي بغير أب، ومن كلامي في المهد، ومن سائر ذلك. وقرأ عبد الله «وجئتكم بآيات من ربكم»، فاتقوا الله لما جئتكم به من الآيات، وأطيعوني فيما أدعوكم إليه. ثم ابتدأ فقال: {إِنَّ اللهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ} ومعنى قراءة من فتح: ولأنّ الله ربي وربكم فاعبدوه،

Bu tıpkı Kureyş sûresinde, önce Kureyşlilere verilen dokunulmazlık ve yağmalanmama [*îlâf*] nimetinin hatırlatılması, ardında da "öyleyse onlar da şu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsinler" [Kureyş 107/3] denilmesi gibidir. Anlamın; "Benim de, sizin de Rabbimizin Allah olduğuna dair size kanıt getirdim" şeklinde olması da mümkündür. Bu durumda, "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim" ifadesi ile "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesi arasındaki ifadeler, ara söz kabilinden olur.

52. Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğini anladı; "Allah uğrunda Benim yardımcılarım kimlerdir?" dedi. Havariler dediler ki: "Biziz Allah'ın yardımcıları! Biz Allah'a iman ettik; sen de şahit ol ki biz (O'na) teslimiyet gösteren kimseleriz."

53. "Ya Rabbi! Biz Senin indirdiğine iman ettik; peygamberine uyduk. Bizi şahitlik edenlerle beraber yaz."

54. Onlar tuzak kurmuşlardı... Allah da tuzak kur(arak hilelerini boşa çıkardı ve onları cezalandır)dı. Allah, tuzak kur(up cezalandıranları)n en iyisidir.

[1596] "Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğini anladı…" Bu ifade; "onların inkâr edeceğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, tıpkı duyularla (hislerle) algılanan bilgiler gibi kesin olarak bildi" mânasındadır.

[1597] إِلَى اللهِ ifadesi أَنْصارِي ifadesinin sılası olup izafet mânası ihtiva eder. Sanki bu ifadeyle, "kendilerini bana yardım konusunda Allah'a ilave edecek, O'nun bana yardım ettiği gibi bana yardım edecek olanlar kimlerdir?" denilmiştir. Ya da bu ifade, أَنْصارِي kelimesindeki Yâ zamirinin hali olan mahzuf bir ifadeye taalluk edebilir ve anlamı, "Allah'a iltica etmek, O'na varmak üzere kim benim yardımcımdır?" mânasına gelebilir.

[1598] "Biziz Allah'ın yardımcıları!" yani Allah'ın dininin ve peygamberinin yardımcıları biziz. İnsanın *havari*leri, onun seçkin, has dostları demektir. Bu kökten türemiş bir kelime olarak, şehirli kadınlara, renklerinin saflığı ve temizlikleri nedeniyle, *havâriyyât* denilmiştir. Şair şöyle demiştir:

Söyle o akça pakça kadınlara, başkalarına ağlasınlar,

Bize sadece çöldeki köpekler ağlasın!

el-Havâliyyu de aynı vezinde olup, *hîle*si bol olan kimse demektir.

[1599] Havariler, imanlarını pekiştirmek için İsa (a.s.)'ın Müslüman olduklarına şahitlik etmesini istemişlerdir; zira peygamberler kıyamet günü kavimlerinin lehinde veya aleyhinde şehadet edeceklerdir.

كقوله {لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ... فَلْيَعْبُدُوا} [قريش: ١-٣]. ويجوز أن يكون المعنى: وجئتكم بآية على أن الله ربي وربكم، وما بينهما اعتراض.

٥٢-﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

٥٣-﴿رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾

٥٤-﴿وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾

[١٥٩٦] {فَلَمَّا أَحَسَّ} فلما علم منهم {الْكُفْرَ} علمًا لا شبهة فيه كعلم ما يدرك بالحواس.

[١٥٩٧] و{إِلَى اللهِ} من صلة {أَنْصَارِي} مضمنًا معنى الإضافة، كأنه قيل: من الذين يضيفون أنفسهم إلى الله، ينصُرُونَني كما ينصُرُني، أو يتعلق بمحذوف حالًا من الياء، أي من أنصاري، ذاهبًا إلى الله ملتجئًا إليه.

[١٥٩٨] {نَحْنُ أَنْصَارُ اللهِ} أي أنصار دينه ورسوله. وحواريّ الرجل: صفوته وخالصته. ومنه قيل: للحضريات الحواريات لخلوص ألوانهن ونظافتهن. قال:

فَقُلْ لِلَحوَارِيَّاتِ يَبْكِينَ غَيْرَنَا ❁ وَلَا تَبْكِنَا إلاّ الْكِلاَبُ النَّوابِحُ

وفي وزنه الحوالي، وهو الكثير الحيلة.

[١٥٩٩] وإنما طلبوا شهادته بإسلامهم تأكيدًا لإيمانهم، لأنّ الرسل يشهدون يوم القيامة لقومهم وعليهم.

[1600] "Bizi şahitlik edenlerle beraber yaz" yani ümmetlerinin lehine şehadet edecek olan peygamberlerle birlikte ya da Allah'ın birliğine şahitlik edenlerle birlikte yaz. Bir görüşe göre bu ifade, "Ümmet-i Muhammed ile birlikte" anlamına gelir, zira Ümmet-i Muhammed bütün insanlara şahit olacaktır.

[1601] "Onlar tuzak kurmuşlardı..." Burada "onlar" diye bahsedilenler, İsa (a.s.)'ın inkâr edeceklerini anladığı İsrailoğulları kâfirleridir. Tuzakları ise İsa (a.s.)'ı haince öldürecek bir katil tutmuş olmalarıdır. Allah'ın onlara kurmuş olduğu tuzak ise İsa (a.s.)'ı semâya yükseltmesi ve kendisini öldürmek isteyen kimseyi ona benzetip öldürülmesini sağlamasıdır. "Allah, tuzak kur(up cezalandıranları)n en iyisidir" yani tuzağı onlarınkinden daha kuvvetli, daha etkilidir; ceza verme konusunda onlardan çok daha kudretlidir; hatta cezaya maruz kalan kimsenin fark edemeyeceği şekilde cezalandırmaya kadirdir.

55. Hani, Allah demişti ki: Ey İsa! Şüphesiz, seni vefat ettireceğim ve seni kendime yükselteceğim; seni, inkârcı nankörlerin içinden tertemiz çıkaracağım ve sana uyanları, nankörce inkâr edenlere Kıyamet gününe kadar üstün kılacağım. Sonunda hepiniz Bana döneceksiniz ve ihtilâf edip durduğunuz şeylerle ilgili olarak aranızda Ben hâkimlik yapacağım:

56. Nankörce inkâr edenlere dünyada ve Âhirette şiddetli bir azapla azap edeceğim; hiçbir yardımcıları olmayacak.

57. İman edip salih amel işleyenlere gelince; O, onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecektir... Allah, zalimleri sevmez.

[1602] إِذْ قَالَ اللّٰهُ ifadesi, bir önceki âyette geçen خَيْرُ الْماكِرِينَ ifadesinin ya da مَكَرَ اللّٰهُ ifadesinin zarfıdır. إِنِّي مُتَوَفِّيكَ [seni vefat ettireceğim], yani senin ecelini tamamlayacağım. Anlamı; seni kâfirlerin öldürmesinden koruyacağım, kendi yazmış olduğum ecele kadar ölümünü tehir edeceğim ve onların eliyle değil, ecelinle canını alacağım" şeklindedir. "Seni kendime yükselteceğim" yani seni meleklerimin mekânı olan *semâ*ma yükselteceğim. "İnkârcı nankörlerin içinden tertemiz çıkaracağım" yani seni onların kötü komşuluklarından, çirkin beraberliklerinden çekip çıkaracağım. Bir görüşe göre إِنِّي مُتَوَفِّيكَ ifadesi, "seni yeryüzünden alacağım" anlamındadır. Bu anlam, bu kelimenin *teveffeytü mâlî 'alâ fülân*[in] [Falancadan alacağımın tamamını aldım] şeklindeki kullanımından alınmadır. Bir diğer görüşe göre bu ifade, "seni semâdan indikten sonra vaktinde öldüreceğim; şimdi ise yükselteceğim" anlamındadır. Bir görüşe göre ise "senin ruhunu uykuya daldıracağım, uyurken seni yükselteceğim, böylece hiçbir korku duymadan yükselecek, semâda güvenli ve (bana) yakın bir şekilde uyanacaksın" anlamındadır. Bu durumda, مُتَوَفِّيكَ ifadesi, "ölmeyenleri de uyurlarken almakta" [Zümer 39/42] âyetindeki anlamında kullanılmıştır.

[١٦٠٠] {مَعَ الشَّاهِدِينَ} مع الأنبياء الذين يشهدون لأممهم أو مع الذين يشهدون بالوحدانية. وقيل: مع أمة محمد ﷺ؛ لأنهم شهداء على الناس.

[١٦٠١] {وَمَكَرُوا} الواو لكفار بني إسرائيل الذين أحس منهم الكفر. ومكرهم أنهم وكلوا به من يقتله غيلة. {وَمَكَرَ اللهُ} أن رفع عيسى إلى السماء وألقى شبهه على من أراد اغتياله حتى قتل. {والله خَيْرُ الماكرين} أقواهم مكرًا وأنفذهم كيدًا وأقدرهم على العقاب من حيث لا يشعر المعاقَب.

٥٥-﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

٥٦-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

٥٧-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾

[١٦٠٢] {إِذْ قَالَ اللهُ} ظرف لخير الماكرين أو لمكرَ الله {إِنِّي مُتَوَفِّيكَ} أي مستوفي أجلك. معناه: إني عاصمك من أن يقتلك الكفار؛ ومؤخرك إلى أجل كتبته لك، ومميتك حتف أنفك لا قتيلًا بأيدهم {وَرَافِعُكَ إِلَيَّ} إلى سمائي ومقرّ ملائكتي {وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} من سوء جوارهم وخبث صحبتهم. وقيل متوفيك: قابضك من الأرض، من توفيت مالي على فلان، إذا استوفيته: وقيل: مميتك في وقتك بعد النزول من السماء، ورافعك الآن. وقيل: متوفي نفسك بالنوم؛ من قوله {وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا} [الزمر: ٤٢] ورافعك وأنت نائم حتى لا يلحقك خوف، وتستيقظ وأنت في السماء آمنٌ مقرّب.

[1603] "Nankörce inkâr edenlere Kıyamet gününe kadar üstün kılacağım" yani onlar karşısında delillerle, çoğu zaman ise hem kılıçla hem de delillerle üstün kılacağım. Onun takipçileri, onu yalanlamış ve ona yalan isnat etmiş olan Yahudi ve Hıristiyanlar değil, Müslümanlardır. Çünkü Müslümanlar, şeriatları farklı olsa da, onu İslâm'ın aslı itibariyle takip etmektedirler.

[1604] "Aranızda Ben hâkimlik yapacağım." Bu hakemliğin nasıl olacağı, "Nankörce inkâr edenlere dünyada ve âhirette şiddetli bir azapla azap edeceğim" ifadesiyle izah edilmiştir. فَنُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ [Onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyeceğiz] ifadesi, Yâ ile فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ [O, onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecektir] şeklinde de okunmuştur.

58. (Resûlüm!) Bütün bunları sana ilâhî birer kanıt ve hikmet dolu bir mesaj olarak Biz okuyoruz.

[1605] ذٰلِكَ [Bütün bunlar] ifadesi, buraya kadar anlatılmış olan İsa (a.s.) ve diğerlerine dair haberlere işaret olup mübteda konumundadır, haberi ise نَتْلُوهُ [Biz okuyoruz] cümlesidir. مِنَ الْآيَاتِ ifadesi, ilk haberin ardından gelen ikinci haber ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir. Ayrıca ذٰلِكَ ifadesinin *ellezî* mânasında olması ve نَتْلُوهُ cümlesinin onun sıla cümlesi olması, مِنَ الْآيَاتِ ifadesinin ise haber olması da mümkündür ["İşbu okuduklarımız, âyetlerdendir" mealinde]. Yine ذٰلِكَ ifadesinin نَتْلُوهُ cümlesi ile izah edilmiş olan bir gizli ifadeyle nasp edilmiş olması da mümkündür. الذِّكْرِ الْحَكِيمِ [kanıt ve hikmet dolu mesaj] Kur'ân'ı ifade etmektedir. Burada Kur'ân, kendisinin sebebi olan Allah'ın sıfatı ile nitelenmiştir ya da Kur'ân'ın hikmetlerinin çokluğu nedeniyle adeta "hikmet ile konuşan" kitap olduğu ifade edilmiştir.

59. Allah katında İsa'nın durumu, şüphesiz, Âdem'in durumu gibidir: Onu (bir insandan da değil) 'toprak'dan yaratmıştı; sonra ona "Ol!" demiş, o da anında olmuştu.

[1606] "Allah katında İsa'nın durumu" yani İsa'nın sıra dışı hal ve durumu "Âdem'inki gibidir; onu (bir insandan da değil) 'toprak'dan yaratmıştı." Bu ifade, İsa (a.s.)'ın Âdem (a.s.)'a benzetildiği yönü izah etmektedir. Yani Âdem (a.s.), ortada ne ana ne baba varken, doğrudan topraktan yaratılmıştır, işte İsa (a.s.)'ın durumu da budur. **Şayet** "İsa (a.s.) nasıl Âdem (a.s.)'a benzetilebilir ki; zira o sadece babasız yaratılmış, Âdem (a.s.) ise hem babasız hem anasız yaratılmıştır?" **dersen şöyle derim**; iki yönden biri açısından İsa (a.s.) Âdem (a.s.)'ın benzeridir, bu yüzden sadece bir yönün esas alınması ve onunla benzerlik kurulması pekâlâ mümkündür, çünkü denklik bazı niteliklerde ortak olmak demektir. Hem İsa (a.s.), (insanların dünyaya gelişi konusunda) süregelen âdetin dışında

[١٦٠٣] {فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ} يعلونهم بالحجة، وفي أكثر الأحوال بها، وبالسيف. ومتبعوه هم المسلمون، لأنهم متبعوه في أصل الإسلام وإن اختلفت الشرائع دون الذين كذَّبوه وكذَبوا عليه من اليهود والنصارى.

[١٦٠٤] {فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} تفسير الحكم قوله {فَأُعَذِّبُهُمْ... فَنُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ}. وقرئ فيُوَفِّيهم بالياء.

٥٨-﴿ذَلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ﴾

[١٦٠٥] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما سبق من نبأ عيسى وغيره وهو مبتدأ خبره {نَتْلُوهُ} و{مِنَ الْآيَاتِ} خبر بعد خبر؛ أو خبر مبتدأ محذوف. ويجوز أن يكون {ذَلِكَ} بمعنى الذي، و{نَتْلُوهُ} صلته، و{مِنَ الْآيَاتِ} الخبر. ويجوز أن ينتصب ذلك بمضمر يفسره {نَتْلُوهُ}. {وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ} القرآن، وصف بصفة من هو سببه، أو كأنه ينطق بالحكمة لكثرة حكمه.

٥٩-﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[١٦٠٦] {إِنَّ مَثَلَ عِيسَى} إن شأن عيسى وحاله الغريبة كشأن آدم. وقوله {خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ} جملة مفسرة لما له شبه عيسى بآدم، أي خلق آدم من تراب ولم يكن ثمة أب ولا أم، وكذلك حال عيسى. فإن قلت: كيف شبه به وقد وجد هو من غير أب، ووجد آدم من غير أب وأم؟ قلت: هو مثيله في إحدى الطرفين، فلا يمنع اختصاصه دونه بالطرف الآخر من تشبيهه به، لأنّ المماثلة مشاركة في بعض الأوصاف، ولأنه شبه به في أنه وجد وجودًا خارجًا عن العادة المستمرة،

bir şekilde var edilmiş olması açısından Âdem (a.s.)'a benzetilmiştir ki bu iki peygamber bu konuda birbirine benzer durumdadır. Ayrıca hem babasız ve hem de anasız olarak yaratılmış olmak, sadece babasız olarak yaratılmış olmaktan çok daha ilginç ve mucizedir. Dolayısıyla, burada ilginç olan daha ilginç olana, harikulade olan daha harikulade olana benzetilmiş; böylece benzetmenin hasım karşısında daha kesin sonuç vermesi ve şüpheye sebep olacak hususu daha etkili bir şekilde gidermesi hedeflenmiştir. Zira şüphe sahibi kimse, çok daha harikulade olana bakıp üzerinde nazar ettiği zaman, bu benzetme onun için daha etkili olacaktır.

[1607] Nakledildiğine göre; âlimlerden biri Rumlar tarafından esir edilmiş ve onlara, "Niçin İsa (a.s.)'a ibadet ediyorsunuz?" diye sormuş; onlar da, "Çünkü onun babası yok" demişler. Bunun üzerine; "O zaman Âdem ibadet edilmeye daha layıktır, zira onun hem anası hem babası yok" demiş. Onlar "İsa ölüleri diriltti" dediklerinde, "Hezekiel ibadete daha layıktır; çünkü İsa sadece dört kişiyi diriltmiş, Hezekiel ise sekiz bin kişiyi diriltmiş!" demiş. Onlar "İsa kör ve alaca hastalarını iyileştirdi" dediklerinde ise, "o zaman Circîs Peygamber [St. George] ibadete daha layıktır, çünkü hem kazana atılıp kaynatılmış hem de yakılmış, fakat sapasağlam ayağa kalkmış!" diye cevap vermiştir.

[1608] "Onu (bir insandan da değil) 'toprak'dan yaratmıştı" yani onu çamurdan bir beden olarak takdir edip düzenlemişti. "Sonra ona 'Ol!' demiş" yani onu bir beşer olarak inşâ etmişti. Bu ifade tıpkı "Sonuçta onu başka bir mahlûk olarak meydana getirdik" [Mü'minûn 23/14] âyeti gibidir. فَيَكُونُ [o da anında olmaya başladı] ifadesi, geçmişte durumun hikâye edilmesidir.

60. (Resulüm! İsa Mesih hakkındaki) Gerçek, senin Rabbinden gelendir; öyleyse şüphecilerden olma.

[1609] "Gerçek, senin Rabbinden gelendir" ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani "o haktır" anlamındadır. Bu tıpkı Hayberlilerin *Muhammed*[ün] *ve'l-hamîs* [işte Muhammed ve Beş grup*tan* müteşekkil ordusu] ifadeleri gibidir. [*Buhârî*, "Megâzî", 38] Peygamber (s.a.) şüpheci olmaktan münezzeh olduğu halde onun şüphecilerden olmasının yasaklanmış olması, ona daha ziyade sebat ve mutmainlik kazandırmak ve başkalarına lütuf olmak üzere, teşvik kabilinden söylenmiş bir ifadedir.

وهما في ذلك نظيران، ولأن الوجود من غير أب وأم أغرب وأخرق للعادة من الوجود بغير أب، فشبه الغريب بالأغرب؛ ليكون أقطع للخصم وأحسم لمادة شبهته إذا نظر فيما هو أغرب مما استغربه.

[١٦٠٧] وعن بعض العلماء أنه أسِر بالروم فقال لهم: لِمَ تعبدون عيسى، قالوا: لأنه لا أب له. قال: فآدم أولى، لأنه لا أبوين له. قالوا: كان يحيي الموتى. قال: فحَزَقْيَل أولى، لأن عيسى أحيا أربعة نفر، وأحيا حَزَقْيَل ثمانية آلاف. قالوا: كان يبرئ الأكمه والأبرص. قال: فجرجيس أولى، لأنه طبخ وأحرق ثم قام سالمًا.

[١٦٠٨] {خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ} قدّره جسدًا من طين {ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ} أي أنشأه بشرًا كقوله {ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ} [المؤمنون: ١٤] {فَيَكُونُ} حكاية حال ماضية.

٦٠-﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[١٦٠٩] {اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} خبر مبتدأ محذوف، أي هو الحق، كقول أهل خيبر: محمدٌ والخميسُ. ونهيه عن الامتراء -وجل رسول الله ﷺ أن يكون ممتريا- من باب التهييج لزيادة الثبات والطمأنينة، وأن يكون لطفًا لغيره.

61. Sana ilim geldikten sonra, bu konuda her kim seninle tartışırsa, de ki: Gelin; oğullarımızı - oğullarınızı, kadınlarımızı - kadınlarınızı, kendimizi - kendinizi çağıralım; sonra da gönülden bir beddua ederek "Yalancıların üstüne olsun Allah'ın lâneti!" diyelim... (Var mısınız?)

[1610] "Sana ilim geldikten sonra" yani ilim sahibi olmayı gerektiren açık deliller geldikten sonra "bu konuda" İsa (a.s.) konusunda Hıristiyanlardan "her kim seninle tartışırsa de ki: Gelin…" تعالَوا kelimesi هلُموا anlamında olup, "gelin" ifadesiyle, kararlılık ifade edilmekte ve "görüşlerinizi ortaya koyun" denmektedir. Nitekim "gel şu konuda tefekkür edelim" sözü de böyledir. "Oğullarımızı - oğullarınızı, kadınlarımızı - kadınlarınızı, kendimizi - kendinizi çağıralım;" yani bizden ve sizden her birimiz evlatlarını ve hanımlarını *mübâhele*ye getirsin; kendisi de gelsin "sonra da gönülden bir beddua ederek 'Yalancıların üstüne olsun Allah'ın lâneti!' diyelim... (Var mısınız?)" Yani bizden ya da sizden kim yalan söylüyorsa Allah'ın lâneti onun üzerine olsun diyelim. Burada kullanılan *behle* / *bühle* kelimesi lânet mânasındadır. *Behelehu'llāhu* "Allah ona lânet etsin, rahmetinden uzak kılsın" demektir. Bir kimse bir şeyi ihmal ettiği zaman, *ebhelehû* denilir. Üzerinde hörgücü olmayan deveye *nâkatün bâhilün* denilir. *İbtihâl* kelimesinin asıl anlamı budur, ancak daha sonra, lânetleşme maksadıyla olmasa da, gayretle, ısrarla yapılan her türlü dua için kullanılmıştır.

[1611] Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) onları lânetleşmeye / *mübâhele*ye çağırdığı zaman, önce "Bir düşünelim; öyle karar verelim" demişler, baş başa kaldıklarında ise aralarında söz sahibi olan yetkililerine; "Ey Abdulmesîh! Ne düşünüyorsun?" diye sormuşlar; o da "Vallahi, ey Hıristiyanlar! Muhammed'in Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu biliyorsunuz; peygamberiniz hakkında da hakikati getirmiş. Vallahi! Herhangi bir peygamberle lânetleştikten sonra, büyükleri yaşayan, küçüklerinin nesillerini sürdürdüğü hiçbir kavim yok. Eğer bunu yaparsanız helâk olursunuz; ille de dininize bağlı kalmak, mevcut inancınızı devam ettirmek istiyorsanız, o zaman onunla anlaşma yapın ve varıp ülkenize geri dönün" demiş; onlar da Peygamber (s.a.)'e gelmişlerdi. O sırada Peygamber (s.a.) Hazret-i Hasan'ı kucağına almış, Hazret-i Hüseyin'in de elinden tutmuş, yanında Hazret-i Fâtıma [v.11/632], onun arkasında ise Hazret-i Ali ile birlikte yürüyor kendilerine; "Ben dua etttiğimde siz de *âmin* deyin!" diyordu. Bunun üzerine Necran heyetinin din adamı, "Ey Hıristiyanlar! Öyle yüzler görüyorum ki, eğer Allah bir dağı yerinden oynatmayı dileyecek olsa bunu o yüzlerle yapardı; bu sebeple,

٦١-﴿فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ﴾

[١٦١٠] {فَمَنْ حَاجَّكَ} من النصارى {فِيهِ} في عيسى {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} أي من البينات الموجبة للعلم. {تَعَالَوْا} هلموا. والمراد المجيء بالرأي والعزم، كما تقول تعالَ نفكر في هذه المسألة. {نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ} أي يدع كل مني ومنكم أبناءه ونساءه ونفسه إلى المباهلة {ثُمَّ نَبْتَهِلْ} ثم نتباهل بأن نقول بهلة الله على الكاذب منا ومنكم. والبهلة بالفتح، والضم: اللعنة. وبهله الله لعنه وأبعده من رحمته من قولك: أبهله، إذا أهمله. وناقة باهل: لا صرار عليها. وأصل الابتهال هذا، ثم استعمل في كل دعاء يجتهد فيه وإن لم يكن التعانًا.

[١٦١١] وروي أنهم لما دعاهم إلى المباهلة قالوا: حتى نرجع وننظر، فلما تخالوا قالوا للعاقب وكان ذا رأيهم: يا عبد المسيح ما ترى؟ فقال: والله لقد عرفتم يا معشر النصارى أنّ محمدًا نبيٌّ مرسل، وقد جاءكم بالفصل من أمر صاحبكم، والله ما باهل قوم نبيًا قط فعاش كبيرهم ولا نبت صغيرهم، ولئن فعلتم لتهلكنّ فإن أبيتم إلا إلف دينكم والإقامة على ما أنتم عليه، فوادعوا الرجل وانصرفوا إلى بلادكم. فأتى رسول الله ﷺ وقد غدا محتضنا الحسين آخذًا بيد الحسن وفاطمة تمشي وعليٌّ خلفها وهو يقول: «إذا أنا دعوت فأمّنوا.» فقال أُسْقُفُ نجران: يا معشر النصارى! إني لأرى وجوها لو شاء الله أن يزيل جبلًا من مكانه لأزاله بها،

sakın *mübâhele* yapmayın, eğer yaparsanız helâk olursunuz ve kıyamet gününe kadar yeryüzünde bir tek Hıristiyan kalmaz" demişti. Sonra gelip, "Ey Ebu'l-Kāsım! Biz düşündük ve seninle *mübâhele* yapmamaya karar verdik. Biz seni dininle baş başa bırakalım ve kendi dinimizde sebat edelim diye düşündük" demişler [İbn Hişâm, *Sîret*, s. 328]; Peygamber (s.a.); "Mübâheleyi kabul etmezseniz, o zaman Müslüman olun, Müslümanların hak ve yükümlülükleri sizin için de geçerli olsun" demiş; onlar buna da yanaşmayınca, "o zaman size harp ilan ederim" demiş; onlar da, "Araplarla harp edecek gücümüz yok, ama seninle anlaşma yapalım; bize saldırmaman, bizi korkutmaman ve dinimizden döndürmemen karşılığında sana her yıl bin tanesi Safer ayında bin tanesi de Receb ayında olmak üzere iki bin elbise, demirden mamül otuz tane standart zırh verelim" demişler; Peygamber (s.a.) de onlarla bu koşullarda anlaşma yapmıştır. Daha sonra, Peygamber (s.a.), "nefsim kudretinde bulunan Allah'a yemin olsun ki helâk Necran halkına iyice yaklaşmıştı; eğer mübâhele yapsalardı maymuna ve domuza dönüşecekler; vadi ateş dolup başlarına akacak; Allah Necran'ın ve ağaçların tepelerindeki kuşlara varıncaya kadar tüm halkının kökünü kurutacaktı; bir yıl dolmadan bütün Hıristiyanlar helâk edilecekti!" buyurmuştur.

[1612] Hazret-i Âişe'den [v.58/678] nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) bir defasında üzerinde siyah kıldan dokunmuş, nakışlı bir aba ile dışarı çıkmış; o sırada Hazret-i Hasan yanına gelince onu abasının altına almış; daha sonra Hazret-i Hüseyin gelmiş ve onu da almış; ardından Hazret-i Fâtıma [v.11/632] ve Hazret-i Ali gelmiş ve onları da abanın altına almış ve "Ey (Peygamber ve onun) hane halkı! Şüphesiz, Allah'ın muradı, sizden şâibeyi gidererek sizi tertemiz temizlemektir." [Ahzâb 33/33] âyetini okumuştur [*Müslim*, "Fedâilu's-sahâbe", 84].

[1613] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in Hıristiyanları *mübâhele*ye çağırması kimin yalan söylediğinin ortaya çıkmasına yönelikti; bu ise Peygamber'in kendisi ile onu yalanlayanlar arasındaki bir mesele idi; peki, bu *mübâhele* çağrısına evlatların ve kadınların da dâhil edilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu onun kendine güvenini, doğruluğundan emin olusunu göstermesi açısından daha kuvvetli bir delâlete sahiptir. Zira (yalan söylüyor olması durumunda) sadece kendini Allah'ın lânetine maruz bırakmakla yetinmemiş; insanlar içerisinde en çok sevdiklerini, ciğerparesi olan yakınlarını da buna dâhil etmiştir. Yine o, bu şekilde *mübâhele* çağrısında bulunmakla hasımlarının yalan söylediğinden son derece emin olduğunu, *mübâhele* yapıldığı takdirde hasmının bütün sevdikleri ve yakınları ile birlikte köklerinin kurtulacak şekilde helâk edileceklerini göstermiş olmaktadır.

فلا تباهلوا فتهلكوا ولا يبقى على وجه الأرض نصراني إلى يوم القيامة. فقالوا: يا أبا القاسم! رأينا أن لا نباهلك وأن نقرّك على دينك ونثبُت على ديننا. قال: «فإذا أبيتم المباهلة فأسلموا يكن لكم ما للمسلمين وعليكم ما عليهم.» فأبوا. قال: «فإني أناجزكم.» فقالوا: ما لنا بحرب العرب طاقة، ولكن نصالحك على أن لا تغزونا ولا تخيفنا ولا ترددنا عن ديننا على أنّ نؤدي إليك كل عام ألفي حلة، ألف في صفر، وألف في رجب، وثلاثين درعًا عادية من حديد. فصالحهم على ذلك وقال: «والذي نفسي بيده، إن الهلاك قد تدلى على أهل نجران ولو لاعنوا لمسخوا قردة وخنازير، ولاضطرم عليهم الوادي نارًا، ولاستأصل الله نجران وأهله حتى الطير على رؤوس الشجر، ولما حال الحول على النصارى كلهم حتى يهلكوا.»

[١٦١٢] وعن عائشة رضي الله عنها أنّ رسول الله ﷺ خرج وعليه مِرْط مرحَّل من شعر أسود. فجاء الحسن فأدخله، ثم جاء الحسين فأدخله، ثم فاطمة، ثم علي، ثم قال: {إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ} [الأحزاب: ٣٣].

[١٦١٣] فإن قلت: ما كان دعاؤه إلى المباهلة إلا ليتبين الكاذب منه ومن خصمه، وذلك أمر يختص به وبمن يكاذبه، فما معنى ضم الأبناء والنساء؟ قلت: ذلك آكد في الدلالة على ثقته بحاله واستيقانه بصدقه، حيث استجرأ على تعريض أعزته وأفلاذ كبده وأحب الناس إليه لذلك ولم يقتصر على تعريض نفسه له، وعلى ثقته بكذب خصمه حتى يهلك خصمه مع أحبته وأعزته هلاكَ الاستئصال إن تمت المباهلة.

Mübâhele çağrısında hususen kadınların ve çocukların zikredilmiş olmasının sebebi, bunların insanın aile efradı içerisinde en kalbî duygularla sevilen en değerli, en yakın kimseler olmaları, hatta insanın bunlar için kendini feda edecek, onlar için savaşıp canını verecek kadar onlara değer veriyor olmasıdır. Bu sebeple, savaşlarda kadınları da beraberlerinde götürürlerdi ki kadınlar, savaştan kaçmalarına engel olsunlar. Yine kendini kadınları korumak için feda eden kimseleri "hakikatlerin koruyucuları" diye isimlendirirlerdi. Allah Teâlâ âyette evlat ve kadınları *nefs*ten yani 'kendimiz' ifadesinden önce zikretmiş, böylece onların değerlerinin üstünlüğüne dikkat çekmek ve kadın ve çocukların insana kendi canından daha kıymetli olduğunu, uğurlarında can vermeye layık olduklarını bildirmek istemiştir. Bu âyette, Ashâb-ı Kisâ'nın [yani *pençe-i âl-i 'abâ* / *hamse-i 'âl-i abâ* diye bilinen Peygamber, Fâtıma, Ali, Hasan ve Huseyn'in] faziletine dair öyle bir delil bulunmaktadır ki bundan daha kuvvetlisi olamaz. Yine bu âyette Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin gerçekliğine dair açık bir kanıt söz konusudur, zira inanan inanmayan hiç kimse, muhataplarının onun bu *mübâhele* çağrısına cevap verdiklerine dair bir rivayet nakletmiş değildir.

62. Şüphesiz budur (İsa Mesih hakkındaki) gerçek anlatım... Evet, Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur; Allah gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

63. Yüz çeviririlerse, bozucuları Allah elbette bilmektedir!

[1614] "Şüphesiz budur", yani İsa ile ilgili haberler konusunda sana anlatılanlardır "(İsa Mesih hakkındaki) gerçek anlatım." Buradaki لَهُوَ ifadesi He harekelenerek *le-hüve* şeklinde ve He'nin sükûnu ile *lehve* şeklinde okunmuştur. Zira *hüve*nin başına gelen Lâm artık bu zamirin bir parçası olmuştur; bu yüzden tıpkı [aslı *'azud* / عَضُد olan] *'azd* / عَضْد kelimesinde olduğu gibi, burada da He'nin harekesi kaldırılarak tahfif yapılmıştır. Bu *hüve* zamiri ya İnne'nin ismi ile haberi arasında fasıl zamiridir ya da mübtedadır. Bu durumda الْقَصَصُ الْحَقُّ ifadesi haber olur ve bu cümle bir bütün olarak İnne'nin haberi olur. **Şayet** "Fasıl zamirinin başına Lâm gelmesi neden caiz olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Lâm'ın haberin başına gelmesi caiz olduğuna göre, fasıl zamirinin başına gelmesi haydi haydi caizdir. Zira bu zamir, mübtedaya haberden daha yakındır, aslolan Lâm'ın mübtedanın başına gelmesidir.

[1615] وَما مِنْ إِلهٍ إِلاَّ اللهُ [Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur] ifadesindeki Min, لا إِلهَ إِلَّا اللهُ ifadesindeki *ilâhe*nin fetha üzere mebni olması gibi, istiğrak, yani 'hiçbir' anlamı ifade eder. Maksat, teslis konusunda Hıristiyanları reddetmektir.

وخص الأبناء والنساء، لأنهم أعز الأهل وألصقهم بالقلوب، وربما فداهم الرجل بنفسه وحارب دونهم حتى يقتل. ومن ثمة كانوا يسوقون مع أنفسهم الظعائن في الحروب لتمنعهم من الهرب، ويسمون الذادة عنها بأرواحهم حُماةَ الحقائق. وقدمهم في الذكر على الأنفس لينبه على لطف مكانهم وقرب منزلتهم، وليؤذن بأنهم مقدمون على الأنفس مفدَّوْن بها. وفيه دليل لا شيء أقوى منه على فضل أصحاب الكساء عليهم السلام. وفيه برهان واضح على صحة نبوة النبي ﷺ، لأنه لم يرو أحد من موافق ولا مخالف أنهم أجابوا إلى ذلك.

٦٢-﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٦٣-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ﴾

[١٦١٤] {إِنَّ هَذَا} الذي قص عليك من نبأ عيسى {لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ} قرئ بتحريك الهاء على الأصل وبالسكون، لأن اللام تنزل من {هُوَ} منزلة بعضه، فخفف كما خفف عضد. وهو إما فصل بين اسم إن وخبرها، وإما مبتدأ و{الْقَصَصُ الْحَقُّ} خبره. والجملة خبر إن. فإن قلت: لم جاز دخول اللام على الفصل؟ قلت: إذا جاز دخولها على الخبر كان دخولها على الفصل أجوز، لأنه أقرب إلى المبتدأ منه، وأصلها أن تدخل على المبتدأ.

[١٦١٥] ومن في قوله {وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللهُ} بمنزلة البناء على الفتح في «أإلهٌ إلَّا الله» في إفادة معنى الاستغراق، والمراد الردّ على النصارى في تثليثهم.

[1616] "Bozucuları Allah elbette bilmektedir!" Bu ifade; "Azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!" [Nahl 16/88] âyetindeki azap tehdidi kabilindedir.

64. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah'tan başka Rab edinmesin... Yüz çevirirlerse, o vakit; "Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz" deyin.

65. Ey Ehl-i Kitap! Tevrat ve İncil kendisinden sonra indirilmişken, niçin İbrahim hakkında münakaşa ediyorsunuz ki?! Hâlâ aklınızı başınıza almaz mısınız?!

66. Siz öyle kimselersiniz ki, haydi, bilginiz olan şeyler üzerinde münakaşa ediyorsunuz! Peki, bilginiz olmayan bir şey üzerinde niçin münakaşa ediyorsunuz? Siz bilmezsiniz, Allah bilir. (Bakınız:)

67. İbrahim; ne Yahudi'ydi ne de Hıristiyan'dı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti... Müşriklerden de değildi.

68. İbrahim'e en yakın olanlar; şüphesiz, ona uyanlar ve yine şu Peygamber ile ona iman edenlerdir... Allah da mü'minlerin velîsidir.

[1617] "Ey Ehl-i Kitap!" Bir görüşe göre; bu ifade ile hem Hıristiyanlar hem Yahudiler kastedilmiş; bir görüşe göre Necran heyeti kastedilmiş; diğer bir görüşe göre de Medine Yahudileri kastedilmiştir. "Sizinle bizim aramızda eşit olan" yani Kur'ân, Tevrat ve İncil'in farklılık arz etmediği, dolayısıyla aramızda eşit olan bir ilkeye gelin. İlke [كلمة] ise; "Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah'tan başka Rab edinmesin" ifadesidir. Yani burada şöyle denmektedir: Gelin bu ilkede birleşelim de 'Üzeyir Allah'ın oğludur' veya 'Mesih Allah'ın oğludur' demeyelim. Çünkü bunların her ikisi de bizden birileridir; bizim bir kısmımızdır, bizim gibi birer beşerdir. Din adamlarımızı, Allah'ın koymuş olduğu yasaya müracaat etmeden ihdas etmiş oldukları haram ve helaller konusunda takip etmeyelim, onlara uymayalım. Nitekim bu husus, "Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryemoğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti" [Tevbe 9/31] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1618] Rivayete göre; [daha evvel Hıristiyan olan] Adî b. Hâtim [v.67/686], "Biz din adamlarımıza kulluk etmezdik ki ya Rasûlâllah!" demiş; Peygamber (s.a.) de; "Onlar size haramlar ve helaller belirliyorlardı da, siz de onların sözlerini kabul ediyordunuz, öyle değil mi?" demiş, Adî b. Hâtim "Evet" deyince; "İşte onlara kulluk etmek budur" buyurmuştur.

[١٦١٦] {فَإِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ} وعيد لهم بالعذاب المذكور في قوله {زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨].

٦٤-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلا اللَّهَ وَلا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

٦٥-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالإِنْجِيلُ إِلا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٦٦-﴿هَأَنْتُمْ هَؤُلاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

٦٧-﴿مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

٦٨-﴿إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦١٧] {يَا أَهْلَ الْكِتَابِ} قيل هم أهل الكتابين، وقيل: وفد نجران، وقيل: يهود المدينة. {تَعَالَوْا إِلَى كَلَمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} مستوية بيننا وبينكم، لا يختلف فيها القرآن والتوراة والإنجيل. وتفسير الكلمة قوله {أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ} يعني تعالوا إليها حتى لا نقول: عزير ابن الله، ولا المسيح ابن الله؛ لأن كل واحد منهما بعضنا، بشرٌ مثلنا؛ ولا نطيعَ أحبارنا فيما أحدثوا من التحريم والتحليل من غير رجوع إلى ما شرع الله. كقوله تعالى {اِتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا} [التوبة: ٣١].

[١٦١٨] وعن عدي بن حاتم: ما كنا نعبدهم يا رسول الله! قال: «أليس كانوا يحلون لكم ويحرمون فتأخذون بقولهم؟» قال: نعم. قال: «هو ذاك.»

[1619] Fudayl b. Iyâz'ın [v.187/803], "Ha Yaratıcıya isyanın söz konusu olduğu yerde bir mahlûka itaat etmişim, ha kıbleden başka bir yöne doğru namaz kılmışım; bence aralarında bir fark yok!" dediği nakledilmiştir.

[1620] كَلِمَةٍ Lâm'ın sükûnu ile *kelmet*^{in} şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî سَواءٍ kelimesini *istevet - istivâ*^{vn} [dosdoğru bir ilke] mânasında [yani mef'ûl-i mutlak olarak] سَواءً şeklinde okumuştur.

[1621] Tevhitten "yüz çevirirlerse, o vakit; 'Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz' deyin" yani aleyhinize deliler ortaya konulmuştur, dolayısıyla kendinizin değil de bizim müslüman olduğumuzu kabul ve itiraf etmeniz gerekmektedir. Bu tıpkı bir tartışmada, dövüşte ya da başka bir mücadelede galip gelenin mağlup olana, "galip olduğumu kabul et, galibiyetimi itiraf et" demesi gibidir. Ayrıca bu ifadenin bir tür tariz olması ve anlamının da, "bu kadar açıkça ortaya çıktığı halde halâ haktan yüz çevirdiğinize göre artık kendinizin kâfir olduğunuza tanıklık edin, bunu itiraf edin" şeklinde olması mümkündür.

[1622] Yahudiler ve Hıristiyanlar İbrahim (a.s.)'ın kendilerinden olduğunu iddia etmişler ve bu konuda Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlerle tartışmaya girmişlerdir [İbn Hişam, *Sîret*, s. 307]. Bu yüzden onlara şöyle denmiştir: Yahudilik ancak Tevrat'ın inzâlinden sonra, Hıristiyanlık ise İncil'in inzâlinden sonra ortaya çıkmıştır; İbrahim (a.s.) ile Musa (a.s.) arasında bin sene, İbrahim (a.s.) ile İsa (a.s.) arasında ise iki bin sene var; o halde nasıl olur da İbrahim (a.s.), kendi zamanında mevcut olmayan ve çok uzun zaman sonra ortaya çıkmış olan bir dine mensup olabilir!? "Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız" ki böyle imkânsız bir iddiayı savunarak tartışmaya girmeyesiniz"!?"

[1623] هٰا أَنْتُمْ هؤُلاءِ [Siz öyle kimselersiniz ki] ifadesindeki Hâ, dikkat çekme ifadesi, أَنْتُمْ mübteda, هؤُلاءِ ise haberdir. حاجَجْتُمْ [münakaşa ediyorsunuz] ifadesi ilk cümleyi açıklayan yeni bir cümle olup, "siz öyle ahmak insanlarsınız ki; ahmaklığınız, akıl yetersizliğinizin izahı, münakaşa ediyor olmanızdır" şeklindedir.

[1624] "Haydi, bilginiz olan şeyler üzerinde" yani Tevrat ve İncil'in bildirdiği konularda "münakaşa ediyorsunuz! Peki, bilginiz olmayan bir şey üzerinde" yani kitaplarınızda söz konusu edilmeyen, İbrahim'in dini meselesinde "niçin münakaşa ediyorsunuz?"

[1625] Nakledildiğine göre Ahfeş [v.215/830], buradaki هٰا أَنْتُمْ ifadesinin soru ifadesi olarak آأنتم [siz misiniz?] mânasında olduğunu, fakat soru Hemze'sinin He'ye dönüştürüldüğünü söylemiştir. Bu durumda "soru"nun mânası, onların ahmaklıkları karşısında hayret izhar etmektir. Bir görüşe göre; هؤُلاءِ ifadesi, *el-lezîne* [onlar ki] mânasında olup حاجَجْتُمْ ifadesi de onun sıla cümlesidir.

[١٦١٩] وعن الفضيل: لا أبالي أطعت مخلوقًا في معصية الخالق، أو صليت لغير القبلة.

[١٦٢٠] وقرئ كَلْمة بسكون اللام. وقرأ الحسن سواءً بالنصب بمعنى استوت استواءً.

[١٦٢١] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} عن التوحيد {فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ} أي لزمتكم الحجة فوجب عليكم أن تعترفوا وتسلموا بأنا مسلمون دونكم. كما يقول الغالب للمغلوب في جدال أو صراع أو غيرهما: اعترف بأني أنا الغالب وسلم لي الغلبة. ويجوز أن يكون من باب التعريض، ومعناه: اشهدوا واعترفوا بأنكم كافرون حيث توليتم عن الحق بعد ظهوره.

[١٦٢٢] زعم كل فريق من اليهود والنصارى أن إبراهيم كان منهم، وجادلوا رسول الله ﷺ والمؤمنين فيه فقيل لهم: إن اليهودية إنما حدثت بعد نزول التوراة، والنصرانية بعد نزول الإنجيل، وبين إبراهيم وموسى ألف سنة، وبينه وبين عيسى ألفان، فكيف يكون إبراهيم على دين لم يحدث إلا بعد عهده بأزمنة متطاولة؟ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} حتى لا تجادلوا مثل هذا الجدال المحال.

[١٦٢٣] {هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} ها للتنبيه، وأنتم مبتدأ وهؤلاء خبره. و{حَاجَجْتُمْ} جملة مستأنفة مبينة للجملة الأولى، يعني أنتم هؤلاء الأشخاص الحمقى؛ وبيان حماقتكم وقلة عقولكم أنكم جادلتم.

[١٦٢٤] {فِيمَا لَكُم بِهِ عِلمٌ} مما نطق به التوراة والإنجيل {فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ} ولا ذكر له في كتابيكم من دين إبراهيم.

[١٦٢٥] وعن الأخفش: ها أنتم هو آأنتم على الاستفهام. فقلبت الهمزة هاء. ومعنى الاستفهام التعجب من حماقتهم. وقيل: {هَؤُلَاءِ} بمعنى الذين و{حَاجَجْتُمْ} صلته.

[1626] Münakaşa ettiğiniz konulara dair bilgiyi "siz bilmezsiniz" bu konuda cahilsiniz, "Allah bilir" ve Allah İbrahim Peygamber'in sizin dininizden berî olduğunu açıkça bildirmektedir: "İbrahim; ne Yahudi'ydi ne de Hıristiyan'dı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti... Müşriklerden de değildi," yani sizden olmadığı gibi Müşriklerden de değildi. "Müşrikler" ile Yahudi ve Hıristiyanlar da kastedilmiş olabilir, zira onlar da Üzeyir ve Mesih'i Allah'a ortak koşmaktadır.

[1627] "İbrahim'e en yakın olanlar" yani onun en has ve yakını olan kimseler; - أَوْلَى kelimesi yakınlık anlamındaki *vely* kökündendir- "şüphesiz, ona uyanlardır", yani döneminde ve sonrasında ona uyanlardır "ve" özellikle "şu Peygamber ve iman edenlerdir," onun ümmetidir. وَهٰذَا النَّبِيُّ ifadesi اتَّبَعُوهُ fiilindeki Hu zamirine atıf yapılıp mansup olarak وَهٰذَا النَّبِيَّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam, "ona ve şu peygambere uyanlar" şeklinde olur. Yine bu ifade, *İbrâhîm*[e] kelimesine atıf yapılarak mecrur da okunmuştur ["İnsanların İbrahim'e ve şu peygambere en yakın olanları…" mealinde].

69. Ehl-i Kitap'dan bir grup sizi saptırmak istedi... Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar; ama farkında değiller.

70. Ey Ehl-i Kitap! (Doğru olduklarına Tevrat vesilesiyle) şahitlik ettiğiniz halde, niçin Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ediyorsunuz?!

71. Ey Ehl-i Kitap! Niçin hakkı bâtıla buluyor ve bile bile hakkı gizliyorsunuz?!

[1628] "Bir grup istedi." Bunlar Huzeyfe [v.36/656], Ammâr [v.37/657] ve Mu'âz'ı [v.17/638] Yahudiliğe davet eden Yahudilerdir. "Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar;" saptırmalarının vebali sadece kendi üzerlerine oluyor. Çünkü sapkınlıkları ve saptırmaları nedeniyle azapları ikiye katlanacaktır. Ya da, Müslümanları saptıramayacaklardır, ancak kendileri gibi olan yandaşlarını saptırırlar.

[1629] "Allah'ın âyetlerini" ifadesinden maksat Tevrat ve İncil, onları inkâr etmeleri ise onların Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin sıhhati ve başka konularda konusunda söylediklerine inanmamalarıdır. وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ, onların şahitlikleri de bunların Allah'ın âyetleri olduğunu itiraf etmeleridir. Veya bu iki kitapta sıfatlarını görüp "şahitlik ettiğiniz halde" Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin delillerini ve Kur'an'ı "nankörce inkar ediyorsunuz!?" Ya da Allah'ın bütün âyetlerini hak olduklarını "bile bile" nankörce inkar ediyorsunuz.

[1630] تَلْبِسُونَ ifadesi şedde ile *telebbesûne* şeklinde okunmuştur. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] Bâ'nın fethası ile *telbesûne* şeklinde okumuştur ki bu durumda anlam; "bâtıl ile birlikte hakkı da (riyakârca) kuşanmayın" şeklindedir. Bu tıpkı *ke-lâbisi sevbey zûr*[in] [sahte iki elbise giyen kimse gibi] ifadesine benzer. Yine şairin şu sözü de böyledir:

[Tam da] şerefi ridâ ve izâr olarak kuşandığında

[١٦٢٦] {وَاللهُ يَعْلَمُ} علم ما حاججتم فيه {وَأَنْتُمْ} جاهلون به. ثم أعلمهم بأنه بريء من دينكم وما كان إلا {حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} كما لم يكن منكم. أو أراد بالمشركين اليهود والنصارى، لإشراكهم به عزيرًا والمسيح.

[١٦٢٧] {إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ} إن أخصَّهم به وأقربهم منه -من الوَلْي وهو القرب- {لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ} في زمانه وبعدَه {وَهَذَا النَّبِيُّ} خصوصًا {وَالَّذِينَ آمَنُوا} من أمته. وقرئ وهذا النبيَّ، بالنصب عطفًا على الهاء في {اِتَّبَعُوهُ}، أي اتبعوه واتبعوا هذا النبي؛ وبالجر عطفًا على إبراهيم.

٦٩-﴿وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

٧٠-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُم تَشْهَدُونَ﴾

٧١-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٢٨] {وَدَّتْ طَائِفَةٌ} هم اليهود، دعوا حذيفة وعمارًا ومعاذًا إلى اليهودية {وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ} وما يعود وبال الإضلال إلا عليهم، لأن العذاب يضاعف لهم بضلالهم وإضلالهم؛ أو وما يقدرون على إضلال المسلمين، وإنما يضلون أمثالهم من أشياعهم.

[١٦٢٩] {بِآيَاتِ اللهِ} بالتوراة والإنجيل. وكفرُهم بها أنهم لا يؤمنون بما نطقت به من صحة نبوّة رسول الله ﷺ وغيرها. وشهادُتهم اعترافهم بأنها آيات الله. أو تكفرون بالقرآن ودلائل نبوّة الرسول {وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} نعته في الكتابين. أو تكفرون بآيات الله جميعًا {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} أنها حق.

[١٦٣٠] قرئ تلَبَّسُون، بالتشديد وقرأ يحيى بن وثاب تلبَسُون بفتح الباء أي تلبسون الحق مع الباطل. كقوله: ك»لابس ثوبَيْ زور» وقوله:

إِذَا هُوَ بِالْمَجْدِ ارْتَدَى وَتَأَزَّرَا ۞

72. Ehl-i Kitap'dan bir grup şöyle dedi: "İman edenlere indirilen(!) şeylere; günün başında iman edi(yormuş gibi yapı)n, günün sonunda da inkâr edin. Belki onlar da dönerler."

73. "Ayrıca, kendi dininize uyanlardan başkasına iman edip peşinden gitmeyin!.." De ki: Doğru yol, Allah'ın yoludur. Birine size verilenin bir benzeri verildi diye mi ya da (Müslümanlar) Rabbinizin katında aleyhinize kanıt gösterecekleri için mi (Kur'ân'a iman etmiyorsunuz)?! De ki: Şüphesiz, lütuf Allah'ın elinde; onu dilediğine veriyor. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

74. Rahmetini dilediğine tahsis ediyor. Allah büyük lütuf sahibidir.

[1631] وَجْهَ النَّهارِ "günün başında" demektir. Şair şöyle demiştir:

Mâlik'in öldürülmesine sevinen,

Günün başında gelsin de, kadınlarımızı görsün [nasıl matem tutuyorlar görsün].

Yani "Müslümanlara indirilenlere günün başında iman ediyormuş gibi yapın; sonunda da inkâr edin; belki" 'Bunlar kitap ehli; bilgili insanlar; herhalde anladıkları bir şey yüzünden Müslümanlıktan döndüler" diyerek dinlerinden şüpheye düşer ve sizin gibi dinden "dönerler." Bir görüşe göre; Hayber Yahudilerinin âlimlerinden on iki kişi toplanmış ve aralarında, "Günün başında Muhammed'in dinine, -gerçekten inanmadan- girin; günün sonunda da inkâr edin ve 'Biz kendi kitabımıza baktık, âlimlerimizle istişare ettik, baktık ki Muhammed orada anlatılan özelliklere sahip değil, böylece onun yalancı olduğu, dininin bâtıl olduğu açıkça bize görünmüş oldu' deyin, siz böyle yaparsanız, ashabı da dinlerinde şüpheye düşerler" demişlerdir. Bir görüşe göre bu, kıble ile ilgili bir konudur. Kıble Kâbe'ye çevrilince Kâ'b b. Eşref [v.3/624] arkadaşlarına, "Onlara Kâbe'ye dönüp namaz kılma konusunda indirilene iman edin; günün başında Kâbe'ye doğru ibadet edin, günün sonunda ise bunu inkâr edip Beyt-i Makdis'e doğru ibadet edin; belki o zaman onlar da, 'bunlar bizden daha bilgililer ve kıblelerini değiştirdiler' der ve sizin gibi dönerler" demiştir.

[1632] وَلا تُؤْمِنُوا ifadesi, أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ ifadesi ile ilişkili olup bu iki ifade arasındakiler ise ara cümledir. Buna göre anlam şöyle olmaktadır: Herhangi birine size verilenin bir benzerinin verildiğine dair imanınızı sadece dindaşlarınıza ızhar edin; başkalarına değil. Yani Müslümanlara da size verilen kitap gibi bir kitap verildiğine inandığınızı gizli tutun; bunu sadece kendi yandaşlarınıza söyleyin; Müslümanlara söylemeyin, zira söylerseniz bu durum onların sebatını artırır. Ayrıca bunu Müşriklere de söylemeyin, zira bu onları İslâm'a davet eder.

٧٢-﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

٧٣-﴿وَلا تُؤْمِنُوا إِلا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ مِثْلَ مَا أُوتِيتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

٧٤-﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

[١٦٣١] {وَجْهَ النَّهَارِ} أوّله. قال:

مَنْ كَانَ مَسْرُورًا بِمَقْتَلِ مَالِكٍ ❁ فَلْيَأْتِ نِسْوتَنَا بِوَجْهِ نَهَارِ

والمعنى: أظهروا الإيمان بما أنزل على المسلمين في أوّل النهار {وَاكْفُرُوا} به في آخره لعلهم يشكون في دينهم ويقولون: ما رجعوا وهم أهل كتاب وعلمٍ إلا لأمر قد تبين لهم، فيرجعون برجوعكم. وقيل: تواطأ اثنا عشر من أحبار يهود خيبر، وقال بعضهم لبعض: ادخلوا في دين محمد أوّل النهار من غير اعتقاد، واكفروا به آخر النهار؛ وقولوا: إنا نظرنا في كتبنا وشاورنا علماءنا فوجدنا محمدًا ليس بذلك المنعوت وظهر لنا كذبه وبطلان دينه، فإذا فعلتم ذلك شكّ أصحابه في دينهم. وقيل: هذا في شأن القبلة لما صرفت إلى الكعبة قال كعب بن الأشرف لأصحابه: آمنوا بما أنزل عليهم من الصلاة إلى الكعبة وصلوا إليها في أوّل النهار، ثم اكفروا به في آخره وصلوا إلى الصخرة، ولعلهم يقولون: هم أعلم منا وقد رجعوا، فيرجعون.

[١٦٣٢] {وَلَا تُؤْمِنُوا} متعلق بقوله {أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ} وما بينهما اعتراض. أي ولا تظهروا إيمانكم بأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم إلا لأهل دينكم دون غيرهم. أرادوا: أسرّوا تصديقكم بأنّ المسلمين قد أوتوا من كتب الله مثل ما أوتيتم، ولا تفشوه إلا إلى أشياعكم وحدهم دون المسلمين لئلا يزيدهم ثباتًا، ودون المشركين لئلا يدعوهم إلى الإسلام.

[1633] أَوْ يُحاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ [Rabbinizin katında aleyhinize…] ifadesi, أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ [birine size verilenin bir benzeri verildi diye] ifadesine atıftır, يُحاجُّوكُمْ [kanıt göstereceğ*leri*ne] ifadesindeki fail zamiri de أَحَدٌ kelimesine işaret eder; zira أَحَدٌ çoğul anlamındadır. Yani; kıyamet günü Müslümanların size karşı bu 'hakk'ı delil göstereceklerini ve Allah katında delil ile size galip geleceklerini, yandaşlarınızdan başka kimseye söylemeyin. **Şayet** "Buradaki ara cümlenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Hidayet Allah'ın hidayetidir, bunu kime lütfetmek ve onun Müslüman olmasını ya da İslâm'da sebat etmesini sağlamak isterse, bu gerçekleşir, bu konuda sizin tuzaklarınız, hileleriniz ve inancınızı hem müslümanlardan hem Müşriklerden gizlemeniz size hiçbir fayda sağlamayacaktır. "De ki: Şüphesiz, lütuf Allah'ın elinde; onu dilediğine veriyor" ifadesi de böyledir; burada lütuf kelimesi ile hidayet ve muvaffakiyet kastedilmiştir.

[1634] Diğer bir ihtimal ise إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ ifadesinde sözün tamamlanmış olmasıdır ki, bu durumda anlam; "Bu zahirî imanı, yani günün başındaki göstermelik inanışı sadece, sizin dininize tâbi iken sonradan Müslüman olan kimselere karşı yapın" şeklindedir. Çünkü onlar hem sonradan Müslüman olanların İslâm'dan dönmelerini, diğer mü'minlerin İslâm'dan dönmelerinden daha kuvvetli bir şekilde ümit ediyorlardı hem de sonradan Müslüman olan Yahudilerin bu durumu onları daha çok öfkelendiriyordu. Bu durumda أَنْ يُؤْتى… ifadesi, "Başka bir nedenle değil, sırf herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olduğundan bunları söylüyor ve ondan yüz çeviriyorsunuz!" anlamındadır. Yani "sizi bu söylediklerinizi söylemeye sevk eden, 'herhangi birine size verilen ilim ve kitabın bir benzeri verildi' diye beslediğiniz kıskançlık ve hasettir. İbn Kesir'in [v.120/737] bu ifadeyi onaylamak ve kınamak için istifham Hemze'si ile أأن يؤتى أحد şeklinde okumuş olması da bu yorumu desteklemektedir ki bu ifade, "sırf birine verildi diye" anlamına gelmektedir. **Şayet** "Peki, buna göre أَوْ يُحاجُّوكُمْ ifadesi ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, "herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olması ve onu inkâr ettiğinizde Rabbinizin katında aleyhinizde delil gösterecek olması nedeniyle bu tertibi / komployu düzenlediniz!" şeklindedir. Burada قُلْ إِنَّ الْهُدى هُدَى اللهِ ifadesindeki هُدَى اللهِ ifadesinin الْهُدى ifadesinden bedel olması ve أَنْ يُؤْتى ifadesinin de İnne'nin haberi olup anlamın şu şekilde olması da mümkündür: De ki: Allah'ın hidayeti; herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olması ve böylece Müslümanların Rabbinizin katında aleyhinizde delil gösterecek, kendi gerçekleri ile sizin bâtılınızı yok edecek, delilinizi çürütecek olmalarıdır.

[١٦٣٣] {أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ} عطف على أن يؤتى والضمير في {يُحَاجُّوكُمْ} لـ{أَحَدٌ}، لأنه في معنى الجمع، بمعنى: ولا تؤمنوا لغير أتباعكم، أنّ المسلمين يحاجونكم يوم القيامة بالحق ويغالبونكم عند الله تعالى بالحجة. فإن قلت: فما معنى الاعتراض؟ قلت: معناه أنّ الهدى هدى الله، من شاء أن يلطف به حتى يسلم، أو يزيد ثباته على الإسلام، كان ذلك، ولم ينفع كيدكم وحيلكم وزيكم تصديقكم عن المسلمين والمشركين. وكذلك قوله تعالى {قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ} يريد الهداية والتوفيق.

[١٦٣٤] أو يتمّ الكلام عند قوله {إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ} على معنى: ولا تؤمنوا هذا الإيمان الظاهر وهو إيمانهم وجه النهار إلا لمن تبع دينكم؛ إلا لمن كانوا تابعين لدينكم ممن أسلموا منكم. لأن رجوعهم كان أرجى عندهم من رجوع من سواهم، ولأن إسلامهم كان أغيظ لهم. وقوله {أَنْ يُؤتَى} معناه لأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم قلتم ذلك ودبرتموه، لا لشيء آخر، يعني أن ما بكم من الحسد والبغي أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم من فضل العلم والكتاب دعاكم إلى أن قلتم ما قلتم. والدليل عليه قراءة ابن كثير: أأن يؤتى أحد، بزيادة همزة الاستفهام للتقرير والتوبيخ. بمعنى: إلا أن يؤتى أحد. فإن قلت: فما معنى قوله {أَوْ يُحَاجُّوكُمْ} على هذا؟ قلت: معناه دبرتم ما دبرتم لأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم ولما يتصل به عند كفركم به من محاجتهم لكم عند ربكم. ويجوز أن يكون {هُدَى اللهِ} بدلًا من الهدى، و{أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ} خبر إن، على معنى: قل إن هدى الله أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم أو يحاجوكم حتى يحاجوكم عند ربكم فيقرعوا باطلكم بحقهم ويدحضوا حجتكم.

[1635] أَنْ يُؤْتى ifadesi إِنْ يُؤْتى şeklinde; olumsuzluk mânasına gelen İn edatı ile de okunmuştur. Bu durumda ifade Ehl-i Kitab'ın sözü ile ilişkili olup, anlam şöyledir: Ancak kendi dininize tâbi olan kimselere iman ediniz ve onlara deyiniz ki; hiç kimseye size verilenin bir benzeri verilmiş değildir ki Rabbinizin katında size delil olarak gösterebilsin, yani kimseye size verilenin bir benzeri verilmemiştir, dolayısıyla kimse Rabbinizin katında size delil getiremez. أَنْ يُؤْتى ifadesinin, وَ تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ ifadesinin delâlet ettiği gizli bir fiil ile mansup olması da mümkündür. Bu durumda sanki, "Hidayet Allah'ın hidayetidir, o halde herhangi birine size verilenin bir benzerinin verilmiş olmasını inkâr etmeyin" denilmiş olmaktadır. Zira onların وَلا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ şeklindeki ifadeleri, kendilerine verilenin bir benzerinin herhangi bir kimseye verilmiş olmasının inkârı anlamına gelmektedir.

75. Ehl-i Kitap'dan öylesi vardır ki; bir yük (altın) emanet etsen onu sana öder; öylesi de vardır ki, kendisine tek bir dinar emanet etsen, başına dikilip ısrarla istemedikçe onu sana ödemez. Bu, onların: "Ümmîler hakkında bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez" demelerindendir! Bile bile Allah'a karşı yalan söylemekteler!

76. Hayır!.. Her kim Allah'tan sakınıp anlaşmasına harfiyen uyarsa, Allah elbette müttakîleri sever.

[1636] İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre; "öylesi vardır ki bir yük (altın) emanet etsen onu sana öder" ifadesinden maksat, Abdullah b. Selâm'dır [v.43/664]. Kureyşli biri ona bin iki yüz okka [yaklaşık 300 kg.] altın emanet etmiş; o da (vakti gelince) emanetini iade etmiştir. وَمَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ [kendisine tek bir dinar emanet etsen] ifadesi ile de Finhâs b. Âzûrâ kastedilmiştir. Bu kişiye bir Kureyşli, bir dinar emanet etmiş; fakat daha sonra bu, emaneti inkâr edip hıyanet etmiştir. Bir görüşe göre, kendisine çok mal verildiği halde emanete riayet edenler Hıristiyanlardır, çünkü onlarda emanete rivayet etme davranışı baskındır; azıcık bir emanete dahi hıyanet edenler ise Yahudilerdir, zira onlarda baskın olan hıyanettir. "Başına dikilip ısrarla istemedikçe onu sana ödemez" yani ey hak sahibi! Sen onun başında dikilip, sürekli olarak alacağını talep etmez ya da meseleyi hâkime intikal ettirip aleyhine delil ortaya koymazsan onu sana ödemez.

[1637] يُؤَدِّهِ ifadesi, He'nin kesresi ve vasıl ile [*yu'eddihileyke*] okunduğu gibi, He'nin kesresi ile, vasletmeden [*yu'eddihî ileyke*] ve He'nin sükûnu ile [*yu'eddih ileyke*] de okunmuştur. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] *te'menhü* ifadesini *ti'menhü* şeklinde, Tâ'nın kesresi ile; دُمْتَ kelimesini de *dâme - yedâmü* fiilinden, Dâl'ın kesresi ile *dimte* şeklinde okumuştur.

[١٦٣٥] وقرئ إن يؤتى أحد، على إن النافية، وهو متصل بكلام أهل الكتاب. أي ولا تؤمنوا إلا لمن تبع دينكم وقولوا لهم: ما يؤتى أحد مثل ما أوتيتم حتى يحاجوكم عند ربكم؛ يعني ما يؤتون مثله فلا يحاجونكم، ويجوز أن ينتصب {أَنْ يُؤْتَى} بفعل مضمر يدل عليه قوله {وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ}، كأنه قيل: قل إن الهدى هدى الله، فلا تنكروا أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم؛ لأن قولهم {وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ} إنكار لأن يؤتى أحد مثل ما أوتوا.

٧٥-﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

٧٦-﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

[١٦٣٦] عن ابن عباس {مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ} هو عبد الله بن سلام، استودعه رجل من قريشٍ ألفًا ومائتي أُوقية ذهبًا فأدّاه إليه. و{مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ} فنحاص بن عازوراء، استودعه رجل من قريش دينارًا فجحده وخانه. وقيل: المأمونون على الكثير النصارى، لغلبة الأمانة عليهم، والخائنون في القليل اليهودُ، لغلبة الخيانة عليهم. {إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا} إلا مدّة دوامك عليه يا صاحب الحق قائمًا على رأسه متوكلًا عليه بالمطالبة والتعنيف، أو بالرفع إلى الحاكم وإقامة البينة عليه.

[١٦٣٧] وقرئ يؤده بكسر الهاء والوصل، وبكسرها بغير وصل، وبسكونها. وقرأ يحيى بن وثاب تِأْمَنْهُ، بكسر التاء. ودِمت بكسر الدال، من دام يدام.

ذٰلِكَ ifadesi, لا يُؤَدِّهِ ifadesinin delâlet ettiği üzere onların; "ümmîler hakkında bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez" diyerek ödememelerine, yani üzerlerindeki hakları sahiplerine iade etmemelerine işarettir. Bu sözleri ile, "Ümmîlerin mallarını gasp etmek ve onlara zarar vermek gibi fiillerimiz konusunda herhangi bir kınama ya da azarlamaya maruz kalmayız, çünkü bizim dinimizden değiller" demek istiyorlardı ve ümmîler derken Ehl-i Kitap olmayanları kastediyorlardı. Kendilerine muhalif olanlara haksızlık etmeyi helal görüyorlar ve "bunlar[a yaptıklarımız] için kitabımızda herhangi bir yasak takdir edilmemiştir." diyorlardı. Bir görüşe göre; Yahudiler bazı Kureyşlilerle alışveriş yapmışlar; bu Kureyşliler Müslüman olup da alacaklarını isteyince, alacaklarını ödememiş ve "artık size borcumuz yok, zira dininizi terkettiniz" demişler ve bunu kitaplarında bulduklarını iddia etmişlerdir.

[1638] Rivayet edildiğine göre; bu âyet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur; "Yalan söylüyorlar Allah'ın düşmanları! Evet, Cahiliyeden kalma ne varsa hepsi benim de ayağımın altındadır, ama emanetler bundan istisnadır; zira sahibi iyi de olsa kötü de olsa, emanet kendisine mutlaka iade edilir." [KT.b]

[1639] Rivayete göre adamın biri İbn Abbâs'a [v.68/688]; "Gazaya çıktığımızda zimmîlerin tavuk ve koyunlarını alıyoruz" demiş; İbn Abbâs; "Hangi gerekçeyle alıyorsunuz ki?" deyince; "Bunun bir sakıncası yok diyerek…" demiş. İbn Abbâs, "Bu, Ehl-i Kitab'ın, 'Ümmiler konusunda bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez' şeklindeki sözlerinin aynısıdır! Doğrusu zimmîler size cizye ödedikleri sürece malları size helal olmaz, ancak gönüllü verirlerse başka" demiştir [KT.b].

[1640] Yalan söylediklerini "bile bile", bunun kendi kitaplarında bulunduğunu iddia ederek, "Allah'a karşı yalan söylemekteler! Hayır!.." Bununla, onların "ümmiler konusunda bir sorumluluğumuz yok" diyerek reddetmiş oldukları sorumluluğun var olduğu ifade edilmektedir; "hayır, ümmîler konusunda da sorumludurlar" anlamındadır. "Her kim Allah'tan sakınıp anlaşmasına harfiyen uyarsa" cümlesi, "hayır" kelimesi ile ifade edilmiş olan cümleyi onaylayan yeni bir cümledir. بِعَهْدِهِ [anlaşmasına] ifadesindeki zamir, مَنْ أَوْفى [her kim uyarsa] ifadesine işaret eder; zira yapmış olduğu anlaşmada verdiği sözü yerine getiren ve hıyanet konusunda Allah'tan korkan herkesi Allah sever.

{ذَلِكَ} إشارة إلى ترك الأداء الذي دلّ عليه {لَمْ يُؤَدِّهِ}، أي تركهم أداء الحقوق بسبب قولهم {لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ} أي لا يتطرّق علينا عتاب وذم في شأن الأميين -يعنون الذين ليسوا من أهل الكتاب- وما فعلنا بهم من حبس أموالهم والإضرار بهم، لأنهم ليسوا على ديننا، وكانوا يستحلون ظلم من خالفهم ويقولون: لم يجعل لهم في كتابنا حرمة. وقيل: بايع اليهود رجالًا من قريش، فلما أسلموا تقاضَوْهم فقالوا: ليس لكم علينا حق حيث تركتم دينكم، وادَّعَوْا أنهم وجدوا ذلك في كتابهم.

[١٦٣٨] وعن النبي ﷺ أنه قال عند نزولها: «كذب أعداء الله! ما من شيء في الجاهلية إلا وهو تحت قدميَّ، إلا الأمانة؛ فإنها مؤداة إلى البرّ والفاجر.»

[١٦٣٩] وعن ابن عباس أنه سأله رجل فقال: إنا نصيب في الغزو من أموال أهل الذمة الدجاجة والشاة. قال: فتقولون ماذا؟ قال: نقول ليس علينا في ذلك بأس. قال: هذا كما قال أهل الكتاب: ليس علينا في الأميين سبيل؛ إنهم إذا أدّوا الجزية لم يحلّ لكم أكل أموالهم إلا بطيبة أنفسهم.

[١٦٤٠] {وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ} بادعائهم أن ذلك في كتابهم {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} أنهم كاذبون. {بَلَى} إثبات لما نفوه من السبيل عليهم في الأميين، أي بلى، عليهم سبيل فيهم. وقوله {مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ} جملة مستأنفة مقرّرة للجملة التي سدّت بلى مسدّها، والضمير في {بِعَهْدِهِ} راجع إلى {مَنْ أَوْفَى}، على أنّ كل من أوفى بما عاهد عليه واتقى الله في ترك الخيانة والغدر، فإنّ الله يحبه.

[1641] **Şayet** "Bu, umumi bir ifadedir ve sanki Ehl-i Kitap da ahitlerine vefa gösterip hıyaneti terkedecek olsa, Allah'ın sevgisini kazanacaklarmış gibi bir düşünceyi akla getirmektedir" **dersen, şöyle derim**: Evet öyledir, zira onlar ahde vefa gösterecek olsalar her şeyden önce en büyük ahde, yani kitaplarında kendilerinden, beraberlerindekini tasdik eden peygambere iman edeceklerine dair alınmış söze vefa gösterirler. Eğer hıyanet konusunda Allah'tan sakınacak ve hıyaneti terkedecek olsalar, Allah adına yalan söylemekten ve O'nun kelimelerini tahrif etmekten de sakınırlar. Ayrıca buradaki zamirin Allah Teâlâ'ya işaret ediyor olması, -yani "ahdine/anlaşmasına" ifadesi ile "Allah'ın ahdine" mânasının kastedilmiş olması- da mümkündür; zira Allah'ın ahdine vefa gösterip O'ndan sakınan herkesi Allah sever. Buna; iman, salih ameller ve sakınılması gereken küfür ve kötü ameller dâhildir. **Şayet** "Cevap cümlesinde, şart cümlesindeki *men* [her kim ki] ifadesine işaret eden zamir nerededir?" **dersen şöyle derim;** [مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى ifadesindeki] "müttakîler"in umumiliği, zamirin işaretinin yerine geçmektedir.

[1642] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre; bu âyet Ehl-i Kitap'dan Müslüman olan Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve Rahip Bahîrâ gibi kimseler hakkında inzâl edilmiştir.

77. Allah'a verdikleri sözü ve ettikleri yeminleri az bir pahaya değişenlerin âhirette hiçbir nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz; onlara bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..

78. Hele, içlerinde bir grup var ki; kitapta olmadığı halde kitaptan zannedesiniz diye dillerini eğip bükerek; "Bu, Allah katındandır" diyorlar! Oysa Allah katından değildir; Allah adına bile bile yalan söylemektedirler!..

[1643] Buraya Allah'ın ahdini, yani ellerindeki kitabı tasdik eden peygambere inanma konusunda "Allah'a vermiş oldukları sözü ve ettikleri yeminleri" -ki bu; "Vallahi, o peygambere iman edeceğiz, ona destek olacağız!" şeklindeki sözleridir- "az bir pahaya" yani liderlik, rüşvet vb. dünya menfaatlerine "değişenlerin…" يَشْتَرُونَ fiili "değiştirirler" anlamındadır. Bir görüşe göre bu âyet Ebû Râfi' [v.40/660], Lübâbe b. Ebu'l-Hukayk [v.3/624] ve Huyeyy b. Ahtab [v.5/627] isimli Yahudiler hakkında nâzil olmuştur; bunlar Tevrat'ı tahrif etmişler; Peygamber (s.a.)'in sıfatlarına dair ifadeleri değiştirmişler ve bunun karşılığında rüşvet almışlardır. Bir başka görüşe göre; Yahudilerden bir grup, bir kıtlık yılında erzak istemek üzere Kâ'b b. Eşref'in [v.3/624] yanına gelmişler;

[١٦٤١] فإن قلت: فهذا عام يخيل أنه لو وفَّى أهل الكتاب بعهودهم وتركوا الخيانة لكسبوا محبة الله. قلت: أجل، لأنهم إذا وفوا بالعهود وفَّوا أول شيء بالعهد الأعظم، وهو ما أخذ عليهم في كتابهم من الإيمان برسول مصدق لما معهم، ولو اتقوا الله في ترك الخيانة لاتَّقوه في ترك الكذب على الله وتحريف كلِمِه. ويجوز أن يرجع الضمير إلى الله تعالى، على أن كل من وفَّى بعهد الله واتقاه فإنّ الله يحبه، ويدخل في ذلك الإيمان وغيره من الصالحات وما وجب اتقاؤه من الكفر وأعمال السوء. فإن قلت: فأين الضمير الراجع من الجزاء إلى من؟ قلت: عموم المتقين قام مقام رجوع الضمير.

[١٦٤٢] وعن ابن عباس: نزلت في عبد الله بن سلام وبَحِيرا الراهب ونظرائهما من مسلمة أهل الكتاب.

٧٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ لا خَلاقَ لَهُمْ فِي الآخِرَةِ وَلا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٧٨-﴿وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٤٣] {يَشْتَرُونَ} يستبدلون {بِعَهْدِ اللهِ} بما عاهدوه عليه من الإيمان بالرسول المصدّق لما معهم {وَأَيْمَانِهِمْ} وبما حلفوا به من قولهم: والله لنؤمنَنَّ به ولننصرنه! {ثَمَنًا قَلِيلًا} متاع الدنيا من الترؤُّس والارتشاء ونحو ذلك. وقيل: نزلت في أبي رافع ولبابة بن أبي الحقيق وحيي بن أخطب، حرفوا التوراة وبدلوا صفة رسول الله ﷺ، وأخذوا الرشوة على ذلك. وقيل: جاءت جماعة من اليهود إلى كعب بن الأشرف في سنة أصابتهم ممتارين،

o da onlara, "bu adamın Allah'ın peygamberi olduğunu biliyor musunuz?" demiş; onlar "evet" demişler; o da, "aslında ben size erzak ve kıyafet vermeyi düşünmüştüm, ancak Allah (böyle konuştuğunuz için) size çok mal vermeyi haram kıldı" deyince onlar, "belki de biz karıştırmışızdır, biraz süre ver, onunla görüşelim" demişler ve gidip Tevrat'taki Peygamber (s.a.)'in sıfatlarının yerine başka sıfatlar yazmış ve geri dönüp "bir karıştırmışız, hata etmişiz; kitapta bize sıfatları anlatılan kişi o değil" demişler; bunun üzerine Kâ'b b. Eşref sevinmiş ve onlara azık vermiştir. Nakledildiğine göre; [sahabilerden] Eş'as b. Kays [v.40/661] şöyle demiştir: Bu âyet benim hakkımda nâzil oldu. Bir adamla aramda bir kuyu yüzünden husumet çıkmıştı; Peygamber (s.a.)'in hakemliğine müracaat ettik; o da, "Ya sen iki şahit getirirsin ya da o yemin eder" buyurdu. Ben de, "o zaman o hiç umursamadan yemin eder" dedim; Peygamber (s.a.) de, "Kim yalan yere, günahkârca yemin ederek bir mal kazanırsa, Allah kendisine kızgın olduğu halde onun huzuruna çıkar" [*Buhârî*, "Rehin", 6] buyurdu. Bir görüşe göre de; âyet pazara bir mal getiren ve "bu mala daha önce verilmemiş bir fiyat verildi" diye yemin eden bir kimse hakkında inzâl edilmiştir. Ancak bu âyetin Ehl-i Kitap hakkında inzâl edilmiş olması, daha doğru bir değerlendirmedir. بِعَهْدِ اللّٰهِ [Allah'ın ahdi] ifadesi, **بعهده** ifadesindeki zamirin "Allah"a işaret ettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

[1644] "Allah onlara bakmaz" ifadesi onların önemsenmeyeceğini, kendilerine yönelik kızgınlığı ifade eden bir mecazdır. Nitekim "falan kimse filancaya bakmıyor" dediğin zaman, onun o kişiye önem vermediğini, ona ihsanda bulunmadığını kastedersin. "Onları temize çıkarmaz", yani onlara övgüde bulunmaz. **Şayet** "Bakma fiilinin, hakkında bu fiilin kullanılması caiz olan kişi ile ilgili olarak kullanılması ile, caiz olmayan zât [Allah] ile ilgili olarak kullanılması arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** *Nazar* / bakma fiilinin, -hakkında kullanılması caiz olan kişi ile ilgili kullanıldığında- asli anlamı kinayedir; çünkü bir insanı önemseyen kişi ona yönelmekte ve bunu -emaneten- "gözleriyle bakma" ifadesiyle anlatmaktadır. Daha sonra bu kullanım çoğalmış ve "bakma" fiili, ortada herhangi bir bakışın söz konusu olmadığı durumlarda bile önemseme ve ihsanda bulunma anlamına gelir olmuştur. Bu fiil daha sonra, hakkında bu fiilin kullanılamayacağı zât ile ilgili olarak, tamamen ihsan mânasında kullanılmış; hakkında bakma fiilinin kullanılabileceği kişide kinaye yoluyla ifade ettiği bu iyilik mânasını burada mecaz yoluyla ifade eder olmuştur.

فقال لهم: هل تعلمون أن هذا الرجل رسول الله؟ قالوا: نعم. قال: لقد هممت أن أَمِيرَكم وأكسوكم فحرمكم الله خيرًا كثيرًا. فقالوا: لعله شبه علينا فرويدًا حتى نلقاه. فانطلقوا فكتبوا صفة غير صفته، ثم رجعوا إليه وقالوا: قد غلطنا وليس هو بالنعت الذي نعت لنا، ففرح ومارَهُمْ. وعن الأشعث بن قيس: نزلت فيّ، كانت بيني وبين رجل خصومة في بئر، فاختصمنا إلى رسول الله ﷺ فقال: «شاهداك أو يمينه.» فقلت إذن يحلف ولا يبالي؛ فقال: «من حلف على يمين يستحق بها مالا هو فيها فاجرٌ لقي الله وهو عليه غضبان.» وقيل: نزلت في رجل أقام سلعة في السوق فحلف لقد أعطي بها ما لم يعطه. والوجه أن نزولها في أهل الكتاب. وقوله {بِعَهْدِ اللهِ} يقوّي رجوع الضمير في بعهده إلى الله.

[١٦٤٤] {وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ} مجاز عن الاستهانة بهم والسخط عليهم. تقول: فلان لا ينظر إلى فلان، تريد نفي اعتداده به وإحسانه إليه. {وَلَا يُزَكِّيهِمْ} ولا يثني عليهم. فإن قلت: أي فرق بين استعماله فيمن يجوز عليه النظر وفيمن لا يجوز عليه؟ قلت: أصله -فيمن يجوز عليه النظر- الكناية، لأن من اعتدّ بالإنسان التفت إليه وأعاره نظر عينيه، ثم كثر حتى صار عبارة عن الاعتداد والإحسان وإن لم يكن ثم نظر، ثم جاء فيمن لا يجوز عليه النظر مجردًا لمعنى الإحسان مجازًا عما وقع كناية عنه فيمن يجوز عليه النظر.

[1645] "Hele, içlerinde bir grup var ki" -bunlar Kâ'b b. Eşref [v.3/624], Mâlik b. Sayf, Huyeyy b. Ahtab [v.5/627] ve diğer bazı kimselerdir- "kitapta olmadığı halde kitaptan zannedesiniz diye dillerini eğip bükerek;" yani onu okurken doğru okuyuşu eğip büküp tahrif ederek… Medineliler يَلْوُونَ ifadesini, لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ [Münâfikūn 63/5] âyetinde olduğu gibi, şedde ile *yulevvûne* şeklinde okumuşlardır. Mücâhid [v.103/721] ve İbn Kesir'in [v.120/737] ise *yelûne* şeklinde okudukları rivayet edilmiştir. Bunun izahı şöyledir: Bunlar kelimedeki ötreli Vav'ı Hemze'ye dönüştürmüşler, sonra da onu hazf ederek ve harekesini de öncesindeki sakin harfe naklederek kelimeyi hafifletmişlerdir.

[1646] **Şayet** "لِتَحْسَبُوهُ [onu kitaptan zannedesiniz diye] ifadesindeki zamir neye işaret etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ ifadesinin delâlet ettiği şeye, yani muharref kitaba işaret eder. Burada, "kitabın benzerini kitabın bölümlerinin hemen ardından okurlar ki o benzerini kitaptan zannedesiniz" mânası da kastedilmiş olabilir. لِتَحْسَبُوهُ kelimesi Yâ ile *li-yahsebûhu* şeklinde de okunmuştur. Buna göre anlam, "Müslümanlar onu kitaptan zannetsinler diye" olur. وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ["Bu, Allah katındandır" diyorlar!] ifadesi, هُوَ مِنَ الْكِتَابِ [o kitaptandır] ifadesinin tekidi olup, onların daha ziyade kınanması, yalancılıklarının tescil edilmesi ve sadece ima ve tariz yoluyla değil, açıkça onun Tevrat'tan olduğunu, Allah'ın Musa (a.s.)'a bunu inzâl etmiş olduğunu iddia ettiklerini, Allah'a karşı bunu iddia edecek kadar cüretkâr olduklarını ve âhiretten ümit kestikleri için kalplerinin kaskatı olduğunu ifade etme kabilindendir.

[1647] İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar Yahudilerdir; Kâ'b b. Eşref'e [v.3/624] gelmişler, Tevrat'ı değiştirmişler; içerisinde Peygamber (s.a.)'e ait sıfatları değiştirdikleri bir kitap yazmışlardır. Daha sonra da Kurayza oğulları bu kitabı onlardan almış ve ellerindeki kitapla karıştırmışlardır.

79. Bir insanın; kitabı, hükmü ve peygamberliği Allah (atalarına ve onlar dolayısıyla) kendisine verdi diye, kalkıp da insanlara; "Allah'ı bırakıp bana kul olun" demesi olacak şey değildir! Aksine, "Gerek öğretmekte olduğunuz kitabı gerekse vermekte olduğunuz dersleri bizzat yaşayan Rabbaniler (Allah'ın dinine sıkıca bağlı kimseler) olun." der.

80. Size; 'melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi' de olacak şey değildir! Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra, hiç, (bir din adamı) inkâr etmeyi emredebilir mi size?!

[١٦٤٥] ,{لَفَرِيقًا} هم كعب بن الأشرف ومالك بن الصيف وحييّ بن أخطب وغيرهم {يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ} يفتلونها بقراءته عن الصحيح إلى المحرف. وقرأ أهل المدينة يُلَوُّون بالتشديد، كقوله {لَوَّوْا رُؤُوسَهُمْ} [المنافقون: ٥]. وعن مجاهد وابن كثير: يَلُونَ، ووجهه أنهما قلبا الواو المضمومة همزة، ثم خففوها بحذفها وإلقاء حركتها على الساكن قبلها.

[١٦٤٦] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في {لِتَحْسَبُوهُ}؟ قلت: إلى ما دلّ عليه {يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ} وهو المحرف. ويجوز أن يراد: يعطفون ألسنتهم بشبه الكتاب لتحسبوا ذلك الشبه من الكتاب. وقرئ ليحسبوه بالياء، بمعنى: يفعلون ذلك ليحسبَه المسلمون من الكتاب. {وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} تأكيد لقوله: {هُوَ مِنَ الْكِتَابِ}، وزيادة تشنيع عليهم، وتسجيل بالكذب، ودلالة على أنهم لا يعرّضون ولا يورُّون وإنما يصرحون بأنه في التوراة هكذا، وقد أنزله الله تعالى على موسى كذلك، لفرط جرأتهم على الله وقساوة قلوبهم ويأسهم من الآخرة.

[١٦٤٧] وعن ابن عباس: هم اليهود الذين قدموا على كعب بن الأشرف غيروا التوراة وكتبوا كتابًا بدّلوا فيه صفة رسول الله ﷺ، ثم أخذت قريظة ما كتبوه فخلطوه بالكتاب الذي عندهم.

٧٩-﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ﴾

٨٠-﴿وَلا يَأْمُرَكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[1648] مَا كَانَ لِبَشَرٍ... [hiçbir insan için … söz konusu değildir] ifadesiyle, İsa (a.s.)'a kulluk edilmesi gerektiğine inananlar yalanlanmaktadır. Anlatıldığına göre; Ebû Râfi' el-Kurazī [v.40/660] ve Necran Hıristiyanlarından Seyyid, Peygamber (s.a.)'e; "Sana ibadet etmemizi, seni Rab edinmemizi ister misin?" diye sormuşlar; o da, "Allah dururken bize kulluk edilmesinden ya da Allah'tan başkasına kulluk etmeyi emretmiş olmaktan Allah'a sığınırım! Allah beni bunun için göndermedi! Bana böyle bir şey emretmedi!" demiş; bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur [İbn Hişam, *Sîret*, s. 308]. Bir görüşe göre de adamın biri Peygamber (s.a.)'e, "Ya Rasûlâllah! Birbirimize selam verdiğimiz gibi sana selam veriyoruz, sana secde etsek olmaz mı?" diye sormuş; o da, "Herhangi bir kimsenin Allah'tan başkasına secde etmesi olacak şey değildir! Fakat peygamberinize değer veriniz ve hakkın sahibine ait olduğunu kabul ediniz" buyurmuştur.

[1649] وَالْحُكْمَ kelimesi "hikmet" anlamına gelir ki bu da sünnettir.

[1650] "Fakat" der ki; "Rabbânî olunuz." *Rabbânî* kelimesi, tıpkı *rakabânî* ve *lihyânî* kelimeleri gibi, Rabb kelimesine bir Elif, Nûn ilave edilerek yapılmış bir ism-i mensûbdur. Anlamı ise Allah'ın dinine ve O'na itaate çok sıkı bir şekilde bağlı olan kimsedir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] vefat ettiği gün, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin [v.81/700]; "Bugün bu ümmetin *rabbânî*si vefat etti" dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de *rabbâniyyîn* kelimesi ile fukahâ ve âlimlerin kastedildiğini söylediği nakledilmiştir. Bir görüşe göre *rabbânî*, öğretici âlim demektir. Nitekim böyle âlimler hakkında; *şârî', rabbânî, 'âlim, 'âmil* ve *mu'allim* ifadelerini kullanmışlardır. بِمَا كُنْتُمْ ifadesi; "hem âlim hem de ilmi öğreten kimseler olduğunuz için; Allah'a itaate kuvvetle sarılma anlamına gelen rabbânîliğin, ilim ve öğreticilikten kaynaklanması -yani rabbânî olmanız- gerekir" mânası vermektedir. Bu ifadede, bütün ömrünü ilim öğrenmek için harcayan, adeta bunun için canını dişine takan, fakat öğrendiği ilmi amele vesile etmeyen kimsenin çabalarının boşa gitmiş olduğuna delil bulunmaktadır. Böyle birinin durumu tıpkı görünüşü çok güzel olan, fakat fayda verecek bir meyvesi olmayan bir ağacı diken kimsenin durumu gibidir. تُعَلِّمُونَ fiili, ta'lîm kökünden تُعَلِّمُونَ [öğrettiğiniz] şeklinde ve *te'allüm* kökünden تَعَلَّمُونَ [öğrendiğiniz] şeklinde okunmuştur. تَدْرُسُونَ "okuduğunuz" anlamına gelmekte olup, *tedrîs* kökünden *tuderrisûne* [okuttuğunuz] şeklinde ve *edrase* kökünden *tudrisûne* şeklinde de okunmuştur. Bu okunuşta mâna, *derrase*den olan mâna gibidir; tıpkı *ekrame - kerrame* ve *enzele - nezzele* fiilleri gibi.

[١٦٤٨] {مَا كَانَ لِبَشَرٍ} تكذيب لمن اعتقد عبادة عيسى. وقيل: إنّ أبا رافع القرظي والسيد من نصارى نجران قالا لرسول الله ﷺ: أتريد أن نعبدك ونتخذك ربًّا؟ فقال: «معاذ الله أن نُعبَد غير الله، أو أن نَأمُر بعبادة غير الله! فما بذلك بعثني، ولا بذلك أمرني!» فنزلت. وقيل: قال رجل: يا رسول الله! نسلم عليك كما يسلم بعضنا على بعض، أفلا نسجد لك؟ قال: «لا ينبغي أن يُسجد لأحد من دون الله، ولكن أكرموا نبيكم واعرفوا الحق لأهله.»

[١٦٤٩] {وَالْحُكْمَ} والحكمة وهي السنة.

[١٦٥٠] {وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ} ولكن يقول كونوا. والربانيّ منسوب إلى الرب، بزيادة الألف والنون؛ كما يقال: رقباني ولحياني، وهو الشديد التمسك بدين الله وطاعته. وعن محمد ابن الحنفية: أنه قال حين مات ابن عباس: اليوم مات ربانيّ هذه الأمّة. وعن الحسن: ربانيين علماءَ فقهاءَ. وقيل: علماء معلمين. وكانوا يقولون الشارع الرباني: العالم العامل المعلم. {بِمَا كُنْتُمْ} بسبب كونكم عالمين وبسبب كونكم دارسين للعلم أوجبَ أن تكون الربانية التي هي قوّة التمسك بطاعة الله مسبَّبةً عن العلم والدراسة، وكفى به دليلًا على خيبة سعي من جهد نفسه وكدّ روحه في جمع العلم، ثم لم يجعله ذريعة إلى العمل، فكان مثله مثل من غرس شجرة حسناء تونقه بمنظرها ولا تنفعه بثمرها: وقرئ تُعلِّمون، من التعليم؛ وتعَلَّمون من التعلم. {تَدْرُسُونَ} تقرؤون. وقرئ تدَرِّسون، من التدريس. وتُدرِسون على أن أدرس بمعنى درّس كأكرم وكرّم وأنزل ونزَّل.

Yine tederrus kökünden *tederrasûne* [uğraşarak didinerek okuduğunuz] şeklinde de okunmuştur. *Tederrasûne* ve *tedrusûne* şeklindeki okunuşta anlamın, "onu insanlara okuman için" [İsrâ 17/106] âyetinde olduğu gibi, "insanlara öğrettiğiniz" şeklinde olması ve bu iki okuyuşun mânasının *tedrîs* kökünden *tuderrisûne* şeklindeki okuyuşla aynı olması da mümkündür. Bu ifadede, ilim öğrenen ve öğreten, fakat ilmi ile amel etmeyen kimsenin Allah katında hiçbir kıymeti olmadığına, Allah'la arasındaki bağın kopuk olduğuna delâlet vardır, zira âyette [*rabbâniyyîn* ifadesiyle] sadece O'na itaate sımsıkı sarılanlar Allah'a nispet edilmiştir.

[1651] وَلا يَأْمُرَكُمْ ifadesi, ثُمَّ يَقُولَ ifadesine atıf olarak mansup okunmuş olup iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre; Lâ, ما كانَ لِبَشَرٍ ifadesindeki olumsuzlama anlamını tekit etmek için gelmiş olan zâit bir ifadedir. Anlam; "Hiçbir beşerin, putları terkedip sadece Allah'a kulluk etmeye çağırmak üzere Allah tarafından peygamber olarak seçilip de, sonra; insanları kendisine kul olmaya çağırması ve "melekleri ve peygamberleri Rab edinin" demesi söz konusu değildir" şeklindedir. Bu tıpkı, *mâ kâne li-Zeyd*[in] *en ukrimehû sümme yuhînenî ve lâ yestahiffe bî* [Benim Zeyd'e değer vermem, sonra onun da kalkıp beni aşağılaması veya hafîfe alması olacak şey değildir] cümlesindeki gibidir. İkinci değerlendirmeye göre; Lâ zâit değildir. Şöyle ki: Allah Resulü, Kureyşlileri meleklere kulluktan, Yahudi ve Hıristiyanları da Üzeyir ve Mesih'e kulluk etmekten sakındırıyordu. Peygamber (s.a.)'e; 'Seni mi Rab edinelim?!' dediklerinde onlara şöyle denildi: Allah tarafından nebî seçilen hiçbir beşerin, daha sonra insanlara kendisine kulluk etmelerini emretmesi söz konusu değildir; hele, meleklere ve peygamberlere kulluk etmekten sizi men ederken…

[1652] وَلا يَأْمُرَكُمْ ifadesinin en güçlü okunuşu, söz başı olarak وَلا يَأْمُرُكُمْ şeklinde ref' ile okunuşudur. İbn Mes'ûd'un [v.32/652] bu ifadeyi ولن يأمركم şeklinde okuması da bunu desteklemektedir.

[1653] وَلا يَأْمُرَكُمْ ve أَيَأْمُرُكُمْ ifadelerindeki zamir *beşer*e; bir görüşe göre ise "Allah"a işaret etmekte; أَيَأْمُرُكُمْ ifadesindeki Hemze de yadırgama anlamı vermektedir.

[1654] "Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra" ifadesi, muhatapların Müslümanlar olduğuna delildir ki bunlar, Peygamber (s.a.)'den, kendisine secde etmek için izin isteyenlerdir.

وتدَرَّسون، من التدرّس. ويجوز أن يكون معناه ومعنى تدرسون بالتخفيف: تدرسونه على الناس، كقوله {لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ} [الإسراء: ١٠٦] فيكون معناهما معنى تدرِّسون من التدريس. وفيه أن من علم ودرس العلم ولم يعمل به فليس من الله في شيء، وأن السبب بينه وبين ربه منقطع، حيث لم يثبت النسبة إليه إلا للمتمسكين بطاعته.

[١٦٥١] وقرئ ولا يأمرَكم بالنصب عطفًا على {ثُمَّ يَقُولَ}. وفيه وجهان؛ أحدهما أن تجعل لا مزيدة لتأكيد معنى النفي في قوله {مَا كَانَ لِبَشَرٍ}، والمعنى: ما كان لبشر أن يستنبئه الله وينصبه للدعاء إلى اختصاص الله بالعبادة وترك الأنداد، ثم يأمر الناس بأن يكونوا عبادًا له ويأمركم {أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا} كما تقول: ما كان لزيد أن أُكرمه ثم يُهينني ولا يستخف بي. والثاني أن تجعل لا غيرَ مزيدة، والمعنى: أن رسول الله ﷺ كان ينهى قريشًا عن عبادة الملائكة، واليهود والنصارى عن عبادة عزير والمسيح. فلما قالوا له: أنتخذك ربًّا؟ قيل لهم: ما كان لبشر أن يستنبئه الله، ثم يأمر الناس بعبادته وينهاكم عن عبادة الملائكة والأنبياء.

[١٦٥٢] والقراءة بالرفع على ابتداء الكلام أظهر، وتنصرها قراءة عبد الله ولن يأمركم.

[١٦٥٣] والضمير في {وَلَا يَأْمُرَكُمْ} و{أَيَأْمُرُكُمْ} لبشر. وقيل الله، والهمزة في {أَيَأْمُرُكُمْ} للإنكار.

[١٦٥٤] {بَعْدَ إِذْ أَنْتُم مُسْلِمُونَ} دليل على أن المخاطبين كانوا مسلمين، وهم الذين أستأذنوه أن يسجدوا له.

81. Hani, Allah peygamberlerden söz alarak; "Size kitabı ve hikmeti verdim; size yanınızdakini doğrulayıcı bir elçi(m) geldiğinde, mutlaka ona iman edeceksiniz ve kesinlikle ona yardım edeceksiniz... ikrar edip benim bu ağır vebal yükleyen ahdimi kabul ettiniz mi??" demişti, onlar da: "İkrar ettik" demişlerdi. Buyurmuştu ki; öyleyse şahit olun, Ben de sizinle beraber şahitlik edenlerdenim.

82. O halde, her kim bundan sonra dönerse, bunlardır işte fâsıklar!

83. Yoksa Allah'ın dininden başkasını mı arıyor bunlar?! Oysa göklerde ve yerde kim varsa, gönüllü ya da gönülsüz, O'na teslim olmuştur ve sonunda O'na döndürüleceklerdir.

[1655] "Peygamberlerden alınan söz" konusunda birden çok yorum söz konusudur. Birincisi; ifadenin zahiri üzere anlaşılması, yani peygamberlerden söz alınmış olmasıdır. İkincisi; sözün peygamberlere atfedilmesinin, tıpkı Allah'ın *mîsâk*ı ve Allah'ın ahdi ifadelerinde olduğu gibi, söz alınana atıf şeklinde değil, söz alana atıf şeklinde olmasıdır. Burada sanki "Hani Allah, peygamberlerinin ümmetlerinden almış olduğu o sözü almıştı" denilmiştir. Üçüncüsü; peygamberlerin evlatlarının, yani İsrailoğullarının mîsâkının kastedilmiş olması ve ifadede muzâfın hazfedilmiş olmasıdır. Dördüncüsü; Ehl-i Kitap kastedilerek alaycı bir üslupla ibarenin onların iddialarına göre getirilmiş olmasıdır. Zira onlar, "Peygamberliğe biz daha lâyığız, çünkü biz Ehl-i Kitab'ız; peygamberler hep bizden çıkmıştır!" demekteydiler. Nitekim Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve İbn Mes'ûd'un [v.32/652] bu ifadeyi, وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثاقَ الذين أوتوا الكتاب [Hani Allah, kitap verilenlerden söz alarak…] şeklinde okumuş olması bu yorumu desteklemektedir.

[1656] لَما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Lâm, [yeminden sonraki şart cümlelerinin başına gelen] hazırlık Lâm'ıdır; çünkü *mîsâk* almak yemin ettirmek demektir; لَتُؤْمِنُنَّ ifadesinde de yeminin cevabının başına gelen Lâm vardır. Mâ, şart mânası içeren Mâ'ya da hamledilebilir; bu durumda لَتُؤْمِنُنَّ hem kasemin hem de şartın cevabı yerine geçer. Yine, ism-i mevsûl Mâ'sı da olabilir ki bu durumda anlam, "Size vermiş *olduğum* şeye kesinlikle inanacağınıza dair" şeklinde olur. لَما آتَيْتُكُمْ ifadesi, لَما آتَيْنَاكُمْ [Size vermiş *olduğumuz* şey] şeklinde de okunmuştur. [ii] Hamza b. Zeyyât [v.156/773], Lâm'ın kesresi ile لِما آتَيْتُكُمْ şeklinde okumuştur ki; "Size bazı kitaplar ve hikmet vermiş olduğum için; ardından da elinizdeki tasdik eden bir elçi geldiği için, ona mutlaka inanacaksınız" demektir. Bu durumda لِما آتَيْتُكُمْ'deki Mâ, mastar Mâ'sı olur ve Mâ ile birlikte آتَيْتُكُمْ ve جاءَكُمْ fiilleri de mastar mânasında olur. Lâm ise, gerekçelendirme anlamı vermek üzere fiilin başına gelmiş olur.

٨١-﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَى ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

٨٢-﴿فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٨٣-﴿أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾

[١٦٥٥] {مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ} فيه غير وجه؛ أحدها أن يكون على ظاهره من أخذ الميثاق على النبيين بذلك. والثاني أن يضيف الميثاق إلى النبيين إضافتَه إلى الموثِق لا إلى الموثَق عليه. كما تقول ميثاق الله وعهد الله، كأنه قيل: وإذ أخذ الله الميثاق الذي وثَّقه الأنبياء على أممهم. والثالث: أن يراد ميثاق أولاد النبيين وهم بنو إسرائيل على حذف المضاف. والرابع: أن يراد أهل الكتاب وأن يَرِد على زعمهم تهكمًا بهم، لأنهم كانوا يقولون: نحن أولى بالنبوة من محمد لأنا أهل الكتاب ومنا كان النبيون. وتدل عليه قراءة أبيّ وابن مسعود وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب.

[١٦٥٦] واللام في {لَمَا آتَيْتُكُمْ} لام التوطئة، لأن أخذ الميثاق في معنى الاستحلاف؛ وفي {لَتُؤْمِنُنَّ} لام جواب القسم. و{مَا} يحتمل أن تكون المتضمنة لمعنى الشرط، و{لَتُؤْمِنُنَّ} سادّ مسدّ جواب القسم والشرط جميعًا؛ وأن تكون موصولة بمعنى: للذي آتيتكموه لتؤمنن به. وقرئ لما آتيناكم؛ وقرأ حمزة لِما آتيتكم. بكسر اللام، ومعناه: لأجل إيتائي إياكم بعض الكتاب والحكمة؛ ثم لمجيء رسول مصدّق لما معكم لتؤمنن به. على أن ما مصدرية، والفعلان معها -أعني آتيتكم وجاءكم- في معنى المصدرين، واللام داخلة للتعليل على معنى:

Anlam; "Allah sizin mîsâkınızı aldı ki, peygambere iman ede ve onu destekleyesiniz, çünkü ben size hikmet vermiş bulunuyorum ve kendisine iman edip kendisini desteklemenizi emretmiş olduğumuz peygamber de size muhalif değil, muvafıktır" şeklindedir. Ayrıca, لِما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Mâ'nın, ism-i mevsūl Mâ'sı olması da mümkündür. **Şayet** "آتَيْتُكُمْ fiiline atfedilmiş olan ثُمَّ جاءَكُمْ ifadesinin, ism-i mevsūlün sıla cümlesinin hükmünün kapsamına girmesi mümkün olmadığı halde, لِما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Mâ'nın, ism-i mevsūl Mâ'sı olması nasıl mümkün olabilir; zira *li'llezî câ'eküm musaddik*^{un} *li-mâ ma'aküm* [elinizdekini tasdik eden birinin getirdiği şey için] şeklinde bir cümle kurman mümkün değildir?" **dersen, şöyle derim:** Evet olur, çünkü "elinizdeki" ifadesi, "size verdiğim kitap" mânasındadır. Sanki, "sizlere vermiş olduğum ve onu tasdik eden bir elçinin geldiği kitap" denilmiş olmaktadır. [iii] Sa'îd b. Cübeyr [v.94/713] *le-mâ* ifadesini şedde ile *lemmâ* şeklinde okumuştur. Bu durumda anlam; "size bir kitap ve hikmet verdiğimde ve sonra onu tasdik eden bir peygamber size geldiğinde, ona iman etmek ve kendisini desteklemek üzerinize vacip olur" şeklindedir. Bir görüşe göre *lemmâ* ifadesinin aslı *le-min mâ* / *lemimmâ*dır, fakat bu durumda üç Mîm'in, yani iki Mîm ve Mîm'e idğam edilerek Mîm'e dönüşmüş olan bir Nûn'un bir araya gelmesini telaffuz için ağır bulup bu Mîm'lerden birini hazf etmişler, böylece ifade *lemmâ* şeklini almıştır. Anlamı ise, "size kitap verdiğimizden dolayı, ona (kitabı tasdik eden peygambere) inanacaksınız" şeklindedir. Bu, Hamza b. Zeyyât'ın [v.156/773] okuyuşuna anlam olarak benzemektedir.

[1657] إِصْرِي benim ahdim demektir. Bu kelime ötre ile أُصْرِي şeklinde de okunmuştur. Bu ahdin *ısr* [muazzam bir yük / ağırlık] olarak isimlendirilmesinin sebebi, bağlanan, dayanılan bir şey olmasıdır. Buradan hareketle, [evin dayandığı] sütuna *isār* denilmiştir. Ötre ile *usr* şeklindeki okunuşunda da tıpkı *'ibr* ve '*ubr* kelimeleri gibi, farklı bir lehçe veya *isār* kelimesinin çoğulu olması mümkündür.

[1658] "Öyleyse şahit olun" ifadesi, birbirinize, bunu kabul ettiğinize dair şahit olun anlamındadır. "Ben de buna" yani sizin bu ikrar ve şehadetinize, "şahitlerdenim." Bu ifade onlar aleyhine kullanılmış bir tekit ve -Allah tarafından şahitlik edildiğini ve kendilerinin de birbirlerine şahitlik ettiklerini bildikleri için- sözlerinden dönmemeleri konusunda bir uyarıdır. Bir görüşe göre burada hitap melekleredir. "Artık kim bundan sonra" yani söz verip iyice pekiştirdikten sonra "dönerse, bunlardır işte fâsıklar!" Yani küfürde inat edenler.

أخذ الله ميثاقهم لتؤمنن بالرسول ولتنصرنه، لأجل أني آتيتكم الحكمة، وأن الرسول الذي آمرُكم بالإيمان به ونصرته موافق لكم غير مخالف. ويجوز أن تكون {مَا} موصولة. فإن قلت: كيف يجوز ذلك والعطف على {آتَيْتُكُمْ} وهو قوله {ثُمَّ جَاءَكُمْ} لا يجوز أن يدخل تحت حكم الصفة، لأنك لا تقول: لِلذي جاءكم رسول مصدقٌ لما معكم؟ قلت: بلى، لأنّ ما معكم في معنى ما آتيتكم، فكأنه قيل: للذي آتيكموه وجاءكم رسول مصدق له. وقرأ سعيد بن جبير لَمَّا بالتشديد، بمعنى حين آتيتكم بعض الكتاب والحكمة، ثم جاءكم رسول مصدق له وجب عليكم الإيمان به ونصرته. وقيل: أصله لمن ما، فاستثقلوا اجتماع ثلاث ميمات وهي الميمان والنون المنقلبة ميما بإدغامها في الميم، فحذفوا إحداها فصارت لَمَّا. ومعناه: لمن أجل ما آتيتكم لتؤمنن به، وهذا نحو من قراءة حمزة في المعنى.

[١٦٥٧] {إِصْرِى} عهدي. وقرئ أُصْري بالضم. وسمي إصرًا، لأنه مما يؤصر، أي يشدّ ويعقد. ومنه الإصار، الذي يعقد به. ويجوز أن يكون المضموم لغة في أصر، كعِبْر وعُبْر، وأن يكون جمع إصار.

[١٦٥٨] {فَاشْهَدُوا} فليشهد بعضكم على بعض بالإقرار؛ {وَأَنَا عَلَى ذَلِكُمْ} من إقراركم وتَشاهُدكم {مِنَ الشَّاهِدِينَ} وهذا توكيد عليهم وتحذير من الرجوع إذا علموا بشهادة الله وشهادة بعضهم على بعض. وقيل: الخطاب للملائكة. {فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ} الميثاق والتوكيد {فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} أي المتمردون من الكفار.

[1659] أَفَغَيْرَ ifadesinde, bir cümleyi diğer cümleye atıf için kullanılan Fâ'nın başında yadırgama anlamı veren Hemze gelmiştir; anlam, "işte fasıklar bunlardır, size Allah'ın dininden başkasını arıyorlar" şeklindedir. Bu durumda, bu iki cümlenin arasına Hemze girmiş olur. Ayrıca bu ifadenin, hazfedilmiş bir ifadeye atıf olması da mümkündür; bu ifade de, "yüz mü çeviriyorlar" şeklinde takdir edilebilir ve cümle, "Yüz çeviriyorlar da, Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar!?" şeklinde olur. Mef'ûl yani "Allah'ın dininden başkası" ifadesi fiilden önce zikredilmiştir. Çünkü Hemze'nin ifade ettiği yadırgama manası bâtıl mabuda yönelik olduğundan, o [Allah'ın dininden başkası ifadesi] daha önemlidir.

[1660] Rivayet edildiğine göre; Ehl-i Kitap İbrahim (a.s.)'ın dini konusunda ihtilâfa düşerek, Peygamber (s.a.)'in hakemliğine müracaat etmişler; her bir grup İbrahim Peygamber'e kendilerinin daha layık olduğunu iddia ederken, Hazret-i Peygamber kendilerine; "İki grup da İbrahim Peygamber'in dininden uzak!" buyurmuş; bunun üzerine, "Senin hükmüne razı değiliz, dinini de kabul etmiyoruz!" demişler. İşte, âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1661] يَبْغُونَ ifadesi Yâ ile, يُرْجَعُونَ da Tâ ile [تُرْجَعُونَ; "ve sonunda O'na döndürüleceksiniz"] okunmuş olup, Ebû Amr'ın [v.154/771] kıraatidir. Zira Allah'ın dininden başkasını arayanlar, yüz çevirenlerdir; Allah'a döndürülecek olanlar ise bütün insanlardır. Ayrıca iki kelime; Yâ ile [*yebğûne*, *yurce'ûne*] ve Tâ ile [*tebğûne*, *turce'ûne*] de okunmuştur.

[1662] [طَوْعاً وَكَرْهاً ifadesindeki] *tav*^{un} deliller üzerinde nazarda bulunarak ve insaf ehli olarak, *kerh*^{en} ise kılıç zoruyla ya da dağın İsrailoğullarının başının üstüne kaldırılması, suda boğulma afetinin Firavun'u yakalaması gibi insanı İslâm'ı kabul etmeye zorlayacak hadiseleri ayan beyan görerek demektir. Nitekim bir âyette, "Bizim şiddetli azabımızı görünce, 'Yalnızca Allah'a iman ediyoruz; O'na şirk koştuğumuz şeyleri ise inkâr ediyoruz!' dediler." [Ğâfir 40/84] buyrulmuştur. طَوْعاً وَكَرْهاً ifadesi hal olarak mansup olup طائعين ومُكرَهين [gönüllü gönülsüz / ister istemez] takdirindedir.

84. De ki: Biz; Allah'a, bize indirilen (Kur'ân-ı Kerîm)e; İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kūb ve oğullarına indirilenlere; Musa'ya, İsa'ya ve peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik; hiçbirisi arasında fark gözetmeksizin... Ve biz, yalnızca O'na teslimiyet göstermekteyiz.

85. Kim bu teslimiyetten (yani, İslâm'dan) başka din ararsa, ondan asla kabul olunmaz ve Âhirette hüsrana uğrayanlardan olur.

[١٦٥٩] دخلت همزة الإنكار على الفاء العاطفة جملة على جملة. والمعنى: فأولئك هم الفاسقون فغير دين الله يبغون، ثم توسطت الهمزة بينهما. ويجوز أن يعطف على محذوف تقديره {أَ} يتولون {فَغَيْرَ دِينِ اللهِ يَبْغُونَ}. وقدم المفعول الذي هو {غَيْرَ دِينِ اللهِ} على فعله، لأنه أهم من حيث أنّ الإنكار الذي هو معنى الهمزة متوجه إلى المعبود بالباطل.

[١٦٦٠] وروي أن أهل الكتاب اختصموا إلى رسول الله ﷺ فيما اختلفوا فيه من دين إبراهيم عليه السلام؛ وكل واحد من الفريقين ادعى أنه أولى به، فقال ﷺ: «كلا الفريقين بريء من دين إبراهيم.» فقالوا: ما نرضى بقضائك ولا نأخذ بدينك. فنزلت.

[١٦٦١] وقرئ يبغون بالياء، وترجعون بالتاء، وهي قراءة أبي عمرو؛ لأنّ الباغين هم المتولون، والراجعون جميع الناس. وقُرئا بالياء معًا، وبالتاء معًا.

[١٦٦٢] {طَوْعًا} بالنظر في الأدلة والإنصاف من نفسه {وَكَرْهًا} بالسَّيف، أو بمعاينة ما يلجئ إلى الإسلام كنَتْق الجبل على بني إسرائيل، وإدراك الغرقِ فرعونَ، والإشفاء على الموت {فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللهِ وَحْدَهُ} [غافر: ٨٤]. وانتصب {طَوْعًا وكَرْهًا} على الحال، بمعنى طائعين ومُكرَهين.

٨٤-﴿قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

٨٥-﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1663] Peygamber (s.a.)'e; kendisinin ve beraberindekilerin iman ettiğini haber vermesi emrolunmaktadır. Bu nedenledir ki, "de" fiilinde zamir tekil, "iman ettik"te ise çoğul yapılmıştır. Ayrıca, Peygamber (s.a.)'e, 'peygamber'in itibarını yükseltmek için, kendisine dair konuşurken, kralların konuştukları gibi [çoğul sıygasıyla] konuşması da emredilmiş olabilir. **Şayet** "أنزل fiili isti'lâ harfiyle [على] müteaddi yapıldığı halde daha önce intihâ harfiyle [إلى] yapılmıştı?" **dersen, şöyle derim:** "[İnzâlde] iki mâna da mevcut olduğu için. Çünkü vahiy yukarıdan iner ve peygamberde son bulur. Dolayısıyla, birinde mânalardan biri, öbüründe ise diğeri ile birlikte ifade edilmiştir. Bazı kimseler "Peygamberle mü'minleri ayırmak için, قل karşılığında علينا ;قولوا karşılığında da إلينا kullanılmıştır. Çünkü peygambere vahiy yukarıdan, mü'minlere ise yandan, intihâ şeklinde gelir" demişlerdir ki zorlama bir yorumdur. Zira, [Peygamber'e إلى ile] بما أنزل إليك ["sana indirilene" (Mâide 5/68)] ve وأنزَلْنا إليك الكتابَ ["sana kitap indirdik" (Nisâ' 4/105] buyrulduğu gibi, [mü'minlere de على ile] آمِنُوا بالذي أنزِل على الذين آمَنُوا ["iman edenlere indirilene iman edin" (Âl-i İmrân 3/72)] buyrulduğu olmuştur.

[1664] "Ve biz, yalnızca O'na teslimiyet göstermekteyiz." Yani, O'nu birlemekte, kendimizi O'na teslim etmekteyiz ve kulluğumuzda hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaktayız. Sonra şöyle buyurdu:

[1665] "Kim bu teslimiyetten" yani, tevhitten ve kendini Allah'a teslim etmekten "başka din ararsa" bir inanç ve davranışta bulunursa, "ondan asla kabul olunmaz ve âhirette hüsrana uğrayanlardan" yani, herhangi bir kayıt ve sınırlama getirilmeden, mutlak sûrette hüsrana düşenlerden "olur." وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ ibaresi *ve men yebtağğayra'l-islâm*[i] şeklinde idğamla da okunmuştur.

86. İman ettikten, peygamberlerin gerçek olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra inkâra sapan bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirsin?! Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

87. Bunların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin, üzerlerine olmasıdır.

88. Hem de temelli olarak... Azapları hafifletilmeksizin... (Rahmet nazarıyla) bakılmaksızın...

89. Bunun ardından dönüş yaparak durumlarını düzeltenler müstesna. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[١٦٦٣] أمر رسول الله ﷺ بأن يخبر عن نفسه وعمن معه بالإيمان، فلذلك وحد الضمير في {قُلْ} وجمع في {آمَنَّا}. ويجوز أن يؤمر بأن يتكلم عن نفسه كما يتكلم الملوك إجلالًا من الله لقدر نبيه. فإن قلت: لم عدّى أنزل في هذه الآية بحرف الاستعلاء، وفيما تقدم من مثلها بحرف الانتهاء؟ قلت: لوجود المعنيين جميعًا، لأن الوحي ينزل من فوق وينتهي إلى الرسل، فجاء تارة بأحد المعنيين، وأخرى بالآخر. ومن قال: إنما قيل {عَلَيْنَا} لقوله {قُلْ}؛ و{إِلَيْنَا} لقوله {قولوا} [البقرة: ١٣٦] تفرقة بين الرسل والمؤمنين، لأن الرسول يأتيه الوحي على طريق الاستعلاء، ويأتيهم على وجه الانتهاء، فقد تعسف. ألا ترى إلى قوله {بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ} [المائدة: ٦٨]، {وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} [النساء: ١٠٥] وإلى قوله {آمِنُوا بِالَّذِى أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا} [آل عمران: ٧٣].

[١٦٦٤] {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} موحدون مخلصون أنفسنا له لا نجعل له شريكًا في عبادتها. ثم قال:

[١٦٦٥] {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ} يعني التوحيد وإسلام الوجه لله تعالى {دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ في الآخرة مِنَ الخاسرين} من الذين وقعوا في الخسران مطلقًا من غير تقييد للشياع. وقرئ ومن يبتَغ غَّير الإسلام، بالإدغام.

٨٦-﴿كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

٨٧-﴿أُولئِكَ جَزاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

٨٨-﴿خالِدِينَ فِيها لا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

٨٩-﴿إِلَّا الَّذِينَ تابُوا مِنْ بَعْدِ ذلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1666] "…bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirsin?!" Yani, lütfa lâyık olmadıkları halde Allah onlara nasıl lütufta bulunsun?! Zira Allah onların inkârda kararlı olduklarını bilmektedir ki, -iman ettikten sonra; Peygamber'in gerçekten peygamber olduğuna tanıklık ettikten sonra; kendilerine tanıklar yani peygamberliği ispat eden Kur'ân gibi mucizeler geldikten sonra- hâla nankörce inkâr etmeleri de bu kararlılıklarını göstermektedir.

[1667] Bunlar, daha önce iman etmişken, sonra, imanlarını kuvvetlendirecek deliller görmelerine rağmen Peygamber (s.a.)'i inkâr eden Yahudilerdir. Rivayete göre; âyet, Müslüman olup daha sonra dinden dönerek Mekke'ye giden -aralarında Tu'me b. Übeyrık, Vahvah b. Eslet ve Hâris b. Süveyd b. Sâmit'in de bulunduğu- bir heyet hakkında nâzil olmuştur.

[1668] **Şayet** "وشَهِدُوا nereye atfedilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, بعد إيمانهم [imanlarından sonra] ifadesindeki fiil mânasına ma'tûf olabilir, çünkü bu ifade, "iman ettikten sonra" anlamındadır. فأَصَّدَّقَ وأَكُنْ ["sadaka verip … olsam" (Münâfikūn 63/10)] âyetinde olduğu gibi [yani, aslında *fe-essaddak* olduğundan, *ve ekün* şeklinde cezimli atıf mümkün olmuştur]. Şair [Ahvas el-Yerbu'î'n]in şu beyti de bu kullanımı desteklemektedir:

> [Uğursuzlar… Bir aşirete] faydaları yok; [kargaları da] sırf [ayrılış bildirmek için] öterler!

[1669] İkincisi, Vav'ın hâl Vav'ı olması ve kendisinden sonra bir قَدْ takdir edilmesidir ki, bu durumda mâna "Peygamber'in hak olduğuna tanık oldukları halde onu inkâr ettiler" şeklinde olur.

[1670] "Allah doğru yola getirmez" yani, Allah lütfun kendilerine bir yararı olmayacağını bildiği inatçı zalimlere lütfetmez. "Bunun ardından dönüş yapanlar … müstesna." Yani büyük küfür ve dinden döndükten sonra "durumlarını", yani bozduklarını "düzeltenler" veya düzgün bir hayata girenler.

[1671] Rivayete göre âyet [münafık/mürted, katil] Hâris b. Süveyd hakkında nâzil olmuştur. Bu, İslâm'dan döndüğüne pişman olarak kabilesine bir elçi göndermiş ve "Sorun bakalım, benim için tevbe imkânı var mı?" demiş; kardeşi Cülâs bu âyeti kendisine gönderince, Medine'ye gelip tevbe etmiş; Peygamber (s.a.) de onun tevbesini kabul etmiş [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 285-286].

[١٦٦٦] {كَيْفَ يَهْدِى اللهُ قَوْمًا} كيف يلطف بهم وليسوا من أهل اللطف، لما علم الله من تصميمهم على كفرهم، ودل على تصميمهم بأنهم كفروا بعد إيمانهم وبعد ما شهدوا بأن الرسول حق، وبعدما جاءتهم الشواهد من القرآن وسائر المعجزات التي تثبت بمثلها النبوّةُ.

[١٦٦٧] وهم اليهود؛ كفروا بالنبي ﷺ بعد أن كانوا مؤمنين به. وذلك حين عاينوا ما يوجب قوّة إيمانهم من البينات. وقيل: نزلت في رهط كانوا أسلموا ثم رجعوا عن الإسلام ولحقوا بمكة، منهم طُعْمَة بن أبيرق، وَوَحْوَحُ بن الأسلت، والحرث بن سويد بن الصامت.

[١٦٦٨] فإن قلت: علام عطف قوله {وَشَهِدُوا}؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يعطف على ما في {إِيمَانِهِمْ} من معنى الفعل؛ لأن معناه بعد أن آمنوا، كقوله تعالى {فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ} [المنافقين: ١٠] وقول الشاعر:

[مَشَائيمُ] لَيْسُوا مُصلِحِين [عَشيرةً] ❁ ولا ناعبٍ [إلا بِبَيْنٍ غُرابُها]

[١٦٦٩] ويجوز أن تكون الواو للحال بإضمار «قد» بمعنى كفروا وقد شهدوا أن الرسول حق.

[١٦٧٠] {وَاللهُ لَا يَهْدِي} لا يلطف بالقوم الظالمين المعاندين الذين علم أن اللطف لا ينفعهم. {إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} الكفر العظيم والارتداد {وَأَصْلَحُوا} ما أفسدوا؛ أو ودخلوا في الصلاح.

[١٦٧١] وقيل: نزلت في الحارث بن سويد بعد أن ندم على ردّته وأرسل إلى قومه أن سلوا: هل لي من توبة، فأرسل إليه أخوه الجُلاس بالآية. فأقبل إلى المدينة فتاب وقبل رسول الله ﷺ توبته.

90. İman ettikten sonra nankörce inkâr edip de inkârları iyice pekişenlerin tevbeleri kabul edilmez. Bunlardır işte yoldan çıkanlar!

91. Gerçek şu ki; nankörce inkâr edip inkârcı olarak ölenler, dünya dolusu altın fidye verecek olsalar, yine de hiçbirinden kabul edilmez. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!.. Yardımcıları da olmayacaktır.

[1672] "İnkârları iyice pekişenlerin…" Bunlar Hazret-i Musa ve Tevrat'a iman ettikten sonra Hazret-i İsa ve İncil'i inkâr eden ve daha sonra Hazret-i Peygamber'i ve Kur'ân'ı inkâr ederek küfürlerini pekiştiren Yahudiler, veya peygamber olarak gönderilmeden önce kendisine iman ettikleri halde Hazret-i Peygamber'i inkâr eden ve daha sonra bu tutumlarında ısrar edip sürekli olarak onu kötülemek, ona düşmanlık etmek, ona verdikleri sözden dönmek, mü'minleri yoldan çıkarmak, ona iman etmekten alıkoymak ve inen âyetlerle alay etmek sûretiyle inkârlarını pekiştiren Yahudilerdir.

[1673] Rivayete göre; bu âyet dinden çıkıp Mekke'ye giden bazı kimseler hakında nâzil olmuştur. Bunların inkârlarını pekiştirmeleri ise, "Mekke'de kalıp Muhammed'in başına bir felaket gelmesini bekleyelim. Eğer Medine'ye dönmek istersek, yalandan tevbe ederiz" demeleridir.

[1674] **Şayet** "inkârı ne kadar pekişmiş olursa olsun, tevbe ettiği takdirde mürtedin tevbesinin kabul edildiği bilinmektedir. Bu durumda 'tevbeleri kabul edilmez' denilmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ibare, küfür üzere ölmek hakkındadır.. Çünkü tevbesi kabul edilmeyen inkârcı, küfür üzere ölen inkârcıdır. Sanki "yaptığını yapıp da küfür üzere ölen Yahudi veya mürtedler, tevbesi kabul olunmayacaklar cümlesine dâhildirler" denilmiştir. "Peki, neden âyetlerden birinde لن تقبل şeklinde Fâ'sız, öbüründe ise فلن يقبل şeklinde Fâ'lı olarak ifade edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Fâ'lı ifadede açıklamanın şart ve ceza şeklinde yapılandığını, onlardan fidye kabul edilmemesinin sebebinin küfür üzere ölmeleri olduğu; Fâ'sız ifadede ise, cümle mübteda ve haber şeklinde yapılanıp [fidye kabul edilmemesinin] sebebine dair herhangi bir işaret içermemektedir. *Ellezî câ'enî le-hû dirhem*^{un} [Bana gelene bir dirhem var!] deyip gelmeyi dirhem hak etmenin bir sebebi yapmamaya mukabil, *ellezî câ'enî fe-lehû dirhem*^{un} [Bana gelene, -gelirse- bir dirhem var!] diyerek sebep yapmak gibi. **Şayet** "Tevbeleri kabul edilmez' cümlesi küfür üzere ölme anlamında olduğuna göre, onların küfür üzere ölmelerinin, dinden çıkma ve inkârı pekiştirmenin sonucu olarak görülmesi gerekmiyor muydu? çünkü bunda kalplerin katılaşması ve üzerlerini 'pas' kaplaması ve bunun insanı küfür üzere ölmeye sürüklemesi söz konusudur." **dersen,**

٩٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ﴾

٩١-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَى بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[١٦٧٢] {ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} هم اليهود؛ كفروا بعيسى والإنجيل بعد إيمانهم بموسى والتوراة، ثم ازدادوا كفرًا بكفرهم بمحمد والقرآن. أو كفروا برسول الله بعدما كانوا به مؤمنين قبل مبعثه، {ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} بإصرارهم على ذلك وطنعهم في كل وقت، وعداوتهم له، ونقضهم ميثاقه، وفتنتهم للمؤمنين، وصدهم عن الإيمان به، وسخريتهم بكل آية تنزل.

[١٦٧٣] وقيل: نزلت في الذين ارتدوا ولحقوا بمكة، وازديادهم الكفر أن قالوا: نقيم بمكة نتربص بمحمد ريب المنون، وإن أردنا الرجعة نافَقْنا بإظهار التوبة.

[١٦٧٤] فإن قلت: قد علم أنّ المرتد كيفما ازداد كفرا فإنه مقبول التوبة إذا تاب، فما معنى {لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ}؟ قلت: جعلت عبارة عن الموت على الكفر، لأنّ الذي لا تقبل توبته من الكفار هو الذي يموت على الكفر، كأنه قيل: إن اليهود أو المرتدين الذين فعلوا ما فعلوا مائتون على الكفر، داخلون في جملة من لا تقبل توبتهم. فإن قلت: فلم قيل في إحدى الآيتين {لَنْ تُقْبَلَ} بغير فاء، وفي الآخرى {فَلَنْ يُقْبَلَ}؟ قلت: قد أوذن بالفاء أنّ الكلام بني على الشرط والجزاء، وأن سبب امتناع قبول الفدية هو الموت على الكفر؛ وبترك الفاء أن الكلام مبتدأ وخبر ولا دليل فيه على التسبب، كما تقول: الذي جاءني له درهم، لم تجعل المجيء سببًا في استحقاق الدرهم، بخلاف قولك: فله درهم. فإن قلت: فحين كان المعنى {لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ} بمعنى الموت على الكفر، فهلا جعل الموت على الكفر مسببًا عن ارتدادهم وازديادهم الكفر، لما في ذلك من قساوة القلوب وركوب الرين وجرّه إلى الموت على الكفر؟

şöyle derim: Çünkü İslâm'a geri dönen ve küfür üzere ölmeyen, inkârını pekiştirmiş nice mürted vardır. "O halde bu kinayede, yani tevbenin kabul edilmeyecek olmasının, küfür üzere ölmekten kinaye yapılmasının faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun büyük bir faydası vardır; böylece, o grup inkârcıların durumları en katı bir şekilde ifade edilmiş; halleri hallerin en katı ve ağırı olan 'rahmetten ümit kesenlerin hali' şeklinde gösterilmiştir. Nitekim küfür üzere ölmekten, Allah'ın rahmetinden ümit kesme anlamına geldiği için korkulmaktadır.

[1675] ذهبا [altın] kelimesi temyiz olmak üzere mansuptur. A'meş [v.148/765] bu kelimeyi, ملءُ kelimesinden bedel yaparak ذهبٌ şeklinde merfû' okumuştur. *'İndî 'işrûne nefs*^{en} *ricâl*^{un} [Yanımda yirmi tane adam var] cümlesinde olduğu gibi. **Şayet** "onu fidye verecek olsalar' ifadesinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, mânaya hamlolunan bir kelâmdır; sanki "onların hiçbirinden fidye kabul edilmez; dünya dolusu altını fidye olarak verseler dahi" denilmektedir. Bu ifadeyle "bu miktar bir fidye verse dahi" mânası da murad edilmiş olabilir. "Eğer yerde ne varsa hepsi ve onunla birlikte bir misli daha o zulmedenlerin olsaydı" [Zümer 39/47] âyetinde olduğu gibi. *Misl* kelimesi cümlede genelde hazfedilir. Örneği: *Darabtuhû darb*^{e} *Zeyd*^{in} [ona Zeyd'in vuruşuyla vurdum] dersin; *misle darbihî* [onun vurduğu gibi] demek istersin. Yine, "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe gibidir" anlamında "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe'dir" dersin. Şairin şu beytinde olduğu gibi:

[Çobanlığıyla meşhur] Heysem [gibisi] yok sürü için bu gece

[İbn Hayberî'den başka da yiğit yok nitekim]

Keza, *kadıyyet*^{un} *ve lâ Ebâ Hasen*^{in} *le-hâ* [Dava var, ama (davaları âdilâne çözmekle meşhur) Ebû Hasan, yani Hazret-i Ali yok] denildiği gibi. Bu ifadeler مثل هَيْثَمَ ve مثل أبي حسن şeklinde takdir edilir. Nitekim *misluke lâ yef'alu kezâ* [senin gibisi böyle yapmaz] derken, "sen" kastedilir. Çünkü birbirinin misli olan iki şeyden biri diğerinin yerine geçer ve tek bir şey hükmünde olurlar.

[1676] Bu ifade ile, "onlardan birinin daha evvel tasadduk ettiği dünya dolusu altını olsa ve onu fidye olarak verse, yine de kabul olunmaz" mânası da murad edilmiş olabilir. Yine, فلن يُقْبَلَ من أحدهم ملءَ الأرض ذهبا şeklinde; fâil Allah Teâlâ olmak üzere يَقبل ve ملءَ kelimeleri mansup olarak da okunmuştur ["Allah, hiçbirinden dünya dolusu altını fidye olarak kabul etmez" mealinde]. Yine, [*nakille] milulard*^{i} şeklinde her iki Hemze de muhaffef olarak da okunmuştur.

قلت: لأنه كم من مرتد مزداد للكفر يرجع إلى الإسلام ولا يموت على الكفر. فإن قلت: فأي فائدة في هذه الكناية، أعني أن كنى عن الموت على الكفر بامتناع قبول التوبة؟ قلت: الفائدة فيها جليلة، وهي التغليظ في شأن أولئك الفريق من الكفار، وإبراز حالهم في صورة حالة الآيسين من الرحمة التي هي أغلظ الأحوال وأشدّها، ألا ترى أنّ الموت على الكفر إنما يخاف من أجل اليأس من الرحمة.

[١٦٧٥] {ذَهَبًا} نصب على التمييز. وقرأ الأعمش ذهبٌ، بالرفع ردًا على ملء، كما يقال: عندي عشرون نفسًا رجال. فإن قلت: كيف موقع قوله {وَلَوِ افْتَدَى بِهِ}؟ قلت: هو كلام محمول على المعنى. كأنه قيل: فلن تقبل من أحدهم فدية ولو افتدى بملء الأرض ذهبًا. ويجوز أن يراد: ولو افتدى بمثله، كقوله {وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ} [الزمر: ٤٧] والمثل يحذف كثيرًا في كلامهم، كقولك: ضربته ضرب زيد، تريد مثل ضربه؛ وأبو يوسف أبو حنيفة، تريد مثله.

لا هَيْثَمَ الليلةَ لِلْمَطِيِّ ❁ [ولا فتى الا ابن خيبري]

وقضيَّةٌ ولا أبا حسن لها، تريد: ولا مثل هيثم، ولا مثل أبي حسن، كما أنه يراد في نحو قولهم: مثلك لا يفعل كذا، تريد أنت. وذلك أنّ المثلين يسدّ أحدهما مسدّ الآخر فكانا في حكم شيء واحد.

[١٦٧٦] وأن يراد: فلن يقبل من أحدهم ملء الأرض ذهبًا كان قد تصدق به، ولو افتدى به أيضًا لم يقبل منه. وقرئ فلن يَقْبَلَ من أحدهم ملء الأرض ذهبًا، على البناء للفاعل وهو الله عزّ وعلا، ونصب ملء. وملُ لَرض بتخفيف الهمزتين.

92. Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla 'iyi'liğe erişemezsiniz. Ve her ne infak ederseniz, Allah elbette onu bilir.

[1677] "Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe" yani, "Kazandıklarınızın ve size yerden çıkardıklarımızın iyilerinden infak edin" [Bakara 2/267] âyetinde ifade edildiği gibi, infakınız sevip tercih ettiğiniz mallarınızdan oluncaya kadar "asla 'iyi'liğe erişemezsiniz," yani iyiliğin hakikatine ulaşamazsınız ve iyi olamazsınız. Bu ifadenin "Allah'ın *birr*ine, yani vereceği sevaba ulaşamazsınız" anlamında olduğu da söylenmiştir. İlk Müslümanlar, bir şeyi sevdikleri zaman onu Allah için infak ederlerdi. Rivayete göre; bu âyet nâzil olunca Ebû Talha gelip "Ya Rasûlâllah! Benim en sevdiğim malım Beyraha'dır. Onu al ve uygun bulduğun yerde kullan" demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Helal olsun! Orası getirisi bol bir yerdir; onu akrabalarına vermeni isterim." buyurmuş. Ebû Talha "Peki öyle yapayım" diyerek onu akrabalarına taksim etmiş. [*Buhârî,* "Zekât" 44] Zeyd b. Hârise [v.8/629] sevdiği bir atı getirip "Allah yolunda kullanılsın" demiş; Peygamber (s.a.) de onu Zeyd'in oğlu Üsame'ye vermiş. Bu durumdan biraz rahatsız olan Zeyd, "Ya Rasûlâllah! Ben onu infak etmek istemiştim" deyince Peygamber (s.a.) "Allah onu senden bir infak olarak kabul etti" buyurmuş [KT.b]. Yine, bir defasında Hazret-i Ömer (r.a.) Ebû Musa el-Eş'arî'ye [v.42/663] bir yazı göndererek, kendisi için Kisra ülkesinin fethedildiği Celûlâ savaşında [hicrî 16-17] esir alınanlardan bir cariye satın almasını istemişti. Cariye gelince Ömer onu çok beğenmiş, fakat Allah 'Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla 'iyi'liğe erişemezsiniz' buyuruyor" diyerek onu azat etmiş. Yine, Ebû Zer (r.a.)'a [v.32/653] bir misafir gelmiş. Ebû Zer çobanına; "Bana en kıymetli devemi getir" demiş; çoban gidip arık bir dişi deve getirmiş. Ebû Zer "bana ihanet ettin" diye çıkışınca, çoban "develerin en kıymetlisi aygır deveydi; ben de onu kendisine ihtiyacınızın olacağı bir gün için düşündüm" diye cevap vermiş. Ebû Zer bunun üzerine demiş ki: "Benim ona ihtiyacımın olacağı gün, o çukura [mezarıma] konulacağım gündür!" [KT.b]

[1678] İbn Mes'ûd [v.32/652] حتى تنفقوا بعض ما تحبون [sevdiklerinizin bir kısmını infak etmedikçe] şeklinde okumuştur ki, مما تحبون lafzındaki Min'in, *ehaztu mine'l-mâl*[i] [maldan biraz aldım] cümlesindeki Min gibi baziyet / kısmîlik ifade ettiğini göstermektedir. وما تنفقوا من شيئ'deki Min ise, ifadesini açıklamakta olup, "gerek sevdiğiniz iyi şeylerden gerekse hoşlanmadığınız kötü şeylerden, infak ettiğiniz her şeyi Allah bilir ve size ona göre muamele eder" mânasındadır.

٩٢-﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾

[١٦٧٧] {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ} لن تبلغوا حقيقة البرّ، ولن تكونوا أبرارًا. وقيل: لن تنالوا بر الله وهو ثوابه {حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} حتى تكون نفقتكم من أموالكم التي تحبونها وتؤثرونها؛ كقوله {أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} [البقرة: ٢٦٧] وكان السلف رحمهم الله إذا أحبوا شيئًا جعلوه لله. وروي أنها لما نزلت جاء أبو طلحة فقال: يا رسول الله، إن أحبّ أموالي إليّ بَيْرَحَاء فضعها يا رسول الله حيث أراك الله. فقال رسول الله ﷺ: «بخ بخ! ذاك مال رابح -أو مال رائح- وإني أرى أن تجعلها في الأقربين.» فقال أبو طلحة: أفعل يا رسول الله فقسمها في أقاربه. وجاء زيد ابن حارثة بفرس له كان يحبها فقال: هذه في سبيل الله. فحمل عليها رسول الله أسامةَ بن زيد، فكأنّ زيدًا وجد في نفسه وقال: إنما أردت أن أتصدق به. فقال رسول الله ﷺ: «أما إن الله تعالى قد قبلها منك.» وكتب عمر رضي الله عنه إلى أبي موسى الأشعري أن يبتاع له جارية من سبي جلولاء يوم فتحت مدائن كسرى، فلما جاءت أعجبته فقال: إن الله تعالى يقول: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} فأعتقها. ونزل بأبي ذرّ ضيف فقال للراعي ائتني بخير إبلي، فجاء بناقة مهزولة. فقال: خُنتني، قال: وجدت خير الإبل فحلَها، فذكرت يوم حاجتكم إليه. فقال: إنّ يوم حاجتي إليه ليومُ أوضعُ في حفرتي.

[١٦٧٨] وقرأ عبد الله حتى تنفقوا بعض ما تحبون. وهذا دليل على أنّ من في {مِمَّا تُحِبُّونَ} للتبعيض. ونحوه: أخذت من المال. ومن في {مِنْ شَيْءٍ} لتبيين ما تنفقوا، أي من أي شيء كان طيبًا تحبونه أو خبيثًا تكرهونه {فَإِنَّ اللَّهَ} عليم بكل شيء تنفقونه فمجازيكم بحسبه.

93. İsrail'in (yani, Hazret-i Ya'kūb'un) Tevrat indirilmeden önce kendisine haram kıldığı dışında, bütün yiyecekler İsrailoğullarına helâldi. De ki; (aksini iddia ediyorsanız ve) doğru söylüyorsanız, haydi, Tevrat'ı getirip de okuyun.

94. O halde, her kim bundan sonra Allah'a yalan isnat ederse, bunlardır işte zalimler!

[1679] "Bütün yiyecekler" yani yenilen şeyler veya bütün yiyecek çeşitleri. حِلاًّ kelimesi masdardır; *zelleti'd-dâbbetu zillen* ve *'azze'r-raculu 'izzen* denildiği gibi, *halle'ş-şeyu hillen* denir. Nitekim bir rivayette Hazret-i Âişe [v.58/678]; "Ona *hill*inde de, hurmunda da, yani ihramsız ve ihramlı halinde koku sürerim" demiştir [*Müslim*, "Hac" 18]. [Kelime masdar olduğu için] müzekker, müennes, müfred ve cemi kelimelere aynı şekilde sıfat olmuştur. Nitekim لاهُنَّ حِلٌّ لهم ["Onlar onlara helal değildir" (Mümtehane 60/10)] buyurmuştur.

[1680] *İsrâ'îl*'in -yani Hazret-i Ya'kūb'un- kendine haram kıldığı; deve eti ve sütü, bir rivayete göre de damarı idi. Hazret-i Ya'kūb'da siyatik hastalığı vardı. "Eğer şifa bulursam en sevdiğim yemeği kendime haram kılacağım" diye adak adamıştı. En sevdiği yemek deve eti olduğu için, iyileşince onu kendisine haram kıldı. "Doktorlar kendisine o şekilde tavsiye etmişlerdi; Allah'ın izin vermesiyle o tavsiyeye uydu. Yani, onu doğrudan Allah haram etmiş gibidir" de denmiştir. Buna göre mâna şu şekildedir: Tevrat indirilmeden önce bütün yiyecekler İsrailoğullarına helaldi; haram kılınan yiyecekler ise işledikleri zulüm ve taşkınlık sebebiyledir. Böyle sebeplerle haram kılınanlardan önce ataları İsrail'in kendisine haram kılıp da onların da sürdürdükleri bir yiyecek dışında hiçbir şey onlara haram kılınmadı. Bu ifade, "Yine, zulmetmeleri ve (insanları) Allah yolundan döndürmeleri yüzünden, kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık. Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları; insanların mallarını haksız yere yemeleri yüzünden... can yakıcı bir azap hazırladık içlerindeki inkârcı nankörlere!" [Nisâ 4/160-161] ve "Evet, Yahudilere bütün tırnaklıları haram kıldık; sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık -sırtlarının ya da bağırsaklarının yüklendiği ve kemiğe karışanlar müstesna...- Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen..." [En'âm 6/146] âyetlerinde ifşa edilen kabahatlerden kendilerini temize çıkarmaya dönük iddialarını reddetmekte, yalanlamaktadır. Zira bunlar, Kur'ân'ın "zulüm ve taşkınlıkları yüzünden sevilen yiyeceklerin kendilerine haram kılındığı" şeklindeki işlerine gelmeyen, onları öfkelendiren açıklamalarını inkâr etmeye çalışıyor ve şöyle diyorlardı:

٩٣-﴿كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَاةُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٩٤-﴿فَمَنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٦٧٩] {كُلُّ الطَّعَامِ} كل المطعومات أو كل أنواع الطعام. والحل مصدر، يقال: حل الشيء حِلًّا، كقولك: ذلت الدابة ذلًّا، وعزّ الرجل عزًّا. وفي حديث عائشة ﵂ . «كنت أطَيِّبُه لحِله وحُرْمه.» ولذلك استوى في الوصف به المذكر والمؤنث والواحد والجمع. قال الله تعالى: {لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ} [الممتحنة: ١٠].

[١٦٨٠] والذي حرم إسرائيلُ -وهو يعقوب عليه السلام- على نفسه لحوم الإبل وألبانها، وقيل العروق. كان به عرق النَّسا، فنذر إن شفي أن يحرّم على نفسه أحب الطعام إليه، وكان ذلك أحبه إليه فحرّمه. وقيل: أشارت عليه الأطباء باجتنابه، ففعل ذلك بإذن من الله، فهو كتحريم الله ابتداء. والمعنى أن المطاعم كلها لم تزل حلالًا لبني إسرائيل من قبل إنزال التوراة وتحريم ما حرم عليهم منها لظلمهم وبغيهم، لم يحرم منها شيء قبل ذلك غير المطعوم الواحد الذي حرمه أبوهم إسرائيل على نفسه فتبعوه على تحريمه. وهو رد على اليهود وتكذيب لهم حيث أرادوا براءة ساحتهم مما نعى عليهم في قوله تعالى {فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ} إلى قوله تعالى {عَذَابًا أَلِيمًا} [النساء: ١٦-١٨] وفي قوله {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} [الأنعام: ١٤٦] إلى قوله {ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ} [الأنعام: ١٤٦] وجحود ما غاظهم واشمأزُّوا منه وامتعضوا مما نطق به القرآن من تحريم الطيبات عليهم لبغيهم وظلمهم، فقالوا:

"Aslında bunlar ilk defa bize haram kılınmadı; eskiden beri haramdı. Mesela Nuh ve İbrahim'e ve onlardan sonra İsrailoğullarına haram kılınmıştı; işbu haramlık sonunda gelip bize dayandı. Dolayısıyla, bunlar bizden öncekilere haram kılındığı gibi bize de haram kılınmıştır." Maksatları, Allah'ın haklarındaki; zulüm, taşkınlık, Allah yolundan uzaklaştırma, faiz yeme, insanların mallarını haksız yere alma ve her işlediklerinde sevdikleri bir yiyeceğin ceza olarak haram kılındığı teker teker tadat edilen büyük günahlara dair tanıklığını reddetmekti.

[1681] "De ki: Haydi, Tevrat'ı getirip de okuyun" ifadesiyle Peygamber (s.a.)'e; Yahudilerle, bizzat kendi kitaplarıyla, yani kitaplarındaki 'Yahudilere haram kılınan şeylerin iddia ettikleri gibi eskiden beri haram olan şeyler değil, kendi zulüm ve taşkınlıkları sebebiyle meydana gelen sonraki haramlar olduğunu' ifade eden açıklamalarla mücadele edip onları susturmakla emrolunmaktadır. Rivayete göre, Yahudiler bunun üzerine kitaplarını getirmeye cesaret edememişler, hezimete uğrayıp mağlup bir şekilde ortadan çekilmişlerdir. Bu âyet, Peygamber (s.a.)'in gerçek peygamber olduğunun bir delili olduğu gibi Yahudilerin inkâr ettikleri *nesh*i de doğrulamaktadır.

[1682] "O halde, her kim bundan sonra" yani karşılarına çıkarılan bu kesin delilden sonra, bunların Tevrat indirilmeden önce İsrailoğullarına haram kılındığını iddia ederek "Allah'a yalan isnat ederse, bunlardır işte zalimler!" Yani kendilerine karşı insaflı davranmayan ve mükâbere ederek, delillere kulak asmayan inatçılar!

95. De ki: Doğruyu (siz değil) Allah söylemektedir... Öyleyse, samimi birer muvahhit olarak İbrahim'in dinine uyun. -Ki o, Müşriklerden de değildi.

[1683] "De ki: Doğruyu (siz değil) Allah söylemektedir..." ifadesi, "Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen..." [En'âm 6/146)] âyetindeki gibi, onların yalan söylediklerine tarizde bulunmakta olup "indirdiği âyette Allah doğru söylemekte, siz ise yalan söylemektesiniz" demektir. "Öyleyse, İbrahim'in dinine uyun" ki o, Muhammed ve onunla birlikte olanların mensup oldukları İslâm dinidir. Siz de o dine tâbi olun ki amaçlarınıza ulaşmak için sizi Allah'ın kitabını tahrife mecbur eden; sizi, Allah'ın İbrahim ve tâbilerine helal kıldığı lezzetli yiyecekleri haram kılmaya zorlayan, din ve dünyanızı bozmaya sürükleyen Yahudilikten kurtulasınız.

لسنا بأوّل من حرّمت عليه، وما هو إلا تحريم قديم، كانت محرّمة على نوح وعلى إبراهيم ومن بعده من بني إسرائيل وهلم جرا، إلى أن انتهى التحريم إلينا، فحرمت علينا كما حرمت على من قبلنا. وغرضهم تكذيب شهادة الله عليهم بالبغي والظلم والصدّ عن سبيل الله وأكل الربا وأخذ أموال الناس بالباطل، وما عدّد من مساويهم التي كلما ارتكبوا منها كبيرة حُرم عليهم نوع من الطيبات عقوبة لهم.

[١٦٨١] {قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا} أمر بأن يحاجهم بكتابهم ويُبكِّتَهم مما هو ناطق به من أن تحريم ما حرّم عليهم تحريم حادث بسبب ظلمهم وبغيهم، لا تحريم قديم كما يدعونه. فروي أنهم لم يجسروا على إخراج التوراة وبُهِتوا وانقلبوا صاغرين. وفي ذلك الحجة البينة على صدق النبي ﷺ، وعلى جواز النسخ الذي ينكرونه.

[١٦٨٢] {فَمَنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ الْكَذِبَ} بزعمه أن ذلك كان محرمًا على بني إسرائيل قبل إنزال التوراة من بعد ما لزمهم من الحجة القاطعة {فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} المكابرون الذين لا ينصفون من أنفسهم ولا يلتفتون إلى البينات.

٩٥-﴿قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٦٨٣] {قُلْ صَدَقَ اللهُ} تعريض بكذبهم، كقوله {ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ} [الأنعام: ١٤٦] أي ثبت أن الله صادق فيما أنزل وأنتم الكاذبون. {فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} وهي ملة الإسلام التي عليها محمد ومن آمن معه، حتى تتخلصوا من اليهودية التي ورَّطتكم في فساد دينكم ودنياكم، حيث اضطرَّتْكم إلى تحريف كتاب الله لتسوية أغراضكم، وألزمتكم تحريمَ الطيبات التي أحلها الله لإبراهيم ولمن تبعه.

96. Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk mabet Mekke'dekidir; âlemler için mahzâ hidayet olan o mübarek yer...

97. Orada apaçık deliller vardır; özellikle de Makam-ı İbrahim... Oraya giren emîn olur. Oraya yol bulabilen herkesin o Ev'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Her kim inkâr ederse, Allah'ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur.

[1684] "İnsanlar için kurulan" kelimesi "ev" kelimesinin sıfatıdır. Onu kuran ise Yüce Allah'tır. Fâil Allah olmak üzere mâlûm olarak وَضَعَ للناس [Allah'ın kurduğu] şeklinde okunması da buna delâlet eder. Allah'ın onu insanlar için 'ev' olarak kurması ise, onu onlar için mabet yapması anlamındadır. Sanki "insanlar için kurulan ilk mabet Kâbe'dir" denilmiştir.

[1685] Rivayete göre; Peygamber (s.a.)'e insanlar için kurulan ilk mescidin hangisi olduğunun sorulması üzerine; "İlk kurulan mabet Mescid-i Haram, ondan sonra Beyt-i Makdis'tir" buyurmuştur. "Bu ikisi arasında kaç yıl vardır?" diye sorulması üzerine de "Kırk yıl" diye cevap vermiştir. Birinin; Kâbe'nin ilk mabet olup olmadığını sorması üzerine Ali (r.a.)'ın da şöyle dediği nakledilmiştir: "Hayır, ondan önce bazı mabetler vardı, ancak insanlar için kurulup bereket, rahmet ve hidayet özelliği olan ilk mabet Kâbe'dir. Onu ilk olarak İbrahim, sonra Curhumlu Arap bir toplum, sonra yıkıldığı için 'Amâlika ve yine yıkıldığı için Kureyş inşa etmiştir." [*İbn Mâce*, "Salât", 27] İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise, Nuh tufanından sonra ilk tavaf edilen mabedin Kâbe olduğunu söylediği rivayet edilmiştir. Yine rivayete göre; "Kâbe, yerin ve göğün yaratılış sürecinde 'su' üzerinde ortaya çıkan ilk evmiş; Allah onu dünyadan iki bin yıl önce yaratmış. O zaman Kâbe su üzerinde beyaz köpük halindeymiş; Yerküre onun altına denk gelen kısımdan yayılarak yaratılmış. Kâbe'nin Âdem'in dünyada inşa ettiği ilk mâbet olduğu da söylenmiştir. Ve denmektedir ki; Âdem indirilince, melekler ona 'Bu mabedin etrafında tavaf et; biz senden önce iki bin yıl tavaf ettik' demişler. Âdem'den önce Kâbe'nin yerinde [onun gökteki 'izdüşüm'ü / mukabili anlamında] *ed-Durâh* [الضراح] denilen bir mâbet varmış; tufan sırasında gök meleklerinin tavaf etmesi için dördüncü göğe çıkarılmış."

[1686] "Mekke'dekidir" yani, Mekke'deki mâbettir. *Bekke*, o saygın şehirin özel ismidir. *Mekke* ve *Bekke* aynı şeyi ifade eder. Dehnâ'daki o mevkiyi ifade etmek üzere *en-Nübeyt* ve *en-Nümeyt* kelimeleri kullanıldığı gibi; yine tekrarlama nev'inden olan *emr*^{un} *râtib*^{un} / *râtim*^{un} ve *hummâ muğmitat*^{un} / *muğbitat*^{un} gibi. Denilmiştir ki: Mekke şehrin adı Bekke ise Mescid-i Harâm'ın bulunduğu yerdir. Yine denilmiştir ki: Bekke, biri zahmet verdiğinde kullanılan bekkehû kullanımından gelmekte olup burası çok kalabalık olduğu için bu adla anılmıştır. Katâde'den şöyle nakledilmiştir: "Kâbe'de insanlar birbirlerine zahmet vermekte; kadın erkek birbirlerinin önünde namaz kılmaktadır; bu durum Mekke'den başka hiçbir yerde uygun olmaz.

٩٦-﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ﴾

٩٧-﴿فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

[١٦٨٤] {وُضِعَ لِلنَّاسِ} صفة لبيت، والواضع هو الله عزّ وجلّ، تدل عليه قراءة من قرأ وَضَع للناس، بتسمية الفاعل وهو الله. ومعنى وضع الله بيتا للناس، أنه جعله متعبدًا لهم، فكأنه قال: إن أوّل متعبد للناس الكعبة.

[١٦٨٥] وعن رسول الله ﷺ: أنه سئل عن أوّل مسجد وضع للناس، فقال: «المسجد الحرام؛ ثم بيت المقدس.» وسئل كم بينهما؟ قال: «أربعون سنة.» وعن عليّ رضي الله عنه أن رجلًا قال له: أهو أوّل بيت؟ قال: لا، قد كان قبله بيوت، ولكنه أوّل بيت وضع للناس مباركًا فيه الهدى والرحمة والبركة. وأوّل من بناه إبراهيم ثم بناه قوم من العرب من جُرْهُم ثم هدم فبنته العَمالِقة ثم هدم فبناه قريش. وعن ابن عباس: هو أوّل بيت حُجَّ بعد الطوفان. وقيل: هو أوّل بيت ظهر على وجه الماء عند خلق السماء والأرض، خلقه قبل الأرض بألفي عام، وكان زبدة بيضاء على الماء فدُحيت الأرض تحته. وقيل: هو أوّل بيت بناه آدم في الأرض. وقيل: لما هبط آدم قالت له الملائكة: طف حول هذا البيت، فلقد طُفْنا قبلك بألفي عام، وكان في موضعه قبل آدم بيت يقال له: الضراح، فرفع في الطوفان إلى السماء الرابعة تطوف به ملائكة السَّمَاوَاتِ.

[١٦٨٦] {لَلَّذِى بِبَكَّةَ} البيت الذي ببكة، وهي عَلَمٌ للبلد الحرام. ومكة وبَكَّة لغتان فيه، نحو قولهم: النبيط والنميط، في اسم موضع بالدهناء. ونحوه من الاعتقاب: أمر راتب وراتم، وحمى مغمطة ومغبطة. وقيل: مكة البلد، وبكة موضع المسجد. وقيل اشتقاقها من بكَّهُ، إذا زحمه، لازدحام الناس فيها. وعن قتادة: يَبُكُّ الناس بعضهم بعضًا الرجال والنساء، يصلي بعضهم بين يدي بعض، لا يصلح ذلك إلا بمكة،

Zahmet anlamına gelen *Bekke* ismi Mekke'ye sanki bundan dolayı verilmiştir." Şair demiş ki:

Birlikte su içip hayvan suvardığın kişinin inadı tutarsa,
Bırak da, iki hayvan sürüsünün yol açacağı izdihamı yaşasın.

*Bekke*nin, ["zorbaların boyunlarını *bekke*der / inceltir" anlamındaki] *tebukku a'nâka'l-cebâbirat*[i] kullanımından geldiği, çünkü bir zalim ona saldıracak olsa Allah'ın onu mutlaka kırıp geçirdiği de söylenmektedir.

[1687] "Mübarek yer" ifadesi, onu hacceden, umre yapan, yanında i'tikâfa giren ve etrafında tavaf edenlerin sevap elde edip günahları affedildiği için hayrı çok olan yer demektir. مباركا kelimesi zarf olan kelimede muzmer olan zamirden hal olmak üzere mansubdur. Çünkü ibare للذى ببكة هو şeklinde mukadderdir; âmil ise zarftaki mukadder استقر fiilidir. "Âlemler için mahzâ hidayet olan" çünkü onların kıblesi ve mâbedidir. "İbrahim'in makamı" anlamına gelen مقام إبراهيم ifadesi, آيات بينات için atf-ı beyândır. **Şayet** "çoğul bir kelimeyi tekil bir kelimeyle beyân etmek nasıl mümkün olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Makām-ı İbrahim'in; durumunun açık, Allah'ın kudretine ve -ayağının sert taşta iz bırakması gibi- Hazret-i İbrahim'in nübüvvetine delâletinin kuvvetli olması sebebiyle "pek çok" delil gibi kabul edilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ "İbrahim bir ümmetti" [Nahl 16/120] buyurmuştur. İkincisi, Makām-ı İbrahim'in çok sayıda delil içermesidir. Çünkü Hazret-i İbrahim'in ayağının; sert taşta iz yapması bir âyettir; ayağın topuklara kadar taşa girmesi bir âyettir; başka taşların değil de o taşın yumuşatılması bir âyettir; diğer peygamberlerin hatıralarının izleri kaybolduğu halde Hazret-i İbrahim'in bu hatıralarının ona özel olarak ibka edilmesi bir âyettir; Müşrik, Ehl-i Kitap ve mülhit birçok düşmanı olmasına rağmen Makām-ı İbrahim'in binlerce yıl korunması bir âyettir. Bununla; "Orada; apaçık deliller, yani Makām-ı İbrahim ve buraya girenin güvende oluşu [toplam 2 şey] vardır" mânası da murad edilmiş olabilir. Zira 3 ve 4 gibi 2 de çoğuldur. Keza, burada o 2 delil zikredilip, diğerleri geride pek çok delil olduğu mülahazasıyla zikredilmemiş de olabilir. Sanki "orada apaçık deliller vardır: Makām-ı İbrahim, oraya girenlerin güvende oluşu ve daha pek çok delil" denilmektedir. Cerîr'in şu beytinde bu saklama yapılmıştır:

Hanife [kabilesi] üç gruptur; bunların üçte biri
Kölelerden; diğer üçte biri ise azatlı kölelerden oluşur!

كأنها سميت ببكة وهي الزحمة. قال:

إِذَا الشَّرِيبُ أخذَتْهُ الأَكَّهْ ۞ فَخَلِّهِ حَتى يَبُكَّ بَكَّهْ

وقيل: تبك أعناق الجبابرة أي تدقها؛ لم يقصدها جبار إلا قصمه الله تعالى.

[١٦٨٧] {مُبَارَكًا} كثير الخير لما يحصل لمن حجه واعتمره وعكف عنده وطاف حوله من الثواب وتكفير الذنوب. وانتصابه على الحال من المستكن في الظرف، لأن التقدير للذي ببكة هو، والعامل فيه المقدر في الظرف من فعل الاستقرار {وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ} لأنه قبلتهم ومتعبدهم. {مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ} عطف بيان لقوله {آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ}. فإن قلت: كيف صح بيان الجماعة بالواحد؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يجعل وحده بمنزلة آيات كثيرة لظهور شأنه وقوة دلالته على قدرة الله ونبوة إبراهيم من تأثير قَدمه في حجر صلْدٍ، كقوله تعالى {إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً} [النحل: ١٢٠]. والثاني: اشتماله على آيات، لأنّ أثر القدم في الصخرة الصمَّاء آية، وغوصه فيها إلى الكعبين آية، وإلانة بعض الصخر دون بعض آية، وإبقاؤه دون سائر آيات الأنبياء عليهم السلام آية لإبراهيم خاصة، وحفظه مع كثرة أعدائه من المشركين وأهل الكتاب والمَلَاحدة ألوف سنة آية. ويجوز أن يراد فيه آيات بينات مقام إبراهيم، وأمنُ من دخله؛ لأنّ الاثنين نوع من الجمع كالثلاثة والأربعة. ويجوز أن تذكر هاتان الآيتان ويطوى ذكر غيرهما دلالة على تكاثر الآيات، كأنه قيل: فيه آيات بينات مقام إبراهيم، وأمنُ من دخله، وكثير سواهما. ونحوه في طيّ الذكر قول جرير:

كَانَتْ حَنِيفَةُ أَثْلاَثًا فَثُلْثُهُمو ۞ مِنَ الْعَبِيدِ وَثُلْثٌ مِنْ مَوَالِيهَا

"Dünyanızdan bana üç şey sevdirildi: Güzel koku ve kadın; mutluluk vesilem ise namazdır" [*Nesâî*, "İşretü'n-nisâ'" 1] hadisi de bu nevidendir. Bununla birlikte, İbn Abbâs [v.68/688], Übeyy [v.33/654], ve -Kuteybe rivayetine göre- Ebû Ca'fer el-Medenî [v.130/748] آية بينة şeklinde müfred olarak okumuşlardır. Bu kıraat Makām-ı İbrahim'in tek başına atf-ı beyân konumunda olduğunu gösterir.

[1688] **Şayet** "Makām-ı İbrahim ve güvende oluşu nasıl 'apaçık deliller'in atf-ı beyânı yapabiliyorsun? Oysa 'oraya giren güvende olur' ifadesi ya iptidaen veya şartiyye olarak yeni bir cümledir." **dersen, şöyle derim:** Cümlenin mânasını esas alarak. Çünkü "oraya giren güvenli olur" cümlesi, oraya girenin güven içinde olduğuna delâlet eder. Yani, sanki "orada apaçık deliller vardır: Makām-ı İbrahim ve oraya girenin güvende oluşu" denilmiştir. Nitekim eğer "orada apaçık bir delil vardır: Oraya giren güvende olur" desen bu da doğru olur. Çünkü bu, "orada apaçık bir delil vardır: Oraya girenin güvende oluşu" mânasındadır.

[1689] **Şayet** "Hazret-i İbrahim'in ayağı nasıl o izin oluşmasına sebep olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki rivayet vardır. Birincisi, Kâbe'nin yapısı yükselip de İbrahim taşları yukarılara kaldırmakta zorlanmaya başlayınca, bu taşın üstüne çıkıp basarak taşları yerine koymaya başlamıştır. İşte bunun üzerine ayakları o taşa iz yapmıştır. İkincisi ise, Hazret-i İbrahim Şam diyarından Mekke'ye gelince İsmail'in hanımı kendisine "İnip, başınızı yıkayın" demiş; İbrahim inmeyince, bu taşı getirip İbrahim'in sağ yanına koymuş. İbrahim de ayağını o taşın üstüne koymuş ve kadın onun başının bir yanını yıkamış. Kadın daha sonra taşı İbrahim'in sol yanına koymuş ve başının diğer yanını da yıkamış. İşte İbrahim'in ayaklarının izi taşın üzerinde böyle kalmış.

[1690] "Oraya giren emin olur" ifadesinin mânası, "Peki, çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken, (kendileri için) güvenli bir harem meydana getirdiğimizi görmediler mi?!" [Ankebut 29/67] âyetinin mânası gibidir. Bu da Hazret-i İbrahim'in "Ya Rabbi, burayı güvenli bir şehir kıl" [Bakara 2/126] şeklindeki duasıyla olmuştur.

[1691] Kişi her türlü suçu işledikten sonra Harem'e sığınacak olsa orada ona dokunulmazdı. Ömer (r.a.) bu konuda "Orada babamın katilini yakalama imkânını bulsam, oradan çıkıncaya kadar kendisine dokunmam" derken [KT.b], Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] da şöyle demiştir: "Bir kimse haremin dışında birini öldürmek, dinden çıkmak veya zina etmek sûretiyle öldürülmeyi hak etse ve daha sonra Harem'e sığınsa ona orada dokunulmaz. Oradan çıkmak zorunda kalması için sadece, kendisine barınma, yeme ve içmede yardım edilmez ve onunla alışveriş yapılmaz."

ومنه قوله عليه السلام: «حبب إليّ من دنياكم ثلاث: الطيب، والنساء، وقرة عيني في الصلاة.» وقرأ ابن عباس وأبيّ ومجاهد وأبو جعفر المدني في رواية قتيبة آية بينة، على التوحيد. وفيها دليل على أنّ مقام إبراهيم واقع وحده عطف بيان.

[١٦٨٨] فإن قلت: كيف أجزت أن يكون مقام إبراهيم والأمنُ عطفَ بيان للآيات؟ وقوله {وَمَن دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} جملة مستأنفة إما ابتدائية وإما شرطية؟ قلت: أجزت ذلك من حيث المعنى، لأن قوله {وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} دلّ على أمن داخله، فكأنه قيل: فيه آيات بينات: مقام إبراهيم، وأمنُ داخلِه. ألا ترى أنك لو قلت: فيه آية بينة، من دخله كان آمنًا، صحّ لأنه في معنى قولك: فيه آية بينة، أمن من دخله.

[١٦٨٩] فإن قلت: كيف كان سبب هذا الأثر؟ قلت: فيه قولان؛ أحدهما أنه لما ارتفع بنيان الكعبة وضعف إبراهيم عن رفع الحجارة قام على هذا الحجر فغاصت فيه قدماه. وقيل: إنه جاء زائرًا من الشام إلى مكة فقالت له امرأة إسماعيل: انزل حتى يغسل رأسك، فلم ينزل، فجاءته بهذا الحجر فوضعته على شقه الأيمن، فوضع قدمه عليه حتى غسلت شق رأسه، ثم حولته إلى شقه الأيسر حتى غسلت الشق الآخر، فبقي أثر قدميه عليه.

[١٦٩٠] ومعنى {وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} معنى قوله {أَوَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧] وذلك بدعوة إبراهيم عليه السلام {رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا} [البقرة: ١٢٦].

[١٦٩١] وكان الرجل لو جرَّ كل جريرة ثم لجأ إلى الحرم لم يطلب. وعن عمر رضي الله عنه «لو ظفرت فيه بقاتل الخطَّاب ما مسسته حتى يخرج منه.» وعند أبي حنيفة: من لزمه القتل في الحل بقصاص أو ردّة أو زنى فالتجأ إلى الحرم لم يتعرض له، إلا أنه لا يؤوى ولا يطعم ولا يسقى ولا يبايع حتى يضطر إلى الخروج.

[1692] ["Oraya giren emin olur" ifadesinin tefsirinde] Cehennemden "emin olur" da denmiştir; nitekim Peygamber (s.a.)'in; "Bir kimse iki Harem'den birinde ölürse kıyamet günü emin olarak diriltilir" dediği [KT.b] ; yine "Hacûn ve Bakī' etrafındakilerle birlikte alınıp cennete saçılır" dediği rivayet edilmiştir. Bunlar Mekke ve Medine mezarlıklarıdır [KT.b]. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın da şöyle dediği nakledilmiştir: "Peygamber (s.a.) Hacûn'un yukarısında bir yere oturdu -o zaman mezarlık yoktu- ve şöyle buyurdu: "Allah bu bölgeden ve bu Harem'in tamamından; hesaba çekilmeden cennete girecek ayın 14'ü gibi parlak yetmiş bin kişiye şefaat edecek olan yetmiş bin kişi hasredecektir ki bunların yüzü de ayın 14'ü gibi parlak olacaktır." [KT.b] Keza Peygamber (s.a.) "Kim Mekke'nin sıcağına gündüzün bir saat tahammül ederse, cehennem ondan iki yüz yıllık mesafe kadar uzaklaşır" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

[1693] من استطاع [güç yetiren] الناس [insanlar] kelimesinden bedeldir. Peygamber (s.a.)'in "gücü yetmek / imkân bulmak" [*istitâ'at*] fiilini yiyecek ve binek olarak açıkladığı rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Hacc", 4]. İbn Abbâs [v.68/688], İbn Ömer [v.73/692] ve âlimlerin ekserisinin de bu mânada anladıkları nakledilmiş; İbnü'z-zübeyr'in [v.94/713] "Bu, kişinin gücüne göre demektir"; Mâlik'in [v.179/795] bir rivayette "kişi gücüne güvenirse haccetmesi gerekir"; diğer bir rivayette de "bu, insanın tâkatine göredir; insan bazen yol ve yiyecek masrafını karşılayacak güce sahip olduğu halde yolculuk yapamayacak bir durumda olabildiği gibi, bazen de binek ve yiyecek imkânı olmayan biri yolculuk yapacak bir durumda bulunabilir" dediği nakledilmiştir. Konuyla ilgili olarak Dahhâk [v.105/723] da "Kişi ücretli çalışarak buna kadir oluyorsa hac istitaatına sahiptir" demiştir. Bu konuda itirazvari sorular sorulunca da; "Birine Mekke'de bir miras kalmış olsa, onu orada bırakır mı? Sürünerek de olsa gider; onu alır, değil mi? İşte onun gibi, böyle birine de hac gereklidir" demiştir.

[1694] إليه [ona] kelimesindeki zamir Kâbe'ye veya hacca râcidir. Bir şeye kendisiyle ulaşılan her şey onun 'yol'udur. Bu ifadede türlü te'kid ve mübalağalar vardır. Meselâ; "Ev'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır" yani Allah'ın insanların boynundaki, mutlaka eda etmeleri gereken ve asla uhdelerinden düşmeyen kesin bir hakkıdır. Meselâ; önce "insanlar" denilmesi, sonra ondan bedel olarak "Oraya yol bulabilen herkes" ifadesine yer verilmesi; ki bunda iki çeşit te'kid vardır. Birincisi, bedel kullanma murad edilen şeyi iki kez zikretme ve tekrarlamadır. İkincisi, önce kapalı ifade edip sonra izah etme ve mücmel olarak / özetle zikredip ardından açıklamak, aynı şeyi iki ayrı şekilde ortaya koyma anlamına gelir.

[١٦٩٢] وقيل: آمِنا من النار. وعن النبي ﷺ: «من مات في أحد الحرمين بعث يوم القيامة آمنا.» وعنه عليه الصلاة والسلام: «الحَجُون والبقيع يؤخذ بأطرافهما وينثران في الجنة.» وهما مقبرتا مكة والمدينة. وعن ابن مسعود: وقف رسول الله ﷺ على ثنية الحجون وليس بها يومئذ مقبرة، فقال: «يبعث الله من هذه البقعة ومن هذا الحرم كله سبعين ألفًا وجوههم كالقمر ليلة البدر، يدخلون الجنة بغير حساب، يشفع كل واحد منهم في سبعين ألفًا وجوههم كالقمر ليلة البدر.» وعن النبي ﷺ: «من صبر على حرّ مكة ساعة من نهار، تباعدت منه جهنم مسيرة مائتي عام.»

[١٦٩٣] {مَنِ اسْتَطَاعَ} بدل من الناس. وروي أن رسول الله ﷺ فسر الاستطاعة بالزاد والراحلة، وكذا عن ابن عباس وابن عمر؛ وعليه أكثر العلماء. وعن ابن الزبير: هو على قدر القوّة. ومذهب مالك أن الرجل إذا وثق بقوته لزمه. وعنه: ذلك على قدر الطاقة، وقد يجد الزاد والراحلة من لا يقدر على السفر، وقد يقدر عليه من لا زاد له ولا راحلة. وعن الضحاك: إذا قدر أن يؤجِّر نفسه فهو مستطيع. وقيل له في ذلك، فقال: إن كان لبعضهم ميراث بمكة أكان يتركه؟ بل كان ينطلق إليه ولو حبوًا، فكذلك يجب عليه الحج.

[١٦٩٤] والضمير في {إِلَيْهِ} للبيت أو للحج. وكلُّ مأتيّ إلى الشيء فهو سبيل إليه. وفي هذا الكلام أنواع من التوكيد والتشديد، ومنها قوله {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ} يعني أنه حق واجب لله في رقاب الناس لا ينفكون عن أدائه والخروج من عهدته. ومنها أنه ذكر الناس ثم أبدل عنه {مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا}، وفيه ضربان من التأكيد: أحدهما أن الإبدال تثنية للمراد وتكرير له، والثاني أن الإيضاح بعد الإبهام والتفصيل بعد الإجمال إيراد له في صورتين مختلفتين.

Bir diğer te'kid ise, haccetmeyenlere karşı bir baskı oluşturmak üzere, "her kim haccetmezse" yerine "her kim inkâr ederse" buyrulmasıdır. Nitekim Hazret-i Peygamber de "Kim haccetmeden ölürse, ha Yahudi olarak ölmüş ha Hıristiyan olarak!.." [*Nesâî,* "Menâsik", 8] buyurmuştur ki ağır bir caydırıcılık içeren bir başka ifade, "Kim namazı kasten terkederse kâfir olur!" [*Tirmizî,* "İman", 9] hadisinde söz konusudur. Bir başka te'kid de Allah'ın ona ihtiyacının olmadığının ifade edilmesidir ki bu, ona gazap edip yüz üstü bırakarak azap edeceğine delâlet eder. Bir başka te'kid ise "ona" değil de "hiç kimseye" denilmesidir. Bu ifade, Allah'ın insana ihtiyacının olmadığına burhanî bir yolla delâlet etmektedir. Çünkü hiç kimseye ihtiyacı olmayınca bu, ona ihtiyacının olmadığını da kaçınılmaz olarak ifade edecektir. Ayrıca bu, tam bir istiğnâya delâlet eder ki kendisini ifade etmek üzere kullanıldığı ilâhî gazabın büyüklüğüne en açık şekilde delâlet eder.

[1695] Sa'îd b. Müseyyeb'in [v.94/713], bu âyetin "Mekke'ye haccetmek farz değildir" diyen Yahudiler hakkında nâzil olduğunu söylediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Bir rivayete göre; "Herkesin o Ev'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır" âyeti nâzil olunca Peygamber (s.a.) bütün din mensuplarını toplayıp, onlara "Allah size haccı farz kıldı; haccedin." [*Nesâî*, "Menâsik" 1] buyurmuş; bunun üzerine bir tek ümmet - ki o da Müslümanlardır - bunu kabul etmiş; diğer beş ümmet ise "Biz bunu kabul etmeyiz, ne namaz kılar ve ne de hacceder iz!" demişlerdir. İşte "Kim inkâr ederse…" âyeti bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1696] Peygamber (s.a.)'in, bir rivayette "Haccedemez olmadan haccedin, zira [Kâbe daha önce] iki defa yıkıldı; üçüncüde yukarı kaldırılır"; diğer bir rivayette ise "haccedemez olmadan bu evi haccedin. Toprak onun civarına varmanıza mani olmadan önce haccedin" buyurduğu nakledilmiştir [KT.b]. İbn Mes'ûd'un [v.110/728] "Çölde, kendisini yiyen her canlının mutlaka öldüğü bir ağaç bitmeden önce bu evi haccedin!", Ömer (r.a.)'ın da "İnsanlar sadece bir yıl haccetmeyi bıraksalar o halde bırakılmazlar" dedikleri rivayet edilmiştir [KT.b].

[1697] حَج البيت kelimesi kesre ile حِج البيت şeklinde okunmuştur.

98. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Allah yaptıklarınıza şahitken, neden Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ediyorsunuz?

99. De ki: Ey Ehl-i Kitap! (Hak olduğuna) kendiniz de şahitken, niçin Allah'ın yolunda eğrilik arayarak iman edenleri ondan çeviriyorsunuz? Yaptıklarınızdan Allah gafil değil!

ومنها قوله {وَمَنْ كَفَرَ} مكان ومن لم يحج تغليظًا على تارك الحج؛ ولذلك قال رسول الله ﷺ: «من مات ولم يحج فليمت إن شاء يهوديًا أو نصرانيًا!» ونحوه من التغليظ «من ترك الصلاة متعمدًا فقد كفر!» ومنها ذكر الاستغناء عنه وذلك مما يدل على المقت والسخط والخذلان. ومنها قوله {عَنِ الْعَالَمِينَ} وإن لم يقل عنه، وما فيه من الدلالة على الاستغناء عنه ببرهان، لأنه إذا استغنى عن العالمين تناوله الاستغناء لا محالة، ولأنه يدل على الاستغناء الكامل فكان أدلّ على عظم السخط الذي وقع عبارة عنه.

[١٦٩٥] وعن سعيد بن المسيب نزلت في اليهود، فإنهم قالوا: الحج إلى مكة غير واجب. وروى: أنه لما نزل قوله تعالى {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ} جمع رسول الله ﷺ أهل الأديان كلهم فخطبهم فقال: «إن الله كتب عليكم الحج فحجوا.» فآمنت به ملة واحدة وهم المسلمون وكفرت به خمس ملل قالوا: لا نؤمن به ولا نصلي إليه ولا نحجه، فنزل {وَمَنْ كَفَرَ}.

[١٦٩٦] وعن النبي ﷺ: «حُجُّوا قبل أن لا تحجوا، فإنه قد هدم البيت مرتين ويرفع في الثالثة.» وروي: «حُجّوا قبل أن لا تحجوا، حجوا قبل أن يَمنع البرُّ جانبه.» وعن ابن مسعود: حجوا هذا البيت قبل أن تنبت في البادية شجرة لا تأكل منها دابة إلا نفقت. وعن عمر رضي الله عنه: لو ترك الناس الحج عامًا واحدًا ما نوظروا.

[١٦٩٧] وقرئ حِج البيت، بالكسر.

٩٨-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ﴾

٩٩-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[1698] "Allah şahitken…" ifadesindeki Vav, hal için olup cümle şu anlamdadır: Neden Allah'ın, Peygamber (s.a.)'in doğru söylediğine delâlet eden âyetlerini inkâr ediyorsunuz? Halbuki Allah sizin yaptıklarınıza şahittir ve sizi onlardan dolayı hesaba çekecektir. Ve bu durum, O'nun âyetlerini inkâra kalkışmamanızı gerektirmektedir.

[1699] "Allah'ın yolundan" yani, Allah'ın gidilmesini emrettiği yolu olduğunu bildikleri dinden, yani İslâm'dan "çeviriyorsunuz?" -Hasan-ı Basrî [v.110/728] kelimeyi if'âlden تُصِدّون şeklinde okumuştur.- Ehl-i Kitap mensupları, mü'minleri İslâm'dan vazgeçirmek için tuzak kurup hileler yapıyor, Müslüman olmak isteyenlere özel gayretler göstererek mani oluyorlardı. Nitekim rivayete göre Yahudiler Evs ve Hazrec kabilelerine gelerek tekrar o eski günlere dönsünler diye onlara aralarında yaşanmış olan savaş ve düşmanlıkları hatırlatmışlardır.

[1700] "Eğrilik arayarak" yani onda eğrilik ve orta / doğru yoldan sapma olmasını isteyerek. - تبغونها ifadesi mahallen mansuptur.- **Şayet** "Allah yolunda eğrilik olması muhalken, onda nasıl eğrilik arayabilirler?" **dersen, şöyle derim:** Bunda iki mâna vardır. Birincisi, "Musa'nın şeriati neshedilmemiştir" diyerek ve Peygamber (s.a.)'in Tevrat'ta zikredilen sıfatlarını değiştirerek ve benzeri şeylerle Kur'ân'da yanlışlık/eğrilik bulunduğu yolunda bir vehim yaymak suretiyle insanların kafasını karıştırıyorsunuz." demektir. İkincisi ise, "siz hakikati gizlemek ve bütün doğruların en doğrusu olan bir şeyde asla bulamayacağınız bir eğrilik arayarak kendinizi yoruyorsunuz" demektir.

[1701] "Kendiniz de şahitken" yani, ondan ancak sapıtmış ve başkalarını saptıran kimselerin insanları çevireceği bir yol olduğuna şahitken veya kendi dininizden insanlar arasında buna şahitlik ediyorken, insanlarınızın sözlerinize inandıkları, önemli meselelerinde sizin hakemliğinize başvurdukları adaletli kişiler, yani hahamlar olduğunuz halde. "Allah gafil değil!" ifadesi tehdittir.

100. Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir zümreye uyacak olursanız, imanınızdan sonra sizi inkârcı nankörlere çevirirler!

[1702] Rivayete göre; Şas b. Kays adlı Yahudi -ki Müslümanlar hakkında çok ağır konuşan ve onları çok kıskanan azgın bir inkârcıydı- kendilerine ait bir mecliste oturmuş sohbet eden Ensarın Evs ve Hazrec kabilelerine mensup bir topluluğa rastlamış. Cahiliye döneminde birbirine düşman olan bu insanların, şimdi birbiriyle kaynaşmış bir arada oturmakta olmalarına öfkelenmiş

[١٦٩٨] {وَاللهُ شَهِيدٌ} الواو للحال، والمعنى: لم تكفرون بآيات الله التي دلتكم على صدق محمد ﷺ والحال أن الله شهيد على أعمالكم فمجازيكم عليها، وهذه الحال توجب أن لا تجسروا على الكفر بآياته.

[١٦٩٩] قرأ الحسن تُصِدّون، من أصدّه. {عَن سَبِيلِ اللهِ} عن دين حق علم أنه سبيل الله التي أمر بسلوكها وهو الإسلام. وكانوا يفتنون المؤمنين ويحتالون لصدّهم عنه، ويمنعون من أراد الدخول فيه بجهدهم. وقيل: أتت اليهود الأوس والخزرج فذكروهم ما كان بينهم في الجاهلية من العداوات والحروب ليعودوا لمثله.

[١٧٠٠] {تَبْغُونَهَا عِوَجًا} تطلبون لها اعوجاجًا وميلًا عن القصد والاستقامة. فإن قلت: كيف تبغونها عوجًا وهو محال؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما أنكم تلبسون على الناس حتى تُوهِموهم أنّ فيها عوجًا بقولكم: إن شريعة موسى لا تنسخ، وبتغييركم صفة رسول الله ﷺ عن وجهها ونحو ذلك. والثاني: أنكم تتعبون أنفسكم في إخفاء الحق وابتغاء ما لا يتأتى لكم من وجود العوج فيما هو أقوم من كل مستقيم.

[١٧٠١] {وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ} أنها سبيل الله التي لا يصدّ عنها إلا ضال مضلّ، أو وأنتم شهداء بين أهل دينكم، عدول يثقون بأقوالكم ويستشهدونكم في عظائم أمورهم، وهم الأحبار. {وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ} وعيد، ومحل {تَبْغُونَهَا} نصب على الحال.

١٠٠-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ﴾

[١٧٠٢] قيل: مرَّ شاس بن قيس اليهودي -وكان عظيم الكفر شديد الطعن على المسلمين شديدَ الحسد لهم- على نفر من الأنصار من الأوس والخزرج في مجلس لهم يتحدثون، فغاظه ذلك حيث تألَّفوا واجتمعوا بعد الذي كان بينهم في الجاهلية من العداوة، وقال:

ve "Bunlar böyle birlik ve beraberlik içinde oldukları sürece bize burada rahat yok!" diyerek, Yahudi bir gencin onların arasına karışıp kendilerine Bu'âs savaşını hatırlatmasını ve o günle ilgili söylenen bazı şiirleri onlara okumasını istemiş. -Bu'âs; Evs ve Hazrec kabilelerinin savaştığı ve Evs'in galip geldiği bir savaştı.- Genç, Şas'ın dediğini yapınca, iki kabile birbiriyle çekişmeye başlamıştı; taraflardan her biri kendisini övüyor, ötekine öfke kusuyordu. Sonunda "Herkes silahını alsın!" diye çığlık atmaya başladılar. Olayı haber alan Peygamber (s.a.) Muhacirlerden ve Ensardan bir grupla beraber onların yanına gitti ve; "Ben aranızda olduğum, Allah sizi İslâm'la müşerref ettiği, onunla sizi cahiliyeden kopardığı ve sizi birbirinizle kaynaştırdığı halde siz cahiliye peşinde mi koşuyorsunuz?!" diye çıkıştı. Bunun üzerine, herkes olayın şeytanın bir aldatması ve düşmanlarının oyunu olduğunu anladı ve silahlarını bırakıp ağladılar; birbirlerine sarılarak Peygamber (s.a.)'le beraber oradan ayrıldılar. Bu iki grubun, başı o günden daha kötü, sonu ise daha güzel bir günleri olmamıştır [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 309-310].

101. Hem (ey Ehl-i Kitap) Allah'ın âyetleri size okunurken, Resulü de aranızda iken nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?! (Sadece siz değil) Allah'a sımsıkı sarılan 'herkes' doğru bir yola getirilmiş demektir.

[1703] Allah'ın âyetleri -ki o mu'ciz olan Kur'an'dır- "size" Peygamber lisanıyla canlı bir şekilde "okunurken" ve Peygamber aranızda olup, sizi uyarır, size nasihat ederek şüphelerinizi giderirken, "nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?" Buradaki istifhamda inkâr ve hayret mânası vardır ki, "İnkâr nereden gelip sizi buluyor?!" demektir. "Allah'a" yani, O'nun dinine sımsıkı sarılan herkes" -bu ifade, onları inkârcıların kötülük ve hilelerini savuşturma konusunda Allah'a sığınmaya teşvik mânasında da olabilir- "doğru yala getirilmiş" yani, kesinlikle hidayeti elde etmiş demektir. Âyette; sanki hidayet hâsıl olmuş gibi, onu hâsıl olmuş olarak haber vermektedir; tıpkı *izâ ci'te fulân*^{en} *fe-kad eflâhte* [Falana geldin mi kurtuldun demektir] ifadesi gibi. Burada قد kelimesindeki bekleme mânası açıktır; çünkü Allah'a sarılan kişi, hidayet beklentisi içindedir; âlicenap birine giden kimse de, onun yanında 'yaşayacağını' ummaktadır.

102. Ey iman edenler! Allah'tan hakkıyla sakının ve ne yapıp edin (O'na) teslimiyet göstermiş olarak can verin.

103. Topluca Allah'ın ipine tutunun; ayrışmayın... Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani, siz düşmandınız da O, kalplerinizi birbirine ısındırmış ve O'nun nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz; bir 'ateş' çukurunun tam kenarında iken, sizi oradan kurtarmıştı. Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.

ما لنا معهم إذا اجتمعوا من قرار! فأمر شابًا من اليهود أن يجلس إليهم ويذكرهم يوم بعاث وينشدهم بعض ما قيل فيه من الأشعار. وكان يومًا اقتتلت فيه الأوس والخزرج وكان الظفر فيه للأوس. ففعل، فتنازع القوم عند ذلك وتفاخروا وتغاضبوا وقالوا: السلاح السلاح! فبلغ النبي ﷺ، فخرج إليهم فيمن معه من المهاجرين والأنصار، فقال: «أتدعون الجاهلية وأنا بين أظهركم بعد إذ أكرمكم الله بالإسلام وقطع به عنكم أمر الجاهلية وألف بينكم؟!» فعرف القوم أنها نزغة من الشيطان وكيد من عدوّهم، فألقوا السلاح وبكوا وعانق بعضهم بعضًا، ثم انصرفوا مع رسول الله ﷺ، فما كان يوم أقبح أوّلًا وأحسن آخرًا من ذلك اليوم.

١٠١-﴿وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٧٠٣] {وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ} معنى الاستفهام فيه الإنكار والتعجيب، والمعنى: من أين يتطرق إليكم الكفر والحال أن آيات الله وهي القرآن المعجز {تُتْلَى عَلَيْكُمْ} على لسان الرسول غَضَّةً طرية، وبين أظهُرِكم رسول الله ﷺ ينبهكم ويعظكم ويزيح شبهكم؟ {وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ} ومن يتمسك بدينه. ويجوز أن يكون حثًا لهم على الالتجاء إليه في دفع شرور الكفار ومكايدهم {فَقَدْ هُدِيَ} فقد حصل له الهدى لا محالة، كما تقول: إذا جئت فلانًا فقد أفلحت، كأن الهدى قد حصل فهو يخبر عنه حاصلًا. ومعنى التوقع في {قَدْ} ظاهر، لأنّ المعتصم بالله متوقع للّهدى، كما أن قاصد الكريم متوقع للفلاح عنده.

١٠٢-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

١٠٣-﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

[1704] حَقَّ تُقَاتِهِ [hakkıyla sakınma] ifadesi, sakınılması gereken ve sakınılmaya lâyık anlamında olup, farzları yerine getirmek ve haramlardan kaçınmak demektir. Bu ifadenin benzeri "gücünüz yettiğince Allah'tan sakının" [Teğâbun 64/16] âyetidir. Bununla "takvada, gücünüz yettiği hiçbir şeyi bırakmayacak şekilde titiz davranın" mânası murad edilmiştir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın "hakkıyla sakınma, Allah'a itaat edilmesi, isyan edilmemesi; şükredilmesi, nankörlük edilmemesi; O'nun hatırlanması ve unutulmamasıdır" dediği rivayet edilmiş; Peygamber (s.a.)'e isnadla merfû' olarak da rivayet edilmiştir. Denmiştir ki: "Hakkıyla sakınma, Allah söz konusu olduğunda kişiyi hiçbir kınayıcının kınamasının tutmaması; kendisinin, oğlunun veya babasının aleyhine de olsa âdil davranmasıdır." Yine, "kul, dilini korumadıkça Allah'tan hakkıyla sakınmış olmaz" da denmiştir.

[1705] تُؤَدَةٌ kelimesi اِتَّأَدَ fiilinden geldiği gibi, [aynı vezindeki] تقاة kelimesi de, اِتَّقَى fiilinden gelmiştir.

[1706] "Ne yapıp edin (O'na) teslimiyet göstermiş olarak can verin," yani ölüm gelip çattığında O'na teslimiyet gösterme dışında bir halde olmayın. Bu ifade, düşmanla karşılaşma konusunda kendisinden yardım istediğin birine "Bana ancak at üzerinde gel" demene benzer; burada onu sana gelmekten değil, sana geldiği zaman kendisine şart koştuğunun dışında bir hal üzere gelmekten menetmektesindir.

[1707] *İ'tasamtu bi-hablihî* [onun ipinden sıkıca tuttum] sözü, ondan destek isteme ve himayesine güvenme anlamında bir *temsîl* olabileceği gibi -ki bu temsilde; yüksek bir mekândan sarkan kişi kopmayacağından emin olduğu sağlam bir ipe tutunmaktadır- "ip" onun verdiği sözden *isti'âre*, "tutunma" ise onun sözüne güvenmekten [*isti'âre*] ya da uygun bir kelimeyle ip isti'âresi için bir *terşîh* de olabilir. Buna göre mâna şöyledir: Allah'tan yardım isteme ve O'na güvenme hususunda birleşin ve bundan ayrılmayın ya da Allah'ın, kullarından aldığı söze sadık kalma hususunda birleşin; bu söz ise iman ve itaattir. Veya O'nun kitabına tutunmakta birleşin. Nitekim Hazret-i Peygamber "Kur'ân, Allah'ın sağlam ipidir. Onun ilginçlikleri bitmez; tekrar tekrar okunması onu eskitmez; ona göre konuşan doğru söylemiş; onunla amel eden doğru yapmış; ona tutunan da dosdoğru bir yola iletilmiş olur" buyurmuştur. [*Tirmizî,* "Sevâbü'l-Kur'ân", 14]

[1708] "Ayrışmayın" Yahudi ve Hıristiyanlarin ihtilaf ettiği gibi ayrışmayın veya birbirinize sırt çevirip düşman olduğunuz ve savaştığınız cahiliye dönemin-de olduğu gibi ihtilafa duşerek haktan ayrılmayın. Veya sizi ayrıştıracak, birlik ve beraberliğinizi, aranızdaki muhabbeti yok edecek, sizi birleştirip birbirinize ısındıran Hakk'a ittibâ'a ve İslâm'a sarılmaya ters düşecek şeyler ihdas etmeyin.

[١٧٠٤] {حَقَّ تُقَاتِهِ} واجب تقواه وما يحق منها، وهو القيام بالمواجب واجتناب المحارم، ونحوه {فَاتَّقُوا اللهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} [التغابن: ١٦] يريد: بالِغوا في التقوى حتى لا تتركوا من المستطاع منها شيئًا. وعن عبد الله: هو أن يطاع فلا يعصى، ويشكر فلا يكفر، ويذكر فلا ينسى؛ وروي مرفوعًا. وقيل: هو أن لا تأخذه في الله لومة لائم، ويقوم بالقسط ولو على نفسه أو ابنه أو أبيه. وقيل: لا يتقي الله عبد حق تقاته حتى يخزُن لسانه.

[١٧٠٥] والتقاة من اتقى كالتُّؤَدة من اتأد.

[١٧٠٦] {وَلَا تَمُوتُنَّ} معناه: ولا تكوننّ على حال سوى حال الإسلام إذا أدرككم الموت، كما تقول لمن تستعين به على لقاء العدوّ: لا تأتني إلا وأنت على حصان، فلا تنهاه عن الإتيان ولكنك تنهاه عن خلاف الحال التي شرطت عليه في وقت الإتيان.

[١٧٠٧] قولهم اعتصمت بحبله؛ يجوز أن يكون تمثيلًا لاستظهاره به ووثوقه بحمايته، بامتساك المتدلي من مكان مرتفع بحبل وثيق يأمن انقطاعه، وأن يكون الحبل استعارة لعهده والاعتصام لوثوقه بالعهد، أو ترشيحًا لاستعارة الحبل بما يناسبه. والمعنى: واجتمعوا على استعانتكم بالله ووثوقكم به ولا تفرقوا عنه. أو واجتمعوا على التمسك بعهده إلى عباده وهو الإيمان والطاعة؛ أو بكتابه لقول النبي ﷺ: «القرآن حبل الله المتين لا تنقضي عجائبه، ولا يخلق عن كثرة الردّ، من قال به صدق؛ ومن عمل به رشد، ومن اعتصم به هدي إلى صراط مستقيم.»

[١٧٠٨] {وَلَا تَفَرَّقُوا} ولا تتفرقوا عن الحق بوقوع الاختلاف بينكم كما اختلفت اليهود والنصارى، أو كما كنتم متفرقين في الجاهلية متدابرين يعادي بعضكم بعضًا ويحاربه، أو ولا تحدثوا ما يكون عنه التفرق ويزول معه الاجتماع والألفة التي أنتم عليها، مما يأباه جامعكم والمؤلف بينكم، وهو اتباع الحق والتمسك بالإسلام.

[1709] Cahiliye döneminde insanlar arasında kin, nefret ve savaş eksik olmuyordu. Allah Teâlâ İslâmiyet'le onların kalplerini birbirine ısındırdı ve sevgiyle doldurdu. Böylece birbirlerini sevdiler, birbirleriyle uyuşmaya başladılar; birbirlerinin iyiliğini isteyen, birbirine merhamet eden, aralarını düzeltip anlaşmazlıklarını gideren bir tek şeyde -Allah yolunda kardeşlikte- bütünleşmiş birer 'kardeş' haline geldiler. Rivayete göre; bunlar Evs ve Hazrec kabileleri idi. Bunlar, 'anaları-babaları bir' iki kardeşin nesliydi; sonra aralarında yüz yirmi sene süren savaşlara neden olan bir düşmanlık hâsıl olmuştu; sonunda Allah o düşmanlığı İslâmiyet'le söndürmüş ve Peygamber (s.a.)'le aralarını düzeltmiştir.

[1710] "Bir 'ateş' çukurunun tam kenarında iken," yani içinde bulunduğunuz küfür sebebiyle cehennem ateşinin içine düşmek üzere iken "sizi oradan" İslâmiyet'le "kurtarmıştı." منها'daki zamir, *hufre* / çukur, *nâr* / ateş ve *şefâ* / kenar kelimelerinden birine râcidir. *Şefâ*; parçası olduğu [müennes] *hufre* kelimesine muzâf olduğu için müennes kabul edilmiştir. A'şâ'nın [v.7/629] şu beytinde olduğu gibi:

[Etrafı aydınlatırsın yaydığın sözle] Mızrağın ucu kandan parladığı gibi!..

[1711] *Şefe'l-hufret*[i] / *şefetu'l-hufret*[i] terkibi müzekker ve müennes olup, "çukurun ağzı / kenarı" anlamına gelir; *şefâ* kelimesinin son harfi aslında Vav'dır, ancak müzekker olduğunda Elif'e çevrilmekte [شَفَا]; müennes olduğunda ise hazfedilmektedir [شَفَة]. Bu *şefâ* ve *şefet*[un] kelimelerinin bir benzeri *cânib* ve *cânibet*[un] kelimeleridir.

[1712] **Şayet** "Bunlar nasıl 'Ateş çukurunun, yani Cehennemin kenarında' gösterildiler?" **dersen, şöyle derim**: İçinde bulundukları hal üzere ölselerdi Ateş'e gireceklerdi; bundan dolayı, öldükten sonra Ateş'e gireceği beklenen 'hayat'ları, "buraya düşmelerine ramak kalmışçasına Ateş'in kenarında olmak" şeklinde temsilî bir ifadeyle anlatılmıştır.

[1713] "Allah size âyetlerini işte böyle," yani bu beliğ ifadedeki gibi "açıklıyor ki doğru yolu bulasınız." Yani [لعلكم'deki *teraccî* (umma) anlamı, Allah için söz konusu olmadığından تهتدون لعلكم ifadesi] 'doğru yolda gidişinizin artmasını / pekişmesini murad ederek' demektir.

104. İçinizde; hayra çağıran, ma'rûfu emreden, münkeri yasaklayan bir topluluk bulunsun... ki felaha erecekler de bunlardır.

[1714] "İçinizde bir topluluk bulunsun" ifadesindeki Min kısmilik ifade eder, çünkü ma'rûfu emretme ve münkeri yasaklama farz-ı kifayelerdendir. Ayrıca, bu işi ancak ma'rûf ve münkeri bilen,

[١٧٠٩] كانوا في الجاهلية بينهم الإحَن والعداوات والحروب المتواصلة، فألف الله بين قلوبهم بالإسلام. وقذف فيها المحبة فتحابوا وتوافقوا وصاروا {إِخْوَانًا} متراحمين متناصحين مجتمعين على أمر واحد قد نظم بينهم وأزال الاختلاف، وهو الأخوة في الله. وقيل: هم الأوس والخزرج، كانا أخوين لأب وأم، فوقعت بينهما العداوة وتطاولت الحروب مائة وعشرين سنة إلى أن أطفأ الله ذلك بالإسلام وألف بينهم برسول الله ﷺ.

[١٧١٠] {وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ} وكنتم مُشْفين على أن تقعوا في نار جهنم لما كنتم عليه من الكفر {فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا} بالإسلام. والضمير للحفرة أو للنار أو للشفا. وإنما أنث لإضافته إلى الحفرة وهو منها كما قال:

[وتَشْرَقُ بالقول الذي قد أذَعْتَه] كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

[١٧١١] وشفا الحفرةِ وشفتُها: حرفها، بالتذكير والتأنيث، ولامها واو، إلا أنها في المذكر مقلوبة وفي المؤنث محذوفة، ونحو الشَّفا والشفة الجانب والجانبة.

[١٧١٢] فإن قلت: كيف جُعلوا على حرف حفرة من النار؟ قلت: لو ماتوا على ما كانوا عليه وقعوا في النار، فمثلت حياتهم التي يتوقع بعدها الوقوع في النار بالقعود على حرفها مشفين على الوقوع فيها.

[١٧١٣] {كَذَلِكَ} مثل ذلك البيان البليغ {يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} إرادة أن تزدادوا هدى.

١٠٤-﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٧١٤] {وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ} من للتبعيض، لأن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من فروض الكفايات؛ ولأنه لا يصلح له إلا من علم المعروف والمنكر،

onu yaparken öncelik sıralamasını nasıl yapacağını, o işi nasıl icra edeceğini bilen kişi yapabilir; bunu bilmeyen biri, ma'rûfu yasaklayıp münkeri emredebilir veya kendi mezhebine göre o işin hükmünü bilip onu yapanın mezhebindeki hükmünü bilmeyebilir ve ona münker olmayan bir şeyi yasaklayabilir. Bazen yumuşak olmak gereken yerde sert, sert olmak gereken yerde ise yumuşak davranabilir. Yasaklamanın kendisinde münkerde ısrardan başka bir etki yapmayacak birine veya cellat, gardiyan vb. kişiler gibi yasaklamanın anlamsız olduğu insanlara yasaklamada bulunabilir. Buradaki Min'in *tebyîn* için olduğu da söylenmiştir ki buna göre mâna şöyle olur: Tamamınız … emreden bir ümmet olun. -"(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110] âyetinde olduğu gibi.- "Ki felâha erecekler de bunlardır" yani özel olarak felah bulacaklar başkaları değil, onlardır.

[1715] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber minberde iken kendisine; "İnsanların en hayırlısı kimdir?" diye sorulmuş; "en çok ma'rûfu emredip münkeri yasaklayan, en müttaki, akrabasıyla ilişkilerini en sıkı tutan kişidir" [*Ahmed b. Hanbel*, VI, 432] diye cevap vermiş. Bir başka rivayette ise şöyle buyurmuştur: "Bir kimse ma'rûfu emredip, münkeri yasaklarsa, Allah'ın Arz'ında Allah'ın da halifesidir; Peygamber'in de halifesidir, Allah kitabının da halifesidir." [KT.b] Ali (r.a.)'ın; "En faziletli cihat; ma'rûfu emredip münkeri yasaklamaktır. Bir kimse Allah için öfke duyarak fâsıkları kınarsa, onun için Allah da gazap eder" dediği nakledilmiştir [KT.b]. Huzeyfe (r.a.)'ın [v.36/656] da; "İnsanların başına öyle bir zaman gelecek ki, insanlar bir eşek leşini ma'rûfu emredip münkeri yasaklayan bir mü'minden daha çok sevecek!" dediği nakledilmiştir. Süfyân-ı Sevrî'nin [v.161/778] ise şöyle dediği nakledilmektedir: "Eğer bir insan, komşuları arasında sevilen, kardeşleri içinde övülen biri ise, bilesin ki yağcının, dalkavuğun tekidir."

[1716] Ma'rûfu emretmenin hükmü, emredilen şeye tâbidir; emredilen, farz ise emretme de farz olur; mendup ise mendup olur. Münkeri yasaklamaya gelince; bunun tamamı farzdır; çünkü çirkinlik sıfatından ötürü münkerlerin tamamının terkedilmesi farzdır.

[1717] **Şayet** "Bu hangi yolla farz olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** İki üstadımız bu konuda ihtilâf etmiştir; Ebû Ali el-Cübbâî [v.303/916] bunun nakil ve akıl yoluyla farz olduğunu söylerken, Ebû Hâşim el-Cübbâî [v.321/933], sadece nakille farz olduğunu ileri sürmüştür.

وعلم كيف يرتِّب الأمر في إقامته وكيف يباشر. فإن الجاهل ربما نهى عن معروف وأمر بمنكر، وربما عرف الحكم في مذهبه وجهِله في مذهب صاحبه فنهاه عن غير منكر؛ وقد يغلظ في موضع اللين، ويلين في موضع الغلظة؛ وينكر على من لا يزيده إنكاره إلا تماديًا، أو على مَن الإنكار عليه عبث، كالإنكار على أصحاب المآصر والجلادين وأضرابهم. وقيل من للتبيين، بمعنى: وكونوا أمّة تأمرون، كقوله تعالى {كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ} [آل عمران: ١١٠]. {وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} هم الأخِصّاء بالفلاح دون غيرهم.

[١٧١٥] وعن النبي ﷺ أنه سئل وهو على المنبر: من خير الناس؟ قال: «آمَرهم بالمعروف وأنهاهم عن المنكر، وأتقاهم لله وأوصلهم.» وعنه عليه الصلاة والسلام: «من أمر بالمعروف ونهى عن المنكر فهو خليفة الله في أرضه، وخليفة رسوله، وخليفة كتابه.» وعن علي رضي الله عنه: أفضل الجهاد الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، ومَن شنِيء الفاسقين وغضب لله غضب الله له. وعن حذيفة: يأتي على الناس زمان تكون فيهم جيفة الحمار أحب إليهم من مؤمن يأمرهم بالمعروف وينهاهم عن المنكر. وعن سفيان الثوري: إذا كان الرجل محببًا في جيرانه محمودًا عند إخوانه فاعلم أنه مداهن.

[١٧١٦] والأمر بالمعروف تابع للمأمور به، إن كان واجبًا فواجب، وإن كان ندبًا فندبٌ. وأما النهي عن المنكر فواجب كله، لأنّ جميع المنكر تركه واجب لاتصافه بالقبح.

[١٧١٧] فإن قلت: ما طريق الوجوب؟ قلت: قد اختلف فيه الشيخان، فعند أبي علي السمع والعقل، وعند أبي هاشم السمع وحده.

[1718] **Şayet** "Münkeri yasaklamanın şartları nedir?" **dersen, şöyle derim:** [i] Yasaklayacak olan kişinin, yadırgadığı şeyin 'çirkin' olduğunu bilmesi. Çünkü bilmezse, 'güzel' bir şeyi yasaklayıp yasaklamadığından emin olamaz. [ii] Yasakladığı şeyin gerçekleşmiş olmaması. Çünkü gerçekleşmiş bir şeyi yasaklamak güzel olmaz; bu tip bir şey ancak kötülenebilir; yasaklama, gerçekleşmiş bir şeyin benzerleri için söz konusu olur. [iii] Yasakladığı şeyin, kişinin münkerâtını daha da arttıracağı ve ona tesir etmeyeceği konusunda *zann-ı gâlib*e sahip olmaması. Zira böyle bir yasaklama abestir.

[1719] **Şayet** "Peki, bu işin gereklilik şartları nedir?" **dersen, şöyle derim:** [i] Günahın gerçekleşeceğine dair bir zann-ı galip bulunması. Şahsı alet ve edevatını hazırlayarak içki içmeye hazırlanmış bir halde görmek gibi. [ii] Yasaklaması durumunda kendisine çok ciddi bir zarar dokunacağına dair bir zann-ı galibinin bulunmaması.

[1720] "Peki, yadırgayıp yasaklamaya nasıl başlamalıdır?" **dersen, şöyle derim:** Yumuşak olanla başlamalı; fayda vermezse, sert olana geçilmelidir. ["Nush ile uslanmayanı etmeli tekdir / Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir."] Çünkü maksat, münkerden el çektirmektir. Nitekim Allah Teâlâ önce *"aralarını düzeltin"*; daha sonra *"savaşın"* [Hucurât 49/9] buyurmuştur.

[1721] **Şayet** "Bu işle kim ilgilenecek?" **dersen, şöyle derim:** Yapabilen ve şartlarını taşıyan herkes bunu yapmakla mükelleftir. Nitekim ulemâ, namaz kılmayı bırakan birini gören herkesin ona bunu yasaklamasının farz olduğu hususunda icmâ etmiştir. Çünkü bunun çirkin bir iş olduğu herkesçe bilinmektedir. Savaşma [gibi güç kullanarak yasaklamaya gelince] imam ve halifelerinin bunu yapması daha evladır. Çünkü siyaseti onlar daha iyi bildikleri gibi, [böyle bir yasaklama için gereken] güç onlarda vardır."

[1722] **Eğer** "Kimlere emredilir ve yasaklanır?" **dersen, şöyle derim:** Mükellef olan herkes. Çocuklar ve deliler gibi mükellef olmayanlar da başkasına zarar vermeye kalkıştıklarında kendilerine mani olunur. Çocuklar, alışmasınlar diye, haramları işlemeleri engellendiği gibi, alışmaları için namaz kılmaları da emredilir. "Peki, kendisi münker bir fiil işleyen birinin onu işleyen başkasını yasaklaması farz mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet, farzdır. Çünkü o münker fiili işlememek ve onu yasaklamak, bunların her ikisi de onun üzerine farzdır. Dolayısıyla, bu farzlardan birini terketmesi, diğerini de terketmesini gerektirmez. Selefin; "Kendiniz yapmıyor olsanız bile hayrı emredin" dedikleri nakledilir. Mutarrif b. Abdullah'ın [v.95/714]; "Ben yapmadığım bir şeyi söylemem!" yollu konuştuğunu duyan Hasan-ı Basrî de "Hangimiz, söylediklerini yapıyor ki? Şeytan sizin böylece ma'rûfu emretmemenizi ve münkeri yasaklamamanızı sağlamaya çalışıyor." demiştir.

[١٧١٨] فإن قلت: ما شرائط النهي؟ قلت أن يعلم الناهي أن ما ينكره قبيح، لأنه إذا لم يعلم لم يأمن أن ينكر الحسن، وأن لا يكون ما ينهي عنه واقعًا، لأن الواقع لا يحسن النهي عنه، وإنما يحسن الذم عليه والنهي عن أمثاله، وأن لا يغلب على ظنه أن المنهي يزيد في منكراته، وأن لا يغلب على ظنه أن نهيه لا يؤثر لأنه عبث.

[١٧١٩] فإن قلت: فما شروط الوجوب؟ قلت: أن يغلب على ظنه وقوع المعصية نحو أن يرى الشارب قد تهيأ لشرب الخمر بإعداد آلاته، وأن لا يغلب على ظنه أنه إن أنكر لحقته مضرة عظيمة.

[١٧٢٠] فإن قلت: كيف يباشر الإنكار؟ قلت يبتدئ بالسهل، فإن لم ينفع ترقى إلى الصعب، لأنّ الغرض كف المنكر. قال الله تعالى: {فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا} ثم قال: {فَقَاتِلُوا} [الحجرات: ٩].

[١٧٢١] فإن قلت: فمن يباشره؟ قلت: كل مسلم تمكَّن منه واختص بشرائطه. وقد أجمعوا أن من رأى غيره تاركًا للصلاة وجب عليه الإنكار، لأنه معلوم قبحه لكل أحد. وأما الإنكار الذي بالقتال، فالإمام وخلفاؤه أولى لأنهم أعلم بالسياسة ومعهم عدتها.

[١٧٢٢] فإن قلت: فمن يُؤمر ويُنهى؟ قلت: كل مكلف، وغير المكلف إذا همَّ بضرر غيره مُنع، كالصبيان والمجانين، وينهى الصبيان عن المحرمات حتى لا يتعوّدوها، كما يؤخذون بالصلاة ليمرِّنوا عليها. فإن قلت: هل يجب على مرتكب المنكر أن ينهى عما يرتكبه؟ قلت: نعم يجب عليه، لأن ترك ارتكابه وإنكاره واجبان عليه، فبتركه أحد الواجبين لا يسقط عنه الواجب الآخر. وعن السلف: مُروا بالخير وإن لم تفعلوا. وعن الحسن أنه سمع مطرّف بن عبد الله يقول: لا أقول ما لا أفعل. فقال: وأيّنا يفعل ما يقول؛ ودّ الشيطان لو ظفر بهذه منكم فلا يأمر أحد بمعروف ولا ينهى عن منكر.

[1723] **Şayet** "Nasıl 'hayra çağıran ve ma'rûfu emreden' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Hayra çağırma ifadesi, fiil ve terkleri içine alan bütün mükellefiyetlerde geçerlidir. Ma'rûfu emretme ve münkeri yasaklama ise, özel bir mükellefiyettir. Âyette önce umumi ifadeye yer verilmiş; sonra da has olan ona atfedilmiştir. "… ve ortadaki namaz" [Bakara 2/238] âyetinde olduğu gibi.

105. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp anlaşmazlığa düşenler gibi olmayın. Büyük bir azaptır çünkü bunların hakkı!..

106. Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı gün... Yüzleri kararanlara; "İmanınızdan sonra inkâr mı ettiniz?! O halde, ettiğiniz inkârın cezası olarak tadın şu azabı!" (denilir.)

107. Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedirler; temelli kalacaklardır orada.

[1724] "Kendilerine" tek bir ilkede, yani hak sözde ittifakı gerektiren "apaçık deliller geldikten sonra, parçalanıp anlaşmazlığa düşenler" yani Yahudi ve Hıristiyanlar "gibi olmayın." Bunların, ümmetin bid'atçıları olan Müşebbihe, Mücbire, Haşviyye ve benzerleri olduğu da söylenmiştir.

[1725] [Bu azap onlar için ne vakit söz konusudur?] "Nice yüzlerin ağardığı gün…" [Yani] *yevme* kelimesi zarfla; *le-hum* ile ya da mukadder "zikret" / *üzkür* kelimesi ile mansuptur.

[1726] *Tebyaddu* ve *tesveddü* kelimeleri muzarilik harfi olan Tâ meksur olarak *tibyaddu*, *tisveddü; tibyâddu* ve *tisvâddü* şeklinde de okunmuştur. Bu beyazlık nurdan, siyahlık da karanlıktan kinayedir. Dolayısıyla, hakkın nuruna sahip olanlar yüzleri beyaz ve aydın olarak damgalanır; sahifeleri beyaz ve aydınlık olur; önlerinde ve sağ yanlarında nur dolaşır. Bâtılın karanlığına sahip olanlar ise, renkleri siyah, kararmış ve soluk olarak damgalanır; amel defterleri karartılır, simsiyah yapılır; karanlıklar dört bir yandan kendilerini kuşatır. Bâtılın ve bâtıl ehlinin içinde bulunduğu karanlıklardan Allah'a ve O'nun engin rahmetine sığınırız.

[1727] "İnkâr mı ettiniz?" ifadesi, "onlara 'inkâr mı ettiniz?' denir" anlamındadır. Hemze onları kınamak ve hayret edilecek bir durumda olduklarını ifade etmek içindir. Bunların Ehl-i Kitap olduğu açıktır; imandan sonra inkâr etmeleri ise, gelmeden önce itiraf etmelerine rağmen, Peygamber (s.a.)'i inkâr etmeleridir.

[١٧٢٣] فإن قلت: كيف قيل: {يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ}؟ قلت: الدعاء إلى الخير عامّ في التكاليف من الأفعال والتروك والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر خاص، فجيء بالعام ثم عطف عليه الخاص إيذانًا بفضله، كقوله {وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى} [البقرة: ٢٣٨].

١٠٥-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٠٦-﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

١٠٧-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٧٢٤] {كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا} وهم اليهود والنصارى {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ} الموجبة للاتفاق على كلمة واحدة وهي كلمة الحق. وقيل: هم مبتدعو هذه الأمة، وهم المشبهة والمجبرة والحشوية وأشباههم.

[١٧٢٥] {يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ} نصب بالظرف وهو لهم، أو بإضمار اذكر،

[١٧٢٦] وقرئ تِبيض وتِسود، بكسر حرف المضارعة، وتبياض وتسوادّ. والبياض من النور، والسواد من الظلمة، فمن كان من أهل نور الحق وُسم ببياض اللون وإسفاره وإشراقه، وابيضت صحيفته وأشرقت، وسعى النور بين يديه وبيمينه. ومن كان من أهل ظلمة الباطل وُسم بسواد اللون وكسوفه وكَمَده، واسوّدتْ صحيفته وأظلمت، وأحاطت به الظلمة من كل جانب. نعوذ بالله وبسعة رحمته من ظلمات الباطل وأهله.

[١٧٢٧] {أَكَفَرْتُمْ} فيقال لهم: أكفرتم، والهمزة للتوبيخ والتعجيب من حالهم. والظاهر أنهم أهل الكتاب، وكفرهم بعد الإيمان تكذيبهم رسول الله ﷺ بعد اعترافهم به قبل مجيئه.

Atâ'nın [v.114/732]; "Muhacir ve Ensar'ın yüzü açık alnı ak, Kurayza ve Nadîr oğullarının yüzleri ise kapkara olacaktır" dediği nakledilmiştir. Bunların mürtedler olduğu; bid'at ve heva ehli olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre Ebû Ümame [v.86/705]; "Bunlar Haricilerdir" dedikten sonra, onları Şam yolunda görünce gözlerinden yaş akmış ve "Cehennemin köpekleri işte bunlardır! Gökkubbenin altında öldürülmüş insanların en kötüsü bunlar, gökkubbenin altında öldürülenlerin en hayırlısı da bunlar tarafından öldürülenlerdir. demiş. Bunun üzerine Ebû Galib ona; "Bu, kendi görüşün olarak söylediğin bir şey mi, yoksa Peygamber (s.a.)'den işittiğin bir şey mi?" diye sorunca, "Aksine, bunu Peygamber (s.a.)'den defalarca işittim" demiş. "Peki, neden ağladın öyle?" diye sorunca da "Onlara acıdığım için. Bunlar daha önce Müslüman idiler, sonra kâfir oldular" dedikten sonra, bu âyeti okumuş ve onun elinden tutarak; "Memleketinizde bunlardan çok vardır; Allah seni bunlardan korusun!" diye dua etmiş. [*Tirmizî*, "Tefsir", 4]

[1728] "Denilmiştir ki: Bunlar inkarcıların tamamıdır. Çünkü "Allah onları kendi aleyhlerine şahit tutarak '-Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti; onlar da '-Elbette' demişlerdi." [A'raf 7/172] âyetinde ifade edilen ikrarın gereğini yapmaktan kaçınmışlardır.

[1729] "Allah'ın rahmeti" nimeti, yani temelli mükâfat "içindedirler." **Şayet** "Önce 'Allah'ın rahmeti içindedirler' denildikten sonra gelen 'temelli kalacaklardır orada' ifadesinin [i'râbdaki] yeri nasıldır?" **dersen, şöyle derim:** Yeni bir cümledir; sanki "Orada nasıl olacaklar?" denilmiş ve "temelli kalacaklardır orada, yani oradan ayrılmayacak ve ölmeyeceklerdir" diye cevap verilmiştir.

108. İşte Allah'ın âyetleri... Onları sana gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz; çünkü 'Allah' hiç kimseye zulmetmek istemiyor.

109. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; işler sonuçta Allah'a döndürülür.

[1730] "İşte Allah'ın" va'd ve va'îde dair "âyetleri… Onları sana" güzel iş yapanla kötü iş yapanın müstahak olduğu karşılığın kendilerine âdilane verileceğini ortaya koyan "gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz. Çünkü 'Allah' hiç kimseye zulmetmek istemiyor…" ki herhangi birini suçsuz yere cezalandırsın ya da bir günahkârın cezasını artırıp, güzel iş yapan herhangi bir kişinin mükâfatını eksiltsin. Allah Teâlâ *zulüm* kelimesini nekre olarak kullanmış; ardından da "hiç kimseye" buyurmuştur. Bu, "yarattığı hiçbir varlığa hiçbir haksızlık yapmak istemiyor" demektir. Zâtını çirkin şeyleri murad etme ve onlara razı olma özellikleri ile tavsif edenleri derhal cezalandırmayan Allah ne kadar yücedir!

وعن عطاء: تبيض وجوه المهاجرين والأنصار وتسودّ وجوه بني قريظة والنضير. وقيل: هم المرتدون. وقيل أهل البدع والأهواء، وعن أبي أمامة: هم الخوارج، ولما رآهم على درج دمشق دمعت عيناه ثم قال: «كلاب النار؛ هؤلاء شر قتلى تحت أديم السماء! وخير قتلى تحت أديم السماء الذين قتلهم هؤلاء.» فقال له أبو غالب: أشيء تقوله برأيك، أم شيء سمعتَه من رسول الله ﷺ . قال: «بل سمعته من رسول الله ﷺ غير مرة.» قال: فما شأنك دمعت عيناك؟ قال: رحمةً لهم؛ كانوا من أهل الإسلام فكفروا.» ثم قرأ هذه الآية. ثم أخذ بيده فقال: إن بأرضك منهم كثيرًا، فأعاذك الله منهم.

[١٧٢٨] وقيل: هم جميع الكفار لإعراضهم عما أوجبه الإقرار حين {أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١٧٢].

[١٧٢٩] {فَفِى رَحْمَةِ اللهِ} ففي نعمته، وهي الثواب المخلد. فإن قلت: كيف موقع قوله {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} بعد قوله {فَفِى رَحْمَةِ الله}؟ قلت: موقع الاستئناف، كأنه قيل: كيف يكونون فيها؟ فقيل: هم فيها خالدون لا يظعنون عنها ولا يموتون.

١٠٨-﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ﴾

١٠٩-﴿وَلِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَما فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾

[١٧٣٠] {تِلْكَ آيَاتُ اللهِ} الواردة في الوعد والوعيد {نَتْلُوهَا عَلَيْكَ} ملتبسة {بِالْحَقِّ} والعدل من جزاء المحسن والمسيء بما يستوجبانه {وَمَا اللهُ يُرِيدُ ظُلْمًا} فيأخذ أحدًا بغير جرم، أو يزيد في عقاب مجرم، أو ينقص من ثواب محسن. ونكر {ظُلْمًا} وقال {لِلْعَالَمِينَ} على معنى: ما يريد شيئًا من الظلم لأحد من خلقه. فسبحان من يحلم عمن يصفه بإرادة القبائح والرضا بها!

110. (Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; çünkü ma'rûfu emreder, münkeri yasaklarsınız ve Allah'a iman edersiniz. Ehl-i Kitap da iman etmiş olsaydı, kendileri için elbette daha hayırlı olurdu. İçlerinde iman edenler de bulunmakla birlikte, çoğu fâsıktır.

111. -Lâfla incitme dışında- size herhangi bir zarar veremezler. Sizinle savaşsalar bile gerisingeri kaçarlar; sonra kendilerine yardım da edilmez...

[1731] [كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ ifadesindeki] *kâne*, bir şeyin geçmiş zamandaki varlığından belli belirsiz bahsetmekte olup, geçmişteki bir yokluğa ve kopukluğa delâlet etmemektedir. وكان الله غفورا رحيما [Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir." (Nisâ 4/96)] âyeti de, "Siz, insanlar için çıkarılmış" yani ortaya konulmuş "en hayırlı ümmetsiniz" âyeti de bu türdendir; adeta "siz en hayırlı ümmet olarak var oldunuz" denmektedir. Bu ifadenin; "Siz Allah'ın ilminde en hayırlı ümmet idiniz" anlamına geldiği; "Sizden önceki ümmetler arasında sizden 'en hayırlı ümmet' diye söz edilirdi" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1732] "Çünkü ma'rûfu emredersiniz…" ifadesi, onların neden en hayırlı ümmet olduğunu açıklayan yeni bir cümledir. *Zeyd^{ün} kerîm^{un} yut'imu'n-nâs^{e} ve yeksûhum ve yekūmu bi-mâ yuslihuhum* [Zeyd, değerli biridir; insanları doyurur, giydirir ve onların yararına olan işler yapar] sözü gibi. "Allah'a iman edersiniz" ifadesinde, "Allah'a iman" ifadesiyle iman edilmesi gereken her şey kastedilmiştir. Zira iman edilmesi gereken şeylerden Peygamber (s.a.), kitap, âhiret, hesap, ceza veya sevap gibi şeylerden bir kısmına iman eden kimsenin imanı itibara alınmaz ve Allah'a iman etmemiş gibi olur! "Allah ve resullerini nankörce inkâr edenler, "Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!" diyenler, Allah ile resullerinin arasını ayırmak isteyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler; bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler..." [Nisâ' 4/150,151] Bunun delili ise, Allah'a iman etmiş oldukları halde "Ehl-i Kitap iman etmiş olsaydı" bu imanları "kendileri için" şu an bulundukları durumdan "elbette daha hayırlı olurdu" denilmesidir. Çünkü tamamen; halkın ittiba ettiği liderler olma hırsları sebebiyle dinlerini İslâm dinine tercih etmekteydiler. [İslâmiyet'e] iman etselerdi, o bâtıl dinde kalarak elde etmeyi amaçladıkları şeylerden daha hayırlı olan riyaset, halkın bağlılığı ve dünyevî hazları elde edecekleri gibi, ayrıca iman etmelerine karşılık, [Hadid 57/28'de] kendilerine va'dedilen katmerli mükâfatı da alacaklardı. "İçlerinde" Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve arkadaşları gibi "iman edenler de bulunmakla birlikte, çoğu fasıktır," yani inkârda ısrar etmektedir!

١١٠-﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

١١١-﴿لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلا أَذًى وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الأَدْبَارَ ثُمَّ لا يُنْصَرُونَ﴾

[١٧٣١] «كان» عبارة عن وجود الشيء في زمان ماض على سبيل الإبهام، وليس فيه دليل على سابق عدم ولا على انقطاع طارئ. ومنه قوله تعالى {وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا} [النساء: ٩٦] ومنه قوله تعالى {كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ}، كأنه قيل: وُجدتم خير أمّة، وقيل: كنتم في علم الله خير أمّة. وقيل: كنتم في الأمم قبلكم مذكورين بأنكم خيرُ أمّة، موصوفين به {أُخْرِجَتْ} أظهرت.

[١٧٣٢] وقوله {تَأْمُرُونَ} كلام مستأنف بين به كونهم خير أمّة، كما تقول زيد كريم يطعم الناس ويكسوهم ويقوم بما يصلحهم. {وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ} جعل الإيمان بكل ما يجب الإيمان به إيمانًا بالله، لأنّ من آمن ببعضِ ما يجب الإيمان به من رسول أو كتاب أو بعث أو حساب أو عقاب أو ثواب أو غير ذلك لم يعتد بإيمانه، فكأنه غير مؤمن بالله. {وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥٠]. والدليل عليه قوله تعالى {وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ} مع إيمانهم بالله {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} لكان الإيمان خيرًا لهم مما هم عليه، لأنهم إنما آثروا دينهم على دين الإسلام حبًّا للرياسة واستتباع العوام، ولو آمنوا لكان لهم من الرياسة والأتباع وحظوظ الدنيا ما هو خير مما آثروا دين الباطل لأجله، مع الفوز بما وعدوه على الإيمان من إيتاء الأجر مرتين {مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ} كعبد الله بن سلام وأصحابه {وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ} المتمرّدون في الكفر.

[1733] "Lâfla incitme dışında- size herhangi bir zarar veremezler," yani dini kötüleme ve tehdit etme vb. sözlü eza dışında size herhangi bir zarar veremezler. "Sizinle savaşsalar bile gerisingeri kaçarlar", yani size, katletme ve esir alma şeklinde bir zarar veremeden, mağlup bir halde. "Sonra kendilerine yardım da edilmez," yani hiç kimseden bir yardım ve koruma göremezler. Bu ifade, onlardan Müslüman olanları orada sabit-kadem kılmak için söylenmiştir. Zira içlerinden Müslüman olanları kâh eğlenerek kâh eleştirerek kâh sapıtmakla suçlayarak rahatsız ediyorlardı. Bu ifade ayrıca onların sözle rahatsız etmenin dışında önemli bir zarar veremeyecekleri yolunda bir tehdit, ve Müslümanların onlara galip gelerek, onları cezalandıracaklarına ve sonuçta Müslüman olmayanların zillet ve kimsesizliğe mahkûm olacağına dair ilâhî bir va'd de içermektedir.

[1734] **Şayet** "ثم لا ينصرون ifadesindeki ma'tūf kelime, yani ينصرون meczum olmalı değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Bu şekilde ceza cümlesi yerine yeni bir haber cümlesi tercih edilmiş ve adeta; "Sonra size onlara yardım edilmeyeceğini haber veriyorum" denilmiştir. "Peki, fiilin merfû' veya meczûm olması mâna bakımından nasıl bir fark doğurmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer meczum olsa, yardım edilmeme, arkalarını dönüp kaçma gibi savaşma durumlarıyla sınırlı kalır. Merfû' olması halinde ise, yardım edilemeyecek olmaları mutlak bir va'd olur. Sanki "sonra gerisin geri dönüp kaçmalarının akabinde size haber verip müjdelediğim hal ve hikayeleri şudur: Onlar yalnızlığa mahkûm, yardım ve kuvvetten yoksun kimseler olarak yüzüstü bırakılacaklar; bir daha bellerini doğrultamayacaklar, hiçbir işleri de rast gitmeyecektir." denilmektedir. Nitekim Benî Kurayza, Beni Kaynukā' ve Hayber Yahudilerinin akıbetleri bu âyetin haber verdiği gibi olmuştur.

[1735] "Peki, bu haberin atfolunduğu şey nedir?" **dersen, şöyle derim:** Şart ve ceza cümlesidir. Sanki "Bunlar sizinle savaşacak olurlarsa yenileceklerini size haber veriyorum; sonra kendilerine yardım da edilmeyeceğini size haber veriyorum." denilmiştir. Eğer "*Sümme* ile verilen bu 'sonra'lığın mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** "Bu, [zamanî değil] derecelendirme anlamında bir sonralıktır, çünkü kimsesizlik ve terkedilmişliğe mahkûm olduklarını haber verme, arkalarını dönüp kaçacaklarını haber vermekten daha büyük bir haberdir. Eğer "iki cümlenin, yani "içlerinde iman edenler" ve "size herhangi bir zarar veremezler" cümlelerinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar Ehl-i Kitap'dan bahsedilirken yapılan istıtrad cümleleridir. Tıpkı *ve 'alâ zikri fulân*^{in} *fe-inne min şe'nihî keyte keyte* [Filandan söz etmişken… ki onun durumu şöyle şöyledir] demen gibidir. Bunun içindir ki, atıfsız gelmiştir.

[١٧٣٣] {لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى} إلا ضررًا مقتصرًا على أذى بقول من طعن في الدين أو تهديد أو نحو ذلك {وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ} منهزمين ولا يضروكم بقتل أو أسر {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ} ثم لا يكون لهم نصر من أحد ولا يمنعون منكم. وفيه تثبيت لمن أسلم منهم، لأنهم كانوا يؤذنونهم بالتلهي بهم وتوبيخهم وتضليلهم وتهديدهم بأنهم لا يقدرون أن يتجاوزوا الأذى بالقول إلى ضرر يبالى به، مع أنه وعدهم الغلبة عليهم والانتقام منهم وأنّ عاقبة أمرهم الخذلان والذلُّ.

[١٧٣٤] فإن قلت: هلا جزم المعطوف في قوله {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ}؟ قلت عدل به عن حكم الجزاء إلى حكم الإخبار ابتداء، كأنه قيل: ثم أخبركم أنهم لا ينصرون. فإن قلت: فأي فرق بين رفعه وجزمه في المعنى؟ قلت: لو جزم لكان نفي النصر مقيدًا بمقاتلتهم، كتولية الأدبار. وحين رفع كان نفي النصر وعدًا مطلقًا، كأنه قال: ثم شأنهم وقصتهم التي أخبركم عنها وأبشركم بها بعد التولية أنهم مخذولون منتفٍ عنهم النصر والقوّة لا ينهضون بعدها بجناح ولا يستقيم لهم أمر. وكان كما أخبر من حال بني قريظة والنضير وبني قينقاع ويهود خيبر.

[١٧٣٥] فإن قلت: فما الذي عطف عليه هذا الخبر؟ قلت: جملة الشرط والجزاء. كأنه قيل: أخبركم أنهم إن يقاتلوكم ينهزموا، ثم أخبركم أنهم لا ينصرون. فإن قلت: فما معنى التراخي في ثمَّ؟ قلت: التراخي في المرتبة، لأنّ الإخبار بتسليط الخذلان عليهم أعظم من الإخبار بتوليتهم الأدبار. فإن قلت: ما موقع الجملتين، أعني {مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ} و{لَنْ يَضُرُّوكُمْ}؟ قلت: هما كلامان واردان على طريق الاستطراد عند إجراء ذكر أهل الكتاب، كما يقول القائل: وعلى ذكر فلان، فإنّ من شأنه كيت وكيت. ولذلك جاء من غير عاطف.

112. Allah'tan ya da insanlardan bir ip uzatılırsa başka, ama, normalde nerede bulunurlarsa bulunsunlar üzerlerine zillet damgası vurulmuştur. Evet, Allah'ın hışmına uğradılar ve üzerlerine düşüklük damgası vuruldu... Bu da Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmelerindendir; haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir; karşı gelmelerinden ve saldırganlıklarındandır!

[1736] "Allah'tan bir ip" ifadesi hal olarak mansup olup 'Allah'tan uzatılan bir ipe yapışmış veya tutunmuş ya da ilişmiş olarak' şeklinde mukadderdir. Bu ifade, en umumi olandan istisnadır; anlamı da şudur: Allah'ın ve insanların ipine yapışmaları hali, yani Allah'ın ve Müslümanların himayesinde olmaları hali müstesna, onların üzerlerine bütün hallerde zillet damgası vurulmuştur. Yani bu tek durum haricinde, yani kabul edecekleri bir cizye mukabilinde korunmaya sığınmaları hali dışında onlar için hiçbir izzet yoktur. "Evet, Allah'ın hışmına uğradılar," yani onu hak ettiler. "Üzerlerine düşüklük damgası vurulmuştur." Kişinin üzerine kapı kapatılıp da evde oturmak durumunda kalması ve oradan çıkıp gidememesi gibi. Bunlar Allah'ın lânet ve gazabı üzerlerine olan Yahudilerdir. "Bu" yani zikredilen zillet, düşüklük ve Allah'ın hışmına uğramaları "da Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmelerindendir; haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir; karşı gelmelerinden ve saldırganlıklarındandır," yani Allah'a isyan etmeleri ve O'nun sınırlarını aşmaları sebebiyledir. Bu ifade, onları Allah'ın hışmına uğratan şeyin sadece küfürleri olmadığını; Allah'ın gazabına küfürle müstahak olunduğu gibi O'na karşı işlenen masiyetlerle de müstahak olunacağını bilmeleri içindir. Bu ifadenin bir benzeri "günahları yüzünden suda boğuldular" [Nuh 71/25] ve "Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları insanların mallarını haksız yere yemeleri" [Nisâ' 4/161] âyetleridir.

113. Hepsi aynı değildir; Ehl-i Kitab'ın içinde, geceleri secde ederek Allah'ın âyetlerini okuyan dosdoğru bir topluluk da vardır;

114. Allah'a ve 'Son Gün'e iman ederler; ma'rûfu emreder, münkeri yasaklarlar; hayır için koştururlar. Bunlar da salihlerdendir.

115. Onların hayır nâmına yaptıkları hiçbir şey inkâr edilmeyecek (karşılığı mutlaka verilecek)tir. Müttakîleri Allah bilir.

116. Nankörce inkâr edenlerin malları ve çocukları Allah'a karşı kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

١١٢-﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

[١٧٣٦] {بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ} في محل النصب على الحال، بتقدير: إلا معتصمين أو متمسكين أو متلبسين بحبل من الله. وهو استثناء من أعم عامّ الأحوال. والمعنى: ضربت عليهم الذلة في عامّة الأحوال إلا في حال اعتصامهم بحبل الله وحبل الناس، يعني ذمّة الله وذمّة المسلمين، أي لا عز لهم قط إلا بهذه الواحدة وهي التجاؤهم إلى الذمّة لما قبلوه من الجزية {وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ} استوجبوه {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ} كما يضرب البيت على أهله، فهم ساكنون في المسكنة غير ظاعنين عنها، وهم اليهود عليهم لعنة الله وغضبه {ذَلِكَ} إشارة إلى ما ذكر من ضرب الذلة والمسكنة والبواء بغضب الله، أي ذلك كائن بسبب كفرهم بآيات الله وقتلهم الأنبياء، ثم قال: {ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا} أي ذلك كائن بسبب عصيانهم لله واعتدائهم لحدوده، ليعلم أنّ الكفر وحده ليس بسبب في استحقاق سخط الله، وأنّ سخط الله يستحق بركوب المعاصي كما يستحق بالكفر. ونحوه {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥]، {وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ} [النساء: ١٦١].

١١٣-﴿لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾

١١٤-﴿يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

١١٥-﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾

١١٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ﴾

[1737] "Hepsi aynı değildir" cümlesindeki zamir Ehl-i Kitab'a râci olup, Ehl-i Kitap tamamen aynı değildir anlamındadır. "Ehl-i Kitab'ın içinde … dosdoğru bir topluluk da vardır." cümlesi, "hepsi aynı değildir" cümlesini açıklamak üzere söylenmiş yeni bir cümledir. "Ma'rûfu emredersiniz" ifadesi, "en hayırlı ümmetsiniz" [Âl-i İmrân 3/110] cümlesini açıklamak üzere yeni bir cümle olarak kurulduğu gibi.

[1738] قائمة dosdoğru ve adaletli demek olup, *ekamtü'l-'ûd*^{e} *fe-kāme* [Çubuğu doğrulttum, o da doğruldu] cümlesinden alınmıştır; "dosdoğru oldu" anlamındadır. Bunlar, Ehl-i Kitap'dan Müslüman olanlardır. ["geceleri secde ederek Allah'ın âyetlerini okuyan" ifadesiyle] gece saatlerinde Kur'ân okuyup secde ederek teheccüd namazı kıldıkları anlatılmıştır. Çünkü bu, onların yaptıklarını en iyi bir şekilde açıklamakta ve durumlarının en güzel bir şekilde olduğunu en açık bir tarzda göstermektedir. Bu ifade ile, yatsı namazının kastedildiği, çünkü Ehl-i Kitab'ın bu namazı kılmadıkları da söylenmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) bir defasında, Peygamber (s.a.)'in yatsı namazını bir süre geciktirdiğini ve ardından çıkıp geldiğini ve insanların kendisini namaz kılmak için beklediklerini görünce "Ehl-i Kitap içinde bu saatte sizden başka Allah'ı zikreden yoktur" dediğini ve ardından da bu âyeti okuduğunu nakletmiştir." [*Ahmed b. Hanbel,* IV, 22]

[1739] يتلون ve يؤمنون kelimeleri mahallen merfû' olup *ümmet*^{in} kelimesinin sıfatıdır, yani "okuyan ve iman eden bir topluluk" demektir. Allah Teâlâ, burada onları geceleri Allah'ın âyetlerini okuyup O'na secde etme, iman etme -çünkü Üzeyir'i O'na ortak koştukları ve kitapların, peygamberlerin bir kısmına iman edip diğerlerine etmedikleri için Allah'a imanları inkâr gibiydi-, âhiret gününe iman etme -çünkü ahirete olduğundan farklı sıfatlar nispet ediyorlardı-, ma'rûfu emretme ve münkeri yasaklama -zira Yahudiler işbirlikçi idiler- ve hayırlı işlere koşma -çünkü onlar hayırda ağırdan alır, arzulu davranmazlardı- gibi Yahudilerde olmayan sıfatlarla tavsif etmektedir. Hayırda koşuşma onu fazla isteme anlamındadır. Çünkü bir şeyi arzulayan kimse onu yerine getirmek için koşuşur. Âyette sonralık yerine hemenlik [*terâhī* yerine *fevr*] ifade eden bir üslup kullanılmıştır.

[1740] "Bunlar", yani bu sıfatlarla vasfedilenler, "salihler" cümlesin"dendir" yani Allah nezdinde halleri iyi olanlardan, Allah'ın razı olduğu, O'nun övgüsüne lâyık kimselerdendir. *Sālihîne* kelimesiyle Müslümanlar da kastedilmiş olması caizdir.

[١٧٣٧] الضمير في {لَيْسُوا} لأهل الكتاب، أي ليس أهل الكتاب مستوين. وقوله {مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ} كلام مستأنف لبيان قوله {لَيْسُوا سَوَاءً} كما وقع قوله {تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ} [آل عمران: ١١٠] بيانًا لقوله: {كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ}.

[١٧٣٨] {أُمَّةٌ قَائِمَةٌ} مستقيمة عادلة، من قولك: أقمت العود فقام، بمعنى استقام. وهم الذين أسلموا منهم. وعبر عن تهجدهم بتلاوة القرآن في ساعات الليل مع السجود، لأنه أبين لما يفعلون؛ وأدل على حسن صورة أمرهم. وقيل: عنى صلاة العشاء، لأن أهل الكتاب لا يصلونها. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: أخَّر رسول الله ﷺ صلاة العشاء، ثم خرج إلى المسجد فإذا الناس ينتظرون الصلاة، فقال: «أما إنه ليس من أهل الأديان أحد يذكر الله في هذه الساعة غيركم.» وقرأ هذه الآية.

[١٧٣٩] وقوله {يَتْلُونَ} و{يُؤْمِنُونَ} في محل الرفع، صفتان لأمّة، أي أمّة قائمة تالون مؤمنون، وصفهم بخصائص ما كانت في اليهود من تلاوة آيات الله بالليل، ساجدين. ومن الإيمان بالله، لأن إيمانهم به كلا إيمان لإشراكهم به عُزيرًا؛ وكفرهم ببعض الكتب والرسل دون بعض؛ ومن الإيمان باليوم الآخر، لأنهم يصفونه بخلاف صفته؛ ومن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، لأنهم كانوا مداهنين؛ ومن المسارعة في الخيرات، لأنهم كانوا متباطئين عنها غير راغبين فيها. والمسارعة في الخير: فرط الرغبة فيه، لأن من رغب في الأمر سارع في توليه والقيام به، وآثر الفور على التراخي.

[١٧٤٠] {وَأُولَئِكَ} الموصوفون بما وصفوا به {مِن} جملة {الصَّالِحِينَ} الذين صلحت أحوالهم عند الله ورضيهم واستحقوا ثناءه عليهم. ويجوز أن يريد بالصالحين المسلمين.

[1741] "Yaptıkları hiçbir şey inkâr edilmeyecektir." *"Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz; Halîm'dir."* [Tegâbün 64/17] âyetinde Allah Teâlâ mükâfatı bol bol vermekle tavsif edildiği için, burada onun zıttı olan "iyiliğe nankörlük" nefyedilmiştir. **Şayet** "Niçin *yukferûhu* kelimesine iki mef'ûl verilmiş; halbuki *şekere* ve *kefera* sadece bir mef'ûl alır ve meselâ *şekera'n-ni'met*e ve *keferahâ* [Nimete şükretti ve nankörlük etti] denir?" **dersen, şöyle derim:** Burada kelime mahrum etme mânasını içerecek şekilde kullanılmıştır; sanki فلن تُحْرَمُوه [asla ondan mahrum edilmeyeceksiniz] yani onun mükâfatından mahrum edilmeyeceksiniz denilmiştir. Ayrıca *yef'alû* ve *yukferû* kelimeleri Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur [Yaptıkları hiçbir şey… / Yaptığınız hiçbir şey…]. "Müttakileri Allah bilir" ifadesi, müttakilerin bol mükâfata nail olacağını müjdelemekte ve Allah katında ancak takva ehli olanların kurtulacaklarına delâlet etmektedir.

117. Onların şu dünya hayatı uğrunda sarfettikleri şeylerin durumu; 'kendi kendine zulmeden bir kavmin ekinine isabet ederek onu mahveden kavurucu bir rüzgâr'ın durumuna benzer. İşte bunlara haksızlık eden de Allah değil... Aksine, kendi kendilerine zulmediyorlar!

[1742] صِرٌّ kelimesi *sarsar* gibi, soğuk rüzgâr demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Kavurucu, soğuk rüzgârın vurduğu evsiz barksız garipleri
Evi barkı ve kap-kacağı olanlarla sakın bir tutma

Leylâ el-Uhayliyye'nin, Tevbe [b. el-Humeyyir]e ağıt yakarken söylediği gibi:

O amansız düşmanı yenemedi kavurucu soğuklarda deve hörgücünün beyaz lokmalarıyla

[1743] **Şayet** "içinde soğuk rüzgâr olan bir rüzgâr gibi" ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu birkaç şekilde açıklanabilir: Birincisi burada rüzgârın sıfatı olan *sırr*, soğuk mânasında olduğu için "kendisinde soğuk havanın soğukluğu bulunan" anlamında olmak üzere soğuk hava onunla tavsif edilmiştir. Nitekim mübalağa yapmak üzere, *berd*^{ün} *bârid*^{ün} [soğuk mu soğuk] denir. İkincisi, *sırr* kelimesinin aslında soğuk anlamında masdar olması ve aslına uygun olarak kullanılmış olmasıdır. Üçüncüsü ise bunun tecrid nev'inden [yani ilgili şeyin taşıdığı özelliklerden birine / birkaçına dikkat çekilmesi kabilinden] bir ifade olmasıdır. "Gerçek şu ki, Allah Resulünde sizin için güzel bir örnek vardır." [Ahzâb 33/21], *in daye'anî fulân*^{un} *fe-fi'llâh*^{i} *kâfi*^{n} *ve kâfil*^{u} [Falanca benim hakkımı yerse, Allah'da kâfi ve kefil mevcuttur] ifadelerinde olduğu gibi. Şair de şöyle demiştir:

[(Benden sonra rezil olacak şu) kızlarım olmasaydı, ben de atımı hazırlamıştım elbet!]
Gerçi zayıflar için kâfi vardır Rahmân'da.

[١٧٤١] {فَلَنْ تُكْفَرُوهُ} لما جاء وصف الله عز وعلا بالشكر في قوله {واللهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ} [التغابن: ١٧] في معنى توفيه الثواب نفى عنه نقيض ذلك. فإن قلت: لم عدى إلى مفعولين؟ وشكر وكفر لا يتعديان إلا إلى واحد؛ تقول: شكر النعمة وكفرها؟ قلت: ضمن معنى الحرمان، فكأنه قيل: فلن تُحرَموه؛ بمعنى فلن تحرموا جزاءه. وقرئ يفعلوا، ويكفروه بالياء والتاء. {وَاللهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ} بشارة للمتقين بجزيل الثواب، ودلالة على أنه لا يفوز عنده إلا أهل التقوى.

١١٧-﴿مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٧٤٢] الصِّرُّ: الريح الباردة نحو: الصرصر. قال:

لَا تَعْدِلَنَّ أَتَاوِيِّينَ تَضْرِبُهُمْ ❁ نَكْبَاءُ صِرٌّ بِأَصْحَابِ الْمُحِلَّاتِ

كما قالت ليلى الأُخيليَّة ترثي توبة:

وَلَمْ يَغْلِبِ الْخَصْمَ الأَلَدَّ وَيَمْلإِ الْـ ❁ جِفَانَ سَدِيفًا يَوْمَ نَكْبَاءَ صَرْصَرِ

[١٧٤٣] فإن قلت: فما معنى قوله {كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أحدهما أنّ الصرَّ في صفة الريح بمعنى الباردة، فوصف بها القُرّة بمعنى فيها قرة صرّ، كما تقول: برد بارد على المبالغة. والثاني: أن يكون الصر مصدرًا في الأصل بمعنى البرد فجيء به على أصله. والثالث: أن يكون من قوله تعالى {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]. ومن قولك: إن ضيعني فلان ففي الله كافٍ وكافلٌ. قال:

[ولولاهُنَّ قد سَوَّمْتُ مُهْري] وفي الرحمنِ للضُّعَفَاءِ كافِي

[1744] Öteden beri, Allah rızasını gözetmeksizin sırf cömert desinler diye, insanlar arasında nam salmak için, övünme vesilesi olarak infak etikleri mallar; "soğuğun vurup kırdığı, çerçöpe dönen ekine" benzetilmiştir. Bu malların, inkâr etmelerine rağmen Allah'a yaklaşmak için harcadıkları şeyler olduğu; ayrıca, Peygamber (s.a.)'e düşmanlıkta harcadıkları, fakat amaçlarına ulaşamadıkları için boşa giden mallar olduğu da söylenmiştir. Bu harcamalar, kendisine zulmeden bir toplumun -masiyetlerine karşılık cezalandırılarak yok edilen- ekinlerine benzetilmiştir, çünkü gazaptan dolayı helâk etme daha şiddetli ve daha etkilidir.

Şayet "Neden *esābeti'l-hars*[e] veya *esābet harse kavm*[in] demekle yetinilmemiş de, *zalemû enfusehum* sıfatı eklen[erek, ekini yok olan toplumun 'zalimliği' vurgulan]mıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü maksat, onların harcamalarını tamamen boşa giden ve geride kendisinden hiçbir şey kalmayan bir şeye benzetmektir. Zalim kâfirlerin ekinleri, tamamen boşa giden, dünyada ve âhirette kendilerine hiçbir yararı olmayan şeylerdir. Müslümanların ekinleri ise, bütünüyle yok olup gitmez; zira sûretâ gitse de mânen bakidir. Çünkü ona bedel âhirette mükâfat alırlar ve onun gidişine sabrettikleri için sevap kazanırlar.[43]

[1745] **Şayet** "Maksat onların o faydası az, boş harcamalarını kavurucu havanın vurduğu ekine benzetmektir, ancak bu ifade o amaca uygun değildir; çünkü onların harcamaları rüzgâra benzetilmiştir" **dersen, şöyle derim:** Bu, mürekkep teşbih nev'indendir ki, "Durumları, ateş yakmaya çalışan biri (ile etrafındakiler)in durumuna benzer" [Bakara 2/17] âyetinde geçmiştir. Ayrıca, burada "onların harcamalarını helâk etmenin misali rüzgârın helâk etmesi misali gibidir" veya "onların harcadıklarının misali, rüzgârın helâk ettiğinin misali gibidir ki o da ekindir" demek istenilmiş de olabilir. *Yunfikūne* [harcadıkları] kelimesi *tunfikūne* [harcadığınız] şeklinde Tâ ile de okunmuştur.

[1746] "İşte bunlara haksızlık eden de Allah değil…" Buradaki zamir, münafıklara râci olup, Allah onların harcamalarını kabul etmemek sûretiyle onlara zulmetmedi, onlar kendi kendilerine zulmettiler, zira onu kabul edilecek şekilde yapmadılar, demektir. Veya ekin sahiplerine râcidir ve mâna; Allah onların ekinlerini helâk etmek sûretiyle onlara zulmetmedi. Aksine, onlar cezayı hak edecekleri günahlar işleyerek kendi kendilerine zulmettiler demektir.

---

43 Bu paragraf Süleymaniye Ktp. Gülnuş Valide Sultan No. 515'te yoktur. Ancak aynı kütüphanedeki Damad İbrahim Paşa 142 numaralı nüshada ana metnin -içinde değil- kenarında yazılıdır. / ed.

[١٧٤٤] شبه ما كانوا ينفقون من أموالهم في المكارم والمفاخر وكسب الثناء وحسن الذكر بين الناس لا يبتغون به وجه الله، بالزرع الذي حسه البرد فذهب حطامًا. وقيل: هو ما كانوا يتقربون به إلى الله مع كفرهم. وقيل: ما أنفقوا في عداوة رسول الله ﷺ فضاع عنهم، لأنهم لم يبلغوا بإنفاقه ما أنفقوه لأجله. وشبه بحرث {قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ} فأهلك عقوبة لهم على معاصيهم، لأنّ الهلاك عن سخط أشدّ وأبلغ. [فإن قلت: ...]

فإن قلت: فلم قال ظلموا أنفسهم ولم يقتصر بقوله أصابت الحرث أو أصابت حرث قوم. قلت: لأن الغرض تشبيه ما ينفقونبشئ يذهب على الكلية حتى لا يبقى منه شئ، وحرث الكافرين الظالمين هو الذي يذهب على الكلية لا منفعة لهم فيه لا في الدنيا ولا في الآخرة،فأما حرث المسلم المؤمن فلا يذهب على الكلية لأنه وإن كان يذهب صورة إلا أنه لا يذهب معنى لما فيه من حصول أغراض لهم في الآخرةوالثواب بالصبر على الذهاب.

[١٧٤٥] فإن قلت: الغرض تشبيه ما أنفقوا في قلة جدواه وضياعه بالحرث الذي ضربته الصر، والكلام غير مطابق للغرض حيث جعل ما ينفقون ممثلًا بالريح. قلت: هو من التشبيه المركب الذي مر في تفسير قوله {كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا} [البقرة: ١٧]. ويجوز أن يراد: مثل إهلاك ما ينفقون مثل إهلاك ريح، أو مثل ما ينفقون كمثل مهلك ريح وهو الحرث. وقرئ تنفقون، بالتاء.

[١٧٤٦] {وَمَا ظَلَمَهُمُ اللهُ} الضمير للمنفقين على معنى: وما ظلمهم الله بأن لم يقبل نفقاتهم، ولكنهم ظلموا أنفسهم حيث لم يأتوا بها مستحقة للقبول، أو لأصحاب الحرث الذين ظلموا أنفسهم، أي وما ظلمهم الله بإهلاك حرثهم، ولكن ظلموا أنفسهم بارتكاب ما استحقوا به العقوبة.

[1747] *Ve lâkin* kelimesi *ve lâkinne* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur ki bu takdirde ibare; *ve lâkinne enfusehum yazlimûnehâ hum* [Ancak kendilerine, bizzat kendileri zulmetmiştir] şeklinde olur. Şeddesiz okunduğunda şân zamirini düşmüş kabul ederek *ve lâkinnehû enfusehum yazlimûne* [Ancak durum şudur ki, kendileri zulmetmişlerdir] anlamının murad edilmesi caiz değildir; bu ancak şiir zaruretinde caiz olur.

118. Ey iman edenler! Kendinizden başkasını sırdaş edinmeyin. Zira onlar, sizi bozmak için ellerinden geleni yaparlar; sıkıntıya düşmenizi isterler. Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür. Size âyetlerimizi açık-seçik bildirdik... Tabiî, akledersiniz!

119. Siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmediği halde siz onları seviyorsunuz; siz bütün kitaplara iman ettiğiniz halde, bunlar sadece sizinle karşılaştıklarında "İman ettik." diyorlar; yalnız kaldıklarında ise size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar. De ki: Geberin kininizle!.. Allah, elbette sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)!

[1748] *Bitânetü'r-racül*[i] ve *velîcetü'r-racul*[i] "kişinin güvenerek en mahrem sırlarını emanet ettiği yakın dostu, sırdaşı" demektir. Sırdaş / *bitânet*[un], elbisenin astarına benzetilmiştir. Nitekim "Falan kişi benim atletimdir", yani sırdaşımdır denir. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber; "Ensar atlet, diğer insanlar ise gömlektir" [*Buhârî, "*Meğâzî*",* 56] buyurmuştur.

[1749] "Kendinizden" yani dindaşınız olan Müslümanlardan "başkasını…" من دونكم ifadesi, hem "edinmeyin" fiiline hem de -sıfat olmak üzere- "sırdaş" kelimesine taalluk edebilir. "Size komşu olup da, sizden başka olan sırdaşlar edinmeyin" demektir. "Zira onlar, sizi bozmak için ellerinden geleni yaparlar." Kişi bir işi eksik yaptığında *elâ fi'l-emri ye'lû* denir. Daha sonra iki mef'ûle müteaddi olarak kullanılmış ve *tazmîn* ile *lâ âlûke nush*[an] ve *lâ âlûke cühd*[en] denmiştir; "senden hiçbir iyiliği esirgemem ve senin için elimden geleni yaparım" demektir. *Habâl* / خبال ise fesat anlamındadır.

[1750] وَدُّوا ما عَنِتُّمْ ifadesi, Mâ, masdariye kabul edilerek, "sıkıntıya düşmenizi isterler" mânasındadır. *el-'Anet*[u] aşırı zarar ve sıkıntı anlamında olup, aslında kemiğin sarıldıktan sonra kırılması demektir. Yani size gerek dininizde gerekse dünyanızda en büyük ve en ağır zararı vermeyi arzu ederler.

[١٧٤٧] وقرئ ولكنّ بالتشديد، بمعنى ولكنّ أنفسهم يظلمونها هم. ولا يجوز أن يراد: ولكنه أنفسهم يظلمون، على إسقاط ضمير الشأن، لأنه إنما يجوز في الشعر.

١١٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لا يَأْلُونَكُمْ خَبَالا وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

١١٩-﴿هَأَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٧٤٨] بِطانةُ الرجل ووَلِجيتُه: خصيصه وصفيه الذي يفضي إليه بشقوره ثقةً به؛ شبه ببطانة الثوب كما يقال: فلان شعاري. وعن النبي ﷺ: «الأنصار شعار والناس دثار.»

[١٧٤٩] {مِنْ دُونِكُمْ} من دون أبناء جنسكم وهم المسلمون. ويجوز تعلقه بـ{لَا تَتَّخِذُوا}، وبـ{بِطَانَةً} على الوصف، أي بطانة كائنة من دونكم مجاورة لكم {لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا}. يقال: ألا في الأمر يألو، إذا قصر فيه، ثم استعمل معدًّى إلى مفعولين في قولهم: لا ألوك نصحًا، ولا ألوك جهدًا، على التضمين. والمعنى: لا أمنعك نصحًا ولا أنقصكه. والخبال: الفساد.

[١٧٥٠] {وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ} ودّوا عنَتَكم، على أنّ ما مصدرية. والعنت: شدّة الضرر والمشقة. وأصله انهياض العظم بعد جبره، أي تمنوا أن يضروكم في دينكم ودنياكم أشدّ الضرر وأبلغه.

[1751] "Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır." Çünkü zorlanmalarına ve kendilerini tutmaya çalışmalarına rağmen, Müslümanlara olan kinlerini açığa vuran birtakım sözlerin ağızlarından saçılmasına mani olamamaktadırlar. Katâde'nin [v.117/735]; "Bu nefret velileri olan münafık ve kafirler için aşikârdır. çünkü bu konuda birbirlerinin durumundan haberdardırlar." şeklinde anladığı nakledilmiştir. İbn Mes'ûd [v.32/652] ise قد بَدَا البغضاءُ şeklinde [müzekker olarak] okumuştur.

[1752] "Size" dinde samimi olma, Allah dostlarını dost, Allah düşmanlarını ise düşman edinmenin farz olduğuna delâlet eden "âyetlerimizi açık seçik bildirdik. Tabiî" size bildirilenleri "akleder" ve bunlarla amel eder"seniz."

[1753] **Şayet** "Bu cümlelerin âyetteki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** "Ellerinden geleni yaparlar" ve "öfkeleri ağızlarından taşmaktadır" cümleleri "sırdaş"ın sıfatı olabilir. Sanki "sizi bozmak için elinden geleni yapan ve sıkıntıya düşmenizi isteyen bir sırdaş" denmektedir. "Bildirdik" cümlesi ise yeni bir sözdür. Fakat daha güzeli, bunların tamamının, onların niçin sırdaş edinilmemesi gerektiğini ifade eden yeni cümleler olmasıdır.

[1754] ها tenbih içindir; أنتم mübteda أولاء ise haberidir. Yani siz o Ehl-i Kitap münafıklarına dostlukta hata eden kimselersiniz! "Onlar sizi sevmediği halde siz onları seviyorsunuz" ifadesi, kendisine kin ve öfke duyanları sevip onları dost bellemekteki hatalarını açıklamaktadır. أولاء kelimesinin mevsūl, تحبونهم fiilinin ise onun sılası olduğu da söylenmiştir. وتؤمنون'deki Vav hal olup, لا يحبونكم'den dolayı mansuptur. Yani, siz onların kitabının tamamına iman ettiğiniz halde onlar sizi sevmiyor, size buğzediyorlar. Onlar sizin kitabınızdaki hiçbir şeye iman etmedikleri halde, siz neden onları seviyorsunuz?!

[1755] Âyette; "Bunlar bâtıl dinlerine, sizin hak dininize bağlılığınızdan daha bağlılar!" mealinde mü'minlere bir kınama da söz konusudur. Bunun bir benzeri "Siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz." [Nisâ 4/104] âyetinde yer almaktadır.

[1756] [عَضُّوا عليكم الأنامل من الغيظ] Öfkeli ve pişman bir kişi parmaklarını, tırnaklarını ve baş parmağını ısırmakla tavsif edilir. Nitekim Hâris b. Zâlim el-Murrî [v. tkr. 600] şöyle demiştir:

Öfkesinden parmak uçlarını ısıran adi, aşağılık kavimleri öldürürüm ben!

[١٧٥١] {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ} لأنهم لا يتمالكون مع ضبطهم أنفسهم وتحاملهم عليها أن ينفلت من ألسنتهم ما يعلم به بغضهم للمسلمين. وعن قتادة: قد بدت البغضاء لأوليائهم من المنافقين والكفار لإطْلاع بعضهم بعضًا على ذلك. وفي قراءة عبد الله قد بَدَأَ البغضاءُ.

[١٧٥٢] {قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ} الدالة على وجوب الإخلاص في الدين وموالاة أولياء الله ومعاداة أعدائه {إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ} ما بين لكم فعملتم به.

[١٧٥٣] فإن قلت: كيف موقع هذه الجمل؟ قلت يجوز أن يكون {لَا يَأْلُونَكُمْ} صفة للبطانة؛ وكذلك {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ} كأنه قيل: بطانةً غيرَ آليكم خبالًا باديةً بغضاؤهم. وأما {قَدْ بَيَّنَّا} فكلام مبتدأ. وأحسن منه وأبلغ أن تكون مستأنفاتٍ كلها على وجه التعليل للنهي عن اتخاذهم بطانة.

[١٧٥٤] {هَا} للتنبيه، و{أَنْتُمْ} مبتدأ و{أُولَاءِ} خبره، أي أنتم أولاء الخاطئون في موالاة منافقي أهل الكتاب. وقوله {تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ} بيان لخطئهم في موالاتهم حيث يبذلون محبتهم لأهل البغضاء. وقيل {أُولَاءِ} موصول، {تُحِبُّونَهُمْ} صلته. والواو في {وَتُؤْمِنُونَ} للحال، وانتصابها من لا يحبونكم، أي لا يحبونكم والحال أنكم تؤمنون بكتابهم كله، وهم مع ذلك يبغضونكم. فما بالكم تحبونهم وهم لا يؤمنون بشيء من كتابكم!

[١٧٥٥] وفيه توبيخ شديد بأنهم في باطلهم أصلب منكم في حقكم. ونحوه {فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ} [النساء: ١٠٤].

[١٧٥٦] ويوصف المغتاظ والنادم بِعضّ الأنامل والبنان والإبهام. قال الحارث بن ظالم المري:

فَأَقْتُلُ أَقْوَامًا لِئَامًا أَذِلَّةً ❁ يَعُضُّونَ مِنْ غَيْظٍ رُؤوسَ الأَبَاهِمِ

[1757] "De ki: Geberin kininizle!" ifadesi, kendileri helâk oluncaya kadar kinlerinin artması yolunda bir bedduadır. Kinin artmasından murad da onların kinini artıracak şeylerin artması, Müslümanların güçlü ve aziz olmalarına mukabil, bunların aşağılık, rüsvâlık ve yokluğa mahkûm olmalarıdır.

[1758] "Allah, elbette sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)!" Dolayısıyla münafıkların içlerindeki öfke ve kini, birbirleriyle baş başa kaldıkları zaman ne halde olduklarını çok iyi bilmektedir! Bu cümlenin, *makūl-i kavl*e yani söylenmesi istenen söze, dâhil olması kadar olmaması da muhtemeldir. "Her iki ihtimale göre cümlenin mânası nasıl olur?" **dersen, şöyle derim:** Makūl-i kavle dâhil ise mâna, "Sana olan kinlerinden dolayı kendi aralarında gizlice parmaklarını ısırdıklarını onlara haber ver ve 'Allah aranızda gizlice yaptığınız bu şeylerden daha gizli olanları, kalplerde gizlenenleri dahi bilir, o halde zannetmeyin ki sizin herhangi bir sırrınız ona gizli kalır'de" şeklinde olur. Makūl-i kavlin dışında ise o zaman da, "Ya Muhammed! Onlara bunu söyle ve seni onların sırlarına muttali kılmama şaşırma. Çünkü ben bundan daha gizli olanları, yani kalplerinde gizleyip de dilleriyle ifade etmedikleri şeyleri de bilirim!" şeklinde olur. Ayrıca burada herhangi bir sözün olmaması ve "De ki: Geberin kininizle" ifadesinin, Peygamber (s.a.)'in gönlünü ferah tutup ümitvar olması ve bunların; İslam'ın aziz, kendilerinin ise zelil olması neticesinde kinlerinden helak olacağına dair ilâhî va'd mujdesini almasına yönelik bir emir olması da mümkündür. Sanki "bunu kendine söyle" denilmektedir.

120. Size bir iyilik dokunsa, bu onları üzer; ama başınıza bir felaket gelse, buna sevinirler. Şayet siz sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar veremez. Onların yaptıklarını Allah elbette kuşatmaktadır (Muhît).

[1759] *Hasene*; rahat, bolluk, zafer ve ganimet vb. menfaatler; *seyyi'e* ise bunların zıttı olan şeylerdir. Bu onların, Müslümanları nail oldukları nimetlerden dolayı kıskanıp, başlarına gelen musibetlerden dolayı da sevinmeleri tarzındaki aşırı düşmanlıklarını açıklamaktadır. **Şayet** "Burada nasıl *hasene,* dokunma fiiliyle; *seyyi'e* de isābet etme fiiliyle tavsif edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Dokunma anlamına gelen *mess* kelimesi, isti'âre olarak *isābet* mânasını taşımaktadır; dolayısıyla ikisi de aynı mânadadır. Nitekim "Sana bir iyilik erişirse, hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise…" [Tevbe 9/50], "Evet, nâil olduğun her iyilik Allah'tan; başına gelen her kötülük de kendindendir." [Nisâ' 4/79] ve "Başına bir şer geldiğinde, feryadı basar; ama pinti kesilir bir hayır dokundu mu!" [Me'âric 70/20-21] âyetlerindeki kullanım da bu yoldadır.

[١٧٥٧] {قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ} دعاء عليهم بأن يزداد غيظهم حتى يهلكوا به، والمراد بزيادة الغيظ زيادة ما يغيظهم من قوّة الإسلام وعز أهله، وما لهم في ذلك من الذل والخزى والتَّبار.

[١٧٥٨] {إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} فهو يعلم ما في صدور المنافقين من الحنق والبغضاء، وما يكون منهم في حال خلوّ بعضهم ببعض، وهو كلام داخل في جملة المقول أو خارج منها. فإن قلت: فكيف معناه على الوجهين؟ قلت إذا كان داخلًا في جملة المقول فمعناه: أخبرهم بما يسرونه من عضّهم الأنامل غيظًا إذا خلَوا، وقل لهم إنّ الله عليم بما هو أخفى مما تسرونه بينكم، وهو مضمرات الصدور؛ فلا تظنوا أنّ شيئًا من أسراركم يخفى عليه. وإذا كان خارجًا فمعناه: قل لهم ذلك يا محمد ولا تتعجب من إطْلاعي إياك على ما يسرون فإني أعلم ما هو أخفى من ذلك وهو ما أضمروه في صدورهم ولم يظهروه بألسنتهم. ويجوز أن لا يكون ثمَّ قول وأن يكون قوله {قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ} أمرًا لرسول الله ﷺ بطيب النفس وقوة الرجاء والاستبشار بوعد الله أن يهلكوا غيظًا بإعزاز الإسلام وإذلالهم به. كأنه قيل: حدث نفسك بذلك.

١٢٠-﴿إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

[١٧٥٩] الحسنة: الرَّخاء والخصب والنصرة والغنيمة ونحوها من المنافع. والسيئة ما كان ضدّ ذلك. وهذا بيان لفرط معاداتهم حيث يحسدونهم على ما نالهم من الخير ويشمتون بهم فيما أصابهم من الشدّة. فإن قلت: كيف وصفت الحسنة بالمس والسيئة بالإصابة؟ قلت: المس مستعار لمعنى الإصابة، فكان المعنى واحدًا. ألا ترى إلى قوله {إِن تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ} [التوبة: ٥٠]، {مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ}، {إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا} [المعارج: ٢٠ ٢١].

[1760] "Eğer" onların düşmanlıklarına "sabreder ve" size yasaklanan 'onları veli edinmek' gibi şeylerden "sakınırsanız" -veya dinî mükellefiyet ve meşakkatlere sabreder ve yasakladığı şeylerden kaçınmak sûretiyle Allah'tan sakınırsanız- Allah'ın hıfz u himayesinde olursunuz ve bunların tuzağı size zarar vermez.

[1761] لا يضركم ifadesi; *dārahû - yadīruhû* fiilinden [yani *drr* kökünden değil, *dyr* kökünden] *lâ yadirküm* şeklinde de okumuştur. Ayrıca, Râ'nın harekesi Dât'a uydurularak *lâ yedurru* şeklinde merfû' okunmuştur; tıpkı *muddu yâ hâzâ* [şunu uzat be adam] cümlesinde [Dal, Mim'in harekesine uydurularak merfû' okunduğu] gibi. Mufaddal [b. Muhammed; v.168/784] de, Âsım'ın [v.127/745; şartın cevabı olarak] *la yadurraküm* şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir.

[1762] Burada Allah Teâlâ, Müslümanlara düşmanın tuzağına karşı nasıl hareket edeceklerini öğretmekte, sabır ve takvaya sarılmaya yöneltmektedir. Nitekim hakîmlerden birinin; "Seni kıskanan birini yenmek istiyorsan, kendi faziletini artırmaya bak" dediği nakledilmiştir.

[1763] [والله بما تعملون محيط kıraati esas alındığından, mâna şöyle olmaktadır:] "Yaptıklarınızı," yani sabır, takva ve diğerlerini "Allah elbette kuşatmaktadır / tam anlamıyla bilmektedir." Dolayısıyla, size lâyık olduğunuz muameleyi yapacaktır. *Ta'melûne* kelimesi *ya'melûne* şeklinde Yâ ile de okunmuştur; bu takdirde mâna, "Allah onların size düşmanlık ederken yaptıklarını çok iyi bilmektedir; buna karşılık onları cezalandıracaktır!" şeklinde olur.

121.(Resulüm!) Hani, sen; (Uhud savaşı öncesi) mü'minlere savaşacakları yerleri hazırlamak üzere erkenden ailenden ayrılmıştın... Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

122. Hani, sizden iki bölük bozulmaya yüz tutmuştu. Oysa ikisinin de velîsi Allah'tı. O halde, sadece Allah'a güvenip dayansın mü'minler.

[1764] "Hatırla (Resulüm!) Hani" Medine'deki "ailenden erkenden ayrılmıştın." Burada sözü edilen ayrılma, Peygamber (s.a.)'in Uhud'a gitmek üzere Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] hücresinden ayrılmasıdır. Rivayete göre; Müşrikler çarşamba günü Uhud'a gelip yerleşmişlerdi. Bunun üzerine, Peygamber (s.a.) ashabını toplayıp bu durum karşısında ne yapacaklarına dair istişarelerde bulundu. Bu arada, o güne kadar görüşüne hiç başvurmadığı Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ü [v.9/631] de davet edip, onunla da istişare etti. Yapılan istişarelerde; Abdullah ve ashabın çoğu; "Ya Rasûlâllah! Medine'de kalın ve sakın çıkıp onların yanına gitmeyin. Zira biz ne zaman Medine'den çıkıp düşmanla savaşmışsak, kesinlikle mağlup olmuşuzdur.

[١٧٦٠] {وَإِنْ تَصْبِرُوا} على عداوتهم {وَتَتَّقُوا} ما نهيتم عنه من موالاتهم، أو وإن تصبروا على تكاليف الدين ومشاقه وتتقوا الله في اجتنابكم محارمه كنتم في كنف الله فلا يضركم كيدهم.

[١٧٦١] وقرئ لا يَضِرْكم، من ضاره يضيره. ويضُرُّكم على أن ضمة الراء لإتباع ضمة الضاد، كقولك: مُدُّ يا هذا. وروى المفضل عن عاصم لا يضُرَّكم، بفتح الراء.

[١٧٦٢] وهذا تعليم من الله وإرشاد إلى أن يستعان على كيد العدو بالصبر والتقوى. وقد قال الحكماء: إذا أردت أن تكْبِتَ من يحسدك فازدد فضلا في نفسك.

[١٧٦٣] {إِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ} من الصبر والتقوى وغيرهما {مُحِيطٌ} ففاعل بكم ما أنتم أهله. وقرئ بالياء بمعنى أنه عالم بما يعملون في عداوتكم فمعاقبهم عليه.

١٢١-﴿وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

١٢٢-﴿إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٦٤] {وَ} اذكر {إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ} بالمدينة وهو غدوّهُ إلى أحد من حجرة عائشة رضي الله عنها. روي أن المشركين نزلوا بأحد يوم الأربعاء، فاستشار النبي ﷺ أصحابه ودعا عبد الله بن أبيّ ابن سلول ولم يدعه قط قبلها، فاستشاره. فقال عبد الله وأكثر الأنصار: يا رسول الله، أقم بالمدينة ولا تخرج إليهم فوالله ما خرجنا منها إلى عدوّ قط إلا أصاب منا،

Ancak Medine'den çıkmayıp düşmanla burada savaşmışsak mutlaka muzaffer olmuşuzdur. Kaldı ki, şimdi aramızda sen varsın. Düşmanı dışarıda karşılayarak seni tehlikeye atamayız. Onları bırak; orada kalmaya devam ederlerse, kendilerini orada kötü bir hapse mahkûm etmiş olurlar. Şayet gelip Medine'ye girecek olurlarsa, onlarla erkekler göğüs göğse çarpışır; kadın ve çocuklarsa onları taşa tutarlar. Eğer şehre girmeyip geldikleri yere geri dönecek olurlarsa elleri boş olarak dönerler" dediler. Bazıları da; "Ya Rasûlâllah! Gidelim, şu köpeklerle Uhud'da savaşalım! Kendilerinden korktuğumuzu sanmasınlar." diyerek görüş bildirdiler. Peygamber (s.a.) ise şöyle dedi: "Rüyamda yanımda boğazlanmış bir inek gördüm ve bunu hayra yordum. Sonra kılıcımın ucunda bir kırık olduğunu gördüm; bunu da bu savaşta bir yenilgi söz konusu olduğu şeklinde yorumladım. Bu arada iki elimi sağlam bir zırha soktuğumu gördüm ve bunu da Medine olarak te'vil ettim. Medine'de kalalım ve onların gelip şehre girmelerini bekleyelim." Daha önce Bedir savaşına katılmamış olan ve Allah Teâlâ'nın kendilerine Uhud savaşında şehitlik bahşedeceği bazıları ise "Gidip düşmanlarımızın karşısına dikilelim ve onlarla savaşalım!" dediler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) odasına girip savaş kıyafetini giydi ve dışarı çıktı. Onu bu kıyafeti içinde gören ashaptan az önce; "Gidip Uhud'da savaşalım" şeklinde görüş bildirenler bu defa pişman oldular ve "Biz çok yanlış bir şey yaptık. Kendisine vahiy gelen bir peygambere tutup akıl verdik" diye nedamet gösterip "Ya Rasûlâllah! Siz lütfen bize bakmayın, nasıl uygun görüyorsanız öyle yapın" dediler. Peygamber (s.a.) ise, "Bir peygamber savaş kıyafetini giydikten sonra, onu savaşmadan üzerinden çıkarması doğru olmaz" buyurarak kararından dönmeyeceğini bildirdi [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, s. 447-448].

[1765] Ve cuma günü cuma namazını kıldıktan sonra Medine'den çıkıp Uhud'a doğru hareket etti. Peygamber (s.a.) ve ashabı, Şevvâl ayının on beşine denk gelen cumartesi günü Uhud vadisine ulaştılar. Hazret-i Peygamber atından inip ashabını savaş düzenine sokmaya başladı. Onları bir ok düzeltir gibi dosdoğru bir saf halinde düzene sokuyordu. Birinin göğsünün azıcık öne çıkmış olduğunu görecek olsa, ona geri çekilmesini söylüyordu. Peygamber (s.a.) ashabıyla vadinin bir kenarında düzen aldı, karargâhını ve arkasını Uhud'a yasladı. Bu arada Abdullah b. Cübeyr'i [v.3/624] okçuların başına getirdi ve onlara "Bizi oklarınızla koruyun. Arkamızdan gelip bize saldırmasınlar." diye talimat verdi.

ولا دخلها علينا إلا أصبنا منه؛ فكيف وأنت فينا، فدعهم، فإن أقاموا أقاموا بشر محبس، وإن دخلوا قاتلهم الرجال في وجوههم ورماهم النساء والصبيان بالحجارة، وإن رجعوا رجعوا خائبين. وقال بعضهم: يا رسول الله، اخرج بنا إلى هؤلاء الأكْلُب لا يرون أنا قد جَبُنَّا عنهم. فقال ﷺ: «إني قد رأيت في منامي بقرًا مذبحة حولي، فأوّلتها خيرًا؛ ورأيت في ذباب سيفي ثلمًا فأولته هزيمة؛ ورأيت كأني أدخلت يدي في درع حصينة، فأولتها المدينة؛ فإن رأيتم أن تقيموا بالمدينة وتدعوهم.» فقال رجال من المسلمين قد فاتتهم بدر وأكرمهم الله بالشهادة يوم أحد: اخرج بنا إلى أعدائنا. فلم يزالوا به حتى دخل فلبس لَأمتَه. فلما رأوه قد لبس لَأمتَه ندموا وقالوا: بئسما صنعنا! نشير على رسول الله ﷺ والوحي يأتيه. وقالوا: اصنع يا رسول الله ما رأيت، فقال: «لا ينبغي لنبيّ أن يلبس لَأمتَه فيضعها حتى يقاتل.»

[١٧٦٥] فخرج يوم الجمعة بعد صلاة الجمعة وأصبح بالشِّعب من أحد يوم السبت للنصف من شوال فمشى على رجليه فجعل يصفّ أصحابه للقتال كأنما يقوّم بهم القِدح. إن رأى صدرًا خارجًا قال: تأخر، وكان نزوله في عدوة الوادي وجعل ظهره وعسكره إلى أحد؛ وأمّر عبد الله بن جبير على الرماة وقال لهم: «اِنْضَحوا عنا بالنبْل لا يأتونا من ورائنا.»

[1766] "Mü'minlere savaşacakları yerleri hazırlamak" yani onları konuşlandırmak üzere... İbn Mes'ûd [v.32/652] المؤمنين kelimesini "onlar *için* yerler hazırlıyor, düzenliyordun" mânasına للمؤمنين şeklinde okumuştur. مقاعد للقتال ifadesi "savaşta duracakları yerler ve alacakları pozisyonlar" anlamındadır. ["Oturdu" ve "ayağa kalktı" anlamındaki] قعد ve قام kelimeleri, anlamları genişletilerek صار [oldu, dönüştü] mânasında kullanılmış; [ism-i mekânları olan] *mak'ad* ve *makām* kelimeleri mekân anlamında kullanılmıştır. Nitekim ... فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ ["Muktedir bir hükümdarın katında dostluk makamındadır." (Kamer 54/55)] ve قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ ["Sen daha yerinden kalkmadan" (Neml 27/39)] âyetlerinde geçen *mak'ad* ve *makām* kelimeleri meclis ve taht anlamında kullanılmıştır.

[1767] "Allah" sözlerinizi "işitir" niyetlerinizi ve içinizden geçenleri "bilir."

[1768] إذ همت طائفتان [Hani sizden iki bölük...] ifadesi وإذ غدوت'den bedeldir veya سميع عليم onda manen amel etmiştir. Bu "iki bölük" Ensar'dan iki bölük olup Hazrec'den Selime oğulları ile Evs'den Hârise oğullarıdır. Bunlar Evs ve Hazrec'in iki kolu idiler. Peygamber (s.a.) bu sefere bin, bir rivayete göre de dokuz yüz elli kişilik bir kuvvetle çıkmıştı. Müşrikler ise üç bin kişi idiler. Peygamber (s.a.) sebat göstermeleri halinde muzaffer olacaklarını va'detmişti. Henüz savaş başlamadan Abdullah b. Übeyy [v.9/631]; "Niçin kendimizi ve evlatlarımızı ateşe atıyoruz?!" diyerek, ordunun üçte birini peşine takıp ordudan ayrıldı. Bunun üzerine, Ensar'dan Amr b. Hazm[44] [v.53/673] bunların karşısına dikildi ve "Allah aşkına! Kendinize ve peygamberinize karşı bir yanlış yapmayın!" dedi. Abdullah b. Übeyy ise, "Bir savaş olacağını bilsek, biz de sizinle devam ederdik. [Ancak bu kesin değil]" dedi. Bu konuşmalar üzerine, mâlûm iki kabile Abdullah b. Übeyy'e uyarak geri çekilme eğilimine girdilerse de, Allah kendilerini korudu ve böylece Hazret-i Peygamber'le devam etmeye karar verdiler. [Bkz. İbn Hişam, *Sîret*, s. 448]

[1769] İbn Abbâs [v.68/688] bu iki kabilenin yaşadıkları durumu "İçlerinden geri dönmeyi geçirdiler, ama Allah kendilerine doğru harekette sebat etme güç ve desteği verdi ve onlar da sebat ettiler ve ayrılmadılar." diyerek izah etmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki, o iki kabileye mensup kişiler içinde bulundukları durum karşısında içlerinde öyle bir meyil ve düşünce yaşadılar. Nitekim her insan bazı zor zamanlarda içinde bir tür tereddüt yaşar; ancak sonunda oradan sabır ve sebata geçer ve o zorluğa katlanma kararlılığına kavuşur. [Hazrecli Cahiliye şairi] Amr b. el-Itnâbe'nin dediği gibi:

44 İbn Hişâm'da; Abdullah b. Amr b. Haram olarak geciyor. / ed.

[١٧٦٦] {تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ} تنزلهم. وقرأ عبد الله للمؤمنين، بمعنى تسوي لهم وتهيّئ. {مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ} مواطن ومواقف. وقد اتسع في قعد وقام حتى أجريا مجرى صار. واستعمل المقعد والمقام في معنى المكان. ومنه قوله تعالى {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ} [القمر: ٥٥]، {قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ} [النمل: ٣٩] من مجلسك وموضع حكمك.

[١٧٦٧] {وَاللهُ سَمِيعٌ} لأقوالكم، {عَلِيمٌ} بنياتكم وضمائركم.

[١٧٦٨] {إِذْ هَمَّتْ} بدل من {وإِذْ غَدَوْتَ} أو عمل فيه معنى {سَمِيعٌ عَلِيمٌ}. والطائفتان حيان من الأنصار بنو سلمة من الخزرج، وبنو حارثة من الأوس، وهما الجناحان. خرج رسول الله ﷺ في ألف، وقيل: في تسعمائة وخمسين، والمشركون في ثلاثة آلاف ووعدهم الفتح إن صبروا، فانخزل عبد الله بن أبي بثلث الناس، وقال: يا قوم، علام نقتل أنفسنا وأولادنا؟ فتبعهم عمرو بن حزم الأنصاري، فقال: أنشدكم الله في نبيكم وأنفسكم! فقال عبدالله: لو نعلم قتالًا لَاتَّبعناكم. فهمّ الحيان باتباع عبد الله، فعصمهم الله فمضوا مع رسول الله ﷺ.

[١٧٦٩] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أضمروا أن يرجعوا، فعزم الله لهم على الرشد فثبتوا. والظاهر أنها ما كانت إلا همة وحديث نفس، وكما لا تخلو النفس عند الشدة من بعض الهلع، ثم يردها صاحبها إلى الثبات والصبر ويوطنها على احتمال المكروه، كما قال عمرو بن الإطنابة:

İçim pırpır edip hareketlendiğinde; "Dur yerinde!" derim.

Ya [başarır] övülürsün ya [ölür] kurtulursun!

Muâviye [v.60/680] bu şiirle ilgili olarak şöyle demiş: "Şiir ezberleyin; çünkü ben Sıffin savaşında neredeyse topukları yağlayıp kaçıyordum! Orada sebat etmemi Amr b. el-Itnâbe'nin bu beytine borçluyum."

[1770] Bu iki bölük kesin olarak ayrılmaya karar vermiş olsalardı, o durumda bir *velâyet*ten, yani sahip çıkmadan söz edilemezdi. Halbuki Allah Teâlâ onlar hakkında "Allah onların velîsi idi" buyurmaktadır. Bu ifade ise şu anlamlara gelebilir: Allah onların yardımcısıdır ve onların işlerini kendi üzerine almıştır. Hal böyle iken, endişe ve ümitsizliğe kapılıp Allah'a tevekkül etmemeleri için bir sebep yoktur.

[1771] **Şayet** "Rivayete göre ashaptan bazılarının, âyet nâzil olduğunda; 'Yaşadığımız o meyli yaşamamış olmak bizi sevindirmiyor yani. Zira Allah böylece bize *velî*miz olduğunu bildirdi" tarzındaki sözlerinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın gerçek velîleri olduklarını açıkça bildiren bir âyet indirilerek Allah'ın övgüsüne mazhar olmakla kazandıkları bu şereften ötürü aşırı derecede mesrur oldukları için; ayrıca, bu meyil sorumlu tutulacakları bir vebal olmadığı için -çünkü âyetin nüzulünü gerektirecek kesin bir kararlılık şeklinde değildir- böyle konuşmuşlardır.

[1772] *Feşel* korkaklık ve ümitsizlik anlamındadır.

[1773] İbn Mes'ûd (r.a.) والله وليهما [Allah o ikisinin velîsiydi] lafzını والله وليهم [Allah onların velîsiydi] şeklinde okumuştur. وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا ["Şayet mü'minlerden iki grup savaşırlarsa" (Hucurat 49/9)] âyetinde olduğu gibi.

123. Gerçek şu ki; siz, (maddi açılardan) düşük bir vaziyette iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. Allah'tan sakının ki şükretmiş olasınız.

124. Hani, mü'minlere şöyle diyordun: "İndirilmiş üçbin melekle Rabbinizin size imdat etmesi size yetmez mi?"

125. Elbette... Sabredip sakınırsanız, onlar aniden üzerinize gelseler bile, Rabbiniz (siz tanıyasınız diye kendilerini) nişanlamış vaziyette beşbin melekle sizi destekler.

[1774] Burada Allah Teâlâ mü'minlere önce yalnızca kendisine tevekkül etmelerini ve işlerini sadece zâtına havale etmelerini emretmekte, sonra da niçin tevekkül etmelerini açıklama noktasında Bedir savaşında sayı ve güç bakımından zayıf bir durumda olmalarına rağmen kendilerine müyesser kıldığı zaferi hatırlatmaktadır.

أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَأَتْ وَجاشَتْ ۞ مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

حتى قال معاوية: عليكم بحفظ الشعر، فقد كدت أضع رجلي في الركاب يوم صفين، فما ثبت مني إلا قول عمرو بن الإطنابة.

[١٧٧٠] ولو كانت عزيمة لما ثبتت معها الولاية، والله تعالى يقول: {وَاللهُ وَلِيُّهُمَا} ويجوز أن يراد: والله ناصرهما ومتولي أمرهما، فما لهما تفشلان ولا تتوكلان على الله.

[١٧٧١] فإن قلت: فما معنى ما روي من قول بعضهم عند نزول الآية: واللهِ ما يَسُرُّنا أنا لم نهم بالذي هممنا به وقد أخبرنا الله بأنه ولينا. قلت: معنى ذلك فرط الاستبشار بما حصل لهم من الشرف بثناء الله وإنزاله فيهم آية ناطقة بصحة الولاية، وأن تلك الهمة غير المأخوذ بها، لأنها لم تكن عن عزيمة وتصميم كانت سببًا لنزولهما.

[١٧٧٢] والفشل: الجبن والخور.

[١٧٧٣] وقرأ عبد الله والله وليهم؛ كقوله {وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} [الحجرات: ٩].

١٢٣-﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

١٢٤-﴿إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلاثَةِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَةِ مُنْزَلِينَ﴾

١٢٥-﴿بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾

[١٧٧٤] أمرهم بألا يتوكلوا إلا عليه ولا يفوّضوا أمورهم إلا إليه. ثم ذكرهم ما يوجب عليهم التوكل مما يسر لهم من الفتح يوم بدر وهم في حالة قلة وذلة.

[1775] أذلة kelimesi Arap dili grameri açısından azlık ifade eden bir çoğul (cem-'i kıllet) olup bu kelimenin *ez-züllân*[u] / الذلان lafzı da çokluk ifade eden çoğuldur (cem-'i kesret). Âyette cem-'i kıllet şekline yer verilmiş olması, maddi güç bakımından zayıf olmalarına ilave olarak sayısal açıdan da az olduklarını ifade etmek içindir. Maddi bakımdan zayıf olmaları, bu savaşta silah, binek ve erzak bakımından bir zayıflık içinde olmaları demekti. Maddi bakımdan zayıftılar, çünkü çoğunlukla su taşımada kullandıkları kalitesiz bineklerle gelmişlerdi; kaliteli sadece bir tek atları vardı. Bir deveye beş on kişi sırayla biniyorlardı. Sayıca az olup, üçyüz küsur kişiydiler. Düşmanları ise, düşmanları ise yaklaşık bin savaşçıdan oluşan kalabalık bir grup idi yüz atları vardı, güçlü ve silahlı idiler.

[1776] *Bedir*, Mekke Medine arasında bir su kuyusu olup, Bedir adında bir adama ait olduğu için sahibinin adıyla anılıyordu.

[1777] Peygamberiyle beraber sebat etmek sûretiyle "Allah'tan sakının ki, şükretmiş olasınız" yani, sakınmak sûretiyle size lütfettiği zafer vb. nimetlere karşı O'na şükretmiş olasınız. Veya size ihsan edeceği bir başka nimete karşı O'na şükredesiniz. Burada "şükretmiş olasınız" denmek sûretiyle şükür kendisinin sebebi olduğu için nimetlendirme / in'âm kullanılmıştır.

[1778] إذ تقول [Hani diyordun] ifadesi, Bedir savaşında söylenmiş olduğu mülahazasıyla نصركم kelimesi için zaman zarfı veya Uhud savaşında söylenmiş olması hasebiyle إذ غدوت [Hani ailenden ayrılmıştın] ifadesinden ikinci bedeldir. **Şayet** "Bu ifadenin Uhud savaşında söylenmiş olması mümkün değildir. Zira bu savaşta melekler gelmemiştir" **dersen, şöyle derim:** Peygamber (s.a.) Uhud'da bu sözü sebatı ve sakınmayı şart koşarak söylemiş; ancak ganimet karşısında sabredip sebat gösterememeleri ve Peygamber (s.a.)'in emrine aykırı hareket ederek sakınmamaları sebebiyle melekler inmemiştir. Şartı yerine getirselerdi, melekler inerdi. Meleklerin ineceği va'dinin önceden bildirilmesi ise kalpleri yatışsın, sebat etme kararlılığı içinde olsunlar ve Allah'ın kendilerine yardım edeceğinden ve zafer bahşedeceğinden emin olsunlar diyedir.

[1779] "Size yetmez mi?" ifadesi üç bin melekle kendilerine yardım edilmesinin yetmeyeceğini olumsuzlamak içindir. Bunu ifade etmek için kesin olumsuzluk bildiren *Len* [asla] kelimesinin kullanılması, sayıca az ve güç bakımından zayıf olmaları, buna mukabil düşmanlarının kendilerinden kat kat fazla ve güçlü olması sebebiyle neredeyse zafer ümitlerinin olmamasından dolayıdır. بلى [elbette] *Len*'den sonraki ifadeyi olumlulamak için olup, "kesinlikle o miktar melekle yardım size yeter" anlamındadır. Allah Teâlâ bunun yeteceğini ifade ettikten sonra, "sabredip sakınırsanız" [kendilerini] savaş için nişanlamış o sayıdan daha çok melekle yardım edeceğini bildirmiştir.

[١٧٧٥] والأذلة: جمع قلة والذُّلَّانُ جمع الكثرة. وجاء بجمع القلة، ليدل على أنهم على ذلتهم كانوا قليلًا؛ وذلتُهم ما كان بهم من ضعف الحال وقلة السلاح والمال والمركوب. وذلك أنهم خرجوا على النواضح يعتقب النفر منهم على البعير الواحد وما كان معهم إلا فرس واحد. وقلتهم أنهم كانوا ثلثمائة وبضعة عشر، وكان عدوّهم في حال كثرة زُهاءَ ألف مقاتل، ومعهم مائة فرس والشَّكَّة والشَّوْكة.

[١٧٧٦] وبدر: اسم ماء بين مكة والمدينة، كان لرجل يسمى بدرًا فسمي به.

[١٧٧٧] {فَاتَّقُوا اللهَ} في الثبات مع رسوله {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} بتقواكم ما أنعم به عليكم من نصرته؛ أو لعلكم ينعم الله عليكم نعمة أخرى تشكرونها، فوضع الشكر موضع الإنعام، لأنه سبب له.

[١٧٧٨] {إِذْ تَقُولُ} ظرف لـ{نَصَرَكُمْ}، على أن يقول لهم ذلك يوم بدر، أو بدل ثان من {وإِذْ غَدَوْتَ} [آل عمران: ١٢١] على أن يقوله لهم يوم أحد. فإن قلت: كيف يصح أن يقول لهم يوم أحد ولم تنزل فيه الملائكة؟ قلت: قاله لهم مع اشتراط الصبر والتقوى عليهم، فلم يصبروا عن الغنائم ولم يتقوا، حيث خالفوا أمر رسول الله ﷺ؛ فلذلك لم تنزل الملائكة. ولو تمُّوا على ما شرط عليهم لنزلت. وإنما قدم لهم الوعد بنزول الملائكة لتقوى قلوبهم ويعزموا على الثبات ويثِقوا بنصر الله.

[١٧٧٩] ومعنى {أَلَنْ يَكْفِيكُمْ} إنكار أن لا يكفيهم الإمداد بثلاثة آلاف من الملائكة. وإنما جيء بلن الذي هو لتأكيد النفي، للإشعار بأنهم كانوا لقلتهم وضعفهم وكثرة عدوّهم وشوكته كالآيسين من النصر. و{بَلَى} إيجاب لما بعد لن، بمعنى: بل يكفيكم الإمداد بهم، فأوجب الكفاية ثم قال: {وإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا} يمددكم بأكثر من ذلك العدد مسوّمين للقتال.

[1780] "Onlar", yani Müşrikler "şu anda hemen üzerinize gelseler" [ويأتوكم من فورهم هذا] ifadesinde *fevr* kelimesi burada; *kafele min ğazvetihî ve harace min fevrihî ilâ ğazvetin uhrâ* [seferden döndü ve hemen ardından bir başka sefere çıktı] ve *câ'e fulân^{un} ve race'a min fevrihî* [falanca geldi ve hemen geri döndü] cümlelerindeki anlamıyla kullanılmıştır. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'ın [v.150/767] "Emir kipi genişlik değil, *fevr*, yani anındalık bildirir" tarzındaki ifadesinde de bu anlamda kullanılmıştır. *el-Fevr*, "kazan kaynadı" anlamına gelen *fârati'l-kıdr^{u}* cümlesinden mastardır; isti'are yoluyla sur'at anlamında kullanılmış ve daha sonra da gecikme ve oyalanmanın olmaması halini ifade etmek üzere istimal edilmiştir. *Harace min sâ'atihi lem yelbes* [hiç beklemeden anında çıktı] dendiği gibi *harace min fevrihi* [anında cıktı] de denilir. Bu durumda mana: "müşriklerin şu anda hemen üzerinize gelmesi halinde, "Rabbiniz sizi" gecikmeksizin, anında meleklerle "destekler" meleklerin gelişi onların gelişinden geç olmaz." şeklinde olur. Yani, eğer sabreder ve sakınırsanız Allah size hemen yardım eder ve kolay bir zafer lutfeder."

[1781] منزلين kelimesi ["teker teker indirilerek" anlamında] Ze'nin şeddesiyle *[münezzelîne]* ve -"zafer indirerek" anlamında- kesre ile [*münzilîne*] okunmuştur.

[1782] مسومين kelimesindeki Vav ise, "işaretli" ve "kendilerini / atlarını işaretlemiş olarak" mânasında hem fethalı hem de kesreli olarak okunmuştur. Kelbî [v.146/763] bu kelimenin "uçlarını omuzlarından aşağı salıverdikleri sarı renkli sarıklarla işaretli olarak" anlamında olduğunu, Dahhâk [v.105/723] "atların alın ve kuyruklarını beyaz yünle işaretlemiş olarak", Mücâhid [v.104/722] "atlarının kuyruk kılları kesilmiş olarak", Katâde [v.117/735] "alaca atlara binmiş olarak", Urve b. Zübeyr [v.94/713] "O gün babam Zübeyr'in [v.36/656] sarığı sarı renkte idi. Onun için melekler de sarı sarıklarla gelmişlerdi." demiştir. Konuyla ilgili olarak Peygamber (s.a.)'in, bu sefere çıkarken ashabına "İşaretlenin, zira melekler de işaretlendi." diye talimat verdiği rivayet edilir. [KT.b]

126. Allah bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz onunla iyice yatışsın diye yapmıştı. Yoksa zafer tamamen 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'ndendir (Azîz, Hakîm).

127. Nankörce inkâr edenlerin bir kısmının kökünü kazısın ya da onları perişan etsin de ümitsizce dönüp gitsinler diye...

[1783] وما جعله الله ibaresindeki zamir أن يمدكم ifadesine râci olup "Allah bu melek yardımını size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz yatışsın diye yaptı" anlamındadır. Nitekim İsrailoğullarına indirdiği sükûnet de zafer müjdesi olması ve kalplerinin yatışması için olmuştu. "Yoksa zafer yalnızca *'azîz*, *hakîm* Allah'ın katındandır"; sayısı çok olan savaşçılar, melekler ve sükûnet sebebiyle değildir;

[١٧٨٠] {وَيَأْتُوكُمْ} يعني المشركين {مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا} من قولك: قفل من غزوته وخرج من فوره إلى غزوة أخرى، وجاء فلان ورجع من فوره. ومنه قول أبي حنيفة رحمه الله: الأمر على الفور، لا على التراخي. وهو مصدر من فارت القدر، إذا غلت؛ فاستعير للسرعة، ثم سميت به الحالة التي لا رَيْث فيها ولا تعريج على شيء من صاحبها؛ فقيل: خرج من فوره، كما تقول: خرج من ساعته، لم يلبث. والمعنى: أنهم إن يأتوكم من ساعتهم هذه {يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ} بالملائكة في حال إتيانهم لا يتأخر نزولهم عن إتيانهم، يريد: أنّ الله يعجل نصرتكم وييسر فتحكم إن صبرتم واتقيتم.

[١٧٨١] وقرئ منزَّلين بالتشديد؛ ومنْزِلين بكسر الزاي، بمعنى: منْزِلين النصر.

[١٧٨٢] و{مُسَوّمِينَ} بفتح الواو وكسرها. بمعنى: معلَمين. ومعلِمين أنفسهم أو خيلهم. قال الكلبي: معلمين بعمائم صفر مرخاة على أكتافهم. وعن الضحاك: معلمين بالصوف الأبيض في نواصي الدواب وأذنابها. وعن مجاهد: مجزوزةً أذنابُ خيلهم. وعن قتادة: كانوا على خيل بلق. وعن عروة بن الزبير: كانت عمامة الزبير يوم بدر صفراء، فنزلت الملائكة كذلك. وعن رسول الله ﷺ أنه قال لأصحابه: «تسوّموا، فإنّ الملائكة قد تسوّمت.»

١٢٦-﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

١٢٧-﴿لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ﴾

[١٧٨٣] {وَمَا جَعَلَهُ اللهُ} الهاء لـ{أَنْ يُمِدَّكُمْ} [آل عمران: ١٢٤]، أي وما جعل الله إمدادكم بالملائكة إلا بشارة لكم بأنكم تنصرون {وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ} كما كانت السكينة لبني إسرائيل بشارة بالنصر وطمأنينة قلوبهم {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللهِ} لا من عند المقاتلة إذا تكاثروا، ولا من عند الملائكة والسكينة،

sükûnet ve melekler, Allah'ın kişinin zafer ve rahmet ümidini artırdığı, mücahitleri yüreklendirdiği vesilelerdir. *'Azîz*, yani hükmüne karşı konulamaz; *hakîm*, gördüğü maslahata göre zafer bahşeder veya etmez, demektir.

[1784] "Nankörce inkâr edenlerin bir kısmının kökünü kazısın," yani, onların bir kısmını katil ve esaretle helâk etsin "diye…" Bu olay Bedir savaşında Mekkeli Müşriklerin ileri gelenlerinden yetmiş kişinin katledilmesi ve yetmiş tanesinin de esir alınması sûretiyle gerçekleşmiştir. "Veya onları" hezimete uğratarak öfkelendirsin ve "perişan etsin de" arzu ettikleri şeyi elde edemeden "ümitsizce dönüp gitsinler diye…" Tıpkı "Allah o inkâr edenleri hiçbir fayda elde edemeden öfkeleri ile geri çevirdi." [Ahzab 33/25] mealindeki âyette ifade edildiği gibi. *Kebetehû* ifadesi; "ciğerine öfkeyle vurdu; ciğerini yaktı" anlamındaki *kebedehû* ile aynı anlamdadır. Nitekim Ebü't-Tayyib'in [Mütenebbî; v.354/965];

Hasetçinin karaciğerini ve düşmanın akciğerini söküp almak için

mısrasındaki *li-ukbite* ve *urî* fiillerinin de karaciğer ve akciğer anlamına gelen *kebid*^{un} ve *ri'et*^{un} kelimelerinden geldiği söylenmiştir.

[1785] ليقطع'daki Lâm, لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللهُ veya وَمَا النَّصْرُ إِلاَّ مِنْ عِنْدِ اللهِ cümlesine müteallıktır.

128. (Resûlüm! İlâhî) emir-ferman nâmına senin elinde hiçbir şey yok. O, ya bunların tevbesini kabul eder ya da onlara azap eder; çünkü gerçekten zalimler!..

129. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah, bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1786] أو يتوب öncesindeki fiile ma'tūf olup لَيْسَ لَكَ مِنَ الأمر شَيْءٌ [emir-ferman nâmına senin elinde hiçbir şey yok] ifadesi bir ara cümledir. Mâna şu şekildedir: Allah onların durumlarına hâkimdir; onları ya helâk eder ya da hezimete uğratır; Müslüman olurlarsa kendilerini affeder; küfürlerinde ısrar ederlerse onlara azap eyler. Dolayısıyla, senin elinde hiçbir şey yoktur. Sen ancak onları uyarmak ve onlarla mücahede etmek için gönderilmiş bulunuyorsun. أو يتوب kelimesinin muzmar bir أن ile mansup olduğu, bu mukadder أن يتوب'nin de, أو ile الأمر veya شيء kelimesine atfedilmiş bir isim olduğu da söylenmiştir. Buna göre anlam; 'Senin; onların işiyle ya da tevbelerini kabul etmekle veya onlara azap etmekle- ilgili yapabileceğin bir şey yok' şeklindedir. أو يتوب'deki أو'in إلا أن anlamında olup,

ولكن ذلك مما يقوي به الله رجاء النصرة والطمع في الرحمة، ويربط به على قلوب المجاهدين. {الْعَزِيزِ} الذي لا يغالَب في حكمه {الْحَكِيمِ} الذي يعطي النصر ويمنعه لما يرى من المصلحة.

[١٧٨٤] {لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} ليُهلك طائفةً منهم بالقتل والأسر، وهو ما كان يوم بدر من قتل سبعين وأسر سبعين من رؤساء قريش وصناديدهم. {أَوْ يَكْبِتَهُمْ} أو يخزيهم ويغيظهم بالهزيمة {فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ} غير ظافرين بمبتغاهم. ونحوه {وَرَدَّ اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا} [الأحزاب: ٢٥]. ويقال: كبته، بمعنى كبده، إذا ضرب كبِده بالغيظ والحرقة. وقيل في قول أبي الطيب:

لأَكْبِتَ حَاسِدًا وَأرى عَدُوًّا ۞

هومن الكبد والرئة.

[١٧٨٥] واللام متعلقة بقوله {وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللهُ} أو بقوله {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللهِ}.

١٢٨-﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ﴾

١٢٩-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٧٨٦] {أَوْ يَتُوبَ} عطف على ما قبله. و{لَيْسَ لَكَ مِنَ الأمر شَيْءٌ} اعتراض. والمعنى أنّ الله مالك أمرهم، فإما يهلكهم أو يهزمهم أو يتوب عليهم إن أسلموا، أو يعذبهم إن أصروا على الكفر، وليس لك من أمرهم شيء، إنما أنت عبد مبعوث لإنذارهم ومجاهدتهم. وقيل: إنّ {يَتُوبَ} منصوب بإضمار أن و{أَنْ يَتُوبَ} في حكم اسم معطوف بأو على {الْأَمْرِ} أو على {شَيْءٌ}، أي ليس لك من أمرهم شيء، أو من التوبة عليهم، أو من تعذيبهم. أو ليس لك من أمرهم شيء، أو التوبة عليهم، أو تعذيبهم. وقيل أو بمعنى إلا أن، كقولك:

le-elzimenneke ev tu'tıyenî hakkī [Ya hakkımı verirsin ya da asla peşini bırakmam!] cümlesindeki gibi kullanıldığı da söylenmiştir. Buna göre mâna; "Senin onlar için yapacağın hiçbir şey yok; ya Allah onların tevbelerini kabul eder ve sen de bu hallerine sevinirsin ya da onlara azap eder, böylece senin de onlara olan kızgınlığın gitmiş olur." şeklinde olur.

[1787] Bir rivayete göre; Utbe b. Ebû Vakkās, Uhud savaşında Peygamber (s.a.)'i yaralamış ve bir dişini kırmıştı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) yüzündeki kanı silmeye çalışırken, Ebû Huzeyfe'nin [v.12/633] azatlı kölesi Sâlim [v.12/633] de bir yandan Peygamber'in yüzündeki kanı yıkıyor, bir yandan da 'Kendilerini Rablerine davet eden peygamberlerinin yüzünü kana boyayan bir millet nasıl iflâh olur?!' diye söyleniyordu. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Bir başka rivayete göre ise, Hazret-i Peygamber Mekkelilere beddua etmek istemişti; Allah Teâlâ, bunların içinden ileride mü'minler çıkacağını bildiği için resûlünü bundan menetmiştir.

[1788] Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728]; "Allah tevbe edenlerden 'dilediğini bağışlar' ancak, yalnızca tevbe edenleri bağışlamayı diler; 'dilediğine azap eder' ancak, yalnızca azabı hak edenlere azap etmeyi diler." dediği; Atā'nın [v.114/732] ise, "Allah kendisine tevbe edeni bağışlar; huzuruna zalim olarak gelene de azap eder." dediği nakledilmiştir. Allah Teâlâ'nın; "O, ya bunların tevbesini kabul eder ya da onlara azap eder" buyurduktan sonra peşinden "çünkü gerçekten zalimler!" buyurması, O'nun kimler için neyi dileyeceğini ve bunların da tevbeleri kabul edilenler mi yoksa zalimler mi olduğunu açık bir şekilde izah etmektedir. Ne var ki, bid'at ve heva ehli, Allah'ın âyetlerine gözlerini ve kulaklarını kapatarak, cahilce davranmakta ve; İbn Abbâs'ın [v.68/688]; "Bu ifade 'Allah dilediğinin büyük günahını bağışlar; dilediğine de küçük günahından dolayı azap eder' demektir." dediğini iddia ederek içlerini rahatlatmaktalar!

130. Ey iman edenler! Katlana katlana artırılan faizi yemeyin. Allah'tan sakının ki felâha eresiniz.

131. İnkârcı nankörler için hazırlanmış olan Ateş'ten korunun.

132. Allah ve Resûlüne itaat edin ki size merhamet edilsin.

[1789] "Katlana katlana artırılan faizi yemeyin" ifadesinde, o dönemde uygulanagelen kat kat artırma kınanarak genel mânada faiz yasaklanmaktadır. Borcun vadesi geldiğinde, adam [borcunu ödeyemeyen kişiye] ek süre verir; buna karşılık, borçlunun malvarlığı da belli bir miktar erirdi.

لألزمنَّك أو تعطيني حقي، على معنى: ليس لك من أمرهم شيء إلا أن يتوب الله عليهم فتفرح بحالهم، أو يعذبهم فتتشفَّى منهم.

[١٧٨٧] وقيل: شجه عتبة ابن أبي وقاص يوم أحد وكسر رباعيته، فجعل يمسح الدم عن وجهه، وسالم مولى أبي حذيفة يغسل عن وجهه الدم، وهو يقول: كيف يفلح قوم خضبوا وجه نبيهم بالدم وهو يدعوهم إلى ربهم!؟ فنزلت. وقيل: أراد أن يدعو الله عليهم فنهاه الله تعالى، لعلمه أن فيهم من يؤمن.

[١٧٨٨] وعن الحسن {يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ} بالتوبة، ولا يشاء أن يغفر إلا للتائبين؛ {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} ولا يشاء أن يعذب إلا المستوجبين للعذاب. وعن عطاء: يغفر لمن يتوب إليه ويعذب من لقيه ظالما. وإتْباعه قولَه {أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ} تفسير بين لمن يشاء، وأنهم المتوب عليهم، أو الظالمون، ولكن أهل الأهواء والبدع يتصامُّون ويتعامَون عن آيات الله فيخبطون خبط عشواء، ويطيبون أنفسهم بما يفترون على ابن عباس من قولهم: يهب الذنب الكبير لمن يشاء، ويعذب من يشاء على الذنب الصغير!

١٣٠-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَأْكُلُوا الرِّبٰوا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

١٣١-﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾

١٣٢-﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٧٨٩] {لَا تَأْكُلُوا الرِّبَوا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً} نهيٌ عن الربا مع توبيخ بما كانوا عليه من تضعيفه. كان الرجل منهم إذا بلغ الدين محله زاد في الأجل فاستغرق بالشيء الطفيف مال المديون.

[1790] "İnkârcı nankörler için hazırlanmış olan Ateş'ten sakının." Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] şöyle dediği nakledilir: En ağır tehdit içeren Kur'ân âyeti budur. Zira Allah Teâlâ burada iman edenleri, yasaklarından kaçınma hususunda kendisinden sakınmamaları halinde kâfirler için hazırladığı ateşle tehdit etmekte; ek olarak, iman edenlerin O'nun rahmetini ancak kendisine ve Resulüne itaat etmek sûretiyle umabileceklerini ifade etmektedir. Bu ve benzeri âyetler üzerinde düşünenler, Allah'tan yana boş ümit ve kuruntulara kapılmazlar. Allah Teâlâ'nın bu gibi durumlarda لعل ve عسى [umulur ki, ola ki] kelimelerine yer vermesi, insanlar ne derse desin, zeki irfan sahiplerinin dikkatinden kaçmayacağı üzere, takva yolunun ne kadar ince bir yol, Allah rızasını elde etmenin ne kadar zor bir şey ve O'nun rahmet ve mükâfatına nail olmanın ne derece şerefli bir mazhariyet olduğunu göstermektedir.

133. Rabbinizin bağışlamasına ve genişliği göklerle yer kadar olan öyle bir Cennet'e koşun ki o, müttakîler için hazırlanmıştır:

134. Onlar ki; bollukta da darlıkta da infak ederler... -Hele o öfkelerini yenenler ve insanların kusurlarını bağışlayanlar...- İhsan üzere hareket edenleri Allah sever.

135. Onlar ki; yüz kızartıcı bir suç işlediklerinde veya kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayarak günahlarının bağışlanması için dua ederler; -Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?- işledikleri üzerinde de bile bile ısrar etmezler.

136. Bunların mükâfatı; Rablerinden bir bağışlanma ve altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetlerdir. Ne güzeldir amel sahiplerinin mükâfatı!

137. Gerçek şu ki, sizden önce birtakım (helâk) uygulamalar(ı) gelip geçti; gezin de (hakkı) yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu görün!

[1791] وسَارِعُوا [Koşun] lafzı Medine ve Suriye mushaflarında Vav'sız olarak yazılmış; diğer kıraat imamları ise onu Vav'lı olarak okumuşlardır. Übeyy [v.33/654] ve İbn Mes'ûd'un bu kelimeyi وسَابِقُوا [Yarışın] şeklinde okumaları, Vav'lı okuyuşun doğru olduğunu desteklemektedir. Allah'ın bağışlama ve cennetine koşmak ise, kendisiyle bağışlanma ve cennetin hak edildiği şeye yönelmek demektir. عَرْضُهَا السَّماواتُ وَالْأَرْضُ [göklerin ve yerin genişliğinde] ifadesi, "genişliği göklerle yerin genişliği kadardır" [Hadid 57/21] âyetinde olduğu gibi, "göklerin ve yerin genişliği kadar geniş" demek olup cennetin çok geniş olduğunu anlatmaktadır. Burada cennet insanların bildiği en geniş ve en yayık şeye benzetilerek anlatılmıştır.

[١٧٩٠] {وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ} كان أبو حنيفة رحمه الله يقول: هي أخوف آية في القرآن حيث أوعد الله المؤمنين بالنار المعدَّة للكافرين إن لم يتقوه في اجتناب محارمه. وقد أمدّ ذلك بما أتبعه من تعليق رجاء المؤمنين برحمته بتوفرهم على طاعته وطاعة رسوله. ومن تأمّل هذه الآية وأمثالها لم يحدث نفسه بالأطماع الفارغة والتمني على الله تعالى، وفي ذكره تعالى لعلّ وعسى في نحو هذه المواضع -وإن قال الناس ما قالوا- ما لا يخفى على العارف الفَطِن من دقة مسلك التقوى، وصعوبة إصابة رضا الله، وعزة التوصل إلى رحمته وثوابه.

١٣٣-﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٣٤-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٣٥-﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

١٣٦-﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾

١٣٧-﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

[١٧٩١] في مصاحف أهل المدينة والشام {سَارِعُوا} بغير واو. وقرأ الباقون بالواو. وتنصره قراءة أبيّ وعبد الله وسابقوا. ومعنى المسارعة إلى المغفرة والجنة الإقبالُ على ما يستحقان به. {عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ} أي عرضها عرض السماوات والأرض، كقوله {عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} [الحديد: ٢١]. والمراد وصفها بالسعة والبسطة، فشبهت بأوسع ما علمه الناس من خلقه وأبسطه.

Cennetin genişlik açısından anlatılması ise, normal olarak genişliğin mübalağaya 'uzunluk'dan daha yakın olması sebebiyledir; "Astarları atlastan" [Rahmân 55/54] âyetinde olduğu gibi [örtünün astarı böyle ise dış yüzünü siz düşünün" mealinde]. İbn Abbâs'ın [v.68/688]; "birbirine birleştirilmiş olsalar yedi kat gökler ve yedi kat yerler kadar" dediği nakledilmiştir.

[1792] "Bollukta ve darlıkta" ifadesi [i] bolluk ve kolaylık, darlık ve zorluk hallerinde, her iki halde de az çok, güçlerinin yettiği kadarını infak etmekten geri durmazlar demektir. Nitekim seleften bazılarının icabında bir tek soğan tasadduk ettikleri, Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] bir tek üzüm tanesini infak ettiği rivayet edilmiştir [KT.b]. [ii] Veya 'her hâlükârda' demektir. Çünkü 'her hâlükârda' ifadesi, iyi zamanı da, kötü zamanı da içerir. Yani ferah ve sürur, sıkıntı ve keder hali onları iyilikten alıkoymaz. Onlardan biri ister düğünde olsun ister hapiste, ihsanda bulunmaktan vazgeçmez. Âyette infak ile söze başlanması, onun nefse en ağır bir şey ve kişinin ihlasını en çok gösteren bir amel olmasındandır. Ayrıca o dönemde infak, düşmana karşı cihat etmek ve Müslüman fakirlere yardım etmek için en çok ihtiyaç duyulan bir davranıştı.

[1793] Kişi testiyi doldurup da ağzını kapadığı zaman *kezame'l-kırbet*[e] denir. Keza deve yediklerini içinde tutup geviş getirmediği zaman *kezame'l-ba'îr*[u] denir. İşte *kezmu'l-ğayz* da bu anlamdadır; yani sabrederek içindeki öfkeyi orada tutması ve onu dışa vurup belli etmemesi. Nitekim Hazret-i Peygamber: "Kim gereğini yapmaya gücü yettiği halde öfkesini içinde tutarsa, Allah onun kalbini güven ve imanla doldurur." [*Ebû Dâvûd,* "Edeb", 3] buyurmuştur. Keza, rivayete göre Hazret-i Âişe'nin bir hizmetçisi varmış; bir defasında kendisini sinirlendirmiş, ama Hazret-i Âişe: "Şu Allah korkusu yok mu, insanda ne öfke bırakıyor ne bir şey! İnsan şöyle ağız tadıyla bir kızamıyor!.." demiş [KT.b].

[1794] "İnsanların kusurlarını bağışlayanlar", yani biri kendisine haksızlık ettiğinde onu cezalandırmayanlar. Bir rivayete göre; Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Kıyamet günü bir münadi; 'Mükâfatlarını bizzat Allah'ın vereceği kimseler nerede?' diye seslenince, insanları bağışlayanlardan başka kimse kalkmaz." [KT.b] Süfyan b. Uyeyne'nin [v.198/814], bir adama öfkelenen Harun Reşid'e [v.193/809] bu hadisi naklettiği, onun da adamı bağışladığı rivayet edilir. Peygamber (s.a.)'in ayrıca, "Allah'ın korudukları müstesna, benim ümmetimde böyle kimseler az olacaktır; geçmiş ümmetlerde ise daha fazla idiler" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

وخص العرض، لأنه في العادة أدنى من الطول، للمبالغة؛ كقوله {بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ} [الرحمن: ٥٤]. وعن ابن عباس ﷺ: كسبع سموات وسبع أرضين، لو وصل بعضها ببعض.

[١٧٩٢] {في السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ} في حال الرخاء واليسر وحال الضيقة والعسر، لا يخلون بأن ينفقوا في كلتا الحالتين ما قدروا عليه من كثير أو قليل؛ كما حكي عن بعض السلف: أنه ربما تصدّق ببصلة. وعن عائشة ﷺ أنها تصدّقت بحبة عنب. أو في جميع الأحوال، لأنها لا تخلو من حال مسَرَّة ومضَرَّة، لا تمنعهم حال فرح وسرور ولا حال محنة وبلاء من المعروف، وسواء عليهم كان الواحد منهم في عُرْس أو في حبس، فإنه لا يدع الإحسان. وافتتح بذكر الإنفاق لأنه أشق شيء على النفس وأدله على الإخلاص، ولأنه كان في ذلك الوقت أعظم الأعمال للحاجة إليه في مجاهدة العدو ومواساة فقراء المسلمين.

[١٧٩٣] كظم القربة، إذا ملأها وشد فاها. وكظم البعير، إذا لم يجتَرَّ. ومنه كظم الغيظ، وهو أن يمسك على ما في نفسه منه بالصبر ولا يظهر له أثرًا، وعن النبي ﷺ: «من كظم غيظًا وهو يقدر على إنفاذه ملأ الله قلبه أمنا وإيمانًا.» وعن عائشة ﷺ: أن خادمًا لها غاظها، فقالت: لله درّ التقوى، ما تركت لذي غيظ شفاء.

[١٧٩٤] {وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ} إذا جنى عليهم أحد لم يؤاخذوه. وروي: ينادي مناد يوم القيامة «أين الذين كانت أجورهم على الله؟» فلا يقوم إلا من عفا. وعن ابن عيينة أنه رواه للرشيد وقد غضب على رجل فخلاه. وعن النبي ﷺ: «إن هؤلاء في أمّتي قليل إلا من عصم الله، وقد كانوا كثيرًا في الأمم التي مضت.»

[1795] "İhsan üzere hareket edenleri Allah sever." المحسنين'deki Lâm-ı ta'rîf cins ifade etmekte olup, ihsan üzere hareket eden herkesi, bu arada âyette işaret edilenleri de kapsaması mümkündür; ancak 'ahd ifade edip sadece mezkûr kimselere işaret etmesi de söz konusudur.

[1796] والذين kelimesi, المتقين'e atfedilmiştir. Yani cennet müttakiler ve tevbe edenler için hazırlanmıştır. "İşte onlar" ifadesi, her iki gruba işarettir. والذين mübteda, أولئك onun haberi de olabilir. وَالَّذِينَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً ifadesi, "yüz kızartıcı çirkin iş" veya "cezalandırılacakları herhangi bir günah işledikleri vakit" demektir. Buradaki فاحشة zina, "nefse zulmetmek" ise zinanın altında kalan öpme, dokunma vb. işler olabileceği gibi, فاحشة büyük günah, nefse zulmetmek ise küçük günah da olabilir. "Allah'ı hatırlayarak" yani Allah'ın azabını veya azap tehdidini ya da yasağını veyahut kendisinden haşyet ve haya etmeyi gerektiren yüce hak ve azametini hatırlayarak, "günahlarının bağışlanması için dua ederler." Onlardan çirkin oldukları için pişmanlık duyarak, bir daha yapmama kararlılığı içinde tevbe ederler.

[1797] "Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?" Allah Teâlâ bu ifadesiyle yüce zâtını rahmeti geniş, bağışlaması bol bir zât olarak nitelemekte ve günahından tevbe eden kimsenin, nezdinde; hiç günah işlememiş gibi değerlendirileceğini, günahkârlar için kendisinin lütuf ve kereminden başka bir sığınak olmadığını ifade etmektedir. Bu ilâhî beyana göre Allah'ın *âdil* olması, O'nun tevbe edenleri bağışlamasını gerektirmektedir. Zira kul özür dileyip de azami bir gayretle günahtan uzak durduğu takdirde Allah'ın onu bağışlaması gerekir. Bu, kulların gönüllerini hoş eden, onları tevbeye teşvik ve sevk eden ve ümitsizliğe düşmelerine mani olan, kişinin işlediği günah ne kadar büyük olursa olsun, Allah'ın bağışlama ve lütfunun daha büyük olduğunu gösteren bir ifadedir. Yani bağışlama ve onu mümkün kılacak özelliklere yalnızca Allah sahiptir. "Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?" cümlesi, ma'tūf ile ma'tūfun aleyh arasında bir ara cümledir.

[1798] "Bile bile ısrar etmezler," yani işledikleri çirkin fiillerden sonra bağışlanma dilemeden durmazlar. Peygamber (s.a.)'in; "Bağışlanma dileyen kimse günde yetmiş defa aynı fiili işlese de günahta ısrar etmiş olmaz" buyurduğu rivayet edilir. [*Tizimî,* "De'avât", 107] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu da nakledilmiştir: "Bağışlanma dilendiği takdirde 'büyük' günah, ısrar edildiği takdirde ise 'küçük' günah olmaz." [KT.b]

[١٧٩٥] {وَاللهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} يجوز أن تكون اللام للجنس فيتناول كل محسن ويدخل تحته هؤلاء المذكورون. وأن تكون للعهد فتكون إشارة إلى هؤلاء.

[١٧٩٦] {وَالَّذِينَ} عطف على {الْمُتَّقِينَ}. أي أعدت للمتقين وللتائبين. وقوله {أُولَئِكَ} إشارة إلى الفريقين. ويجوز أن يكون والذين مبتدأ خبره أولئك. {فَاحِشَةً} فعلة متزايدةَ القبح. {أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ} أو أذنبوا أي ذنب كان مما يؤاخذون به. وقيل: الفاحشة الزنا، وظلم النفس ما دونه من القبلة واللمسة ونحوهما. وقيل: الفاحشة الكبيرة، وظلم النفس الصغيرة. {ذَكَرُوا اللهَ} تذكَّروا عقابه أو وعيده أو نهيه، أو حقه العظيم وجلاله الموجب للخشية والحياء منه، {فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ} فتابوا عنها لقبحها نادمين عازمين.

[١٧٩٧] {وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللهُ} وصف لذاته بسعة الرحمة وقرب المغفرة وإنّ التائب من الذنب عنده كمن لا ذنب له، وأنه لا مفزع للمذنبين إلا فضله وكرمه، وأنّ عدله يوجب المغفرة للتائب، لأن العبد إذا جاء في الاعتذار والتنصل بأقصى ما يقدر عليه وجب العفو والتجاوز. وفيه تطييب لنفوس العباد، وتنشيط للتوبة، وبعث عليها وردع عن اليأس والقنوط، وأن الذنوب وإن جلت فإن عفوه أجل وكرمه أعظم. والمعنى: أنه وحده معه مصححات المغفرة. وهذه جملة معترضة بين المعطوف والمعطوف عليه.

[١٧٩٨] {وَلَمْ يُصِرُّوا} ولم يقيموا على قبيح فعلهم غير مستغفرين. وعن النبي ﷺ: «ما أصرّ من استغفر وإن عاد في اليوم سبعين مرّة.» وروي: لا كبيرة مع الاستغفار ولا صغيرة مع الإصرار.

[1799] "Bile bile" ifadesi, *ısrâr* fiilinden haldir. Israr etmemedeki olumsuzluk ise her iki günaha da yöneliktir, yani 'çirkin olduğunu, Allah'ın onu yasakladığını ve ona karşı azap tehdidinde bulunduğunu bile bile günahlarda ısrar edenlerden olmazlar.' demektir. Zira bir fiilin çirkin olduğunu bilmeyen kimse onu işlediğinde mazur olabilir. Bu âyetler iman edenlerin; müttaki, tevbekâr ve ısrarcı olmak üzere üç grup olduklarını; bunlardan ısrarcıların değil, sadece müttaki ve tevbekârların cennete gireceğini kesin bir ifade ile beyan etmektedir. Buna aykırı düşüncede olan biri, aklına karşı direnmiş ve Rabbine karşı gelmiş olur. Her iki kelime de aynı mânada olup mükâfat anlamına geldiği için, Allah Teâlâ, [136. âyetin başında] جزاؤهم [Bunların mükâfatı] buyurduktan sonra, أجر العاملين [*amel* sahiplerinin mükâfatı] buyurmuştur. Farklı kelime kullanılması, bâtıl görüş sahiplerinin iddialarının aksine, ceza ve mükâfatın işlenen amele karşılık olarak hak edilmiş ve zorunlu bir son olduğunu kuvvetli bir şekilde ifade etmek içindir.

[1800] Rivayete göre; Allah Teâlâ Hazret-i Musa'ya bir defasında şöyle vahyetmiş: Amelsiz cennetimi uman kimsenin utanması ne kadar azdır! Bana itaat hususunda cimrilik eden birine ben rahmetimle nasıl cömertlik ederim?" Şehr b. Havşeb [v.112/730] şöyle demiştir: "Amelsiz cennet istemek günahtır; sebepsiz yere şefaat ummak aldanıştır; itaat edilmeyen Allah'tan rahmet ümit etmek ahmaklık ve cehalettir." Hasan-ı Basrî de demiştir ki: "Kıyamet günü Allah Teâlâ; 'Sıratı benim affımla geçiniz; Cennete benim rahmetimle giriniz; rahmetimi de amellerinizle bölüşünüz' buyurur." Basralı Râbi'a (r.a.)'nın [v.185/801] ise şu şiiri okuduğu nakledilmiştir:

> Kurtuluş ümit edersin amma, onun yoluna girmezsin! Şunu bil ki gemi karada yüzmez [Lafla peynir gemisi yürümez]

فنعم أجر العاملين cümlesinde medhin *mahsus*u, mahzuf olup ibarenin sonunda düşünülebilecek ذلك [bu] lafzıdır, yani [*amel* sahiplerinin mükâfatı olarak ne güzeldir] mağfiret ve cennetler.

[1801] "Gerçek şu ki, sizden önce birtakım (helâk) uygulamalar(ı)" yani Allah'ın tarihte peygamberleri yalanlayanlara verdiği musibet uygulamaları "gelip geçti." Şu âyetlerde belirtildiği gibi: "Ele geçirildikleri yerde teker teker öldürülürler!.. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması budur. Allah'ın uygulamasında da değişme bulamazsın." [Ahzâb 33/61, 62]; "Sonra ne bir velî bulabilirsin ne bir yardımcı… Allah'ın öteden beri yürürlükte olan uygulaması böyledir..." [Fetih 48/22, 23]

[١٧٩٩] {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} حال من فعل الإصرار؛ وحرف النفي منصبٌّ عليهما معًا. والمعنى: وليسوا ممن يصرون على الذنوب وهم عالمون بقبحها وبالنهي عنها وبالوعيد عليها، لأنه قد يعذر من لا يعلم قبح القبيح. وفي هذه الآيات بيان قاطع أنّ الذين آمنوا على ثلاث طبقات: متقون وتائبون ومصرُّون. وأن الجنة للمتقين والتائبين منهم، دون المصرّين. ومن خالف في ذلك فقد كابر عقله وعاند ربه. قال {أَجْرُ الْعَامِلِينَ} بعد قوله {جَزَاؤُهُمْ} لأنهما في معنى واحد. وإنما خالف بين اللفظين لزيادة التنبيه على أنّ ذلك جزاء واجب على عمل، وأجر مستحق عليه، لا كما يقول المبطلون.

[١٨٠٠] وروي أنّ الله عزّ وجلّ أوحى إلى موسى: ما أقلّ حياءً من يطمع في جنتي بغير عمل، كيف أجُود برحمتي على من يبخل بطاعتي؟! وعن شهر بن حوشب: طلب الجنة بلا عمل ذنب من الذنوب، وانتظار الشفاعة بلا سبب نوع من الغرور، وارتجاء الرحمة ممن لا يطاع حمق وجهالة. وعن الحسن ﵁: يقول الله تعالى يوم القيامة: جُوزُوا الصراط بعفوي، وادْخُلوا الجنة برحمتي، واقتسموها بأعمالكم. وعن رابعة البصرية ﵂ أنها كانت تنشد:

تَرْجُو النَّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسَالِكَهَا ۞ إنّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى اليَبَسِ

والمخصوص بالمدح محذوف تقديره: ونعم أجر العاملين ذلك، يعني المغفرة والجنات.

[١٨٠١] {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ} يريد ما سنه الله في الأمم المكذبين من وقائعه، كقوله {وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْل} [الأحزاب: ٦١-٦٢] {ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا سُنَّةَ اللهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ} [الفتح: ٢٢-٢٣].

138. Bu; insanlar için bir açıklama, müttakîler için de bir hidayet ve nasihattir.

139. Gevşemeyin, üzülmeyin, üstün olan sizlersiniz. Tabiî, gerçekten mü'minseniz...

[1802] "Bu; insanlar için bir açıklama" yani, onların yalanlamalarının kötü sonunu beyandır. Allah bu beyanıyla Mekkelileri, kendilerinden önce yaşamış olan yalanlayıcıların kötü sonları üzerinde düşünmeye ve onların helâkini anlatan, görüp inceledikleri kalıntılardan ibret almaya teşvik etmektedir. "Müttakîler için de bir hidayet ve nasihattir" yani bu anlatılanlar yalanlayanlar için bir beyan ve uyarı olduğu gibi, müttaki mü'minler için de ilave bir nasihat ve pekiştirmedir. قد خلت ifadesi, imana ve güzel amel sahiplerinin zikredilen mükâfatların hak edileceği şeyleri yapmaya yönlendirmek için bir ara cümle de olabilir. Bu durumda "bu bir açıklamadır" ifadesi de müttakî, tevbekâr ve ısrarcıların durumuna dair yapılan özet ve açıklamaya işaret olur.

[1803] "Gevşemeyin, üzülmeyin" ifadesiyle Allah, Uhud savaşında başlarına gelen üzücü durumdan dolayı Peygamber ve mü'minleri teselli edip morallerini takviye etmekte; 'başınıza gelen durumdan dolayı cihat konusunda bir zafiyete düşmeyin, yani bu sizde bir zaaf ve cesaretsizlik doğurmasın, bunu fazla önemsemeyin; sizden şehit edilen ve yaralananlar için mahzun olmayın' demektedir.

[1804] "Üstün olan sizlersiniz." Yani siz onlardan üstün ve daha iyi durumdasınız. Çünkü siz Bedir savaşında onların Uhud'da sizden şehit ettiklerinden daha fazla kişiyi öldürdünüz. Veya sizin durumunuz genel mânada onlarınkinden daha iyidir, zira siz Allah ve i'lâ-yı kelimetullah için savaşıyorsunuz, onlar ise şeytan ve inkar davasını yüceltmek için savaşıyorlar; sizden şehit olanlar cennete gittiği halde onlardan öldürülenler cehenneme gidiyor. Bu ifade, mü'minlerin ileride, sonuçta üstün ve galip gelecekleri yönünde mü'minlere verilmiş bir müjde de olabilir. "Galip gelecekler mutlaka bizim ordumuzdur" [Sâffât 37/173] âyetinde ifade edildiği gibi.

[1805] إن كنتم مؤمنين şart cümlesi, âyette geçen nehye müteallık olup; "imanınız sahih ise, gevşemeyin" demektir. Zira imanın sahih olması kalbin kuvvetli, Allah'ın iradesine itimad etme ve O'nun düşmanlarını fazla önemsememeyi gerektirir. Cümlenin; "daha üstün ve daha iyi durumda olacaksınız" anlamındaki الأعلون kelimesine müteallık olması da mümkündür. Bu durumda mâna; "Allah'ın size vaat edip müjdelemiş olduğu üstünlük ve galibiyeti tasdik ediyorsanız" şeklinde olur.

١٣٨-﴿هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٣٩-﴿وَلا تَهِنُوا وَلا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٨٠٢] {هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ} إيضاح لسوء عاقبة ما هم عليه من التكذيب، يعني حثهم على النظر في سوء عواقب المكذبين قبلهم والاعتبار بما يعاينون من آثار هلاكهم، {وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ} يعني أنه مع كونه بيانًا وتنبيهًا للمكذبين فهو زيادة تثبيت وموعظة للذين اتقوا من المؤمنين. ويجوز أن يكون قوله {قَدْ خَلَتْ} جملة معترضة للبعث على الإيمان وما يستحق به ما ذكر من أجر العاملين، ويكون قوله {هَذَا بَيَانٌ} إشارة إلى ما لخِّص وبيّن من أمر المتقين والتائبين والمصرّين.

[١٨٠٣] {وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا} تسلية من الله سبحانه لرسوله ﷺ وللمؤمنين عما أصابهم يوم أحد وتقوية من قلوبهم، يعني ولا تضعفوا عن الجهاد لما أصابكم، أي لا يورثنكم ذلك وهْنا وجبنا، ولا تبالوا به، ولا تحزنوا على من قتل منكم وجرح.

[١٨٠٤] {وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ} وحالكم أنكم أعلى منهم وأغلب، لأنكم أصبتم منهم يوم بدر أكثر مما أصابوا منكم يوم أحد. أو وأنتم الأعلون شأنًا، لأنّ قتالكم لله ولإعلاء كلمته، وقتالهم للشيطان لإعلاء كلمة الكفر؛ ولأنّ قتلاكم في الجنة وقتلاهم في النار. أو هي بشارة لهم بالعلو والغلبة، أي وأنتم الأعلون في العاقبة {وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الصافات: ١٧٣].

[١٨٠٥] {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} متعلق بالنهي بمعنى: ولا تهنوا إن صح إيمانكم على أن صحة الإيمان توجب قوة القلب والثقة بصنع الله وقلة المبالاة بأعدائه؛ أو بـ{الْأَعْلَوْنَ}، أي إن كنتم مصدّقين بما يعدكم الله ويبشركم به من الغلبة.

140. Eğer size (Uhud'da) bir yara dokunduysa; şüphesiz o kavme de (Bedir'de) benzer bir yara dokunmuştu. Bu (zafer ve hezimet) günleri(ni) Biz insanlar arasında döndürür dururuz. Böylece Allah iman edenleri ortaya çıkarmakta ve içinizden şahitler edinmektedir. Allah, zalimleri sevmez.

141. Böylece Allah iman edenleri tek tek ayırmakta, inkârcı nankörleri de yavaş yavaş mahvetmektedir.

[1806] قرح kelimesi[nin Kāf'ı]; ضَعْف ve ضُعْف kelimelerinde olduğu gibi, zamme ve fetha ile okunmuştur. Bazı dilciler, Kāf'ın fethalı okunması halinde yara; ötre ile okunması durumunda da yaranın verdiği acı anlamına geleceğini söylemişlerdir. Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] iki fetha ile *karah* şeklinde okumuştur. Bazı dilciler de; طَرْدٌ ve طَرَد kelimeleri gibi Kāf fethalı, Râ sakin veya Kāf ve Râ ikisi de fethalı okunduğunu söylemişlerdir. Buna göre âyetin mânası; 'Eğer onlar Uhud savaşında size karşı bir üstünlük sağladılarsa, siz de daha önce Bedir savaşında onlara galip gelmiştiniz. Ancak o zaman sizin sağladığınız üstünlük onların kalplerini zayıflatmamış, bu durum onların tekrar sizinle savaşa tutuşmalarına mani olmamıştı. Siz haydi haydi zayıflamamalısınız. Nitekim "Siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz." [Nisâ 4/104] âyeti de aynı hususu ifade etmektedir. Bazı âlimler burada bahsedilen olayın Uhud savaşında cereyan ettiğini, zira mü'minler bu savaşta Peygamber (s.a.)'in talimatına aykırı hareket etmeden önce Müşriklere karşı savaşta üstünlük sağladıklarını söylemişlerdir. Eğer "Neden 'benzer bir yara' tabiri kullanılmıştır? Oysa onların Uhud'da aldıkları yaraları Müşriklerin Bedir'de aldıkları yarının benzeri değildi?" **dersen, şöyle derim:** Elbette, benzeri idi; o savaşta kâfirlerden birçok kimse öldürülmüştü. Nitekim "Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu. Hani, (savaşın ilk safhasında) O'nun izni ile inkârcı nankörleri kırıp geçiriyordunuz... İstediklerinizi size gösterdikten sonra; baş kaldırdığınız, verilen emir hakkında çekiştiğiniz ve nihayet bozulduğunuz zamana kadar..." [Âl-i İmran 3/152] âyetinde bu husus açıkça ifade edilmektedir.

[1807] وتِلْكَ الأيَّامُ'daki تِلْكَ mübteda الأيَّامُ onun sıfatı, نُدَاوِلُهَا da haberidir; ancak وتِلْكَ الأيَّامُ mübteda - haber de olabilir. Tıpkı, "O günlerdir, her yeniyi eskiten" anlamına gelen *hiye'l-eyyâmu tublî kulle cedîdin* cümlesinde olduğu gibi. Günler anlamındaki الأيام kelimesi ile âyette zafer ve galibiyet zamanları kastedilmektedir. İbare, "Bunu [*devlet* olarak] insanlar arasında döndürürüz" anlamında olup 'zaferin yüzünü bazen şunlardan yana, bazen de bunlardan yana çevirir' demektir. Tıpkı -*el-Kitâb*'da geçen şiirlerden- şu beyitte olduğu gibi:

Bir gün aleyhimize, bir gün lehimizedir; bir gün üzülür, bir gün seviniriz

١٤٠-﴿إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾

١٤١-﴿وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٠٦] قرئ قرح بفتح القاف وضمها، وهما لغتان كالضَّعف والضُّعف. وقيل: هو بالفتح الجِرَاح، وبالضم ألمها. وقرأ أبو السِّمَال قَرَحٌ بفتحتين. وقيل: القَرْح والقَرَح كالطَّرْد والطَّرَد. والمعنى: إن نالوا منكم يوم أحد فقد نلتم منهم قبله يوم بدر، ثم لم يضعف ذلك قلوبهم ولم يثبطهم عن معاودتكم بالقتال. فأنتم أولى أن لا تضعفوا. ونحوه {فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ} [النساء: ١٠٤] وقيل: كان ذلك يوم أحد، فقد نالوا منهم قبل أن يخالفوا أمر رسول الله ﷺ. فإن قلت: كيف قيل {قَرْحٌ مِثْلُهُ} وما كان قرحهم يوم أحد مثل قرح المشركين؟ قلت: بلى كان مثلَه، ولقد قتل يومئذ خلق من الكفار. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ} [آل عمران: ١٥٢].

[١٨٠٧] {وَتِلْكَ الْأَيَّامُ} تلك مبتدأ، والأيام صفته و{نُدَاوِلُهَا} خبره. ويجوز أن يكون {تِلْكَ الْأَيَّامُ} مبتدأ وخبرًا، كما تقول: هي الأيام تُبلي كلَّ جديد. والمراد بالأيام: أوقات الظفر والغلبة. نداولها: نصرفها بين الناس نديل تارة لهؤلاء وتارة لهؤلاء، كقوله -وهو من أبيات الكتاب- :

فَيَوْما عَلَيْنَا وَيَومًا لَنَا ❁ وَيَوْما نُسَاءُ وَيَومًا نُسَرّ

[1808] "Savaş taraflar arasında dönüşümlüdür" [الحرب سجال] atasözü de bunu dile getirmektedir. Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] Uhud savaşında yüksekçe bir tepeye çıkmış bir süre bekledikten sonra; "İbn Ebû Kebşe (Muhammed) nerede?" diye seslenmiş. Ardından; "İbn Ebû Kuhafe (Ebû Bekir) nerede? İbn Hattāb (Ömer) nerede? demiş. Hazret-i Ömer, "İşte Peygamber (s.a.), işte Ebû Bekir! İşte ben!" diye ses vermiş. Ebû Süfyan'ın; "Güne karşı gün. İşte günler böyledir, bazen senin yanında, bazen de sana karşı olur. Savaş taraflar arasında dönüşümlüdür" diyerek devam etmesi üzerine Hazret-i Ömer; "Durum aynı değil; sizin ölüleriniz cehennemde, bizim şehitlerimiz ise cennette." diye karşılık vermiş. Ebû Süfyan da; "Öyle olduğunu siz iddia ediyorsunuz; gerçekten öyle ise biz kaybettik, biz zarardayız demektir!" demiş. [Hâkim, *Müstedrek,* II, 296]

el-Müdâvele, "sırayla evire çevire dövmek" anlamına gelen *el-mu'âvera* gibidir. Şair şöyle demiştir:

[Ona öyle bir kaside düzerim ki, bu şiirin sözleri] su başlarına gelir ve

İnsanlar arasında dolaşır durur; kiminde atasözü, kiminde dinleti şeklinde…

Dâveltu beynehum eş-şey' fe-tedâvelûhu [bir şeyi aralarında tedavüle soktum; onlar da başladılar aralarında dolaştırmaya] denir.

[1809] ["Böylece Allah iman edenleri ortaya çıkarmakta…" mealindeki] وَلِيَعْلَمَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi iki şekilde açıklanabilir. Birincisi: İllete konu olan şey mahzuf olup buna göre mâna "Bunu; içinizdeki 'imanında sebat edenler' ile etmeyenler birbirinden ayrılsın diye yaptık" şeklinde olur ve bir benzetme içerir, yani 'imanında sebat edenle etmeyeni bilip ortaya çıkarmak isteyen bir kişi ne yaparsa biz de onu yaptık' denmiş olur. Zira Allah Teâlâ varlıklar ortaya çıkmadan önce, ta ezelden beri onları bilmektedir. Bazıları da bu ifadenin "Allah onları kendisine bir karşılık tahakkuk edecek şekilde, yani onları 'kendilerinden sebat ortaya çıkmış' olarak bilmek için" anlamında olduğu da söylenmiştir. İkincisi: İlletin mahzuf, bu fiilin ona ma'tūf; anlamın da "Biz bunu böyle yaptık ki, şu şu olsun ve Allah da ortaya çıkarsın" şeklinde olmasıdır. Burada illetin hazfedilmesi, Allah'ın yaptığı bu muamelede birden fazla maslahat bulunduğunu göstermek içindir. Bu da mü'minleri başlarına gelen o üzücü durumdan dolayı teselli etmek, kulun başına gelen musibetlerin onu üzdüğünü ve Allah'ın onu kendisinin bilmediği birtakım maslahatlar için verdiğini bilmediğini kula göstermektir.

[١٨٠٨] ومن أمثال العرب: الحرب سِجَالٌ. وعن أبي سفيان أنه صعد الجبل يوم أحد فمكث ساعة ثم قال: أين ابن أبي كبشة؟ أين ابن أبي قحافة؟ أين ابن الخطاب؟ فقال عمر: هذا رسول الله ﷺ، وهذا أبو بكر، وها أنا عمر! فقال أبو سفيان: يوم بيوم والأيام دُوَل والحرب سِجَال. فقال عمر رضي الله عنه: لا سواء، قتلانا في الجنة، وقتلاكم في النار! فقال: إنكم تزعمون ذلك، فقد خبنا إذن وخسرنا.

والمداولة مثل المعاورة. وقال:

يَرِدُ المِيَاهَ فَلَا يَزَالُ مُدَاوِلا ❁ فِي النَّاسِ بَيْنَ تَمَثُّلٍ وَسَمَاعِ

يقال: داولت بينهم الشيء فتداولوه

[١٨٠٩] {وَلِيَعْلَمَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا} فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون المعلل محذوفًا، معناه: وليتميز الثابتون على الإيمان منكم من الذين على حرف، فعلنا ذلك وهو من باب التمثيل، بمعنى: فعلنا ذلك فعلَ من يريد أن يعلم من الثابت على الإيمان منكم من غير الثابت، وإلا فالله عزّ وجلّ لم يزل عالمًا بالأشياء قبل كونها. وقيل: معناه وليعلمهم علمًا يتعلق به الجزاء، وهو أن يعلمهم موجودًا منهم الثبات. والثاني أن تكون العلة محذوفة، وهذا عطف عليه، معناه: وفعلنا ذلك ليكون كيت وكيت، وليعلم الله. وإنما حذف للإيذان بأن المصلحة فيما فعل ليست بواحدة، ليسليهم عما جرى عليهم، وليبصرهم أن العبد يسوءه ما يجري عليه من المصائب، ولا يشعر أنّ لله في ذلك من المصالح ما هو غافل عنه.

[1810] "Ve içinizden şahitler edinmektedir," yani bazılarınıza şehitlik lütfetmektedir ki bununla Uhud savaşında şehit edilenleri kasdetmektedir. Ya da "Siz de insanlara şahit olasınız diye." [Bakara 2/143] âyetinde ifade edildiği gibi, içinizden bazılarına böyle sıkıntılar yaşatıp sabırlarını ölçerek kıyamet günü diğer ümmetler hakkında şahitlik yapacak olanlar edinmektedir, demektir.

[1811] "Allah, zalimleri sevmez" ifadesi, âyette zikredilen *ta'lîl*lerden biriyle diğeri arasında bir ara cümledir; anlamı şudur: İmanda sebat eden, Allah yolunda cihat eden ve günahlarından temizlenen kişilerden olmayanları Allah sevmez. *et-Temhīs*, temizleme ve arıtma demektir. "İnkârcı nankörleri de yavaş yavaş mahvetmekte" yani helak etmektedir. Demek istiyor ki; devlet / zafer mü'minlerin aleyhine ise bu onları temizlemek, yani şehit / şahit kılmak ve temizleyip arıtmak ve kendi yararlarına olan başka amaçlar içindir; devlet inkârcıların aleyhine ise bu da onları ve izlerini ortadan kaldırmak içindir.

142. Yoksa siz, içinizden cihat edenleri ve sabredenleri Allah ortaya çıkarmadan Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız?!

[1812] أم munkatı' olup, Hemze inkâr, yani yadırgama anlamındadır. وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ [mot-a-mot "Henüz Allah bilmeden"] ifadesi, "siz cihat etmeden" demektir; çünkü bilgi bilinen şeye tâbidir [yani 'bilinen' olmadan 'bilgi' olmaz]; işte Allah, "bilmediği"ni belirtirken, "o şeyin olmadığı"nı belirtmiş olmaktadır, çünkü o olmadan ona dair bilgi gerçekleşmez. Kişi; *mâ 'alima'llāhᵘ fî fulânⁱⁿ hayrᵃⁿ* [Allah falancada bir hayır bilmemekte] dediği zaman, "Adamda hayır yok ki Allah onu bilsin!" demek ister. *Lemmâ*, Lem mânasında olup, Lem'den farklı olarak bir tür olumluluk içerdiği için, لَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ ifadesi cihadın *henüz* olmadığına ama gelecekte olabileceğine delâlet etmektedir. *Va'adenî en yef'ale kezâ ve lemmâ* [Bana şöyle yapacağını vaat etti, ama *henüz* yapmadı] ifadesi, *lem yef'al ve ene etevakka'u fi'lehû* [yapmadı, ama yapacağını ümit ediyorum] demektir. ولما يعلمَ الله ifadesinde Mim üstün olarak da okunmuş olup, Allah'ın لَمَّا يَعْلَمَنْ demek istediği, fakat Nun'u hazfettiği söylenmiştir.

[1813] [ويعلم الصابرين'deki] يعلم fiili أن sebebiyle mansub olup, Vav da cem etme anlamındadır. Tıpkı *lâ te'kuli's-semekᵉ ve teşrabe'l-lebenᵉ* [hem balık yiyip hem de süt içme] ifadesinde olduğu gibi. Hasan-ı Basrî يعلم kelimesini [ولما يعلم'e] atfederek cezimli okumuştur. Abdülvâris [el-Abnerî] de Ebû Amr'ın [v.154/771], hal olarak merfû' okuduğunu rivayet etmiştir ki bu durumda, adeta "sabır göstererek cihat etmeden…" buyrulmuş olur.

[١٨١٠] ,{وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ} وليكرم ناسًا منكم بالشهادة، يريد المستشهدين يوم أحد. أو وليتخذ منكم من يصلح للشهادة على الأمم يوم القيامة بما يبتلى به صبركم من الشدائد، من قوله تعالى {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣].

[١٨١١] {وَاللهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} اعتراض بين بعض التعليل وبعض. ومعناه: والله لا يحب من ليس من هؤلاء الثابتين على الإيمان المجاهدين في سبيل الله، الممحصين من الذنوب. والتمحيص: التطهير والتصفية. {وَيَمْحَقَ الكافرين} ويهلكهم، يعني إن كانت الدولة على المؤمنين فللتمييز والاستشهاد والتمحيص، وغير ذلك مما هو أصلح لهم. وإن كانت على الكافرين، فلمحقهم ومحو آثارهم.

١٤٢-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٨١٢] {أَمْ} منقطعة ومعنى الهمزة فيها الإنكار. {وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ} بمعنى ولما تجاهدوا، لأنّ العلم متعلق بالمعلوم، فنزل نفي العلم منزلة نفي متعلقه لأنه منتفٍ بانتفائه. يقول الرجل: ما علم الله في فلان خيرًا، يريد: ما فيه خير حتى يعلمه! ولما بمعنى لم، إلا أن فيها ضربًا من التوقع، فدلّ على نفي الجهاد فيما مضى وعلى توقعه فيما يستقبل. وتقول: «وعدني أن يفعل كذا، ولما»؛ تريد: ولم يفعل، وأنا أتوقع فعله. وقرئ ولَمَّا يعلمَ اللَّهُ بفتح الميم؛ وقيل: أراد النون الخفيفة ولَمَّا يعلمَنْ، فحذفها.

[١٨١٣] {وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ}، نصب بإضمار أن والواو بمعنى الجمع، كقولك: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن. وقرأ الحسن بالجزم على العطف. وروى عبد الوارث عن أبي عمرو ويعلمُ، بالرفع على أنّ الواو للحال، كأنه قيل: ولما تجاهدوا وأنتم صابرون.

143. Gerçek şu ki; ölümle karşı karşıya gelmeden önce onu arzulayıp duruyordunuz. İşte onu gördünüz; hatta, onunla göz göze geldiniz!..

[1814] "Ölümü temenni ediyordunuz" ifadesiyle; daha önce Bedir savaşına katılmayıp, Peygamber (s.a.)'le beraber bir savaşa katılıp Bedir şehitleri gibi şehitlik mertebesine erişmeyi arzulayanlara hitap edilmektedir. Bunlar, Uhud savaşı öncesindeki istişarede Peygamber (s.a.)'e Medine'den çıkıp Müşrikleri dışarıda karşılama yolunda ısrar edenlerdir. Peygamber (s.a.)'in görüşü ise, Medine'de kalmak şeklindeydi. Yani "daha önce ölümle yüz yüze gelmeden, onun ne kadar çetin olduğunu, ona katlanmanın ne denli zorluk içerdiğini bilmezken, ölüp şehit olmayı arzu ediyordunuz" demektir.

[1815] "İşte onu gördünüz; hatta, onunla göz göze geldiniz," yani gözünüzün önünde şehit olan kardeş ve akrabalarınızı ayan beyan görüp ölümle yüz yüze geldiniz. Bu ifadede şehit olmayı arzu etmeleri ve bu yüzden önce ısrar ederek Peygamber (s.a.)'in Medine'den çıkmasına, sonra da onu yalnız bırakmaları ve -az sayıdaki bazıları dışında- yanında sebat etmemeleri sebebiyle Medinelilere bir eleştiri söz konusudur. **Şayet** "Şehit olmayı arzu etmek nasıl caiz olur? Oysa şehit olmayı arzulamak, kâfirlerin Müslümanlara galip gelmelerini arzu etmek demektir" **dersen**, **derim** ki: Burada şehit olmayı arzu eden kimse şehitlerin nail oldukları yüce mertebeye çıkmaktan başka bir şey arzu etmemektedir. Onun zihninde sizin bahsettiğiniz o mâna asla mevcut değildir. Tıpkı Hıristiyan bir doktorun tavsiye ettiği bir ilacı içen kişinin maksadının, ümit ettiği o şifaya kavuşmaktan ibaret olup, bu Allah düşmanına menfaat sağlamak, ona iyilik etmek ve onun zanaatını parlatmak vb. herhangi bir düşünce taşımadığı gibi. Abdullah b. Ravâha [v.8/629; şehit olacağı] Mûte savaşına giderken, kendisini uğurlayanlardan birinin; "İnşâallah sâlimen dönersiniz!" demesi üzerine şöyle demişti:

> Oysa benim Allah'tan dileğim; mağfirettir, 'köpüklü kan fışkırtan delik'ler açan bir kılıç darbesidir
>
> Ya da bağırsaklarımı ve ciğerimi parçalayan ölüme susamış bir mızrağın açtığı öldürücü bir yara!
>
> Ta ki; "Allah bu gaziye doğru yolu gösterdi; o da doğru yolda gitti" desinler mezarımdan geçenler.

١٤٣-﴿وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾

[١٨١٤] {وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ} خوطب به الذين لم يشهدوا بدرًا وكانوا يتمنون أن يحضروا مشهدًا مع رسول الله ﷺ ليصيبوا من كرامة الشهادة ما نال شهداء بدر. وهم الذين ألحُّوا على رسول الله ﷺ في الخروج إلى المشركين، وكان رأيه في الإقامة بالمدينة. يعني وكنتم تمنون الموت قبل أن تشاهدوه وتعرفوا شدّته وصعوبة مقاساته.

[١٨١٥] {فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} أي رأيتموه معاينين مشاهدين له حين قتل بين أيديكم من قتل من إخوانكم وأقاربكم، وشارفتم أن تُقتَلوا. وهذا توبيخ لهم على تمنيهم الموت، وعلى ما تسببوا له من خروج رسول الله ﷺ بإلحاحهم عليه، ثم انهزامهم عنه وقلة ثباتهم عنده. فإن قلت: كيف يجوز تمني الشهادة وفي تمنيها تمني غلبة الكافر المسلم؟ قلت: قصد متمني الشهادة إلى نيل كرامة الشهداء لا غير، ولا يذهب وهمه إلى ذلك المتضمن، كما أن من يشرب دواء الطبيب النصراني قاصد إلى حصول المأمول من الشفاء، ولا يخطر بباله أنّ فيه جرّ منفعة وإحسان إلى عدوّ الله وتنفيقا لصناعته. ولقد قال عبد الله بن رواحة رضي الله عنه حين نهض إلى مؤتة، وقيل له ردكم الله:

لكِنَّني أَسْأَلُ الرَّحْمنَ مَغْفِرَةً ❁ وَضَرْبَةً ذَاتَ فَرْغٍ تَقْذِفُ الزَّبَدَا

أو طَعْنَةً بِيَدَيْ حَرَّانَ مُجْهِزَةً ❁ بِحَرْبَةٍ تَنفُذُ الأَحْشَاءَ وَالكَبِدَا

حَتَّى يَقُولُوا إِذَا مَرُّوا عَلَى جَدَثِي ❁ أرشدَكَ اللَّهُ مِنْ غَازٍ وَقَد رَشَدا

144. Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce nice elçiler gelip geçti. Şimdi, o ölse veya öldürülse, gerisingeri (Cahiliye devrine) mi döneceksiniz?! Gerisingeri dönenler, Allah'a hiçbir zarar veremez. Buna karşılık, Allah; (imanında sebat edip İslâm nimetine) şükredenlerin mükâfatını yakında verecektir.

[1816] Abdullah b. Kamie el-Hârisî, Peygamber (s.a.)'e taş atarak, lateral kesici dişlerinden birini kırıp, yüzünü de yaralayınca, peşinden Peygamber'i şehit etmeye kalkışmıştı. Bedir ve Uhud savaşlarında sancaktar olan Mus'ab b. Umeyr [v.3/625] onu savunup korumaya çalıştı. Abdullah ise Peygamber zannederek Mus'ab'ı şehit etti ve "Muhammed'i öldürdüm!" diye bağırmaya başladı [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 454, 458]. Bunu duyan bir başka müşrik, bir rivayete göre de şeytan; "Muhammed öldü!" diye bağırdı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.)'in şehit olduğu haberi yayıldı ve orayı terketmeye başladılar. Bunu gören Peygamber (s.a.) "Allah'ın kulları buraya yanıma gelin!" diye seslendi. Sonunda ashabından bazıları yanına geldiler. Peygamber (s.a.); "Niçin beni bırakıp kaçıyorsunuz?" diyerek onlara çıkıştı. Onlar da "Ya Rasûlâllah! Anamız babamız size feda olsun! Şehit edildiğiniz haberini aldık da kalplerimize korku girdi; panikleyerek geri çekildik" dediler. İşte bu olay üzerine bu âyet nâzil oldu. Bir başka rivayet ise şöyledir: Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği tarzında bir ses duyulunca Müslümanlardan bazıları "Keşke Abdullah b. Übeyy [v.9/631], Ebû Süfyan'dan [v.31/652] bizim için bir eman alsa…" demeye başladılar. Bazı münafıklar da; "Muhammed, peygamber olsaydı öldürülmezdi. Eski kardeşlerinize ve dininize geri dönün" dediler. Bunun üzerine, Enes b. Malik'in [v.93/712] amcası olan Enes b. Nadr [v.4/725] etraftakilere şöyle seslendi: "Arkadaşlar! Muhammed gerçekten öldürüldü ise, onun Rabbi diridir; O ölmez. Peygamber (s.a.) öldükten sonra yaşayıp da ne yapacaksınız? O halde, bundan böyle onun savaştığı şey uğruna savaşınız, onun uğruna öldüğü şey için ölünüz!" Enes b. Nadr sözlerine şöyle devam etti: "Allah'ım! Bu insanların dile getirdikleri şeyler için senden özür diliyorum. Bunların sergiledikleri tutum ve davranışlardan sana sığınıyorum." Enes böyle dedikten sonra kılıcını çekip Müşriklerle savaşa girişti ve şehit oluncaya kadar onlarla çarpıştı. Muhacirlerden bazıları da şöyle nakletmişlerdir: Kanlar içinde Ensardan birine rasladım. Bana "duydun mu, Muhammed şehit edilmiş!" diye seslendi. Ben de ona; "Eğer Muhammed şehit edilmiş ise, kendisi dini tebliğ etmiş bulunmaktadır. Siz dininiz uğruna savaşmaya devam edin" diye karşılık verdim [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 460].

١٤٤-﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ﴾

[١٨١٦] لما رمى عبد الله بن قَمِئَة الحارثي رسول الله ﷺ بحجر فكسر رباعيته وشج وجهه، أقبل يريد قتله فذب عنه ﷺ مصعب بن عمير وهو صاحب الراية يوم بدر ويوم أحد، حتى قتله ابن قمئة وهو يرى أنه رسول الله ﷺ، فقال: قد قتلت محمدًا! وصرخ صارخ: ألا إن محمدًا قد قتل! -وقيل: كان الصارخ الشيطان- ففشا في الناس خبر قتله فانكفؤا، فجعل رسول الله ﷺ يدعو: «إليّ عبادَ الله!» حتى انحازت إليه طائفة من أصحابه، فلامهم على هربهم، فقالوا: يا رسول الله، فديناك بآبائنا وأمهاتنا؛ أتانا خبر قتلك فرعبت قلوبنا فولينا مدبرين؛ فنزلت. وروي أنه لما صرخ الصارخ قال بعض المسلمين: ليت عبد الله بن أبيّ يأخذ لنا أمانا من أبي سفيان. وقال ناس من المنافقين: لو كان نبيا لما قتل، ارجعوا إلى إخوانكم وإلى دينكم. فقال أنس بن النضر عم أنس بن مالك: يا قوم، إن كان قتل محمد فإن رب محمد حيٌّ لا يموت، وما تصنعون بالحياة بعد رسول الله ﷺ، فقاتلوا على ما قاتل عليه، وموتوا على ما مات عليه. ثم قال: اللهم إني أعتذر إليك مما يقول هؤلاء، وأبرأ إليك مما جاء به هؤلاء. ثم شدّ بسيفه فقاتل حتى قتل. وعن بعض المهاجرين: أنه مرّ بأنصاري يتشحط في دمه، فقال: يا فلان، أشعرت أن محمدًا قد قتل، فقال: إن كان قتل فقد بلغ، قاتلوا على دينكم.

[1817] "Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce nice elçiler gelip geçti." Onlar bu dünyadan göçtükleri gibi bir gün o da göçecek. O peygamberler bu dünyadan göçtükten sora, tâbileri nasıl dinlerine sarılmaya devam ettilerse, sizin de onun vefatından sonra dinine sarılmanız gerekir. Zira peygamber göndermenin amacı, peygamberin elçilik ve tebliğ görevini yerine getirmesi ve delil getirmektir, onun, sürekli halkın arasında bulunması değil.

[1818] أفإن مات ifadesinde Fâ, şart cümlesini bir önceki cümleye -ondan kaynaklandığı anlamında- bağlamaktadır. Hemze ise peygamberlerin göçüp gitmesini, Peygamber (s.a.)'in vefat ederek veya şehit olarak bu dünyadan göç etmesi halinde ona tâbi olmaktan vazgeçip gerisingeri dönmeye bahane etmenin yadırgandığını göstermektedir. Zira onlar da biliyorlar ki, daha önceki peygamberler bu dünyadan göçüp gittikleri halde dinleri hâla takip edilmektedir; dolayısıyla, peygamberin dünyadan göçüp gitmesi, Peygamber (s.a.)'in bir şekilde vefat etmesi halinde, onun getirdiği dine de tâbi olmaya devam etmek gerekir, onu terketmek değil.

[1819] **Şayet** "Neden Allah bu âyette öldürülmekten bahsetmiştir? Oysa onun öldürülmeyeceğini biliyordu." **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu, muhataplar açısından mümkündü. "Peki, bunu 'Allah seni insanlardan koruyacaktır.' [Mâide 5/67] âyetindeki ifadeye binaen bilmiyorlar mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunu ancak onların âlimleri ve basiret sahipleri biliyordu; nitekim Peygamber (s.a.)'in öldürüldüğünü duyar duymaz kaçmaya başlamışlardı. Ayrıca söz konusu âyette zikredilen koruma insanların onu yoldan çıkarması ve zillete düşürmesinden koruma anlamına gelmesi de muhtemeldir.

[1820] "Gerisingeri dönmek" Peygamber (s.a.)'in ifa ettiği cihat ve diğer meseleleri terketmek demektir. Bunun dinden dönmeyi ifade ettiği de söylenmiştir. Ancak o gün münafıkların bazı ileri geri konuşmalarından başka hiçbir Müslüman dininden dönmemiştir. Bu ifade, orada bulunan Müslümanların, savaş alanından kaçmaları ve Peygamber (s.a.)'i yalnız bırakıp düşmana teslim etmeleri sebebiyle sertçe azarlanmaları anlamına da gelebilir.

[1821] "Allah'a hiçbir zarar veremez" yani ancak kendisine zarar verir; çünkü Allah için herhangi bir zarar ve fayda söz konusu olamaz. "Buna karşılık, Allah [imanında] sebat edip [İslâm nîmetine] şükredenlerin" yani, gerisingeri kaçmayan Enes b. Nadr [v.4/725] ve benzerlerinin "mükâfatını yakında verecektir." Allah onlara "şükredenler" demiştir, zira onlar yaptıkları o davranışla İslâm nimetine karşı şükürle mukabelede bulunmuşlardır.

[١٨١٧] والمعنى {وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرسل} فسيخلو كما خلَوا، وكما أن أتباعهم بقوا متمسكين بدينهم بعد خلوهم، فعليكم أن تتمسكوا بدينه بعد خلوه، لأن الغرض من بعثة الرسل تبليغ الرسالة وإلزام الحجة، لا وجوده بين أظهر قومه.

[١٨١٨] {أَفَإِنْ مَاتَ} الفاء معلقة للجملة الشرطية بالجملة قبلها على معنى التسبيب، والهمزة لإنكار أن يجعلوا خلو الرسل قبله سببًا لانقلابهم على أعقابهم بعد هلاكه بموت أو قتل، مع علمهم أنّ خلو الرسل قبله وبقاء دينهم متمسكا به يجب أن يجعل سببًا للتمسك بدين محمد ﷺ، لا للانقلاب عنه.

[١٨١٩] فإن قلت: لم ذكر القتل وقد علم أنه لا يقتل؟ قلت: لكونه مجوّزًا عند المخاطبين. فإن قلت: أما علموه من ناحية قوله {وَاللهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} [المائدة: ٦٧]؟ قلت: هذا مما يختص بالعلماء منهم وذوي البصيرة. ألا ترى أنهم سمعوا بخبر قتله فهربوا، على أنه يحتمل العصمة من فتنة الناس وإذلالهم.

[١٨٢٠] والانقلاب على الأعقاب: الإدبار عما كان رسول الله ﷺ يقوم به من أمر الجهاد وغيره. وقيل: الارتداد. وما ارتد أحد من المسلمين ذلك اليوم إلا ما كان من قول المنافقين. ويجوز أن يكون على وجه التغليظ عليهم فيما كان منهم من الفرار والانكشاف عن رسول الله ﷺ وإسلامه.

[١٨٢١] {فَلَنْ يَضُرَّ اللهَ شَيْئًا} فما ضر إلا نفسه، لأن الله تعالى لا يجوز عليه المضارّ والمنافع {وَسَيَجْزِى اللهُ الشَّاكِرِينَ} الذين لم ينقلبوا كأنس بن النضر وأضرابه. وسماهم شاكرين، لأنهم شكروا نعمة الإسلام فيما فعلوا.

145. Allah'ın, -vadesi belirlenmiş bir yazgıya göre- vereceği izin olmadıkça, hiç kimsenin ölmesi söz konusu değildir. Kim dünyevî karşılık isterse, kendisine ondan veririz; kim de Âhiret sevabını isterse ona da bundan veririz. Şükredenleri elbette yakında ödüllendireceğiz.

[1822] Mâna şudur: Kişinin, Allah'ın dilemesi [*meşîet*i] olmaksızın ölmesi imkânsızdır; Allah burada ölümü temsilen; 'hiç kimsenin Allah'ın o hususta izni olmaksızın teşebbüs edemeyeceği bir fiil' gibi anlatmıştır. Ayrıca, bu işle görevlendirilen, ölüm meleğidir; onun da bir canı Allah tarafından verilen bir izin olmaksızın alma hakkı yoktur. Burada iki mana söz konusudur: Birincisi mü'minleri cihada teşvik etmek; kaçınmanın bir yarar sağlamayacağını ve kendini tehlikelere atsa, savaşlara girişse de eceli gelmeden kimsenin ölmeyeceğini bildirmek sûretiyle düşmanla karşılaşma hususunda yüreklendirmek; ikincisi ise düşmanın üstünlük sağlayıp üzerine çullandığı ve Müslümanların da kendisini onlara adeta teslim edip fırsatçılara imkân sağladığı bir zamanda Allah'ın, Resûlünü koruyup himaye ettiğini ve ecelini ertelediğini ifade etmek.

[1823] كتابا lafzı te'kid masdarı olup 'ölümü yazmakla yazdı' anlamındadır. مؤجلا ise "önceye ve sonraya alınamayan belli bir zamanı olan süre olarak" demektir. "Kim dünyevi karşılık isterse" ifadesi Uhud savaşında ganimet toplama hırsına yenilenlere tarizde bulunmaktadır. "… kendisine ondan" yani onun karşılığından "veririz." وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ ifadesi, "Şükredenleri" yani Allah'ın nimetine şükreden ve hiçbir şeyin kendilerini cihattan alıkoyamadığı kimseleri "elbette yakında" müphem [yani misli görülmemiş muazzam] bir ödülle "ödüllendireceğiz" demektir.

[1824] نؤته ve سنجزي kelimeleri Yâ ile *yu'tihî* ve *seyeczî* şeklinde de okunmuştur ["… O verir; O ödüllendirecektir" mealinde].

146. Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşememişler, yılmamış ve boyun eğmemişlerdir; -Allah sabredenleri sever-

147. sadece; "Ya Rabbi! Günahlarımızı ve bize emredilen hususlardaki aşırılıklarımızı bize bağışla; ayaklarımızı sabit kıl ve şu inkârcı kavme karşı bize yardım et" demişlerdir.

148. Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir. Allah ihsan üzere hareket edenleri sever.

[1825] قاتل kelimesi, قُتِل ve قتّل şeklinde de okunmuştur; fâili ise ربيون [alperenler], veya نبي kelimesinin zamiridir ve مَعَهُ رِبِّيُّونَ ifadesi fâilden hal olup anlamı "beraberinde birçok alperen olduğu halde katledildi" şeklinde olur. Ancak قتّل şeklindeki şeddeli okuyuş birinci şıkkı [yani fâilin رِبِّيُّونَ olduğunu] desteklemektedir. Nitekim Sa'îd b. Cübeyr *Rahimehullāh* [v.94/713]; "Savaşlarda şehit edilen bir peygamber olduğunu işitmedik" demiştir.

١٤٥-﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ﴾

[١٨٢٢] المعنى: أن موت الأنفس محال أن يكون إلا بمشيئة الله، فأخرجه مخرج فعل لا ينبغي لأحد أن يقدم عليه إلا أن يأذن الله له فيه تمثيلًا، ولأن ملك الموت هو الموكل بذلك، فليس له أن يقبض نفسًا إلا بإذن من الله. وهو على معنيين؛ أحدهما تحريضهم على الجهاد وتشجيعهم على لقاء العدوّ بإعلامهم أن الحذر لا ينفع، وأن أحدًا لا يموت قبل بلوغ أجله، وإن خوّض المهالك واقتحم المعارك. والثاني ذكر ما صنع الله برسوله عند غلبة العدو والتفافهم عليه وإسلام قومه له، نُهْزةً للمختلس من الحفظ والكلاءة وتأخير الأجل.

[١٨٢٣] {كِتَابًا} مصدر مؤكد، لأن المعنى: كتب الموت كتابًا {مُؤَجَّلًا} موقتًا له أجل معلوم لا يتقدّم ولا يتأخر {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا} تعريض بالذين شغلتهم الغنائم يوم أحد {نُؤْتِهِ مِنْهَا} أي من ثوابها {وَسَنَجْزِى} الجزاء المبهم الذين شكروا نعمة الله فلم يشغلهم شيء عن الجهاد.

[١٨٢٤] وقرئ يوته، وسيجزي، بالياء فيهما.

١٤٦-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾

١٤٧-﴿وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

١٤٨-﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٨٢٥] قرئ قاتل، وقُتِل، وقُتِّل بالتشديد، والفاعل ربيون، أو ضمير النبي. و{مَعَهُ رِبِّيُّونَ} حال عنه بمعنى: قُتل كائنًا معه ربيون. والقراءة بالتشديد تنصر الوجه الأوّل. وعن سعيد بن جبير رحمه الله: ما سمعنا بنبيّ قتل في القتال.

[1826] ربيون *rabbânî*ler, yani Allah eri alperenler demektir; ilk harfi her üç hareke ile de okunmuştur [*rabbiyyûne, ribbiyyûne, rubbiyyûne*]. Fethalı okuyuş normalidir; zamme ve kesre ile okunması ise nisbetin getirdiği değişikliklerdendir. فما وَهَنُوا ifadesi *fe-mâ vehinû* şeklinde de okunmuş olup anlam şöyledir: Peygamber şehit edildi[denildi]ğinde "gevşememişler"; ondan sonra cihat konusunda "yılmamış" hiçbir zaaf ve yılgınlık göstermemiş ve düşmana "boyun eğmemişlerdir." Bu ifade, Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği yönündeki o sansasyonel haber yayıldığı sırada mü'minlerin gösterdikleri gevşeklik, yılgınlık ve kırılganlığa, bu esnada Müşriklerle cihad etme konusundaki zaaflarına ve -münafık Abdullah b. Übeyy'den [v.9/631] kendileri adına Ebû Süfyan'dan [v.31/652] aman dilemesini istemek sûretiyle- onlara boyun eğmelerine bir tarizdir.

[1827] Alperenlerin sadece "Ya Rabbi! Günahlarımızı ve bize emredilen hususlardaki aşırılıklarımızı bize bağışla; ayaklarımızı sabit kıl ve şu inkârcı kavme karşı bize yardım et" demeleri -yani müttaki olmalarına rağmen şahıslarına günah ve aşırılık nispet etmeleri- ise, kendilerini yetersiz bulduklarını göstermek ve nefsaniyetlerini kırmak içindir. Yine, savaş meydanında sebat gösterme ve düşmana galip gelme niyazından önce günahlarının bağışlanması için dua etmeleri, bunun ardından yapacakları yakarışın tam bir teslimiyet ve kalp arılığı içinde, kabule daha yakın olması içindir.

[1828] "Allah da onlara hem" zafer, ganimet, şeref, izzet gibi "dünyevi karşılığı ve hem de âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir." Burada özellikle âhiret sevabının 'güzellik'le nitelenmesi, onun üstünlük ve önceliğini göstermek, Allah nezdinde önemli olanın o olduğunu ifade etmek içindir. "Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, halbuki Allah (sizin için) ahreti istiyor." [Enfâl 8/67] âyetinde ifade edildiği gibi.

149. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edenlere itaat ederseniz, sizi gerisingeri döndürürler de (felâha erecekken) hüsrana uğrayanlara dönersiniz.

150. Sizin asıl 'mevlâ'nız Allah'tır (O size sahip çıkar); yardımcıların en hayırlısı O'dur çünkü...

151. Hakkında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri O'na ortak koştukları için, yakında inkârcı nankörlerin kalplerine korku salacağız. Sığınakları Ateş'tir! Ne kötüdür zalimlerin varacağı yer!..

[1829] "Nankörce inkâr edenlere itaat ederseniz…" Ali (r.a.), bu âyetin Uhud savaşında Müslümanların bozguna uğraması üzerine münafıkların;

[١٨٢٦] والربيون الربانيون. وقرئ بالحركات الثلاث، فالفتح على القياس، والضم والكسر من تغييرات النِّسب. وقرئ فما وَهِنوا بكسر الهاء. والمعنى: فما وهنوا عند قتل النبي {وَمَا ضَعُفُوا} عن الجهاد بعده {وَمَا اسْتَكَانُوا} للعدوّ. وهذا تعريض بما أصابهم من الوهن والانكسار عند الإرجاف بقتل رسول الله ﷺ، وبضعفهم عند ذلك عن مجاهدة المشركين واستكانتهم لهم. حين أرادوا أن يعتضدوا بالمنافق عبد الله بن أبيّ في طلب الأمان من أبي سفيان.

[١٨٢٧] {وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلاَّ} هذا القول وهو إضافة الذنوب والإسراف إلى أنفسهم مع كونهم ربانيين، هضما لها واستقصارًا. والدعاء بالاستغفار منها مقدّما على طلب تثبيت الأقدام في مواطن الحرب والنصرة على العدوّ، ليكون طلبهم إلى ربهم عن زكاة وطهارة وخضوع، وأقرب إلى الاستجابة.

[١٨٢٨] {فَآتَاهُمُ اللهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا} من النصرة والغنيمة والعز وطيب الذكر. وخص ثواب الآخرة بالحسن دلالة على فضله وتقدّمه، وأنه هو المعتدّ به عنده {تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا واللهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ} [الأنفال: ٦٧].

١٤٩-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ﴾

١٥٠-﴿بَلِ اللَّهُ مَوْلاكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ﴾

١٥١-﴿سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ﴾

[١٨٢٩] {إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا} قال عليّ رضي الله عنه: نزلت في قول المنافقين للمؤمنين عند الهزيمة:

"Müşrik kardeşlerinizin yanına geri dönün ve onların dinine girin" demeleri sebebiyle nâzil olduğunu söylemiştir. Hasan-ı Basrî (r.a.)'ın da bu ifade ile ilgili olarak şöyle dediği nakledilmiştir: Bu cümle 'Yahudi ve Hıristiyanlarla samimi olup dediklerini kabul ederseniz' demektir. Çünkü bu gruplar, mü'minleri saptırmak ve din hakkında şüpheye düşürmek istiyorlar ve şöyle diyorlardı: Muhammed gerçekten peygamber olsaydı bu savaşta mağlup olmaz ve kendisi ve adamları öyle zor durumda kalmazlardı. O, yalnızca bir insan. Herhangi bir insan gibi; bazen galip, bazen de mağlup oluyor. Bu konuyla ilgili olarak Süddî'nin [v.127/745] de şöyle dediği nakledilir: Bu ifadenin anlamı, "Ebû Süfyan [v.31/652] ve adamlarına boyun eğip onlardan aman dilerseniz, *sizi* kendi dinlerine geri döndürürler" şeklindedir. Bu ifadenin bütün kâfirlere şamil olduğu da söylenmiştir; mü'minler onlardan her konuda uzak durmalı; onlara hiçbir hususta itaat etmemeli, onlarla istişare etmemeleri, hükümlerine razı olmamalıdırlar; ta ki böylece mü'minleri kendilerine muvafakate sürükleyemesinler.

[1830] "Sizin asıl mevlânız ve yardımcınız Allah'tır." O varken, hiç kimsenin yardım ve dostluğuna ihtiyacınız yoktur. بَلِ اللّٰهُ مَوْلاكُمْ ifadesi, "Asıl mevlânız olan Allah'a itaat edin" anlamında olmak üzere, بَلِ اللّٰهَ مَوْلاكُمْ şeklinde lâfza-i celâl fethalı olarak da okunmuştur.

[1831] سَنُلْقِي ifadesindeki [سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ] hem Nun hem de Ya ile [korku salacağız - korku salacaktır]; رعب'da ise 'Ayın hem sakin hem de zammeli okunmuştur [*er-ru'be / er-ru'ube*]. Bu ifadenin, 'Allah, Uhud savaşında Müşriklerin kalplerine korku saldı ve onlar da bunun üzerine, hiçbir sebep yokken, daha güçlü ve galip durumda olmalarına rağmen, adeta yenilmişler gibi Mekke'ye çekip gittiler' anlamına geldiği de söylenmiş ve bu şöyle izah edilmiştir: Uhud savaşının sonunda Müşrikler Mekke'ye doğru yola koyulmuşlardı. Bir yere varınca 'Biz yanlış yaptık. Onların bir kısmını katlettikten sonra onların işlerini temelli bitirebilecekken bırakıp geldik. Dönüp köklerini kazıyalım!' diye konuşmaya başladılar. Tam bu yönde bir karar vereceklerdi ki, Allah kalplerine bir korku verdi ve geri dönmekten vazgeçtiler. "[Allah'a] ortak koşmaları sebebiyle," yani Allah'ın onların kalplerine koktu salmasının sebebi, O'na ortak koşmalarıdır.

[1832] "Allah'ın [ortak koşulmalarına dair] hiçbir güçlü delil indirmediği ilâhları…" **Şayet** "Şirk koşmalarını haklı çıkaracak güçlü bir delil var mıydı ki Allah onu indirsin?" **dersen, şöyle derim:** Burada 'güçlü delil vardı ama kendilerine bildirilmedi' şeklinde bir ifade kastedilmemiştir. Çünkü şirkin doğruluğu hususunda herhangi bir güçlü delil olamaz. Burada hem güçlü delil olmadığı hem de indirilmediği birlikte murad edilmiştir. İbn Ahmer'in şu mısraında olduğu gibi:

ارجعوا إلى إخوانكم وادخلوا في دينهم. وعن الحسن ﷺ: إن تستنصحوا اليهود والنصارى وتقبلوا منهم، لأنهم كانوا يستغوونهم ويوقعون لهم الشبه في الدين، ويقولون: لو كان نبيًّا حقًّا لما غُلب ولما أصابه وأصحابَه ما أصابهم، وإنما هو رجل حاله كحال غيره من الناس يومًا له ويومًا عليه. وعن السدي: إن تستكينوا لأبي سفيان وأصحابه وتستأمنوهم {يَرُدُّوكُم} إلى دينهم. وقيل هو عامّ في جميع الكفار، وإنّ على المؤمنين أن يجانبوهم ولا يطيعوهم في شيء ولا ينزلوا على حكمهم ولا على مشورتهم حتى لا يستجرّوهم إلى موافقتهم.

[١٨٣٠] {بَلِ اللهُ مَوْلَاكُمْ} أي ناصركم، لا تحتاجون معه إلى نصرة أحد وولايته. وقرئ بالنصب على: بل أطيعوا اللهَ مولاكم.

[١٨٣١] {سَنُلْقِى} قرئ بالنون والياء. والرعب بسكون العين وضمها قيل: قذف الله في قلوب المشركين الخوف يوم أحد فانهزموا إلى مكة من غير سبب ولهم القوة والغلبة. وقيل: ذهبوا إلى مكة فلما كانوا ببعض الطريق قالوا: ما صنعنا شيئًا، قتَلنا منهم ثم تركناهم ونحن قاهرون؛ ارجعوا فاستأصِلُوهم. فلما عزموا على ذلك ألقى الله الرعب في قلوبهم فأمسكوا. {بِمَا أَشْرَكُوا} بسبب إشراكهم، أي كان السبب في إلقاء الله الرّعب في قلوبهم إشراكهم به

[١٨٣٢] {مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا} آلهةً لم ينزل الله بإشراكها حجة. فإن قلت: كان هناك حجة حتى ينزلها الله فيصح لهم الإشراك؟ قلت: لم يعن أن هناك حجة إلا أنها لم تنزل عليهم، لأن الشرك لا يستقيم أن يقوم عليه حجة، وإنما المراد نفي الحجة ونزولها جيمعًا، كقوله:

Orada yuvasına giren bir kertenkele de göremezsin

[Bu, 'yuvasına *girmeyen* kertenkele görebilirsin' demek değildir; o bölgenin ıssızlığı anlatılmaktadır]

152. Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu. Hani, (savaşın ilk safhasında) O'nun izni ile inkârcı nankörleri kırıp geçiriyordunuz... İstediklerinizi size gösterdikten sonra; başkaldırdığınız, verilen emir hakkında çekiştiğiniz ve nihayet bozulduğunuz zamana kadar... -Çünkü içinizde, Âhireti arzu edenler olduğu gibi dünyayı arzu eden (yani, ganimet saiki ile hareket eden) kimseler de var!- Sonra, Allah sizleri denemek için, (tam tepelerine binmişken) sizi onlardan geri çevirdi. Ama yine de sizi affetti; çünkü Allah mü'minlere karşı lütufkârdır.

153. Hani, Peygamber sizi arkanızdan çağırıyordu da siz hiç kimseye bakmadan (kaçıp dağa) tırmanıyordunuz! Sonuçta; Allah sizi kederden kedere uğrattı ki, bir daha elinizden kaçırdıklarınıza da başınıza gelenlere de üzülmeyesiniz. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

154. Sonra; o bunalımın ardından üzerinize öyle bir emniyet, öyle bir uyku indirdi ki, o, içinizden bir tâifeyi bürüyordu; bir tâife de kendi derdine düşmüştü... Bunlar, Allah'a karşı Cahiliye zannına benzer haksız zanlar besliyorlar; "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?" diyorlardı. Sen de ki: Emir tamamen Allah'a aittir. Sana açıklamadıkları şeyi kendi aralarında gizlice konuşuyorlar ve "Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!" diyorlardı. De ki: Evlerinizde olsaydınız bile, haklarında ölüm yazılmış olanlar, o devrilecekleri yerlere yine çıkıp giderlerdi... Böylece (Uhud'da başınıza gelenler sayesinde) Allah sinelerinizdekini ortaya çıkarmış ve içinizdeki art düşünceleri temizlemiş oldu. Allah, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1833] "Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu." Allah "Elbette... Sabredip sakınırsanız, onlar aniden üzerinize gelseler bile Allah sizi destekler." [Âl-i İmrân 3/125] âyetinde sebat ve takva şartıyla onlara zafer lütfedeceğini vaat etmişti. Ayrıca burada sözü edilen vaat, "İnkar edenlerin kalplerine korku salacağız." [Âl-i İmrân 3/151] âyetinde zikredilen vaat de olabilir. Allah Teâlâ, Müslümanların bozguna uğrayıp da bir birleriyle tartışmaya girişmeleri üzerine Müşriklere korku salmamıştır.

[1834] Denmiştir ki; Müslümanlar Medine'ye döndükten sonra içlerinden bazılarının "Neden başımıza bu mağlubiyet geldi, oysa Allah bize zafer vaat etmişti!?" demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur.

وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِر ۞

١٥٢-﴿وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٥٣-﴿إِذْ تُصْعِدُونَ وَلا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلا تَحْزَنُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلا مَا أَصَابَكُمْ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

١٥٤-﴿ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٨٣٣] {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ} وعدهم الله النصر بشرط الصبر والتقوى في قوله تعالى {إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ} [آل عمران: ١٢٥] ويجوز أن يكون الوعد قوله تعالى {سَنُلْقِي في قُلُوبِ الذين كَفَرُوا الرعب} [آل عمران: ١٥١] فلما فشلوا وتنازعوا لم يرعبهم.

[١٨٣٤] وقيل: لما رجعوا إلى المدينة قال ناس من المؤمنين: من أين أصابنا هذا، وقد وعدنا الله النصر؟! فنزلت.

[1835] Şöyle ki; Peygamber (s.a.) sırtını Uhud'a yaslayıp yüzünü Medine'ye doğru dönmüştü. Dağın sırtlarına da okçuları yerleştirmiş ve yerlerinde kalmalarını, savaşın gidişatı ister Müslümanlardan yana, ister onlara karşı olsun, yerlerinden ayrılmamalarını tembih etmişti. Müşrikler savaş alanına girince okçular atlarını oka tutu, diğer Müslümanlar da kılıçlarıyla vurmaya başladılar. Çok geçmeden Müşrikler bozguna uğrayıp kaçmaya başladılar. Müslümanlar ise, onların peşlerine düştüler; bulduklarını katlediyorlardı. Bunun ardından dağın sırtındaki okçular aralarında tartışmaya başladılar. Kimi: "Müşrikler bozguna uğradılar. Artık burada kalmamız için bir sebep kalmadı" derken, kimileri de: "Peygamber (s.a.)'in emrine aykırı hareket etmeyelim" diyorlardı. Orada kalan on kişiden daha az bir grup arasında okçuların kumandanı olan Abdullah b. Cübeyr de vardı. "İçinizde âhireti arzu edenler vardı" ifadesiyle bunlar kastedilmişti. Bunların dışındaki grup ise ganimet devşirmeye çalışıyorlardı; dünyalık peşine düşmüşlerdi. İşte bu hengâmede Müşrikler yerlerinden ayrılmayan okçulara saldırdılar, 'Abdullah b. Cübeyr'i [v.3/624] şehit ettikten sonra diğer Müslümanlara karşı taarruza geçtiler. Şimdi rüzgâr ters yönden esmeye başlamıştı. Çok geçmeden, Müslümanları bozguna uğrattılar. Bu arada birçok kişiyi şehit etmişlerdi. İşte; "Sonra, Allah sizleri denemek için" yani musibetler karşısında sabır ve imanda sebatınızı denemek için, "sizi onlardan geri çevirdi. Ama yine de sizi affetti." Allah, Peygamber'in talimatına uymadığınız için pişman olduğunuzu bildiğinden, sizi affetti. "Allah mü'minlere karşı lütufkârdır." Onlara af lütfeder veya ister zaman onlardan yana ister onlara karşı olsun, her hâlükârda kendilerine lütufkârdır. çünkü zafer bir rahmet olduğu gibi [musibetlerle] imtihan da bir rahmettir.

[1836] **Şayet** "حتى إذا […e kadar] edatlarının müteallakı nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Burada müteallak mahzuf olup; "*siz bozulunca* size vaat ettiği zaferi geri aldı" şeklinde takdir edilebilir. Mâna; "*siz bozuluncaya kadar* Allah size verdiği sözde durdu" şeklinde de olabilir.

[1837] إذ تصعدون kelimesi صرفكم ile veya ليبتليكم ile ya da gizli bir أذكر kelimesiyle mansubdur. Bu kelimenin masdarı olan إصعاد yeryüzünde gidip uzaklaşmak anlamındadır. ["Dağa çıktı" anlamında] *sa'ide fi'l-cebel* de ["yeryüzünde yürüdü gitti" anlamında, if'âlden] *as'ade fi'l-ard* da denilir; nitekim *as'adnâ min Mekkete ile'l-Medînet*[i] [Mekke'den Medine'ye gittik] denilmektedir. Hasan-ı Basrî (r.a.), bu kelimeyi تَصْعَدُون şeklinde "dağa çıkma" anlamında okumuştur.

[١٨٣٥] وذلك أنّ رسول الله ﷺ جعل أحدًا خلف ظهره، واستقبل المدينة وأقام الرماة عند الجبل، وأمرهم أن يثبتوا في مكانهم ولا يبرحوا كانت الدولة للمسلمين أو عليهم. فلما أقبل المشركون جعل الرماة يرشقون خيلهم، والباقون يضربونهم بالسيوف حتى انهزموا والمسلمون على آثارهم. يَحُسُّونهم، أي يقتلونهم قتلا ذريعًا، حتى إذا فشلوا. والفشل: الجبن وضعف الرأي. وتنازعوا، فقال بعضهم: قد انهزم المشركون؛ فما موقفنا ههنا؟! وقال بعضهم: لا نخالف أمر رسول الله ﷺ. فممن ثبت مكانه عبد الله بن جبير أمير الرماة في نفر دون العشرة، وهم المعنيون بقوله {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ} ونفر أعقابهم ينهبون، وهم الذين أرادوا الدنيا، فكرّ المشركون على الرماة، وقتلوا عبد الله بن جبير رضي الله عنه، وأقبلوا على المسلمين، وحالت الريح دَبورًا وكانت صبا، حتى هزموهم وقتلوا من قتلوا، وهو قوله {ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ} ليمتحن صبركم على المصائب وثباتكم على الإيمان عندها. {وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ} لما علم من نَدَمكم على ما فرط منكم من عصيان أمر رسول الله ﷺ {وَاللهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} يتفضل عليهم بالعفو، أو هو متفضل عليهم في جميع الأحوال سواء أدِيل لهم أو أدِيل عليهم؛ لأنّ الابتلاء رحمة كما أنّ النصرة رحمة.

[١٨٣٦] فإن قلت: أين متعلق {حَتَّى إِذَا} قلت: محذوف تقديره: حتى إذا فشلتم منعكم نصره. ويجوز أن يكون المعنى: صدقكم الله وعده إلى وقت فشلكم.

[١٨٣٧] {إِذْ تُصْعِدُونَ} نصب بـ{صَرَفَكُمْ}، أو بقوله {لِيَبْتَلِيَكُمْ} أو بإضمار اذكر. والإصعاد: الذهاب في الأرض والإبعاد فيه. يقال: صعد في الجبل وأصعد في الأرض. يقال: أصعدنا من مكة إلى المدينة. وقرأ الحسن رضي الله عنه تَصْعَدون، يعني في الجبل.

Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654]; إذ تُصعدون فى الوادى şeklinde şeklindeki kıraati de birinci mânayı desteklemektedir. Ebû Hayve [v.203/818] ise تصَعَّدون şeklinde Tâ fethalı, 'Ayın da şeddeli ve fethalı olarak; *tesa"ade fi's-süllem*[i] [merdivene çıktı] cümlesindeki kullanıma uygun olarak okumuştur. Öte yandan Hasan-ı Basrî تَلْوُونَ kelimesini bir tek Vav'la okumuştur ki bunun açıklamasını daha evvel [Âl-i İmrân 3/78'deki يلوون kelimesini tefsir ederken] yapmıştık. Ayrıca, her iki kelime de يصعدون ve يلون şeklinde Ya ile de okunmuştur ["onlar hiç kimseye bakmadan (kaçıp dağa) tırmanıyorlardı" mealinde].

[1838] "Hani Peygamber sizi arkanızdan çağırıyordu," yani "yanıma gelin ey Allah'ın kulları! Yanıma gelin ey Allah'ın kulları! Ben Allah'ın elçisiyim! Kim düşmana saldırırsa onun için cennet vardır!" diye sesleniyordu. "Arkanızdan," yani artçılarınıza, arkadaki grubunuza. *ci'tu fî âhıri'n-nâsi ve uhrâhum* [insanların ardında geldim] dendiği gibi, "*Ön*cüleri" ve "*en baş*taki toplulukları" teviliyle *ci'tu fî evvelihim ve ûlâhum* [önlerinde geldim] da denir [fâil ve tafdil sıygaları birbirinin yerine kullanılır].

[1839] فأثابكم kelimesi صرفكم kelimesine ma'tūf olup anlam şöyledir: Allah sizi deneyerek onlardan alıkoyduğunda, emrine itaat etmeyerek Peygamber'e tattırdığınız o muazzam "keder sebebiyle" -ya da katmerli bir kederle, keder üstüne kederle, peşpeşe kederle- "size keder vererek sizi cezalandırdı". Bu katmerli keder; Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği haberi, yaralanması, diğer şehitler, Müşriklerin zaferi, ganimet ve zaferi kaçırma gibi kötü şeylerin sarsmasıyla kedere boğulma demektir. "Ta ki üzülmeyesiniz", yani üzüntülere tahammül etmeye alışasınız, zorluklara katlanarak acılara alışıp bağışıklık kazanasınız. Binaenaleyh, bundan sonra kaybettiğiniz hiçbir çıkar için ve başınıza gelen hiçbir zarardan dolayı üzülmeyiniz.

[1840] فَأَثَابَكُمْ ifadesindeki zamir Peygamber'e de râci olabilir, yani o da sizin için gam yedi, kederlendi; ön dişinin kırılması, başının yaralanması vb. sıkıntılar nasıl sizi üzdü ise, sizin yaşadığınız sıkıntılar da onu üzdü; onun adına yaşadığınız gam ve keder sebebiyle, o da sizin adınıza gamlandı, kederlendi. Kendisine isyan edip talimatına aykırı hareket ettiğiniz için sizi kınamadı. Ve bütün bunları sadece; sizi teselli etmek ve rahatlatmak için yaptı. "Ta ki elinizden kaçırdığınız" ilâhî yardıma "ve başınıza gelenlere" yani düşman galibiyetine "üzülmeyesiniz." Böylece Allah, mü'minlere güven indirdi ve içlerindeki korkuyu yok etti de sonunda uykuları galip gelerek güzel bir şekerleme yapabildiler.

وتعضد الأولى قراءة أبي إذ تُصْعِدون في الوادي. وقرأ أبو حيوة تَصعَّدون، بفتح التاء وتشديد العين، من تصعد في السلَّم. وقرأ الحسن ﷺ تلُون، بواو واحدة؛ وقد ذكرنا وجهها. وقرئ يصعدون، ويلوون بالياء.

[١٨٣٨] {وَالرَّسُولَ يَدْعُوكُمْ} كان يقول: «إليّ عبادَ الله! إليّ عباد الله! أنا رسول الله! من يكرّ فله الجنة.» {فِى أُخْرَاكُمْ} في ساقتكم وجماعتكم الأخرى وهي المتأخرة. يقال: جئت في آخر الناس وأخراهم، كما تقول: في أوّلهم وأولاهم، بتأويل مقدمتهم وجماعتهم الأولى.

[١٨٣٩] {فَأَثَابَكُمْ} عطف على {صَرَفَكُمْ}، أي فجازاكم الله {غَمًّا} حين صرفكم عنهم وابتلاكم بسبب {غَمٍّ} أذقتموه رسول الله ﷺ بعصيانكم له، أو غما مضاعفًا، غما بعد غم، وغما متصلًا بغم؛ من الاغتمام بما أرجف به من قتل رسول الله ﷺ والجرح والقتل وظفر المشركين وفوت الغنيمة والنصر. {لِكَيْلَا تَحْزَنُوا} لتتمرنوا على تجرُّع الغموم، وتَضْرَوْا باحتمال الشدائد، فلا تحزنوا فيما بعد على فائت من المنافع ولا على مصيب من المضار.

[١٨٤٠] ويجوز أن يكون الضمير في {فَأَثَابَكُمْ} للرسول، أي فآساكم في الاغتمام، وكما غمكم ما نزل به من كسر الرباعية والشجة وغيرهما غمه ما نزل بكم، فأثابكم غمًّا اغتمه لأجلكم بسبب غم اغتممتموه لأجله، ولم يثربكم على عصيانكم ومخالفتكم لأمره، وإنما فعل ذلك ليسليكم وينفس عنكم لئلا تحزنوا على ما فاتكم من نصر الله، ولا على ما أصابكم من غلبة العدو. وأنزل الله الأمن على المؤمنين وأزال عنهم الخوف الذي كان بهم حتى نَعسوا وغلبهم النوم.

[1841] Ebû Talha (r.a.)'ın bunu şöyle anlattığı rivayet edilmiştir: Saflarımızda beklerken uyku bastırdı; kılıçlar elimizden düşüyordu. Düşen kılıçları yerden alıyorduk, ama az sonra yine düşüyordu. Herkes kalkanının altında bir tarafa meylediyordu. Abdullah b. Zübeyr'in [v.73/692] torunu Yahya b. Abbâd, babasından naklen, dedesinin şöyle dediğini bildirmiştir: "Vallahi, ben de Allah Resulü ile birlikteydim [kaçanlardan değil]! Düştüğümüz o gam ve kederden sonra, o hafif uyku gerçekten bizi bürümekteydi. Amr b. Avf oğullarından Mu'attib b. Kuşeyr'in 'Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!' dediğini işitiyordum; ama sanki rüyada gibiydim." Bizzat Zübeyr (r.a.)'ın [v.36/656] da bunu şöyle anlattığı rivayet edilir: Endişemizin had safhada olduğu sırada, kendimi Allah Resûlünün yanında buldum. Allah o sırada bize bir uyku gönderdi. Vallahi, ağır bir uyuklama içinde Mu'attib b. Kuşeyr'in "*Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!*" dediğini işitiyordum. [Buhârî, "Tefsir" 3, 11]

[1842] أمنة güven mânasındadır. *Emnet*^{en} şeklinde bir defalık güven anlamında olmak üzere sükûn ile de okunmuştur. نعاسا kelimesi أمنة'den bedeldir; kendisi mef'ûl, أمنة mukaddem hal de olabilir. *Ra'eytu râkib*^{en} *racul*^{en} [bir adam gördüm binitli] cümlesinde olduğu gibi. Keza "kendinizi güvende hissetmeniz için uyukladınız" anlamında mef'ûlün leh veya "güvenli" [ذوي أمنة] anlamında muhataplardan hal de olabilir; *âmin*^{un} kelimesinin çoğulu da olabilir, tıpkı *berareh* kelimesi *bârr* kelimesinin çoğulu olduğu gibi.

[1843] يغشى kelimesi نعاس veya أمنة kelimesine ait bir fiil olarak Ya ile de Ta ile de okunmuştur.

[1844] "Bu, içinizden bir tâifeyi" yani sadâkat ve yakîn sahibi olanları "bürüyordu; diğer bir taife ise" yani münafıklar "kendi derdine düşmüştü;" yani onlar için ne din, ne Peygamber, ne de Müslümanlar önem taşıyordu; yalnızca kendileri önemliydi. Veya nefisleri ve başlarına gelen şeyler, onları üzüntü ve kedere gark etmiş, onları yakınmaya sevk etmişti.

[1845] غير الحق terkibi masdar hükmünde olup, "Allah hakkında beslenmesi gereken zandan başka bir zanda bulunuyorlardı" demektir. ظن الجاهلية ifadesi de "haksız zan"dan bedeldir [haksız zanda, cahiliyye zannında bulunuyorlardı]; ancak "Allah hakkında cahiliye insanlarınınkine benzer şekilde haksız zanda bulunuyorlar" anlamında da olabilir ki bu durumda, غير الحق terkibi يظنون fiilinin te'kidi olur. *Hâze'l-kavlu ğayra mâ tekūlü* [Bu, senin sözün değil] ve *hâze'l-kavlu lâ kavleke* [Bu senin sözün değil] örnekleri gibi.

[١٨٤١] وعن أبي طلحة ﷺ: غشيَنا النعاس ونحن في مصافّنا، فكان السيف يسقط من يد أحدنا فيأخذه، ثم يسقط فيأخذه، وما أحد إلا ويميل تحت حجفته. وعن يحيى بن عباد بن عبد الله بن الزبير عن أبيه عن جده، قال: والله إني لمع رسول الله ﷺ وإن النعاس ليغشانا بعد الغم والكرب الذي كنا فيه، إذ سمعت معتب بن قشير أخا بني عمرو بن عوف، وما أسمعها منه إلا كالحلم؛ يقول: لو كان لنا من الأمر شيء ما قتلنا هاهنا. وعن الزبير ﷺ: لقد رأيتني مع رسول الله ﷺ حين اشتد علينا الخوف، فأرسل الله علينا النوم. والله إني لأسمع قول معتِّب بن قشير -والنعاس يغشاني-: «لو كان لنا من الأمر شيء ما قتلنا ههنا!»

[١٨٤٢] والأَمَنَة: الأمن. وقرئ أَمْنَة بسكون الميم، كأنها المرة من الأمن. و{نُعَاسًا} بدل من {أَمَنَةً}. ويجوز أن يكون هو المفعول، و{أَمَنَةً} حالًا منه مقدمة عليه، كقولك: رأيت راكبًا رجلًا، أو مفعولًا له بمعنى نعستم أمنة. ويجوز أن يكون حالًا من المخاطبين، بمعنى ذوي أمنة، أو على أنه جمع آمن، كبارٍّ وبررة.

[١٨٤٣] {يَغْشَى} قرئ بالياء والتاء ردا على النعاس، أو على الأمنة.

[١٨٤٤] {طَائِفَةً مِنْكُمْ} هم أهل الصدق واليقين {وَطَائِفَةٌ} هم المنافقون {قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ} ما بهم إلا همُّ أنفسهم لا هَمُّ الدين ولا هَمّ الرسول ﷺ والمسلمين؛ أو قد أوقعتهم أنفسهم وما حل بهم في الهموم والأشجان، فهم في التشاكي والتباثّ.

[١٨٤٥] {غَيْرَ الْحَقِّ} في حكم المصدر. ومعناه: يظنون بالله غير الظن الحق الذي يجب أن يظن به، و{ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ} بدل منه. ويجوز أن يكون المعنى: يظنون بالله {ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ}، و{غَيْرَ الْحَقِّ} تأكيد لـ{يَظُنُّونَ}، كقولك: هذا القول غير ما تقول، وهذا القول لا قولك.

[1846] ظن الجاهلية terkibi, [izafetle] *Hâtimu'l-cûd*[i] [Cömert Hâtim] ve *raculu sıdk*[in] [dürüst adam] gibi olup, cahiliye 'din'ine özgü zan demektir; cahiliye insanının zannı da kastedilmiş olabilir. Buna göre mâna; "Böyle bir zannı ancak Allah'ı bilmeyen şirk toplumu besleyebilir" şeklinde olur.

[1847] Peygamber'e "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?' diyorlardı" yani zafer ve galibiyeti kastederek; "Biz Müslümanlar topluluğunun Allah'tan gelecek herhangi bir payımız var mı?" diye soruyorlardı. "De ki: Allah 'Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz' diye yazmıştır." [Mücâdile 58/21] ve "Galip gelecek olan, elbette Bizim ordumuzdur!" [Sâffât 37/173] âyetlerinde ifade edildiği gibi, "zafer ve galibiyet tamamıyla Allah'a" ve mü'minlere "mahsustur.

[1848] يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ ifadesinin anlamı şudur: Açıktan konuşurlarken, irşat isteyen birer mü'min edasıyla sana; "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?' diyorlar;" ama kendi içlerinde nifak üzereler; senin kendilerine söylediğin "Her şey Allah'tandır" ifadesini içten içe veya birbirlerine tenkit ediyorlar ve "Mesele Muhammed'in dediği gibi; 'Her şey Allah ve velîleri içindir; galip gelecekler de onlardır' şeklinde olsaydı, burada asla mağlup olmazdık ve şu savaşta öldürülenler öldürülmezdi!" diyorlar.

[1849] "De ki: Evlerinizde olsaydınız," yani eğer Allah birinin bu savaşta bulunup şehit olacağını bilmekteyse, bunu Levh-i Mahfuz'a yazmışsa, isterseniz evlerinizde oturun, bu "mutlaka" gerçekleşecek; "Allah'ın öldürüleceklerini bildiği kimseler, "o devrilecekleri yerlere" yani çarpılıp yıkılacakları yerlere "çıkıp gideceklerdir" ki Allah'ın, olacağını bildiği şey gerçekleşsin. Demek isteniyor ki; Allah bu savaşta şehit olacak mü'minleri Levh-i Mahfuz'a yazdığı gibi, sonuçta mü'minlerin galip geleceğini de yazmıştır; çünkü bilmektedir ki, nihaî galibiyeti mü'minler elde edecek; İslâmiyet, sonunda bütün dinlere üstün gelecek; bazen başlarına gelen olumsuzluklar mü'minleri arıtıp durultacak / saflaştıracak ve şehitliğe teşvik edecektir; şehit olma hırsı ise onları cihada tahrik edecek ve bu sûretle, nihai galibiyet hâsıl olacaktır.

[1850] هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ifadesindeki 'emr'in *tedbîr*, yani plân ve strateji anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre, münafıklar; uygulanan plân ve stratejide bizim bir etkimiz / katkımız olmamıştır; zira Medine'den Uhud'a çıktık, oysa Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve diğerlerinin dediği gibi, şehirden ayrılmayıp Medine'de kalmalıydık! Eğer bizim görüşümüz dinlenseydi bu savaşta öldürülmezdik!" demiş olmakta; Allah da, "Plân ve strateji bütünüyle Allah'a aittir" buyurmuş olmaktadır, yani bu savaş nasıl gelişip cereyan etmişse Allah onu o şekilde belirlemiştir; şayet Medine'de kalıp evlerinizden çıkmasaydınız, bu savaşta öldürülenler ölümden yine kurtulamazlardı!

[١٨٤٦] وظن الجاهلية، كقولك: حاتم الجود، ورجلُ صدقٍ؛ يريد الظن المختص بالملة الجاهلية. ويجوز أن يراد ظن أهل الجاهلية، أي لا يظن مثل ذلك الظن إلا أهل الشرك الجاهلون بالله.

[١٨٤٧] {يَقُولُونَ} لرسول الله ﷺ يسألونه {هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ} معناه هل لنا معاشرَ المسلمين من أمر الله نصيبٌ قط؟ يعنون النصر والإظهار على العدو. {قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} ولأوليائه المؤمنين وهو النصر والغلبة {كَتَبَ اللهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١]، {وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الصافات: ١٧٣].

[١٨٤٨] {يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِم مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ} معناه: يقولون لك فيما يظهرون: {هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ} سؤالَ المؤمنين المسترشدين وهم فيما يبطنون على النفاق؛ يقولون في أنفسهم أو بعضهم لبعض منكرين لقولك لهم {إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ}: {لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ} أي لو كان الأمر كما قال محمد {إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} ولأوليائه وأنهم الغالبون، لما غُلبنا قط ولمَا قُتل من المسلمين من قتل في هذه المعركة!

[١٨٤٩] {قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ} يعني من علم الله منه أنه يقتل ويصرع في هذه المصارع وكتب ذلك في اللوح لم يكن بدٌّ من وجوده فلو قعدتم في بيوتكم؛ {لَبَرَزَ} من بينكم {الَّذِينَ} علم الله أنهم يقتلون {إِلَى مَضَاجِعِهِمْ} وهي مصارعهم، ليكون ما علم الله أنه يكون. والمعنى أن الله كتب في اللوح قتل من يقتل من المؤمنين، وكتب مع ذلك أنهم الغالبون، لعلمه أن العاقبة في الغلبة لهم، وأن دين الإسلام يظهر على الدين كله، وأن ما يُنْكَبون به في بعض الأوقات تمحيص لهم وترغيب في الشهادة، وحرصهم على الشهادة مما يحرضهم على الجهاد فتحصل الغلبة.

[١٨٥٠] وقيل: معناه هل لنا من التدبير من شيء، يعنون لم نملك شيئًا من التدبير حيث خرجنا من المدينة إلى أحد، وكان علينا أن نقيم ولا نبرح كما كان رأي عبد الله بن أبيّ وغيره. ولو ملكنا من التدبير شيئًا لما قتلنا في هذه المعركة! قل إن التدبير كله لله؛ يريد أن الله عزّ وجلّ قد دبر الأمر كما جرى، ولو أقمتم بالمدينة ولم تخرجوا من بيوتكم لما نجا من القتل من قتل منكم.

[1851] كُتِبَ عليهم القَتْلُ ve كَتَب عليهم القِتَالَ ifadesi كَتَب عليهم القَتْلَ şeklinde mâlûm olarak da okunmuştur ["Allah'ın öldürüleceğini yazdığı / Allah'ın savaşacağını yazdığı…" mealinde]. لَبَرَزَ kelimesi de لَبُرِّزَ şeklinde Bâ'nın zamme ve şeddesiyle okunmuştur ["teker teker çıkartılıp götürülürlerdi" mealinde].

[1852] وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ ifadesi, Allah bu savaşta yaptıklarını, mü'minlerin kalbindeki ihlâsı ölçmek ve gönüllerindeki şeytanî vesveseleri ayıklamak için yapmıştır; veya bunu pek çok yarar için, özellikle de imtihan etmek ve ayıklamak için yapmıştır. Şayet dersen ki: "وطائفة kelimesinden sonraki cümlelerin ibaredeki yerleri nedir?" **dersen, şöyle derim:** "قد أهمتهم ifadesi طائفة'nin sıfatı, يظنون ise ikinci sıfatı veya 'zannederek kendi başlarının derdine düştüler' mânasında hâl veya bir önceki cümleyi açıklayan yeni bir cümledir; يقولون ise يظنون'den bedeldir. "Peki, emre / yönetime dair bir soru, [yani هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ifadesi] 'zanna dayalı olarak haber verme'den [yani يَظُنُّونَ بِاللهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ ifadesinden] nasıl bedel olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Onların soruları, zandan kaynaklanmaktaydı; bu sebeple ondan bedel olması caizdir. يخفون ise, يقولون'den haldir. قل إن الامر كله لله ibaresi, hal ile hal sahipleri arasında bir ara cümle, يقولون de يخفون'den haldir. Ancak en uygun olan, bunun yeni başlama fiili olmasıdır.

155. O iki topluluğun karşı karşıya geldiği gün, Şeytan içinizden geri dönenlerin ayaklarını, şüphesiz, 'kendi yaptıklarının bir kısmından ötürü' kaydırmaya yeltenmiştir. Bununla beraber, Allah onları da affetmiştir. Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, Halîm'dir.

[1853] "Şeytan içinizden geri dönenlerin ayaklarını kaydırmaya, şüphesiz, işledikleri bazı şeyler" yani günahlar "sebebiyle yeltenmiştir;" *zelle*ye düşmelerini / ayaklarının kaymasını isteyerek, onları yanlışa çağırmıştır. Yani Uhud savaşında yenilgiye uğrayanların alanı bırakıp kaçmalarının sebebi, şeytana itaat edip günah işlemeleridir. Kendilerini işte bundan dolayı desteklemedim, işbu sebeple gönüllerini güçlendirmedim ve gerisingeri kaçtılar. Şöyle de denmiştir: Şeytanın, bunların ayaklarını kaydırmaya yeltenmesi, alanı bırakıp gitmeleridir; Şeytan onları buna, daha önce işledikleri günahları sebebiyle davet edebilmiştir; çünkü günah, sahibini çekip bir başka günaha götürür. Nitekim işlenen bir taat de sahibini ikinci bir taate götürür ve ilk taat, ikincisini getiren bir lütuf olur. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728];

[١٨٥١] وقرئ كَتَب عليهم القتالَ، وكَتَب عليهم القتلَ، على البناء للفاعل، ولبُرِّز، بالتشديد وضم الباء.

[١٨٥٢] {وَلِيَبْتَلِيَ اللهُ} وليمتحن ما في صدور المؤمنين من الإخلاص، ويمحص ما في قلوبهم من وساوس الشيطان. فعل ذلك أو فعل ذلك لمصالح جمة وللابتلاء والتمحيص. فإن قلت: كيف مواقع الجمل التي بعد قوله وطائفة؟ قلت: {قَدْ أَهَمَّتْهُمْ} صفة لطائفة و{يَظُنُّونَ} صفة أخرى أو حال بمعنى: قد أهمتهم أنفسهم ظانّين. أو استئناف على وجه البيان للجملة قبلها. و{يَقُولُونَ} بدل من {يَظُنُّونَ}. فإن قلت: كيف صح أن يقع ما هو مسألة عن الأمر بدلًا من الإخبار بالظن؟ قلت: كانت مسألتهم صادرة عن الظنّ، فلذلك جاز إبداله منه. ويخفون حال من يقولون. و{قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} اعتراض بين الحال وذوي الحال. و{يَقُولُونَ} بدل من {يُخْفُونَ}. والأجود أن يكون استئنافًا.

١٥٥-﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٨٥٣] {اِسْتَزَلَّهُمْ} طلب منهم الزلل ودعاهم إليه {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} من ذنوبهم. ومعناه: إنّ الذين انهزموا يوم أحد كان السبب في توليهم أنهم كانوا أطاعوا الشيطان فاقترفوا ذنوبًا، فلذلك منعتهم التأييد وتقوية القلوب حتى تولوا. وقيل: استزلال الشيطان إياهم هو التولي، وإنما دعاهم إليه بذنوب قد تقدمت لهم، لأنّ الذنب يجرّ إلى الذنب، كما أن الطاعة تجر إلى الطاعة وتكون لطفًا فيها. وقال الحسن رضي الله عنه:

"Şeytan, kendilerine cazip gösterdiği hezimeti onlara kabul ettirerek ayaklarını kaydırmaya yeltenmiştir" dediği de nakledilmiştir. Ayrıca, "işledikleri bazı şeyler sebebiyle" ifadesinde söz konusu edilen şeyin, Peygamber (s.a.)'in asla ayrılmamalarını emrettiği noktayı bırakıp gitmeleri olduğu, onları bozguna bu davranışlarının götürdüğü söylenmiştir. Yine, denilmiştir ki; Şeytan onlara bu kusurlarını hatırlatınca, onlar da böyle günahkâr günahkâr Allah'la karşı karşıya gelmek istememişler ve ileride durumlarını düzeltip Allah'ın razı olduğu şekilde cihat edebilmek için burada cihat etmeyi ertelemişlerdir.

[1854] **Şayet** "Niçin 'yaptıkları *bazı şeyler* sebebiyle' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade "Birçok (kusurunuzu) da affediyor" [Mâide 5/1] ifadesi gibidir.

[1855] Tevbe edip bağışlanma diledikleri için "Allah onları affetti, kuşkusuz, Allah" günahları "bağışlayıcıdır; Halim'dir," cezalandırmakta acele etmez.

156. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edip de; savaşmak için yola çıkan -veya bizzat savaşan- kardeşleri hakkında; "Yanımızda olsalardı, ne ölür ne de öldürülürlerdi!" diyenler gibi olmayın. Allah bu (sû-i zan)nı gönüllerinde kanayan bir yara hâline getirmiştir. Yoksa hayat veren de Allah'tır öldüren de... Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

157. Gerçek şu ki; Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'ın bir bağışlama ve merhameti, onların biriktireceği şeylerden daha hayırlıdır.

158. Gerçek şu ki; ölseniz de öldürülseniz de sonuçta mutlaka Allah'a haşredileceksiniz

[1856] "Kardeşleri hakkında … dediler" ifadesi, "Nankörce inkâr edenler, iman edenler için; 'Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!' dediler" [Ahkāf 46/11] âyetindeki ifadeye benzer. Burada zikredilen kardeşlik, insanlık veya kan bağı kardeşliğidir. "Yola çıkan," yani yeryüzünde yolculuk edip ticaret vb. sebeplerle yurtlarından uzaklaşan "veya bizzat savaşan…" غُزًّى kelimesi, غازٍ kelimesinin çoğuludur. عافٍ ve عُفًّى kelimeleri gibi. [غُزًّى kullanımı fasih olup, İmru'ü'l-Kays'ın (v. tkr.540)];

> [öyle ıssız bir yer ki] su havuzları kaybolmuş; suyu bozulup kokuşmuş [kuyuları var]!

ifadesinde de geçmektedir. غُزًّى kelimesi, غزاة'daki Ta'nın hazfi ile ve Ze şeddesiz olarak [*ğuzen*] de okunmuştur.

استزلهم بقبول ما زين لهم من الهزيمة. وقيل: {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} هو تركهم المركز الذي أمرهم رسول الله ﷺ بالثبات فيه. فجرّهم ذلك إلى الهزيمة. وقيل: ذكرهم تلك الخطايا فكرهوا لقاء الله معها، فأخروا الجهاد حتى يصلحوا أمرهم ويجاهدوا على حال مرضية.

[١٨٥٤] فإن قلت: لم قيل {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا}؟ قلت: هو كقوله تعالى {وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ} [المائدة: ١٥].

[١٨٥٥] {وَلَقَدْ عَفَا اللهُ عَنْهُمْ} لتوبتهم واعتذارهم {إِنَّ اللهَ غَفُورٌ} للذنوب {حَلِيمٌ} لا يعاجل بالعقوبة.

١٥٦-﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

١٥٧-﴿وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾

١٥٨-﴿وَلَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١٨٥٦] {وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ} أي لأجل إخوانهم، كقوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. ومعنى الأخوّة اتفاق الجنس أو النسب {إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ} إذا سافروا فيها وأبعدوا للتجارة أو غيرها {أَوْ كَانُوا غُزًّى} جمع غازٍ، كعافٍ وعُفًّى، كقوله:

[له قُلُبٌ] عُفًّى الحِيَاضِ أُجُونٌ

وقرئ بتخفيف الزاي على حذف التاء، من غزاة.

[1857] **Şayet** "قالوا ifadesiyle birlikte nasıl إذا ضربوا denilmiştir [Bundan, sanki "onlar yola çıktıklarında" demişlermiş gibi bir mâna çıkıyor]?" dersen, şöyle derim: Bu ifade geçmiş halin hikâyesi olarak kullanılmış olup, *hîne yadribûne fi'l-ard* [yeryüzünde yola çıktıkları zaman] anlamındadır. "Peki, ليجعل'nin müteallakı nedir?" **dersen, şöyle derim:** قالوا'dur, yani "gönüllerinde kanayan bir yara olsun diye" o sözü söylemiş ve öyle itikat etmişlerdir. Bu Lâm'ın bir benzeri, "sonunda kendileri için bir düşman ve tasa olması için" [Kasas 28/8] âyetindeki Lâm'dır. Yahut لا تكونوا [olmayın] ifadesi, şu mânadadır: Bu cümleyi söylemekte ve buna itikat etmekte onlar gibi olmayın; çünkü Allah bunu özellikle bunların gönlünde kanayan bir yara haline getirecek ve sizin kalbinizi bundan yani [bu içyangınından] koruyacaktır. "Bu durumda, fiili Allah'a isnat etmenin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** bu bozuk itikada sahip olmaları sebebiyle Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes, gönüllerine o gamı ve içyangınını koymakta; kalplerini daraltmaktadır. İşbu itikat onların fiili; bunun üzerine ortaya çıkan gam, içyangını ve kalp daralması ise Allah'ın fiilidir. Tıpkı "… göğsünü de göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar" [En'âm 6/125] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca bu, yasağın delâlet ettiği şeye işaret de olabilir. Yani, onlar gibi olmayın ki Allah, onlar gibi olmamanızı bunların gönüllerinde bir içyangınına çevirsin. Çünkü söyledikleri ve itikat ettikleri hususlarda onlardan ayrışmak, onların zıttına gitmek, onları üzen ve öfkelendiren şeylerdendir.

[1858] "Yoksa hayat veren de Allah'tır öldüren de..." Bu ifade onların iddialarını reddetmektedir, yani her şey O'nun elindedir; bazen seferde olanı ve savaşa gideni canlı tutar, bazen de şehirde kalıp evinde oturanı öldürür; dilediği gibi yapar. Rivayete göre; Halid b. Velid (r.a.) [v.21/642] ölürken şöyle demiş: Vücudumda bir karış yer yoktur ki bir kılıç veya mızrak yarası bulunmasın; ama işe bakın ki şu anda bir deve gibi can veriyorum. O halde, gözlerine uyku girmesin korkakların!.."

[1859] "Yaptıklarınızı Allah görmektedir," dolayısıyla onlar gibi olmayın. تعملون kelimesi, inkâr edenler kastedilerek يعملون şeklinde Ya ile de okunmuştur. لمغفرة kasemin cevabı olup, şart cümlesinin cevabı olarak kullanılmıştır.

[1860] "Sonuçta mutlaka Allah'a haşredileceksiniz" ifadesi ile Allah öncelikle; kâfirlerin, kendilerinden olanlardan bu sefere çıkan veya savaşa katılıp da ölenlerin 'Medine'de kalsalardı ölmeyecekleri' tarzındaki iddialarını yalanlamakta ve cihattan geri kalmaya sebebiyet vereceği için Müslümanları da bundan nehyetmekte; sonra da onlara şöyle demektedir: Endişe ettiğiniz şey, yani Allah yolunda şehit olarak veya ölerek helâk olmanız gerçekleşecek olsa bile, Allah yolunda can vererek nail olacağınız rahmet ve mağfiret, ölmeyecek olsanız ele geçireceğiniz dünyalıklardan daha hayırlıdır. İbn Abbâs'ın [v.68/688]; "Yani, dünya dolusu kızıl altından *daha hayırlıdır*" dediği nakledilmiştir.

[١٨٥٧] فإن قلت: كيف قيل: {إِذَا ضَرَبُوا} مع {قَالُوا}؟ قلت: هو على حكاية الحال الماضية، كقولك: حين يضربون في الأرض. فإن قلت: ما متعلق {لِيَجْعَلَ}؟ قلت: {قَالُوا}، أي قالوا ذلك واعتقدوه ليكون {حَسْرَةً فِى قُلُوبِهِمْ}. على أنّ اللام مثلها في {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا} [القصص: ٨]. أو {لَا تَكُونُوا}، بمعنى: لا تكونوا مثلهم في النطق بذلك القول واعتقاده، ليجعله الله حسرة في قلوبهم خاصة ويصون منها قلوبكم. فإن قلت: ما معنى إسناد الفعل إلى الله تعالى؟ قلت: معناه أنّ الله عزّ وجلّ عند اعتقادهم ذلك المعتقد الفاسدَ يضع الغم والحسرة في قلوبهم، ويضيق صدورهم عقوبة؛ فاعتقاده فعلهم وما يكون عنده من الغم والحسرة وضيق الصدور فعل الله عزّ وجلّ. كقوله {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ} [الأنعام: ١٢٥]. ويجوز أن يكون ذلك إشارة إلى ما دلّ عليه النهى، أي لا تكونوا مثلهم ليجعل الله انتفاء كونكم مثلهم حسرة في قلوبهم، لأنّ مخالفتهم فيما يقولون ويعتقدون ومضادّتهم، مما يغمهم ويغيظهم.

[١٨٥٨] {وَاللهُ يُحْيِى وَيُمِيتُ} ردٌّ لقولهم؛ أي الأمر بيده، قد يحيي المسافر والغازي، ويميت المقيم والقاعد كما يشاء. وعن خالد بن الوليد رضي الله عنه أنه قال عند موته: «مافيّ موضع شبر إلا وفيه ضربة أو طعنة، وها أنا ذا أموت كما يموت العير؛ فلا نامت أعين الجبناء!»

[١٨٥٩] {وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} فلا تكونوا مثلهم. وقرى بالياء، يعني الذين كفروا. {لَمَغْفِرَةٌ} جواب القسم، وهو سادّ مسدّ جواب الشرط.

[١٨٦٠] وكذلك {لَإِلَى اللهِ تُحْشَرُونَ} كذب الكافرين أوّلًا في زعمهم أن من سافر من إخوانهم أو غزى لو كان في المدينة لما مات؛ ونهى المسلمين عن ذلك لأنه سبب التقاعد عن الجهاد، ثم قال لهم: ولئن تم عليكم ما تخافونه من الهلاك بالموت والقتل في سبيل الله، فإنّ ما تنالونه من المغفرة والرحمة بالموت في سبيل الله خير مما تجمعون من الدنيا ومنافعها لو لم تموتوا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: {خَيْرٌ} من طلاع الأرض ذهبةً حمراء.

[1861] تحشرون kelimesi "kâfirler haşredileceklerdir" anlamında Ya ile de okunmuştur.

[1862] "[Evet] sonunda yalnızca Allah'a" yani merhameti engin er-Rahîm'e ve sevabı büyük el-Müsîb'e "haşredileceksiniz." *Allah* ism-i celâlinin öne alınması ve ona bitişik olan harfe te'kid Lâm'ı eklenmesi, [erbabı için] gizli olmayan bir hususiyet taşımaktadır.

[1863] متم fiilinin Mim'i; *mâte - yemûtu* ve *mâte - yemâtu* baplarından zammeli ve kesreli okunmuştur.

159. (Resulüm!) Sen de Allah'ın rahmeti sayesindedir ki onlara karşı yumuşak davrandın. Şayet katı kalpli, kaba biri olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi. Öyleyse, onları affet ve bağışlanmaları için dua et. Yönetirken onlara danış(maya devam et). Kesin kararını verdiğin zaman da Allah'a güvenip dayan(arak o işe giriş; kararsızlık gösterme). Allah elbette (kendisine) güvenip dayananları sever.

[1864] *Fe-bimâ*'daki Mâ, te'kid ve Peygamber'in onlara karşı yumuşak davranmasının tamamen Allah'ın rahmetinin eseri olduğunu ifade etmek içindir. Bunun bir benzeri de ...فَبِمَا نَقْضِهِمْ ["İşbu anlaşmalarına bağlı kalmadıkları için, onları lânetledik." (Nisâ 4/155)] âyetidir. Bu rahmet, Peygamber -içi pır pır etmesine rağmen- Allah'ın ona sebat vermesi ve onlara karşı yumuşak ve nazik davranmaya onu muvaffak kılmasıdır; kendisine muhalefet edip emrine karşı gelmelerine ve bozguna uğrayıp onu terketmelerine rağmen, onların katmerli kederlerini paylaşıp onlar adına gam çekmesidir.

[1865] "Eğer katı" yani taş "kalpli, kaba" saba "biri olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi" de, yanında bunlardan bir kişi bile kalmazdı. Seninle ilgili hususlarda "onları affet;" Allah hakkını ilgilendiren meselelerde de "onlar için mağfiret dile" ki onlara şefkatin tam olsun. "*Emir*de" yani hakkında sana vahiy inmeyen savaş vb. hususlarda "onlara danış;" böylece, hem onların görüşlerinden güç alırsın hem de onları hoşnut etmiş, itibar kazandırmış olursun.

[1866] Hasan-ı Basrî'nin; "Allah, Peygamber (s.a.)'in onlarla istişareye ihtiyacı olmadığını biliyordu; ama bunun ondan sonrası için bir gelenek olarak sürdürülmesini murad etti" dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)'in de "Bir toplum ne zaman istişarede bulunsa, mutlaka danıştıkları o konuda en doğru karara ulaştırılır" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. Ebû Hüreyre (r.a.)'ın [v.58/678] da; "Peygamber (s.a.)'in ashabından daha çok istişare eden bir kimse görmedim" dediği nakledilmiştir [KT.b]. Yine söylendiğine göre; Arap ileri gelenleri kendileriyle istişare edilmediği vakit bundan alınırlarmış. İşbu sebeple, Allah Teâlâ, tek başına karar vermesi onlara ağır gelmesin diye, Peygamberine ashabı ile istişarede bulunmasını emretmiştir.

[١٨٦١] وقرئ بالياء، أي يجمع الكفار.

[١٨٦٢] {لَإِلَى اللهِ تُحْشَرُونَ} لإلى الله الرحيم الواسع الرحمة، المثيب العظيم الثواب تحشرون. ولوقوع اسم الله تعالى هذا الموقع مع تقديمه وإدخال اللام على الحرف المتصل به، شأن ليس بالخفي.

[١٨٦٣] قرئ متُّمْ بضم الميم وكسرها، من مات يموت ومات يمات.

١٥٩-﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾

[١٨٦٤] {مَا} مزيدة للتوكيد والدلالة على أنّ لينه لهم ما كان إلا برحمة من الله. ونحوه {فَبِمَا نَقْضِهِم مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ} [المائدة: ١٣]. ومعنى الرحمة: ربطه على جأشه وتوفيقُه للرفق والتلطف بهم حتى أثابهم غما بغم وآساهم بالمباثة بعد ما خالفوه وعصوا أمره وانهزموا وتركوه.

[١٨٦٥] {وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا} جافيًا {غَلِيظَ القلب} قاسيا {لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ} لتفرّقوا عنك حتى لا يبقى حولك أحد منهم. {فَاعْفُ عَنْهُمْ} فيما يختص بك {وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ} فيما يختص بحق الله إتمامًا للشفقة عليهم، {وَشَاوِرْهُمْ فِى الْأَمْرِ} يعني في أمر الحرب ونحوه مما لم ينزل عليك فيه وحي لتستظهر برأيهم، ولما فيه من تطييب نفوسهم والرفع من أقدارهم.

[١٨٦٦] وعن الحسن رضي الله عنه: قد علم الله أنه ما به إليهم حاجة، ولكنه أراد أن يستنّ به مَن بعده. وعن النبي ﷺ: «ما تشاور قوم قط إلا هُدوا لأرشد أمرهم.» وعن أبي هريرة رضي الله عنه: ما رأيت أحدًا أكثر مشاورة من أصحاب الرسول ﷺ. وقيل: كان سادات العرب إذا لم يشاوَروا في الأمر شق عليهم، فأمر الله رسوله ﷺ بمشاورة أصحابه لئلا يثقل عليهم استبداده بالرأي دونهم.

[1867] Cümle; وشاورهم فى بعض الامر [Onlara bazı hususlarda danış] şeklinde de okunmuştur.

[1868] İstişare ederek, "kesin kararını verdiğin zaman da" işini en doğru, en yararlı bir şekilde yürütme hususunda "Allah'a güvenip dayan." Çünkü senin için en yararlı olanı; ne sen bilirsin, ne de istişare ettiğin kimseler; bunu sadece Allah bilir. فإذا عزمتَ'deki Ta فإذا عزمتُ şeklinde merfû' olarak da okunmuştur ki buna göre mâna şöyle olur: Senin için Ben bir şeyi kesinleştirip, seni ona yönelttiğimde bana güvenip dayan ve ondan sonra da kimseyle istişarede bulunma.

160. Size Allah yardım ederse, artık sizi yenecek yoktur. Ama sizi, O yardımsız bırakırsa, O'nun dışında size yardım edecek kimdir? O halde mü'minler, sadece Allah'a güvenip dayansınlar.

[1869] "Size" Bedir savaşında yardım ettiği gibi yine "Allah yardım ederse, artık sizi yenecek yoktur. Ama eğer" Uhud'da yardımsız bıraktığı gibi, "sizi yardımsız bırakırsa, O'nun dışında size yardım edecek kimdir?" Bu emrin tamamen Allah'a ait olduğuna ve O'na güvenip dayanmak gerektiğine dikkat çekmektedir; "İnsanlara Allah'ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur; O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur." [Fâtır 35/2] âyeti gibidir. ["O'nun dışında" mealindeki] مِنْ بَعْدِهِ ifadesi ya "sizi O yüzüstü bıraktıktan sonra" anlamındadır ya da, *leyse le-ke men yuhsinu ileyke min ba'di fulân*in ifadesine benzemekte olup, "Falancayı geçersen, ondan başka sana iyilik edecek kimse yoktur" anlamını kastedersin. Ubeyd b. Umeyr وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ ifadesini وإن يُخذِلكم şeklinde okumuştur ki, "onu yardımsız, yüzüstü bıraktı" anlamındaki *ahzelehû* fiilinden gelmektedir.

[1870] Burada, [mü'minler] ilâhî yardım ve desteği, sayesinde hak edecekleri şeyleri yapmaya ve taate teşvik edilmekte; kendisi yüzünden cezalandırılıp, yardımdan mahrum kalacakları tutum ve davranışlardan ve isyandan sakındırılmaktadır.

[1871] "O halde, mü'minler" O'ndan başka yardım edecek biri olmadığını bildikleri ve O'na imanları bunu gerektirdiği için, "sadece Allah'a güvenip dayansınlar," işlerini O'na bıraksınlar.

161. Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi olacak şey değildir. Her kim zimmetine mal geçirirse, Kıyamet günü, zimmetine geçirdiği şeyle birlikte gelir. Sonra da herkese kendi kazandıkları hiç haksızlık edilmeden eksiksiz ödenir.

[١٨٦٧] وقرئ وشاورهم في بعض الأمر.

[١٨٦٨] {فَإِذَا عَزَمْتَ} فإذا قطعت الرأي على شيء بعد الشورى {فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ} في إمضاء أمرك على الأرشد الأصلح، فإن ما هو أصلح لك لا يعلمه إلا الله لا أنت ولا من تُشاور. وقرئ فإذا عزمتُ بضم التاء، بمعنى فإذا عزمت لك على شيء وأرشدتك إليه فتوكل عليّ ولا تشاور بعد ذلك أحدًا.

١٦٠-﴿إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٨٦٩] {إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللهُ} كما نصركم يوم بدر فلا أحد يغلبكم {وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ} كما خذلكم يوم أحد {فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُم} فهذا تنبيه على أن الأمر كله لله وعلى وجوب التوكل عليه. ونحوه {مَا يَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} [فاطر: ٢]. {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد خذلانه. أو هو من قولك ليس لك من يحسن إليك من بعد فلان؛ تريد إذا جاوزته. وقرأ عبيد بن عمير وإن يُخْذِلكم، من أخذله إذا جعله مخذولًا.

[١٨٧٠] وفيه ترغيب في الطاعة وفيما يستحقون به النصر من الله تعالى والتأييد، وتحذير من المعصية ومما يستوجبون به العقوبة بالخذلان.

[١٨٧١] {وَعَلَى اللهِ} وليخص المؤمنون ربهم بالتوكل والتفويض إليه لعلمهم أنه لا ناصر سواه، ولأن إيمانهم يوجب ذلك ويقتضيه.

١٦١-﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

١٦٢-﴿أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْواهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

162. Hiç, Allah rızası peşinde koşan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan kişi gibi olur mu? -Ki sığınağı da Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[1872] Kişi ganimetten gizlice bir şeyler aldığı zaman, *ğalle şey'en mine'l-mağnem'i ğulûl'en* ve *ağalle iğlâl'en* denir; yine, kasap kestiği hayvanın derisiyle birlikte bir miktar et çalacak olursa *ağalle'l-câzir'u* denir. *Ğill'un* de insanın içinde gizlediği nefret ve kindir. Hadislerde de bu anlamda kullanılmıştır: "Kimi bir göreve göndeririz de o görevde elde ettiği şeyden bir miktarını gizlice alırsa kıyamet günü o kendisine yüklenmiş olarak gelir." [*Tirmizî,* "Ahkâm", 8] "Memurlara verilen hediye zimmete mal geçirmedir." [*Ahmed b. Hanbel,* V, 423]; "Zimmetine mal geçirmeyen, emanete hıyanet etmeyen emanetçi için tazmin gerekliliği yoktur." [KT.b] ve "Gizlice alma ve çalma yoktur." [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 168] Nitekim birini "yolsuz / aşırıcı" bulan kişi hakkında *ağallehû* fiili kullanılır; tıpkı birini cimri ve suskun bulduğunda *ebhaltuhû* ve *efhamtuhû* [أبخلته و أفحمته] dendiği gibi. وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ ifadesinin anlamı şudur: Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi mümkün değildir; zira [emanet temeline dayanan] peygamberlikle 'zimmetine mal geçirme' bir arada bulunamaz. Bu kelime meçhul [*en yuğalle*] okunduğu takdirde de ilkiyle aynı mânaya gelir, yani "Hiç kimse Peygamber'i zimmetine mal geçiren biri olarak göremez. Çünkü kişi 'zimmetine mal geçirmiş' biri olarak ancak zimmetine mal geçirdiği zaman görülebilir.

[1873] Âyet iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, Peygamber (s.a.)'i ondan ibra ve tenzih etmek, peygamberlikle zimmete mal geçirmek bağdaşamayacağı için, onun masum olduğuna dikkat çekmek; ta ki birileri onun hakkında böyle bir zanda bulunmasın, hiç kimse onun hakkında şüphe etmesin. Nitekim bir rivayete göre; Bedir savaşında kırmızı bir kadife kumaş parçası kaybolmuştu ve bazı münafıklar; "Belki de Peygamber almıştır!" diye laf etmişlerdi. [*Tirmizî,* "Tefsir", 3] Başka bir rivayete göre ise, âyet Uhud savaşı ganimetleri münasebetiyle nâzil olmuştur. Bu rivayete göre, okçular savaşın bir aşamasında; "Belki Peygamber (s.a.) 'kim ne toplamışsa kendisinin olsun' der ve Bedir'de olduğu gibi bu sefer ganimetleri taksim etmez" diyerek bulundukları yeri terketmiş ve ganimet toplamaya başlamışlardı. Daha sonra Peygamber (s.a.) bunlara; "Ben size 'emrim gelinceye kadar bulunduğunuz yeri terketmeyin' diye tembih etmedim mi?!" dediğinde, 'Diğer arkadaşlarımızı orada bırakmıştık' diyerek mazeret üretmeye çalışmışlardı. Bunun üzerine Peygamber de; 'Hayır, gizlice mal kaçıracağımızı ve size pay vermeyeceğimizi düşündünüz!" diyerek çıkışmıştı. İkincisi ise, bu hususta Hazret-i Peygamber biraz mübalağalı bir şekilde uyarılmıştır. Nitekim bir rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir defasında bazı öncü birlikleri bilgi toplamak üzere operasyona çıkarmış, fakat ele geçirdikleri ganimetleri dağıtırken bu birliklere bir şey vermemişti [KT.b].

[١٨٧٢] يقال غلّ شيئًا من المغنم غلولًا، وأغلّ إغلالًا، إذا أخذه في خفية. يقال أغلّ الجازر، إذا سرق من اللحم شيئًا مع الجلد. والغِلّ: الحقد الكامن في الصدر. ومنه قوله ﷺ: «من بعثناه على عمل فغلّ شيئًا جاء يوم القيامة يحمله على عنقه.» وقوله ﷺ: «هدايا الولاة غلول.» وعنه: «ليس على المستعير غير المغل ضمان.» وعنه: «لا إغلال ولا إسلال.» ويقال: أغله، إذا وجده غالًّا، كقولك: أبخلته وأفحمته ومعنى {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ} وما صحّ له ذلك، يعني أن النبوة تنافي الغلول. وكذلك من قرأ على البناء للمفعول فهو راجع إلى معنى الأوّل، لأن معناه: وما صح له أن يوجد غالًّا، ولا يوجد غالًّا إلا إذا كان غالًّا.

[١٨٧٣] وفيه وجهان: أحدهما أن يبرأ رسول الله ﷺ من ذلك وينزه وينبه على عصمته بأن النبوّة والغلول متنافيان؛ لئلا يظن به ظانّ شيئًا منه وألا يستريب به أحد. كما روى: أنّ قطيفة حمراء فقدت يوم بدر. فقال بعض المنافقين: لعل رسول الله ﷺ أخذها. وروي أنها نزلت في غنائم أحد حين ترك الرماة المركز وطلبوا الغنيمة وقالوا: نخشى أن يقول رسول الله ﷺ: «من أخذ شيئًا فهو له» وأن لا يقسم الغنائم كما لم يقسم يوم بدر. فقال لهم النبي ﷺ: ألم أعهد إليكم أن لا تتركوا المركز حتى يأتيكم أمري؟! فقالوا: تركنا بقية إخواننا وقوفًا، فقال ﷺ: «بل ظننتم أنا نَغُلّ ولا نقسم لكم!» والثاني أن يكون مبالغة في النهي لرسول الله ﷺ، على ما روي أنه بعث طلائع فغنمت غنائم فقسمها ولم يقسم للطلائع،

İşte bu âyet o zaman nâzil olmuştur. Yani Peygamber asla ganimeti bazılarına verip diğerlerine vermezlik edemez; herkese eşit vermesi gerekir. Burada, gazilerden bir kısmına pay verilmemesi, mübalağa olarak ve olayın görünür şekliyle çirkinliğini ifade etmek için 'zimmetine mal geçirme' olarak ifade edilmiş olabilir.

[1874] Kelime *ağalle*den; *ğalle* mânasında *en yuğille* şeklinde okunacak olsa, bu da caizdir.

[1875] "Kıyamet günü, zimmetine geçirdiği şeyle birlikte gelir," yani zimmetine geçirdiği şeyin aynısını taşır halde gelir. Nitekim bir hadiste; "Kıyamet günü onu boynunda taşıyarak gelir" buyrulmuştur [Müslim "İmâre" 36]. Bir başka rivayet ise şöyledir: "Bakın herhangi birinizle şu şekilde karşılaşmak istemiyorum: Yanında ağzından köpük saçan bir deve, böğüren bir inek ve meleyen bir koyun ile karşıma gelmiş; 'Ya Muhammed! Ya Muhammed!' diye sesleniyor; ben de 'Senin için yapacağım bir şey yok; ben sana tebliğ etmiştim!' diye karşılık veriyorum [Buhârî, "İmâre", 32] Rivayete göre; Arapların kaba cahillerinden biri bir misk kutusu çalmış; kendisine bu âyeti okumuşlar; o da "O halde, hafif ve hoş kokulu bir yük taşıyacağım demektir!" diye karşılık vermiş. Bu ifade ile; işlediği o günahın vebal ve sorumluluğunu taşıyacağı da kastedilmiş olabilir. "Bu durumda, onunla bağlantılı olması için, 'yaptığı işin karşılığını görür' denmeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Âyet ve hadislerde umumi bir ifade kullanılmış ve zimmetine mal geçirme vb. her fiil bunun kapsamına konulmuştur. Dolayısıyla, mâna bakımından insanın onu "taşıması" mümkün olmuştur. Bu ifade daha edebî, daha açıklayıcı ve kesindir. Zira zimmetine mal geçiren kişi; hayır ve şer namına kim ne işlerse işlesin mutlaka karşılığını alacağını bildiği takdirde, kendisinin de onlardan biri olarak yaptığı o büyük yanlışla asla kurtulamayacağını bilir.

[1876] Ceza verilirken aralarında "…hiç haksızlık edilmeden" adaletli davranılır; herkesin alacağı karşılık işlediği amele denk olur.

163. Onlar, Allah katında derece derecedirler. Yaptıklarını Allah görmektedir.

164. Gerçek şu ki; Allah, mü'minlere büyük bir lütufda bulunmuştur. Zira onlara; Allah'ın âyetlerini kendilerine okuyan, onları arındıran, kitap ve hikmeti onlara öğreten kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir. Oysa daha önce apaçık bir dalâlet içindeydiler.

فنزلت. يعني: وما كان لنبيّ أن يعطي قومًا ويمنع آخرين، بل عليه أن يقسم بالسوية. وسمى حرمان بعض الغزاة غلولا تغليظًا وتقبيحًا لصورة الأمر.

[١٨٧٤] ولو قرئ أن يُغِلَّ، من أغل بمعنى غل، لجاز.

[١٨٧٥] {يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} يأت بالشيء الذي غله بعينه يحمله، كما جاء في الحديث: «جاء يوم القيامة يحمله على عنقه!» وروي: «ألا، لا أعرفنّ أحدكم يأتي ببعير له رغاء وببقرة لها خوار وبشاة لها ثغاء، فينادي يا محمد، يا محمد! فأقول: «لا أملك لك من الله شيئًا فقد بلغتك!» وعن بعض جفاة العرب أنه سرق نافجة مسك، فتليت عليه الآية فقال: إذًا أحملها طيبة الريح خفيفة المحمل. ويجوز أن يراد يأتي بما احتمل من وباله وتبعتِه وإثمه. فإن قلت: هلا قيل: ثم يوفى ما كسب، ليتصل به؟ قلت: جيء بعامّ دخل تحته كل كاسب من الغال وغيره فاتصل به من حيث المعنى، وهو أبلغ وأثبت، لأنه إذا علم الغالُّ أن كل كاسب خيرًا أو شرًا مجزيٌّ فموفًّى جزاؤه، علم أنه غير متخلص من بينهم مع عظم ما اكتسب.

[١٨٧٦] {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} أي يعدل بينهم في الجزاء، كلٌّ جزاؤه على قدر كسبه.

١٦٣-﴿هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

١٦٤-﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[1877] " Allah katında derece derecedirler," yani dereceler farklı olduğu gibi, onlar da farklı farklıdırlar. Şu beyitte ifade edildiği gibi:

Başlarına gelecek ölümün hedef tahtası mıdır benim adamlarım;
Yoksa sel kenarındaki; eriyen kum basamakları mı!?

Bu ifadenin "derece sahibi" anlamına geldiği de söylenmiştir ki, ödüllendirilenlerle cezalandırılanların makamlarının farklı olması veya sevap ve ikap arasındaki farklılık kastedilmiş olmaktadır.

[1878] "Yaptıklarını Allah görmektedir." Yani Allah onların hem amellerini hem de derecelerini bilmektedir; onlara amellerine göre muamele edecektir.

[1879] "Gerçek şu ki; Allah, mü'minlere" yani Peygamber (s.a.)'in kavminden onunla birlikte iman edenlere "büyük bir lütufta bulunmuştur." Burada özellikle mü'min olanların ilâhî lütfa mazhar olduklarının ifade edilmesi, Hazret-i Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden onların istifade etmiş olmasından dolayıdır.

[1880] "Kendi içlerinden," yani kendileri gibi Arap ırkından. Ancak ifade; Peygamber'in, -onların da soyundan geldikleri- İsmail'in soyundan geldiği şeklinde de yorumlanmıştır. **Şayet** "Hz, Peygamber'in onlardan olması, nasıl onlara büyük bir lütuf oluyor?" **dersen, şöyle derim:** "Peygamber onlardan biri olunca dil aynı olmakta ve ondan almaları gereken şeyleri alıp öğrenmeleri kolaylaşmaktadır. Ayrıca, bu sûretle onun doğruluk ve güvenilirlik gibi özelliklerine vâkıf olmuşlar ve böylece ona güvenip tasdik etmeleri daha kolay olmuştur. Kaldı ki, onun kendilerinden olması aynı zamanda onlar için bir şeref idi. "Aslında, o, hem senin için hem de kavmin için bir şan-şeref vesîlesidir." [Zuhruf 43/44] âyetinde ifade edildiği gibi.

[1881] أنفسِهم kelimesi Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Fâtıma'nın [v.11/632] kıraatlerinde أنفَسِهم şeklinde Fâ fethalı okunmuştur ki, "en şereflilerinden" demektir. Çünkü Adnan, İsmail'in çocuklarının, Mudar Adnan'ın çocuklarının, Hındef Mudar'ın, Müdrike Hındef'in, Muhammed de Kureyş'in en zirve şahsiyetleri idiler. Nitekim Ebû Tālib [v.619], Hazret-i Hatice'yi [v.619] Peygamber'e isterken yaptığı konuşmada, ki o sırada Haşim oğulları ve Mudar'ın ileri gelenleri de orada bulunuyorlardı, şöyle demişti: Bizi İbrahim'in soyundan, Ma'd'in sulbünden, Mudar kolundan kılan ve bizi Beyt'inin hizmetçileri, *harem*inin bakıcıları yapan, bize haccedilen bir mabet ve güvenli bir harem lütfeden ve bizi diğer insanlara hâkim yapan Allah'a hamdolsun. Bu yeğenim Abdullah'ın oğlu Muhammed, Kureyşli gençlerden hangisiyle tartılsa mutlaka daha ağır basar. Sonra, vallahi o geleceği çok parlak ve çok değerli biridir.

[١٨٧٧] {هُمْ دَرَجَاتٌ} أي هم متفاوتون كما تتفاوت الدرجات؛ كقوله:

أَنَصْبٌ لِلْمَنِيَّةِ تَعْتَرِيهِمْ ۞ رِجَالِي أَمْ هُمُو دَرَجُ السُّيُولِ

وقيل: ذوو درجات، والمعنى تفاوت منازل المثابين منهم ومنازل المعاقَبين، أو التفاوت بين الثواب والعقاب.

[١٨٧٨] {وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} عالم بأعمالهم ودرجاتها فمجازيهم على حسبها.

[١٨٧٩] {لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} على من آمن مع رسول الله ﷺ من قومه. وخص المؤمنين منهم، لأنهم هم المنتفعون بمبعثه.

[١٨٨٠] {مِنْ أَنفُسِهِمْ} من جنسهم عربيًّا مثلهم. وقيل من ولد إسماعيل كما أنه من ولده. فإن قلت: مما وجه المنة عليهم في أن كان من أنفسهم؟ قلت: إذا كان منهم كان اللسان واحدًا، فسهل أخذ ما يجب عليهم أخذه عنه وكانوا واقفين على أحواله في الصدق والأمانة، فكان ذلك أقرب لهم إلى تصديقه والوثوق به، وفي كونه من أنفسهم شرف لهم، كقوله {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤].

[١٨٨١] وفي قراءة رسول الله ﷺ وقراءة فاطمة رضي الله عنها: من أَنْفَسِهِم، أي من أشرفهم. لأن عَدنان ذروة ولد إسماعيل، ومُضَر ذروة نِزَار بن مَعَدّ بن عدنان، وخندف ذروة مضر، ومُدرِكة ذروة خِنْدف، وقريش ذروة مدركة، وذروة قريش محمد ﷺ. وفيما خطب به أبو طالب في تزويج خديجة رضي الله عنها وقد حضر معه بنو هاشم ورؤساء مضر: الحمد لله الذي جعلنا من ذرية إبراهيم وزرع إسماعيل وضئضئ مَعَدّ وعنصر مضر، وجعلَنا حَضَنة بيته وسُوّاس حرمه، وجعل لنا بيتًا محجوجًا وحرمًا آمنا، وجعلنا الحكام على الناس. ثم إن ابن أخي هذا محمد بن عبد الله من لا يوزن به فتى من قريش إلا رجح به، وهو والله بعد هذا له نبأ عظيم وخطر جليل.

[1882] لقد مَنَّ الله ifadesi لمِنْ مَنِّ الله şeklinde de okunmuştur ki burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Allah'ın onu içlerinden kendilerine bir elçi olarak göndermesi onlara bir lütfudur. Burada bir delâlet bulunduğu için, "göndermesi" ifadesi hazfedilmiştir. Veya cümledeki إذ lafzının *ahtabu mâ yekûnu'l-emîr[u] izâ kâne kā'im[en]* [emîrin en iyi hitabeti, ayakta ikenkidir] cümlesinde olduğu gibi mahallen merfû' olmasıdır. Buna göre mâna; "O, kendisini elçi olarak gönderdiği zaman Allah'ın onlara lütfudur" şeklinde olur.

[1883] "Allah'ın âyetlerini kendilerine okuyan," bir şekilde daha önce vahiyle karşılaşmamış Cahiliye insanı oldukları halde kendilerine O'nun âyetlerini okuyan, "onları arındıran" kalplerini küfür kirinden, uzuvlarını haram ve diğer pis şeylerden bulaşan necasetten temizleyen; -bunun "onlardan [fakir fukara adına] zekât alan" mânasında olduğu da söylenmiştir- "kitap ve hikmeti onlara öğreten," yani insanların en cahilleri ve ilim öğrenmekten en uzağı iken onlara Kur'ân ve sünneti öğreten; "daha önce" yani peygamber gönderilmeden evvel "apaçık" şüphesiz, aşikâr "bir sapıklık içinde oldukları halde." إن كانوا'daki İn, İnne'nin şeddesiz halidir. لفى'deki Lâm ise bu şeddesiz İn'in olumsuzluk edatı olmadığını ifade etmek içindir. Yani, halbuki daha önce mutlak bir sapıklık içindeydiler.

165. Onları iki misline uğrattığınız bir musibet kendi başınıza gelince mi; "Nereden çıktı bu?!" dediniz. De ki: O, kendi yüzünüzdendir. (Yoksa) Allah elbette her şeye kadirdir.

166. İki topluluğun karşılaştığı gün başınıza gelen musibet, Allah'ın emri ileydi... Böylece O, mü'minleri ortaya çıkaracaktı;

167. münafıklık edenleri de ortaya çıkaracaktı... Bunlara; "Gelin, Allah yolunda savaşın veya (şehri) savunun!" denildi de; "Savaşmayı bilseydik, kesinlikle peşinizden gelirdik" dediler. O gün onlar imandan ziyade inkâra yakındılar. Kalplerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söylüyorlardı. Onların gizlediklerini Allah çok iyi bilir.

168. Onlar ki; (evlerinde) oturarak, 'kardeş'leri için: "Bizi dinleselerdi, öldürülmezlerdi" diyorlar. De ki: Doğru söylüyorsanız, kendinizden ölümü kaldırın (da görelim!.. Öyle veya böyle siz de mutlaka ölmeyecek misiniz?!)

[١٨٨٢] وقرئ لمِنْ منِّ الله على المؤمنين إذ بعث فيهم. وفيه وجهان: أن يراد لمن منّ الله على المؤمنين منه أو بعثه إذ بعث فيهم، فحذف لقيام الدلالة؛ أو يكون إذ في محل الرفع كإذا في قولك: أخطبُ ما يكون الأمير إذا كان قائمًا، بمعنى لمن منّ الله على المؤمنين وقت بعثه.

[١٨٨٣] {يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ} بعد ما كانوا أهل جاهلية لم يطرق أسماعَهم شيء من الوحي {وَيُزَكِّيهِمْ} ويطهرهم من دنس القلوب بالكفر ونجاسة سائر الجوارح بملابسة المحرمات وسائر الخبائث. وقيل: ويأخذ منهم الزكاة {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} القرآن والسنة بعد ما كانوا أجهل الناس وأبعدهم من دراسة العلوم؛ {وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ} من قبل بعثة الرسول {لَفِي ضَلَالٍ} إن هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. وتقديره: وإنّ الشأن والحديث كانوا من قبل في ضلال {مُبِينٍ} ظاهر لا شبهة فيه.

١٦٥-﴿أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٦٦-﴿وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٦٧-﴿وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوِ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالا لاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾

١٦٨-﴿الَّذِينَ قَالُوا لإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[1884] "Bir musibet kendi başınıza gelince mi?" ifadesiyle Allah Teâlâ, Uhud'da Müslümanlardan yetmiş kişinin şehit edilmesi musibetini kastetmektedir ki Bedir günü, 70 ölü ve 70 esirle onları "iki misline uğratmıştınız." Âyetteki لما kelimesi قلتم ile mansubdur. أصابتكم lafzı ise لما'ya muzâf olup mahallen mecrurdur. Buna göre cümle "başınıza gelince mi … dediniz?" şeklinde mukadderdir. أنىَّ هَذَا ise kavlin makulü, yani söyledikleri söz olup, mansubdur. أولما'daki Hemze de itirafa zorlama ve serzenişte bulunma anlamındadır. "Buradaki Vav kendisinden sonraki cümleyi neye atfetmektedir?" **dersen, şöyle derim**: Daha önce Uhud savaşından bahseden âyette geçen ولقد صَدَقَكم الله وعْدَه cümlesine atfetmektedir. Mahzuf bir cümleye de atfetmiş olabilir, yani bir nevi "şöyle yapıp daha sonra da أني هذا yani "Nereden çıktı bu?" mu diyorsunuz!?" denilmektedir. Tıpkı أَنىَّ لَكِ هَذَا ["Bu sana nereden geldi" (Âl-i İmrân 3/37)] âyetinde olduğu gibi. Zira [bu ifadenin ardından] من عند الله [Allah katından] geldiği gibi [أنى هذا ifadesinden sonra da] من عند أنفسكم [kendi yüzünüzden] buyrulmuştur. Yani Medine'nin dışına çıkmayı tercih ettiğiniz için veya bulunmanız gereken mahalli terkettiğiniz için başınıza gelen musibetin sebebi asıl sizsiniz. Ali (r.a.)'ın da, bu ifadeyi tefsir ederken, "Yani, Bedir savaşında size izin verilmeden esirlerden fidye aldığınız için" dediği rivayet edilmiştir.

[1885] "Allah elbette her şeye kadirdir" yani Allah size yardım etmeye de, etmemeye de, bazen size bir musibet, bazen öbürlerine bir musibet vermeye de kadirdir.

[1886] "Başınıza gelen musibet" yani Uhud savaşında sizin topluluğunuzla Müşrikler topluluğu karşılaştığı gün başınıza gelen musibet, "Allah'ın izni" yani serbest bırakmasıyla "ileydi." Burada serbest bırakmadan isti'âre olarak *izin* kelimesi kullanılmıştır. Çünkü Allah Müslümanları imtihan etmek için, Müşriklerin onlara zarar vermelerine mani olmamıştır. Zira izin veren, izin verdiği kişiyi yapmak istediği şeyi yapmakta serbest bırakmaktadır. "Allah" bu yaptıklarını "mü'minle münafık birbirinden ayrılsın" ve birinin imanı, diğerinin de nifakı ortaya çıksın "diye yapmaktadır." وقيل لهم sıla cümlelerinden olup نافقوا kelimesine atıftır. Burada قالوا [dediler] değil de قيل [denildi] buyrulması, Müslümanların onları birlikte savaşmaya çağırmış olmalarının gerektirdiği bir suale cevap olmasından dolayıdır. Sanki "Onlara ne dediler? diye sorulmuş ve "şayet … bilseydik' dediler" şeklinde cevap verilmiştir. Burada yalınızca نافقوا kelimesi sıla olup, وقيل لهم yeni bir başlama cümlesi de olabilir.

[١٨٨٤] {أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ} يريد ما أصابهم يوم أحد من قتل سبعين منهم {قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا} يوم بدر من قتل سبعين وأسر سبعين. و{لَمَّا} نصب بقلتم، و{أَصَابَتْكُمْ} في محل الجرّ بإضافة {لَمّا} إليه؛ وتقديره: أقلتم حين أصابتكم. و{أَنَّى هَذَا} نصب، لأنه مقول، والهمزة للتقرير والتقريع. فإن قلت: علام عَطفت الواو هذه الجملةَ؟ قلت: على ما مضى من قصة أحد من قوله {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ} [آل عمران: ١٥٢]. ويجوز أن تكون معطوفة على محذوف، كأنه قيل: أفعلتم كذا وقلتم حينئذ {أَنَّى هَذَا}، من أين هذا. كقوله تعالى {أَنَّى لَكِ هَذَا} [آل عمران: ٣٧] لقوله {مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ} وقولِه {مِنْ عِنْدِ اللهِ} [آل عمران: ٣٧]. والمعنى: أنتم السبب فيما أصابكم، لاختياركم الخروج من المدينة، أو لتخليتكم المركز. وعن عليّ ﷺ: لأخذكم الفداء من أسارى بدر قبل أن يؤذن لكم.

[١٨٨٥] {إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ} فهو قادر على النصر وعلى منعه، وعلى أن يصيب بكم تارة ويصيب منكم أخرى.

[١٨٨٦] {وَمَا أَصَابَكُمْ} يوم أحد يوم التقى جمعكم وجمع المشركين فهو كائن {بِإِذْنِ اللهِ} أي بتخليته، استعار الإذن لتخليته الكفار. وأنه لم يمنعهم منهم ليبتليهم، لأنّ الآذن مخل بين المأذون له ومراده. {وَلِيَعْلَمَ} وهو كائن ليتميز المؤمنون والمنافقون، وليظهر إيمان هؤلاء ونفاق هؤلاء. {وَقِيلَ لَهُمْ} من جملة الصلة عطف على {نَافَقُوا}، وإنما لم يقل: فقالوا، لأنه جواب لسؤال اقتضاه دعاء المؤمنين لهم إلى القتال، كأنه قيل: فماذا قالوا لهم؟ فقيل: قالوا لو نعلم. ويجوز أن تقتصر الصلة على {نَافَقُوا}، ويكون {وَقِيلَ لَهُمْ} كلاما مبتدأ

Buna göre; münafıklar iki şıklı bir teklifle karşı karşıya bırakılmış olmaktadırlar. Ya diğer mü'minler gibi ahiret için savaşmak, eğer bir âhiret endişeleri yoksa o zaman da canlarını, mal ve ailelerini korumak için savaşmak. Buna mukabil, onlar savaşmaktan imtina ettiler, nifak ve fesatlarından dolayı savaşacak güçlerinin olduğunu baştan inkâr ettiler. Rivayete göre; Abdullah b. Übeyy [v.9/631], taraftarları ile birlikte ayrıldığı zaman kendisine öyle söylenmiş o da bu cevabı vermişti.

[1887] Onlara ayrıca; "veya" savaşmasanız dahi, mücahitlerin sayısını daha fazla göstermek sûretiyle "savunun" denilmiştir. Çünkü kalabalık, düşmanı korkutup caydırır. Nitekim gözleri görmeyen Sehl b. Sa'd'ın şöyle dediği rivayet edilir: İmkânım olsa evimi satar, sınır boylarındaki bir mücahit gruba katılırdım. Düşmana karşı onları desteklerdim. "Gözün de görmüyor; bunu nasıl yapacaksın?" denilmesi üzerine de "Rabbim أو ادفعوا yani mücahitlerin sayısını fazla gösterin' buyuruyor. Ben de onu yaparım" demiştir.

[1888] Bir başka ihtimal de لَوْ نَعْلَمُ قِتَالاً cümlesinin "ortada bir 'savaş' olduğunu bilseydik, elbette size tâbi olurduk" anlamında olmasıdır. Buna göre; "Siz bu savaşa yanlış bir düşünce ile ve isabetsiz bir kararla girişiyorsunuz; bunun kabul edilir bir yanı yoktur. Sizin yapacağınız bu eyleme savaş denmez ki! Siz, bile bile kendinizi tehlikeye atıyorsunuz!" demiş olmaktadırlar. Çünkü Abdullah b. Übeyy'in [v.9/631] görüşü Medine'de kalmak şeklindeydi; o, Medine'den çıkmayı doğru bulmuyordu. "O gün onlar imandan ziyade inkâra yakındılar" yani daha önce iman etmiş gibi görünüyorlardı. Ancak bu olayda ortaya koydukları davranış, kendilerinin o anda küfre daha yakın olduklarını gösteren bir emaredir. Mü'minlerin aralarından ayrılıp o konuşmayı yapınca, böylece kendilerinde olduğu sanılan imandan uzaklaşıp küfre yakınlaşmış oldular. Bunun, onların mü'minlerden çok, Müşriklere yardım etmeye daha yakın bir pozisyonda oldukları anlamını ifade ettiği de söylenmiştir. Zira Müslümanlardan ayrılarak onları daha azmış gibi göstermeleri Müşrikleri güçlendirmek demektir.

[1889] "Ağızlarıyla söylüyorlar" yani onların imanları ağızlarından ve harflerin mahreçlerinden öteye gitmez; kalpleri ondan habersizdir. Burada kalple birlikte ağzın da zikredilmesi, onların nifaklarını tasvir etmekte ve imanlarının, mü'minlerin iman konusunda kalplerinin ağızları ile uyumlu olmasının aksine, ağızda mevcut ama kalpte yok olduğunu ifade etmektedir. "Onların gizlediklerini Allah çok iyi bilir!" Allah, onların nifaklarını ve beraberce işledikleri 'mü'minleri kötüleme, onları cahil bulma, fikirlerini yanlışlama, onların başına gelenlere sevinme' vb. durumlarını daha iyi bilir. Yani "siz onların bir kısmını bazı emarelerle kısaca bilirsiniz; Ben ise bütün tafsilatı ve her yönüyle tam bir ihata ile bilirim!

قسم الأمر عليهم بين أن يقاتلوا للآخرة كما يقاتل المؤمنون، وبين أن يقاتلوا إن لم يكن بهم غم الآخرة دفعًا عن أنفسهم وأهليهم وأموالهم، فأبوا القتال وجحدوا القدرة عليه رأسًا لنفاقهم ودغلهم. وذلك ما روي أن عبد الله بن أبيّ انخذل مع حلفائه، فقيل له، فقال ذلك.

[١٨٨٧] وقيل: {أَوِ ادْفَعُوا} العدوَّ بتكثيركم سواد المجاهدين وإن لم تقاتلوا، لأنّ كثرة السواد مما يروع العدو ويكسر منه. وعن سهل بن سعد الساعدي وقد كف بصره: لو أمكنني لبعت داري ولحقت بثغر من ثغور المسلمين فكنت بينهم وبين عدوهم. قيل وكيف وقد ذهب بصرك؟ قال لقوله {أَوِ ادْفَعُوا}، أراد: كثِّروا سوادهم.

[١٨٨٨] ووجه آخر وهو أن يكون معنى قولهم: {لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا} لو نعلم ما يصح أن يسمى قتالًا {لَاتَّبَعْنَاكُمْ} يعنون أن ما أنتم فيه لخطإ رأيكم وزللكم عن الصواب ليس بشيء، ولا يقال لمثله قتال، إنما هو إلقاء بالأنفس إلى التهلكة. لأنّ رأي عبد الله كان في الإقامة بالمدينة وما كان يستصوب الخروج {هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ} يعني أنهم قبل ذلك اليوم كانوا يتظاهرون بالإيمان وما ظهرت منهم أمارة تؤذن بكفرهم، فلما انخذلوا عن عسكر المؤمنين وقالوا ما قالوا، تباعدوا بذلك عن الإيمان المظنون بهم واقتربوا من الكفر. وقيل: هم لأهل الكفر أقرب نصرة منهم لأهل الإيمان، لأنّ تقليلهم سواد المسلمين بالانخذال تقوية للمشركين.

[١٨٨٩] {يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ} لا يتجاوز إيمانهم أفواههم ومخارج الحروف منهم ولا تعي قلوبهم منه شيئًا. وذكر الأفواه مع القلوب تصوير لنفاقهم، وأنّ إيمانهم موجود في أفواههم معدوم في قلوبهم، خلافَ صفة المؤمنين في مواطأة قلوبهم لأفواههم. {وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ} من النفاق وبما يجري بعضهم مع بعض من ذمّ المؤمنين وتجهيلهم وتخطئة رأيهم والشماتة بهم وغير ذلك؛ لأنكم تعلمون بعض ذلك علمًا مجملًا بأمارات، وأنا أعلم كله علم إحاطة بتفاصيله وكيفياته.

[1890] الذين قالوا ifadesinin i'râbında birkaç ihtimal vardır. Münafıkları kötüleme veya onların fikirlerini reddetme makamında mansub olmak veya هم الذين قالوا takdiri ile, ya da يكتمون lafzındaki Vav'dan bedel olmak üzere merfû' olmak. Ayrıca أفواههم ya da قلوبهم'deki zamirden bedel olarak mecrur da olabilir. Ferezdak'ın [v.114/732] şu mısraında olduğu gibi:

Onca cömertliğine rağmen Hâtim de cimrilik ederdi su konusunda

[1891] "Kardeşleri hakkında" yani Uhud'da öldürülen münafık kardeşleri veya nesep ve komşu kardeşleri hakkında. Savaşa gitmeyip "evlerinde oturdular" ve kardeşlerimiz "sözümüzü dinleyip" savaşa katılmayarak "bize muvafakat etselerdi", bizim gibi onlar da "öldürülmeyeceklerdi" dediler. "De ki: Doğru söylüyorsanız, kendinizden ölümü kaldırın" yani eğer öldürülmekten kurtulmanın bir yolunu bulduysanız -ki bu, size göre savaşa katılmamaktır- o halde ölümden kurtulmanın da bir yolunu bulun. Yani savaşa katılmamak sûretiyle öldürülmekten kurtulmanız, sizi bütünüyle ölümden kurtarmaz. Çünkü ölümün sebeplerinden sadece biri olan öldürülmekten kurtarsanız bile, hayatın çeşitli noktalarına yayılmış diğer sebeplerinden kurtulamazsınız; mutlaka onlardan biri gelip sizi bulur. Nitekim -rivayete göre- bu şekilde konuştukları o günlerde bunlardan tam yetmiş kişi ölmüş.

[1892] **Şayet** "Bunlar savaşa katılmayarak öldürülmekten kurtulacakları tarzındaki sözlerinde samimi idiler, buna rağmen 'doğru söylüyorsanız' denilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim**. Öldürülmekten kurtulmanın yolu savaşa katılmamak olabileceği gibi başka bir şey de olabilir. Çünkü ondan kurtulma sebepleri çoktur. Nitekim bazen savaş kişinin öldürülmekten kurtulması için bir sebep olur, bazen de savaşmazsa öldürülür. Bu durumda öldürülmekten kurtulmanızın sebebinin savaşa katılmamak olduğunu ve bu düşüncenizin doğruluğunu nereden biliyor, öldürülme sebebinizin başka bir şey olabileceğini nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Başka bir açıklama da şudur: "Sözümüzü dinleyip Medine'de kalsalardı öldürülmezlerdi' tarzındaki sözünüzde doğru iseniz, yani onlar sizin sözünüzü dinleyip, sizinle birlikte savaşa katılmasalardı, tıpkı savaş esnasında öldürüldükleri gibi, o halde de öldürülürlerdi!

[1893] "Kendinizden ölümü kaldırın." ifadesi onlarla alay etmektir. Yani eğer ölümün sebeplerini kendinizden uzaklaştıracak kadar yiğitseniz, onun bütün sebeplerini kaldırın da ölmeyin bari!..

[١٨٩٠] {اَلَّذِينَ قَالُوا} في إعرابه أوجه: أن يكون نصبًا على الذمّ أو على الردّ على {الَّذِينَ نَافَقُوا}، أو رفعًا على هم {الَّذِينَ قَالُوا} أو على الإبدال من واو {يَكْتُمُونَ}. ويجوز أن يكون مجرورًا بدلًا من الضمير في {بِأَفْوَاهِهِمْ} أو قلوبهم، كقوله:

عَلَى جُودِهِ لَضَنَّ بِالماءِ حَاتِمِ ۞

[١٨٩١] {لِإِخْوَانِهِمْ} لأجل إخوانهم من جنس المنافقين المقتولين يوم أحد، أو إخوانهم في النسب وفي سكنى الدار. {وَقَعَدُوا} أي قالوا وقد قعدوا على القتال: لو أطاعنا إخواننا فيما أمرناهم به من القعود ووافقونا فيه لما قتلوا كما لم نقتل. {قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ} معناه: قل إن كنتم صادقين في أنكم وجدتم إلى دفع القتل سبيلًا وهو القعود عن القتال، فجِدوا إلى دفع الموت سبيلًا، يعني أن ذلك الدفع غير مغنٍ عنكم، لأنكم إن دفعتم القتل الذي هو أحد أسباب الموت، لم تقدروا على دفع سائر أسبابه المبثوثة، ولا بد لكم من أن يتعلق بكم بعضها. وروي أنه مات يوم قالوا هذه المقالة سبعون منافقًا.

[١٨٩٢] فإن قلت: فقد كانوا صادقين في أنهم دفعوا القتل عن أنفسهم بالقعود، فما معنى قوله {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ}؟ قلت: معناه أن النجاة من القتل يجوز أن يكون سببها القعود عن القتال وأن يكون غيره، لأن أسباب النجاة كثيرة، وقد يكون قتال الرجل سبب نجاته ولو لم يقاتل لقتل، فما يدريكم أن سبب نجاتكم القعود وأنكم صادقون في مقالتكم؟ وما أنكرتم أن يكون السبب غيره. ووجه آخر: {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في قولكم: لو أطاعونا وقعدوا ما قُتلوا، يعني أنهم لو أطاعوكم وقعدوا لقُتلوا قاعدين كما قتلوا مقاتلين.

[١٨٩٣] وقوله {فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ} استهزاء بهم، أي إن كنتم رجالًا دفاعين لأسباب الموت، فادرؤا جميع أسبابه حتى لا تموتوا.

169. Sakın, Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayasın!.. Aksine, diridirler; Rableri katında rızıklandırılıyorlar...

170. Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiklerinin sevinciyle... (Henüz şehit olup da) arkalarından kendilerine iltihak etmemiş olanlara şunu müjdelemek isterler ki; onlar için hiçbir korku yoktur ve üzülmeyeceklerdir.

171. Allah'tan gelen nimet ve lütfun ve Allah'ın, mü'minlerin mükâfatını zayi etmeyeceğinin müjdesini vermek isterler.

[1894] "Sakın saymayasın" hitabı Peygamber (s.a.)'e veya herkesedir; nitekim ولا يحسبن [sakın saymasınlar] şeklinde Ya ile de okunmuştur. Buna göre mâna, "Peygamber (s.a.) veya sayan herhangi bir kimse saymasın" şeklinde olur. Bu durumda قتلوا الذين cümlesi fâil olup cümlenin takdiri ولا يحسبنهم الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا şeklinde olur; yani öldürülenler sakın *kendilerini* ölü saymasınlar. **Şayet** "İlk mef'ûlün hazfedilmesi nasıl caiz olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O aslında mübtedadır; أحياء kelimesinde mübteda nasıl mahzuf olmuşsa burada da sözün akışı ona delâlet ettiğinden, öyle olmuştur; çünkü "diridirler" ifadesi, "onlar diridir" şeklindedir. Buradaki لا تحسبن ifadesi Sin'in fethasıyla [*lâ tahsebenne* / sakın sanmayasın]; قتلوا Tâ'nın şeddesiyle [*kuttilû*]; أَحْياءٌ ise "onları -aksine- diri bil" anlamında [*ahyâ'en* şeklinde] mansub okunmuştur.

[1895] عند ربهم [Rablerinin katında] ifadesi, tıpkı فالذين عند ربك ["Senin Rabbinin katındakiler" (Fussilet 41/38)] âyetinde olduğu gibi, "Rablerinin gözdeleri, O'na 'yakın'lığı bulunanlar" anlamındadır. Diğer 'canlı'ların rızıklandığı gibi "rızıklanırlar", yerler içerler. Bu ifade, onların diri olduklarını te'kid etmekte; Allah'ın kendilerine verdiği rızıkla nasıl nimetlendiklerini anlatmaktadır.

[1896] "Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiklerinin sevinciyle..." ifadesi, Allah'ın onları şehit olmaya muvaffak kılması, kendilerine lütfettiği değer ve onları diri kılıp cennetin rızık ve nimetlerinin kendilerine daha önceden verilmesi ve Onları zâtına yakın olanlardan eylemesi şeklinde diğerlerinden üstün kılmasıdır. Nitekim Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Allah, Uhud'da kardeşlerinize şehitlik lütfedince onların ruhlarını yeşil kuşların içine koydu; şu an Cennet ırmaklarında dolaşıyor, meyvelerinden yiyor ve Arş'ın gölgesinde asılı duran altın kandillere sığınıyorlar." [*Ebû Dâvûd,* "Cihad" 25]

١٦٩-﴿وَلا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾

١٧٠-﴿فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

١٧١-﴿يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٨٩٤] {وَلَا تَحْسَبَنَّ} الخطاب لرسول الله ﷺ أو لكل أحد. وقرئ بالياء، على: ولا يحسِبنّ رسول الله ﷺ، أو ولا يحسبنّ حاسب. ويجوز أن يكون {الذين قُتِلُوا} فاعلًا، ويكون التقدير: ولا يحسِبنهم الذين قتلوا أمواتًا، أي لا يحسِبنّ الذين قتلوا أنفسهم أمواتًا. فإن قلت: كيف جاز حذف المفعول الأوّل؟ قلت: هو في الأصل مبتدأ، فحذف كما حذف المبتدأ في قوله {أَحْيَاءٌ} والمعنى: هم أحياء لدلالة الكلام عليهما. وقرئ ولا تحسَبنّ بفتح السين، وقتِّلوا بالتشديد، وأحياءً بالنصب على معنى: بل أحسبهم أحياء.

[١٨٩٥] {عِنْدَ رَبِّهِمْ} مقرّبون عنده ذوو زلفى، كقوله {فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ} [فصلت: ٣٨]. {يُرْزَقُونَ} مثل ما يرزق سائر الأحياء، يأكلون ويشربون. وهو تأكيد لكونهم أحياء ووصف لحالهم التي هم عليها من التنعم برزق الله.

[١٨٩٦] {فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ} وهو التوفيق في الشهادة وما ساق إليهم من الكرامة والتفضيل على غيرهم، من كونهم أحياء مقرّبين معجلًا لهم رزقُ الجنة ونعيمها. وعن النبي ﷺ: «لما أصيب إخوانكم بأحد جعل الله أرواحهم في أجواف طير خضر تدور في أنهار الجنة وتأكل من ثمارها وتأوي إلى قناديل من ذهب معلقة في ظل العرش.»

[1897] "Arkalarından kendilerine iltihak etmemiş" yani öldürülmedikleri için kendilerine katılmamış "olanlara", yani kendilerinden sonraya kalanlara; onlardan önce şehit oldukları kendilerinden sonrakilere "şunu müjdelemek isterler…" -"Kendilerine iltihak etmemiş olanlar" ifadesiyle onların üstünlük ve konumunu algılayamayanların kastedildiği de söylenmiştir.- أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ [onlar için hiçbir korku yoktur] ifadesi, الذين'den bedel olup, "geride bıraktıkları mü'minlerin hallerini, yani onların kıyamet günü güven içinde diriltileceklerini anlayarak bunu kendilerine müjdeliyorlar" anlamına gelmektedir. Yani bunu kendilerine Allah *tebşîr* etmiş; onlar da bununla sevinmiş; *istibşâr* etmişler; müjdelemek istemişlerdir.

[1898] Şehitlerin durumlarının ve kendilerinden sonraya kalanları müjdelediklerinin zikredilmesi, geride kalanları daha çok tâat işlemeye ve daha ciddi cihad etmeye teşvik etmekte; şehitlik makamını ve şehitlerin elde ettiği mükâfatı onların da arzulamasını sağlamaya çalışmaktadır; kendisi bir güzelliğe nail olup da aynısını din kardeşleri için isteyen kişileri övmekte; mü'minlerin âhirette kurtuluşa ereceklerini müjdelemektedir. يَسْتَبْشِرُونَ kelimesi tekrarlanmış ve böylece; أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ ifadesinin açıklaması niteliğindeki nimet ve lütfu; bunun, onların imanının karşılığı olduğu, yani Allah'ın *adalet* ve hikmetinin "mutlaka verilmesini, yani boşa gitmemesi"ni gerekli kıldığı bir mükâfat olduğu ifade edilmiştir.

[1899] وَأَنَّ اللهَ'daki Hemze nimet ve lütfa atıf olarak fetha ile okunduğu gibi, yeni bir cümle başlangıcı ve daha önceki cümlelere bir ek olmak üzere meksur da okunmuştur ki bu, Kisâî'nin [v.189/805] kıraati olup İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [أن olmaksızın] والله لا يضيع şeklinde okuması da bunu desteklemektedir.

172. Yara aldıktan sonra, (Ebû Süfyan ordusuna gözdağı vermek için) Allah ve Resulünün çağrısına yine olumlu cevap verenlerin içinden, sakınıp ihsan üzere hareket edenlere muazzam bir mükâfat vardır.

173. Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" dedikleri zaman, bu, onların imanını artırmış ve; "Allah bize kâfidir... Ne güzel vekildir O!.." demişlerdi.

174. Sonra da kendilerine hiçbir kötülük dokunmadan Allah'tan bir nimet ve lütufla geri dönmüşlerdi... Çünkü Allah rızası peşinde koşuyorlardı. Allah muazzam bir lütfa sahiptir.

[١٨٩٧] {وَيَسْتَبْشِرُونَ بِـ}إخوانهم المجاهدين {الَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ} أي لم يُقتَلوا فيلحقوا بهم {مِنْ خَلْفِهِمْ} يريد الذين من خلفهم قد بقوا بعدهم وهم قد تقدموهم. وقيل: لم يلحقوا بهم، لم يدركوا فضلهم ومنزلتهم. {أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ} بدل من {الَّذِينَ}. والمعنى: ويستبشرون بما تبين لهم من حال من تركوا خلفهم من المؤمنين، وهو أنهم يبعثون آمنين يوم القيامة. بشرهم الله بذلك فهم مستبشرون به.

[١٨٩٨] وفي ذكر حال الشهداء واستبشارهم بمن خلفهم بعث للباقين بعدهم على ازدياد الطاعة، والجد في الجهاد، والرغبة في نيل منازل الشهداء وإصابة فضلهم، وإحماد لحال من يرى نفسه في خير فيتمنى مثله لإخوانه في الله، وبشرى للمؤمنين بالفوز في المآب. وكرّر {يَسْتَبْشِرُونَ} ليعلق به ما هو بيان لقوله {أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} من ذكر النعمة والفضل، وأن ذلك أجر لهم على إيمانهم يجب في عدل الله وحكمته أن يحصل لهم ولا يضيع

[١٨٩٩] وقرئ وأن الله بالفتح، عطفًا على النعمة والفضل؛ وبالكسر على الابتداء، وعلى أنّ الجملة اعتراض. وهي قراءة الكسائي، وتعضدها قراءة عبد الله والله لا يضيع.

١٧٢-﴿الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

١٧٣-﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾

١٧٤-﴿فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ﴾

[1900] الذين استجابوا ifadesi ya mübtedadır ve لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا onun haberidir ya daha önce geçen المؤمنين kelimesinin sıfatıdır ya da medih ifade eden bir cümle olarak mansubdur.

[1901] Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] ve adamları Uhud'dan ayrılıp da Ravhâ'ya ulaştıklarında savaşı bırakıp geldiklerine pişman olmuş ve geri dönmek istemişlerdi. Peygamber (s.a.) bu durumu haber alınca onları geri dönmekten vazgeçirmek istemiş; kendisinin ve arkadaşlarının hâlâ güç ve kuvvetlerinin yerinde olduğunu göstermek isteyerek, arkadaşlarını Ebû Süfyan'ı takip etmeye teşvik edip; "Bizimle birlikte bu takibe sadece dün burada bizimle beraber olanlar katılacak!" buyurmuştu. Peşinden, bir grupla birlikte yola çıkıp Medine'den sekiz mil uzakta olan Hamrâ'u'l-esed denilen mevkiye kadar gitmişlerdi. Sahabiler yaralı olmalarına rağmen, sırf bu hareketin sevabını kaçırmamak için bu takibe katıldılar. Bu arada, Allah Müşriklerin gönüllerine korku salmış ve onlar da Uhud'a dönmekten vazgeçerek Mekke'ye doğru yollarına devam etmişlerdi. İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 472, 486 vd.].

[1902] وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ'daki من harfi; tıpkı الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً ["Allah iman edip salih ameller işleyenlere, yani bunlara mağfiret vaad etmektedir." (Fetih 48/29)] deki من gibi tebyîn içindir; zira bu من'in teb'îz için olması mümkün değildir. Çünkü bu âyette Allah ve Resulünün çağrısına uyanların bir kısmı değil, tamamı ihsan ve takva üzere olan kimselerdi; dolayısıyla, ihsan üzere hareket edenlerin onların bir kısmı olduğu söylenemez. Nitekim Urve b. Zübeyr'den [v.94/713]; Hazret-i Âişe'nin [v.58/678], kendisine -Ebû Bekr ve Zübeyr'i [v.36/656] kastederek- "Senin iki atan da Allah ve Resulünün çağrısına uyanlardandır" dediği nakledilmiştir. [*Müslim*, "Fedâ'il", 77]

[1903] "Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; 'Adamlar sizin için kuvvet toplamış!...' dedikleri zaman…" Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] Uhud'dan ayrılırken "Ya Muhammed! İstersen seneye bu zamanlar Bedir'de buluşalım!" diye seslenmiş. Bunun üzerine, Peygamber (s.a.) de "İnşâallah!" diye karşılık vermiş. Ertesi sene Ebû Süfyan, Mekkelileri toplayıp gelmiş; ancak Merru'z-zahrân denilen mevkiye varınca, Allah kalplerine korku salmış ve bunun üzerine geri dönmeye karar vermişlerdi [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 468]. O sırada umreden dönüp Medine'ye doğru gitmekte olan Nu'aym b. Mes'ûd [v.30/650] ile karşılaşmışlar. Ebû Süfyan:

[١٩٠٠] {اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا} مبتدأ خبره {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} أو صفة للمؤمنين، أو نصب على المدح.

[١٩٠١] روى: أنّ أبا سفيان وأصحابه لما انصرفوا من أحد فبلغوا الرَّوْحاء ندموا وهموا بالرجوع، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فأراد أن يُرهبهم ويُريهم من نفسه وأصحابه قوّة، فندَب أصحابَه للخروج في طلب أبي سفيان وقال: «لا يخرجن معنا أحد إلا من حضر يومنا بالأمس.» فخرج رسول الله ﷺ مع جماعة حتى بلغوا حمراء الأسد وهي من المدينة على ثمانية أميال، وكان بأصحابه القرح فتحاملوا على أنفسهم حتى لا يفوتهم الأجر، وألقى الله الرعب في قلوب المشركين فذهبوا، فنزلت.

[١٩٠٢] ومِن في {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ} للتبيين مثلَها في قوله تعالى {وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً} [الفتح: ٢٩]، لأنّ الذين استجابوا لله والرسول قد أحسنوا كلهم واتقوا، لا بعضهم. وعن عروة بن الزبير: قالت لي عائشة رضي الله عنها: إن أبويك لمن الذين استجابوا لله والرسول؛ تعني أبا بكر والزبير.

[١٩٠٣] {اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ} روى أنّ أبا سفيان نادى عند انصرافه من أحد: يا محمد! موعدنا موسم بدر القابل إن شئت. فقال النبي ﷺ: إن شاء الله. فلما كان القابل خرج أبو سفيان في أهل مكة حتى نزل مرَّ الظهران. فألقى الله الرعب في قلبه فبدا له أن يرجع، فلقي نعيم بن مسعود الأشجعي وقد قدم معتمرًا فقال:

"Ya Nu'aym! Muhammed'le Bedir'de buluşmak üzere sözleşmiştik. Bu yıl ise kurak bir yıl. Hayvanlarımızı otlatacağımız ve sütlerinden içeceğimiz bir yıldan başkası ise bizim işimize yaramaz. Ben, 'Muhammed gelir de biz gelmezsek bu onu cesaretlendirir.' diye düşünmüştüm. Şimdi sen Medine'ye git ve onları buraya gelmekten vazgeçir. Bunu yaparsan sana benden on deve!" demiş. Bunun üzerine Nu'aym yoluna devam edip Medine'ye varmış ve Müslümanların sefer hazırlığı içinde olduklarını görünce şöyle demişti: "Bu yapmayı düşündüğünüz şey doğru bir fikir değil. Geçen sene buraya kadar hem de az bir sayıda gelmişlerdi, savaştan ancak kaçanlarınız kurtulabildi! Bu sene sizin için kuvvet toplayıp gelmelerine rağmen, şehirden çıkmak istiyorsunuz. Vallahi! Bu sefer içinizden bir tek kimse kurtulamaz." demişti. Bir başka rivayete göre; Ebû Süfyan Medine'ye zahire almak için giden Abd-i Kays kabilesinden bir grupla karşılaşmış ve eğer Müslümanları Bedir'e gelmekten caydırırlarsa, kendilerine bir deve yükü kuru üzüm verme taahhüdünde bulunmuştu [İbn Hişâm, *Sîret,* s. 474]. Sonuç olarak; yapılan kafa karıştırmalar sonrasında Müslümanlar Bedir'e gitmek istememişler; bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Vallahi! Benimle birlikte hiç kimse gelmese dahi ben yine de gideceğim!" diyerek, yetmiş atlı ile birlikte yola çıkmıştı. Hazret-i Peygamber ve arkadaşları o esnada; "Allah bize kâfidir... Ne güzel vekildir O!.." diyorlardı. -Bu ifadenin, Hazret-i İbrahim'in ateşe atıldığı zaman söylediği söz olduğu söylenir.- Yola çıkan Peygamber (s.a.) ve maiyetindeki arkadaşları nihayetinde Bedir'e varmış ve sekiz gün orada kalmışlardı. O arada yanlarında getirdikleri malları satıp kazanç elde etmişler; ardından da kârlı ve sâlimen Medine'ye dönmüşlerdi. Ebû Süfyan Mekke'ye dönmüş; Mekkeliler onunla birlikte gidip dönen askerlere sevik [çorba] askerleri diye ad takmışlar ve onlara "Siz oraya çorba içmeye gitmişsiniz!" demişlerdi.

[1904] Yani, âyette geçen ilk "insanlar", [Peygamber ve ashabını Bedir'e gitmekten] vazgeçirmeye çalışanları; diğeri ise, Ebû Süfyan [v.31/652] ve beraberindekileri ifade etmektedir. Eğer "Müslümanları Bedir'e gitmekten caydırmaya çalışan bir tek Nu'aym olduğu halde neden 'insanlar' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Böyle bir ifadenin kullanılması için, onun *insan* olması yeterlidir. Tıpkı bir tek ata binip, yalnız bir hırka giydiği halde "Falanca, atlara biner; hırkalar giyer" dendiği gibi. Ya da o kişi o sözü söylediği zaman, ona katılarak; onun hedefe fırlattığı oka adeta kanat takıp [yani onunla aynı değirmene su taşıyıp], Müslümanları caydırmaya çalışan -kendisinden başka- birileri daha vardı.

يا نعيم، إني واعدت محمدًا أن نلتقي بموسم بدر، وإن هذا عام جدب ولا يصلحنا إلا عام نرعى فيه الشجر ونشرب فيه اللبن، وقد بدا لي ولكن إن خرج محمد ولم أخرج زاده ذلك جراءةً، فالحقْ بالمدينة فثبِّطْهم، ولك عندي عشر من الإبل. فخرج نعيم فوجد المسلمين يتجهزون، فقال لهم: ما هذا بالرأي. أتوكم في دياركم وقراركم فلم يفلت منكم أحد إلا شريدًا، فتريدون أن تخرجوا وقد جمعوا لكم عند الموسم، فوالله لا يفلت منكم أحد. وقيل: مرّ بأبي سفيان ركب من عبد القيس يريدون المدينة للمِيرة فجعل لهم حمل بعير من زبيب إن ثبطوهم، فكره المسلمون الخروج. فقال ﷺ: «والذي نفسي بيده لأخرجن ولو لم يخرج معي أحد!» فخرج في سبعين راكبًا؛ وهم يقولون: حسبنا الله ونعم الوكيل. -وقيل: هي الكلمة التي قالها إبراهيم عليه السلام حين ألقي في النار.- حتى وافوا بدرًا وأقاموا بها ثماني ليال، وكانت معهم تجارات فباعوها وأصابوا خيرًا، ثم انصرفوا إلى المدينة سالمين غانمين. ورجع أبو سفيان إلى مكة فسمى أهل مكة جيشه جيش السويق. قالوا: إنما خرجتم لتشربوا السويق.

[١٩٠٤] فالناس الأوّلون: المثبِّطون، والآخرون: أبو سفيان وأصحابه. فإن قلت: كيف قيل: {النَّاسُ} إن كان نُعيم هو المثبِّط وحده؟ قلت: قيل ذلك، لأنه من جنس الناس، كما يقال: فلان يركب الخيل ويلبس البرود، وماله إلا فرس واحد وبُرْد فرد. أو لأنه حين قال ذلك لم يخل من ناس من أهل المدينة يضامونه، ويَصِلون جناحَ كلامه، ويثبطون مثل تثبيطه.

[1905] "Onların imanını arttırmış' ifadesindeki gizli zamir nereye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** Söylenen söz olan "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" ifadesine râcidir. Sanki "onlar bu sözü söylediler ve o da onların imanını arttırdı" denilmiştir. Ya da o zamir قالوا kelimesinin masdarına râcidir. *Men sadeka kâne hayr*^{an} *le-hû* [Kim doğru söylerse, bu, onun için daha hayırlıdır] sözünde olduğu gibi. Veya "insanlar" ifadesiyle yalnızca Nu'aym [v.30/650] kastedilecek olursa, ona râcidir.

[1906] Eğer Nu'aym [v.30/650] veya onun sözleri Müslümanların imanını nasıl arttırmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Müslümanlar, ne zaman ki onun sözlerini dinlemeyip niyetlerine sarılarak cihad etmede kararlılık gösterdiler ve İslâm'a bağlılık gösterdiler, işte bu, onların yakînlerini arttırdı, inançlarını güçlendirdi. Tıpkı yakînin, delillerin birbirine eklenmesiyle artması gibi. Ayrıca Müslümanların, Nu'aym'ın kendilerini caydırmaya çalışmasını müteakip [Medine'den] çıkıp düşmanın bulunduğu yere doğru hareket etmeleri büyük bir tâat idi. Tâatler ise imanın bir parçasıdır, çünkü iman itikat, ikrar ve amelden ibarettir. Rivayete göre; İbn Ömer [v.73/692] şöyle nakletmiştir: "[Bir defasında] 'Ya Rasûlallah! İman artar, eksilir mi?' dedik. Rasûlullah; 'evet artar artar ve sonunda sahibini cennete sokar; buna karşılık, eksilir eksilir ve sonunda sahibini cehenneme düşürür' buyurdu." Hazret-i Ömer (r.a.)'ın da birinin elinden tutarak "kalk, imanımızı arttıralım!" dediği nakledilmiştir[45]. Keza, Peygamber (s.a.)'in; "Ebû Bekr'in imanı bu ümmetin imanıyla tartılacak olsa Ebû Bekr'in imanı daha ağır gelirdi" dediği de rivayet edilmiştir [KT.b].

[1907] حَسْبُنَا اللهُ [Allah bize kâfidir] cümlesinde *hasbunâ* [bize kifayettir] ifadesi *muhsibunâ* [bize kâfidir] anlamındadır. Birine bir şey kâfi geldiğinde; *ahsebehu'ş-şey'u* denir. Kelimenin kâfi anlamında olduğunun delili, *hâzâ raculun hasbuke* demek sûretiyle nekire bir kelimeye sıfat yapılabilmesidir, zira ism-i fâil mânasında olduğu için [Kâf'a] izafe edilmesi hakiki değildir.

[1908] "Ne güzel vekildir O!.." *Vekîl*, *mevkûl* anlamında olup mâna şöyledir: Her şeyin kendisine bırakıldığı ne güzel bir Rab'dır O!..

[1909] Bedir'den "lütufla," yani ticaret yapıp kâr ederek "ve" Allah tarafından lütfedilen "nimetle" -ki düşmanla karşılaşmadan salimen dönmeleridir; tıpkı *"Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur"* [Bakara 2/198] âyetinde olduğu gibi- "sonra da kendilerine hiçbir kötülük dokunmadan", yani kendilerini üzecek bir düşman hareketiyle karşılaşmadan "geri dönmüşlerdi. Çünkü" cesaretle [Bedir'e] gelmek sûretiyle "Allah rızası peşinde koşuyorlardı. Allah da muazzam bir lütfa sahiptir." Nitekim bu işe kendilerini muvaffak kılmak sûretiyle onlara lütufta bulunmuştur.

45 Mu'âz b. Cebel'in *"Gelin oturup bir müddet iman edelim!"* (*Buhârî,* "İman", 1) deyişi ile aynı anlamdadır. / ed.

[١٩٠٥] فإن قلت: إلام يرجع المستكن في {فَزَادَهُمْ}؟ قلت: إلى المقول الذي هو {إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ} كأنه قيل: قالوا لهم هذا الكلام فزادهم إيمانًا؛ أو إلى مصدر {قَالُوا}، كقولك: من صدق كان خيرًا له؛ أو إلى الناس إذا أريد به نُعيم وحده.

[١٩٠٦] فإن قلت: كيف زادهم نعيم أو مقولُه إيمانًا؟ قلت: لما لم يسمعوا قوله وأخلصوا عنده النية والعزم على الجهاد وأظهروا حمية الإسلام، كان ذلك أثبت ليقينهم وأقوى لاعتقادهم، كما يزداد الإيقان بتناصر الحجج؛ ولأن خروجهم على أثر تثبيطه إلى وجهة العدو طاعة عظيمة، والطاعات من جملة الإيمان؛ لأنّ الإيمان اعتقاد وإقرار وعمل. وعن ابن عمر: قلنا يا رسول الله إن الإيمان يزيد وينقص؟ قال: «نعم، يزيد حتى يدخل صاحبه الجنة؛ وينقص حتى يدخل صاحبه النار.» وعن عمر ﷺ: أنه كان يأخذ بيد الرجل فيقول: قم بنا نزدد إيمانًا! وعنه: لو وزن إيمان أبي بكر بإيمان هذه الأمّة لرجح به.

[١٩٠٧] {حَسْبُنَا اللهُ} محسبنا، أي كافينا. يقال: أحسبه الشيء، إذا كفاه. والدليل على أنه بمعنى المحسِب أنك تقول: هذا رجل حسبك، فتصف به النكرة؛ لأنّ إضافته لكونه في معنى اسم الفاعل غير حقيقة.

[١٩٠٨] {وَنِعْمَ الْوَكِيلُ} ونعم الموكول إليه هو.

[١٩٠٩] {فَانْقَلَبُوا} فرجعوا من بدر {بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ} وهي السلامة وحذر العدوّ منهم {وَفَضْلٍ} وهو الربح في التجارة، كقوله {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} [البقرة: ١٩٨]. {لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ} لم يلقوا ما يسوءهم من كيد عدو، {وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللهِ} بجرأتهم وخروجهم {وَاللهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ} قد تفضل عليهم بالتوفيق فيما فعلوا.

Bu ifade ile onlarla beraber hareket etmeyenlerde pişmanlık uyandırılmaya çalışılmakta ve onların elde ettiği şeyden kendilerini mahrum bırakma sonucunu doğuran o görüşlerinde hata ettikleri gösterilmektedir. Rivayete göre; bu harekete katılan Müslümanlar "Bu gaza sayılır mı?" diye bir düşünceye meyletmişler ve Allah da kendilerine gaza sevabı vermiş ve onlardan razı olmuştur.

175. Bakınız; bu sözü size söyleyen, aslında, şeytandır; o sadece kendi dostlarını korkutabilir. Siz; -şayet mü'minseniz- onlardan korkmayın, Benden korkun.

[1910] "Bakınız; bu sözü size söyleyen, aslında, şeytandır," yani o sizi alıkoymaya çalışan şeytandan başkası değildir; "o, sadece kendi dostlarını korkutabilir." Bu, yeni bir cümle olup onun şeytanlığını beyan etmektedir; veya ism-i işareti tavsif etmektedir ki bu durumda "korkutabilir" kelimesi, haber olur [Yani işbu şeytan … korkutabilir]; "Şeytan"dan maksat da Nu'aym [v.30/650] veya Ebû Süfyan'dır [v.31/652]. Ayrıca, mahzuf bir muzâf [*kavl* / söz] takdir ediliyor da olabilir. Buna göre anlam şöyle olur: Bu, aslında şeytanın yani İblis *'Aleyhilla'ne*'nin sözüdür; bununla sizi kendi dostlarına, yani Ebû Süfyan ve adamlarına karşı korkutmaya çalışmaktadır. İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd'un [v.32/652]; يخوفكم أولياءه [dostlarına karşı sizi korkutmaya çalışır] tarzında okumaları ve "onlardan korkmayın" buyurulmuş olması da buna delâlet eder. "Şeytan, ancak Peygamber (s.a.) ile beraber cihada çıkmayan 'dost'larını korkutabilir" anlamında olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "Bu tefsire göre 'onlardan korkmayın' cümlesindeki zamir neye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** "Adamlar sizin için kuvvet toplamış!" cümlesindeki "adamlar"a râcidir; yani onlardan korkup da savaşa katılmazlık etmeyin; "Şayet mü'minseniz Ben'den kork"up peygamberimle beraber cihad edin ve onun size emrettiği şeye koşun. İman, insanlardan korkmayı değil, Allah'tan korkmayı tercih etmenizi gerektirir; [Peygamberler hakkındaki] "Allah'tan sakınıp O'ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler..." [Ahzâb 33/39] âyetinde belirtildiği gibi.

176. (Resulüm!) Nankörce inkâr etmekte koşturanlar seni üzmesin. Onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah'ın murâdı, onlara Âhirette bir nasip vermemektir. Üstelik, kendilerini büyük de bir azap bekliyor!

177. İmanı vererek küfrü satın alanlar; hiçbir şekilde Allah'a zarar veremezler. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

178. Nankörce inkâr edenler, onları kendi hallerine serbest bırakmamızın, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar! Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz. Alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!

وفي ذلك تحسير لمن تخلف عنهم، وإظهار لخطأ رأيهم حيث حرموا أنفسهم ما فاز به هؤلاء. وروي أنهم قالوا: هل يكون هذا غزوا، فأعطاهم الله ثواب الغزو ورضي عنهم.

١٧٥-﴿إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٩١٠] {الشَّيْطَانُ} خبر {ذَلِكُمْ}، بمعنى: إنما ذلكم المثبط هو الشيطان. و{يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ} جملة مستأنفة، بيان لشيطنته؛ أو الشيطان صفة لاسم الإشارة، ويخوِّف الخبر. والمراد بالشيطان نعيم، أو أبو سفيان. ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف، بمعنى إنما ذلكم قول الشيطان، أي قول إبليس لعنه الله {يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ} يخوّفكم أولياءه الذين هم أبو سفيان وأصحابه. وتدل عليه قراءة ابن عباس وابن مسعود يخوِّفكم أولياءَه، وقوله: {فَلَا تَخَافُوهُمْ}. وقيل يخوّف أولياءه القاعدين عن الخروج مع رسول الله ﷺ. فإن قلت: فإلام رجع الضمير في {فَلَا تَخَافُوهُمْ} على هذا التفسير؟ قلت: إلى الناس في قوله {إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ} [آل عمران: ١٧٣] فلا تخافوهم فتقعدوا عن القتال وتجبُنوا {وَخَافُونِ} فجاهدوا مع رسولي وسارعوا إلى ما يأمركم به {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} يعني أنّ الإيمان يقتضي أن تؤثروا خوف الله على خوف الناس {وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللهَ} [الأحزاب: ٣٩].

١٧٦-﴿وَلا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٧٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

١٧٨-﴿وَلا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

[1911] "Nankörce inkâr etmekte koşturanlar" yani hızla küfre düşenler ve onu çok arzu edenler. Bunlar, [2. Bedir seferine] katılmayanlardan nifak içinde olanlardır. Bunların İslâmiyet'den ayrılan bazı kimseler oldukları da söylenmiştir. Eğer "Bir peygamberin [normal olarak] münafığın nifakından ve mürteddin de irtidadından mahzun olması gerekirken, neden 'seni üzmesin' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin mânası 'sana zarar verebilecekleri ve sana karşı başkalarına yardım edebilecekleri endişesiyle seni üzmesinler' demektir. Nitekim "Onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler" buyrulmaktadır. Yani onlar nankörce inkâr etmekte koşturmakla, kendilerinden başkasına zarar veremezler; hareketlerinin vebali kendilerinden başkasına terettüp edecek değildir. Allah Teâlâ bu noktada onların inkâra yarışmalarının vebalinin nasıl kendilerine ait olduğunu açıklama sadedinde; "Allah'ın muradı, onlara Âhirette bir nasip vermemektir" buyurmaktadır. Yani 'sevaptan bir nasip' demektir. "Onları [âhirette] sevap yerine "büyük de bir azap bekliyor!" Bu ise, insanın kendi kendine verebileceği en büyük zarardır. **Şayet** "Allah onlara âhirette bir nasip vermez' denmeli değil miydi? 'Murat etmez' demesinde ne faide vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, azgınlıkta ısrar edip son noktaya ulaştıklarına dikkat çekmek için, inkâra yarıştıkları anda sevaptan mahrumiyet ve bir de azaba düçar olmalarını gerektiren sebebin tam olarak gerçekleşmiş olduğunu, ayrıca başka bir sebebe gerek kalmadığını ve bundan dolayı *Rahmân, Rahîm* Allah'ın onlara rahmetiyle muamele etmek *istemediğini* bildirmektir.

[1912] "İmanı vererek küfrü satın alanlar" ifadesi, ya söz konusu kişilerden bir daha bahsetmekte -ve böylece, Allah'ın kendilerine nispet ettiği küfrü haklarında te'kid ve tescil etmektedir- ya da inkâr edenlerin tamamını kapsarken, ilk ibare de özel olarak [2. Bedir'e] katılmayan münafıkları veya İslâm'dan ayrılanları ifade etmektedir. Yahut da ilk ifade, umumi olarak inkârcılar; ikinci ifade ise hususi olarak nifak üzere olup veya dinden çıkarak o harekete katılmayanlara işaret etmektedir.

[1913] شَيْئاً kelimesi, masdar olarak mansubtur; mâna "hiçbir zarar, herhangi bir zarar" şeklindedir.

[1914] الَّذِينَ كَفَرُوا [Nankörce inkâr edenler] cümlesi, ولا تَحْسَبَنَّ şeklinde Tâ ile okuyanlara göre mansub; أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِم [onları kendi hallerine serbest bırakmamızın] kısmı ise ondan bedeldir ve anlam; "Sakın, inkâr edenlere mühlet vermemizin onlar için hayır olduğunu sanmayasınız" şeklindedir. Burada أن ve devamındaki cümle iki mef'ûl yerine geçmektedir. Tıpkı أم تحسب أنّ أكثرهم يسمعون ["Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini mi zannediyorsun?" (Furkân 25/44)] âyetinde olduğu gibi.

[١٩١١] {يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ} يقعون فيه سريعًا ويرغبون فيه أشدّ رغبة، وهم الذين نافقوا من المتخلفين. وقيل: هم قوم ارتدّوا عن الإسلام. فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَا يَحْزُنْكَ}، ومن حق الرسول أن يحزن لنفاق من نافق وارتداد من ارتدّ؟ قلت: معناه لا يحزنوك لخوف أن يضرّوك ويعينوا عليك. ألا ترى إلى قوله {إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئًا} يعني أنهم لا يضرون بمسارعتهم في الكفر غير أنفسهم، وما وبال ذلك عائدًا على غيرهم. ثم بين كيف يعود وباله عليهم بقوله {يُرِيدُ اللهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِى الْآخِرَةِ} أي نصيبًا من الثواب {وَلَهُمْ} بدلَ الثواب {عَذَابٌ عظِيمٌ} وذلك أبلغ ما ضرّ به الإنسان نفسه. فإن قلت: هلا قيل: لا يجعل الله لهم حظًا في الآخرة، وأيّ فائدة في ذكر الإرادة؟ قلت: فائدته الإشعار بأنّ الداعي إلى حرمانهم وتعذيبهم قد خلص خلوصًا لم يبق معه صارف قط حين سارعوا في الكفر، تنبيهًا على تماديهم في الطغيان وبلوغهم الغاية فيه، حتى أنّ أرحم الراحمين يريد أن لا يرحمهم!

[١٩١٢] {إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ} إمّا أن يكون تكريرًا لذكرهم للتأكيد والتسجيل عليهم بما أضاف إليهم، وإمّا أن يكون عامًّا للكفار، والأوّل خاصًّا فيمن نافق من المتخلفين، أو ارتدّ عن الإسلام أو على العكس.

[١٩١٣] و{شَيْئًا} نصب على المصدر؛ لأن المعنى: شيئًا من الضرر وبعض الضرر.

[١٩١٤] {اَلَّذِينَ كَفَرُوا} فيمن قرأ بالتاء نصب و{أَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ} بدل منه؛ أي ولا تحسبنّ أنّ ما نملي للكافرين خير لهم. وأن مع ما في حيزه ينوب عن المفعولين، كقوله {أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ} [الفرقان: ٤٤]

ما ise masdariyyedir; buna göre cümle; ولا تحسبنّ أنّ إملاءَنا خيرٌ [onları kendi hallerine serbest bırakmamızın hayırlı olduğunu zannetmeyin] şeklinde takdir edilir. Bu durumda kelimenin, dilbilgisi / imlâ kuralları açısından أنَّ مَا şeklinde ayrı yazılması gerekirken, [Hazret-i Osman devrinde hazırlanan ilk resmî] İmam Mushaf'ta bitişik yazıldığı için, Mushaf yazımında ona ittiba edilir, aykırı davranılmaz.

[1915] Eğer "iki mef'ûlden yalnızca biri zikredildiği halde, bedel getirilmesi nasıl sahih olmuştur? Oysa حسب fiilinde tek mef'ûlle yetinmek doğru olmaz" dersen, şöyle derim: Bedel ve mübdelün minh ile iktifâ münahhâ hükmündedir, yani kelimelerin yerleri değiştirilmiş olmaktadır. Nitekim *ca'altu metâ'ake* diye susman caiz olmadığı halde, *ca'altu metâ'ake ba'dahû fevka ba'd*[in] [eşyanı üst üste koydum] diyebilirsin [Bu, *ca'altu ba'da metâ'ike fevka ba'd*in hükmündedir]. Ayrıca âyette; ولا تحسبنّ الذين كفروا أصحاب الإملاءَ أنَّ خيرٌ لأنفسهم [Sakın, inkâr edenleri; 'kendi hallerine serbest bırakılmaları kendilerine hayır getiren' kimseler sanmayasın] şeklinde veya ولا تحسبنّ حالَ الذين كفروا أنَّ الإملاءَ خيرٌ لأنفسهم [Sakın, inkâr edenlerin durumunu; 'kendi hallerine serbest bırakılmaları kendilerine hayır getiriyor' sanmayasın] şeklinde mukadder ve mahzuf kelimeler eklemek de mümkündür.

[1916] ولا تحسبنّ'yi ولا يحسبن şeklinde Ya ile okuyanlara göre ise, الذين [mahallen] merfû', ولا يحسبن ise, أنّ ile devamındaki cümleye müteallıktır.

[1917] نُمْلِي fiili; kendi haline serbest bırakmak anlamında olup, "kişi istediği şekilde otlasın diye atının yularını çözdüğü" zaman kullanılan *emlâ li-ferasihî* ifadesinden isti'âre edilmiştir. Bu kelimenin onlara mühlet verme ve ömürlerini uzatma anlamında olduğu da söylenmiştir; buna göre âyetin mânası "onlara mühlet vermemizin, onlara engel olmaktan veya [normalde daha fazla yaşayabileceklerken] 'ecellerini kesmek'den daha hayırlı olduğunu sanmayın" şeklinde olur.

[1918] [İkinci] أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ'deki Mâ, ilkinin aksine, ameli engelleyen Mâ-i Kâffe olduğu için hakkı bitişik yazılmaktır. Bu ikincisi, ilkinin illetini göstermek için zikredilmiş yeni bir cümledir. Sanki "Kendi hallerine bırakılmalarının, neden kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar?" diye sorulmuş ve "Çünkü biz onları günahları artsın diye kendi hallerine bırakmaktayız" diye cevap verilmiştir. **Şayet** "Günahın artması, Allah'ın onları kendi hallerine bırakmasının amacı nasıl olabilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Günahın artması mühlet verme için bir illettir; her illet de gaye değildir.

وما مصدرية، بمعنى: ولا تحسبنّ أنّ إملاءنا خير. وكان حقها في قياس علم الخط أن تكتب مفصولة. ولكنها وقعت في الإمام متصلة؛ فلا يخالف، وتتبع سنة الإمام في خط المصاحف.

[١٩١٥] فإن قلت: كيف صحّ مجيء البدل ولم يذكر إلا أحد المفعولين، ولا يجوز الاقتصار بفعل الحسبان على مفعول واحد؟ قلت: صحّ ذلك من حيث إنّ التعويل على البدل والمبدل منه في حكم المنحى، ألا تراك تقول: جعلت متاعك بعضه فوق بعض، مع امتناع سكوتك على متاعك. ويجوز أن يقدّر مضاف محذوف على: ولا تحسبنّ الذين كفروا أصحاب أن الإملاء خير لأنفسهم. أو ولا تحسبنّ حال الذين كفروا أن الإملاء خير لأنفسهم.

[١٩١٦] وهو فيمن قرأ بالياء رفع، والفعل متعلق بأن وما في حيزه.

[١٩١٧] والإملاء لهم: تخليتهم وشأنهم، مستعار من أملى لفرسه، إذا أرخى له الطول ليرعى كيف شاء. وقيل: هو إمهالهم وإطالة عمرهم. والمعنى: ولا تحسبنّ أن الإملاء خير لهم من منعهم أو قطع آجالهم.

[١٩١٨] {إِنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ} ما هذه حقها أن تكتب متصلة، لأنها كافة دون الأولى، وهذه جملة مستأنفة تعليل للجملة قبلها، كأنه قيل: ما بالهم لا يحسبون الإملاء خيرًا لهم؟ فقيل: {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا}. فإن قلت: كيف جاز أن يكون ازدياد الإثم غرضًا لله تعالى في إملائه لهم؟ قلت: هو علة للإملاء، وما كل علة بغرض.

Nitekim dikkat edersen, "Âciz ve muhtaç olduğum için cihada katılmadım; şerre mâruz kalma endişesiyle şehirden çıktım" denir ki, bunların hiçbiri amaç değildir; sadece illet ve sebeptir. İşte bunun gibi, günahın artması da mühlet vermenin illet ve sebebi yapılmıştır. **Şayet** "Günahın artması, acz savaşa katılmamanın illeti olduğu gibi, kendi haline bırakmanın illeti nasıl olabilmiş?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın, her şeyi kuşatan ilminde onların, günahlarını arttıracakları bilindiği için, kendi haline bırakma mecaz yoluyla onların günahlarının artması için bir illet ve sebep olmuştur.

[1919] Yahya b. Vessâb [v.103/721], birinci انما'yı kesreli, ikinciyi fethalı ve ilk kelimeyi de وَلا يَحْسَبَنَّ şeklinde Yâ ile okumuştur ki buna göre anlam şöyle olmaktadır: İnkâr edenler onları kendi hallerine bırakmamızın, kendilerinin yaptığı gibi günahları artsın diye olduğunu sanmasınlar; [aksine] o yalnızca tevbe edip imana girsinler diyedir. Bu durumda, "onları kendi hallerine bırakmamız daha hayırlıdır" cümlesi, fiille mef'ûlü arasında bir ara cümle olmaktadır. Mâna şöyledir: Onları kendi hallerine bırakmamız, -eğer Allah'ın süre tanıyarak ve hemen cezalandırmayarak kendilerine ettiği in'âmı bilir ve salih amel işlerlerse- kendileri için daha hayırlıdır. "Peki, bu kıraate göre, 'alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!' cümlesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Mâna; 'Onları kendi haline bırakmamızın, günahlarının artması ve azaba düçar edilmeleri için olduğunu sanmasınlar' şeklindedir. Vav, hâl içindir; sanki 'kendileri için alçaltıcı azap hazırlanmış olarak günahları artsın diye' denilmektedir.

179. (Ey mü'minler!) Allah; elbette siz mü'minleri içinde bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildi; elbette murdarı temizden ayıracaktı. Allah, sizi gayba muttalî kılacak da değildi, -fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçiyor.- Öyleyse, Allah ve resullerine iman edin. Şayet iman eder ve sakınırsanız, sizin için muazzam bir mükâfat vardır.

[1920] [لِيَذَرَ kelimesindeki] Lâm olumsuzluğu te'kid içindir. "İçinde bulunduğunuz hâl üzere", yani halis mü'minlerle münafıkların karışık olduğu… "Elbette murdarı temizden ayıracaktı", yani "münafığı halis olandan ayıracaktı. يَمِيزَ kelimesi; يُمَيِّزُ مَيَّزَ kalıbından ve -İbn Kesir [v.120/737] tarafından, مَيَّزَ mânasında olmak üzere- أَمازَ يُميزُ kalıbından da okunmuştur.

[1921] "Siz zamirinde hitap kimedir?" **dersen, şöyle derim:** Samimi olsun münafık olsun, tasdik iddiasındakilerin tamamınadır. Sanki "Elbette Allah sizden samimi olanları içinde bulunduğunuz hal üzere -birbirinize karışmış olarak, hepiniz tasdikte birleştiğiniz için, samimi olanınızı münafık olanınızdan ayrılmamış olarak- bırakmayacaktı; peygamberine vahyedip sizin durumunuzu ona bildirerek onları sizden ayıracaktı" denilmiştir.

ألا تراك تقول: قعدت عن الغزو للعجز والفاقة، وخرجت من البلد لمخافة الشر، وليس شيء منها بغرض لك. وإنما هي علل وأسباب، فكذلك ازدياد الإثم جعل علة للإمهال وسببًا فيه. فإن قلت: كيف يكون ازدياد الإثم علة للإملاء كما كان العجز علة للقعود عن الحرب؟ قلت: لما كان في علم الله المحيط بكل شيء أنهم مزدادون إثمًا، فكأن الإملاء وقع من أجله وبسببه على طريق المجاز.

[١٩١٩] وقرأ يحيى بن وثاب بكسر الأولى وفتح الثانية، و{لَا يَحْسَبَنَّ} بالياء، على معنى: ولا يحسبنّ الذين كفروا أن إملاءنا لازدياد الإثم كما يفعلون، وإنما هو ليتوبوا ويدخلوا في الإيمان. وقوله {أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ} اعتراض بين الفعل ومعموله. ومعناه: أن إملاءنا خير لأنفسهم إن عملوا فيه وعرفوا إنعام الله عليهم بتفسيح المدّة وترك المعاجلة بالعقوبة. فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ} على هذه القراءة؟ قلت: معناه ولا تحسبوا أن إملاءنا لزيادة الإثم وللتعذيب، والواو للحال، كأنه قيل: ليزدادوا إثمًا معدًّا لهم عذاب مهين.

١٧٩-﴿مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[١٩٢٠] اللام لتأكيد النفي {عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ} من اختلاط المؤمنين الخلَّص والمنافقين {حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} حتى يعزل المنافق عن المخلص. وقرئ يميِّز، من ميَّز. وفي رواية عن ابن كثير يُميز، من أماز بمعنى ميز.

[١٩٢١] فإن قلت: لمن الخطاب في {أَنْتُمْ}؟ قلت: للمصدّقين جميعًا من أهل الإخلاص والنفاق، كأنه قيل: ما كان الله ليذر المخلصين منكم على الحال التي أنتم عليها من اختلاط بعضكم ببعض، وأنه لا يعرف مخلصكم من منافقكم لاتفاقكم على التصديق جميعًا حتى يميزهم منكم بالوحي إلى نبيه وإخباره بأحوالكم.

Sonra; "Allah, sizi gayba muttalî kılacak da değildi" buyurarak şöyle buyurmuştur; yani Allah sizden herhangi birine gaybı bilme imkânı verecek değildir. Dolayısıyla, Peygamber (s.a.) birinin münafık, öbürünün samimi müslüman olduğunu haber verdi diye onun, Allah'ın kalpte olanları bildiği gibi bildiğini sanarak, birinin kalbinde iman, diğerininkinde küfür bulunduğunu haber verdiğini sanmayın. "Fakat Allah" elçisini gönderir ve ona gaybda şöyle olduğunu; falanın kalbinde nifak, filanınkinde ise samimiyet bulunduğunu vahyedip haber verir. Binaenaleyh, Peygamber bunu; gaybî konulara muttalî olduğu için değil, Allah kendisine bildirdiği için bilir.

[1922] Murad edilen mâna şu da olabilir: Allah sizi birbirinize karışmış bir halde bırakacak değildi; ancak Allah'ın kalplerini imtihan ettiği samimi olanların sabır ve sebat gösterebilecekleri -cihad ederek canını feda etme ve Allah yolunda infak gibi- zor şeylerle mükellef kılmak sûretiyle murdarı temizden ayıracak; bunu da inançlarınızın bir ifadesi ve kalplerinizin de işareti yapacaktı. Ta ki bazılarınız diğerlerinin kalbinde olanları, kalpte bulunanlara muttali olmak sûretiyle değil de [görünenlerle] istidlâl ederek bilsinler. Zira kalpte olanlara muttalî olmayı Allah zâtına mahsus kılmıştır. Allah içinizden herhangi birini gayba ve kalplerin gizli hallerine muttalî kılacak değil ki, onlara muttalî olarak sağlam ve bozuk olanını bilebilsin.

[1923] "Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçiyor" ve gaybî konulardan birini ona haber veriyor. "Öyleyse, Allah ve resullerine iman edin" yani O'nu doğru bir şekilde takdir etmek, gayba yalnızca O'nun muttalî olduğunu bilmek ve peygamberleri de gerçek konumlarında görmek, onların seçilmiş kullar olduklarını, ancak Allah'ın kendilerine bildirdiklerini bildiklerini, yalnızca O'nun gaybdan kendilerine bildirdiği şeyleri haber verdiklerini ve kendilerinin gaybı bilmediklerini kabul etmek sûretiyle…

[1924] Bu âyetin, "kâfirlerden bazılarının 'Muhammed, şayet peygamber ise, bizden kimin mü'min olacağını, kimin de kâfir olarak kalacağını söylesin!' demeleri üzerine nâzil olduğu Süddî'den [v.127/745] nakledilmiştir.

180. Allah'ın, kendilerine lütfundan verdiği şeylerde cimrilik edenler; sakın bunu kendileri için hayırlı sanmasınlar. Aksine, onlar için bu daha kötüdür; çünkü Kıyamet günü, cimrilik ettikleri şeyler boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası yalnız Allah'a aittir. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

ثم قال: {وَمَا كَانَ اللهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ} أي وما كان الله ليؤتي أحدًا منكم علم الغيوب، فلا تتوهموا عند إخبار الرسول عليه الصلاة والسلام بنفاق الرجل وإخلاص الآخر أنه يطلع على ما في القلوب اطلاع الله فيخبر عن كفرها وإيمانها {وَلَكِنَّ اللهَ} يرسل الرسول فيوحي إليه ويخبره بأنّ في الغيب كذا، وأن فلانًا في قلبه النفاق وفلانًا في قلبه الإخلاص، فيعلم ذلك من جهة إخبار الله لا من جهة اطلاعه على المغيَّبات.

[١٩٢٢] ويجوز أن يراد: لا يترككم مختلطين حتى يميز الخبيث من الطيب، بأن يكلفكم التكاليف الصعبة التي لا يصبر عليها إلا الخلَّص الذين امتحن الله قلوبهم؛ كبذل الأرواح في الجهاد، وإنفاق الأموال في سبيل الله، فيجعل ذلك عيارًا على عقائدكم وشاهدًا بضمائركم، حتى يعلم بعضكم ما في قلب بعض من طريق الاستدلال، لا من جهة الوقوف على ذات الصدور والاطلاع عليها، فإن ذلك مما استأثر الله به. وما كان الله ليطلع أحدًا منكم على الغيب ومضمرات القلوب حتى يعرف صحيحها من فاسدها مطلعًا عليها.

[١٩٢٣] {وَلَكِنَّ اللهَ يَجْتَبِى مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ} فيخبره ببعض المغيبات {فَآمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ} بأن تقدروه حق قدره، وتعلموه وحده مطلعًا على الغيوب، وأن تنزلوهم منازلهم بأن تعلموهم عبادًا مجتبين، لا يعلمون إلا ما علمهم الله، ولا يخبرون إلا بما أخبرهم الله به من الغيوب، وليسوا من علم الغيب في شيء.

[١٩٢٤] وعن السدي: قال الكافرون: إن كان محمد صادقًا فليخبرنا من يؤمن منا ومن يكفر؛ فنزلت.

١٨٠-﴿وَلا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[1925] وَلا يَحْسَبَنَّ kelimesini ولا تحسبن şeklinde Tâ ile okuyanlar ve Yâ ile okuyup fiilin fâilinin Peygamber (s.a.)'e veya herhangi bir kimseye râci bir zamir olduğunu kabul edenler, mahzuf bir muzaf takdir etmişlerdir. Buna göre cümle, "cimrilik edenlerin cimriliklerini sakın onlar için hayırlı sanma" şeklindedir. "Cimrilik edenler"i fâil yapanlara göre ise, birinci mef'ûl mahzuf ve cümle "cimrilik edenler, cimriliklerinin kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar" şeklinde takdir edilmiş olur. Burada "cimrilik edenler" ifadesi, bu mef'ûlün hazfine imkân vermiştir. هو zamiri fasıl içindir. A'meş [v.148/765] هو olmaksızın okumuştur. "Boyunlarına dolanacaktır" ifadesi, "aksine, onlar için bu daha kötüdür" ifadesinin tefsiridir. Yani "cimrilik ettikleri şeyin vebalini [boyundan çıkartılmayan] bir halka gibi taşırlar" demektir. Nitekim bir Arap atasözünde; kişi hakaret edilip kınanacağı çirkin bir şey yaptığında; "onu güvercin gerdanlığı gibi takındı" denir. Bazıları da şöyle demişlerdir: Cimrilik edip zekâtını vermediği mal, bir yılan olarak yaratılır ve kıyamet günü kişinin boynuna dolanıp, onu başından ayağına kadar sokar; başını yaralar ve ona 'Ben senin malınım!' der. Nitekim Peygamber (s.a.)'in; zekât vermeyenin malının, başının derisi dökülmüş -bir başka rivayette siyah- bir yılan olarak boynuna dolanacağını bildirdiği rivayet edilmiştir. [*Buhârî,* "Zekât" 3]. Neha'î'nin [v.96/714] ise, "Boynlarına ateşten bir halka dolanacaktır" dediği nakledilmiştir.

[1926] "Oysa göklerin ve yerin mirası yalnız Allah'a aittir," yani insanların elde ettiği mal vs. her şey Allah'a ait iken, neden Allah'a ait olan şeylerde O'na karşı cimrilik ediyor ve O'nun yolunda infak etmiyorlar? "O'nun sizi halife kıldığı şeylerden infak edin" [Hadîd 57/7] âyeti de aynı mânaya delâlet etmektedir.

[1927] بِما تَعْمَلُونَ hem Tâ ve hem de Yâ ile okunmuştur ["Yaptıklarınızdan / "Yaptıklarından…"]. Tâ'lı okuyuş [gaipden muhataba] *iltifat* olup, azap tehdidi hususunda daha etkili bir ifadedir; Yâ'lı okuyuş ise ibarenin normal akışına göredir.

181. "(Sanki) Allah fakir de biz zenginiz!" diye(rek infaka ve karz-ı hasene yanaşmamalarına mazeret üreten Yahudi)lerin sözünü Allah elbette işitmiştir! Bu söylediklerini, özellikle de peygamberleri haksız yere öldürmelerini yaz(acak; hesabını sor)acağız ve şöyle diyeceğiz: "Tadın şu yangın azabını!"

182. "Bu, sizin kendi ellerinizle gönderdiklerinizin karşılığıdır. Yoksa Allah asla kullarına zulmedici değildir."

[١٩٢٥] {وَلَا يَحْسَبَنَّ} من قرأ بالتاء قدّر مضافًا محذوفًا، أي ولا تحسبن بخل الذين يبخلون هو خيرًا لهم. وكذلك من قرأ بالياء وجعل فاعل يحسبن ضمير رسول الله، أو ضمير أحد. ومن جعل فاعله الذين يبخلون كان المفعول الأوّل عنده محذوفًا، تقديره: ولا يحسبن الذين يبخلون بخلهم {هُوَ خَيْرًا لَهُمْ} والذي سوغ حذفه دلالة {يَبْخَلُونَ} عليه، وهو فصل. وقرأ الأعمش بغير {هُوَ}. {سَيُطَوَّقُونَ} تفسير لقوله {هُوَ شَرٌّ لَهُمْ} أي سيُلزَمون وبال ما بخلوا به إلزام الطوق. وفي أمثالهم: تقلدها طوقَ الحمامةِ، إذا جاء بهَنَةٍ يُسبّ بها ويذم. وقيل: يجعل ما بخل من الزكاة حية يطوقها في عنقه يوم القيامة، تنهشه من قرنه إلى قدمه وتنقر رأسه، وتقول: أنا مالُك! وعن النبي ﷺ في مانع الزكاة: «يطوق بشجاع أقرع.» وروي «بشجاع أسود.» وعن النخعي: سيطوقون بطوق من نار.

[١٩٢٦] {وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} أي وله ما فيها مما يتوارثه أهلها من مال وغيره فمالهم يبخلون عليه بملكه ولا ينفقونه في سبيله. ونحوه قوله {وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ} [الحديد: ٧].

[١٩٢٧] وقرئ بما تعملون بالتاء والياء، فالتاء على طريقة الالتفات، وهي أبلغ في الوعيد؛ والياء على الظاهر.

١٨١-﴿لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾

١٨٢-﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[1928] Bu sözü, "Kimdir o ki; Allah'a güzel bir borç verecek…" [Bakara 2/245] âyetini işittiklerinde Yahudiler söylemişlerdir. Dolayısıyla, onu ya öyle inandıkları için veya alay etmek maksadıyla söylemiş olabilirler. Ancak her hâlükârda bu, ağır bir söz olup ancak azgın inkârcıların söyleyebileceği bir laftır.

[1929] "Allah'ın işitmesi" ifadesi, Allah için gizli bir şey olmadığı ve buna denk bir ceza hazırladığı anlamındadır. "Bu söylediklerini yazacağız" ifadesi, "hafaza sayfalarına yazacağız" veya yazılı bir şeyin korunup tespit edildiği gibi onu ilmimizde tesbit edip korumaya alacak, onu asla unutmayacağız" demektir. "Allah Teâlâ, önce 'Allah elbette işitmiştir" buyurduktan sonra neden 'yazacağız' demiş? Oysa 'elbette yazdık' demeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ, önce işitme gerçeğini yeminle pekiştirilmiş bir ifade ile zikretmiş, sonra "onların peygamber katletmeleri asla bilgimiz dışında olmadığı gibi, bu sözleri de asla bilgimiz haricinde olmayacak ve kesinlikle onu kaydedip koruyacağız" anlamında, bir tehdit mahiyetinde 'elbette onların sözlerini yazacağız' buyurmuştur. Allah Teâlâ onların peygamberleri katletmelerinden bahisle, onların sarfettikleri bu sözle peygamberleri geçmişte katletmelerinin aynı derecede büyük bir suç olduğunu ima etmiş ve bu son yaptıklarının aslında onların böylesi ilk cinayetleri olmadığına, küfür konusunda kıdemli kişiler olup bu hususta sabıkalarının bulunduğuna ve peygamberleri öldürmüş birilerinin bu tarz sözler sarfetmelerinin garipsenecek bir şey olmadığına işaret etmiştir.

[1930] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber bir mektup yazıp Ebû Bekr (r.a.) ile Kaynukā' oğulları Yahudilerine göndermişti. Onları Müslüman olmaya, gerçek dindarlığa, vererek kendini arındırmaya ve Allah'a güzel bir 'borç' vermeye davet ediyordu. Yahudi Finhâs; "Allah bizden borç istediğine göre fakir herhalde!" diye karşılık verince, Ebû Bekr (r.a.) herifin yüzüne bir tokat aşk etti ve "Aramızdaki anlaşma olmasaydı, boynunu vururdum senin!" dedi. Adam bunun üzerine Ebû Bekr'i Peygamber (s.a.)'e şikayet etti ve kendisinin böyle söylediğini reddetti [KT.b]. İşte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu. "Allah'ın eli bağlıdır" [Mâide 5/64] tarzındaki iddiaları da bunun gibidir.

[1931] "Onlara 'tadın' diyeceğiz," yani kıyamet günü; Müslümanlara nice kederler tattırdığınız gibi, "Tadın şu yangın azabını!" diyerek kendilerini cezalandıracağız. Yani cezalandırılan kişiye 'hisset ve tat' denilecek. Ebû Süfyan [v.31/652] Hazret-i Hamza'ya [v.3/624] şöyle demiştir: "Ey ata tanımaz! Tat bakalım yaptıklarının cezasını!" [İbn Hişâm, *Sîret*, s. 467 vd.]

[١٩٢٨] قال ذلك اليهود حين سمعوا قول الله تعالى {مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا} [البقرة: ٢٤٥]، فلا يخلو إمّا أن يقولوه عن اعتقاد لذلك، أو عن استهزاء بالقرآن؛ وأيهما كان فالكلمة عظيمة لا تصدر إلا عن متمردين في كفرهم.

[١٩٢٩] ومعنى سماع الله له: أنه لم يخفَ عليه، وأنه أعدّ له كفاءه من العقاب؛ {سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا} في صحائف الحفظة، أو سنحفظه ونثبته في علمنا لا ننساه كما يثبت المكتوب. فإن قلت: كيف قال {لَقَدْ سَمِعَ اللهُ} ثم قال {سَنَكْتُبُ}، وهلا قيل: ولقد كتبنا؟ قلت: ذكر وجود السماع أوّلًا مؤكدًا بالقسم، ثم قال: سنكتب على جهة الوعيد بمعنى لن يفوتنا أبدًا إثباته وتدوينه كما لن يفوتنا قتلهم الأنبياء. وجعل قتلهم الأنبياء قرينة له إيذانًا بأنهما في العظم أخوان، وبأن هذا ليس بأوّل ما ركبوه من العظائم. وأنهم أُصَلَاء في الكفر ولهم فيه سوابق، وأن من قتل الأنبياء لم يُستبعَد منه الاجتراء على مثل هذا القول.

[١٩٣٠] وروي: أن رسول الله ﷺ كتب مع أبي بكر رضي الله عنه إلى يهود بني قينقاع يدعوهم إلى الإسلام وإلى إقامِ الصلاة وإيتاء الزكاة، وأن يقرضوا الله قرضًا حسنًا، فقال فنحاص اليهودي: إنّ الله فقير، حين سألنا القرض! فلطمه أبو بكر في وجهه وقال: لولا الذي بيننا وبينكم من العهد لضربت عنقك! فشكاه إلى رسول الله ﷺ وجحد ما قاله، فنزلت. ونحوه قولهم {يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤].

[١٩٣١] {وَنَقُولُ} لهم {ذُوقُوا} وننتقم منهم أن نقول لهم يوم القيامة: ذوقوا {عَذَابَ الْحَرِيقِ} كما أذقتم المسلمين الغُصص. يقال للمنتقم منه: أحس، وذق. وقال أبو سفيان لحمزة رضي الله عنه: ذق عُقَقُ!

[1932] Hamza [v.156/773] سيُكتَب şeklinde Ya merfû‘ ve fiil mechul olarak; يقول şeklinde Ya ile okumuştur ["söyledikleri yazılacak ve O, … diyecek" mealinde]. Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve A‘rec [v.130/748] ise سيَكتُب şeklinde Ya'lı ve ma‘lûm olarak okumuşlardır ["O, bunların söylediğini yazacak ve … diyecek" mealinde]. İbn Mes‘ûd (r.a.) ise ويقال ذوقوا [tadın buyrulacak] diye okumuştur.

[1933] "Bu" yani geçmişteki cezaları. "Eller"in zikredilmesi, amellerin genelde elle yapılmasından dolayıdır. Tağlib yoluyla, bütün ameller ellerle işlenmiş gibi bir üslup kullanılmıştır. **Şayet** "Peki, Allah neden 'Yoksa Allah asla kullarına zulmedici değildir' cümlesini 'sizin kendi ellerinizle gönderdikleriniz' cümlesine atfetmiştir? Allah Teâlâ kullarına zulmedici olmamasını cezayı hak etmede onların günah işlemeleriyle nasıl ortak etmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın, kullarına zulmedici olmaması onlara karşı adaletli olması demektir. O'nun kötü amel işleyeni cezalandırıp iyi amel işleyeni mükâfatlandırması ise adalettir.

183. Onlar ki; "Allah bize; (gökten gelen bir) 'ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere(!) iman etmememiz' yönünde and vermiştir" derler. De ki: Benden önce nice peygamber size açık-seçik delillerle ve o söylediğiniz şeyle geldi. Doğru söylüyorsanız, onları neden öldürdünüz?!"

184. (Resulüm!) Seni yalanladılarsa, (aldırma) çünkü senden evvel kanıtlar, kitaplar ve bilhassa o aydınlatıcı kitabı getiren elçiler de yalanlanmıştı.

[1934] "And vermiştir" yani Allah Tevrat'ta bize şu özel mucizeyi, yani gökten inen bir ateşin yaktığı kurban mucizesini göstermedikçe hiçbir peygambere iman etmememizi emir ve tavsiye buyurmuştur. Nitekim İsrailoğullarının mucizeleri böyleydi; [ortaya] bir kurban getirilir, peygamber dua eder ve gökten bir ateş inip onu yakardı. Bu asılsız bir iddia ve Allah'a iftiradır. Çünkü ateşin kurbanı yakması, onu getiren peygambere iman etmeyi gerektirmez; iman etmeyi gerektiren şey, sadece, onun mucize oluşudur. Dolayısıyla, onunla diğer mucizeler eşittir. Binaenaleyh, Allah'ın, diğer mucizeler arasından bunu seçip tayin etmesi caiz olmaz. Nitekim Allah Teâlâ, daha önce peygamberlerinin kendilerine onları tasdik etmelerini gerektiren birçok mucizelerle geldiklerini, hatta kendilerinin istedikleri bu mucizeyi de gösterdikleri, eğer iman etmeleri için bu mucizenin getirilmesi gerektiği iddialarında samimi iseler neden onları katlettikleri tarzında onların tutarsızlıklarını ortaya koymuştur.

[١٩٣٢] وقرأ حمزة سيُكتَب، بالياء على البناء للمفعول، ويقول بالياء؛ وقرأ الحسن والأعرج سيَكتُب بالياء وتسمية الفاعل؛ وقرأ ابن مسعود وَيُقَال ذوقوا.

[١٩٣٣] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدّم من عقابهم وذكر الأيدي، لأن أكثر الأعمال تزاول بهنّ، فجعل كل عمل كالواقع بالأيدي على سبيل التغليب. فإن قلت: فلم عطف قوله {وَأَنَّ اللهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} على {مَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ}، وكيف جعل كونه غير ظلَّام للعبيد شريكًا لاجتراحهم السيئات في استحقاق التعذيب؟ قلت: معنى كونه غير ظلام للعبيد أنه عادل عليهم، ومن العدل أن يعاقب المسيء منهم ويثيب المحسن.

١٨٣-﴿الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

١٨٤-﴿فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾

[١٩٣٤] {عَهِدَ إِلَيْنَا} أمرنا في التوراة وأوصانا بأن لا نؤمن لرسول حتى يأتينا بهذه الآية الخاصة، وهو أن يرينا قربانا تنزل نار من السماء فتأكله، كما كان أنبياء بني إسرائيل تلك آيتهم؛ كان يقرب بالقربان، فيقوم النبي فيدعو، فتنزل نار من السماء فتأكله. وهذه دعوى باطلة وافتراء على الله، لأن أكل النار القربان لم يوجب الإيمان للرسول الآتي به إلا لكونه آية ومعجزة، فهو إذن وسائر الآيات سواء، فلا يجوز أن يعينه الله تعالى من بين الآيات. وقد ألزمهم الله أن أنبياءهم جاءوهم بالبينات الكثيرة التي أوجبت عليهم التصديق، جاءوهم أيضًا بهذه الآية التي اقترحوها؛ فلم قتلوهم إن كانوا صادقين أن الإيمان يلزمهم بإتيانها.

[1935] *Kurbân*^{un} kelimesi *sülütān*^{un} gibi *kurubân*^{un} şeklinde Kāf ve Ra merfûʿ olarak da okunmuştur.

[1936] "O söylediğiniz şeyle' ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası "ateşin yaktığı kurban' derken *kasdettiğiniz* şeyle" demektir. "Tekrar kendi söylediklerine dönerler" [Mücadile 58/3] âyetinin; "söyledikleri şeyle aynı manaya gelecek şözlere geri dönerler" anlamında olması gibi.

[1937] وَالزُّبُرِ kelimesi sahifeler / suhuf anlamında olup Şamlıların Mushafında وَبِالَزُّبُرِ şeklindedir. "Aydınlatıcı kitap" Tevrat, İncil ve Zebur'dur. Bu âyet, gerek kendi kavminin gerekse Yahudilerin iman etmemesinden dolayı Peygamber (s.a.)'i teselli etmektedir.

185. Her nefis ölümü tadacaktır. Kıyamet günü mükâfatlarınız size eksiksiz verilecektir; o an, her kim Ateş'ten uzaklaştırılıp Cennet'e sokulmuşsa, gerçekten kurtulmuştur. Dünya hayatı ise aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir.

[1938] Yezîdî [v.202/817] ذائِقَةُ الْمَوْتِ [kelimesini] aslına uygun olarak ذائقةٌ الموتَ şeklinde okumuştur. Aʿmeş [v.148/765] ise,

[فألفَيْتُه غيرَ مُستَعتِبٍ] ولا ذاكِرَ اللَّه إلا قليلا

[Onu azarlarıma karşılık veremez halde buldum] ve Allah'ı çok az zikreder halde. beytinde olduğu gibi, tenvini atarak, nasp ile ذائقةُ الموتَ şeklinde okumuştur.

[1939] Eğer "herkes ölümü tadacaktır' cümlesi ile 'kıyamet günü mükâfatlarınız size eksiksiz verilecektir' cümlesi nasıl bir arada zikredilebilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki ifade "Hepiniz öleceksiniz; ölümden kaçmanız mümkün değildir. Ancak öldükten hemen sonra tâat ve masiyetlerinizin karşılığını elde etmeyeceksiniz. Onları ancak mezarlarınızdan kalktıktan sonra elde edeceksiniz" şeklinde birbirini müteakip olarak zikredilmiştir. Eğer "Bu mâna "kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur" [*Tirmizî,* "Kıyâmet" 26] şeklindeki hadisi inkâr anlamına gelmektedir." **dersen, şöyle derim:** "Âyetteki 'eksiksiz' kelimesi bu vehmi izale etmektedir, çünkü burada mâna "karşılıkların eksiksiz ve tam olarak verilmesi, o günden sonra olacaktır; ondan öncekiler karşılığın bir kısmıdır" şeklindedir.

[1940] زُحْزِحَ kelimesi bir tarafa çekip uzaklaştırma demektir. Kelime, aceleyle çekme anlamına gelen زَحَّ lafzının tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur.

[١٩٣٥] وقرئ بقُرُبانٍ بضمتين. ونظيره السلطان.

[١٩٣٦] فإن قلت: ما معنى قوله {وَبِالَّذِى قُلْتُمْ}؟ قلت: معناه، وبمعنى الذي قلتموه من قولكم: قربان تأكله النار. ومؤدّاه كقوله {ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا} [المجادلة: ٣] أي لمعنى ما قالوا.

[١٩٣٧] في مصاحف أهل الشام وبِالزُّبُر، وهي الصحف {وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ} التوراة والإنجيل والزبور. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ من تكذيب قومه وتكذيب اليهود.

١٨٥-﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾

[١٩٣٨] وقرأ اليزيدي ذائقةٌ الموتَ، على الأصل. وقرأ الأعمش ذَائِقَةُ الموتَ، بطرح التنوين مع النصب كقوله:

...وَلَا ذَاكِرَ اللَّهَ إلاّ قَلِيلا

[١٩٣٩] فإن قلت: كيف اتصل به قوله {وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ}؟ قلت: اتصاله به على أن كلكم تموتون ولا بدّ لكم من الموت ولا توفَّون أجوركم على طاعاتكم ومعاصيكم عقيب موتكم، وإنما توفونها يوم قيامكم من القبور. فإن قلت فهذا يوهم نفي ما يروي أن القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النار. قلت: كلمة التوفية تزيل هذا الوهم، لأن المعنى أن توفية الأجور وتكميلها يكون ذلك اليوم، وما يكون قبل ذلك فبعض الأجور.

[١٩٤٠] الزحزحة: التنحية والإبعاد تكرير الزح، وهو الجذب بعجلة.

[1941] "Gerçekten kurtulmuştur," yani kurtulmaya yarayacak her şeyi içine alan mutlak kurtuluşu elde etmiştir. Zira Allah'ın gazabından ve ebedî azaptan kurtulup rızasına ve ebedî nimetlere nail olmaktan daha öte bir kurtuluş yoktur. Allah'ım! Bizleri Âhirette Senin katında kurtuluşa ereceğimiz amellere muvaffak eyle! Nitekim Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cehennemden uzaklaştırılıp cennete konulmak isteyen, Allah'a ve âhiret gününe inanmış olarak ve kendisine yapılmasını istediği şeyleri insanlara yapan bir kişi olarak ölmeye çalışsın." [*Müslim,* İmâre" 72] Bu hadis, hem Allah'ın hukukuna hem de insan haklarına riayet etmeyi içermektedir.

[1942] ["Dünya hayatı ise aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir" ifadesinde] *dünya*, kusuru gizlenip aldatılan, müşterinin satın aldıktan sonra kusurlu ve değersiz olduğunu anladığı bir mala benzetilmektedir; aldatan ve kusuru saklayan ise şeytandır. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.95/713] şöyle dediği nakledilmiştir: "Bu, dünyayı âhirete tercih eden için söz konusudur. Dünyayı âhiret için isteyenler açısından ise o, kişiye ahireti kazandıracak sermayedir [dünya ahiretin tarlasıdır]."

[1943] Mü'minlere bu ifadelerle hitap edilmesi, ileride başlarına gelebilecek sıkıntı ve zorluklara ve bunlara sabretmeye kendilerini hazırlamaları; ileride böyle şeylerle karşı karşıya kaldıklarında hazırlıklı olarak karşılaşmaları, bu tip şeylerle ansızın karşılaşıp da günaha giren ve kabullenemeyip rahatsızlık gösteren biri gibi olmamaları içindir.

186. Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir.

[1944] "Canlarda denenme" öldürülme, esir edilme, yaralanma ve insanın başına gelebilecek çeşitli korkulan şeyler ve musibetlerdir; "mallarda denenme" ise, hayır yollarında harcama ve mala gelen âfetlerdir. "Ehl-i Kitap'dan incitici şey işitme", onların hanif dini aleyhinde konuşmaları, iman etmek isteyenlere engel olma ve iman edenlerin yanlış yaptıklarını ileri sürme, Kâ'b b. Eşref'in [v.3/624] Peygamber (s.a.)'i hicveden şiirler söylemesi ve Müşrikleri teşvik etmesi ve [Yahudi] Finhas, Kurayza ve Nadîr oğullarının Müslümanlar aleyhindeki ileri geri konuşmalarıdır. "Bu", yani sabır ve takvanız, "gerçekten azmetmeye değer işlerdendir," yani bunlar kesinlikle yapılması gereken veya Allah'ın mutlaka olmasına hükmettiği şeylerdendir. Yani bunlar Allah'ın kesin olarak emrettiği şeylerdendir. Dolayısıyla, mutlaka sabredip takva üzere olmalısınız.

[١٩٤١] {فَقَدْ فَازَ} فقد حصل له الفوز المطلق المتناول لكل ما يفاز به، ولا غاية للفوز وراء النجاة من سخط الله والعذاب السرمد، ونيل رضوان الله والنعيم المخلَّد. اللهم وفقنا لما ندرك به عندك الفوز في المآب. وعن النبي ﷺ: «من أحب أن يُزحزَح عن النار ويدخل الجنة فلتدركه منيَّتُه وهو يؤمن بالله واليوم الآخر، ويأتي إلى الناس ما يحب أن يؤتى إليه.» وهذا شامل للمحافظة على حقوق الله وحقوق العباد.

[١٩٤٢] شبه الدنيا بالمتاع الذي يدلَّس به على المُستام ويُغَرَّ حتى يشتريه ثم يتبين له فساده ورداءته. والشيطان هو المدلِّس الغَرور. وعن سعيد بن جبير: إنما هذا لمن آثرها على الآخرة، فأما من طلب الآخرة بها فإنها متاع بلاغ.

[١٩٤٣] خوطب المؤمنون بذلك ليوطنوا أنفسهم على احتمال ما سيلقون من الأذى والشدائد والصبر عليها، حتى إذا لقوها لقوها وهم مستعدون لايرهقهم ما يرهق من يصيبه الشدة بغتة فينكرها وتشمئز منها نفسه.

١٨٦-﴿لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾

[١٩٤٤] والبلاء في الأنفس: القتل والأسر والجِراح وما يرد عليها من أنواع المخاوف والمصائب. وفي الأموال: الإنفاق في سبل الخير وما يقع فيها من الآفات. وما يسمعون من أهل الكتاب المطاعنُ في الدين الحنيف، وصدّ من أراد الإيمان، وتخطئة من آمن. وما كان من كعب بن الأشرف من هجائه لرسول الله ﷺ وتحريض المشركين، ومن فنحاص، ومن بني قريظة والنضير. {فَإِنَّ ذَلِكَ} فإن الصبر والتقوى {مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} من معزومات الأمور، أي مما يجب العزم عليه من الأمور، أو مما عزم الله أن يكون، يعني أنّ ذلك عزمة من عزمات الله لا بد لكم أن تصبروا وتتقوا.

187. Hani, Allah; "Kitabı mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!" diyerek kitap verilenlerden söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı ettiler ve onu az bir pahaya sattılar. Ne kötü alış-veriş!..

[1945] "Hani Allah 'Onu' yani kitabı 'mutlaka açıklayasınız' diyerek söz almıştı." Yani, Allah'ın kitap verilenlerden söz aldığı zamanı hatırla; hani, kitabı açıklama ve onu gizlemekten kaçınma hususunda, -bir insanın bir şeyi kesinlikle yapması istendiği ve "Vallahi bunu mutlaka yapacaksın!" denilerek te'kidle söylendiği gibi- kesin bir ifade ile uyarılmışlardı. "Ama onlar bunu kulak ardı ettiler," yani verdikleri sözü ve o konunun ısrarla vurgulandığını 'unuttu'lar; yani ona riayet etmediler, dikkate almadılar. "Kulak ardı etme" tabiri, bir tarafa atma ve dikkate almama anlamında bir darb-ı meseldir. Zıttı da, gözünün karşısına koyma ve göz önünde bulundurma tabiridir. Alimlerden; gerçeği ve bildiklerini insanlara öğreteceklerine, -zalimlerin işini kolaylaştırmak, onların gönlünü hoş etmek, onları mutlu mesut kılmak ya da onlardan çıkar elde etmek, dünya malı çekmek veya hakkında hiçbir delil ve emare olmayan şeylerden dolayı takiyye yapmak yahut bildiklerini kıskanmak / esirgemek veyahut başkalarının kendisine nispet edilmesini sağlamaya çalışmak gibi- bozuk bir amaçla hiçbir şeyi gizlemeyeceklerine dair söz alınmış olması buna delil olarak yeter. Peygamber (s.a.)'in; "Bir kimse ona lâyık olandan ilim esirgerse ağzına ateşten gem vurulur" [*Ebû Dâvûd,* "İlim" 9] buyurduğu rivayet edilmiştir. Tâvus'un [v.106/725] da Vehb b. Münebbih'e [v.114/732] şöyle dediği nakledilmiştir: "[Sakladığın] şu kitaplar yüzünden Allah'ın ileride sana azap edeceğini düşünüyorum. Vallahi! Sen bir peygamber olsaydın ve şu an esirgediğin gibi ilmi esirgeseydin, Allah sana mutlaka azap ederdi!" Rivayete göre, Muhammed b. Kâ'b [v.108/726] da şöyle demiştir: "Âlimin susup ilmi esirgemesi, cahilin de cehlini gizleyip sormaması caiz değildir." Ali (r.a.)'ın da; "Allah, âlimleri öğretip öğretmedikleri konusunda sorumlu tutmadıkça cahilleri öğrenmeyle ilgili olarak sorumlu tutmaz" dediği nakldilmiştir [KT.b].

[1946] لَتُبَيِّنُنَّهُ kelimesi لَيُبَيِّنُنَّهُ [onu mutlaka açıklayacakları] da تَكْتُمُونَهُ يَكْتُمُونَهُ [gizlemeyecekleri] şeklinde Ya ile okunmuştur, çünkü açıklayacak ve gizleyecek olanlar gaiptir. Ayrıca, kendilerine yapılan o hitabın bir anlatımı olduğu için, Ta ile de okunmuştur; tıpkı "Ve kitapta İsrailoğullarına; 'Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıkça azacaksınız!' diye hükmettik" [İsrâ 17/4] âyetinde olduğu gibi.

١٨٧-﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾

[١٩٤٥] {وَإِذْ أَخَذَ اللهُ} واذكر وقت أخذ الله ميثاق أهل الكتاب {لَتُبَيِّنُنَّهُ} الضمير للكتاب. أكد عليهم إيجاب بيان الكتاب واجتناب كتمانه كما يؤكد على الرجل إذا عزم عليه وقيل له: آلله لتفعلنّ. {فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ} فنبذوا الميثاق وتأكيده عليهم، يعني لم يراعوه ولم يلتفتوا إليه. والنبذ وراء الظهر مثلٌ في الطرح وترك الاعتداد. ونقيضه جعَله نصبَ عينيه وألقاه بين عينيه. وكفى به دليلًا على أنه مأخوذ على العلماء أن يبينوا الحق للناس وما علموه وأن لا يكتموا منه شيئًا لغرضٍ فاسدٍ من تسهيل على الظَّلَمة، وتطييب لنفوسهم، واستجلاب لمسارّهم أو لجرّ منفعة وحطام دنيا، أو لتقية مما لا دليل عليه ولا أمارة أو لبخل بالعلم، وغيرة أن ينسب إليه غيرهم. وعن النبي ﷺ: «من كتم علمًا عن أهله ألجم بلجام من نار.» وعن طاوس أنه قال لوهب: إني أرى الله سوف يعذبك بهذه الكتب. وقال: والله لو كنت نبيًّا فكتمت العلم كما تكتمه لرأيت أنّ الله سيعذبك. وعن محمد بن كعب: لا يحل لأحد من العلماء أن يسكت على علمه ولا يحل لجاهل أن يسكت على جهله حتى يسأل. وعن علي رضي الله عنه: ما أخذ الله على أهل الجهل أن يتعلموا حتى أخذ على أهل العلم أن يعلِّموا.

[١٩٤٦] وقرئ ليبيننّه، ولا يكتمونه بالياء، لأنهم غيب؛ وبالتاء على حكاية مخاطبتهم، كقوله {وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِى إِسْرَائِيلَ فِى الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ} [الإسراء: ٤].

188. Sakın, ettikleri ile sevinen ve kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenleri zannetmeyesin; evet zannetmeyesin ki, bunlar azaptan kurtulacaklar! Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

[1947] "Zannetmeyesin" ifadesinde hitap Peygamber (s.a.)'edir. İki mef'ûlden birincisi الَّذِينَ يَفْرَحُونَ [sevinenler], ikincisi ise بِمَفازَةٍ [kurtulacaklardır] lafzıdır; ikinci "zannetmeyesin" ise te'kiddir. Buna göre cümle; "onları zannetme, kurtulacaklarını zannetme" şeklinde takdir edilir. [لا تَحْسَبَنَّ ve فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ ifadeleri] mü'minlere hitap olarak لَا تحْسَبُنَّ ve فَلَا تَحْسَبُنَّهم ["sakın zannetmeyesiniz…"] şeklinde Bâ'nın zammesiyle okunmuş; fiil Peygamber (s.a.)'e ait olmak üzere Ya ile ve Bâ'nın zammesiyle لَا يَحْسَبَنَّ ve فَلَا تَحْسَبَنَّهم ["Peygamber sakın zannetmesin…"] şeklinde de okunmuştur. Ebû Amr [v.154/771] ise, fiili "sevinenlere" ait ve birinci mef'ûlü de mahzuf olarak takdir etmek sûretiyle her iki kelimeyi Ya ile, birincide meftuh, ikincide ise Ba'nın zammesiyle okumuştur.. Buna göre cümle; "sevinenler kurtulacaklarını zannetmesinler" mânasında olur. İkinci "zannetmesinler" ise te'kiddir.

[1948] أَتَوْا kelimesi فعلوا mânasında olup *etâ* ve *câ'e* fiilleri bazan *fe'ale* [yaptı] mânasında kullanılır. "Şüphesiz, O'nun sözü daima yerine getirilmiştir." [Meryem 19/61; مَأْتِيًّا] ve "Meryem! Sen gerçekten utanılacak bir şey yapmışsın!" [Meryem 19/27; لَقَدْ جِئْتِ] âyetlerinde olduğu gibi. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654]; بما فعلوا [yapıp ettiklerine] şeklinde okuması da buna delâlet etmektedir. Ayrıca, آتوا [verdikleri] şeklinde okunduğu gibi, Ali (r.a.)'ın أُوتُوا [kendilerine verilen şeyler sebebiyle] tarzında okuduğu da rivayet edilmiştir.

[1949] "Azaptan kurtulacaklar" yani necat bulacaklar demektir. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Yahudilere Tevrat'ta olan bir şeyi sormuş; onlar da hakikati gizleyip onu farklı bir şekilde anlatmışlardı; üstelik doğru söyledikleri kanaatini güçlendirerek, bundan dolayı Peygamber tarafından övülmek istemişler ve bu yaptıklarına sevinmişlerdi! Allah Teâlâ, Resulüne haber vererek onu buna muttalî kıldı ve onlara azap edeceğini ifade eden âyeti indirerek kendisini teselli etti. [*Buhârî*, "Tefsir", 16] Yani, seni aldattıkları için sevinen, kendilerine sorduğun konuda sana doğru söylemedikleri halde onları övmeni isteyen Yahudilerin azaptan kurtulduklarını zannetme. [Hazret-i Ali kıraatine göre] "Kendilerine verilen şeylere sevinenler" ifadesi kendilerine verilen Tevrat ilmi mânasındadır. Bunun, Peygamber (s.a.)'in sıfatlarını gizledikleri için sevinenler mânasında olduğu da ileri sürülmüştür.

١٨٨-﴿لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٩٤٧] {لَا تَحْسَبَنَّ} خطاب لرسول الله ﷺ. وأحد المفعولين {الذين يَفْرَحُونَ}، والثاني {بِمَفَازَةٍ}، وقوله {فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ} تأكيد؛ تقديره: لا تحسبنهم، فلا تحسبنهم فائزين. وقرئ لا تحسبُنّ، فلا تحسبُنَّهم، بضم الباء على خطاب المؤمنين؛ ولا يحسبَنّ، فلا يحسبَنّهم، بالياء وفتح الباء فيهما، على أنّ الفعل للرسول. وقرأ أبو عمرو بالياء وفتح الباء في الأوّل وضمها في الثاني، على أن الفعل للذين يفرحون، والمفعول الأوّل محذوف على: لا يحسبنهم الذين يفرحون بمفازة، بمعنى: لا يحسبَنَّ أنفسهم الذين يفرحون فائزين، وفلا يحسبُنَّهم، تأكيد.

[١٩٤٨] ومعنى {بِمَا أَتَوْا} بما فعلوا. وأتى وجاء، يستعملان بمعنى فعل. قال الله تعالى: {إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا} [مريم: ٦١]، {لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا} [مريم: ٢٧]. ويدل عليه قراءة أبيّ يفرحون بما فعلوا. وقرئ آتوا، بمعنى أعطَوْا. وعن علي رضي الله عنه بما أوتُوا.

[١٩٤٩] ومعنى {بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} بمنجاة منه. روي أن رسول الله ﷺ سأل اليهود عن شيء مما في التوراة فكتموا الحق وأخبروه بخلافه، وأرَوْه أنهم قد صدقوه، واستحمدوا إليه، وفرحوا بما فعلوا؛ فأطْلع الله رسوله على ذلك وسلّاه بما أنزل من وعيدهم. أي لا تحسبن اليهودَ الذين يفرحون بما فعلوا من تدليسهم عليك ويحبون أن تَحمدَهم بما لم يفعلوا من إخبارك بالصدق عما سألتهم عنه ناجين من العذاب. ومعنى {فَرِحِينَ} بما أوتوه من علم التوراة. وقيل: يفرحون بما فعلوا من كتمان نعت رسول الله ﷺ.

[1950] Hazret-i İbrahim'in dinine tâbi olmak gibi "kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenler…" Nitekim Hazret-i İbrahim'in Yahudi dininde olduğunu ve kendilerinin de o dine mensup olduklarını iddia ediyorlardı. Bunların, Peygamber (s.a.)'le beraber sefere katılmayan bazı kimseler olduğu da söylenmiştir. Buna göre; Peygamber seferden dönünce, bunlar sefere katılmamanın daha iyi olacağını düşünerek geri kaldıklarını söyleyerek mazeret beyan etmiş ve sefere çıkmamaları sebebiyle övülmek istemiş olmaktadırlar. Bunların münafıklar olduğu, Müslümanlara iman ettiklerini söyledikleri, münafıklık ederek amaçlarına ulaştıkları düşüncesiyle mutlu oldukları; inkârlarını gizledikleri için gerçekten sahip olmadıkları iman sebebiyle övülmek istedikleri de söylenmiştir. Bu ifade, yaptığı güzel bir işi beğenip onunla mutlu olan, şahsında olmayan dindarlık ve zühdle insanların kendisini övmesini arzu eden herkesi kapsar.

189. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah her şeye kadirdir.

190. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün gidip gelişinde vicdan sahipleri için elbette birtakım deliller vardır.

191. Onlar ki; gerek ayakta gerek otururken gerekse yanları üstüne yatarken Allah'ı anarlar (O'nu hiç hatırlarından çıkarmazlar); göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür eder(ek şöyle der)ler: "Ya Rabbi! Sen bunu boşuna yaratmadın. Hâşa!.. Bizi Ateş azabından koru."

[1951] "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır." Dolayısıyla O, onların durumlarına da sahiptir; "Allah her şeye kadirdir," yani onları cezalandırmaya da kadirdir.

[1952] "Vicdan sahipleri için," yani gözlerini tefekkür ve istidlal ve ibret almak için açan, onlara hayvanların baktığı gibi, onlardaki yaratılış harikalarından gafil bir şekilde bakmayanlar için "elbette birtakım deliller vardır," yani yaratıcının varlığına, kudretinin büyüklüğüne ve hikmetinin parlaklığına dair apaçık deliller.

[1953] *en-Nasā'ihu's-sığâr*'da şöyle denilmiştir: Şu yıldızların güzellikleriyle doldur gözlerini ve bu harika şeyler üzerinde dolaştır her ikisini. Kader seni yolculuğa çıkarmadan; gözleme dayalı tefekkür [*nazar*] ile senin arana girip, düşünmeni engellemeden evvel, bunları takdir edenin kudretini tefekkür et; tedbir edenin hikmetini tedebbür et.

[١٩٥٠] {وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا} من اتباع دين إبراهيم حيث ادعوا أن إبراهيم كان على اليهودية وأنهم على دينه. وقيل: هم قوم تخلفوا عن الغزو مع رسول الله ﷺ، فلما قفل اعتذروا إليه بأنهم رأوا المصلحة في التخلف، واستحمدوا إليه بترك الخروج. وقيل: هم المنافقون يفرحون بما أتَوْا من إظهار الإيمان للمسلمين ومنافقتهم وتوصلهم بذلك إلى أغراضهم، ويستحمدون إليهم بالإيمان الذي لم يفعلوه على الحقيقة لإبطانهم الكفر. ويجوز أن يكون شاملًا لكل من يأتي بحسنة فيفرح بها فرحَ إعجابٍ، ويحب أن يحمده الناس ويثنوا عليه بالديانة والزهد وبما ليس فيه.

١٨٩-﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٩٠-﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لأُولِي الأَلْبَابِ﴾

١٩١-﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

[١٩٥١] {وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} فهو يملك أمرهم. وهو {عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}، فهو يقدر على عقابهم.

[١٩٥٢] {لَآيَاتٍ} لأدلةً واضحة على الصانع وعظيم قدرته وباهر حكمته {لِأُولِي الْأَلْبَابِ} للذين يفتحون بصائرهم للنظر والاستدلال والاعتبار. ولا ينظرون إليها نظرَ البهائم غافلين عما فيها من عجائب الفطر.

[١٩٥٣] وفي النصائح الصغار: املأ عينيك من زينة هذه الكواكب، وأجِلْهما في جملة هذه العجائب، متفكرًا في قدرة مقدّرها، متدبرًا حكمة مدبّرها، قبل أن يسافر بك القدر، ويحال بينك وبين النظر.

[1954] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] nakledilmiştir ki; Âişe'ye [v.58/678] "Resûlullah'da gördüğün en ilginç şeyi bana anlat" dedim. Bunun üzerine uzun uzun ağladı ve sonra şöyle dedi: Onun her işi ilginçti; bir gece yanıma geldi; yorganımın altına girdi ve teni tenime temas edecek kadar bana yaklaştı. Sonra; "Âişe! Bu gece Rabbime ibadet etmem için bana müsaade eder misin?" diye sordu. Ben de "Ya Rasûlâllah! Ben sana yakın olmayı ve senin arzu ettiğin şeyi arzu ederim. Sana müsaade ettim" dedim. Bunun üzerine kalkıp, odadaki su kırbasının yanına gitti; az bir miktar suyla abdest aldı. Sonra kalkıp namaza durdu. Kur'ân'dan bazı âyetler okuduktan sonra ağlamaya başladı; o kadar ağladı ki, sonunda gözyaşları göbeğine kadar indi. Sonra oturdu ve Rabbine hamdüsena ederek [yine] ağlamaya başladı. Sonra ellerini kaldırdı ve o kadar ağladı ki, gözyaşlarının yeri ıslattığını gördüm. Nihayetinde, Bilal onu sabah namazına çağırmak için geldi. Onun ağladığını gören Bilal; "Ya Resûlâllah! Sen ağlıyor musun? Oysa Allah senin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı ya Bilal!" buyurduktan sonra; "Hem, Allah bu gece bana *'Göklerin ve yerin yaratılışında…'* âyetini indirmişken ben nasıl ağlamam?" dedi. Peygamber (s.a.) daha sonra devamla; "Onu okuyup da üzerinde tefekkür etmeyene yazıklar olsun!" -Bir başka rivayette ise "Onu iki çenesinin arasında geveleyip de tefekkür etmeyene yazıklar olsun!"- buyurdu [KT.b].

[1955] Ali (r.a.)'dan şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) gece [ibadet etmek için] kalktığında dişlerini misvakladıktan sonra semaya bakar ve *'Göklerin ve yerin yaratılışında…'* âyetini okurdu [KT.b].

[1956] Rivayete göre; İsrailoğullarından biri Allah'a otuz yıl ibadet ettiği zaman bir bulut ona gölgelik edermiş. İsrailoğullarından bir genç aynı süre ibadet etmiş ancak bulut onu gölgelememiş. Annesi; "Muhtemelen, sürede bir eksik bıraktın" demiş. Genç "hatırlamıyorum" deyince, annesi; "Belki de semaya bir bakmış, ama ibret almamışsındır" demiş. Genç "Bu olabilir" demiş; annesi de, "İşte bunun için o ikrama mazhar edilmedin" demiş.

[1957] "Onlar ki; Allah'ı anarlar" yani sürekli olarak, her hâlükârda, ayakta, otururken ve uzanmış bir halde, hayatlarının büyük bir kısmında zikirden uzak kalmazlar.

[١٩٥٤] وعن ابن عمر رضي الله عنهما: قلت لعائشة ﵂ : أخبريني بأعجب ما رأيت من رسول الله ﷺ . فبكت وأطالت، ثم قالت: كل أمره عجب، أتاني في ليلتي فدخل في لحافي حتى ألصق جلده بجلدي، ثم قال: يا عائشة، هل لك أن تأذني لي الليلة في عبادة ربي؟ فقلت: يا رسول الله، إني لأحب قربك وأحب هواك، قد أذنت لك. فقام إلى قربة من ماء في البيت. فتوضأ ولم يكثر من صب الماء، ثم قام يصلي، فقرأ من القرآن فجعل يبكي حتى بلغ الدموع حقويه، ثم جلس فحمد الله وأثنى عليه وجعل يبكي، ثم رفع يديه فجعل يبكي حتى رأيت دموعه قد بلَّت الأرضَ، فأتاه بلال يؤذنه بصلاة الغداة فرآه يبكي، فقال له: يا رسول الله، أتبكي وقد غفر الله لك ما تقدّم من ذنبك وما تأخر؟ فقال: «يا بلال! أفلا أكون عبدًا شكورًا؟» ثم قال: «وما لي لا أبكي وقد أنزل الله عليّ في هذه الليلة {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ}؟» ثم قال: «ويل لمن قرأها ولم يتفكر فيها!» وروي: «ويل لمن لاكها بين فكَّيه ولم يتأمّلها!»

[١٩٥٥] وعن علي ﵁ : «أنّ النبي ﷺ كان إذا قام من الليل يتسوّك ثم ينظر إلى السماء ثم يقول: {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...}»

[١٩٥٦] وحكي أنّ الرجل من بني إسرائيل كان إذا عبد الله ثلاثين سنة أظلته سحابة؛ فعبدها فتى من فتيانهم فلم تظله، فقالت له أمّه: لعلّ فرطة فرَطَتْ منك في مدّتك؟ فقال: ما أذكر. قالت: لعلك نظرت مرّة إلى السماء ولم تعتبر؟ قال: لعلّ. قالت: فما أُتيتَ إلا من ذاك.

[١٩٥٧] {اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ} ذكرًا دائبًا على أي حال كانوا، من قيام وقعود واضطجاع لا يخلون بالذكر في أغلب أحوالهم.

[1958] Rivayete göre; İbn Ömer [v.73/692], Urve b. Zübeyr [v.94/713] ashaptan bir grupla beraber bir bayram günü namazgâha gidip Allah'ı zikretmeye başlamışlar. İçlerinden biri; "Allah 'onlar Allah'ı ayakta ve otururken anarlar' buyuruyor" deyince kalkıp ayakta zikretmeye başlamışlar. Hazret-i Peygamber de "Cennet bahçelerinden yararlanmak isteyen Allah'ı çok zikretsin" buyurmuştur [KT.b]. Âyetin mânasının; "Onlar bu durumlarda güçleri yettiğince namaz kılarlar" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Peygamber İmrân b. Husayn'a [v.52/672] "Ayakta namaz kıl, gücün yetmezse oturarak, buna da yetmezse yan tarafına yattığın halde ima ile..." buyurmuştur [*Tirmizî,* "Mevâkīt" 157274]. Bu rivayet, hastanın mezardaki gibi yan tarafına yatırılması gerektiği şeklindeki görüşünde Şâfi'î *Rahimehullāh*'ın delili olmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise, hasta sırt üstü yatar, bir iyileşme hissedince ise oturur.

[1959] على جُنُوبهم [Yanları üstüne yatarken] ifadesi, bir öncesine atıfla hal olarak mansuptur. Sanki "ayakta, otururken ve yanları üstüne yatmış bir halde iken" denilmektedir.

[1960] "Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde" yani bu muazzam gökcisimlerini icat edip eşsiz ve sanatkârane yaratan ve bunları hassas bir şekilde plânlayan -ki akıl ve havsala bunların enteresanlıklarından bir kısmını bile kavramaya çalışırken usanmaktadır- Sanatkâr'ın şanının azametine ve otoritesinin büyüklüğüne delâlet eden hususlar üzerinde "tefekkür ederler."

[1961] Rivayete göre; Süfyan-ı Sevrî [v.161/778] Makām-ı İbrahim'in arkasında iki rekât namaz kılmış; sonra başını kaldırıp göğe doğru bakmış, yıldızları görünce bayılıp kendinden geçmiş. Bu zât, uzun süre hüzünlenip düşüncelere daldığı için idrarından kan gelirmiş.

[1962] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Biri, yatağında sırt üstü yatarken başını yıldızlara ve göğe çevirip bir süre baktıktan sonra; 'Şahitlik ediyorum ki senin bir rabbin ve yaratıcın var; Allah'ım! Beni bağışla' dedi. Allah onun yüzüne baktı ve onu bağışladı." Yine Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: "Tefekkür gibi ibadet yoktur." [KT.b]

[1963] Denmiştir ki; tefekkür gafleti giderir; su nasıl ekinin bitmesini sağlıyorsa, tefekkür de kalbe haşyet sağlar. Kalp hiçbir şeyle hüzünle cilalandığı kadar cilalanmaz; hiçbir şeyle düşünce ile aydınlandığı kadar aydınlanmaz.

[١٩٥٨] وعن ابن عمر وعروة بن الزبير وجماعة: أنهم خرجوا يوم العيد إلى المصلى فجعلوا يذكرون الله، فقال بعضهم: أما قال الله تعالى {يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا}؟ فقاموا يذكرون الله على أقدامهم. وعن النبي ﷺ: «من أحبّ أن يرتع في رياض الجنة فليكثر ذكر الله.» وقيل: معناه يصلون في هذه الأحوال على حسب استطاعتهم. قال رسول الله ﷺ لعمران بن الحصين: «صل قائمًا، فإن لم تستطع فقاعدًا، فإن لم تستطع فعلى جنب، تومىء إيماء.» وهذه حجة للشافعي رحمه الله في إضجاع المريض على جنبه كما في اللحد. وعند أبي حنيفة رحمه الله أنه يستلقي، حتى إذا وجد خفة قعد.

[١٩٥٩] ومحل {على جُنُوبُهُمْ} نصب على الحال عطفًا على ما قبله، كأنه قيل قيامًا وقعودًا ومضطجعين.

[١٩٦٠] {وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} وما يدل عليه اختراع هذه الأجرام العظام وإبداع صنعتها وما دبّر فيها بما تكلّ الأفهامُ عن إدراك بعض عجائبه على عظم شأن الصانع وكبرياء سلطانه.

[١٩٦١] وعن سفيان الثوري أنه صلى خلف المقام ركعتين ثم رفع رأسه إلى السماء، فلما رأى الكواكب غُشي عليه، وكان يبول الدم من طول حزنه وفكرته.

[١٩٦٢] وعن النبيّ ﷺ: «بينما رجل مستلق على فراشه إذ رفع رأسه فنظر إلى النجوم وإلى السماء فقال: أشهد أنّ لك ربًّا وخالقًا. اللهمّ اغفر لي؛ فنظر الله إليه فغفر له.» وقال النبي ﷺ: «لا عبادة كالتفكر.»

[١٩٦٣] وقيل: الفكرة تذهب الغفلة وتحدث للقلب الخشية كما يحدث الماء للزرع النبات. وما جليت القلوب بمثل الأحزان ولا استنارت بمثل الفكرة.

[1964] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber "Beni Yunus b. Mettâ'dan üstün tutmayın; çünkü onun her gün dünyadakilerin tamamının ibadeti kadar bir ameli Allah'a yükseltilmektedir" buyurmuş [KT.b]. Şöyle demişlerdir: Yunus Peygamber'in bu ameli, Allah'ın işleri hakkında tefekkür etmekten ibaret bir kalp ameli idi. Çünkü hiç kimse bir günde dünyadakilerin tamamının ameli kadar bir ameli diğer uzuvlarıyla işleyemez.

[1965] "Sen bunu boşuna yaratmadın" ifadesi bir "deme" takdir edilerek, yani "derler" şeklindedir. "Diyerek tefekkür ederler" mânasında hal mahallindedir. Yani sen onu bâtıl olarak, hikmetsiz yaratmadın; aksine büyük bir hikmetle yarattın ki o da; senin onu mükelleflere birer mesken, onların seni tanımaları, sana itaat edip isyandan kaçınmanın gerekli olduğunu bilmeleri için delil olmasıdır. Bunun içindir ki Allah bunu; "Bizi Ateş azabından koru" ifadesiyle birlikte zikretmiştir. Çünkü ateş azabı, isyan edip itaatte bulunmayanların cezasıdır. "Peki, 'bunu' kelimesi neye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** 'Yaratılan' kastedilmek üzere 'yaratma'ya [خَلْق] râcidir; sanki "göklerin ve yerin *mahlûku* -yani onlardan yaratılan şeyler- üzerinde tefekkür ederler" denilmektedir. Ayrıca, kelime göklere ve yere de râci olabilir. Çünkü onlar da yaradılmış mânasındadır; adeta "Sen bu harika yaratığı [yani evreni] boşuna yaratmadın" denilmiştir.

[1966] "Bunu" kelimesinde bir tür tazim de vardır. "Şüphesiz bu Kur'ân, en doğru olana götürür." [İsrâ 17/9] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca, "boşuna" kelimesi, "bunu"dan hal, "hâşa" kelimesi ise Allah'ı boşuna yaratmaktan ve hikmetsiz bir şey halk etmekten tenzih etmek üzere ara cümle de olabilir.

192. "Ya Rabbi! Sen kimi Ateş'e sokarsan, şüphesiz onu perişan edersin. Hiçbir yardımcıları da yoktur zalimlerin!"

193. "Ya Rabbi! Doğrusu biz; 'Rabbinize iman edin' diye imana çağıran bir davetçi işittik ve iman ettik. Ya Rabbi! Günahlarımızı bize bağışla, kusurlarımızı ört ve 'iyi'lerle birlikte al bizim canımızı."

194. "Ya Rabbi! Ayrıca, peygamberlerini tasdik etmemize karşılık bize va'dettiklerini de bize ver; Kıyamet günü bizi rezil etme. Şüphesiz, Sen sözünden caymazsın."

[1967] "Şüphesiz onu perişan edersin," yani onu ileri derecede perişan edersin demektir. *"Gerçekten kurtulmuştur."* [Âl-i İmrân 3/185] ifadesi gibi. Arapların "Saman merasına yetişen yetişmiştir; filanı geçen geçmiştir" tarzındaki ifadeleri buna benzer. لِلظَّالِمِينَ [zalimlerin] ifadesindeki Lâm, ateşe sokulacak olanlara işarettir ve ateşe sokulan biri için ne şefaat, ne de başka bir şeyle hiçbir kurtarıcı olmadığını ilan etmektedir.

[١٩٦٤] وروي عن النبي ﷺ: «لا تفضلوني عل يونس بن متّى، فإنه كان يرفع له في كل يوم مثل عمل أهل الأرض.» قالوا: وإنما كان ذلك التفكر في أمر الله الذي هو عمل القلب، لأن أحدًا لا يقدر أن يعمل بجوارحه في اليوم مثل عمل أهل الأرض.

[١٩٦٥] {مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا} على إرادة القول، أي يقولون ذلك وهو في محل الحال، بمعنى يتفكرون قائلين. والمعنى: ما خلقته خلقًا باطلًا بغير حكمة، بل خلقته لداعي حكمة عظيمة، وهو أن تجعلها مساكن للمكلفين وأدلة لهم على معرفتك ووجوب طاعتك واجتناب معصيتك؛ ولذلك وصل به قوله {فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} لأنه جزاء من عصى ولم يطع. فإن قلت: {هَذَا} إشارة إلى ماذا؟ قلت: إلى الخلق على أن المراد به المخلوق، كأنه قيل: ويتفكرون في مخلوق السماوات والأرض، أي فيما خلق منها. ويجوز أن يكون إشارة إلى السماوات والأرض؛ لأنها في معنى المخلوق. كأنه قيل: ما خلقت هذا المخلوق العجيب باطلًا.

[١٩٦٦] وفي {هَذَا} ضرب من التعظيم كقوله {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ} [الإسراء: ٩٠]. ويجوز أن يكون {بَاطِلًا} حالًا من {هَذَا}. و {سُبْحَانَكَ} اعتراض للتنزيه من العبث، وأن يخلق شيئًا بغير حكمة.

١٩٢-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

١٩٣-﴿رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الأَبْرَارِ﴾

١٩٤-﴿رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ وَلا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٩٦٧] {فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ} فقد أبلغت في إخزائه. وهو نظير قوله {فَقَدْ فَازَ} [آل عمران: ١٨٥]. ونحوه في كلامهم: من أدرك مرعى الصَّمَّان فقد أدرك، ومن سبق فلانًا فقد سبق. {وَمَا لِلظَّالِمِينَ} اللام إشارة إلى من يدخل النار، وإعلام بأنّ من يدخل النار فلا ناصر له بشفاعة ولا غيرها.

[1968] "Şöyle diyen bir adam işittim" ve "Zeyd'in konuştuğunu işittim" dersin, yani fiili adama verip, işitilen şeyi hazf edersin. Çünkü onu işitilen şeyle vasfetmiş veya işitilen şeyi ondan hal yapmışsındır ve bu da onu zikretmekten seni müstağni kılmıştır. **Şayet** vasıf veya hal olmasa, mutlaka "filanın sözünü veya kelâmını işittim" demen gerekir. "Peki, neden *münâdî* ve *yunâdî* [yani davetçi ve çağıran] kelimeleri bir arada kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çağırma önce mutlak olarak, sonra davetçinin durumunu yüceltmek için, imanla kayıtlı olarak zikredilmiştir. Zira imana çağıran davetçiden daha büyük bir davetçi yoktur. *Merartu bi-hâdi*^{n} *yehdî li'l-islâm* [İslâm'a ileten bir kılavuza uğradım] demen gibi. Çünkü münâdî, mutlak olarak kullanıldığında; savaşa veya ateşi söndürmeye ya da zorda olan birine yardıma veyahut da bazı musibetlerden kurtarma veya bazı yararlar sağlamaya davet eden kişi akla gelir. Kılavuz da böyledir; o da bazen yol gösteren, bazen doğru fikri gösteren gibi anlamlarda kullanılır. Dolayısıyla, "imana çağıran", "İslâm'a ileten" dediğin zaman münâdînin ve kılavuzun durumunu yükseltmiş, yüceltmiş olursun.

[1969] ["Onu şuna çağırdı" anlamında] *de'âhu li-kezâ* ve *de'âhu ilâ kezâ* veya ["Onu şuna teşvik etti" anlamında] *nedebehû le-hû* ve *nedebehû ileyhi* dendiği gibi, ["onu şuna çağırdı" anlamında] *nâdâhu le-hû* ve *nâdâhu ileyhi* denilebilmektedir. ["Ona yol gösterdi" anlamında] *hedâhu li't-tarîk* ve *hedâhu ile't-tarîk* kullanımı da buna benzemektedir. Çünkü burada hem sınırın bitişi hem ihtisas, yani sadece ona ait olma anlamı ikisi de gerçekleşmektedir.

[1970] Davetçi, peygamberdir. "Allah'a davet ediyorum" [Yusuf 12/108] ve "Rabbinin yoluna davet et" [Nahl 16/125] âyetlerinde olduğu gibi. Muhammed b. Kâ'b'dan nakledildiğine göre ise bu davetçi Kur'ân'dır.

[1791] أَنْ آمِنُوا ifadesi, "yani iman edin" veya "iman edin diye" anlamındadır. "Günahlarımızı" yani büyük günahlarımızı; "seyyielerimizi" yani küçük günahlarımızı; "iyilerle birlikte" yani onların has arkadaşı olarak, onlardan sayılarak [yani tam onlar ölürlerken, değil].

[1972] *Ebrâr* kelimesi; *rabb - erbâb* ve *sâhib - ashâb* örneklerindeki gibi, *berr* veya *bârr* kelimelerinin çoğuludur.

[1973] على رُسُلِكَ ifadesinde علَى va'din sılasıdır; وعد الله الجنة على الطاعة [Allah cenneti taate karşılık va'detmiştir] sözünde olduğu gibi.

[١٩٦٨] تقول: سمعت رجلًا يقول كذا، وسمعت زيدًا يتكلم، فتُوقِع الفعل على الرجل وتحذف المسموع، لأنك وصفته بما يُسمَع أو جعلته حالًا عنه فأغناك عن ذكره، ولولا الوصف أو الحال لم يكن منه بد، وأن يقال سمعت كلام فلان أو قولَه. فإن قلت: فأيّ فائدة في الجمع بين المنادي وينادي؟ قلت: ذكر النداء مطلقًا ثم مقيدًا بالإيمان تفخيما لشأن المنادي؛ لأنه لا منادي أعظم من مناد ينادي للإيمان. ونحوه قولك: مررت بهاد يهدي للإسلام. وذلك أنّ المنادي إذا أطلق ذهب الوهم إلى مناد للحرب، أو لإطفاء النائرة، أو لإغاثة المكروب، أو لكفاية بعض النوازل، أو لبعض المنافع، وكذلك الهادي قد يطلق على من يهدي للطريق ويهدي لسداد الرأي وغير ذلك؛ فإذا قلت: ينادي للإيمان ويهدي للإسلام فقد رفعت من شأن المنادي والهادي وفخّمته.

[١٩٦٩] ويقال: دعاه لكذا وإلى كذا، وندبه له وإليه، وناداه له وإليه. ونحوه: هداه للطريق وإليه، وذلك أن معنى انتهاء الغاية ومعنى الاختصاص واقعان جميعًا.

[١٩٧٠] والمنادي هو الرسول {أَدْعُوا إِلَى اللهِ} [يوسف: ١٠٨]، و{ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبّكَ} [النحل: ١٢٥]. وعن محمد بن كعب: القرآن.

[١٩٧١] {أَنْ آمِنُوا} أي آمنوا، أو بأن آمنوا. {ذُنُوبَنَا} كبائرنا {سَيِّئَاتِنَا} صغائرنا {مَعَ ٱلْأَبْرَارِ} مخصوصين بصحبتهم، معدودين في جملتهم.

[١٩٧٢] والأبرار: جمع برّ أو بارّ، كربّ وأرباب، وصاحب وأصحاب.

[١٩٧٣] {عَلَى رُسُلِكَ} على هذه صلة للوعد، كما في قولك: وعد الله الجنة على الطاعة.

Buna göre mâna; "Peygamberlerini tasdik etmemize karşılık bize va'dettiklerini" şeklindedir. Bu ifadenin, *-rasûl* demek olan- iman davetçisi zikredildikten hemen sonra gelmesi de bu takdiri doğrulamaktadır. "İman ettik" ifadesi tasdik anlamındadır. عَلَى رُسُلِكَ ifadesi, mahzuf bir şeye müteallık da olabilir, yani "peygamberlerine indirilmiş veya yüklenmiş olarak va'dettiğin şeyleri" demektir. Zira peygamberler onu yüklenmişlerdir. "O sadece kendisine yüklenenden sorumludur" [Nûr 24/54] âyetinde ifade edildiği gibi. Bunun "peygamberlerin dilleriyle, onlar aracılığıyla" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1974] Va'dedilen ise sevaptır. Ancak bunun, düşmana karşı zafer olduğu da söylenmiştir.

[1975] **Eğer** "Allah va'dinden dönmeyeceği halde, nasıl O'na 'sözünü yerine getirmesi için' dua etmiş olabililer?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, va'di yerine getirme vesilelerini kendi haklarında devam ettirecek şeylere onları muvaffak kılmasına yönelik bir talep olup, Allah'a sığınma ve O'na boyun eğme babından bir şeydir. Nitekim peygamberler günahlarının bağışlandığını bildikleri halde, Rablerine karşı tezellül ve tazarruda bulunmak ve kulluğun özü olan sığınma içinde olmak niyetiyle Allah'tan bağışlanma dilerlerdi.

195. Nihayet Rableri de onların duasına icabet etti: Evet, erkek olsun dişi olsun, içinizden çalışan hiç kimsenin çalışmasını Ben boşa çıkarmam; hepiniz birbirinizdensiniz... Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda eza görenlerin, savaşanların ve öldürülenlerin kötülüklerini elbette örteceğim ve onları, altından ırmakların aktığı cennetlere sokacağım. Hem de Allah katından verilen bir sevap olarak... En güzel sevap, Allah katındadır.

[1976] اسْتَجَابَ kelimesi, hem استجابه hem de له استجاب şeklinde kullanılmaktadır. [Nitekim *muhadramûn*dan Kâ'b b. Sa'd [el-Ğanevî] bir şiirinde;

['Ey nidaya cevap veren!' diye seslendi bir çağıran]

Ama kimse ona cevap vermedi o an.

[1977] [أَنِّي لا أُضِيعُ'daki] أنى'de Ya mahzuf, Hemze de meftuh olarak [*en lâ udī'u*] okunmuş; ayrıca, cümlede bir kavl takdir edilerek kesreli olarak [*innî lâ udī'u*] okunmuştur. لا أُضِيعُ kelimesi de Ya şeddeli olarak [*lâ udayyi'u*] okunmuştur.

والمعنى: ما وعدتنا على تصديق رسلك. ألا تراه كيف أتبع ذكر المنادي للإيمان وهو الرسول وقوله آمنا وهو التصديق؟ ويجوز أن يكون متعلقًا بمحذوف، أي ما وعدتنا منزَلًا على رسلك، أو محمولًا على رسلك، لأن الرسل محمَّلون ذلك. {فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ} [النور: ٥٤]. وقيل: على ألسنة رسلك.

٥ [١٩٧٤] والموعود هو الثواب. وقيل: النصرة على الأعداء.

[١٩٧٥] فإن قلت: كيف دعوا الله بإنجاز ما وعد، والله لا يخلف الميعاد؟ قلت: معناه طلب التوفيق فيما يحفظ عليهم أسباب إنجاز الميعاد، أو هو باب من اللَّجَأ إلى الله والخضوع له، كما كان الأنبياء عليهم الصلاة والسلام يستغفرون مع علمهم أنهم مغفور لهم، يقصدون بذلك التذللَ لربهم والتضرع إليه، واللَّجَأ ١٠ الذي هو سيما العبودية.

١٩٥-﴿فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ﴾

١٥ [١٩٧٦] يقال: استجاب له واستجابه.

[وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النِّدَا] ۞ فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ

[١٩٧٧] {أَنِّي لَا أُضِيعُ} قرئ بالفتح على حذف الياء، وبالكسر على إرادة القول. وقرئ لا أضيّع، بالتشديد.

[1978] "Erkek olsun dişi olsun" ifadesi, "çalışan"ı açıklamak içindir. "Hepiniz birbirinizdensiniz," yani erkeğinizi ve dişinizi bir tek kök bir araya getirir; hepiniz bir diğerinden, yani onun soyundansınız veya aşırı derecede birbirinizle birleşik olduğunuz için sanki biriniz diğerinin soyundansınız. Bununla İslâm kardeşliğinin kastedildiği de söylenmiştir. Bu cümle bir ara cümle olup bununla, Allah'ın çalışan kullarına va'dettiği hususlarda kadın erkek aynı oldukları beyan edilmiştir.

[1979] Rivayete göre âyet, Ümmü Seleme (r.a.)'nın [v.62/681]; "Ya Rasûlâllah! Ben, Allah'ın hicret konusunda erkekleri anarken kadınları zikretmediğini işitiyorum?!" demesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur [*Tirmizî,* "Tefsir", 5]

[1980] "Hicret edenlerin" ifadesi, onlardan çalışanların amellerini, tazim ve yüceltme amacıyla detaylandırma anlamındadır. Sanki "şu üstün ve değerli işleri yapanlar, yani baskı ve işkence altında dinden dönmeye zorlandıkları vatanlarından dinleri uğruna Allah'a kaçarak memleketlerini terkedenler ve Müşriklerin kendilerine reva gördüğü baskı yüzünden doğup büyüdükleri yurtlarında çıkmak zorunda bırakılanlar" denilmektedir.

[1981] "Benim yolumda eza görenler" yani -din yolu kastedilerek- benim yolum için; o sebeple "savaşanlar ve öldürülenler" yani, Müşriklerle savaşıp şehit olanlar. وقُتِّلوا [teker teker öldürülenler] şeklinde şeddeli olarak; ayrıca ayrıca şeddelenerek وقتِّلوا [teker teker öldürülenler] şeklinde; yine, kelimeler yer değiştirmiş halde ve [ilki] şeddeli ve şeddesiz olarak وقُتِلوا وقاتلوا [savaşıp öldürülenler / savaşıp teker teker öldürülenler] şeklinde okunmuştur. Yine, وقَتَلوا وقُتِلوا [öldüren ve öldürülenler] şeklinde birincisi etken/ma'lum, ikincisi ise mechul olarak, her iki kelime de ma'lum olmak üzere وقَتَلوا وقاتلوا [savaşarak öldürenler] şeklinde de okunmuştur.

[1982] ثَوَابًا [Bir sevap olarak] kelimesi te'kid edici masdar durumunda olup sevap verme veya ödüllendirme anlamındadır. Hem de "Allah katından verilen" bir sevaptır, çünkü "kötülüklerini elbette örteceğim" ve "onları cennetlere sokacağım" ifadesi, onları ödüllendireceğim anlamındadır. "Allah katında" ifadesi temsilî olup "O'na, O'nun kudret ve ihsanına mahsus, başkasının ödüllendiremeyeceği, kendisine güç yetiremeyeceği bir mükâfat" demektir. Bir kimsenin, o anda yanında olmasa da, onun kendisine mahsus ve gücü dâhilinde olduğunu ifade etmek üzere "Senin istediğin benim yanımda" demesi gibi.

[١٩٧٨] {مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى} بيان لعامل {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} أي يجمع ذكوركم وإناثكم أصل واحد، فكل واحد منكم من الآخر، أي من أصله؛ أو كأنه منه لفرط اتصالكم واتحادكم. وقيل المراد وصلة الإسلام. وهذه جملة معترضة بينت بها شركة النساء مع الرجال فيما وعد الله عباده العاملين.

[١٩٧٩] وروي أن أمّ سلمة قالت: يا رسول الله! إني أسمع الله تعالى يذكر الرجال في الهجرة، ولا يذكر النساء؟! فنزلت.

[١٩٨٠] {فَالَّذِينَ هَاجَرُوا} تفصيل لعمل العامل منهم على سبيل التعظيم له والتفخيم، كأنه قال: فالذين عملوا هذه الأعمال السنية الفائقة، وهي المهاجرة عن أوطانهم فارّين إلى الله بدينهم من دار الفتنة، واضطُرُّوا إلى الخروج من ديارهم التي وُلدوا فيها ونشؤوا بما سامهم المشركون من الخسف.

[١٩٨١] {وَأُوذُوا فِى سَبِيلِى} من أجله وبسببه، يريد سبيل الدين {وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا} وغزوا المشركين واستُشهِدوا. وقرئ وقُتّلوا، بالتشديد، وقُتِلوا وقاتلوا، على التقديم بالتخفيف والتشديد؛ وقَتلوا وقُتلوا، على بناء الأول للفاعل والثاني للمفعول، وقَتلوا وقاتلوا على بنائهما للفاعل.

[١٩٨٢] {ثَوَابًا} في موضع المصدر المؤكد بمعنى إثابة أو تثويبًا {مِنْ عِنْدِ اللهِ}، لأن قوله {لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ}، {وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ} في معنى لأثيبنَّهم. {وَعِندَهُ} مثل أن يختص به وبقدرته وفضله، لا يثيبه غيره ولا يقدر عليه، كما يقول الرجل: عندي ما تريد، يريد اختصاصه به وبملكه وإن لم يكن بحضرته.

[1983] Allah Teâlâ burada kendisine nasıl dua ve niyaz edileceğini, yakarılacağını öğretmektedir. ربنا kelimesine mükerreren yer verilmesi, niyaz makamından olup Allah'ın kulun duasına güzel bir şekilde cevap vermesi ve aynı şekilde ödüllendirmesini sağlayacak olan Allah'ın dini uğruna meşakkatlere katlanma, yükümlülüklerin zorluklarına sabretme gibi davranışları bildirmekte ve Allah hakkında kuruntulara [yani ham hayallere] kapılan tembellerin tamahlarını kesmek, cehalet ve zeka eksikliği sebebiyle, amelle sevaba nail olunamayacağını iddia edenlerin yanıldıklarını tescil etmektedir.

[1984] Rivayete göre; Ca'fer-i Sâdık (r.a.) [v.148/765]; "Bir insan başına bir iş gelir de beş defa *Rabbenâ* diye dua ederse Allah onu korktuğundan kurtarır ve ona istediği şeyi verir" demiş ve bu âyeti okumuştur. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah Teâlâ onların beş defa *Rabbenâ* dediklerini hikâye ettikten sonra, onların dualarını kabul ettiğini haber vermiş ve akabinde duanın [Allah katına] yükselmesine ve müstecab olmasını sağlayan şeyleri zikretmiştir. Dolayısıyla, duadan önce mutlaka onları yerine getirmek gerekir."

196. O halde, nankörce inkâr edenlerin debdebe içinde diyar diyar dolaşmaları sakın seni aldatmasın.

197. Az bir zevk... Sonunda varacakları yer ise Cehennem... Ne kötü yatak!

[1985] "Sakın seni aldatmasın" hitabı Peygamber (s.a.)'e veya herkese olup "onların sahip oldukları bol rızık ve diğer nimetlere, dünyalık elde etmiş olmalarına, dünya hazlarına sahip olmalarına bakma; onların görünürde yeryüzünde genişleyip tasarruflarda bulunmalarına, ticaret yapıp kazanç elde etmelerine, servet yığmalarına ve önde gelenlerin hep bunlardan olmasına aldanma" demektir. İbn Abbâs [v.68/688] bunların Mekkeliler olduğunu söylerken, Yahudiler olduğunu söyleyenler de olmuştur. Rivayete göre; bazı mü'minler, başkalarının içinde bulundukları bolluk ve rahat hayata bakarak "Allah düşmanları, şu gördüğümüz bolluk içindeler; biz ise açlık ve yorgunluktan helâk olduk!" diye yakınıyorlardı. [İşte bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.]

[1986] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in bu duruma aldanması ve bu yüzden buna aldanmaktan menedilmesi nasıl caiz olur?" dersen, şöyle derim: "Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, bir topluluğun önde gelenine hitap edilir ve hitap topluluğun tamamına yapılmış gibi olur. Dolayısıyla, sanki burada "sakın sizi aldatmasın" denilmektedir. İkincisi ise, Hazret-i Peygamber aslında onların o haline aldanmış değildi. Bu âyetle bulunduğu hal te'kid edilmiş ve o şekilde devam etmesi istenmiştir. Tıpkı "O halde sakın kâfirlere arka çıkma" [Kasas 28/76], "Sakın Müşriklerden olma" [En'âm 6/14]

[١٩٨٣] وهذا تعليم من الله كيف يُدعى وكيف يُبتهل إليه ويتضرّع. وتكرير {رَبَّنَا} من باب الابتهال، وإعلام بما يوجب حسن الإجابة وحسن الإثابة، من احتمال المشاقّ في دين الله، والصبر على صعوبة تكاليفه، وقطعٌ لأطماع الكسالى المتمنِّين عليه، وتسجيل على من لا يرى الثواب موصولًا إليه، بالعمل بالجهل والغباوة.

[١٩٨٤] وروي عن جعفر الصادق ﷺ : من حزبه أمر فقال خمس مرات {رَبَّنَا} أنجاه الله مما يخاف وأعطاه ما أراد، وقرأ هذه الآية. وعن الحسن: حكى الله عنهم أنهم قالوا خمس مرات {رَبَّنَا} ثم أخبر أنه استجاب لهم، إلا أنه أتبع ذلك رافع الدعاء وما يستجاب به، فلا بد من تقديمه بين يدي الدعاء.

١٩٦-﴿لا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلادِ﴾

١٩٧-﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٩٨٥] {لَا يَغُرَّنَّكَ} الخطاب لرسول الله ﷺ أو لكل أحد، أي لا تنظر إلى ما هم عليه من سعة الرزق والمضطرَب ودرك العاجل وإصابة حظوظ الدنيا، ولا تغتر بظاهر ما ترى من تبسطهم في الأرض، وتصرفهم في البلاد يتكسبون ويتجرون ويتدهقنون. وعن ابن عباس: هم أهل مكة. وقيل: هم اليهود. وروي أن أناسًا من المؤمنين كانوا يرون ما كانوا فيه من الخصب والرخاء ولين العيش فيقولون: إن أعداء الله فيما نرى من الخير وقد هلكنا من الجوع والجهد!

[١٩٨٦] فإن قلت: كيف جاز أن يغتر رسول الله ﷺ بذلك حتى ينهى عن الاغترار به؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن مِدْرَهَ القوم ومقدّمهم يخاطَب بشيء فيقوم خطابه مقام خطابهم جميعًا، فكأنه قيل: لا يغرنكم. والثاني: أنّ رسول الله ﷺ كان غير مغرور بحالهم فأكد عليه ما كان عليه وثبت على التزامه، كقوله {وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ} [هود: ٤٢]، {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤]،

ve "Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme!" [Kalem 68/8)] âyetlerinde olduğu gibi. Emir olarak bu üslubun benzerleri ise, "Bize doğru yolu göster." [Fâtiha 1/5] ve "Ey iman edenler! İman edin." [En'âm 6/136] âyetleridir. Âyette yasak, zahiren 'dolaşmaları'na atfedilmekle birlikte, aslında yasak muhatabadır ve bu, sebebin müsebbep yerine konulması şeklinde bir uygulamadır. Çünkü şayet dolaşma kişiyi aldatacak bir şey olsaydı, ona kesin aldanırdı. Dolayısıyla, müsebbebin [yani muhatabın] imtina etmesi için, sebep yasaklanmıştır.

[1987] لا يَغُرَّنَّكَ Nun şeddesiz ve sakin olarak da okunmuştur [*lâ yağurranke*].

[1988] "Az bir zevk..." [Bu cümle] mahzuf bir mübtedanın haberi olup "o" yani diyar diyar dolaşmak "az bir zevktir" şeklinde mukadderdir. Bu azlıkla, onun kaçırdıkları âhiret nimetleri yanında veya Allah'ın mü'minler için hazırladığı nimetlere nazaran azlığı veya sona erecek olduğu ve sonu olan her şeyin de az olduğu gerekçesiyle onun zâtî azlığı murad edilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) "Âhirete kıyasla dünya birinizin parmağını denize daldırıp çıkardığında orada kalan şeyden fazlası değildir." [*İbn Mâce,* "Zühd", 3; *Tirmizî*, "Şehâdât", 15] buyurmuştur.

[1989] "Ne kötü yatak!" Yani, ne kadar kötüdür kendileri için hazırladıkları şey!

198. Fakat Rablerinden korkanlar için, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler var. Hem de Allah katından bir ağırlama ile... 'İyi'ler için Allah katındakiler daha hayırlıdır.

[1990] *en-Nuzul* ve *en-nuzl* kelimeleri konaklayan kişiyi ağırlama anlamına gelmektedir. Nitekim Ebu'ş-Şi'r ed-Dabbî [Musa b. Sahîm] de şöyle demiştir:

> Zorba, ordusuyla bize 'misafir' olduğunda, kendisini mızrak ve kılıçlarımızla 'ağır'lamışızdır!

Kelime ya vasfedilmek sûretiyle özellik kazandığı için جنات kelimesinden hâldir ve âmili car-mecrurdur; veya te'kid edici masdar mânasındadır. Sanki "Allah katından bir rızık ve 'atā ile" denilmektedir. "Allah katındakiler," yani daha çok ve daimi olan şeyler 'iyi'ler için inkârcıların etrafında koşturdukları az ve zail olan şeylerden "daha hayırlıdır." [Ebu'l-Esved ed-Dü'elî'nin (v.69/688) talebesi] Mesleme b. Muhârib ile A'meş [v.148/765] نُزْلا şeklinde sakin okumuşlardır. Yezîd b. Ka'kā' [Ebû Ca'fer; v.130/748] da لكن kelimesini لكنَّ şeklinde şeddeli olarak okumuştur.

{فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ} [القلم: ٨]. وهذا في النهي نظير قوله في الأمر {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} [الفاتحة: ٥]، {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا} [النساء: ٣٦]. وقد جعل النهي في الظاهر للتقلُّب وهو في المعنى للمخاطب، وهذا من تنزيل السبب منزلة المسبب، لأنّ التقلب لو غرّه لاغتر به، فمنع السبب ليمتنع المسبب.

[١٩٨٧] وقرئ لا يغرَّنْك بالنون الخفيفة.

[١٩٨٨] {مَتَاعٌ قَلِيلٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي ذلك متاع قليل وهو التقلب في البلاد. أراد قلَّتَه في جنب ما فاتهم من نعيم الآخرة، أو في جنب ما أعدّ الله للمؤمنين من الثواب، أو أراد أنه قليل في نفسه لانقضائه؛ وكل زائل قليل. قال رسول الله ﷺ: «ما الدنيا في الآخرة إلا مثل ما يجعل أحدكم أصبعه في اليم، فلينظر بم يرجع.»

[١٩٨٩] {وَبِئْسَ الْمِهَادُ} وساء ما مهدوا لأنفسهم!

١٩٨-﴿لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ﴾

[١٩٩٠] النُّزُل والنُّزْل ما يقام للنازل. قال أبو الشعر الضبي:

وَكُنَّا إِذَا الجَبَّارُ بِالجَيْشِ ضَافَنَا ❁ جَعَلْنَا الْقَنَا وَالْمُرْهِفَاتِ لَهُ نُزْلَا

وانتصابه إمّا على الحال من {جَنَّاتٌ} لتخصصها بالوصف، والعامل اللام. ويجوز أن يكون بمعنى مصدر مؤكد، كأنه قيل: رزقًا أو عطاء {مِنْ عِنْدِ اللهِ وَمَا عِنْدَ اللهِ} من الكثير الدائم {خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ} مما يتقلب فيه الفجار من القليل الزائل. وقرأ مسلمة بن محارب والأعمش {نُزُلًا} بالسكون. وقرأ يزيد بن القعقاع: لكنّ الذين اتقوا، بالتشديد.

199. Bununla birlikte, Ehl-i Kitap'dan şüphesiz öyleleri de var ki; Allah'a, size indirilene ve kendilerine indirilmiş olana Allah karşısında tam bir huşû (ve alçakgönüllülük) ile iman ederler; Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmazlar. Bunların, Rableri katında alacakları mükâfatları vardır. Allah son derece hızlı hesap görür.

[1991] "Ehl-i Kitap'dan şüphesiz öyleleri de var ki…" Mücâhid [v.104/722] bu âyetin Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve Ehl-i Kitap'dan ondan başka Müslüman olan bazı kimseler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Âyetin; daha önce Hıristiyan iken Müslüman olan Necran'dan kırk, Habeşistan'dan otuz iki ve Bizans'dan sekiz kişi hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüş; Habeşistan *necaşî*si [valisi] Ashame [v.9/630] hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. *Ashame* Arapçada 'ver'gi / bahşiş anlamındadır. Bu zât vefat ettiğinde, Cebrail ölüm haberini Peygamber (s.a.)'e getirmiş, Peygamber; "Çıkın, memleketinizden başka bir yerde vefat eden bir kardeşinizin namazını kılın" buyurmuş ve beraberce Bakī'a gitmişler; Peygamber (s.a.) orada Habeş ülkesine doğru bakmış; kendisine Necaşi Ashame'nin tahtı gösterilmiş ve böylece onun namazını kılıp kendisi için Allah'tan bağışlanma dilemiş. Bunun üzerine münafıklar "Şuna bakın, hayatında hiç görmediği, kendi dininden dahi olmayan yabancı Hıristiyan bir gâvurun namazını kılıyor!" diyerek dedikodu etmişler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş [KT.b].

[1992] Zarf aralarını ayırdığı için, إن'nin ismine Lâm eklenmiştir. وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ ["Şüphesiz, aranızda işi ağırdan alacak kimseler var." (Nisâ 4/72)] âyetinde olduğu gibi.

[1993] "Size indirilene" yani Kur'ân'a; "kendilerine indirilmiş olana" yani iki kitaba… "Tam bir huşû (ve alçakgönüllülük ile)" ifadesi "iman ederler" fiilinin fâilinden haldir, çünkü من يؤمن çoğul mânasındadır. Müslüman olmayan din adamları ve ileri gelenlerinin yaptığı gibi, "Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmazlar. Bunların, Rableri katında alacakları," yani "İşte onlara mükâfatları iki defa verilecektir." [Kasas 28/54] ve "Size rahmetinden iki kat versin" [Hadîd 57/28] âyetlerinde ifade edildiği gibi, kendilerine mahsus "mükâfatları vardır. Allah son derece hızlı hesap görür." Çünkü O'nun ilmi her şeye nâfizdir ve O, her amel edenin hak ettiği mükâfatı bilir. Bu cümlenin, "size va'dedilen şey, va'din zikrinden sonra yakın bir zamanda verilecek ve gelecektir" mânasında olması da mümkündür.

١٩٩-﴿وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٩٩١] {وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ} عن مجاهد: نزلت في عبد الله بن سلام وغيره من مسلمة أهل الكتاب. وقيل في أربعين من أهل نجران، واثنين وثلاثين من الحبشة، وثمانية من الروم كانوا على دين عيسى عليه السلام فأسلموا. وقيل: في أصحمة النجاشي ملك الحبشة، ومعنى أصحمة عطية بالعربية. وذلك أنه لما مات نعاه جبريل إلى رسول الله ﷺ ؛ فقال رسول الله ﷺ : «اخرجوا فصلوا على أخ لكم مات بغير أرضكم.» فخرج إلى البقيع ونظر إلى أرض الحبشة فأبصر سرير النجاشي وصلى عليه واستغفر له. فقال المنافقون: انظروا إلى هذا؛ يصلي على عِلْجٍ نصراني لم يره قط وليس على دينه! فنزلت.

[١٩٩٢] ودخلت لام الابتداء على اسم إنّ لفصل الظرف بينهما؛ كقوله {وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَن لَيُبَطِّئَنَّ} [النساء: ٧٢].

[١٩٩٣] {وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ} من القرآن {وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ} من الكتابين {خَاشِعِينَ لِلَّهِ} حال من فاعل {يُؤْمِنُ}، لأن من يؤمن في معنى الجمع {لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًا} كما يفعل من لم يسلم من أحبارهم وكبارهم. {أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} أي ما يختص بهم من الأجر وهو ما وُعِدوه في قوله {أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ} [القصص: ٥٤]، {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ} [القصص: ٥٤]. {إِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} لنفوذ علمه في كل شيء، فهو عالم بما يستوجبه كل عامل من الأجر. ويجوز أن يراد: إنما توعدون لآتٍ قريب بعد ذكر الموعد.

200. Ey iman edenler! Sabredin ve karşınızdakilerden daha dirençli olun; daima teyakkuzda olun ve Allah'tan sakının ki, felâha eresiniz.

[1994] Dine ve dinî yükümlülüklere karşı "sabredin ve" cihatta "karşınızdakilerden", yani Allah düşmanlarından "daha dirençli olun," savaşın zorluklarına karşı direnmede onlara galip gelin; onlardan daha az dirençli ve sebatkâr olmayın. Daha dirençli olma mânasına gelen *musābera* kelimesi, *sabr* kökünden gelen özel bir sabır olup [düşman direnci karşısında yılmamak, en az onlar kadar dirençli olmak] daha sıkıntı verici ve daha zor olduğundan, sabretme emrinden sonra özellikle zikredilmiştir. "Daima teyakkuzda olun," yani sınırlarda atlarınızı bağlamış, düşmanı gözetler ve savaşa hazır bir halde bulunun. Nitekim Allah Teâlâ "… özellikle de koşumlu (süvari) atlar(ı) hazırlayın ki, onunla hem Allah düşmanlarını hem kendi düşmanlarınızı hem de siz bilmediğiniz halde Allah'ın bildiği diğerlerini caydırasınız." [Enfâl 8/60] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber de "Her kim bir gün bir gece atını bağlayıp, Allah yolunda hudut beklerse, gecelerini ihya ederek, iftar etmeden, ihtiyacı dışında namazdan ayrılmayarak bir ay boyunca oruç tutmuş gibi olur" buyurmuştur. [*İbn Mâce,* "Cihâd" 739]

[1995] Peygamber (s.a.) ayrıca; "Kim Âl-i İmrân sûresini okursa, her âyetine mukabil cehennem köprüsüne karşı kendisine bir güvence verilir", [KT.b] bir başka rivayette ise, "Kim Cuma günü Âl-i İmrân'ın [yani İmrân hanedanının] zikredildiği sûreyi okursa, Allah ve melekleri güneş batıncaya kadar onu desteklerler" buyurmuştur. [KT.b]

٢٠٠-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٩٩٤] {اِصْبِرُوا} على الدين وتكاليفه {وَصَابِرُوا} أعداءَ الله في الجهاد، أي غالبوهم في الصبر على شدائد الحرب لا تكونوا أقل صبرًا منهم وثباتًا. والمصابرة: باب من الصبر ذكر بعد الصبر على ما يجب الصبر عليه، تخصيصًا لشدته وصعوبته. {وَرَابِطُوا} وأقيموا في الثغور رابطين خيلكم فيها، مترصدين مستعدين للغزو. قال الله عزّ وجلّ: {وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللهِ وَعَدُوَّكُمْ} [الأنفال: ٦٠]. وعن النبي ﷺ: «من رابط يومًا وليلة في سبيل الله كان كعدل صيام شهر وقيامه، لا يفطر، ولا ينفتل عن صلاته إلا لحاجة.»

[١٩٩٥] وعن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة آل عمران أعطي بكل آية منها أمانًا على جسر جهنم.» وعنه عليه الصلاة والسلام: «من قرأ السورة التي يذكر فيها آل عمران يوم الجمعة صلى الله عليه وملائكته حتى تُحجَب الشمس.»

DİZİN

A

Abbâs 524
Abbâs b. Mirdâs 674
Abbâsi halifesi Mansūr ed-Devânîkī 502
Abdimenaf b. Kusay 60
Abdullah b. Cahş 690
Abdullah b. Cübeyr 1052, 1096
Abdullah b. Dürüsteveyhi 112
Abdullah b. Hasan 502
Abdullah b. Kamie el-Hârisî 1084
Abdullah b. Muğaffel 98
Abdullah b. Ömer 706
Abdullah b. Ravâha 1082
Abdullah b. Selâm 148, 200, 202, 518, 554, 676, 972, 976, 1032, 1180
Abdullah b. Sûriyâ 452
Abdullah b. Übeyy 178, 190, 202, 1050, 1054, 1084, 1090, 1102, 1124
Abdullah b. Zübeyr 1100
Abdulmuttalip 60
Abdurrahman b. 'Avf 694
Âdem 298, 330, 342, 344, 346, 348, 352, 354, 356, 388, 606, 660, 662, 664, 682, 798, 916, 952, 954, 1006
Âdem ve zürriyeti 342
Adî b. Hâtim 526, 626, 962
Adiyy oğulları 202
Adnan 1118
af 64, 378, 474, 600, 1096
âhâd 604
ahd 160, 330, 556, 1070
ahdi bozma 458
Ahfeş 86, 964
Âhiret 152, 432, 446, 1088
Âhiret hayatı 148
Âhiret yurdu 446
ahit 328, 330, 426, 502, 504, 778
Ahnes b. Şerīk 482
Ahtal 586, 932
Akabe biati 328
akıllar 74
Âl 120, 124, 134, 162, 190, 206, 278, 282, 294, 330, 374, 530, 536, 544, 792, 898, 910, 992, 1024, 1038, 1076, 1094, 1098, 1122, 1168, 1182
Âlem 84
âlimler 330
Ali Radıya'llāhu 'Anh 384, 396, 446, 556, 560, 606, 666, 694, 698, 748, 778, 796, 834, 850, 868, 1006, 1024, 1090, 1122, 1158, 1160, 1164
Alkame 258
Alkame b. Kays 256
Allah'a iltica 368
Allah'a iman 178, 184, 532, 534, 798, 800, 948, 990, 1032
Allah'a isnat 166, 170, 210, 226, 1108
Allah'ın ahdi 330, 978, 986
Allah'ın azabı 164
Allah'ın bütün fiilleri 344
Allah'ın dilemesi 268, 1088
Allah'ın eli 444, 1150
Allah'ın fiilleri 344
Allah'ın gazabı 230
Allah'ın hikmeti 536
Allah'ın hışmı 1036
Allah'ın hukuku 1156
Allah'ın ismi 70, 272
Allah'ın izni 414, 454, 460, 462, 812, 944
Allah'ın kelâmı 114, 676
Allah'ın kitabı 258, 460, 678, 902, 914
Allah'ın kulu 358
Allah'ın mescitleri 482
Allah'ın mîsâkı 986
Allah'ın mucizeleri 492
Allah'ın sınırları 630
Allah'ın sözü 634
Allah katı 274, 1174
Allah kelâmı 62, 312
Allah kelimesi 74, 76, 254
Allah kitabı 276

Allah korkusu 762
Allah rızası 830
Allah Teala'nın kelâmı 262
Allah Teala'nın sıfatları 138
Allah yolu 634
Altın ve gümüş 292
Amâlika 374, 786, 1006
aman dileme 1090
amel 138, 144, 236, 264, 292, 354, 356, 368, 396, 398, 426, 460, 464, 466, 472, 492, 530, 534, 592, 630, 706, 734, 770, 782, 822, 826, 838, 842, 880, 886, 914, 950, 984, 1020, 1028, 1046, 1054, 1066, 1068, 1072, 1074, 1144, 1152, 1180
A'meş 394, 418, 420, 464, 626, 674, 784, 826, 860, 872, 998, 1148, 1154, 1178
Âmîn 66, 96, 98
Ammar 446, 474, 680, 966
Amr b. Abdullah el-Hadramî 690
Amr b. Avf oğulları 1100
Amr b. el-Âs 324
Amr b. el-Itnâbe 1054, 1056
Amr b. Hazm 1054
Amr b. Ubeyd 96, 872
Amûriyye 484
Ankā kuşu 168
anlam genişlemesi 246
Arafat 500, 504, 656, 660, 662, 664
Arapça 58
Arap deyimleri 156
Araplar 72, 74, 80, 100, 108, 110, 114, 116, 118, 142, 170, 172, 222, 236, 240, 246, 272, 290, 310, 316, 328, 434, 456, 534, 588, 602, 614, 658, 722, 730, 826, 850
Arapların dili 114
Arş 510, 796, 868, 1128
Arş'ın gölgesi 1128
aruz hattı 114
Arz 264, 338, 340, 342, 794, 1024
Asâ 378, 388
A'şâ 282
asabiyet 58
Ashâb-ı Kiram 762, 906
Ashâb-ı Kisâ 960
Ashâb-ı Suffe 832
Ashame 1180
Âsım 132, 270, 748, 840, 858, 870, 942, 1050
Âsım kıraati 270
Aşure 608
Atā 326, 486, 504, 596, 690, 842, 1030, 1064
Atā b. Ebû Rebâh 842
atf-ı beyân 318, 1010
Ay 222, 350, 500
Âyete'l-kürsî 796, 798, 890
azap 98, 168, 174, 190, 290, 292, 330, 366, 374, 384, 388, 432, 442, 454, 466, 468, 482, 570, 574, 576, 588, 590, 600, 638, 678, 860, 864, 870, 914, 950, 952, 962, 1002, 1014, 1028, 1062, 1064, 1070, 1072, 1138, 1140, 1144, 1148, 1158, 1160
azm 754

B

babanın yükümlülüğü 740
Babil 452, 460, 462
Bahreyn 304
bakā 308
Bakī 1012, 1180
barış 636
basiret 114, 166, 268, 454, 770, 784, 804, 810, 1086
Basra 66, 106, 144
bâtıl 74, 136, 156, 200, 202, 204, 308, 310, 362, 478, 528, 530, 552, 554, 556, 584, 590, 630, 632, 966, 968, 990, 1032, 1046, 1072, 1168
bâtıl vesileler 630
bedâ 416
Bedir 660
Bedir Ehli 774
Bedir harbi 550, 690
Bekke 1006
Bekr b. Vâil oğulları 602
Belâğat 62

belağat şubeleri 288
Berâ' b. Âzib 550
Beradâ 244, 300
Berberîler 350
Beşâret 294
Besmele 66, 68, 72
Beyân 60
Beyân âlimleri 232
Beyt-i Makdis 340, 384, 394, 452, 482, 484, 486, 538, 542, 544, 546, 548, 550, 552, 592, 804, 918, 920, 924, 926, 968, 1006
Beyt-i Ma'mûr 510
Beytullah
bid'atçi 876
bid'at ve heva ehli 1030, 1064
bid'at yorumlar 850
Bilal 106, 202, 368, 1164
birr 592
Bismillâh 68, 586
bıldırcın eti 392
bozuculuk 196, 200, 308, 340, 388, 672, 962, 1158
Bu'âs 1018
Buhârî 55, 132, 190, 192, 194, 370, 372, 408, 438, 484, 504, 550, 600, 608, 614, 628, 630, 632, 648, 656, 658, 712, 730, 760, 856, 868, 880, 922, 954, 978, 1000, 1044, 1148, 1160
Buhtunnasır 452, 804
bütün isimler 344
büyük günahlar 134, 858

C

Câbir b. 'Abdullah 504, 736
Ca'fer-i Sādık 1176
Cahiliye 68, 202, 510, 568, 586, 598, 600, 658, 662, 664, 670, 674, 696, 704, 706, 734, 736, 1016, 1022, 1054, 1084, 1094, 1120
Cahiliye Arapları 202
Cahiliye geleneği 664
Cahiliye halkı 586
Cahiliye taassubu 674
Cahiller 206
Câhız 234
Câlût 774, 778, 780, 784, 786
Cebel-i Rahmet 662
Cebrail 98, 388, 398, 438, 452, 454, 456, 472, 510, 548, 660, 906, 930, 942, 1180
cebren iman 170
cehalet 202, 206, 310, 402, 416, 474, 860, 1176
Cehennem 292, 476, 674, 880, 1114, 1176
cehennem ateşi 428
cehennemlik 254
cehennem melekleri 544
cehennem yakıtı 292
Celûlâ savaşı 1000
cemaatle namaz 364
Cemîle bint Abdullah b. Übeyy 726
cenin 722
cennet 130, 148, 182, 296, 298, 302, 304, 306, 352, 446, 510, 562, 704, 1066, 1070, 1072, 1098, 1154
cennetlik 254
cennette eşleri 306
Cerîr 260, 272, 586, 840
cevher-i ferd 316
ceza günü 368
ceza (had) ve kısas davaları 850
Ceze'a b. Niyâr 370
cihad 674
cima 622
Cimâr 504
cin 348
cins 74, 82, 126, 160, 178, 200, 222, 256, 278, 290, 296, 300, 302, 304, 338, 390, 442, 446, 458, 480, 482, 556, 660, 718, 818, 862, 874, 1070
cinsel hayat 148
cinsel ilişki 622
çirkin fiil 206
cizye 394, 434, 474, 484, 800, 974, 1036
çoğul 84, 102, 172, 178, 220, 224, 226, 244, 270, 272, 296, 298, 306, 342, 352, 406, 468, 476, 478, 482, 512, 524, 540, 654, 660,

722, 724, 814, 818, 834, 862, 866, 930, 946, 970, 992, 1008, 1058, 1180
çöl bölgesi 394
Cübeyr b. Mut'im 760
Cûdi 510
Cülâs 994
cumartesi 396, 400, 946
cumartesi yasağı 946

D

dağların efendisi 798
Dahhâk 854, 856, 1012, 1060
Dakrân vadisi 660
dalâlet 132, 134, 218, 230, 324, 1116
dalâlet ehli 218
darb-ı mesel 218
Darbu'l-mesel 316
Dâverdânlılar 768
Davud 436, 760, 784, 786
Davud oğlu Süleyman 760
Dilbilimciler 76
din 84, 202, 214, 274, 330, 362, 366, 424, 432, 452, 480, 530, 556, 578, 584, 596, 636, 638, 676, 700, 726, 738, 850, 890, 894, 896, 898, 902, 918, 924, 956, 962, 980, 990, 992, 1004, 1092, 1100, 1102, 1130, 1142, 1170, 1174, 1180
din adamları 366, 636, 902, 924, 1180
dinden çıkma 996
dinî ilimler 214
dirayet 860
diyet 588, 598, 600, 714
Doğu ve Batı 538, 592
dünya 76, 130, 148, 182, 238, 292, 300, 304, 306, 320, 432, 450, 616, 670, 680, 700, 762, 886, 888, 896, 900, 924, 928, 936, 976, 996, 998, 1040, 1090, 1108, 1156, 1158, 1176, 1178
dünya hayatı 292
dünyaya düşkünlük 450

E

ebedî azap 1156
Ebu Abdullāh 484
Ebû Abdurrahmân es-Sülemî 410
Ebû Ali 370
Ebu Alî el-Cübbâî 628, 1024
Ebû Alî el-Fârisî 104, 642
Ebû Amr 156, 172, 192, 350, 440, 646, 656, 720, 850, 860, 862, 990
Ebû Amr b. el-'Alâ 720
Ebû Amr Osman el-Bettî 850
Ebû Bekr 64, 194, 202, 660, 732, 830, 834
Ebu Ca'fer el-Medenî 1010
Ebu Ca'fer Mansūr 490
Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali 750
Ebû Cehl 160
Ebû Du'âd 626
Ebû Eyyûb el-Ensārî 642
Ebu Galib 1030
Ebû Hanîfe 66, 84, 86, 98, 204, 302, 484, 496, 502, 568, 598, 646, 648, 650, 652, 654, 668, 692, 694, 706, 714, 716, 726, 732, 738, 740, 746, 756, 758, 764, 766, 830, 850, 892, 998, 1010, 1060, 1066, 1166
Ebu Hâşim el-Cübbâî 1024
Ebû Hayve 804, 1098
Ebû Hayye en-Nümeyrî 152, 186
Ebû Hüreyre 84, 834
Ebu Huzeyfe 1064
Ebu'l-Âliye 766
Ebu'l-Cevzâ' 602
Ebû Leheb 160
Ebü'l-Esved ed-Dü'elî 748
Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vehhâs 64
Ebu Musa el-Eş'arî 1000
Ebû Nehîk 760
Ebu'n-Necm el-Iclî 490
Ebû Râfi' 976
Ebû Râfi' el-Kurazī 982
Ebû Seleme 750
Ebu'ş-Şa'sâ' 132
Ebü's-Simâl el-Adevî 458, 676, 780, 1076
Ebu's-Sirâr el-Ğanevî 370
Ebu'ş-Şi'r ed-Dabbî 1178
Ebû Süfyan 82, 1078, 1084, 1090, 1092, 1130, 1132, 1134, 1138,

1150
Ebû Talha 1100
Ebû Tālib 1118
Ebû Temmâm 232, 252, 314, 540
Ebû Ubeyde 404, 610, 642, 900
Ebû Ubeyde b. Cerrâh 610
Ebû Yusuf 302, 706
Ebû Zer 1000
Ebû Zeyd el-Ensārî 96, 140
ed-Durâh 1006
edilmeleri 146, 1144
ehl 374
Ehl-i ʻadl veʼt-tevhid 62, 798
Ehl-i Beyt 928
ehl-i hakk 876
Ehl-i İslâm 206
Ehl-i Kitap 118, 148, 150, 152, 154, 170, 290, 360, 448, 456, 458, 470, 474, 476, 478, 492, 496, 522, 528, 534, 536, 556, 572, 590, 592, 674, 684, 702, 768, 786, 800, 896, 898, 900, 962, 966, 968, 972, 974, 976, 978, 986, 990, 1008, 1014, 1016, 1018, 1028, 1032, 1034, 1036, 1038, 1046, 1156, 1180
ehl-i matāʻin 448
el-Câhız 60
el-Halebiyyât 642
el-Hâris b. Zeyd 902
el-Hücce 104
el-Hüzelî 156, 548, 892
elif 72, 100, 102, 104, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 164, 200, 258, 288, 374, 388, 390, 614, 660, 730, 760, 834, 840, 870, 982, 1022
el-Kisâî 394
el-Kitâb 74, 204, 854, 1076
el-Yemânî 228, 260, 270, 788
Elyesa 436
emanete hıyanet 366, 1114
emr-i biʼl-maʻruf ve nehy-i ʻaniʼl-münker 900
emzirme müddeti 740
emzirme ücreti 740
Enes b. Malik 98, 1084
Enes b. Nadr 1084, 1086
Ensar 60, 154, 1030, 1044, 1054
Erîhâ 384
Ermiyâ 436
Eşʻas b. Kays 978
Esed oğulları 276, 294
Eşmuîl / Samuel 436
eşyâʻi 254
Evs kabilesi 434
Evs ve Hazrec kabileleri 1016
Eyle halkı 782
Eyyûb es-Sahtiyânî 96

F

fahveʼl-kelâm 232
faiz 834, 836, 840, 1004, 1064
Farsça 450
Farslar 374
fâsıklar 310
Fedek bölgesi 452
Ferezdak 182, 546, 784, 1126
fesad 196
fesad harbi 196
fetih 436, 440, 778
Fezâreliler 516
filozoflar 218
Finhas b. Âzûrâ 474
Firavun 358, 374, 562, 880, 990
fitne 688, 690
fitre 830
Fıkıh âlimleri 696
Fıkıh ve Kelâm âlimleri 628
fırka-i nâciye 62
fısk 326, 458
fıtır sadakası 830
fıtrat 214
furkān 378, 874
furkān günü 378

G

gayb 142, 284, 936
gayr-i munsarif 76, 106, 660, 774, 930
gazap 96, 176, 442, 786, 1014, 1024
Golyatʼın kavmi 774
gösteriş 816, 818
gramer 100
güneş 222, 406, 500
güneş ışınları 406

gurur 674

H

Habbâb 202
Habeşistan 1180
Habîb b. Evs 252
hac âyeti 792
hac ayları 654
Haccâc 232, 280, 546
haccın fiilleri 650
hacda ticarî faaliyet 658
Hacer 504, 510, 512
Hacer-i Esved 504, 510
hac günleri 658
Hacûn 1012
Hadramevt 116
Hafsa 654, 760
Hafs [v.180/796] 270, 402, 592
Hak 322, 362, 378, 382, 758, 1014, 1108
hakikat 140, 232, 310, 324, 362, 442, 462, 522, 628, 738, 896, 898
hakikati gizleme 362
hâkimler 630
halife 340, 342, 344, 346, 408, 500, 502, 896, 1148
Halil b. Ahmed 86, 102, 108, 286
hamâset beyti 252
hamd 58, 70, 80, 82, 86, 204, 340, 344, 354, 438, 618, 892
Hamr 694
Hamrâ'u'l-esed 1132
hamse-i âl-i abâ 960
Hamza 64, 156, 188, 592, 850, 900, 986, 1150, 1152
Hamza b. Zeyyât 850
Hanef 528
Hanefî âlimleri 758
Hanefî mezhebi 66
Hanîfe oğulları 76
Hanne 918, 924, 930
Hanne bint Fâkūz 918
Hansâ 592, 688
haram 408, 418, 432, 434, 460, 514, 580, 586, 622, 630, 634, 636, 640, 688, 690, 694, 746, 834, 836, 846, 858, 940, 944, 946, 962, 978, 1002, 1004, 1120
Haram ay 640
harem 64
Harem bölgesi 272, 502
harf 68, 70, 72, 76, 90, 100, 102, 104, 108, 112, 118, 120, 122, 124, 140, 146, 156, 164, 172, 174, 180, 204, 210, 240, 246, 252, 302, 314, 350, 370, 464, 512, 536, 542, 690, 806, 812, 818, 832, 870, 872, 880, 904, 910, 944
harf cinsleri 120
harf-i lîn 164
Hâricîler 1030
Hâris b. Süveyd 994
Hâris b. Zâlim el-Murrî 1046
Harrâb 276
Harun 378, 380, 778, 780, 916, 918, 924, 1068
Hârun er-Reşîd 742, 1068
Harun sülâlesi 780
Hârut ve Mârut 460, 462, 464
Harzem 64
Hâşim 60, 342, 628, 1024
Haşim oğulları 526, 1118
Hassân b. Sâbit 244
Haşviyye 1028
hatî'e 428
Hâtem-i Tā'î 154
Havariler 948
havârîyyât 948
Havvâ 298, 352, 356
Hayâ 312, 314
Hayat 312
Hayber 438, 968, 1034
Hayberliler 954
hayır 146, 230, 262, 296, 312, 364, 470, 472, 476, 478, 504, 522, 568, 582, 604, 608, 612, 614, 652, 656, 678, 686, 714, 732, 826, 830, 864, 906, 912, 924, 974, 1036, 1048, 1080, 1116, 1140, 1142, 1156
Hazret-i Âişe 318, 324, 604, 706, 730, 762, 1002, 1050, 1068, 1132
Hazret-i Ali 92, 96, 106, 202, 406, 546,

610, 644, 646, 798, 880, 928, 956, 958, 998, 1160
Hazret-i Hafsa 760
Hazret-i Hasan 64, 446, 528, 956, 958
Hazret-i Hatice 1118
Hazret-i Hüseyin 212, 528, 956, 958
Hazret-i Meryem 918, 926, 928, 930, 932, 936, 940
Hazret-i Nuh 682
Hazret-i Ömer 96, 452, 504, 644, 654, 694, 728, 822, 1000, 1078, 1136
Hazret-i Ya'kūb 528, 1002
Hecer kulle 304
helal mallar 146
hemze 72, 74, 88, 96, 100, 152, 162, 164, 176, 198, 256, 276, 332, 348, 364, 394, 438, 454, 508, 514, 520, 522, 536, 584, 684, 702, 722, 812, 820, 848, 856, 870, 872, 904, 934, 946, 964, 970, 980, 984, 990, 998, 1028, 1080, 1086, 1122, 1130, 1172
Hendek savaşı 760, 906
hevâ 494
Hevâzin 82
Hezekiel 436, 768, 954
Hicaz 64
Hicazlılar 108, 132
hidayet 90, 92, 132, 134, 136, 138, 152, 154, 156, 160, 196, 214, 218, 230, 324, 356, 494, 560, 616, 662, 680, 800, 830, 970, 1006, 1008, 1018, 1074
hidayete erdirme 210
Hikâye 106
hikmet 182, 238, 268, 338, 340, 344, 380, 416, 514, 538, 634, 676, 682, 700, 702, 718, 764, 784, 786, 808, 826, 874, 878, 890, 906, 952, 960, 982, 986, 1060
hilâfet 64
hilâl 654
Hind diyarı 510
Hindistan 510
Hirâ 510
Hîre sarayları 906
hitta 386
Hıristiyanlar 96, 476, 480, 482, 494, 532, 534, 592, 702, 706, 896, 952, 956, 962, 964, 966, 1028
hıyânet 624
Hızır 804
hüccet 552, 560, 650, 676
Hudeybiye 482
Hudū' 370
Hufâf b. Nüdbe 404
hul' 728
Hülle 730, 732
Hurûf-i mechûre 120
Hurûf-i mehmûse 118
hurûf-i mukatta'a 62
huşû 368, 370
huşû sahipleri 368
Hutay'e 790
Huveydira 270, 930
Huyeyy b. Ahtab 976, 980
Huzeyfe b. el-Yemân 98
Huzeyfe b. Yemân 474
Hüzeyl kabilesi 358

I-İ

Irak 76
Iraklılar 612
Itbâk harfleri 120
İbâdet 88
ibadetin en nihaî noktaları 264
İblîs 344
İblis ve soyu 186
İbn Abbas 66, 94, 96, 110, 132, 354, 366, 450, 458, 508, 530, 544, 546, 568, 612, 622, 626, 644, 658, 662, 682, 686, 690, 696, 702, 714, 754, 762, 790, 808, 810, 822, 824, 826, 828, 832, 834, 844, 846, 854, 856, 858, 860, 862, 868, 880, 922, 972, 974, 976, 980, 982, 1006, 1010, 1012, 1054, 1064, 1068, 1108, 1138, 1176
İbn Âmir 556, 594
İbn Cinnî 456
İbn De'b 424
İbn Ebî Able 214, 222, 250, 252, 386, 650, 858, 864

İbn Ebû İshak 546
İbn Ebu Kebşe 1078
İbn Ebu Kuhafe 1078
İbn Ebu Leylâ 746
İbn Ebû Leylâ 248
İbn Herme 736
İbn Kesir 94, 156, 188, 210, 656, 970, 980, 1144
İbn Mes'ûd 92, 94, 128, 142, 250, 292, 348, 352, 354, 364, 368, 374, 392, 394, 404, 428, 430, 458, 468, 470, 494, 510, 514, 520, 530, 568, 592, 594, 622, 644, 646, 680, 682, 690, 706, 714, 716, 730, 762, 764, 806, 808, 824, 838, 842, 862, 868, 878, 892, 894, 900, 912, 944, 946, 984, 986, 1000, 1012, 1014, 1020, 1038, 1046, 1054, 1056, 1066, 1130, 1138, 1152
İbn Meyyâde 646
İbn Muhaysın 210, 508
İbn Ömer 486, 610, 654, 658, 694, 726, 762, 860, 1012, 1136, 1164, 1166
İbn Sîrîn 240, 610, 650, 698, 850
İbnü'l-Kırriyye 60
İbnü'r-Rûmî 924
İbnü's-Semeyfa' 260
İbnü'z-Zübeyr 568, 1012
İbrahim Aleyhisselâm 194, 498, 506, 508, 510, 514, 660, 790, 804, 810, 918, 964
İbrahim dini 902
İbrahim en-Neha'î 256, 318, 716
İbrahim'in dini 526, 528
İbrahim'in kıblesi 548, 560
İbrahim'in makamı 504, 1008
İbrahim'in sahifeleri 616
İbrahim soyu 918
İbranca 774
içki ve kumar 898
iddet nafakası 766
iddet süresi 734
idrak 60, 166, 172, 230, 876
İhlâs sûresi 798, 890
ihram 620
ihsan 78, 170, 182, 190, 296, 298, 316, 430, 496, 548, 640, 756, 758, 766, 814, 978, 1058, 1070, 1088, 1130, 1132
ihtilâf 134, 148, 232, 298, 322, 414, 462, 610, 684, 706, 830, 854, 896, 902, 946, 950, 1024
ihtiyar 252, 264, 402, 412, 686
ihyâ 336
iki melek 462
İkrime 596, 690, 762
îlâ 714, 716
ilâh 72, 74, 272, 500, 576, 892
ilâhî hikmet 268
ilahî kudret 268
i'lâ-yı kelimetullah 1074
ilim ve mârifet ehli 274
ilm 84, 202, 546
ilmi 62
iltifat 88, 254, 430, 582, 684, 842, 1148
İlyas 436
İmam Mushaf 92, 1142
iman 140, 148, 160, 180, 196, 200, 256, 262, 292, 308, 396, 426, 516, 576, 692, 838, 950, 968, 992, 996, 1014, 1044, 1136, 1138, 1172, 1178
iman edenler 148
imkânsız 166, 254, 260, 266, 290, 332, 352, 382, 480, 804, 892, 910, 928, 938, 964
İmrân b. Mâsân 916, 918
İmrân b. Yashur 916
İmrân hanedanı 1182
İmrân'ın karısı 918
İmru'ü'l-Kays 88, 236, 238, 308
imtihan amacı ile 462
İncil 60
İncil sahipleri 608
infak 138, 640, 686, 692, 748, 788, 792, 812, 814, 816, 818, 824, 826, 828, 830, 832, 834, 886, 1000, 1042, 1066, 1068, 1146, 1148
infitah harfleri 120
inkâr 684

İnsâ' 472
insan hakları 1156
insanların efendisi 798
inzâl 58, 70, 114, 128, 148, 150, 168, 176, 192, 274, 280, 308, 310, 312, 328, 356, 362, 378, 424, 458, 834, 836, 840, 844, 846, 868, 874, 902, 974, 976, 978, 980
inzâr 164
ipotek 844, 856
irade 322, 324, 338, 850
irtikâp 552, 576, 632, 674
İsa Aleyhisselâm 328, 438, 790, 874, 896, 918, 928, 930, 936, 942, 944, 946, 948, 950, 952, 954, 956, 964, 982
İsâ b. Ömer el-Hemdânî 290
İşâ oğlu Davud 786
İslâm 92, 140, 192, 202, 206, 226, 232, 236, 398, 448, 480, 494, 500, 518, 520, 522, 530, 536, 544, 560, 568, 584, 598, 602, 604, 612, 622, 642, 658, 672, 674, 676, 678, 682, 684, 692, 704, 728, 736, 766, 818, 830, 888, 890, 894, 896, 898, 902, 904, 908, 952, 968, 970, 990, 994, 1004, 1016, 1018, 1020, 1032, 1084, 1086, 1136, 1140, 1170, 1174
İslâm ahkâmı 500
İslâm'dan dönme 970
İsmailîler 608
İsmail'in çocukları 518
İsm-i A'zam 438
İsrâ'îl 358, 1002
İsrailoğulları 94, 206, 358, 370, 376, 378, 380, 388, 390, 392, 402, 408, 412, 416, 436, 438, 496, 522, 678, 778, 786, 900, 926, 928, 946, 950
İsrailoğulları mescitleri 926
İstanbul 2
istiğfar 890
istihzâ 208
İsti'lâ harfleri 120
istilâm 504
istinşak 500
istisna 348
istivâ 340, 964
i'tikâf 628
ittikâ' 134, 138
iyilik 592, 632

K

Kaba'serâ 278, 280
Kâ'b b. Eşref 968, 976, 980, 1156
Kâ'b b. Sa'd el-Ğanevî 1172
Kâ'b b. Ucre 648
Kâbe 64, 74, 474, 482, 496, 502, 508, 538, 544, 546, 548, 550, 552, 558, 560, 566, 568, 572, 592, 948, 968, 1006, 1010, 1012, 1014
Kabîsa b. Zu'eyb 762
Kadd 276
kadim kitaplar 400
kadîr 254
Kādî Şureyh 850
Kadı Şurayh 314
Kâfirler 258, 292, 310, 694
kâfirlerin kulluğu 260
kalb 188
kalem 70, 530
kalkale harfleri 120
kalp 190, 1166
kalp fiilleri 448, 858
kan 72, 188, 196, 340, 344, 346, 588, 598, 600, 1082, 1106, 1166
kan bedeli 600
karakter 306
karz-ı hasen 770, 834
kaside 114, 1078
Katâde 312, 372, 484, 598, 602, 626, 630, 662, 668, 692, 728, 740, 824, 852, 902, 944, 1046, 1060
Katâde b. Di'âme es-Sedûsî 312, 372, 852, 902, 944
Kaynukā' oğulları 882, 1150
kelimelerin vezinleri 178
Kelimetü'l-Huveydira 270, 930
kemal mertebeleri 136
kibir 516

kibrit taşı 292
Kinâne 272
kinaye 288, 334, 622, 722, 852, 978, 998
kıble 474, 486, 504, 540, 544, 546, 548, 550, 552, 554, 558, 574, 592, 968
kıble meselesi 558, 592
Kınnesrîn 394
Kıraat 68, 188, 594, 742
kıraat imamları 66, 172, 1066
kırân 644, 652
kısas 432, 596, 598, 600, 602, 640, 850
kıyamet günü 282, 294, 370, 414, 540, 820, 836, 912, 948, 970, 1012, 1080, 1114, 1130, 1148, 1150, 1154
Konstantinopolis 484
kötü ahlâk 376
kötülük 208
küçük günahlar 134, 514
kudret helvası 382, 384, 390, 392
Kudüs 482
Kûfe 66, 124, 144, 408, 644
Küleyb 602
kulluk 66, 68, 80, 86, 88, 90, 254, 256, 258, 260, 262, 264, 270, 292, 344, 360, 380, 428, 430, 488, 520, 522, 526, 532, 534, 566, 586, 662, 692, 702, 874, 898, 914, 940, 946, 962, 982, 984
kumar 694, 696, 698, 932
Kur'an'ın belâgat ve nazım incelikleri 212
Kur'ân'ın efendisi 798
Kur'ân'ın fesâhati 282
Kur'ân'ın meydan okuması 284
Kur'ân'ın misli 278, 286
Kur'ân'ın mucize olduğu 274
Kur'ân'ın otağı 868
Kur'ân nazmı 644
Kur'ân sûreleri 276
Kurayza oğulları 434, 980
kurban 370, 402, 416, 500, 514, 568, 642, 646, 648, 650, 652, 654, 668, 924, 1152, 1154
Kureyş 82, 92, 272, 284, 328, 524, 636, 656, 664, 666, 690, 838, 882, 884, 896, 948, 1006, 1118
Kureyş lehçesi 92
Kürsî 794
Kusem 366
Kutāmî 926
Kuteybe 1010
kutsallık 438
Kuzah 658, 662

L

Lâm-ı ta'rîf 200, 242, 256, 296, 300, 346, 442, 458, 556, 922, 1070
Lât 68
Lebbeyk 620, 662
Levh-i Mahfûz 344, 484, 624, 1102
Levi 776, 780, 918
Leylâ el-Uhayliyye 1040
li'ân 726
Lübâbe b. Ebu'l-Hukayk 976
Lübnan 510
Lüey oğulları 60

M

Ma'ânî 60
mabud 74
mahcur 848
mahlûkāt 264
mahlûkātın cinsleri 346
Mâ-i Kâffe 200, 1142
Makām-ı İbrahim 504, 1008, 1010, 1166
Ma'kıl b. Yesâr 736
Mâlik 484
Mâlik b. Dînâr 326, 420
Mâlik b. Enes 326
Mâlik b. et-Teyyihân el-Ensārî 328
Mâlik b. Sayf 980
ma'mûdiye 532
Mansūr 502
ma'rûf 82, 744, 900, 1022
masal / mitoloji 590
Mâsân oğulları 924
maslahat 58, 776, 1078
masum varlıklar 344
maymuna dönüşme 400
mazmaza 500
mecaz 116, 166, 168, 190, 216, 226,

232, 248, 262, 466, 490, 496, 626, 688, 978, 1144
Mecazî isnat 216
Mecenne 658
Mecusiler 450
Medâin 906
Medine 66
Medine ve Suriye mushafları 1066
Mekke 64, 66
Mekke ahalisi 506
Mekkeliler 170, 560, 668, 1064, 1134, 1176
Mekke Müşrikleri 260, 360
Melâ'ike 342
melekler 268, 340, 344, 352, 486, 488, 510, 566, 778, 794, 890, 892, 928, 930, 936, 938, 940, 1006, 1058, 1060
Merru'z-zahrân 1132
Mersed b. Ebî Mersed el-Ğanevî 704
Meryemoğlu İsa 436, 438, 788, 938, 940
Mesânî 66
Mesânî sûreler 134
Meş'ar-i Harâm 658, 662
Mescid-i Haram 482
Mescidü'l-kıbleteyn 550
meseller sûresi 220
meşîet 1088
Mesih 220, 396, 488, 702, 928, 938, 940, 954, 960, 962, 966, 984
Mesleme b. Muhârib 1178
Mesrûk b. Ecda' 298, 304
meşveret 342
Mikail 452, 454, 456
mîkāt 654
Mina 318, 504, 664, 668
minnet 830
miras 326, 414, 604, 766, 1012
Mirasçı 604
Miskîn 594
Mısır 300, 378, 392, 394, 774
Mu'attib b. Kuşeyr 1100
Mu'attıla 480
Mu'âviye 1056
Mu'âz 632, 678, 694, 966, 1136
Mu'âz b. Cebel 632, 678, 1136
Mübâhele 958, 960
Müberred 594
Mücâhid 248, 426, 562, 578, 630, 762, 818, 856, 886, 926, 980, 1060, 1180
Mücâhid b. Cebr 248, 426, 818, 856, 886
Mücbire 904, 1028
mucize 60
mucizeler 58
Mudar 342
Mufaddal [b. Muhammed 840, 1050
mugâlata 538
Muhacir sahabiler 206
Muhammed b. el-Hanefiyye 982
Muhammed b. es-Semeyfa' 228, 270, 272
Muhammed b. Hasen [eş-Şeybânî 706
Muhammed b. Talha es-Seccâd 106
Muhammed b. Vâsi 366
Muhammed'in nübüvveti 154
Muhammed'in sıfatı 422
Muhammed ve taraftarları 446
Muhammed Zü'ş-şâme 408
Muharrem 608, 654
Muhassir vadisi 662
muhkem âyetler 876
mukābele 314
munkatı' 348
munsarif 76, 106, 108, 110, 394, 464, 614, 660, 774, 930
Musa 'Aleyhisselâm 94, 376, 382, 388, 390, 398, 778, 788, 790, 896, 964
Musa'nın tanrısı 270
Musa sülâlesi 778, 780
Mus'ab b. Umeyr 1084
Mushaf 66, 112, 428, 760
Mushaflar 112
Mushaf yazımı 1142
musibet 564, 576, 638, 666, 1072, 1120, 1122
Mutarrif b. 'Abdullah 1026
Mûte savaşı 1082
Muttalib b. Ebû Vedâ'a 504
muzâf 94, 172, 260, 346, 418, 464, 488, 584, 614, 812, 842, 1022,

1122, 1138
Mühelhil 602
mühürleme 166, 172
mü'min 70, 134, 142, 154, 176, 180, 182, 254, 294, 296, 320, 326, 462, 506, 798, 818, 850, 876, 1102, 1118, 1146
Münafıklar 178, 198, 208, 424, 906
münafıklık 184, 424, 1162
mürekkeb teşbih 238
mürtedler 996, 1030
müşâkele 314, 532, 640, 758
müsemmâ 100, 116, 346, 846
Müseylime 76
müsle 196, 220, 636
Müslümanların ahkâmı 182
Müslüman muamelesi 182
müste'ârun leh 232
Mütenebbî 314, 1062
müteşabih 876
mütevâtir 604
müttakî 134, 632, 682, 712
Müzdelife 504, 658, 662, 664

N

Nâbiğa el-Ca'dî 624
Nabiğâtu'z-Zübyanî 790
Nabukednazar 804
Nadîr oğulları 434, 880
Nadr b. Şümeyl 142
nafaka 766
Nâfi 132, 152, 210, 594, 762, 884, 942
Nahiv âlimleri 734
Nahivciler 860
Nahiv ilmi 748
Nahv 60
namaz 66, 140, 260, 368, 486, 644
namazın kısaltılması 652
nâr 222, 230, 240, 1022
nâsih ve mensuh 472
nazar 266, 296, 356, 876, 946, 954, 1162
nazm 264
Nazmu'l-Kur'ân 60
necaşî 1180
Necran heyeti 480, 956, 962
Nefs 188
Nemrut 376, 804
nesh 472
nesî' 656
nesih 470, 538, 558
nikâh 624
Nil 300
Nu'aym 902, 1132, 1136, 1138
Nu'aym b. Amr 902
Nu'aym b. Mes'ûd 1132
nübüvvet 144, 284, 942
Nuh 134, 194, 510, 666, 682, 790, 916, 1004, 1006, 1036
Nu'man b. Münzir 516
Nûr 222, 512, 842

Ö-O

ölüm 64, 222, 234, 248, 336, 382, 384, 396, 446, 484, 522, 604, 768, 804, 1020, 1094, 1180
ölümü temenni 446, 448
Ömer b. Abdül'aziz 72, 408
Ömer Radıya'llâhu 'Anh 94, 202, 416, 452, 504, 554, 622, 644, 654, 658, 668, 694, 744, 822, 854, 1000, 1010, 1014, 1136
örf 588, 600, 754
oruç 368

P

pençe-i âl-i 'abâ 960
peygamber katli 444
peygamberler 330, 342, 396, 436, 514, 522, 536, 682, 788, 790, 892, 896, 932, 946, 948, 986, 1086, 1172
putlar 274, 292, 310, 316, 568, 584

R

Rab 82, 86, 88, 272, 474, 694, 962, 980, 982, 984, 1136
rabbânîler 1090
Rahîm 76, 354, 378, 512, 570, 586, 606, 636, 664, 692, 714, 750, 914, 992, 1062, 1110
Rahmân 76
Rahmet 78, 662, 992
Ramazan ayı 368
Ravhâ 1132

Receb 550, 690, 958
recez 114
recm 732
remle 504
renk 406, 410, 412
Ribâ 834
risâlet 330
Rıdvan ağacı 184
Rıfâ'a 730
rızık 264, 266, 268, 270, 300, 302, 304, 382, 390, 392, 506, 586, 694, 742, 890, 928, 1128, 1176, 1178
Roma 484
Romalılar 482
rubbemâ 200
Ru'be b. el-Accâc 316, 326, 404, 436, 844
ruh 188, 354, 438, 602
Rûhulkudüs 436, 438, 788
rukû 146, 364, 506
Rum denizi 774
Rumlar 374, 798
rüşvet 362

S

Sa'd b. Ebu Vakkās 694, 760
Sa'd b. Mu'âz 468
sa'îd 254
Sa'îd b. Cübeyr 766, 830, 874, 888, 988, 1088, 1156
Sa'îd b. el-Müseyyeb 598, 730, 816
Sa'lebe b. Ğaneme 632
sabır ayı 368
Sābiî 782
Sābiîler 398
sadaka 146, 366, 476, 594, 642, 648, 698, 826, 828, 834, 838, 842, 994
Safvân b. Ümeyye 82
sahabe 328
Sakīf kabilesi 524, 672
Sakīfliler 840
salâh 196
Salât 66, 98, 146, 366, 368, 550, 760, 1006
Salâtı ikāme etmen 144
Salih amel 398
sālihât 296
Sâlim 1064
Sâm b. Nûh 944
Samed 74
Samuel 772, 774, 786
San'â sarayları 906
saptırma 326
Sarf kuralları 248
savaş 636
Sebeb-i nüzûl 482
Sebt 400
secde 120, 146, 348, 364, 386, 502, 506, 710, 762, 936, 982, 984, 1036, 1038
seçkin kul 358
sefeh 202
seherler 890
Sehl b. Sa'd 628, 1124
selâm 60, 80, 752
selem 846
Seleme oğullarının mescidi 550
Selmân-ı Fârisî 312, 906
semâ 266
semâvî 58
semâvî hükümler 460
sembol 62
Sevap diyarı 298
Sıffîn savaşı 1056
Sıffîn savaşı 446
sıla-i rahim 594
Sırât 64, 92, 1072
Sırât-ı müstakīm 92
sihir 438, 460, 462, 590, 944
sihirbazlar 868
sihr 462
Sînâ 510, 938
sivrisinek 320
siyatik 1002
son gün 178
Suheyb 202, 674, 680, 798
Suheyb b. Sinan 674
Suriye 384, 1066
Süddî 686, 770, 810, 1092, 1146
Süfyân-ı Sevrî 460, 598, 1024
süknâ 350, 766
Sülemî 688

Süleyman 220, 436, 460, 462, 750, 760, 918
Süleyman'ın ilmi 460
Süleyman'ın krallığı 460
sümme 110, 336, 340, 664, 984
sünnet 74, 440, 500
Süreyya 74
sürgün 434, 474

Ş

Şa'bî 460, 596, 598, 610, 646, 848, 920
Şa'yâ / İşâyâ 394, 436
Şâfi'î 66, 98, 484, 564, 568, 596, 610, 646, 650, 652, 654, 656, 668, 692, 708, 714, 716, 726, 738, 740, 746, 758, 764, 1166
Şâfi'îler 66
şahitlik 536
Şair Huveydira 270
şakī 254
Şam 66, 300, 394, 1010, 1030
Şamlıların Mushafı 1154
Şas b. Kays 1016
Şavt 504
şefaat 372
şefaatçi 292, 372, 792
şehâdet 142, 530
şehit 522, 1082, 1084
şehit olma 1082
şehitlik 1128
Şehr b. Havşeb 1072
Şem'ûn 436, 772
şer 262, 606, 678, 724, 764, 766, 826, 846, 906, 1048, 1116
şer'î metod 606
Şeriat 134
şeriat kuralları 362
şey' 252
şeytanlar 204, 290, 460, 462, 796, 800
şi'âr 190
Şibl 314
şiddetli harfler 120
şiir 70, 116, 170, 590, 694, 736, 742, 1044
şirk 274
şirk koşanlar 450
Şu'ayb Peygamber 388, 446
Şu'be 618
şu'ûr 190
Şurayh b. Evfâ el-Absî 106
şükr 80
şüphe 126, 130, 132, 138, 198, 240, 284, 286, 356, 452, 530, 634, 656, 670, 784, 786, 800, 878, 896, 902, 912, 954, 1114

T

Tâbût 778
tağlîb 150, 264, 346, 348, 822
tahrif 362
tahyîl 794, 924
Tâif 76, 690
takdîr 254
takdîs 344
taklitçi 62
taklitçilerin mezhebi 478
takva 132, 140, 150, 158, 262, 264, 602, 652, 670, 712, 1040, 1050, 1066, 1094, 1132, 1156
talâk 716, 720, 726, 730
Talha b. Musarrıf 266, 884
Tālût 462, 774, 776, 778, 780, 782, 784, 786
Tālût'un ordusu 462
Tarafe 430
ta'rîz 194, 752, 754, 964, 980
tarım 392
Tāvûs 702, 874
Tay kabilesi 196
Tayy lehçesi 840
tebliğ 330
tefekkür 266, 268, 338, 956, 1162, 1164, 1166, 1168
tefrika 330
Tefsir 60, 62
tehekküm 170, 208, 272
Tekbir 620
tekil 172, 224, 228, 238, 244, 270, 296, 342, 404, 476, 554, 818, 862, 930, 992, 1008
telbiye 644, 654
Temennî 448

temettu‘ 652
Temîm oğulları 294
temsil 166, 168, 224, 234, 236, 250, 308, 316, 800, 812, 862
Tesbîh 344
teşbîh-i belîğ 232
teşehhüd 366
tevbe 356
Tevbe b. el-Humeyyir 1040
tevhîd 798
te’vil 62
Tevrat 60
Tevrat’ın koruyucuları 896
Teym 202, 260, 272
Teym oğulları 202
ticaret 214, 854
tilavet 68
Tirmizî 55, 112, 130, 140, 320, 546, 560, 566, 594, 604, 614, 620, 642, 644, 646, 660, 704, 720, 732, 746, 754, 758, 838, 868, 1012, 1014, 1020, 1030, 1070, 1114, 1154, 1166, 1174, 1178
Tırimmâh 404, 824
Tufan 510
tuğyân 212
Tu‘me b. Übeyrık 994
Tûr 378
Tûr-i Sînâ 938
Türler 278
tutarsızlık 58

U-Ü

Ubeyd b. Umeyr 306, 1112
Uhud 474, 882, 1050, 1052, 1058, 1064, 1074, 1076, 1078, 1080, 1082, 1084, 1088, 1090, 1092, 1094, 1096, 1102, 1104, 1112, 1114, 1122, 1126, 1128, 1130, 1132
Uhud günü 882
Uhud vadisi 1052
Ukâz 658
umre 644
Urve b. Mes‘ûd 524
Urve b. Zübeyr 654, 1060, 1132, 1166
Utbe b. Ebu Vakkās 1064
Uzzâ 68, 586
Übeyy b. Kâ‘b 92, 98, 250, 348, 428, 450, 468, 476, 494, 508, 520, 524, 530, 550, 556, 614, 652, 698, 764, 784, 806, 838, 842, 856, 866, 878, 894, 900, 926, 986, 1098, 1160
Ülker 74, 502, 566
Ümeyye b. Ebi’s-Salt 282
Ümmet-i Muhammed 540, 542, 558, 950, 1024, 1032
ümmî 60, 118, 278, 882
ümmîler 424, 974
Ümmü Seleme 752, 1174
ümmü’l-Kur’ân 66
Üsame 1000
Üzeyir 180, 436, 444, 450, 486, 488, 702, 804, 806, 896, 962, 966, 984, 1038

V

va‘d ve va‘îd 1030
vaftiz suyu 532
vahdaniyet 274, 894, 896
Vahvah b. Eslet 994
vahy 58
Vâ’il b. Hucr 98
vakfe 656, 660, 662, 664
Vâkıdî 648
Vasiyet 604
Vâsıt şehri 768
vefa gösterme 458
Vehb b. Münebbih 214, 406, 1158
velî 282, 470, 494, 598, 600, 682, 704, 908, 910
Velîd b. Muğîre 160
velî edinme 908
velîler 160
Verş 156

Y

Yahudi âlimleri 328, 480
Yahudiler 96, 312, 330, 362, 372, 394, 396, 400, 422, 432, 434, 442, 446, 452, 458, 462, 468, 470, 474, 476, 480, 494, 542, 552, 592, 702, 706, 710, 830, 882, 896, 962, 964, 974, 976, 996,

1004, 1014, 1016, 1038, 1150, 1176
Yahudilik 206
Yahudi münafıkları 328
Yahya 394, 436, 508, 790, 918, 928, 930, 932, 936, 944, 1100, 1144
Yahya b. Abbâd 1100
Yahya b. Mübarek el-Yezîdî 944
Yahya b. Vessâb 508
Yahyâ b. Vessâb 934, 966, 972
yakîn 1100
Ya'kūb 146, 344, 358, 518, 520, 522, 526, 528, 536, 618, 776, 780, 890, 918, 990, 1002
Ya'kūb b. İshak es-Sikkît 146
Ya'kūb'un evlatları 522
YâSîn 104, 106, 108, 122, 124, 320, 336, 420
Yemâme 76
Yeryüzü 266
Yesrib 906
Yezîd 152, 156, 266, 318, 424, 742, 1178
Yezîd b. Ka'kā' 742
Yezîd b. Kutayb 152, 252
Yezîd eş-Şâmî 266
Yezîdî 546, 548, 944, 1154
yolculuk 76, 366, 610, 618, 644, 1012, 1106
yumuşak [rihvet] harfler 120
Yûnus 280, 436, 798
Yunus b. Mettâ 1168
Yunus Peygamber 1168
Yûşa 436, 772, 896
Yusuf 'Aleyhisselâm 348

Z

zabt (hıfz) kuvveti 860
zabt kuvveti 860
zafer 158, 192, 360, 442, 686, 1048, 1058, 1060, 1076, 1080, 1094, 1102, 1172
Zâhirî mezhebi 618
zalimler 640
Zâti'ırk 654
zebanîlerin sayısı 876
Zebûr 276, 874
Zeccâc 74, 76
Zehrâveyn 134
zekât 140, 146, 476, 540, 564, 792, 828, 834, 838, 1120, 1148
Zekeriya Aleyhisselâm 394, 436, 790, 916, 918, 924, 926, 928, 930, 932, 934, 936
Zekeriya oğlu Yahya 790
Zekeriya ve Yahya peygamberler 394
zelzele 684
zenciler 350
Zeyd b. Ali 82, 260, 294, 306, 326, 502
Zeyd b. Amr b. Nüfeyl 272
Zeyd b. Eslem 706
Zeyd b. Hârise 1000
Zeyd b. Kays 474
Zeyd b. Sâbit 534, 778
Zeydiyye 326
Zeytâ 510
Zilhicce 378, 654, 658
zillet 88, 206, 208, 394, 1034, 1036
zimmet ehli 830
Zirr bin Hubeyş 90
Zübeyr 1100
Züheyr b. Ebû Sülmâ 232, 790
Züheyr el-Furkubî 394
Zührî 374, 464, 648, 722, 766, 824
Züleyha 740
Zülmecâz 658
zulüm 444, 552, 576, 640, 894, 896, 1002, 1004, 1030
Zürrumme 106, 108, 182, 234, 642